

The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITA

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA.

EDITED BY
SHANKAR PÂNDURANG PANDIT M. A.

Registered for Copy-right under Act XXV of 1867.

Vol. I.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1895.

All rights reserved.

Price 10 Rupees.

BOMBAY

PRINTED AT JAYAJI DADAJI'S NIRVAYA-SAGAR PRESS

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण
संशोधिता.

सा च

मुद्रय्यां

जावजी दादाजी

इत्येतेषा "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

अस्य च ग्रन्थस्य स्वामित्वं (१८६७) सप्तपञ्चमुत्ताराष्ट्रादराज्यस्य पञ्चविंश सन्निवसमानुख्य, सप्तमी १५

ABBREVIATIONS & SYMBOLS.

संक्षिप्तज्ञा	ग्रन्थनाम	संक्षिप्तज्ञा.	ग्रन्थनाम
अ० कौ०	अमरकोशः.	तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
अ० शि०.उ०	अथर्वशिरउपनिषत्.	तै० स०	तैत्तिरीयसंहिता.
आप० गृ०	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्.	न० क०	नक्षत्रकल्पः.
आप० थ०	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	नि०	निरुक्तम्.
आप० सू० अथवा आप०	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्.	निघ०	निघण्टुः.
आश्व०	आश्वलायनश्रौत सूत्रम्.	नि० प०	निरुक्तपरिशिष्टम्.
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्य- सूत्रम्.	निवि०	निचित्.
आश्व० प०	आश्वलायनश्रौत- सूत्रपरिशिष्टम्.	नृ० पू० अथवा नृ० पू० ता०	नृसिंहपूर्वतापिनी.
उ० अथवा उ० पा०	उणादिसूत्रम्	प० अथवा अ० प०	अथर्वपरिशिष्टम्.
ऋ० अथवा ऋ० सं०	ऋक्संहिता.	पा०	पाणिनीयम्.
ऐ० आ०	ऐतरेयारण्यकम्	पा० सू०	पातञ्जलसूत्रम्.
ऐ० उ०	ऐतरेयोपनिषत्	प्र० उ०	प्रश्नोपनिषत्.
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयब्राह्मणम्	फि०	फिद्सूत्रम्.
क० य०	कठवल्ली.	वा०	वाट्सारण्यसूत्रम्.
कु०	कुन्तापसूक्तम्.	वृ०	वृहद्देवतानुक्रमणी
के०	केशवी गृह्यपद्धतिः.	वृ० आ०	वृहदारण्यकोपनि- षत्.
कौ०	कौशिकसूत्रम्	ब्रह्मवि० उ०	ब्रह्मविदा उपनिषत्
कौ० उ० अथवा कौ० ब्रा०	कौपीनकिब्राह्मणो- पनिषत्	अ० गी०	भगवद्गीता
गौ० ब्रा०	गोपथब्राह्मणम्	भा०	श्रीमद्भागवतम्
गौ० सू०	गौतमन्यायसूत्रम्	म० स्मृ०	मनुस्मृतिः.
छा० उ० अथवा छा०	छान्दोग्योपनिषत्.	महोप०	महोपनिषत्.
जा० उ०	जायबालोपनिषत्	मी० भा० वि०	मीमांसाभाष्यविध- णम्
जै०	जैमिनिस्सूत्रम्.	मु०	मुण्डकम्.
तै० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्.	या० स्मृ०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः.
		वा० सं०, In notes, V. S	वाजसनेयिसंहिता.
		वि०	विष्णुपुराणम्.

संक्षिप्तसंज्ञा.	प्रत्यक्षनाम.	संक्षिप्तसंज्ञा.	प्रत्यक्षनाम.
वै०	वैतानसूत्रम्.	स० अ०	सर्वानुक्रम ऋक्सं- हितायाः.
श० ब्रा० अथवा श० प०	शतपथब्राह्मणम्.	स० अ० परि०	सर्वानुक्रमपरिभाषा ऋक्संहितायाः.
शा० क०	शान्तिकल्पः.		
शि०	शिक्षा.	सत्या० सू०	सत्यापादसूत्रम्.
श्वे० उ० अथवा श्वे०	श्वेताश्वतरोपनिषत्.	हिर० सू०	हिरण्यकोशिसूत्रम्.

Where figures are given in brackets without the initials of books they represent the Kāṇḍa, Śūktā and Rik of Atharvaveda.

An asterisk in Saṁhita or padas means that the text adopted is different from that of the reciting Brāhmaṇas and of MSS. but is supported by Śāyana's Bhāṣya

An asterisk in the Bhāṣya means that the text adopted by Śāyana is different from that adopted in the present edition on the strength of the reciting Brāhmaṇas and MSS.

An asterisk in a quotation means that there is some slight difference between the passage in the original and as quoted. Such instances, however, are few and unimportant.

⌘ This mark points out the beginning and the end of the technical grammatical part of Śāyana's commentary.

CORRECTIONS.

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
[४]	१	४.४.१०	२.४.१०
[७]	२१	भविःतु	भवितुः
[२२]	६	एकं पदम् एकं	एकं पदम् एकं
[२८]	२८	प्रदाना०	प्रधाना०
[३०]	८	६५	६८
१	२३, २४	Read Kd for S', and vice versa.	
२	२४	मेधाजनन आयु०	मेधाजननायु०
५	१४	वली०	वली०
१०	२०	[नृ० पू० १.]	[नृ० पू० १. ७]
११	१३	प्रयोक्तिरि०	प्रयोक्तिरि०
१४	४	इपगमि०	इपुगमि०
१५	२५	दृष्ट्या०	दृष्ट्या०
१९	३	आद्युदात्तत्वम्	आद्युदात्तत्वम्
२१	२	ग्रन्थि०	[ह्र] ग्रन्थि०
"	१६	शरं	शरं
२३	९	वन्धनम् । मृपि०	वन्धनम् मृपि०
२४	५	साहि०	साहि०
२५	२५	विद्य ।	विद्य ।
२६	१४	जगद् विधात्रा	जगद्विधात्रा
३०	१९	सूक्तानि [४.२३-२९] उत्तमं वर्जयित्वा	सूक्तानि उत्तमं वर्जयित्वा [४.२३-२९]
३१	२, ६	[११. ६]	[११. ८]
"	२७	Read Kd for S', and vice versa.	
३४	२६	"	"
३६	२६,	"	"
३७	२२	[४. १]	[४. १] [५. ६]
"	"	[९. ९]	[९. १४]
"	"	[१३. १]	[१३. १. २५, २६]
"	"		

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अनुदत्तम्.	उदत्तम्.
४०	८	सर्वधातुकम्०" अनुदात्तम्	सर्वधातुकमनुदात्तम्०"
४४	२७	Read Kd for S', and vice versa.	
४६	२७	WR	Rw
४९	२६	WR	Rw
५०	२०	धात्वर्थं	धात्वर्थं
५१	१९	राभस्ये ॥ राभस्यं कार्योपक्रमः ।	राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः ॥
५३	११	" अस्ताति " च	" अस्ताति च "
५५	५	प्रापयति । तद्वद्	प्रापयति तद्वद्
५६	१	युष्मद्विपया	युष्मद्विपयां
५८	१४	अत्रिणो	अत्रिणो
५९	१३	[११. ४]	[११. ६]
६०	२७	Read Kd for S' & vice versa in both places.	
६६	२७	सत्यधर्मणो मुञ्चामि चरुणादहम् ।	सत्यधर्मणो मुञ्चामि चरुणादहम् ।
६८	२७	Read Kd for S' & vice versa.	
६९	९	ऊं इति ।	ऊं इति ।
"	२६	Read Kd for S' & vice versa.	
७०	१९	व्यूष्ण्वन्तु	व्यूष्ण्वन्तु
७१	१२	व्यूष्ण्वन्तु	व्यूष्ण्वन्तु
"	१४	हापयामसि ।	हापयामसि ।
७६	१२	मत्वर्यायो	मत्वर्यायो
७८	१	त्वा त्वा	त्वा त्वां
८०	१७	(७. ११)	[७. १२]
८७	२४	आसता	आसता
८९	८	उपासिच्य	उपासेच
"	२५	Omit २ S' Kd उपा &c.	
९०	२७	Read Kd for S' & vice versa.	
९४	२१	१. ३१.	१. ११. ३१. २१.
"	२७	TS.	तै० सं०
१००	१३	शतसंख्याना	शतसंख्यानां
१०७	१	केशाना	केशानां
१०९	२१	निघतः	निघातः

श्लो	पङ्क्ति	अनुवृत्तम्	शब्दम्
११४	२४	अमृतः	अमृतः
११७	१३	अविनाशि नाम	अविनाशिनाम
१२२	१०	हिर ^० स ^०	हिर ^० स ^०
१२४	४	त ^० क्षु ^० प्यन्तः ^०	त ^० क्षु ^० प्यन्तः ^०
१३३	५	चिकित्सकाना	चिकित्सकानां
१४०	२०	पिनाकमिव	पिनाकमिव
१४१	२०	ऋदो ^०	ऋदो ^०
१४८	२७	माहेन्द्रीम्	माहेन्द्रीम्
१५१	२२	सपत्नाना	सपत्नानां
१५५	१२	आदित्याः ।	आदित्याः ।
१६०	२१	सृत्यु ^०	[अति] सृत्यु ^०
१६१	२०, २१, २२	[११. ६	[११. ८
१६८	७	१	१. २.
"	१७	त ^० क्षु ^० प्यन्तः ^०	त ^० क्षु ^० प्यन्तः ^०
१७२	१७	यासां	यासां
१७३	१	पापिना	पापिनां
१८०	१	अग्नेः	अग्नेः
१८१	१८	देवा ^०	देवा ^०
१८२	७	अन्येषामपि	अन्येष्वपि
"	२२	स्यो	स्यो ^०
१८४	३	प्रभृतीना	प्रभृतीनां
१८८	१०	स्पर्शनेन मरि ^०	स्पर्शनेन [बहुचारिणी भविष्यति इमशानलोष्टस्पर्शनेन] मरि ^०
१८९	२०	घञर्थे कविधानम् "स्था ^०	"घञर्थे कविधानम् स्था ^०
१९३	१८	पुत्रा ^०	पुत्रा ^० [S' Kd have एत्रा ^०]
-१९९	१४	रेव ।	देव ।
२००	२७	३	३ S'kd
२०१	६	११४	११०
२०३	१४	पुर्ववद्	पूर्ववद्
२०४	२६	दित्वाद्	दित्वाद्
२०५	५	कमेणिच्	कमेणिच्

शृङ्गे	पङ्क्ति	अष्टम.	शृङ्ग.
२०६	६	धाव् आदेशः	धावादेशः
२०७	४	°पूर्वात्	°पूर्वात्
२११	२४	मयःभुवां	मयःभुवां
२१५	७	उपचार०	उपाचार०
२२०	५	७.८२	७.८७
"	२५	भवति	भवति
२२७	१४	ता	तां
२२८	२६	४५. १.	४५. १.
२२९	१	°लोष्टं	°लोष्टं
"	२३	तथा च	तथा च
२३०	४	इति	इति
२३६	१४	°त्करति"	°त्करति"
२३९	५	भवन्तु ।	भवन्तु ।
२४५	६	°पदेषु	°पदेषु"
२४७	२३	तप्यन्तां	तप्यन्तां
"	२५	Read Kd for S' & vice versa	
२४८	१२	५. ७. २	३. ७. २
२५५	२	आतिष्ठेति	आ तिष्ठेति
२५८	१७	°तद्धुप्यन्तः०	°तद्धुप्यन्तः०
२६२	२५	तिष्ठतु ।	तिष्ठतु ।
२६७	९	५. ४. ७	५. २४. ७
२६८	३	द्याव्यां°	द्यावां°
२७०	२५	1 S'	1 Kd.
२७२	१	आसा	आसां
२७८	१	यत् ते ।	यत् । ते ।
२८१	१८	मासां°	मांसां°
२८४	१९	°विशेषाणा	°विशेषाणां
२८७	२६	T B	तै० ब्रा०
२९३	२४	Read Kd for S' and vice versa	
२९९	१०	दीर्घायुष	दीर्घायुषं
"	१३	इट्	इट्:

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्
३०२	५	संज्ञाया	संज्ञाया
३०९	१८	हन्यते	हन्यते
३१३	२६	किमिन्	किमिन्
३१८	१४	९. ८	९. १३
३३३	१	संपातवत्या	संपातवत्यां
३३४	९	च छन्दसि	च छन्दसि
"	२६	Read in note No. 1 S' for Kd and vice versa.	
३४४	१३	मूढा	मूढां
"	१९	°रजि°	°राजि°
३५०	२४	BBB _P	BB _P
३५१	१	च छन्दां°	च छन्द्यां°
३५४	१२	[३. ३]	[वे० ३. ३]
३५५	२६	I पूर्व°	I S'Kd पूर्व°
३५७	१२	त्वा त्वा	त्वा त्वां
"	२५	P P	P P ^१
३५९	२०	पररूपत्वम्	परपूर्वत्वम्
"	२६	Omit line 26.	
३६४	२६	On ग्रामण्यः add the v. l. J ग्राम°न्यः; P ग्राम°ण्यः.	ग्राम°ण्यः; P ग्राम°ण्यः.
३६५	१९	"तत्र पुमान्	तत्र "पुमान्
३६८	१२	भिन्नि*	भिन्निय*
३७१	११	°णाग्रे म°	णाग्रे (ग्र ?) म°
३८५	११	ययं	यूयं
३९६	९	°सुपस्ता	°सुपसां
३९७	२०	नित्यात्	नित्यात्
३९८	४	कर्मणा	कर्मणां
"	१५	एकाष्टकाया	एकाष्टकायां
४००	१६	नीत	नीति
४०६	४०	°सहिता	°सहितां
"	२५	°रुष्टे । इक्षि°	°रुष्टे दक्षि°
४०७	१७	प्रियसत्त्व°	प्रियसत्त्व°
४१०	२७	P J	P ^१ (as corrected) and Cp

शृङ्गे	पद्मी	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४११	२७	समत्समिधां	मत्समिधां
४१९	१८	९. ७	९. १२
४२२	१	समृद्धाना	समृद्धानां
४२४	१३	सम् ^५ चरन्ति ।	सम् ^५ चरन्ति ।
४२५	२१	अनुदात्तेत्यात्	अनुदात्तेत्यात्
४२६	७	च ।	च ।
"	१४	द्विपां ।	द्विपां ।
"	१९	मे ।	मे ।
४३०	२५	भक्षि ।	भक्षि ।

At the end of page 430 add the following as v. 1. P^३ भक्षि CP भक्षि we with PJ भक्षि.

४३५	१५	यथा वितानं	यथावितानं
४४३	१२	स्वहस्वती इति ।	सहस्वती इति ।
४५२	२३	बृहता	बृहतां
४५७	५	दधातु ।	दधातु ।
४७४	२२	भरेयं	भरेयम्
४८१	२३	सुक्ताभ्या	सुक्ताभ्यां
४८४	२५	ये ^१ स्यां	ये ^१ स्यां
४९४	१	नाभ्या	नाभ्यां
५०३	२६	Read Kd for S' and vice versa regarding ओहपाशे.	
५१४	१६	यत्	यत्
५१७	२६	BJS	B ^h S
५३१	२१	IV. 56	IL 56.
५३२	२१	J K V	K V
"	"	P J.	P P J.
५३३	१६	वृक्षणा	वृक्षणां
५५९	२३	सर्वो ज°	सर्वो ज°
"	"	°यत्स°	°यत्स°
५८५	१	दकारः	दकारः
५९३	११	समक्षि	समक्षि
"	१४	अक्षि	अक्षि

पृष्ठे	पक्षौ	अशुद्धम्.	अशुद्धम्.
"	१९	समर्द्धि	समर्द्धि
५९६	६	प्यायता	प्यायतां
६०४	९	शतेन	शतेन
६०७	२१	१२८. ३	१. २८, ३.
६११	९	कृत्या	कृत्यां
६१३	५	या	यां
६२४	२३	[७. ८]	[७] [७. ७९]
६२५	४	"	"
"	४	९. ७	९. १२
६३७	२१	P J R.	P R.
६४०	२०	मीढ्रा°	मीढ्रां°
६४५	१३	३. ७. ७.	३. ७. ३
६५२	१५	ते ।	ते इति ।
६५८	१६	४. ४	कौ० ४. ४
६६९	२०	ता मां	तां मां
६७०	२०	४. १. ३१	४. ३. ३२
६७९	३, ४.	अनवाना	अनवानां
७००	१३	अनदो°	अनदो°
७०१	१	निशाया	निशायां
७०५	१	°ख्याया	°ख्यायां
७१४	२७	After 6 Read Kd for S' and vice versa.	
७२१	१७	२. २. ५	२. २. ३
७३०	२१	अजुयम्	अजुयम् ।
७४६	२०	एनान् ।	एनान् ।
"	२१	एनान् ।	एनान् ।
७४७	१४	द्यावापृथि°	द्यावापृथि°
"	२१	गोपा ।	गोपा ।
"	२३	द्वितीये°	इति द्वितीये°
७४८	१९	°दासात् ।	°दासात् ।
७४९	१०	दक्षिणा	दक्षिणां
७५०	१६	पृश्नि	पृश्निं

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५८	१६	“एका च” मे	“एका च मे”
७६७	१९	दुच्छुना ॥	दुच्छुना ॥
”	२०	सेधन्ति छा°	सेधन्ति च्छा°
७८०	१४	मस्या प्रतिष्ठायांमस्या	मस्यां प्रतिष्ठायांमस्यां
७९४	२४	मासे	मासे
७९५	१६	शालायां	शालायां
७९६	११	जभारैणां	जभारैणां

CRITICAL NOTICE.

The text of the Atharva Veda Saṁhitā given in the following edition is based upon the materials specified below.

A. A very old MS. of the Saṁhitā belonging to and in the possession of an Atharva-Vedī Brāhman of Ahmedābād named Jais'ankar Haris'ankar. It is a MS. of a small size written in Devanāgarī characters. No date is given, but the MS. must be at least three or four hundred years old. It is accented throughout, but the only accent shown is the Udatta by a red ink dot on the head of the proper syllable. The XVIIIth Kānda is not accented. It is a beautiful little MS., and generally very correct. It has been returned to the owner. A loan of it was obtained for me by my venerable friend the late Rao Bāhādur Bholināth Sārābhāi, of the Ahmedābād Prārthanā Samāj. It contained all the Kāndas except the twentieth.

B is a small MS. belonging to a priest of the Atharva Veda named Bāpuji Jivanrām, a Visanagarā Nāgar of Lānāvādī. It is a correctly written manuscript, containing all the Kāndas except the XIXth and sūktas 29 to 33 both inclusive of the XXth, and subsequently revised according to the changes introduced by Ganes' Bhat Dādā, about whom see farther on. It is the MS. which Bāpuji used when he learned the Saṁhitā by rote at Gwalior. It always indicates the anusvara on a syllable before च, र, ल, व, ञ, ण, त, द by °, i. e. turns it into an anunāsika as required by the *Chaturādhyāyī* (I. 67-69). Thus, एव वेद for एव वेद (IX. 10.3), वृष्टिर्वा विष्टर्यम् for वृष्टिर्वा विष्टर्यम् (IX. 11. 7), भव सोमो for भव सोमो (IX. 15.14), माल्वा for माल्वा (XI.2.8), वृत्तं यद् for वृत्तं यद् (I.2.3), ददेहं रावसोयं for ददेहं रावसोयं (I. 2. 4), विलीनं ललाम्यं for विलीनं ललाम्यं (I. 18. 4), स धुनेन for स धुनेन (I. 1. 4), कर्वं हविः for कर्वं हविः (I. 4. 3), दंष्ट्रं for दंष्ट्रं (VIII. 3. 3). It contains 485 folios of eight lines to the page of about twenty-six to twenty-nine letters to a line. Kāndas XI and XII are written by a different hand from the rest of the

MS., and are not so correct as the other Kāṇḍas. Like the rest they are also subsequently corrected but not always rightly, several of the corrections being quite wrong as in the other Kāṇḍas. From the date given at the end as the time when the MS. was written, it appears to be about two hundred and twenty-eight years old. It has the following colophon: संवत् १८२० चर्पे भावनमासे शुक्लपक्षे ३ तृतीयायां तिथौ सोमवासरे जय धीमणिद्विपुत्रपट्टणवास्तव्यं आभ्यन्तरं नागरं जयति ॥ पंचोली श्रीविश्वपुत्रपंचोऽवसीष्टसुत-
पंचोऽल्लहृत्सुतपंचोऽवासणसुतपंचोऽनारायणसुतपंचोऽवज्यासुतपंचालीवाहासुतभवानीदासल्लिखितं ॥ शुभं भवतु
कल्याणमस्तु ॥ छ ॥

Br. This was the Vaidika Bāpuji Jivānram mentioned in the foregoing paragraph. He knows the Saṁhitā text by heart except the latter half in the recitation of which he had to be assisted by his MS. and parts of which he could only read from the latter. He also knows the Pada text and the Krama text of the first four Kāṇḍas. I went over the whole Saṁhitā text with him as with a MS. and noted down all varieties of reading. He is considered one of the best Vaidikas in Gujarāt, and had been a pupil of Gaṇeś' Bhaṭṭa Dādā of Māhul of whom more will be said hereafter. Kāṇḍa XVIII he does not know, not having learned it owing to its inauspicious character as relating to the funeral ceremonies. So great was his prejudice against that Kāṇḍa, that he would not even read it from a MS. or hear it read by others in the houses but I had to go with him to an Aranya for the purpose, of which there being little in Bombay we considered the Victoria Gardens would answer the purpose, and there we read the Kāṇḍa under an aśoka tree.

B. A modern MS. consisting of two parts, the first containing the first ten Kāṇḍas on two hundred and one folios written on thick Ahmedābād paper, 10½" x 6", with ten lines to the page and twenty-seven letters to the line. The second part contains the remaining Kāṇḍas except the unlucky XVIIIth, and is written on one hundred and seventy-four folios, 10½" x 5", of eight lines to the page with about thirty-six letters to the line. This part is written on old paper. The MS. belonged to the late Mr. Venulal Udes'ankar, brother of the late Divān Gamis'ankar Udes'ankar of Bhāvanagar. The first part ends thus: छ ११
अर्धसूक्तं १ कथा ३४ अनुवाके अर्धसूक्तं २ कथा ६१ चतस्रः ६१ कांटे सूक्तं ३५ इति दशमं कांटे
समाप्तः छ संपूर्णः समाप्तः संवत् १८८४ ना भावन मासे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यायां १४ रविवासरे लिखितं गः

संपूर्णः श्रीः. The second part ends thus: अनुवाकं सूक्तं ४७ कथा ३०९ ॥ इत्याध्वर्यवसिंहितायां विरा-
तितमं कण्ठे समाप्तं ॥ एवं कण्ठे अनुवाक ९ ॥ सूक्तं १४३ कथा ॥ १३६ ॥ आध्वर्यवसिंहितायां सर्वेषु काण्डेषु कथा
संख्या ॥ ६०३५ ॥ छ ॥ शुभमस्तु ॥ वासुदेवप्रसादोस्तु ॥ मरुत्स्थल्यन्तर्गतप्रदेशविशेषबोधपुरांतर्गतसुरपुर-
वालम्बं चांदीमुखान्नानीय ओन्नतिक्रान्तु कोहोरगिरिप्रेषेण प्राज्ञेन रेवतीर्गतराजनगरपालम्बं रा । बाह्यनागरवि-
सङ्गमरा
अध्वर्यव अस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥ छ
॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ The MS. bears the marks of
having been thoroughly revised by Ganes' Bhat Dādā, but not always correctly,
his corrections consisting of alterations of the traditional readings so as to
make them conform to Sâyana's readings, he having obtained and wrongly
read the commentary of that scholar on the first four Kândas of the Saṁhitâ.
This MS. has been returned to its present owner Mr. Ganpatraâm Venilâl Ojha
at Bhâvanagar.

C. This is an old MS. containing Kāṇḍas XI to XX, and belonging to the Government collection of MSS. at the Deccan College, Poona. Kāṇḍas XI to XIX are on 149 folios and Kāṇḍa XX is on 57 folios separately numbered. The whole MS., however, is in one hand, beautifully written and in perfect preservation. It is nearly 10 inches by about 4 inches and has 6 to 8 lines on each page, each line containing about 34 letters. It is very correctly written. The accents are marked not by horizontal and perpendicular strokes, but by round dots in red ink at the foot of a syllable to mark the anudātṭatara, and in the middle of the syllable towards the right hand side to mark the svarita. The jātya and other true svaritas are indicated by a straight line beginning from the south-west corner of the syllable and passing on to the north-east of it, thus संतुष्टाः. The date of the genesis of the MS. is not given, but its appearance would show that it is between three and four hundred years old. At the end of folio 54, there are the following interpolations in a different handwriting from that of the MS. यथैव शिवसिंह उवाच ॥ अरविमय शिरसि ॥ उवाच ॥ १३८६ गी. धृ. पु. १० अ. अश्विन. श्री संग्रह १७५९ पत्रे नं. पु. १२. अ. ५३५१ On the second page of folio 72 at the end of Kāṇḍa XX are scribbled the letters यथा शिवसिंह उवाच. On the first page of the first folio on which Kāṇḍa XX begins and which is kept blank are written the following words in careless Gujarāti and Devanāgarī characters : यथा शिवसिंह उवाच. यथा शिवसिंह उवाच. In St. 1738 and 1746 Balarām and Dhaneśvar respectively must have used the MS. to read from, while Govindji Pancholi must

might refer to a Kṛishṇa Rāma Pancholi surnamed Sāryadatta having borrowed or read forty leaves at some unspecified time. On the first page of the first leaf of the XIXth Kāṇḍa, which is left blank occurs the following compliment to a Vaiṣṇava: तुलसिकाष्ठपरो विप्रा खलिरिदं विलोक्य स्ता ॥ तस्य दूरगणमात्रेण ब्रह्महत्या पदेषु ॥ १ ॥

E is a fragment of a very old MS. containing Kāṇḍas XI to XVII. It has also the last three and half mantras beginning with अद्वा चापु मलं समाहितः (475. 11) of Kāṇḍa X. It also contains Kāṇḍa XX of which, however, the first four hymns and the first mantra of the fifth hymn and the second mantra up to सुवाह्वर्त्त are wanting. It is wanting in Kāṇḍas XVIII and XIX except that it has the first two mantras and the third up to मलैस्व ॥ of the former Kāṇḍa. It contained 273 folios of which the first 136 are wanting, as are also folios 199 to 235, both inclusive. It is written by one hand throughout. The udātta is indicated by a red dot on the top of the proper syllable, the svāritā by a red dot to the right hand of the syllable, and the anudātta or the anudāttatara by a similar dot at the foot of the letter. It comes from the Deccan College Government Collection of MSS. It contains 100 folios about 9½ inches by 4 inches with 10 lines to the page, and sometimes 11, each line having 31 to 38 letters. The date is given on the last page in the colophon and is St. 1541 or A. D. 1485. The colophon runs as follows: इति दशकाण्डं समाप्तं ॥ ॥ श्रीः ॥ संवत् १५४१ वर्षे भाद्रपद वदि -- । सोमे ॥ शरोह चीरमग्रामवास्ये ॥ श्रीः ॥ पंचुली लक्ष्मीधरमुत् ॥ पंचुली मा-नपठनार्थं पुत्रपौत्रादीनां तथा शिष्यादीनां परोपकारार्थं इदं पुस्तकं लिखितं । ॥ -- मस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीः ॥ केतकराटकयोः कल्याणं भूयात् ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ यादवं पुस्तके दृष्टमिति ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ -- जलद्वयद्वयेः श्रयलक्ष्यवात् ॥ याचिकान्तवत् रक्षे एवं चतु पुस्तिका श्रीः ॥ श्रीः पंचोलीविद्यापत्रने भागे तेना कोनो भलाको नही ॥ पंचोली गणेशानी पोथी गेदानी पोथी. The edges on the right and left are crumbling away, but the MS. on the whole is in a good state of preservation, except in the case of two or three pages at the end where pieces of the paper have fallen off with portions of the writing.

K. A Vaidika of the Atharva Veda from Māhuli; his full name is Kesava Bhaṭṭ bin Dāji Bhaṭṭ. He knew the Saṁhitā and Pada texts by heart as also the Krama of the first four Kāṇḍas. He knew the whole Saṁhitā except the inauspicious XVIIIth Kāṇḍa. His memory of the last two anuvākas of Kāṇḍa X was defective and his mastery of Kāṇḍa XIX was also im-

perfect. With these exceptions, his memory of the whole Saṁhitā text was thorough. I made him recite each verse line by line and collated my text so recited with the basis of my collations. He was recommended to me by Śrīmanant Śaṁkara's Rāo Parāśurāṁ Pandit, the Pant Prāmādhī of Aundh, who is well known as a pious patron of Vedic learning in the Deccan. Kes'ava Bhaṭ remained with me for about a year assisting me in the collation of MSS. He was about fifty five years old, very dark and tall, and one of the only four good Vaidikas of the Atharva Veda in the Deccan. Surprised as he was to see that the sacred Saṁhitā of his Veda had already been published (he saw Roth and Whitney's beautifully printed text in my hand), he was more shocked that the several MSS of that Veda, which were with me, exhibited numerous varieties of reading, and still more horrified when he found that the text he knew by heart and which was as it had been improved by Ganes' Bhaṭ Dīdī was the worse for the improvements. His great anxiety at first was that the text I was going to publish should not show that his pīṭha was incorrect. But when he saw that the improvements made by Ganes' Bhaṭ Dīdī were only one source of incorrectness and variety in reciting or reading, and that in the end in hundreds of instances the traditional text must be admitted to be quite corrupt, he resigned himself to the necessities of the situation and came to change his view of my duties as editor of a sacred text, and wished that with all materials available, as good a text as could be constructed should be obtained for the interpretation of the Veda, though he little hoped the Vaidikas would exchange their corruptions for our corrections. He was anxious to see my text published without any foot notes in English, which he thought vulgarised the sacred text. It is very much to be regretted that Kes'ava Bhaṭ died about six years ago and saw no portion of my edition in type.

K. A small sized modern MS belonging to and used by Kes'ava Bhaṭ, written on modern green paper. It closely followed the version recited by K and embodied the improvements made by Ganes' Bhaṭ Dīdī. The MS was returned to Kes'ava Bhaṭ.

R. This is a beautifully written old MS belonging to Sundarāj Durgāśankar of Junnāgarh. It contains the whole of the Saṁhitā text, the first ten

Kāṇḍas on 240 folios, and the latter ten Kāṇḍas on 224 folios, separately numbered. The writing, however, is the same throughout, beautifully clear and perfectly well preserved. The first two Kāṇḍas as also part of Kāṇḍa XX (up to hymn 683,8) have the udātta indicated by a red dot on the top of the letter, the svarita on the right side and the anudāttatara or anudātta by a similar dot at the foot. The rest of the MS. has the marking of the accents in the usual way by horizontal lines at the foot, and on the right side of letters having the anudāttatara or anudātta and svarita respectively, the udātta being left unmarked. The original svarita is marked by a bent line from the south-west corner of the letter to the north-east throughout. The MS. is 10 by 4½ inches with 7 lines to each page and about 30 letters to a line. It begins thus: ६० ॥ अ॒न॒मो॒ऽऽ॒र्च॒य॒मी॒र॒से ॥ अ॒ये
त्रि॒प॒तः॑ त्रि॒प॒तः॑ &c. The date is given in two colophons, one at the end of Kāṇḍa X and another at the end of Kāṇḍa XX. The colophons are respectively, as follows:

दशमं काण्डं समाप्तं ॥ सूक्त ३५ ॥ ऋचा ३३९ ॥ ॥ स्वस्ति श्री संवत् १६५१ वर्षे आपाद शुद्ध द्वितीया
रविवासरे । अद्य अह्नलपुरपत्तनमध्यमास्तम्यं । आभ्यन्तरनागराज्ञानिपञ्चुलीश्रीविभुष । सुत पं० । बसीष्ट ।
सुत पं० । लहूआ । सुत पं० वासण । सुत पं० । नारायण । सुत पञ्चुली शिवा लिपावितं पुत्रपौत्रादिकपदनायं ॥
लेखकपाठकनयोस्तु ॥ अयं पुस्तकं कीदृशं । शोधनीयं तदा उपैः ॥ हिनाधिरये स्वरैर्वर्णैः । रसाकं दूषणं नहि ॥३॥
ओ० रुद्रलिखितं

इति विंशतिमं काण्डं समाप्तं ॥ शुभं भवतु ॥ रासकं [१६] ॥ दशमो अनुवाकः समाप्तः ॥ छ ॥ अ० १३६
संवत् १६५२ वर्षे आपाद वदि पडवो [२] निवासरे ओझादद्विहितं । लेखकपाठकनयोस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ ॥
अद्य अह्नलपुरपत्तनमध्यमास्तम्यं । आभ्यन्तरनागराज्ञानिपञ्चुलीश्रीविभुष [१] सुत पं० । बसीष्ट । सुत पं० । लहूआ ।
सुत पं० । वासण । सुत पं० । नारायण । सुत पञ्चुली शिवा लिपावितं ॥ पुत्रपौत्रादिकपदनायं ॥ शुभं भवतु ॥ अपरं पुनरं
कीदृशं । शोधनीयं तदा उपैः ॥ हीनाधिरये स्वरैर्वर्णैः । रसाकं दूषणं [नहि] ॥ The MS. is therefore 297
years old. Śivā of the family of Pañchulī Viśrupa caused it to be written by
Rudra Ojha. It is interesting to note that this MS. was caused to be written
by the ancestors of the man who wrote B as appears from a comparison of the
colophons of the two MSS.

§ is a MS. containing the whole Saṁhitā except the XVIIIth
Kāṇḍa which appears to have been abstracted from it. It contained 294 folios,
out of which folios 216 to 232, both inclusive, containing the XVIIIth Kāṇḍa
are wanting as also folio 293 containing from गूढे तावद्द्वितीये (753, 10) up to मर्त्यः
(758, 1). It belongs to one Sadās'ankar Dhanas'ankar of Junāgaḥ. The folios are

about 10½ inches long by 4½ inches broad and have 10 lines to a page with about 36 letters to a line. The MS. is written by one hand throughout, beautiful, large, bold and correct. The edges on the right and left have considerably suffered from the ravages of time, but the lower and upper edges are in good preservation. The last two leaves that are extant (leaves 292 and 294) are torn away at the right and left ends, especially the former. With these exceptions, the writing is well preserved throughout. The accents marked are the anudāttatara or anudātta and the svarita by horizontal and perpendicular strokes respectively as usual, the true svarita being shown by a diagonal crooked line as in C, D, E and R. The beginning is: श्रीशिवो जयतु ॥ ॐ नमो ब्रह्मवेदाय ॥ ॐ नो देवीरुर्मिष्टाय आपो भवन्तु प्रीत्यै ॥ नो योः

मि खंवन्तु नः ॥ १ ॥ ये हि पुताः पतिर्वन्ति विश्वा-रूपाणि विभक्तः। पाचस्पतिर्वल्गु तेषां-सुम्बोऽथ द-पातु मे ॥ २ ॥ The colophon is: इति नयमोनुवाकः ॥ अनुसूक्त १५ इति विंशतिमं काण्डं। अनुवाक ९ सूक्त १४३ ॥ ऋचा ९३६ ॥ ॥ इति अथर्वणसंहिता समाप्त ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ २ संवत् १६ ५ वर्षे फाल्गुन ज्येष्ठ वदि २ गरी अर्द्धे पंचमस्तवंदनेन लपितं ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ छ। The date is thus unfortunately mutilated by the loss of the penultimate figure, and might therefore be any between St. 1605 and St. 1695 having the unit figure 5. The look of the MS. is very old and worn out. It was written at the port of Cambay.

V. This is Venkan Bhatji otherwise known as Venku Daji, the most celebrated Atharva Vaidika in the Deccan, living under the patronage of Śaṁmant Dhundhāj Tātya Śāheb, Chief of Sāngli in the Southern Maratha country. He was not only an excellent reciter of the Veda, but was also an Agnihotrī of the same, and practised much of the daily ceremonial as prescribed by the Atharva-Vedins. He knew the whole of the Saṁhitā and the Pada text by heart and a considerable portion in the form of Krama and Jaṭā. He was a cousin of Ganes' Bhaṭ Dādā from whom he had learned his texts of the Atharva Veda. Unlike Kes'ava Bhaṭ he had a slight acquaintance with the Sanskrit language and had all the Saṁhitā text vividly before his mind's eye. His version contained of course the improvements made by Ganes' Bhaṭ Dādā, though in each case he knew also the older reading which he used to give as a variant. He knew besides the Gṛhyasūtra of Kausika and was supposed to practise the charms prescribed therein, a reputation that doubtless made him much sought after by those who appreciated him at Sāngli. He was about sixty years old eight or nine years ago when I collated my text with him. As in the case of

Kes'ava Bhaṭṭ, I have to regret that he died about three or four years ago before seeing my edition in print, to which he was looking forward with great expectation. He had lost his eyesight for a time before his death.

Dc is a comparatively modern MS. containing all the twenty Kāṇḍas of the Saṁhitā clearly written on 312 folios of thick paper differently numbered as follows: 51 leaves, the first four Kāṇḍas; 21, Kāṇḍa V; 24, Kāṇḍa VI; 71, Kāṇḍas VII, VIII, IX and X; 73, Kāṇḍas XI to XVIII; 26, Kāṇḍa XIX; 46, Kāṇḍa XX. The writing, however, is of the same hand throughout the whole MS. The leaves are $9\frac{1}{2}$ by $4\frac{1}{2}$ inches, with 9 lines to the page, there being 34 to 41 letters to a line. The first seventeen leaves have the anudatta or anudāttatara marked by a slightly concave horizontal line and the svarita by a perpendicular stroke, the true svarita being what appears to be a combination of two signs, thus, कृष्णं विभक्तं. The MS. is subsequently carefully revised throughout and contains some of the improvements attempted by Ganes' Bhaṭṭ Dādā. It apparently comes from the Māhuli school of Atharva-vedins and was obtained by me from the Deccan College collection of the Government Sanskrit MSS. It begins as follows ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसत्यै नमः॥ श्रीयजुर्वेदे नमः॥ ॐ ये त्रिपुताः पृथि पृथि विष्णुं कृष्णं विभक्तं ॥ At the end of Kāṇḍa XIX occurs the following. पठोत्पाकः ॥ ॥ एकोऽविंशतिमं कांडं समाप्तं ॥ छा ॥ श्रीसंवत् १८५५ वर्षे कार्तिक शुद्ध १२ गुरुवासरे. The following is at the end of Kāṇḍa XX: इति नवमोत्पाकः ॥ सूक्त २० ऋचा ३०२ ॥ इत्यायर्वज्रसंहितायां विंशतिमं काण्डं समाप्तं एवं कांडे ब्रह्मपाक ९ सूक्त १४३ ऋचा १३६ ॥ श्री संवत् १८५५.

Cs. This is an old MS. containing 435 folios, numbered differently as follows: the first seventeen Kāṇḍas, on 346 leaves, continuously numbered; the sequel begins with a new paging. But the first 21 leaves containing Kāṇḍa XVIII are missing, except that the last nineteen verses beginning with अतये कव्य-बाहनाय स्वया नमः are preserved on leaf 22, at the end of which Kāṇḍa XIX begins. The paging ends by 110, so that 89 leaves of the second set are extant, making up 435 folios in all. The first set of 346 folios containing the first seventeen Kāṇḍas appears to be in one hand and the subsequent portion from leaf 22 to 110 in a different hand. The MS. appears to have been corrected in places but not much. It is a very correct MS and comes from Gujarāt. The accents are marked with horizontal and perpendicular strokes, the true svarita being

indicated by a crooked combination of the two, as in the other MSS. The MS. is $9\frac{1}{2}$ inches in length and $4\frac{1}{2}$ in breadth, and in the first set has 8 lines to the page, and between 22 and 30 letters to the line. The second part has 9 lines to the page, each line having 25 to 30 letters. It begins thus: श्रीगणेशाय नमः ॥ अथर्ववेदाय ॥ ॐ ये त्रि-पुत्राः प-तिं यंति विश्व-रूपाणि विभ्र-तः ॥ At the end of Kāṇḍa X is the following colophon: इति दशमं काण्डं समाप्तं ॥ छ ॥ श्री छ भवानी सत्य छे ॥ श्रीमाहादेव सत्य छे ॥ श्री श्री ॥ काण्ड दशमं यागिण्ड माहे आश्विन गवरात्र माहे राणा श्रीरामचंद्रमी मेढीये छपु छे ॥ ते सहि ॥ ॥ श्री ॥ शुभं भवतु ॥ श्री ॥ छ ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ The twentieth Kāṇḍa ends thus: इति विंशतिमं काण्डं समाप्तं ॥ छ ॥ इति अथर्ववेदसंहितायां शतकाण्डे अथुवाक ॥ ९ ॥ ॥ सूक्त ११३ ॥ कृत्वा १३९ ॥ ॥ छ ॥ संवत् १७१९ वर्षे शाके १५८५ मङ्गलमाने ॥ मासे. The abrupt end shows that there must have been another leaf containing one or two lines more of the colophon, probably giving the name of the month, the day, and the name of the writer with perhaps the name of the person who caused the MS. to be written. The MS. belongs to the collection of Sanskrit MSS. made in Bombay by Dr. Peterson.

S. This is Sāyana's text, viz, as given in his commentary. It is in Nandī Nāgarī and extends to the Kāṇḍas on which his commentary has been found. It is not accented and, as will be seen in places, often differs from the text adopted by him for explanation.

LASTLY —

Rw. This is the text of Atharva Veda Saṁhitā published by Professors R. Roth and W. D. Whitney at Berlin in 1856. I have not considered it as one of my authorities, but it was the text from which I started my collation of the Saṁhitā except as regards Kāṇḍa XIX and the whole of the Pada text. In the former I found collation of the MSS. with the printed text well nigh impossible, because it varies very considerably indeed with the tradition of the MSS. The collation of my MSS. and other authorities was, therefore, made with a transcript which I specially caused to be made of the MS. A already described. Rw has been of great use to me, as shewing not only the result of the labours of the two illustrious scholars but as the representative of a collection of other MSS. The text as finally corrected in places in Prof. Whitney's *Index verborum* has been to me of great importance as showing what

has been achieved up to date by the labours of the two scholars in bringing to light a correct version of the Atharva Saṁhitā.

MSS. OF THE PADA TEXT.

K. This is Kes'ava Bhaṭṭa bin Dāji Bhaṭṭa, the Vaidika from Māhulī, about whom particulars have already been given. He knew by heart the pada text as well as the Saṁhitā and was made to recite the same, and all variety of reading was carefully noted down.

P. This is a MS. containing the whole of the pada text. Kāṇḍa XVIII is not accented, as also the last seven leaves containing hymns 743 to 752 and hymns 753 to 759 at the end of Kāṇḍa XX, except the first five mantras of hymn 743. It contains 346 folios numbered consecutively from the first Kāṇḍa. It is 11 inches long by 5½ inches broad, and is written by one hand throughout. It begins thus. ॥ ॐ ॥ नमः श्रीगणेशाय ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ अथर्ववेदसंहितायां पदं लिखिते ॥ ये ॥ द्वि ० सूत्राः ॥ पुरि ० यति-१ विश्व-१ ॥ रूपानि-१ विभ्र तः ॥ It ends as follows: सूक्त १५३ ॥ छ ॥ अनुवाक ९ ॥ इति विंशतिर्म कौटं समाप्तं ॥ ॥ श्रीस्तु कल्याणमस्तु ॥ ॥ इति अथर्ववेदे संहितायां पदं समाप्तं ॥ छ ॥ धुर्भंभवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ छ ॥ * ॥ स्वस्ति श्री संवत् १०२० वर्षे ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविवारे ॥ इदं सूक्तं संहितायां पदं संपूर्णं समाप्तम् ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ अथ श्री गूर्जरप्रदे उच्चरयिष्ये अथादिलपुरपतनवास्तव्यं आभ्यर्च्यते भागं ज्ञाति पंचोली श्री विश्वपुत्र पंचोली वसीष्ठसुत पंचो ॥ लङ्कासुत पंचो ॥ वासणसुत पंचोली श्री नारायण सुत पंचोली बर्ह्यासुत पंचोली दादा सुत भवानीदास पठनार्थं संहितायां पदं लिखिते ॥ श्री ॥ धुर्भंभवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ Each page contains 11 lines with 25 to 32 letters to the line. The anudatta or anudattatara is marked by a horizontal red line below the letter, and the svarita by a similar line half way to the right of the letter, the true svarita being shown as usual by a crooked combination of the horizontal and perpendicular lines. The sign of avagraha is not shown as in the *Rigveda* MSS. in the form of the letter s, but by a hollow cipher between the words separated, thus: अग्नि ० वृत्तेन-१. The Visarga always consists of two hollow ciphers thus: वृत्तः १ and the anusvāra standing for a nasal is also generally expressed by a hollow cipher thus ईनु ॥ हिंसीनु ॥ The anusvāra proper is sometimes changed into an anunāsika thus मा०सानि-१ अह-सा ॥ Excepting the first leaf where on the left hand lower corner a few letters have dropped off with the paper, the rest of the MS. is in good preservation. The

MS. belongs to the Government collection of Sanskrit MSS. in the Deccan College at Poona, acquired in 1881 and is marked No. 82.

P. This also contains the Pada text of all the Kāṇḍas. The whole text is accented except Kāṇḍa XVIII. The MS. begins thus: ॥ देवमः ॥ ॐ नमो-
श्रीगणेशायः ॥ ॐ नमोऽथर्ववेदायः ॥ ॐ ॥ ॥ त्रि० सुस्तः । पुरि० यंति॥ विष्णुः । रूपणि० विष्णुः ॥ It
ends thus: इति नवमोऽनुवाकः ॥ अनुसूक्त १० ॥ इति विंशतिमं काण्डं समाप्तं ॥ अनुवाक १ सूक्त १ ११३ ॥
अथा १३६ ॥ संवत् बुधेदसहस्रं । श्रावणे शुक्लपक्षके । गृतीया मंद्यारे दि । लेखिता पत्तने पुरे ॥ १ ॥ संवत् १०४१
वर्षे माके १६०६ प्रथमश्रावणशुद्धि ३ शनिवारे निर्दिष्टं पुस्तकं लिखितं ॥ शुभं भवतु ॥ इति मंगलं भवति ॥ It is
written throughout by one hand and generally is very correct. The visarga
and the sign of avagraha consist of two hollow ciphers and one hollow cipher re-
spectively, but the anusvāra is generally turned into anunāsika, except where it
stands for a nasal consonant, in which case the ordinary sign of anusvāra is retain-
ed as ञ्चयन्ते. The accent is shown by horizontal lines, the anudātta or anudāttatara
below the letter and the svarita to the north-east corner of the letter, the true
svarita being indicated by a crooked combination of the two. Though more
modern than P it wears the appearance of being older, probably owing to the nature
of the paper. The corners of the page have already begun to crumble, the materials
being more brittle. The whole of the writing is thoroughly well-preserved.
The MS. comes from the Government collection of Sanskrit MSS. at the
Deccan College, Poona. It contains 435 leaves, about 9½ inches long by 4½
inches broad, each page containing 8 lines with about 32 letters to the line.

J. This MS. belongs to a Vaidika named Sundarji Durgāsankar of
Junāgaḍh. It contains all the Kāṇḍas except Kāṇḍa XVIII. It consists of 480
folios in all, Kāṇḍas I to XVII containing 367; Kāṇḍa XIX, 31; and Kāṇḍa
XX, 82; the three sets being separately numbered. The MS. is 9½ inches in
length and nearly 4½ inches in breadth, there being 8 lines to the page in the
first seventeen Kāṇḍas, 8 to 10 in Kāṇḍa XIX, and 7 in Kāṇḍa XX, with 24 to
28 letters to the line. It is accented throughout with the exception of Sūktas
743 to 752, the Kuntāpa Sūktas, which are not accented. The anudātta
or anudāttatara is indicated by a red horizontal line below the letter, the svarita
by a similar line half way to the right of the letter, the true svarita being
shown by a crooked combination of the horizontal and the perpendicular strokes.

The visarga is indicated by two hollow ciphers and the sign of avagraha by one hollow cipher. The Anusvāra proper is generally shown as anunāsika and the sign of the anusvāra does duty for the nasal consonants. Though the XIXth Kāṇḍa was written at Āgrā, the first seventeen and the XXth Kāṇḍas were written at Anhilpur, and the whole is a Gujarāṭī MS. It is very correct on the whole, carefully revised, and in a good state of preservation. At the end of Kāṇḍa XVII on leaf 367, occurs the following colophon: कांडे सूक्त ३ ॥ ऋचा ३० ॥ इत्ये-
तत्समनुकांतमृचत्रिंशद्विपातहिः ॥ इति श्रीअथर्ववेदे सहितायां पदस्य ॥ सप्तदशमं कांडं समाप्तः ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥
कल्याणमस्तु ॥ स्वास्ति संवत् १००३ वर्षे ज्येष्ठ शुद्ध ३ गुरुवासरे श्रीअणहिलपुरपत्तने धासुख्य बुद्धनगरन्यासी-
चपंचोलीन्यास्यासुत सोमजी भ्रात वामनचिंतामण अन्तर्जनी पठनार्थं ॥ लिखितं वामन ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥
शुभं भवतु ॥ श्री छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूप-
तिर्मंगलं ॥ १ ॥ श्री ॥ पंचोलीन्यास्यासुतसोमजीवद्विजी वामनकेन पदं सहितायां सूरदासाधीपाठनं । सहस्राणि तु
चत्वारि तपैवोष्टकानि च ॥ श्लोकाश्चस्वस्र पंचाशत् सप्तदशमिश्र संख्याया १७ मूल सहिता कौट १७ नी संख्या छे-
अन्तर्जने भाग्य छे.

Kāṇḍa XIX ends thus: सप्तमोऽनुवाकः ॥ छ ॥ अनुवाके सूक्त ॥ १८ ॥ ऋचा ५५ ॥ एकोन-
विंशमं कांडं समाप्तः ॥ एवं कांडे अनुवाक ७ ॥ ऋचा ४५० ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ संवत् १००२ वर्षे ज्येष्ठ वदे
४ शनिदिने आगरानगरे पोषी स्वपी छे ॥ स्वयितं वामन ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्री छ ॥ छ ॥ श्री छ ॥
पंचोलीन्यास्यासुत सोमजीवामनसमस्तभ्रातपठनार्थं ॥ मंगलमस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ मंगलं लेखकानां च पाठकानां च
मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिर्मंगलं ॥ १ ॥

वामने स्वर दीधा छे ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु । शुभं भवतु ॥ श्रीः ॥
अन्तर्जने भाग्य छे.

And Kāṇḍa XX ends thus. इति नवमोऽनुवाकः ॥ अनुवाके सूक्त ॥ ५७ ॥ ऋचा ३०९ ॥
इत्यथर्वणसंहितायां विंशतितमं कांडं समाप्तः ॥ एवं कांडे अनुवाके ९ ॥ सूक्त ॥ १७३ ॥ छ ॥ एवं सर्वेषु कांडेषु ऋचा
संख्या ६०१५ ॥ श्री छ ॥ संवत् १००२ वर्षे आश्विनमासे शुद्धपक्षे ३ गुरुवासरे लिखितं इदं पुस्तकं ॥ स्वयितं वामन
॥ श्री छ ॥ कल्याणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ पंचोलीन्यास्या सोमजी वामन भ्रात चिंतामण समस्तभ्रातपठनार्थं
॥ श्री छ ॥ मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिर्मंगलं ॥ १ ॥ श्रीधरजी महान
छे ॥ श्रीगणेशाय नमः । श्री मातरजी सत्य छे ॥ श्रीरस्तुः अन्तर्जने भाग्य छे श्रीमातर सत्य छे ॥ छ ॥

Op. This MS. belongs to the Government collection of Sanskrit MSS. made by Dr. Peterson in Bombay, and contains the Pada text of all the Kāṇḍas, the leaves being differently numbered as follows the first ten Kāṇḍas on 197 leaves consecutively numbered from 1 to 197, Kāṇḍas XI to XVIII on 113 from 1 to 113, and Kāṇḍas XIX and XX on 89 leaves from 349 to 437, and written in a different hand from the rest of the MS. It may be inferred that Kāṇḍas XIX and XX formed part of some other MS. That the portion

forming Kāṇḍas XIX and XX did not form originally a part of this MS. is further probable from this that after leaf 113, where Kāṇḍa XVIII ends, the MS. goes on up to leaf 137, but not with the XIXth Kāṇḍa, but with Kāṇḍa XX of which it contains up to अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै । Sūkta 37, 9, all without accents, and then it drops off. The conclusion is that the writer did not mean to copy Kāṇḍa XIX, but that after Kāṇḍa XVIII began Kāṇḍa XX which, however, was not finished; and that therefore Kāṇḍas XIX and XX were taken from some other MS. and added on to the first XVIII Kāṇḍas. Op thus consists of 399 folios, disregarding those 114 to 137 or 24 leaves containing the fragment of Kāṇḍa XX. It is $9\frac{1}{2}$ inches long by nearly $4\frac{1}{2}$ inches broad in the case of the first eighteen Kāṇḍas, and 10 by $4\frac{3}{4}$ inches in the case of the last two Kāṇḍas, there being 9 to 12 lines to the page and 25 to 31 letters to the line in the first eighteen Kāṇḍas and 8 lines to the page and 29 to 32 letters to the line in Kāṇḍas XIX and XX. The MS. is accented throughout except Kāṇḍa XIX and the Kuntāpa Sūktas, (Sūktas 743 to 752, both inclusive) of Kāṇḍa XX, which are not accented. The anudatta or anudattatara is indicated by a red horizontal line below the letter, and the svarita by a perpendicular line on the head of the letter, the true svarita being indicated by a crooked combination of the two. The Visarga is expressed by two hollow ciphers and the sign of avagāha by one hollow cipher, the true anusvāra being generally turned into an anunāsika. Kāṇḍa X ends thus: इति दशमं काण्डं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीदक्षिणामूर्त्यै नमः ॥ श्रीरसु Kāṇḍa XVIII ends thus: अनुवाके । सूक्त १ ऋचा ८९ ॥ एकोनवत्तिशैव यनेषु विहिता ऋचः ॥ वतुर्थो-
नुवाकः ॥ अष्टादशमं काण्डं समाप्तम् ॥ ३३म् ॥ श्रीदक्षिणामूर्त्यै नमः ॥ श्रीसुरभ्यो नमः । राज्ञः श्रीतोमेश्वरचरण-
कमलेभ्यो नमः । श्रीरश्मयस्तु ॥ Kāṇḍa XX ends as follows: नवमोनुवाकः ॥ इति श्रीशस्त्रकांडा-
भ्यान् नाम विंशतितमं काण्डं समाप्तं ॥ संवत् १७६६ वर्षे ज्येष्ठशुद्धि ७ बुद्धे समाप्तं ॥ संभतीर्थवासी उदीच्यटल-
कीश्रामद्वकास्मज्जामारामेण लिखितं ॥ ॥ ८ ॥ शिवमस्तु ॥ लेखकाश्रवयोः पार्वतीशुतः ॥ ॥ ८ ॥ ॥
शुभं ॥ As compared with Kāṇḍas XIX and XX, the first eighteen Kāṇḍas look much older and must be at least 250 years old. On the whole the MS. is correctly written, though not always.

V. Venkan Bhat Dāṭ of Māhul has already been mentioned as one of the referees used for the Saṁhitā text. He knew the Pada text also exceedingly well. I did not compare the whole of my Pada text with him, but consulted him in places where difference of reading had already been noticed.

Besides the authorities above set forth, I have occasionally consulted Hirālāl Parikshita of Karnāli near Baroda, who told me that he had a MS. of the Pada text, at the beginning of the XIXth Kāṇḍa of which there is a remark made by his ninth ancestor Nāgī, who lived more than two hundred years ago, to the effect that he accented the Padas of that Kāṇḍa after seeing the Svara-S'āstra. I also consulted Jais'ankar (Ja.) Bhaṭ of Lūnāvādā an old Vaidika who came with Bāpujī; also Jasbhāi Janamejaya of Karnāli, a relation of Hirālāl already mentioned. It may be noted here that among Gujarāṭi Atharva-Vaidikas, Jasbhāi Janamejaya and Hirālāl Parikshita are by far the best.

The collation with the Pada MSS. and other authorities was made with a transcript of the MS. P, which was the first of the Pada MSS. that came to my hand, though not the best of the group to which it belongs.

The order in which the several collations were made is as follows: Bp or Bāpujī, and B his MS. These were followed by K the Vaidika from Māhul and K̄ his MS. Then came B̄, the MS. from Bhāvnagar. This was followed by A the MS. from Ahmedābād. After A, were collated C, D, E, R and S̄. Then came V, the Māhul Vaidika from Sāngli. Dc and Cs followed. The Pada text of J and P̄ was collated with that of P together, and Cp was taken last. Sāyana's text was not regularly collated like that of the other MSS., but was compared in the course of the preparation of the copy for the press of his commentary.

Looking to the nature of the several MSS. I group them as follows: A, B, C, D, E, R, S̄, Cs, P, P̄, J, and Cp, come from Gujarāt, though not from the same original source. They are untainted by any attempts to revise the tradition of the text, and probably represent the original form of the true tradition of the text. Bp, B̄, K, K̄, V, and Dc, are on the other hand representatives of the tradition of the Atharva-Veda as it was revised in the Deccan; where it was introduced about 160 years ago, under the influences of the school of the R̥igvedins and was further subjected to changes in relation to the text of Sāyanī-chārya by Ganes' Bhaṭ Dādā after his visit to S'ringerī, and his discovery there of part of Sāyana's Commentary. The third group consists of Sāyana's text as found in the MSS. of his commentary. This text shows considerable variety of

reading from that which prevails in Gujarât and in the Deccan. It will be more convenient to speak of it on a future occasion when we come to refer to the commentary of Sâyana, where my reasons for considering the text as the representative of a separate group will be set forth in detail.

The text given in this edition is chiefly that of the first group except where sufficient authority existed for deviating from the Gujarât tradition, in which cases my authorities for the deviation and the reasons for following them are set forth in foot-notes. Except in the 19th Kāṇḍa, the traditional readings of the MSS. and Vaidikas, have been generally followed, Sâyana's reading being rarely adopted. In cases where preference is given to the readings of Sâyana over the readings of the MSS. the fact is shown by an asterisk placed on the word or letter which exhibits the reading adopted from Sâyana. In the XIXth Kāṇḍa of which I propose to write more at length further on, the tradition preserved by the MSS. appeared imperfect, and preference had often to be given to the reading explained by the commentator.

The orthography followed is of course essentially the same as that found in the MSS, except where preference had to be given to the universal application of obvious grammatical rules often violated by the MSS. In such cases the careless though well-known ways of writing found in MSS. were neglected in favour of those which are more correct and which are generally adopted by accurate scholarship: for example, the writing of a nasal consonant in a conjunct instead of representing it by the anusvāra on the foregoing vowel, as इन्द्र for इंद्र; च्छ for छ; दत्त्वा for दत्वा; मिन्द्रि for मिथि; विद्नेयः for विद्नेयः; वद्नेव for वधेव; अस्याद्वैः for अस्याद्वैः; धरदुवम् for धरदुवम्; मज्जः for मज्जः; मज्जा for मज्जा; मृग्मे for मृग्मे; तद्वामेति for तद्वामेति; यद्वामः for यद्वामः; ददमुद्येयो for ददमुद्येयो; जगच्छन्दः for जगच्छन्दः; बृहच्छन्दः for बृहच्छन्दः; समृद्ध्या for समृद्ध्या; सिद्धे for सिद्धे; पङ्क्ति for पङ्क्ति; अङ्घ्रि for अङ्घ्रि; अङ्घ्रि for अङ्घ्रि.

Another point to which it is necessary to refer is the division of chapters or adhyāyas into Sūktas. I have had to adopt a division and therefore a numbering of the hymns and verses in the VIIth, VIIIth, IXth, Xth, XIth, XIIth, XIIIth, XVth and XVIth Kāṇḍas, which results in a slight difference from the division and numbering adopted by Professors Roth and Whitney. This is to be regretted, as the numbering and division of these scholars have been adopted

in the *St. Petersburg Dictionary*, and the *Index Verborum* of Prof. Whitney, and is also the one which has naturally been in use since the publication of their text. I at first much hesitated to deviate from their enumeration as the deviation was calculated to introduce an element of uncertainty in reference, and it was not lightly that I determined upon the deviation after all. The authority of the *Sarvānukramanikā*, which is supreme in such matters as also that of other authorities left no choice. It may be further added that wherever Śāyana's commentary was available, Śāyana too countenanced the deviation from the enumeration of Professors Roth and Whitney.

After consulting therefore the MSS., the *Sarvānukramanikā*, the *Pañchapatalikā*, and the commentary of Śāyana wherever available, I adopted the deviation referred to, as in each case authorised by them all or by some of them.

Thus the seventh Kānda is divided by me into one hundred and twenty three instead of one hundred and eighteen Śūktas, as in Professors Roth and Whitney's edition. The increase of five Śūktas occurs as follows. The sixth Śūkta in *Rw*'s edition becomes Nos. 6 and 7 with us on the authority of the *Sarvānukramanikā*, which says पद्मं पद्मचम् । आत्मदेवताकम् । पद्मं मृचम् । तथावरम् ॥ 5 Patala, 1 Kandikā. Śūkta 45 in *Rw*'s edition becomes two Śūktas with us, 46 and 47 on the authority of the *Sarvānukramanikā* जनाद् विभजनीनादिति नैपज्यम् । आनुष्टुभम् । * * * अतिरिवास्येति मन्त्रोक्तदेवत्वम् । * * * सिनीवाल्लि पृथुष्टक इति तुचम् । अथवा । मन्त्रोक्तदेवत्वम् । आनुष्टुभम् ॥ 5, 5 Śūktas 54 and 55 in *Rw* consist of two Riks and one Rik respectively. We make them of one and two respectively by *Sarvānukramanikā* कचं साम यजामह इष्टुम् । सामदेवत्वम् । आनुष्टुभम् । कचं तान यदिति मृगुः । मृचम् । ऐन्द्रम् । आनुष्टुभम् । द्वितीया विराद्वरोष्णिक् । विरिञ्चिरेदिति मृचम् अष्टचम् । अथवा । मन्त्रोक्तदेवताकम् । आनुष्टुभम् ॥ 5, 7 Śūkta 68 in *Rw* consists of three Riks. We divide it into two Śūktas, 70 and 71, by the *Sarvānukramanikā* सारस्वति मतेष्विति मृचम् । शिवा न इति सारस्वते उभे । न न इति सुप्रदेवताकं संतातिः । पूर्वस्य पूर्वानुष्टुप् परा ऋष्टुम् । शिवा न इति गायत्री । सं नो वात इति पथ्यापङ्क्तिः । यन्त्रिञ्चाताविति पद्मचम् । अथवा । मन्त्रोक्तदेवत्वम् ॥ 5, 9. Śūkta 72 in *Rw* consists of three Riks. We make two Śūktas out of it, 73 and 76, by the *Sarvānukramanikā* वसिष्ठेयैन्द्रम् । मृचम् । प्रथमानुष्टुप् । द्वितीया ऋष्टुम् । धर्मं मन्य इत्येन्द्रम् । वैद्रेभम् । सविद्वो भद्रिर्वगोलेकाद्वताचम् ॥ 5, 9 Śūkta 76 in *Rw* consists of six Riks, which we make into two Śūktas, 80 and 81, as the *Sarvānukramanikā* says आ सुरास इति षट्कचम् । अथवा । अपविद्वैपज्यदेवत्वम् । आनुष्टुभम् ।

आद्या विराट् । * * * विग्रह वा इति श्रुचम् । जायाम् । देन्द्रदेवतम् । वैष्टुभम् । संतपना इदमिति वृचम् । अहिराः । मन्त्रोक्तमरुदेयताकम् ॥ 5, 10. None of the MSS. exhibit the division into the smaller Śūktas whether 118 or, 123. They divide the whole Kāṇḍa into 28 larger Śūktas and 10 anuvākas, though some of them add words at the end of each Anuvāka to show how many sub-Śūktas it contains, and that these sub-Śūktas make up a total of 118. But the MSS. do not show how the number of Śūktas given at the end of each anuvāka is made up. Śāyana adopts the division into 28 Śūktas, not that into the smaller Śūktas. The *Pañchapaṭalīkā* mentions the number of Rīks in the several Anuvākas of which the seventh Kāṇḍa consists, thus:

अष्टावाचे (२८) द्वे द्वितीये तु कुर्याद् (२२)

अष्टौ तिस्रधाथ षोड्यास्तृतीये (३१) ।

द्वौ पञ्चवीं संनिविष्टौ चतुर्थे (३०)

पञ्चैषोर्ध्वं विंशतेः पञ्चमे (२५) स्तुः ॥

द्विरेकविंशतिः षष्ठस् (३२) विंशदेका च सप्तमः (३१) ।

चतुर्विधैकविंशत्यां (sic) (२४, २९) परो द्वात्रिंश (३२) उच्यते ॥

It is necessary to state, however, that the *Pañchapaṭalīkā* in another part (2) states अरुचूक्त एकचैतु, i. e. the anuvākas in the seventh Kāṇḍa consist of Śūktas made of one Rīk each. Lower down specifying the exceptions to this general feature of the Kāṇḍa it goes on: एकचैतु प्रथमचतुर्थौ त्रयोदशसूक्तौ । द्वितीयाष्टमौ नव । तृतीयान्त्यौ षोडश । पञ्चमसप्तमाष्टौ । षष्ठश्चतुर्दश । नवमो द्वादश ॥ It further enumerates the Śūktas which contain more than one Rīk each as follows: प्रीती वा ये । यथा सूर्यः । प्र नमस्व । अये सहस्रम् । ययैरोजसा । अश्रविष्णू महे । यस्य व्रतम् । अतिथन्वाणि इति द्वे । जगतीन्द्रवज्रनीलम् । कुहूँ देवीम् इति त्रीणि । संज्ञानं नः । अर्चं साम । यदाशासा इति द्वे । यदमे तपसा । इदं वत् कृष्णः । प्रजावती । पि ते सुज्ञामि । यो नसायत् । शुम्भनी इति त्रीणि । नमो रुराय । इति शृचानि एकचैतु ॥ प्रान्यात् । सिन्ध्यालि । प्रती-पीनफलः । सस्त्वति व्रतेषु । वणिष्टाव । संतपनाः । अनाष्टयः । अपि वृश्च । उदस्य श्यावी । अग्र इन्द्रश्च । इति वृचानि ॥ अदितिर्वाः । प्रपथे पथाम् । सभा च मा । अनि सं देवम् । धाता दधातु नः । यत्ते देवा अरुणवत् । पूर्वा पश्चादित्यैकचैतु प्रजापत्यम् । अभ्यु ते राजन् । अयो दिव्याः । प्र पतेतः । इति चतुर्कचानि ॥ यज्ञेन यशम् । इदं खनामि । यत्किंवासी । इति पञ्चचानि ॥ अन्वद्य नः । पूर्वापरम् । लभ्यर्चत । इति षडचानि ॥ अ तुम भूपद । ऊर्जे विश्वत् । इदमुग्राम । इति सप्तचानि ॥ विष्णोर्तु कम् । तिरश्चिराजेः । बद्धं त्वा । ह्यष्टयानि ॥ यथा वृक्षम् । इति नवचै सूक्तम् ॥ समिद्धो अग्निर्युष्मा इत्येकादशचै चर्मसूक्तम् ॥ अपचितामित्यद (मिति द्वे अर्च) धैसूक्तानि चत्वारि अपचिन्नेष्वम् । इय्यापनयनम् । व्रतीपायनम् । गोष्टयनीयं च ॥

If the omission of अमुत्तमः (80) is accidental, the above supports the numbering adopted by Professors Roth and Whitney. But the *Sarvānukrama-*

nikā, as has already been shown, is clear and more exhaustive in its analysis. We have therefore followed it in preference to the other authorities.

The second variation which should be explained is that of what are called the Paryāyas at the end of the 8th Kāṇḍa. Professors Roth and Whitney have reckoned the six Paryāyas as forming one Sūkta and numbered the sub-divisions of each Paryāya not separately but consecutively. I have numbered the six Paryāyas as so many different Sūktas and subdivided each into its own Avasānas or Vachanas separately and also differently in some places from the sub-division adopted by those scholars. My authority is derived from the *Sarvāṇukramanikā* as also from the *Pañchapatalikā*. The former says: विराह वा इति पद पर्याया विराहदेवत्याख्यत्रयं त्रयोदशकम् । प्रथमा त्रिपदा र्चापिङ्गः । सोदकामविति पद याज्ञुपीजगन्तः । गृहमेधी वन्यस्य सभामिति साङ्गयुष्मिही । वन्यस्य देवा आर्चयन्तुष्टुम् । यज्ञतो वन्यस्यासमर्पणं विराहपञ्चमौ । वन्यस्य समर्पितं साङ्गीयुहती ॥ सान्तरिक्ष इति दशकम् । आया त्रिपदो (दीर्घः) यधीरेवासा इति साङ्गयुष्मिही । तां देवमनुष्या उणि-गाम्यौ चतुष्पदोपरिष्ठादिरादृष्टुहती । तानुपेक्षेरुपदा याज्ञुपीगायत्री । ऊर्ध्वं प्रदोषकपदा । ओषधीरेवेति साङ्गी र्पङ्क्तिः । तस्या इन्द्रे [विरा]हायत्री । गृहस्य रथन्तं चाप्यनुष्टुप् । अपो वामदेव्येनासुरीगायत्री । अपो वामदेव्यं साङ्गी वृहती ॥ सा वन्यस्यतीतिवृहती । प्रथमा चतुष्पदा विराहयुष्टुप् । तस्माद्वनस्पतीनामार्चायिष्टुप् । सा पिङ्गविति तिस्रश्चतुष्पदाः प्राजापत्यापङ्क्तयः । तस्मात्पितृभ्यो देवेभ्यो मनुष्येभ्य इति तिस्र आर्चीवृहस्यः ॥ सामुरारिति द्वे षोडशके । तत्रास्या सा पिङ्गु सा देवान् सा स्रर्पणिति चतुष्पदाः साङ्गी जगद्यः । तस्या विरोचनो यमो मनुः कुबेरस्तथक् इति साङ्गी वृहस्यः । तां देवो द्विर्भूतंति साङ्गयुष्मिही । तां मायां स्वयामूर्जौ तद्विपमित्याप्यनुष्टुभः । अन्तक आसुरीगायत्री । सा मनुष्यान् सा [स]त्तर्पणं सेतरज्जनानिति चतुष्पाद् उणिहः । तां पृथी प्राजापत्यानुष्टुप् । ते कृपि तद्वस्य तं पुण्यमित्यार्चायिष्टुभः । तस्याः सोम इन्द्र इति साङ्गयुष्मिही । तां गृहस्पतिवसुक्नी रजतनभिरेति विराहायत्र्यः । सा गन्धर्वा-प्सरस इति चतुष्पदा प्राजापत्याजगती । तस्याश्चिरयः साङ्गी त्रिष्टुप् । तां तिरोधौ त्रिपदा माङ्गीभुतिगायत्री । तां धृतराष्ट्रः साङ्गयुष्टुप् ॥ तद्यस्या इति चतुष्कम् * * * ॥ 6, 8. The *Pañchapatalikā* says:

त्रयोदश दशाष्टौ च ततः षोडश षोडश ।

विराहवापो चतुष्कस्तु पद पर्यायास्तु निश्चिताः ॥

The MSS. vary in their numbering and sub-division and Professors Roth and Whitney appear to have followed some of their MSS. in the figures adopted by them.

The third variation refers to the six or rather seven Paryāyas in the 9th Kāṇḍa. My authority for deviating from Professors Roth and Whitney's numbering and subdivision is again derived from the *Sarvāṇukramanikā* and the *Pañchapatalikā*. The former has. यो विद्यारिति पद पर्याया षड्वातिष्या उत विद्यादेवत्याख्यत्रयो विद्यादिव्याद्यं दश सप्त । * * * । यजनानमाह्वयं वा इति त्रयोदश । * * * । इष्टं च वा इति नवकम् ।

* * * । स य एवम् तस्मा उपा इति द्वौ दशकौ । पूर्वस्याद्याश्चतस्रः स[व] एवमिति शब्दरूपाः प्राजापत्या-
नुष्टुभः । स [व] एवं विद्वानुदकमिति सुरिह । यावदग्निधोमेनेति चतस्रो यावच्छब्दरूपास्त्रिपादो गायत्रयः । प्रजापति
प्रजननायेति चतुष्पादन्मोरपङ्क्तिः ॥ उत्तरस्याद्या साष्टयुष्णिहः । बृहस्पतिकर्ज्येति पुरउष्णिहः । निधनं भूयाः साक्षां
सुरिगृहती । तस्मा उयसस उप हरति साक्षामनुष्टुभः । मर्ष्यदिनस्त्रिपदा निचृष्टिपमा नाम गायत्री । विद्योत्तमान-
स्त्रिपदा विराद्विपमा नाम गायत्री । अतिथीन् प्रति त्रिपाद् विराडनुष्टुप ॥ यक्षचारमिति चतुर्दशकम् । * * * ॥
प्राजापतिश्चैकः पद्विंशो गन्मः * * * ॥ 6. 17. The *Pañchapatalikā* says: यो विद्यायाम् ।

दश सप्त च पदेः स्याद् द्वितीयः स्याद् त्रयोदश ।

तृतीयो नवको दृष्टस्तदा द्वौ दशकौ परौ ॥

पठं तु चतुर्दशकमाहुः पद्विंशो ब्राह्मणोगवः ॥

It has to be noted that the verse which begins with निधनं भूयाः and which is mentioned only once in the above quotation from *Sarvānukramanikā* occurs twice in the text; once after बृहस्पतिरहः and again after उपहरति; these two, with the eight other verses, make up the ten of the second Das'aka. It has to be borne in mind that in *Sarvānukramanikā* recurring passages are mentioned only once; and that if the exact numbers given in the quotations are to be seen a reference should be made to the passages in the text.

The fourth variation to be explained is with reference to the three Paryāyas at the beginning of the 2nd anuvāka of the 11th Kāṇḍa. Professors Roth and Whitney consider the three Paryāyas as equivalent to one hymn, and have numbered the hymns of the XIth Kāṇḍa accordingly, and also sub-divided the 2nd Paryāya into 18 Avasānas numbered consecutively with 31 of the previous Paryāya instead of into 72 as it ought to be and as we should have done had we not inadvertently followed Sāyana's subdivision into 18 Daṇḍakas. The *Sarvānukramanikā* has: तस्मैद्वन्द्वेति प्रथः पर्यायाः । तत्र पूर्वम् एकमिदम् । बार्हस्पतीयद्वन्द्वेयताः । * * * ततश्चेनमिति द्वावसतिर्गोत्रोक्तदेवताः । प्रथमा सर्वाङ्गं पृथगमन्यैः प्राणापानैरन्वेनोरतेति च सास्त्रीप्रिट्टम् । ज्येष्ठतमं वा अहं ताभ्यामेतं सुगतना उदरं पृक्पदामुरीगायत्र्यः । बृहस्पतिना समुद्रेणेति द्वितीयगोत्री । तेनैव त्वयेनैरेनं प्राणापानास्त्वोरुः ते यहु चायैकपदा आमुर्वनुष्टुभः । एष वा ओदन इति तादृशनुष्टुप । पुनर्मन्वाभ्यां धोत्राभ्यामित्यादितः सप्तदशार्थनुष्टुभः । तत्र पुनर्मन्वेदंतीति सास्त्रीपङ्क्तिः । ऋषिरे भविष्यति जिह्वा ते विद्युत्वा सर्वस्या ब्राह्मणं हविष्यतीत्यामुरीगायत्रः । अथो भविष्यति दन्तान्मे हृष्या न रागयस्वप्नु मरिष्यन्ति तामो भविष्यसीत्यामुरीपङ्क्तयः । सूर्योऽथन्द्रमस्ताभ्यामासुर्गयिष्टुर् । ब्रह्मणा मुपेवाभिधोः पादाभ्यामुत्तस्य हन्ताभ्यामिति पादुगीगायत्र्यः । अग्नौमिद्वया ऋतुभिर्दंतीर्दवाः वृष्टेनेति द्वितीयपङ्क्तयः । सर्वाभिः प्राणापानैरन्तारिणेण व्यपनेति प्राजापत्या गायत्र्यः । राजयदमस्त्वामुर्गुणिहः । शृचिष्मोत्तमा सविनुः प्रपदाभ्यां द्वितीयगोत्री । सत्येनोद्रेण त्वष्टुर्द्विचर्यां सत्ये प्रतिष्ठयेति द्वितीयपङ्क्तयः । अग्निप्राशनं पृक्पदा मुपेवाभ्यामिष्टुर्गतीति च पदौते पर्यायमूढमन्ता उपरमंभिः प्रयुज्यन्ते

सदाधिकारान्ताता(चा^१)नेकान्विजानीयात् । तदा (१) तथा छन्दस्वेता अष्टादश दण्डका भवन्ति ॥ एतद्वै मन्त्रस्वेति
सप्तको मन्त्रोक्तदेवताः । * * * ॥ 7 13 The *Pañchapatalikā* enumerates:

एकत्रिंशद् भवेत्पूर्वखलाद् द्वासप्ततिः परः ।

द्वतीयः सप्तको दष्टो बृहत्सतिशिरस्त्वपि ॥

At the end of volume III the reader will find the second Paryāya of the second Anuvāka of the eleventh Kāṇḍa divided in accordance with *Sarvānukramanikā*.

The fifth deviation is in the XIIth Kāṇḍa where the Berlin Edition reckons the seven Paryāyas as one Sūkta and where the editors reckon the subdivisions consecutively instead of separately. My authority from the *Sarvānukramanikā* is श्रमेण सप्ततेति सप्त पर्यायाः प्रागुक्तविग्रहगवीदेवताः । तत्राद्यः पद । * * * ओजशेति पञ्च । * * * सैषा भीमेति षोडश । * * * वैरं पिबृत्यनामेत्येकादश । * * * तस्या आहननमित्यष्ट । * * * क्षिप्रं वै तस्येति पञ्चदश । * * * बुध प्रबुधेति द्वादशकः । * * * ॥ 8 8 The *Pañchapatalikā* agrees.

यवनानि च पद पञ्च षोडशैकादशाष्ट च ।

ब्रह्मगाव्यां पञ्चदश तस्माद् द्वादशानः परः ॥

The sixth variation occurs at the beginning of the fourth anuvāka of the XIIIth Kāṇḍa and is similar to that in the XIIth Kāṇḍa. The *Sarvānukramanikā* has स एतीति पद पर्याया मन्त्रोक्तदेवताः । तत्राद्यख्योदश । * * * कीर्तिश्रेयष्टौ । * * * ब्रह्म चेति सप्त । * * * स चा गङ्गा इति सप्तदश । * * * भूयानिति पद । * * * उरः पुष्टुति पञ्च । * * * ॥ 8 16 The *Pañchapatalikā* says रोहित ।

चतुर्थसावसानानि वक्ष्यमाणानि तानि शृणु ।

ब्रह्मोदशाष्टौ च ततः परः

सप्त सप्तदश पद च बोध्याः ।

पद, पञ्चक उच्यते ॥

The seventh variation is in regard to the XVth Kāṇḍa, where the subdivisions of Paryāyas 2,4,5,6,13, and 14 with me differ from those of the Berlin Edition. We have the following from the *Sarvānukramanikā* बाल आनीदिति का-
पडम् । अष्टादश पर्यायाः । अध्यात्मकम् । मन्त्रोक्तदेवताः । उत मात्यदेवतम् । आद्योष्टौ । * * * स उदिति श्रूना
त्रिंशत् । आद्या स दक्षिणा स प्रतीची स उदीची भूतं च क्षुत च साध्यनुष्टुभः । तं बृहच त वैरुपं तं श्येतं सप्तरीतिष्टुम् ।
बृहते च द्विपदार्पणं । बृहत्तम वैरुपस श्येतस्य च द्विपदा ब्राह्मीगामत्री । धन्वा पुध्वली उषा ह्या विस्तुदिति द्विपदा
आर्चीजगत्याः । अमावास्या च साङ्गीवङ्गः । अहश्चासुरीगायत्री । सातरिक्षा च पदपङ्क्तिः । कीर्तिश्च त्रिपदा मानापला
त्रिष्टुम् । यज्ञावज्ञिपमेकपदोष्णिहः । यज्ञावज्ञिमाय च द्विपदार्पणं भुरिह त्रिष्टुम् । यज्ञावज्ञिपस्य चार्पणतनुष्टुम् । वैरपाय

च द्विपदा विराडापीपङ्क्तिः । श्यैताय च निचुदापीपङ्क्तिः ॥ स संवत्सरमेकादश । * * * तस्मै प्राच्या इति धूना विंशतिः । प्रथमा तस्मै प्राच्या ध्रुवाया ऊर्ध्वाया दैवीजगत्स्य । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदीच्याः प्राजापत्या-गायत्र्यः । चासन्तौ भासौ वार्षिकौ मासावाच्यनुष्टुभौ । वासन्तावेनं शारदावेनं द्विपदा प्राजापत्याजगती । प्रैष्मौ भासौ प्राजापत्यापङ्क्तिः । प्रैष्मावेनमाचीजगती । चार्पकावेनं भौमाचीत्रिष्टुप् । शारदौ भासौ साम्रीत्रिष्टुप् । हैमनौ भासौ प्राजापत्यावृहती । हैमनावेनं शैशिरावेनमिति द्विपदे आचीपङ्क्तिः । शैशिरौ भासावाच्युष्णिगिति ॥ तस्मै प्राच्या दिशो अन्तर्देशादिति षोडश भोजोक्तद्वन्द्वद्वयः । प्रथमा त्रिपदा समविपमा गायत्री । अथ पुनं त्रिपदा भुरिगार्चीत्रिष्टुप् । नास्य पशून् द्विपदा प्राजापत्यानुष्टुप् । तस्मै दक्षिणायात्रिपदा स्वरारप्राजापत्यापङ्क्तिः । नर्वः पशुपतिरघो महादेव पुनं त्रिपदा प्राङ्गीगायत्र्यः । तस्मै प्रतीच्यास्तस्या उदीच्यास्तस्या ऊर्ध्वाया इति त्रिपदाः ककुभः । तस्मै ध्रुवायास्तस्मै सवेधेभ इति भुरिगविपमागायत्री । रुद्र पुनं निचुद्राङ्गीगायत्री । ईशान पुनं विराडिति ॥ स ध्रुवामिति पर्वविंशतिः । आषा स ऊर्ध्वामासुरीपङ्क्तिः । स उत्तमो स वृहती स परमो सोनादिष्टां स सर्वांनित्यामुरीवृहत्स्यः । स दिशः परोष्णिहः । तं भूमिस्तृप्तव इत्याचीपङ्क्तिः । सोनात्तृप्तामच्युष्णिक् । तस्मत्तं च तमितिहासः साम्रीत्रिष्टुभौ । तस्मत्तवश्च साम्रीपङ्क्तिः । तमाहवनीयो विराजभाचीत्रिष्टुभौ । तं दितिः साङ्ग्यनुष्टुप् । तं प्रजापतिराच्यनुष्टुप् । भूमेश्च वा आपीपङ्क्तिः । नृत्तस्य चैतिहासस्य च निचुद्रवृहत्स्यै । नृचां च वै प्राजापत्यात्रिष्टुप् । आहवनीयस्य चतुर्त्वां च विराहजगत्स्यै । दितेश्च वा आचीवृहती । प्रजापतेश्च विराहवृहतीति ॥ स महिमेति पञ्चकः । * * * सोरज्यत स विश इति द्वौ त्रिकौ । * * * तद्यस्येति त्रयः पर्याया एकादशकाः । * * * तस्य एकामिति चतुर्दश । आषा साङ्ग्युष्णिक् । ये पृथिव्यां ये दिवि प्राजापत्यानुष्टुभौ । प्रात्यो द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीमासुरीगायत्र्यः । येन्तरिक्षे ये पुण्यानां साम्रीवृहत्स्यै । तद्यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणपरिमिता इति द्विपदा निचुद्रागायत्री । य एवापरिमिता द्विपदा विराजगायत्री । अथ यस्या प्रात्यः प्राजापत्यापङ्क्तिः । कर्पदेनमासुरीजगती । अस्यै देवताया उदकं सतः पङ्क्तिः । तस्यामेवाक्षरपङ्क्तिरिति ॥ स यथाप्रचीमिति चत्वारि विंशतिश्चैव सप्तमः । प्रथमा त्रिपदानुष्टुप् । मनसासादेनप्रभृति सर्वा उत्तरा द्विपदा आसुरीगायत्र्योद्यौ । बोपाश्रतस्य ओपधीभिरित्याद्या यपद्रकोरेणान्ताः प्राजापत्यानुष्टुभो भुरिजः । स यदक्षिणां ध्रुवां पुराङ्गिहौ । प्रतीचीमनुष्टुप् । उदीचीं प्रस्तारपङ्क्तिः । स यत्पशून्स्वरारगायत्री । यत्पशून् धम्मपुण्यानाचीपङ्क्तिः । यदेवान् युतिङ्गागीगायत्री । यत्प्रजाः प्राजापत्यात्रिष्टुविति ॥ तस्य ब्राह्मणस्येष्टमं नवकम् । * * * प्रथमोपान इति [सप्तकः] । * * * अस्य प्रथमो व्यान इति दश दशमम् । * * * तस्य ब्राह्मणस्येति पञ्चको दशमापरः । * * * ॥ ९. ४.

The Panchapatalakā has:

अष्टौ धूना सतस्त्रिंशदेकादश परो भवेत् ।

धूना तु विंशतिस्तुर्यः पञ्चमः षोडश स्मृतः ।

विंशतिः षट् च पष्ठश्च सप्तमः पञ्चक उच्यते ।

एकादशकास्त्रयोत्र बोध्याः ।

द्वावाद्यावथ निधितौ त्रिकौ तौ ।

पष्ठे तु चतुर्दशात्र विद्याद्

दश दशमं नवमस्तु सप्तकं त्वया ।

चत्वारि विंशतिश्चैव सप्तमे यचनामि तु ।

अष्टमं नवकं विद्यापञ्चको दशमापरः ॥

The eighth variation refers to the XVI Kānda, where we divide the fifth Paryāya into ten parts instead of into six, and the eighth Paryāya into

thirty-three instead of into twenty-seven as is done by the editors of the Berlin Edition: The *Sarvānuṣṭramāṇikā* is: अतिसुष्टो अपामिति प्राजापत्यस्य नव पर्यायाः । तत्र त्रयोदशाद्यं विजानीयात् । * * * निर्दुरर्णय इति द्वौ पदकौ । सप्तकः परः । * * * विष्टेति त्रयो दुःस्वप्ननाशनदेवदत्ताः । आद्यं दशकम् । वक्ष्यादित आद्याः पद विराट्पात्ययः । पञ्चमी भुक्ति । षष्ठी स्वराद । अन्तकोसि प्राजापत्यामायत्री । तं त्वा स्वप्न द्विपदा साक्षीवृहती ॥ अर्जुन्माद्येकादश । उपोदेवत्याः । * * * तेनेनमिति व्यधिकं विहितम् । * * * जितमस्माकम् इत्येकादश वै त्रिगुणानि । आर्यकपदा यजुर्माद्ययुष्टुप । तस्यादसुं निर्मजामोसुं त्रिपदा निष्टुद्रायत्री । स माद्याः पाशात् प्राजापत्यामायत्री । तस्येदं बर्चस्तेजस्त्रिपदा प्राजापत्या-
त्रिष्टुप् । स त्रिष्टेत्या इति तिस्रः स ऋषीणां स ऋतूनां स मासानां स इन्द्रादयोः आसुरीजगत्स्यः । स पराभूत्याः स बृहस्पतेः स प्रजापतेः सौदामिनी सोमर्षणां स आर्तपालां स आर्येयानाम् आसुरीप्रिष्टुभः । स देवनामीनां स आद्विरस्तावां स आथ-
र्वीणां स वनस्पतीनां स वानस्पत्यानां सौर्भमासानां चत्वारः स गृह्योः आसुरीपङ्क्तयः । स नित्रावरणयोर्द्वौ आसुरीवृह-
त्याविति ॥ जितमस्माकमिति परश्च [*Sarvānuṣṭramāṇikā*: पराश्र]त्वारि वै वचनानि । * * * ॥ 9. 17. The *Pañchapatalikā* has

प्राजापत्यस्य पूर्वस्य परमस्य पुनः शृणु ।
त्रयोदशाद्यं विजानीयाद् द्वौ पदकौ सप्तकः परः ।
आद्यं दशकं श्लोकादशकं
तस्याच परं व्यधिकं विहितम् ।
एकादश वै त्रिगुणान्यपर-
श्चत्वारि वै वचनानि परश्चत्वारि वै वचनानि परः ॥

The *Pañchapatalikā* may be quoted further to shew that the Sub-division of Paryāyas should be into separate Vachanas or Avastānas even as Śāktas are subdivided into Riks .

पर्यायिण्यामुचां वापि तद् वक्ष्यामो यथाक्रमम् ।
* * * पर्यायिण्यवसानानामुक्तिमस्तुत्यो विधिर्भवेत् ।
सर्वदा क्षिप्रमितेते विद्यादत्र निदर्शनम् ।
गगान्स्तु येवसानानां संग्रहार्थाः पृथक् पृथक् ।
तेष्वर्थावि (दि?)विधिविज्ञेयः सोदग्रामसिदर्शनम् ॥

That the different Paryāyas do not group themselves into larger sections of a Kānda will appear from the following

- * विराट् द्वौ तु पद पर्याया (8th Kānda) यो विराडिति पद स्मृताः ।
प्राजापतिर्नयेयः (9th) स्वायत्तस्वीर्द्वौ भवेत् । (11th) * * *
- महागवी सप्त पर्यायाः । (12th) * * * पद पर्यायाः । (13th) * * *
- मात्याघः सप्त पर्याया एकादश परो भवेत् (15th)
प्राजापत्यो ह चतुष्कः पञ्चपर्याय उत्तर. (16th) ॥

The ninth variation occurs in the number of *Riks* into which the 47th *Sūkta* of the XIXth *Kāṇḍa* is divided. I make it of nine *Riks* instead of ten, which the Berlin Edition has, on the authority of the *Sarvānukramanīkā* which lays down: आ रात्रि पार्थिवम् इति चत्वारि सूक्तानि । पूर्वं नवकमुत्तरं .....माधायाम् इति त्र्यवसाना ॥ 10, 26.

The tenth variation is at the end of the 54th *Sūkta*, where I make the last *Rik* consist of three lines instead of two, and thus turn the *Sūkta* into one of five *Riks* only. On this the *Sarvānukramanīkā* is: कालो अथ इति द्वे । पूर्वं दश-कम् । उत्तरं पञ्चकम् । एवं पञ्चदश । .....कालेयमद्विरा इति त्र्यवसाना पदद्वय विरादष्टिः ॥ 10, 28

The eleventh variation is in the *Sūkta* next following, which with us is of six *Riks* and not of seven as in the Berlin Edition. The *Sarvānukramanīkā* on the *Sūkta* is: रात्रिराश्विमप्रयावम् इति पदत्रयम् आग्नेयं त्रैष्टुभम् । * * * अपञ्चादश्यास्येति त्र्य-वसाना पञ्चपदा पुरस्तादग्न्येतिष्मती ॥ 10, 29. Stryana omits the line रायस्येणेण समिपा मदन्तो &c. added by Professors Roth and Whitney to the last *Rik* and so do all my authorities without exception.

The twelfth variation is in regard to the number of *Riks* in the 57th *Sūkta* of the *Kāṇḍa*. My authority for dividing it as we have done into five *Riks* is the following description in the *Sarvānukramanīkā*: यमस्य लोका इति द्वे । पूर्वं पदकम् । उत्तरं पञ्चकम् । पञ्चम् एकादश । * * * देवानां पत्नीनाम् इति त्र्यवसाना चतुस्पदा त्रिष्टुप । तं रथा स्येति पदपदोष्णिगृह्णीतगर्मा विरादशकरी । अनासाकलोदेव इति त्र्यवसाना पञ्चिष्टुदा द्वाष्टरातिनगती ॥ 10, 30

The *Pañchapāṇḍalīkā* omits the nineteenth and twentieth *Kāṇḍas* from its analysis and is not available for corroboration of the *Sarvānukramanīkā* as regards the last four variations.

As regards the text of the commentary, it is based upon the following MSS

S'. This is a MS. written on palm-leaves. It consists of four *Veshtāṇas* or volumes: the first *Veshtāṇa* contains 250 leaves, 1' 5" long by 2" in width in the middle, each page containing 8 to 10 lines with 60 to 101 letters to a line, the smaller numbers being across the square blank spaces kept round the string holes. It contains the commentary on the first four *Kāṇḍas*. The first part of the first leaf is

worn away. The beginning is: "गाधप" "आसुरस्वस्य नमः । आमुक्तस्य नमः । आवहमस्तु ॥ वागा-
 दायाः सुमपतः सदाधानासुपक्रमे । यं बत्वा कृतकृत्या स्युस्तं नमसि गजाननं ॥ यस्य निश्चासत घदा या वेदेभ्योऽस्मिन्
 जगत् । निरमेने तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ The MS. ends: पंचमं सूक्तं ॥—॥ अष्टमोनुवाकः ॥ श्री
 मद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्थेण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये चतुर्थकांडे
 अष्टमोनुवाकः ॥—॥ The last leaf too is much worn away in the last line. On a
 blank leaf at the end occur the words अथर्वसंहिताभाष्ये षोडशे ॥३०॥ The writing is en-
 graved on the leaves with a stylus or steel-pen and then blackened with ink, the
 engraved parts alone taking the ink and leaving all other spaces clean. The
 leaves are bored on the right and left hands at points equidistant from the ex-
 tremities for the strings to pass through. Two slips of teak-board of a size slightly
 greater than that of the leaves hold the latter between them and keep the whole
 Veshṭapa by means of the strings well bound and compact. No date is given.
 The writing is all in good preservation. From the appearance of the leaves
 which though not very old are decidedly old, it is difficult to say how old the
 MS. is. The leaves are of what is called the S'ital-palm, which are very much
 more durable than those of the Karitāl-palm, the common belief, perhaps exag-
 gerated, being that the former last for two thousand years. A native scholar
 of Mysore who is well versed with MSS. written on similar materials is of
 opinion that the present volume cannot be less than three hundred years old.

The second volume consists of one hundred and eighty S'ital-palm leaves,
 1' 8½" long by 1½" in width, with seven to eight lines to the page containing 95 to
 112 letters to the line. It contains the commentary on the sixth and the seventh
 Kāṇḍas and that on the eighth Kāṇḍa up to the end of the third Anuvāka. The
 sixth ends on leaf No. 92, thus षष्ठकांडे त्रयोदशेनुवाके भवमं सूक्तं ॥—॥ वेदार्थस्य प्रकाशनेन
 तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाध्वरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥—॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवत्तापहरिह-
 रमहाराजकारिते अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठकांडे संपूर्णे ॥—॥ श्रीविद्याशंकराय नमः ॥—॥ श्रीभारदापरमेश-
 वरं नमः ॥—॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥—॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥—॥ धारसं पुरस्कं दद्या तादर्थं
 लिखितं मया ॥—॥ अवदो वा सुवदो वा मम दोषो न विद्यते ॥—॥ करहृत्तमपराधः क्षंतमर्हति संतः ॥
 —॥ विसर्गाविंदुमाश्रयि षट्पादाक्षराणि च ॥—॥ न्यूनानि चातिरिक्तानि क्षमस्य पुररोचम ॥—॥
 शुभमस्तु ॥—॥ अथर्वणवेदभाष्ये ६ कांड ० के षोडशे ० के १७ प्रपद्य रीतिलि ६०॥३० ऐवमु ।
 The seventh Kāṇḍa begins on leaf No. 93. It ends on leaf No 158 and has
 the following colophon सप्तमकांडे द्वादशेनुवाकः ॥—॥—॥ वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं
 निवारयन् । पुमर्थाध्वरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥—॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये सप्तमकांडः समाप्तः ॥ ——— ॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ——— ॥
 यादवां पुनर्कं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ ——— ॥ अथद्वौ वा सुथद्वौ वा मम दोषो न विद्यते ॥ ——— ॥ करकृतम-
 पराधः क्षेतमर्हति सैतः ॥ ——— ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ——— ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ——— ॥

एकले कांडतके बोले ६५ ग्रंथ ५५०० The eighth begins. श्रीगणाधिपतये नमः । श्रीसरस्वत्यै
 नमः । निर्विग्रहस्तु । यस्य निश्चितं वेदा &c., and ends. इत्यष्टमकांडे वृत्तीयोनुवाके पंचमं सूक्तं ॥ ——— ॥
 समाप्तश्च वृत्तीयोनुवाकः ॥ ——— ॥ श्री ॥ एतले कांड बोले २७ के ग्रंथ १२०० उभयं ग्रंथ ७५००. This
 volume appears to be very well preserved and fresh. The native scholar
 of Mysore already referred to estimates that it is about one hundred and fifty
 years old.

The third volume contains the commentary on the eleventh Kāṇḍa and consists of 54 palm leaves numbered 101 to 154, 1' 10" long by 2½" broad, each page containing generally 8 lines with 84 to 116 letters to the line. It begins: श्रीगणाधिपतये नमः ॥ निर्विग्रहस्तु ॥ यस्य निश्चितं वेदा &c. and ends thus: पंचमेनुवाके षष्ठं सूक्तं ॥ ——— ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुनर्योऽधुनो वेदादिस्मार्तमहेश्वरः ॥ ——— ॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजस्तु (here the leaf is broken off) न्ये एकादशकांडः समाप्तः ॥ ——— ॥ श्री ॥ श्री ॥ The age of this volume may be about the same as that of the previous volume. The handwriting appears different and is bolder. From the fact that the numbering of the leaves begins from 101 and not from 1 it is plain that the previous 100 leaves must have contained the commentary on the ninth and tenth Kāṇḍas.

The fourth volume contains the commentary on the XVIIth, XVIIIth and XIXth Kāṇḍas and the first four Anuvākas of the XXth Kāṇḍa. It contains 195 palm leaves 1' 8½" in length by 1½" in width, with 7 lines to the page each line containing 94 to 117 letters. It begins: श्रीगणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । निर्विग्रहस्तु । यस्य निश्चितं वेदा &c. At the end of the XVIIth Kāṇḍa which occurs on leaf No. 10 is to be seen सप्तदशकांडः समाप्तः ॥ ——— ॥ ग्रंथ ३०० ॥ ——— ॥ श्रीगणाधिपतये नमः । The end of the XVIIIth Kāṇḍa occurs on leaf No. 64 and has: श्रीविद्यार्थकराय नमः ॥ श्रीकृष्णार्पणस्तु ॥ ——— ॥ यादवां पुनर्कं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ अथद्वौ वा सुथद्वौ वा मम दोषो न विद्यते ॥ ——— ॥ करकृतमपराधः क्षेतुमर्हति सैतः ॥ ——— ॥ इदं अष्टादशकांड वेदके ग्रंथसंख्ये ८६५० प्रादुर्हतिन्ये कांडके ग्रंथ ३०० ॥ ——— ॥ उभयं कांड यादवे बोले ६५ के ग्रंथ ८६५० सूक्तं सा-
 विरदन्तं देवस्तु ग्रंथ ॥ ——— ॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ——— ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ——— ॥ श्रीविद्यार्थकराय नमः ॥ ——— ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगणाधिपतये नमः । The nineteenth Kāṇḍa ends on leaf No. 141 thus: सप्तमोनुवाकः समाप्तः ॥ ——— ॥ वेदार्थस्य

प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । सुमर्षाश्चतुरो देवाह्वियातीर्थमहेष्टरः ॥ ——— ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजराजपर
 मेधरभीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुराणे सायणार्थविरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे
 एकोनविंशोऽंशं समाप्तं ॥ ——— ॥ श्रीविद्याशंकरार्पणमस्तु ॥ ——— ॥ श्रीगणपतिपत्तये नमः ॥ ——— ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ——— ॥ श्रीशारदापरमेश्वर्यै नमः ॥ यादसं पुनर्कं दृष्ट्वा तादृशं किरितं मया ॥ ——— ॥
 अचक्षो वा शुचक्षो वा मम दोषो न विद्यते ॥ ——— ॥ करकृतमपराधः शैतमहेति संतः ॥ ——— ॥ एकोनविंशति-
 कांडं पंदके बोले ५१ के प्रथमसे ५६०० ॥ ——— ॥ सप्तदशकांड अष्टादशकांड एकोनविंशकांड सह कांड ५ सूरके
 प्रथ ६६५० आहं सावित्रं येक्ष नृपै येवतु ॥ At the close of the volume which oc-
 curs on leaf No. 195 ends the fourth Anuvāka of the XXth Kāṇḍa thus : सोऽन्वा
 पाव रक्षत ॥ ——— ॥ इत्यन्ते कांड बोले ५० के प्रथ ५ ता ५०००. The writing in this
 volume is smaller than in the previous ones but is equally legible and well-form-
 ed. In age there is not much to distinguish between this and the second volume
 and is believed to be about one hundred and fifty years old.

All the four volumes come from the celebrated Matha of S'rī S'anka-
 rāchārya at S'ringerī in the Mysore Dominions.

Kd. This comes from the Maṭha at Kūḍle in the same territory. It
 contains the commentary on the first four Kāṇḍas and consists of 276 palm
 leaves 1' 7½" by 2", there being 8 to 9 lines to the page of between 60 and 90
 letters to the line. Like S' this is also engraved on the leaves with a steel-pen
 in the Nandī Nāgarī characters. In appearance it is more modern than any of
 the four Veshtaṇas of S'. It begins thus : श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । अविज्ञमस्तु
 धार्मिशाद्याः सुमनेनः सर्वार्थीनमुचक्रमे । ये ज्ञात्वा कृतकृत्या स्युस्त नमामि गजावनं । यस्य निश्चितं पदा वा वदभ्या
 खलं जगत् । निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेष्टरः । It ends : पंचमं सूक्तं अष्टमोनुवाकः ॥ श्रीमद्राजाधिराजराज-
 पनेधरभीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुराणे सायणार्थेन विरचिते अथर्ववेदसंहिताभाष्ये चतुर्थकांडे अष्टमोनुवाकः ।
 समाप्तः ॥ The first and last pages have been worn away so that parts of a few
 letters have been lost but the rest of the writing is thoroughly well preserved.

Both S' and Kd have the edges of their leaves and the wooden boards
 much blackened apparently by exposure to smoke, though this is less in the case
 of Kd than in that of the four volumes constituting S'. Both are written or
 rather engraved in the Nandī Nāgarī characters, and both on the leaves of the
 S'itāl, thick, pliable and durable. The text in either case is not accented and
 is generally devoid of the figures (1 & 3) of the kāmṭa and the pluta.

It will thus be seen that except the portion on the first four Kāṇḍas
 the text of the commentary has been edited from a single MS. And even the
 first four Kāṇḍas have not derived much benefit from collation with the other

MS., Kd, as the latter appears clearly to be copied from the S'ringeri MS. The blunders, omissions, inaccuracies and special peculiarities of the one are found in the other. As a consequence of this I have often had to restore passages, and adopt conjectural emendations which appeared inevitable, with such extraneous help as was available from the Sûtras with their commentators and from Sâyana's own commentary on parallel passages in other parts of the *Saṃhitā*. To the paucity of materials was added the difficulty created by the fact that the two MSS. were written in an alphabet which though not foreign was not easily legible except after considerable practice. Though, therefore, I have endeavoured to do my best in settling the text of the commentary I am sensible that the scantiness of the materials available to me cannot but have affected the character of the Edition, and left much to be desired

ओम्

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । अविघ्नम् अस्तु ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
अविद्याभानुसंतप्तो विद्यारण्यम् अहं भजे ।
यदर्ककरतप्तानाम् अरण्यं प्रीतिकारणम् ॥ ३ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः ।
अभूद्धरिहरो राजा क्षीराब्धेरिव चन्द्रमाः ॥ ४ ॥
विजितारातिघातो वीरश्रीहरिहरक्षमाधीशः ।
धर्मव्रत्ताध्वन्यः कलिं स्वचरितेन कृतयुगं कुरुते ॥ ५ ॥
साधयित्वा महीं सर्वा श्रीमान् हरिहरेश्वरः ।
भुङ्क्ते बहुविधान् भोगान् असक्तो रामवत् सुधीः ॥ ६ ॥
विजयी हरिहरभूपः समुद्रहन् सकलभूभारम् ।
षोडश महान्ति दानान्यनिशं सर्वस्य तुष्टये कुर्वन् ॥ ७ ॥
तन्मूलभूतम् आलोच्य वेदम् आधर्वणाभिधम् ।
आदिशत् सायणाचार्यं तदर्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुम् उद्यतः ॥ ९ ॥
व्याख्याय वेदत्रितयम् आमुष्मिकफलप्रदम् ।
ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १० ॥

ननु “यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते” [सत्या० सू० १. १]

इति स्मरणाद् ऋग्यजुःसाम्नामेव फलवत्कर्मशेषत्वम् अवसीयते । प्रादुर्भावो-
 पि त्रयाणामेव श्रूयते । “त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो
 वायोः सामवेद आदित्यात्” इति [ऐ० ब्रा० ५. ३२] । “ऋचः सामानि ज-
 ङ्गिरे । यजुस्तस्माद् अजायत” इति [ऋ० १०. ९०. ९] च ॥ संख्यानियमश्च
 श्रूयते । “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” [तै० ब्रा० ३. १२. ९. १] । “यम् ऋ-
 पयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुंषि” इति [तै० ब्रा० १. २. १.
 २६] ॥ धर्मविशेषश्रवणाच्च त्रित्वम् अवगम्यते । “उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु
 यजुषा उच्चैः साम्ना” इति [सत्या० सू० १. १. १] । “यद् वै यज्ञस्य साम्ना
 यजुषा क्रियते शिथिलं [तद्] यद् ऋचा तद् दृढम्” इति [तै० सं० ६. ५.
 १०. ३] ॥ ते च ऋगादयो विस्तरेण व्याख्याताः । अस्य तु वेदस्य त्रयीव्यति-
 रिक्तत्वेन कर्मशेषत्वाभावाद् न व्याख्यानाहता । अथोच्येत । ऋग्वेदेन हौत्र-
 मेव प्रतिपाद्यते यजुषा आध्वर्यवम् साम्ना औज्ञात्रम् इति वेदत्रयस्य प्रतिनि-
 यतप्रयोगप्रतिपादनपरत्वात् अवशिष्टब्रह्मकर्तव्यताप्रतिपादकश्चतुर्थो वेदो व्या-
 ख्येयः । तदभावे यज्ञशरीरस्य अनिष्पत्तेरिति ॥ मैवम् । उक्तैरेव त्रिभिर्वेदैः
 ऋत्वपेक्षितस्य ब्रह्मकर्तव्यस्यापि सिद्धेः । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे । “यद् ऋचैव
 “हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोङ्गीयं व्याख्या त्रयी विद्या भवति अथ केन
 “ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रया विद्येयेति ब्रूयात्” इति [ऐ० ब्रा० ५. ३३] । स्म-
 र्यते च । “ऋग्वेदेन होता करोति सामवेदेनोज्ञाता यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैर्ब्रह्मा”
 इति । अतश्चतुर्णां होत्रादीनाम् ऋत्विजाम् अपेक्षितस्य क्रियाकलापस्य त्रयैव
 सिद्धत्वात् न चतुर्थस्य वेदस्याकाङ्क्षास्ति कुतस्तस्य व्याख्यानचिन्तेति ॥

अत्रोच्यते । हौत्रम् आध्वर्यवम् औज्ञात्रमिति समाख्यया त्रयाणामपि वे-
 दानां प्रतिनियतहोत्रादिकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वावगमात् न ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादने
 तात्पर्यं संभवति । यथा अन्यपरस्य यजुर्वेदस्य होतृकर्तव्यतायाम् यथा वा तथा-
 विधस्य ऋग्वेदस्य अग्निहोत्रे । एवं त्रयां तत्रतत्र प्रतिपादितं यद् ब्रह्मत्वम् तद्
 अथर्ववेदसिद्धमेव लेशेनोक्तम् इति अतात्पर्यविषयत्वात् अकृतस्त्रत्वाच्च नादरणी-

1 S' Kd अविशिशे° for अवशिष्ट° 2 S' Kd होत्र for हौत्र 3 S' Kd त्रयैव for त्रय्यै-
 यः 4 S' Kd सामारयया.

यम् । अकृत्स्नत्वमेव अभिप्रेत्य शाखान्तरोक्तं हौत्रं नानुष्ठेयम् इति आश्वला-
यनेनोक्तम् । “तद्ये केचन छान्दोग्ये वाध्वर्यवे वा हौत्रामर्शाः समाम्नाता
न तान् कुर्याद् अकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्य” इति [आश्व० ८. १३] ॥ अत एव वा-
ङ्मानसनिर्वर्त्यस्य यज्ञशरीरस्य अर्धमेव त्रिभिर्वेदैर्निष्पाद्यते । अर्धान्तरं तु अ-
थर्ववेदेनैवेति श्रूयते । “प्रजापतिर्यज्ञम् अतनुत । स ऋचैव हौत्रम् अकरोद् ।
यजुषाध्वर्यवं साम्नौज्ञात्रम् अथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वम्” इति प्रक्रम्य “स वा एष
“त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्क्रियते । मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं पक्षं
“संस्करोति” इति [गो० ब्रा० ३. २] । एतरेष्वब्राह्मणेपि त्रयीनिष्पाद्य एकः प-
क्षः मनोनिष्पाद्यः परः पक्ष इति श्रुतम् । “अयं वै यज्ञो योयं पवते । तस्य
“वाक् च मनश्च वर्तन्यौ । वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते । इयं वै वाग् ।
“अदो मनः । तद् वाचा त्रया विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति । मनसैव ब्रह्मा संस्क-
“रोति” इति [ऐ० ब्रा० ५. ३३] ॥ एतदेवाभिप्रेत्य गोपथ्यब्राह्मणे पूर्वभागे प्र-
श्नपूर्वकम् अथर्वविद एव ब्रह्मत्वम् आम्नातम् । “अथ [ह] प्रजापतिः सोमेन
“यक्ष्यमाणो वेदान् उवाच । कं वो होतारं वृणीयाम् । कम अध्वर्युम् । कम
“उद्गातारम् । कं ब्रह्माणम् इति । त ऊचुः । ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व । य-
“जुर्विदम् अध्वर्युम् । सामविदम् उद्गातारम् । अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम् ।
“तथा हास्य यज्ञः चतुष्पात् प्रतितिष्ठति” इति [गो० ब्रा० २. २४] ॥ तत्रैव
विपक्षवाधश्च श्रुतः । “अथ चेद् नैवविदं ब्रह्माणं वृणुते दक्षिणत एवैषां यज्ञो
रिच्यते” इति [गो० ब्रा० २. २४] । “यथैकपात् गुरुषो यन् अनुभयचक्रो
वा रथो वर्तमानो भ्रेषं न्येति एवमेवास्य यज्ञो भ्रेषं न्येति” इति [गो० ब्रा०
३. २] च ॥

“स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते” इति स्मृतिस्तु उदाहृतश्रुत्यनुसारेण मुख्यस्य अ-
थर्वविदोऽसंभवे तत्तच्छास्त्रासु यावदुक्तब्रह्मत्वमात्रेणापि ऋतुशरीरनिष्पत्तिर्भव-
ति इत्येवमभिप्राया ॥

“त्रया विद्ययेति त्रूयात्” इति [ऐ० ब्रा० ५. ३३] श्रुतिरपि प्रकृतव्याह-
तित्रयापेक्षत्वाद् अविरुद्धा । “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितम् एतद् यद् ऋ-

“ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोषर्वाङ्गिरसः” इति [वृ० आ० ४. ४. १०] वाजसने-
यकश्रुत्यनुसारेण त्रयाणाम् उत्पत्तिश्रुतिः उपलक्षणतया व्याख्येया ॥

“वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति च श्रुतिः “ऋग्भिः पूर्वाह्णे” [तै० ब्रा०
३. १२. ९. १] इति प्रकृतकालत्रयाभिप्रायेण । वेदानां चतुष्टयस्य सर्वत्र श्रुत-
त्वात् । तथा चाग्रे तापनीयोपनिषदि आम्नास्यते । “ऋग्यजुःसामाधर्वाणश्च-
त्वारो वेदाः” इति [नृ० पू० ता० १] । मुण्डके च । “तत्रापरा ऋग्वेदो यजु-
र्वेदः सामवेदोषर्ववेदः” इति [मु० १. १] ॥

“यस् ऋषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुंषि” इति [तै० ब्रा० १.
२. १. २६] त्रैविध्यं तु वेदगतमन्त्राभिप्रायम् । तद् उक्तं जैमिनिना । “तं-
चोदकेषु मन्त्राख्या” [जै० २. १. ३२] । “तेषाम् ऋग् यत्रार्धवशेन पादव्य-
वस्था” [जै० २. १. ३५] । “गीतिषु सामाख्या” [जै० २. १. ३६] । “शेषे
यजुःशब्दः” [जै० २. १. ३७] इति । तद् अस्मिन्नपि वेदे विद्यत इति न च-
तुष्टव्याकोपः ॥

उच्चैष्ट्यादिधर्मनियमोपि अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इत्यु-
पक्रमवाक्यगतवेदत्रयापेक्ष इति न विरोधः ॥

ननु अस्मिन् वेदे मन्त्राणाम् ऋगाद्युक्तलक्षणयोगात् तदन्यतमव्यपदेशभा-
वत्वं युक्तम् ॥ नैष दोषः । अथर्वाख्येन ब्रह्मणा इष्टत्वात् तन्नाम्ना अयं वेदो व्य-
पदिश्यते । तथा हि । पुरा खलु सृष्ट्यर्थं स्वयंभु ब्रह्म तपस्तेपे । तस्मात् तप्य-
मानात् सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्यः स्वेदधारा अजायन्त । तासु स्वेदजातासु अप्सु स्वां
ह्यायां पश्यतो रेतश्चस्कन्द । तद्वेतःसहिता आपो द्विरूपा अभवन् । तत्रैकतः
स्थितं रेतो भृज्ज्यमानं सत् भृगुर्नाम महर्षिरभवत् । स एव भृगुः स्रोत्पादक-
स्य तिरोहितस्य ब्रह्मणो दर्शनाय “अधार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छ” इति
[गो० ब्रा० १. ४] अशरीरया वाचोक्तत्वात् अथर्वाख्योप्यभवत् । अर्वाशिष्टरे-
तोयुक्ताभिरङ्गिरावृतस्य वरुणशब्दवाच्यस्य ब्रह्मणस्तत्प्रत्य सर्वेभ्योङ्गेभ्यो रतोऽ-
रत् । सोङ्गरसभूतत्वात् अङ्गिरा नाम महर्षिरभवत् । ततस्तत्कारणं ब्रह्म तम्
अथर्वाणाम् अङ्गिरसं चाभ्यतपत् । ततः एकर्वच्युच्चादिमन्त्रद्रष्टारो विंशतिसं-

ख्याका अथर्वाणोङ्गिरसश्चोत्पन्नाः । तेभ्यस्तैभ्य ऋषिभ्यः सकाशात् स्वयंभु
ब्रह्म यान् मन्त्रान् अद्राक्षीत् सोषर्वाङ्गिरःशब्दवाच्यो वेदोऽभवत् । अत एक-
र्चादीनाम् ऋषीणां विंशतिसंख्याकत्वाद् वेदोपि विंशतिकण्डात्मकः संपन्नः ।
अत एव सर्वसारत्वाद् अयं वेदः श्रेष्ठः ॥ श्रूयते हि । “श्रेष्ठो हि वेदस्तपसोधि
जातो ब्रह्मज्ञानां हृदये संवभूव” इति [गो० ब्रा० १. ९] । तथा “एतद् वै
“भूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वङ्गिरसः । येङ्गिरसः स रसः । येथर्वाणस्तद् भेषजम् । यद्
“भेषजं तद् अमृतम् । यद् अमृतं तद् ब्रह्म” इति [गो० ब्रा० ३. ४] ॥ एवं
सारभूतब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनाच्च अयं ब्रह्मवेद इत्यप्याख्यायते ॥

तथा च श्रुतिः । “चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्म-
वेदः” इति [गो० ब्रा० २. १६] । अत एव सारवत्त्वात् सिद्धमन्त्रता समा-
न्नायते ।

न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमाः ।

अथर्वमन्त्रसंग्राह्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति । [प० २. ५]

इति । तथा स्कान्दे कमलालयखण्डे आथर्वणमन्त्राणां जपमात्रेणाभिसप्तफल-
साधनत्वम् उक्तम् ।

यस्तत्राथर्वणान् मन्त्रान् जपेच्छ्रद्धासमन्वितः ।

तेषाम् अथोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति स भुवम् । इति ॥

अस्य वेदस्य सर्पवेदादयः पञ्चोपवेदा अङ्गत्वेन समनन्तरं ब्रह्मणा सृष्टाः ।
तथा च ब्राह्मणम् । “स दिशोन्वैक्षत् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीम् उदीचीं ध्रु-
वाम् ऊर्ध्वाम्” इति प्रक्रम्य “पञ्च वेदान् निरमिमीत सर्पवेदम् पिशाचवे-
दम् असुरवेदम् इतिहासवेदम् पुराणवेदम्” इति [गो० ब्रा० १. १०] ॥ तदे-
वम् आमुष्मिकफलेषु दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु अपेक्षितं
ब्रह्मत्वम् अनन्यलभ्यत्वाद् अथर्ववेदैकसमधिगम्यम् इति स्यात् ॥ तद्वदेव ऐ-
हिकफलानि शान्तिकपौष्टिकानि कर्माणि राजकर्माणि अपरिमितफलानि तु-
लापुरुषादिमहादानानि च अथर्ववेदे एव प्रतिपादितानि ॥ पौरोहित्यं च अ-

थर्वविदैव कार्यम् । तत्कर्तृकाणां कर्मणां राजाभिषेकादीनां तत्रैव विस्तरेण प्रतिपादितत्वात् । तथा च विष्णुपुराणे

“ पौरोहित्यं शान्तिकपौष्टिकानि राज्ञाम् अथर्ववेदेन कारयेद् ब्रह्मत्वं च ”
इति । भट्टाचार्यैरप्युक्तम्

शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मर्त्विगाश्रयाः ।

क्रियन्तेथर्ववेदेन ब्रह्मेवात्मीयगोचराः ।

इति । नीतिशास्त्रेऽपि

त्रयां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः ।

अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् ।

इति । मत्स्यपुराणे

पुरोहितं तथाथर्वमन्त्रब्राह्मणपारगम् ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे

अभिधित्कोथर्वमन्त्रैर्महीं भुङ्क्ते ससागराम् ।

इति । अथर्वपरिशिष्टे

यस्य राज्ञो जनपदे अथर्वा शान्तिपारगः ।

निवसत्यपि तद् राष्ट्रं वर्धते निरुपद्रवम् ॥

तस्माद् राजा विशेषेण अथर्वाणं जितेन्द्रियम् ।

दानसंमानसत्कारैर्नित्यं समभिपूजयेत् [प० ४. ६] । इति ॥

स्याद् एवम् । यद्यस्य अथर्वत्वं स्यात् तदास्य व्याख्यानम् उपपन्नं स्यात् । तदेव कुत इति चेत् । उच्यते । “ स्वाध्यायोध्येतव्यः ” [तै० आ० २. १५] इत्यनेन विधिना कृत्स्नस्यापि वेदराशेः अर्थावबोधपर्यन्तं तस्य बोधितत्वात् । तथा हि । “ स्वाध्यायोध्येतव्यः ” इत्यत्र विध्यविरुद्धा भावना प्रतीयते । सा च द्विविधा । शब्दभावना अर्थभावना चेति । तद् उक्तम् आचार्यैः । “ इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते । शब्दभावना अर्थभावना च ” इति । तत्र शब्दभावनाया अर्थभावना भाव्या । लिङादिः करणम् । अर्थवा-

दप्रतिपादिता स्तुतिः इतिकर्तव्यता । अर्थभावनायाः स्वर्गादिर्भावः । धात्वर्थः करणम् । प्रयाजादिः इतिकर्तव्यता ॥ ननु धात्वर्थान्तिरेकिणी भावनामेव नोपलभामहे कस्या धात्वर्थः करणं स्यात् । कथं वा तस्या विभागः । भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावनेति चेत् न । पचियजिगमिप्रभृतिषु धातुषु अधिश्रयणसंकल्पचलनादयो धात्वर्था एवेति अतिरिक्तस्य भावकव्यापारस्य अभावात् । प्रयत्नो भावकव्यापार इति चेत् न । वृक्षश्चलति काष्ठानि पचन्ति नौर्याति इत्येवमादिषु अचेतनकर्तृकव्यापारेषु तदभावात् । स्पन्दः स इति चेत् [न] । आत्मकर्तृकव्यापारेषु यजतिददातिजुहोतीत्यादिषु तदभावात् । तर्हि उभयानुगतम् औदासीन्यप्रभृतिसामान्यमेव भावकव्यापारो भविष्यतीति चेत् न । अचेतने शब्दे स्पन्दप्रयत्नयोरभावेन तदुभयसामान्यरूपस्य तस्य अभावात् ॥ सत्यम् धात्वर्थाद् अत्यन्तातिरेकिणी भावना नास्तीति । धात्वर्थानामेव पाको यागः प्रयत्नः संकल्पः अधिश्रयणम् विह्वेदनम् अभिधानम् चोदनम् इति प्रातिस्निकं धात्वभिधेयम् अक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् एकं रूपम् । सर्वधात्वर्थानुगतं करोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावम् अन्योत्पादनानुकूलात्मकम् आख्यातप्रत्ययवेद्यम् अपरं रूपम् । तथा हि । यः स्पन्दते यो यजते यश्चरति यो विदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययम् अनुभवन्ति । स्पन्दते स्पन्दनं करोति यजते यागं करोति इत्येवं सर्वत्र करोत्यर्थस्यानुगतिः । तद् उक्तम् आचार्यैः

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोवगम्यते । [मी० भा० वि० २, १, १]

इति ॥ भिन्नेषु विविधधात्वर्थेषु उत्पाद्यवस्तुनारकर्मकम् एतदेवापरं रूपं भविःतु प्रयोजकव्यापारत्वाद् भावनेत्युच्यते । तच्च यजेत दद्यात् जुहुयात् इत्याख्यातप्रयोगेष्वेव अवगमात् पाकः त्यागः रागः ईर्ष्यादिषु अनवगमाच्च अन्यव्यतिरेकाभ्याम् आख्यातप्रत्ययाभिधेयम् अङ्गीक्रियते । यथाहुः

1 S'Kd भाव्यकव्यापारो. 2 S'Kd 'प्रभृतिषु for 'प्रभृतिषु. 3 S'Kd धात्वर्थो पर्येति अतिरिक्तस्य. 4 S'Kd अचेतनो. 5 S'Kd विमोक्षदे for शब्दे. What can विमो mean, if it is not a misreading for some other word? 6 S'Kd साध्यस्वभावः. 7 S'Kd विपिप्रत्ययेषु. 8 S'Kd इत्यादिष्वयवगमाच्च for इत्यादिषु अनवगमाच्च.

अभिधाभावनाम् आहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते । [मी० भा० वि० २. १. १]

इति । ये प्रयत्नं वा स्पन्दं वा उभयं वा भावनाम् अङ्गीकुर्वन्ते तैरपि तेषां सर्व-
चानुगमाभावात् सर्वधात्वर्थानुगतम् अन्योत्पादनानुकूलरूपमेव भावनेत्यङ्गी-
कर्तव्यम् । एतदप्युक्तम्

सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधो मतः ।

अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी ।

इति । तस्माद् धात्वर्थान्तिरेकिणी भावनेति सिद्धम् ॥

तथा च अध्ययनविधावपि तव्यप्रत्ययावगताया भावनाया अंशत्रयेण भ-
वितव्यम् । तत्र धात्वर्थः करणत्वेन अन्वेति ॥ भाव्यापेक्षायाम् अत्र तस्यानु-
पात्तत्वात् “स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्” इति [जै० ४. ३. १५]
विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्ग एव भाव्यतया अन्वेतीति पूर्वः पक्षः । ननु कथं स्वर्गस्य
भाव्यता । समनन्तरपदोपात्तस्य स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वाद् इति चेत् न । त-
स्य अपुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वासंभवात् ॥ तर्हि अर्थज्ञानमेव दृष्टप्रयोजनरूपत्वाद्
भाव्यं भवत्विति चेत् न । विधिम् अन्तरेणापि पदपदार्थव्युत्पत्तिमताम् अधी-
तेन स्वाध्यायेन अर्थज्ञानस्य जायमानत्वात् ॥ तर्हि अधीतेनैव स्वाध्यायेन अ-
र्थं जानीयाद् इति अवघातादिवद् नियमार्थो विधिर्भवत्विति चेत् न । अनार-
भ्याधीतस्य स्वाध्यायविधेः अकृत्यर्थत्वेन नियमार्थत्वानुपपत्तेः । अवघातादयो-
पि कृतावेव नियम्यन्ते अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पुरोडाशादिनिष्पादनद्वारा
दर्शपूर्णमासापूर्वं संपादयेदिति न तण्डुलादिस्वरूपे । प्रमाणान्तरविरोधात् ॥
मा भूत् स्वाध्यायस्य भाव्यता । मा च भूद् अर्थज्ञानस्य । तथापि “यद् वा-
“चोधीते पयसः कृत्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद् यजुंषि घृतस्य
“कृत्या । यत् सामानि सोम एभ्यः पवते । यद् अथर्वान्निरतो मधोः कू-
“त्याः । यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेदसः

1 S'Kd अभिधाभावन° 2 S'Kd अर्थात्मा° 3 S'Kd द्विविधो for द्विविधो which is
conjectural. 4 S'Kd स्वर्गस्याभाव्यता 5 S'Kd भागवदिति चेत् 6 S' स्वाध्यायेन
नार्थज्ञानस्य. We with Kd. 7 S'Kd कृतावेवति नि°. 8 S'Kd स्वधया for स्वधा.

“कूल्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति” [तै० आ० २, १०] इत्यध्ययनं प्रकृत्य पठितार्थवादोक्तधृतकूल्यादिकमेव भाव्यं भवत्विति चेत् न । तस्यापि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायम् अधिकृत्य पठितत्वेन ग्रहणाध्ययनफलसमर्पकत्वानुपपत्तेः । तथापि अतिदेशतः प्राप्तेः अस्यापि फलं भविष्यतीति चेत् न । अर्थवादस्य अनतिदेश्यत्वात् । तस्माद् विश्वजिज्ञासेन स्वर्ग एव अध्ययनविधेर्भाव्यः । यथाहुः ।

विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता ।

करुष्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिज्ञासादिवत् । इति ॥

अत्रोच्यते । अर्थावबोधार्थमेव अध्ययनं विधीयते ॥ ननु पदपदार्थव्युत्पत्तिमतां पुंसां विधिम् अन्तरेणापि अर्थावबोधो जायत इति विध्यानर्थक्यम् इत्युक्तम् इति चेत् न । अध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयात् न पुस्तकादिपठितेनेति नियमार्थत्वाद् विधेः ॥ अक्रत्वर्थेषु नियमानुपपत्तिरिति उक्तम् इति चेत् न । “प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत” इत्येवमादिषु अक्रत्वर्थेष्वपि नियमदर्शनात् ॥ “प्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिवत् संस्कारविधानमात्रपर्यवसायित्वाद् अयं विधिर्न स्वाध्यायस्य अर्थज्ञानार्थतां बोधयतीति चेत् न । “चरुम् उपदधाति” [तै० सं० ५, ६, २, ५] इति चरोरुपधानविधिः संस्कारं विदधद् यथा तत्संस्कृतस्य चरोः स्थलनिष्पत्तिशेषतां विधत्ते तद्वद् अध्ययनविधिरपि स्वाध्यायस्य अध्ययनसंस्कारं विदधत् तत्संस्कृतस्य तस्य अर्थावबोधार्थत्वं विधत्ते ॥ संस्कारविधेः संस्कारविनियोगपर्यन्तत्वेपि फलत्वाविशेषात् स्वर्गार्थतां कुतो न विधत्त इति चेत् [न] । अर्थावबोधस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तद् उक्तम् ।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति । इति ॥

1 Kd पठितार्थवेदोक्त°, S' पठितार्थवेदोक्त° 2 S' Kd दृष्टलाभान्नहि 3 S' Kd स्व स्वाध्यायस्य 4 S' Kd संस्कारविधिर्यथा for संस्कार विदधद् which is a conjectural emendation 5 S Kd चरौस्थल° for चरो स्थल° 6 S' Kd तद्वदध्ययनविधेरपि for तद्वद् अध्ययनविधिरपि 7 S' Kd पर्यन्तत्वेति for पर्यन्तत्वेपि

प्राभाकरास्तु

उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेद् द्विजः ।

सकलं सरहस्यं च तम् आचार्यं प्रचक्षते [म० स्मृ० २. १४०]

इति स्मृत्यनुमितेन 'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं संपादयेद्' इत्यनेन विधिना लब्धानुष्ठानस्य "स्वाध्यायोध्येतव्यः" इत्यस्याध्ययनविधेः अधिकारपरत्वजिज्ञासायां प्रथमप्रतीतेन आचार्यकाधिकारकत्वम् आशङ्क्य अन्तरङ्गत्वाद् अर्थज्ञानाधिकारपरत्वमेव वर्णयन्ति ॥

तद् अयुक्तम् । आचार्यकरणविधेरेव अभावात् ॥ ननूक्तम् । "उपनीय तु यः शिष्यम्" इत्यनया 'स्मृत्या उपनीयाध्यापनेन आचार्यकं भावयेद्' इत्येवंरूप आचार्यकरणविधिरनुमीयत इति । तन्न । एवंरूपायाः श्रुतेः अनेवंरूपया स्मृत्या अनुमानुम् अशक्यत्वात् । तथा हि । इयं स्मृतिः उपनीयाध्यापयिता आचार्य इति ब्रवीति । न पुनरध्यापनं विदधाति । तद्विधाने योऽध्यापयिता तम् आचार्यं प्रचक्षत इत्यंशेन एकवाक्यताविरोधात् ॥ ननु 'उपनीयाध्यापयेद्' इति अध्यापनं विधाय विधिसिद्धम् अर्थं 'यस्तु' इति अनूद्य तस्याचार्यत्वं प्रतिपादयतीति चेत् न । स्वारस्येन विध्यप्रतीतौ तदाश्रयणेन वाक्यभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तद् उक्तम् ।

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

इति ॥ किं च । 'योऽध्यापयेद्' इति यच्छब्दयोगोपि विधिशक्तिम् अपहन्ति । तर्हि "यदाग्नेयोष्टाकपालः" [तै० सं० २. ६. ३. ३] इत्यादावपि यच्छब्दयोगाद् विधिशक्तिरपह्न्येतेति चेत् । सत्यम् । तत्रापि यच्छब्दवृत्तस्य विधित्वभङ्गेन "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्वा" [तै० सं० २. ६. ३. ३] इत्यर्थवादेन "यत् स्तूयते तद् विधीयते" इति न्यायेन परिकल्पितस्य अन्यस्यैव विधित्वस्वीकारात् ॥ तस्माद् "उपनीय तु यः शिष्यम्" इत्यादिस्मृत्यनुमिता श्रुतिः नाचार्यकरणविधौ प्रमाणम् ॥

ननु "अटवर्षं ब्राह्मणम् उपेनयीत तम् अध्यापयीत" इत्यत्र नयतेः "सं-

“माननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” [पा० १. ३. ३६]
इति आचार्यकरणे आत्मनेपदविधानाद् उपनयने आचार्यकरणविधिरपेक्षित
एव इति चेत् तद् अयुक्तम् ।

यण्णां तु कर्मणाम् अस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

यज्ञनाध्यापने चैव विशिष्टाच्च प्रतिग्रहः । [म० सू० १०. ७६]

इति द्रव्यार्जनाद्यर्थतयैव प्राप्तस्य अध्यापनस्य विध्यनर्हत्वात् ॥ ननु तथापि
अलौकिकाचार्यकसाधनत्वेन अप्राप्तस्याध्यापनस्य विध्यर्हतेति चेत् न । आचार्य-
कस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् अलौकिकत्वानुपपत्तेः ॥

स्याद् एतत् । “उपनयीत” इत्यात्मनेपदात् सनियमकोपनयनशेषित्वप्रतीतिः
आचार्यकम् अलौकिकमिति । न । आचार्यकरणे वर्तमानस्य नयते; अकर्त्रभि-
प्राये आत्मनेपदविधानाद् उपनयनार्च्यकयोः परस्परम् अङ्गाङ्गिभावानुपप-
त्तेः । अन्यथा “स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” [पा० १. ३. ७२] इ-
ति जित्वादेव आत्मनेपदे सिद्धे संमाननादिसूत्रम् अनर्थकं स्यात् ॥

ननु क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं नाम न कर्त्रभिलषितत्वं किं तु कर्तृगतत्व-
मेव । अतः उपनयनक्रियाफलस्य माणवकनिष्ठत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वाद् आ-
चार्यकरण एव नयते; आत्मनेपदं सिध्यतीति चेत् । एवं सति “वर्सन्ता ब्राह्म-
णोऽग्निम् आदधीत” [तै० ब्रा० १. १. २. ६] इत्याधानफलस्य अग्निसंस्कारस्य
अग्निगतत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वात् “स्वरितञितः” इत्यात्मनेपदं न स्यात् । न च
उपनयनक्रियाफलस्य संस्कारस्य माणवकाभिलषितत्वाद् अकर्त्रभिप्रायत्वम्
इति । आचार्यस्यापि अभिलषितम् । आचार्यानभिलषितत्वे तस्य क्रियाफल-
त्वानुपपत्तेः । न हि क्रियाजन्यं यस्य कस्यचिद् अभिलषितं वा क्रियाफलं किं
तु कर्त्रभिलषितं सत् क्रियाजन्यं क्रियाफलम् । अन्यथा श्रमादिकमपि क्रिया-
जन्यम् अहितस्य यस्य कस्यचिद् अभिलषितं चेति स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ
क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वेन आत्मनेपदं न स्यात् । न च अस्मत्पक्ष इव मा-

१ 1 S'Kd चैतयुक्तम् 2 S'Kd यज्ञनाध्यापने 3 S'Kd आचार्यकत्वस्य for आचार्यकस्य
4 S'Kd वर्तमानं for वर्तमानस्य. 5 S'Kd आचार्यकयोः for आचार्यकयोः. 6 So S'Kd;
and so Vaidikas too 7 S'Kd न चास्मत्पक्ष इव for न च अस्मत्पक्ष इव.

णवकसमीहितसाधनत्वेनैव उपनेतुः उपनयनक्रियाफलम् अभिलषितम् इति भवतां मतम् येन क्रियाफलम् अकर्त्रभिप्रायं स्यात् । आचार्यकामस्य अत-
त्साधने माणवकाधिकारे समीहानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा माणवकाधिकारस्यैव
अभिलषितस्य प्रयोजकत्वाद् आचार्यकाधिकारस्य प्रयोजकत्वं न स्यात् । त-
स्माद् आत्मनेपदादेव क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वावगतेर्माणवकसमीहितसा-
धनत्वेनैव उपनयनस्य प्रतीतिः ॥

न च “उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेद्” इति क्त्वाप्रत्ययेन आचार्यकशेषत्वम् उपनयनस्येति मन्तव्यम् । स्मृतिगतो हि क्त्वाप्रत्ययः “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” [पा० ३. ४. २१] इत्यनुशासनाद् उपनयनाध्यापनयोः समानकर्तृकत्वमेव आचष्टे । तच्च एककर्तृप्रयोज्यत्वम् । तच्च अङ्गाङ्गिभावेनैव उपपद्यत इति उपनयनस्य अध्यापनाङ्गत्वप्रतीतिर्विलम्बेन भवति । “वसन्ते ब्राह्मणम् उपनयीत” [आप० ध० १. १. १. १९८] इति द्वितीयाश्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिगता । तया द्वितीयाश्रुत्या श्रुतिरिति उपनयनस्य उपनेयशेषत्वं प्रतीयते । “श्रुतिस्त्योर्विरोधे श्रुतिरेव वलीयसी” इत्युपनयनस्य उपनेयशेषत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् ॥

ननु उपनयनम् उपनेयशेषोऽस्तु । तथापि उपनेयस्य आचार्यकशेषत्वात् तद्वारा उपनयनस्यापि तदङ्गत्वम् इति चेत् न । उपनेयसंस्कारस्य आचार्यकशेषत्वे उपनेयशेषत्वे च समयोजनत्वाविशेषेपि पुरुषान्तरगतत्वेन आचार्यकस्य वहिरङ्गत्वात् एकपुरुषनिष्ठत्वेन अध्ययनस्यान्तरङ्गत्वात् “अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं वलीयः” इति तस्य अध्ययनाङ्गत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् ॥ यदि समानकर्तृकेति विहितस्मार्तकत्वाप्रत्ययवलादेव अन्तरङ्गत्वं वाध्येत तर्हि भवत्पक्षे अध्यापनविधिप्रयुक्तस्य अध्ययनविधेः किमधिकारपरत्वम् इति जिज्ञासायाम् “अधीत्य स्नायाद्” इति स्मार्तकत्वाप्रत्ययानुरोधेन अन्तरङ्गत्वयुक्तेर्वाधान् अन्तरङ्गार्थज्ञानपरत्वं परित्यज्य आचार्याधिकारत्वमेव स्यात् । तस्माद् अकर्त्रभिप्रायविहितात्मनेपदवलाद् अन्तरङ्गयुक्तेश्च उपनयनम् अध्ययनाङ्गम् इत्याचार्यकस्य सन्नियमकोपनयनशेषित्वाभावाद् नास्य अलौकिकत्वसिद्धिः । तदसिद्धौ

1 S'Kd तमैषकमुद्रयात्पयम् ॥ तमैषकमुद्रयात्पयम् 2 S'Kd तमैषकमुद्रयात्पयम् 3 S'Kd तमैषकमुद्रयात्पयम्
om. ॥ ति in ॥ कमुद्रयात्पयम् 1 S'Kd तमैषकमुद्रयात्पयम्

च अन्यतः प्राप्तस्य अध्यापनस्य आचार्यकशेषत्वेन विध्यसिद्धिः ॥

कथं तर्हि “अध्यापयीत” इति विधिः । “एतयान्नाद्यकामं याजयेत्” इतिवत् प्रयोजकव्यापारान्तर्गतोपि विधिः प्रयोज्यव्यापारपर इति ब्रूमः ॥ ननु तत्र कामश्रुतिवलात् कामिन एव विध्यपेक्षायां प्रयोज्यव्यापारपरत्वम् अस्तु । अत्र तु तदभावात् तत्परत्वं नेति चेत् न । “निषादस्पर्शं याजयेत्” इत्यत्र कामश्रुतेरभावेपि द्रव्यार्जनार्थत्वेन अन्यतः प्राप्तं याजनं परित्यज्य प्रयोज्यव्यापारस्यैव अप्राप्तस्य विधेयत्वस्वीकारात् ॥ एतेन

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदम् अध्यापयेद् एनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् [या० स्मृ० १.२.७]

इत्येतदपि नाध्यापनविधिपरम् इत्यवगन्तव्यम् ।

उपनीय ददद् वेदम् आचार्यः स उदाहृतः [या० स्मृ० १.२.२६]

इत्येतदपि क्रियायोगमेव आचार्यशब्दाभिधेयम् इति व्यक्तम् उपदर्शयति । तस्माद् अध्यापनस्य विधिरेव नास्तीति सिद्धम् ॥ तदभावेन स्वविधिप्रयुक्तैव अध्ययनस्य । स च अध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयाद् इति विधत्त इति कृत्स्नस्यापि वेदराशेर्विवक्षितार्थत्वेन स्वतः प्रामाण्यात् तदन्तर्गतस्य व्याख्यानं कर्तुं युक्तमेवेति सिद्धम् ॥

वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं चोदनासूत्रे आचार्यैरेव उपपादितम् । तत्र बहुधा विवदन्ते वादिनः । प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च उभयं स्वत इति सांख्याः । उभयं परत इति तार्किकाः । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति मीमांसकाः । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति सौगताः ॥

प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम कार्यकारणादेव कार्येण सह उत्पत्तिः । अत्र सांख्या एवं प्रतिपादयन्ति । स्वतः असताम् असाध्यत्वाद् उभयं स्वत इति । तत्र प्रमाणं च यद् असत् तन्न क्रियते यथा शशविषाणम् । कारकव्यापारात् पूर्वं

1 S'Kd व्यापारान्तोपि. 2 S'Kd प्रयोजनव्यापारं for प्रयोज्यव्यापारं. 3 S'Kd अध्यापनस्य. 4 S'Kd सांख्यः. 5 S' om. अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति सौगताः. Kd reads सौगताः प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति and puts it after 'हेतोर्' in line 24 at page 14. 6 S'Kd तत्र प्रमाणं प्रमाणं च. 7 S'Kd तथा for यथा after क्रियते.

कार्यम् असच्चेत् तर्हि न [क्रियेत] क्रियते च । अतः सदेव पूर्वमपि । अपि च कार्यं कारणेन प्राक् संबद्धम् असंबद्धं वा । संबद्धं चेद् असतः संबन्धानुपपत्तेः प्रागपि सदेव कार्यम् । असंबद्धं चेत् इदमेवास्य कारणम् इदमेवास्य कार्यम् इति नियमो न स्यात् असत्ताऽसंबन्धयोरविशेषात् । यथाहुः ।

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असंबद्धस्य चोत्पत्तिम् इच्छतो न व्यवस्थितिः । इति ॥

किं च कारणाद् अभिन्नत्वात् कार्यस्य प्रागसत्त्वं नोपपद्यते । तथा हि । तन्तुभ्यः पटो न भिद्यते तत्कार्यत्वात् । यद् यतो भिद्यते न तत् तस्य कार्यम् यथा गौरश्वस्य । तन्तुकार्यं पटः । तस्मात् तन्तोर्न भिद्यते । यद् यतो भिद्यते तस्य तेन सह संयोगः अप्राप्तिर्वा स्यात् यथा कुण्डवदरयोर्मैरुविन्ध्ययोर्वा । न हि पटस्य तन्तुभिः सह तद् उभयम् अस्ति । तस्माद् न तन्तुभ्यो भिद्यते पट इत्यभेदसिद्धेः कार्यं प्रागपि सदेव इति सिद्धम् ॥

अत्र ब्रूमः । न च क्रियमाणत्वं सत्त्वसाधनम् । असत्त्वेपि तस्योपपत्तेः हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तेः संदिग्धत्वात् । तथा हि । न हि सतो घटादेः क्रियमाणत्वं दृष्टम् कृतकरणव्यापारानुपपत्तेः । नाप्यसतः क्रियमाणत्वम् अनुपपन्नम् इति । प्रागसतोपि घटादेः सामर्थ्यां सत्वाम् उत्पत्तिदर्शनात् ॥ यदप्युक्तम् कारणेन असंबद्धस्य कार्यस्योत्पत्तौ इदमेवास्य कार्यम् इदमेवास्य कारणम् इति नियमानुपपत्तिरिति तदप्यपेशलम् किंचिदेव कारणं कस्मिंश्चिदेव कार्ये शक्तम् इति शक्तितो निर्यमनसिद्धेः । न च शक्यव्यतिरेकेण शक्तिरेव नास्तीति वक्तव्यम् । अयम् अग्निः अद्विष्टातीन्द्रियाश्रयः कारणत्वाद् गुरुत्वाश्रयवदिति तत्सिद्धेः । नापि शक्तिरपि शक्येन असंबद्धा न कार्यकारणभावस्य नियामिकेति वाच्यम् । शक्ताश्रयायाः शक्तेश्च प्रतिनियतशक्त्यानुकूलस्वभावत्वात् । अन्यथा सैत्कार्यवादपक्षेपि प्रधानोपादानत्वस्वीकारात् सर्वस्य जगतः सर्वं सर्वस्वरूपेण सर्वत्र सर्वदा सदिति विवेकहेतोरभावात् इदमेवास्य कार्यम् इदमेवास्य कारणम् इति नि-

1 S'Kd संयद्धानुपपत्तेः. 2 S'Kd असत्तात्संबन्धयोरविशेषात्. 3 S'Kd संयद्ः. 4 S'Kd अप्राप्तिका for अप्राप्तियां. 5 S'Kd नयनसिद्धेः for नियमनसिद्धेः. 6 Kd शक्येन संयदा. We with S'. 7 Kd 'शक्ता'. We with S'. 8 S'Kd सकार्यं. 9 S'Kd 'दानत्वास्ती'.

यमो न स्यात् ॥ ननु सर्वत्र सर्वदा कार्यस्य सत्त्वाविशेषेपि तत्तदभिव्यञ्जकसामर्थ्यनियमात् तत्तदभिव्यक्तिनियमो भविष्यतीति चेत् । एवं तर्हि अस्मत्पक्षेपि तत्तदुत्पादकारणसामर्थ्यनियमात् तत्तदसत्कार्योत्पत्तिनियमसिद्धिः ॥ यत् पुनः कार्यस्य कारणाद् अभेदसाधकम् अनुमानम् तदपि तन्तुपटयोः प्रत्यक्षेण भेदोपलम्भात् प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टम् ॥ अपि च कारकव्यापारात् प्रागपि कारणे कार्यं सत् स्यात् तर्हि कारणे कार्यम् उपलभ्येत । न चोपलभ्येत । तस्माद् असदेव । प्रागपि सदेव कार्यम् अभिव्यक्तेरभावाद् नोपलभ्यत इति चेत् न । किम् इयम् अभिव्यक्तिः प्रागपि सती उत असती । सती चेत् प्रागपि केवलतन्तुष्वपि तथा पटस्योपलब्धिः स्यात् । असती चेद् असत्या एव तस्याः पश्चादुत्पत्तिस्वीकारात् तद्वत् सर्वस्याप्यसत्तः कार्यस्योत्पत्तिः किं नाङ्गीक्रियते । क्रियेत । इत्यलम् अतिप्रसङ्गेन ॥ तस्मात् सत्कार्यनिषेधात् प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि स्वतस्त्वे किञ्चिदेव प्रमाणं प्रमाणमिति व्यवस्थानुपपत्तेश्च नोभयं स्वतः ॥

अपि तु अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति अपरे मन्यन्ते । तथा हि । यदि प्रामाण्यं स्वतोऽवसीयेत तर्हि एकतरकोटिनिर्धारणात् इदं प्रमाणम् अप्रमाणं वेति न संदिह्येत । अन्यथा सर्वत्र संदेहस्योपरमो न स्यात् । अतः कारणगुणज्ञानाद् अर्थक्रियासंबादाद् वा प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ननु आदावेव अर्थतयात्वानिश्चये उत्तरकालीना प्रवृत्तिः कथं जाघटीति तदुत्तरकालीनस्तन्निश्चयो वा कथम् तदभावे कथं प्रामाण्यनिश्चयः इति चेत् न । कृप्यादाविव अर्थसंदेहादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रवृत्तस्य च अर्थक्रियोपलब्ध्यौ पूर्वावगतस्य अर्थक्रियाकारित्वं सत्यं निश्चीयत इति तद्विषयस्य पूर्वज्ञानस्यापि तदर्थसंबन्धित्वेन पश्चात् प्रामाण्यं निश्चीयते । यथोक्तम् ।

तस्मिन् सदपि मानत्वं विनिश्चेतुं न शक्यते ।

उत्तरार्थक्रियाज्ञानात् केवलं तत् प्रतीयते । इति ॥

नैवम् अर्थक्रियाज्ञानस्यापि स्वविषयार्थक्रियापरिनिश्चये परापेक्षा येन अ-

नवस्या भवेत् । तस्य फलरूपत्वात् । फलार्थं वा सर्वं करिष्यते न फलम् अन्यार्थमिति । अतः स्फुटाविकल्परूपत्वाच्च अर्थक्रियाज्ञानं स्वत एव स्वविषय-
तथात्वावधारकं प्रमाणं च ॥ न चैवं प्रामाण्यावगमस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात् प्रवृत्त्युत्तर-
कालम् अर्थक्रियार्थनिर्णयो निष्फल इति वाच्यम् । ज्ञानान्तरेषु निःशङ्कप्रवृ-
त्त्यर्थं विसंवादिज्ञानव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपविशेषाकलनाय प्रवृत्त्युत्तरकाल-
मपि निर्णयस्योपयोगात् ॥ प्रवृत्तावभ्यासवत्याम् आद्यज्ञाने फलस्याप्रतीतावपि
अर्थक्रियारूपं फलमिति विषयीकुर्वतो विज्ञानान्तराद् विसंवादिभ्यो व्यावृत्तं
वैलक्षण्यं प्रतीयते । यथोक्तम् ।

वृत्तावभ्यासवत्यां तु वैलक्षण्यं प्रतीयते ।

अतद्विषयविज्ञानाद् आद्येऽप्राप्तेऽपि^१ तत्फले । इति ॥

तस्मात् श्रुतिनिःशङ्कप्रवृत्तिरपि तत्र विसंवादिव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपवि-
शेषलिङ्गकाद् अनुमानादेवेति न स्वतः प्रामाण्यावगमः ॥

अत्राभिधीयते । वृत्तेः प्रामाण्यम् अर्थयाचार्थनिश्चयाद् भवतु । तन्निश्चयस्तु
गुणज्ञानात् संवादाद् वा इति यद् उक्तं तन्न मृष्यामहे ॥ प्रमितिसाधकतमत्वं
हि प्रामाण्यम् । प्रमितिश्च अनधिगततथाभूतार्थावधारणम् । नन्वेवम् इन्द्रि-
यादेरेव प्रामाण्यम् न ज्ञानस्य तस्यावधारणरूपत्वेन अवधारणान्तरसाधकत-
मत्वानुपपत्तेरिति चेत् न । द्विविधं हि अवधारणम् ज्ञानरूपं प्राकट्यरूपं चे-
ति । तत्र अनधिगततथाभूतार्थगोचरत्वेन ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । तथा च अन-
धिगततथाभूतार्थावधारणं प्रमितिः । तात्पाथनं ज्ञानं प्रमाणम् । तद्भावः प्रा-
माण्यमिति नाशब्दार्थत्वम् । अतः प्रमितिलक्षणवाक्यगतावधारणशब्देन ज्ञा-
नप्राकट्ययोः कार्यकारणभावेन अदूरविप्रकृष्टयोरेकरूपप्रामाण्यव्युत्पत्त्यर्थं त-
न्नेणोपादानम् । शक्ती च प्रमाणाप्रमाणगोचरे प्रामाण्याप्रामाण्ये । ते च त-
थाभूतोयम् अर्थः इत्येवंरूपात् तथात्वावधारणाद् अतथाभूतोयम् अर्थ इत्येवं-

1 S'Kd स्वविषयं तथा. The emendation is conjectural. 2 S'Kd क्रियार्थं निर्णयो.
The emendation is conjectural. 3 S'Kd om. "ल". 4 S'Kd प्रवृत्त्यावभ्यासवृत्त्याम्.
5 S'Kd संवृतावभ्यासः. 6 S'Kd प्राप्तेति. 7 S'Kd श्रुति. 8 S'Kd विद्ये. 9 Kd
अधिगत. We with S'. 10 S'Kd प्रमाणात्प्रमाणागोचरे.

रूपाद् अतथाभूतावधारणाच्च चकास्तः । तत्र तथाभूतार्थावधारणम् अर्थक्रिया-
ज्ञानादिलक्षणपरानपेक्षत्वेन ज्ञानस्वरूपमात्राधीनम् । तदवसेयं प्रामाण्यं स्व-
तोवसीयत इत्युच्यते । अतथाभूतावधारणं तु ज्ञानस्वरूपमात्राधीनत्वेपि का-
रणदोषावगमादिलक्षणपरापेक्षम् इति तदवसेयम् अप्रामाण्यं परतोऽवसीयत
इत्युच्यते ॥ न च अतथाभूतावधारणमपि ज्ञानस्वभावाधीनम् । भ्रमबाधयोर-
संभवप्रसङ्गात् । न हि शुक्तौ रजतम् अतथाभूतमिति गोचरयतो ज्ञानस्य भ्र-
मत्वं बाधसंभवो वा । तस्मात् ज्ञानस्वभावाधीनमपि अतथाभूतत्वं कारणदो-
षावगमाद् बाधकप्रत्ययाद् वा परत एव निश्चीयत इति अप्रामाण्यं परत ए-
वेति सिद्धम् ॥

अपरे पुनः एतदप्यसहमाना अप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमपि कारणगतगुण-
ज्ञानात् संवादाद् वा परत एव ज्ञायत इति वर्णयन्ति साधयन्ति च ॥ तथा हि ।
प्रामाण्यं परतो ज्ञायते । अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवदिति ।
नैतत् साधनम् । अस्मन्मतेपि तथाभूतोयम् अर्थ इत्येवंरूपावधारणात् परत एव
प्रामाण्यं निश्चीयत इति सिद्धसाधनत्वात् ॥ ननु ज्ञानावन्पेक्षत्वेपि उत्पत्तौ प-
रापेक्षास्ति । तथा हि । यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं भवेत् तर्हि प्रमाण-
परिज्ञानम् अप्रमाणं भवेत् प्रामाण्ये कारणाभावात् । तथा च सति ज्ञानमेव
न स्याद् घटादिवत् ॥ ननु दोषाभावस्य प्रामाण्यकारणत्वात् सति च दोषे त-
दभावाद् नातिप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि दोषाभावम् अधिकम् आसाद्य प्रामाण्य-
मपि जायत इति कथं ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वं तस्य ॥ ननु दोषाभावस्य प्रामाण्य-
हेतुत्वेपि गुणस्य प्रामाण्यं प्रति अहेतुत्वात् तदभावेन वेदानां स्वतः प्रामाण्यं
सिध्यतीति चेत् तर्हि गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वेन दोषाभावस्य तदहेतुत्वात् तज्ज्ञा-
नेपि गुणाभावाद् अप्रामाण्यमपि वेदानां प्रसज्येत । न हि गुणदोषयोः प्रा-
माण्याप्रामाण्ये प्रति अन्वयव्यतिरेकयोर्विशेषम् उपलभामहे । तस्माद् उभय-
मपि परत इति सिद्धम् ॥

अत्राभिधीयते । कार्यशक्तेः असति बाधके कार्यकारणादेव कार्येण सह उ-

1 S'Kd 'मात्राधीनत्वेपि 2 S'Kd कारणदोषाव°. 3 S'Kd प्रामाण्यं for अप्रामाण्यं.
1 S'Kd तदभावाभावाद्

त्पत्तिरङ्गीकर्तव्या । अन्यथा वह्निगताया दाहकत्वशक्तेरपि कारणान्तरादेव उत्पत्तिः स्यात् । तथा च उत्पत्तिक्षणे तस्य दाहकत्वं न स्यात् । वह्निश्च स्वाश्रयं दहन्नेव जायते । तत् सिद्धम् एतत् स्वत एव च प्रामाण्यमिति ॥ न च अप्रामाण्यमपि स्वत एवास्त्विति भन्तव्यम् । तस्य दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वाभावात् ॥ स्याद् एतत् । यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं भवेत् तर्हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात् । तद् न । प्रामाण्यशब्देन तथाभूतार्थावधारकशक्तेरेव विवक्षितत्वात् तस्या एव च ज्ञानहेतुमात्रशब्दाधीनत्वसमर्थनात् । अन्यथा नैयायिकमतेपि अप्रामाण्यस्य दोषाधीनत्वात् तदभावे स्मृतावपि प्रामाण्यसंभवप्रसङ्गात् ॥ यत् पुनः प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तेहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् इत्यनुमानम् तद् असाधकम् । प्रमा गुणदोषयोरन्यतराधीना न भवति ज्ञानत्वात् अप्रमावत् इत्यनेन अनुमानेन निर्विशेषणहेतुजत्वेन शीघ्रप्रवृत्तेन विशेषविषयत्वेन च प्रवलेन बाधितविषयत्वात् । तस्य च सविशेषणहेतुजत्वेन विलम्बितप्रवृत्तत्वाद् दौर्बल्यम् । तस्माद् उत्पत्तावपि ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेन प्रामाण्यं स्वत एव । अप्रामाण्यं तु दोषाधीनत्वात् परत इति सिद्धम् ॥

ततश्च वेदानामपि अपौरुषेयत्वेन शब्दगतगुणदोषाणां शङ्कितुमपि अशक्यत्वेन सुतरां स्वत एव प्रामाण्यमिति निरवद्यम् ॥

स्याद् एवं यदि वेदानाम् अपौरुषेयत्वं भवेत् । तदेव असिद्धम् । तथा हि । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि । वाक्यत्वात् । यद् उक्तसाधनं तद् उक्तसाध्यम् यथा भारतादिवाक्यम् । उक्तसाधनानि च वेदवाक्यानि । तस्मात् पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि । पौरुषेयत्वं नाम स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् अभिमतम् । अतः क्रमवन्तो वर्णाः पदम् । क्रमवन्ति च पदानि वाक्यम् । क्रमश्च नित्यवर्णेषु स्वत एवासंभवात् उच्चारणक्रमनिबन्धन एव । उच्चारणक्रमश्च पुरुषप्रयत्नसाध्य एवेति वेदवाक्यान्वपि क्रमवत्त्वेन पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यान्वेवेति सिद्धसाध्यत्वं पदताम् अनवकाश एव ॥ ननु किमत्र साक्षात्स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं विवक्षितम् आहो स्ति

परंपरया । नाद्यः । इदानीम् उच्चार्यमाणेषु बाधितविषयत्वात् अनुवक्तृप्रणी-
तास्मादादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वाच्च । नापि द्वितीयः । साक्षात्स्वतन्त्रपुरुष-
प्रणीतेषु अस्मादादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वादिति चेत् मैवम् । साक्षात्परंपरा-
त्वयोः परस्परव्यभिचारेपि साक्षात्परंपरात्वयोरन्यतरस्यैवात्र विवक्षितत्वात् ।
अन्यथा भारतादिवाक्यान्वयि यानि कृष्णद्वैपायनादिना साक्षात् प्रणीतानि न
तानि परंपरया यानि परंपरया न तानि साक्षात् इति उभयानुगतपौरुषेयत्वा-
भावेन अन्यतरस्य अपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् यद् वाक्यं तत् साक्षात् परं-
परया वा स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकम् इति साधयतां न क्वचिद् बाधो न व्यभिचार-
श्चेति सिद्धं वेदाः पौरुषेया इति ॥

तद् इदम् असमञ्जसम् । तथा हि । सर्वत्र वाक्येषु वृद्धव्यवहारावगतपद-
पदार्थसंबन्धस्य चक्षुरादिजन्यतत्त्वपदार्थविशेषविषयपरस्परविलक्षणक्षणिकज्ञा-
नवतः शरीरेण एव स्वतन्त्रकर्तृत्वं दृष्टमिति वाक्यत्वं तादृशकर्तृत्वेन व्याप्तं सत्
स्वव्यापकं पक्षे साधयत् स्वाभिमतम् अशरीरिर्कर्तृकत्वं विरुणद्धीति विशेषवि-
रुद्धत्वाद्धेतोः । न चास्योत्तरस्य उत्कर्षसमायाम् अन्तर्भावः । सर्वत्र वाक्यत्वस्य
हेतोः शरीरिर्कर्तृकत्वेन व्याप्ततया दृष्टत्वात् ॥

स्याद् एतत् । अस्तु तर्हि अत्रापि अनित्यज्ञानेच्छादिमतः शरीरेण एव
कर्तृत्वम् । न च योग्यानुपलब्धिबाधः चिरवृत्ते कर्तरि उपलब्ध्ययोग्यत्वस्यैव
अभावात् इति ॥ एतदपि न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारं प्राप्नोति । अपसि-
द्धान्तापातात् ॥ किं च यदि वेदवाक्यानां शरीरी कर्ता स्यात् तस्य चिरवृत्तत्वेन
उपलब्ध्यभावेपि असौ स्मृतिपथम् अवतरेत् । न च स्मर्यते । तस्मान्नाख्येव
कर्तेति निश्चीयते ॥

स्याद् एतत् । केनचिद् अस्मरणं वा हेतुः आहो स्ति सवैरस्मरणम् ।
नाद्यः । देवदत्तेन अस्मृतस्यापि घटस्य विष्णुमित्रगृहे विद्यमानत्वात् । नापि
द्वितीयः । जैमिनीयैरस्मरणेपि कणादाक्षचरणपक्षिलमुनिपक्षिपतिभिः स्मर्य-
माणत्वाद् इति ॥ न । तदीयैरपि वृद्धव्यवहारावगतपदपदार्थसंबन्धस्य तदर्थवि-

पयविलक्षणक्षणिकचक्षुरादिजन्यवेदनस्य मातापितृसंबन्धप्रसूतपार्थिवशरीरस्य कर्तुरस्मरणात् । तदेवं वेदवाक्येषु यादृशस्य स्वतन्त्रपुरुषस्य ते स्मरन्ति तादृशस्य वाक्यत्वम् अस्मत्परिग्रन्थित्वेन न विरोधकम् । जैमिनीयैस्तु सर्वैः स्मर्तुं योग्यस्यापि अस्मरणाद् योग्यस्मृत्यनुदय एव बाधक इति वाक्यत्वं हेतुः विरुद्धसमस्तविशेषत्वेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वमपि साधयितुम् असमर्थ इति सिद्धो विशेषविरोधस्तस्य ॥ स्याद् एतत् ।

“अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।”

“ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्”

[ऐ० ब्रा० ५. ३२] ।

“तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत” [ऋ० १०. ९०. ९] ॥

इत्यादयो वेदकारणवादा वेदस्य पौरुषेयत्वे प्रमाणमिति ॥ तद् अयुक्तम् । तेषां परस्परविरुद्धार्थतया प्रमाणान्तरप्रतिहततया च “प्रजापतिरात्मनो वषाम् उदक्खिदत्” [तै० सं० २. १. १. ४] इत्यादिवत् अर्थवार्दत्वेनापि उपपत्तेः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । काठकादिसमाख्यापि प्रवचननिबन्धनैव भविष्यति । इति सिद्धं वेदानाम् अपौरुषेयत्वम् ॥

अत एव च नित्यत्वम् । तन्नित्यत्वम् असहमानाः शुष्कतार्किका वैदिकान् प्रति विवदन्ते प्रयुज्जते च शब्दानित्यत्वेऽनुमानम् ॥ शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यत् कृतकं तद् अनित्यं दृष्टम् यथा घटः तथा चायं कृतकः तस्माद् अनित्य एवेति ॥ एतद् अधीरम् । एतच्च पर्वतादौ धर्मिणि प्रत्यक्षे यथा बह्वाद्यनुमानं तादृशं तार्किकैरङ्गीकरणीयम् । ततश्च एतदनुमानबलादेव शब्दस्य नित्यत्वसिद्धिः । तथा हि । अणवोऽनित्याः मूर्तत्वात् घटवत् इत्यनुमाने यथा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो दोषः तथा शब्दकृतकत्वानुमानेऽपि । तथा हि । शब्दः कथं प्रत्यक्षो देवानांमित्रस्य यो धर्मी ॥ कृतकस्य अनित्यत्वान्नित्यत्वशून्य इति चेत् ।

1 S'Kd 'संयद्'. 2 S'Kd वाक्यत्वमस्वपरिग्रन्थित्वेननिरोधकम्. The emendation is mine. 3 S'Kd 'निरुद्'. 4 S'Kd 'मुदत्तिदद्'. 5 S'Kd अर्थवेद'. 6 S'Kd वेदिकान्. 7 S'Kd एत'. 8 S'Kd एतधीरम् for एतद् अधीरम्. 9 S'Kd धर्मिणि. 10 S'Kd अनित्यत्वान्नित्यत्वशून्य.

तर्हि वक्तव्यं किं धर्मद्वयस्य अभाववान् उत तज्ज्ञाववान् । उभयथापि बाधः
 अन्यथा प्रत्यक्षम् अर्थम् अन्यथा साधयतः ॥ ननु वादिवुद्धिविशेषाद् धर्मद्वयम्
 आपतति न तु वस्तुविशेषात् । वस्तुनि द्वैरूप्यायोगात् । ततश्च यस्मिन् वादिवि-
 प्रतिपत्तौ सत्यां धर्मद्वयम् आपतति स शब्दः पक्ष इत्यङ्गीकारे कथं बाधः । ए-
 वम् अनङ्गीकारे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः ॥ अस्त्वेवम् अन्यत्र । शब्दे तु वैषम्यम्
 अस्ति । शब्दः किं धर्मित्वेन प्रतीतः प्रत्यक्षव्याप्तिपक्षधर्मतयोराश्रयः उत्पत्तिः
 उत्तरक्षणेपु स एव तिष्ठति वा न वा । यदि न तिष्ठति । आश्रयासिद्ध्यादि-
 दोषः । यदि तिष्ठति तर्हि अनेकक्षणावस्थायित्वात् क्षणिकत्वभङ्गः ॥ अथ च
 शब्दत्वजातिमान् शब्दस्तिष्ठतीति चेत् तत्रापि विचारयत्वायुष्मान् । किं
 जातिस्तिष्ठति उत व्यक्तिरपि । यदि जातिस्तिष्ठति व्यधिकरणासिद्ध्यादि-
 दोषः । न हि शब्दत्वजातिः पक्ष इति भवद्भिरेवोक्तम् । अनित्यव्यक्तेश्चावस्थाने
 पूर्वोक्तदोषावकाशः ॥ अथ च काचन व्यक्तिस्तिष्ठति । तदापि शब्दव्यक्तीनां
 धर्मित्वाङ्गीकाराद् भागासिद्धौ हेतुः । न हि भविष्यच्छब्दः इदानीं वर्तमानस्य
 कृतकत्वस्य हेतोराश्रयो भवति ॥ कृतकत्वं नाम करणव्यापारविषयत्वम् । तच्च
 कालत्रयासंस्पृष्टं सर्वशब्देषु वर्तत इति हेतोर्न भागासिद्धिरिति चेत् । अहो
 पाण्डित्यं तार्किकस्य । यत्र कालत्रयसंस्पृष्टशब्दबुद्धिः स्वयं कालत्रयातीतं प्रत्य-
 क्षीकृतवान् इति ॥ ततः प्रत्यक्षाभावे अनुमानमपि दूरापास्तम् ॥ ततः अस्मि-
 न्ननुमाने पर्वतादिवत् स्थायी वर्तमानः शब्दः पक्षत्वेनाङ्गीकरणीयः । तस्य
 धर्मिणः अनित्यत्वसिद्धौ अपरेषां भविष्यदादिशब्दानामपि शब्दत्वेन हेतुना
 अनित्यत्वं साधनीयम् ॥ एवं च महीमहीधरादिकृतकत्वानुमानवत् शब्दकृतक-
 त्वानुमानमपि परास्तं वेदितव्यम् । शब्दग्राहि च प्रमाणं तं कृतकत्वशून्यमेव
 गृह्णातीति महीमहीधरवत् इति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधस्तदुक्तो हेतुः अन्यत-
 रासिद्धश्च । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥

सोपि स्फोट इति शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं प्रमाणयन्ति ।

शब्दब्रह्म यद् एकं यच्चैतन्यं [च] सर्वभूतानाम् ।

यत्परिणामस्तिभुवनम् अखिलम् इदं जयति सा वाणी ।

इति । अस्य अयम् अर्थः । शब्द एव ब्रह्म । तद् एकम् । एकं च स्फोटव्यति-
रिक्तम् अन्यन्न संभवति । वर्णानाम् अनेकत्वात् । अत एव न ध्वनयोपि । पद-
वाक्ययोरेकत्वशङ्कापि नास्त्येव वर्णैर्विरचितत्वात् तेषाम् । ध्वनिवर्णपदवाक्ये-
भ्यो वा नान्यः शब्दः प्रसिद्धोस्ति लोकवेदयोः । शब्दब्रह्मेति पठन्ति लौकिका
वैदिकाश्च । पदज्ञा अपि एवम् आहुः । “एकम् अक्षरम् एकं पदम् एकं
वाक्यम्” इति । उत्पन्नापवर्गिज्वनेकेषु वर्णेषु एकबुद्धेर्विषयः स्फोटः बृहत्त्वाद्
ब्रह्मशब्दाभिधेयः । स्फुट्यते अर्थः प्रकाशयते [अनेन] इति स्फोटः ॥

ननु अर्थाभिव्यञ्जकश्चेच्छब्दस्तर्हि वर्णात्मक एव सः । ज्ञातेषु वर्णेषु अर्थो
ज्ञायत इति प्रसिद्धिः । नैतत् वर्णात्मकशब्दः अर्थप्रत्यायक इति कोर्थः । एकै-
को वर्णः अर्थप्रत्यायकः उत अनेक इति । न तावद् एकैकः । अकारादीनां
वर्णानां प्रत्येकं वर्णोच्चारणे अर्थप्रतीतेरभावात् । न च अव्ययानां तिरस्कारा-
द्यर्थप्रत्यायकत्वं दृष्टमिति मन्तव्यम् । “अव्ययाद् आप्नुपः” [पा. २. ४. ८२]
इति विभक्तौ लुप्तायां तेषाम् अर्थप्रत्यायकत्वात् न तु प्रातिपदिकावस्थायाम् ।
ततश्च अ इ उ इति वर्णानां तिरस्काराश्चर्यादरार्थानां तेषां पदात्मकत्वेन अने-
कवर्णात्मकत्वात् [अर्थप्रत्यायकत्वम्] । न हि अदर्शनमात्रेण विभक्तिवर्णानाम्
असत्त्वम् । तथात्वे संबुद्धिप्रातिपदिकार्थयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अनिष्टं च तच्छा-
ब्दिकानाम् । तथा च अव्ययानामेव अर्थप्रत्यायकत्वम् न वर्णानाम् एकैकशः ॥
अव्ययानि च पदविशेषा इत्युक्तम् । एतेन उपसर्गादीनि सर्वाणि व्याख्याता-
नि ॥ ततः अनेके वर्णा अर्थप्रत्यायका इति वक्तव्यम् । अयमपि पक्षो न क-
क्षीकरणीयः । अपदात्मकस्य कचटतेत्यादिरूपस्य अर्थप्रत्यायकत्वाददर्शनात् ।
पदात्मकोऽनेको वर्णः अर्थप्रत्यायक इति सारं स्थितम् । पदं च सुवन्तं तिङन्तं

1 S'Kd 'वाक्येभ्यो for 'वाक्येभ्यो वा. 2 Kd एके. We with S'. 3 S'Kd वर्णा-
त्माक. 4 S'Kd जायत इति. 5 The words enclosed in brackets are found in S'Kd,
but mixed up in a wrong place, thus : तिरस्कारार्थप्रत्यायकत्वं चर्यादरार्थानां तेषां पदा-
त्मकत्वेनानेकवर्णात्मकत्वात्. 6 S'Kd तथाव्याधानामेकार्थं for तथा च अव्ययानामेव अर्थः.
7 S'Kd न च for न. 8 S'Kd व्याख्यानि. 9 S'Kd दर्शनात्मको. 10 Kd इति अ-
यमपि पक्षो --- कसितं for इति सारंस्थितम्. S' confused.

वा । तच्च प्रातिपदिककृतद्धितधातुसमासप्रकृतिकम् । तत् सर्वं वर्णस्वरूपमेव । न तु ततोतिरिक्तं पदमस्ति । वर्णेभ्योतिरिक्तस्य पदस्य अदर्शनात् ॥

ननु वर्णगतो धर्मः कश्चन पदमिति । यथा व्यक्तिगतो जातिविशेषो गोत्वमिति । एवं चेत् एकगोव्यक्तिदर्शने गोत्वप्रतीतिवत् एकैकवर्णदर्शने पदप्रतीतिः स्यात् ॥ ततो वर्णानां समुदायविशेषः पदमिति वक्तव्यम् । तच्च अर्थप्रत्यायकमिति वर्णनीयम् । तेन पदसमुदायविशेषो वाक्यम् इत्युपपादितं भवति । वर्णन्यायस्य पदे संचरणात् ॥ ननु अस्त्वेवम् । तावता वर्णा एव शब्द इति भवताप्युक्तम् पदवाक्यात्मकानां वर्णानाम् अर्थप्रत्यायकत्वकथनेन भावानवबोधात् ॥ भावश्चायम् । यदि वर्णा नित्या यदि वा अनित्या उभयथापि तेषां समुदायो नोपपन्नः । नित्यानां तु गुणत्वे सर्वगतद्रव्यत्वे वा पञ्चाशत्संख्याकानां तेषां मेलनं केन कर्तुं शक्यम् । न चैवं वर्णानां स्थानप्रयत्नवैयर्थ्यप्रसङ्गः । नित्यानामेव तेषां स्थानप्रयत्नाभ्यामेव अभिव्यज्यमानत्वात् । न च अभिव्यक्तेरपि समुदायः कर्तुं शक्यः । वर्णाभिव्यक्तेर्ज्ञानरूपत्वात् । ज्ञानानां च क्रमेण जायमानत्वात् । “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” [गौ० सू० १. १. १६] इति न्यायात् । क्रमेण जायमानानां क्षणिकानां तेषाम् एकस्मिन् देशे काले वा मेलनस्य कर्तुम् अशक्यत्वात् । न च मेलनाद् अन्यः समुदायोस्ति । तस्माद् वर्णनित्यत्वेऽपि स्पष्टः समुदायाभावः । कथं वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायो वाक्यम् अर्थप्रत्यायकं स्यात् । अस्ति तु अर्थप्रत्ययः शब्दात् । ततः शब्दतत्त्वम् अन्यदेव ॥

ननु एतादृशं शब्दतत्त्वं कुतः प्रतीयते ॥ अनित्येभ्यो वर्णेभ्य इति ब्रूमः न च तत्र उक्तानुपपत्तिः । पूर्वपूर्ववर्णसचिवान्त्यवर्णबुद्धेरिति ब्रूमः । न चैवम् अर्थप्रत्ययोप्येवमस्ति वक्तव्यम् । तथात्वे तस्य अशाब्दत्वं स्यात् । अनिष्टं च तत् । ततश्च उक्तबुद्धेः प्रतीयमानं शब्दतत्त्वम् एकबुद्धेर्विषयोर्यप्रत्यायक इति स्थितम् । यच्चार्यप्रत्यायकं स स्फोट इत्युक्तम् ॥

यत् शब्दब्रह्म एकम् एकप्रत्ययविषयः सर्वभूतानां स्वाचरजङ्गमानां शरीरिणां चैतन्यम् । तद् उक्तम् “शब्दब्रह्मणो व्यतिरिक्तं न चैतन्यम् अस्ति” इति । ननु

चैतन्यविवर्तो इमे नानाविधा भावाः सर्वे सशब्दाः । तत् शब्दतत्त्वं स्यात् । न च अधिष्ठानम् अध्यस्तं भवति इत्यत आह यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदमिति । परिणामोत्र विवर्तोऽभिहितः । ननु परिणामविवर्तयोः को भेदः । अयम् । पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारप्रतिभासो विवर्तः । यथा शुक्ति-कायां रजतस्य सर्परज्ज्वां वा सर्पस्य प्रतीतिः । पूर्वरूपपरित्यागे सति नाना-कारप्रतिभासः परिणामः । यथा क्षीरस्य दधिप्रतिभासः ॥ त्रिभुवनं यत्परि-णाम इत्युक्ते भौतिका भावाः शब्दब्रह्मणः परिणामाः स्युः । तद्व्युदासाय उ-क्तम् अखिलम् इदम् इति । इदम् जाड्यप्रत्ययविषयः । चैतन्याद् व्यतिरिक्तं सर्वमित्यर्थः । सा स्फोटरूपा बाणी जयति ॥

तेन एतद् उक्तं भवति । शब्दब्रह्मणि चेतने सर्वप्रपञ्चविवर्ताधारे स्फोटे शब्दे शब्दाभिधेयत्वम् न तु वर्णानाम् । तेषामपि स्फोटे अध्यस्तत्वात् । त-स्मात् स्फोट एव शब्दः ॥

इति ये मन्यन्ते तेषां दुरन्तं व्यसनम् आपतितम् ॥ अप्रतीतस्यार्थस्य प्रती-तिः । प्रतीतस्यार्थस्य परित्यागः । तथा हि । वर्णात्मकशब्देभ्यो यथा स्फोटः शब्दः प्रतीयते तथैवार्थः प्रतीयताम् । को दोषः । न च ज्ञानव्यवधाने अशा-ब्दत्वं तस्यार्थस्य । स्फोटोपि शब्द एव । शब्दश्च ज्ञानकरणम् । प्रत्यक्षव्यतिरि-क्तानां करणानां ज्ञानकरणत्वाङ्गीकारात् सर्ववादिभिः । ततश्च यः स्फोटपक्षे परिहारः स एव वर्णपक्षे भविष्यति । तथा हि । पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवोन्यो वर्णो ज्ञातः सन् अर्थं प्रत्याययिष्यति । किम् अन्तर्गडुना स्फोटेन ॥

तस्माद् अपौरुषेयत्वाद् नित्यत्वाद् विवक्षितार्थत्वाच्च कृत्स्नस्यापि वेदराशे-स्तदन्तर्गतस्य ब्रह्मवेदस्यापि विवक्षितार्थत्वेन व्याख्येयतासिद्धिः ॥

तथापि कथमस्य अन्ते व्याख्येयता । वेदानां क्रमेण अभिव्यक्तिप्रतिपादक-श्रुतिवशात् इति ब्रूमः ॥ सा च अथर्ववेदस्य पूर्वब्राह्मणे प्रणवप्रशंसावसरे श्रू-यते । “ब्रह्म ह वै” ब्रह्माणं पुष्करे ससृजे । स खलु ब्रह्मा सृष्टश्चिन्ताम् आपे-“दे । केनाहम् एकेनाक्षरेण सर्वाश्च कामान् सर्वाश्च लोकान् सर्वाश्च देवान्

“सर्वाश्च वेदान् सर्वाश्च यज्ञान् सर्वाश्च शब्दान् सर्वाश्च वृष्टीः सर्वाणि च भू-
 “तानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयम् इति । स ब्रह्मचर्यम् अचरत् । स ओम् इत्ये-
 “तद् अक्षरम् अपश्यत् त्रिवर्णं चतुर्मात्रं सर्वव्यापि” इत्यादि [गो० ब्रा० १.
 १६] ॥ “तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीम् अग्निम् ओषधिवनस्पतीन्
 “ऋग्वेदं भूरिति व्याहर्ति गायत्रं छन्दः त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं वसन्तम्
 “ऋतुम्” [गो० ब्रा० १. १७] इत्यादिना आद्याभिस्तिसृभिः प्रणवमात्रा-
 भिराप्तव्यान् ऋगादीन् प्रतिपाद्य अन्ते समान्नातम् । “तस्य मकारमात्रया-
 “पञ्चन्द्रमसम् अथर्ववेदं नक्षत्राण्योऽमिति स्वम् आत्मानम् आनुष्टुभं छन्दः
 “एकविंशं स्तोमम्” इत्यादि [गो० ब्रा० १. २०] । तथा तैत्तिरीयकेपि ब्रह्म-
 यज्ञप्रकरणे श्रूयते । “यद् ऋचोधीते पयसः कृत्वा अस्य पितृन् स्वधा अ-
 “भिवहन्ति । यद् यजूंषि घृतस्य कृत्वा । यत् सामानि सोम एभ्यः पवते ।
 “यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्वाः” इति [तै० आ० २. १०] । तद् एवम्
 उदीरितरीत्या सर्वत्राथर्ववेदस्य चरमभावित्वात् तद्व्याख्यानस्य त्रयीव्याख्यान-
 नन्तर्यम् उपपन्नम् ॥

तस्य ऐहिकामुषिकसकलपुरुषार्थपरिज्ञानोपायभूतस्य अथर्ववेदस्य नव
 भेदा भवन्ति । तद् यथा । पैम्पलादास्तौदा मौदाः शौनकीया जाजला जलदा
 ब्रह्मवदा देवदर्शाश्चारणवैद्याश्चेति ॥ तत्र शौनकीयादिषु चतसृषु शाखासु अनु-
 वाकसूक्तऋगादीनां गोपथब्राह्मणानुसारेण पञ्चभिः सूत्रैर्विनियोगोऽभिहितः ॥
 तानि च सूत्राणि । कौशिकम् वैतानम् नक्षत्रकल्पः आङ्गिरसकल्पः शान्ति-
 कल्पश्चेति । तद् उक्तम् उपवर्षाचार्यैः कल्पसूत्राधिकरणे ।

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।

तुर्य आङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पस्तु पञ्चमः । इति ॥

तत्र साकल्येन संहितामन्त्राणां शान्तिकपौष्टिकादिषु कर्मसु विनियोगविधा-
 नात् संहिताविधिर्नाम कौशिकं सूत्रम् ॥ तदेव इतरैः सूत्रैरुपजीव्यत्वात् प्रधानं
 च । एतेषु बहुषु सूत्रेषु अथर्ववेदप्रतिपाद्यानि कर्माणि विप्रकीर्णत्वाद् दुर्वोधा-

1 So S' Kd. 2 Kd मान्वध्वेयोमिति, S' मन्वध्वेयोमिति 3 S Kd तौदे for तौदा
 which we read with the Paris text 4 S' Kd पञ्चक

नीति सुखावबोधाय तानीह संगृह्यन्ते ॥ तत्र तावत् कौशिकसूत्रे क्रमेण प्रति-
पाद्यान्येतानि कर्माणि ॥

आदौ स्थालीपाकविधानेन दर्शपूर्णमासविधिः । ततो मेधाजननानि । ब्र-
ह्मचारिसंपदानि । ग्रामनगरदुर्गराष्ट्रादिलाभार्थानि । पुत्रपशुधनधान्यप्रजा-
स्त्रीकरितुरगरधान्दोलिकादिसर्वसंपत्ताधिकारानि । जनानाम् ऐकमत्यसंपादका-
नि सामंजन्यानि ॥ ततो राजकर्माणि । तानि च शत्रुहस्तिवासनानि संग्रा-
मजयसाधनानि इषुनिवारणार्थानि खड्गादिसर्वशस्त्रनिवारणानि परसेनामो-
हनोद्वेजनस्तम्भनोच्चाटनादीनि स्वसेनोत्साहपरिरक्षणामयार्थानि संग्रामे जय-
पराजयपरीक्षार्थानि सेनापत्यादिप्रधानपुरुषजयकर्माणि परसेनासंचरणप्रदेशे-
षु अभिमन्त्रितपाशासिकशोभक्षेपणादीनि जयकामस्य राज्ञो रथस्यारोहणम्
अभिमन्त्रितभेरीपटहादिसर्ववादिचताडनम् सपत्नक्षयकर्माणि शत्रूत्सादितस्य
राज्ञः पुनःस्वराष्ट्रप्रवेशकानि राजाभिषेकः ॥ पापक्षयार्थानि । निचैतिकर्मा-
णि । चित्राकर्मादीनि । पौष्टिकानि । गोसमृद्धिकर्माणि । लक्ष्मीकराणि । पु-
ष्ट्यर्थमणिबन्धनानि । कृषिपुष्टिकराणि । अनडुत्समृद्धिकराणि । गृहसंपत्करा-
णि नवशालाकर्मादीनि । वृषोत्सर्जनम् । आग्रहायणीकर्म ॥ जन्मान्तरकृतपा-
पनिमित्ताचिकित्सविविधरोगभैषज्यानि । तत्र प्रथमं सर्वव्याधिभैषज्यम् ज्व-
रातिसारबहुमूत्रादिभैषज्यानि शस्त्राद्यभिधातजरुधिरप्रवाहनिरोधकानि भूतप्रे-
तपिशाचापस्मारब्रह्मराक्षसबालग्रहादिनिवारणानि । वातपित्तक्षेपभैषज्यानि ।
हृद्रोगकामिलाश्चित्रनिवारणानि । संततज्वरैकाहिकादिविषमज्वरराजयक्ष्मज-
लोदरनिवारणानि गवाश्वादीनां किमिहाराणि कन्दमूलसर्पवृश्चिकस्यावरजङ्ग-
मविषनिवारणानि शिरोक्षिनासिकाकर्णजिह्वाग्रीवादिरोगभैषज्यानि ब्राह्मणा-
द्याक्तोशननिवारणानि गण्डमालादिविविधरोगभैषज्यानि ॥ पुत्रादिकामस्त्रीक-
र्माणि । सुखप्रसवकर्माणि । गर्भाधानगर्भहंहणपुंसवनादीनि । सौभाग्यकर-
णानि । राजादिमन्युनिवारणानि । अमीष्टसिद्धयसिद्धिविज्ञानानि । दुर्दिना-
शन्यतिवृष्टिनिवारणानि । सभाजयविवादजयकलहशर्मनानि । स्वेच्छातो न-

1 Kd om 'परि' We with S' 2, S' Kd कथा[=कथा?]प्रक्षेपणादीनि We with
Kausika 3 Kd 'काराणि We with S' 4 S' Kd शास्त्राद्यनि 5 S' Kd 'यमनानि
for 'शमनानि We with Kes'at

दीप्रवाहकरणानि । वृष्टिकर्माणि । अर्घोत्थापनकर्म । द्यूतजयकर्म । गोवत्स-
विरोधनिवारणम् । अश्वशान्तिः । वाणिज्यलाभकर्म । स्त्रियाः पापलक्षणनि-
वारणम् । वास्तुसंस्कारकर्म । गृहप्रवेशकर्म । कपोतवायसाद्युपहतगृहशान्ति-
विधिः । दुष्प्रतिग्रहायाज्ययाजनादिदोषनिवारणम् । दुःस्वप्ननिवारणम् । कु-
मारस्य पापनक्षत्रजननशान्तिः । ऋणापनोदनम् । दुःशकुनशान्तिः ॥ आ-
भिचारिकाणि । परकृताभिचारनिवारणानि ॥ स्वस्थयनानि । आयुष्याणि ।
जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनादीनि । एकामिसाध्याः काम्या यागाः ब्र-
ह्मोदनस्वर्गोदनाद्या द्वाविंशतिः सवयज्ञाः ॥ ऋव्याच्छमनम् । आवसथ्याधा-
नम् । विवाहः ॥ पैतृमेधिकाणि । पिण्डपितृयज्ञः ॥ मधुपर्कः ॥ पांसुरुधिरा-
दिवर्षणयक्षराक्षसादिदर्शनभूकम्पधूमकेतुचन्द्राकोपस्रवादिवहुविधोत्पातशान्त-
यः ॥ आज्यतन्त्रविधिः । अष्टकाकर्म । इन्द्रमहः । ततोऽध्ययनविधिरिति ॥

तथा वैतानसूत्रे दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु ब्रह्मा ब्रा-
ह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोतेति चतुर्णाम् ऋविजां कर्तव्यं प्रतिपाद्यते । तत्र अ-
नुज्ञानुमन्तणादीनि ब्रह्मणः । शस्त्रादीनि ब्राह्मणाच्छंसिनः । आग्नीध्रस्य अ-
न्वाहार्यश्रपणप्रस्थितयाज्यादीनि । पोतुः प्रस्थितयाज्यादीनि । इति विभागः ॥
तत्र अयं कर्मक्रमः । प्रथमं दर्शपूर्णमासौ । ततोऽध्याधानम् । अग्निहोत्रम् ।
आग्रयणेष्टिः । चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयाणि । प-
शुयागः । अग्निष्टोमोकथ्यषोडश्यातिरात्रात्मकः प्रकृतिभूतश्चतुःसंख्यः सोमयागः ।
वाजपेयः । अतोर्यामः । अग्निचयनम् । सौत्रामणी । मैत्रावरुण्यामिक्षेष्टिः ।
गवाम् अयनम् । राजसूयः । अश्वमेधः । पुरुषमेधः । सर्वमेधः । बृहस्पति-
सवगोसवादय एकाहाः सोमयागाः । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतयोऽहीनाः । रात्रिस-
त्राणि । सांवत्सरिकाण्ययनानि । दर्शपूर्णमासायनानीति ॥

नक्षत्रकल्पेषु प्रथमं कृत्तिकादिनक्षत्रपूजाहोमादि । ततोऽङ्गुतमहाशान्तिः ।
नैर्ऋतकर्म । अमृताद्या अभयान्तास्त्रिंशन्महाशान्तयो निमित्तभेदेन प्रतिपादि-
ताः । तत्र दिव्यान्तरिक्षभौमेषु उत्पातेषु अमृताख्या महाशान्तिः । गतायुषां पु-
नर्जीवनाय वैश्वदेवी । अग्निभयनिवृत्तये सर्वकामावामये चाग्नेयी । नक्षत्रग्रहोप-

नीति सुखावबोधाय तानीह संगृह्यन्ते ॥ तत्र तावत् कौशिकसूत्रे क्रमेण प्रति-
पाद्यान्येतानि कर्माणि ॥

आदौ स्थालीपाकविधानेन दर्शपूर्णमासविधिः । ततो मेधाजननानि । ब्र-
ह्मचारिसांपदानि । ग्रामनगरदुर्गराष्ट्रादिलाभार्थानि । पुत्रपशुधनधान्यमजा-
स्त्रीकरितुरगरथान्दोलिकादिसर्वसंपत्साधकानि । जनानाम् ऐकमत्यसंपादका-
नि सांमनस्यानि ॥ ततो राजकर्माणि । तानि च शत्रुहस्तित्रासनानि संग्रा-
मजयसाधनानि इषुनिवारणार्थानि खड्गादिसर्वशस्त्रनिवारणानि परसेनामो-
हनोद्वेजनस्तम्भनोच्चाटनादीनि स्वसेनोत्साहपरिरक्षणभयार्थानि संग्रामे जय-
पराजयपरीक्षार्थानि सेनापत्यादिप्रधानपुरुषजयकर्माणि परसेनासंचरणप्रदेशे-
षु अभिमन्त्रितपाशासिकशार्ङ्गप्रक्षेपणादीनि जयकामस्य राज्ञो रथस्वारोहणम्
अभिमन्त्रितमेरीषटहादिसर्ववादित्रताडनम् सपत्नक्षयकर्माणि शत्रून्तादितस्य
राज्ञः पुनःस्वराष्ट्रप्रवेशकानि राजाभिषेकः ॥ पापक्षयार्थानि । निर्घृत्तिकर्मा-
णि । चित्राकर्मादीनि । पौष्टिकानि । गोसमृद्धिकर्माणि । लक्ष्मीकराणि । पु-
ष्ट्यर्थमणिबन्धनानि । कृषिपुष्टिकराणि । अनहुत्समृद्धिकराणि । गृहसंपत्करा-
णि नवशालाकर्मादीनि । वृषोत्सर्जनम् । आग्रहायणीकर्म ॥ जन्मान्तरकृतपा-
पनिमित्ताचिकित्सविविधरोगभैषज्यानि । तत्र प्रथमं सर्वव्याधिभैषज्यम् ज्व-
रातिसारबहुमूत्रादिभैषज्यानि शस्त्राद्यभिधातजरुधिरप्रवाहनिरोधकानि भूतमे-
तपिशाचापस्मारब्रह्मराक्षसबालग्रहादिनिवारणानि । वातपित्तक्षेपभैषज्यानि ।
हृद्रोगकामिलाश्चित्रनिवारणानि । संततज्वरैकाहिकादिविषमज्वरराजयक्ष्मज-
लोदरनिवारणानि गवाश्वादीनां किमिहराणि कन्दमूलसर्ववृश्चिकस्यावरजङ्ग-
मविषनिवारणानि शिरोक्षिनासिकाकर्णजिह्वाग्रीवादिरोगभैषज्यानि ब्राह्मणा-
द्याक्रोशनिवारणानि गण्डमालादिविविधरोगभैषज्यानि ॥ पुत्रादिकामस्त्रीक-
र्माणि । सुखप्रसवकर्माणि । गर्भाधानगर्भहंहणपुंसवचनादीनि । सौभाग्यकर-
णानि । राजादिमन्युनिवारणानि । अभीष्टसिद्धयसिद्धिविज्ञानानि । दुर्दिना-
शन्यन्तिवृष्टिनिवारणानि । सभाजयविवादजयकलहशर्मनानि । स्वेच्छातो न-

1 Kd om. 'परि'. We with S'. 2. S' Kd कथा[=कथा?]प्रक्षेपणादीनि. We with Kausika. 3 Kd 'काराणि. We with S'. 4 S' Kd शास्त्राद्यनि'. 5 S' Kd 'यमनानि for 'शमनानि. We with Kes'auz.

प्रतिमया राज्ञो नीराजनम् । रक्षाकरणं च इत्येवमादीनि पुरोहितस्य रात्रिक-
र्माणि । राज्ञः पुण्याभिषेकः । राज्ञो राज्ञौ आरात्रिकविधानम् । प्रातःप्रातर्यु-
तावेक्षणम् । कपिलादानम् । तिलधेनुदानम् । रसादिधेनवः । कृष्णाजिनदा-
नम् । भूमिदानम् । तुलापुरुषविधिः । आदित्यमण्डलाकारापूपदानम् । हिर-
ण्यगर्भविधिः । हस्तिरथदानम् । कनकाश्वादिदशमहादानानि । अश्वरथदा-
नम् । गोसहस्रविधिः । वृषोत्सर्गः । कोटिहोमः । लक्षहोमः । अयुतहोमः ।
घृतकम्बलविधिः । तटाकप्रतिष्ठा । पाशुपतव्रतम् । इत्येवमादीनि ॥ अन्यान्यपि
दानव्रतादीनि ॥

इति सपरिशिष्टपञ्चकल्पप्रतिपाद्यानां कर्मणां दिङ्मात्रेण अयम् अनुक्रमः ।
विशेषस्तु तत्तत्सूक्तविनियोगावसरे वक्ष्यते । एतानि च त्रिविधानि नित्यनैमि-
त्तिककाम्यभेदेन । तत्र जातकर्मादीनि नित्यानि । दुर्दिनाशनिनिवारणाश्वशा-
न्यद्भुतकर्माणि च नैमित्तिकानि । मेधाजननग्रामसांपदादीनि काम्यानि ॥
अत्र नित्यानां नैमित्तिकानां च अवश्यानुष्ठेयता । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् ।
तथा हि ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया । इति ॥

काम्यानां तु इच्छातः प्रवृत्तिः ॥

एतेषां ग्रामाद् बहिः प्रागुदग्देशे महानदीतटाकाद्युत्तरकूलेनुष्ठानम् । “पुं-
रस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोग उत्तरत उदकान्ते” इति कौशिकसूत्रात्
[कौ० १. ७] ॥ पुंसवनादीनां तु नित्यानां गृह एवेति रुद्रभाष्यकारमतम् ॥
कालस्तु पर्वद्वयं पुण्यनक्षत्रयुक्तं तिथ्यन्तरं वा । अद्भुतकर्मणां तु तत्तन्निमित्ता-
नन्तरमेव । तथा चोक्तम् ।

अमावास्या पौर्णमासी पुण्यनक्षत्रयुक् तिथिः ।

एत एव त्रयः कालाः सर्वेषां कर्मणां स्मृताः ।

अद्भुतानां सदाकालम् आरम्भः सर्वकर्मणाम् । इति ॥

आभिचारिकाणां तु ग्रामाद् दक्षिणदिशि कृष्णपक्षे कृत्तिकानक्षत्रे प्रयोग इति

सृष्टभयार्तरोगगृहीतानां तच्छान्तये भार्गवी । ब्रह्मवर्चसकामस्य वस्त्रशयनाग्नि-
ज्वलने च ब्राह्मी । राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य बार्हस्पत्या । प्रजापश्वन्त्रेलाभाय
प्रजाक्षयनिवृत्तये च प्रजापत्या । शुद्धिकामस्य सावित्री । छन्दोब्रह्मवर्चसकाम-
स्य गायत्री । संपत्कामस्य अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च आङ्गिरसी । विजय-
वलपुष्टिकामस्य परचक्रोद्वेजनकामस्य च ऐन्द्री । अद्भुतविकारनिवृत्ति[कामस्य]
राज्यकामस्य च माहेन्द्री । धनकामस्य धनक्षयनिवृत्तिकामस्य च कौवेरी ।
विद्यातेजोधनायुष्कामस्य आदित्या । अन्नकामस्य वैष्णवी । भूतिकामवास्तुसं-
स्कारकर्मणोर्वास्तोष्पत्या । रोगार्तस्य आपद्भस्तस्य च रौद्री । विजयकामस्य
अपराजिता । यमभये याम्या । जलभये वारुणी । वात्याभये वायव्या । कुलक्षय-
निवृत्तये संतत्याख्या । वस्त्रक्षयनिवृत्तये त्वाष्ट्री । बालस्य व्याधिनिवृत्तये कौ-
मारी । निर्घृतिगृहीतस्य नैर्घृती । बलकामस्य मारुद्गणी । अश्वक्षयनिवृत्तये
गान्धर्वी । गजक्षयशान्तये पौरावती । भूमिकामस्य पार्थिवी । भयार्तस्य अ-
भयाख्या महाशान्तिः । आसां तन्त्रभूता महाशान्तिश्चेति ॥

तथा आङ्गिरसकल्पे आभिचारकर्मादौ कर्तृकारयितृसदस्यानां स्वात्मरक्षा-
करणम् । अभिचारोपयुक्तदेशकालमण्डपकर्तृकारयितृदीक्षादिधर्मसमिदाज्या-
दिसंभारनिरूपणादिकम् । ततः आभिचारिककर्माणि । परकृताभिचारनिवा-
रणादीन्यन्यन्यपि कर्माणि ॥

शान्तिकल्पेऽपि प्रथमं वैनायकग्रहगृहीतलक्षणानि । तच्छान्तये संभाराहर-
णम् । अभिषेकवैनायकहोमाः । तत्पूजाविधानम् । आदित्यादिनवग्रहयज्ञा-
दिकमिति ॥

एतेषु कल्पेष्वनुक्तानि यानि राजाभिषेकोपयुक्तद्रव्यप्रकृतिद्रव्यपरिग्रहपुरो-
हितवरणादीनि परिशिष्टोक्तानि तान्यपि अनुक्रम्यन्ते । प्रथमं राजाभिषेकः ।
प्रातःप्रातर्वस्त्रगन्धालंकारसिंहासनाश्वगजान्दोलिकाखड्गध्वजच्छत्रचामरादीनां
तद्वन्नन्ताभिमन्त्रितानां राज्ञे प्रदानादीनि पुरोहितकर्माणि । सुवर्णधेनुतिल-
भूमिदानादीनि राज्ञः प्रतिदिवसकर्तव्यानि । पूजितपिष्टमय्यां सदीपया रात्रि-

1 S' Kd पश्वन्त्रेलाभाय. 2 After this Kd adds धनकामस्य च माहेन्द्री. We with S' 3 S' Kd कलक्षयः. 4 S' Kd परावती. 5 S' Kd मण्डपकर्तृकादीक्षा. 6 S' Kd आचारिकर्माणि. 7 Kd प्रधानादीनि and S' प्रधानादीन्युपहितकर्माणि.

प्रतिमया राज्ञो नीराजनम् । रक्षाकरणं च इत्येवमादीनि पुरोहितस्य रात्रिक-
र्माणि । राज्ञः पुण्याभिषेकः । राज्ञो रात्रौ आरात्रिकविधानम् । प्रातःप्रातर्धृ-
तावेक्षणम् । कपिलादानम् । तिलधेनुदानम् । रसादिधेनवः । कृष्णाग्निदा-
नम् । भूमिदानम् । तुलापुस्रविधिः । आदित्यमण्डलाकारापूपदानम् । हिर-
ण्यगर्भविधिः । हस्तिरथदानम् । कनकाश्वादिदशमहादानानि । अश्वरथदा-
नम् । गोसहस्रविधिः । वृषोत्सर्गः । कोटिहोमः । लक्षहोमः । अयुतहोमः ।
धृतकम्बलविधिः । तटाकप्रतिष्ठा । पाशुपतव्रतम् । इत्येवमादीनि ॥ अन्यान्यपि
दानव्रतादीनि ॥

इति सपरिशिष्टपञ्चकल्पप्रतिपाद्यानां कर्मणां दिङ्मात्रेण अयम् अनुक्रमः ।
विशेषस्तु तत्तत्सूक्तविनियोगावसरे वक्ष्यते । एतानि च त्रिविधानि नित्यनैमि-
त्तिककाम्यभेदेन । तत्र जातकर्मादीनि नित्यानि । दुर्दिनाशनिनिवारणाश्चश-
न्यद्भुतकर्माणि च नैमित्तिकानि । मेधाजननग्रामसांपदादीनि काम्यानि ॥
अत्र नित्यानां नैमित्तिकानां च अवश्यानुष्ठेयता । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् ।
तथा हि ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया । इति ॥

काम्यानां तु इच्छातः प्रवृत्तिः ॥

एतेषां ग्रामाद् बहिः प्रागुदग्देशे महानदीतटाकाद्युत्तरकूलेनुष्ठानम् । “पुं-
रस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोग उत्तरत उदकान्ते” इति कौशिकसूत्रात्
[कौ० १. ७] ॥ पुंसवनादीनां तु नित्यानां गृह एवेति रुद्रभाष्यकारमतम् ॥
कालस्तु पर्वद्वयं पुण्यनक्षत्रयुक्तं तिथ्यन्तरं वा । अद्भुतकर्मणां तु तत्तत्तिमित्ता-
न्तरमेव । तथा चोक्तम् ।

अमावास्या पौर्णमासी पुण्यनक्षत्रयुक् तिथिः ।

एत एव त्रयः कालाः सर्वेषां कर्मणां स्मृताः ।

अद्भुतानां सदाकालम् आरम्भः सर्वकर्मणाम् । इति ॥

आभिचारिकाणां तु ग्रामाद् दक्षिणदिशि कृष्णपक्षे कृत्तिकानक्षत्रे प्रयोग इति

विशेषः । तथा च कौशिकं सूत्रम् । “आभिचारिकेषु दक्षिणतः संभारम् आ-
 हृत्य आङ्गिरसम्” इत्यादि [कौ० ६. १] । अत्र आङ्गिरसमिति आङ्गिरसक-
 ल्योक्तमित्यर्थः । एतेषां कर्मणां प्राच्योदीच्याङ्गानि दर्शपूर्णमासवत् कार्याणि ।
 “इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः” इति सूत्रकार-
 वचनात् [कौ० १. ६] । अत्र पाकयज्ञशब्देन सर्वम् आथर्वणं कर्माच्यते । तच्च
 द्विविधम् । आज्यतन्त्रं पाकतन्त्रं चेति । यत्र प्रधानं हविः आज्यं तद् आज्य-
 तन्त्रम् । यत्र चरुपुरोडाशादिकम् तत् पाकतन्त्रम् ॥ आज्यतन्त्रे अयम् अनु-
 ष्ठानक्रमः । प्रथमम् “अव्यसश्च” [१९. ६५] इति कर्तुर्जपः वहिर्हवनम् वेदिः
 उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनम् अग्निप्रतिष्ठापनम् व्रतग्रहणम् पवित्रकरणम् पवि-
 त्रेणैध्मप्रोक्षणम् इध्मोपसमाधानम् वह्निःप्रोक्षणम् ब्रह्मासनम् ब्रह्मस्थापनम्
 स्तरणम् स्तीर्णप्रोक्षणम् आत्मासनम् उदपात्रस्थापनम् आज्यसंस्कारः सुवग्र-
 हणम् ग्रहग्रहणम् पुरस्ताद्धोमाः आज्यभागौ । “सविता प्रसवीनाम् [५. २४]
 इति कर्मणि अभितोभ्यातानैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ० १४. १] सूत्रकारव-
 चनात् अभ्यातानानि । एतदन्तं पूर्वतन्त्रम् ॥ ततो यथोपदेशं प्रधानहोमः । तत्
 उत्तरतन्त्रम् । अभ्यातानानि पार्वणहोमः समृद्धिहोमाः संनतिहोमाः खिष्टकृ-
 द्धोमः सर्वप्रायश्चितीयहोमः स्कन्धहोमः “पुनर्मैलिन्द्रियम्” [७. ६९] इति
 होमः स्कन्धास्मृतिहोमौ संस्थितिहोमाः चतुर्गृहीतहोमः वहिर्होमः संस्त्रावहोमः
 विष्णुकृमाः व्रतविसर्जनम् दक्षिणादानम् ब्रह्मोत्थापनम् इति ॥ पाकतन्त्रे तु
 अभ्यातानाभाव एव विशेषः । अन्यत् सर्वं समानम् । तथा च गोपथब्राह्मणम् ।

आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रम् ऊर्ध्वं खिष्टकृता सह ।

हवींषि र्यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्त्रवः । इति ॥

अद्भुतकर्मणाम् आज्यतन्त्रत्वेऽपि पाकतन्त्रवद् अभ्यातानाभावः । यद् आह
 केशवः । “पाकतन्त्रेष्वभ्यातानानि न भवन्ति अद्भुतेषु न भवन्ति अन्यत्र स-
 र्वत्र भवन्ति” इति [के० १४. १] ॥

1 S'Kd अव्यसश्च. We with *Kaus'ika* (XIV 3). 2 S'Kd वनग्रहणम्. 3 S'Kd
 स्तीर्णं प्रो°. 4 S'Kd प्रसवितानाम्. 5 S'Kd संनति°. We with the *Kes'ar'* and
Dānu. 6 Kd यज्ञमावापो. We with S'.

शाखायाः शौनकीयायाः पूर्वोक्तेष्वेव कर्मसु ।

विनियोगाभिधानेन संहितार्थः प्रकाश्यते ॥

तत्र प्रथमकाण्डे षट् अनुवाकाः । प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ये त्रि-
पप्ता इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । अस्य मेधाजननकर्मसु विनियोगः । यद् आह
कौशिकः । “पूर्वस्य मेधाजननानि” इति [कौ० २. १.] । अत्र पूर्वशब्देन
ये त्रिपप्ता इति सूक्तम् उच्यते । “पूर्वं त्रिपप्तीयम्” इति [कौ० १. ७.] प-
रिभाषणात् ॥ तानि च मेधाजननकर्माणि । उदुम्बरपलाशकर्कन्धूसमिदा-
धानम् व्रीहियवतिलानाम् आवपनम् क्षीरौदनपुरोडाशरसानां भक्षणम्
उपाध्यायाय भैक्षदानम् सुप्तस्योपाध्यायस्य कर्णानुमन्त्रणम् उपाध्यायो-
पसदनकाले जपः आज्यमिश्रधानाहोमः तिलमिश्रधाना हुत्वा तच्छेषभक्ष-
णम् उपाध्यायाय दण्डाजिनधानाः प्रदातुं धानानुमन्त्रणम् तद्वदेव धाना-
होमः शुक्रसारिभारद्वाजानां पक्षिणां जिह्वावन्धनम् तद्भाशनं च । एतानि
कर्माणि अनेन सूक्तेन मेधाकामस्य कार्याणि ॥ तथा च कौशिकं सूत्रम् ।
“शुक्रशारिकृशानां जिह्वा वभात्याशयत्यौदुम्बरपलाशकर्कन्धूनाम् आदधा-
“त्वावपति भक्षयत्युपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति सुप्तस्य कर्णम् अनुमन्त्रयत उ-
“पसीदन् जपति धानाः सर्षिर्मिश्राः सर्वहुतास्त्रिमिश्रा हुत्वा प्राश्नाति पुर-
“स्तादग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते सू-
“क्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति सकृज्जुहोति दण्डधानाजिनं ददाति” इति [कौ०
२. १.] ॥ अस्य अयम् अर्थः । “आश्रयवन्ध्यात्मवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति”
इति [कौ० १. ७.] परिभाषणात् शुक्रादिजिह्वानां संपाताभिहुतानामेव वन्धनं
प्राशनं च । “संपातेन होमम् आक्षिपते” इत्यभ्यासानान्ते अनेन सूक्तेन आज्यं
हुत्वा सर्पातानयनम् “सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि” इति [कौ० १. ७.] परिभाष-

णाद् अनेनैव सूक्तेन अभिमन्त्रणं च ॥ कर्कन्धूर्वहृद्दरी । “समिधम् आदधाति” इति [कौ० १. ७.] परिभाषणात् उदुम्बरादीनां समिध इति योजनीयम् । हस्तहोमत्वात् तन्त्रविकल्पः । “न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके” [कौ० १४. २.] इति सूत्रात् । “आवपति ब्रीहियवतिलान्” इति [कौ० १. ७.] परिभाषणात् आवपतिचोदनायां ब्रीहियवतिलाः प्रत्येतव्याः । “सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि” इति वचनात् अत्र सर्वे पदार्था अभिमन्त्र्य कर्तव्याः । “भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान्” इति [कौ० १. ७.] वचनाद् भक्षयतिचोदनायां द्रव्यानादेशे क्षीरौदनपुरोडाशरसां बोद्धव्याः । अत्र रसशब्देन दधिघृतमधूदकानि उच्यन्ते । यद् असूत्रयत् । “दधि घृतं मधूदकमिति रसाः” इति [कौ० १. ८.] । क्षीरौदनादीनां भक्ष्यत्वात् होमसंपाताभिमन्त्रणानि पूर्ववत् कर्तव्यानि । “आश्वयन्ध्यासवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि” इति वचनस्य दर्शितत्वात् । भैक्षं पक्वम् अपक्वं वा अभिमन्त्र्य दद्यात् । अनुमन्त्रणं नाम शेषिणो मन्त्रार्थत्वेन अनुसंधानपुरःसरं मन्त्रजपः । अभिमन्त्रणस्य तु ईक्षणं विशेषः । उक्तं हि ।

मन्त्रम् उच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् ।

शेषिणं तन्मना भूत्वा स्याद् एतद् अनुमन्त्रणम् ।

एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ॥ इति ।

धानानां सर्वहोमस्य हुतशेषप्राशनस्य च कर्मैक्ये विरोधात् प्रयोगभेदः । अन्यत् निगदसिद्धम् ॥

एतानि कर्माणि अन्योन्यनैरपेक्ष्येण मेधाजननफलसाधनत्वेन चोदितत्वाद् विकल्पेन अनुष्ठेयानि । कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम् इति न्यायात् समुच्चयेन वा अनुष्ठेयानि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

उपनयनदिवसेपि मेधाकामस्य ब्रह्मचारिणः अनेन सूक्तेन आज्यहोमः कार्यः । तथा च उपनयनप्रकरणे सूत्रितम् । “मेधाजनन आयुष्यैर्जुहुयाद्” इति [कौ० ७. ८.] । अत्र द्रव्यस्य अनादेशेपि आज्यं होमद्रव्यम् । “आज्यं जुहोति” इति [कौ० १. ७.] जुहोतिचोदनायाम् आज्यस्य द्रव्यत्वपरिभाष-

णात् । तथैव ब्रह्मचारिसंपत्कर्मसु अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं हि । “पूर्वस्य ब्रह्मचारिसंपदानि” इति [कौ० २. २.] । तानि च कर्माणि । उदुम्बरपलाशकर्कन्धूसमिधां ब्रह्मचारिगृहोपस्तरणतृणानां च आधानम् । अरण्यपिपीलिकाद्विद्रे मेदोमधुश्यामाकेपीकतूलाज्यानि पञ्च द्रव्याणि पृथक् हुत्वा आज्यस्यात्यां पिपीलिकोद्वापान् ओष्य गृहम् आगत्य अभ्यातानान्ते अनेन सूक्तेन स्यात्या सकृत् जुहुयात् । अनेन सूक्तेन अन्नम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारिणो भोजयित्वा धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छति । एतैः कर्मभिरनुष्ठितैराचार्यस्य शिष्यसंपत्तिर्भवति । तथा च कौशिकः । “औदुम्बर्यादयो ब्रह्मचार्यावसधादुपस्तरणान्यादधाति” इत्यादि [कौ० २. २.] ॥

तथा ग्रामसंपत्कामस्य तत्साधनेष्वेतेषु उदुम्बरपलाशकर्कन्धूतक्षणाधानसभोपस्तरणतृणाधानाभिमन्त्रितान्नासवप्रदानेषु कर्मसु अस्य सूक्तस्य विनियोगः । तथा च सूत्रम् । “ग्रामसांपदानि विकारस्थूणामूलावतक्षणानि सभानाम् उपस्तरणानि ग्रामीणेष्वेते सुरां सुरापेभ्यः” इति [कौ० २. २.] ॥ अत्र यद्यपि सूक्तविशेषो न श्रूयते तथापि “ग्रहणम् आ ग्रहणात्” इति [कौ० १. ८.] परिभाषणात् “पूर्वस्य” इत्येतदेव विपक्षीयं संबध्यते ॥

तथा सर्वसंपत्कर्मस्वपि अस्य सूक्तस्य विनियोगः । तथा हि । उदुम्बरपलाशकर्कन्धूसमिदाधानम् ब्रीहियवतिलानाम् आवपनम् क्षीरौदनपुरोडाशरसानां भक्षणं च इत्येतानि मेधाजननोक्तानि अहनि कालत्रये अग्निप्रज्वालनं तदुपस्थानं च सव्यात् पाणिमध्याद् रुधिरस्य दधिघृतमधूदकमिश्रितस्य संघातभिमन्त्रितस्य प्राशनम् पृश्निमन्थप्राशनं च इत्येतानि कर्माणि अनेनैव सूक्तेन सर्वसंपत्कामः कुर्यात् । आह च कौशिकः । “औदुम्बर्यादीनि भक्षणात्तानि [सर्वसांपदानि त्रिज्योतिष्कुरुते उपतिष्ठते सव्यात् पाणिहृदयाल्लो-
“हितं रसमिश्रमश्नाति पृश्निमन्थो जिह्वाया उत्ताद्यमदयोः परिस्तरणमस्तृ-
“हणं हृदयं दूर्शं उपनह्य तिस्रो रात्रीः पलपूलने वासयति चूर्णानि करोति
“मैश्रधान्ये मन्थ ओष्य दधिमधुमिश्रमश्नाति” इति कौ० २. २.] ॥

1 S' Kd संपादनीति We with Kaus'ika 2 S' Kd औदुम्बर्यादिभक्ष०. 3 Kaus'ika: "कुरुतमुप" 4 Both the MSS of Kaus'ika read वासयति for वासयति But Dārila and Kesava quote and explain वासयति

[तथा वर्चस्यकर्मणि अनेन सूक्तेन वर्चस्वामः औदुम्बरादीनि व्रीणि कुर्यात् । तथा च] वर्चस्कामायाः कुमार्या दक्षिणोरोरभिमन्त्रणम् क्रीतवपाहोमः अद्र्युपस्थानम् इत्येतानि कर्माणि अनेन सूक्तेन तेजस्कामोनुतिष्ठेत् । “ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ” इत्यादि [कौ० २. ३.] सूत्रम् ॥

तथा शत्रुहस्तित्रासनकर्माण्यपि अनेनैव संग्रामजयकामो राजा कारयेत् । तानि च । संपातोपेतरथचक्रस्य शत्रुहस्यभिमुखं प्रवर्तनम् “ यानभक्ष्याणि संपातवन्ति ” इति [कौ० १. ७.] परिभाषणात् संपाताभिहुतानां स्वकीयहस्यश्वाद्यानानां शत्रुगजाभिमुखमेरणम् पटहभेर्यादिवादिघ्राणाम् अभिमन्त्र्य ताडनम् हतौ शर्कराः प्रक्षिप्य अभिमन्त्र्य तद्युक्तपुरुषप्रस्थापनम् तथैव चर्मपुटयन्त्रेण शर्कराप्रक्षेपः अभिमन्त्रितबालुकाप्रक्षेपणं च इत्येतानि । अत्र सूत्रम् । “ पूर्वस्य हस्तित्रासनानि रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ” इत्यादि [कौ० २. ५.] ॥

तथा पञ्च निर्वृत्तिकर्माणि शान्तिकपौष्टिकेषु सर्वत्र अङ्गत्वेन वा पापक्षयार्थं स्वातन्त्र्येण वा कर्तव्यत्वेन सूत्रकारेणोक्तानि । तत्र आद्ययोः कर्मणोः संपातिताभिमन्त्रितभक्तप्राशने आज्यहोमे च एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तथा च सूत्रम् । “ पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् अस्तमित उदकान्ते कृष्णचेलपरिहितो निर्वृत्तिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ” इत्यादि [कौ० ३. १.] ॥

तथा पौष्टिकविशेषे चित्राकर्मणि संपातितसारूपवत्सौदनप्राशनपलाशादिसमिदाधानरूपे अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं हि । “ पूर्वस्य चित्राकर्म कुलायभृतं हरितवर्हिषम् अश्नाति ” इत्यादि [कौ० ३. १.] । तत्र “ अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः पुष्टिकर्मसु सारूपवत्तः ” इति [कौ० १. ७.] परिभाषितत्वात् सरूपवत्ताया गोर्दुग्धे भृतः स्थालीपाकः । ओदन इति गम्यते ॥

तेजोव्रते च एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । “ नाव्ययोः सांवैद्ये ” इत्यादि [कौ० ३. १.] सूत्रम् ॥

तथा “ पुष्टिकर्मणाम् उपधानोपस्थानम् ” इति [कौ० ३. ७.] सूत्रात् पौ-

ष्टिकमन्त्राणाम् उपधानोपस्थानयोर्विनियोगविधानेन तन्मध्यपातिनोऽस्य सूक्त-
स्य तत्रापि विनियोगः । उपधानं नाम आज्यादित्रयोदशद्रव्यहोमः । “उपद-
“धात्यनादेशे आज्यं समित् पुरोडाशः पयः ओदनं पायसं पशुः व्रीहियवति-
“लधानाः करम्भः शङ्कुल्यः एतानि त्रयोदश हवींषि जानीयाद्” इति पै-
ठीनसिपरिभाषणात् ॥

द्विविधा व्याधयः । आहारनिमित्ता अन्यजन्मपापनिमित्ताश्चेति । तत्र आ-
हारनिमित्तानां वैद्यशास्त्रोक्तचिकित्साया उपशमनम् । पापनिमित्तानां तु आ-
थर्वणैर्होमबन्धनपायनादिभिर्भैषज्यकर्मभिरुपशमनम् । “ओषधिवनस्पतीनाम्
अनुक्तान्यप्रतिपिडानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गभिः” इति [कौ० ४. ६.] सूत्र-
कारेण “स नो मुञ्चत्वंहसः” [४. २३. १.] इति पापनिवृत्तिप्रतिपादनपरा-
णां मन्त्राणां सर्वत्र भैषज्यकर्मणि विनियुक्तत्वात् । तत्र सर्वव्याधिषु अनेन
सूक्तेन आज्यं हुत्वा उदपात्रं संपात्य अनेनैव व्याधितशरीरं संमार्जयेत् । तथाह
कौशिकः । “अथ भैषज्यानि” इति प्रक्रम्य “पूर्वस्योदपात्रेण संपातवतान्ते
वलीर्विमार्षि” इति [कौ० ४. १.] । भैषज्योक्तसूक्तैस्तत्र तत्र व्याधौ उपधानो-
पस्थानान्यपि कुर्याद् इति रुद्रभाष्यकारः । उपधानस्वरूपम् उक्तम् ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन पुत्रकामायाः स्त्रिया मृतापत्यायाश्च संपातितोदकाव-
सेकम् पुरोडाशभक्षणम् कन्दुकक्रीडनम् अलंकारधारणं वा कारयेत् । “पूर्व-
स्य पुत्रकामावतोक्तयोः” इत्यादि [कौ० ४. ६.] सूत्रम् ॥

तथा उपाकर्मणि माणवकवाचने विनियुक्तम् । “त्रिपत्नीयं पच्छो वाचये-
त्” इति [कौ० १४. ३.] हि सूत्रितम् ॥

तथा राज्ञः पुष्पाभिपेके ये त्रिपत्ना इत्युक्ता शाखादिभूतया पयोहोमः कार्यः ।
तथा च परिशिष्टे पुष्पाभिपेकं प्रक्रम्य उच्यते ।

सप्तरात्रं घृताशी वा ततो होमं प्रयोजयेत् ।

गव्येन पयसा कुर्यात् सौवर्णेन सुवेण तु ॥

वेदानाम् आदिमैर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिपूर्वकैः इति [प० ५. ३.] ॥

तद् एवम् आथर्वणमन्त्राणां सिद्धमन्त्रत्वेन अपरिमितवीर्यत्वप्रदर्शनार्थम्
आदिमसूक्तस्य विस्तरतः सर्वेषु कर्मसु उपलक्षणत्वेन सूत्रकृता विनियोगोभ्य-
धायि । ततः सर्वेषां मन्त्राणाम् अभिलषितसर्वफलसाधनत्वं प्रत्येतव्यम् ॥ ननु
मन्त्राणाम् अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वस्य “तदर्पशास्त्रात्” [जै० १. २. ३१.] इत्य-
धिकरणेन स्थापितत्वात् तत्तद्विज्ञानानुसारेण विनियोगो वक्तव्यः । इतरथा अ-
ग्निना सिञ्चेदिति वत् असमर्थविधानं प्रसज्येत । नायं दोषः । ऐन्द्रा गार्हप-
त्यम् उपतिष्ठते इति वद् बलीयस्या श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा गुणकल्पनयापि वि-
नियोगसंभवात् । तत्र हि ऐन्द्रमन्त्रे इन्द्रशब्दस्य गौणीं वृत्तिम् आश्रित्य गार्ह-
पत्योपस्थाने विनियोगः कृतः । एवम् अत्रापि गोपयन्नाहणश्रुत्या उदीरित-
निखिलकर्मसु विनियोगः कृत इति तत्तत्कर्मानुसारेण मन्त्रलिङ्गानां गौण्या-
दिवृत्त्याश्रयेण विनियोज्यार्थपरता बोद्धव्या ॥

तत्र प्रथमा ॥

ॐ ये त्रिषप्ताः परिज्यन्ति विश्वां रूपाणि विभ्रतः ।

वाचसतिर्वला तेषां तन्वोऽ अद्य दधातु मे ॥ १ ॥

ये । त्रिऽसप्ताः । परिऽज्यन्ति । विश्वा । रूपाणि । विभ्रतः ।

वाचः । पतिः । वला । तेषाम् । तन्वः । अद्य । दधातु । मे ॥ १ ॥

यच्छब्दोत्र प्रसिद्धार्थवाची । “सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातकृत”
इति न्यायात् । ये लोकवेदप्रसिद्धाः त्रिसप्ताः । त्रयो वा सप्त वा भा-
वाः । ॥ संख्ययाव्ययासनादूराधिकसंख्याः संख्येये इति अन्यपदार्थे बहुव्री-
हिः । अन्यपदार्थश्च अत्र वार्थः । स च विकल्पः संशयो वा संभवति । अत्र तु विक-
ल्प एव विवक्षितः । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् इति डच् समासान्तः । तस्य स-
तिशिष्टत्वात् सति शिष्टस्वरो बलीयान् इति न्यायेन बहुव्रीहिस्वरं बाधित्वा चितः
इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ तद् अयम् अर्थः । पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः । ते-
षाम् अधिष्ठातारः अग्निवाय्वादित्याः । सत्त्वरजस्तमोगुणाः । ब्रह्मविष्णुमहेश्व-
राः इत्येवमाद्याद्विसंख्याकान्ता ये सन्ति ते सर्वे अत्र त्रिशब्देन विवक्षिताः ।

तथा सप्त ऋषयः । सप्त ग्रहाः । सप्त मरुद्गणाः । सप्त लोकाः । सप्त च्छन्दांसि
 इत्याद्या ये सप्तसंख्याक्रान्ताः सन्ति ते सर्वे अत्र सप्तशब्देन अभिप्रताः । त्रि-
 संख्याक्रान्ताः सप्तसंख्याक्रान्ता वा इति यावत् ॥ यद्वा । त्रिः सप्त त्रिस-
 ताः । ॥ पूर्ववद् बहुव्रीहिः । अत्र सुजर्थः अन्यपदार्थः । स च क्रियाभ्यावृ-
 द्ध्यात्मकः ॥ त्रिरावृत्तसप्तसंख्यायुक्ता इत्यर्थः । ॥ अत्र समासेनैव
 सुजर्थस्य अभिहितत्वात् संख्यावाचिनस्त्रिशब्दस्यैव समासः न तु सुजन्तस्य इति
 सुचः श्रवणाभावः । तद् उक्तं वार्तिककृता सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे इ-
 ति ॥ ते चैवं द्रष्टव्याः प्रसिद्धसूर्याधिष्ठिताः आरोगादिभ्यः सप्तभिः सूर्यैरधिष्ठिताः सप्त दिशः । ते च आरोगादयस्तैत्तिरीये-
 राम्नायन्ते । “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभा-
 सः” [तै० आ० १. ७. १.] इति । होतृप्रभृतयो वषट्कर्तारः सप्त ऋत्विजः ।
 “मित्रश्च वरुणश्च । धाता चार्यमा च । अंशश्च भगश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्चे-
 त्येते” [तै० आ० १. १३. ३.] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा विवस्वद्व्यतिरिक्ताः सप्त-
 आदित्या इति । तथा च मन्त्रवर्णः । “सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार
 ऋत्विजः । देवा आदित्या ये सप्त” [ऋ० ९. ११४. ३.] इति । यद्वा । सप्त
 सिन्धवः सप्त लोकाः सप्त दिशः इत्येवं त्रिसप्ताः । श्रूयते हि । “यः सप्त सि-
 न्धून् अदधात् पृथिव्याम् । यः सप्त लोकान् अकृणोद् दिशश्च” [तै० ब्रा० २.
 ८. ३. ८.] इति । सप्त ग्रहाः सप्त ऋषयः सप्त मरुद्गणा इति वा त्रिसप्ताः ॥
 अथ वा त्रिगुणिता सप्तसंख्या येष्विति बहुव्रीहिः । एकविंशतिसंख्याका इ-
 त्यर्थः । ते च “द्वादश मासाः पञ्चतर्वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविं-
 शः” [तै० सं० ७. ३. १०. ५.] इति प्रसिद्धाः परिगृह्यन्ते । यद्वा शरीरार-
 म्भकाणि पञ्च महाभूतानि पञ्च प्राणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मे-
 न्द्रियाणि अन्तःकरणं चेति । एवम् एकविंशतिसंख्याकाः प्रत्येतव्याः । एव-
 म् उक्तलक्षणास्त्रिसप्तसंख्या ये देवाः परियन्ति । प्रतिदिनं प्रतिवत्सरं प्रतिक-
 ल्पं प्रतिशरीरं यथोचितं पर्यावर्तन्ते । ॥ परिपूर्वात् इण् गतौ इत्यस्मालु-
 टि अदादित्वात् शपो लुक् । इणो यण् इति यणादेशः । यद्वा तान्नित्यम् इति निघा-

तप्रतिपेधः । उदात्तवता तिङ्ग गतेः समासवचनम् इति परिशब्दस्य तिङ्गनेन समासः । तिङ्गि चोदात्तवति इति गतेरनुदात्तत्वम् ॥ किं कुर्वोणाः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिनियताकारान् जगदनुग्रहार्थं विभ्रतः धारयन्तः । यद्वा रूप्यन्त इति रूपाणि चेतनाचेतनात्मकानि वस्तूनि विभ्रतः अभिमतफलप्रदानेन पोषयन्तः । ॥ विश्वेति । शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेलोपे प्रत्ययलक्षणेन नुमि उपधादीर्घत्वे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः । विश्वशब्दः अशूमुपिलटिकणित्वटिविशिभ्यः कन् [उ० १, १४९.] इति कन्प्रत्ययान्तात्वात् जित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तः । विभ्रत इति । डुभृज् धारणपोषणयोः इत्यस्माल्लुटः शत्रादेशः । शपः श्रुः । भृजामित् इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति प्राप्तस्य नुमो नाभ्यस्ताच्छतुः इति प्रतिपेधः । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिः इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्तत्वम् ॥ वाचस्पतिः वाचः वेदात्मिकायाः पतिः पालकः स्वामी । निसर्गसिद्धत्वेन नित्यानामपि वेदानां प्रथमतस्तन्मुखाद् अभिव्यक्तेस्तस्य स्वामित्वव्यपदेशः । पदद्वयमपि परस्परसापेक्षतया एकार्थतावृत्तित्वान्निरुद्धत्वाच्च ब्रह्मणः संज्ञा । ॥ सावेकाच इति वाच उत्तरस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । पठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ तेषां प्रागुदीरितानां त्रिसप्तानां देवानां बला बलानि । ॥ पूर्ववत् शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेलोपः ॥ तत्तदसाधारणसामर्थ्यानि श्रुतधारणादीनि मे मम मेधादिफलार्थिनः । ॥ तेमयावेकवचनस्य इति अस्मच्छब्दस्य पष्ठ्येकवचनान्तस्य मेजादेशः । अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ तन्वः तन्वाः शरीरस्य । ॥ अनित्यम् आगमशासनम् इति आहभावः ॥ अद्य इदानीं मेधाजननादिकर्मकाले दधानु विदधानु करोतु । ॥ डुभृज् धारणपोषणयोः । अस्माल्लोटि जुहोत्यादिवात् शपः श्रुः । श्रौ इति द्विवचनम् । तिपः पिप्त्वेन सार्वधानुकमपित् इति टित्त्वस्याभावात् श्राभ्यस्तयोरान्तः इति आल्लोपस्याभावः । तिङ्गितिङ्गः इति नियातः ॥ अत्र बलाधानरूपाभिमतफलप्रदानत्वं वाचस्पतिकर्तृकम् अवगम्यते । तद् अयुक्तम् देवताया विग्रहाद्यभावेन फलदानृत्वायोगात् । लोके हि विग्रहादिमत एव सेवितराजादेः फलप्रदानृत्वं दृश्यते । नायं दोषः । देवताया

विग्रहाद्यभावेन फलदानृत्वासंभवेऽपि तदुद्देशेन क्रियमाणयागहोमादिजनित-
 पूर्वस्यैव फलप्रदानृत्वाङ्गीकारात् । तथा च नवमे देवताधिकरणे निर्णीतम् ।
 “देवता वा प्रयोजयेदतिथिर्वज्जोऽनस्य तदर्थत्वात्” [जै० ९, १, ६.] इत्यत्र ।
 तथा हि । “यदाग्नेयोष्टाकपालः” [तै० सं० २, ६, ३.] इत्यत्र देवता प्र-
 तीयते । अपूर्वमपि । तत्र प्राकरणिकानाम् अवघातमोक्षणादीनां संनिपत्योप-
 कारकाणां प्रयाजादीनाम् आरादुपकारकाणां च अङ्गानां किम् अस्यादिदे-
 वता प्रयोजिका उत अपूर्वम् इति विशये देवतैव प्रयोजिकेति तावत् प्राप्तम् ।
 कुतः । यागेन तोपिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि तस्याः फलप्र-
 दत्वम् । मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहः हविःस्वीकारः
 तज्जोऽनस्य तृप्तिः प्रसादश्च इत्येतत् चेतनस्योचितं पञ्चकम् । “सहस्राक्षो गो-
 त्रभिश्च ब्रवाहुः” [तै० सं० २, ३, १४, ४.] इति विग्रहः । “अग्निरिदं हविर-
 जुषत” [तै० ब्रा० ३, ५, १०, २.] इति हविःस्वीकारः । “अङ्गीदिन्द्र प्रस्यते-
 मा हवींषि” [ऋ० १०, ११६, ८.] इति हविर्भोजनम् । “तृप्त एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तर्पयति” [तै० सं० २, ५, ४, ३.] इति तृप्तिप्रसादौ । ततः से-
 वितराजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजि-
 का । तथा सति विकृतिषु सौर्यादिषु प्राकृतानाम् अस्यादीनाम् अभावात्
 तत्संबद्धा धर्मा एव तावत् नातिदिश्यन्ते कुतस्तत्र ऊहस्य प्राप्तिरिति प्राप्ते अ-
 भिधीयते । किं देवतायाः फलप्रदानृत्वेन प्राधान्यं शब्दाद् आपाद्यते वस्तुसा-
 मर्थ्याद् वा । नाद्यः । “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र यजेतेति शब्देन विधेयस्य
 यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यन्ते । तत्र यथा द्रव्य-
 स्य विधेयं प्रति गुणत्वम् तथा देवताया अपि । यदा यागस्य कालान्तरभावि
 फलं प्रति व्यवहितत्वम् तदा तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि
 फलस्य गतिः । अपूर्वम् इति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीय-
 मानत्वात् शाब्दम् इति तस्य फलप्रदत्वम् उचितम् ॥ नापि वस्तुसामर्थ्याद्
 देवस्य फलप्रदत्वम् । विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थं तात्प-
 र्याभावात् । अन्यथा “वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा” [तै० सं० ७, ३,

२०.] इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवात् विग्रहादियुक्तं [च] कल्पेत । तच्च प्रत्यक्षवि-
रुद्धम् । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किं च । विग्रहादिमद्देवतावाद्यपि
न विना कर्मणा फलम् अभ्युपगच्छति । ततः प्राप्तप्राप्तविवेकेन उभयवा-
दिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वम् अस्तु । किं च मातापितृगुर्वादिशुश्रूषायाः
विनापि देवतां फलप्रदत्वम् उभयवादिसिद्धम् । तस्मात् फलप्रदम् अपूर्वमेव
धर्माणां प्रयोजकम् ॥ तथा सति सौर्यादिषु अग्न्यादिदेवताभावेऽपि अपूर्वप्रयु-
क्तधर्माणाम् अतिदेशाद् अस्ति तत्र ऊहस्यावकाशः । तद् उक्तम् । .....
एवं प्रकृतेऽपि एतत्सूक्तानुष्ठेयाज्यसमिद्धोमादिजनितापूर्वस्यैव अभिमतफलसा-
धनत्वम् । एवं सति ये त्रिपत्ता इत्यस्य करणमन्त्रत्वात् मन्त्राणां च अनुष्ठे-
यार्थप्रकाशकत्वात् फलप्रार्थनाव्यपदेशेन कर्मापेक्षितदेवता प्रकाशयते इति अ-
विरोधः ॥ अयं च जैमिनिपक्षोऽनुक्रान्तः । वादरायणस्तु

विरोधे गुणवादः स्याद् अनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानाद् अर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

इति प्रमाणान्तराविरुद्धानां मन्त्रार्थवादादीनां स्वाधेऽपि तात्पर्याङ्गीकारेण दे-
वानां विग्रहादिपञ्चकम् अभ्युपगम्य यागहोमादिक्रियातोषितानां तेषां देवा-
नामेव अभिमतफलप्रदानकर्तृत्वम् अङ्गीचकार । तथा च वैयासिकं सूत्रम् ।
“फलमत उपपत्तेः” [वा० ३. २. ३४.] इति । श्रुतिरपि आराधितस्य दे-
वस्यैव फलप्रदानत्वं दर्शयति । “स्त्रीपुंसोर्वा य इह स्यातुम् अपेक्ष्यते [तस्मै]
सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे”
इति [नृ० पू० १.] । “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यम् एभ्यो लोकेभ्य
जनिनीपते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यम् अधो निनीपते” [कौ०
उ० ३. ४.] इत्यादि ॥

अस्य सूक्तस्य मेधाजनने विनियोगाभिधानात् तस्य च अधीतवेदशास्त्रा-
दिधारणसामर्थ्याधानरूपत्वात् वेदानाम् अधिपतिर्ब्रह्मैव तत् कर्तुं शक्नोतीति
ब्रह्मप्रार्थनम् अत्र कृतम् । अनेनैवाभिप्रायेण श्रुतिरपि तद्वाचकशब्दानां प-
रिहृत्य वाचस्तिशब्देन ब्रह्माणं निरदिक्षत् ॥

अत्र विहितानि मेधाजननादीनि कर्माणि फलार्थी स्वयमेव यदि अनु-

तिष्ठेत् तदा मे इति अस्मच्छब्दस्य मुख्य एवार्थः, संभवति । [यदा तु] फलभा-
जो यजमानस्य अशक्त्या अनधिकाराद्वा उक्तानि कर्माणि अन्येन कार्यन्ते
तदा किम् अयं मन्त्रः प्रत्यगाशीस्त्रलिङ्गात् “आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि”
[तै० सं० १. ५. ५. ४.] इतिवत् फलभाजा यजमानेन पठितव्यः उत “म-
माग्ने वर्चः” [ऋ० १०. १२८. १.] इतिवत् क्रियाकर्त्रा आचार्येण । द्वितीये
पक्षे मन्त्रोच्चारणकर्तुरेव अस्मच्छब्दाभिधेयत्वात् तस्यैव फलसंबन्धप्रतीतिः कथं
यजमानस्य फलभाक्त्वम् इति चिन्तायाम् उच्यते । “आयुर्दा अग्ने” इत्यादेः
करणतया विधानाभावात् लिङ्गाद् यजमानर्पण्यता निर्णीता “मन्त्राश्चाकर्म-
करणास्तद्धत्” [जै० ३. ८. १५.] इत्यस्मिन्नधिकरणे । अस्य तु गोपचव्राह्मणे
मेधाजननादिकर्मसु विनियोगाभिधानात् श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा “ममाग्ने
वर्चः” इतिवत् अस्यापि मन्त्रस्य क्रियाकर्त्रा आचार्येणैव प्रयोक्तव्यता । तथा
च क्रियाकर्तुराचार्यस्य दक्षिण्या क्रीतत्वात् तदतिरिक्तफलसंबन्धानुपपत्तेः फ-
लभाक्त्वं यजमानस्यैव । “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि” [जै० ३. ७. १८.] इत्युक्त-
त्वात् । तथा च मे इति संबन्धसामान्ये पठ्यते । मम यो यजमानस्तस्येत्यर्थः ।
तथा च जैमिनीयं सूत्रम् । “करणेष्वर्थवत्त्वात्” [जै० ३. ८. २५.] इति ।
अत्रायं संग्रहश्लोकः ।

ममान्न इति कस्यान्न फलं लिङ्गेन कर्तुमम् ।

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् । इति ॥

द्वितीया ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोऽप्ते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥

पुनः । आ । इहि । वाचः । पुते । देवेन । मनसा । सह ।

वसोः । पुते । नि । रमय । मयि । एव । अस्तु । मयि । श्रुतम् ॥ २ ॥

हे वाचस्पते वाचः वेदरूपायाः पालयितुं देव । ॥ सुवामन्त्रिते पराङ्ग-
वत् स्वरे इति पठ्यन्तास्य पराङ्गवद्भावात् पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आमन्त्रितस्य च

1 S' Kd प्रत्यगाशीस्त्रलिङ्गात्. The emendation is conjectural

2 S' Kd पाठ्यता.

3 S' Kd मन्त्राश्चाकर्म.

इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्ततमम् ॥ । ईदृश हे ब्रह्मन् देवेन द्योतनात्मकेन मनसा अन्तःकरणेन । अनुग्रहबुद्ध्येत्यर्थः । सकलेन्द्रियानुग्राहकत्वात् सत्त्वगुणपरिणामरूपत्वेन स्वच्छत्वाच्च मनसो द्योतनात्मकत्वम् । तादृशेन मनसा सह संगतः सन् पुनरेहि । क्रियाभ्यावृत्त्युपलक्षणार्थं पुनःशब्दः । अभिमत-फलप्रदानार्थं पुनःपुनर्मत्समीपम् आगच्छेत्यर्थः । ॥ स्तरादिगणे पुनराद्युदात्तः इति पाठात् पुनःशब्द आद्युदात्तः ॥ अत्र वाचस्पतेरागमनं फलप्रदानार्थम् । तच्च फलप्रदानं किं वाचस्पतेरेव उत मनसोपीति विचिकित्सायाम् सहभावश्रवणात् मनसोपीति प्राप्तम् । तच्च अयुक्तम् । “सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी” इतिवत् सहशब्दश्रवणेऽपि अप्राधान्याद् मनसः क्रियान्वयित्वात् । अप्राधान्यं च “सहयुक्तेऽप्राधाने” इति तृतीयाविधानात् । तथा शेषलक्षणे “तद्वारं तूपलक्षयेत् पानात्” [जै. ३. २. ३४.] इत्यधिकरणेऽपि एवमेव निर्णीतम् । तथा हि “अज्ञा ३ इ पत्नीवा ३ः सजूदेवेन तद्वारं सोमं पिव स्वाहा” [तै. सं. १. ४. २७.] इति पालीवत्तद्ग्रहहोममन्त्रे तद्वारं पत्नीवदग्नि-सहभावश्रवणेन पानक्रियान्वयाद् देवतात्वात् तद्ग्रहशेषभक्षणमन्त्रेऽपि उपलक्षणीयत्वम् आशङ्क्य राद्धान्तिताम् तद्वारं अप्राधानविभक्त्यभिहितत्वेन सहभावमात्रप्रतीतेः पानक्रियान्वयित्वाभावाद् अदेवतात्वाद् भक्षणमन्त्रे नोपलक्षणीयत्वमिति ॥ अपि च हे वसोऽप्यते वासकस्य ग्रामपञ्चादिरूपस्य धनस्य स्वामिनः । ॥ अन्तर्भावितव्यार्थाद् वस निवासे इत्यस्मात् शृङ्खलितहिजप्यसिबसिहनिष्ठिदिवन्धिमनिभ्यश्च [उ. पा. १. १०.] इति उपपत्त्यः । अनित्यम् आगमशासनम् इति नुमन्भावे घेर्हिति इति गुणे ऽसिद्धसोश्च इति पूर्वरूपता । पट्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्त्वम् । पूर्ववत् पराङ्गवद्भावात् पट्यामन्त्रितसमुदायस्य पाष्टिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ यद्वा वसोः वासकस्य प्राणस्य पते स्वामिनः प्रजापते निरमय अभिमतग्रामादिलक्षणफलप्रदानेन नितराम् अस्मान् क्रीडय । यत्स्वं वसुपतिः अतस्तव ग्रामादिविविधफलप्रदानशक्तिरस्ति । तस्माद् अस्मदपेक्षितानां विविधफलानां साकल्येन प्रदानात् निरन्तरं सुखयेत्यर्थः ॥ अस्मादेव लिङ्गात् ग्रामसांपदादिषु कर्त्तुं विनियोग उपपन्नः । ॥ रमु क्रीडायाम् । अस्मात् हेतुमति णिचि उपपादृद्धौ जनीजृप्तसुरज्जोमन्ताश्चेति मित्रात् मितां

ह्रस्वः इत्युपधाह्रस्वत्वम् ॥ इदानीं ग्रामादिविविधसंपत्त्या सर्वोत्कृष्टताम् आत्मनः प्रार्थयते । मय्येवास्तु त्वया दत्तं ग्रामादिकम् अनन्यसाधारण्येन मय्येव वर्तताम् । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थोऽयम् एवकारः । यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणम् इति न्यायेन अस्मच्छब्दात् परतो वर्तमानेन एवकारेण ग्रामादीनां नियम्यमानत्वात् ॥ मेधाजननस्य प्राधान्यं दर्शयितुं विप्रपरिन्नाजकन्यायेन पार्थक्येन निर्दिशति मयि श्रुतमिति । श्रुतम् उपाध्यायाद् विधितोधीतं वेदशास्त्रादिकमपि मय्येव । अस्तु इत्यनुपङ्गः । सस्यगधीतस्यापि वेदादेः प्रायेण विस्मरणसंभवाद् अधीतस्य धारणार्थं मह्यं मेधां मयच्छेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

इहैवाभि वि तनुमे आर्त्ती^१ इव ज्यया ।

वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ ३ ॥

इह । एव । अभि । वि । तनु । उमे इति । आर्त्ती^१ इवेत्यार्त्ती^१ इव । ज्यया ।

वाचः । पतिः । नि । यच्छतु । मयि । एव । अस्तु । मयि । श्रुतम् ॥ ३ ॥

हे वाचस्पते इहैव अस्मिन्नेव साधके जने । ॥ इदमो हः इति सप्तम्यर्थे ह्रस्वस्य इदम् इश् इति इशादेशः ॥ उमे श्रुतधारणलक्षणां मेधां विविधभोगहेतुभूतां ग्रामादिसंपदं च । अनयोः ऐहिकामुष्मिकफलसाधनेन व्यवस्थितत्वात् कोटिद्वयेन निर्देशः । ते उमे अपि फले अभि वि तनु अभितो विस्तीर्णे कुरु । सर्वजनेभ्योऽपि मय्येव प्रभूते कुर्वित्यर्थः । ॥ तनु विस्तारे । तनादिकृष्य उः इति उपत्ययः । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । ज्यया सौर्व्या धनुषि आरोपितया आर्त्ती इव अटन्याविव । ते यथा अभिवितन्त्यते तथेत्यर्थः । अनन स्वरसतः अग्रामयोरपि वलात् प्रापणम् उक्तम् इति द्रष्टव्यम् । यद्वा इहैव अभि वि तनु अभिमतं फलम् इति शेषः । उमे आर्त्ती इवेति उभशब्दस्य उत्तरत्र संबन्धः । ॥ ईदू-देद्विवचनमिति प्रगृह्यसंज्ञा । सुतप्रगृह्या अचि इति प्रकृतिभावः । आर्त्ती इवेति ।

१ AB आर्त्ती We with DRSPJ SKV

1 S' Kd °धारणार्थे इति for °धारणम् इति

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् इति समासः ॥ इदा-
नीं प्राप्तस्य फलस्य स्वैर्यं प्रार्थयते । वाचस्पतिः विधाता नि यच्छतु स्वात्मने
दत्तं निखिलं फलं नियमयतु । यथा मां न जहाति तथा स्थिरीकरोतु इत्य-
र्थः । ॥ निपूर्वाद् यमेः शपि इषगमियमां छः इति छत्वम् । तिङ्गतिङः इति
सर्वानुदात्तत्वम् ॥ अभिमतस्य फलस्य अयोगव्यवच्छेदम् उक्त्वा अन्ययो-
गव्यवच्छेदम् आह । मय्येवास्तु मयि श्रुतमिति । व्याख्यातमेतत् ॥

चतुर्थी ॥

उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् ।

सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिधि ॥ ४ ॥

उपऽहूतः । वाचः । पतिः । उप । अस्मान् । वाचः । पतिः । ह्वयताम् ।

सम् । श्रुतेन । गमेमहि । मा । श्रुतेन । वि । राधिधि ॥ ४ ॥

वाचस्पतिः वाचः पालयिता देवः उपहूतः समीपम् आहूतः । सत्स्वपि
अन्येषु देवेषु असावेव मम अभिलषितफलप्रदातेति अस्माभिः प्रार्थित इत्य-
र्थः । ॥ उपपूर्वात् ह्वयतेः कर्मणि निष्ठा । वचिस्वपीत्यादिना संसारणम् ।
गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् [फि० ४. १३.] इ-
त्युपशब्द आद्युदात्तः ॥ यतो मयोपहूतः ततो हेतोर्वाचस्पतिः स देवः
अस्मान् मेधाजननादिफलकामान् उप ह्वयतां तत्तत् फलं प्रदानुं स्वसमीपम्
आह्वयतु । यद्वा । तत्तत्फलमाप्तिम् अभ्यनुजानातु । ॥ उपपूर्वात् ह्वयतिः
अभ्यनुज्ञानेपि वर्तते । यथा “उपहूत उपह्वयस्व” इति सोमभक्षणानुज्ञानानुज्ञा-
पनमन्त्रे ॥ तेन उपहूताः सन्तो वयं श्रुतेन विधितोर्धीतेन वेदशास्त्रा-
दिना सं गमेमहि संगच्छेमहि । वाचस्पतिप्रसादप्राप्तया मेधया कृन्तुं वेदशा-
स्त्रं प्राप्तवानेति भावः । ॥ व्यवहिताश्च इति समः क्रियापदेन संबन्धः । समो
गम्यृच्छीति गमेरात्मनेपदम् । अस्माद् आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् इति अङ् प्र-
त्ययः शपोपवादः । लिङः सीयुद् इति सीयुट् । छन्दस्युभयथा इति सार्वधातुकसं-
ज्ञायां लिङः सलोपोनन्यस्य इति सलोपे गुणे वलि लोपः ॥ अधीतस्य
वेदशास्त्रस्य स्वस्मिन् सर्वदायस्यानं प्रार्थयते मा श्रुतेनेति । श्रुतेन उक्तलक्ष-

णेन मा वि राधिपि विराड्धो वियुक्तो मा भूवम् । सर्वदा वेदशास्त्रादिसहितो
भूयासम् इत्यर्थः । ॥ राध साध संसिद्धौ । अस्मात् माडि लुडि व्यत्ययेन
आत्मनेपदम् इडागमश्च ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

विद्या शरस्येत्याद्यनुवाकशेषस्य उपाकर्मणि अपे विनियोगः । तथा च सू-
त्रम् । “अभिजिति शिष्यानुपनीय” इत्युपाकर्म प्रक्रम्य “त्रिषप्तीयं पच्छो
वाचयेच्छेषमनुवाकस्य जपन्ति” इति [कौ० १४. ३.] । तत्र विद्या शरस्येति
प्रथमेन सूक्तेन तस्मिन्नेव उपाकर्मणि आज्यहोमः कर्तव्यः । अपराजितगणे
अस्य पठितत्वात् “अभयैरपराजितैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४. ३.] इत्यादिषु
विनियोगः ॥

एतेनैव संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च । आज्यहोमः सक्तुहोमः धनु-
रिध्मेष्टौ धनुःसमिदाधानम् शरध्मे शरसमिदाधानम् संपातिताभिमन्त्रितध-
नुःप्रदानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु संग्रामे दृष्टमात्रेण शत्रवः प-
लायन्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ । “विद्या शरस्य [१. २.] मा नो विदन्
“[१. १९.] अदारस्तु [१. २०.] स्वस्तिदाः [१. २१.] अव मन्युः [६. ६५.]
“निर्हेस्तः [६. ६६.] परि वर्त्मानि [६. ६७.] अभिभूः [६. ९७.] इन्द्रो
“जयाति [६. ९८.] अभि त्वेन्द्र [६. ९९.] इति सांग्रामिकाणि । आज्यसक्तून्
“जुहोति” इत्यादि [कौ० २. ५.] । अयमेव अपराजितगण इत्युच्यते । तथा
अनेनैव सूक्तेन संपातयुक्ताभिमन्त्रितदुष्प्रार्त्तीज्यापाशवन्धनं तद्वह्नीर्वादितृणव-
न्धनं च द्रुनिवारणकामः कुर्यात् । सूत्रितं हि । “प्रथमस्येषुपर्ययणानि” इ-
त्यादि [कौ० २. ५.] ॥

तथा ज्वरातिसारातिमूत्रनाडीव्रणेषु तदुपशमनकामस्य अनेनैव सूक्तेन मु-
ञ्जशिरोनिर्मितरज्जुवन्धनम् क्षेत्रमृत्तिकाया वल्मीकमृत्तिकाया वा पायनम्
सर्पिलेपनम् चर्मखल्वामुखेन अपानशिश्ननाडीव्रणमुखानां धमनं च कार्यम् ।

1 S Kd °दुष्प्रार्त्तीज्या° for दुष्प्रार्त्तीज्या° We with Kausika and his two commentators
2 S' Kd चर्मखल्वामुखेन We with Kausika's two commentators, who explain the word
as meaning चर्महति

आह च सूत्रकारः । “विज्ञा शरस्य [१.२.] अदो यद् [२.३.] इति मुञ्ज-
शिरोरज्ज्वा वभाति” इत्यादि “धमति” इत्यन्तम् [कौ० ४. १.] ॥ “अपरा-
जितां विजयकामस्य” इति [न० क० १७.] विहितायाम् अपराजिताख्यायां
महाशान्तावपि अस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अपराजितगणो-
पराजितायाम्” इति [न० क० १८.] ॥

पुष्पाभिषेकेऽपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं परिशिष्टे ।

शर्मवर्मगणश्चैव तथा स्याद् अपराजितः ।

आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्वयनो गणः ॥

एतान् पञ्च गणान् हुत्वा । इति [प० ५. ४.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विज्ञा शरस्यं पितरं पर्जन्यं भूरिधायसम् ।

विज्ञो प्वस्य मातरं पृथिवीं भूरिवर्षसम् ॥ १ ॥

विज्ञ । शरस्यं । पितरम् । पर्जन्यम् । भूरिधायसम् ।

विज्ञो इति । सु । अस्य । मातरम् । पृथिवीम् । भूरिवर्षसम् ॥ १ ॥

संग्रामजये शरस्यैव मुख्यसाधनत्वेन प्रसिद्धत्वात् तज्जयसामर्थ्यं विशिष्टका-
रणजन्यत्वेन उपपादयति । शरस्य हिंसकस्य बाणस्य शत्रुजयार्थं धनुषि संधीय-
मानस्य पितरम् उत्पादकं विज्ञा जानीमः । ॥ विद ज्ञाने । अस्मात् लटि
विदो लटो वा इति मसो मादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण अन्तो-
दात्तत्वम् । तिङ्गतिङः इत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारात् अस्य च पादा-
दित्वात् निघाताभावः । द्व्यचोत्तस्तिङः इति सांहितिको दीर्घः ॥ किंसंज्ञ-
कोऽयं पिता इत्याह पर्जन्यमिति । तर्पयिता चासौ जन्यश्चेति पर्जन्यः । ॥ वृ-
षेर्विच आद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययः ॥ जनेभ्यो हितो जन्यः । कालेकाले
प्रवर्षणेन तर्पयिता सन् जनानां हितकारी भवतीत्यर्थः । यद्वा काले प्रवर्षणार्थं
रसान् मार्जयतीति पर्जन्यः । ॥ तथा च यास्कः । पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरी-
तस्य तर्पयिता जन्यः मार्जयिता वा रसानाम् इति [नि० १०. १०.] ॥ त-

स्य सर्वस्माद् अतिशयम् आह । भूरिधायसं भूरि बहुलं दधाति प्रवर्पणेन कृत्स्नं जगत् पोषयतीति भूरिधायाः । यद्वा । भूरीणि स्यावरजङ्गमात्मकानि वस्तूनि यथोचितकाले वृष्टिप्रदानेन दधाति धारयतीति भूरिधायाः । कारणस्य अतिशयितवीर्यत्वप्रतिपादनेन तज्जन्यस्यापि शरस्य अमोघवीर्यत्वम् उक्तं वेदितव्यम् । ॥ दुधाञ् धारणपोषणयोः । वहिहाधाञ्मशब्दसि [उ० ४. २२०.] इति कर्तरि असुन् । तत्र णिदित्यनुवृत्तेः आतो युक् चिण्कृतोः इति युक् । असुनो निष्ठात् तदन्तस्य आद्युदात्तत्वम् । समासेपि गतिकारकोपपदान्कृत इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते असुनि गतिकारकयोरपि पूर्व[पद]प्रकृतिस्वरत्वं च [उ० ४. २२६.] इति स्मरणात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् [उ० ४. ६५.] इति भूरिशब्दस्य क्तिन्प्रत्ययान्तात्वात् ज्ञित्यादिर्नित्यम् इति आद्युदात्तत्वम् ॥

तथा अस्य शरस्य मातरं जननीम् सु सुष्ठु विज्ञो । उ-
शब्दः एवकारार्थे । विज्ञैव तदसाधारणरूपं जानीम एव । ताम् आह । पृथिवीं प्रथितां विस्तीर्णां भूमिम् । श्रूयते हि । “तत् पुष्करपर्णेऽमययत् । यद् अम-
ययत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्” [तै० ब्रा० १. १. ३. ७.] इति । ॥ प्रथ
विस्तारे । अस्मात् प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च [उ० १. १४८.] इति पिवन् प्रत्ययः ।
तत्संनियोगेन रेफस्य संप्रसारणम् । पित्रौरादिभ्यश्च इति डीप् । प्रत्ययस्वरेण अ-
न्तोदात्तत्वम् ॥ तां विशिनष्टि । भूरिवर्पसं भूरीणि बहुविधानि वर्पा-
सि । रूपनामैतत् । रूपाणि चराचरात्मकानि यस्यां सा तपोक्ता । जनन्याः
सर्वरूपोपादानत्वात् कारणगुणानां कार्ये अनुगमदर्शनात् तज्जन्यः शरोपि
नानाकारः सन् साधकाभिमतं फलं साधयितुं शक्नोतीत्यर्थः । ॥ वृष्टि-
शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः युक् च [उ० ४. २००.] इति वृडोऽसुन् प्रत्ययः तत्संनियो-
गेन पुगागमश्च । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ननु अत्र शरादिशब्दानाम् अनित्यवाणामर्थविशेषवाचकता प्रतीयते । त-
र्तश्च अस्य अर्थविशेषस्य अयं वाचकः शब्द इति पदार्थोत्पत्तिसमनन्तरं तद्वा-
चकं शब्दं निश्चित्य अनन्तरं पदस्य प्रयोक्तव्यत्वाद् वेदस्य पौरुषेयत्वेन अप्रा-
माण्यम् अनित्यत्वं च प्राप्नोतीति ॥ नायं दोषः । शब्दानाम् अनित्यार्थवाच-

कत्वानभ्युपगमात् । तर्हि कोसौ वाच्योर्थः । आकृतिरिति वदामः । यद् अ-
सूत्रयत् जैमिनिः । “आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्” [जै० १. ३. ३३.] इति । तथा
हि ग्रीहीन् अवहन्ति पशुम् आलभेत गाम् आनय ब्राह्मणो न हन्तव्यः इत्या-
दिप्रयोगेषु किं व्यक्तिः शब्दार्थः उत आकृतिरिति । व्यक्तिरिति तावत् प्रा-
प्तम् । कुतः । अवहननादिक्रियाभिः व्यक्तेरन्वेतुं योग्यत्वात् । न हि आकृतिः
अवहन्तुम् आलभ्युम् आनेतुम् हन्तुं वा योग्या । ननु आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां
न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति । अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानागतानाम्
अनेकदेशवर्तिनां गवाम् इयत्ताया अभावात् । किं च शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गो-
शब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत् तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् ।
एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिः आकृत्या उपलक्ष्यताम् इति प्राप्ते

ब्रूमः । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वात् शब्दार्थत्वं
तस्या एवोचितम् । किं च गोशब्दे उच्चरिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् ।
तस्माद् आकृतेरेव अभिधेयत्वम् । यदि आकृतौ अवहननादिक्रिया न पर्य-
वस्येत् तर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया । किं च “श्येनचितं चिन्वीत” [तै० सं०
५. ४. ११. १.] इत्यादौ आकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते ।
तस्माद् आकृतिः शब्दार्थः ॥ एवं प्रकृतेषु शरादिशब्दानां नित्य एव आकृ-
तिलक्षणोर्थो वाच्यः । ततः शब्दार्थतत्संबन्धानां नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वात् पु-
रुषबुद्धिप्रभवदोषानुप्रवेशाभावेन वेदानां स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं पुरुषप्रयत्नानि-
र्वर्त्यत्वेन नित्यत्वं चेति ॥

द्वितीया ॥

ज्याकिं परिं णो नृमाश्मानं तन्वमि कृधि ।

वीडुर्वरीयोरातीरपु द्वेपांस्या कृधि ॥ २ ॥

ज्याकिं । परिं । नृः । नृम् । अश्मानम् । तन्वमि । कृधि ।

वीडुः । वरीयः । अरातीः । अप । द्वेपांसि । आ । कृधि ॥ २ ॥

हे ज्याके । कुत्सिता ज्या ज्याका । ५ कुत्सिते इति कुत्सायां कप्रत्य-

यः ॥ स्वस्य उपद्रवहेतुत्वात् ज्यां कुत्सितत्वेन निर्दिशति । यद्वा अज्ञाता ज्या ज्याक्ता । ॥ अज्ञातार्थे कप्रत्ययः ॥ शत्रुहस्तगतत्वेन तस्या अज्ञातत्वम् । ॥ आमन्त्रितस्य च इति पाठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ हे ईदृशि मौर्वि नः अस्मान् परि णम परिहृत्य महीभव । आज्यसक्तुहोमादिभिः इन्द्रप्रसादविशिष्टे मयि तदीयस्य शरसंधानार्थं नमनस्य निष्फलत्वात् मां विहाय अन्यत्र शरं मेरयेत्यर्थः ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रदेवताकत्वात् जयकर्मणः इन्द्रायत्तत्वाच्च अत्र अश्रुतोपि इन्द्र एव संबोध्यः । हे इन्द्र तन्वं तनुम् । ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ अस्माकं शरीरम् अश्मानम् अश्मबहुदावयवं शस्त्राभेद्यं कृधि कुरु ॥

यद्यपि अत्र सामानाधिकरण्येन शरीरस्य अश्मकरणप्रार्थना प्रतीयते तथापि पादौशिकस्य शरीरस्य अत्यन्तविरुद्धपापाणात्मकत्वानुपपत्त्या “यजमानः प्रस्तरः” [ऐ० ब्रा० २, ३.] इतिवत् तत्संबद्धगुणलक्षणा आश्रीयते । तथा हि “यजमानः प्रस्तरः” इत्यस्मिन् वाक्ये उद्भिदा यागेन इतिवत् सामानाधिकरण्याद् अन्यतरस्य अन्यत् नाम इत्येकः पूर्वः पक्षः । गुणविधिरप्येव इत्यपरः । तत्रापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्य अचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरकार्ये तु स्रग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र “पूर्ववन्तो विधानार्थास्तत्तामर्थ्यं समाम्नाये” [जै० १, ४, १७.] इति द्वादशकपालन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोः अंशांशित्वानुपपत्तेः । तस्मात् नामगुणयोरन्यतरत्वम् इति प्राप्ते अभिधीयते । उद्भिदादिशब्दानां हि अप्रसिद्धार्थत्वाद् यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वं निर्णीतम् । अत्र तु गोमहिषयोरिव यजमानप्रस्तरशब्दयोः अर्थभेदस्य अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् नामत्वं न युक्तम् । गुणविधिपक्षे तु सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इत्यग्नौ प्रहरणस्यापि प्रस्तरकार्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद् विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन

स्तूयते । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिना उपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा यजमानः प्रस्तर इत्यत्रापि यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन लक्षणया प्रतिपाद्यते । एवं प्रकृते अश्मशब्दोऽपि स्वार्थसहचरितान् दृढावयवत्वशस्त्राभेद्यात्वादिगुणान् लक्षयित्वा प्रार्थ्यमानतद्गुणयोगिनि शरीरे वर्तते इति बोद्धव्यम् ॥

मयि त्वदीयं निरवधिकम् अनुग्रहम् अजानानः शत्रुर्मां उद्दिश्य यद्यपि शरं प्रहिणुयात् तथापि स शरः अस्मच्छरीरं यथा न विदारयति तथा कुर्वित्यर्थः । ॥ इडुकृञ् करणे । अस्माल्लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । शृणुषृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः । तस्य अपिह्येन गुणाभावः ॥ किञ्च हे इन्द्र वीळुः सेनायाः संस्तम्भकत्वम् । ॥ वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ इति हि यास्कः [नि० ५. १६.] ॥ अरातीः अरातीन् अस्मच्छत्रून् द्वेषांसि । ॥ द्विष अमीतौ । भावे असुन् ॥ तत्कृतान्यभियाणि च वरीयः । क्रियाविशेषणम् एतत् । उरुतरम् अपा कृधि अपाकुरु अपगमय । यथा पुनःपुनरागत्य अस्मान् नापकुर्वन्ति तथा प्रक्षीणवलान् कुर्वित्यर्थः । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वं चेति नपुंसकलिङ्गता । अरातीरिति । रा दाने । क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् इति क्तिच्प्रत्ययः । न रातयः अरातयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्माच्छसो नः पुंसि इति नत्वाभावश्छान्दसः ॥

तृतीया ॥

वृक्षं यज्ञावः परिपस्वजाना अनुस्फुरं शरमर्वन्त्युभुम् ।

शरमस्मद्यावय दिद्युमिन्द्र ॥ ३ ॥

वृक्षम् । यत् । गावः । परिपस्वजानाः । अनुस्फुरम् । शरम् ।
अर्वन्ति । ऋभुम् ।

शरम् । अस्मात् । यवय । दिद्युम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

वृक्षम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । वृक्षविकारं धनुर्दण्डम् । ॥ वृक्ष्यत
 इति वृक्षः । ओमश्चू छेदने इत्यस्मात् ब्रश्चिकृतीत्यादिना [उ० ३, ६६.] क्सप्रत्य-
 यः । किच्चात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । स्कोः संयोगाद्योरिति उपधासकार-
 लोपः । ब्रश्चभ्रस्जेत्यादिना पत्वे पठोः कः सि इति कत्वम् ॥ गावः । गो-
 विकारत्वाद् वा गमयति इपूनिति वा गावो मौर्व्यः । ॥ आद्ये तद्धितस्य
 लुक् । तद् उक्तं यास्केन । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत् तद्धितम् अथ चेन्न गव्या
 गमयतीपूनिति । वृक्षेवृक्षे नियता मीमयज्ञौः । वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषीति [नि० २,
 ६.] ॥ परिपस्वजानाः धनुर्दण्डम् आशिष्य धनुष्कोटौ आरोपिताः
 सत्य इत्यर्थः । ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । अस्मात् छन्दसि लिट् इति लिट् । लिटः
 कानञ्वा इति कानजादेशः । उपधानकारलोपे द्विर्वचनम् । चितः इत्यन्तोदात्त-
 त्वम् ॥ अत्र परिष्वङ्गकथनेन स्त्रीपुंसयोरिव ज्याधनुर्दण्डयोरपि अन्यो-
 न्यसंसक्तयोरेव यथोचितकार्यकरणं सूचितम् इति मन्तव्यम् । ईदृश्यो ज्या यद्
 यदा अनुस्फुरं प्रतिस्फुरणम् । ॥ स्फुर संचलने । अस्माद् घञर्थे कविधा-
 नम् । स्थासागापाव्यधिहनिगुध्यर्थम् इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् कप्र-
 त्ययः ॥ ॥ ऋभुम् उरु भासमानम् । शाणोल्हीढत्वात् निशितमित्यर्थः ।
 ईदृशं शरं हिंसकं शरम् अर्चन्ति । अर्चतिः अत्र गतिकर्मा । अस्मान् अभि-
 लक्ष्य प्रेरयन्ति । ॥ शृ हिंसायाम् । शृस्वृक्षिहित्रप्यसिबसिहनिह्निदिवन्धि-
 मनिभ्यश्च [उ० १, १०.] इति उपत्ययः ॥ तदा हे इन्द्र अस्माभिर्दत्तेन
 हविषा प्रीतस्त्वं दिद्युं द्योतमानं शरं शरम् अस्मन्निकटम् उपसर्पन्तम् अस्मात्
 अस्मत्तः सकाशात् यावय पृथक् कुरु । यथा स शरो मां न स्पृशति तथा अ-
 न्यत्र अपसारयेत्यर्थः ॥ यद्वा शरं हिंसकं दिद्युम् । वज्रनामैतत् । वज्रवज्रासमा-
 नं शस्त्रजातम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ॥ यावयेति । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
 अस्मात् णिचि वृद्धिः । पदकारास्तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति वृद्धेरनित्य-
 त्वाद् यवयेति पदं छिन्दन्ति । दिद्युमिति । द्युत दीप्तौ । अस्माद् द्युतिगमिजुहो-
 तीनां द्वे चेति वक्तव्यम् इति क्तिप् प्रात्ययः । तत्संनियोगेन द्विर्वचनम् । द्युतिस्वा-
 प्योः संप्रसारणम् इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । अन्यलोपश्छान्दसः ॥ इन्द्रे-

ति । इदि परमैश्वर्ये । ऋत्रेन्द्राग्रवज्रविमेत्यादिना [उ० २. २८.] इन्द्रशब्दो र-
नप्रत्ययान्तो निपातितः । निष्ठाद् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमन्त्रितत्वाद् आष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् । यास्कस्तु बहुधा इन्द्रशब्दं निरवोचत् । इन्द्र इरां दणातीति वा
इरां ददातीति वा इरां दधातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा इ-
न्द्रवे द्रवत इति वा इन्द्रौ रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समै-
न्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते इदंकरणादित्याग्रायणः इदं दर्शनादित्यौपमन्य-
वः इन्द्रतेर्वा ऐश्वर्यकर्मणः [नि० १०. ८.] इत्यादि ॥ यद्वा वृक्षं बहु-
च्छायं वटादिकं गावः निदाघपीडिताः पशवः यद् यथा आश्लिष्यन्ति तथा
तत्तदुचितजीविकाप्रदानेन उपकारकं शत्रुं परिपस्वजानाः परितः सेवमानाः
तदीया भटाः अनुस्फुरं स्वामिनः हस्तनेत्रादिव्यापारमात्रम् अनुलक्ष्य । शरम्
अर्चन्तीत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

यथा द्यां च पृथिवीं चान्तास्तिष्ठति तेजन्म ।

एवा रोगं चास्त्रावं चान्तास्तिष्ठतु मुञ्च इत् ॥ ४ ॥

यथा । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अन्तः । तिष्ठति । तेजन्म ।

एव । रोगम् । च । आस्त्रावम् । च । अन्तः । तिष्ठतु । मुञ्चः । इत् ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण द्यां दिवम् आकाशं पृथिवीं भुवम् । परस्परसमुच्चया-
र्थौ चकारौ । उभयत्रापि व्यत्ययेन द्वितीया । दिवश्च पृथिव्याश्च अन्तः मध्ये
अवस्थितं तेजन्म तेजनो वेणुः । ॥ लिङ्गव्यत्ययः । वेणुमस्करतेजना इत्य-
भिधानात् ॥ तिष्ठति स्वकीयेन औन्नत्येन ते उभे अपि अधःकृत्य व-
र्तते एव एवम् । ॥ अन्त्यलोपशब्दान्दसः । निपातस्य च इति सांहितिको
दीर्घः ॥ रोगं रुज्यते मज्यते पुरुषः अनेनेति रोगः ज्वरातीसारादिरू-
पः । ॥ हलश्च इति करणे घञ् । चजोः कु धिण्यतोः इति कुत्वम् । नित्यादि-
नित्यम् इत्यादिरुदात्तः ॥ तम् आस्त्रावम् आ समन्तात् स्रवति अङ्गप्रत्य-
ङ्गेष्वम् इत्यास्त्रावो मूत्रातीसारः । ॥ सु गतौ इत्यस्माद् आङ्पूर्वात् श्याद्य-

धातुसंसुइत्यादिना णप्रत्ययः । अचो ङिति इति वृद्धिः । पूर्ववत् पष्ठयथे द्वितीया । अत्रापि परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ॥ ज्वरातीसारादिरोगस्य आस्त्रावस्य च अन्तः मध्ये मुञ्ज इत् मुञ्ज एव । मुञ्जेपीकानिर्मिता रज्जुरित्यर्थः । तिष्ठतु । तौ उभावपि रोगौ अधःकृत्य वर्ततामित्यर्थः ॥ यद्यपि अत्र रोगशब्देन व्याधिसामान्यवाचिना आस्त्रावोपि गृहीतः तथापि एतन्मन्त्रसाध्या क्रिया आस्त्रावस्य विशेषतो निर्वर्तिकेति दर्शयितुम् आस्त्रावस्य पृथगभिधानम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

विज्ञा शरस्येति तृतीयसूक्तेन मूत्रपुरीषनिरोधे प्रमेहणसाधनहरीतकीकर्पूरवन्धनम् । मूषिकामृत्तिकापूतीकतृणदधिमथितजरत्नमन्ददारुतक्ष्णशकलानाम् अन्यतमस्य पायनम् हस्यश्वादिद्यानारोहणम् शरविसर्जनम् शरेण मूत्रनालविदारणम् लोहशकलस्य मूत्रहारे प्रवेशनम् इत्येवमादीन्यपि सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितस्य कुर्यात् । “विपितं ते वस्तिबिलम्” इति ब्रूचेन मूषिकामृत्तिकाद्युक्तद्रव्येषु निरुद्धमूत्रपुरीषं पुरुषम् आस्थापयेत् । “विज्ञा शरस्येति प्रमेहणं वध्नाति” इत्यादि “फाण्टं पाययतीत्युदार्वीर्त्तिने च” इत्येतदन्तं सूत्रं द्रष्टव्यम् [कौ० ४. १.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विज्ञा शरस्य पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम् ।

तेनां ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निपेचनं वहिष्ठे अस्तु बालिति ॥ १ ॥

विज्ञ । शरस्य । पितरम् । पर्जन्यम् । शतवृष्ण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । करम् । पृथिव्याम् । ते । निपेचनम् । वहिः ।

ते । अस्तु । बाल् । इति ॥ १ ॥

शरस्य हिंसकस्य वाणस्य पितरं पालकम् उत्पादकं वा विज्ञ यथावज्जानीमः । कीदृशम् । शतवृष्ण्यम् अपरिमितवीर्योपेतम् । विचित्रस्य तरुगुल्मादिरूपस्य स्यावरस्य पशुमृगनरादिरूपस्य जङ्गमस्य च उत्पादने पोषणे च समर्थम् इत्यर्थः । ईदृशं पर्जन्यं वृष्टिप्रदं देवम् । पितृत्वेन जानीम इति पूर्वेण सं-

बन्धः । ॥ वर्पतीति वृषा । वृष सेचने । कनिन् युवृषितक्षीत्यादिना [उ० १. १५४.] कनिन् प्रत्ययः । वृषिन् भवं वृष्यम् । भवे छन्दसि इति यत् । अह्योपोऽनः इत्युपधालोपः । ये चाभावकर्मणोः इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तेन उक्तलक्षणेन शरेण । ॥ अन्येषामपि दृश्यते इति साहितिको दीर्घः ॥ हे मूत्रनिरोधादिव्याधिग्रस्त ते तव तन्वे । ॥ आडभावश्छान्दसः । पष्ठवर्थे चतुर्थी । तनुशब्दात् ऊङ् उतः इत्यूङ् । उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः इति प्रतिषेधे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति विभक्तिः स्वर्यते ॥ तन्वाः शरीरस्य शं रोगाणाम् उपशमनम् । ॥ आह च यास्कः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [नि० ४. २१.] ॥ करं करोमि । ॥ शमिति । शमु उपशमने । अस्मात् भावे विच् । करम् । डुकृञ् करणे । छन्दसि लुङ्लट्लिटः इति वर्तमाने लुङ् । कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि इति छेरङ्देशः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडभावः । आशंसायां भूतवच्च इति प्रार्थनायां वा लुङ् ॥ शमनप्रकारमेव दर्शयति । ते तव मूत्ररोगार्तस्य पृथिव्यां भूमौ । ॥ पृथिवीशब्दो ङीप्पत्तः अन्तोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ निषेचनं नितरां सेकः प्रस्नावः । अस्त्विति संबन्धः । ॥ निपूर्वात् सिञ्चतेर्भावे ल्युट् । उपसर्गात्तुनोतीत्यादिना पत्वम् । लिति इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । समासेपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव अवशिष्यते ॥ निषेचनप्रकारम् आह । ते तव शरीरान्तर्निरुद्धं मूत्रं बाल् । अनुकरणशब्दोयम् । इति अनेन प्रकारेण शब्दं कुर्वन् बहिरस्तु बाह्यप्रदेशे भवतु । मन्त्रसामर्थ्याद् विविधं शब्दं कुर्वन् त्वया शरीरात् निर्गच्छतु इत्यर्थः । यद्वा बाल् । ॥ बलप्राणने । अस्मात् ण्यन्तात् क्षिप् ॥ इतिहेतौ । अस्य रोगार्तस्य जीवनहेतोः मूत्रं बहिरस्त्विति ॥

द्वितीया ॥

वि॒शा श॒रस्यं पि॒तरं मि॒त्रं श॒तवृ॑ण्यम् ।

तेना॑ ते त॒न्वे॒ऽङ् शं करं॑ पृथि॒व्यां ते नि॒षेचनं॑ ब॒हिष्ठे॑ अस्तु बालि॒ति ॥ २ ॥

विद्म । शरस्य । पितरम् । मित्रम् । शतवृण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । कूरम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् । वहिः । ते ।
अस्तु । बाल् । इति ॥ २ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रः । स च सर्वेषां प्राणिनां हि मित्रवत् हितकारि-
त्वात् मित्र इत्युच्यते । तैत्तिरीयके मित्रस्य वाक्यम् “सर्वस्य वा अहं मित्रम-
स्मि” [तै० सं० ६, ४, ८, १,] इति । ऋयास्कस्तु अन्यथा निरवोचत् ।
मित्रः प्रमीतेस्त्रायते इति [नि० १०, २१,] ॥ सोपि वृष्टिहेतुत्वेन शरस्य
उत्पादयितृत्वात् पितृत्वेन व्यपदिश्यते । श्रूयते हि । “मैत्रं वा अहः । वारुणी
रात्रिः” [तै० ब्रा० १, ७, १०, १,] । “अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति
“मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं
“वर्षयतः” [तै० सं० २, ४, १०, २,] इति ॥ शेषं पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

विद्म शरस्य पितरं वरुणं शतवृण्यम् ।

तेनां ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निऽसेचनं वहिष्ठे अस्तु बालिति ॥ ३ ॥

विद्म । शरस्य । पितरम् । वरुणम् । शतवृण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । कूरम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् । वहिः । ते ।
अस्तु । बाल् । इति ॥ ३ ॥

वरुणो रात्र्यभिमानी देवः । वृणोति तमसा पार्श्वार्वा प्राणिजातम् इति व-
रुणः । ऋवरुणो वृणोतीति सत इति यास्कः [नि० १०, ३,] । वृज् वरणे
इत्यस्मात् कृपृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३, ५३,] इति उनन् प्रत्ययः । जित्यादिर्नि-
त्यम् इति आदिरुदात्तः ॥ शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थी ॥

विद्म शरस्य पितरं चन्द्रं शतवृण्यम् ।

तेनां ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निऽसेचनं वहिष्ठे अस्तु बालिति ॥ ४ ॥

विद्म । शरस्य । पितरम् । चन्द्रम् । शतवृण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । कूरम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् । वहिः ।
ते । अस्तु । चाल् । इति ॥ ४ ॥

चन्द्रः । ॥ चदि आह्लादने । स्फायितञ्चीत्यादिना [उ० २, १३.] रक्
प्रत्ययः ॥ आह्लादकारी देवः । ॥ आह च यास्कः । चन्द्रश्चन्दतेः का-
न्तिकर्मण इति [नि० ११, ५.] ॥ अस्य औपधीशत्वात् शरस्य पितृ-
त्वेन व्यपदेशः ॥

पञ्चमी ॥

विज्ञा शरस्य पितरं सूर्यं शतवृण्यम् ।

तेना ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निपेचनं वहिष्ठे अस्तु वालिति ॥ ५ ॥

विद्म । शरस्य । पितरम् । सूर्यम् । शतवृण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । कूरम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् । वहिः ।
ते । अस्तु । चाल् । इति ॥ ५ ॥

सूर्यः । सरति गच्छतीति वा सुवति प्रेरयति तत्तद्व्यापारेषु कृत्स्नं जगद् इति
वा सूर्यः । यद्वा सुषु ईर्यते प्रकाशप्रवर्पणादिव्यापारेषु जगद् विधाना परमे-
श्वरेण प्रेर्यत इति सूर्यः । श्रूयते हि । “भीपासाद् वातः पवते भीपोदेति
सूर्यः” [ब्रह्मवि० उ० ८.] इति । ॥ तद् एतत् सर्वं यास्केनोक्तम् । सूर्यः
सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा इति [नि० १२, १४.] ॥ अथ वा शोभनं वी-
र्यम् अस्तेति सूर्यः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “सुवीर्योमर्या यथा गोपायत
इति । तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्” [तै० ब्रा० २, २, १०, ४.] इति । ॥ पाणि-
निना तु राजसूर्यसूर्येत्यादिना क्यवन्तो निपातितः । क्यपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे
धानुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् ॥ अयमपि वृष्टिद्वारा सर्वेषां पोषकत्वात्
पिता । श्रूयते हि । “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्ग्रश्मिभिः पर्या-
वर्ततेऽथ वर्षति” [तै० सं० २, ४, १०, २.] इति ॥

अनेन सूक्तेन क्रियमाणेषु कर्मसु पर्जन्यमित्रादयो देवतात्वेन मन्त्रवर्णाद्
अवगन्ताव्याः । यदाह

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वेप्यते ।

देवतासंगतिस्तत्र दुर्वलं तु परं परम् इति ॥

यदि इह कर्मसु विनियुज्यमाना मन्त्रा उच्चारणमात्रेण अदृष्टजनकाः स्युः तदा अनुष्ठेयार्थपरत्वाभावाद् देवतानाम् असिद्धिर्भवेत् । न च तथा । मन्त्राणाम् अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वस्य प्रमाणलक्षणे “तदर्थशास्त्रात्” [जै० १. २. ३१.] इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि । “उरु प्रथस्व” [तै० सं० १. १. ८. १.] इत्यादिमन्त्रोच्चारणस्य किम् अदृष्टं प्रयोजनम् उत अनुष्ठेयार्थप्रतिपत्तिरिति । अदृष्टमेवेति तावत् प्राप्तम् न तु प्रथनादिलक्षणस्यार्थस्य अवगतिः । तस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति” इति हि ब्राह्मणवाक्यम् ॥ नैतद् युक्तम् । अर्घ्यप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवादृष्टस्य कल्पयितुम् अशक्यत्वात् । तस्माद् दृष्टम् अर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनापि अर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैव अनुस्मरणीयम् इति यो नियमः तस्य दृष्टासंभवात् अदृष्टं प्रयोजनम् अस्तु । यदाहुः

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किम् अदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनाद्यवभासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वरम् अदृष्टतः । इति ॥

पृष्ठी ॥

यद्वाङ्मेपुं गवीन्योर्यद्वस्त्रावधि संश्रुतम् ।

एवा ते मूर्त्रं मुच्यतां वहिर्वालिति सर्वकम् ॥ ६ ॥

यत् । आन्त्रेपुं । गवीन्योः । यत् । वस्त्रौ । अर्धि । समऽश्रुतम् ।

एव । ते । मूर्त्रम् । मुच्यताम् । वहिः । वाल् । इति । सर्वकम् ॥ ६ ॥

१ B K V °धितम् B °श्रुतम् We with A B D S J P

१ S' Kd यदिह for यदि इह. २ S' Kd उच्चारणामात्रेण.

आन्त्रेषु उदरान्तर्गतेषु पुरीतस्तु । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ यत्
मूत्रं संश्रितं समवस्थितं रोगवशाद् यथाकालं वहिरनिर्गच्छत् निरुद्धम् अ-
भूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिसाधने पा-
श्चद्वयस्ये नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्येते । तयोरपि यत् मूत्रं संश्रितम् तथा वस्तौ ।
धनुराकारो मूत्राशयो वस्तिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितम् अस्ति ते तव
उक्तस्थानेषु निरुद्धं तत् मूत्रम् एव एवम् । ॥ अन्यलोपशब्दान्दसः । निपा-
तस्य च इति सांहितिको दीर्घः । एवमादीनामन्तः [फि० ४. १४.] इत्यन्तोदात्त-
त्वम् ॥ यथापूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेव आह । सर्वकं
सर्वं तत् मूत्रम् । ॥ अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक् टेः इति अकच् । चितः
सप्तकृतेर्बह्वकजर्यम् इति सप्तकृतिकस्य प्रत्ययस्य चितः इत्यन्तोदात्तता ॥ तत्
मूत्रं बाल् । अनुकरणशब्दोयम् । इति एवमात्मकं शब्दं कुर्वत् वहिः शरीराद्
वाह्यप्रदेशे । मुच्यताम् इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

प्र ते भिनद्भि मेहनं वृत्रं वेशन्त्या इव ।

एवा ते मूत्रं मुच्यतां वहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ७ ॥

प्र । ते । भिनद्भि । मेहनम् । वृत्रम् । वेशन्त्याऽइव ।

एव । ते । मूत्रम् । मुच्यताम् । वहिः । बाल् । इति । सर्वकम् ॥ ७ ॥

हे मूत्रव्याधिपीडित ते तव मेहनम् । मिहति सिद्ध्यति अनेनेति मेहनं मू-
त्रनालः । ॥ करणे ल्युट् । लिति इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तः ॥ तत्
मेहनं प्र भिनद्भि लोहशलाकया मूत्रनिर्गमनार्थं विदारयामि । ॥ व्यव-
हिताश्च इति प्रोपसर्गस्य क्रियापदेन संबन्धः ॥ तत्र दृष्टान्तः । वर्तम् ।
वर्तते प्रवहति जलम् अतेति वर्तौ मार्गः । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्माद् अधि-
करणे घञ् ॥ तं वेशन्त्या इव । विशन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् आप इति
वेशन्तः पत्वल् । ॥ विश प्रवेशने । जृविशिभ्यां झच् [उ० ३. १२६.]

१ B K V वृत्रं ; B वृत्रं. We with A D R E S J P.

1 So S' Kd 2 S' Kd एवमात्मिकं. 3 S' Kd तस्मिन्.

इति श्च प्रत्ययः । श्रोतः इति श्रंस्यान्तादेशः ॥ तत्र भवा आपो वेश-
न्याः । ॥ भवे छन्दसि इति यत् ॥ ता यथा सुनिर्गमनमार्गं वि-
दारयन्ति तथैत्यर्थः । एव एवम् इत्थं मूत्रनिरुद्धनिःसरणाय मार्गस्य कृतत्वात्
ते मूत्रं मुच्यताम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अष्टमी ॥

विपितं ते वस्तिविलं समुद्रस्योदधेरिव ।

एवा ते मूत्रं मुच्यतां वहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ८ ॥

विऽसितम् । ते । वस्तिऽविलम् । समुद्रस्य । उदधेऽड्वय ।

एव । ते । मूत्रम् । मुच्यताम् । वहिः । बाल् । इति । सर्वकम् ॥ ८ ॥

हे मूत्ररोगार्तं ते तव वस्तिविलं वस्तिद्वारं व्याधिवशात् निरुद्धं मूत्रवत्
विपितं विमुक्तं मूत्रनिःसरणयोग्यम् अस्तु । ॥ पो अन्तर्कर्मणि । अस्माद्
विपूर्वात् निष्ठा । द्यतिस्यतिमास्यामिति किति इति इत्थम् । उपसर्गात् सुनोती-
त्यादिना पत्वम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । समुद्रस्य । समुनत्ति स्वकीयेन जलेन
कृत्स्नं जगत् छेदयतीति समुद्रः । ॥ उन्दी छेदने । स्फायितश्चिवश्चिश-
किक्षिपिष्कुदिसृपितृपिहपिवन्द्युन्दीत्यादिना [उ० २. १३.] रक् प्रत्ययः । समुद्रं
यास्कस्तु बहुधा निरवोचत् । समुद्रः कस्मात् । समुद्रवन्त्यसादापः समभिद्रवन्त्ये-
नमापः समोदन्तेसिन् भूतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वेति [नि० २.
१०.] ॥ उदधेः । उदकानि धीयन्ते धार्यन्तेसिन्निति उदधिः । अनेन
विलवदवस्थितेषु नदीमुखेषु समुद्रजलस्य निःसरणयोग्यता उक्ता । ॥ दु-
धाञ् धारणपोषणयोः । अस्मात् कर्मण्यधिकरणे च इति किमप्रत्ययः । आतो लोप
इष्टि च इत्याकारलोपः । येषंवासवाहनधियु च इत्युदकशब्दस्य उदभावः । गति-
कारकोपपदात् कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता ॥ उद-
कपूर्णसमुद्रस्य नदीमुखलक्षणं जलनिःसरणद्वारं यथा विवृतं भवति एवं व-
स्तिविलमपि विवृतं भवतित्यर्थः । एव एवम् । उक्तप्रकारेण । वस्तिविले वि-
पिते सतीत्यर्थः ॥ शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

“[७. ६९] शिवा नः [७. ७१.] शं नो वातो वातु [७. ७२.] अग्निं
 “ब्रूमो वनस्पतीन् [११. ६]” इति [कौ० १. ९.] ॥ लघुगणेपि एतत् सूक्तं
 पठितम् । सूत्रितं हि । “अम्बयो यन्ति [१. ४.] शंभुमयोभूः [१. ५, ६]
 “हिरण्यवर्णाः [१. ३३] शंतातीयं [४. १३] यद्यन्तरिक्षे [७. ६६] पुनर्मै-
 “त्विन्द्रियं [७. ६९] शिवा नः [७. ७१.] शं नो वातो वातु [७. ७२.]
 “अग्निं ब्रूमो वनस्पतीन् [११. ६]” इति [कौ० १. ९.] । तत्र शन्तातीय-
 मिति आ त्वागमं शंतातिभिरिति शंतातिशब्दयुक्तत्वात् उत देवा [४. १३]
 इति । अयमेव बृहद्वृणापेक्षया लघुत्वात् लघुगण इत्युच्यते । तथा शंतातीय-
 सूक्तयोगात् शंतातीयो गण इत्युच्यते । अतः परिशिष्टे “शंतातीयेन तिलान्
 जुहोति” [प० ८, १.] इत्यत्र अयमेव गणः प्रत्येतव्यः ॥ अषां सूक्तेषु च एतत्
 सूक्तं पठितम् । अम्बयो यन्ति [१. ४.] शंभुमयोभूः [१. ५, ६] हिरण्यवर्णाः
 [१. ३३] यददः [३. १३] पुनन्तु मा [६. १९] सत्सुपीः [६. २३] इत्या-
 दीनि अषां सूक्तानि । अतः तेषां गणानां यत्रयत्र विनियोगः तत्र सर्वत्र अस्य
 विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु अनेनैव सूक्तेन अभिमन्त्रितं स-
 लवणं केवलं वा उदकं गाः पाययेत् । तद् उक्तं कौशिकसूत्रे । “अम्बयो य-
 न्ति” इति प्रक्रम्य “गा लवणं पाययत्सुपतापिनीः प्रजननकर्माः प्रपाम् अ-
 वरुणद्धि” इति [कौ० ३. २.] ॥

तथा सर्वरोगभैषज्यकर्मणि अनेनैव सूक्तेन आज्यहोमं पलाशोदुम्बरादि-
 शान्तवृक्षसमिदाधानं च कुर्यात् । सूत्रितं च । “अम्बयो यन्ति [१. ४.] वा-
 योः पूतः [६. ५१.] इति च शान्ताः” इति [कौ० ४. १.] ॥

तथा लाभालाभजयपराजयाद्यभिलषितकर्मणां सिद्धयसिद्धिविज्ञानार्थम्
 अनेनैव सूक्तेन पच्यमानक्षीरौदनेध्माधानकुशस्तम्बपाठा अनुमन्त्रयेत् । तत्रौ-

1 S' Kd शंतातीयं च for शंतातीये. The two MSS. of *Kausika* read शंतातीं च. Is the reading of S' Kd a wrong emendation of a misreading of *Kausika's* text? If so the mis-emendation must be Śāyana's. 2 S' Kd 'मः for 'माः. We with *Kausika* and *Dārila*. *Kesava* does not explain the term. 3 S' पालाशौडुः; Kd पलाशौडुः. 4 S' Kd 'मंत्रयेतचौदनादीनां.

दनादीनां क्रमेण पाके प्रसारणे समसंख्यायां विकासे स्वकार्यसिद्धिं जानीयात् इतरथा तु असिद्धिम् । तद्वदेव जयपरिज्ञाने संग्रामभूमिवेदिकापरीक्षणं च अनेनैव कुर्यात् । सूत्रितं च । “अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोक्तुचस्तम्बपाठा-विज्ञानानि सांग्रामिकं वेदिविज्ञानम्” इति [कौ० ५. १.] ॥

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकामः अनेन सूक्तेन मरुद्ध्यो मान्तवर्णिकीभ्यो देवताभ्यः क्षीरौदनहोमः आज्यहोमः काशदिविधुवक्वेतसार्व्या ओपधीरेक-सिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् तासामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु स्नावनम् श्वशिरसो मेषशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहं वंशाग्रे बन्धनम् तुप-सहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संमोक्ष्य त्रिपदे शिष्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि संपातिताभिमन्त्रितघटोदकेन आ-स्नावनम् अवसेचनं च कुर्यात् । अत्र “अर्थम् उत्थास्यन्” इति प्रकृत्य “अ-म्बयो यन्ति शंभुमयोभूरित्यादि अभिवर्षणावसेचनानाम्” इत्येतदन्तं सूत्रं द्र-ष्टव्यम् [कौ० ५. ५.] । अत्र अमूर्या इत्यनया परिहृरणानन्तरम् आग्नीध्रीये उपसाद्यमाना वसतीवरीः अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । “वसतीवरीः परिह्रियमाणाः” इत्युपकृत्य “आग्नीध्रीयेवस्थाप्यमाना उत्तरया अमूर्या इति च” इति [वै० ३. ६.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।

पृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरीयताम् ।

पृञ्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १ ॥

अम्बयः । अम्बाशब्दवद् अम्बिशब्दोऽपि मातृवाचित्वेन वेदे प्रसिद्धः । यथा “अम्बितमे नदीतमे” [घट० २. ४१. १६.] इति “अम्बे अम्बात्यम्बिके” [तै० सं० ७. ४. १९. १.] इति च । कृत्स्नस्य जगतो मातृभूता आपः । “अ-

स्वयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अम्बयः” इति हि कौषीतकिब्राह्मणम् । “इन्द्राय षट् सहस्राण्यपोनं प्रजापतिः प्रायच्छन्तां अम्बयः” इति शाखायनकम् । ता आपः । अध्वरीयताम् । ध्वरो हिंसा न विद्यतेस्मिन्निति अध्वरः ज्योतिष्टोमादिर्यागः । तम् आत्मन इच्छताम्—

ननु ज्योतिष्टोमादौ अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः पशव आलभ्यन्ते कथं तत्र हिंसाऽभाव इति चेत् मैवम् । नात्र हिंसाया अभावं ब्रूमः । किंतु तज्जनितप्रत्यवायाभावम् । तथा हि । “न हिंस्यात् सर्वभूतानि” इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रकोटीकृतविषयपरिहारेणैव प्रवर्तते इति हि परीक्षकप्रसिद्धिः । “पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह” [तै० सं० २. ५. ६. २.] इति सामान्यविहितस्य सामिधेनीपाञ्चदश्यस्य “सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य” [तै० सं० २. ५. १०. २.] इत्येवं विशेषविहितसामिधेनीसप्तदश्यस्य विषयाननुप्रवेशेनैव प्रवृत्तेः शास्त्रे निर्णीतत्वात् ॥ तथा च “अग्नीषोमीयं पशुम् आलभेत” इति विशेषशास्त्रविहितविषयपरिहारेण “न हिंस्याद्” इति सामान्यशास्त्रं व्यर्थहिंसामेव अवलम्बत इति वैधहिंसाया निषिद्धत्वाभावात् नानर्थहेतुत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्य उक्तम् अध्वर इति ॥ ननु “अग्नीषोमीयं पशुम् आलभेत” इत्यादिषु “श्येननाभिचरन् यजेत” इत्यादौ अभिचारस्यापि विहितत्वात् नानर्थहेतुत्वम् इति चेत् मैवम् । श्येनादियागस्य विहितत्वेऽपि तत्साध्यहिंसाया अग्नीषोमीयपशुहिंसावद् विधिविषयत्वाभावेन निषेधशास्त्रानुप्रवेशाद् अनर्थत्वात् । तथा च तत्साधनभूतः श्येनयागोऽपि तद्वारा अनर्थ इति । गुरुमते तु श्येनादेरविधेयत्वम् । तत्र रागत एव प्रवृत्तत्वात् । तथा च श्येनवाक्यस्य अयमर्थः । अभिचारेण शत्रुं यदि जिघांससि तर्हि तव वैदिकोपायः श्येन इति रागप्राप्तायाः शत्रुहिंसायाः साधनमात्रं बोध्यते न तु यागे पुरुषः प्रवर्त्यते श्येनं कुर्विति । तथा चोक्तम् । “साध्यसाधनभावप्रतीतिमात्रपर्यवसितो हि विधिव्यापारो न प्रयोगपर्यवसितः” इति । अतः श्येनयागे विधितः प्रवृत्त्यभावेन “न हिंस्यात् सर्वभूतानि” इति निषेधशास्त्रस्य तत्रानुप्रवेशात् श्येनस्य अनर्थत्वम् ॥ एतद्युदासार्थमेव “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” [जै० १. १. २.] इत्यत्र भगवता जैमिनिना अर्थपदेन धर्मो विशेषितः ॥ नन्वेवं श्येनाङ्गभूताग्नीषोमीयपशुहिंसायाम् अपि अनर्थता प्रसज्येतेति । नैतत् । वैषम्यात् । न हि श्येनया-

गवत् तदितिकर्तव्यतायां रागतः प्रवर्तते पुरुषः किं तु विधित एव । तथा चोक्तम् । कामाधिकारे करणांशे रागतः प्रवृत्तिः अङ्गेषु तु वैधी इति । तद् अलम् अतिप्रसङ्गेन । प्रकृतम् अनुसरामः ॥

अध्वरीयताम् अध्वरं सोमयागम् आत्मन इच्छतां यजमानानां जामयो भगिन्यः । क्रियमाणे व्यापारे भगिनीवत् सहायभूता इत्यर्थः । एवंभूता आपः अध्वभिर्मागैः चात्वालोत्करमध्यदेशरूपैः प्रसिद्धैर्वा मागैः यन्ति आगच्छन्ति । यागभूमिम् इत्यर्थः । ॥ यन्तीति । इण् गतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । “इणो यण्” इति यणादेशः । “तिङ्तिङः” इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥ अध्वरीयतामिति । अध्वरशब्दात् “सुप आत्मनः क्यच्” । “न च्छन्दस्य-पुत्रस्य” इत्यत्र “अपुत्रादीनाम् इति वक्तव्यम्” इति स्मरणाद् ईत्वा निषेधाभावात् “क्यचि च” इति ईत्वम् । “कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः” इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । क्यजन्तात् लटः शत्रादेशः । तत्र शपः पित्वाद् अनुदात्तत्वम् । “अदुपदेशालुसार्वधानुकम्” इति शतुरनुदात्तता । क्यजकारेण सह एकादेशे “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इति शतुरुदात्तत्वात् “शतुरनुमः” इति आम उदात्तत्वम् ॥ किं कुर्वत्यः । मधुना स्वकीयेन माधुर्यरसेन पयः सोमरसादिकं होमद्रव्यं पयोविकारभूतम् आज्यं वा । विकारे प्रकृतिशब्दः । पृञ्चतीः पृञ्चत्यः संयोजयन्त्यः । ॥ पृची संपर्के । अस्मात् लट् । “लक्ष्णहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः । रुधादित्वात् श्रम् । “श्रसोरलोपः” । “उगित्थश्च” इति ङीप् । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । [“शतुरनुमो नद्यजादी”] इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ संपर्काद्धेतोः यन्तीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अमूर्या उप सूर्यं याभिर्वा सूर्यैः सह ।

ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २ ॥

1 The grammatical note from अध्वरीयतामिति up to पित्वाद् अनुदात्तत्वम् is omitted by S'. We with Kd

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।

ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ २ ॥

अमूः वृष्टिरूपेण द्युलोकाद् आगच्छन्त्यो याः जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धा आपः सूर्ये सूर्यमण्डले उप । ॥ योग्यक्रियाध्याहारः ॥ उपलक्ष्यन्ते । “आपः सूर्ये समाहिताः” [तै० आ० १, ८, १.] इति हि श्रुतिः । अपां प्राधान्याभिप्रायेणोक्तम् । सूर्यस्यापि तद् आह । याभिः मण्डलसमीपस्थाभिरङ्गिः सह । उक्तवैपरीत्यद्योतनार्थो वाशब्दः । सूर्यो वर्तते । ॥ “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति विहितया तृतीयया अपाम् अप्राधान्यं गम्यते ॥ ता उक्तलक्षणा आपः नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञं क्रियमाणं कर्म हिन्वन्तु म्रीणयन्तु फलदानसमर्थं कुर्वन्तु । ॥ अध्वरमिति । ध्व हूच्छने । “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः । न विद्यते ध्वरो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ध्वरतिर्हि साकर्मा । तद्व्यतिषेधः [नि० १, ८.] इति हि यास्कः । श्रुतिस्त्वेवं निवृत्ते । “अध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वम्” [तै० सं० ३, २, २, ३.] इति । हिन्वन्निति । हिविः म्रीणनार्थः । इदिच्चात् नुम् ॥

तृतीया ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यत्र गावः पिवन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ ३ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्ये । यत्र । गावः । पिवन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्तुम् । हविः ॥ ३ ॥

देवीः द्योतमानाः देवतारूपा वा अपः उदकानि उप ह्ये समीपम् आप्तामि । क्रियमाणस्य कर्मणः परिपूर्त्यर्थम् इत्यर्थः । यत्र सजलेषु नदीतटाकादिषु नः अस्माकं गावः पिवन्ति । अप इति शेषः । तेभ्य उपह्वयामि इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ अप इति । “ऊडिदम्पदाद्यप्पुन्रैद्युभ्यः” इति शत उदात्तत्वम् । पिवन्ति । पा पाने । शपि “पाप्मा” इत्यादिना पिवा-

देशः । “निपातैर्यद्यदिहन्त” इति प्रतिषेधात् “तिङ्तिङः” इति निघा-
ताभावः ॥ आह्वानस्य प्रयोजनम् आह । सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीला-
भ्यः ताभ्यः अब्देवताभ्यः हविः आज्यादिरूपं कर्षं कर्तव्यम् । ॥ “कृ-
त्यायै तवैकेनकेन्यत्वनः” इति करोतेस्त्वन् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्”
इति आद्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

अप्स्व१ न्तरमृतमप्सु भेषजम् ।

अपामुत प्रशस्तिभिरश्वा भवथ वाजिनो गावो भवथ वाजिनीः ॥ ४ ॥

अप्ऽसु । अन्तः । अमृतम् । अप्ऽसु । भेषजम् ।

अपाम् । उत । प्रशस्तिऽभिः । अश्वाः । भवथ । वाजिनः । गावः । भवथ ।
वाजिनीः ॥ ४ ॥

अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये अमृतम् अमरणसाधनं देवोपभोग्यं पीयूषम् ।
अस्तीति शेषः । समुद्रमथनेन अमृतस्य उत्पन्नत्वात् । यद्वा अमृतम् अमरण-
साधनम् अन्नम् । श्रूयते हि । “अन्नो वा अन्नं जायते” [तै० ब्रा० ३. ८.
१७. ५.] इति । अथ वा मूर्छितस्य उदकावसेकेन उक्तान्तानामपि प्राणानां
पुनः शरीरे प्रवेशदर्शनात् अप्सु अमृतम् अमरणसाधनम् अस्तीति गम्यते ।
अनेनैवाभिप्रायेण तैत्तिरीयके समान्नायते । “अमृतं वा आपस्तस्मादद्भिरव-
तान्तमभिषिञ्चन्ति नार्तिमार्च्छति सर्वम् आयुरेति” इति [तै० सं० ५. ६.
२. २.] । ॥ “ऊडिदम्पदाद्यप्सुस्रैद्युभ्यः” इति अप्शब्दाद् उत्तरस्या
विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्तःशब्दः स्वरादिषु अन्तोदात्तः पठितः । संहितायाम्
“उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” इति अन्तरशब्दाकारस्य स्वर-
रितत्वम् । न विद्यते मृतं मरणं येनेति बहुव्रीहौ “नज्सुभ्याम्” इ-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “नञो जरमरमित्रमृताः” इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ तथा अप्सु उदकेषु मध्ये भेषजं सर्वरोगनिवारकम् औ-
षधम् । अस्तीति शेषः । उदकरसेन प्रवृद्धानाम् ओषधीनां रसस्यैव रो-

गनिवारकत्वात् । ईदृशीनाम् अपाम् उपजीवनेन हे जनाः यूयं सर्वे अ-
मृता अरोगाश्च भवत्यर्थः । उत अपि च हे अन्धाः अस्मदीयास्तुरगाः
यूयम् अपाम् उदीरितप्रभावोपेतानां प्रशस्तिभिः प्रभाविशेषैः वाजिनः ।
वाज इति वलनाम् । तद्वन्तो भवथ । ॥ वाजशब्दाद् भूम्नि सत्यर्थीय
इतिप्रत्ययः ॥ यद्वा । ॥ वाजी वेजनवान् इति [नि० २. २६.]
यास्केनोक्तत्वात् ॥ वेगयुक्ता भवत्यर्थः । तथा हे गावः यूयम-
पि पीतानाम् अपां प्रभावेन वाजिनीः वाजिन्यः वलयुक्ता भवथ । यद्वा
वाजः अन्नं क्षीररूपम् । “अन्नं वै वाजः” [तै० सं० १. ७. ४. २.] इति
श्रुतेः । तद्युक्ता भवथ । प्रभूतक्षीरां भवत्यर्थः । ॥ वाजिनशब्दात्
“चक्ष्तेभ्यः” इति ङीप् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“आपो हि एषा” इत्यादिसूक्तद्वयस्य ऐन्द्रांश्चपशौ वपाहोमानन्तरं मा-
र्जने विनियोगः । उक्तं वैताने । “शंभुमयोभुभ्यां चात्वाले मार्जयन्ति”
[वै० २. ६.] इति ॥

अत्र “आपो हि एषा” इति सूक्तम् अग्निचयने उल्लार्थम् आहृतस्य
मृत्पिण्डस्य पलाशकपायोदकेन संसृज्यमानस्य अनुमन्त्रणे विनियुक्तम् ।
उक्तं वैताने । “आपो हि एषेति पलाशफाण्डेनाभिषिच्यमानम्” इति
[वै० ५. १.] ॥

एतदेव बृहज्जणे लघुजणे अपां सूक्तेषु च पठितम् । तेषां यत्रयत्र वि-
नियोगः तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽनुसंधेयः ॥

सलिलजणे च एतत् सूक्तं पठितम् । सूत्रितं हि । “शंभुमयोभुभ्याम् [१.
“५, ६] ब्रह्मजज्ञानम् [४. १] अस्य वामस्य [९. ९] यो रोहितः [१३.
“१] उदस्य केतवः [१३. २] मूर्धाहम् [१६. ३] विपासहिम्” [१७. १]
इति [कौ० ३. १.] । अयं सलिलजणः । अतः “सलिलैः क्षीरोदनम्

1 S'Kd ०क्षिता. 2 S'Kd ऐन्द्राणि. 3 S'Kd ०पांटेव. 4 So S'Kd, though यो रो-
हितः does not begin the hymn. Kausika and his commentators agree with S'Kd.

अप्नाति” [कौ० ३. १] “सलिलैः सर्वकामः” [कौ० ३. ७.] इत्यादौ
अस्य विनियोगः ॥

तथा गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि च
पूर्वसूक्तवद् विनियोगः ॥

वास्तुसंस्कारकर्मणि च अनेन सूक्तेन उदकुम्भेन गृहभूमिम् आसिञ्चेत् ।
तथा च सूत्रम् । “निवेशनानुचरणानि” इति प्रक्तम् “शंभुमयोभुभ्यां वि-
प्यन्दयति” इति [कौ० ५. ७.] ॥

तथा “आदित्यां श्रीतेजोधनायुष्कामस्य” इति [न० क० १७.] विहिता-
याम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।
“सलिलगण आदित्यायाम्” इति [न० क० १८.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आपो हि धा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आर्पः । हि । स्य । मयः । उभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।

महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

हे आपः यूयं हि यस्मात् कारणात् मयोभुवः । मय इति सुखनाम । सुख-
स्य भावयित्र्यः स्य भवथ । “आपोमयः प्राणः” [छा० ६. ५. ४.] इति श्रु-
तेः । अपाम् उपभोगेन प्राणस्यैरहेतुत्वात् सुखसाधनभूतविविधान्नाद्युपभोग्य-
पदार्थजनकत्वेन च सुखहेतुत्वम् । अस्तेर्लटि मध्यमपुरुषबहुवचने अ-
दादित्वात् शपो लुक् । “सार्वधानुकमपित्” इति डित्त्वञावात् “असोरल्लो-
पः” इति अकारलोपः । “हि च” इति निघातप्रतिषेधः । मयोभुव इति ।
मयः शब्दोपपदात् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप् । “ओः सुपि” इति प्रा-
प्तस्य यणो “न भूसुधियोः” इति प्रतिषेधः । “गतिकारकोपपदात् कृत्”
इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मात् ताः तयाविधा यूयं नः अ-

1 S Kd क्षीरौदनमध्यातीति for क्षीरौदनम् अध्याति. 2 S Kd गृहभूमिमासिञ्चेत् . 3 S Kd चरणोति. 1 S Kd मृते for धा° We with the Nalshatrakalpa.

स्मान् अन्नादिजनितसुखकामान् ऊर्जे वलकराय अन्नाय । तदुपभोगज-
नितसुखायेत्यर्थः । ॥ ऊर्जं वलमाणनयोः । अस्मात् “किप् च” इति
किप् । तादर्थ्यं चतुर्थी । “सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः” इति विभक्तेरुदा-
त्तत्वम् ॥ दधातन धत्त । सुखकरान्नप्रदानेन अस्मान् पोषयतेत्य-
र्थः । ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्माल्लोटि “तप्तनप्तनथनाश्च”
इति तस्य तनवादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्वाभावात् “श्नाभ्यस्तयोरातः”
इति आलोपाभावः । “तिङ्गितिङः” इति निघातः ॥ अपि च महे
महते । ॥ अच्ञ्दलोपशब्दान्दसः ॥ यद्वा । ॥ मह पूजा-
याम् इत्यस्मात् किप् ॥ मंहनीयाय पूजनीयाय रणाय रमणाय । वि-
विधोपभोग्यपदार्थेषु क्रीडनायेत्यर्थः । ॥ रमतेर्भावे ल्युट् । अन्यलोप-
शब्दान्दसः ॥ तथा चक्षसे दर्शनाय । चिरकालजीवनाभिमतफलसा-
क्षात्कारायेत्यर्थः । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा । चक्षेर्वहुलं शिञ्चेति [उ० ४.
२३२.] भावे असुन् । शिञ्चेन सार्वधानुक्तत्वात् “चक्षिङः ख्याञ्” इति
ख्याजादेशाभावः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ यद्वा
महते रणाय रमणीयाय चक्षसे । इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः । अथ
वा रणाय रणनीयाय शब्दनीयाय उपनिषदेकसमधिगम्याय चक्षसे । स्वात्म-
नो निरतिशयानन्दब्रह्मत्वसाक्षात्कारायेत्यर्थः । ॥ अण रण वण शब्दा-
र्थाः । “वशिरण्योरुपसंख्यानम्” इति अप् । तस्य पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः शिष्यते । सर्वत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ दधातनेति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवतमः । रसः । तस्य । भाजयतु । इह । नः ।

उशतीः इव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः वः युष्माकं शिवतमः कल्याणतमः प्रसिद्धो [यो] रसः सा-
रभूतः अंशोस्ति । सर्वप्राणिभिः अविसंवादेन उपभोग्यत्वाद् अपां रसस्य

शिवतमत्वम् । श्रूयते हि । “नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप
 एवाभि समनसः” [तै० सं० ५, ३. १. ३] इति । तस्य । ॥ “क्रियाग्र-
 हणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तं रसम् ।
 यद्वा । ॥ भागव्यतिरेकजनिता षष्ठी ॥ तस्य रसस्य भागम् इ-
 त्यर्थः । इह अस्मिन् लोके हे आपः यूयं नः अस्मान् पुत्रस्यानीयान् भा-
 जयत सेवयत । युष्मदीयरसप्रदानेन अस्मान् पोषयतेत्यर्थः । ॥ भज
 सेवायाम् । “हेतुमति च” इति णिच् । प्रार्थनायां लोट् । शपः पिच्छाद्
 अनुदात्तत्वम् । “अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्” अनुदात्तम् इति तिङोपि
 अनुदात्तत्वम् । तथा च णिचश्चिच्चात् तत्स्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेपि “ति-
 ङ्ङितिङः” इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । उशतीरिव उशत्यः
 कामयमानाः । ॥ दश कान्तौ । कान्तिरभिलाषः । अस्मात् लटः
 श्वादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । “सार्वधातुकम् अपित्” इति शतु-
 ङिच्चात् “ग्रहिज्या” आदिना संप्रसारणम् । “उगितश्च” इति ङीप् ।
 शत्रन्तास्य प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वात् “शतुरनुमो नद्यजादी” इति ङीप्
 उदात्तत्वम् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “इवेन विभक्त्य-
 लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्” इति समासः ॥ कामयमाना
 मातरः यथा स्वकीयं पुत्रं स्तन्यरसप्रदानेन पोषयन्ति । तथेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम् । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ ॥

आपः । जनयथ । च । नः ॥ ३ ॥

तस्मै । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ उपभोग्यत्वेन प्रसिद्धस्य अन्नस्य प्रा-
 त्यर्थे हे आपः वः शुष्मान् अरम् अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम प्राप्नुया-
 म । ॥ अरम् इति । “बालमूललघ्वलमद्गुलीनां वा लो रत्वम् आपद्यत

इति वक्तव्यम्” इति लत्वविकल्पः । गमामेति । गम्ल् सृष्ट् गतौ । अस्मात् प्रार्थनायां लोट् । “आदुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक् । यद्वा । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लोट्ये लुङ् । लट्दिच्चात् छेः अडादेशः । “बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि” इति अडभावः । व इति । “बहुवचनस्य वत्तसौ” इति द्वितीयान्तस्य युप्पदो वसादेशः । स च “अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ” इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः ॥ यस्य अन्तस्य क्षयाय निवासाय । अभिवृद्धय इत्यर्थः । ॥ क्षि निवासगत्योः । “एरच्” इति भावे अच् । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “क्षयो निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ हे आपः यूयं जिन्वथ तर्पयथ । ब्रीह्यादिसस्यविशेषान् इति शेषः । यूयं वृष्टिरूपेण आगत्य सर्वेषां प्राणिनाम् अन्नाद्युपभोग्यसमृद्धये ओषधीः प्रवर्धयथेत्यर्थः । श्रूयते हि । “ते दिवो वृष्टिम् असृजन्त । यावन्तः स्तोका अवापद्यन्त तावतीरोषधयोऽजायन्त” [तै० ब्रा० २, १, १, १] इति । तस्मै इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ हि-वि धिवि दिवि [जिवि] प्रीणनार्थाः । इदिच्चात् नुम् । शपः पिच्चाद् अनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधानुकस्वरेण धानुस्वरस्य अवशेषात् पदम् आद्युदात्तम् । “यद्वृत्तान्तित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ अपि च हे आपः यूयं नः अस्मान् जनयथ पुत्रपौत्रादिरूपेण उत्पादयथ । स्वात्मन एव पुत्रादिरूपेण उत्पत्तेः एवम् उक्तम् । तथा च ऐतरेयके समाम्नातम् । “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा द-“शमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यद् अस्यां जायते पुनः” [ऐ० ब्रा० ७, १३] इति । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्मात् “हेतुमति च” इति णिच् । “जनीजूष्कसुरज्जोमन्ताश्च” इति मित्संज्ञकत्वात् “मितां ह-स्वः” इति उपधाह्रस्वत्वम् । शपस्तिङश्च पूर्ववत् अनुदात्तत्वे णित्स्वरः शि-ष्यते । तेन णिजकारस्य उदात्तत्वम् । आप इति पूर्वामन्त्रितस्य “आम-न्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति अविद्यमानवद्भावेन अतिङ् उत्तरत्वा-भावात् “तिङ्तिङः” इति निघाताभावः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति सांहितिको दीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम् ॥ ४ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् ॥

अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ४ ॥

वार्याणां वरणीयानां धनानाम् ईशानाः ईश्वराः स्वामित्वेन नियन्त्रीः सर्वधनमूलभूतस्य हिरण्यस्य मातृभूताभ्यः अद्भ्यः उत्पत्तेः श्रवणाद् अपाम् अधिपतित्वम् । तथा हि “आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । [ता] अग्नि-
रभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यम् अभवत्”
[तै० ब्रा० १. १. ३. ८] इति । ॥ ईश ऐश्वर्ये । अस्मात् “लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः” इति हेतौ शानच् प्रत्ययः । अदादित्वात् शपो लुक् । अस्य धा-
तोः अनुदात्तेच्चात् “तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाद्” इति शानचः अनुदात्तत्वे
धातुसरेण आदिरुदात्तः । वार्याणाम् इति । वृङ् संभक्तौ । क्यविवधौ हि
वृजो ग्रहणं न वृङः इत्युक्तेः अस्माद्धातोः “ऋहलोर्ण्यत्” इति कर्मणि
ण्यत् । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति प्राप्त्यायाः कर्मणिपष्ठ्या “न लोका-
व्यय” इति प्रतिषेधेपि “अधीगर्घदयेशां कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी ।
“तित् स्वरितम्” इति स्वरितत्वे प्राप्ते “ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः” इति
आद्युदात्तत्वम् ॥ यत् ईशाना अतो हेतोः चर्षणीनाम् । मनुष्यना-
मैतत् । मनुष्याणां क्षयन्तीः निवासयित्रीः । अभिमतधनप्रदानेन स्वस्थाने
निवेशयन्तीरित्यर्थः । ॥ क्षि निवासगत्योः । अस्माद् अन्तर्भावितण्य-
र्थात् लटः शत्रादेशः । व्यत्ययेन शप् । “उगितश्च” इति ङीप् । “शप्-
श्यनोर्नित्यम्” इति नित्यं नुमागमः । शपश्च ङीपश्च पिच्चाद् अनुदात्त-
त्वम् । “अदुपदेशालुसार्वधातुकम्” इति शतुरुदात्तत्वे धातुसरेण आ-
दिरुदात्तः । चर्षणीनाम् इति । “न लोकाव्यय” इति कर्मणिषष्ठीप्रतिषेधा-

1 AB ई अपो We with BDKRJPV R.

1 S' Kd सयधनमूलस्य. 2 S' Kd om. तत्. 3 S' Kd यस्माद्धेतोः.

भावश्चान्दसः ॥ यद्वा । ॥ “चतुर्थ्यर्थे बहुलं चन्दसि” इति ता-
दर्थ्यं षष्ठी ॥ मनुष्यार्थं निवसन्तीरित्यर्थः । ॥ “नाम अन्यतर-
स्याम्” इति नाम उदात्तत्वम् ॥ एवंभूता अपः भेषजं व्याध्यादि-
निवर्तकम् औषधं याचामि प्रार्थये । उक्तं हि “अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्”
[१. ४. ४] इति । ॥ “अकथितं च” इति कर्मसंज्ञायाम् अप्शब्दाद्
द्वितीया । “ऊडिदम्” इत्यादिना अप्शब्दाद् उत्तरस्य शस उदात्तत्वम् ।
याचामि । याचु श्लाघायाम् । “तिङ्तिङः” इति निघातः ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“शं नो देवीः” इति सूक्तस्य “शंभुमयोभुभ्याम्” इति सहैव सूत्रकृता
निर्दिष्टत्वात् “आपो हि ष्ठा” इति सूक्तवत् सर्वत्र विनियोगः अनुसंधेयः ।
लघुगणे बृहत्तणे च आद्यन्तयोः “शं नो देवीः” इति प्रथमा ऋक् प्रयोक्त-
व्या । “उभयतः सावित्र्युभयतः शंनोदेवी” [कौ० १. ९] इति सूत्रात् ॥
इन्द्रमहाख्यकर्मेणि आचमनेपि एषा विनियुक्ता । सूत्रितं हि । “शंनोदेव्याः
पादैर्धर्वाभ्याम् ऋचा षट्कृत् उदकम् आचामतः” इति [कौ० १४. ४] ॥
राज्ञः पुण्याभिषेके कलशाभिमन्त्रणेपि एषा । तथा च परिशिष्टे ॥

हेमरत्नौषधीविल्बपुष्पगन्धाधियासितान् ।

आच्छादितान् सितैर्वस्त्रैरभिमन्त्र्य पुरोहितः ।

सावित्र्युभयतः कुर्याच्छंनोदेवी तथैव च । इति [प० ५. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं नो देवीरभिष्टयु आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभि सवन्तु नः ॥ १ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये ।

शम् । योः । अभि । सवन्तु । नः ॥ १ ॥

देवीः देव्यः द्योतनादिगुणयुक्ताः । ॥ दिवु श्रीडाविजिगीषाव्यवहा-

रद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते “देवसेनमेपा-
दयः पचादिषु द्रष्टव्याः” इति वचनात् “नन्दिग्रहिपचादिभ्यः” इत्यच् । दे-
वद् इति टिच्चेन पाठात् “ठिड्डाणञ्” इति डीप् । “यस्य” इति लोपे “अ-
नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इति डीप् उदात्तत्वम् । जसि “वा छन्दसि”
इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यास्कस्तु देवशब्दं बहुधा निरवोचत् । यज्ञश्च । देवो
दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा इति [नि० ७,
१५] ॥ । एवमात्मिका आपः नः अस्माकम् अभिष्टये अभियजना-
य । ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्माद् अभिपूर्वात् भावे क्ति-
न् । “ग्रहिज्या” आदिना संप्रसारणम् । “व्रश्च” आदिना षत्वे ण्युत्वम् ।
“शक्न्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्” इति पररूपत्वे सवर्णदीर्घाभावः । “तादौ
च निति कृत्यतौ” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे एकादेशस्य उदात्तत्वम् । तादर्थ्यं
चतुर्थी ॥ । अभितः सर्वतो यागार्थं शं सुखं भवन्तु । सुखकारिण्यो
भवन्तु इत्यर्थः । तथा पीतये पानाय च शं भवन्तु । पीयमाना आपः
स्वादुतमाः सुखाय भवन्तु इत्यर्थः । ॥ पा पाने । अस्मात् भावे
क्तिन् । “घुमास्या” इत्यादिना ईत्वम् ॥ । अपि च नः अस्माकं शं
प्राप्तानां रोगाणां शमनाय योः अप्राप्तानां रोगाणां पृथक्करणाय च ता
आपः अभि स्रवन्तु अस्मदाभिमुख्येन गच्छन्तु । यद्वा शं योरिति रोगा-
णां शमनं चोरव्याप्रादिजनितभयानां पृथक्करणं च यथा भवति तथेत्य-
र्थः । ॥ तदुक्तं यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्
इति [नि० ४, २१] । शमु उपशमने । यु मिश्रणामिश्रणयोः । “अन्ये-
भ्योपि दृश्यन्ते” इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद् आभ्यां धा-
तुभ्यां भावे विच् । योरित्यत्र सलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा यौतेरसुनि
अवादेशाभावश्छान्दसः ॥ ॥

द्वितीया ॥

अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवम् ॥ २ ॥

1 S' यत्तस्य देनाद्वा दीपनाद्वा &c. K'1 यत्तस्य देनाद्वा दापनाद्वा दीपनाद्वा &c.

अप्सु । मे । सोमः । अ॒ब्रवीत् । अ॒न्तः । वि॒श्वानि । भे॒षजा ।
अ॒ग्निम् । च । वि॒श्वशं॑भुवम् ॥ २ ॥

मन्त्रद्रष्टा ब्रूते । अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये विश्वानि सर्वाणि [भेषजा] भेषजानि । ॥ “शेञ्छन्दसि बहुलम्” इति शैलौपः ॥ सर्वरोग-
निवर्तकानि औषधानि सन्तीति सोमः एतन्नामा देवः मे मह्यं मन्त्रदर्शने
अब्रवीत् उपदिष्टवान् । तथा विश्वशंभुवम् विश्वस्य जगतः सुखकरम् । यद्वा
विश्वे सर्वे व्यापाराः शंभुवः सुखस्य भावयितारः उत्पादका यस्य स त-
थोक्तः । ॥ शंशब्दोपपदाद् भवतेरन्तर्णीतण्यर्थात् “किप् च” इति कि-
प् । “ओः सुप्” इति प्राप्तस्य यणः “न भूसुधियोः” इति प्रतिषेधे
उवङ् । तत्पुरुषपक्षे व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे तु अग्नि-
विशेषस्य इयं संज्ञा । तथा च “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ एतन्नामानम् अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तं देवं च ।
अप्सु अन्तर्वर्तमानं सोमः अब्रवीदित्यर्थः । उदकमध्ये अग्नेः प्रवेशस्तैत्ति-
रीयके समान्नातः । “अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः” इति प्रक्रम्य “स निलायत
सोऽपः प्राविशत्” [तै० सं० २. ६. ६. १] इति । यद्वा । और्ववैद्युतरूपेण
अग्नेः अप्सु अवस्थानं द्रष्टव्यम् । अनेन अतिशयितवीर्यवत्त्वस्य प्रख्यापित-
त्वाद् अपां सर्वार्थसाधनसामर्थ्यम् अस्तीत्युक्तं भवति ॥

तृतीया ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ई मम ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ३ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं मम तन्वे मदीयस्य शरीरस्य । ॥ “पृथ्व्यै चतु-
र्थी वक्तव्या” इति चतुर्थी । “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य”
इति विभक्तिः स्वर्यते । “युष्मदस्मदोर्ईसि” इति ममशब्द आद्युदा-

तः ॥ वरूयं वारकं ज्वरादिसर्वरोगनिवर्तकम् भेषजम् औषधम्
 पृणीत पूरयत । यथा मम शरीरं व्याधयो न स्पृशन्ति तथा औषधं
 प्रयच्छतेत्यर्थः । ॥ पू पालनपूरणयोः । अस्मात् लोटि त्र्यादिवात् आ-
 प्रत्ययः । “ई ह्रस्वोः” इति ईत्वम् । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति धा-
 तोर्ह्रस्वत्वम् । “सतिशिष्टस्वरचलीयस्त्वम् अन्यत्र विकरणेभ्यः” इति प-
 रिभाषया सतिशिष्टस्यापि आप्रत्ययस्वरस्य दुर्बलत्वात् तिङ् एव उदात्तत्व-
 म् । “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति आप इत्यस्य अविद्य-
 मानवत्त्वात् “तिङ्तिङः” इति निघाताभावः । वरूपम् इति । वृञ् व-
 रणे । जवृज्भ्यामूयन् [उ० २, ६] इति औणादिक जयन् प्रत्ययः ।
 “श्रित्यादिर्नित्यम्” इत्याद्युदात्तः ॥ किमर्थम् । ज्योक् चिरकालं
 सूर्यं सर्वेषां प्राणमन्दत्वेन प्रेरकम् आदित्यं दृशे द्रष्टुम् । चिरकालं जीवि-
 तुम् इत्यर्थः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । व्याध्यादिजनितक्लेशापनोदनार्थं
 च इति । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । “दृशे विख्ये च” इति तुमर्थे केप्रत्य-
 यान्तो निपातितः । सूर्यम् इति । पू प्रेरणे । “राजसूर्यसूर्यो” इति क्यवन्तो
 निपातितः । क्यपः पिच्चाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । “कृ-
 न्मेजन्तः” इति दृशे इत्यस्य एजन्तात्वेन अव्ययत्वात् “न लोकाव्ययम्” इति
 कर्मणिपष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

चतुर्थी ॥

शं न आपो धन्वन्याः शम् सन्तनूपाः ।

शं नः खनित्रिमा आपः शम् याः कुम्भ आभृताः शिवा नः सन्तु वार्षिकीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । आपः । धन्वन्याः । शम् । ऊं इति । सन्तु । अन्तूपाः ।

शम् । नः । खनित्रिमाः । आपः । शम् । ऊं इति । याः । कुम्भे । आऽभृताः ।

शिवाः । नः । सन्तु । वार्षिकीः ॥ ४ ॥

पूर्वं सामान्येनैव अपां प्रार्थना कृता । अधुना स्थानविशेषिता आपः
 प्रार्थन्ते । नः अस्माकं धन्वन्याः धन्वनि मरुभूमौ भवा आपः शं सन्तु
 सुखकारिण्यो भवन्तु । ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदिच्चात् तुम् ।

कनिन् युवृषितक्षिधन्विराजिद्युमतिदिवः [उ० १. १५४] इति कनिन् प्रत्ययः । “भवे छन्दसि” इति यत् । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति टिलोपाभावः ॥ तथा अनूपाः अनुगता आपो यस्मिन् देशे सः अनूपो देशः । ॥ “ऋक्पूरव्यूः” इत्यकारः समासान्तः । “ऊद् अनोर्देशे” इति अप्शब्दाकारस्य ऊकारः ॥ तत्र भवा आपः अनूपाः । ॥ पूर्ववद् यत् ॥ उशब्दः चार्थे । प्रभूतजलप्रदेशस्या आपश्च शं सन्तु सुखहेतवो भवन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः कूपोद्भवा आपः नः अस्माकं शं भवन्तु । ॥ खनु अवदारणे । अस्माच्छान्दसः क्तिप्रत्ययः । “आर्धधानुकस्येङ्गलादेः” इति इडागमः । “क्तेर्मन्त्रित्यम्” इति मप् ॥ कुम्भे घटे आभृताः नदीतटाकादिभ्यः कुम्भेन आनीताः । ॥ हृज् हरणे । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । “हृग्रहोर्भः” इति भत्वम् । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ईदृश्यो याः प्रतिगृहं वर्तमानाः प्रसिद्धा आपः ताश्च शं भवन्तु । तथा वार्षिकीः वार्षिक्यः वर्षर्तौ भवाः । ॥ “छन्दसि ठञ्” इति वर्षाशब्दात् ठञ् प्रत्ययः । “टिड्ढाणञ्” इति डीप् । “ञित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ वृष्टिसंभूता आपश्च नः अस्माकं शिवाः सुखकारिण्यः सन्तु भवन्तु । ॥ अस भुवि । अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । “शसोरलोपः” इत्यकारलोपः ॥

[इति] पष्ठं सूक्तम् ॥

इति अथर्वसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “स्तुवानम्” “इदं हविः” इति प्रथमद्वितीये सूक्ते चातनगणे पठिते । तथा च कौशिकः । “स्तुवानम्” [१. ७] इदं हविः [१. ८] निःसालाम् [२. १४] अरायक्षयणम् [२. १८. ३-५] शं नो देवी वृश्निपर्णी [२. २५] आ पश्यति [४. २०] “तान् सत्यीजाः [४. ३६] तया पूर्वम् [४. ३७] पुरस्ताद्युक्तः [५. २९] “रक्षोहणम् इत्यनुवाकः [८. ३, ४] चातनानि” इति [की० १. ८] । अतः

अस्य “चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्” [कौ० ४. १] “चातनैर्मा-
तृनामभिर्जुहुयात्” [शा० क० १६] इत्यादिसूत्रेण यत्रयत्र विनियोगः क्रि-
यते तत्रतत्र सर्वत्र अनयोः सूक्तयोरपि विनियोगो द्रष्टव्यः ॥ “अपनो-
दनेन व्याख्यातम्” इति । आविष्टभूतपिशाचाद्युच्चाटनाय फलीकरणतुषा-
वतक्षणहोमादीनि “अरेसौ” [१. २६] इत्यपनोदनसूक्तकर्तव्यानि अप-
नोदनानि कर्माणि अनेन गणेन कुर्यादित्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

स्तुवानमग्ने आ वह यातुधानं किमीदिनम् ॥

तं हि देव वन्दितो हन्ता दसोर्वभूविष्य ॥ १ ॥

स्तुवानम् । अग्ने । आ । वह । यातुऽधानम् । किमीदिनम् ।

तम् । हि । देव । वन्दितः । हन्ता । दसोः । वभूविष्य ॥ १ ॥

अङ्गति गच्छति सर्वजाठरवैद्युतादिरूपेण कृत्स्नं जगद् व्याप्नोति इति
अग्निः । ॥ अग्नि रग्नि लग्नि गत्यर्थाः । अङ्गेर्नलोपश्च [उ० ४. ५०]
इति निप्रत्ययः तत्संनियोगेन नलोपश्च ॥ यद्वा । अग्रणीत्वादिगु-
णयोगाद् अग्निः । ॥ आह च यास्कः । अग्निः कस्मात् । अग्र-
णीर्भवति अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते अङ्गं नयति संनममानः । अङ्गोपनो भ-
वतीति स्यौलाष्टीविः । न ङ्गोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो
जायत इति शाकपूणिः । स खलु एतेः अकारम् आदत्ते गकारम् अ-
नक्तेर्या दहतेर्या नीः पर इति [नि० ७. १४] ॥ ईदृश हे अग्ने
स्तुवानं मया दत्तं हविः प्रशंसन्तम् अस्माभिः स्तूयमानं वा देवम् आ
वह आनय । मदीयं कर्म प्रापय । ॥ वह प्रापणे । अस्मात् लोटि
“अतो हेः” इति हेलृक् । स्तुवानम् इति । पुब् स्तुतौ । कर्तरि लटः
शानच् आदेशः । कर्मणि लटो वा शानचि यगभावश्छान्दसः । “अचि शु-
धातु” इत्यादिना उवङ् ॥ अग्नेः आवहनकर्तृत्वम् अन्यत्रापि आ-
भ्यातम् । “अग्ने देवो इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे” [ऋ० १. १२. ३]
इति । “अग्निम् अग्न आवह” [तै० ब्रा० ३. ५. ३. २] इति च । कि-
मीदिनं किम् किम् इदानीं वर्तत इति चरन्तम् । ॥ किमीदिने किम्

इदानीमिति चरते इति यास्कः [नि० ६. ११] ॥ जिघांसया प्र-
 च्छन्नचारिणं यातुधानं राक्षसम् । अपसारय इति योग्यक्रियाध्याहा-
 रः ॥ यद्वा हे अग्ने स्तुवानम् । विभक्तिव्यत्ययः । स्तूयमानः त्वं कि-
 मीदितं यातुधानं राक्षसम् आ वह प्रतीकारार्थम् अस्मिन् जने आवे-
 श्य । अथ वा निग्रहार्थं स्वसमीपम् आनयेत्यर्थः ॥ यद्वा हे अग्ने त्व-
 त् सकाशाद् भीत्या त्वां स्तुवन्तं तं यातुधानम् इति सामानाधिकरण्येन
 संबन्धः ॥ अपि च हे देव दानादिगुणयुक्तं त्वं वन्दितः अस्माभिर्नमस्का-
 रादिना प्रार्थितः सन् दस्योः उपक्षयकारिणो राक्षसादेः । ॥ दसु उ-
 पक्ष्ये । अस्माद् औणादिको युगत्ययः ॥ तस्य हन्ता घातयिता
 हि यस्मात् कारणात् बभूविष भवसि तस्माद् आ वहेति पूर्वेण संव-
 न्धः । ॥ भू सत्तायाम् । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमा-
 नेयं लिट् । “हि च” इति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीया ॥

आज्यस्य परमेष्ठिन् जातवेदस्तनूवशिन् ।

अग्ने तौलस्य प्राशान यातुधानान् वि लापय ॥ २ ॥

आज्यस्य । परमेष्ठिन् । जातवेदः । तनूवशिन् ।

अग्ने । तौलस्य । म । अशान् । यातुधानान् । वि । लापय ॥ २ ॥

परमे उक्तृष्ट्याने तिष्ठतीति परमेष्ठी । स्वर्गाद्युक्तृष्ट्यानिनिवासि-
 न् । ॥ तिष्ठतेः औणादिकः किनिप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”
 इति सप्तम्या अलुक् । “अम्याम्बगोभूमि” इत्यादिना पत्वम् । “आम-
 न्नितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ हे जातवेदः जातानां
 वेदितः । ॥ जातशब्दोपपदात् विद ज्ञाने इत्यस्मात् गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं च [उ० ४. २२६] इति असुन् । अस्य पादादिताद्
 आष्टमिकनिघाताभावे “आमन्नितस्य च” इति पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥
 यास्कस्तु बहुधा निरवोचत् । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जाता-

नि वैनं विदुः जातेजाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशून् अबिन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणम् इति [नि० ७. १९] ॥ हे तनूवशिन् तनूनां सकलप्राणिशरीराणां जाठराग्निरूपेण वशयितः ईदृशमहिमोपेत हे अग्ने तौलस्य । तुलावत् हूयमानद्रव्यस्य परिच्छेदकत्वात् सुक्षुब्धवादिकम् अत्र तुलाशब्देन उच्यते । तत्र सुवादौ स्थितम् आज्यं तौलम् । ॥ “त-
स्येदम्” इति अण् ॥ यद्वा । ॥ तुल उन्माने । अस्मात् कर्मणि घञ् । तोल्यते उन्मीयते सुवादिना अवदीयत इति तोलम् । स्वार्थिकस्त-
द्धितः राक्षसवायसादिवत् ॥ अवदीयमानस्य आज्यस्य । ॥ “क्रि-
याग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यै पठौ ॥ आ-
ज्यं प्राशान अद्धि । आज्यस्य भागम् इति भागपदाध्याहारेण वा संब-
न्धः । ॥ अश भोजने । लोणमध्यमैकवचने “हलः श्नः शानञ्ज्ञौ”
इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । “अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥ अ-
स्माभिर्दत्तं हविः स्वीकृत्य प्राप्तवलः सन् यातुधानान् उपद्रवकारिणो रा-
क्षसान् वि लापय विनाशय । ॥ लीङ् शेषणे । अस्मात् “हेतुमति
च” इति णिच् । “विभाषा लीयतेः” इति आत्वम् । “अर्तिह्री” इत्या-
दिना पुगागमः । यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि । अस्मात् णिच् ।
“अत उपधायाः” इति वृद्धिः । वीत्युपसर्गवशाद् अत्र धातुः वचनविशेषं
परिदेयनम् आह । तद् उक्तम् ।

धात्वर्थे बाधते कश्चित् कश्चित् तम् अनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्येक उपसर्गगतिस्त्रिधा । इति ॥

आर्तस्वरान् कुर्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

वि लपन्तु यातुधानां अस्त्रिणो ये किंसीदिनः ।

अथेदमग्ने नो हविरिन्द्रश्च प्रति हर्यतम् ॥ ३ ॥

वि । लपन्तु । यातुधानाः । अस्त्रिणः । ये । किंसीदिनः ।

अथ । इदम् । अग्ने । नः । हविः । इन्द्रः । च । प्रति । हर्यतम् ॥ ३ ॥

अक्षिणः अदनशीलाः सर्वेषां भक्षकाः । ॥ अद भक्षणे । अदे-
स्त्रिनिश्च [उ० ४. ६८] इति औणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तो-
दात्तत्वम् ॥ । किमीदिनः किं [किम्] इदानीं वर्तते इति स्वप्रवृत्तये
कालान्वेषणं कुर्वन्तः । अथ वा किम् इदं किम् इदम् इति स्वोचितं
पदार्थम् अन्विष्य चरन्तः ये प्रसिद्धा यातुधानाः राक्षसाः सन्ति ते वि-
लपन्तु परिदेवनं कुर्वन्तु । हे अग्ने त्वया पीडिताः सन्तः विनश्यन्तु इ-
त्यर्थः ॥ अथ क्रियमाणयागाद्यन्तरायकारिरक्षोविनाशानन्तरम् हे अग्ने त्वम्
इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो देवश्च नः जस्मदीयम् इदम् आज्यादिरूपं हविः
प्रति लक्ष्मीकृत्य हर्यतम् आगच्छतम् कामयेषां वा । स्वीकुरुतम् इत्य-
र्थः ॥ ॥ हर्य गतिकान्योः । इन्द्र इति । इदि परमैश्वर्ये । ऋग्ने-
न्द्राग्नेत्यादिना [उ० २. २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । नित्वाद् आ-
द्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

अग्निः पूर्वं आ रभतां मेन्द्रो नुदतु बाहुमान् ।

ब्रवीतु सर्वो यातुमान् अयमस्मीत्येत्वं ॥ ४ ॥

अग्निः । पूर्वं । आ । रभताम् । प्र । इन्द्रः । नुदतु । बाहुमान् ।

ब्रवीतु । सर्वैः । यातुमान् । अयम् । अस्मि । इति । आऽइत्येत्वं ॥ ४ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः पूर्वं सर्वदेवानां पुरोगामी सन् आ रभ-
तां यातुधानान् निग्रहीतुम् उपक्रमताम् । ॥ रभ राभस्ये ॥ । रा-
भस्यं कायौपक्रमः । “अग्निः खलु वै रक्षोहा” [तै० सं० ६. १. ४. ६]
इति हि तैत्तिरीयकम् । अग्नेः प्राथम्यमपि तत्रैव आम्नातम् । “अ-
ग्निरग्ने प्रथमो देवतानाम्” [तै० ब्रा० २. ४. ३. ३] इति ॥ तदनन्तरं
बाहुमान् बलवत्त्वेन प्रशस्तबाहुयुक्तः । ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु इति
प्रशंसायां बाहुशब्दात् मनुप् । “ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्” इति मनुप् उदात्तत्व-
म् ॥ । ईदृश [इन्द्रः] प्र नुदतु यातुधानान् मेरयतु अपसारयतु । ॥ नु-
द मेरणे । नुदादित्वात् शः । शस्य डित्वात् लघूपधगुणाभावः । तिपः

पित्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्य प्रत्ययस्वरेण उदात्तत्वे प्राप्ते “तिङ्तिङः” इति सर्वानुदात्तत्वम् । “व्यवहिताश्च” इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः ॥ इन्द्रेण प्रणुद्यमानो यातुमान् । यातूनि रक्षांसि विद्यन्ते अस्मिन्निति यातुमान् राक्षसाधिपतिः । यद्वा यातवो यातनाः । ॥ यत निकारोपस्कारयोः इत्यस्मात् औणादिक उण् ॥ ता अस्मिन् विद्यन्त इति यातुमान् तादृशः सर्वः निखिलो यातुधानः एव इमं देशम् आगत्य अयम् अयम् अस्मि एतन्नामकोहं भवामि इति ब्रवीतु कथयतु । आत्मानं प्रकाश्य निर्गच्छतु इत्यर्थः । ॥ एत्येति । आङ्पूर्वाद् इण् गतौ इत्यस्मात् “समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्” इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । तस्य पित्वात् “ह्रस्वस्य पिति कृति०” इति तुक् । ब्रवीत्विति । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । अदादित्वाच्छपो लुक् । “ब्रुव ईट्” इति ईडागमः ॥

पञ्चमी ॥

पश्याम ते वीर्यं जातवेदः प्र णो ब्रूहि यातुधानान् नृचक्षः ।

तया सर्वे परितप्ताः पुरस्तात् त आ र्यन्तु प्रब्रुवाणा उपेदम् ॥ ५ ॥

पश्याम । ते । वीर्यम् । जातवेदः । प्र । नः । ब्रूहि । यातुधानान् । नृचक्षः । तया । सर्वे । परितप्ताः । पुरस्तात् । ते । आ । र्यन्तु । प्रब्रुवाणाः । उपे । इदम् ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां वेदितरक्षे ते तव वीर्यं सामर्थ्यं पश्याम द्रक्ष्यामः । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । अस्मात् लोटि उक्तमबहुवचने “आहुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः । “शपि पाप्मा” इत्यादिना धातोः पश्यादेशः । मसः पिह्वद्वावात् शपश्च पित्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । वीर्यम् इति । विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि [फि० ४. ९] इति अन्तस्वरितत्वम् ॥ हे नृचक्षः नृन् मनुष्यान् चष्टे पश्यतीति नृचक्षः । अतिरोहितज्ञानतया सर्वं साक्षात् कर्तुं शक्त इत्यर्थः । यद्वा नृभिर्मनुष्यैः ख्यायते दृश्यते उपास्यतेन साक्षात् क्रियत इति नृचक्षः । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मेति यास्कः [निय० ३. ११] । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । नृश-

व्योपपदाद् अस्मात् कर्तरि कर्मणि वा असुन् । “असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति ख्याजादेशाभावः ॥ हे तथाविध अग्ने नः अस्माकं बाधकान् यातुधानान् राक्षसान् प्र ब्रूहि प्रकथय । यथा अस्मान् पुनः-पुनर्न बाधन्ते तथा यातुधानान् आज्ञापयेत्यर्थः । ॥ ब्रूहि । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । अदादिवात् शपो लुक् । “सेह्यपिच्च” इति हेः अपित्वेन डित्वात् “क्विति च” इति गुणप्रतिषेधः ॥ अपि च त्वया एवम् आज्ञापयता पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले परितप्ताः परितः समन्ताद् दग्धाः ते सर्वे यातुधानाः प्रब्रुवाणाः स्वस्वनामादिकं कथयन्तः प्रलपन्तो वा इदं क्रियमाणं कर्म उप आ यन्तु उप समीपम् आयन्तु आगच्छन्तु । आगत्य विनश्यन्तु इत्यर्थः । ॥ पुरस्तादिति । “पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्” । “अस्ताति” च इति पूर्वशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः तत्तन्नि-योगेन पुरादेशश्च । प्रब्रुवाणा इति । प्रपूर्वात् ब्रूञः लटः शानच् । चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि स एव शिष्यते ॥

पृष्ठी ॥

आ रभस्व जातवेदोस्माकर्षीय जज्ञिषे ।

दूतो नो अग्ने भूत्वा यातुधानान् वि लपय ॥ ६ ॥

आ । रभस्व । जातवेदः । अस्माकं । अर्षीय । जज्ञिषे ॥

दूतः । नः । अग्ने । भूत्वा । यातुधानान् । वि । लपय ॥ ६ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने आ रभस्व राक्षसापनोदनकर्म कर्तुम् उपक्रमस्व ॥ तत्र कारणम् आह । अस्माकं । ॥ अस्मदः पृष्ठीबहुवचनस्य “साम आकम्” इति आकम् आदेशः । शेषे लोपे अन्यलोपश्चा-न्दसः । यदा हि शेषे लोपष्ठिलोप इष्यते तदा “अनुदात्तस्य च यजोदात्त-लोपः” इति आकम् आदेरुदात्तत्वम् । यदा तु अन्यलोपः [तदा] “ए-कादेश उदात्तेनोदात्तः” इति उदात्तत्वम् ॥ ग्रहरोगादिपीडितानाम् अस्माकम् अर्षीय प्रयोजनाय । प्रेक्षितं प्रयोजनं संपादयितुम् इत्यर्थः ॥

यद्वा अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । अनर्थनिवृत्तये यत्स्वं जज्ञिषे जातवान-
 सि । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्मात् लिटि “असंयोगाल्लिट् कित्”
 इति लिटः कित्त्वे “गमहनं” इत्युपधालोपः । तस्य “द्विवचनेऽचि” इ-
 ति स्थानिवद्भावात् साचकस्य द्विवचनम् । “आर्धधानुकस्येद्वलादेः” इ-
 ति इडागमः ॥ ततः हे अग्ने नः अस्माकं दूतः यथोक्तकर्मकरो
 भूत्वा । अभूततद्भावद्योतकेन भूत्वा इत्यनेन स्वयम् अदूतः सन्नपि दूत-
 वत् संनिहितो भूत्वा मदभिलषितं कुरु इत्युक्तं भवति । यातुधानान् रा-
 क्षसान् वि लापय विनाशय ॥

सप्तमी ॥

त्वमग्ने यातुधानान् उपवद्धाँ इहा वह ।

अथैषामिन्द्रो वज्रेणापि शीर्षाणि वृश्चतु ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । यातुऽधानान् । उपऽवद्धान् । इहा । आ । वह् ।

अथ । एषाम् । इन्द्रः । वज्रेण । अपि । शीर्षाणि । वृश्चतु ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं यातुधानान् राक्षसान् उपवद्धान् रज्ज्वादिवद्धहस्तपादाद्य-
 वयवान् कृत्वा इह अस्मिन् देशे आ वह आनय ॥ अथ अनन्तरमेव
 इन्द्रो देवानाम् अधिपतिः एषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांस्यपि वज्रेण
 कुलिशेन वृश्चतु छिनत्तु । ॥ ओमश्चू छेदने । नुदादिवात् शः । तस्य
 “सार्वधानुकम् अपित्” इति छित्त्वात् “ग्रहिज्या” आदिना संप्रसारणम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इदं हविः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्र-
 मपि तत्रैव उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं हविर्यातुधानान् नदी फेनमिवा वहत ।

य इदं स्त्री पुमानर्करिह स स्तुवतां जनः ॥ १ ॥

इदम् । हविः । यातुऽधानान् । नदी । फेनमऽइव । आ । वहत् ।

यः । इदम् । स्त्री । पुमान् । अर्कः । इहा । सः । स्तुवताम् । जनः ।

इदं मया अग्न्यादिदेवेभ्यो दीयमानं हविः आज्यादिरूपं यातुधानान्
 रक्षःपिशाचादीन् आ वहत आसमन्ताद् गमयतु । अस्मात् स्थानात् प्र-
 च्यावयतु इत्यर्थः । ॥ वह प्रापणे । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति
 प्रार्थनायां लङ् ॥ तत्र दृष्टान्तः । नदी तरङ्गिणी फेनमिव ।
 सा यथा स्वकीयेन प्रवाहेण फेनं देशाद् देशान्तरं प्रापयति । तद्वद् इत्य-
 र्थः । ॥ नद ध्वन शब्दे । नदति ध्वनतीति नदी । पचाद्यच् । तत्र
 नदट् इति टित्त्वेन पाठात् “टिड्ढाणञ्” इति डीप् । “यस्य” इति
 लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् । नदनान्नद्य इति यास्कः
 [नि० २. २४] । मन्त्रवर्णश्च “यददः संप्रयतीरहावनदता हते । तस्मादा
 नद्यो नाम स्य” [३. १३. १] इति ॥ तदनन्तरम् इदम् अ-
 भिचारकर्म यो जनः स्त्री वा पुमान् वा अकः अकार्षीत् । ॥ हुक्ञ्
 करणे । अस्मात् लुङि “मन्त्रे घस०” इति छेर्लुक् । गुणे “हल्ङ्याभ्यः०”
 इति तिलोपः । “यदृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ स जनः
 स्वकीयस्य अभिचारकर्मणो निष्फलत्वेन अनाप्तकामः सन् इह अस्मिन्
 देशे मत्समीपे स्थित्वा स्तुवतां स्तुतिं करोतु । मामेव शरणं प्राप्य सेव-
 ताम् इत्यर्थः ॥ यद्वा यैः स्त्री वा पुमान् वा जनः इदम् उक्तं हविः
 परकृतोपद्रवनिवृत्तये अकः अकार्षीत् हे अग्न्यादिदेव स जनः निवृत्तो-
 पद्रवः सन् स्तुवताम् । त्वां स्तुत्यादिना परिचरतु इत्यर्थः । ॥ पुञ्
 स्तुतौ । अस्मात् लोटि व्यत्ययेन शः । “तिड्ढितिङः” इति निघातः ॥

द्वितीया ॥

अयं स्तुवान् आगमदिमं स प्रति हर्षत ।

बृहस्पते वशे लब्ध्वाग्नीषोमा वि विध्यतम् ॥ २ ॥

अयम् । स्तुवानः । आ । अगमत् । इमम् । स । प्रति । हर्षत ।

बृहस्पते । वशे । लब्ध्वा । अग्नीषोमा । वि । विध्यतम् ॥ २ ॥

बृहस्पत्यादयो वक्ष्यमाणा [हे] देवाः अयं राक्षसपीडितो जनः स्तु-

वानः युष्मद्विषया स्तुतिं कुर्वाणः आगमत् आगतवान् । बहुविधोपद्रवनि-
वृत्तये संरक्षकान् युष्मानेव प्राप्त इत्यर्थः । ॥ गम्ल् सृष्टृ गतौ ।
लुङि “पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु” इति ह्रस्वः अङादेशः । स्तुवान् इति ।
लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । शानचो ङिङ्ङावाद् गुणा-
भावे उवङ् । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ यत् एवम् आगमत्
अतो हेतोः इमं युष्मत्समीपं प्राप्तं जनं हे देवाः प्रति हर्यत स्म प्रति-
कामयध्वम् । स्वकीयत्वेन परिगृहीतित्यर्थः । ॥ हर्य गतिकान्त्योः ।
“स्मे लोट्” । “अधीष्टे च” इति लोट् ॥ हे बृहस्पते बृहतां महतां
देवानां पालयितर्देव । ॥ “तद्बृहतोः करपात्योश्चोरदेवतयोः” इति सुट्-
लोपौ । “आमन्त्रितस्य च” इति पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ तत्स-
मीपं प्राप्तस्य अस्य उपद्रवकारिणः सर्वान् वशे लब्ध्वा स्वाधीनान् कृत्वा
तिष्ठ । ते यथा इमं जनं नोपसर्पन्ति तथा निरुध्य वर्तसेत्यर्थः ॥ अ-
पि च हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ । ॥ अग्निश्च सोमश्चेति द्वन्द्वे “ई-
दग्नेः सोमवरुणयोः” इति पूर्वपदस्य ईत्त्वम् । “अग्नेः स्तुन्स्तोमसोमाः” इति
पत्वम् । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पादादित्वाद् आष्टमिकनिष्ठा-
ताभावे पाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ सुवां वि विध्यतं तान्
उपद्रवकारिणो विविधं ताडयतम् । मारयतम् इत्यर्थः । अग्नीषोमौ हि
राजत्वात् शिक्षाधिकारिणौ इति तयोरेवात्र प्रार्थनम् । राजत्वं च तयो-
स्तेक्षिरीयके समाम्नायते । “राजानौ वा एतौ देवतानां यद् अग्नीषोमौ”
[तै० सं० २. ६. २. १.] इति । ॥ व्यध ताडने । अस्माद् विपूर्वात्
लोटि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङिङ्ङावात् “ग्रहिज्या” आदिना सं-
प्रसारणम् ॥ यद्वा अयं यानुधानः युष्मत्तः अत्यर्थं भीतः सन्
स्तुवानः युष्मान् स्तुवन आगमत् युष्मन्निकटं प्राप्तवान् । इमम् आगतं
यूयं प्रति हर्यत स्म अस्माकं प्रतिकूलम् अवगच्छत । हे बृहस्पते इमं
वशे लब्ध्वा इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

यानुधानस्य सोमप जहि प्रजां नयस्व च ।

निं स्तुवानस्य पातय परमस्युतावरम् ॥ ३ ॥

यातुऽधानस्य । सोमऽप । जहि । मृजाम् । नयस्व । च ।

निः । स्तुवानस्य । पातय । परम् । अक्षि । उत । अवरम् ॥ ३ ॥

हे सोमप सोमरसस्य पातरमे । ॥ “आतोनुपसर्गे कः” इति कर्मणि उपपदे पिवतेः कप्रत्ययः ॥ यातुधानस्य राक्षसस्य मृजाम् पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं जहि नाशय । ॥ हन हितागत्योः । अस्मात् लोटि “सेर्ह्यपिच्च” इति हिरादेशः । “हन्तेर्जः” इति धातोर्जादेशः । तस्य “असिद्धवदत्रा भात्” इति असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति लुगभावः ॥ यद्वा । ॥ यातुधानस्य इति कर्मणि षष्ठी ॥ यातुधानम् अस्मदुपद्रवकारिणं राक्षसं जहि । मृजाम् अस्मदीयां नयस्व च अभिमतफलं प्रापय च । अनिष्टपरिहारम् इष्टप्राप्तिं च कुरु इत्यर्थः ॥ अपि च स्तुवानस्य भीत्या त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वतः शत्रोः परम् उत्कृष्टं दक्षिणम् अक्षि । उतशब्दः अप्यर्थे । अवरम् निकृष्टं वामाक्ष्यपि । उमे अपि चक्षुषी निष्पातय स्वस्यानात् प्रच्यावय । विनाशयेत्यर्थः । “तस्माद् दक्षिणोर्ध्व आत्मनो वीर्यावत्तरः” [तै० सं० १. ७. ६. ३] इति श्रुत्या पुरुषशरीरे दक्षिणभागस्य अतिशयितवीर्यवत्त्वप्रतिपादनात् तन्नागवर्तिनश्चक्षुषः परत्वम् उक्तम् । तदपेक्षया च इतरस्य अवरत्वम् उन्नेयम् ॥

चतुर्थी ॥

यवैषामग्ने जनिमानि वेत्स्य गुहां सतामृत्तिणां जातवेदः ।

तांस्त्रं ब्रह्मणा ववृधानो जह्येषां शततर्हमग्ने ॥ ४ ॥

यत्र । एषाम् । अग्ने । जनिमानि । वेत्स्य । गुहां । सताम् । अृत्तिणाम् । जातुऽवेदुः ।

तान् । त्वम् । ब्रह्मणा । ववृधानः । जहि । एषाम् । शतुऽतर्हम् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरमे गुहा सताम् गुहायां निवसताम् अृत्तिणाम् अदनशीलानाम् एषाम् रक्षतां यत्र यस्मिन् स्थानविशेषे विद्यमा-

नानि जनिमानि जन्मानि वेत्थ जानासि । ॥ यवेति । “सप्तम्याखल्” ।
 “प्राग्दिशो विभक्तिः” इति विभक्तिसंज्ञायां “त्यदादीनामः” इति अत्वम् ।
 “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । जनिमान्नीति । जनी प्रादुर्भा-
 वे । अस्माद् भावे औणादिक इमनिन् प्रत्ययः । वेत्थेति । विद ज्ञाने ।
 “विदो लटो वा” इति सिपस्यलादेशः । लिन्स्वरेण आद्युदात्तत्वम् । “नि-
 पातैर्यद्यदिहन्त” इति निघातप्रतिषेधः । सताम् इति । अस्तेर्लटः शत्रादेशः ।
 अदादित्वात् शपो लुक् । “असोरलोपः” इत्यकारलोपः । अक्षिणाम् इति ।
 अदेस्त्रिनिश्च [उ० ४. ६८] इति त्रिनिप्रत्ययः ॥ अतो हेतोः हे
 अग्ने त्वम् ब्रह्मणा मन्त्रेण वावृधानः वर्धमानः सन् । ॥ वृधु वृद्धौ ।
 अस्मात् लिटः कानच् ॥ तान् तत्र स्वस्थाने वर्तमानान् राक्ष-
 सान् जहि नाशय । तथा एषाम् यातुधानानां शततर्हम् शतप्रकारं बहु-
 विधं हिंसनं च निवर्तय । तत्कृतोपद्रवजातमपि नाशयेत्यर्थः ॥ यद्वा ब्र-
 ह्मणा परिवृढेन अस्माभिर्दत्तेन हविषा वावृधानः वर्धमानः प्रवृद्धबलस्त्वम्
 तान् अत्रिणो राक्षसान् एषाम् राक्षसां त्वया ज्ञातानि पुत्रपौत्रादिरूपाणि
 जन्मानि च शततर्हम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । शतशो बहुशस्तेर्हणं
 हिंसनं यथा भवति तथा जहि । निरवशेषं नाशयेत्यर्थः ॥ ॥ तृह
 हिसि हिंसायाम् । अस्माद् भावे घञ् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“असिन् वसु” इति सूक्तेन सर्वसंपत्कर्मसु वासितयुग्मकृष्णलमणिवन्ध-
 नम् सारूपवंतौदने पुरुषाकृतिम् आलिख्य तन्नाशनं च कुर्यात् । तथा च
 सूत्रम् । “असिन् वसु * * इति युग्मकृष्णलं वासितं वधाति सारूपवत्तं
 पुरुषगात्रम्” इत्यादि [कौ० २. २] ॥ अत्र वासितम् इत्यस्य अयम् अर्थः ।
 “त्रयोदश्यादयस्त्रिस्तो दधिमधुनि वासयित्वा वधात्याशयति” इति [कौ०
 १. ७] परिभाषणात् त्रयोदश्यादिषु दिवसेषु दधिमधुपूर्णे पात्रे मणिं प्र-
 क्षिप्य चतुर्थेहनि तन्मणिवन्धनं तद्दधिमधुमाशनं [च] कुर्याद् इति ॥

तथा शत्रुणा राष्ट्रात् प्रज्वावितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं छेदन-

प्रदेशात् पुनःप्ररूढैः कार्म्पीलकाष्ठैः शृतं लूनपुनस्त्यितव्रीहिजम् ओदन-
म् अनेनैव सूक्तेन प्राशयेत् । तथा च संहिताविधौ । “अस्मिन् व-
स्विति राष्ट्रवैगमनम् आनुशूकानां व्रीहीणाम् आम्रस्कजैः कार्म्पीलैः शृतं
सारूपवत्सम् आशयति” इति [कौ० २. ७.] ॥

तथा आयुष्कामः युग्मकृष्णलमणिं स्थालीपाके प्रक्षिप्य तन्मणिवन्धनम्
तदोदनप्राशनं च अनेनैव सूक्तेन कुर्यात् । तथा च कौशिकः । “अस्मिन्
वसु * * इति युग्मकृष्णलम् आदिष्टानां स्थालीपाक आधाय वभात्याश-
यति” इति [कौ० ७. ३.] ॥

तथा उपनयनकर्मणि माणवकानुमन्त्रणेपि एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । “उ-
पनयनम्” प्रक्रम्य सूत्रितम् । “प्राञ्चम् अवस्याप्य दक्षिणेन पाणिना नाभि-
“देशे संस्तभ्य जर्पति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु [१. ९] विश्वे देवा
“वसवः [१. ३०] आ यातु मित्रः [३. ८] अमुत्र भूयात् [७. ५५]
“अन्तकाय मृत्यवे [८. १] आ रभस्व [८. २] प्राणाय नमः [११. ४]
“विपासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते” इति [कौ० ७. ६.] ॥

एतेषामेव आयुष्यगणत्वात् “आयुष्यस्वस्वयनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ०
१४. ३] सूत्राद् उपाकर्मादिवपि एतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तथा “ऐरावतीं गजक्षये” इति [न० क० १७] विहितायाम् ऐराव-
त्याख्यायां महाशान्तावपि अस्य विनियोगः । तथा [च] नक्षत्रकल्पे ।
“आयुष्यशान्तिस्वस्तिगण ऐरावत्याम्” इति [न० क० १८] ॥

तथा “वार्हस्पत्यां राज्यश्रीव्रक्षवर्चसकामस्य” [न० क० १७] इत्युक्ता-
याम् “अस्मिन् वस्विति युग्मकृष्णलं वार्हस्पत्यायाम्” [न० क० १९] इ-
त्युक्तत्वाद् वार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ युग्मकृष्णलमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तं
द्रष्टव्यम् ॥

पुष्पाभिषेककर्मणि एतत् सूक्तम् । तथा च परिशिष्टे ।

1 S'Kd प्रदेशात्. 2 S'Kd कापीलः. 3 S'Kd om, 'च'. We with Kausika.
4 S'Kd उपकारणं. We with Kausika. 5 S'Kd कपीलैः. We with Kausika. 6 S'
Kd जपतीति. We with Kausika. 7 So S'Kd, Kausika has अभिमन्त्रयते for अनुम-
न्त्रयते. 8 S'Kd आयुष्यः शां०. We with the Nakshatralalpa.

शर्मवर्मगणश्चैव तथा स्याद् अपराजितः ।

आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्वयनो गणः ।

एतान् पञ्च गणान् हुत्वा वाचयेत् द्विजोत्तमान् । इति [प० प. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तिन्द्रः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ।

इममादित्या उत विश्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धारयन्तु ॥ १ ॥

अस्मिन् । वसु । वसवः । धारयन्तु । इन्द्रः । पूषा । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

इमम् । आदित्याः । उत । विश्वे । च । देवाः । उत्तरस्मिन् । ज्योतिषि ।

धारयन्तु ॥ १ ॥

अस्मिन् जने सर्वसंपदादिफलकामे वसवः निवासहेतुभूता एतत्संज्ञा देवाः वसु अभिलषितं धनं धारयन्तु स्थापयन्तु । ॐ धृञ् धारणे । अस्मात् णिच् । वसव इति । वस निवासे । शृस्वृत्तिहित्रण्यसिबसिहनिह्निदि-
वन्धिमनिभ्यश्च [उ० १. १०] इति उग्रप्रत्ययः । तत्र धात्ये नित् [उ० १. ९] इ-
त्यनुवृत्तेः “ञित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ न केवलं वसवः
अपि तु इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो देवानाम् अधिपतिर्देवः ॥ ॐ इदि पर-
मैश्वर्ये । ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिना [उ० २. २६] रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । नि-
त्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । यद्वा इदंकारास्पदं विश्वं कारणभूतब्रह्मात्मना अद्रा-
क्षीदिति इन्द्रः । श्रूयते हि ऐतरेयके । “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम् अ-
“पश्यद् इदम् अदर्शमितीं ३ तस्माद् इदन्द्रो नाम इदन्द्रो ह वै नाम त-
“म् इदन्द्रं सन्तम् इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण” [ऐ० आ० २. ४. ३] इ-
ति ॥ पूषा पोषकः एतन्नामा देवः । “पूणः पोषेण मह्यम्” [तै०
ब्रा० १. २. १. १९] “पूषापोषयत्” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] इत्यादिश्रु-
तेः । ॐ पुष पुष्टौ । श्वन्नुक्षन्तित्यादिना [उ० १. १५६.] कनिन्प्रत्ययान्तो
निपातितः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ वरुणः वृणोति सर्वं जग-
त् निग्रहीतुं पाशजालेन व्यामोतीति वरुणो राज्यभिमानी देवः । तथा
च श्रूयते । “ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा विंताः पुरु-

वा” । “उदुत्तमं वरुण पाशम् असद् अवाधमं वि मध्यमं अथाय” [ऋ० १. २४. १५] इति च । ॥ वृष् वरणे । कृपृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३. ५३] इति उनन् प्रत्ययः । नित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ मित्रः अहरभिमानो देवः । “अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ” [तै० सं० २. ४. १०. १] इत्यादिश्रुतेः । सर्वस्य मरणत्रायकत्वेन सर्वजनमित्रत्वात् मित्र इत्युच्यते । “सर्वस्य वा अहं मित्रम् असि” [तै० सं० ६. ४. ८. १] इति हि तैत्तिरीयकम् । ॥ मित्रः प्रमीतेस्त्रायते [नि० १०. २१] इति यास्कः ॥ अग्निः एतेषाम् इन्द्रादीनाम् अग्रणीः मुख्यभूतो वा देवः । “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्” [तै० ब्रा० २. ४. ३. ३] “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्” [ऐ० ब्रा० १. ४] इति च श्रुतेः । एतेपि अस्मिन् वसु धारयन्तु इति संबन्धः ॥ उत अपि च आदित्याः । अदितिः अदीना देवमाता तस्याः पुत्रा आदित्याः धात्र्यमादयो देवाः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “अदितिः पुत्रकामा” इत्यारभ्य “तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम्” [तै० ब्रा० १. १. ९. १] इत्यादि । ॥ “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति अदितिशब्दात् षष्ठीसमर्थाद् अपत्येथै प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ विश्वे सर्वे अन्ये देवाश्च । यद्वा विश्वे देवाः एतत्संज्ञका गणदेवाः इमम् पुरुषम् उत्तरस्मिन् उत्कृष्टतरे ज्योतिषि तेजसि धारयन्तु स्थापयन्तु । तेजसा सर्वोत्कृष्टं कुर्वन्तु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ।

सुपत्ना असदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥

अस्य देवाः । प्रदिशि । ज्योतिः । अस्तु । सूर्यः । अग्निः । उत । वा । हिरण्यम् ।

सुपत्नाः । असत् । अधरे । भवन्तु । उत्तमम् । नाकम् । अधि । रोहय ।

इमम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः शुष्मदाज्ञया अस्य ग्रामादिफलकामस्य पुरुषस्य । ॥ कर्तरि कर्मणि वा षष्ठी ॥ प्रदिशि प्रदेशने प्रशासने ।

आज्ञायाम् इत्यर्थः । ज्योतिरस्तु भवतु । किं तज्ज्योतिरिति तद् आह ।
 सूर्यः मार्ताण्डः सर्वस्य प्रकाशको देवः । अग्निः और्वजाठरवैद्युतादिरूपः
 अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः । एतत् चन्द्रादीनामपि उपलक्षणम् । उतशब्दः
 अप्यर्थे । वाशब्दः चार्थे । अपि च हिरण्यम् सुवर्णम् । अस्य सितभास्वरूपत्वात् ज्योतिष्टम् । श्रुतं च “ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोपहते”
 [तै० सं० ५. ७. ५. २] इति । सूर्यादिकं ज्योतिः प्रकाशप्रवर्षणादिना
 अस्य उपकरोतु । निखिलसंपन्नूलभूतं धनमपि अस्य वशे वर्तताम् इत्यर्थः ।
 ॥ प्रदिशीति । दिश अतिसर्जने । अस्मात् प्रपूर्वात् संपदादिलक्षणो भावे क्प् ॥ यत् एवम् अतः सपत्नीः शत्रवः । सपत्न्यशब्दः शत्रुपर्यायः अब्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । यद्वा । सपत्नी च सपत्नः ।
 ॥ “व्यन्तसपत्ने” इति निपातनात् सपत्नीशब्दाद् इवार्थे अकारप्रत्ययः ॥ अस्मात् अस्मदीयात् पुरुषात् । यद्वा । अस्मात् अस्मात् ।
 ॥ छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ अधरे निकृष्टा भवन्तु । उपक्षीणा भवन्तु इत्यर्थः ॥ अपि च न केवलम् ऐहिकमेव आमुष्मिकमपि सुखं प्रार्थयते । उत्तमम् उत्कृष्टतमम् । ॥ उपसृष्टाद् उच्छब्दक्रियावचनाद् आतिशायनिकंस्तमम् । “उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र” इति उज्झादिषु पाठाद् “उज्झादीनां च” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ तादृशं नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेस्मिन् अकम् इति नाकः स्वर्गः । श्रूयते हि । “सुर्वर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति” [तै० सं० ५. ३. ७. १] इति । ॥ “नभ्राणनपाद्” इत्यादिना नभः प्रकृतिभावात् नलोपाभावः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “नञ्सुभ्याम्” इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥ दुःखलेशेनापि असंसृष्टं लोकम् इमम् पुरुषम् अधि रोहय । ॥ व्यत्ययेन एकवचनम् ॥ हे देवाः अधिरोहयत प्रापयत । ऐहिकम् आमुष्मिकं च सुखं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

येनेन्द्राय समभरः पर्यासुतमेन ब्रह्मणा जातवेदः ।

तेन त्वमग्न इह वर्धयेमं संजातानां श्रेष्ठ्य आ धेहेनम् ॥ ३ ॥

येन । इन्द्राय । समऽअभरः । पर्यासि । उत्तमेन । ब्रह्मणा । जातऽवेदः ।
तेन । त्वम् । अग्ने । इह । वर्धय । इमम् । संजातानाम् । श्रेष्ठ्यै । आ ।
धेहि । एनम् ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरसे येन अतिशयितवीर्यवता उत्तमेन उत्कृष्टतमेन ब्रह्मणा मन्त्रेण करणभूतेन पर्यासि क्षीराज्यादिरूपाणि हवींषि इन्द्राय देवानाम् अधिपतये समभरः समहरः प्रापितवान् असि । ॥ इह हज्ज् हरणे अस्मात् लङि सिप् । ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि इति भवम् । “लुङ्लङ्लङ्क्ष्वङ् उदात्तः” इति अडागम उदात्तः । “यद्वृत्तान्तिव्यम्” इति निघातप्रतिषेधः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेरनुदात्तत्वम् ॥ हे अग्ने त्वं तेन तथाविधेन ब्रह्मणा इमम् संपदादिफलकामं पुरुषम् इह अस्मिन् लोके स्वकीये अवस्थाने वर्धय समर्धय । अस्य अभिमतफलसमृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ अपि च । संजातानाम् समानजन्मनां पुरुषाणां मध्ये श्रेष्ठ्ये श्रेष्ठत्वे एनम् पुरुषम् आ धेहि निधेहि स्थापय । ज्ञातीनां मध्ये एनम् उत्कृष्टतमं कुर्वित्यर्थः । ॥ इह धुधाव् धारणपोषणयोः । अस्मात् लोट् । “सेर्हपिच्च” इति हिरादेशः । “ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इति एताभ्यासलोपौ । श्रेष्ठ्य इति । प्रशस्यशब्दाद् आतिशायनिक इष्टम् प्रत्ययः । “प्रशस्यस्य अः” इति प्रशस्यशब्दस्य आदेशः । अस्मादेव आदेशविधानसामर्थ्याद् “अजादी गुणवचनादेव” इति नियमस्य बाधितत्वाद् अगुणवचनादपि इष्टम् प्रत्ययः । “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावात् टिलोपयस्येतिचलोपयोरभावः । श्रेष्ठस्य भावः श्रेष्ठ्यम् ॥ ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद् “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” इति ण्यञ् । झित्यादिर्नियम इति आद्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

एषां यज्ञमुत वचो ददेहं रायस्पोषमुत चित्ताव्यग्ने ।

सपत्ना असदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ४ ॥

आ । एषाम् । यज्ञम् । उत । वर्चः । ददे । अहम् । रायः । पोषम् । उत । चि-
त्तानि । अग्ने ।
सऽपत्ताः । अस्मत् । अधरे । भवन्तु । उतऽतमम् । नाकम् । अधि । रोह्य ।
इमम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् एषाम् शत्रूणां संबन्धिनं यज्ञम् स्वर्गादिसाधनं पुण्य-
कर्म अहम् त्वदुपासकः आ ददे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः । ॥ “आ-
ङो दोनास्यविहरणे” इति आत्मने पदम् । “व्यवहिताश्च” इति आङो व्यव-
हितप्रयोगः ॥ उत अपि च वर्चः राज्यादिनिमित्तं शत्रुसंबन्धि तेजः ।
तथा रायः धनस्य पोषम् पुष्टिम् । शत्रूणां संबन्धि समृद्धं धनम् इत्यर्थः ।
उत चित्तानि मनांस्यपि । आ ददे इति प्रत्येकं संबन्धः । शत्रुसंबन्धि ऐहिका-
मुष्मिकसुखोपायभूतं यज्ञधनादिकं तन्निर्वर्तिकां बुद्धिं च स्वात्मसात्करोमी-
त्यर्थः । ॥ रायस्पोषम् इति । “जडिदंपदादि” इति रैशब्दात् परस्याः
पष्ठ्या उदात्तत्वम् । “पष्ठ्याः पतिपुत्र” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ यत
एवम् अतः सपत्ना अस्मदधरे भवन्तु इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“अयं देवानाम्” इति सूक्तेन जलोदररोगनिवृत्तये गृहघृणदर्भपिञ्जलीयु-
क्तघटजलेन अभिषेकं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “अयं देवानाम् इति एकविंश-
त्या दर्भपिञ्जलीभिर्बलीकैः सार्धम् अधिशिरोऽवसिञ्चति” इति [कौ० ४. १.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं देवानामसुरो वि राजति वशा हि सत्या वरुणस्य राज्ञः ।
तत्स्वरि ब्रह्मणा शाशदान उग्रस्य मन्योरुदिमं नयामि ॥ १ ॥
अयम् । देवानाम् । असुरः । वि । राजति । वशा । हि । सत्या । वरुणस्य ।
राज्ञः ।
ततः । परि । ब्रह्मणा । शाशदानः । उग्रस्य । मन्योः । उत । इमम् । न-
यामि ॥ १ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये असुरः क्षेप्ता पापिनां निग्रहीता । ॥ अ-
सु क्षेपणे । असेरुर्न [उ० १, ४२] इति उरन् प्रत्ययः । क्षित्यादिर्नि-
त्यम् इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ईदृशः अयम् वरुणो वि राजति विशेषेण
दीप्यते । सर्वनियन्तृत्वात् सर्वोत्कृष्टतया वर्तते इत्यर्थः । ॥ राजृ दी-
प्तौ ॥ तत्र हेतुम् आह । हि यस्मात् कारणात् सत्या सत्यानि
सद्रूपं प्राप्तानि पदार्थजातानि । ॥ “शेषछन्दसि बहुलम्” इति शेलो-
पः ॥ राज्ञः राजमानस्य वरुणस्य देवस्य वशा वशानि स्ववशेन
स्वाधीनानि । नियम्यत्वेन स्वाधीनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ यद्वा- राज्ञः वरु-
णस्य सत्यानि यथार्थभाषणानि स्ववशानि भवन्ति । सर्वदा सत्यभाषण-
शील इत्यर्थः । आम्नास्यते हि “राज्ञस्त्वा सत्यधर्मणः” [१. १०. ३] इति ॥
ततः तस्मात् कारणात् परि परितः सर्वतः ब्रह्मणा मन्त्रेण वरुणविषयस्तु-
तिरूपेण हविषा वा शाशदानः अत्यर्थं तीर्हणः स्तोत्रादिना तोपितस्य व-
रुणस्य अनुग्रहेण प्राप्तबलः । ॥ शद् शतने । अस्मात् यदुगन्ताद् व्यत्य-
येन लटः शानच् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ई-
दृशोहम् उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य दुष्प्रधर्षस्य वरुणस्य मन्योः क्रोधात् अ-
नृतभाषणादिषापजनितात् जलोदररोगहेतुभूतात् इमम् जलोदररोगार्तं पु-
रुषम् उन्नयामि उद्गमयामि । रोगाद् उन्मोचयामीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

नमस्ते राजन् वरुणास्तु मन्यवे विश्वं ह्युग्रं निचिकेर्षिं द्रुग्धम् ।

सहस्रमन्यान् प्र सुवामि साकं शतं जीवाति शरदस्तवायम् ॥ २ ॥

नमः । ते । राजन् । वरुण । अस्तु । मन्यवे । विश्वम् । हि । उग्र । निऽ-
चिकेर्षिं । द्रुग्धम् ।

सहस्रम् । अन्यान् । प्र । सुवामि । साकम् । शतम् । जीवाति । शरदः ।
तव । अयम् ॥ २ ॥

हे राजन् द्योतमान वरुण ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमस्कारः

अस्तु भवतु । सर्वत्र हिंसनस्य मन्यपूर्वकत्वाद् अत्र मन्योर्नमस्कार्यतया नि-
 देशः । यथा “नमस्ते रुद्र मन्यवे” [तै० सं० ४. ५. १. १] इति । ॥ “न-
 मःस्वस्तिस्वाहा” इति मन्युशब्दात् चतुर्थी ॥ तत्र हेतुम् आह ।
 [हि यस्मात् कारणात् त्वं] हे उग्र उद्गूर्णवल वरुण विश्वम् कृत्स्नं दुग्धम्
 द्रोहम् । ॥ भावे क्तः ॥ समस्तप्राणिकृतम् अपराधं निचिके-
 षि जानासि । अपराधंज्ञानात् हि मन्युरुत्पद्यते अतः तदुत्पत्तिर्मा भूद्
 इति मन्योः अत्र नमस्कारः कृत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा । उत्तरशेषो-
 यम् । हे वरुण दुग्धम् द्रोहकर्तृ अपकारकम् । ॥ दुह जिघांसा-
 याम् । कर्तरि क्तः । रधादित्वेन विकल्पितेदत्वात् “यस्य विभाषा” इ-
 ति इट्प्रतिषेधः । “वा दुहमुहणुहणिहाम्” इति हकारस्य घत्वम् ।
 “श्पस्तयोर्धोऽधः” इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदा-
 त्ता ॥ ईदृशं विश्वम् प्राणिजातं हि यस्मात् निचिकेषि जा-
 नासि । ॥ कित ज्ञाने । अस्मात् लट् । जुहोत्यादित्वात् शपः
 श्रुः ॥ तस्मात् कारणात् सहस्रम् सहस्रसंख्याकान् अन्यान् सापरा-
 धान् द्वेष्यान् जनान् साकम् सह । युगपदेव इत्यर्थः । प्र सुवामि प्रे-
 रयामि । अस्य प्रतिनिधित्वेन प्रयच्छामीत्यर्थः । वरुणस्य सकाशात् प्र-
 तिनिधिप्रदानेन आत्मनो निष्क्रयणम् ऐतरेयके समाम्नातम् । “ऋषेहं
 ते शतं ददाम्यहम् एषाम् एकेनात्मानं निष्प्रीणै” [ऐ० ब्रा० ७. १५] इ-
 ति । ॥ पू प्रेरणे । तुदादित्वात् शः । तस्य डित्त्वात् गुणप्रतिषेधे
 उवङ् । “तिडुतिडः” इति निष्ठातः ॥ तस्मात् कारणात् अयम् व्या-
 धिपीडितो जनः तव अनुग्रहात् शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान्
 जीवाति जीवतु । सापराधान् अन्यान् अपरिमितान् जनान् स्वीकृत्य ए-
 नं नीरोगं कृत्वा शतसंवत्सरं जीवयेत्यर्थः । ॥ “कालाध्वनोरत्यन्तसं-
 योगे” इति द्वितीया । जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् लेटि आडागमः ॥

तृतीया ॥

यदुक्त्वानृतं जिह्वया वृजिनं द्रुह ।

राज्ञस्त्वा सत्यधर्मणो मुवामि वरुणादहम् ॥ ३ ॥

यत् । उवक्यं । अनृतम् । जिह्वायां । वृजिनम् । बहु ।

राज्ञः । त्वा । सत्यधर्मणः । मुञ्चामि । वरुणात् । अहम् ॥ ३ ॥

हे जलोदररोगग्रस्त पुरुष जिह्वाया अभिवदनसाधनेन इन्द्रियेण यत् रोगनिदानभूतम् अनृतम् असत्यम् उवक्तं उवक्य । अयपार्थक्यनं कृतवानसीत्यर्थः । ॥ ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । “ब्रूवो वचिः” इति लिटि वच्चादेशः । “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णव्यत्ययः ॥ अनृतस्य रोगहेतुत्वम् उपपादयन् विशिनष्टि । बहु अधिकं वृजिनम् पापम् । हेतुहेतुमतोरभेदेन सामानाधिकरण्यम् । अन्यस्मात् पापकर्मणः अधिकतरपापहेतुः अनृतवदनम् इत्यर्थः । ॥ वृजी वर्जने । तस्माद् औणादिक इन्च् प्रत्ययः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ अनृतस्य वृजिनरूपत्वं तैत्तिरीयकेषु आमन्नातम् । “वृजिनम् अनृतं दुश्चरितम् । षड्जुर्कर्म सत्यं सुचरितम्” [तै० ब्रा० ३. ३. ७. १०] इति । यस्माद् अनृतं पापरूपं तस्माद् रोगनिदानम् इत्यर्थः । उक्तं हि ।

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।

तच्छान्तिरौपधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः । इति ॥

यद्यपि अनृतवदनरूपं पापं कृतवान् अस्ति तथापि सत्यधर्मणः सत्यं धर्मो यस्मात्सौ सत्यधर्मा । ॥ “धर्माद् अनिच् केवलात्” इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः ॥ सत्यभाषणस्वभावात् । विवक्षितविशेषणम् एतत् । यतोयं वरुणः सत्यधर्मा अतः असौ अनृतभाषणं न सहत इत्यर्थः । श्रूयते हि । “अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” [तै० ब्रा० १. ७. २. ६] इति । ईदृशात् राज्ञः राजमानात् नियामकाद् वरुणात् हे रोगग्रस्त [अहं त्वा] त्वां मुञ्चामि मोचयामि । तस्माद् अनृतवदनसंभूतात् जलोदररूपाद् वरुणपाशात् मन्त्रप्रभावेन त्वां वियोजयामीत्यर्थः ॥ ॥ मुञ्च मोक्षणे । तुदादित्वात् शः । “शे मुचादीनाम्” इति नुम् ॥

चतुर्थी ॥

मुञ्चामि त्वा वैश्वानरादर्णवान्महत्सरि ।

सजातानुग्रेहा वद ब्रह्म चापं चिकीहि नः ॥ ४ ॥

मुञ्चामि । त्वा । वैश्वानरात् । अर्णवात् । महतः । परि ।

सजातान् । उग्र । इह । आ । वद । ब्रह्म । च । अप । चिकीहि । नः ॥ ४ ॥

हे रोगग्रस्त त्वा त्वाम् । ॥ “त्वामौ द्वितीयायाः” इति युष्मदस्त्रा-
देशः । “अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ” इति अनुवृत्तेः स च अनुदा-
त्तः ॥ वैश्वानरात् विश्वनरहितात् महतः प्रभूताद् अर्णवात् । अ-
र्ण इत्युदकनाम । तद् अस्मिन् बहुलम् अस्तीत्येतस्मिन् अर्थे “अर्णसो
लोपश्च” इति वप्रत्ययः तत्संनियोगेन सकारलोपश्च ॥ तथाविधात्
समुद्रात् । अनेन च तदभिमानि देवो लक्ष्यते । समुद्राभिमानिनो वरु-
णात् मुञ्चामि । तत्कृतात् जलोदररोगाद् मुञ्चामीत्यर्थः । परिः पञ्च-
म्यर्थानुवादी ॥ यद्वा वैश्वानरः विश्वनरहितो जाठरान्निः तस्य आव-
रकत्वेन संबन्धी सोऽपि वैश्वानरः । ॥ “तस्येदम्” इत्यण् ॥ तथा-
विधात् महतः अधिकाद् दुश्चिकित्स्याद् अर्णवात् उदकसहितात् जलमयाद्
रोगात् त्वां मुञ्चामि ॥ हे उग्र उर्ध्वर्णवल वरुण त्वमपि सजातान् स-
हचारिणः शिक्षकान् भटान् इह अस्मिन् पुरुषविषये आ वद आस-
मन्तात् कथय । यथा पुनः पुनरागत्य एनं पुरुषं न निघ्नन्ति तथो-
क्तव्येत्यर्थः ॥ तत्र हेतुम् आह । नः अस्मदीयं ब्रह्म हवीरूपम् अ-
न्नम् । यद्वा । ब्रह्म अस्माभिः प्रयुज्यमानां मन्त्ररूपां स्तुतिम् अ-
प । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अपहाय । अनृतभाषणादिनिमि-
त्तम् अपरार्थं विस्मृत्येत्यर्थः । चिकीहि जानीहि । अनुक्तं समुच्चयार्थश्च-
कारः । मदीयया स्तुत्या परितुष्टः सन् भयादि नाशयेत्यर्थः । चि-
कीहि । कित ज्ञाने । अस्मात् लोटि जुहोत्यादित्वात् शपः शुः । छान्-
दसो दीर्घः ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“वपट् ते पूषन्” इति सूक्तेन गर्भिण्याः शिरसि संपाताभिहुतोष्ण-
जलेन आसावनम् शालाग्रन्थिविमोचनम् योक्तवन्धनम् इत्येवमादीनि

सुखप्रसवकर्माणि पुत्रजननविज्ञानकर्मान्तानि कुर्यात् । तत्र “वपट् ते पू-
षन्निति चतुर उदपात्रे संपातान् आनयति” इत्यादि “पुंनामधेये कुमा-
रः” इत्येतदन्तं सूत्रं [कौ० ४. ९] द्रष्टव्यम् ॥

• तत्र प्रथमा ॥

वपट् ते पूषन्स्मिन्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः ।

सिद्धतां नार्यतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ १ ॥

वपट् । ते । पूषन् । अस्मिन् । सूतौ । अर्यमा । होता । कृणोतु । वेधाः ।

सिद्धताम् । नारी । ऋतऽप्रजाता । वि । पर्वाणि । जिहताम् । सूतवै ।

ऊं इति ॥ १ ॥

हे पूषन् सकलप्राणिजातस्य पोषक देव । “पूषापोषयत्” [तै० ब्रा० १.
६. २. २] इति श्रुतेः । ते तुभ्यम् । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवपड्-
योगाच्च” इति चतुर्थी । “तेमयावेकवचनस्य” इति युष्मदस्ते आदेशः ।
“अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ” इति अनुवृत्तेः स च अनुदात्तः ॥ अ-
स्मिन् सूतौ इदानीं संप्राप्ते सुखप्रसवकर्मणि । ॥ पूषन् प्राणिप्रसवे इ-
त्यस्मात् भावे क्तिन् । अस्मिन्निति । लिङ्गव्यत्ययः ॥ होता देवाना-
म् आह्वाता ऋत्विक् अर्यमा प्राणिजातस्य भ्ररको देवः आदित्यः तदात्म-
को भूत्वा वपट् कृणोतु । वपट्कारेण हविः प्रयच्छतु ॥ तथा वेधाः धाता
सकलजगतो निर्माता देवः ध्यानविशेषेण तदात्मकश्च भूत्वा वपट् कृणोतु ॥
यद्वा । अर्यमा वेधाश्च होता भूत्वा तुभ्यं वपट् कृणोतु । देवैरेव क्रियमा-
णम् इदं कर्म सुखप्रसवलक्षणं फलं दातुं शक्नोतीत्यर्थः । ॥ कृवि
हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वात् नुम् । अस्मात् लोटि शपि प्राप्ते “धिवि-
कृण्वोर च” इति उपत्ययः तत्तन्नियोगेन धात्वन्तस्य अकारादेशश्च ।
“अतो लोपः” इति तस्य लोपे “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्या-
निवद्भावेन ऋकारस्य उपधात्वविधातात् लघूपधगुणाभावः ॥ हविः-

1 S' Kd चतुष्टय° for चतुर उद°, which we read with *Kausika*. 2 So S' Kd. *Kan-*
sika: आनीय. 3 S' Kd नामधेयः for नामधेये, which is read by *Kausika*. 4 S' सं-
प्राप्त. We with Kd.

स्त्रीकारेण तुष्टस्य पूष्णः प्रसादात् नारी गर्भिणी स्त्री । ॥ “नृनर-
योर्वृद्धिश्च” इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन् प्रत्ययः तत्संनिधोगेन वृद्धि-
श्च ॥ चतुःप्रजाता सत्यप्रसवा जीवदपत्या सती सिद्धताम् प्रसवज-
नितह्रेशाद् विनिःसृता भवतु । अह्रेशेन प्रसृता भवतु इत्यर्थः । ॥ स
गतौ । अस्मात् लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । जुहोत्यादिवात् शपः
शुः । “शौ” इति द्विर्वचनम् । “अर्तिपिपत्योश्च” । “बहुलं छन्दसि”
इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । “द्विविकरणा अपि धातवो भवन्ति” इति पुनरपि
विकरणः शः । तस्य डित्त्वाद् गुणाभावे यण् । “अभ्यस्तानाम् आदिः”
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ उ अपि च सूतवै सुखप्रसवार्थम् । ॥ षूङ्
प्राणिगर्भविमोचने । “कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वनः” इति भावे तवै प्रत्य-
यः ॥ यडा सूतवै प्रसवितुम् । ॥ “तुमर्थे सेसेन” इति तवैप्रत्ययः ।
“अन्तश्च तवै युगपत्” इति आद्यन्तयोर्यौगपद्येन उदात्तत्वम् ॥ प-
र्वाणि प्रसवनिरोधकाः संधिर्वन्धाः वि जिहताम् विगच्छन्तु । विशया भ-
वन्तु इत्यर्थः । ॥ ओहाङ् गतौ । लोटि जुहोत्यादिवात् शपः शुः ।
“शौ” इति द्विर्वचनम् । “भृजामित्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । “श्रा-
भ्यस्तयोरतः” इति आकारलोपः ॥

द्वितीया ॥

चतस्रो दिवः प्रदिशश्चतस्रो भूम्या उत ।

देवा गर्भं समैर्यन्त तं व्यूर्णुवन्तु सूतवै ॥ २ ॥

चतस्रः । दिवः । प्रदिशः । चतस्रः । भूम्याः । उत ।

देवाः । गर्भम् । सम । ऐर्यन्त । तम् । वि । व्यूर्णुवन्तु । सूतवै ॥ २ ॥

दिवः द्युलोकस्य संबन्धिन्यः याश्चतस्रः चतुःसंख्याकाः प्रदिशः प्रकृ-
ष्टा दिशः प्राच्याद्याः प्रधानदिशः सन्ति । उत अपि च भूम्याः भू-
लोकस्य याश्चतस्रः प्रदिशः सन्ति । ॥ चतुर्शब्दस्य जसि “विचतुरोः

१ A समैर्युतं, changed to समैर्युतां ; B D K V समैर्युतां. We with J R S.

1 S' Kd तपेनिति for सेसेनिति. 2 S' Kd संवधाः.

स्त्रियां तिसृचतसृ” इति चतस्रादेशः । “अचि र ऋतः” इति रेफादेशः ।
 त्रः संख्यायाः [फि० २. ५] इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः । स्यानिवज्ञावा-
 त् तदादेशोऽपि आद्युदात्त एव ॥ ता दिग्देवताः देवाः इन्द्रादयश्च
 गर्भम् पूर्वं समैरयन् संगतम् अकुर्वन् । गर्भम् उदपादयन्नित्यर्थः । इदा-
 नीं ते देवाः सूतवे प्रसवितुं गर्भाशयाद् विनिर्गन्तुं [तम्] उदरस्थं गर्भं
 व्यूर्णवन्तु विगताच्छादनं कुर्वन्तु । जरायोः सकाशाद् विमुक्तं कुर्वन्तु इत्य-
 र्थः । ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । छान्द-
 सौ गुणः । विः उपसर्गः । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् [फि० ४. १३] इति
 उदात्तः । यणादेशे “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” इति पर
 ऊकारः स्वर्यते ॥

तृतीया ॥

सूपा व्यूर्णोतु वि योनिं हापयामसि ।

अथर्या सूषणे त्वमव त्वं विष्कले सृज ॥ ३ ॥

सूपा । वि । ऊर्णोतु । वि । योनिम् । हापयामसि ।

अथर्यं । सूषणे । त्वम् । अव । त्वम् । विष्कले । सृज ॥ ३ ॥

सूपा सवित्री प्रजनयित्री देवता । ॥ पूरु प्राणिगर्भविमोचने ।
 अस्माद् औणादिकः स्वप्नप्रत्ययः ॥ यद्वा सुः सवनम् उत्प-
 त्तिः । ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥ सुवं सनोति प्रयच्छ-
 तीति सूपा । ॥ णु दाने । “जनसनखनक्रमगमो विट्” इति वि-
 ट् प्रत्ययः । “विङ्गनोरनुनासिकस्यात्” इति आत्त्वम् । छान्दसः सुलो-
 पः ॥ यद्वा शोभना उपाः सूपा । ॥ “सुपां सुलुक्” इति
 सोर्डादेशः । भसंज्ञाऽभावेऽपि डित्करणसामर्थ्यात् टिलोपः ॥ एवंभू-
 ता देवता व्यूर्णोतु गर्भं विगतावरणं करोतु । जरायुबन्धनं विश्लेषयतु
 इत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो
 लुक् । “ऊर्णोतेर्विभाषा” इति वृद्धिविकल्पनाद् गुणः ॥ वयमपि
 सुखप्रसवाय योनिम् गर्भनिर्गममार्गं वि हापयामसि विहापयामः । यथा

गर्भः सुखेन निपतति तथा विवृतं कारयाम इत्यर्थः । ॥ ओहाइ गतौ । अस्मात् णिच् । “अर्तिह्री०” इत्यादिना पुगागमः । “इदन्तो मसिः” ॥ हे सूपणे । सुवं संनोति प्रयच्छतीति सूपणिः सुखप्रसव-कारिणी देवता । ॥ “छन्दसि वनसनरक्षिमयाम्” इति सनोतेः इन् प्रत्ययः ॥ तस्याः संवोधनम् । त्वमपि मदीयेन अनेन सुखप्रसव-कर्मणा मीता सती अथय योनिं विशेषय । यद्वा । अथय गर्भिण्याः संधिवन्धान विमुञ्च । ॥ सार कृप अथ दौर्बल्ये । चुरादिवात् स्वा-यिको णिच् । अदन्तात् उपधावृद्धभावः ॥ तथा हे विष्कले । विष्क इत्यनुकरणशब्दः । तं लाति आदत्ते करोतीति विष्कलिः सूति-मास्तुतः । ॥ ला आदाने । अस्माद् औणादिकः किप्रत्ययः । “आतो लोप इटि च” इति आकारलोपः ॥ यद्वा । विट् व्याप्ता सती कलयति प्रेरयतीति विष्कला । ॥ विप्लु व्याप्तौ । “क्विप् च” इति कर्तरि क्विप् । कल गतौ इत्यस्मात् पचाद्यच् ॥ विट् चासौ कला चेति विष्कला । हे तथाविधे देवते त्वम् अव सृज गर्भम् अवाङ्मुखं प्रेरय । ॥ सृज विसर्गे । तुदादिवात् शः ॥

चतुर्थी ॥

नेवं मांसे न पीवसि नेवं मृजस्वाहृतम् ।

अवैतु पृश्नि शेवंलं शुनें जरायुवत्तवेवे जरायुं पद्यताम् ॥ ४ ॥

नऽइव । मांसे । न । पीवसि । नऽइव । मृजस्सु । आऽहृतम् ।

अवं । एतु । पृश्नि । शेवंलम् । शुनें । जरायुं । अत्तवे । अवं । जरायुं ।

पद्यताम् ॥ ४ ॥

हे प्रसवित्रि त्वं मांसेन उदरगतेन नेव पीवसि । इवशब्दो भिन्नक-मः । मांसेनेव न पीवसि । यथा मांसेन शरीरगतेन स्ववीयसी भव-

१ B न corrected into न; S न We with ADRKV. = ADRSPPTJ पद्वः.
We with KB

१ S Kd प्रसवोति. 2 S Kd गर्भिणीभ्याः. Is it meant for गर्भगर्भिण्याः?

सि न तथा अनेन जरायुणा । किंतु तत् जरायु शत्यकल्पम् । ॥ पी-
व मीव णीव स्यौत्ये इति धातुः ॥ एतत्पतने शरीरबाधो नास्ति
इत्याह । मज्जसु मज्जोपलक्षितेषु धातुषु एतत् जरायु आहतम् आवृद्धं
स्नाय्वादिकमिव न भवति । किंतु तदसंबद्धमेव वर्तते इत्यर्थः ॥ यद्वा हे
जरायु त्वं मांसेन शरीरगतेन संबद्धं सत् नेव पीवसि । इवशब्दः अव-
धारणे । नैव प्रवृद्धं भवसि । तथा त्वं मज्जसु नेव आहतम् नैव संबद्धम्
असि । तथा च निगमान्तरम् । “स्ववित्त्यवपद्यस्व न मांसेषु न स्नावसु
न वद्धम् असि मज्जसु” इति ॥ अतः कारणात् शेवलम् जलस्योपरि
स्थितशैवालवत् आन्तरावयवासंबद्धं पृश्नि शुभ्रवर्णं तत् जरायु गर्भवेष्टनम्
अवैतु । अवाक् पततु ॥ तस्य मलवत्स्याज्यताम् आह । शुने अत्त-
वे । ॥ पष्ठवर्षे चतुर्थी । “अयुवमघोनाम् अतद्धिते” इति संप्रसारण-
म् ॥ शुनो भक्षणाय । अव पततु इति संबन्धः । ॥ अद भक्षणे
इत्यस्मात् “तुमर्षे सेसेन” इति तवेर्न प्रत्ययः ॥ आदरार्थं पुनस्तदे-
वाह । जरायु अव पद्यताम् अवाग् भूमौ निपततु । ॥ पद गतौ । दिवा-
दितात् श्यन् । नित्वाद् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते “तिङ्तिङः” इति निपातः ॥

पञ्चमी ॥

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गृवीनिके ।

वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणां जरायुं पद्यताम् ॥ ५ ॥

वि । ते । भिनद्मि । मेहनम् । वि । योनिम् । वि । गृवीनिके इति ।

वि । मातरम् । च । पुत्रम् । च । वि । कुमारम् । जरायुणा । अव । ज-
रायुं । पद्यताम् ॥ ५ ॥

हे गर्भिणि ते तव मेहनम् मूत्रावसेकद्वारं वि भिनद्मि विदारया-
मि । ॥ भिदिर् विदारणे । रुधादितात् श्चम् प्रत्ययः ॥ न
केवलं मेहनम् अपि तु तदाधारभूतां योनिं वि भिनद्मि शिशुनिर्गम-

1 S' Kd कित्तवजरायु, which we conjecturally emend. 2 S' Kd तत्संबन्धम्. 3 So, S' Kd. I have not been able to verify the quotation. 4 S' Kd तवेर्.

नयोग्यां करोमि ॥ तथा गवीनिके योनेः पार्श्ववर्तिन्यौ निर्गमनप्रतिव-
 न्तिके नाड्यौ वि भिनद्मि ॥ मेहनादिविभेदनस्य प्रयोजनं दर्शयति वि
 मातरम् इति । मातरम् जननीं पुत्रम् । पुंनाम्नो नरकात् त्रायत इति
 पुत्रः । पुरु बहुलं त्रायत इति [वा] पुत्रः । ॥ तद् उक्तं यास्केन । पुत्रः
 पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा [नि० २, ११] इति ।
 परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ॥ तौ उभौ वि भिनद्मि विशेषयामि ।
 गर्भाशयात् पुत्रं निर्गमयामीत्यर्थः ॥ तथा जरायुणा उत्वेन कुमारम् पुत्रं
 वि भिनद्मि । जरायुकुमारावपि परस्परं विश्लिष्टौ करोमीत्यर्थः । अन-
 न्तरं जराय्वपि उदरस्थम् उत्वम् अव पद्यताम् अवपततु ॥

र्यप्” इति भरणार्थं यप् । “आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानुदा-
त्तम् ॥ । एवंभूत शिशो त्वं जरायुणा गर्भवेष्टनेन साकम् सह पत
गर्भाशयात् शीघ्रं निर्गच्छ ॥ ॥ “सहयुक्तेऽग्रधाने” इति सहार्थेन सा-
कंशब्देन योगे जरायुणा इति अग्रधान्ये तृतीया ॥ । अग्रधान्येनोक्तं
जरायुपतनं प्राधान्येनापि निर्दिशति अव जरायु पद्यतामिति । व्याख्यातम् ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः समाप्तः ॥

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “जरायुजः” इत्येतत् प्रथमं सूक्त-
म् । तस्य वातपित्तक्षेपविकारजेषु रोगेषु यथोचितमेदोमधुसर्पिस्त्रैलपाय-
नादिकर्मसु विनियोगः । “जरायुज इति मेदो मधु सर्पिस्त्रैलं पाययति”
इत्यादि सूत्रम् [कौ० ४. २] ॥

तथा दुर्दिननिवारणे अतिवृष्टेर्निवारणे च “जरायुज इति दुर्दिनम्
आयन् प्रत्युत्तिष्ठत्यन्वृचम्” [कौ० ५. २] इत्यादिसूत्रोक्तानि सूर्योपस्थानो-
दकप्रक्षेपादीनि कर्माणि अनेन सूक्तेन कुर्यात् ॥

अस्य “मुञ्च शीर्षक्याः” इति तृतीयया ऋचा सर्वेषु व्याधिषु संपाता-
भिमन्त्रणसंस्कृतेन उदकघटेन व्याधितम् अभिपिञ्चेत् । “मुञ्चेत्याभावय-
ति” इति [कौ० ४. ३] सूत्रात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

जरायुजः प्रथम उस्त्रियो वृषा वातभ्रंजा स्तनयन्नेति वृष्ट्या ।

स नो मृडाति तन्व्यं ऋजुगो रुजन् य एकमोजस्त्रेधा विचक्रमे ॥ १ ॥

जरायुजः । प्रथमः । उस्त्रियः । वृषा । वातभ्रंजाः । स्तनयन् । एति । वृष्ट्या ।

सः । नः । मृडाति । तन्व्यं । ऋजुगः । रुजन् । यः । एकम् । ओजः । त्रे-

धा । विचक्रमे ॥ १ ॥

जरायुजः जरायोः सकाशाद् उत्पन्नः । अदितिपुत्रत्वात् जरायुजत्व-

म । श्रूयते हि । “अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनम्
 “अपचत् । तस्या उच्छेषणम् अददुः । तत् प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
 “तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त” [तै० सं० ६. ५. ६. १] इति ।
 यडा । दिवि जरायुस्थानानि नक्षत्राणि अभिभूय उद्भूतत्वात् जरायु-
 जः । आम्नायते हि । “द्यौर्वशा स्तनयितुर्गर्भो नक्षत्राणि जरायु
 सूर्यो वत्सो वृष्टिः पीयूषः” इति । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्मा-
 त् “पञ्चम्याम् अजातौ” इति डप्रत्ययः । “टेः” इति टिलोपः । प्र-
 त्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ प्रथमः सर्वस्मात् जगतः पूर्वम् उद्भू-
 तः । उस्त्रियः । उस्त्राः किरणाः । वसन्ति निवसन्ति एभिर्जना इति
 व्युत्पत्तेः । ॥ वस निवासे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ१ २. १३]
 रक् प्रत्ययः । “वचिस्त्रपि” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ ते अस्य सन्ती-
 त्सुस्त्रियः । ॥ मत्त्वर्षीयो घः ॥ वृषा वर्षप्रदः सूर्यः । ॥ वृ-
 ष सेचने । कनिन् युवृषितक्षीत्यादिना [उ० १. १५४] कनिन् प्रत्य-
 यः ॥ वातव्रजाः वातवत् शीघ्रं व्रजति गच्छतीति वातवजाः । ॥ व्र-
 ज गतौ । अस्माद् असुन् प्रत्ययः ॥ यडा वातानां व्रजः समूहो
 यस्मासौ वातव्रजाः । पर्याणसमये बहुतरवायुयुक्तत्वात् । ॥ “सुपां सुपो
 भवन्ति” इति सोर्जसादेशः ॥ ईहशः सूर्यः स्तनयन् मेघान् गर्ज-
 यन् वृष्ट्या महत्तरेण प्रवर्षणेन सह एति आगच्छति । ॥ स्तनयन्
 इति । स्तन देवशब्दे । चुरादिः अदन्तोयम् ॥ श्रूयते हि । “यदा
 खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति” [तै० सं० २.
 ४. १०. २] इति ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याजायते वृष्टिः [म० सू० ३. ७६] ॥

इति स्मृतेश्च ॥ सः आदित्यः नः अस्माकं तन्वे तनूं शरीरम् । ॥ कि-
 याग्रहणं कर्तव्यम् इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ मृडाति मृ-
 डयतु । ॥ मृडाति । मृड सुखने । अस्मात् लेटि आडागमः ॥ किं

कुर्वन् । रुजन् त्रिदोषजनितरोगादिकं भञ्जन् निवर्तयन् । ॥ रुजो भङ्गे ।
 नुदादित्वात् शः ॥ तमेव आदित्यं विशिनष्टि । ऋजुगः ऋजु अकु-
 टिलं गच्छतीति ऋजुगः । ॥ “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति गमेर्ङप्रत्य-
 यः ॥ यः सूर्यः एकम् अभिन्नम् ओजः आत्मीयं तेजः त्रेधा त्रि-
 प्रकारेण अग्निवायुसूर्यात्मना विचक्रमे विविधम् आक्रान्तवान् । पृथिव्यादि-
 लोकत्रयम् आक्रम्य अधिपतित्वेन स्थितवान् इत्यर्थः । स सूर्यः मृडातीति
 पूर्वेण संवन्धः । ॥ क्रमु पादविक्षेपे । “वेः पादविहरणे” इति आ-
 त्मनेपदम् ॥ यद्वा । यः सूर्यः एकमेव स्वकीयम् ओजः तेजः
 त्रेधा त्रिप्रकारेण वाय्वग्निचन्द्रात्मना विचक्रमे कृत्स्नशरीराणि आक्रम्य व-
 र्तेते । वातपित्तक्षेपमलक्षणदोषत्रयकारिदेवतात्मना सर्वत्र अयमेव वर्तते इ-
 त्यर्थः ॥ अतः सूर्यप्रार्थनया दोषत्रयोद्धृतस्य रोगजातस्य निवृत्तिरुपपन्ना ॥

द्वितीया ॥

अङ्गेअङ्गे शोचिषा शिञ्जियाणं नमस्यन्तस्ता हविषा विधेम ।

अङ्कान्तमङ्कान् हविषा विधेम यो अग्रभीत पर्वस्या ग्रभीता ॥ २ ॥

अङ्गेऽअङ्गे । शोचिषा । शिञ्जियाणम् । नमस्यन्तः । ता । हविषा । विधेम ।

अङ्कान् । समऽअङ्कान् । हविषा । विधेम । यः । अग्रभीत । पर्व । अस्य ।

ग्रभीता ॥ २ ॥

अङ्गेअङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् । “अङ्ग-
 इत्यादी च” इति प्रकृतिभावात् “एङः पदान्तादति” इति पूर्वरूपत्वाभावः ।
 “तस्य परम् आग्नेडितम्” । “अनुदात्तं च” इति परस्य अङ्गशब्दस्य अ-
 नुदात्तत्वम् ॥ सर्वप्राणिशरीरेषु शोचिषा दीप्त्या शिञ्जियाणम् व्याप्य
 वर्तमानम् । प्राणात्मना व्याप्य वर्तमानम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । “प्राणः
 मजानाम् उदयत्येप सूर्यः” [प्र० उ० १, ८] इति । ॥ श्रिज् सेवायाम् ।
 अस्मात् “छन्दसि लिट्” इति वर्तमाने लिट् । “लिटः कानज्वा” इति
 तस्य कानजादेशः । “अचि श्रुधानु” इत्यादिना इयङादेशः । “चितः”
 इति अन्तोदात्तत्वम् । न च “अभ्यस्तानामादिः” इति आद्युदात्तत्वं शङ्क-

नीयम् । तस्य सार्वधानुकविषयत्वात् ॥ हे सूर्य ईदृशं त्वा त्वा नम-
स्यन्तः नमः कुर्वन्तः । स्तुतिनमस्कारादिभिः पूजयन्त इत्यर्थः । हविषा च-
र्वाज्यसमिदादिना विधेम परिचरेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । विध
विधाने । तुदादित्वात् शः । शस्य ङित्वात् लघूपधगुणाभावः । नमस्यन्त
इति । “नमोवरिवश्चिन्नङः क्यच्” इत्यत्र “नमसः पूजायाम्” इति वि-
शेषितत्वात् पूजार्थं क्यच् । “नः क्ये” इति पदसंज्ञाया नियमितत्वात् अत्र
पदसंज्ञाया अभावेन रुत्वाद्यभावः । तदन्तात् लटः शत्रादेशः । शपः पि-
त्वाद् अनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधानुकस्वरेण । अतः चित्स्वरेण क्यज-
न्तस्य अन्तोदात्तत्वे शबकारेण सह एकादेशस्यापि “एकादेश उदात्तेनोदा-
त्तः” इति उदात्तत्वम् ॥ तथा अङ्गान् अञ्चनशीलान् गमनशीलान्
सूर्यस्य अनुचरान् समङ्गान् समञ्चनशीलान् समीपे वर्तमानान् अन्तरङ्गा-
नपि परिवारभूतान् देवान् हविषा विधेम परिचरेम । ॥ अञ्चु गतिपू-
जनयोः । अस्मात् “हलश्च” इति कर्तरि बाहुलकाद् घञ् । “चजोः कु
षिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ हविःप्रदानस्य प्रयोजनम् आह यो अ-
ग्रमीदिति । अग्रमीता ग्रहीता ग्राहको यः ज्वरादिरूपो रोगः अस्य पुरुषस्य
पर्व पर्वणि शरीरावयवसंधीन अग्रमीत् अग्रहीत् । व्याप्य बाधत इत्य-
र्थः । तस्य रोगजातस्य निवृत्तये हविषा विधेमेति पूर्वेण संबन्धः । ॥ अ-
ह उपादाने । अस्मात् लुङि “ह्येः सिच्” । “अतो हलादेः” इति प्रा-
प्ताया वृद्धेः “ह्यन्तक्षण” इति प्रतिषेधः । “ह्यग्रहोर्भश्चन्दसि” इति भ-
त्वम् । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥

तृतीया ॥

मुञ्च शीर्षत्वा उत कास एनं परुषरुविशेषा यो अस्य ।

यो अञ्जजा वातजा यश्च शुष्मो वनस्पतीन्सत्ततां पर्वतांश्च ॥ ३ ॥

मुञ्च । शीर्षत्वाः । उत । कासः । एनम् । परुः ऽपरुः । आऽविशेषः । यः । अस्य ।

यः । अञ्जजाः । वातजाः । यः । च । शुष्मः । वनस्पतीन् । सत्तताम् । पर्व-
तान् । च ॥ ३ ॥

हे सूर्य शीर्षत्वाः शीर्षं शिरः अञ्चति गच्छति व्याप्य बाधत इति शीर्षक्तिः शिरोरोगः । तस्मात् सकाशाद् एनं पुरुषं मुञ्च मोचय । शिरोरोगं निवर्तयेत्यर्थः । उत अपि च यः कासः हृत्कण्ठमध्यवर्ती प्रसिद्धः श्लेष्मरोगविशेषः एनं पुरुषम् आविवेश प्रविष्टवान् । प्रवेशन-प्रकारमेव आह । अस्य पुरुषस्य परुःपरुः सर्वान् संधिवन्धान् आविवेश । ॥ विश प्रवेशने । अस्मात् लिट् ॥ तथाविधात् काससुरोगाद् एनं मोचयेति पूर्वेण संबन्धः । इदानीं वातपित्तश्लेष्मविकारजनितानां सर्वेषामपि व्याधीनाम् अस्मात् पुरुषाद् अन्यत्रावस्थानं प्रार्थयते यो अभ्रजा इति । यो रोगः अभ्रजाः । अपो विभर्तीत्यभ्रं प्रवर्षको मेघसंघः तस्मात् जायते प्रवर्षणोदकसंसर्गेण उत्पद्यत इति अभ्रजाः श्लेष्मरोगः । ॥ “जनसनखनक्रमगमो विट्” इति विट् प्रत्ययः । “विङ्गनोरनुनासिकस्यात्” इति आत्त्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा यो वातजाः वातात् कौष्ठ्यात् वायोर्जात उत्पन्नो रोगः यश्च शुष्मः शोषकः पित्तविकारजनितो ज्वरादिरोगोस्ति दोषत्रयोद्भूतः स सर्वोपि रोगः एनं पुरुषं विहाय वनस्पतीन् काननस्यान् वृक्षान् पर्वतांश्च मनुष्यसंचाररहितान् शिलोच्चयांश्च सचतां समवैतु । आश्रयतु इत्यर्थः । ॥ ष-च समवाये । शुष्म इति । शुष शोषणे । अस्मात् अब्रिस्तिविस्तिशुषिभ्यः क्ति [उ० १. १४१] इति मन् प्रत्ययः । तस्य किङ्कजावात् लघूपधगुणाभावः । निस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । वनस्पतीन् इति । वनानां पतिः वनस्पतिः । “पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्” इति सुडागमः । “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

शं मे परस्मै गात्राय शमस्त्ववराय मे ।

शं मे चतुर्थ्यां अङ्गेभ्यः शमस्तु तन्वेऽ मम ॥ ४ ॥

शम । मे । परस्मै । गात्राय । शम । अस्तु । अवराय । मे ।

शम । मे । चतुःऽभ्यः । अङ्गेभ्यः । शम । अस्तु । तन्वे । मम ॥ ४ ॥

हे पर्जन्य ते तव संवन्धिन्यै विद्युते विद्योतमानायै सौदामिन्यै नमः
 अस्तु मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु । यद्वा । नम इत्यन्तनाम । म-
 या ह्यमानं हविर्लक्षणम् अन्नं भवतु । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा-
 लंवपड्योगाच्च” इति चतुर्थी । द्युत दीप्तौ । अस्माद् विपूर्वात् “क्तिप्
 च” इति किप् ॥ तथा ते तव संवन्धिने स्तनयित्वे स्तनितं ध्वनिं
 कुर्वते अशनये नमः अस्तु । ॥ स्तन देवशब्दे । अस्मात् चुरादि-
 त्वात् णिच् । अदन्तत्वाद् उपधावृद्ध्यभावः । स्तनिहृषिषुषिगदिमदिभ्योणे-
 रिलुच् [उ० ३. २९] इति ण्यन्ताद्धातोः इलुच् प्रत्ययः । “अयामन्तात्वा-
 येत्त्विष्णुषु” इति णेरयादेशः ॥ तथा ते तव संवन्धिने अश्मने ।
 मेघनामैतत् । व्यापनशीलाय मेघाय नमः अस्तु भवतु ॥ कुतो हेतो-
 र्नमस्कार इत्यत आह येनेति । येन कारणेन दूडाशे दुःखेन दाश्य-
 ते दाप्यते इति दूडाशो लुब्धः । स्तुतिनमस्कारहविरादीनाम् अमृदाते-
 त्यर्थः । ॥ दाशु दाने । अस्माद् अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञि
 “दुरो दाशनाशदभ्येष्टिति वक्तव्यम्” इति दुरो रेफस्य उत्तम् उत्तर-
 पदादेः घुवं च ॥ तादृशे पुरुषे अस्यसि क्षिपसि अशनिं प्रक्षिपसि ।
 अतो हेतोः अशनिभयनिवृत्तये नमस्करोमीत्यर्थः । ॥ असु क्षेपणे ।
 “दिवादिभ्यः श्यन्” इति श्यन् प्रत्ययः । “ञित्यादिर्नित्यम्” इति आ-
 द्युदात्तत्वम् । “यवृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीया ॥

नमस्ते प्रवतो नपाद् यतस्तपः समूहसि ।

मृडयां नस्तनूभ्यो मयस्तोकेभ्यस्कृधि ॥ २ ॥

नमः । ते । मृड्वत् । नपात् । यतः । तपः । समूहसि ।

मृडय । नः । तनूभ्यः । मयः । तोकेभ्यः । कृधि ॥ २ ॥

न केवलं विद्युदादिभ्यो नमस्कारः अपि तु पर्जन्यस्यापि नमस्कारः
 क्रियते । हे प्रवतो नपात् प्रवतः प्रगतस्य स्वस्मात् प्रच्युतस्य त्वद्विषय-
 स्तुतिनमस्काराद्यकर्तुः पुरुषस्य नपात् न पातः न पालक । असेवकस्य
 ॥

अशनिभयप्रदातरित्यर्थः । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति प्रशब्दाद् गम्यर्थे अभिधेये वतिप्रत्ययः । ननु “वत्यन्ताश्च” इति अव्ययसंज्ञायां कथं लिङ्गसंख्याभ्यां योगः । उच्यते । उपसर्गाच्छन्दसि धातौ इत्येव उच्यमानेपि धातोः अभिधेयत्वासंभवेन सामर्थ्यात् धात्वर्थः सेत्स्यति । तथापि क्रियमाणम् अर्थग्रहणम् एतत् ज्ञापयति ससाधने धात्वर्थे अभिधेये उपसर्गाद् वतिर्भवतीति । तथा च साधनस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात् तदभिधायिनो वत्यन्तस्यापि लिङ्गसंख्यायोगित्वेन अनव्ययत्वम् । आह च महाभाष्यकारः । कः पुनर्धातुकृतोर्थ इति । साधनम् । साधने भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योज्यत इति । पा रक्षणे । पातीति पात् । अस्मात् लटः शत्रादेशः । नञ्समासे “नलोपो नञः” इति नलोपे प्राप्त “न-भ्राणनपात्” इति नञः प्रकृतिभावः । “सुवामन्ति ते पराङ्गवत् स्वरे” इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्तितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ यडा । प्रवतः प्रगतस्य भुवः सकाशात् प्रचण्डैः सूर्यकिरणैरुद्धृतस्य उदकस्य नपात् न पातयितः । अकाले उदकं यथा अधो न पतति तथा उपरिष्ठात् मेघमण्डले धारयितरित्यर्थः । ॥ पातयतेः क्तिप् ॥ हे ईदृश पर्जन्य ते तुभ्यं नमः नमस्कारः भवतु ॥ तस्य नमस्कार्यत्वम् आह । यतः यस्मात् कारणात् तपः पातकदाहकं तेजः समूहसि संहतं करोषि । अशनिरूपेण ग्रक्षिपसीत्यर्थः । ॥ ऊह वितर्कं । अत्र उपसर्गवशात् संघीकरणम् अर्थः ॥ हे पर्जन्य नः अस्माकं तनूभ्यः शरीरेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ मृडय । अशनिनिव्वारणेन शरीरस्य सुखं जनयेत्यर्थः ॥ तथा तोकेभ्यः । अपत्यनामैतत् । अस्माकम् अपत्येभ्यः पुत्रपौत्रादिरूपेभ्यः मयः । सुखनामैतत् । सुखं कृधि कुरु । नमस्कारादिना प्रीतः सन् अशनिम् अस्मदीयेभ्यः सर्वेभ्यो निवारयेत्यर्थः । ॥ करोतेर्लोङि “सेर्हपिच्च” इति हिरादेशः । “वहु-लं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । “श्रुशृणुपृकृष्टृभ्यश्छन्दसि” इति हे-धिरादेशः । “कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

तृतीया ॥

प्रवतो नपात्तम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृष्णः ।

विद्म ते धाम परमं गुहा यत् समुद्रे अन्तर्निहितासि नाभिः ॥ ३ ॥

प्रवतः । नपात् । नमः । एव । अस्तु । तुभ्यम् । नमः । ते । हेतये । तपुषे ।

च । कृष्णः ।

विद्म । ते । धाम । परमम् । गुहा । यत् । समुद्रे । अन्तः । निहिता । अ-
सि । नाभिः ॥ ३ ॥

हे प्रवतो नपात् । व्याख्यातम् एतत् । ॥ स्वरे तु विशेषः । पादा-
दितात् पष्ठ्यामन्वितसमुदायस्य “आमन्वितस्य च” इति पाष्ठिकम् आ-
द्युदात्तत्वम् ॥ हे पर्जन्य तुभ्यं नम एव नमस्कार एव अस्तु भव-
तु । तदतिरिक्तं परिचरणं न कर्तुं प्रभवाम इत्यर्थः ॥ तथा ते तव हे-
तये हन्यनेनेति हेतिः आयुधम् । ॥ “अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तय-
श्च” इति हन्तेः क्तिनि अन्तोदात्तो निपात्यते ॥ तामेव विशिनष्टि ।
तपुषे तापकारिण्यै । ॥ तप संतापे । अतिपृवपियजितनिधनितपित्र-
पिभ्यो नित् [उ० २, ११६] इति उत् प्रत्ययः । तस्य निङ्गद्वावाद् आ-
द्युदात्तत्वम् ॥ संतापकारिणे अशनिरूपाय आयुधाय च नमः कृ-
ष्णः कुर्मः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात् लटि “धिन्विकृष्योर
च” इति उग्रप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । तस्य “अतो लोपः” इति लोपे
सति “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्यानिवद्वावात् लघूपधगुणाभावः ।
“लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्वाः” इति अङ्गान्तस्य उकारस्य लोपः ॥ पर्ज-
न्यस्य निवासस्थानापरिज्ञाने नमस्कारायोगम् आशङ्क्य तदपि जानीम इ-
त्याह । हे पर्जन्य ते तव संवन्धि गुहा गुहायाम् । ॥ “सुपां सुलुक्”
इति सप्तम्या लुक् ॥ गुहावत् परैरगम्ये प्रदेशविशेषे परमम् उत्कृष्टं
यत् प्रसिद्धं धाम निवासस्थानं तद् विद्म वयं जानीमः । ॥ विद
ज्ञाने । “विदो लटो वा” इति मसो मादेशः ॥ किं पुनस्तद् इ-
त्याह । समुद्रे । अन्तरिक्षनामैतत् । ॥ समुद्रवन्ति अस्माद् उदकानि
इति समुद्रः । आह च यास्कः । समुद्रः कस्मात् । समुद्रवन्त्यस्मादापः

समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेस्मिन् भूतानि समुदको भवति समुनन्तीति वा [नि० २. १०] इति ॥ ईदृशे अन्तरिक्षे अन्तः मध्ये नाभिः । यथा देहमध्ये नाभिचक्रे सर्वा नाड्यो वद्धा भवन्ति तथा पर्जन्ये कृत्स्नं मेघमण्डलं वद्धं वर्तत इति नाभित्वव्यपदेशः । हे पर्जन्य त्वं तत्र निहिता स्थापिता नाभिः असि भवसि । नाभिचक्रवत् कृत्स्नस्य मेघमण्डलस्य धारकत्वेन अन्तरिक्षमध्ये अवस्थितो भवसीत्यर्थः । ॥ निपूर्वात् धाजः कर्मणि निष्ठा । “दधातेर्हिः” इति हिरादेशः । “गतिरननारः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् । नाभ्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गता । णह बन्धने । नहो भश्च [उ० ४. १२५] इति इप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नाभिश्चः ॥

चतुर्थी ॥

यां त्वां देवा असृजन्तु विश्व इषुं कृण्वाना असंनाय धृष्णुम् ।

सा नो मृड विदधे गृणाना तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

याम् । त्वा । देवाः । असृजन्तु । विश्वे । इषुम् । कृण्वानाः । असंनाय । धृष्णुम् ।

सा । नः । मृड । विदधे । गृणाना । तस्यै । ते । नमः । अस्तु । देवि ॥ ४ ॥

पूर्वत्र पर्जन्यस्य प्राधान्येन प्रार्थना कृता । अधुना अशनिमेव प्राधान्येन प्रार्थयते । हे अशने [यां] त्वां त्वां विश्वे सर्वे देवाः दानादिगुणयुक्ता इन्द्रादयः असृजन्तु सृष्टवन्तः । किमर्थम् इत्यत आह । असंनाय क्षेपणाय अनभिमेतेषु पुरुषेषु प्रक्षेप्तुम् । ॥ असु क्षेपणे । भावे ल्युट् ॥ । धृष्णुम् धर्षिकां शत्रूणां हिंसने प्रगल्भम् । ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । “त्रसिगृधिघृषिधिषेः क्तुः” इति कुप्रत्ययः ॥ । इषुम् शरं कृण्वानाः कुर्वाणाः । इषुकरणाद्धेतोः असृजन्तेत्यर्थः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “लक्षणहेतोः क्रियायाः” इति हेतौ शानच् । “धिन्विकृण्वोर च” इति उप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः ॥ । सा तस्याविधा त्वं विदधे । यज्ञानामेतत् । विन्दन्ति प्राप्नुयन्ति अनेन फलम् इति विदधो यज्ञः । ॥ विद्ध लाभे । रुदिविदिभ्यां कित् [उ० ३. ११५] इति कारणे अप्रत्ययः । कित्त्वात्

लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ । अधुना मया क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः । गृणाना स्तूयमाना । ॥ गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आप्रत्ययः । “आभ्यस्तयोरातः” इत्याहोपः । “चितः” इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ । यद्वा । विद्यन्ते ज्ञायन्ते नक्षत्राणि अस्मिन् इति विदथम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् गृणाना शब्दायमाना । गर्जन्तीत्यर्थः । नः अस्मान् मृळं मृडय । तन्निमित्तभयनिवारणेन सुखयेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुम् आह । हे देवि अन्तरिक्षे विद्योतमाने अशने तस्यै तादृश्ये उक्तमहिमोपेतायै ते तुभ्यं नमः नमस्कारः अस्तु भवतु । ॥ तस्या इति । “सावेकाचः” इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य “त गो-श्वन्त्साववर्णः” इति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वरेण आदिरुदात्तः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“भगम् अस्या वर्चः” इति सूक्तेन स्त्रियाः पुरुषस्य वा दौर्भाग्यकरणे तदुपभुक्तमात्यकन्दुकदन्तधावनकेशानां सूत्रोक्तप्रकारेण [नि]खननादिकर्माणि कुर्यात् । तथा च कौशिकः । “भगम् अस्या वर्च इति मौलानिष्पमन्द-दन्तधावनकेशान् ईशानहतायाः” इत्यादि [कौ० ४, १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

भगमस्या वर्च आदिष्यधि वृक्षादिबु सजम् ।

महाबुम् इव पर्वतो ज्योक् पितृष्वास्ताम् ॥ १ ॥

भगम् । अस्याः । वर्चः । आ । अदिषि । अधि । वृक्षात् ऽइव । सजम् ।

महाबुम्ऽइव । पर्वतः । ज्योक् । पितृषु । आस्ताम् ॥ १ ॥

अस्याः अनभिमतयाः स्त्रिया भगम् भाग्यं वर्चः तज्जेतुभूतं शारीरम् असाधारणं तेजश्च आदिषि आददे । मन्त्रप्रभावात् स्वीकरोमीत्यर्थः । ॥ बु-दान् दाने । “आडो दोऽनास्यविहरणे” इति आत्मनेपदम् । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लुङ् । “स्याध्वोरिच्च” इति सिचः कित्त्वम् तत्स-

नियोगेन धातोराकारस्य इत्वम् । सिचः कित्वाद् गुणाभावः । भगम् इति । भज सेवायाम् । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति करणे घः । “चजोः कु घिण्यतोः” इति कुत्वम् । वृषादेः आकृतिगणत्वाद् आद्युदात्तत्वम् । वर्च इति । वर्च दीप्तौ इत्यस्माद् भावे असुन् । तस्य नित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ । वर्चस आदाने दृष्टान्तः । वृक्षादिव महीरुहादिव । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । पुष्पिताद् वृक्षाद् यथा स्रजं पुष्पनिकरं जना आददते तथेति पूर्वेण संबन्धः । ॥ स्रज विसर्गे । “ऋत्विग्दधृक्सगिदगुणिगञ्चुयुजिकुञ्चां च” इति किन्नन्तो निपातितः । वृक्षादिवेति । “इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्” इति समासः ॥ । एवम् अपहृतवर्चस्का सा स्त्री किं करोतु इत्यत आह । महाबुध इव महान् दीर्घतरो बुधो भूलं यस्य स महाबुधः । भूम्याम् अधिकतरं निखात इत्यर्थः । ॥ बन्ध बन्धने । बन्धेर्ध्रिबुधी च [उ० ३. ५] इति नक् प्रत्ययः तत्संनियोगेन धातोर्बुधादेशश्च । “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” इति महच्छब्दस्य आकारः ॥ । तादृशः पर्वतः पर्ववान् शिलोच्चयः । ॥ पर्ववान् पर्वत इति हि निरुक्तम् [नि० १. २०] ॥ । स यथा स्वस्यानात् न चलति तथा इयमपि दुर्भगा स्त्री ज्योक् चिरकालं पितृषु वक्ष्यमाणेषु पितृमात्रादिगृहेषु आस्तां निवसतु । पित्रादिगृहात् न कदाचित् पत्युर्मुखम् अवलोकयतु इत्यर्थः । ॥ आस उपवेशने । “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” इति तङ् । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । “तिङ्गितिङः” इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ।

द्वितीया ॥

एषा ते राजन् कन्यां वधूनि धूयतां यम् ।

सा मातुर्वध्यतां गृहेषु भ्रातुरपो पितुः ॥ २ ॥

एषा । ते । राजन् । कन्यां । वधूः । नि । धूयताम् । यम् ।

सा । मातुः । वध्यताम् । गृहे । अपो इति । भ्रातुः । अपो इति । पितुः ॥ २ ॥

हे राजन् राजमान सोम । प्रथमातिथित्वेन नियामकत्वात् यमेति तस्यै-
व विशेषणम् । श्रूयते हि । “सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उ-
त्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः” [ऋ० १०. ८५. ४०]
इति । हे ईदृश सोम एषा कन्या स्त्री ते तव वधूः जाया । प्रथमतस्त-
या परिगृहीतत्वाद् इत्यर्थः । सा वधूः नि धूयताम् । दौर्भाग्येन पतिगृहात्
निःसार्यताम् इत्यर्थः । ॥ धूञ् कम्पने । कर्मणि लोट् ॥ एवं
भवता पतिगृहात् निःसारिता सा वधूः भानुः जनन्या गृहे वध्यताम् ।
बद्धेव तत्रैव चिरं वर्तताम् इत्यर्थः । ॥ वन्ध बन्धने । “अनिदि-
ताम्” इति उपधालोपः ॥ अथो अपि च भ्रानुः सोदरस्य
गृहे वध्यताम् इति संबन्धः ॥ अथो अपि च पितुः जनकस्य गृहे
वध्यताम् । एषा वधूः दुर्भगा सती यावज्जीवं मात्रादिगृहेष्वेव यथेच्छं
वर्ततां न कदाचित् पतिगृहं प्रविशतु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

एषा ते कुलपा राजन् तामु ते परि दद्वसि ।

ज्योक् पितृष्वासाता आ शीर्ष्णः संमोष्यात् ॥ ३ ॥

एषा । ते । कुलपाः । राजन् । ताम् । ऊं इति । ते । परि । दद्वसि ।

ज्योक् । पितृपुं । आसातै । आ । शीर्ष्णः । संमोष्यात् ॥ ३ ॥

हे राजन् सोम एषा स्त्री ते तव कुलपां पातिव्रत्येन कुलस्य पाल-
यित्री या । विवाहकाले प्रथमतस्त्वया परिगृहीतत्वात् । ॥ पा रक्षणे ।
“आतोनुपसर्गे कः” इति कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः ॥ ताम् स्त्रियम् ।
उशब्दः अवधारणे स च भिन्नक्रमः । ते तुभ्यमेव परि दद्वसि परिदद्वसि ।
रक्षणार्थं दानं परिदानम् । एतावन्तं कालं पतिसमीपे स्थिताम् एनां
रक्षणार्थं पुनस्त्वदायत्तामेव करोमीत्यर्थः । ॥ हुडाञ् दाने । जुहोत्या-

१ BBr आसता. We with DKADRSVRw. २ BBBDKARŚVPĀJ
and Rv all read शमोष्यात्, PĀ dividing शम्भोष्यात्. We with Siyana.

1 S' Kd नियमकः. 2 S' Kd मात्राणादिः. 3 S' Kd तथेच्छं.

दिवात् शपः शुः । “आभ्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः । “इदन्तो मसिः” इति मस इदन्तत्वम् ॥ तस्या निर्वासस्थानम् आह । ज्योक् चिरकालं पितृषु पित्रादिगृहेषु उक्तेषु आसातै आस्तां निवस-
तु । ॥ आस उपवेशने । अस्मात् लेटि आडागमः । टेः एत्वे
“वैतोन्वत्र” इति ऐकारः ॥ पितृकुलवासस्य अवधिम् आह । शी-
र्णः शिरसः समोप्यात् संवपनात् भूमौ संपतनात् । ॥ आङ् अभि-
विधौ ॥ शिरसो निपातावधीति यावत् । मरणपर्यन्तं पित्रादिगृहेष्वेव
वर्तताम् इत्यर्थः । ॥ समाङ्पूर्वाद् वपेर्भावे छान्दसः क्यप् । “शीर्ष-
श्छन्दसि” इति शिरःशब्दस्य शीर्षन् आदेशः । “अहोपोऽनः” इति अ-
कारलोपे “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इति पष्ठ्येकवचनस्य उदात्त-
त्वम् । “आङ् मर्यादावचने” इति आङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “पञ्च-
म्यपाङ्परिभिः” इति समोप्यशब्दात् पञ्चमी ॥

चतुर्थी ॥

असितस्य ते ब्रह्मणा कश्यपस्य गयस्य च ।

अन्तःकोशमिव जामयोपि नह्यामि ते भगम् ॥ ४ ॥

असितस्य । ते । ब्रह्मणा । कश्यपस्य । गयस्य । च ।

अन्तःकोशम्ऽइव । जामयः । अपि । नह्यामि । ते । भगम् ॥ ४ ॥

हे नारि ते तव भगम् भाग्यम् असितस्य एतन्नान्न ऋपेः ब्रह्मणा म-
न्त्रेण अपि नह्यामि । अपि नह्यं पिहितं करोमि । त्वत् सकाशाद् निवर्त-
यामीत्यर्थः । तथा कश्यपस्य ऋपेः गयस्य च । परस्परसमुच्चयार्थश्चकारः ।
एतयोरपि संबन्धिना ब्रह्मणा मन्त्रेण ते तव भगम् भाग्यम् अपि नह्या-
मि । ॥ णह वन्धने । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः ॥ तत्र दृष्टा-
न्तः । जामयः । जायन्ते आसु अपत्यानीति जामयः स्त्रियः भगिन्या-
दिरूपाः । ॥ तद् उक्तं यास्केन । न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां

जनयन्ति जाम् अपत्यम् इति [नि० ३. ६.] ॥ ताः अन्तः गृहमध्ये अवस्थितं कोशमिव धनवस्त्रादिस्थापनार्थम् आवृतं स्थानमिव । तादृशं स्थानं यथा पिहितं कुर्वन्ति तद्वद् इत्यर्थः । ॥ “इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्” इति समासः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“सं सं स्रवन्तु” इति सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिमन्त्रितमैश्वर्यान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वत उपसिन्ध्य तस्मिन् मैश्वर्यान्यं शृतम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] । ब्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । “ब्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियंगुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि” इति [कौ० १. ८] परिभाषासूत्रात् ॥

तथा लक्ष्मीकरणे च एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “यस्य श्रियं कामयते ततो ब्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं सं स्रवन्तु सिन्धवः सं वाताः सं पतत्रिणः ।

इमं यज्ञं प्रदिवो मे जुपन्तां संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । सिन्धवः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।

इमम् । यज्ञम् । प्रदिवः । मे । जुपन्ताम् । सम्स्त्राव्येण । हविषा ।

जुहोमि ॥ १ ॥

सिन्धवः स्पन्दनशीला नद्यः सं सं स्रवन्तु । सम्यक् अस्मदनुकूलाः प्रवहन्तु । ॥ स्र गतौ । लोटि शव्गुणावादेशाः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति समो द्विर्वचनम् । “तस्य परम् आग्नेडितम्” इति परस्य आग्नेडितसंज्ञा । “अनुदात्तं च” इति तस्य अनुदात्तत्वम् ॥ तथा वाताः गमनशीला वायवः । ॥ वा गतिगन्धनयोः । हसिमृ-

1 S' Kd पात्रया° for नाव्या°. We with Kaushika. 2 S' Kd उपासेचं for उपासिष्य.
3 S' Kd क्षीरौदन°.

ग्रिष्वादिमिलूपधूर्विभ्यस्तन् [उ० ३. ८६] इति तन् प्रत्ययः । नित्त्वाद्
 आयुदात्तत्वम् ॥ तेपि । उपसर्गवशात् स्रवन्तु इति सर्वत्र अनु-
 पज्यते । सं सं स्रवन्तु आनुकूल्येन प्रवर्तन्ताम् ॥ तथा पतत्रिणः । प-
 तत्राणि पक्षा एषां सन्तीति पतत्रिणः । ॥ पतू गतौ । पतेरत्रन् [उ०
 ३. १०५] इति पतत्रशब्दः अत्रन्प्रत्ययान्तः । “अत इनिठनौ” इति
 मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः ॥ तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः सं सं स्रवन्तु
 सम्यग् अनुकूलाश्चरन्तु ॥ यद्वा एते सिन्धुप्रभृतयः सं स्रवन्तु अस्मदभिल-
 पितं फलं समयच्छन्तु ॥ तथा प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातना देवाः
 मे मदीयम् इमं यज्ञम् यागं जुषन्ताम् सेवन्ताम् । अत्र संनिहिता भूत्वा
 हविः स्वीकुर्वन्तु इत्यर्थः । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुदादिवात् श-
 प्रत्ययः । तस्य डित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ॥ अत्र हविषः सद्भा-
 वम् आह संस्त्राव्येणेति । सम्यक् स्रवणं संस्त्रावः । ॥ स्र गतौ । भावे
 घञ् ॥ संस्त्रावम् अर्हतीति संस्त्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति । ॥ “तद्
 अर्हति” इति यत् प्रत्ययः ॥ यद्वा संस्त्रावणीयेन । ॥ संपूर्वा-
 त् स्रवतेर्ण्यन्तात् “अचो यत्” इति यत् ॥ तादृशेन हविषा आ-
 ज्यादिना जुहोमि । आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ प्रक्षिपामीत्य-
 र्थः । ॥ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति हविषा इति कर्मणि तृतीया ॥

द्वितीया ॥

इहैव हवमा यात म इह संस्त्रावणा उत्तमं वर्धयता गिरः ।

इहैतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः ॥ २ ॥

इह । एव । हवम् । आ । यात । मे । इह । समस्त्रावणाः । उत्त । इमम् ।
 वर्धयत् । गिरः ।

इह । आ । एतु । सर्वैः । यः । पशुः । अस्मिन् । तिष्ठतु । यो । रयिः ॥ २ ॥

हे देवाः मे मम संवन्धिनं हवम् आह्वानम् उद्दिश्य इहैव अस्मि-
 न् मात्समीपदेश एव आ यात आगच्छत । अन्यान् सर्वान् परित्यज्य मात्स-

१ P च्यणा We with PJK २ P PJK या

१ Kd सर्वान् सर्वान् We with S'.

मीपमेव आगच्छतेत्यर्थः । ॥ या प्रापणे । लोटि अदादिवात् शपो लुक् ॥ तत्र हेतुरुच्यते । इह अस्मिन् कर्मणि संस्त्रावणाः संस्त्रावणीयाज्यादिसाध्या होमाः । संन्तीति शेषः । ॥ स्रवतेर्ण्यन्तात् कर्मणि ल्युट् ॥ तद्धविःस्वीकरणार्थम् आ यातेति पूर्वेण संवन्धः ॥ उत अपि च गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः । ॥ कर्मणि क्तिप् । “ऋत इद्धातोः” इति इत्वम् ॥ हे देवाः स्तूयमाना यूयम् इमम् हविःप्रदं यजमानं वर्धयत प्रजापत्यादिभिः समृद्धं कुरुत । ॥ वृधु वृद्धौ । अस्मात् ण्यन्तात् लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य तादेशः । “ऋचि तु-नुधमक्षुतइकुत्रोरुप्याणाम्” इति सांहितिको दीर्घः ॥ यद्वा हे देवाः यूयं गिरः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतिरूपा वाचः । प्राप्य इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ हे देवाः युष्मत्प्रसादात् यः लोके प्रसिद्धः गवाश्चमहिषादिरूपः पशुरस्ति स सर्वापि इह अस्मदीये सदने ऐतु आगच्छतु ॥ तथा या प्रसिद्धा धान्यकनकादिरूपा रयिः धनम् अस्ति सा सर्वापि अस्मिन् मदीये गृहे तिष्ठतु निवसतु । मम पशुधनादिसर्वसमृद्धिर्भवतु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

ये नदीनां संस्त्रवन्त्युत्तासः सदमक्षिताः ।

तेभिर्मे सर्वैः संस्त्रावैर्धनं सं स्त्रावयामसि ॥ ३ ॥

ये । नदीनाम् । सम्ऽस्रवन्ति । उत्तासः । सदम् । अक्षिताः ।

तेभिः । मे । सर्वैः । सम्ऽस्रावैः । धनम् । सम् । स्त्रावयामसि ॥ ३ ॥

नदीनाम् नदनशीलानां गङ्गादीनाम् । ॥ नदनाश्रय इति या-

1 Both S' and Kd repeat the *rich*, and have another version of the commentary on the first half of it in addition to that given above. Thus:

तृतीया ॥

ये नदीनां संस्त्रवन्त्युत्तासः सदमक्षिताः ।

तेभिर्मे सर्वैः संस्त्रावैर्धनं संस्त्रावयामसि ॥ ३ ॥

नदीनां नदनशीलानां गङ्गादीनाम् । नदनाश्रय इति यास्कः । अहायनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थेत्यर्थे यक्ष्यते च । नद अय्यक्ते शब्दे । पचायन् । नदत् इति पाठात् टिट्ठाणम् इति टीप् । ये प्रसिद्धा इत्या उत्तासः उत्ता गिरिकुहरनिगता निम्रताः । आञ्जसेरसुध । सर्वे सदा अविच्छेदेन

स्कः [नि० २. २४.] । तथा च अग्रे निर्वक्ष्यते । “यददः संमयतीर-
 हावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्य” [३. १३. १] इति । नद
 अव्यक्ते शब्दे । अस्मात् पचाद्यच् । तत्र गणे नदद् इति पाठात् टि-
 च्चात् ङीप् प्रत्ययः । “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इति ङीप् उ-
 दात्तत्वम् ॥ तासां संबन्धिनो ये प्रसिद्धाः सदम् सदा अविच्छेदेन
 वर्तमाना अक्षिताः क्षयरहिता अक्षीयमाणा वा । यद्वा सदम् अक्षिताः
 सर्वदा ग्रीष्मादावपि क्षयरहिताः । ॥ क्षि क्षये । अस्माद् भावे कर्म-
 णि वा क्तः । “निष्ठायाम् अण्यदर्धे” इति भावकर्मणोः पर्युदस्तत्वाद्
 दीर्घाभावः । अत एव “क्षियो दीर्घात्” इति विहितस्य निष्ठानत्वस्या-
 पि अभावः ॥ तथाविधा उत्तासः उत्ताः भूमेरुत्तच्छन्तो जलप्रवा-
 हाः । ॥ “आज्जसेरसुक्” ॥ संस्रवन्ति संभूय प्रवहन्ति । महान
 दीनां जलप्रवाहाः सर्वदा क्षयरहिताः प्रवहन्तीत्यर्थः । तेभिः तैः । ॥ “ब
 हुलं छन्दसि” इति भित्तः ऐसभावे “बहुवचने झल्येत्” इति एस्व-
 म् ॥ सर्वैः निखिलैः संस्रावैः जलप्रवाहैः । ॥ सु स्रवणे । भावे
 घञ् । “पाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ध-
 नम् गोहिरण्यादिरूपं मे मम संस्रावयामसि संस्रावयामः संमवाहयामः ।
 अविच्छिन्नैर्नदीनां प्रवाहैः सस्याद्यभिवृद्धिद्वारा अभिलषितं धनं प्राप्नुया-
 मेत्यर्थः । यद्वा नदीनाम् अविच्छिन्नप्रवाहवत् ममापि धनम् अविच्छेदेन

अक्षिताः क्षयरहिताः अक्षीयमाणा वा । क्षि क्षये । अस्माद् भावे कर्मणि वा क्तः । निष्ठायाम् अण्य-
 दर्धे इति अर्थपरिशेषे दीर्घस्य पर्युदस्तत्वाद् क्षियो दीर्घात् इति विहितस्य नत्वस्यापि अभावः । सं-
 स्रवन्ति सम्यक् प्रवहन्ति । सु गते । यदुत्तासित्यम् इति निघातप्रतिषेधः ॥

There is no doubt, the double version is due to the fact that the author, having
 begun his explanation of the *rich*, explained the first half; then, having left it un-
 finished for some time, he returned to it; but instead of taking it up where he
 had left it, he began his *Bhāṣya* of the *rich* as if he had not begun it at all, and
 did not revise the whole afterwards; so that we have actually two versions of the
 same line by the same author. This is clear evidence to show, that Śiṣya did
 not revise his commentary, and that it has not been studied much after his time.
 We shall notice many proofs of this fact hereafter as we proceed.

समृद्धं भवतु इत्यर्थः । ॥ सु सवणे । अस्मात् ण्यन्तात् लटि “इद-
न्तो मंसिः” इति मस इदन्तात्वम् ॥

चतुर्थी ॥

ये सर्पिषः संस्रवन्ति क्षीरस्य चोदकस्य च ।

तेभिर्मे सवैः संस्रावैर्धनं सं स्रावयामसि ॥ ४ ॥

ये । सर्पिषः । समऽस्रवन्ति । क्षीरस्य । च । उदकस्य । च ।

तेभिः । मे । सवैः । समऽस्रावैः । धनम् । सम । स्रावयामसि ॥ ४ ॥

सर्पिषः सर्पणशीलस्य आज्यस्य । “यद् असर्पत् तत् सर्पिरभवत्” [तै०
सं० २. ३. १०. १] इति हि तैत्तिरीयकम् । ये अवयवाः संस्रवन्ति न-
दीरूपेण प्रवहन्ति । यद्वा पूर्वमन्त्रात् उतास इति विशेष्यम् अनुपज्य
योजनीयम् । सर्पिषोऽपि द्रवणस्वभावं द्रव्यम् उदाहरति । क्षीरस्य क्षण-
शीलस्य पयसः ततोऽपि द्रवणशीलस्य उदकस्य । ॥ उदनात् प-
रितो गमनाद् उदकम् । तथा च निगमः । “उदानिपुर्महीरिति तस्मा-
द् उदकम् उच्यते [तै० सं० ५. ६. १. ३]” इति । परस्परसमुच्चयार्थं च-
कारौ ॥ तयोर्धे उताः संस्रवन्ति तेभिरित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“येमावास्यां रात्रिम्” इति सूक्तेन द्वेणमरणार्थम् अभिमन्त्रितसीस-
चूर्णमिष्टान्नप्रदानम् तद्वात्रस्याभरणसंस्पर्शनम् स्वयं द्विजवेणुयष्ट्या तदन्नं च
कुर्यात् । सूत्रं च । “येमावास्यां रात्रिम् इति संनद्धा सीसचूर्णानि” इ-
त्यादि [कौ० ६. १] । अत्र सीसशब्देन “सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृ-
कलाशशिरः सीसानि” इति [कौ० १. ८] परिभाषासूत्रोक्तानि प्रत्येत-
व्यानि ॥ अत्र नदीसीसम् इति नदीफेनम् उच्यते ॥

तत्र प्रथमा ॥

येमावास्यां ३ रात्रिमुदस्युर्वाजमक्षिणः ।

अग्निस्तुरीयो यातुहा सो अस्मभ्यमधि व्रवत् ॥ १ ॥

ये । अमाऽवास्यामि । रात्रिम् । उतऽअस्युः । त्राजम् । अत्तिणः ।

अग्निः । तुरीयः । यातुऽहा । सः । अस्मभ्यम् । अर्धि । व्रवत् ॥ १ ॥

ये प्रसिद्धा अत्तिणः अदनशीला रक्षःपिशाचादयः । ॥ अद भ-
क्षणे इत्यस्माद् अदेस्त्रिनिश्च [उ० ४. ६८] इति औणादिकस्त्रिनिप्रत्य-
यः ॥ अमावास्याम् । अमा सह वसतः अस्यां तिथौ सूर्याचन्द्र-
मसौ इति अमावास्या । ॥ वस निवासे । अस्मात् ण्यति “अमाव-
स्यद् अन्यतरस्याम्” इति वृद्धयभावनिपातनस्य पाक्षिकत्वाद् अत्र वृद्धिः ।
“तस्येदम्” अर्थे विहितस्य अणः झान्दसो लुक् । “तित् स्वरितम्” इति
अन्तस्वरितत्वम् ॥ अमावास्यासंबन्धिनीम् इत्यर्थः । यद्वा । ॥ “सु-
पां सुपो भवन्ति” इति षष्ठ्या अर्मादेशः ॥ अमावास्याया इत्य-
र्थः । रात्रिम् रजनीं भ्राजम् भ्राजमानां तारकाभिर्दीप्यमानाम् । ॥ भ्रा-
जृ दीप्तौ । “भ्राजभास०” इत्यादिना क्तिप् । रात्रिम् इति । “काला-
ध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥ सर्वस्यां रात्रौ उदस्युः उत्ति-
ष्ठन्ति । मनुष्यान् हिंसितुं रात्रौ संचरन्तीत्यर्थः । यद्वा । भ्राजं भ्राजमानं
रोगाद्यभावेन पुष्टाङ्गं पुरुषं हिंसितुम् उदस्युः । अत एव अमावास्यासं-
बन्धिन्यां रात्रौ रक्षसां संचरणं निमित्तीकृत्य राक्षोभेष्टिर्विहिता । “अ-
ग्नये रक्षोभे पुरोडाशम् अष्टाकपालम् अमावास्यायां निशायां निर्वपेत्”
इति । तथैव तेषां संचरणमेव निमित्तीकृत्य तस्यां रात्रौ आत्मरक्षा क-
र्तव्येति तेनैव आपस्तम्बेनोक्तम् । “दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं
चन्द्रमास्तस्माद् अमावास्यायां निशायां स्वाधीन आत्मनो गुप्तिम् इच्छे-
त्” इति [आप० ध० १. ३१] । ॥ अस्युरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।
“छन्दसि लुङ्लल्लिटः” इति वर्तमाने लुङ् । अत्र च ऊर्ध्वगमनस्य
पिबक्षितत्वात् “उदोऽनुर्ध्वकर्मणि” इति ऊर्ध्वकर्मणः पर्युदस्तत्वाद् आत्मने-
पदाभावः । “गातिस्या०” इति सिचो लुक् । “आतः” इति श्चेर्जुस् । “उ-
स्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् ॥ यत एवं रक्षांसि जस्याम् उत्तिष्ठ-
न्ति अतः कारणात् तुरीयः चतुर्थः अग्निः । पूर्वं देवानां हव्यवाहकास्त्रयः

अग्नयो मृताः । तदपेक्षया अस्य वर्तमानस्य अग्नेस्तुरीयत्वम् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त” [तै० सं० २, ६, ६, १] इति । यद्वा वैतानाग्नयस्त्रयः । तदपेक्षया गाह्योऽग्निश्चतुर्थः । अथ वा वैतानिकः गाह्यः सांग्रामिकश्चेति त्रयः अग्नयः । तदपेक्षया आङ्गिरसोऽग्निश्चतुर्थः । ॥ पूरणेयं “चतुरश्रद्वयतावाद्यक्षरलोपश्च” इति छप्रत्ययः । तत्संनियोगेन चकारस्य लोपः ॥ सोऽग्निः यातुहा यातूनां रक्षसां हन्ता । “अग्निः खलु वै रक्षोहा” [तै० सं० ६, १, ४, ६] इति तैत्तिरीयकम् । ॥ हन हिंसागत्योः । अस्माद् यातुशब्दोपपदात् “बहुलं छन्दसि” इति क्षिप् ॥ स तथाविधोऽग्निः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अधि ब्रवत् अधिब्रवीतु । अस्मान् स्वकीयत्वेन स्वीकृत्य तेभ्यो रक्षःपिशाचेभ्यः प्राप्तां भीतिं निवर्तयतु इत्यर्थः । ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । अस्मात् लेटि अडागमः ॥

द्वितीया ॥

सीसायाध्याह् वरुणः सीसायाग्निरुपावति ।

सीसं म् इन्द्रः मार्यच्छत् तदङ्ग यातुच्चातनम् ॥ २ ॥

सीसाय । अधि । आह । वरुणः । सीसाय । अग्निः । उप । अवति ।

सीसम् । मे । इन्द्रः । म् । अयच्छत् । तत् । अङ्ग । यातुऽच्चातनम् ॥ २ ॥

अनया प्रयोगसाधनं द्रव्यं स्तूयते । सीसाय प्राक् सूत्रपरिभाषया प्रदर्शिताय नदीफेनादिरूपाय । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ तदर्थं वरुणः जलाधिपतिर्देवः अध्याह अधिब्रवीति । मदीयम् एतद् इत्यभिमन्यते । अस्य सीसस्य रक्षःपिशाचाद्यनभिमतनिवृत्तिसाधनत्वेन इतरपदार्पेभ्यो विशिष्टत्वात् अत्रैव असाधारण्येन पक्षपातं करोतीत्यर्थः । ॥ आहेति । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि “ब्रुवः पञ्चानाम् आदित आहो ब्रुवः” इति तिपो णलादेशः तत्संनियोगेन प्रकृतेः आहादेशश्च ॥ तथा सीसाय उक्तद्रव्यार्थम् अग्निः अङ्गनादिगुणमुक्तो देवः उप अवति उपरक्षति । निरन्तरम् एतत् सीसं समीपे स्थापयित्वा रक्षोनिवर्हणसामर्थ्याधा-

नेन पालयतीत्यर्थः ॥ यद्वा । ॥ सीसायेति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ सीसम् उक्तप्रकारेण रक्षती-
त्यर्थः ॥ उदीरितसामर्थ्योपेतं सीसं मे मह्यं ड्वेयादिनिरसनकामाय इन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तो देवानां पतिः प्रायच्छत् प्रादात् । अनेन तदभिमतं साध-
येति प्रदत्तवान् इत्यर्थः । ॥ दाण् दाने । लङि “प्राप्ता०” इत्यादि-
ना यच्छादेशः ॥ सात् अन्येषु उक्तृष्टेषु द्रव्येषु किम् अनेन निकृष्टेन
द्रव्येणेत्याह तदङ्गेति । अङ्ग इति आभिमुख्यकरणे । हे साधक देवदत्त
तत् खलु उक्तसामर्थ्योपेतं सीसं यातुचातनम् यातूनां रक्षःपिशाचादीनां
नाशकम् । ॥ चातयतिर्नाशने इति हि यास्कः [नि० ६. ३०] ॥

तृतीया ॥

इदं विष्कन्धं सहत इदं बांधते अत्तिणः ।

अनेन विश्वा ससहे या जातानि पिशाच्याः ॥ ३ ॥

इदम् । विष्कन्धम् । सहते । इदम् । बांधते । अत्तिणः ।

अनेन । विश्वा । ससहे । या । जातानि । पिशाच्याः ॥ ३ ॥

अपि च इदम् सीसं विष्कन्धम् गतिर्मतिवन्धकम् । रक्षःपिशाचादिकृतं
विघ्नजातम् इत्यर्थः । सहते अभिभवति निःसारयति । ॥ सह अ-
भिभवे इति धातुः । विष्कन्धम् इति । स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । भावे
यञ् । प्रादिसमासे “वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्” इति पत्वम् । व्यत्ययेन
धकारः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा इदम् सीसम् अत्ति-
णः अदनशीलान् राक्षसान् बांधते हिनस्ति । न केवलं रक्षःपिशाचा-
दिकृतं विघ्नं निवर्तयति अपि तु विघ्नोत्पादकान् रक्षःप्रभृतीनपि विनाश-
यतीत्यर्थः ॥ यत् एवम् अतः अनेन उक्तप्रभावोपेतेन सीसेन विश्वा वि-
घ्नानि सर्वाणि । ॥ “शेषछन्दसि बहुलम्” इति शैलौषः ॥ स-
सहे अभिभवामि । ॥ सह अभिभवे । लटि उक्तमैकवचने “बहुलं
छन्दसि” इति शपः श्रुः ॥ कानि पुनस्तानि इत्याह । पिशा-
च्याः पिशिताशिण्या राक्षसाः अस्याः सकाशात् जातानि उत्पन्नानि या

यानि पीडाकराणि उपद्रवजातानि । सन्तीति शेषः । तानीति पूर्वेण संबन्धः । ॥ पिशितम् अश्रातीति पिशिताशः । “ष्टपोदरादीनि यथोपदिष्टम्” इत्यत्र गणे पिशाचशब्दस्य पाठात् पिशिताशशब्दस्य पिशाचादेशः । जातिलक्षणो ङीप् ॥

चतुर्थी ॥

यदि नो गां हंसि यद्यश्वं यदि पुरुषम् ।

तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोसो अवीरहा ॥ ४ ॥

यदि । नः । गाम् । हंसि । यदि । अश्वम् । यदि । पुरुषम् ॥

तम् । त्वा । सीसेन । विध्यामः । यथा । नः । असः । अवीरहा ॥ ४ ॥

हे शत्रो त्वं नः अस्माकं संबन्धिनीं गाम् गोजातं यदि हंसि मारयसि । ॥ हन हिंसागत्योः । लटि शपि अदादिवात् शपो लुक् ॥ । तथा अश्वं यदि हंसि । पुरुषम् अस्मदीयं भृत्यादिरूपं यदि हंसि । अत्र सर्वत्र यदिशब्दप्रयोगाद् अपकर्तुरेव हिंस्यत्वम् न अनपकर्तुः इति द्योत्यते । तम् तथाविधं मदीयगवाश्चादिहननेन अपकर्तारं त्वा त्वां शत्रुभूतम् । ॥ “त्वामौ द्वितीयायाः” इति युष्मदस्त्वादेशः । “अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ” इत्यनुवृत्तेः अनुदात्तत्वम् ॥ । सीसेन उक्तमहिमोपेतेन विध्यामः ताडयामः मारयामः । ॥ व्यध ताडने । दिवादिवात् श्यन् । “ग्रहिज्यावयिज्यधि” इत्यादिना संभ्रसारणम् ॥ । शत्रुणा घातितानां गवादीनां पुनरुद्भवासंभवात् किमिति शत्रुहिंसा क्रियत इत्यत आह यथेति । इतः परमपि यथा येन प्रकारेण हे शत्रो त्वं नः अस्माकम् अवीरहा । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः तेषां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा । असः भवसि । ॥ अस्तेल्लेति अडागमः ॥ । इतः परमपि अस्मदीयान् पुत्रपश्वादीन् यथा न वाधसे तथा ताडयाम इति पूर्वेण संबन्धः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “अमूर्याः” इति प्रथमं सूक्तम् । तेन शस्त्रघातादिज रुधिरप्रवाहस्य स्त्रीरजसः अतिवर्तनस्य [च] निवृत्तये पञ्चपर्वणा दण्डेन रुधिरवहनस्यानाभिमन्त्रणम् ऋणमुखे रथ्यापांसुसिकताप्रक्षेपणादिकम् अर्मकपालिकावन्धनं च इत्येवमादि कुर्यात् । सूत्रं च । “अमूर्या इति पञ्चपर्वणा पांसुसिकताभिः परिकिरत्यर्मकपालिकां बध्नाति पाययति” इत्यादि [कौ० ४. २] ॥ अर्मकपालिका नाम शुष्कपङ्कमृत्तिका केदारमृत्तिका वा ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः ।

अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ १ ॥

अमूः । याः । यन्ति । योषितः । हिराः । लोहितऽवाससः ।

अभ्रातरः ऽइव । जामयः । तिष्ठन्तु । हतऽवर्चसः ॥ १ ॥

योषितः स्त्रियाः संबन्धिन्यः अमूः एताः पुरतो दृश्यमानाः लोहितवाससः लोहितवर्णवस्त्राः । लोहितवर्णा इत्यर्थः । यद्वा लोहितस्य रुधिरस्य निवासभूताः । ऋवस आच्छादने । वस निवासे । इत्यनयोः अन्यतरस्माद् वसेर्णिङ् [उ० ४. २१७] इति औणादिकः असुन् प्रत्ययः । तस्य णिङ्वावाद् उपधावृद्धिः ऋ । ईदृश्यो या हिराः सिराः रजोवहननाड्यः यन्ति गच्छन्ति । व्याधिवशात् सर्वदा प्रवहन्तीत्यर्थः । ऋ इण् गतौ । “इणो यण्” इति यणादेशः । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ऋ । ताः सिराः क्रियमाणेन अनेन भैषज्यकर्मणा हतवर्चसः हततेजस्काः प्रनष्टरोगवीर्याः सत्यः तिष्ठन्तु स्येयासुः । मा प्रवाक्षुरित्यर्थः । ऋ तिष्ठन्तु । घा गतिनिवृत्तौ । लोटि “पाघा” इत्यादिना तिष्ठादेशः । स च आद्युदात्तो निपातितः । अन्यथा धातुस्वरेण अन्नोदात्तत्वे सति शपा सह एकादेशे “अतो गुणे” [इति] पररूपे “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इति उदात्तत्वे कृते ति-

1 S' Kd पंचमपर्वणा. 2 S' Kd कपालिकां. 3 S' Kd यणस्यत्य. 4 S' Kd read एकादेश उदात्तेनोदात्त इति before शपा सह एकादेशे &c.

ष्ठन्ति इति मध्योदात्तं पदं स्यात् । आद्युदात्तं चेप्यते । तस्माद् आद्यु-
दात्तो निपात्यते । स निपातस्वरौ धातुस्वरस्य बाधको यथा स्यात् ।
पादादित्वात् निपाताभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । अभ्रातर इव । न वि-
द्यन्ते भ्रातरो यासां ता अभ्रातरः । ॥ “नद्युतश्च” इति प्राप्तस्य
कपः “नृतश्छन्दसि” इति निषेधः ॥ यथा अभ्रातृका जाम-
यः भगिन्यः । ॥ आह च यास्कः । न जामये भगिन्यै जामि-
रन्येस्यां जनयन्ति जाम अपत्यम् इति [नि० ३. ६] ॥ ता यत उ-
त्पन्नास्तत्रैव पितृकुले संतानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

तिष्ठावरे तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे ।

कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिङ्मनिर्मही ॥ २ ॥

तिष्ठ । अवरे । तिष्ठ । परे । उत । त्वम् । तिष्ठ । मध्यमे ।

कनिष्ठिका । च । तिष्ठति । तिष्ठात् । इह । धमनिः । मही ॥ २ ॥

इदानीं धमनीः प्रार्थयते । हे अवरे शरीरस्य अधोभागवर्तिनि सिरे त्वं
तिष्ठ शस्त्राद्यभिघातजनितरुधिरस्रावाद् निवृत्ता भव ॥ तथा हे परे ऊर्ध्वा-
ङ्गवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ । ॥ अवरे इत्यस्य आमन्त्रितस्य “आ-
मन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति अविद्यमानवद्भावेन अतिङ् उत्तर-
त्वाभावात् तिष्ठेत्यस्य निपाताभावः ॥ उत अपि च हे मध्यमे ।
मध्ये भवा मध्यमा । ॥ “मध्यान्मः” इति मप्रत्ययः ॥ श-
रीरस्य मध्यभागवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ ॥ पूर्वार्धे प्रत्यक्षेण धमनी-
नां स्थानभेदभिन्नानां प्रार्थना कृता । अधुना परिमाणतो भिन्नानां ता-
सामेव पारोक्ष्येण प्रार्थना क्रियते । कनिष्ठिका । ॥ अतिशयेन अ-
ल्पा कनिष्ठा । “युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्याम्” इति इष्ठनि अल्पशब्दस्य
कन् आदेशः । स्वार्थिकः कप्रत्ययः । “प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्पसु-
पः” इति इत्वम् ॥ सूक्ष्मतरा च नाडी तिष्ठति । तत्र यत्नविशेषो

न कर्तव्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे चकारः त्वर्थे । यद्वा पञ्चमलकारोयम् ।
 कनिष्ठिका च तिष्ठतु महती चेति । ॥ परस्परसमुच्चयार्थश्चकारः ।
 “चवायोगे प्रथमा” इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ॥ । मही
 महती स्थूलतरा धमनिः सिरा तिष्ठादित् तिष्ठत्वेव । अनेन प्रयोगेण
 निवृत्तरुधिरस्त्रावा अवतिष्ठताम् । ॥ ४४ गतिनिवृत्तौ । “लेटोडाटौ”
 इत्यङागमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः । पादादित्वात्
 निघाताभावः । महीति । महतीशब्दे छान्दसः अच्छब्दलोपः ॥

तृतीया ॥

शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम् ।

अस्युरिन्ध्रमा इमाः साकमन्ता अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य । धमनीनाम् । सहस्रस्य । हिराणाम् ।

अस्युः । इत् । मध्यमाः । इमाः । साकम् । अन्ताः । अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य शतसंख्यानां धमनीनाम् हृदयगतानां प्रधाननाडीनाम् । तथा
 च मुण्डकोपनिषदि अग्रे समान्नायते । “शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
 स्तासां मूर्धानम् अभिनिःसृतैका” [क० उ० ६. १६] इति । तथा सह-
 स्रस्य सहस्रसंख्याकानां हिराणाम् सिराणां शाखानाडीनाम् । सहस्रशब्द-
 स्य अपरिमितपर्यायत्वात् श्रुतिप्रसिद्धानां सर्वासां शाखानाडीनाम् एतद्
 उपलक्षणम् । तथा च ग्रन्थोपनिषदि वक्ष्यति । “अत्रैतद् एकशतं नाडी-
 नां तासां द्वासप्ततिं द्वासप्ततिं प्रति शाखानाडीसहस्राण्यासु व्यानश्चरति”
 [प्र० उ० ३. ६] इति । आचार्यैरपि प्राधान्यविवक्षया काश्चन नाड्यः
 परिगणिताः ।

मध्यस्यायाः सुषुम्नायाः पर्वपञ्चकसंभवाः ।

शाखोपशाखतां प्राप्ताः सिरा लक्षत्रयात् परम् ।

अर्धलक्षम् इति प्राहुः शरीरार्थविचारकाः । इति ।

तासाम् उभयविधानां नाडीनां मध्यमाः मध्ये भवाः इमाः पूर्वं व्याधि-
 यशात् खवन्त्यो नाड्यः अस्युरित् । अच्छब्दः अवधारणे । अतिष्ठत्वेव ।

अधुना मन्त्रमभावात् निवृत्तरुधिरस्त्रावा भवन्त्येवेत्यर्थः । अतः परं निवृत्तरुधिरस्त्रावाभिर्नाडीभिः साकम् सार्धम् अन्ताः अन्तिमा अवशिष्टाः सर्वा नाड्यः अरंसत यथापूर्वं रमन्ते स्म । ॥ रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेवाद् आत्मनेपदम् । लुङि “हेः सिच्” ॥ ४ ॥

चतुर्थी ॥

परिं वः सिक्तावती धनूर्वृहत्याक्रमीत् ।

तिष्ठतेऽल्यता सु कम् ॥ ४ ॥

परिं । वः । सिक्ताऽवती । धनूः । वृहती । अक्रमीत् ।

तिष्ठत । इत्यत । सु । कम् । ॥ ४ ॥

हे नाड्यः वः युष्मान् । ॥ “बहुवचनस्य वस्त्रसौ” इति द्वितीयान्तस्य युष्मदः वसादेशः ॥ । सिक्तावती सिक्ताः रजांसि तद्धती तदाधारभूता नाडी । यद्वा अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्माद् उत्पद्यते सा नाडी सिक्तावती । धनूः धनुर्वद् वक्रो मूत्राशयो नाडीविशेषः । ॥ धन धान्ये । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः [उ० १. ८१] इति ऊ-प्रत्ययः ॥ । स्मर्यते हि ।

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते । इति ॥

तथा वृहती महती । ॥ “वर्तमाने षृपहृहन्महजगच्छतृवच्च” इति शतृवद्भावाद् “उगितश्च” इति ङीप् । “वृहन्महतोरुपसंख्यानम्” इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ । उक्ता सा नाडी पर्यक्रमीत् परितो व्याप्नोत् । सर्वान् रुधिरप्रवहणमार्गान् निरुध्य वर्तत इत्यर्थः । ॥ क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् लुङि सिचि “ह्यन्तक्षणश्चसजागृणिशब्देदिताम्” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ । अस्माद्धेतोः हे नाड्यः यूयं तिष्ठत निवृत्तस्त्रावा भवत ॥ कम् सुखम् अस्य जनस्य सु सुष्ठु इत्यत प्रेरयत । स्वव्याधिविनिर्मुक्ताः सुखं प्रयच्छन्त्यर्थः । ॥ इल प्रेरणे इति धातुः ॥

[इति] प्रथमं सूक्तम् ॥

“निर्लेह्यम्” इति सूत्रेण मुखहस्तपादाद्यङ्गेषु सामुद्रिकोक्तदुर्लक्षणयुक्तायाः स्त्रियास्तदोपनिवृत्तये मुखप्रक्षालनम् अभिषेकः फलीकरणतुपावतक्षणाणां होमो वा कार्यः । सूत्रितं हि । “निर्लेह्यमिति पापलक्षणाया मुखम् उखत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात्” इत्यादि [कौ० ५, ६] ॥
तथा शान्तिकल्पेपि महाशान्तौ एतत् सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

निर्लेह्यं ललाम्यं१ निररातिं सुवामसि ।

अथ या भद्रा तानि नः प्रजाया अरातिं नयामसि ॥ १ ॥

निः । लह्यम् । ललाम्यम् । निः । अरातिम् । सुवामसि ।

अथ । या । भद्रा । तानि । नः । प्रजायै । अरातिम् । नयामसि ॥ १ ॥

ललाम्यम् ललामे भवं तिलकस्यानगतम् । ॥ “शरीरावयवाच्च” इति भवायै यत् प्रत्ययः । “तित् स्वरितम्” इति स्वरितत्वम् ॥ लह्यम् लह्यम् असौभाग्यकरं चिह्नम् । ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । बाहुलकाद् औणादिको मक् प्रत्ययः ॥ निः सुवामसि निःसुवामः । अस्माच्छरीराद् निरवशेषम् उत्सारयामः । ॥ षू भ्ररणे । तुदादिवात् शप्रत्ययः । “अचि श्रुधानु०” इत्यादिना उवङ् । “इदन्तो मसिः” इति मस इदन्तत्वम् । “व्यवहिताश्च” इति निसो व्यवहितप्रयोगः । “ति-इतिङः” इति निपातः ॥ अरातिम् । राति ददाति इष्टं वल्लिति रातिर्मित्रम् न रातिः अरातिः शत्रुः । अरातिवद् अनिष्टकरम् अवयवान्तरगतं दुर्लक्षणं निःसुवामः । ॥ रा दाने । “क्तिक्चौ च संज्ञायाम्” इति क्तिच् । नञ्समासे “तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः” इत्यत्र “अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति वक्तव्यम्” इति परिगणनाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दुर्लक्षणनिरसनरूपाम् अनिष्टनिवृत्तिम् अभिधाय सुलक्षणस्यापनरूपाम् इष्टप्राप्ति-

१ A R B B D ललाम्यं । We with K V.

1 S' Kd निर्लेह्यमिति We with Hausika. 2 S' Kd in-ert अथ before अरातिम्.

म आह अथ येति । अथ दुर्लक्षणनिरसनानन्तरं या यानि सामु-
द्रिकशास्त्रप्रसिद्धानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि सौभाग्यकराणि चिह्ना-
नि सन्ति । ॥ भदि कल्याणे सुखे च । इदित्वाद् नुम । भन्देर्नलो-
पश्च [उ० ३. १३०] इति रक् प्रत्ययः नलोपश्च । उभयत्रापि “शेश्छन्द-
सि बहुलम्” इति शेलोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुमि कृते “सर्वनामस्या-
ने चासंबुद्धौ” इति उपधादीर्घः । “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति
नलोपः ॥ तानि उदीरितानि चिह्नानि नः अस्माकं प्रजायै पु-
त्रपौत्रादिरूपायै । भवन्तु इति शेषः । ॥ प्रकर्षेण जायत इति प्रजा । ज-
नी प्रादुर्भावे । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति जनेर्दप्रत्ययः । डित्कर-
णसामर्थ्यात् “टेः” इति टिलोपः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । ततो गति-
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः शिष्यते । ततश्चापि कृते
“एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इति एकादेश उदात्तः ॥ यानि पूर्व
निःसारितानि असौभाग्यकराणि चिह्नानि सन्ति तेषाम् आश्रयम् आह
अरातिम् इति । उक्तानि दौर्भाग्यकराणि चिह्नानि अरातिम् शत्रुं नयामसि
नयामः प्रापयामः । ॥ णीञ् प्रापणे । पूर्ववद् मस इदन्तात्वम् ॥

द्वितीया ॥

निररणिं सविता साविषक् पदोर्निर्हस्तयोर्वरुणो मित्रो अर्यमा ।

निरसभ्यम् अनुमती रराणा मेमां देवा असाविपुः सौभगाय ॥ २ ॥

निः । अरणिम् । सविता । साविषक् । पदोः । निः । हस्तयोः । वरुणः । मित्रः ।

अर्यमा ।

निः । असभ्यम् । अनुमतिः । रराणा । प्र । इमान् । देवाः । असाविपुः ।

सौभगाय ॥ २ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः अरणीम् अरमणीम् अलक्ष्मीम् । दौर्भा-
ग्यकरं चिह्नम् इत्यर्थः । ॥ मकारलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा । अरणी-

१ ABBDKRṢPPJV all read निररणि २ We read साविषक् with ABBK
DPṢJRṢ and V. Conf. also Kāṇḍasāhita X. 2. 1, where even Sāyaṇa adopts
that reading.

म् सर्वदा पर्यटनकारिणीम् आर्तिकरीं वा अलक्ष्मीम् । ॥ अतः औ-
 णादिकः अनिमित्तयः । “कृदिकाराद् अक्तिनः” इति डीप् प्रत्ययः ॥ ए-
 वंभूताम् अलक्ष्मीं पदोः पादयोः । वर्तमानाम् इति शेषः । ॥ “प-
 द्दन्तोमास्” इत्यादिना पादशब्दस्य पद् आदेशः । “ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्यु-
 भ्यः” इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ निः साविपत्तं निःसुवन्तु निःसारय-
 न्तु । ॥ पू मेरणे । अस्मात् पञ्चमलकारे “लेटोडाटौ” इति अडा-
 गमः । “सिब्वहुलम्” इति सिप् । “स च णिद् वक्तव्यः” इति वच-
 नात् “अचो ङ्णिणिति” इति वृद्धिः । “आर्धधातुकस्येड्वलदेः” इति सि-
 प इडागमः ॥ तथा वरुणः वारको देवः । मित्रः सर्वेषां मित्र-
 भूतो देवः । अर्यमा अभिमतफलप्रदाता देवः । “अर्यमेति तम् आहुयों
 ददाति” [तै० ब्रा० १. १. २. ४] इति श्रुतेः । एते देवाः प्रत्येकं हस्तयोर्व-
 र्तमानाम् अरणीम् अलक्ष्मीं निःसुवन्तु । हस्तपादयोर्वर्तमानम् असौभा-
 ग्यकरं लक्षणम् एते सर्वे देवा निर्गमयन्तु इत्यर्थः ॥ तथा अनुमतिः स-
 र्वेषाम् अनुमन्ती देवता अस्मभ्यम् अस्मदर्थं रराणा मा भैपीरिति श-
 ब्दायमाना अस्माभिः स्तूयमाना वा । ॥ रै शब्दे । कर्तरि कर्मणि
 वा लिट् । “लिटः कानज्वा” इति कानजादेशः । “चितः” इति अ-
 न्नोदात्तत्वम् ॥ यद्वा । ॥ रा दाने ॥ राति ददाति अभिम-
 तफलम् इति रराणा । ॥ पूर्ववत् कानजादेशः ॥ एवंभूता सती
 देवी सर्वेषु शरीरावयवेषु वर्तमानं दुर्लक्षणं निःसुवन्तु । ॥ निसः श्रव-
 णात् तत्तत्त्वचरितसाविपत्तं इति क्रियापदस्य अनुपङ्गः ॥ सतीष्वपि
 अन्यासु देवतासु अस्या एव प्रार्थनायां हेतुम् आह प्रेमाम् इति । देवाः
 इन्द्रादयः इमाम् उक्ताम् अनुमतिं सौभगाय सौभाग्याय अस्माकं सौभाग्यं
 दातुं प्रासाविपुः प्रेरितवन्तः । यत एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । ॥ पू
 मेरणे । अस्मात् लुङि “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इति वृद्धिः । “व्य-
 वहिताश्च” इति प्रोपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । सौभगायेति । शोभनो
 भगोऽस्य अस्तीति सुभगः । तस्य भावः, सौभगम् । उक्तात्रादिगणे “सु-
 भग मन्ते” इति पाठात् “प्राणभृज्जातिवयोवचनोक्तात्रादिभ्योञ्” इति
 अञ् । “झित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ॥

तृतीया ॥

यत्तं आत्मनि तन्वां घोरम् अस्ति यद्वा केशेषु प्रतिचक्षणे वा ।

सर्वं तद्वाचापं हन्मो वयं देवस्त्वां सविता सूदयतु ॥ ३ ॥

यत् । ते । आत्मनि । तन्वां । घोरम् । अस्ति । यत् । वा । केशेषु । प्र-
तिचक्षणे । वा ।

सर्वम् । तत् । वाचा । अपं । हन्मः । वयम् । देवः । त्वा । सविता । सू-
दयतु ॥ ३ ॥

हे दुर्लक्ष्मोपेत पुरुष ते तव आत्मनि आत्मीयायां तन्वाम् शरीरे घोरम्
भयंकरं दुर्लक्षणं [यद्] अस्ति । यद्वा । आत्मनि शरीरोपहिते पुरुषे घोरम्
भयंकरं पापं तन्वाम् शरीरे दुर्लक्षणं यद् अस्ति । वा अप वा केशेषु
शिरोरुहेषु अप वा प्रतिचक्षणे दर्शनसाधने चक्षुषि यद् घोरम् अ-
स्ति । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा । करणे ल्युट् । “असनयोश्च” इति
ख्याजादेशप्रतिषेधः ॥ तद् आभ्यन्तरं वाह्यं च सर्वम् घोरजातं वयम्
मयोगकुशलाः वाचा मन्त्ररूपया अप हन्मः हिंस्रः । ॥ हन हिं-
सागत्योः । अदादित्वात् शपो लुक् । “सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः”
इति वाच उत्तरस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥ अनिष्टनिवृत्तिं विधाय
इष्टप्राप्तिं प्रार्थयते । देवः द्योतनात्मकः सविता मेरको देवः त्वा त्वां
सूदयतु श्रेयसे मेरयतु । दूरगंतदुर्लक्षणं त्वां श्रेयसा संबद्धं करोतु इत्य-
र्थः । ॥ पूद क्षरणे ॥

चतुर्थी ॥

रिश्येपदीं वृषदतीं गोपेधां विधुमासुत ।

विलीढ्यं ललाम्यं ता असन्नाशयामसि ॥ ४ ॥

१ So we read with DKARŚPĪJ and Rn ऋश्यं is what SVB read
२ BBDARŚ have ललाम्यं । We with KV

1 S'Kd अशनं 2 S'Kd दुर्गतं The emendation is conjectural

रिश्यऽपदीम् । वृषऽदतीम् । गोऽसेधाम् । विऽधुमाम् । उत ।

विऽलीढ्यम् । ललाम्यम् । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ॥ ४ ॥

ऋश्यपदीम् ऋश्यस्य सारङ्गस्येव पादौ यस्याः सा ऋश्यपदी ईदृश-
दुर्लक्षणेपेता स्त्री ताम् । ॥ “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाचो-
त्तरपदलोपश्च” इति बहुव्रीहिसमासे “पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः” इति
पादशब्दस्य अन्यलोपः । “पादोऽन्यतरस्याम्” इति डीप् । भसंज्ञायां
“पादः पत्” इति पञ्जावः ॥ तथा वृषदतीम् । वृषस्येव दन्ता यस्याः
सा वृषदती स्थूलदन्ता नारी [ताम्] । ॥ पूर्ववद् बहुव्रीहौ “अग्रान्त-
शुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च” इति दन्तशब्दस्य दत् आदेशः । “उगितश्च” इति
डीप् ॥ तथा गोसेधाम् गौरिव सैधति गच्छतीति गोसेधा स्त्री ता-
म् । ॥ पिपु गत्याम् । पचाद्यच् ॥ तथा विधमाम् विकृतं ध-
मति शब्दायते इति विधमा [ताम्] । ॥ ध्मा शब्दाश्रिवक्तसंयोगयोः ।
अस्मात् “पाप्माभाधेऽदृशः शः” इति शमत्यः । “पाप्माभास्याम्नादाण्-
दृश्यर्तिः” इत्यादिना धमादेशः ॥ फूत्कारादिविविधशब्दकारिणीम्
इत्यर्थः । यद्वा । ॥ धमतिर्गतिकर्मा इति यास्कः [नि० ६. २] ॥ वि-
कृतगमनाम् । उतशब्दः अप्यर्थे । ताः सर्वा ऋश्यपद्याद्याः अस्मत् अ-
स्मत्तः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः । अस्मत्संबन्धिनीनां स्त्रीणा-
म् ऋश्यपदीत्वादिरूपं यद् दुर्लक्षम् तद् मन्तप्रभावात् निवर्तयाम् इत्य-
र्थः । ॥ णश अदर्शने । “इदन्तो मतिः” ॥ तथा ललाम्यम्
ललामस्याने ललाटमान्ते भवम् । ॥ “शरीरावयवाच्च” इति यत् ।
“तित् स्वरितः” इति स्वरितत्वम् ॥ तथाविधं विलीढ्यम् विशेषेण
लीढं विलीढम् । ॥ लिह आस्वादने । भावे निष्ठा । “हो ढः” इति
ढत्वम् । “क्षपस्तथोर्धोऽधः” इति धत्वम् । ततः प्लुते कृते “ढो ढे लो-
पः” इति ढलोपे “ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घः ॥ वि-
लीढे भवं विलीढ्यम् । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् । पूर्ववत् स्व-

1 So S' Kd. Siyana invariably reads तित् स्वरितः instead of तित् स्वरितम्, which is the general reading. The *Mahābhāṣya* reads तित् स्वरितम्. See the Benares Edition VI. 1. 1, folio 67.

रितत्वम् ॥ । विलीढमिव स्थितं केशानां प्रातिलोम्यरूपं ललाटप्रान्ते
धर्तमानं यद् दुर्लक्षम् तदपि नाशयाम इत्यर्थः । अत्र ऋश्यपदीक्षादी-
नि स्त्रीणामेव दुर्लक्षणानि न पुरुषाणाम् इत्यभिप्रायेण तत्र स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशः । [यद्] विलीढ्यरूपं तद् दुर्लक्षणं स्त्रीपुरुषोभयसाधारणम् इति
ततः पार्थक्येन निर्देशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

मा नो विदन्[१. १९] अदारसूत[१. २०] स्वस्तिदाः[१. २१] इति
सूक्तत्रयस्य अपराजितगणे पाठात् तद्गणसाध्येषु सांग्रामिकादिकर्मसु विद्वा
शरस्येति प्रथम[१. २] सूक्तवद् विनियोगोनुसंधेयः ॥

अत्र “मा नो विदन्” इति सूक्तस्य ब्राह्मणायुधधारणदेवताप्रतिमा-
नर्तनहसनाद्यङ्गुतेषु आज्यहोमे विनियोगः । “अथ यत्रैतद् ब्राह्मणा
आयुधिनो भवन्ति” इति [कौ० १३. १२] प्रक्रम्य सूत्रितम् । “मा
“नो विदन्[१. १९] नमो देववधेभ्यः[६. १३] इत्येताभ्यां सूक्ताभ्यां जु-
“हुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः । अर्थं यत्रैतद् दैवतानि नृत्यन्ति” इत्यादि
[कौ० १३. १३] ॥

तथा अनङ्गान् यदि धेनोः स्तन्यं पिबेत् तदा एतेन आज्यं जुहुयात् ।
तथा च कौशिकः । “अथ यत्रैतद् अनङ्गान् धेनुं धयति” इति प्रक्रम्य
“मा नो विदन् नमो देववधेभ्यः इत्येताभ्यां जुहुयात्” इति [कौ० १३. २१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मा नो विदन् विव्याधिनो मो अभिव्याधिनो विदन् ।

आराच्छ्रव्या अस्मद्विषूचीरिन्द्र पातय ॥ १ ॥

मा । नः । विदन् । विव्याधिनः । मो इति । अभिव्याधिनः । विदन् ।

आरात् । श्रव्याः । अस्मत् । विषूचीः । इन्द्र । पातय ॥ १ ॥

विव्याधिनः विशेषेण अस्त्रादिभिस्ताडनशीलाः शत्रवः नः अस्मान् यु-
ध्यमानान् मा विदन् मा लभन्तां मा प्राप्नुवन्तु । ॥ विदू लभे ।

अस्मात् माङि लुङि “पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु” इति ह्रं; अङ् आदेशः । “न माङ्योगे” इति अङभावः । विव्याधिन इति । व्य-
ध ताडने । अस्माद् विपूर्वात् “सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये” इति णि-
निः ॥ तथा अभिव्याधिनः अभिमुखम् आगत्य विध्यन्ति हिंसन्ती-
त्यभिव्याधिनः प्रत्यर्थिनः संनिहिता भटाः । ॥ पूर्ववद् णिनिः ॥ ते-
पि मो विदन् मैव लभन्ताम् । दूरस्थाः संनिहिताश्च भटा न अस्मान्
स्पृशन्तु इत्यर्थः ॥ अधुना शत्रुसंबन्धीनि शस्त्राण्यपि न अस्मात्तमीपदेशं
प्राप्नुवन्तु इति प्रार्थयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव शरव्याः शत्रुभिर्व-
हुशो विनिर्मुक्ताः शरसंहतीः विषूचीः विष्वक् नानामुखम् अञ्जनशीलाः
सतीः अस्मात् आरात् अस्मात्तो दूरदेशे पातय प्रक्षिप । ॥ शरव्या
इति । शृस्त्वृत्तिहित्रण्यसीत्यादिना [उ० १. १०] औणादिक उग्रप्रत्ययः ।
शरुशब्दात् “उगवादिभ्यो यत्” इति यत् । “ओर्गुणः” इति गुणे
“घान्तो यि प्रत्यये” इति अच् आदेशः । “तित् स्वरितः” इति स्वरित-
त्वम् । “अन्यारादितरतैः” इति अस्मच्छब्दात् पञ्चमी । विषूचीरिति ।
अशु गतिपूजनयोः । अस्माद् विपुशब्दोपपदात् “ऋत्विग्दधृक्सगिदगुणि-
गश्चुयुजिर्नुच्चां” इति क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अ-
ञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् भसंज्ञायाम् “अचः” इत्यकारलोपे
“चो” इति दीर्घत्वम् ॥

द्वितीया ॥

विष्वङ्गो अस्मच्छरवः पतन्तु ये अस्ता ये चास्याः ।

देवीर्मनुष्येपवो ममामित्रान् वि विध्यत ॥ २ ॥

विष्वङ्गः । अस्मात् । शरवः । पतन्तु । ये । अस्ताः । ये । च । आस्याः ।

देवीः । मनुष्येऽपवः । मम । अमित्रान् । वि । विध्यत ॥ २ ॥

शरवः शराः हिंसकाः । ॥ शृ हिंसायाम् । शृस्त्वृत्तिहिं [उ०
१. १०] इत्यौणादिक उग्रप्रत्ययः । तत्र धान्ये नित् [उ० १. ९] इत्य-

नुवृत्तेः “त्रित्यादिर्नित्यम्” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ । ते अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् विष्वच्चः विविधगमनाः पतन्तु निपतन्तु । अस्मान् परित्यज्य अन्यत्र गच्छन्तु इत्यर्थः । तान् शरान् विशिनष्टि । ये शरा अस्ताः शत्रुभिर्धनुर्यन्त्रेण विनिर्मुक्ताः । ॥ असु क्षेपणे । कर्मणि निष्ठा । “यस्य विभाषा” इति इदमतिषेधः ॥ । तथा ये च शराः आस्याः क्षेमव्याः तूणीरे संगृहीताः । ते सर्वे निपतन्तु इति योजना । ॥ असु क्षेपणे इत्यस्मात् “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यत् प्रत्ययः ॥ । पूर्वं शत्रुशराणां लक्ष्यविधलक्षणं वैयर्थ्यं प्रार्थ्यं अधुना स्त्रीयानां शराणां शत्रुरूपस्य [लक्ष्यस्य] हिंसकत्वं प्रार्थयते । दैवीः देवसंबन्धिन्यः आग्नेयवारुणादिरूपाणि अस्त्राणि । ॥ देवशब्दात् “तस्येदम्” अर्थे “देवाद् यज-औ” इति अञ् प्रत्ययः । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । “[वा] छन्द-सि” इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । “त्रित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । तथा मनुष्येष्वः मनुष्याणाम् अस्मदीयानां संबन्धिन्य इषवः शस्त्राणि उभयविधास्ता इषवः अस्मदीयैर्योद्धृभिः मनुष्यैर्विमुच्यमानाः मम मदीयान् अमित्रान् न विद्यते मित्रम् एषाम् इति अमित्राः शत्रवः । ॥ बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “न-ओ जरमरमित्रमृताः” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । तान् शत्रून् विविध्यां विविध्यन्तु मारयन्तु । ॥ व्यध ताडने । लोटि दिवादितात् श्यन् । तस्य ङित्वात् “ग्रह्णिज्यावयिव्यधिवष्टि” इत्यादिना संप्रसारणम् । “तिङ्गं तिङ्गे भवन्तीति वक्तव्यम्” इति ज्ञेस्तिप् । “तिङ्गितिङ्गः” इति नाघतः ॥ ।

तृतीया ॥

यो नः स्वो यो अरणः सजात उत निष्ठ्यो यो अस्मौ अभिदासन्ति ।

रुद्रः शरव्यैतान् ममामित्रान् वि विध्यतु ॥ ३ ॥

१ A B omit the verse. We with B D K R S V

1 S' Kd लक्ष्यवेधः.

यः । नः । स्वः । यः । अरणः । सज्जातः । उत । निष्टयः । यः । अस्मान् ।
अभिदासति ।

रुद्रः । शरव्या । एतान् । मम । अमित्रान् । वि । विध्यतु ॥ ३ ॥

नः अस्माकं संबन्धी यः स्वः ज्ञातिः अधिकबलः सन् अस्मान् अनपकर्तृन् अभिदासति उपक्षपयति । क्षेत्रधनादिकम् अपहृत्य पीडयतीत्यर्थः । ॥ दसु उपक्षये । अस्मात् ण्यन्तात् लट् । शपः “छन्दस्युभयथा” इति आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः । शप्तिपोः पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । “यद्वृत्तान्तिव्यम्” इति निष्ठा-तप्रतिषेधः ॥ । तथा अरणः अरणनीयः संभाष्यो न भवतीत्यरणः शत्रुः । ॥ रण शब्दार्थः इत्यस्माद्धातोः “वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्” इति कर्मणि अप् । ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । एवंभूतो यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति । तथा अन्योऽपि सजातः समानजन्मा समबलः ज्ञातिः अरानिर्वा । उत अपि च निष्टयः निर्गतवीर्यो निकृष्टबलो यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति क्षुद्रोपद्रवैः पीडयति । ॥ सजात इति । जनेः कर्तरि निष्ठा । “श्वीदितो निष्ठायाम्” इति इट्प्रतिषेधः । “जनसनत्तनां सन्श्लोः” इति आत्वम् । ततः समानशब्देन समासे “समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकैषु” इति समानशब्दस्य सभावः । निष्टय इति । “अव्ययात् त्यप्” इत्यत्र “निसो गते” इति वचनात् निसृशब्दात् त्यप् प्रत्ययः । “ह्रस्वात् तादौ तद्धिते” इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः ॥ । एतान् ज्ञातिमभृतीन् मम मदीयान् अमित्रान् शत्रून् रुद्रः । रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति रुद्रः संहर्ता देवः । ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने । अस्मात् ण्यन्तात् “रोदेर्णि-लुक् च [उ० २. २२] इति रक् प्रत्ययः ॥ । शरव्या शरूणां हिंसकानाम् आयुधानां संहतिः शरव्या । ॥ “पाशादिभ्यो यः” इति समूहेषे यप्रत्ययः । “ओर्गुणः” इति गुणे “वान्तो यि प्रत्यये” इति

१ P J शरव्या We with E.

1 S' Kd अनपि कर्तृन् 2 S' Kd मनीय. for अरणनीय. 3 S' Kd उपक्षयति.

अव् आदेशः ॥ तया वि विध्यतु विनिहन्तु । ॥ व्यथ ताडने ।
श्यनि “ग्रहिज्या” आदिना संप्रसारणम् ॥

चतुर्थी ॥

यः सपत्नो योसपत्नो यश्च द्विषन्धपाति नः ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ४ ॥

यः । सपत्नः । यः । असपत्नः । यः । च । द्विषन् । शपाति । नः ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ ४ ॥

यः सपत्नः ज्ञातिरूपः शत्रुः यः असपत्नः ज्ञातिव्यतिरिक्तः शत्रुः अ-
स्मान् वाधते । तथा यश्च शत्रुः द्विषन् द्वेषं कुर्वन् । ॥ द्विष अग्री-
तौ । “द्विषोऽमित्रे” इति शतृप्रत्ययः ॥ नः अस्मान् अनागतः
शपाति शपेत् । निग्रहरूपया वाचा नाशयेत् । ॥ शप आक्तोशे । अ-
स्मात् लेटि आडागमः । “यदुक्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तं
सर्वं पूर्वोक्तं शत्रुं सर्वे निखिला देवाः इन्द्रादयो धूर्वन्तु हिंसन्तु । ॥ धु-
र्वीं हिंसायाम् ॥ शत्रुकृतशापस्य असंस्पर्शनोपायम् आह ब्रह्मे-
ति । मम मन्त्रप्रयोक्तुः ब्रह्म प्रयुज्यमानं मन्त्रजालम् अन्तरम् व्यवधायकं
वर्म कवचं भवतु । यथा शत्रुकृता वाक्शस्त्रादयः अस्मान् न स्पृशन्ति
तथा अयं मन्त्रः अस्मान् छादयतु इत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“अदारसूत्” इत्यस्य उक्तः पूर्वसूक्तेन विनियोगः ॥

तस्य आद्याया दर्शपूर्णमासयोः शृतहविर्निरीक्षणे विनियोगः । “अ-
दारसूदित्यवेक्षते” इति [कौ० १, २] हि सूत्रम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदारसूद् भवतु देव सोमासिन् युज्ञे मरुतो मृडता नः ।

मा त्तो विददभिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद वृजिना द्वेष्टा या ॥ १ ॥

अदारऽसृत् । भवतु । देव । सोम । अस्मिन् । यज्ञे । मरुतः । मृडत । नः ।
 मा । नः । विदत् । अभिऽभाः । मो इति । अशस्तिः । मा । नः । विद-
 त् । वृजिना । द्वेष्ठा । या ॥ १ ॥

हे देव द्योतनात्मक सोम अस्मदीयः शत्रुः अदारसृत् भवतु । दार-
 यन्ति पुरुषहृदयं विदारयन्तीति दाराः स्त्रियः । ॥ दृ विदारणे । “दा-
 रजारौ कर्तरि णिलुक् च” इति ण्यन्तात् कर्तरि घञ् ॥ दारान् स-
 रति गच्छतीति दारसृत् । ॥ सृ गतौ । “किप् च” इति किप् । न
 दारसृत् अदारसृत् इति नञ्समासे “अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति वक्त-
 व्यम्” इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मदीयः शत्रुः स्वस्थानात्
 प्रच्युतः सन् न कदाचिदपि स्वस्त्रीसमीपं प्राप्नोतु इत्यर्थः ॥ हे मरुतः स-
 भगणात्मका एकोनपंचाशत्संख्याका देवाः । ॥ “आमन्त्रितस्य च”
 इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ अस्मिन् मया अनुष्ठीयमाने यज्ञे
 दर्शपूर्णमासात्मके संग्रामरूपे वा नः अस्मान् मृडत मृडयत । इष्टफल-
 प्रापणेन जयप्रदानेन च सुखयतेत्यर्थः । ॥ मृड सुखने । तुदादित्वा-
 त् शप्रत्ययः । अस्मिन्निति । इदमः त्यदाद्यत्वे “हलि लोपः” । “ऊ-
 ङिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज्ञ इति । यज देवपू-
 जासंगतिकरणदानेषु । “यजयाचयतविच्छ्रमच्छरक्षो नङ्” इति नङ् प्रत्य-
 यः । चुत्वेन जकारः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ अपि च
 अभिभाः आभिमुख्येन प्रवर्तमानं शाश्वतं तेजः । यद्वा आभिमुख्येन भाति
 रणरङ्गे दीप्यत इति अभिभाः शत्रुः । ॥ भा दीप्तौ । अस्मात् “किप्
 च” इति किप् ॥ स च नः अस्मान् मा विदत् मा लब्ध । मा
 प्राप्नोतु इत्यर्थः । ॥ विदृ लाभे । अस्मात् माङि लुङि “पुषादिचु-
 ताद्युदितः” इति ह्रैः अङ् आदेशः ॥ तथा अशस्तिः अकीर्तिः । मो
 मेव विदत् । ॥ शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । “अनिदिताम्” इति
 नलोपः । “तितुत्र” इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । नञ्समासे अव्ययपूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा द्वेष्ठा द्वेष्याणि द्वेषणीयानि । ॥ द्विष

अग्नीतौ । “वृहलोर्ण्यत्” इति कर्मणि ण्यत् ॥ । या यानि वृजि-
ना वृजिनानि पापानि पराजयनिमित्तानि अभिमतफलप्रतिबन्धकानि स-
न्ति । ॥ सर्वत्र “शेछन्दसि बहुलम्” इति शैलोपः ॥ । तानि
नः अस्मान् मो विदत् । ॥ व्यत्ययेन एकवचनम् ॥ । मा विद-
न् मा ग्रामुवन्तु ॥ यद्वा । वृजिना वृजिनं पापम् अस्याम् अस्तीति वृजि-
ना । ॥ अर्शआदिवाद् अच् ॥ । हिंसादिपापोपेता अत एव द्वेया
अस्माभिर्द्वेषणीया [या] शात्रवी सेनास्ति सापि नः अस्मान् मा विदत् ॥

द्वितीया ॥

यो अद्य सेन्यो वधोऽघायूनामुदीरते ।

युवं तं मित्रावरुणावस्मद्यावयत् परि ॥ २ ॥

यः । अद्य । सेन्यः । वधः । अघायूनाम् । उतुर्इरते ।

युवम् । तम् । मित्रावरुणौ । अस्मत् । यवयत्म् । परि ॥ २ ॥

अद्य इदानीं युद्धकाले सेन्यः सेनायां भवः । ॥ “भवे छन्दसि” इति
सेनाशब्दाद् यत् प्रत्ययः । “यतोऽनावः” इति आयुदात्तत्वम् ॥ । तथा-
विधः । अघायूनाम् । अघम् हिंसालक्षणं पापं परेषाम् इच्छन्तीति अघायवः
शात्रवः । ॥ “छन्दसि परेच्छायामपि” इति अघशब्दात् क्यच् ।
“अश्वाघस्यात्” इति आत्वम् । “क्याच्छन्दसि” इति उग्रप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे “नाम् अन्यतरस्याम्” इति नाम उदात्तत्व-
म् ॥ । तेषां शत्रूणां संबन्धी यो वधः हननम् तेन तत्साधनम् आयुधं
लक्ष्यते । ॥ हन हिंसागत्योः । “हनश्च वधः” इति भावे अप्
प्रत्ययः तत्संनियोगेन हन्तेर्वधादेशश्च । स च अन्तोदात्तः । अतो लोपे
“अनुदात्तस्य च यनोदात्तलोपः” इति अप उदात्तत्वम् ॥ । तथा-
विधम् आयुधजालम् उदीरते उद्धच्छति असदभिमुखं ग्रामोति । ॥ ईर
गतौ । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः । “यद्वृत्तान्तित्वम्”

१ A D R S सेन्यो omitting the sign of accent We with B B K V.

1 S' K d फलप्रबंधः.

इति निघातप्रतिषेधः । शपः पित्वाद् अनुदात्तत्वम् । “अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुक” [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । “तिङि चोदात्तवति”
इति गतेर्निघातः ॥ मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्च । ॥ “देव-
ताङ्गन्धे च” इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “देवताङ्गन्धे च” इति उ-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते “आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानु-
दात्तत्वम् ॥ हे देवौ युवम् युवाम् । ॥ “प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषायाम्” इति आत्वस्य भाषाविषयत्वाद् अत्र अभावः ॥ तम्
शत्रुभिर्विनिर्मुक्तं वधम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् परि परितः यावय-
तम् वियोजयतम् । अस्मान् यथा न स्पृशति तथा कुरुतम् इत्यर्थः । ॥ यु
मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मात् ण्यन्तात् लोटि रूपम् । “छन्दसि परे-
पि” इति परेः परप्रयोगः । “तिङ्तिङः” इति निघातः । “उपस-
र्गाश्चाभिवर्जम् [फि ४.१३]” इति परेः आद्युदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

इतश्च यदमुतश्च यद् वधं वरुण यावय ।

वि महच्छर्मं यच्छ वरीयो यावया वधम् ॥ ३ ॥

इतः । च । यत् । अमुतः । च । यत् । वधम् । वरुण । यवय ।

वि । महत् । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

अनया वरुणम् अवयुत्य प्रार्थयते ॥ इतः अस्मात् संनिहितात् शत्रोः
सकाशाद् [यद् वधम्] हननसाधनम् आयुधं माम् उद्दिश्य प्राप्नो-
ति । ॥ इदम् “पञ्चम्यास्तसिल्” इति तसिल् प्रत्ययः । तसिलः
“प्राग् दिशो विभक्तिः” इति विभक्तिसंज्ञा । “इदम् इश्” इति इश्
आदेशः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वे प्राप्ते “ऊडिदंपदा-
द्यप्पुमैद्युभ्यः” इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् तसिल उदात्तत्वम् ॥ तथा
अमृतः अमुष्मात् दूरे दृश्यमानात् शत्रोः सकाशाद् यद् आयुधं प्राप्नो-
ति । ॥ अदःशब्दात् पूर्ववत् तसिल् । तस्य विभक्तिसंज्ञकत्वात् “त्यदा-
दीनाम् अः” इति अत्वम् । “अदसोऽसेर्दाद् उ दो मः” इति उत्त्वमेव ।

“लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ तत् सर्वं वधम् शत्रु-
भिर्विनिर्मुक्तं हननसाधनम् आयुधम् । ॥ हन्तेर्व्यत्ययेन “हनश्च वधः”
इति करणे अप् । यस्तु करणाधिकरणयोः स तु त्रिलिङ्गः इति न्याया-
त् नर्पुसकत्वम् ॥ तद् आयुधम् हे वरुण त्वं यावय अस्मत्तो वि-
योजय । ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ न केवलम् अनिष्टनिवृत्तिः
इष्टप्राप्तिरपि मे स्याद् इत्याह । हे वरुण महत् अधिकम् अस्मद्देवैर-
लभ्यं शर्म सुखं वि यच्छ विशेषेण प्रयच्छ । ॥ दाण् दाने । शपि
“पाम्ना” इत्यादिना यच्छादेशः । “तिङ्तिङ्” इति निघातः । उप-
सर्गस्य “व्यवहिताश्च” इति व्यवहितप्रयोगः ॥ अपि च वरीयः
उरुतरं मन्त्रप्रयोगादिना प्रवृद्धं दुष्परिहरं वधम् हननसाधनं शस्त्रास्त्रजा-
लम् हे वरुण त्वं यवय वियोजय । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईय-
सुनि “प्रियस्त्रिस्त्रिस्तुरोऽरुबहुल” इत्यादिना वर् आदेशः । “स्त्रित्यादि-
नित्यम्” इति आयुदात्तत्वम् । यवया वधम् इति । “अन्येषामपि दृ-
श्यते” इति साहितिको दीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

शास इत्या महाँ अस्यमित्रसाहो अस्तुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ ४ ॥

शासः । इत्या । महान् । असि । अमित्रऽसहः । अस्तुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शासः शासको नियन्ता । ॥ शासु अनुशिष्टौ ।
पचाद्यच् ॥ [इत्या] इत्थम् अनेन प्रकारेण महान् महत्त्वगुणोपे-
तः सर्वोत्कृष्टः असि भवसि । ॥ इदमशब्दात् “या हेतौ च च्छ-
न्दसि” इति प्रकारेणैव या प्रत्ययः । “एतेतौ रथोः” इति इदम् इत्
आदेशः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोद्वात्तता । महाँ असीत्यत्र संहितायां “दीर्घा-
द् अटि समानपादे” इति नकारस्य स्वरम् । “आतोऽटि नित्यम्” इ-
ति आकारस्य अनुनासिकादेशः । “भोभगोअपोअपूर्वस्य योऽशि” इति

रोर्यत्वम् । तस्य “लोपः शाकल्यस्य” इति लोपः । “पूर्वत्रासिद्धम्”
 इति असिद्धवद्भावात् सवर्णदीर्घाभावः ॥ तमेव इन्द्रं विशिनष्टि ।
 अमित्रसाहः अमित्राणां शत्रूणां सोढा अभिभविता । ॥ षह अ-
 भिभवे । पचाद्यच् । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । समासेपि कृ-
 दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥ तथा अस्तृतः शत्रुभिरहिं-
 सितः । ॥ स्तृज् हिंसायाम् । कर्मणि निष्ठा । नञ्समासे अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अहिंसितत्वं कैमुतिकन्यायेनापि आह न
 यस्येति । यस्य उक्तमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य सखा शरणागतो मित्रत्वं प्रा-
 प्तः पुरुषो न हन्यते शत्रुभिर्न हिंस्यते । हिंस्यत्वं तस्य दूरापास्तं प-
 राजयोपि नास्तीत्याह । चनशब्दः अप्यर्थे । कदा चन कदाचिदपि न
 जीयते शत्रुभिर्नाभिभूयते । इन्द्रस्य सख्युरपि एवं किल किमु वक्तव्यम्
 इन्द्रस्य अस्तृतत्वम् इति पूर्वेण संबन्धः । एवम् अतिशयितमहिमोपेतस्य
 इन्द्रस्य प्रसादाद् वयमपि शत्रून् जयेम इति वाक्यशेषः । ॥ हन्यत
 इति । हन हिंसागत्योः । “सार्वधानुके यक्” । “अदुपदेशाल्लसार्व-
 धानुकं” [इति] अनुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । “यद्दत्तान्नित्यम्” इति
 निघातप्रतिषेधः । जीयत इति । जि जये । पूर्ववद् यक् । “अकृत्सार्व-
 धानुकयोः” इति दीर्घः । यच्छब्दस्य अत्रापि संबन्धात् पूर्ववद् निघा-
 ताभावः । कदेति । किंशब्दात् “सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा” इति दा
 प्रत्ययः । “माग् दिशो विभक्तिः” इति विभक्तिसंज्ञायां “किमः कः”
 इति कादेशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“स्वस्तिदाः” इत्यस्य अपराजितगणे पाठात् सांग्रामिकादिकर्मसु गण-
 मयुक्तो विनियोग उक्तः ॥

तथा ग्रामगमनादिषु स्वस्वयनकामः एतेन सूक्तेन प्रथमं दक्षिणपाद-
 मक्रमणम् शर्करातृणप्रक्षेपणम् इन्द्रोपस्थानं च कुर्यात् । सूत्रितं हि ।
 “स्वस्तिदाः [१. २१] ये ते पन्थानः [७. ५७. २] इत्यध्वानं दक्षिणेन प्र-
 कामत्यसंख्याताः शर्करास्तृणानि क्षिप्तोपतिष्ठते” इति [कौ० ७. १] ॥

एवं पिशाचादिनिवारणकर्मणि उद्वेगविनाशने च एतत् सूक्तम् । “स्व-
स्याद्यं कुरुते” [कौ० ४. १] इति सूत्रकृता अतिदिष्टत्वात् ॥

तथा वेदिकरणस्यादावपि एतत् सूक्तं जपेत् ॥

“वि न इन्द्र” [१. २१. २] इत्यनया पुरीषच्छक्तां चितिं ब्रह्मा अ-
नुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । “वि न इन्द्र [१. २१. २] मृगो न
“भीमः [७. ८९. ३] वैश्वानरो न जतये [६. ३५] इति चितिं पुरीषच्छ-
“नाम्” इति [वै० ५. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वृशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ १ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशाम् । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वृशी ।

वृषां । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयंकरः ॥ १ ॥

स्वस्ति इति अविनाशि नाम । विनाशरहितं शोभनं फलं ददाति
प्रयच्छतीति स्वस्तिदाः । ॥ स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । सु अस्तीति यास्कः
[नि० ३. २१] । हुदाञ् दाने । “किप् च” इति किप् । “समास-
स्य” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ विशाम् सर्वासां प्रजानां पतिः पा-
लयिता । ॥ “सावेकाच०” इति विश्वब्दाद् उत्तरस्य आस उदा-
त्तत्वम् ॥ वृत्रहा । वृत्रो नाम जलाधारभूतो मेघः । तं मेघं वृष्ट्य-
र्थं हतवान् वृत्रहा ॥ यद्वा वृत्रो नाम त्वष्टा उत्पादितः असुरः । तं हत-
वान् । ॥ आह च यास्कः । तत् को वृत्रः । मेघ इति नैरुक्तास्ताष्ट्रो-
सुर इत्यैतिहासिकाः [नि० २. १६] इति । तन्नामनिर्वचनं श्रुत्यैव द्वेधा दर्शि-
तम् । “यद् अवर्तयत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्” [तै० सं० २. ५. २. १] इति
“यद् इमांल्लोकान् अवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्” [तै० सं० २. ५. २. २]
इति च । हन हिंसागत्योः । वृत्रशब्दोपपदाद् अस्माद् भूते काले

“ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप्” इति किप् । उपपदसमासे “गतिकारकोपपदात् कृत” इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् ॥ । विमृधः विशेषेण मर्धयिता शत्रूणाम् । ॥ मृध हिंसायाम् । “इगुपधज्ञाप्तीकरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ । वशी सर्वस्य प्राणिजातस्य वशयिता । ॥ वश कान्तौ । “वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्” इति भावे अप् ॥ । वशोऽस्मास्तीति वशी । ॥ “अत इनिठनौ” इति मत्वर्थाय इनिः ॥ । वृषा कामानां वर्षिता । ॥ वृषु सेचने इत्यस्मात् कनिन् युवृषितक्षीत्यादिना [उ० १. १५४] औणादिकः कनिन् प्रत्ययः । “ञित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । सोमपाः सोमस्य पाता । ॥ पा पाने । अस्मात् सोमशब्दोपपदात् “आतो मनिन्कनिन्वनिपश्च” इति विच् ॥ । एवम् उक्तमहिमोषेत इन्द्रः अभयंकरः भयराहित्यस्य कर्ता सन् नः अस्माकं संग्रामादौ पुरः पुरस्तात् पूर्वभागे एतु गच्छतु । ॥ अभयंकर इति । “उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति” इति वचनात् “मेघार्तिभयेषु कृजः” इति अभयशब्दोपपदादपि करोतेः खच् प्रत्ययः । “अरुद्धिपदजन्तस्य मुम्” इति पूर्वपदस्य मुम् आगमः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नेन तदेव शिष्यते । पुर इति । “पूर्वाधरावराणाम् अस्ति पुरधवश्चैषाम्” इति पूर्वशब्दात् अस्तिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशश्च ॥ ॥

द्वितीया ॥

वि नं इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

अधमं गमया तमो यो अस्माँ अभिदासति ॥ २ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

अधमम् । गमय । तमः । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव नः असम्भयम् । ॥ “बहुवचनस्य वस्त्रसौ” इति असदश्चतुर्थ्यन्तास्य नस् आदेशः । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । असदर्थं मृधः । संग्रामनामैतत् । संग्रामान् । ॥ मृधेः संपदादिलक्षणः किप् ॥ । वि जहि विनाशय । असद्विजयायै संग्रामकारिणः

शत्रून् मारयेत्यर्थः । ॥ हन हिंसागत्योः । लोटि “सेर्ह्यपिच्च” इति हिः आदेशः । “हन्तेर्जः” इति जादेशः । तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वात् “अतो हेः” इति लुगभावः ॥ तथा घृतन्यतः घृतनां सेनाम् आत्मन इच्छतः युद्धोद्योगकारिणः शत्रून् नीचा नीचैः यच्छ नियमय । युद्धार्थं संघीभावत्यागेन न्यग्भूतान् कुर्वित्यर्थः । ॥ घृतन्यतः । घृतनाशब्दात् “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । “कव्यध्व-रघृतनस्यार्चि लोपः” इति आकारलोपः । तदन्तस्य धातुसंज्ञायां लटः शत्रादेशः । क्यजकारेण उदात्तेन सह शपः शत्रुश्चैकादेशे “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इति शत्रुरुदात्तत्वात् “शत्रुर्नुमो नद्यजादी” इति अजादिविभक्तेः उदात्तत्वम् । नीचैःशब्दाद् उत्तरस्य सुपः “सुपां सुलुक्” इत्यादिना डादेशः । डित्करणसामर्थ्यात् टिलोपः ॥ अपि च यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति क्षेत्रधनाद्यपहारेण उपक्षपयति । ॥ द-सु उपक्षये ॥ तं शत्रुम् अधमम् पुनरुत्थानशून्यं निकृष्टं तमः मरणात्मकं गमय प्रापय । ॥ गमू स्रूपू गतौ । अस्मात् णिजन्तात् “जनीजृप्कसुरज्जोऽमन्ताश्च” इति मित्तांज्ञायां “मितां ह्रस्वः” इति उपधाह्रस्वत्वम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीया ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र त्वं रक्षः । जातावेकवचनम् । बाधकानि रक्षांसि । ॥ वील्युपसर्गश्रवणात् जहीति क्रिया अत्रापि संबध्यते ॥ वि जहि विनाशय । ॥ रक्षणीयः अस्मात् सर्वो जन इत्यपादानेयं औणादिकः असुन् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् । रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कोपि [नि० ४, १८] ॥ तथा मृधः संग्रामान् वि जहि ॥ तथा वृत्रस्य वृत्रघ्न प्रबलस्य शत्रोः हनू कपोलौ

वि रुज विभङ्गि । विदारयेत्यर्थः । ॥ रुजो भङ्गे । तुदादिनात् श-
प्रत्ययः । “अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥ । अभिदासतः अभितः अ-
स्मान् उपस्रपयतः अमित्रस्य शत्रोर्मन्युम् क्रोधमपि । ॥ अत्रापि उप-
सर्गश्रवणात् जहीति संवध्यते ॥ । वि जहि । स्वस्थानस्थितोपि यथा
मद्विषये मन्युं न करोति तथा कुर्वित्यर्थः । ॥ मन ज्ञाने । यजिम-
निशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् [उ० ३, २०] इति औणादिको युच् प्रत्ययः ।
यास्कोप्याह । मन्युर्मन्यतेः कान्तिकर्मणः [नि० १०, २९] इति ॥

चतुर्थी ॥

अपेन्द्र द्विपतो मनोप जिज्यासतो वधम् ।

वि महच्छर्मै यच्छ वरीयो यावया वधम् ॥ ४ ॥

अपं । इन्द्र । द्विपतः । मनः । अपं । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । महत् । शर्मै । यच्छ । वरीयः । यावय । वधम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव द्विपतः शत्रोर्मनः हिंसकं क्रूरं मानस-
म् । ॥ अपेत्युपसर्गश्रवणात् योग्या प्रकृता जहीति क्रिया संवध्य-
ते ॥ । अप जहि अपहतं कुरु । ॥ द्विप अमीतौ । अस्मात्
लटः शत्रादेशः । “अदिप्रभृतिभ्यः शपः” इति शपो लुक् । “शतुरनुमो
नद्यजादी” इति ङ्स उदात्तत्वम् ॥ । तथा जिज्यासतः वयोहानिं
तदुपलक्षितं मरणं कर्तुम् इच्छतः शत्रोः संवन्धिनं वधम् हननसाधनम्
आयुधम् । पूर्ववत् क्रियाध्याहारः । अप जहि । ॥ ज्या वयोहानौ ।
“धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद् इच्छायां वा” इति सन् प्रत्ययः । “स-
न्यङोः” इति द्विवचने हलादिः शेषे ह्रस्वे च कृते “सन्त्यतः” इति अ-
भ्यासाकारस्य इत्वम् । सन्नन्तस्य धातुसंज्ञायां लटः शत्रादेशः । शपः
पित्वाद् अनुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुकस्वरेण ङ्सश्च सुस्वाद् अनुदात्तत्वे
“त्रित्वादिर्नित्यम्” इति सन्नन्तस्य यद् आद्युदात्तत्वं तदेव शिष्य-
ते ॥ । उत्तरोर्ध्वौ व्याख्यातः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र “अनु सूर्यम्” इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । तेन हृद्रोगकामिलादिरोगोपशान्तये रक्तवृषभरोममिश्रोदकं पाययेत् । तथा तेनैव रक्तगोचर्मच्छिद्रमणिं गोक्षीरे मक्षिष्य संपात्य अभिमन्त्र्य तन्मणिवन्धनम् तत्क्षीरपानं च कारयेत् । तथा रोहिणं हरिद्रौदनं भोजयित्वा तदुच्छिष्टानुच्छिष्टेन आम्रपदं म्रलिष्य खट्वायाम् उपवेश्य तदधः शुक्रकाष्ठशुक्रगोपीतनकाख्यानं त्रयाणां पक्षिणां सव्यजङ्घायां हरितसूत्रेण आवन्धनम् इत्येवमादिकं सूत्रोक्तं कुर्यात् । सूत्रं च । “अनु सूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रम् आचामयति” इत्यादि “जातरूपेणापिधाप्य वध्नाति” इत्यन्तम् [कौ० ४, २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अनु सूर्यमुदयतां हृद्योतो हरिमा च ते ।

गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परिं दध्मसि ॥ १ ॥

अनु । सूर्यम् । उत् । अयताम् । हृत् हृद्योतः । हरिमा । च । ते ।

गोः । रोहितस्य । वर्णेन । तेन । त्वा । परिं । दध्मसि ॥ १ ॥

हे व्याधित पुरुष ते तव हृद्योतः । हृदयं द्योतयति दीपयति संतापयतीति हृद्योतः हृद्रोगः । ॥ द्युत दीप्तौ । अस्मात् हृच्छब्दोपपदात् “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । उपपदसमासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा हृद्रोगजनितः संतापो हृद्योतः । ॥ द्युतेर्भावे घञ् ॥ तथा हरिमा कामिलादिरोगजनितः शारीरो हरिद्वर्णः । ॥ हरिच्छब्दात् “वर्णहटादिभ्यः ष्यञ् च” इति चकाराद् भावे इमनिच् प्रत्ययः । “यचि भम्” इति भसंज्ञायाम् “टेः” इति टिलोपः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ व्याधिद्वयमपि सूर्यम् गच्छन्तं भानुम् अनुलक्षीकृत्य उदयताम् उन्नच्छतु । उक्तः संतापो हरिद्वर्णश्च अस्माच्छरीराद् उक्तस्य संतापकं हरिद्वर्णं सूर्यमेव ग्रामोतु इत्यर्थः । ॥ सरतेः सुवतेर्वा क्यपि “राजसूर्यसूर्य०” इत्यादिना निपा-

त्यते । क्यपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । “अ-
नुर्लक्षणे” इति लक्षणेर्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । “कर्मप्रवचनीय-
युक्ते द्वितीया” इति सूर्यशब्दाद् द्वितीया । अयताम् इति । अय प-
य गतौ । अनुदात्तत्वाद् आत्मनेपदम् ॥ अनभिमतरोगजनित-
वर्णापगमानन्तरम् इष्टवर्णसंयोजनम् आह गोरिति । रोहितस्य लोहि-
तवर्णस्य गोः गोजातीयस्य वर्णेन लौहित्येन तेन प्रसिद्धेन तस्मात् पृथ-
कृतेन हे रुग्ण त्वा त्वां परि दध्मसि परिदध्मः आच्छादयामः । तव
शरीरं प्रकृष्टवर्णोपेतं कुर्म इत्यर्थः । ॥ परिपूर्वो दधातिः आच्छादने
वर्तते । तथा च निगमः । “परिधत्त धत्त वाससैनम्” इति । “जरां
गच्छसि परिधत्स्व वासः” [हिर० स० १९: १.४] इति च । “इदन्तो
मसिः” इति मस इदन्तत्वम् । “तिङ्तिङः” इति निघातः ॥

द्वितीया ॥

परि त्वा रोहितैर्वर्णैर्दीर्घायुत्वाय दध्मसि ।

यथायमेरपा असदथो अहरितो भुवन्त ॥ २ ॥

परि । त्वा । रोहितैः । वर्णैः । दीर्घायुत्वाय । दध्मसि ।

यथा । अयम् । अरपाः । असन् । अथो इति । अहरितः । भुवन्त ॥ २ ॥

उक्तमेव लोहितवर्णपरिधानफलप्रकटनार्थं पुनराह । हे व्याधित त्वा
त्वां रोहितैः लोहितैः वर्णैः प्रागुक्तैर्गोसंबन्धिभिः परि दध्मसि परिद-
ध्मः । ॥ “व्यवहिताश्च” इति परेरुपसर्गस्य व्यवहितः प्रयोगः ॥ कि-
मर्थम् इति तदाह । दीर्घायुत्वाय दीर्घं शतसंवात्सरपरिमितम् आयुर्जीव-
नकालो यस्यासौ दीर्घायुः । तस्य भावस्तत्त्वम् । ॥ सकारलोपशब्दा-
न्दसः । तादर्थ्यं चतुर्थी । सति शिष्टत्वात् समासस्वरत्वं बाधित्वा त्व-
प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ तदेव कथम् इत्यत आह । यथा
येन प्रकारेण अयम् चिकित्सितः पुरुषः अरपाः । रप इति पाप ना-
म । ॥ रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः [नि० ४. २१] इति हि
यास्कः ॥ न विद्यते रपः पापं यस्यासौ अरपाः । ॥ बहु-

वीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदानोदात्तत्वम् ॥ अपगतपापः
 असत् भवेत् । ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ अथो पापक्षयान-
 न्तरमेव अहरितः कामिलादिरोगजनितहरिद्वर्णरहितः भुवत् भवेत् । रो-
 गनिदानभूतपापक्षये सति तच्छान्तौ सत्याम् यथा दीर्घायुर्भवति तथा प-
 रिदध्म इति वाक्यार्थः । ॥ भू सत्तायाम् । अस्मात् लेटि अडाग-
 मः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः । “बहुलं छन्द-
 सि” इति शपो लुक् । “भूसुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधे उवङ् ॥

तृतीया ॥

या रोहिणीदेवत्या ३ गावो या उत रोहिणीः ।

रूपं रूपं वयोवयस्ताभिष्टा परि दध्मसि ॥ ३ ॥

याः । रोहिणीः । देवत्याः । गावः । याः । उत । रोहिणीः ।

रूपम् रूपम् । वयः वयः । ताभिः । ता । परि । दध्मसि ॥ ३ ॥

देवत्याः देवतासु भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् प्रत्ययः ॥ दे-
 वसंवन्धिन्यो रोहिणीः रोहिण्यः लोहितवर्णाः । ॥ रुह वीजजन्मनि
 प्रादुर्भावे [च] इत्यस्मात् रुहे रश्च लो वा [उ० ३, ९४] इति औणा-
 दिक इतन् प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । ततो “वर्णाद् अनुदा-
 त्तात् तोपधात् तो नः” इति डीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारः । डी-
 पः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे नित्स्वर एव शिष्यते । असि “वा छन्दसि” इ-
 ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ उक्तवर्णा याः कामधेन्वाद्यो गावः सन्ति । उत
 अपि च याः मनुष्यसंवन्धिन्यो रोहिणीः रोहिण्यः लोहितवर्णा गावः
 सन्ति ताभिः उभयविधाभिर्गोभिः रूपं रूपम् सर्वगोव्यक्तिगतं कृत्स्नम् अ-
 रुणरूपं तथा वयोवयः सर्वव्यक्तिगतं कृत्स्नं यौवनम् । ॥ उभयत्र
 “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् । “तस्य परम् आग्नेडितम्” इति प-
 रस्य आग्नेडितसंज्ञायाम् “अनुदात्तं च” इति अनुदात्तत्वम् ॥ त-
 त् सर्वम् आह्वय्य हे रुण त्वा त्वां परि दध्मसि परिदध्मः । गोगत-
 वर्णवद् उज्ज्वलैर्वर्णवयोविशेषैस्त्वदीयं शरीरं संयोजयाम इत्यर्थः ॥ यद्वा ।

ताभिः उक्तवर्णोपेताभिर्गोभिः हे रुग्ण त्वां परि दध्मसि । परिधान-
प्रकारमेव आह । रूपंरूपम् रोगविशेषेण दूषितं सर्वशरीरगतं रूपं व-
योवयः उक्तप्रकारं वयंश्च परि दध्मसि । ॥ ताभिद्वेति । “त्वामौ
द्वितीयायाः” इति युष्मदस्त्वाददेशः । “युष्मत्तत्तद्गुणन्तः पादम्” इति
सकारस्य षत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

सुकेषु ते हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु ते हरिमाणं नि दध्मसि ॥ ४ ॥

सुकेषु । ते । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । ते । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ ४ ॥

पूर्वं गवादिगतस्य उज्ज्वलस्य रक्तवर्णस्य रुग्णशरीरे प्रवेशोभिहितः ।
तच्छरीरे पूर्वम् अवस्थितस्य रोगजनितस्य हरिद्वर्णस्य का तर्हि गति-
रिति तद् उच्यते । हे रोगार्त ते तव शरीरगतं हरिमाणम् रोगज-
नितं हरिद्वर्णम् । ॥ “वर्णहृदादिभ्यः ष्यञ् च” इति हरिच्छब्दा-
द् भावेयं इमनिच् । “यचि भम्” इति भसंज्ञायाम् “टेः” इति टि-
लोपः । “चितः” इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ । तद्वर्णं सुकेषु कीरेषु त-
था रोपणाकासु काष्ठशुकाख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिषु नि दध्मसि निदध्मः ।
वर्णतः समानाकृतिषु पक्षिविशेषेषु स्थापयाम इत्यर्थः । ॥ “इदन्तो
मंसिः” इति भस इदन्तत्वम् ॥ । अथो अपि च हारिद्रवेषु गो-
पीतनकाख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिविशेषेषु ते त्वदीयं हरिमाणम् हरिद्वर्णं नि
दध्मसि निदध्मः स्थापयामः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“नक्तंजाता” “सुपर्णो जातः” इति सूक्तद्वयेन श्वेतकुष्ठापनोदनाय भृ-
क्षराजहरिद्रेन्द्रवारुणीनीलिकाः पिष्ट्वा शुष्कगोमयेन श्वित्रप्रदेशम् आलोहि-

१ KVS सुकेषु We with ABB^r B^r DR^s. २ So Pr J. KV recite सु^२.

1 Hcra S' Kd read इदन्तो मस्यति.

तदर्शनं प्रपृष्य लेपयेत् ॥ पलितनाशनेपि पलितानि आच्छिद्य सूक्ष्मद्ये-
न पूर्वपदं विलिम्पेत् ॥ उत्तरोगद्यशान्तये अनेनेव सूक्ष्मद्येन आज्यहो-
मादीनि मारुतकर्माणि च वृष्टिकर्मोक्तवत् कुर्यात् ॥ सूत्रितं च । “न-
क्तंजाता[१. २३] सुपर्णो जातः[१. २४] इति मन्त्रोक्तं शकृता आलो-
हितं प्रपृष्य आलिम्पति पलितान्याच्छिद्य मारुतान्यपिहितः” इति
[कौ० ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

नक्तंजातास्योपधे रामे कृष्णे असिम्नि च ।

इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत् ॥ १ ॥

नक्तंजाता । असि । ओपधे । रामे । कृष्णे । असिम्नि । च ।

इदम् । रजनि । रजय । किलासम् । पलितम् । च । यत् ॥ १ ॥

हे ओपधे । ओपः फलपाकः अस्यां धीयत इति ओपधिः । इदु-
धाञ् धारणपोषणयोः । तस्मात् “कर्मण्यधिकरणे च” इति अधिकरणे
किप्रत्ययः । ततस्तत्पुरुषसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तात्वे प्राप्ते
दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च घञन्तात्वाद् आ-
द्युदात्तम् । अत्र तु संबुद्ध्यन्तात्वाद् “आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वमेव ॥ हे ओपधे हरिद्राख्ये त्वं नक्तं रात्रौ जाता उ-
त्पन्ना असि भवसि । अतस्त्वं श्रैत्यनिवर्तनेन कार्पण्यम् आपादयितुं शक्ता
भवसीत्यर्थः ॥ तथा हे रामे । ॥ व्याधितो जनः अनया ओपध्या
रमत इति रामा भृङ्गराजाख्या ओपधिः । रमु ऋतायाम् । अस्मात्
करणे घञ् । “कर्पात्ततो घञोन्त उदात्तः” इत्यन्तोदात्तात्वे प्राप्ते अस्य
आमन्त्रितस्य पादादित्वेन आष्टमिकस्य सर्वानुदात्तस्य अप्राप्तेः “आमन्त्रि-
तस्य च” इति पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ तथा हे कृष्णे कृष्ण-
वर्णे कृष्णवर्णापादिके वा इन्द्रवारुणि हे असिम्नि असितवर्णे असितवर्णापा-
दिके वा नीलि । ॥ सर्वसमुच्चयार्थश्चकारः । असितशब्दात् “वर्णाद्
अनुदात्तात् तोपधात् तो नः” इति प्राप्तेर्योर्ङान्वयकारयोः “असितपलितयोः

प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति प्रतिषेधे “छन्दसि क्रम एक इच्छन्ति” इति वचनात् डीप् । तत्तन्नियोगेन तकारस्य क्तादेशः । कृष्णे असिक्ति इत्यनयोः “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति पूर्वपूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावेन पादादित्वात् पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वमेव । न च “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” इति अविद्यमानवद्भावनियेधः । भिन्नार्थवृत्तित्वेन व्याख्यातत्वात् ॥ पूर्वम् ओषधिशब्देन निर्दिष्टाया हरिद्राया जननक्रियासंबन्धित्वेन कुण्ठितशक्तित्वात् रज्जनक्रियायामपि संबन्धं दर्शयितुं पुनराह रजनीति । यद्वा । अत्र निर्दिष्टानां रामादीनां चतसृणाम् ओषधीनामपि उत्पत्तिरुच्यते नक्तंजातास्योषध इति । हे ओषधे रामादिरूपे त्वं नक्तंजातासि । इत्यतो न पुनरुक्तिशङ्कावकाशः । हे रजनि । रज्जयति स्वसंसृष्टं वस्त्रादिकम् अर्थम् इति रजनी । ॥ रज्ज रागे । कर्तरि ल्युट् । “रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्” इति उपधानकारलोपः । टित्वात् डीप् । पदात् परत्वाद् “आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ हे रामाद्योषधे त्वम् इदम् वक्ष्यमाणम् अङ्गं रजय श्विवादिदोषनिवर्हणेन स्वकीयं रागं संक्षेपय । ॥ अत्र रागापादिकानाम् ओषधीनां बहुत्वेपि प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । रज्ज रागे । अस्मात् णिचि “रज्जेणौ मृगरमण उपसंख्यानम्” इति विहितो नलोपश्छान्दसत्वाद् अत्रापि भवति । “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति रजनिशब्दस्य अविद्यमानवद्भावेपि इदंशब्दापेक्षया “तिष्ठतिष्ठः” इति निघातः ॥ तदेवाङ्गम् आह । किलासः कुष्ठरोगः । तद्युक्तम् अङ्गम् तथा पलितम् जरावस्याप्राप्तं केशानां शौक्यं तद्युक्तम् अङ्गं च । ॥ उभयत्रापि अर्शआदित्वाद् अच् ॥ ईदृशं यद् अङ्गम् अस्ति इदम् इति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

किलासं च पलितं च निरितो नाशया पृषत् ।

आ त्वा स्तो विशतां वर्णः परां शुक्लानि पातय ॥ २ ॥

किलासम् । च । पलितम् । च । निः । इतः । नाशय । पृषेत् ।

आ । त्वा । स्वः । विशताम् । वर्णैः । परा । शुक्रानि । पातय ॥ २ ॥

किलासम् पलितम् उक्तलक्षणम् । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । इतः अस्मात् व्याधिटूषितात् शरीरात् पृथक् पृथकृत्य हे ओषधे त्वं निर्णाशय निरवशेषं घातय । ॥ “व्यवहिताश्च” इति निसो व्यवहितक्रियया संबन्धः ॥ अनन्तरम् हे रुग्ण त्वा त्वां स्वः स्वकीयः प्राग् अवस्थितो वर्णैः लौहित्यादिरूपः आ विशताम् प्रविशताम् ॥ शौक्यस्य पुनरुद्भवपरिहाराय आह । शुक्रानि शरीरकेशगतशुक्ररूपाणि परा पातय पराचीनं दूरं प्रेरय । यथा पुनरेनं पुरुषं न स्पृशन्ति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

असितं ते प्रलयनमास्थानमसितं तव ।

असिन्नस्योषधे निरितो नाशया पृषेत् ॥ ३ ॥

असितम् । ते । प्रलयनम् । आऽस्थानम् । असितम् । तव ।

असिक्नी । असि । ओषधे । निः । इतः । नाशय । पृषेत् ॥ ३ ॥

अनया नीलीमेव अवयुत्य प्रार्थयते । हे नीलिं ते तव प्रलयनम् । प्रकर्षेण लीयते संक्षिप्यते अत्रेति प्रलयनम् उत्पत्तिस्थानम् । असितम् कृष्णवर्णं भवति ॥ तथा तव आस्थानम् । पुरुषैः आनीता आ समन्तात् तिष्ठत्यत्रेति आस्थानम् प्रक्षेपणभाजनादिरूपम् । असितम् कृष्णं भवति । ॥ प्रपूर्वात् लीड् श्लेषणे इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् तिष्ठतेश्च “करणाधिकरणयोश्च” इति अधिकरणे ल्युटि “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ कुत एतद् इत्यत आह । हे ओषधे नीलिं त्वम् असिक्नी असितवर्णा असि भवसि । यतस्तव अयं स्वभावः अतः इतः अस्मात् श्वित्रादिरोगटूषिताद् अङ्गात् आलेपादिना तत्संबद्धात् पृथक् किलासं पलितं च पृथकृत्य निर्णाशय निःशेषेण विनष्टं कुरु ॥

१ See foot-note १ on the previous page २ So P P J.

1 S' Kd नीलमेव. 2 S' Kd नील. 3 S' Kd त्वत्संबंधात्. 4 S' Kd निर्णाशय.

चतुर्थी ॥

अ॒स्यि॒जस्य॑ कि॒लास॑स्य तनूजस्य च यत् त्व॒चि ।

दू॒ष्या कृत॑स्य ब्रह्म॑णा लक्ष्मं श्वेत॑र्मनीनशम् ॥ ४ ॥

अ॒स्यि॒जस्य॑ । कि॒लास॑स्य । तनू॒जस्य॑ । च । यत् । त्व॒चि ।

दू॒ष्या । कृत॑स्य । ब्रह्म॑णा । लक्ष्मं । श्वेत॑र्म । अ॒नीन॑शम् ॥ ४ ॥

अनया अस्थ्यादिधातुगतस्य उत्ताद्यस्य किलासस्यैव निवृत्तिम् आह । अस्यिजस्य तथा तनूजस्य । अत्र तनूशब्देन त्वगस्त्रोर्मध्यवर्ती मांसधातुः उच्यते । तस्माद् यज्जातं तस्य । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्माद् अस्मिज्जब्दोपपदात् तनूशब्दोपपदाच्च “पञ्चम्याम् अजातौ” इति डप्रत्ययः । “टेः” इति टिलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ त-
था त्वचि त्वग्धातौ यद् वर्तमानं तस्य सर्वस्य किलासस्य कुष्ठव्याधेः त-
था दूष्या । दूषयति प्राणिनं हिनस्तीति दूषिः शत्रूत्पादिता कृत्या । तथा कृतस्य उत्पादितस्य च किलासस्य [लक्ष्म] लक्ष्मभूतं चिह्नं श्वेतम् श-
रीरावयवगतं श्वेतम् । ब्रह्मणा अनेन प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण अनीनशम् नाशितवान् अस्मि । ॥ नश अदर्शने । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि “णि-
श्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ्” इति ह्येचच् । “चङि” इति द्विर्वचने “सन्व-
ल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे” इति सन्वद्भावः । “सन्वतः” इति अभ्यास-
स्य इत्वम् । “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । “तिङ्तिङः” इति निघातः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“सुपर्णो जातः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सुपर्णो जातः प्रथमस्तस्य त्वं पित्रम् आसिच ।

तद् आसुरी युधा जिता रूपं चक्रे वनस्पतीन् ॥ १ ॥

सु॒पर्णः । जा॒तः । प्र॒थ॒मः । त॒स्य॑ । त्व॒म् । पि॒त्र॒म् । आ॒सि॒च ।

तत् । आसुरी । युधा । जिता । रूपम् । चक्रे । वनस्सतीन् ॥ १ ॥

अस्य औषधस्य वीर्यातिशयं प्रकटयितुम् आख्यायिकया उत्पत्तिम् आह । सुपर्णः शोभनपक्षोपेतो गरुत्मान् । ॥ बहुवीहौ समासे “न-ज्जुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । प्रथमः आदिभूतः सन् जातः उत्पन्नः ॥ हे नील्याद्योषधे त्वं तस्य गरुत्मतः पित्तम् शरीरगतः पित्ताख्यो दोषः आसिथ पूर्वं वभूविथ । ॥ अस्तेर्लिटि “इन्द्रस्युभ-यथा” इति लिटः सार्वधानुकसंज्ञायाम् “अस्तेर्भूः” इति भूभावाभा-वः । आर्धधानुकसंज्ञाया अपि सद्भावाद् इडागमश्च ॥ । तत् तथाविधं पित्तम् आसुरी असुराणां माया काचन स्त्री । ॥ “मायायाम् अण्” इति अण् प्रत्ययः । “टिह्वाणञ्” इति ङीप् ॥ । सा युधा युद्धे-न । ॥ युध संग्रहारे । “किप् च” इति किप् ॥ । सुपर्णेन सह संग्रामं कृत्वा जिता जितवती । ॥ जि जये । अस्मात् कर्तरि क्तः ॥ । ज-येन लब्धं तत् पित्तं रूपं चक्रे । ओषध्यात्मना सेव्यम् आकारम् अ-कार्षीत् । तदेव रूपम् आह । वनस्सतीन् नील्यादीन् ॥ एतेषां नील्या-दीनां सुपर्णपित्तकार्यत्वरूपप्रतिपादनेन असोषवीर्यत्वम् उक्तं भवति ॥

द्वितीया ॥

आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजम् इदं किलासनाशनम् ।

अनीनशत् किलासं सरूपाम् अकुरुत् त्वचम् ॥ २ ॥

आसुरी । चक्रे । प्रथमा । इदम् । किलासभेषजम् । इदम् । किलासना-शनम् ।

अनीनशत् । किलासम् । सरूपाम् । अकुरुत् । त्वचम् ॥ २ ॥

आसुरी पूर्वमन्त्रोक्ता असुरमायारूपा स्त्री प्रथमा श्वित्रचिकित्सकानाम् आदिभूता सती इदम् सुपर्णपित्तेन निर्मितं नील्यादिकं किलासभेषजम् कि-लासस्य श्वित्रस्य निवर्तकम् औषधं चक्रे कृतवती ॥ अतः इदम् नील्यादि-

कम् इदानीमपि लोके किलासनाशनम् किलासस्य रोगस्य निवर्तकं भव-
ति । ॥ नश अदर्शने । “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्यु-
ट् ॥ तद् नीत्याद्यौषधं प्रयुज्यमानं सत् किलासम् श्वित्ररोगम् अनी-
नशत् नाशयति स्म । ॥ नशेर्ष्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ तथा
त्वचम् त्वग्धातुं श्वित्रदूषितं सरूपाम् समानरूपाम् । ॥ “ज्योतिर्जनप-
द” इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः ॥ श्वित्ररहितत्वचा समानव-
र्णाम् अकरत् अकार्षीत् । ॥ दुकृञ् करणे । अस्मात् लुङि “कृमृदुरुहि-
भ्यश्छन्दसि” इति हेः अङ् आदेशः । “ऋदृशोऽङि गुणः” इति गुणः ॥

तृतीया ॥

सरूपा नाम ते माता सरूपो नाम ते पिता ।

सरूपकृत् त्वमोषधे सा सरूपमिदं कृधि ॥ ३ ॥

सऽरूपा । नाम । ते । माता । सऽरूपः । नाम । ते । पिता ।

सरूपऽकृत् । त्वम् । ओषधे । सा । सऽरूपम् । इदम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे ओषधे ते तव माता जननी भूमिः सरूपा त्वया समानरूपा कृ-
ष्णवर्णैव ॥ तथा ते तव पिता द्यौः । “द्यौः पिता पृथिवी माता”
[तै० ब्रा० ३.७.५.४] इति हि निगमः । वीजविशेषो वा पितृशब्देन वि-
वक्षितः । सोऽपि सरूपः समानवर्णः ॥ उभयत्रापि नामशब्दः प्रसिद्धपरः ॥
हे ओषधे नीत्यादिरूपे त्वम् सरूपकृत् । स्वसंस्मृते पदार्थम् आत्मना स-
मानवर्णं करोति सा सरूपकृत् । तादृश्यसि । ॥ करोतेः “किप् च”
इति किप् ॥ सा समानरूपमातापितृजाता त्वम् इदम् श्वित्ररो-
गदूषितम् अङ्गं सरूपं कृधि त्वया समानवर्णं कुरु । ॥ करोते-
लोऽङि “श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः ॥

चतुर्थी ॥

श्यामा सरूपंकरणी पृथिव्या अध्युद्धता ।

इदम् पुं प्र साधय पुनर् रूपाणि कल्पय ॥ ४ ॥

श्यामा । सरूपम्ऽकरणी । पृथिव्याः । अधि । उत्तऽभृता ।

इदम् । ऊं इति । सु । प्र । साधय । पुनः । रूपाणि । कल्पय ॥ ४ ॥

श्यामा श्यामवर्णा सरूपंकरणी । असरूपं सरूपं क्रियते अनये-
ति विगृह्य उपपदान्तरेपि “आद्यसुभगं” इत्यादिना व्यत्ययेन कृञः क-
रणे ल्युन् । “खित्यनव्ययस्य” इति पूर्वपदस्य मुम् आगमः । यद्वा । सरूपं
क्रियते अनयेति “करणाधिकरणयोश्च” इति कृञः करणे ल्युट् । पूर्वपदे
सुपो लुगभावश्चान्दसः । उभयत्रापि “टिङ्हाणञ्” इति ङीप् ॥ ता-
दृशी त्वम् पृथिव्या अधि भूमेरुपरि उद्भृता आसुर्या नायया उत्पादिता ॥
अतः कारणात् हे ओषधे त्वम् इदम् किलासाक्तान्तम् अङ्गं सु प्र सा-
धय सुष्ठु रोगविनिर्मुक्तं कुरु । उशब्दः पादपूरणः । पदपूरणास्ते
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु इति हि यास्कः [नि. १. ९] ॥ तथा
रूपाणि व्याधिसंभवात् पूर्वम् अवस्थितानि पुनः व्याधिनिवर्हणानन्तरमपि
कल्पय संपादय । कृपू सामर्थ्ये । अस्माद् णिव् । “कृपो रो
लः” इति लत्वम् । पुनरिति । रेफस्य “रो रि” इति लोपे कृते
“दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

ऐकाहिकादिशीतज्वरसंततज्वरवेलाज्वरादिशान्तये “यदग्निरापः” इति
सूक्तं जपेत् । लोहकुठारम् अग्नौ संताप्य उष्णोदकमध्ये स्थापयित्वा ते-
नोदकेन व्याधितम् अभिषिञ्चेत् । तथा च कौशिकः । “यदग्निरिति ज-
पति परशुं तापयति क्षाययत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदग्निरापो अर्दहत् प्रविश्य यत्राकृष्वन् धर्मधृतो नमोऽसि ।

तत्र त आहुः परमं जुनित्रं स नः संबिद्वान् परिं वृद्धिं तक्तन् ॥ १ ॥

यत् । अग्निः । आपः । अदहत् । प्रुविश्य । यत्र । अकृण्वन् । धर्मधृतः ।
नमांसि ।

तत्र । ते । आहुः । परमम् । जुनित्रम् । सः । नः । समुविद्वान् । परि ।
वृद्धिः । तस्मिन् ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः आपः अपः । व्यत्ययेन ज-
स् ॥ उदकानि प्रविश्य तप्तपरशुद्वारा अन्तरनुप्रविश्य अदहत् का-
यम् अकार्षीत् । ॥ दह भस्मीकरणे । “निपातैर्यद्यदिहन्तः” इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ततः उदकेषु औष्ण्यगुणविशिष्टोऽग्निर्वर्तत इत्यर्थः ।
अग्निविशिष्टेन उष्णोदकेन ज्वरितः अवसिच्यते इति यत् तस्मात् कार-
णात् हे तस्मिन् कृच्छ्रजीवनकारिन् । ॥ तकि कृच्छ्रजीवने । अस्मा-
द् औणादिको मनिन् प्रत्ययः ॥ तथाविध ज्वर संविद्वान् सम्य-
क् स्वकारणम् अग्निं जानन् । ॥ विद ज्ञाने इत्यस्मात् लटः शत्रा-
देशः । “विदेः शतुर्वसुः” इति वस्वादेशः ॥ स त्वं नः अस्मान्
उष्णोदकसिक्तगात्रान् परि वृद्धिं परिवर्जय । अस्मच्छरीरं विहाय स्वका-
रणभूतेन अग्निना सह निर्गच्छेत्यर्थः । ॥ वृजी वर्जने । अस्मात् लो-
टि “हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः” इति हेर्धिरादेशः । रुधादिवात् श्रम् । “चोः
कुः” इति कुलम् । “शसोरह्लोपः” इति अकारलोपे अनुस्वारपरसव-
णौ ॥ अग्नेः कारणत्वे भवेद् एवम् तदेव कुत इत्यत आह यत्रेति ।
धर्मधृतः । धर्मशब्देन अत्र यागदानादिरुच्यते । तं धारयन्ति अनुति-
ष्ठन्तीति धर्मधृतः । ॥ धृञ् धारणे । अस्माद् धर्मशब्दोपपदात् “कि-
प् च” इति किप् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन धातुस्वर एव
शिष्यते ॥ तथाविधा यजमाना यत्र यस्मिन्नग्नौ नमांसि । अन्न-
नामैतत् । हविलक्षणाणि अन्नानि । ॥ नम ग्रहत्वे । अस्मात्
औणादिकः असुन् प्रत्ययः । “न्नित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्व-
म् ॥ अकृण्वन् अकुर्वन् अर्थजनं अजुहवुर्वा । ॥ कृवि हिंसाकरण-
योश्च । इदित्वाद् नुम् । लङि “धिन्विकृण्वोर च” इति उग्रप्रत्ययः तत्सं-

नियोगेन अकारश्च अन्तादेशः । तस्य अन्यलोपे स्थानिवद्भावात् लघूपध-
गुणाभावः । “लुङ्लङ्लङ्स्वङुदात्तः” इति अडागम उदात्तः । “निपातै-
र्यद्यदिहन्तकुविनेञ्चैच्चणक्चिद्यत्रयुक्तम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तत्र
तथाविधे अशौ हे ज्वर ते तव परमम् उत्कृष्टं जनित्रम् जन्म आहुः
कथयन्ति । दोषवशाज्जाठराग्नेरेवायं ज्वरो विकार इति हि चिकित्सकानां
प्रसिद्धिः । ॥ द्रुञ् व्यक्तायां वाचि । “ब्रुवः पञ्चानाम् आदित
आहो ब्रुवः” इति शः उत् आदेशः प्रकृतेः आहोदेशश्च । जनित्र-
म् इति । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद् भावे औणादिक इत्रप्रत्ययः ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ यद्वा हे तक्मन् सेकसाधनभूता अपः प्रविश्य
अग्निस्त्वाम् अदहत् धक्ष्यतीति यत् । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः”
इति भविष्यदर्धे लङ् ॥ अतो हेतोः अस्मान् परित्यज्य सेकोदकग-
ताग्निना स्वकारणभूतेन सह निर्गच्छेत्यर्थः ॥ अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

द्वितीया ॥

यद्यर्चिर्यदि वासि शोचिः शकत्येपि यदि वा ते जनित्रम् ।

हूहुर्नामासि हरितस्य देव स नः संविद्वान् परि वृद्धि तक्मन् ॥ २ ॥

यदि । अर्चिः । यदि । वा । असि । शोचिः । शकत्यङ्एपि । यदि । वा ।
ते । जनित्रम् ।

हूहुः । नाम । असि । हरितस्य । देव । सः । नः । समङ्विद्वान् । परि ।
वृद्धि । तक्मन् ॥ २ ॥

हे तक्मन् कृच्छ्रजीवनकारिन् ज्वर त्वं यदि अर्चिः अर्चिष्मान् औ-
ण्यगुणयुक्तोसि भवसि । यदि वा शोचिः शोचकः शरीरसंतापकोसि ।
यदि वा ते तव जनित्रम् जन्म शकत्येपि । शकलानां समूहः शक-
त्यः । ॥ समूहार्थे यप्रत्ययः ॥ शक्यं दाह्यं काष्ठसमूहम् इ-

१ ङ हूहु°, Br हूहु° or रुहु°. VS रुहु° We with ABBDKR Rn. २ ङ हूहुः
PJ हूहुः which we adopt.

च्छतीति शक्येद् अग्निः । ४ इषु इच्छायाम् । अस्मात् “अन्ये-
भ्योपि दृश्यन्ते” इति विच् प्रत्ययः ४ । अग्नौ । तव जन्मेत्यर्थः ।
तथापि हे देव दीप्यमान ज्वर त्वं हरितस्य पीतवर्णस्य रूढुः रोहकः
पुरुषशरीरे उत्पादकः । ४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे[च] । अस्माद्
औणादिकस्तुन् प्रत्ययः । “हो ढः” इति ढत्वम् । “श्पस्तथोर्धोऽधः”
इति तकारस्य धत्वम् । ततष्टुत्वे ढो ढे लोपे च कृते “ढ्रलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽणः” इति धातोस्कारस्य दीर्घः ४ । नामशब्दः प्रसिद्धौ । रू-
ढुः इति प्रसिद्धः असि भवसि । यद्यपि ते बहूनि नामानि सन्ति त-
थापि इदमेव नाम प्रसिद्धम् इत्यर्थः ॥ व्याख्यातम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यदि शोको यदि वाभिशोको यदि वा राज्ञो वरुणस्यासि पुत्रः ।
हूँडुर्नामासि हरितस्य देव स नः संविद्वान् परि वृद्धि तक्मन् ॥ ३ ॥
यदि । शोकः । यदि । वा । अभिशोकः । यदि । वा । राज्ञः । वरुण-
स्य । असि । पुत्रः ।
हूँडुः । नाम । असि । हरितस्य । देव । सः । नः । समविद्वान् । परि ।
वृद्धि । तक्मन् ॥ ३ ॥

हे तक्मन् शीतज्वर त्वं यदि शोकः शरीरस्यान्तःशोचकः । यदिश-
ब्दयोगात् असीति क्रिया अत्रापि संबध्यते । तापकोसि भवसि । यदि
वा अभिशोकः अभितः सर्वतः कृत्स्नस्य शरीरस्य शोचकोसि । ४ शु-
च शोके । बाहुलकात् कर्तरि घञ् । “चजोः कुधिण्यतोः” इति कु-
त्वम् ४ । यदि वा राज्ञः राजमानस्य वरुणस्य पापकारिणां शि-
क्षकस्य । “अनृते खलु वै क्रियमाणे[वरुणो] गृह्णाति” [तै० ब्रा० १.
७.२.६] इति हि श्रुतिः । तथाविधस्य देवस्य पुत्रः असि भवसि ।
अनेन शीतज्वरस्य उत्पत्तिरुक्ता ॥ अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

१ See footnote १ to previous rich. २ See footnote २ to previous rich.

1 S'Kd जन्मप्रादुर्भावे.

चतुर्थी ॥

नमः शीतार्यं तक्मने नमो रुरार्यं शोचिषे कृणोमि ।

यो अन्येद्युर्भयद्युरभ्येति तृतीयकायं नमो अस्तु तक्मने ॥ ४ ॥

नमः । शीतार्यं । तक्मने । नमः । रुरार्यं । शोचिषे । कृणोमि ।

यः । अन्येद्युः । उभयद्युः । अभिऽएति । तृतीयकायं । नमः । अस्तु ।

तक्मने ॥ ४ ॥

शीताय शीतजनकाय तक्मने कृच्छ्रजीवनकारिणे रोगाय नमः नमस्कारं कृणोमि । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च” इति चतु-

र्थी ॥ तथा रुराय शीतानन्तरभाविने ज्वराय शोचिषे शोचकाय नमस्कृणोमि करोमि । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च ॥ शीतरुरौ

शाखान्तरे स्पष्टम् आम्नायेते । “स इन्द्र आत्मनः शीतरुरावजनयत् तच्छीतरुरयोर्जन्म” [तै० सं० २, ५, २, ३] इति ॥ शीतज्वरविशेषान् आह । अन्येद्युः अन्यस्मिन् परदिने यः शीतज्वरः अभ्येति आगच्छति । ॥ “यदृत्तान्नित्यम्” इति तिङो निपाताभावः ॥ तथा

उभयद्युः उभयस्मिन् द्वितीयेहनि यः शीतज्वर आयाति । ॥ “सद्यः परुत्परारि०” इत्यादिना अन्येद्युः उभयेद्युः इति शब्दौ निपातितौ ।

उभयद्युः इत्यत्र एताभावश्छान्दसः ॥ तस्मै ऐकाहिकाय व्याहिकाय च ज्वराय तृतीयकाय तृतीयदिवसे आगच्छते व्याहिकाय ज्वराय ।

चतुर्थिकादीनामपि उपलक्षणम् एतत् । सर्वस्मै तक्मने शीतज्वराय नमः अस्तु नमस्कारो भवतु ॥ एवं नमस्कारेण प्रीतः सन् सर्वो ज्वरः ज्ञात्वा परिवर्जयतु इत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमैनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“आरेसो” इति सूक्तेन खड्गादिसर्वशस्त्रनिवारणकर्मणि फलीकरणतुपावतक्षणानां होमः कार्यः ॥

तथैव प्रहरणोद्यतं शत्रुं हृष्ट्वा एतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रं च । “आरेसा-

“वित्यपनोदनानि फलीकरणतुष[चुसा]वतक्षणानि” इत्यादि [कौ० २. ५] ॥

तथा दुःशकुनदर्शनकाकमैथुनादिविरुद्धदर्शने अश्रुतादिदर्शने च एत-
त् सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च । “अपनोदनापाद्याभ्याम् [१. २६, ४. ३३]
अन्वीक्षन् प्रतिजपति” इति [कौ० ५. ६] ॥ अत्र अपनोदनशब्देन अ-
पनोदनकर्मसाधनत्वात् “आरेसौ” इति सूक्तम् उच्यते ॥

तथा विजयस्वस्वयनकर्मणि अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा खड्गादि शस्त्रं
संपात्य अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत् ॥

तथैव स्वस्वयनकामो रात्रौ शयनकाले एतत् सूक्तं जपित्वा प्रादेशेन
मुखं प्रमाय स्वप्यात् ॥

तथैव सुप्तोत्थितः स्वस्वयनार्थम् एतेन सूक्तेन व्रीणि पदानि तिस्रो
दिष्टीर्वा प्रमाय उत्तिष्ठेत् ॥

सूत्रं च । “आरे [१. २६] अमूः पारे [१. २७] पातं नः [६. ३]
“य एनं परिपीदन्ति [६. ७६] इति यद् आयुधं दण्डेन व्याख्यातं दि-
“ष्ट्या मुखं विमाय संविशति व्रीणि पदानि प्रमाय उत्तिष्ठति तिस्रो
“दिष्टीः” इति [कौ० ७. १] ॥ दिष्टिः प्रादेश इत्यर्थः ॥

तथैव उपाकर्मणि एतत् सूक्तम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । “आरे-
सावसदस्तु [१. २६] यस्ते पृथु स्तनयितुः [७. १२]” इति हि सूत्रम्
[कौ० १४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आरेऽसावसदस्तु हेतिर्देवासो अस्त ।

आरे अश्मा यमस्य ॥ १ ॥

आरे । असौ । अस्त । अस्तु । हेतिः । देवासः । अस्त ।

आरे । अश्मा । यम । अस्य ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः । ॥ “आज्यसेरसुक्” इति असुक् आग-
मः ॥ गुप्तमसादात् असौ दूरे परिदृश्यमाना हेतिः हननसाधनं

शत्रुभिः प्रयुक्तं खङ्गाद्यायुधम् । ॥ “ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त-
यश्च” इति क्तिनि एत्वम् उदात्तत्वं च निपात्यते ॥ तद् आयुधम्
अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् आरे दूरे अस्तु भवतु । अस्मान् अस्यूष्ट्वैव
दूरे निपततु इत्यर्थः ॥ तथा हे शत्रवः यूयं यम् अश्मानम् अस्यथ
अस्मद्धननाय क्षिपय । ॥ असु क्षेपणे । दिवादित्वात् श्यन् । “ञि-
त्पादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् । “यद्गुत्तानित्यम्” इति निपात-
प्रतिषेधः ॥ [सः] अश्मा यन्त्रादिविनिर्मुक्तः पाषाणः । आरे अ-
स्मद्दूरदेशे. असत् भवतु । ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥

द्वितीया ॥

सखासावस्मभ्यमस्तु रातिः सखेन्द्रो भगः सविता चित्रराधाः ॥ २ ॥
सखा । असौ । अस्मभ्यम् । अस्तु । रातिः । सखा । इन्द्रः । भगः ।
सविता । चित्रराधाः ॥ २ ॥

पूर्वत्र शस्त्रनिवारकत्वेन देवाः प्रार्थिताः । तस्मिन्मूर्त्युर्षे तेषां नामग्रह-
णपूर्वकं सखित्वं प्रार्थ्यते ॥ असौ दिवि दृश्यमानो रातिः मित्रः सूर्यः
अस्मभ्यम् अस्मत्कार्यसिद्धये सखा समानख्यानो मित्रम् अस्तु भव-
तु । ॥ “अनङ् सौ” इति सखिशब्दस्य अनङ् आदेशः । राति-
रिति । रा दाने । “क्विक्चौ च संज्ञायाम्” इति कर्तरि क्विच् ।
“चितः” इत्यनोदात्तत्वम् ॥ तथा इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो देवानाम्
अधिपतिः भगः भजनीयः भाग्यस्य प्रदाता देवः । “भगो ह दाता भ-
ग इत् प्रदाता” [ते० ब्रा० ३. १. १. ८] इति हि श्रुतिः । सविता स-
र्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । यद्वा अभिमतसाधनस्य प्रदाता । श्रूयते
हि । “सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवासौ सन्नि प्रसुवति”
[ते० सं० २. १. ६. ३] इति ॥ तमेव विशिनष्टि । चित्रराधाः । ॥ राध
इति धननाम राधुवन्त्यनेन इति यास्कः [नि० ४. ४] ॥ चित्रं व-

१ We omit to show सविता चित्रराधाः as a separate pāda on the authority of A B
B D K R S V.

हुविधं राधो धनं यस्य स तथोक्तः । ॥ राध साध संसिद्धौ । अ-
स्मात् करणे असुन् प्रत्ययः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ [स च सखा अस्तु] ॥ एते सर्वे देवाः अस्माकं स-
खायो भूत्वा शात्रवं शस्त्रनिकरं निवारयन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यूर्यं नः प्रवतो नपा॒न्मरु॑तः सूर्य॑त्वचसः ।

शर्म॑ यच्छा॒थ स॒प्रथाः॑ ॥ ३ ॥

यू॒र्यम् । नः॑ । प्र॒वतः॑ । न॒पात् । मरु॑तः । सूर्य॑त्वचसः ।

शर्म॑ । य॒च्छा॒थ । स॒प्रथाः॑ ॥ ३ ॥

हे प्रवतो नपात् । प्रव[तः प्रग]तस्य भुवः सकाशात् प्रचण्डैः सूर्यकिरणैः उद्धृतस्य उदकस्य नपात् न पातयितः अकाले उदकं यथा अधो न पतति तथा उपरिष्ठाद् मेघमण्डले धारयितः पर्जन्य । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति प्रोपसर्गाद् गमिधात्वर्थे वतिप्रत्ययः । “वत्यन्ताश्च” इत्यव्ययत्वेपि लिङ्गसंख्याभ्यां योगः पूर्वत्र समर्थितः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्तिप् । “नभ्राणनपात्” इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य “आमन्त्रितस्य च” इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ हे मरुतः एतत्संज्ञकाः सप्तगणात्मका देवाः । ॥ पादादित्वाद् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकम् “आमन्त्रितस्य च” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तान् विशिनष्टि । सूर्यत्वचसः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग् येषां ते तथोक्ताः । सूर्यसमानतेजस्का इत्यर्थः । ते सर्वे यूर्यं नः अस्मभ्यं सप्रथः प्रथसा विस्तारेण सहितं शर्म । गृहनामैतत् । शरणं गृहं सुखं वा यच्छांतं यच्छत । ॥ दाण् दाने । अस्मात् लेटि आडागमः । शपि “पाप्मा” इत्यादिना यच्छादेशः । “तिङ्गितिङः” इति निघातः ॥

† So we with ABBDKRSPJ V. The MSS. of Rv also appear to have read with our MSS.

चतुर्थी ॥

सुषूदतं मृडतं मृडया नस्तनूभ्यो मयस्तोकेभ्यस्कृधि ॥ ४ ॥

सुसूदतं । मृडतं । मृडय । नः । तनूभ्यः । मयः । तोकेभ्यः । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादयो देवाः यूयं सुषूदतं सूदयत शत्रुमुक्तानि आयुधानि अस्मत्तोऽन्यत्र प्रेरयत । ॥ ऋषूद क्षरणे । अस्माद् ण्यन्तात् लोटि शप् । “छन्दस्युभयथा” इति शप आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तथा मृडतं सुखयत । ॥ मृड सुखने ॥ सर्वापेक्षया बहुवद् उक्त्वा प्रत्येकं कर्तव्यतां दर्शयितुम् एकवद् आह । हे इन्द्रादिदेव त्वं नः अस्मान् मृडय सुखय । अनिटविनिबर्हणेन प्रीतिं जनयेत्यर्थः ॥ तथा अस्माकं तनूभ्यः शरीरेभ्यः तोकेभ्यः । अपत्यनामैतत् । पुत्रेभ्यश्च मयः । सुखनामैतत् । सुखं कृधि कुरु । ॥ ऋषूदक्षरणे । लोटि “ऋशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः “अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“अमूः पारे” इति सूक्तेन विजयार्थायुधप्रदानादीनि स्वस्वयनानि पूर्वसूक्तवत् कुर्यात् । सूत्रं तु पूर्वसूक्तोदाहृतं द्रष्टव्यम् ॥

“प्रेतं पादौ” इति ऋचा मार्गस्वस्वयने पादौ अभिमन्त्र्य दद्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमूः पारे पृदाक्स्त्रिपत्ता निजैरायवः ।

तासां जरायुर्भिव्यमक्ष्या इवपि व्ययामस्यघायोः परिपन्थिनः ॥ १ ॥

अमूः । पारे । पृदाक् । त्रिऽसप्ताः । निऽजरायवः ।

१ We नस्तनूभ्यो मयं° with A B Br B̄ D K K̄ R ŚV.

1 S' Kd insert स्वस्वयनादीनि before स्वस्वयनानि. 2 S' Kd read the words सूत्रं तु पूर्वसूक्तोदाहृतं द्रष्टव्यम् after अभिमन्त्र्य दद्यात् in the next line. 3 S' Kd पाप° for पाद°. 4 The Śūtra applicable here is that which follows the portion quoted on the previous Śūkte. That is, the sentence beginning with प्रेतं पादावित्य° &c.

तासाम् । जरायुडभिः । वयम् । अक्ष्यौ । अपि । व्ययामसि । अघड्योः ।
परिपन्थिनः ॥ १ ॥

अमूः परिदृश्यमानाः पृदाकः सर्पजातयः त्रिपन्नाः त्रिगुणितसप्तसंख्या-
काः “ये विपन्नाः” इत्यत्रोक्ताः निर्जरा इव जराया निर्गताः । ॥ “नि-
रादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” इति गतिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । “इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति इवशब्दस्य
समासः ॥ जराहरिता देवा इव पारे भूम्याः पारदेशे नागलोके ।
वर्तन्त इति शेषः ॥ तासाम् पृदाकूनां जरायुभिः । जरायुवत् शरीरस्य वे-
ष्टकास्त्वचो जरायवः सर्पकञ्चुकाः । तैः साधनैः अघायोः । अघं हिंसनं
परेषाम् इच्छतीति अघायुः । ॥ “छन्दसि परेच्छायामपि” इति
अघशब्दात् कर्मणः क्यच् । “अघापस्यात्” इति आत्वम् । “क्याच्छन्द-
सि” इति उग्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ तथाविधस्य
परिपन्थिनः युद्धादौ प्रत्यवस्थानुः शत्रोः । ॥ “छन्दसि परिपन्थिपरि-
परिणौ पर्यवस्थातरि” इति निपात्यते ॥ तस्य अक्ष्यौ अक्षिणी
[वयम्] अपि व्ययामसि अपिव्ययामः अपिनिव्यामः । यथा युद्धादौ
त्रुरस्मान् हिंसितुं न पश्यति तथा तस्य चक्षुषी महासर्पनिर्मोकैः
च्छादयाम इत्यर्थः । ॥ व्येज् संवरणे । “इदन्तो मसि” इति मस
इदन्तत्वम् । “तिष्ठतिङः” इति निघातः ॥

पिनाकमिव । ऐश्वरं धनुः पिनाकम् । तद्वत् शत्रुनिहननक्षमम् आ-
 युधं विभ्रती धारयन्ती । ॥ इभृञ् धारणपोषणयोः । अस्मात् ल-
 टः शत्रादेशः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः । “भृजाम् इत्” इत्यभ्यासस्य
 इत्वम् । “उगितश्च” इति ङीप् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्त-
 त्वम् ॥ । अत एव कृन्तती छिन्दती खङ्गाद्यायुधैः शत्रून् विदारय-
 न्ती । ॥ कृती छेदने । अस्मात् लटः शत्रादेशः । “नुदादिभ्यः शः”
 इति शमत्ययः । “शे मुचादीनाम्” इति नुम् । “उगितश्च” इति
 ङीप् । “अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम् अनुदात्तम्” इति शत्रुनुदात्तत्वे वि-
 करणस्य प्रत्ययस्वरेण उदात्तत्वम् । “अतो गुणे” इति शत्रा सह एकादे-
 शे “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इति एकादेशस्य उदात्तता । “शत्रुनुमो
 नद्यजादी” इत्यन्तोदात्तात् शत्रन्ताद् उत्तरस्य ङीप् उदात्तत्वम् ॥ । ई-
 दृशी शात्रवी सेना विपूची विषु नाना अञ्चन्ती गच्छन्ती विप्रकीर्णा ए-
 तु गच्छतु । नानामुखं विव्रस्ता धावतु इत्यर्थः । ॥ विषुशब्दोपपदाद्
 अञ्चतेः “ऋत्विग्” इत्यादिना क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलो-
 पः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । भर्तृज्ञायाम् “अचः” इत्य-
 कारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् ॥ । तथाविधा सेना यदि पुन-
 र्भवा पुनः संघीभूता भवेत् तर्हि मनः तत्सेनासंबन्धि मानसं विषय-
 नानामुखम् अनवस्थितं भवतु । पुनः संपश आगतानां शत्रुसेनाभटा-
 नां मनांसि कार्याकार्यविचारशून्यानि संभ्रान्तानि भवन्तु इत्यर्थः । ॥ भू-
 सत्तायाम् । अस्मात् “ऋदोरप्” इति अप् प्रत्ययः । ततः पुनः श-
 व्देन बहुव्रीहिः । यद्वा कर्तरि पचाद्यच् ॥ । यद्वा पुनर्भवायाः से-
 नायाः संबन्धि मन इति योजना । ॥ “सुपां सुलुक्” इति प-
 ष्येकवचनस्य सुः आदेशः ॥ । एवं सेनायां संभ्रान्तायां तदधिष्ठा-
 तारः अघायवः अर्धं परेषाम् इच्छन्तः शत्रवः असमृद्धाः समृद्धिरहिताः
 राष्ट्रकोशादिभ्रष्टाः । भवन्तु इति शेषः ॥

तृतीया ॥

न वहवः समशकन् नार्भका अभि दाधुषुः ।

वेणोरज्ञा इवाभितोसमृद्धा अघायवः ॥ ३ ॥

न । वहवः । सम । अशकन् । न । अर्भकाः । अभि । दधुषुः ।

वेणोः । अज्ञाः ऽइव । अभितः । असमृद्धाः । अघायवः ॥ ३ ॥

वहवः हस्यस्वरथपदातियुक्ता बहुलाः शत्रवः न सम अशकन् न संश-
नुवन्तु । वहवोपि युद्धरङ्गे अस्मान् जेतुम् अशक्ताः पराजिता भवन्तु इ-
त्यर्थः । ॥ शक्नु शक्तौ । अस्मात् “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति
प्रार्थनायां लुङ् । “पुषादिद्युताद्युदितः” इति ह्येः अङ् आदेशः ॥ त-
था अर्भकाः अल्पाः । ॥ दध्रम् अर्भकम् इत्यल्पस्य इति शास्कः [नि०
३.२०] ॥ परिमिताः शत्रवः न अभि दाहँशुः आभिमुख्येन अ-
स्मान् न पश्यन्तु । युद्धार्थम् अस्मान् द्रष्टुमपि असमर्था दूरत एव पला-
यन्ताम् इत्यर्थः । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । अस्मात् पूर्वोक्तसूत्रेण लिट् । तु-
जादित्वाद् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥ पराजितानां शत्रूणाम् अवस्थान-
प्रकारम् आह उत्तरार्धेन । वेणोः वंशकाण्डस्य परितः परितो वर्तमाना
उज्ञा इव । उज्ञच्छन्तीति उज्ञाः शाखाः । ॥ “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति
उदुपसृष्टाद् गमेर्द्विप्रत्ययः । “टेः” इति टिलोपः ॥ तथाविधाः
शाखा इव अघायवः शत्रवः असमृद्धाः समृद्धिरहिता भवन्तु । यथा प-
रितो वर्तमाना वेणुशाखा असंहताः कृशाश्च दृश्यन्ते तथा युद्धभूमौ प-
राजिताः शत्रवः सेनादिरहिता राज्यभ्रष्टास्तुच्छा भवन्तु इत्यर्थः । ॥ ऋ-
धु वृद्धौ । “क्तोधिकरणे च भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” इति कर्तरि
क्तप्रत्ययः । “यस्य विभाषा” इति इट्प्रतिषेधः । ततो नञ्समासे अ-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रेतं पादौ प्र स्फुरत् वहतं घृणतो गृहान् ।

इन्द्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ४ ॥

प्र । इतम् । पादौ । प्र । स्फुरतम् । बहतम् । पृणतः । गृहान् ।

इन्द्राणी । एतु । प्रथमा । अजीता । अमुषिता । पुरः ॥ ४ ॥

हे पादौ जिगमिषतो जनस्य संवन्धिनौ युवां प्रेतम् प्रकर्षेण गच्छतम् । ॥ इण् गतौ । लोटि यसस्तम् आदेशः ॥ तदर्थं प्र स्फुरतम् । पुनःपुनः शीघ्रचलनेन गमनं निष्पादयतम् इत्यर्थः ॥ गमनस्य अवधिम् आह । पृणतः इष्टफलदानेन अस्मान् प्रीणयतः गन्ताव्यत्वेन उद्दिष्टपुरुषस्य गृहान् बहतम् प्रापयतम् ॥ यद्वा पृणतः पालकस्य परराष्ट्राधीशस्य शत्रोः गृहान् बहतम् अस्मदीयां सेनां प्रापयतम् । ॥ पृ पालनपूरणयोः । अस्मात् लटः शत्रादेशः । त्र्यादित्वात् श्राप्रत्ययः । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् । “श्राभ्यस्तयोरातः” इति आहोपः । “शतुरनुम्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ गन्तृजनरक्षार्थं पुरः पुरस्तात् पूर्वभागे । ॥ “पूर्वाधरावराणाम् अति पुरधवश्चैषाम्” इति अतिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च ॥ इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्व” इत्यादिना डीप् प्रत्ययः आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरेण अनोदात्तत्वम् । ततो यणादेशे “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति परोनुदात्तः स्वर्यते ॥ [एतु गच्छतु] । तामेव विशिनष्टि । प्रथमा प्रथमभाविनी अर्जिता केनचिदपि अनिर्जिता । तथा अमुषिता अनपहता । सेनाभिमानिदेवतात्वेन सर्वैरनभिभाव्येत्यर्थः । श्रूयते हि । “इन्द्राणी वै सेनायै देवता” [तै० सं० २, २, ८, १] इति । पुरोगामिन्या सेनाभिमानिन्या इन्द्राण्या देवतया अनुगृहीता अस्मदीया सेना शत्रून् निर्जित्य तद्गृहानपि आक्रामतु इत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“उप प्रागात्” इति सूक्तेन उद्दिष्टस्य उद्देगनिवृत्तये शुक्रवीरिणेपीका-

कृतमणिवन्धनम् उत्सुकद्वयपर्षणं च कुर्यात् । सूत्रं च । “उप प्रागा-
“दित्युद्विजमानस्य शुक्रप्रसूतस्य वीरिणस्य चतसृणाम् इषीकाणाम् उभय-
“तः” इत्यादि [कौ० ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उप प्रागाद्देवो अग्नीं रक्षोहामीवचातनः ।

दहन्तर्ष इयाविनो यातुधानान् किमीदिनः ॥ १ ॥

उप । प्र । अगात् । देवः । अग्निः । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ।

दहन् । अप । इयाविनः । यातुऽधानान् । किमीदिनः ॥ १ ॥

देवः द्योतमानः दानादिगुणयुक्तो वा । ॥ आह च यास्कः । देवो दानाद् वा दीपनाद् वा द्योतनाद् वा द्युस्थानो भवतीति वा [नि० ७. १५] इति ॥ । तथाविधः अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः उप प्रागात् उद्विजमानं पुरुषम् उपागमत् । उद्वेगकारिणो रक्षःप्रभृतीन् विनाशयितुं प्राप्त इत्यर्थः । ॥ इण् गतौ । “इणो गा लुङि” इति गादेशः । “गा-तिस्था” इति सिचो लुक् ॥ । तस्य तथाविधं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । रक्षोहा रक्षसां हिंसकानां पिशाचादीनां हन्ता । ॥ रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कः [नि० ४. १८] । रक्ष पालने इत्यस्माद् अपादाने असुन् प्रत्ययः । रक्षःशब्दोपपदात् “हन्नेर्वहुलं छन्दसि” इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् । अग्निः खलु वै रक्षोहा [तै० सं० ६. १. ४. ६] इति हि तैत्तिरीयकम् ॥ । तथा अमीवचातनः अमीवानां रोगाणां चातयिता नाशयिता । ॥ चातयतिर्नाशने इति हि यास्कः [नि० ६. ३०] ॥ । उपागतस्य अग्नेः उद्वेगकारिणां रक्षसां नाशने कालव्यवायाभावम् आह दहन्निति । इयाविनः द्वयं वाचिकं क्रौर्यं कायिकं हिंसनं च येषाम् अस्तीति इयाविनः । यद्वा मायामयं सौम्यरूपं स्वाभाविकं हिंस्ररूपं च द्वयम् एषाम् अस्तीति इयाविनः । ॥ “बहुलं

१ D उपप्रा०. We with ABBKRŠPŠJV.

1 B'Kd असुत्तस्य. We with Kausika.

इन्द्रसि” इत्यत्र विनिप्रकरणे “अष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च”
 इति वचनाद् विनिप्रत्ययः तत्तन्नियोगेन दीर्घश्च ॥ किमीदिनः
 किम् इदानीं किम् इदानीं वर्तते इति रन्धान्वेषणबुद्ध्या चरणशीला-
 न् । ॥ किमीदिने किम् इदानीम् इति चरते इति यास्कः [नि०
 ६.११] ॥ यातुधानान् । यातवो यातनाः पीडाविशेषाः धीयन्ते
 विधीयन्ते क्रियन्त एभिरिति यातुधानाः । ॥ यत निकारोपस्कर-
 योः । अस्मात् प्यन्ताद् औणादिके उग्रत्वये यातुशब्दः । हुधाञ् धा-
 रणे इत्यस्मात् “कृत्यत्सुटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् । “लिति”
 इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
 न स एव शिष्यते ॥ एवंभूतान् राक्षसान् अप दहन् अपकर्षन्
 दहन् भस्मसात् कुर्वन् । उपागात् इति पूर्वेण संवन्धः । यद्वा । ॥ दह
 भस्मीकरणे इत्यस्मात् “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्य-
 यः ॥ यातुधानानां दहनाद्धेतोरुपागाद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

प्रति दह यातुधानान् प्रति देव किमीदिनः ।

प्रतीचीः कृष्णवर्तने सं दह यातुधान्यः ॥ २ ॥

प्रति । दह । यातुधानान् । प्रति । देव । किमीदिनः ।

प्रतीचीः । कृष्णवर्तने । सम । दह । यातुधान्यः ॥ २ ॥

पूर्वस्याम् ऋचि दहन्नुपागाद् इति आगमनशेषत्वेन दहनम् अभि-
 हितम् । अनया तु रक्षसां दहनमेव प्राधान्येन अभिधीयते । हे अ-
 भे यातुधानान् यातूनां यातनानां विधातुन् राक्षसान् प्रति दह प्रत्येकं
 प्रतिमुखं [वा] भस्मसात् कुरु ॥ तथा हे देव द्योतनात्मक अग्ने किमी-
 दिनः किम् [इदानीं किम्] इदानीम् इति चरणशीलान् रन्धान्वेषणप-
 रान् पिशाचविशेषान् । प्रति इत्युपसर्गश्रवणाद् अत्रापि दहेत्यनुपज्ञः ॥

१ BSV कृष्णवर्तने. We with ADKRSPJ and Bw.

1 Kd omits the second किम् इदानीं. We with S'. 2 S' Kd भावस्मसात्.

कृष्णवर्त्मने हे कृष्णवर्त्मन् अग्ने प्रतीचीः प्राणिजातस्य प्रतिकूलम् अञ्च-
न्तीः । ॥ प्रतिपूर्वाद् अञ्चते: “ऋत्विग्०” इत्यादिना क्तिन् । “अ-
निदिताम्०” इति नलोपः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् ।
ततो भसंज्ञायाम् “अचः” इत्यकारलोपः । “चौ” इति दीर्घत्वम् ।
“अनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये” इति प्रतेरिगन्तत्वेन पर्युदस्तत्वात् “चौ” इति
पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ तादृशीः यातुधान्यः यातुधानीः । ॥ या-
तुधानशब्दात् “पुंयोगाद् आख्यायाम्” इति ङीप् । शसि “वा छन्दसि”
इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावे यण् ॥ ताश्च सं दह सम्यक् निरवशे-
षं दह ॥

तृतीया ॥

या शशाप शपनेन याघं मूरमादधे ।

या रसस्य हरणाय जातमारिभे तोकमन्तु सा ॥ ३ ॥

या । शशापं । शपनेन । या । अघम् । मूरम् । आऽदधे ।

या । रसस्य । हरणाय । जातम् । आऽरिभे । तोकम् । अन्तु । सा ॥ ३ ॥

सं दह यातुधान्य इति पूर्वत्र सामान्येन उक्ता एव राक्षस्यः अत्र वि-
शेषतो निर्दिश्यन्ते । या यातुधानी शपनेन आक्रोशेन । ॥ शप
आक्रोशे । करणे ल्युट् ॥ नाशहेतुभूतेन परुषवाक्येन शशाप शापं
कृतवती । ॥ शप आक्रोशे इत्यस्मादेव लिटि तिपो णल् आदेशः ।
“लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । “यद्वृत्तान्तित्वम्” इति
निधातप्रतिषेधः ॥ तथा या अन्या यातुधानी मूरम् मूल-
म् । ॥ “वारमूररध्वरमुसराङ्गुरीणां वा रो लम् आपद्यते” इति
लत्वस्य विकल्पितत्वाद् अत्राभावः ॥ सर्वेषां दुरितानाम् आदिभूतम्
अघम् हिंसारूपं पापम् आददे परिजग्राह । कृतवतीत्यर्थः । ॥ दु-
दाब् दाने । “आडो दोऽनास्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । लिटि “लि-

१ KSV ०ददे We with A B Be R S P P J and R w

1 S Kd गताश्च for ताश्च 2 S Kd पुरषः. 3 S Kd सवत् Meant for स्वीकृतः?

टस्तश्चयोरेश् इरेच्” इति तशब्दस्य एश् आदेशः । प्रत्ययस्वरेण अन्तो-
दात्तत्वम् । पूर्ववद् निघातप्रतिषेधः ॥ यद्वा मूरम् मूर्च्छाकरम् अ-
यम् । ॥ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । “क्विप् च” इति क्विप् ।
“राह्योपः” इति छकारस्य लोपः ॥ तथा या अपरा यानुधानी
जातम् अपत्यम् उद्दिश्य रसस्य असृगादिरूपस्य शरीरगतस्य हरणाय
अपहरणाय घानाय आरेभे उपचक्रमे । ॥ रभ राभस्ये । लिटि
“अत एकहल्मध्ये” इति एताभ्यासलोपौ । पूर्वस्वरः । निघातप्रति-
षेधः ॥ तासां सर्वासां हिंस्यं दर्शयति । सा । प्रत्येकापेक्षया समु-
दायापेक्षया वा एकवचनम् । सा सर्वा यानुधानी तोकम् । अपत्यनामै-
तत् । स्वकीयम् अपत्यम् अस्मच्छत्रुसंबन्धि वा अत्रु भक्षयतु । ॥ अ-
द भक्षणे ॥

चतुर्थी ॥

पुत्रमत्रु यानुधानीः स्वसारमुत नृत्यम् ॥

अर्धा मिथो विकेश्यो ३ वि म्रतां यानुधान्यो ३ वि तृह्यन्तामराय्यः ॥ ४ ॥

पुत्रम् । अत्रु । यानु५धानीः । स्वसारम् । उत । नृत्यम् ।

अर्धं । मिथः । वि५केश्यः । वि । म्रताम् । यानु५धान्यः । वि । तृह्यन्ताम् ।

अराय्यः ॥ ४ ॥

सपुत्रवान्धवानां यानुधानीनां नाशम् आह । यानुधानी काचन उ-
दीरितलक्षणा राक्षसी पुत्रम् स्वकीयमेव तनयम् अत्रु भक्षयतु ॥ तथा
स्वसारम् भगिनीम् । अत्रु इत्यनुषङ्गः । ॥ सुपूर्वाद असु क्षेपणे इत्य-
स्मात् सावसेर्वात् [उ० २, ९५] इति औणादिकः ऋन् प्रत्ययः । “ऋ-
न्नेभ्यः” इति प्राप्तस्य डीपो “न षट्स्रस्तादिभ्यः” इति प्रतिषेधः ।
“त्रित्यादिर्नित्यम्” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ उत अपि च नृत्यम् न-
र्त्तनी यौत्रस्य अपत्यरूपां संततिम् अत्रु । ॥ नमृशब्दात् “ऋन्ने-

भ्यः०” इति डीप् । द्वितीयैकवचने “वा छन्दसि” इति पूर्वरूपस्य विकल्पितत्वाद् यणादेशः । रेफलोपश्छान्दसः ॥ अथ स्वस्वपुत्रादि-
हननानन्तरं यानुधान्यः राक्षस्यः विकेश्यः परस्परताडनेन विकीर्णाः के-
शा यासां तास्तथोक्ताः । ॥ “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात्”
इति डीप् ॥ तथाभूताः सत्यः मिथः परस्परं वि घ्नताम् विशेषे-
णेन घन्तु । परस्परताडनेन म्रियन्ताम् इत्यर्थः । ॥ हन हिंसागत्योः ।
लोठि बहुवचने अदादिवात् शपो लुक् । “गमहन०” इत्युपधालोपः ।
“हो हन्तोर्णिन्नेपु” इति कुत्वम् ॥ तथा अराय्यः अदायि-
न्यः । ॥ रा दाने । अस्माद् भावे घञ् । “आतो युक् चिष्कृ-
तोः” इति युक् । ततो नञा बहुव्रीहिः । “पुंयोगाद् आख्यायाम्” इति
डीप् ॥ दानप्रतिबन्धिकाः पिशाच्यश्च मिथो वि वृहन्ताम् । वि-
विधं हिंस्यन्ताम् । ॥ वृह हिंसि हिंसायाम् । कर्मणि लोट् ॥

सप्तमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र “अभीवर्तेन” इति प्रथमं सूक्तम् ।
अस्य आद्याभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः शत्रुमर्दितराष्ट्राभिवृद्धये रथचक्रनेमिमणिं
सूत्रोक्तलक्षणं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य “उदसौ सूर्यः” [१.२९.५, ६]
इति उक्तमाभ्यां वधीयात् । तथा च कौशिकः । “अभीवर्तेनेति रथने-
“मिमणिम् अयःसीसलोहुरजतताम्रपेष्टितं हेमनाभिं घासितं वधाति सूत्रोतं
“वर्हिषि कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यूचर्म अभीवर्तोत्तमाभ्याम् आचूतति” इति
[को० २.७] ॥

“माहेन्द्रां राज्यकामस्य अद्भुतोत्पत्तिविकारेषु च” इति [न० क० १७]
विहितायां माहेन्द्रां महाशान्तौ रथनेमिमणिवन्धने एतत् सूक्तम् । तथा

1 S Kd यदिपद् एण्या We with Kaustika. 2 Kaustika inserts धृष्टीः after प्रत्यूचर्म, which Dhr̥ṣṭi explains by पात्य . 3 S' Kd अभीवर्तोत्तमाभ्यां चतुर्वीति. 1 S' Kd माहेन्द्रां for माहेन्द्रां. 5 S' Kd यदितायां.

च नक्षत्रकल्पे । “अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिं माहेन्द्र्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभीवर्तेनं मणिना येनेन्द्रो अभिवावृधे ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेभि राष्ट्राय वर्धय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेनं । मणिना । येन । इन्द्रः । अभिऽवृधे ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्धय ॥ १ ॥

येन समृद्धिसाधनत्वेन प्रसिद्धेन अभीवर्तेन । अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभीवर्तो नेमिः । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्मात् “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति करणे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । “याथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ अत्र कार्यं कारणशब्दः । चक्रनेमिनिर्मितो मणिः । यद्वा अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगतिर्वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः । तेन [येन] मणिना धृतेन इन्द्रः देवानाम् अधिपतिर्देवः अभिवावृधे अभितः सर्वतः प्रवृद्धोभूत् । परमैश्वर्योपेतस्त्रिलोकीपतिर्वभूवेत्यर्थः । ॥ वृधु वृद्धौ । अस्मात् लिटि “तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य दीर्घः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निपातप्रतिषेधः ॥ [हे] ब्रह्मणस्पते वेदराशेरधिपते । ॥ “षष्ठ्याः पतिपुत्र” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य “आमन्त्रितस्य च” इति आप्तमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ एतत्संज्ञकं देवं तेन प्रागुदीरितमहिमोपेतेन मणिना अस्मान् शत्रुभिः पीडितान् राष्ट्राय । ॥ तदर्थं चतुर्थी ॥ स्वराष्ट्राभिवृद्धयर्थम् अभि वर्धय करितुरगधनादिभिः समृद्धान् कुरु । त्वत्प्रसादात् समृद्धैरस्माभी रक्षितं राष्ट्रं शत्रुभयरहितं य-

१ B ब्रह्म०. We with A B D K R S V and R w

1 S' Kd पतेन for तेन [येन]. 2 S' Kd देवेन for देव तेन .

या अभिवृद्धं भवति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अभिवृत्त्यं सपत्नान्मि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठामि यो नो दुरस्यति ॥ २ ॥

अभिवृत्त्यं । सपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । दुरस्यति ॥ २ ॥

हे अभीवर्त मणे त्वं सपत्नान् । सपत्नीव सपत्नाः सहजशत्रवः । अस्मदीयांस्तान् शत्रून् अभिवृत्त्य अभिमुखं पर्यावृत्त्य । तिष्ठेति वक्ष्यमाणक्रिया अत्रापि संवध्यते । त्वमेव प्रतिपक्षी भूत्वा तान् पराकुरु इत्यर्थः ॥ तथा या नः अस्माकम् अरातयः अदातारः अस्मदीयं राष्ट्रधनादिकम् अपहृत्य शात्रवं कुर्वाणा वाह्याः शत्रवः तानपि । अभि इत्युपसर्गश्रवणात् तिष्ठेति संवन्धः । अभिमुखं तिष्ठ ॥ तथा पृतन्यन्तम् युद्धार्थं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तम् । ॥ पृतनाशब्दात् “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । “कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इत्याकारलोपः ॥ युद्धोन्मुखमपि शत्रुम् अभि तिष्ठ ॥ तथा यः शत्रुः नः अस्माकं दुरस्यति दुष्टम् अभिचारादिरूपं द्युद्रं कर्म कर्तुम् इच्छति । ॥ “दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति” इति क्यचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो निपात्यते ॥ तथाविधमपि शत्रुम् अभि तिष्ठ । ॥ शप्तियोः यित्वाद् अनुदात्तत्वे क्यच्स्वरेण मध्योदात्तत्वम् । “यदृत्तान्नित्यम्” इति निपातप्रतिषेधः ॥

तृतीया ॥

अभि त्वा देवः संविताभि सोमो अवीवृधत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्वभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । संविता । अभि । सोमः । अवीवृधत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे मणे त्वा त्वां देवः द्योतनात्मकः सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेर-
कः एतत्संज्ञको देवः । अभि इत्युपसर्गश्रवणाद् अवीवृधत् इति क्रिया अ-
त्रापि संबध्यते । अभ्यवीवृधत् अभितः समृद्धम् अकार्षीत् । ॥ वृ-
धु वृद्धौ । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि गुणे प्राप्ते “नित्यं छन्दसि”
इति उपधाच्छवर्णस्य ऋकारादेशः ॥ तथा सोमो देवः अभ्यवीवृध-
त् । ॥ “व्यवहिताश्च” इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः ॥ तथा हे
मणे त्वा त्वां विश्वा विश्वानि निखिलानि । ॥ “शेशछन्दसि बहुल-
म्” इति शेलोपः ॥ भूतानि । सत्तां लभन्त इति भूतानि च-
राचरात्मकानि । ॥ “क्तोधिकरणे च भौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः”
इति भवतेः कर्तरि क्तप्रत्ययः । उपसर्गश्रवणाद् अत्रापि प्रकृतक्रियासंब-
न्धः ॥ अभ्यवीवृधन् । अभिवर्धनावधिम् आह । यथा येन प्र-
कारेण हे मणे त्वम् अभीवर्तः त्वद्वारयितुः पुरुषस्य अभितः स्वराष्ट्रपर-
राष्ट्रादौ वर्तनसाधनभूतः अससि भवसि तथा त्वाम् अवीवृधन् इति पू-
र्वेण संबन्धः । ॥ अस भुवि । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुग-
भावः । “यावद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थी ॥

अभीव॒र्तो॑ अ॒भिभ॒वः स॒प॒त्न॒क्षय॑णो म॒णिः ।

रा॒ष्ट्राय॑ म॒ह्यं व॒ध्यतां॑ स॒प॒त्नै॒भ्यः परा॒भुवें॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि॒ऽव॒र्तः । अ॒भि॒ऽभ॒वः । स॒प॒त्न॒ऽक्षय॑णः । म॒णिः ।

रा॒ष्ट्राय॑ । म॒ह्यम् । व॒ध्य॒ताम् । स॒प॒त्नै॒भ्यः । परा॒भुवें॑ ॥ ४ ॥

अभीवर्तः अभिवर्तनसाधनभूतः । तत्र हेतुम् आह । अभिभवः श-
श्रूणाम् अभिभविता । अभिभवनं विशिनष्टि । सपत्नक्षयणः सपत्नानां
भ्रातृव्याणां क्षय्यकरः । यत एवम् अतः अभीवर्त इत्यर्थः । तादृशो म-
णिः मह्यम् । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । “इयि च” इत्याद्युदात्तत्व-
म् ॥ मम वध्यताम् । ॥ वन्ध वन्धने । कर्मणि लोट् ॥ म-

णिवन्धनप्रयोजनम् आह । राष्ट्राय राष्ट्राभिवृद्धये । तथा सपत्नेभ्यः । ॥ पू-
 र्ववत् पष्ठये चतुर्थी ॥ । भ्रातृव्याणां परामुवे परामवनाय । ॥ प-
 रापूर्वाद् भवतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥ । वध्यमानोर्य सणिः
 पूर्व शत्रुभिः पीडितस्य स्वराष्ट्रस्य अभिवृद्धिं बाधकानां शत्रूणां नाशनं
 च करोतु इत्यर्थः ॥

एवं भवानि तथा उदगाद् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ मणिप्रभावात् अद्यतन-
सूर्योदयः अधुना प्रयुज्यमानवचश्च शत्रुहननानुकूलम् अभूद् इत्यर्थः ॥ य-
त एवम् अतः अहम् असपत्नः शत्रुरहित एव । यदि च सपत्ना भवे-
युस्तिर्हि सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अस्मि । ॥ हन्तेः “कि-
प् च” इति किप् ॥

पृष्ठी ॥

सपत्नक्षयणो वृषाभिराष्ट्रो विपासहिः ।

यथाहमेषा वीराणां विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सपत्नक्षयणः । वृषा । अभिराष्ट्रः । विऽसहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । वीराणाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

उत्तरवाक्ये यथेति श्रवणात् पूर्ववाक्येऽपि अर्थात् तथेत्यध्याह्रियते ।
सपत्नक्षयणः सपत्नानां शत्रूणां नाशकः । ॥ क्षि क्षये । “नन्दिग्रहि-
पचादिभ्यः” इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः ॥ अतः वृषा प्रजानाम् इष्टफ-
लस्य वर्षकः । ॥ वृष सेचने । कनिन् युवृषीत्यादिना [उ० १. १५४]
कनिन् प्रत्ययः ॥ अत एव अभिराष्ट्रः स्वराष्ट्रं परराष्ट्रं च अभिग-
तः अधिपतित्वेन प्राप्तः । ॥ “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया”
इति प्रादिसमासः ॥ अतो विपासहिः विविधं पुनःपुनः परेषां
सोढा अभिभविता । ॥ षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् “स-
हिवहिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ” इति किप्रत्ययः । अ-
तोलोपयलोपौ ॥ मणिप्रभावाद् एवंगुणविशिष्टः तथा भूयासम् ।
कथम् इत्यत आह । अहम् मणिधारकः यथा येन प्रकारेण एषाम् श-
त्रुसंबन्धिनां पूर्वम् आत्मनो वाधकानां वीराणाम् शत्रुभटानां जनस्य
स्वकीयस्य परकीयस्य प्राणिजातस्य च विराजानि । ॥ राजतरैश्चर्य-
कर्मा ॥ नियन्ता भवानि । तथेति पूर्वेण संबन्धः ॥ उदीरितगुणो-
पेतः सन् मणिप्रभावात् शत्रुप्रभृतीनां सर्वेषां शासिता भवामीति भा-

वः । यद्वा । उक्तगुणोपेतः सन् अहं वीराणां जनस्य च यथा वि-
राजानि हे मणे त्वत्प्रभावात् तथा । भूयासम् इति शेषः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विश्वे देवाः” इति सूक्तेन आयुष्यकर्मणि स्थालीपाके घृतपिण्डत्रयं
निक्षिप्य संपात्य अभिमन्त्र्य तद् घृतं स्थालीपाकं च अश्रीयत् । सूत्रं
च । “विश्वे देवा इत्यायुष्याणि स्थालीपाके घृतपिण्डान् प्रतिनीयाश्ना-
ति” इति [कौ० ७. ३] ॥

उपनयनकर्मणि एतत् सूक्तं माणवकस्य नाभिदेशे संस्तभ्य जपेत् ।
[तथा च सूत्रम्] । “बाहुगृहीतं प्राञ्चम अवस्थाप्य दक्षिणेन पाणिना
“नाभिदेशे संस्तभ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु [१. ९] विश्वे
“देवा वसवः [१. ३०]” इति [कौ० ७. ६] ॥

आयुष्कामस्य वैश्वदेवयागे तदुपस्थाने च एतत् सूक्तम् । सूत्रितम् ।
“विश्वे देवा इति विश्वान् देवान् आयुष्कामो यजत उपतिष्ठते” इति
[कौ० ७. १०] ॥

अध्यायोत्सर्जनकर्मणि अस्य सूक्तस्य आज्यहोमे विनियोगः । “वृं-
यान् रसान् उपसादयति विश्वे देवाः [१. ३०] अहं रुद्रेभिः [४. ३०]”
इति हि सूत्रम् [कौ० १४. ३] ॥

अथ अस्य सूक्तस्य आयुष्यगणे पाठात् “मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्”
[कौ० ७. ६] “आयुष्यैः स्वस्वयनैराज्यं जुहुयात्” इति च [कौ० १४. ३]
सूत्राद् उपनयनोपाकर्मणोरपि आज्यहोमे अस्य विनियोगः ॥

“ऐरावतीं गजक्षये” [न० क० १७] इति नक्षत्रकल्पविहितायाम् ऐराव-
त्याख्यायां महाशान्तौ “आयुष्यशान्तिस्वस्तिगण ऐरावत्याम्” इति [न०
क० १६] आयुष्यगणस्य विधानात् तद्गणप्रयुक्तोऽस्य विनियोगः ॥

तथा “वैश्वदेवीं गतायुषाम्” इति [न० क० १७] विहितायां वैश्वदे-

व्याख्यायां महाशान्तावपि एतद् विनियुक्तम् । नक्षत्रकल्पे “विश्वे देवा इति वैश्वदेव्याम्” इति [न० क० १८] ॥

आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्वयनो गणः ।

एतान् पञ्च गणान् हुत्वा [प० ५. ४]

इति परिशिष्टोक्ते पुण्याभिषेकेषि अस्य गणप्रयुक्तो विनियोगः ॥

“ये देवा दिवि” [१. ३०. ३] इत्येषा दर्शपूर्णमासयोर्वषट्कारानुमन्त्रणे विनियुक्ता । उक्तं वैताने । “ये देवा दिवि धेत्यनुवषट्कारम्” इति [वै० १. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विश्वे देवा वसवो रक्षतेममृतादित्या जागृत यूयमसिन् ।

मेमं सनाभिरुत वान्यनाभिमेमं प्रापत् पौरुषेयो वधो यः ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । वसवः । रक्षत । इमम् । उत । आदित्याः । जागृत । यूयम् । असिन् ।

मा । इमम् । सङ्नाभिः । उत । वा । अन्यङ्नाभिः । मा । इमम् । प्र ।

आपत् । पौरुषेयः । वधः । यः ॥ १ ॥

विश्वे सर्वे हे देवाः इन्द्राद्याः । यद्वा विश्वेदेवाख्या गणदेवाः । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इति विश्वशब्दस्य षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । तस्य “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति विकल्पेन अविद्यमानवज्ज्ञावनिषेधात् ततः परस्य देवशब्दस्य “आमन्त्रितस्य च” इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । तथा हे वसवः एतत्संज्ञा देवाः । ॥ अत्र “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति पूर्वामन्त्रितद्वयस्य अविद्यमानवज्ज्ञावेन पदात् परत्वाभावाद् “आमन्त्रितस्य च” इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ । ते सर्वे यूयम् इमम् आयुष्कामं पुरुषं रक्षत पालयत । ॥ रक्ष पालने । “अदुपदेशाह्यसर्वधातुकम् अनुदात्तम्” इति तिङ्भिभक्तेरनुदात्तत्वम् । शपश्च पित्रादेव अनुदात्तत्वम् । ततो धातुस्वरेण

आद्युदात्तता । “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति आमन्त्रितत्रय-
स्यापि अविद्यमानवद्भावेन पदात्परत्वाभावात् “तिङ्तिङः” इति निघा-
ताभावः ॥ उत अपि च हे आदित्याः अदितेः पुत्रा धात्र्यमाद-
यो देवाः । ॥ “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति अदितिशब्दाद्
अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ यूयमपि अस्मिन् आयुष्काम-
पुरुषविषये जागृत रक्षणार्थम् अवहिताः संनद्धा भवत । ॥ जागृ
निद्राक्षये । अदादित्वात् शपो लुक् । “जाग्रोऽविचिण्णलुङ्गितु” इति
ङितः पर्युदासाद् गुणाभावः ॥ आदित्यकर्तृकस्य जागरणस्य प्रयोज-
नम् आह । इमम् आयुष्कामं पुरुषं सनाभिः समानो नाभिः गर्भाश-
यो यस्यासौ सनाभिर्ज्ञातिः । ॥ णह बन्धने । नहो भश्च [उ० ४.
१२५] इति औणादिक इज् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन हकारस्य भक्ता-
रादेशः । ततः समानशब्देन बहुव्रीहौ “ज्योतिर्जनपद” इत्यादिना स-
मानशब्दस्य सभावः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति स एव भ-
वति ॥ उत वा अपि वा अन्यनाभिः असमानजन्मा ज्ञातिरूपः
अज्ञातिरूपः इति द्विविधोपि शत्रुः । ॥ अत्र माङ्ग्रवणाद् भाविनी
क्रिया संबध्यते ॥ मा प्रापत् हिंसितुं मैव प्राप्नोतु ॥ तथा यः पौरु-
षेयः पुरुषकृतः । ॥ “पुरुषाद् वधविकारः” इति ङञ् प्रत्ययः ॥ त-
थाविधो वधः हिंसनम् । ॥ “हनश्च वधः” इति भावे हन्तेरप्
प्रत्ययः धातोर्वधादेशश्च ॥ सोपि इमम् आयुष्कामं पुरुषं मा प्रा-
पत् । ॥ आपू व्याप्नो । लुङि “पुषादिद्युताद्युदितः” इति छेः
अङ् आदेशः ॥ उक्ताभिर्देवताभिः परिरक्षितः सन् सर्ववाधावि-
निर्मुक्तश्चिरं जीवतु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ये वो देवाः पितरो ये च पुत्राः सचेतसो मे शृणुतेदमुक्तम् ।

सर्वेभ्यो चः परि ददाम्येतं स्वस्येनं जरसे वहाय ॥ २ ॥

ये । वः । देवाः । पितरः । ये । च । पुत्राः । सञ्चेतसः । मे । शृणुत ।
इदम् । उक्तम् ।
सर्वेभ्यः । वः । परिं । ददामि । एतम् । स्वस्ति । एनम् । जरसे । व-
हाथ ॥ २ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः प्रागुदीरिताः वः युष्माकं ये पितरः ये
च पुत्राः सन्ति ते सर्वे यूयं सचेतसः अस्मिन्नायुष्कामपुरुषविषये समा-
नमनस्काः सन्तः । ॥ “समानस्य च्छन्दसि०” इति समानशब्दस्य
सभावः ॥ मे मदीयम् इदम् वक्ष्यमाणम् उक्तम् वाक्यम् । ॥ वच
परिभाषणे । अस्माद् औणादिको भावे क्यन् प्रत्ययः । “वचिस्त्वपि०”
इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ तद् वचनं शृणुत उक्तप्रकारेण कर्तुम्
आकर्णयत । ॥ श्रु श्रवणे । “श्रुवः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः धातोः
शृभावश्च ॥ किं तद् वाक्यम् इत्यत आह । हे देवाः सर्वेभ्यो
वः । ॥ “बहुवचनस्य वल्लसौ” इति चतुर्थीबहुवचनान्तस्य युष्मदो
वस् आदेशः ॥ युष्मभ्यम् एतम् आयुष्कामं पुरुषं परि ददामि ।
रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामि ॥ अतो यूयम् एनम् रक्षार्थं
दत्तं पुरुषं स्वस्ति आध्यात्मिकादिदुःखपरिहाण्या जरसे जरायै । ॥ “ज-
राया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जरस् आदेशः ॥ जराप्राप्तिपर्यन्तं
वहाथ प्रापयत । ॥ वह प्रापणे । लेटि आडागमः ॥ ॥ जरो-
पलक्षितं शतसंवात्सरपरिमितं दीर्घम् आयुः अस्मै प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

ये देवा दिवि ४ ये पृथिव्यां ये अन्तरिक्षे ओषधीषु पशुष्वप्सवन्तः ।
ते कृणुत जरसमायुरस्मै शतमन्यान् परिं वृणक्तु मृत्यून ॥ ३ ॥
ये । देवाः । दिवि । स्व । ये । पृथिव्याम् । ये । अन्तरिक्षे । ओषधीषु ।
पशुषु । अप्सु । अन्तः ।

ते । कृणुत । जरसम् । आयुः । अस्मै । शतम् । अन्यान् । परि । वृ-
णक्तु । मृत्यून ॥ ३ ॥

हे देवाः अग्निवायुसूर्यप्रभृतयः देवताकाण्डे समान्नाताः । द्युष्टिव्या-
दिस्थानभेदेषु विभज्य वक्ष्यमाणानां सर्वेषां देवानां साधारणोयं निर्दे-
शः । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ये
सूर्यादयो यूयं दिवि द्युलोके स्य भवथ जगदनुग्रहार्थं निवसथ । ॥ “ऊ-
डिदपदाद्यप्सुमैद्युभ्यः” इति दिव उत्तरस्याः सप्तम्या उदात्तत्वम् । अस्ते-
र्लट् । मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् । “असोरह्योपः” इति
अकारलोपः । “यद्वृत्तान्तित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तथा ये
अग्न्यादयो देवाः यूयं पृथिव्याम् भूमौ । समनन्तरक्रियानुपपन्नः । स्य भ-
वथ । तथा ये वाय्वादयो यूयम् अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके स्य । प्रकाशप्रव-
र्धणपचनाद्युपकारनिमित्तत्वेन त्रिषु लोकेषु वर्तध्वम् इत्यर्थः । यद्वा “ये दे-
वा दिव्येकादश स्य पृथिव्याम् अध्येकादश स्य । अप्सुषदो महिनैकादश स्य”
[तै० सं० १. ४. १०. १] इति मन्त्रप्रसिद्धाः स्थानत्रये वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशद्देवा
अत्र संबोध्यन्ते । तथा ओषधीषु व्रीहियवादिषु पशुषु गवादिषु अप्सु
उदकेषु अन्तः मध्ये तत्तदभिमानित्वेन वर्तमाना ये यूयं स्य । ॥ “ऊ-
डिदम्” इत्यादिना अप्शब्दात् परस्य सुप् उदात्तत्वम् । अन्तर्शब्दः
स्वरादिष्वन्तोदात्तः पठितः । संहितायां यणादेशे “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्व-
रितोनुदात्तस्य” इत्यन्तरशब्दाकारः स्वर्यते ॥ ते सर्वे देवा यूय-
म् अस्मै आयुष्कामाय पुरुषाय जरसम् जराम् । जरापर्यन्तम् इत्य-
र्थः । ॥ “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जरस् आदेशः ॥ त-
थाविधम् आयुः जीवनं कृणुत कुरुत ॥ भवत्प्रसादाद् असौ शतसंवत्सर-
परिमितम् आयुर्जीवतु इत्यर्थः ॥ तदर्थम् अन्यान् कालमृत्युव्यतिरिक्तान्
शतम् । अपरिमितनामैतत् । अपरिमितान् मृत्यून मरणहेतुभूतान् ज्वरा-
दिरूपान् । “ये ते सहस्रम् अयुतं पार्शा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे” [तै० ब्रा०
३. १०. ८. २] इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धान् अपमृत्युविशेषान् परि वृणक्तुं परिवर्ज-

यत् । परमायुर्भङ्गकरान् अपमृत्यून निवारयतेत्यर्थः । ॥ वृजी वर्जने ।
लोष्मध्यमबहुवचनादेशस्य तशब्दस्य “तप्तनप्तनधनाश्च” इति तप् आ-
देशः । तस्य पित्त्वेन ङित्वाभावात् शस्य लोपाभावः ॥ यद्वा शत-
मिति आयुःशब्देन संबध्यते । शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः कुरुतेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

येषां प्रयाजा उत वानुयाजा हुतभागा अहुतादश्च देवाः ॥

येषां वः पञ्च प्रदिशो विभक्तास्तान् वो अस्मै सत्रसदः कृणोमि ॥ ४ ॥

येषाम् । प्रयाजाः । उत । वा । अनुयाजाः । हुतभागाः । अहुतसदः ।

च । देवाः ।

येषाम् । वः । पञ्च । प्रदिशः । विभक्ताः । तान् । वः । अस्मै । सत्रसदः ।
दः । कृणोमि ॥ ४ ॥

प्रयाजाः । प्रधानयागात् प्रथमभाविनः समित्तनूनपादादयः पञ्च या-
गाः प्रयाजाः । ते येषां देवानां स्वभूताः । “अथ किं देवताः प्रया-
जानुयाजाः” इति प्रक्रम्य “आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रम् इतरत्”
[नि० ६, २२] इत्यनेन यास्केन प्रपञ्चिताः प्रयाजदेवाः । ते चात्र ये-
षाम् इति सर्वनाम्ना विवक्ष्यन्ते । “प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च केवलान्
ऊर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम्” [ऋ० १०, ५१, ८] इति मन्त्रप्रसिद्धो-
द्भिरेव वा विवक्षितः । अस्मिन् पक्षे येषाम् इति बहुवचनं पूजार्थ-
म् । ॥ येषाम् इत्यत्र “सावेकाचः” इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्त-
त्वस्य “न गोश्चन्ताववर्णः” इति प्रतिषेधः । प्रपूर्वाद् यजतेः “अक-
र्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति घञ् । “प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे” इति
कुत्वाभावो निपात्यते । “धाद्यघञ्क्ताजवित्रकाणाम्” इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् ॥ उत वा अपि वा अनुयाजाः । अनु पश्चात् प्रधा-

१ ङ आहुता°. We with ABDEPFPJV. २ P देवा We with P J. ३ P अ-
स्मे. We with P J.

नयागानन्तरभाविनस्त्रयो यागा अनुयाजाः । ते च येषां देवानां स्व-
भूताः । ॥ प्रयाजशब्दवत् अनुयाजशब्दस्यापि पदस्वरप्रक्रिये वेदित-
व्ये ॥ ये च अन्ये देवा हुतभागाः । हुतम् अग्नौ प्राप्तं चरु-
पुरोडाशादिकं हविः भागो येषां देवानां ते हुतभागा इन्द्रादयः । तथा
ये च देवा अहुतादः । न हुतम् अहुतम् अग्नैरन्यत्र क्षिप्यमाणं हविर-
दन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः बलिहरणादिदेवाः । ॥ अद भक्षणे । इ-
त्यस्माद् “अदोऽनन्ने” इति चिट् प्रत्ययः ॥ हे इन्द्रादयो देवाः ये-
षाम् प्रसिद्धानां वः युष्माकं पञ्च पञ्चसंख्याकाः प्रदिशः प्रधानभूताः
प्राच्याद्या दिशः विभक्ताः ईशितव्यत्वेन विभज्य स्थिताः । यद्वा “प-
थ्यां स्वस्तिम् अयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्” [तै० सं० ६. १.
५. २] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः पथ्या स्वस्तिः अग्निः सोमः सविता दि-
तिः इत्येतन्नामानो देवाः येषाम् इति यच्छब्देन विवक्षिताः । हे दे-
वाः तान् उक्तान् सर्वान् वः युष्मान् अस्मै आयुष्कामस्य पुरुषस्य
आयुर्वर्धनाद्युपकाराय सत्रतदः । सीदन्यस्मिन्निति सत्तमं सदनम् । त-
स्मिन् सीदतः संनिहितान् कृणोमि करोमि । ॥ षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु इत्यस्माद् अधिकरणे औणादिकस्त्रिन् प्रत्ययः । तस्मिन्नुपपदे
तस्मादेव धातोः “सत्सूक्ष्मिप०” इत्यादिना कर्तरि क्तिप् ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

अत्र नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन द्वाविंशतिः सवयज्ञा विहिताः । ते च
ब्रह्मोदनस्वर्गोदनचतुःशरावसवौदनसवशतौदनद्वयाजौदनपञ्चौदनब्रह्मास्यौदन-
मृत्युसवानहुत्सवद्वयकर्किकृष्टिद्वयपौनर्शलपवित्रोर्वराक्षुपभवशाशालावृहस्पति-
सवाख्याः । तत्र चतुःशरावौदनसवे “आशानाम्” इति सूक्तं विनियुक्त-
म् । तत्र तेन निरुप्तहविरभिर्मर्शनम् संपातम् दातृवाचनम् दानं च
कुर्यात् । यद् आह कौशिकः । “आशानाम् इति चतुःशरावम्” इति
[कौ० ८. ५] । “निरुप्तं सूक्तेनाभिमृशति” इति [कौ० ८. ९] । “सूक्तेन

1 S'Kd सीधत्य०. 2 S'Kd ०पौनसिल०. We with Kaus'ika. The two MSS. of Kaus'ika, and the Kes are have ०पौन, and not ०पौन०. 3 S'Kd ०मृशत इति. We with Kaus'ika.

पूर्वं संपातवन्तं करोति” [कौ० ८. ४] । “तस्मिन्नन्वारब्धं दातारं वाचय-
ति तन्त्रसूक्तं पच्छः” इति [कौ० ८. ९] “सूक्तेनाभिमन्य दद्यात्” [कौ०
८. ४] इति च ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन धूमकेतुरूपाद्भुतदर्शने दिग्देवताकस्य बहुरूपस्य
अजस्य अवदानानि तद्देवताकं चरुं च प्रत्यूचं जुहुयात् । तथा च सूत्र-
म् । “अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तचट्पीन उपधूपयति तद् अयोगक्षेमा-
शङ्कम् इत्युक्तं पञ्च पशवस्त्यायन्ते” इति प्रक्रम्य “आशानामिति दैशस्य”
इति [कौ० १३. ३५] ॥

तद्वदेव ग्रामनगरदेशप्राकाराद्यवदरणे “अश्रामस्त्रा” इति तृतीयावर्जम्
अनेन सूक्तेन पुरोडाशानां पापानां च निखननं कुर्यात् । “आशापा-
लीयं तृतीयावर्जम्” इति प्रक्रम्य “पुरोडाशान् अशमोक्षरान् अन्तःसक्ति-
षु निदधात्युभयान् संपातवतः” इति हि सूत्रितम् [कौ० ५. २] ॥

अस्य प्रथमयर्चा सर्वरोगभैषज्ये आत्मावनावसेचनपायनादिकं कुर्यात् ।
सूत्रं च । “ओषधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अं-
होलिङ्गभिः” इति [कौ० ४. ८] ॥ अत्र अंहोलिङ्गाभिरिति “आशाना-
म् आशांपालेभ्यः” इत्येका [१. ३१. १] “अग्नेर्मन्वे” इति [४. २३-२९]
सप्त सूक्तानि “या ओषधयः सोमराज्ञीः” इत्येका [६. ९६. १] “वै-
श्वानरो न आगमत्” इत्येका [६. ३५. २] “शुम्भनी द्यावापृथिवी”
इत्येका [७. ११७. १] “यदर्वाचीनम्” इत्येका [१०. ५. २२] “मुञ्चन्तु
मा” [११. ६. ७] “भवाशर्वाविदम्” [११. ६. ९] “या देवीः पञ्च”
[११. ६. २२] “यन्मातली रथम्” [११. ६. २३] इत्येतानिश्चतसृभिर्वर्जि-
तम् “अग्निं ब्रूमः” [११. ६] इत्यर्थसूक्तम् । अयं सप्तप्रतीकः अंहोलि-
ङ्गगणो विवक्षितः ॥

अश्वमेधे उत्तृष्टम् अश्वम् “आशानाम्” इति सूक्तेन ब्रह्मा अनुम-

1 So S'Kd The MSS of *Kausika* read विश्व 2 S'Kd पापानां. We with *Kausika*. 3 S'Kd सर्वरोगभैषज्यो 4 S'Kd 'वनस्पतीनामुक्तान्य'. We with *Kausika* and the *Kesari*.

न्रयते । उक्तं चैताने । “आशापालीयेनोत्सृष्टं संवत्सरम्” इति [वै० ७.१] ॥

तथा “अंहोलिङ्गानाम आपोभोजनहवींषि” [कौ० ७.९] इत्यादावपि एतद् द्रष्टव्यम् ॥

अङ्गुतमहाशान्तौ दिग्देवताक आद्यो मन्त्रः । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अथातोङ्गुतमहाशान्तौ दिशो यजते विदिशो यजते” इत्यारभ्य “आशानाम्” इति [न०क० १४] ॥

“स्वस्ति मात्रे” [१.३१.४] इत्यन्यया ऋचा सर्वस्वस्वयनकामः रात्रौ उपस्थानं कुर्यात् । “स्वस्ति मात्र इति निश्चयुपतिष्ठते” इति सूत्रम् [कौ० ७.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आशानामाशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः ।

इदं भूतसाध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥

आशानाम् । आशाऽपालेभ्यः । चतुऽभ्यः । अमृतेभ्यः ।

इदम् । भूतस्य । अधिऽअक्षेभ्यः । विधेम । हविषा । वयम् ॥ १ ॥

आशानाम् प्राच्यादिदिशाम् । ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् [फि० १.१९] इति अन्तोदात्तत्वस्य पर्युदात्ताद् आद्युदात्तता ॥ [आशा]-पालेभ्यः । आशाः पालयन्ति रक्षयन्तीति आशापालाः । ॥ “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता ॥ अत्र आशापालेभ्य इति समस्तेन पदेन स्वामित्वमात्रं विवक्षितम् । आशानाम् इति षष्ठ्यन्तेन ईशितव्यस्य बहुत्वम् अभिधीयत इति न पौनरुक्त्यम् । तेभ्यश्चतुर्भ्यः चतुःसंख्याकेभ्यः इन्द्रयमादिभ्यः । ॥ “शत्युपोत्तमम्” इति उपोत्तमस्य अच उदात्तत्वम् ॥ अमृतेभ्यः । मृतं मरणम् । ॥ भावे निष्ठा ॥ तद् न विद्यते येषां ते तथोक्तास्तेभ्यः । ॥ “न-

1 S'Kd आशानामाशापालीयेन. We with the *Taitāna* and its commentary *Ākṣhepa-navidhi*. 2 S'Kd 'देवताकल्याणो for 'देवताक आद्यो. 3 S'Kd 'त्यन्तपचा for 'त्यन्त्या ऋचा. 4 S'Kd पादेन.

ओ जरमरमित्रमृताः” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ भूतस्य सत्तां प्रा-
प्तस्य स्यावरजङ्गमात्मकस्य जगतः अध्यक्षेभ्यः अधिपतिभ्यः इन्द्रादिभ्यः इ-
दम् इदानीं चतुःशरावसवयागकाले हविषा ओदनेन मन्त्रसंस्कृतेन वि-
धेम परिचरेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा[निघ० ३.५] । विध
विधाने इति तुदादौ च पठ्यते । विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । पादा-
दिवाद् निपाताभावः ॥

द्वितीया ॥

य आशानामाशापालाश्चत्वारः स्यन् देवाः ।

ते नो निर्ऋत्याः पार्श्वेभ्यो मुञ्चतांहंसोअंहसः ॥ २ ॥

ये । आशानाम् । आशाऽपालाः । चत्वारः । स्यन् । देवाः ।

ते । नः । निःऽऋत्याः । पार्श्वेभ्यः । मुञ्चत । अंहसःऽअंहसः ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः चत्वारः चतुःसंख्याका ये प्रसिद्धा यूयम् आशा-
नाम् दिशाम् आशापालाः अधिपतयः स्तन भवत । ॥ अस भुवि
इत्यस्मात् लोप्सध्मपुरुषवहुवचनादेशस्य तशब्दस्य “तप्तनप्तनथनाश्च”
इति तनादेशः । “असोरलोपः” इत्यकारलोपः ॥ ते यूयं नः
अस्मान् हविषा युष्मान् ग्रीणयितृन् निर्ऋत्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पा-
पदेवता । तस्याः संबन्धिभ्यः पार्श्वेभ्यः मरणहेतुभ्यः । तथा अंहसोअंहसः
निर्ऋतिपाशव्यतिरिक्ताद् मरणहेतुभूताद् अन्यस्मात् सर्वस्मात् पापात् मु-
ञ्चत मोचयत । ॥ मुञ्च मोक्षणे । “शे मुचादीनाम्” इति नुम् ॥

तृतीया ॥

अस्त्रामस्त्रा हविषा यजाम्यश्वोणस्त्रा घृतेन जुहोमि ।

य आशानामाशापालस्तुरीयो देवः स नः सुभूतमेह वक्षत ॥ ३ ॥

अस्त्रामः । त्वा । हविषा । यजामि । अश्वोणः । त्वा । घृतेन । जुहोमि ।

यः । आशानाम् । आशाऽपालः । तुरीयः । देवः । सः । नः । सुऽभूतम् ।

आ । इह । वक्षत ॥ ३ ॥

अत्र उत्तरार्धे वक्ष्यमाणो देवः संबोधनीयः । हे धनद त्वा त्वाम् अभिमतधनादिसिद्धयर्थम् अश्रामः अश्रमः । ॥ अमुं तपसि खेदे च । अस्माद् धजि “अत उपधायाः” इति प्राप्ताया वृद्धेः “नोदात्तो-पदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” इति निषेधाभावश्छान्दसः ॥ । अमर-हितः शरीरप्रयासम् अननुसंदधानः सन् हविषा चर्वादिरूपेण यजामि पूजयामि ॥ तथा हे देव त्वा त्वाम् उद्दिश्य अश्रौणैः श्रोणाख्यव्याधिविशेषरहितः सन् धृतेन आज्येन जुहोमि । ॥ धृतेनेति । “तृतीया च होश्छन्दसि” इति तृतीया ॥ तम् अभिमतं देवं दर्शयति । आशानाम् दिशाम् आशापालः स्वामी तुरीयः पूर्वोदीरितेन्द्रादिदिक्पालापेक्षया चतुर्थः । ॥ “चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च” इति छप्रत्ययः तत्संनियोगेन चकारलोपश्च । “आयन्नादिषु उपदेशिवङ्गचनं स्वरसिद्धयर्थम्” इति वचनात् प्रत्ययस्वरेण ईकार उदात्तः ॥ । एवंभूतो यः प्रसिद्धो देवः धनदाख्यदेवोस्ति स देवः नः अस्माकं सुभूतम् सुष्ठु प्रभूतं सुवर्णरजतादिरूपं धनम् इह अस्मिन् कर्मणि संनिहितः गृहे वा आ वक्षत आवहन्तु प्रापयन्तु । मया दत्तेन हविराज्यादिना प्रीतः सन् मह्यं यपेष्टं धनम् आहृत्य प्रयच्छन्तु इत्यर्थः । ॥ बह प्रापणे । अस्मात् लेटि अडागमः । “सिञ्चहुलं लेटि” इति सिप् । ततः “हो ढः” इति ढत्वम् । “पढोः कः सि” इति कत्वम् । “तिङ्कितङः” इति निघातः ॥

चतुर्थी ॥

स्वस्ति मात्र उत पित्रे नो अस्तु स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः ।

विश्वे सुभूतं सुविद्वै नो अस्तु ज्योगेव वंशेम् सूर्यम् ॥ ४ ॥

स्वस्ति । मात्रे । उत । पित्रे । नः । अस्तु । स्वस्ति । गोभ्यः । जगते । पुरुषेभ्यः ।

विश्वम् । सुभूतम् । सुविदत्रम् । नः । अस्तु । ज्योक् । एव । हशेम ।
सूर्यम् ॥ ४ ॥

आत्मनोभिलषितं धनादिकं संप्रार्थ्य स्वकीयानां मात्रादीनां कुशलम् आशास्ते । “एभ्यो माता गरीयसी” इति स्मरणात् पित्रादिभ्यः श्रेष्ठ्यम् अभिप्रेत्य मातुः प्रथमतो निर्देशः । मात्रे स्वकीयायै जनन्यै । ॥ “कृ-
न्नेभ्यः” इति प्राप्तस्य ङीपो “न षट्स्वत्तादिभ्यः” इति प्रतिषेधः । “न-
मःस्वस्तिस्वाहा” इति चतुर्थी । “उदात्तयणो हलपूर्वात्” इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् ॥ स्वस्ति हेमः अस्तु । ॥ स्वस्तीत्यविनाशिनाम् ।
अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति हि यास्कः [नि. ३. २१] ॥ [उ-
त अपि च] नः अस्माकं पित्रे जनकाय स्वस्यस्तु भवतु । उपलक्षण-
म् एतद् अन्येषामपि पुत्रपत्न्यादीनाम् । तथा गोभ्यः पशुभ्यः स्वस्य-
स्तु । ॥ “सावेकाचस्तृतीयादि” इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य “न
गोश्चन्त्साववर्ण” इति प्रतिषेधः ॥ तथा पुरुषेभ्यः स्वकीयेभ्यो भृ-
त्यादिभ्यः स्वस्यस्तु । किं बहुना जगते सर्वस्मै लोकाय स्वस्यस्तु ॥ मा-
त्रादीनां स्वस्यस्तु इत्युक्तम् तदेव विशिनष्टि । नः अस्माकं संबन्धि
विश्वम् सर्वम् उक्तं मात्रादिकं सुभूतम् शोभनधनोपेतं सुविदत्रम् शो-
भनज्ञानयुक्तं च अस्तु भवतु । ॥ सुविदत्रः कल्याणविद्य इति
हि यास्कः [नि. ६. १४] ॥ यद्वा सुभूतम् सु शोभनं भूतं भवनं
यस्य तत् तथोक्तम् । सुविदत्रम् । विद्यते लभ्यत इति विदत्रम् धन-
म् । ॥ विदू लाभे विद ज्ञाने इत्यस्माद् वा सुविदेः कत्रन् [उ०
३. १०८] इति कत्रन् प्रत्ययः ॥ शोभनं विदत्रं धनं यस्य तत्
तथोक्तम् । यद्वा सुभूतम् सुसमृद्धं विश्वम् सर्वं सुविदत्रम् धनं नो-
स्तु । ॥ सुविदत्रशब्दं यास्कस्तु द्वेधा व्युत्पादयामास । सुविदत्रं धनं
भवति विन्दतेर्वा एकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्रुपसर्गात् [नि० ७. ९]
इति ॥ तथा उक्तमात्रादिसहितस्य आत्मनश्च दीर्घम् आनुः प्रा-
रथ्यते । ज्योगेव चिरकालमेव शतसंवत्सरपर्यन्तं सूर्यम् आदित्यं हशेम

पश्येम । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । “लिङ्वाशिष्यङ्” इत्यस्य स्थाने “ह-
शेरग्वक्तव्यः” इति अक् प्रत्ययः । किञ्चात् लघूपधगुणाभावः ॥

[इति] पष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इदं जनासः” इति सूक्तेन वन्धायाः पुत्रप्रजननकर्मणि तस्याः
शान्तौषधिसहितोदकाभिषेकम् पुरोडाशकन्दुकालंकारप्रदानं च कुर्यात् ।
सूत्रितं हि । “इदं जनास इत्यस्यै शिशपाशाखासु उदकान्ते शान्ता अ-
धिशिरोवसिञ्चति [आव्रजितायै]” इति [कौ० ४. १०] ॥

तथा अनेन सूक्तेन पुष्टिकामः संपत्कामो वा द्यावापृथिव्योर्यागम् उ-
पस्थानं वा कुर्यात् । आह कौशिकः । “इदं जनास इति द्यावापृथि-
व्यौ पुष्टिकामः संपत्कामः” इति [कौ० ७. १०] ॥

अत्र आद्या दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यञ्जलौ उदपात्रनिनयने विनियुक्ता ।
सूत्रं च । “वर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि इति
[१०. ५. २३] इदं जनासः [१. ३२. १] इति वा” इति [कौ० १. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं जनासो विदथं महद् ब्रह्म वदिष्यति ।

न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणन्ति वीरुधः ॥ १ ॥

इदम् । जनासः । विदथं । महद् । ब्रह्म । वदिष्यति ।

न । तत् । पृथिव्याम् । नो इति । दिवि । येन । प्राणन्ति । वीरुधः ॥ १ ॥

जनासः हे जनाः । ॥ “आजसेरसुक्” ॥ । ज्ञातुकामा यू-
यम् इदम् वक्ष्यमाणं वस्तु विदथ जानीथ । ॥ विद ज्ञाने । लटि
मध्यमवहुवचने व्यत्ययेन शः ॥ किं तद् इत्यत आह । मन्त्रद्रष्टा
ऋषिः महत् महत्त्वगुणयुक्तं व्यापकं ब्रह्म ब्रह्मणः प्रथमकार्यम् । श्रूयते
हि । “जापो वा इदम् अग्ने सलिलम् आसीत्” [ते० सं० ७. १. ५. १]
इति । स्मर्यते च ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अपाकिरत् इति [म० सू० १. ८] ।
 तादृशं ब्रह्म वदिष्यति कथयिष्यति ॥ तस्योदकस्य प्रतिनियतं निवासस्थानं
 वक्तुं लोकप्रतीतिसिद्धं स्थानम् अपवदति । तत् उदकात्मकं ब्रह्म पृथि-
 व्याम् भूमौ न । तिष्ठतीति शेषः । वृष्ट्यूर्ध्वभाविनो जलस्यैव भूमौ अ-
 वस्थानम् । ननु लोकप्रतीतिसिद्धं द्युलोक एवेत्यत आह । नो नैव दि-
 वि द्युलोके । तिष्ठतीति शेषः ॥ तर्हि संभाविता लोकद्वये अविद्यमान-
 स्य तस्य स्वपुष्पकल्पनेत्यत आह । येन उक्तेन उदकेन वीरुधः विरोह-
 णशीलाश्च कौशिकेनोक्ताश्चित्याद्या अन्याश्चोपधयः प्राणन्ति जीवन्ति ।
 उदकम् अन्तरेण अनुपपद्यमानं वीरुधां जीवनं तत्तत्तायाः कल्पकम् इति
 तस्य नासत्त्वम् इत्यर्थः । ॥ अथस प्राणने । अन च । अदादिता-
 त शपो लुक् । “अनितेः” इति णत्वम् । “यद्वृत्तानित्यम्” इति नि-
 घातप्रतिषेधः ॥

द्वितीया ॥

अन्तरिक्षे आसां स्याम आन्तसर्दामिव ।

आस्थानमस्य भूतस्य विदुष्टद् वेधसो न वा ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे । आसाम् । स्याम । आन्तसर्दाम् इव ।

आऽस्थानम् । अस्य । भूतस्य । विदुः । तत् । वेधसः । न । वा ॥ २ ॥

पूर्वं प्रतिपादितप्रकारेण उदकसत्ताया अवश्यभावात् लब्धसत्ताकस्य च
 वस्तुनः क्वचिद् अवस्थाननियमात् अस्यापि केनचिद् निवासस्थानेन भ-
 वितव्यम् इत्याशङ्क्य विवक्षितम् असाधारणं स्थानं दर्शयति अन्तरिक्षे
 इति । आसाम् वीरुधां स्याम स्थानं स्थितिहेतुभूतम् उदकम् अन्तरिक्षे
 द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिरिति लोके । वर्तत इति शेषः । ॥ स्यामेति ।
 घा गतिनिवृत्तौ । अस्माद् मनिन् प्रत्ययः ॥ यद्वा । आसाम्
 वीरुज्जीवनहेतुभूतानाम् अपां स्याम स्थानम् अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके ।

१ B B V मस्य०. We with A D K R S P P J.

1 S' Kd नयास०. 2 S' Kd नक्तुं for ननु. 3 S' Kd संभाषितो.

आह च भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये । “अन्तरिक्षे महत् समुद्रं विततम् अस्ति” इति । श्रूयते च । “अस्मिन् महत्पर्वन्तेरिक्षे” [तै० सं० ४, ५, ११, १] इति । तत्र दृष्टान्तः । आन्तसदामिव । तपसा कृच्छ्रा-
न्द्रायणादिना आन्ताः सन्तः सीदन्ति निवसन्ति सुखोपभोगार्थम् इति
आन्तसदः यक्षगन्धर्वादयः । ॥ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्
“सत्सूद्विष०” इत्यादिना किप् ॥ तेषां यथा अन्तरिक्षं स्थानम् ।
“यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्” [नृ० पू० ता० १] इति श्रुतेः ।
तथेति पूर्वेण संबन्धः । ॥ “इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं
च वक्तव्यम्” इति समासः ॥ ॥ लोकान्तरगतत्वेन तद् उदकं भू-
लोकनिवासिनाम् अनुपकारकम् इत्याशङ्क्य आह आस्थानम् इति । अस्मिन्
लोके परिहृयमानस्य भूतस्य लब्धसत्ताकस्य स्यावरजङ्गमात्मकस्य
जगतः आस्थानम् । आ समन्तात् तिष्ठन्ति जीवन्ति अनेनेति आस्था-
नम् । ॥ करणे ल्युट् ॥ वृष्टिद्वारा जगज्जीवनकारणम् इत्य-
र्थः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वम् आह । तत् कारणभूतम् उदकं वेधसः विधा-
तारो मन्वादयः विदुः जानन्ति न वा विदुः न वा जानन्ति । सर्व-
त्रपृष्ठां तेषामपि संदिग्धं किल तत् किमु वक्तव्यम् अर्वाचीनानां मनु-
ष्याणां दुर्ज्ञेयमिति इत्यर्थः । ॥ विदुष्टद् इति । “युष्मत्तत्तद्विष-
न्तःपादम्” इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

तृतीया ॥

यद् रोदसी रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।

आर्द्रं तदद्य सर्वदा समुद्रस्यैव स्रोत्याः ॥ ३ ॥

यत् । रोदसी इति । रेजमाने इति । भूमिः । च । निःअतक्षतम् ।

आर्द्रम् । तत् । अद्य । सर्वदा । समुद्रस्यैव । स्रोत्याः ॥ ३ ॥

तस्योदकस्य उत्पत्तिप्रकारम् आह । रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ रेज-
माने कम्पमाने जलम् उत्पादयितुं व्याप्रियमाणे । ॥ रेज् कम्पने

इति धातुः । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः इति यास्कः [नि० ३. २१] ॥ भूमिः चकारात् द्यौश्च युवां यत् प्रागुदीरितम् उदकं निरतक्षतम् उदपादयतम् । सृष्टस्योदकस्य सर्वदा धारणात् प्राधान्यं सूचयितुं भूमेः अवयुत्वापि निर्देशः । ॥ तद्धू तद्धू तनूकरणे । अस्मात् लङि मध्यमद्विवचने रूपम् । “यद्वृत्तान्तित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तत् उदकम् अद्य इदानीं वर्तमानकाले सर्वदा सर्वस्मिन् काले आर्द्रम् आर्द्रगुणयुक्तं शोषरहितम् । वर्तत इति शेषः । वृष्टिद्वारा उदके निर्गतेपि पुनरपि अन्तरिक्षगतम् उदकम् अनुपक्षीणं वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रस्यैव स्रोत्याः । यथा समुद्रगामिन्यो नद्यः अक्षीणोदका वर्तन्ते तद्वद् इत्यर्थः । ॥ “स्रोतसो विभाषा ऽवद्वयौ” इति ऽव्यप्रत्ययः । टित्त्वात् टिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

विश्वमन्यामभीवारं तदन्यस्यामधिञ्जितम् ।

दिवे च विश्वेवेदसे पृथिव्यै चाकरं नमः ॥ ४ ॥

विश्वम् । अन्याम् । अभिञ्जितम् । तत् । अन्यस्याम् । अधि । ञ्जितम् ।

दिवे । च । विश्वेवेदसे । पृथिव्यै । च । अकरम् । नमः ॥ ४ ॥

विशिष्टकारणजन्यत्वेन आप्यं श्रेष्ठ्यं सूचयितुं कारणत्वेन उक्ते द्यावापृथिव्यौ प्रशंसति । विश्वम् । ॥ कर्मणि पष्ठ्यभावश्छान्दसः ॥ विश्वस्य अन्याम् । ॥ “सुपां सुपो भवन्ति” इति सोः अम् आदेशः ॥ अन्या द्यौः अभीवारः अभितो वरणं द्वादनम् । भवतीति शेषः । ॥ वृज् वरणे । “वृणोतिराच्छादने” इति अ]भिपूर्वादपि व्यत्ययेन घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ अथ वा विश्वम् कृत्स्नं जगत् अन्याम् अन्याया दिवा । ॥ व्यत्ययेन द्वितीया ॥ अभीवारः अभिवृतम् । ॥ क-

१ ABBE BDKKRSPFJ and V all have “भीवारस्तद्” and not भीवारस्तद्.

२ So SPFJ

मंणि घञ् ॥ आच्छन्नम् इत्यर्थः । ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ य-
द्वा । विश्वम् कर्तृभूतं जगत् अन्याम् दिवम् उद्दिश्य अभीचारः । अ-
मितः संभजनयुक्तं वृष्टिविषयप्रार्थनायुक्तम् अभूत् । ॥ वृष्टं संभ-
क्तौ । भावे घञ् ॥ तत् उक्तं विश्वम् अन्यस्याम् पृथिव्याम् अधि-
श्रितम् आश्रितं वर्तते ॥ दिवे उक्तलक्षणाय द्युलोकाय विश्ववेदसे । वेद
इति धननाम् । विश्वस्य जगतो धनभूताय । वृष्टिप्रदानेन सर्वधनहेतुत्वाद्
धनात्मकत्वम् । यद्वा वेद इति ज्ञाननाम् । विश्वं विश्वविषयं ज्ञानं य-
स्याः सा तथोक्ता तस्यै । तथा पृथिव्यै विश्वाधारभूतायै । परस्परसमु-
च्चयायौ चकारौ । नमः । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नं नमस्कारं
वा अकरम् करोमि । ॥ “छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः” इति करोतेर्व-
तमाने लुङ् । “कृमृडरुहिभ्यश्छन्दसि” इति छेः अङ् आदेशः । “ति-
डुतिङः” इति निघातः ॥

[इति] पठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“हिरण्यवर्णाः” इति सूक्तस्य बृहद्गणे लघुगणे अषां सूक्तेषु च पा-
ठात् तेषां यत्रयत्र विनियोगस्तत्र अस्य सूक्तस्य विनियोगोनुसंधेयः ॥
गणस्वरूपसूत्रं पूर्वमेव उदाहृतम् [१.४] ॥

तथा अनेन सूक्तेन अर्षोत्थापनकर्मणि “अम्बयो यन्ति” [१.४] इति
सूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥

तथा गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि वपनानन्तरम् अनेन सूक्तेन माणव-
कं स्नापयेत् । सूत्र्यते हि । “अथैनम् उम्रकेशश्मर्युं कृत्तनखम् आस्ना-
वयति हिरण्यवर्णाः इत्येतेन सूक्तेन” इति [कौ० ७.५] ॥

तथैव मधुपर्के पाद्योदकाभिमन्त्रणे च एतत् सूक्तम् । “अथोदकम्
आहारयति पाद्यं भो इति हिरण्यवर्णाभिः [१.३३] प्रतिमन्त्र्य” इति
सूत्रितम् [कौ० १२.१] ॥

तद्वदेव अनुदकदेश उदकप्रादुर्भावलक्षणे अद्भुते अनेन सूक्तेन आ-
ज्यहोमः कार्यः । सूचितं हि । “अथ यत्रैतद् अनुदक उदकोन्नी-

“लो भवति हिरण्यवर्णा इत्यपां सूक्तैर्जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. २९] ॥

उदकपूर्णकलशमङ्गे नवकलशम् आहृत्य तत्र अनेन सूक्तेन उदकम् अभिमन्त्र्य पूरयेत् । “अथ यत्रैतत् कुम्भ उदधानः सक्तुधानी वा उखा वा अनिङ्गिता विकसति” इति मन्त्रस्य सूचितम् “अन्यं कृत्वा ध्रुवाभ्यां दृढयित्वा तत्र हिरण्यवर्णा इत्युदकम् आसेचयेत्” इति [कौ० १३. ४४] ॥

पुष्पाभिषेके कलशाभिमन्त्रणेऽपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं परिशिष्टे ।

सावित्र्युभयतः कुर्यात् शं-नो-देवी तथैव च ।

हिरण्यवर्णाः सूक्तं चानुवाक्याद्यमेव च इति [प० ५. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः सविता यास्मिन्निः ।

या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णाः । शुचयः । पावकाः । यासु । जातः । सविता । यासु । अग्निः ।

याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् ।

स्योनाः । भवन्तु ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णाः हितरमणीयवर्णाः हिरण्यसदृशवर्णा वा हिरण्यस्य वर्ण इव वर्णो यासां तास्तथोक्ताः । ॥ “सप्तस्युपमानं” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नेन आद्युदात्तत्वम् ॥ शुचयः शुद्धाः अत एव पावकाः अन्येषां स्नानपानादिना शोधयिष्यः । ॥ “प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्य” इत्यादिना मातृस्य इत्वस्य “पावकादीनाम् छन्दस्युपसंख्यानम्” इति प्रतिषेधः ॥ अपां स्वरूपपर्यालोचनया शुद्धिहेतुताम् अभिधाय शोधकानां सवित्रादीनां ज-

१ P J K स्योना for स्योनाः which we read with P.

1 S'Kd सूक्ताधानीवोखावांनंगता. 2 S'Kd °पादादिना. 3 S'Kd °लोचनायाशुद्धिहेतुकाता°.

नहेतुत्वेनापि तां समर्थयते यास्विति । यासु अप्सु सविता सर्वस्य प्रा-
णिजातस्य भ्रेरक आदित्यो जातः प्रादुर्भूतः । प्रत्यहं हि समुद्रात् सूर्य
उच्यन् दृश्यते तदपेक्षोऽयं निर्देशः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “श्रीदितो
निष्ठायाम्” इति इट्प्रतिषेधः । “जनसनखनां सन्धलोः” इति आत्व-
म् ॥ तथा यासु अप्सु मेघस्यासु सामुद्रीषु च अग्निः वैद्युत-
वाडवरूपेण जात इति संबन्धः । गर्भरूपेण शुचिना अग्निना नित्यसंब-
न्धादपि अपां पूतताम् आह या अग्निम् इति । याः सुवर्णाः शोभनव-
र्णा आपः अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तं देवं गर्भं दधिरे गर्भत्वेन धारयन्ति ।
तथा च निगमः । “अग्ने गर्भो अपाम् असि” [तै० सं० ४.२.३.३]
इति । ॥ इड्धाव् धारणपोषणयोः । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति
वर्तमाने लिट् । बहुवचने आलोपे कृते तस्य “द्विर्वचनेचि” इति स्या-
निवत्त्वाद् द्विर्वचनम् । श्रेचश्चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । “यद्वृत्तान्नित्यम्”
इति निघातप्रतिषेधः ॥ ता उदीरितलक्षणाः सर्वा आपः नः अ-
स्माकम् अवसेकादिना कर्मणा शम् रोगादिशमनहेतवः स्योनाः । सुख-
नामैतत् । सुखकारिण्यश्च भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

यासा राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् ।

या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ २ ॥

यास्ताम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति सत्यऽअनृते ।

अवऽपश्यन् । जनानाम् ।

याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् ।

स्योनाः । भवन्तु ॥ २ ॥

१ R अवपश्य ज° We with B B K D R S V २ P J K स्योना for स्योना. which
we read with P

1 S' Kd °रूपेणाशुचिना. 2 S' Kd अवर्णा शोभनवर्णा वा आप for सुवर्णा. शोभनवर्णा
आपः. 3 S Kd °सेकानाकर्मणा.

आप एव स्तूयन्ते । राजा राजमानो वरुणः एतत्संज्ञः पापिना नि-
ग्रहकर्ता देवः यासाम् अपां मध्ये मध्यभागे । समुद्रमध्य इति यावत् ।
तत्र स्थित्वा [जनानां] सत्यानृते । सत्यं यथार्थभाषणम् तद्विपरीतम् अनृ-
तम् । उभे अवपश्यन् तत्कर्तुर्निग्रहार्थम् अवयुत्य परस्परसांकर्यपरिहारेण
जानन् याति गच्छति पाशहस्तस्तत्रतत्र संनिधत्ते ॥ तथा च तैत्तिरीयक-
म् । “अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” [तै० ब्रा० १, ७, २,
६] इति ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।

या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । देवाः । दिवि । कृण्वन्ति । भक्षम् । याः । अन्तरिक्षे । बहुधा ।
भवन्ति ।

याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् ।

स्योनाः । भवन्तु ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्याः यासाम् अपां सारभूतम् अमृतं सोमं वा दिवि द्यु-
लोके भक्षम् उपभोग्यम् । ॥ भक्षं अदने । कर्मणि घञ् । “जेर-
निटि” इति णिलोपः । “एरजण्यन्तानाम्” इति अचो न प्रसङ्गः ।
भक्षं मन्थ भोग देह इति उञ्छादिषु पाठाद् अन्नोदात्तता ॥ कृ-
ण्वन्ति कुर्वन्ति । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाद् नुम् । “धि-
न्विकृण्व्योर च” इति उपत्ययः तत्संनियोगेन अकारश्चान्तादेशः । अतो
लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । “सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम्
अन्यत्र विकरणेभ्यः” इति उपत्ययस्वरं बाधित्वा तिङ् प्रत्ययस्वरेण आद्यु-
दात्तत्वम् ॥ तथा या आपः अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके बहुधा ब-
हुप्रकारेण । ॥ “बहुगणवतुडति संख्या” इति “संख्याया विधाये

धा” इति धा प्रत्ययः ॥ वृष्ट्यादिरूपेण नाना भवन्ति ॥ व्याख्या-
तम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोप स्पृशत त्वचं मे ।

घृतश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ ४ ॥

शिवेन । मा । चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तन्वा । उप ।

स्पृशत । त्वचम् । मे ।

घृतश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । नः । आपः । शम् ।

स्योनाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

हे आपः । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्व-
म् ॥ अवभिमानिन्यो देवताः यूयं शिवेन अकूरेण सुखकरेण च-
क्षुषा लोचनेन मा मां सेकादिना अनिष्टपरिहारेष्टप्राप्तिकामं पश्यत अ-
वलोकयत । ॥ “त्वामौ द्वितीयायाः” इत्यस्मदो द्वितीयान्तस्य मादे-
शः ॥ तथा शिवया कल्याण्या इष्टप्राप्तिहेतुभूतया तन्वा युष्मदी-
येन शरीरेण मे मम युष्मदनुग्रहाकाङ्क्षिणः त्वचम् त्वग्धातुम् उप स्पृशत
संस्पृशत ॥ परोक्षवद् आह । घृतश्चुतः घृतं क्षरणशीलं दीप्यमानं वा
अमृतं श्रोतन्ति क्षरन्तीति घृतश्चुतः अमृतस्त्राविण्य आपः । ॥ श्रुतिर्
क्षरणे । “किप् च” इति किप् ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमं सूक्तम् ॥

परिपज्यकर्मणि सभाप्रवेशात् पूर्वम् “इयं वीरुद्” इति सूक्तेन म-
धुकाख्यां वीरुधं भक्षयेत् । सूत्रितं हि । “इयं वीरुद् इति मधुकं खादन
अपराजितात् परिपदम् आप्रजति” इति [कौ० ५.२] ॥

विवाहकर्मण्यपि एतेन सूक्तेन मधुकर्मणि रक्तसूत्रेण वद्धा अङ्गुल्यां
वधीयात् । सूत्रितं च । “इयं वीरुद् इति मधुकर्मणि लाक्षारक्तेन सूत्रेण

विग्रथं अनामिकायां वभाति” इति [कौ० १०. २] ॥

विवाह एव चतुर्थिकाकर्मणि शयनकाले मधुकर्मणि पिष्ट्वा औक्षे^१ प्रक्षिप्य अनेन सूक्तेन अभिमन्य वधूवरौ परस्परं संगच्छेयाताम् । “म-
“धुकर्मणि औक्षेऽपनीय इयं वीरूत [१. ३४] अमोहम् [१४. २. ७१, ७२]
“इति संस्पृशतः” इति [कौ० १०. ५] सूत्रितत्वात् ॥

अश्वमेधे ब्रह्मोद्यवदनेपि एतत् सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इयं वीरून्मधुजाता मधुना त्वा खनामसि ।

मधोरधि प्रजातासि सा नो मधुमतस्कृधि ॥ १ ॥

इयम् । वीरूत् । मधुऽजाता । मधुना । त्वा । खनामसि ।

मधोः । अधि । प्रजाता । अस्ति । सा । नः । मधुऽमतः । कृधि ॥ १ ॥

इयम् पुरोवर्तिनी सभाजयादिकर्मसु विनियुज्यमाना वीरूत विरोहणशी-
ला लता मधुकाख्या मधुजाता मधुनि मधुरसोपेते भूतले जाता उत्पन्ना ।
यद्वा मधुने मध्वर्यम् उपभोक्तृणां वचसि माधुर्यसंपादनाय जाता उत्पन्ना ।
अथवा मधुना क्षौद्ररसेन जाता उत्पन्ना । तस्या उत्पत्तौ क्षौद्ररस एव
जलवत् कारणम् इत्यर्थः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । कर्तरि निष्ठा ॥ हे
वीरूत त्वा त्वाम् स्वभावतो मधुरां वयमपि मधुना मधुरूपेण खनित्रा-
दिना खनामसि खनामः अवदारयामः । ॥ खनु अवदारणे । “इ-
दन्तो मसिः” इति मस इदन्तत्वम् ॥ यद्वा मधुना । ॥ इ-
त्यंभावे तृतीया ॥ मधुरेण प्रकारेण खनामः । माधुर्यरसोपेतामेव
त्वां खनामि न तु केवलाम् इत्यर्थः ॥ तथा त्वं मधोः मधुनः । ॥ लि-
ङ्गव्यत्ययः । “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति पञ्चमी ॥ मधुरूपाद् उ-

1 S'Kd विह्वानामिकाया. We with *Kausika*. 2 S'Kd चतुर्थिका°. We with *Kau-*
sika. 3 S'Kd मधूक°. 4 On औक्ष see the couplet quoted by Śaṅkara in his com-
mentary on II. 36. 7 from the *Paithinasi* as given by Keśava (X. 5.) 5 S'Kd
मधिकर्मणि°. 6 So S'Kd. The *Vaitāna* does not include this hymn among those
used in the As'vamedha, *Vaitāna* VII. 1, 2. 7 S'Kd करण°. 8 S'Kd मधुरेणाप्रकारेण.

पादानकारणात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । प्रजाता मक-
 षेण जाता असि भवसि ॥ या त्वम् उक्तप्रकारेण आश्रयतः स्वभा-
 वतः उपादानतश्च मधुमयी भवसि सा त्वं नः अस्मान् मधुमतः म-
 धुररसोपेतान् कृधि कुरु । कायिकवाचिकमानसरूपः अस्मदीयः सक-
 लो व्यापारः मधुररसोपेतः सन् सर्वरूपादेयो भवतु इत्यर्थः । ॥ इ-
 कृञ् करणे । मध्यमैकवचने छान्दसो विकरणस्य लुक् । “श्रुशृणुपृ-
 कृवृभ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः । “कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः”
 इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

द्वितीया ॥

जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वामूले मधूलकम् ।

ममेदह कृतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ २ ॥

जिह्वायाः । अग्रे । मधु । मे । जिह्वाऽमूले । मधूलकम् ।

मम । इत् । अह । कृतौ । असः । मम । चित्तम् । उपऽआयसि ॥ २ ॥

[हे] मधुकलते त्वं [मे] जिह्वायाः रसनाया अग्रे अग्रभागे मधु क्षौद्रं
 यथा भवति तथा वर्तस्व ॥ तथा जिह्वामूले रसनाया मूलभागे मधू-
 लकम् मधुररसवहुलं जलमधूलकवृक्षपुष्पं यथा भवति तथा तदामिका
 वा वर्तस्व । जिह्वायां मध्वादिसंनिधानेन तन्निर्वर्त्या वागपि मधुरा स-
 र्वेषां सुश्रवा भवतु इत्यर्थः ॥ तथा हे लते त्वं मम । इत् इति अहेति
 च निपातौ अवधारणार्थौ । उभाभ्याम् अन्ययोगायोगव्यवच्छेदौ क्रिये-
 ते । ममेव नान्यस्येत्यर्थः । कृतौ कर्मणि शरीरे व्यापारे असः भ-
 व । ॥ अस भुवि । लेटि अडागमः ॥ । तथा मम चित्तम्
 अन्तःकरणम् उपायसि उपागच्छ । मदीयः शरीरो मानसो व्यापारश्च
 तत्संनिधानात् माधुर्यरसोपेतः सर्वज्ञाद्यो भवतु इत्यर्थः ॥

१ A B हतः We with D K R B V

1 S'Kd दानकरणात् 2 S'Kd मूललक for मधूलकम् 3 S'Kd जलमधूलकम्.
 1 S'Kd सर्वेषांश्रवा for सर्वेषां सुश्रवा.

तृतीया ॥

मधुमन्त्रे निःक्रमणं मधुमन्त्रे परायणम् ।

वाचा वदामि मधुमद् भूयासं मधुसंहशः ॥ ३ ॥

मधुऽमत् । मे । निऽक्रमणम् । मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् ।

वाचा । वदामि । मधुऽमत् । भूयासम् । मधुऽसंहशः ॥ ३ ॥

हे मधुकलते त्वद्धारणेन मे मम निःक्रमणम् निकटगमनं संनिहि-
तार्थेषु प्रवर्तनं मधुमत् मधुयुक्तं स्वस्य परेषां च प्रीतिकरम् । भवतु
इति शेषः ॥ तथा मे मम परायणम् परागमनं दूरगमनं मधुमत् भ-
वतु ॥ तथा वाचा वागिन्द्रियेण यद् वदामि कथयामि तत् सर्वं म-
धुमत् भवतु ॥ इत्थं स्वकीयानां सर्वेषां व्यापाराणां मधुमयत्वात् तथा-
विधव्यापारयुक्तः अहमपि संहशः संद्रष्टुः सर्वस्य पुरुषस्य मधुं मधुमेत
प्रीतिविषयो भूयासम् । ॥ संपूर्वाद् दृशेः “किप् च” इति किप् ॥

चतुर्थी ॥

मधोरस्मि मधुतरो मधुयान्मधुमत्तरः ।

मामित् किल त्वं वनाः शाखां मधुमतीमिव ॥ ४ ॥

मधोः । अस्मि । मधुऽतरः । मधुर्चात् । मधुमत्तरः ।

माम् । इत् । किल । त्वम् । वनाः । शाखां । मधुमतीमिद्व ॥ ४ ॥

हे मधुकलते तत्संनिधानात् मधोः मधुनः क्षौद्रात् । ॥ लि-
ङ्गव्यत्ययः ॥ मधुतरः अतिशयेन मधुररसोपेतः अस्मि भवा-
मि । ॥ मधुशब्दात् तरप् ॥ मधुधात् मधुदुधात् । ॥ दु-
ह प्रपूरणे । मधुशब्दोपपदाद् अस्माद् “दुहः क्व घञ्” इति कप्
प्रत्ययः तत्संनियोगेन घत्वं च । मधुशब्दे धुलोपशब्दान्दसः ॥ म-
धुस्त्राधिणः पदार्थविशेषात् मधुमत्तरः अतिशयेन मधुमान् अस्मि । ॥ म-
धुशब्दाद् मनुप् । तदन्तात् “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ” इति

तरप् ॥ स्वस्य अतिशयेन मधुमत्त्वे हेतुम् आह मामित् इति । हे मधुकलते त्वं मामित् । इच्छब्दः अवधारणे । किलशब्दः प्रसिद्धौ । मामेव खलु वनाः संभजेः । यत्स्वं मय्येव संनिहिता अतोहं सर्वस्माद् मधुतर इत्यर्थः । ॥ वन पण संभक्तौ । अस्मात् लेटि मध्यमे “लेटोडाटौ” इत्याडागमः ॥ तत्र दृष्टान्तः । मधुमतीमिव मधुयुक्तां शाखाम् वृक्षसंवन्धिनीं यथा जनः सेवते तद्वद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

परिं त्वा परितलुनेद्गुणागामविद्विषे ।

यथा मां कामिन्यसौ यथा मन्नापंगा असः ॥ ५ ॥

परिं । त्वा । परिऽतलुनां । इद्गुणां । अगाम् । अविद्विषे ।

यथा । माम् । कामिनीं । असः । यथा । मत् । न । अपंगाः ।

असः ॥ ५ ॥

हे जाये त्वा त्वां परितलुना परिततेन सर्वतो व्याप्तेन । ॥ त-
नु विस्तारे । “तनिपत्योश्छन्दसि” इति उपधालोपः ॥ तथावि-
धेन इद्गुणा इद्गुवद् अतिशयितमाधुर्यरसोपेतेन मधुकेन अविद्विषे आ-
वयोः परस्परं विद्वेषणाभावाय पर्यगाम् परितः प्राप्तवान् अस्मि । ॥ इ-
ण् गतौ । “इणो गा लुङि” इति गादेशः । “व्यवहिताश्च” इति
परेर्व्यवहितप्रयोगः ॥ परिगमनस्य न केवलम् अविद्वेषमात्रं फ-
लम् अपि तु यथा येन प्रकारेण हे जाये त्वं माम् पतिं कामिनी
कामयमाना असः भवेः । ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ यथा
च मत् मत्तः सकाशात् । ॥ “एकवचनस्य च” इति अस्मद्
उत्तरस्य डसेः अत् आदेशः । “तमावेकवचने” इति मपर्यन्तस्य मादे-
शे “शेषे लोपः” इति लोपः ॥ अपगाः अपहाय गच्छन्ती
नासः न भवेः । ॥ गाङ् गतौ । अस्माद् अपपूर्वाद् “आतो
मनिनृक्निव्वनिपञ्च” इति विच् प्रत्ययः ॥ तथा त्वां पर्यगाम्

इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इति प्रथमकाण्डे षष्ठेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“यदावध्नः” इति सूक्तेन सर्वसंपातकर्मसु वासितयुग्मकृष्णालमणिवन्धनम् सारूपवत्सौदने पुरुषाकृतिम् आलिख्य तन्प्राशनं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “यदावध्नः[न० १, ३५ नव प्राणान् ५, २६ इति युग्मकृष्णालं “वासितं वधाति सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाऽन-
“भिमुखम् अध्नाति” इति । कौ० २, २ ॥

तथा आयुष्कामः हिरण्यमणिं युग्मकृष्णालं संपात्य अभिमन्त्र्य स्यालीपाकं च संपात्य अभिमन्त्र्य तन्मणिवन्धनं तदोदनप्राशनं च अनेनैव सूक्तेन कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “यदावध्नः[१, ३५] नव प्राणान्[५, २६] इति युग्मकृष्णालम् आदिष्टानां स्यालीपाक आधाय वधात्याशयति” इति [कौ० ७, ३] ॥

उपनयनकर्मण्यपि आयुष्कामस्य ब्रह्मचारिण आज्यहोमे विनियुक्तम् । तथा च सूत्रम् । “मेधाजननार्युपैर्जुहुयात्” इति [कौ० ७, ६] ॥

तथा “आदित्यां श्रुततेजोधनायुष्कामस्य” इति [न० क० १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ युग्मकृष्णालमणिवन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “यदावध्निति युग्मकृष्णालम् आदित्यायाम्” इति [न० क० १९] ॥

तथा प्रातःप्रातः अनेन सूक्तेन अलंकारान् अभिमन्त्र्य पुरोहितो राज्ञं प्रयच्छेत् । तथा च परिशिष्टे “अथ पुरोहितकर्माणि राज्ञः प्रातःस्थितस्य कृतस्वस्त्वयनस्य” इति प्रक्रम्य उक्तम् । “परिधत्त[२, १३, “२, ३] इति द्वाभ्यां राज्ञे ब्रह्मम् अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत् यदावध्नित्वलं-
“कारान्” इति [प० ४, १] ॥

हिरण्यगर्भाख्ये महादानेऽपि अनेन सूक्तेन हिरण्यस्रजं यजमानस्य व-

1 Both S' and Kd are defective in this part of the introduction, omitting all the portion which I have enclosed within brackets, and confounding two rites enjoined in two different parts of the Sâtra. The restoration is based upon *Kausika* and the *Kesari*. 2 For “जननार्युपै” *Kausika* has “जनन आयुपै”.

धीयात् । तद् उक्तं तत्रैव । अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम् [१९.२६]
 “यदावभन् [१.३५] इति हिरण्यस्रजम् आग्रथ्य” इति [५०.१३.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदावभन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तत् ते वभाम्यायुषे वर्चसे वलाय दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ १ ॥

यत् । आऽअवभन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । शतऽअनीकाय । सुऽम-
 नस्यमानाः ।

तत् । ते । वभामि । आयुषे । वर्चसे । वलाय । दीर्घायुत्वाय । शतऽश-
 रदाय ॥ १ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्य अपत्यं दाक्षिः । ॥ “अत इज्” इति इज्
 प्रत्ययः ॥ दाक्षेरपत्यं दक्षस्य गोत्रम् । ॥ तत्र “यजिजोश्च”
 इति फक् । “आयनेयीनीयियः फट्स्त्वच्छां प्राययादीनाम्” इति फस्य
 आयन् आदेशः । [“ञित्यादिर्नित्यम्”] इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द-
 क्षापत्यभूता महर्षयः सुमनस्यमानाः । शोभनं मनो येषां ते सुमनसः ।
 सुमनस इव आचरन्तः सुमनस्यमानाः । ॥ सुमनस्शब्दात् “कर्तुः
 क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । सलोपस्य विकल्पितत्वाद् अत्र अभावः ।
 यद्वा प्राग् असुमनसः सुमनसो भवन्तीति च्वर्यविचक्षायां “भृशादिभ्यो
 भुव्यच्चेलौपश्च हलः” इति क्यङ् । अन्यहलो लोपाभावश्छान्दसः ।
 तदन्तात् लटः शानच् । “कर्तरि शप्” इति शप् प्रत्ययः । तस्य पि-
 त्वाद् अनुदात्तत्वम् । “०अदुपदेशाह्रसार्वधातुकम्०” इति शानचोनुदा-
 त्तत्वम् । क्यङः प्रत्ययस्वरेण उदात्तता ॥ सौमनस्यं कुर्वाणाः स-
 न्तः शतानीकाय । शतम् अनीकानि यस्यासौ शतानीकः । ॥ “दि-
 क्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः ॥ “शतानीकं साम्राजितम् अ-
 भिषिषेच” इति [ऐ० ब्रा० ६.२१] श्रुतिप्रसिद्धाय राज्ञे यत् प्रसिद्धं कृष्ण-
 लादिरूपं हिरण्यम् हितरमणीयरूपं सुवर्णम् । ॥ हिरण्यशब्दं बहु-

धा यास्को निरवोचत् । हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः इति [नि० २. १०] । हर्य गतिकान्त्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च इति [उ० ५. ४४] कन्यन् प्रत्ययः । “न्नित्यादि-
नित्यम्” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ आवभन् वन्धनं कृतवन्तः । ॥ वन्धं
वन्धने । अस्मात् लङि श्चाप्रत्ययः । “आभ्यस्तयोरातः” इत्याकारलो-
पः । “लुङ्लङ्लङ्स्वडुदात्तः” इति अट उदात्तत्वम् । “यद्वृत्तानित्य-
म्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तत् तथाविधं हिरण्यम् हे आयुरा-
दिफलकाम ते तव वभामि वन्धनं करोमि । तद्वन्धनस्य फलम् आह ।
आयुषे आयुरभिवृद्धये वर्चसे तेजसे बलाय बलप्राप्तये । आयुष इत्युक्तं
तदेव विवृणोति । दीर्घायुत्वाय दीर्घायुष्टाय । ॥ छान्दसः सलो-
पः ॥ चिरकालजीवनस्य । कियत्परिमितम् आयुषो दैर्घ्यम् इति
तद् आह । शतशारदाय । शरदतोः संवन्धिनः तद्विशिष्टाः संवत्सराः
शारदाः । शतं शारदाः समाहृता यस्मिन् जीवने तत् शतशारदम् ।
तस्मै । शतसंवत्सरजीवनायेत्यर्थः । आयुदैर्घ्यपरिच्छेदस्तु मनुष्याणां पर-
मायुर्विवक्षयेति द्रष्टव्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रियः” [तै० सं० २. ३. ११. ५] इति ॥

द्वितीया ॥

नैनं रक्षांसि न पिशाचाः संहन्ते देवानामोर्जः प्रथमजं ह्येकतत् ।

यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेष्टुं कृणुते दीर्घमायुः ॥ २ ॥

न । एनम् । रक्षांसि । न । पिशाचाः । संहन्ते । देवानाम् । ओर्जः । प्र-
थमजम् । हि । एतत् ।

यः । विभर्ति । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । सः । जीवेष्टुं । कृणुते । दीर्घम् ।
आयुः ॥ २ ॥

एनम् आवद्धहिरण्यं पुरुषं रक्षांसि राक्षसाः । ॥ रक्षो रक्षितव्य-
म अस्मात् इति हि यास्कः [नि० ४. १८] ॥ न सहन्ते नाभि-
भवन्ति । अत्राद्युपद्रवकरणेन न बाधन्त इत्यर्थः । ॥ पह अभिभवे
इति धातुः ॥ तथा पिशाचाः पिशिताशिनो भूतविशेषाः न सह-
न्ते ॥ धृतहिरण्यस्य ईदृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह देवानाम् इति । एतत्
सुवर्णं देवानाम् इन्द्रादीनां प्रथमजम् प्रथमत उत्पन्नम् । ॥ जनी
प्रादुर्भावे । “अन्येषामपि दृश्यते” इति इमत्ययः ॥ ओजो हि ।
[ओजः] शरीरधारको बलहेतुः अष्टमो धातुविशेषः । यद् आहुराचार्याः ।

ओजो नामाष्टमी दशा ।

क्षेत्रज्ञस्य तद् ओजस्तु केवलाश्रय इत्यते । इति ।

यद्वा देवानाम् । आदरार्थं बहुवचनम् । देवंस्य अग्नेः एतत् हिरण्यं प्र-
थमजम् ओजः प्रथमोत्पन्नं रेतोरूपं तेजो हि ॥ यस्मात् कारणाद् रक्ष-
सां हन्तुरग्नेस्तेजो हिरण्यम् “अग्निः खलु वै रक्षोहा” [तै० सं० ६. १. ४.
६] इति श्रुतेः तस्मात् हिरण्यं रक्षोनिवर्तकम् इत्यर्थः ॥ हिरण्यस्य
अग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीयके श्रूयते । “आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता
“अग्निरेभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यम्
“अभवत्” [तै० ब्रा० १. १. ३. ८] इति । यतो हिरण्यं रक्षोघ्नम् अतस्तद्
दाक्षायणम् । दाक्षायणैः शतानीकस्य प्रथमम् आवद्धत्वात् हिरण्यमपि
दाक्षायणम् उच्यते । तथाविधं हिरण्यं यः पुरुषो रक्षोवर्धकामो वि-
भर्ति । ॥ दुधान् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् शयः द्युः ।
“द्यौ” इति द्विवचने “भृजाम् इत्” इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । “भीही-
भृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् । “यदृक्षानित्यम्” इति निपातप्रतिषेधः ॥ स पुरुषः
जीवेषु प्राणिषु मध्ये दीर्घम् शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः जीवनकालं कृ-
णुते करोति । रक्षाकरहिरण्यधारणात् निरामयः सन् शतसंवत्सरं जी-

1 S'Kd द्रव्यकरणेन. 2 S'Kd सामर्थ्यमिति कुत इत्यत. 3 S'Kd परापतद्विरण्यं for प-
रापतत्. तद्विरण्यं. 4 S'Kd यतः for अतः. 5 S'Kd om. यप. 6 S'Kd सचः for स.

वतीत्यर्थः । ॥ डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन श्रुः ॥

तृतीया ॥

अपां तेजो ज्योतिरोजो बलं च वनस्पतीनामुत वीर्याणि ।

इन्द्रं इवेन्द्रियाण्यधि धारयामो अस्मिन् तद् दक्षमाणो विभरद्विर-
ण्यम् ॥ ३ ॥

अपाम् । तेजः । ज्योतिः । ओजः । बलम् । च । वनस्पतीनाम् । उत ।
वीर्याणि ।

इन्द्रेऽइव । इन्द्रियाणि । अधि । धारयामः । अस्मिन् । तत् । दक्षमाणः ।
विभरत् । हिरण्यम् ॥ ३ ॥

अपाम् उदकानां संबन्धि यत् तेजः स्नानपानादिना नैर्मल्यकरं साम-
र्थ्यम् । अपां तेजः वनस्पतीनाम् वीर्याणि इत्याद्यन्तयोर्गुणानां गुणिविशे-
षसंबन्धश्रवणात् मध्येपि ज्योतिरादीनां यथायोगं गुणिविशेषसंबन्धानामेव
अत्र ग्रहणं द्रष्टव्यम् । तथा च ज्योतिष्मतां सूर्यचन्द्रादीनां संबन्धि यत्
ज्योतिः ओजस्विनाम् इन्द्रादीनां संबन्धि यद् ओजः बलहेतुभूतो धातु-
विशेषः । इन्द्रस्य ओजस्वित्वं यजुर्मन्त्रवर्णे प्रसिद्धम् । “इन्द्रोऽजस्विन्नो-
जस्वी त्वं देवेषु भूयाः” [तै० सं० ३.३.१.१] इति । बलवतां पुरुषाणां
यद् बलम् शरीरसामर्थ्यम् । उक्तसर्वसमुच्चयार्थश्चकारः । उतशब्दः अप्य-
र्थे । वनस्पतीनाम् वृक्षविशेषाणां वीर्याणि उपकारजननसामर्थ्यान्यपि यानि
सन्ति । वनानां पतयो वनस्पतयः । ॥ “पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञा-
याम्” इति सुडागमः । “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इति पूर्वोत्तर-
पदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्नेन आद्युदात्तत्वम् ॥ तानि सर्वाणि अस्मि-
न् उक्तहिरण्यधारके पुरुषे । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ धा-
रयामः स्थापयामः । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रियाणि इन्द्रस्य असाधारणचि-
ह्नानि । ॥ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम्
इन्द्रदत्तम् इति वा” इति निपात्यते ॥ तानि इन्द्र इव । यथा

तानि इन्द्र एव असाधारण्येन वर्तन्ते तद्वद् असिन्निति संबन्धः । यस्मात् तेजःप्रभृतीनि धारयामः तत् तस्मात् कारणाद् दक्षमाणः वर्धमानः असौ पुरुषः । ॥ दक्ष वृद्धौ इति धातुः ॥ हिरण्यम् तेजःप्रभृतीनां प्रापकं कृष्णलादिमणिरूपं विभरत् विभर्तुं । ॥ दुभृज् धारणपोषणयोः । लेटि अडागमः । “इत्थश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः । जु-
होत्यादित्वात् शपः शुः । “श्चौ” इति द्विर्वचने “भृजाम इत्” इत्य-
भ्यासस्य इत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

समानां मासामृतुभिश्चा वयं संवत्सरस्य पर्यसा पिपर्मि ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेन मन्यन्तामह्णीयमानाः ॥ ४ ॥

समानाम् । मासाम् । ऋतुभिः । त्वा । वयम् । समञ्चत्सरस्य । पर्यसा ।
पिपर्मि ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । अनु । मन्यन्ताम् । अह्णीयमा-
नाः ॥ ४ ॥

हे सर्वसंपदादिफलकाम त्वा त्वां समानाम् संवत्सराणां मासाम् मा-
सानाम् । ॥ “पद्मोमास्” इति मासशब्दस्य मासभावः । “ऊ-
डिदंपदाद्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ॥ सं-
वत्सरसंबन्धिनां चैत्रादिमासानां संबन्धिभिर्ऋतुभिः वसन्ताद्यैः । समा-
शब्दो यद्यपि नित्यबहुवचनान्तः तथाप्यत्र अर्थबहुत्व एव बहुवचनं वि-
वक्षितम् । तत्सामर्थ्येन पुरुषाद्युपसंबन्धिशतसंवत्सरावयवभूतमासारभैर्ऋतु-
भिरित्यर्थः संपद्यते । तथाविधैः ऋतुभिः वयम् । ॥ व्यत्ययेन ब-
हुवचनम् ॥ अहं पिपर्मि पूरयामि । एतत्सुवर्णधारणेन एनं पुरु-
षं शतसंवत्सरपर्यन्तं जीवयामीत्यर्थः । ॥ पृ पालनपूरणयोः । जुहो-
त्यादित्वात् शपः शुः । “अतिपिपत्योश्च” इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥ य-
द्वा समानाम् आरम्भकैः ऋतुभिः । ऋतुसमुदायो हि संवत्सरः । तथा

मासाम् मासानां कार्यभूतैः ऋतुभिः इति पष्ठीद्वयस्य ऋतुशब्देनैव संबन्धः ॥
 दरिद्रस्य दीर्घमपि आयुर्निरर्थकम् इत्यत आह संवत्सरस्येति । संवत्सरस्य
 संवत्सरकालसंबन्धिना । संवत्सरव्यापिनेत्यर्थः । तादृशेन पयसा क्षीरेण ।
 एतद् अन्येषामपि फलानाम् उपलक्षणम् । गोधनधान्यादिरूपेण च
 पिपर्मिं पूरयामि । एतत्सुवर्णधारकस्य पुरुषस्य आयुर्मध्ये यथा एक-
 मपि दिनम् उक्तफलरहितं न भवति तथा करोमीत्यर्थः ॥ क्रियमा-
 णेयं देवानाम् अनुमतिं प्रार्थयते । इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च । ॥ “दे-
 वताद्वन्द्वे च” इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य “नोत्तरपदेनुदात्ता-
 दौ०” इति प्रतिषेधे “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ तथा विश्वे
 सर्वे अन्येपि देवाः ये सन्ति ते सर्वे अदृणीयमानाः । ॥ हृणी-
 यतिः क्रुध्यतिकर्मा ॥ अक्रुध्यन्तः क्रियमाणकर्मणि संभवद्वैकल्यनि-
 मिहं क्रोधम् अकुर्वन्तः अनु मन्यन्ताम् अनुजानन्तु । सुवर्णधारणादि-
 क्रियाजनितम् आयुरादि फलम् अङ्गीकुर्वन्तु इत्यर्थः । ॥ हृणीद् इति
 कण्ठादिपु पाठात् “कण्ठादिभ्यो यक्” । तस्य ङित्वाद् आत्मनेपदम् ।
 नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति प्रथमकाण्डे पष्ठोनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण सायणा-
 चार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

द्वितीये काण्डे षड् अनुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “वेनस्तत्” इति प्रथमं सूक्तम् । तस्य अभिमतफलसिद्धिसिद्धिविज्ञानकर्मसु विनियोगः । तानि च । पञ्चपर्वयुतवेणुदण्डं काम्पीलवृक्षशाखां युगं वा अभिमन्य अभिमतकार्यं संचिन्त्य समे देशे ऊर्ध्वं धारयेत् । यदि दण्डादयश्चिन्तितदिशि निपतेयुः तदा कार्यसिद्धिं जानीयात् विपर्यये तु अस्तिद्विम ॥

तद्वदेव इषुं संधाय अनेन सूक्तेन अभिमन्य विसृजेत् । निर्दिष्टलक्ष्यपतनेन अर्थसिद्धिः ॥

तथैव उदकपूर्णं कुम्भे कमण्डलौ वा दुग्धं प्रक्षिप्य आयाचेत् । जनेन अधिकेन वा यथासंकल्पम् अर्थसिद्धिः ॥

तथैव दर्भस्तम्बम् अनेन अभिमन्य कार्यं चिन्तयित्वा गणयेत् । समसंख्यायाम् अभिमतसिद्धिः ॥

एवम् इध्मम् अभिमन्य अग्नौ प्रक्षिपेत् । प्रदक्षिणज्वलनेन इष्टसिद्धिः ॥

तथैव अक्षान् अनेन अभिमन्य प्रक्षिपेत् । इष्टसंख्यापतनेन कार्यसिद्धिः ॥

एवं हस्तयोरङ्गुलिद्वयम् अनेन अभिमन्य चिन्तयेत् । उद्दिष्टाङ्गुलिस्पर्शनेन अभिलषितसिद्धिः ॥

1 S' Kd °सिद्धिसिद्धिविज्ञान°. 2 S Kd °वेणुदण्डका°. 3 S' Kd तथैवोत्पादक° for तथैव उदक°. 4 So S' Kd. आयाचेत् is Keśava's reading also 5 S' Kd प्रदक्षिणज्वाल°.

तथैव एकविंशतिसंख्याकाः शर्करा अभिमन्त्र्य ततो गृहीत्वा विभजे-
त् । यथोद्देशं समविषमभावेन अर्घसिद्धिः ॥

तथा नष्टद्रव्यविज्ञानार्थम् उदकुम्भम् हलम् अक्षान् वा नववस्त्रेण आ-
वेष्ट्य संपात्य अभिमन्त्र्य अरजोवित्ते कुमार्यौ हरतम् इति ब्रूयात् । ते
च येन दिग्भागेन हरेतां ततो नष्टम् इति जानीयात् ॥

तथैव विवाहात् प्राक् कुमार्याः सौभाग्यादिलक्षणविज्ञानकर्मण्यपि आ-
कृतिलोष्टवल्मीकलोष्टचतुष्पथलोष्टश्मशानलोष्टरूपाश्चतस्रो मृत्तिका अनेनैव
सूक्तेन अभिमन्त्र्य आसाम् अन्यतमां गृहाणेति कुमार्यौ ब्रूयात् । तत्र
आकृतिलोष्टवल्मीकलोष्टयोः स्पर्शने कल्याणं भवति । आकृतिलोष्टः क्षे-
त्रमृत्तिकेति पूर्वम् उक्तम् । चतुष्पथलोष्टस्पर्शनेन मरिष्यतीति जानीयात् ॥

तथा कुमार्या अञ्जलौ उदकम् आपूर्य अभिमन्त्र्य प्रक्षिपेति तां ब्रूया-
त् । यदि प्राचीं दिशं प्रति निनयेत् तदा कल्याणं प्रतीयात् ॥

अत्र सूत्रम् । “वेनस्तद् इति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशा-
खायुगेष्माक्षेषु पाण्योरेकविंशत्या शर्कराः” इत्यादि “उदकाञ्जलिं निनये-
त्याह प्राचीनम् अपक्षिपन्त्यां कल्याणम्” इत्यन्तं द्रष्टव्यम् [कौ० ५. १] ॥

अत्र “स नः पिता जनिता” [२. १. ३] इत्यस्या ऋचः अग्निच-
यने षोडशगृहीतोत्तरार्धाज्येन वैश्वकर्मणहोमे विनियोगः । उक्तं वैताने ।
“यो विश्वचर्षणिः [१३. २. २६] इत्यौर्षवसथ्ये षोडशगृहीतार्धस्य स नः
पिता जनिता [२. १. ३] इत्युत्तरार्धस्य” इति [वै० ५. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वे॒नस्तत् प॑श्यत् प॒र॒मं गु॒हा यद् यत्र॑ वि॒श्वं भ॑वत्येक॒रूप॑म् ।

इ॒दं पृ॒थि॒रि॒रदु॒हृ॒ज्जा॒र्य॒मा॒नाः स्व॒र्वि॒दो अ॒भ्य॒नि॒प॒त॒ वाः ॥ १ ॥

वे॒नः । तत् । प॑श्यत् । प॒र॒मम् । गु॒हा । यत् । यत्र॑ । वि॒श्वम् । भ॑वन्ति ।

एक॑रूपम् ।

1 S'Kd अजान् for अज्ञान्. 2 S'Kd कुमार्याञ्जलौ. 3 S'Kd शर्करा इत्या०. *Kaus* rha:
शर्करा स्वीकृते (for °रास्वीकृते = °रासु ईक्षते?). 4 S'Kd इत्युप०.

इदम् । पृश्निः । अदुहत् । जायमानाः । स्वऽविर्दः । अभि । अनूपत ।

वाः ॥ १ ॥

वेनतेः कान्तिकर्मसु पाठाद् दीप्यमान आदित्यो वेन इत्युच्यते । ॥ वे-
नो वेनतेः कान्तिकर्मण इति हि यास्कः [नि० १०. ३८] ॥ गु-
हा गुहायाम् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् ॥ गु-
हारूपे सर्वप्राणिद्वये यत् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणं परमम् ब्र-
ह्म । यत्र यस्मिन् अधिष्ठानरूपे ब्रह्मणि विश्वम् आरोपितं कृत्स्नं ज-
गत् एकरूपम् एकाकारं भवति आरोपितस्य अधिष्ठानव्यतिरेकेण स-
त्त्वाभावात् । आह स भगवान् बादरायणः । “तदनन्यत्वम् आरम्भण-
शब्दादिभ्यः” इति [वा० २. १. १४] । ॥ भवतीति । शप्तिपोः पि-
त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । “तिडुतिडः” इति नि-
घातस्य च “निपातैर्यद्यदिहन्त” इति प्रतिषेधः ॥ तत् उक्तल-
क्षणं ब्रह्म वेनः पश्यत् अपश्यत् । स्वानन्यत्वेन साक्षात्कृतवान् इत्य-
र्थः । ॥ दुर्हर्लुङि “बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपि” इति अडभावः ॥ ॥ पृ-
श्निः । दिवश्च आदित्यस्य च साधारणनमैतत् । प्राप्नोर्ज्वलवर्ण आदि-
त्यः । ॥ आह च यास्कः । पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णं
इति नैरुक्ताः [नि० २. १४] इति ॥ इदम् भूतभौतिकप्रपञ्चजातम्
अदुहत् । अनुद्भूतनामरूपात्मकं जगत् ब्रह्मानन्यत्वेन सर्वशक्तित्वाद् उद्भू-
तनामरूपत्वेन व्यक्तम् अकार्षीद् इत्यर्थः । ॥ दुर्हर्लुङि छान्दसः अ-
ङ् ॥ जायमानाः उत्पद्यमाना [वाः] । त्रियन्त इति वाः । ॥ घ-
जर्थे कविधानम् “स्यात्तागापाव्यधिहनिषुध्यर्थम्” इति परिगणनस्य उ-
पलक्षणार्थत्वात् वृज् वरणे इत्यस्मात् कप्रत्ययः ॥ आवृतात्मानः
प्रजाः स्वर्विदः । स्वःशब्दाभिधेयम् आदित्यं स्वोत्पादकं विदन्ति जान-
न्तीति स्वर्विदः । ॥ स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरण इति
हि निरुक्तम् [नि० २. १४] ॥ अभ्यनूपत आभिमुख्येन तम् आ-
दित्यं स्तुवन्ति । ॥ णू स्तवने । “छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः” इति

वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । कुटादित्वेन सिचो ङित्वाद्
 गुणाभावः । “अनित्यम् आगमशासनम्” इति इडभावः ॥ य-
 द्वा । वेनः पर्जन्यात्मा मध्यमस्यानो देवः । “वायुः वरुणः” इति प्रक-
 म्य “वेनः असुनीतिः” इति [निय० ५. ४] मध्यमस्यानदेवगणे पाठात् ।
 तत् आदित्यमण्डलस्य उदकं पश्यति । तदेव विशिनष्टि । परमम्
 उक्तृष्टं गुहारूपे आदित्यमण्डले यद् उदकम् अस्ति । यत्र च उदके
 विश्वम् जगत् एकरूपम् नैमित्तिकप्रलये उदकात्मकं भवति । ॥ “आ-
 पो वा इदम् अग्रे सलिलम् आसीत्” [तै० सं० ७. १. ५. १] इति “आ-
 पो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः” [तै० आ० १०. २२] इति च शु-
 तेः ॥ अथ वा यत्र यस्मिन् उदके विषये विश्वम् एकरूपम् उपजी-
 व्यत्वेन एकाकारबुद्धिर्भूद् भवति । ॥ श्रूयते हि । “नानामनसः
 खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेषु एवाभि समनसः” [तै० सं० ५. ३. १. ३]
 इति ॥ तत् पश्यतीति संबन्धः ॥ इदम् । उदकनामैतत् । उ-
 दकम् उक्तम् उदकं पृश्निः आदित्यः तद्रश्मिसमूहो वा अदुहत् वर्ष-
 ति । ॥ “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ
 वर्षति” इति [तै० सं० २. ४. १०. २] “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ता-
 भिः पर्जन्यो वर्षति” [तै० आ० १०. ६३] इति तैत्तिरीयकश्रुतेः ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० सू० ३. ७६] स्मृतेश्च ॥ जायमानाः पृश्नेरुपद्यमानाः स्वर्विदः
 सुखस्य लभ्यन्मित्रीः वाः प्रियमाणाः संभज्यमानाः स्वीक्रियमाणा अपः
 सर्वे जना अभ्यनूयन्त अभिष्टुवन्ति ॥ एवम् उक्तलक्षणः सर्वज्ञ आदित्यः
 शुभाशुभविज्ञानं करोतु इति विज्ञानकर्मणा संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

अ तद् वोचेद् अमृतस्य विज्ञानं गन्धर्वो धाम परमं गुहा यत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृप्तितासत् ॥ २ ॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतस्य । विद्वान् । गन्धर्वः । धाम । परमम् । गु-
हा । यत् ।

त्रीणि । पदानि । निऽहिता । गुहा । अस्म्यु । यः । तानि । वेद । सः ।
पितुः । पिता । अस्मत् ॥ २ ॥

अमृतस्य अविनाशिनो ब्रह्मणो विद्वान् जानन् । ॥ “क्रियाग्रह-
णं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् “चतुर्थ्यर्थे बहुलं ब्रूयसि”
इति षष्ठी । न तत्र “कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । “न
लोकाव्ययनिष्ठा” इति तस्याः प्रतिषेधविधानात् । स्वरूपपदाध्याहारेण
वा संबन्धः अमृतस्य स्वरूपं विद्वान् इति । न विद्यते मृतं यस्मेति
बहुमीहौ समासे “नञ्सुभ्याम्” इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “नञो ज-
रमरमित्रमृताः” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ गन्धर्वः । गावो र-
श्मयः । तान् धारयतीति गन्धर्व आदित्यः । ॥ “सूर्यो गन्धर्व-
स्तस्य मरीचयोप्तरसः” [तै० सं० ३. ४. ७. १] इति श्रुतेः । गां वेदल-
क्षणां वाचं वा धारयतीति गन्धर्वः । “ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईय-
ते” [तै० ब्रा० ३. १२. ९. १] इत्यादिश्रुतेः । “गवि गन् धृजो वः” इति
गोशब्दोपपदाद् धृजो वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गन् आदेशः ॥ तत्
उक्तलक्षणं ब्रह्म प्र वोचेत् प्रववीतु । उपासकेभ्य इति शेषः । ॥ “व्य-
वहिताश्च” इति प्रोपसर्गस्य व्यवहितक्रियायां संबन्धः । ब्रूज आशीर्लिङि
वच्चादेशे “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः । “वच उम्” इति
उम् आगमः ॥ किं तद् इति तद् आह । परमम् क्रियाफल-
भूतविनश्वरस्वर्गाद्यपेक्षया उत्कृष्टं धाम पुनरावृत्तिरहितं स्थानम् । उक्तं हि
भगवता

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम । इति [भ०गी० १५.६] ।

गुहा गुहायां हृद्गुहायां स्थितं यत् तत्त्वं तद् वोचेत् इति संबन्धः ॥
 हृदयस्यस्य नित्यापरोक्षस्य परतत्त्वस्य उपदेश्यत्वम् अनुपपन्नम् इत्यत आ-
 ह त्रीणि पदानीति । अस्य परमात्मनस्त्रीणि पदानि गुहा गुहायां
 निहिता निहितानि । यद्यपि अत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वा-
 त् पादकल्पना नोपपद्यते तथापि भूतभौतिकप्रपञ्चजातात् तदुपादानस्य
 आत्मनो निरतिशयमहत्त्वं प्रतिपादयितुं त्रिपदात्मम् उक्तम् इति अविरो-
 धः । यथा छान्दोग्ये । “पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपाद् अस्यामृतं
 दिवि” [छा० उ० ३. १२. ६] इति । गुहानिहितपदार्थवत् अज्ञातम्
 परिच्छिन्नं ब्रह्म उपदेशैकसमधिगम्यम् अस्तीति तात्पर्यार्थः । ॥ नि-
 हितेति । निपूर्वाद् धाजः कर्मणि निष्ठा । “दधातेर्हिः” इति हिरा-
 देशः । “शेष्टश्चन्दसि बहुलम्” इति शैलौषः । “गतिरनन्तरः” इति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा अस्य पूर्वोक्तस्य परब्रह्मणः त्रीणि
 पदानि । पद्यन्ते गम्यन्ते मुमुक्षुभिः प्राप्यन्त इति पदशब्देन अंशीभूता
 विराड्विरण्यगर्भेश्वरा उच्यन्ते । गुहा । गूहयति संवृणोति परिच्छिनत्ति
 परमात्मानम् इति गुहा माया । तत्र निहितानि समष्टिरूपेण उपहि-
 तानि ॥ गुरुपदेशजनितब्रह्मावबोधस्य प्रयोजनम् आह । यः शमदमा-
 दिसंपन्नोऽधिकारी तानि तत् पादत्रयोपलक्षितं निष्कलं ब्रह्म वेद जी-
 वेश्वरोपाधिपरित्यागेन साक्षात्करोति । ॥ वेत्तेः “विदो लटो वा”
 इति तिपो णल् आदेशः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ।
 “यद्वृत्तान्तियम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ स विद्वान् पितुः स्व-
 जनकस्यापि पिता कारणभूतः असत् भवति । ॥ अस्तेलेंटि अडा-
 गमः ॥ सर्वजगदधिष्ठानभूतब्रह्मीभावेन स्वस्यापि सर्वजगत्कारणत्वो-
 पपत्तेः । तद् उक्तं सामब्राह्मणे । “शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां म-
 न्नकृद् आसीत् स पितुन् पुत्रका इत्यामन्वयत्” इत्यादि । स्मर्यते च ।

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ २. १५१

ते तम् अर्थम् अपृच्छन्त देवान् आगतमन्यवः ।

देवाश्चैनान् समेत्योचुर्यायं वः शिशुरुक्तवान् ॥ २. १५२

इति [म० सू०] । अथ वा तानि विराङ्गिरण्यगर्भेश्वरतत्त्वानि वेद प्रणवावयवैः
अकारादिभिः व्यष्टिरूपाणां विश्वतेजसमाज्ञानां समष्टिरूपविराडादितादात्म्य-
ज्ञानपुरःसरं तुरीयं वस्तु यो वेद स पितुः पिता असद् इति पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

स नः पिता जनिता स उत बन्धुर्धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधेय एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्ति सर्वा ॥ ३ ॥

सः । नः । पिता । जनिता । सः । उत । बन्धुः । धामानि । वेद । भुव-
नानि । विश्वा ।

यः । देवानां । नामधेयः । एकः । एव । तम् । संप्रश्नम् । भुवना ।
यन्ति । सर्वा ॥ ३ ॥

स सूर्यात्मकः परमात्मा नः अस्माकं पिता पालयिता ॥ न केवलं
पालकः किंतु जनिता जनयिता उत्पादकः । ॥ “जनिता मन्त्रे”
इति निपातनात् णिलोपः ॥ उत अपि च सः उक्त एव बन्धुः
भ्रात्रादिरूपो बन्धुवर्गः । पुत्रादीनां चेतनानां तद्व्यतिरेकेण अभावात् त-
त्त्वनामभिः स एवाभिधीयत इत्यर्थः । ॥ बन्धुः । बन्धु बन्धने ।
शृङ्खलित्विष्यसि वसिहनिह्निदिवन्धिमनिभ्यश्च [उ० १. १०] इति उपत्ययः ।
धान्ये नित् [उ० १. ९] इत्यतो नित् इत्यनुवृत्तेः “क्षित्यादिर्नित्यम्” इ-
त्याद्युदात्तत्वम् ॥ इदानीं तस्य सर्वज्ञताम् आह । धामानि कर्म-
फलभूतस्वर्गादिस्थानानि । ॥ धामानि त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि

१ We read नामधेय for नामधा with A B D R S नामधा is the reading of K S B V.

२ So P P J K नामधेय

नामानि जन्मानीति । इति हि निरुक्तम् [नि० ९.२८] ॥ तत्र स्थितानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भवन्ति सत्त्वा लभन्ते उत्पद्यन्ते इति भुवनानि भूतजातानि च वेद । स्वाध्यस्तं कृत्स्नप्रपञ्चं स्वाभिनं जानातीत्यर्थः ॥ तथा य उक्तः परमात्मा एक एव देवानाम् इन्द्रादीनां स्वसृष्टानां नामधाः । इन्द्रमित्रादीनि नामानि दधाति विदधाति करोतीति नामधाः । श्रूयते हि । “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते” [तै० आ० ३.१२.७] इति । यद्वा इन्द्राद्यादिदेवतात्मकः सन् तत्तन्नामानि स्वयमेव धत्ते इति नामधाः । तथा चान्नायते । “तदेवाग्निस्तद् वायुस्तत् सूर्यस्तद् चन्द्रमाः तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तद् आपस्तत् प्रजापतिः” [तै० आ० १०.१.२] इति । “इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः” [ऋ० १.१६४.४६] इति । ॥ नामोपपदात् दधातेः “आतो मनिनकनिव्वनिपश्च” इति चकाराद् विच् प्रत्ययः । “गतिकारकोपपदात् कृत” [इति] उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तम् उक्तलक्षणम् आत्मानं विषयीकृत्य सर्वा सर्वाणि [भुवना] भुवनानि भूतजातानि । ॥ उभयत्र “शेखन्दसि” इति शैलोपः ॥ सम्प्रश्नम् । किंविधोयम् आत्मा इति संभूय क्रियमाणः प्रश्नः सम्प्रश्नः । तं यन्ति प्राप्नुवन्ति । “यतो वाचो निर्वर्तते” [तै० आ० ८.९] इत्यादिश्रुत्या परतत्त्वस्य अवाङ्मनसगोचरत्वात् तत्स्वरूपं निश्चेतुम् असमर्थाः सन्तो जिज्ञासवः किम् अयम् आत्मा ज्ञानादिगुणकः उत निर्गुणः परिच्छिन्नः अपरिच्छिन्नो वा जगतः किं निमित्तकारणमेव उत उपादानकारणमपि इत्येवमादिसंशयम् आपद्यन्त इत्यर्थः ॥ अथ वा सम्प्रश्नम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । संगतः प्रश्नः सम्प्रश्नः । तत्पूर्वकं गुरुशास्त्रोपदेशतस्तमेव परमात्मानं यन्ति । तदैक्यं लभन्त इत्यर्थः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” [तै० आ० २.२] “ब्रह्मविद् आप्नोति परम्” [तै० आ० ८.१] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ विश्वं कृत्स्नं जगत कर्म कर्तव्यं यस्येति व्युत्पत्त्या विश्वकर्मशब्देन परमात्मैवोच्यते इ-

ति वैश्वकर्मणहोमेपि अस्मा ऋचो विनियोग उपपन्नः । ॥ संप्रश्न
इति । प्रच्छ शीप्तायाम् इत्यस्मात् संपूर्वात् “यजयाच०” इत्यादिना न-
ङ् । “प्रश्ने चासन्नकाले” इति निपातनात् संप्रसारणाभावः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यन्तीति । इण् गतौ । “इणो यण्” इति यण् आ-
देशः ॥

चतुर्थी ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य आयमुपातिष्ठे प्रथमजामृतस्य ।

वार्चमिव वृत्तरि भुवनेष्ठा धास्युरेप नन्वेऽपो अग्निः ॥ ४ ॥

परि । द्यावापृथिवी इति । सद्यः । आयम् । उप । आऽतिष्ठे । प्रथ-
मजाम् । ऋतस्य ।

वार्चमऽइव । वृत्तरि । भुवनेऽस्याः । धास्युः । एपः । ननु । एषः ।
अग्निः ॥ ४ ॥

ज्ञानोत्तरकालं तत्त्वविद् ब्रूते । द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावा-
पृथिव्यौ । ॥ “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः आद्युदात्तः । “वा
छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ तदुपलक्षितं कृत्स्नं जगत् सद्यः तदानीं तत्त्वज्ञानसमका-
लमेव पर्यायम् परितः प्राप्तवान् असि । स्वाभेदेन अवगतस्य ब्रह्मणः स-
वात्मकत्वाद् इति भावः । तथा च श्रुत्यन्तरे । “अहं मनुरभवं सूर्यश्च”
इति [ऋ० ४. २६. १] । ॥ इण् गतौ । लङि उत्तमैकवचने गुणा-
यादेशयोः आडागमः ॥ ॥ ऋतस्य सत्यस्य सत्याद् ब्रह्मणः । ॥ सं-
वन्धसामान्ये षष्ठी ॥ प्रथमजाः भूतभौतिकप्रपञ्चजातात् पूर्वम् उत्प-
न्नः सूत्रात्मा । श्रूयते हि । “हिरण्यगर्भैः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत्” इति [ऋ० १०. १२१. १] । उपातिष्ठेत् । स यथा समष्टिरू-
पेण कृत्स्नं जगद् व्याप्य अवतिष्ठते तद्वद् अहम् अस्मीत्यर्थः । ॥ प्र-

यमं जायत इति प्रथमर्जाः । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् “जनसनखनक्र-
मगमो विट्” । “विद्वनोरनुनासिकस्यात्” इति आचम ॥ सद्यः-
प्राप्तिं दृष्टान्तेन उपपादयति वाचमिवेति । वक्तुरि प्रयोक्तुरि स्थितां वाचं नि-
कटस्थिता बोद्धारो यथा प्रयोगसमकाल एव अद्गच्छन्ति तथेत्यर्थः । यद्वा
ज्ञानिना प्राप्यस्य तत्त्वस्य सर्वात्मकताम् आह वाचमिवेति । ॥ प्रथमा-
र्थे द्वितीया । “सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्” इति वचनात् ॥ वा-
क् रवात्मकं विततं शब्दब्रह्म वक्तुरि पुरुषे परिच्छिन्नं सत् यथा आविर्भ-
वति । यथाहुराचार्याः ।

स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ।

स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताकरे पुनः ॥

आविर्भवति देहेषु प्राणिनाम् अर्थविस्तृतः । इति ।

एवं परमात्मा भुवनेष्ठाः । मायातकार्यात्मके भुवने भूतजाते तिष्ठति उ-
पहितः सन् वर्तत इति भुवनेष्ठाः । ॥ तिष्ठतोर्विचि “तत्पुरुषे कृति
बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । सुपामादित्वात् पत्वम् ॥ एष प-
रमात्मा धास्युः पोषणेच्छावान् । हेतुगर्भविशेषणम् एतत् । पोषणाद्धेतोस्त-
त्रत्र भूतेषु वर्तत इत्यर्थः । ॥ इधुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् स-
र्वधानुभ्योऽसुन् [उ० ४. १८८] इति भावे असुन् प्रत्यये धा इति रूपम् ।
धाः धारणं पोषणं जगत इच्छतीति “छन्दसि परेच्छायामपि” इति
क्यच् । “क्याच्छन्दसि” इति उप्रत्ययः ॥ यद्वा धासिरित्यन्तनाम् ।
तदुपलक्षितं भोग्यजातम् आत्मन इच्छतीति धास्युः । ॥ धाञ् औ-
णादिकः सिप्रत्ययः । ततः क्यचि अन्त्यलोपश्छन्दसः ॥ निष्क्रि-
यस्य सतः कथं पोषकत्वं भोक्तृत्वं चेति तत्राह नन्वेषो अग्निरिति ।
एष परमात्मा अग्निर्ननु वैश्वानरात्मना पोषको भोक्ता खलु । श्रूयते हि
वाजसनेयके । “एतावद् वा इदम् अन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नम् अ-
ग्निरन्नादः” इति । भगवताप्युक्तम् ।

|अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रितः ।

|प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् इति [भ० गी० १५, १४] ॥

पञ्चमी ॥

परि विश्वा भुवनात्यायमृतस्य तन्तुं विततं दृशे कम ।

यत्र देवा अमृतमानशानाः समाने योनावध्यैरयन्त ॥ ५ ॥

परि । विश्वा । भुवनानि । आयम् । ऋतस्य । तन्तुम् । विस्तृतम् । दृशे ।
कम् ।

यत्र । देवाः । अमृतम् । आनशानाः । समाने । योनौ । अधि । ऐरयन्त ॥ ५ ॥

विश्वा विश्वानि भुवनानि शुधिव्यादीन् कर्मफलभूतान् लोकान् पर्यायम्
ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् खलु परितः प्राप्तवम् । परितो गमनस्य प्रयोजनम्
आह । ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः तन्तुम् पटस्य तन्तुवत् जगतः कारणभूतं
विततम् व्याप्तं स्वरूपं दृशे द्रष्टुम् । पर्यायम् इति संबन्धः । ॥ कम
इति पदपूरणः । तथा च यास्कः । पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः क-
मीमिद्विति इति [नि० १. ९] ॥ यद्वा । ऋतस्य पुण्यापुण्यलक्षण-
कर्मणः कारणभूतं तन्तुम् तन्तुवद् बन्धनहेतुं मूलाज्ञानं विततम् अना-
दित्वेन विस्तीर्णम् । “ऋतस्य तन्तुं विततं विचृतम्” इति [तै० आ० १०.
१. ४] श्रुत्यन्तराद् अत्रापि छित्तेत्यध्याहारः । कम सुखात्मकं ब्रह्म ।
“कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छा० उ० ४. १०. ५] इति श्रुतेः । दृशे द्रष्टुं पर्यायम्
इति योजना । ॥ “दृशे विख्ये च” इति दृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ द्रष्टव्यं ब्रह्मैव विशिनष्टि यत्र देवा इत्यर्धचेन । यत्र
यस्मिन् ब्रह्मणि देवाः इन्द्राद्या अमृतम् अविनश्वरं परमानन्दम् आन-
शानाः अश्रुवानाः प्राप्नुवन्तः समाने योनौ एकस्मिन्नेव कारणभूते ब्रह्म-
णि । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी आधिक्यार्थो वा ॥ ऐरयन्त
स्वात्मानम् अगमयन् । तदेकीभूता इत्यर्थः ॥ अथ वा तत्त्ववित् स्वानु-
भवम् आविष्करोति । यत्र ब्रह्मणि मनोवृत्तिभिः साक्षात्कृते अमृतम् अ-
नश्वरनिरतिशयानन्दम् आनशानाः प्राप्नुवन्तो देवा इन्द्रियाणि समाने
योनौ साधारणे कारणभूते ब्रह्मणि अध्यैरयन्त प्राप्नुवन्ति । लीना भव-
नीत्यर्थः । अर्धद्वयेषु तद् ब्रह्म द्रष्टुम् इति संबन्धः । ॥ आनशा-

नाः । अश्रोतेश्चान्दसे लिटि “लिटः कानज्वा” इति कानजादेशः ।
 “अश्रोतेश्च” इति नुडागमः । “चितः” इत्यनोदात्तत्वम् ॥

[इति] द्वितीयकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“दिव्यो गन्धर्वः” इत्येतत् सूक्तं मातृनामगणे पठितम् । सूत्रितं हि ।
 “दिव्यो गन्धर्वः [२. २] इमं मे अग्ने [६. १११] यौ ते माता [८. ६]
 इति मातृनामानि” इति [कौ० १. ८] ॥

अस्य सूक्तस्य गन्धर्वराक्षसाप्सरोभूतग्रहादिशान्तये धृताक्तसर्वौषधिहोमे
 चतुष्पथे ग्रहगृहीतशिरःस्थितमृन्मयकपालाग्निहोमादौ च विनियोगः । “मा-
 तृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुता शेषेण प्रलिम्पति चतुष्पथे च
 “शिरसि दग्धेण्ड्रेऽङ्गारकपालेन्वक्तानि” इत्यादि “मौञ्जे त्रिपादे वा
 शने प्रवध्नाति” इत्यन्तं [कौ० ४. २] सूत्रम् अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा घृतमांसमधुहिरण्यपांस्वादिघोरवर्षणाद्भुते मर्कटश्चापदादिष्टेति उ-
 द्भुते गोमायुनामकमण्डूकवदनादिषु उद्भुतेषु [च] अनेन सूक्तेन आज्यं कृति
 हुयात् । “अथ यत्रैतानि वर्षाणि वर्षन्ति घृतं मांसं मधु च यद्विरण्य-
 म्” इति प्रक्रम्य “दिव्यो गन्धर्व इति मातृनामभिर्जुहुयात् सा तत्र प्रा-
 यश्चित्तिः” इति तत्रतत्रोदाहृतं सूत्रं [कौ० १३. २] द्रष्टव्यम् ॥

तथा ग्रहयज्ञे प्रधानहोमानन्तरं शान्त्यर्थम् अनेन सूक्तेन आज्यं जु-
 हुयात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । ग्रहयज्ञं प्रक्रम्य “अथ शान्तिः कृत्वा दूष-
 “जैः [२. ११; ४. ४०; ४. १७; ४. १८; ४. १९; ५. १४; ५. ३१; ८. ५;
 “१०. १] चातनैः [१. ७; १. ८; २. १४; २. १८. ३-५; २. २५; ४. २०;
 “४. ३६; ४. ३७; ५. २९; ८. ३, ४] मातृनामभिः [२. २; ६. १११; ८. ६]
 “वास्तोष्यतैः [३. १२; ६. ७३; ६. ९३; १२. १] आज्यं जुहुयात्” इति
 [शा० क० १६] ॥

तथा प्राग् उदीरितानां त्रिंशच्छान्तीनां तन्त्रभूतायां महाशान्तौ अनेन
 सूक्तेन आज्यं हुत्वा कुम्भे संपातान् आनयेत् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।

1 S' Kd "सुरभिश्च" We with Kaus'ika. 2 S' Kd "मैङ्गकं" We with Kaus'ika.
 3 S' Kd "यज्या" for "यक्षा".

संपातान् आनयेत् कुम्भे जुह्वन्मन्त्रैरथोत्तरैः

इत्यारभ्य

चातनो मातृनामा च वास्तोष्पत्योष पाप्महा[न० क० २३] इति ॥

तथा यत्रयत्र महाशान्त्यादौ मातृनामगणस्य विनियोगस्तत्रतत्रैतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तथा अश्वमेधे “दिव्यो गन्धर्वः” इत्यनया ऋचा ब्रह्मा संवत्सरान्ते युज्यमानम् अश्वम् अनुमन्त्रयेत् । “दिव्यो गन्धर्व इत्येतया कौशिकः” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ७, १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दिव्यो गन्धर्वो भुवनस्य यस्यतिरेक एव नमस्यो विद्महीड्यः ।

तं तां यौमि ब्रह्मणा दिव्य देव नमस्ते अस्तु दिवि ते सधस्यम् ॥ १ ॥

दिव्यः । गन्धर्वः । भुवनस्य । यः । पतिः । एकः । एव । नमस्यः । विष्णु । ईड्यः ।

तम् । त्वा । यौमि । ब्रह्मणा । दिव्य । देव । नमः । ते । अस्तु । दिवि । ते । सधस्यम् ॥ १ ॥

दिवम् अर्हतीति दिव्यः । युस्थान इत्यर्थः । ॥ “छन्दसि च” इति यः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ गाः रश्मीन् उदकं वा धारयतीति गन्धर्वः सूर्यः भुवनस्य पृथिव्यादिलोकस्य वृष्ट्यादिना पतिः पोषकः । श्रूयते हि । “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेष्य वर्षति” [तै० सं० २, ४, १०, २] इत्यादि । अथ वा भुवनस्य प्राणिजातस्य पतिः प्राणरूपेण पालकः । तथा च आथर्वणोपनिषदि आन्नायते । “सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानाम् उदयत्येष सूर्यः” [प्र० उ० १, ८] इति । “यौसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणान् आदायोदेति” इति हि तैत्तिरीयके [तै० आ० १, १४, १] । विष्णु प्रजासु एक एव नमस्यः नमस्कार्यः ईड्यः स्तुत्यश्च । ॥ नमःशब्दात् “नमोवरिवश्चित्ररुः क्यच्” इति पूजायां क्यच् । तदन्ताद् “अचो य-

त” । अतोलोपयलोपौ ॥ यद्वा नमस्कारार्हः । ॥ “तद् अ-
 र्हेति” इति ब्रान्दसो यत् । “तित् स्वरितः” इति स्वरितत्वम् । विष्णु ।
 “सावेकाचः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईड्यः । ईड स्तुतौ इत्यस्मात्
 “चह्लोर्ण्यत्” । “ईडवन्द्वृशंसदुहां ण्यतः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ई-
 दृशो यो गन्धर्वः तं त्वा त्वां ब्रह्मणा परमात्मना यौमि संयोजयामि ।
 तद्रूपेण भावयामीत्यर्थः ॥ यद्वा ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन मन्त्रेण हविलक्षणे-
 न अन्त्रेण वा यौमि संयोजयामि । ॥ यु मिश्रणे । “उतो वृद्धिर्लु-
 कि हलि” इति वृद्धिः ॥ हे दिव्य दिवि भव हे देव द्योतनादि-
 गुणविशिष्ट । ॥ दीव्यतेः इगुपधलक्षणे के प्राप्ते “देवसेनमेषादयः
 चादिषु द्रष्टव्याः” इति अच् प्रत्ययः ॥ किं च ते तुभ्यं न निवे-
 मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु । ॥ “नमः स्वस्ति” निवे-
 षदश्चतुर्थी । “तेमयावेकवचनस्य” इति तेआदेशः । “अनुदात्तं सवमे
 अपादादौ” इत्यनुदात्तः ॥ नमस्कार्यत्वमेव उपपादयति । दिवि
 द्युलोके खलु ते तव सधस्यम् सहस्थानम् । आवासस्थानम् इत्य-
 र्थः । ॥ दिवि । “ऊडिदम्” इत्यादिना विभक्तेरुदात्तता । सह
 तिष्ठन्त्यत्रेति “घञर्थे कविधानं स्यात्सागापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्” इत्यधिक-
 रणे कप्रत्ययः । “सध मादस्योश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः । “अ-
 द्रिसधोरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्” इत्यत्र सभिग्रहणस्य स-
 हादेशोपलक्षणार्थत्वात् सधशब्दस्य अन्तोदात्तता ॥ अस्या ऋचः
 अश्वमेधे बध्यमानाश्वानुमन्त्रणे विनिधोगस्य दर्शितत्वात् तदनुसारेण अर्षो
 नेयः । गन्धर्वः गन्धर्वकुलजातोश्च इत्यर्थः । “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य”
 [वृ० आ० १. १. १] । इत्यादिना अश्वमेधाङ्गस्य अश्वस्य बृहदारण्यके
 विराडात्मना उपास्यत्वदर्शनात् सर्वाणि विशेषणानि अश्वपक्षेऽपि युज्यन्ते ॥

द्वितीया ॥

दिवि स्पृष्टो यजतः सूर्यत्वगवयाता हरंसो दैव्यस्य ।

मूढाद् गन्धर्वो भुवनस्य यस्पतिरेक एव नमस्यः सुशेवाः ॥ २ ॥

दिवि । स्पृष्टः । यजतः । सूर्योऽवत् । अवययाता । हरसः । दैव्यस्य ।
मृडात् । गन्धर्वः । भुवर्नस्य । यः । पतिः । एकः । एव । नमस्यः ।
सुशेवाः ॥ २ ॥

दिवि द्युस्थाने स्पृष्टः स्मृष्टः । तत्र स्थित इत्यर्थः । ॥ स्पृश सं-
स्पर्शने इत्यस्मात् कर्तरि क्तः ॥ यजतः यष्टव्यः । ॥ भृमुदृशिय-
जिपत्यमिनमिहनिभ्योऽतच् [उ० ३. ११४] इति अतच् प्रत्ययः । चित्वाद्
अनोदात्तः ॥ सूर्यस्य त्वगिव त्वग् यस्य स सूर्यत्वक् । सूर्यसमानव-
र्ण इत्यर्थः । ॥ “राजसूर्यः” इत्यादिना सुवतेः सरतेर्वा क्यबन्तो
पेपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दैव्यस्य देवसंबन्धि-
हरसः । क्रोधनामैतत् । क्रोधस्य अवयाता अपगमयिता । ॥ “दे-
वाद् यजजौ” इति प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु यज् । “जित्यादिर्नित्यम्”
इत्याद्युदात्तः ॥ न केवलं दैव्यस्य क्रोधस्य निवारकः अपि तु सु-
खमदोपि अयमेव इत्याह । मृडात् मृडयतु । ॥ मृड सुखने इत्य-
स्मात् लेटि आडागमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलो-
पः ॥ गन्धर्व इत्यादि पूर्ववत् । सुशेवाः । शेवम् इति सुखनाम ।
शोभनं सुखं यस्य स तथोक्तः । ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् । इण्-
शीङ्भ्यां वन् [उ० १. १५०] इति वन् प्रत्ययः । “आद्युदात्तं द्व्यच् छ-
न्दसि” इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ यद्वा । ॥ एव
शेवु क्वृ सेवने तालव्यादिः पठ्यते । अस्माद् भावे असुनि शोभनं शेवः
शेवनं यस्येति बहुव्रीहौ “सोर्मनसी अलोमोपसी” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व-
म् ॥ अनायासेन सेव्य इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अनवद्याभिः समुं जग्म आभिरप्सरास्त्वपि गन्धर्व आसीत् ।

समुद्र आसां सदनं स आहुर्यतः सद्य आ च परां च यन्ति ॥ ३ ॥

अ॒न॒व॒द्याभिः । स॒म । ऊँ॒ इति॑ । ज॒ग्मे । आ॒भिः । अ॒प्स॒रासु॑ । अ॒पि ।

ग॒न्ध॒र्वः । आ॒सीत् ।

स॒मु॒द्रे । आ॒साम् । स॒र्दन॑म् । मे॒ । आ॒हुः । य॒तः । स॒द्यः । आ । च॒ ।
प॒रा । च॒ । य॒न्ति ॥ ३ ॥

अनवद्याभिः अगर्ह्याभिः । प्रशस्तरूपाभिरित्यर्थः । ॥ “अवद्यप-
ण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु” इति गर्ह्यार्थे अवद्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो नि-
पातितः । बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । आ-
भिरप्सरोभिः मरीचिरूपाभिः । “सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसः”
[तै० सं० ३. ४. ७. १] इति श्रुतेः । सूर्यरूपो गन्धर्वः सं जग्मे संगत-
वान् । उशब्दः पदपूरणार्थः प्रसिद्धयर्थो वा । ॥ “समो गम्य-
च्छि०” इत्यादिना अकर्मकाद् गमेरात्मनेपदम् । “गमहन्०” इत्युपधा-
लोपः ॥ । अप्सरासु अप्सरःस्त्रपि गन्धर्वः सूर्यनामा आसीत् संग-
तोभवत् । गन्धर्वाप्सरसां परस्परसाहित्यप्रतिपादनेन तेषाम् अविनाभाव-
स्य सिद्धत्वात् सहैव तेषां पूजाहोमादिकं कार्यम् इति तात्पर्यार्थः । अ-
त एव तैत्तिरीयके । “गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति य उन्मा-
द्यति” इति प्रक्रम्य “तस्यै स्वाहा ताम्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैना-
न् समर्धयति” [तै० सं० ३. ४. ६. ४] इति होमसाहित्यम् आम्नात-
म् । ॥ अप्सरास्त्रिति । आप इत्यन्तरिक्षनाम् । उदकं वा । तत्र च-
रतीत्यप्सरा । बाहुलकाद् अच् । यद्वा अप्स इति रूपनाम् । रो मत-
र्थायः । उभयत्र टाप् । अथ वा अप्सु सरतीति अप्शब्दोपपदात् स-
तैः असुन् । अप्सुशब्दोपपदात् ला आदाने इत्यस्माद् वा रत्वे असुन् ।
रा दाने इत्यस्माद् वा असुन् । तथा च सकारान्तोप्सरःशब्दः । तस्यैव
व्यत्ययेन सकारस्य आत्वम् । एतत् सर्वं यास्केनोक्तम् । अप्सरा अप्सा-
रिण्यपि वा अप्स इति रूपनाम् अप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं
व्यापनीयं वेति । तद्वा भवति रूपवती तद् अनयात्तम् इति वा तद् अ-

स्यै दत्तम् इति वा इति च [नि. ५. १३] । अत एव व्युत्पत्त्यनवधार-
णात् पदकारा नावगृह्यते ॥ । अप्सरसां स्थानम् आह समुद्र इति ।
आसाम् अप्सरसां मरीचिरूपाणां सदनम् । ॥ सीदन्यस्मिन्निति स-
दनम् आवासस्थानम् । अधिकरणे व्युद् ॥ । समुद्रे समुद्रवन्ति अ-
स्माद् आप इति वा संमोदनेस्मिन् भूतानीति वा समुद्रशब्देन आ-
दित्य उच्यते । तत्र इति मे मम आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः । इति
मन्त्रद्रष्टुर्वचनम् एतत् । तदेव उपपादयति । यतः यस्माद् आदित्यात् स-
द्यः सूर्योदयसमकालमेव आ यन्ति च आगच्छन्ति च परा यन्ति च अ-
स्मात् स्थानात् तत् पुनः परागच्छन्ति च । अस्तमयकाले तदेव प्रविशन्ती-
त्यर्थः ॥ अथ वा गन्धर्वशब्दः प्रसिद्धगन्धर्वजातिवाचकः । अप्सरःशब्दो-
पि प्रसिद्धाप्सरोजातिवाची । समु जर्म इति परस्परानुरागविशेषेण स्त्री-
पुंसात्मकानां तेषां गतिरुक्ता । समुद्रशब्देन अन्तरिक्षलोक उच्यते । य-
तः यस्माद् अन्तरिक्षलोकाद् आयन्ति प्रजापीडार्थम् आविर्भवन्ति पुन-
स्तत्रैव परा यन्ति । तिरोभवन्तीत्यर्थः । अन्यत् पुर्ववद् योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

अभ्रिये दिद्युन्नक्षत्रिये या विश्वावसुं गन्धर्वं सचध्वे ।

ताभ्यो वो देवीर्नम इत् कृणोमि ॥ ४ ॥

अभ्रिये । दिद्युत् । नक्षत्रिये । याः । विश्वऽवसुम् । गन्धर्वम् । सचध्वे ।

ताभ्यः । वः । देवीः । नमः । इत् । कृणोमि ॥ ४ ॥

हे अभ्रिये । अभ्रेषु भवा अभ्रिया । ॥ “समुद्राभ्राटः” इति
भवार्थे घप्रत्ययः । यस्य इय् आदेशः ॥ । हे दिद्युत् द्योतनस्वभा-
वे । ॥ द्युत् दीप्तौ इत्यस्मात् “द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च” इति किपि
द्विर्वचने “द्युतिस्वाप्नोः संप्रसारणम्” इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ । हे
नक्षत्रिये नक्षत्ररूपिणि । ॥ “नक्षत्राद् यः” इति स्वार्थे घप्रत्ययः ।

1 S'Kd प्रसिद्धः गंधर्वः. 2 S'Kd जग्मुः इति for जग्म इति. 3 S'Kd विजगमति.
4 S'Kd पारयतिवति तिरो for परा यन्ति । तिरो

“चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः” [तै० सं० ३.४.७.१] इति श्रुते-
 नक्षत्राणाम् अप्सरस्तम् ॥ यद्वा अभ्रिये । अभ्रम् अन्तरिक्षम् । तत्र
 भवः अभ्रियो मेघः । तस्मिन् । दिद्युत् । ॥ व्यत्ययेनैकवचन-
 म् ॥ द्योतमाना या अप्सरसः । “पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतो-
 प्सरसः” [तै० सं० ३.४.७.२] इति श्रुतेः । नक्षत्रिये । जातावेकवचनम् ।
 सुकृतफलोपभोगायतनानि नक्षत्राणि । “देवगृहा वै नक्षत्राणि” [तै०
 ब्रा० १.५.२.६] इति श्रुतेः । तेषु च या अप्सरसः या यूयं विश्वावसुम् ।
 विश्वं वसु यस्मिन् स विश्वावसुः । ॥ “विश्वस्य वसुराटोः” इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । “बहुवीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्व-
 म् ॥ एतन्नामानं गन्धर्वं सचध्वे संगता भवथ । ॥ पच समवा-
 ये ॥ हे देवीः देव्यो द्योतमानाः । ॥ “वा छन्दसि” इति पूर्व-
 सवर्णदीर्घः ॥ ताभ्यः उक्तरूपाभ्यो वः युष्मभ्यम् । ॥ “बहुवचनस्य
 वत्तसौ” इति चतुर्थीबहुवचनान्तस्य युष्मदो वस् आदेशः ॥ न-
 मः । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नं नमस्कारं वा । इच्छद्दः अव-
 धारणे । कृणोमि करोमि । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृ-
 ण्वोर च” इति उप्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

याः छन्दास्तमिषीचयोक्षकांमा मनोमुहः ।

ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योप्सराभ्योऽकरं नमः ॥ ५ ॥

याः । छन्दाः । तमिषीचयः । अक्षऽकांमाः । मन्ःऽमुहः ।

ताभ्यः । गन्धर्वपत्नीभ्यः । अप्सराभ्यः । अकरम् । नमः ॥ ५ ॥

छन्दाः छन्दयिभ्यो मनुष्यान् आविश्य उपद्रवकरणेन रोदयि-
 श्यः । ॥ कदि कदि रुदि आत्ताने रोदने च इत्यत्र छन्देर्ण्यन्तात्
 पचाद्यच् ॥ तमिषीचयः । तमिषीति वलनाम् । तद् अञ्चन्ति प्राप्नु-
 यन्ति चिन्वन्ति वेति तमिषीचयः । वलवत्य् इत्यर्थः । ॥ तवेर्वृद्धयर्थात्
 तवेर्णिङ्गा [उ० १.४६] इति टिप् च प्रत्ययः । टित्वाद् डीप् । वर्णव्यत्यय-

श्छान्दसः । ततः अञ्चतेश्चिनोतेर्वा किनि ष्टोदरादिवाद् रूपसिद्धिः । तमु ग्लानौ । इत्यस्माद् वा बाहुलकात् टिपच् प्रत्ययः ॥ तमि-
 र्धी ग्लानिं परेषाम् आविष्टानाम् उपचिन्वन्तीति तमिपीचयः । अह-
 कामाः अक्षाणि इन्द्रियाणि तानि नाशयितुं कामयमानाः । ॥ क-
 मेर्णिच् । “कर्मण्यण्” इति अणि प्राप्ते “शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः”
 इति णप्रत्ययः ॥ मनोमुहः मनसो मोहयिष्यः । उन्मादकारिण्य
 इत्यर्थः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति
 य उन्माद्यति” [तै० सं० ३. ४. ८. ४] इति । एवंविधा या अप्सरसस्ताभ्यो
 गन्धर्वपत्नीभ्यः गन्धर्वाः पतयो यासाम् । ॥ “विभाषा सपूर्वस्य”
 इति डीनकारौ ॥ अप्सराभ्यः अप्सरोभ्यः नमः हविलक्षणम् अन्नं
 नमस्कारं वा अकरम् करोमि । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति
 करोतेश्छान्दसे लुङि “कृमृदसहिभ्यश्छन्दसि” इति ह्रैः अङ् आदेशः ।
 “ऋदशोङि गुणः” इति गुणः ॥

इति द्वितीये काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अदो यत्” इति सूक्तेन ज्वरातीसारातिमूत्रनाडीव्रणेषु तदुपशान्तये
 मुञ्जशिरोनिर्मितरज्जुबन्धनम् क्षेत्रमृत्तिकाया वा पायनम् सर्पिलेपनम् च-
 र्मदतिमुखेन अपानशिश्ननाडीव्रणमुखानां धमनं च कार्यम् । “विद्वा
 शरस्य [१. २] अदो यत् [२. ३] इति मुञ्जशिरोरज्ज्वा वभाति” इ-
 त्यादि [कौ० ४. १] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदो यदेवधावत्यवत्कमधि पर्वतात् ।

तत् ते कृणोमि भेषजं सुभेषजं यथासंसि ॥ १ ॥

अदः । यत् । अवध्धार्वति । अवत्कम् । अधि । पर्वतात् ।

तत् । ते । कृणोमि । भेषजम् । सुभेषजम् । यथा । असंसि ॥ १ ॥

पर्वतात् । अत्र पर्वतशब्देन मुञ्जवान् नाम पर्वतो विवक्षितः । “मु-
ञ्जशिरोरज्ज्वा वध्नाति” इति विनियुक्तस्य मुख्यमुञ्जस्य तत्रैवोत्पत्तेः । त-
स्मात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । “अधिपरी अनर्थकौ” इति
स्मरणात् ॥ । अदः विप्रकृष्टं यत् प्रसिद्धम् अवक्तुम् व्याधिपरिहारे-
ण रक्षकं मुञ्जशिरः अवधावति अवरुह्य भूमौ धावति । व्याप्य वर्तत
इत्यर्थः । ॥ “पाघ्राध्मा” इत्यादिना सतैर्वैगितायां गतौ धाव् आदे-
शः । “यद्वृत्तानित्यम्” इति निघातप्रतिषेधे “तिङि चोदात्तवति” इ-
ति गतेरनुदात्तत्वम् ॥ । हे मुञ्ज ते तव त्वदीयं तत् अग्रम् । य-
द्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ । तत् तथाविधं ते त्वां भेषजं कृणो-
मि व्याधिनिवृत्त्यर्थम् औषधं करोमि । यथा येन प्रकारेण सुभेषजम्
व्याधिनिवर्तनक्षमम् अतिशयितवीर्ययुक्तम् अससि । तथा कृणोमीति संब-
न्धः । ॥ सुभेषजम् । “स्वती पूजायाम्” इति प्रादिसमासः । अ-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अससि । अस्तेः “बहुलं छन्दसि” इति श-
पो लुगभावः । “यावद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥

द्वितीया ॥

आदुङ्गा कुविदुङ्गा शतं या भेषजानि ते ।

तेषामसि त्वमुत्तममन्तास्त्रावमरोगणम् ॥ २ ॥

आत् । अङ्ग । कुवित् । अङ्ग । शतम् । या । भेषजानि । ते ।

तेषाम् । अस्ति । त्वम् । उत्तमम् । अन्तास्त्रावम् । अरोगणम् ॥ २ ॥

अङ्गेत्याभिमुख्यकरणे । हे ओषधे आत् प्रयोगसमनन्तरमेव । रोगं
निवर्तयेत्यध्याहारः ॥ तथा अङ्ग कुवित् । बहुनामेतत् । बहुधा उत्पन्ना-
न् अतीसारादीन् रोगान् । विनाशयेति शेषः । ॥ अङ्ग इत्युभयत्र
“निपातस्य च” इति सांहितिको दीर्घः ॥ । तदेव प्रशंसति । हे
ओषधे ते तव संबन्धीनि सजातीयानि शतम् अपरिमितानि या या-
नि । ॥ “शेषछन्दसि बहुलम्” इति लोपः ॥ । भेषजानि
सन्ति तेषाम् भेषजानां मध्ये त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टतमम् असि भव-

सि । ॥ उत्कृष्टार्थवाचिन उच्छब्दाद् अतिशयने तमप् । “उत्त-
मशब्दत्तमौ सर्वत्र” इति उज्झादिषु पाठात् अन्तोदात्तः ॥ उत्तमत्वं
समर्थयते । अनास्त्रावम् । आस्त्रवन्तीति आस्त्रावाः अतीसारातिमूत्रनाडी-
व्रणादयः । तेषां निवर्तकम् । ॥ आङ्पूर्वात् स्रवतेः “श्याद्वधासु”
इत्यादिना णः ॥ अरोगणम् तन्मूलरोगनिवर्तकम् । ॥ रुजो
भङ्गे इत्यस्माद् भावे ल्युट् । छान्दसं कुत्वम् ॥

तृतीया ॥

नीचैः खनन्त्यसुरा अरुस्त्राणमिदं महत् ।

तदास्त्रावस्य भेषजं तदु रोगमनीनशत् ॥ ३ ॥

नीचैः । खनन्ति । असुराः । अरुःस्त्राणम् । इदम् । महत् ।

तत् । आस्त्रावस्य । भेषजम् । तत् । ऊं इति । रोगम् । अनी-
नशत् ॥ ३ ॥

असुराः । असून् प्राणान् लान्ति आददते अपहरन्तीत्यसुराः । ॥ “आ-
तोनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ अस्यन्ति शरीरं क्षिपन्ति पात-
यन्तीति असुराः व्याधयो राक्षसा वा । ॥ असेरुन् [उ० १. ४२]
इति उरन् प्रत्ययः ॥ इदम् परिदृश्यमानं महत् उत्खणम् अरुः-
स्त्राणम् अरुपो व्रणस्य पाकस्थानम् । व्रणमुखम् इत्यर्थः । ॥ स्रै
पाके इत्यस्माद् अधिकरणे ल्युट् ॥ नीचैः खनन्ति अन्तरन्तः अव-
दारयन्ति । अभ्यन्तरं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा असुराः असुः प्राणः । ॥ रो
मत्वर्थीयः ॥ प्राणवन्तः । बलवन्त इत्यर्थः । अरुःस्त्राणम् । अरुः स्त्राय-
ति पक्वं भवति उपशमनोन्मुखं भवति अनेनेति अरुःस्त्राणम् । ॥ क-
रणे ल्युट् ॥ इदम् महत् औषधं नीचैः खनन्ति समूलम् उद्धर-
न्ति ॥ तत् उक्तम् औषधम् आस्त्रावस्य उक्तलक्षणस्य रोगस्य भेषजम्

† So we with ABB²BDK⁵S, none of which have अरुः स्त्रा° or अरुःस्त्रा°. R V have अरुः स्त्रा°.

दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय । ॥ छन्दसीणः [उ० १. २] इति एतेः उण् प्रत्ययः ॥ यद्वा दीर्घायुद्वाय । ॥ एतेर्णिच्च [उ० २. ११७.] इति उत्तिप्रत्ययः । सकारलोपशब्दान्दसः । बहुव्रीहेर्भावे त्वप्रत्ययः ॥ दीर्घम् आयुः अस्माकं यथा स्याद् इत्येवमर्थं बृहते महते रणाय रमणीयाय प्रशस्याय कर्मणे । अभिलषितकर्मानुष्ठानविघ्नशान्त्य इत्यर्थः । ॥ “वृहन्महतीरुपसंख्यानम्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्” इति रणतेः शब्दार्थात् कर्मणि अप् प्रत्ययः ॥ अरिष्यन्तः अविनश्यन्तः । अहिंसनाद्धेतोरित्यर्थः । ॥ रूप रिष हिंसायाम् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ सदैव सर्वदैव रक्षमाणाः आत्मानं पालयमानाः । ॥ रक्ष पालने इत्यस्माद् व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । हेतौ शानच् ॥ आत्मरक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । विस्कन्धदूषणम् । विस्कन्धः रक्षःपिशाचादिकृतगतिप्रतिबन्धात्मकः शरीरशोषणरूपो वा विघ्नः तस्य निवारकम् । ॥ विपूर्वात् स्कन्देर्घञि धत्तं छान्दसम् । दुष वैकृत्ये । अस्माद् ण्यन्तात् करणे ल्युट् । “दोषो णौ” इति जत्वम् ॥ जङ्घिडम् । जङ्घिडः वृक्षविशेषो वाराणस्यां प्रसिद्धः । तेन साधितं मणिं विभृमो धारयामः । ॥ डुभृज् धारणपोषणयोः । श्वौ “भृजाम् इत्” इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥

द्वितीया ॥

जङ्घिडो जम्भाद् विशृणाद् विष्कन्धाद् अभिशोचन्तात् ।

मणिः सहस्रवीर्यः परि णः पातु विश्वतः ॥ २ ॥

जङ्घिडः । जम्भात् । विशृणात् । विष्कन्धात् । अभिशोचन्तात् ।

मणिः । सहस्रवीर्यः । परि । नुः । पातु । विश्वतः ॥ २ ॥

जम्भात् हिंसकात् कृत्यादेः । यद्वा जम्भ इति दन्तविशेषस्य आ-

1 S' Kd लक्षणाद्धेतोः. 2 S' Kd विस्कन्धोऽस्मिन्परस्मै for विस्कन्धः रक्षः. 3 S' Kd *क-शरीर*.

ख्या । राक्षसदन्तविशेषकृतात् खादनाद् इत्यर्थः । विशरात् शरीरविशर-
णात् । ॥ शृ हिंसायाम् इत्यस्मात् “ऋदोरप्” ॥ । विस्कन्धात्
विघ्नात् रक्षःपिशाचादिकृताद् रोगादिरूपात् [अभिशोचनात् कृत्याकृता-
च्छोकात्] सहस्रवीर्यः अपरिमितसामर्थ्यो जङ्घिडः [जङ्घिड] वृक्षविकारो म-
णिः नः अस्मान् विश्वतः विश्वस्माद् उदीरिताजम्भादेः परि पानु परि-
रक्षतु । ॥ “उपसर्गाद् बहुलम्” [इति] नसोपि णत्वम् । विश्वत
इति । विश्वशब्दात् “यञ्म्यास्तसिल्” । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य
उदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

अयं विष्कन्धं सहतेयं बाधते अत्तिणः ।

अयं नो विश्वभेषजो जङ्घिडः पातंहसः ॥ ३ ॥

अयम् । विऽस्कन्धम् । सहते । अयम् । बाधते । अत्तिणः ।

अयम् । नः । विश्वभेषजः । जङ्घिडः । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः विस्कन्धम् परकृतं सहते । अभिभवतीत्यर्थः ॥
अयम् उक्तो मणिः अत्तिणः अन्नं भक्षकान् कृत्यादीन् बाधते नाश-
यति । ॥ अद भक्षणे इत्यस्माद् अदेस्त्रिनिश्च [उ० ४. ६८] इति त्रि-
निप्रत्ययः ॥ । अयं मणिः नः अस्माकं विश्वभेषजः विश्वेषां रोगा-
दीनां निवर्तकः । यद्वा विश्वं कृत्स्नं भेषजं यस्मिन् । सकलौषधात्मक इ-
त्यर्थः । ॥ “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्व-
म् ॥ । जङ्घिडो मणिः अंहसः पापात् पानु रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

देवैर्दत्तेन मणिना जङ्घिडेन मयोभुवा ।

विष्कन्धं सर्वा रक्षांसि व्यायामे संहामहे ॥ ४ ॥

देवैः । दत्तेन । मणिना । जङ्घिडेन । मयःभुवा ।

विऽस्कन्धम् । सर्वा । रक्षांसि । विऽआयामे । संहामहे ॥ ४ ॥

देवैः अश्यादिभिर्दत्तेन । अनेन अमोघवीर्यत्वम् अस्योक्तम् । मयोभु-
 वा । मय इति सुखनाम । तद् भवत्यस्माद् इति मयोभूः । ॥ “किप्
 च” इति किप् ॥ यद्वा मयसः सुखस्य भावयिता उत्पादयि-
 ता । ॥ अन्तर्णीतण्यर्थाद् भवतेः किप् ॥ तेन जङ्घिडेन उ-
 क्तेन मणिना । ॥ करणे तृतीया ॥ विस्कन्धम् विघ्नं [तथा]
 तद्धेतुभूतानि सर्वा सर्वाणि रक्षांसि रक्षःशब्दोपलक्षितान् भूतमेतपिशाचा-
 दीन् व्यायामे संचरणे । निमित्तभूते सतीत्यर्थः । ॥ व्याङ्पूर्वाद् य-
 मेर्भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य” इति वृद्धिप्रतिषेधो न भ-
 वति । अस्य अनुदात्तोपदेशत्वात् ॥ यद्वा । ॥ व्यायच्छन्ति
 संचरन्ति अस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् ॥ संचरणप्रदेशे सहामहे
 अभिभवामः ॥

पञ्चमी ॥

शणश्च मा जङ्घिडश्च विष्कन्धादभि रक्षताम् ।

अरण्यादन्य आभृतः कृष्या अन्यो रसेभ्यः ॥ ५ ॥

शणः । च । मा । जङ्घिडः । च । विष्कन्धात् । अभि । रक्षताम् ।

अरण्यात् । अन्यः । आभृतः । कृष्याः । अन्यः । रसेभ्यः ॥ ५ ॥

शणः प्रसिद्धः मणिवन्धनसूत्रप्रकृतिभूतः । जङ्घिड उक्तः । चशब्दौ
 परस्परसमुच्चयार्थौ । तावुभौ विस्कन्धात् उक्ताद् मा माम् अभि रक्ष-
 ताम् अभितः सर्वतः पालयताम् । तावेव दर्शयति । अन्यः तयोरेकः ।
 जङ्घिड इत्यर्थः । अरण्यात् वनाद् आभृतः आहृतः । ॥ “हग्रहो-
 र्भैरुद्वन्दसि” इति भवत् ॥ अन्यः एकः शणः कृष्याः । कृषिः
 कर्षकव्यापारविशेषः । तस्मात् रसेभ्यः ओषधिसारभूतकाष्ठेभ्यः । आभृत
 इति संवन्धः । एवम् आनीतौ शणजङ्घिडौ विस्कन्धाद् रक्षताम् इति
 संवन्धः ॥

षष्ठी ॥

कृत्यादूर्ध्विरयं मणिरथो अरातिदूर्ध्विः ।

अथो सहस्वान् जङ्घिडः प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

कृत्याऽदूषिः । अयम् । मणिः । अथो इति । अरातिऽदूषिः ।

अथो इति । सहस्वान् । जङ्घिडः । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

मणेः प्रशंसापूर्वकम् अभिलषितफलसाधनत्वं प्रदर्श्यते । अयम् उक्तो मणिः कृत्यादूषिः । परकृताभिचारक्रियाजन्या पीडाकरी काचिच्छक्तिः कृत्या । तस्या निवारकः । ॥ दुषेर्ण्यन्ताद् अच इः [उ० ४. १३८] इति इकारप्रत्ययः ॥ अथो अपि च अरातिदूषिः । अरातयः शत्रवः । तेषां दूषकः ॥ अथो अपि च सहस्वान् सहः अभिभवनसाधनं बलम् अभिभवनं वा तडान् । ॥ “तसौ मत्वर्थे” इति सकारान्तस्य भत्वेन पदत्वाभावाद् रुत्वाभावः ॥ एवंगुणविशिष्टो जङ्घिडः नः अस्माकम् आयूषि प्र तारिषत् । ॥ प्रपूर्वस्तरतिवृद्धयर्थः ॥ प्रवर्धयतु । ॥ प्र ण इति । “उपसर्गाद् बहुलम्” इति णत्वम् । तारिषदिति । तरतेः पञ्चमलकारे “सिन्वहुलं लेटि” इति सिप् । “सिन्वहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः” इति सिपो णिङ्भावाद् वृद्धिः । “लेटोडाटौ” इत्यङागमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

इति द्वितीयकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इन्द्र जुषस्व” इति सूक्तेन बलकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । यद् आह कौशिकः । “इन्द्र जुषस्वेतीन्द्रं बलकामः” इति [कौ० ७. १०] ॥

सोमाभिषवकाले अभिषवहोमेषु च अस्य विनियोगः । उक्तं वैताने । “इन्द्र जुषस्वेति राज्यभिषूयमाणेभिषवणहोमान् जुहोति” इति [वै० ३. ६] ॥

तथा षोडशग्रहे इन्द्रोपस्थानेपि एतत् सूक्तम् । [उक्तं] वैताने । “षोडशग्रहेष्विन्द्र जुषस्वेतीन्द्रम्” इति [वै० ४. १] ॥

तथा “ऐन्द्रीं विजयवलपुष्टिपशुकामस्य परचक्रागमे च” इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्तौ एतत् सूक्तं योजयेत् । उक्तं नक्षत्रकल्पे ।

“अथावापिकाः शान्तयः” इति प्रक्रम्य “इन्द्र जुषस्वेत्यैन्द्रायाम्” इति [न० क० १६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं जुषस्व प्र वृहा याहि शूर हरिभ्याम् ।

पिवा सुतस्य मतेरिह मधोश्चकानश्चारुर्मदाय ॥ १ ॥

इन्द्रं । जुषस्व । प्र । वृह । आ । याहि । शूर । हरिभ्याम् ।

पिवा । सुतस्य । मतेः । इह । मधोः । चकानः । चारुः । मदाय ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त जुषस्व प्रीयस्व । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ प्र वृह प्रकृष्टम् अभिलषितं फलं प्रापय ॥ हे शूर शौर्ययुक्त हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्याम् अश्याभ्याम् । ॥ हरी इन्द्रस्य इति हि यास्कः [निघ० १, १५] ॥ ताभ्याम् आ याहि अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छ ॥ आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे सुतस्य अभिषुतस्य मतेः । ॥ कर्मणि क्तिन् ॥ मननीयस्य । प्रशस्यत्येत्यर्थः । यद्वा । मतिरिति मेधाविनाम । तत्संबन्धिन इत्यर्थः । मधोः मधुररसस्य सोमस्य । भागम् इति शेषः । यद्वा ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां “चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि” इति षष्ठी ॥ उक्तविधं सोमं पिब । ॥ “द्वाचोतस्तिडः” इति सांहितिको दीर्घः ॥ एवं पीतः सोमः चकानः । ॥ चक तृप्ता इति धातोः शानच् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तर्पयन्नित्यर्थः । यद्वा । ॥ कै गै रै शब्दे इत्यस्मात् कर्मणि लिटः कानच् ॥ स्तूयमानः चारुः दशापवित्रेण शोधितत्वाभिर्मलः मदाय मदीयत्तये । भवतु इति शेषः । ॥ “मदोऽनुपसर्गे” इति भावे अप् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं जुठरै नव्यो न पूणस्व मधोर्दियो न ।

अस्य सुतस्य स्वर्णोपं त्वा मदाः सुवाचो अगुः ॥ २ ॥

इन्द्रं । जठरम् । नव्यः । न । पृणस्व । मधोः । दिवः । न ।

अस्य । सुतस्य । स्वर्णः । न । उप । त्वा । मदाः । सुवाचः । अगुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नव्यो न नूतन इव । ॥ “वस्वप्स्यौककविक्षेमवर्चोनिष्के-
वलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्” इति नवशब्दात् स्वार्थे यत् प्र-
त्ययः । उपमानोत्तरस्यो नञ् उपमार्थे वर्तते । दुर्मदासो न सुरायाम्
[ऋ० ८. २. १२] इत्युपमार्थीय उपरिष्ठाद् उपचारस्तस्य येनोपनिमीते इति
[नि० १. ४] यास्कवचनात् ॥ अनेन आदरातिशय उक्तः । मधोः
मधुरसस्य सोमस्य भागेन जठरम् स्त्रोदरकुहरं पृणस्व पूरय । ॥ पृ-
ण मीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणकर्मा ॥ तत्र दृष्टान्तः । दि-
वो न दिवः स्वर्गस्य संवन्धिना अमृतेनेव ॥ ततश्च सुतस्य अभिषुतस्य
अस्य सोमस्य सुवाचः स्तुतिरूपा मन्त्रात्मिकाः शोभना वाचो येषां त-
थाविधा मदाः मदकरा रसाः स्वर्णं स्वर्गे यथा तथा अत्रापि त्वा त्वाम्
उपागुः उपगच्छन्तु । ॥ एतेश्छान्दसे लुङि “इणो गा लुङि” इति
गादेशः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रं स्तुराषाणिमित्रो वृत्रं यो जघान यतीर्न ।

विभेदं वलं भृगुर्न संसहे शत्रून् मदे सोमस्य ॥ ३ ॥

इन्द्रः । तुराषाट् । मित्रः । वृत्रम् । यः । जघान । यतीः । न ।

विभेदं । वलम् । भृगुः । न । संसहे । शत्रून् । मदे । सोमस्य ॥ ३ ॥

तुराषाट् [तुरं] तूणं सहते अभिभवति शत्रून् इति तुराषाट् । ॥ “छ-
न्दसि सहः” इति सहेर्ण्वप्रत्ययः । “सहेः साङः सः” इति षत्व-
म् ॥ मित्रः सर्वप्राणिमित्रभूतो य इन्द्रः वृत्रम् एतन्नामानं त्वाष्ट्रम्

असुरम् आवारकं मेघं वा जघान हतवान् । ॥ उक्तं हि यास्केन ।
 तत् को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्वाप्तोसुर इत्यैतिहासिकाः [नि० २. १६]
 इति ॥ तत्र दृष्टान्तः । यतीर्न यतयो नाम नियमनशीला आसु-
 र्यः प्रजाः । ता इव । यद्वा अत्र यतिशब्देन वेदान्तार्थविचारशून्याः प-
 रिवाजका विवक्षिताः । तानिव । तथा च कौपीतकोपनिषदि इन्द्रवा-
 क्यम् । “त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अहनम् अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छस्” इति [कौ० उ० ३. १] । तथा भृगुर्न भृगुरिव वैलम् अङ्गि-
 रसां सत्तम आसीनानां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य स्थितं वैलनामा-
 नम् असुरं विभेद विदारितवान् ॥ एतत् सर्वं सामर्थ्यं सोमपानप्रभावनि-
 वन्धनम् इत्याह सप्तहे शत्रून् इति । सोमस्य पीतस्य मदे सति शत्रून्
 उदीरितान् सप्तहे अभिभूतवान् । ॥ एवाभ्यासलोपाभावश्छान्दसः ॥

चतुर्थी ॥

आ त्वा विशन्तु सुतासं इन्द्र पृणस्व कुक्षी विद्धिं शक्र धियेष्ठा नः
 शुधी हवं गिरों मे जुषस्वेन्द्र स्वयुग्भिर्मत्स्वेह महे रणाय ॥ ४ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । सुतासं । इन्द्र । पृणस्व । कुक्षी इति । विद्धि । श-
 क्र । धिया । आ । इहि । आ । नः ।

शुधि । हवम् । गिरः । मे । जुषस्व । आ । इन्द्र । स्वयुक्भिः । मत्स्व ।
 इह । महे । रणाय ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतासः सुता अभिपुताः सोमाः । ॥ “आजसेरसु-
 क्” ॥ त्वा त्वाम् आ विशन्तु प्रविशन्तु ॥ तैराविष्टैः सोमैः कुक्षी
 दक्षिणोत्तरकुक्षिद्वयं पृणस्व पूरय ॥ वृद्धिं वर्धय च । ॥ वृहेर्वृद्धार्थात्
 लोटि छान्दसः शपो लुक् । हेर्ध्यादेशे ढत्वष्ट्वजश्त्वानि ॥ हे शक्र

१ ABDESPFJ. विद्धि.

1 S' Kd यथा for तथा 2 So S' Kd. 3 So S' Kd. The sentence which began with
 य इन्द्रः being incomplete, we should read स for तथा, or read इन्द्रः before त्वरापाद and
 सर्वप्राणिभूतश्च भवति । for सर्वप्राणिभूतो. 4 S' Kd यत्.

नः अस्माकं धिया । धीरिति कर्मनाम । कर्मणा आवाहनस्तुत्यादिरूपेण
 एहि आगच्छ । यद्वा धिया अनुग्रहबुद्ध्या नः अस्मान् अभिलक्ष्य आ-
 गच्छ ॥ हवम अस्मदीयम् आह्वानं श्रुधि शृणु । ॥ हेजो “भावे-
 नुपसर्गस्य” इति अप् संप्रसारणं च । श्रुधीति । श्रु श्रवणे । विकर-
 णप्रत्ययस्य लुक् । “श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः । “अ-
 न्येषाम् अपि दृश्यते” इति सांहितिको दीर्घः ॥ तथा मे मदीया
 गिरः स्तुतिरूपा वाचः जुपस्व सेवस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा मम गिरः
 श्रुत्वा प्रीतो भव ॥ ततः हे इन्द्र इह अस्मिन् यज्ञे स्वयुग्भिः स्वसखि-
 भूतैर्मरुदादिभिर्देवैः सह मत्स्व सोमपानेन तृप्तो भव । ॥ मदी हवै ।
 व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ किमर्थम् ।
 महे महते रणाय रमणीयाय कर्मणे । कर्मफलसिद्धय इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रस्य नु प्रां वोचं वीर्याणि यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अह्वहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । नु । प्र । वोचम् । वीर्याणि । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अह्वन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्व-

तानाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु क्षिप्रं प्रा वोचम् ब्रवीमि । ॥ छा-
 न्दसो लुङ् । “अस्त्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्” इति ज्ञेः अङ् आदेशः ॥ व-
 ज्री वज्रवान् प्रथमानि आदिभूतानि प्रथितानि वा । ॥ प्रथ प्रख्याने
 इत्यस्मात् प्रथेरमच् [उ० ५. ६८] इति अमच् प्रत्ययः ॥ यानि
 वीर्याणि चकार कृतवान् । ॥ “यदुक्तानित्यम्” इति निघातप्रतिषेधे
 “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ कानि पुनस्तानीति
 तत्राह । अहिम् । आहननात् अहिः वृत्रोसुरो मेघो वा । ॥ आङि

1 A B D R S K S V have प्रा, and not प्र

1 S'Kd °पूर्वपदस्यो° for °पूर्वस्य उ°
 २८

अिहन्निभ्यां ह्रस्वश्च [उ० ४. १३७] इति डित् इण् प्रत्ययः ॥ तम्
 अहन् हतवान् । ॥ हन्तेर्लङि शपो लुकि “हल्ङ्यादि०”-लोपे रू-
 पम् । पादादित्वान्निघाताभावाद् अडागमस्य उदात्तत्वम् ॥ अनु
 तदनन्तरम् अपः तेन वृत्रेण निरुद्धानि उदकानि ततर्द जिहिंस विदा-
 रितवान् । मार्गप्रदानेन निःसारितवान् इत्यर्थः । ॥ उक्तृदिर् हिंसा-
 नादरयोः इति धातुः । अप इति । “ऊडिदम्” इत्यादिना शस उ-
 दात्तत्वम् ॥ पर्वतानाम् शिलोच्चयानां संबन्धिनीः वक्षणाः । नदी-
 नामैतत् । वहन्ति कूलानीति वक्षणा नद्यः । ताः प्राभिन्त विदारितवान् ॥

षष्ठी ॥

अहन्निहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्ग्यं ततक्ष ।

वाश्चा इव धेनवः स्यन्दमाना अज्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ ६ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्ग्यम् ।
 ततक्ष ।

वाश्चाऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अज्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः ।

आपः ॥ ६ ॥

प्रसवणे । अस्मात् लटः शानच् । “अदुपदेशाह्यसार्वाधानुक्तं” [इति]
 अनुदात्तत्वे धानुस्वरः ॥ तथाविधा आपः अजः अजसा अन्यैर-
 निरुद्धाः समुद्रम् सरित्पतिम् अव जग्मुः अवाङ्मुखाः सत्यः प्रापुः ॥

सप्तमी ॥

वृषायमा॑णो अ॒वृणी॑त॒ सोमं॑ त्रिक॑द्रुकेष्वपि॒वत्सु॑तस्य ।

आ सा॒यकं॑ म॒घवा॑दत्त॒ वज्र॑म॒हन्नेन॑ प्रथम॒जाम॑हीनाम् ॥ ७ ॥

वृष॒ऽयमा॑नः । अ॒वृणी॑त । सोम॑म् । त्रि॒ऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒वत् । सु॒तस्य॑ ।

आ । सा॒यकम् । म॒घ॒ऽवा । अ॒दत्त॑ । वज्र॑म् । अ॒हन् । ए॒नम् । प्र॒थ-

म॒ऽजाम् । अ॒हीनाम् ॥ ७ ॥

वृषायमाणः वृषेव आचरन्निन्द्रः सोमम् सोमात्मकं प्रशस्तम् अन्न-
 म अवृणीत । ॥ वृङ् संभक्तौ ॥ । प्रजापतेः स्रष्टुः सकाशाद्
 वृतवान् । ॥ वृषशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति आचारार्थं
 क्यङ् । “अकृत्सार्वाधानुक्तयोः” इति दीर्घः ॥ अनन्तरं त्रिकद्रु-
 केषु पूर्वम् अभिसवन्त्यहं त्रिकद्रुकशब्देन उच्यते । तद् उक्तम् आपस्त-
 म्बेन “ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः” इति । त्रयः सन्तः कद्रवन्ति कु-
 टिलम् आवर्तन्ते संवत्सरसत्त इति त्रिकद्रुकाः । तेषु सोमयागेषु सुत-
 स्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ । अभिषुतं सोमम् अपिवत् ॥ पीत्वा
 लब्धवलः सन् मघवा इन्द्रः सायकम् । ॥ षो अन्तर्कर्मणि । अ-
 स्मात् ण्वुल् ॥ । शत्रूणां घातकं वज्रम् आदत्त अगृह्णात् । ॥ “आ-
 ङो दोऽनास्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ । ततः अहीनाम् आहन्तृणा-
 म असुराणां प्रथमजान् प्रथमजातम् एनम् वज्रम् अहन् हतवान् । ॥ ए-
 नम् इति । अन्वादेशे एनादेशोनुदात्तः । प्रथमजाम् इति । प्रथमं जा-
 यत इति प्रथमजाः । “जनसनखनकमगमो विट्” इति विट् । “वि-
 ङ्नोरनुनासिकस्यात्” इत्याच्चम् ॥

इति प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमोनुवाकः ।

द्वितीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “समास्त्राग्ने” इति प्रथमं सूक्तम् । अनेन संपत्कामः अग्नेर्यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् । “समास्त्राग्ने [२. ६] अभ्यर्चत [७. ८२] इत्यग्निं संपत्कामः” इति [कौ० ७. १०] कौशिकसूत्रात् ॥

तथा भूतरोगचोरादिभयेन दारुणे संवत्सरे सति तच्छ्रान्तये अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । तथा च सूत्रम् । “अथ यत्रैतत् समा दारुणा भवन्ति” इति प्रक्रम्य “समास्त्राग्ने इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. १०] ॥

तथा अग्निचयने प्राजापत्ये पशौ सामिधेनीकाले ब्रह्मा एतत् सूक्तं जपेत् । “समास्त्राग्ने इति जपति” इति [वै० ५. १] वैतानसूत्रात् ॥

तथा “आग्नेयीम् अग्निभ्ये सर्वकामस्य च” इति [न० क० १७] विहितायाम् आग्नेय्यां महाशान्तौ एतत् सूक्तं योजयेत् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “समास्त्राग्नेभ्यर्चतेत्याग्नेय्याम्” इति [न० क० १८] ॥

राज्ञो रात्रौ आरात्रिकविधाने “अति निहः” [२. ६. ५] इत्यनया दीपं प्रज्वालयेत् । उक्तं परिशिष्टे ।

कृत्वा पिष्टमयं दीपं सुवर्तिलेहसंसवम् ।

अति निहः प्रान्यान् इति द्वाभ्यामेनं^३ प्रदीपयेत् । इति [प० ७. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

समास्त्राग्ने ऋतवो^१ वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

समाः । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्धयन्तु । समऽवत्सराः । ऋषयः । यानि । सत्या ।

सम् । दिव्येन । दीदिहि । रोचनेन । विश्वाः । आ । भाहि । प्रदिशः ।
चतस्रः ॥ १ ॥

हे अग्ने समाः संवत्सरास्ता त्वां वर्धयन्तु । ऋतवश्च त्वां वर्धयन्तु ।
पुनः संवत्सरशब्देन मासार्धमासदिवसरूपाः तदवयवाश्च त्वां वर्धयन्तु ।
ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठप्रभृतयः । यानि अन्यानि च सत्या सत्यानि पृ-
थिव्यादीनि तानि च त्वां वर्धयन्तु । ॥ “शेखन्दसि बहुलम्” इ-
ति शैलौषः ॥ स त्वं तैर्वर्धितो दिव्येन द्युलोकार्हेण आत्मीये-
न । ॥ “छन्दसि च” इति यः ॥ रोचनेन रोचमानेन व-
पुषा । ॥ रुच दीप्तौ इत्यस्माद् “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति गु-
च् ॥ सं दीदिहि सम्यग् दीव्य दीप्यस्व वा । ॥ दीव्यते: “व-
हुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः । “तुजादीनाम्” इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वम् । “लोपो व्योर्वलि” इति लोपः । धात्वन्तरं वा दीदेतिश्छान्द-
सो दीप्तिकर्मा ॥ तथा दीप्तश्च त्वं विश्वाः सर्वाश्चतस्रः प्रदिशः
प्रकृष्टाः प्राच्याद्या महादिशः आ भाहि प्रकाशय । प्रदिशां प्रकाशने
किं पुनर्विदिशांम् इत्यष्टानामपि दिशां प्रकाशलभः ॥

द्वितीया ॥

सं चेध्यस्वाग्ने प्र च वर्धयेममुञ्चं तिष्ठ महते सौभगाय ।

मा ते रिपन्नुपसत्तारो अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

सम् । च । इध्यस्व । अग्ने । प्र । च । वर्धय । इमम् । उत् । च । तिष्ठ ।
महते । सौभगाय ।

मा । ते । रिपन् । उपसत्तारः । अग्ने । ब्रह्माणः । ते । यशसः । सन्तु ।

मा । अन्ये ॥ २ ॥

हे अग्ने समिध्यस्व च स्वयमेव समिद्धो भव । ॥ इन्धी दीप्तौ ।
कर्मकर्तरि यकि “अनिदिताम्” इति नलोपः ॥ इमम् यजमा-
नं [प्र] वर्धय च समृद्धकामं कुरु । ॥ “चवायोगे मथमा” इति इ-

ध्यस्तेति प्रथमा तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते ॥ उत्तिष्ठ च उत्साहवान् भव । ॥ “उदोनूर्ध्वकर्मणि” इत्यात्मनेपदं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । “उद् ईहायाम्” इति वचनाद् अनीहाविषयो वा द्रष्टव्यः ॥ यद्वा ऊर्ध्वं उत्क्षिप्तो भव । ॥ ततश्च ऊर्ध्वकर्मत्वाद् आत्मनेपदाभावः ॥ किमर्थम् । महते सौभगाय सुश्रीकत्वाय । यजमानस्येति शेषः । ॥ “वृहन्महतीरुपसंख्यानम्” इति महतो विभक्तेरुदात्तत्वम् । उज्जात्रादिषु “सुभग मन्त्रे” इति पाठाद् अञ् । “सुभगस्य मन्त्र उत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते” इति भगान्तलक्षणवृद्धयभावः ॥ हे अग्ने ईदं चाप्यस्तु । [ते] तव उपसत्तारः उपसदनकर्तारः परिचारका ऋत्विग्यजमाना मा रिपन् मा विनश्यन्तु सम्यक् कर्मणि वर्तन्ताम् । ॥ रिप हिंसायाम् । अस्माद् व्यत्ययेन हेः अङ् आदेशः । सदेस्तृचि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ब्राह्मणः ब्राह्मणाः ते त्वदीया ऋत्विग्यजमानाः तत्परिचरणे वर्तमाना यशसः सन्तु यशस्विनो भवन्तु । अन्ये ये तत्परिचरणपराङ्मुखास्त्वदीया न भवन्ति ते मा भूवन् । यशस्विन इत्यनुषङ्गः । ॥ यशःशब्दात् “तत्करोति” इति णिच् । तदन्ताद् असुनि णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण असुन उदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे भवा नः ।

सपत्नहासै अभिमातिजिद् भव स्वे गर्ये जागृह्यमयुच्छन् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः । अग्ने । सम्ऽवरणे ।

भव । नः ।

सपत्नऽहा । अग्ने । अभिमातिजित् । भव । स्वे । गर्ये । जागृहि । अग्र-

युच्छन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानास्त्वां वृणते संभजन्ते आराधयन्ति ॥ तस्मात् नः अस्माकं संभाव्यमानप्रसादानां शिवः शान्तो भूत्वा

संवरणे भव विद्यमानस्यापि प्रमादस्य संछादने वर्तस्व । सा तत्प्रकाश-
नेन क्रोधं कार्षीरित्यर्थः । ॥ “द्व्यचोतस्तिष्ठः” इति भवशब्दस्य सां-
हितिको दीर्घः ॥ किं च हे अग्ने सपत्नहा अस्मदीयानां शत्रूणां
हन्ता अभिमातिजित् । अभिमातिः पाप्मा । श्रूयते हि । “पाप्मा वा
अभिमातिः” इति [तै० सं० २, १, ३, ५] । तस्य जेता भव ॥ स्वे आ-
त्मीये [गये] । गृहनामैतत् । गृहे अग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् । ॥ यु-
द्ध प्रमादे ॥ जागृहि प्रबुध्यस्व । आदरवान् वर्तस्व ॥

चतुर्थी ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वेन सं रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधा यतस्व ।

सजातानां मध्यमेष्टा राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहि ॥ ४ ॥

क्षत्रेण । अग्ने । स्वेन । सम् । रभस्व । मित्रेण । अग्ने । मित्रधा । यतस्व ।
सजातानाम् । मध्यमेष्टाः । राज्ञाम् । अग्ने । विहव्यः । दीदिहि ।
इह ॥ ४ ॥

हे अग्ने स्वेन आत्मीयेन क्षत्रेण । बलनामैतत् । बलेन सं रभस्व सं-
रब्धो भव । संगतो भवेत्यर्थः । ॥ रभ रभस्ये ॥ किं च
हे अग्ने मित्रधाः मित्राणां पोषकः । ॥ मित्रशब्दोपपदाद् धाजो
विचि रूपम् ॥ मित्रेण मित्रभावेन यतस्व उपकरोमीत्येव वर्तस्व
मा उदासिष्टाः । ॥ यती प्रयत्ने ॥ अपि च सजातानाम् स-
मानं जातानां ब्राह्मणानाम् । प्रजापतिमुखाद् उत्पन्नत्वाद् अग्नेर्ब्राह्मणानां
च सजातत्वम् । मध्यमेष्टाः । मध्यमेव मध्यमम् । ॥ स्वार्थे “मध्या-
न्मः” ॥ तत्र स्यात्ता । यद्वा सजातानां मध्ये भवो मध्यमः य-
जमानः । तेषाम् उपजीव्यः । तत्र सदा स्यात्ता । ॥ तिष्ठतेर्विच् ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् । सुपामादिवात् पत्वम् ॥ राज्ञाम्
क्षत्रियाणामपि विहव्यः विहवेषु भवः । विविधं हूयन्ते आहूयन्ते दे-
वा एषिति विहवा यज्ञाः । ॥ “हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु” इ-
ति अप् संप्रसारणं च । ततो “भवे छन्दसि” इति यत् ॥ यद्वा वि-

विधानि हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि यस्य स तथोक्तः । ॥ अ-
स्मिन् पक्षे छान्दसम् अन्तस्वरितत्वम् ॥ । हे अग्ने एवंभूतस्त्वम् इह
अस्मिन् कर्मणि दीदिहि दीप्यस्व । ॥ दीदेतिव्याख्यातम् ॥

पञ्चमी ॥

अति॒ निहो॑ अति॒ सृ॒धोत्य॑चि॒त्तीरति॒ द्विपः॑ ।

विश्वा॑ ह्यग्नि॒ दुरिता॑ त॒रं त्वमथा॑स्मभ्यं॒ सहवी॑रं॒ रयि॑ दाः ॥ ५ ॥

अति॑ । निहोः । अति॑ । सृ॒धः । अति॑ । अचि॒त्तीः । अति॑ । द्विपः ।

विश्वा॑ । हि । अग्ने॑ । दुःऽदृता । त॒रं । त्वम् । अर्थ॑ । अ॒स्मभ्यम् । सह॒वी-
रम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

निहः निहन्तृन् विषयजान् दोषान् । ॥ हन्तेः क्तिपि टिलोपश्छान्दसः ॥ । यद्वा निकृष्टा गतीः श्वशूकरादियोनिप्राप्तिरूपाः । ॥ ओ-
हाङ् गतौ । क्विबन्तात् शसि “आतो धातोः” इत्याकारलोपः । उ-
दात्तनिवृत्तिस्वरौ व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥ । तान् अति । तरेति संव-
न्धः । ॥ स चान्तर्णीतण्यर्थः ॥ । अतितारय । तद्धेतुभूतपापजाल-
विनाशनेन तदपि विनाशयेत्यर्थः । [सिधैः ।] ॥ सेधतिः शोषण-
कर्मा छान्दसः । ततः क्तिप् ॥ । देहशोषकान् रोगान् अतितारय ।
अचि॒त्तीः अशोभनबुद्धीः पापप्रवणा अतितारय । द्विपः द्वेष्टृन् शत्रून्श्च
अतितारय । हिशब्दः समुच्चयार्थः । किं बहुना । हे अग्ने त्वं विश्वा वि-
श्वान्यपि [दुरिता] दुरितानि दुर्गतानि अति तर अतितारय ॥ अथ अनन्त-
रम् अस्मभ्यं सहवीरम् पुत्रपौत्रादिसहितं रयिम् धनं दाः देहि । ॥ छान्द-
से लुङि “गातिस्थापुषा” इति सिचो लुक् । “बहुलं छन्दस्यमाङ्यो-
गेपि” इति अडभावः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति तुल्यक्रियायोगे
बहुव्रीहौ “वोपसर्जनस्य” इति सहस्य सभावो विकल्पितत्वात् न प्रवर्त-

१ B P J V क्रियो०. We with A D K R S P. २ B K V तर. We with A D R S P
P J. ३ J P सृधः. We with P K. ४ P P J K विश्वा.. We with Sāyana. ५ So
we with P P J.

ते । “एवमादीनाम् अन्तः” [फि० ४. १४] इति सहशब्दः अन्तोदात्तः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अघद्विष्टा” इति सूक्तेन लौकिकवैदिकाक्रोशयोर्ब्राह्मणशापे क्रूरचक्षुः-
पुरुषदृष्टिनिपाते पिशाचयक्षादिभये च यवमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य वधीया-
त् । सूत्रितं हि । “अघद्विष्टा [२. ७] शं नो देवी [२. २५] वरणः
[६. ८५]” इति प्रकृत्य “प्रथमेन मन्त्रोक्तं वधाति” इति [कौ० ४. २] ॥

“भार्गवीं नक्षत्रग्रहोपसृष्टभयार्तरोगगृहीतानाम्” इति [न० क० १७]
विहितायां भार्गव्यां महाशान्तौ सहस्रकाण्डमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् ।
उक्तं नक्षत्रकल्पे “अघद्विष्टा देवजातेति सहस्रकाण्डं भार्गव्याम्” इति
[न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अघद्विष्टा देवजाता वीरुच्छपथयोपनी ।

आपो मलमिव प्राणैक्षीत् सर्वान् मच्छपथ्यो अधि ॥ १ ॥

अघद्विष्टा । देवजाता । वीरुत् । शपथयोपनी ।

आपः । मलमिव । प्र । अनैक्षीत् । सर्वान् । मत् । शपथान् । अधि ॥ १ ॥

अघद्विष्टा अघस्य पिशाचरक्षःप्रभृतिजनितस्य पापस्य द्वेविणी विनाश-
यित्री । ॥ द्विष अग्रीतौ इत्यस्मात् कर्तरि क्तः ॥ देवजाता
देवैर्निर्मिता देवार्थं वा उत्पन्ना शपथयोपनी लौकिकस्य वैदिकस्य च ब्रा-
ह्मणादिकृतस्य शापस्य विमोहनी निवारयित्री । ॥ युप रूप विमोह-
ने । अस्मात् करणे ल्युट् ॥ एवंविधा वीरुत् विरोधनशीला दूर्वा
यवो वा । सर्वान् उक्तविधान् [शपथान्] शापान् मत् मत्तः । ॥ अ-
धिः पञ्चम्यर्थानुवादी । “अधिपरी अनर्थकौ” इत्यनर्थको वा ॥ प्रा-
णैक्षीत् प्रकर्षेण प्रक्षालयतु । तज्जनितम् अरिष्टम् असन्तो निःशेषं वि-
योजयतु इत्यर्थः । ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः । अस्माच्छान्दसे लुङि
“इरितो वा” इत्यङ्भावे सिचि रूपम् । “उपसर्गाद् असमासेपि णो-

पदेऽशस्य” इति णत्वम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । आपो मलमिव । यथा आपः शरीरादिगतं मलं स्वेदपङ्कादिरूपं प्रक्षालयन्ति ॥

द्वितीया ॥

यश्च सापत्नः शपथो जाम्याः शपथश्च यः ।

ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात् सर्वं तन्नो अधस्पदम् ॥ २ ॥

यः । च । सापत्नः । शपथः । जाम्याः । शपथः । च । यः ।

ब्रह्मा । यत् । मन्युतः । शपात् । सर्वम् । तत् । नः । अधःस्पदम् ॥ २ ॥

उक्तान् शपथान् विशेषतो दर्शयति । सापत्नः सपत्नो द्वेषो इष्टा च । ॥ “व्यन्तसपत्ने” इति सूत्रेणुवादात् । सपत्नीव सपत्न इति इ-
वाच्यं अकारप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ तत्संवन्धी यश्च आक्रोशादिरू-
पः शपथः । जाम्याः जामिः सहोत्पन्ना भगिनी । ॥ न जामये
भगिन्यै जामिरन्येस्यां जनयन्तीति हि यास्कः [नि० ३. ६] ॥ तस्या-
श्च यः शपथः । जामिशब्दः सहजातानाम् उपलक्षणम् । ॥ “उदा-
त्तपथो हल्पूर्वात्” इति जामिशब्दात् पठ्या उदात्तत्वम् ॥ ब्रह्मा
ब्राह्मणः मन्युतः क्रोधात् यत् शपात् शपेत् । ॥ यद् इति । क्रियाविशे-
षणत्वान्नपुंसकत्वम् । शप आक्रोशे । “लेटोडाटौ” इत्याडागमः ॥ स-
र्वम् तत् उक्तं त्रिविधं शपथजातं नः अस्माकम् अधस्पदम् पादस्याध-
स्तात् । अस्पदसंस्पृष्टं भवतु इत्यर्थः । ॥ “अधःशिरसी पदे” इति
विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

तृतीया ॥

दिवो मूलं सवततं पृथिव्या अध्युत्ततम् ।

तेन सहस्रं काण्डेन परि णः पाहि विश्वतः ॥ ३ ॥

दिवः । मूलम् । अवततम् । पृथिव्याः । अधि । उतततम् ।

तेन । सहस्रं काण्डेन । परि । नः । पाहि । विश्वतः ॥ ३ ॥

दिवः चुलोकात् अवततम् अवाङ्मुखं प्रसृतं मूलम् मूलवद् अवस्थितम् ।
 पृथिव्याः । अधिरुपर्यर्थः । पृथिव्या उपरि उन्नतम् ऊर्ध्वम् उन्नतं वा
 विस्तृतम् । लोकद्वयं व्याप्य वर्तमानम् इत्यर्थः ॥ तेन उक्तलक्षणेन स-
 हस्रकाण्डेन । सहस्रशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकपर्वात्मना । ॥ इ-
 त्यंभावे तृतीया ॥ हे मणे नः अस्मान् विश्वतः सर्वस्मात् शपात्
 परि पाहि परितः सर्वतः पालय । इह परिशब्दः पालनकात्कर्तव्यम् आ-
 ह । ॥ विश्वत इति । “भीवार्थानां भयहेतुः” इत्यपादानसंज्ञायां
 पञ्चम्यास्तसिल् ॥

चतुर्थी ॥

परि मां परि मे प्रजां परि णः पाहि यद् धनम् ।

अरातिर्नां मा तारीन्मा नस्तारिषुरभिमातयः ॥ ४ ॥

परि । माम् । परि । मे । प्रजाम् । परि । नः । पाहि । यत् । धनम् ।

अरातिः । नः । मा । तारीत् । मा । नः । तारिषुः । अभिऽमातयः ॥ ४ ॥

हे मणे मां परि पाहि ॥ मे मदीयां प्रजाम् प्रजायत इति प्रजा ता
 पुत्रपौत्रादिरूपां परि पाहि ॥ नः अस्माकं यद् धनम् अस्ति तदपि प-
 रि पाहि । ब्राह्मणाद्याक्रोशेन आत्मपुत्रपौत्रधनादिनाशो भवतीति तदभावः
 प्रार्थ्यते ॥ शत्रुकृतपीडाभावम् अभ्यर्थ्य तत्कर्तृणां शत्रूणाम् अभावः प्र-
 र्थ्यते । नः अस्मान् अरातिः शत्रुर्मा तारीत् मातिक्रामतु ॥ अभिमात-
 यः हन्तुम् अभिमन्यमानाः पिशाचयक्षादिरूपाः शत्रवो नः अस्मान् मा
 तारिषुः मातिक्रामन्तु मा हिंसन्तु । ॥ तरतेर्माङि लुङि “न मा-
 ङ्योगे” इत्यडभावः ॥

पञ्चमी ॥

शुत्तारमेतु शपथो यः सुहृर्तेन नः सह ।

१ This is the reading of AB^{BB} DKR^{SS} PP^{JJ} JV See Rn २ R^० पूर्णं We
 with AB^{BD} DK^{SS} V ३ For सुहृर्तेन ^{SS} सुहृत्तेन and PP^{JJ} JV सुहृत्तेन । We with
 AB^{Br} ^{BD} DK^R V.

चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणीमसि ॥ ५ ॥

शृणारम । एतु । शपथः । यः । सुहार्त । तेन । नः । सह ।

चक्षुःसमन्त्रस्य । दुःहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृणीमसि ॥ ५ ॥

अन्यकृतस्य शपथस्य आत्मसंबन्धं परिहृत्य ब्राह्मणाद्याक्रोशस्य अमोघ-
त्वात् शनैव विषयो भवतु इत्याह । शृणारम शपकर्तारं पुरुषं शपथः त-
कृतः शपः प्रतिनिवृत्त्य एतु प्रामोतु ॥ यः पुरुषः सुहार्त शोभनहार्दः
सुमनस्कः । अनुकूलकारीत्यर्थः । हृदये भवं हार्दम् । ॥ हृदयश-
ब्दात् प्राग्दीव्यतीये अणि “हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु” इति ह्रस्वावे अ-
न्यलोपश्छान्दसः । यद्वा हार्दम् आनुकूल्यं करोति हार्दयति । हार्दयतेः
किपि णिलोपे रूपम् ॥ तेन सुहृदयेन मित्रेण सह नः अस्माकम् ।
सुखं भवतु इति शेषः ॥ मन्त्रस्य गुप्तं भाषमाणस्य पिशुनस्य । ॥ म-
त्रि गुप्तभाषणे इत्यस्मात् पचाद्यच् ॥ अत एव दुर्हार्दः दुष्टहृदय-
स्य । सुहार्तशब्दवद् व्युत्पत्तिः । एतादृशस्य क्रूरस्य चक्षुः सदोषम् अक्षि
पृष्टीः । पृष्ठयः पर्शवः पार्श्वस्थीनि । अनेन सर्वे अवयवा उपलक्ष्यन्ते ।
तान् अपि शृणीमसि शृणीमः हिंसः । समन्त्रक्रमणिवन्धनप्रभावाद् वयं
लौकिकवैदिकाक्रोशब्राह्मणशपक्रूरचक्षुर्दर्शनादिकृतान् दोषान् विनाशयाम
इत्यर्थः । ॥ शृ हिंसायाम् । ष्वादिवात् ह्रस्वत्वम् । “इदन्तो मसिः” ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदगातां भगवती” इति सूक्तेन कुलागतकुष्ठस्यग्रहण्यादिरोगशान्त-
ये उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य गृहाद् बहिर्व्यापितम् अवसिञ्चेत् ॥

अत्र “अपेयम्” इति द्वितीयया ऋचा उक्तव्याधिशान्तये व्युष्टायां रा-
त्रौ उक्तप्रकारेणैव अवसेकं कुर्यात् ॥

“वभ्रोः” इति तृतीयया अर्जुनकाष्ठयवबुसतिलपिञ्जिकाः एकीकृत्य अ-
भिमन्त्र्य वमीयात् ॥

१ So all our authorities. The word चक्षुर्मन्त्रस्य has to be taken as qualifying दुर्हार्दः. Also see XII. 45 9 २ A B K R S V पृष्टी. B पृष्टि. We with DS ३ P P J सुहार्त K सुहार्. We with the Smṛitī. ४ So P P J K V, and rightly.

तथा अनयैव ऋचा आकृतिलोष्टं वल्मीकमृत्तिकां वा जीवपशुचर्मणा आवेष्ट्य पूर्ववद् वधीयात् ॥

“नमस्ते लाङ्गलेभ्यः” इति चतुर्थ्या उदकघटम् अभिमन्त्र्य वृषभयुक्तस्य हलस्य अधस्ताद् व्याधितम् अवस्थाप्य तेनोदकेन अवसिञ्चेत् ॥

“नमः सनिस्त्रसाक्षेभ्यः” इति पञ्चम्या शून्यगृहे उदकघटं संपात्य जरहति च अन्ते संपात्य तदन्ते शालातृणानि आस्तीर्य तत्र व्याधितं स्यापयित्वा तेन घटोदकेन आचामयेत् अवसिञ्चेच्च ॥

सूत्रितं हि । “उदगाताम्[२, ८] इत्याप्तावयति वहिः अपेयम्[२] इति “व्युच्छन्त्याम् वध्नोः[३] इति मन्त्रोक्तम् आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जी-
“वकोषण्यामुत्तीर्य वधाति । नमस्ते लाङ्गलेभ्यः[४] इति सीरयोगम् अधि-
“शिरोवसिञ्चति । नमः सनिस्त्रसाक्षेभ्यः[५] इति शून्यशालायाम् अप्सु संपा-
“तान् आनयत्युत्तरं जरन्वाते सशालातृणे तस्मिन्नाचामयत्याप्तावयति” इति [कौ० ४, ३] ॥ एवं सूक्तेन ऋग्भिश्च क्रियमाणानि कर्माणि उक्तक्षेत्रियव्या-
ध्ये विकल्पेन कुर्यात् । अवसेकबन्धनाभावनादीनां सूत्रकृता पृथङ्निर्दिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदगातां भगवती विचृतौ नाम तारके ॥

वि क्षेत्रियस्य सुद्धतामधमं पार्श्वमुत्तमम् ॥ १ ॥

उत् । अगाताम् । भगवती इति भगवती । विचृतौ । नाम । तारके इति ।

वि । क्षेत्रियस्य । सुद्धताम् । अधमम् । पार्श्वम् । उत्तमम् ॥ १ ॥

भगवती तेजस्विन्यौ विचृततः विमोचयतः बन्धम् इति विचृतौ । ॐ चृ-
ती हिंसाग्रन्थनयोः इत्यस्माद् विपूर्वात् क्तिप् । कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्न-
म् ॐ । एतन्नाम्यौ तारके मूलनक्षत्रम् । तदधिष्ठानमण्डलापेक्षया द्वि-
वचननिर्देशः । ॐ तथा च तैत्तिरीयकम् [तै० आ० २, ६, १] ।

अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके ।

प्रेहामृतस्य यच्छताम् एतद् बद्धकमोचनम् इति ।

विचृच्छब्दस्य मूलनक्षत्रपर्यायत्वं तत्रैव आम्नातम् । “विचृतौ नक्षत्रम् पितरो देवतापाढा नक्षत्रम् आपो देवता” [तै० सं० ४: ४, १०, २] इति ॥ तथाविधे नक्षत्रे उदगाताम् उदिते भवतः । ॥ “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ ते नक्षत्रे क्षेत्रियस्य । क्षेत्रे परक्षेत्रे पुत्रपौत्रादिशरीरे चिकित्स्यः क्षयकुष्ठादिदोषदूषितपितृमात्रादिशरीरावयवेभ्य आगतैः क्षयकुष्ठापसारादिरोगः क्षेत्रिय इत्युच्यते । ॥ “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति क्षेत्रियशब्दो निपात्यते ॥ तस्य क्षेत्रियरोगस्य अधमम् अधरकायाश्रितम् उत्तमम् ऊर्ध्वकायाश्रितं च पाशम् पाशवद् बन्धकं रोगबीजं वि मुञ्चताम् विमोचयताम् । ॥ मुचेल्लोति “शे मुचादीनाम्” इति नुम् ॥

द्वितीया ॥

अपेयं रात्र्युच्छ्रितपोच्छ्रित्वमिभिकृत्वरीः ।

वीरुत क्षेत्रियनाशन्यर्ष क्षेत्रियमुच्छ्रतु ॥ २ ॥

अर्ष । इयम् । रात्री । उच्छ्रतु । अर्ष । उच्छ्रन्तु । अभिऽकृत्वरीः ।

वीरुत । क्षेत्रियऽनाशनी । अर्ष । क्षेत्रियम् । उच्छ्रतु ॥ २ ॥

इयम् उषःकालीना रात्री रात्रिः । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति डी-प ॥ अपोच्छ्रतु विवासयतु । ॥ उच्छ्री विवासे ॥ यथा व्युच्छन्ती रात्रिस्तमो नाशयति एवं तमोवत् आवरकं क्षेत्रियव्याधिम् अपगमयतु इत्यर्थः । अनेन एतद्रोगचिकित्साकर्मणः कालः सूचितः ॥ अभिकृत्वरीः अभिकृत्वर्ष्यः अभितः रोगशान्तिं कुर्वाणाः आदित्यादिदेवता अपोच्छ्रन्तु प्रकृतं व्याधिम् अपगमयन्तु । ॥ अभिपूर्वात् करोतेः “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति कनिष् । ततस्तुगागमः । “वनो र च” इति डीवरेफौ । “वा छन्दसि” इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ य-

१ B 'पोच्छ्रित्वमि' We with ABDRSV

1 S Kd 'मोचयम्' 2 S' Kd नक्षेत्रे 3 S' Kd 'गतक्षय' 4 S' Kd 'वारच'

द्वा अभिकृत्वरीः कर्तनशीलाः अपस्मारादिरोगकारिण्यः पिशाच्यः अपो-
च्छन्तु अपगच्छन्तु ॥ किं च । क्षेत्रियनाशनी क्षेत्रियव्याधेर्विनाशयित्री
वीरुत या तत्तद्भोगमैषज्यप्रस्तावोक्ता ओषधिरस्ति सापि क्षेत्रियम् उक्तं रो-
गम् अपोच्छन्तु अपगमयन्तु ॥

तृतीया ॥

व॒ध्नोर्अ॒र्जुन॑काण्डस्य॒ यव॑स्य ते प॒ला॒त्या तिल॑स्य तिलपि॒ड्या ।

वी॒रु॒त क्षे॒त्रिय॑नाश॒न्यप॑ क्षे॒त्रिय॑मु॒च्छन्तु ॥ ३ ॥

व॒ध्नोः । अ॒र्जुन॑काण्डस्य । यव॑स्य । ते । प॒ला॒त्या । तिल॑स्य । तिल॑पि॒ड्या ।

वी॒रु॒त । क्षे॒त्रिय॑नाश॒नी । अप॑ । क्षे॒त्रिय॑म् । उ॒च्छन्तु ॥ ३ ॥

वध्नोः कपिलवर्णस्य अर्जुनकाण्डस्य अर्जुनाख्यवृक्षविशेषकाष्ठस्य । श-
कलेनेति शेषः । यवस्य । यवः प्रसिद्धः । तस्य पलात्या तुषेण तिल-
स्य तिलसंबन्धिन्या तिलपिड्या तिलसहितमज्र्या च कृतो मणिः हे रु-
ग्ण ते तव रोगम् अपोच्छन्तु ॥ वीरुदित्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

नम॑स्ते लाङ्ग॒लेभ्यो॑ नम॑ ई॒षायु॑गेभ्यः ।

वी॒रु॒त क्षे॒त्रिय॑नाश॒न्यप॑ क्षे॒त्रिय॑मु॒च्छन्तु ॥ ४ ॥

नमः॑ । ते । लाङ्ग॒लेभ्यः । नमः॑ । ई॒षायु॑गेभ्यः ।

वी॒रु॒त । क्षे॒त्रिय॑नाश॒नी । अप॑ । क्षे॒त्रिय॑म् । उ॒च्छन्तु ॥ ४ ॥

हे रुग्ण ते त्वद्भोगशमनाय लाङ्गलेभ्यः वृषभयुक्तसीरेभ्यो नमः ॥ ई-
षायुगेभ्यः ईषाश्च युगानि च तेभ्यश्च हलावयवेभ्यो नमः । उभयत्रापि
पूजायां बहुवचनम् । पीडाकररोगनिवर्तकत्वेन पूज्यत्वम् आरोप्य नमस्का-
रः कृतः । यद्वा हलादीनाम् अचेतनत्वेपि तदभिमानिदेवताभिप्रायेण न-
मस्कारः । तत्तद्भावाश्च भगवता वादरायणेन सूत्रितः । “अभिमानि-
व्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” इति [वा० २, १, ५] ॥ वीरुदित्यादि
गतम् ॥

पञ्चमी ॥

नमः सनिस्रसाक्षेभ्यो नमः संदेश्येभ्यः ।

नमः क्षेत्रस्य पतये वीरुक्षेत्रियनाशन्यपं क्षेत्रियमुच्छतु ॥ ५ ॥

नमः । सनिस्रस्रऽअक्षेभ्यः । नमः । समऽदेश्येभ्यः ।

नमः । क्षेत्रस्य । पतये । वीरुत् । क्षेत्रियऽनाशनी । अपं । क्षेत्रियम् । उ-
च्छतु ॥ ५ ॥

सनिस्रसाक्षेभ्यः सनीस्रस्रमानानि अतिशयेन विस्त्रंसमानानि विशीर्य-
माणानि अक्षाणि गवाक्षादिद्वाराणि येषां ते सनिस्रसाक्षाः । शून्यगृहा
इत्यर्थः । ॥ खंसु गतौ इत्यस्मात् यङन्ताद् घञि अतोलोपयलोपौ ।
“नीग्वञ्चुखंसु” इत्यभ्यासस्य नीग् आगमः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ ते-
भ्यः शून्यगृहेभ्यो नमः नमस्कारो भवतु ॥ संदेश्येभ्यः संदिश्यन्ते त्यज्यन्ते
तद्गतमृदादानेनेति संदेशाः जरङ्गर्ताः । तेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रस्य पतये शून्य-
गृहादिरूपस्य क्षेत्रस्याधिपतये एतन्नास्ते देवाय नमः । ॥ “पष्ठीयुक्त-
श्चन्दसि वा” इति पतिशब्दस्य प्रिसंज्ञायां “घेर्ङिति” इति गुणः ॥ यु-
पत्यसादाद् रोगशान्तिर्भवतु इति नमस्काराभिप्रायः ॥ वीरुत् क्षेत्रियना-
शनीत्यादि शिष्टं गतम् ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“दशवृक्ष” इति सूक्तेन ब्रह्मग्रहशान्तये पलाशौदुम्बरजम्बूकाम्पीलादि-
षु सूत्रोक्तेषु इच्छया दशवृक्षशकलानि गृहीत्वा तैर्लाक्षाहिरण्येन वेष्टितं म-
णिं कृत्वा संपात्य अभिमन्य वधीयात् ॥

तथैव एतत् सूक्तं दश ब्राह्मणाः ब्रह्मग्रहगृहीतं स्पृशन्तो जपेयुः ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “दशवृक्षेति शाकलो दश सुहृदो जपन्तो-
भिमृशन्ति” इति [कौ० ४. ३] ॥

† So we divide the *ruk* with A B D K R S. See R w २ So we with A B B P
B D R S V. See R w ३ P P J have पतये ॥ for पतये ।

तत्र प्रथमा ॥

दशवृक्ष मुञ्चेमं रक्षसो ग्राह्या अधि यैर्न जग्राह पर्वसु ।

अथो एनं वनस्पते जीवानां लोकमुन्नय ॥ १ ॥

दशवृक्ष । मुञ्च । इमम् । रक्षसः । ग्राह्याः । अधि । या । एनम् । जग्राह ।
पर्वसु ।

अथो इति । एनम् । वनस्पते । जीवानाम् । लोकम् । उत । नय ॥ १ ॥

हे दशवृक्ष पलाशौदुम्बरादिदशवृक्षशकलनिर्मित मणे रक्षसः ब्रह्मराक्ष-
सात् ग्राह्याः गृह्णातीति ग्राहिः राक्षसी । ॥ ग्रहेर्णिन् प्रात्य औ-
णादिकः ॥ । तस्याश्च । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । इ-
मम् गृहीतं पुरुषं मुञ्च मोचय । ॥ दशवृक्षेति । “आमन्वितस्य
च” इति पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । “आमन्वितं पूर्वम् अविद्यमानवत्”
इति तस्य अविद्यमानवद्भावात् पदपरत्वस्य अभावात् मुञ्चेत्यस्य “तिङु-
तिङः” इति निधाताभावे विकरणस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ । या ग्रा-
हिर्व्रह्मराक्षसी पर्वसु शरीरसंबन्धिषु अमावास्यादिपर्वसु वा एनम् पुरुषं
जग्राह गृहीतवती । तस्याः सकाशान्नोचयेति पूर्वेण संबन्धः । अमावा-
स्यायां रक्षसाम् उत्थानं च “येमावास्यां रात्रिम् उदस्युर्भोजम् अक्षि-
णः” इति [१. १६. १] प्राग् आम्नातम् ॥ अथो अपि च हे वनस्पते
वनानां पतिर्वनस्पतिः । ॥ पारस्करादिवात् सुडागमः ॥ । व-
नस्पतिविकार मणे एनम् गृहीतं पुरुषं जीवानाम् जीवतां प्राणिनां लो-
कम् स्थानं भूलोकम् उन्नय उद्धृत्य प्रापय । ग्रहावेशेन मृतप्रायं पुनर्जी-
वनयुक्तं कुरु इति भावः । ॥ “नीवह्योर्हरतेश्च” इति स्मरणाद् न-
यतिर्द्विकर्मकः ॥ ॥

द्वितीया ॥

आगादुदगादयं जीवानां व्रातमप्यगात् ।

अर्भूदु पुत्राणां पिता नृणां च भगवत्तमः ॥ २ ॥

आ । अगात् । उत । अगात् । अयम् । जीवानाम् । व्रातम् । अपि । अगात् ।

अभूत् । ऊं इति । पुत्राणाम् । पिता । नृणाम् । च । भगवत्तमः ॥ २ ॥

मणिप्रभावं वक्तुं मणिवन्धनसमनन्तरमेव अभिमतफलसिद्धिं दर्शयति । हे मणे त्वत्प्रसादाद् अयम् ग्रहाद् विनिर्मुक्तो लब्धजीवनः आगात् इमं लोकम् आगमत् ॥ उदगात् उदस्थात् । संचारक्षमोभूदित्यर्थः ॥ न केवलम् उत्थानम् जीवानाम् जीवतां जनानां वातम् समूहमपि अगात् प्रापत् । बन्धुजनैः सह व्यवहारम् अकार्षीदित्यर्थः ॥ उ अपि च पुत्राणाम् आत्मीयानां सुतानां पिता जनकोभूत् । मृतप्रायस्य आत्मनो गतं पितृत्वं पुनर्जीवनेन आगतम् इत्यर्थः । यद्वा जनिष्यमाणानां पुत्राणाम् उत्पादकोभूदित्यर्थः ॥ किं च नृणाम् मनुष्याणां मध्ये भगवत्तमः अतिशयितभाग्ययुक्तः संपन्नः । ॥ “नृ च” इति “नामि”-दीर्घाभावः । “नाम् अन्यतरस्याम्” इति नाम उदात्तत्वम् । मणिवन्धनसमनन्तरमेव फलसिद्धिर्भवतीति अद्यतनभूतार्थवाचिनो लुङ्ः सर्वत्र प्रयोगः । यद्वा “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति प्रार्थनायां लुङ् ॥ आगाद् आगच्छतु इत्येवमादि योज्यम् ॥

तृतीया ॥

अधीतीरध्वगाद्यसधि जीवपुरा अंगम् ।

शतं ह्यस्य भिषजः सहस्रमुत वीरुधः ॥ ३ ॥

अधिऽइतीः । अधि । अगात् । अयम् । अधि । जीवऽपुराः । अंगम् ।

शतम् । हि । अस् । भिषजः । सहस्रम् । उत । वीरुधः ॥ ३ ॥

अयम् ब्रह्मग्रहाद् विमुक्तः पुरुषः अधीतीः अधीयन्त इत्यधीतयः । ॥ इ-ङ् अध्ययने इक् स्मरणे इत्यस्माद् वा कर्मणि क्तिन् ॥ प्राग् अधीतान् वेदान् स्मर्तव्यान् पदार्थान् वा अध्यगात् अस्मार्षीत् स्मरतु वा । ॥ इक् स्मरणे इत्यस्मात् लुङि “इण्वदिक इति वक्तव्यम्” इति “इणो गा लुङि” इति गादेशः । इहस्त्वात्मनेपदित्वाद् नैतद् रूपम् । “इङ्किावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः” इति अधेः प्रयोगः ॥ तथा जीवपुराः जीवानां पुरः भोगायतनानि शरीराणि आवासस्थानानि

ग्रामजनपदादीनि वा जीवपुराः । ॥ “ऋक्पूरुषः पथाम आनक्षे”
 इत्यकारः समासान्तः ॥ ताः अध्यगन् अध्यगमत् अज्ञासीत् जा-
 नातु वा । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे घसह्वरणश” इति ह्येर्लुकि संयो-
 गान्तलोपे “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ उक्ताया अवि-
 लम्बितफलसिद्धेर्हेतुम् आह । हि यस्मात् कारणात् अस्य ग्रहगृहीतस्य
 शतम् अपरिमिता भिषजः । भिषज्यन्ति चिकित्सां कुर्वन्ति इति भिषजो
 वैद्याः । बहुभिर्वैद्यैः क्रियमाणम् एकम् औषधं फलभेदाय न कल्पत
 इति औषधानामपि आनन्त्यम् आह सहस्रम् इति । सहस्रम् अपरि-
 मिता वीरुधः । विरुन्धन्ति विनाशयन्ति रोगान् इति वीरुधः औषधा-
 नि । बहुभिर्वैद्यैरौषधैश्च यत् फलं भवति तद् एतत्सूक्ताभिमन्त्रितमणिव-
 न्धनसामर्थ्येन भवतीति भावः ॥

चतुर्थी ॥

देवास्ते चीतिमविदन् ब्रह्माणं उत वीरुधः ।

चीतिं ते विश्वे देवा अविदन् भूम्यामधि ॥ ४ ॥

देवाः । ते । चीतिम् । अविदन् । ब्रह्माणः । उत । वीरुधः ।

चीतिम् । ते । विश्वे । देवाः । अविदन् । भूम्याम् । अधि ॥ ४ ॥

वध्यमानमणेरुक्तं सामर्थ्यं देवादिप्रसिद्धम् इत्याह । हे मणे ते तव
 चीतिम् ग्रहविकाराद् रोगिण आदानं ग्रहादेः संवरणं द्वादनम् अभिभवनं
 वा देवाः इन्द्राद्या अविदन् विदन्ति जानन्ति । ॥ चीवृ आदानसं-
 वरणयोः । अस्माद् भावे क्तिनि “तितुञ्ज” इति इदमतिषेधे बलिलोपे
 चीतिः इति रूपम् । वेत्तेश्चान्दसे लुङि व्यत्ययेन जुसभावः ॥ त-
 था ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । उतशब्दः अप्यर्थे । वीरुधः औषधानि च । ची-
 तिम् अविदन्निति संबन्धः ॥ विश्वे देवाः एतन्नामानो वरुणमित्रादयो ग-
 णदेवाः भूम्यां भूलोके । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ते तव चीतिम् अ-
 विदन् ॥ यद्वा अत्र रुग्ण एव संबोध्यः । हे रुग्ण ते तव मूर्ध्नि तस्य

चीतिम् संज्ञानम् । ॥ चिती संज्ञाने इत्यस्माद् औणादिके किप्रत्य-
ये उपधादीर्घश्चान्दसः ॥ ॥ भूम्याम् अधि भूलोके देवा अविदन्
लम्भयन्तु प्रापयन्तु । ॥ विदू लाभे । अस्माद् अन्तर्णीतण्यर्थात् छा-
न्दसे लुङि लृदिवाद् अङ् ॥ ॥ एवं ब्रह्माण इत्यादि योज्यम् । भू-
म्याम् अधीति सर्वशेषः ॥

पञ्चमी ॥

यश्चकार स निष्करत् स एव सुभिषक्तमः ।

स एव तुभ्यं भेषजानि कृण्वद् भिषजा शुचिः ॥ ५ ॥

यः । चकार । सः । निः । करत् । सः । एव । सुभिषक् । उतमः ।

सः । एव । तुभ्यम् । भेषजानि । कृण्वत् । भिषजा । शुचिः ॥ ५ ॥

यः पुरुषो विधानज्ञः अथर्वाण्यो महर्षिर्वा चकार एतन्मणिवन्धनं कृ-
तवान् स निष्करत् निष्कृतिं ग्रहविकारस्य शमनं करोतु । मणिवन्धन-
कर्ता चिकित्सको मन्त्रसिद्धान् पुरातनान् वैद्यांश्चिन्तयेदिति भावः । ॥ क-
रोतेः पञ्चमलकारे “लेटोडाटौ” इत्यङागमः । “कःकरत्करति” इति
निसः षत्वम् ॥ यद्वा । यः परमेश्वरश्चकार इदं सर्वं जगत् सृ-
ष्टवान् स एव निष्करत् ग्रहविकारस्य निष्कृतिं करोतु । स एव उक्त
एव सुभिषक्तमः । निदानज्ञानपूर्वकं चिकित्सकाः सुभिषजः तेभ्योयम् उ-
त्कृष्टः आदिवैद्यः । श्रूयते हि । “अध्यवोचद् अधिवक्ता प्रथमो दैव्यो
भिषक्” [ते० सं० ४. ५. १. २] इति । “भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि”
[ऋ० २. ३३. ४] इति च । स एव ईश्वर एव हे रुण तुभ्यं भिषजा
इदानीं तनभिषगूपेण । ॥ इत्थंभावे तृतीया ॥ भेषजानि कृण-
वत् करोतु । शुचिः निर्मलज्ञानवान् स इति संबन्धः ॥ यद्वा तृतीया-
याः सुः । शुचिना भिषजेति योज्यम् । ॥ तुभ्यम् इति । गुप्सदस्स-
दोर्दसि “ङयि च” इत्याद्युदात्तत्वम् । कृवि हिंसाकरणयोश्च इत्यस्मात्
पञ्चमलकारे “धिविक्कृण्वोर च” इति उपप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः ।
“लेटोडाटौ” इत्यङागमः ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“क्षेत्रियात् त्वा” इति सूक्तेन पूर्वोक्तक्षेत्रियरोगशान्तये चतुष्पथे उद-
कघटं संपात्य अभिमन्य व्याधितपर्वसु काम्पीलशकलानि बद्ध्वा कूर्चैः
सह तेनोदकेन आत्मावयेद् अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । “क्षेत्रियात् तेति
चतुष्पथे काम्पीलशकलैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिरात्मावयत्यवसिञ्चति” इ-
ति [कौ० ४, ३,] ॥

तत्र प्रथमा ।

क्षेत्रियात् त्वा निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ १ ॥

क्षेत्रियात् त्वा । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य ।
पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इ-
ति । उभे इति । स्ताम् ॥ १ ॥

हे क्षेत्रियव्याधिपीडित पुरुष त्वा त्वां क्षेत्रियात् क्षयकुष्ठादिदोषदूषितपि-
तृमात्रादिशरीरावयवेभ्य आगतात् पुत्रादिशरीरसंस्कान्तात् क्षयकुष्ठादेः मुञ्चा-
मि मोचयामि । पुत्रशरीरे पित्रादिशरीरावयवसंस्कान्तिः श्रुत्यन्तरे श्रूयते ।
“अङ्गाद् अङ्गात् संभवति हृदयाद् अधि जायते” [आश्व० गृ० १, १५,
११] इति ॥ तथा निर्ऋत्याः रोगनिदानभूतायाः पापदेवतायाः सकाशात्
जामिशंसात् । सह जायत इति जामिर्भगिनी तदुपलक्षिता बन्धवो जा-
मयः । अप्राप्तामिलयितानां तेषां शंसनात् आक्रोशजनितात् पापात् द्रु-
हः गुरुदेवतादिद्रोहात् वरुणस्य देवस्य पाशात् पापिनां निग्राहकात् । त्वा
मुञ्चामि इति सर्वत्र संबन्धः ॥ निर्ऋत्यादीनां महारोगनिदानत्वात् तद-
निवृत्तौ रोगनिवृत्तेरसंभवात् ततोपि मोचनम् उक्तम् ॥ अपि च । त्वा
त्वां ब्रह्मणा मन्त्रेण अनागसम् अपराधरहितं कृणोमि करोमि । न तत्

सर्वं सत्सामर्थ्येन करोमि अपि तु मन्त्रप्रभावेनेति तात्पर्यार्थः ॥ ततः हे व्याधित द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उभे ते तव शिवे कल्याणकारिण्यौ [स्ताम्] भवताम् । ॥ अस्तेलौंठि तसस्ताम् । “शसोरल्लोपः” इत्यकारलोपः ॥ सत्स्वपि देवतान्तरेषु द्यावापृथिव्योरेव प्रार्थनम् भौमदिव्यापराधजनितत्वात् सर्वरोगाणाम् “द्यौः पिता पृथिवी माता” इति [तै० ब्रा० ३. ७. ५. ५] श्रुतेः तयोरेव सर्वजगन्मातापितृत्वेन सर्वदेवान्तर्भावात् तत्प्रसादेन सर्वरोगशान्तिः सर्वदेवताप्रीतिश्च भवतीत्येवमर्थकृतम् ॥

द्वितीया ॥

शं ते अग्निः सहाद्विरस्तु शं सोमः सहोषधीभिः ।

एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ २ ॥

शम् । ते । अग्निः । सह । अतऽग्निः । अस्तु । शम् । सोमः । सह । ओषधीभिः ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽवृत्त्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः ।

मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति ।

उभे इति । स्ताम् ॥ २ ॥

हे रुग्ण जे तव अग्निः अयं चतुष्यधे ह्यमानः पृथिवीस्थानः अग्निः अभिमन्त्रितोदकाभिमानिदेवताभिः सह समस्तव्याध्युपशमनेन [शम्] सुखकरो भवतु ॥ सोमः ओषधीनां राजा ओषधीभिः ओषध्युपलक्षितैः काम्पिलादिभिरौषधगणैः सह शम् सुखकरो भवतु । ॥ “ओषधेश्वर विभक्तावप्रथमायाम्” इति सांहितिको दीर्घः ॥ एव एवम् अहं मयोक्ता त्वा त्वाम् ॥ क्षेत्रियादित्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

शं ते वातो अन्तरिक्षे वयो धाच्छं ते भवन्तु प्रदिशश्चतस्रः ।

एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्घृत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ३ ॥

शम् । ते । वातः । अन्तरिक्षे । वयः । धात् । शम् । ते । भवन्तु । प्रदिशः । चतस्रः ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽघृत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ ३ ॥

हे रुग्ण ते तव अन्तरिक्षे अन्तरा क्षान्ते द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाने वा । ॥ अन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा इत्यादि निरुक्तम् [नि० २, १०] ॥ तस्मिन् स्वस्थाने वयोधाः वयसां पक्षिणां धाता धारयिता वयसाम् अन्तेन पोषयिता वा वातः अन्तरिक्षाधिपतिर्वायुः शम् सुखकरो भवन्तु ॥ तथा चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्या महादिशः ते तव शं भवन्तु सुखकरीं भवन्तु ॥ एवाहम् इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

इमा या देवीः प्रदिशश्चतस्रो वातपत्नीरभि सूर्यो विचष्टे ।

एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्घृत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ४ ॥

इमाः । याः । देवीः । प्रदिशः । चतस्रः । वातपत्नीः । अभि । सूर्यः । विचष्टे ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽघृत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अ॒ना॒गसं॑म् । ब्रह्म॑णा । त्वा । कृ॒णो॒मि । शि॒वे इति॑ । ते । द्यावा॑पृथि॒वी इ॒ति । उ॒भे इति॑ । स्ता॒म् ॥ ४ ॥

इमाः परिदृश्यमाना देवीः द्योतमानाः वातपत्नीः वातः पतिर्यासा-
म् । ॥ “विभाषा सपूर्वस्य” इति डीनकारौ ॥ दिक्षु वायोः
संचारात् तत्पतित्वोपचारः । एवंभूता याश्चतस्रः प्रदिशः सूर्यः सर्वस्य मे-
रयिता द्युस्थानाधिपतिः सविता अभि अभितः सर्वतो विचष्टे । पश्यति-
कर्मायम् । विपश्यति । स्वकिरणप्रसारणेन प्रकाशयतीत्यर्थः । ॥ च-
तस्र इति । “चतसर्थाद्युदात्तत्वनिपातनम्” इति वचनात् “चतुरः शसि”
इति अन्तोदात्तत्वाभावः । चष्ट इति । चक्षिङ् व्यक्तेयां वाचि । अदा-
दित्वात् शपो लुक् । “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च” इति कलौषः ॥ ता-
भिः सह सूर्यः शं भवतु इत्यनुपङ्गः ॥ एवाहम् इत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

तासु॑ त्वान्तर्जर॑स्या द॒धामि॑ प्र यक्ष्मं॑ एतु॑ निः॒च्छे॒तिः परा॑चैः ।

ए॒वाहं॑ त्वां क्षे॒त्रिया॑न्नि॒च्छे॒त्या जा॒मिशं॑साद् द्रु॒हो मु॒ञ्चामि॑ वरु॑णस्य पाशा॑त् ।

अ॒ना॒गसं॑ ब्रह्म॑णा त्वा कृ॒णो॒मि शि॒वे ते द्यावा॑पृथि॒वी उ॒भे स्ता॒म् ॥ ५ ॥

तासु॑ । त्वा । अ॒न्तः । ज॒रसि॑ । आ । द॒धामि॑ । प्र । यक्ष्मः॑ । एतु॑ । निः॒च्छे॒-
तिः । परा॑चैः ।

ए॒व । अ॒हम् । त्वाम् । क्षे॒त्रिया॑त् । निः॒च्छे॒त्याः । जा॒मि॒ऽशं॑सात् । द्रु॒हः । मु॒-
ञ्चामि॑ । वरु॑णस्य पाशा॑त् ।

अ॒ना॒गसं॑म् । ब्रह्म॑णा । त्वा । कृ॒णो॒मि । शि॒वे इति॑ । ते । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ ।
उ॒भे इति॑ । स्ता॒म् ॥ ५ ॥

याः पूर्वमन्त्रोक्ता दिशः तासु अन्तः मध्ये हे रुग्ण त्वा त्वां जरसि
जरायाम् आ दधामि । जरापर्यन्तं रोगादिपरिहारेण जीवयन् शतामुपं क-
रोमीत्यर्थः । ॥ “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जरस् आदे-
शः ॥ यक्ष्मः त्वदीयो, राजयक्ष्मादिः क्षेत्रियः भ्रैतु प्रगच्छतु त्वां वि-

मुञ्चतु ॥ निर्ऋतिः तद्रोगनिदानभूता पापदेवता पराचैः पराङ्मुखी त्रैतु ।
प्रतिनिवृत्य अनवलोकयन्ती दूरं गच्छतु इत्यर्थः ॥ एवाहं त्वेत्यादि गतम् ॥

षष्ठी ॥

अमुक्या यस्माद् दुरितादवद्याद् द्रुहः पाशाद् ग्राह्याश्चोदमुक्याः ।

एवाहं त्वं क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ६ ॥

अमुक्याः । यस्मात् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । द्रुहः । पाशात् । ग्राह्याः ।

च । उत । अमुक्याः ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽकृत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः ।

मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति ।

उभे इति । स्ताम् ॥ ६ ॥

हे रुग्ण त्वं यस्मात् क्षेत्रियव्याधेः अमुक्याः मुक्तोसि । मा संशयं
कार्पीरित्यर्थः । ॥ मुञ्च मोक्षणे । अस्मात् कर्मणि लुङि मध्यमैकव-
चने “श्लो श्लि” इति सिचो लोपः ॥ तथा दुरितात् दुर्ग-
तात् रोगनिदानभूतात् पापात् अवद्यात् जाम्याद्यमिशंसनरूपाद् निन्दना-
त् । ॥ “अवद्यपण्यवर्गो गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु” इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ द्रुहः देवतादिद्रोहात् । पाशात् पापिनो निग्रहकाद्
वरुणपाशात् ग्राह्याः ब्रह्मराक्षस्यादिरूपायाः पिशाच्याश्च उदमुक्याः उन्मु-
क्तो भवति ॥ एवाहम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

अह्ना अरातिमविदः स्योनमप्यभूर्भद्रे सुकृतस्य लोके ।

एवाहं त्वं क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

अ॒ना॒ग॒सं ब्र॒ह्म॒णा त्वा कृ॒णो॒मि शि॒वे ते द्या॒वा॒पृथि॒वी उ॒भे स्ता॒म ॥ ७ ॥

अ॒होः । अ॒रा॒ति॒म । अ॒वि॒दः । स्यो॒न॒म । अ॒पि । अ॒मूः । भू॒द्रे । सु॒ज॒त॒-
स्य । लो॒के ।

ए॒व । अ॒ह॒म । त्वा॒म । क्षे॒त्रि॒यात् । निः॒ज॒न्म॒त्याः । ज॒मि॒श॒सात् । द्रु॒हः ।
मु॒ञ्च॒मि । वरु॒ण॒स्य । पा॒शात् ।

अ॒ना॒ग॒स॒म । ब्र॒ह्म॒णा । त्वा । कृ॒णो॒मि । शि॒वे इति॑ । ते । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति॑ ।
उ॒भे इति॑ । स्ता॒म ॥ ७ ॥

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति ।
उभे इति । स्ताम् ॥ ८ ॥

ऋतम् सत्यभूतं सूर्यं तमसः स्वर्भानुरुपाद् ग्राह्याः ग्रहात् । ॥ अ-
धिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । मुञ्चन्तः मोचयन्तो देवाः इन्द्रादयः एनसः
तद्धेतुभूतात् पापाद् निरसृजन् निरगमयन् । ॥ सृज विसर्गे । “सुव-
र्भानुरासुरः सूर्यं तमसाविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिम् ऐच्छन्” [तै० सं०
२. १. २. २] इत्यादि तैत्तिरीयकम् ॥ । यथा देवाः सूर्यं राहुग्रहाद्
अमोचयन् एवम् अहमपि त्वां मन्त्रप्रभावेन क्षेत्रियरोगात् तन्निदानभूत-
पापादिभ्यश्च मोचयामीत्यर्थः ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

[इति] द्वितीयेनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र “दूष्या दूषिरसि” इति प्रथमं सू-
क्तम् । स्त्रीशूद्रराजब्राह्मणकापालिकान्यजशाकिन्यादिकृताभिचारे स्वात्मर-
क्षार्थम् कृत्याप्रतिहरणार्थं च अनेन सूक्तेन तिलकमणिं संपात्य अभिम-
न्य ब्रवीयात् । तथा च सूत्रम् । “दूष्या दूषिरसीति स्वात्तं व्रजति”
इति [कौ० ५. ३] ॥ सक्तिस्तिलकवृक्षः । सक्तिस्तिलक इति भाष्यकारः ॥

तथा अस्य सूक्तस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् कृत्यानिर्हरणार्थं शान्त्यु-
दकेपि एतत् सूक्तम् आवपनीयम् । यद् आह कौशिकः । “दूष्या दू-
षिरसि [२. ११] ये पुरस्तात् [४. ४०] ईशानां त्वा [४. १७] समं ज्यो-
तिः [४. १८] उतो अस्यबन्धुकृत् [४. १९] सुपर्णस्ता [५. १४] यां ते
“चक्रुः [५. ३१] अयं प्रतिसरः [८. ५] यां कल्पयन्ति [१०. १] इति
“महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ३] ॥ अयमेव कृत्याप्रतिहरणगणः ॥

तथा नक्षत्रकल्पे “कृत्यादूषण एव च । चातनो मातृनामा च” [न०
क० २३] इत्यत्र शान्तिकल्पे “अथ शान्तेः कृत्यादूषणैश्चातनैः” [शा०

1 Dārila's note on *Kausika* V. 3 is सप्तस्तिलक where सप्त seems to be a mistake for सक्ति. 2 S' Kd शान्तिः. The *Nakshatrahkalpa* MS. reads शान्तेः. शान्तिः is a probable slip for शान्तेः, which we have accordingly conjectured.

क० १६] इत्यत्र च अस्य सूक्तस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोवगन्तव्यः ॥

एवं “वार्हस्पत्यां राज्यं श्रीव्रक्षवर्चसकामस्याभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” इति [न० क० १७] विहितायां वार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ स्वात्त्वमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “वार्हस्पत्यायां दूष्या दूषिरसीति सांत्वम अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” इति [न० क० १९] ॥

कृत्याप्रतिहरणकर्मण्येव आद्ययर्चा कृत्याया गुल्फं सूत्रोक्तद्रव्येण परिषिञ्चेत् । सूत्रं च । “दूष्या दूषिरसीति द्रव्यां विः सारूपवत्तेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति” इति [कौ० ५. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दूष्या दूषिरसि हेत्या हेतिरसि मेन्या मेनिरसि ।

आमुहि श्रेयांसमसि समं काम ॥ १ ॥

दूष्याः । दूषिः । अस्ति । हेत्याः । हेतिः । अस्ति । मेन्याः । मेनिः । अस्ति ।

आमुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । काम् ॥ १ ॥

हे तिलकमणे त्वं दूष्याः । दूषयति विनाशयतीति दूषिः कृत्या । ॥ दु-
पेर्ष्यन्ताद् औणादिक इत्ययः ॥ तस्याः परकृतायाः दूषिरसि दू-
षकः निवारकोसि ॥ हेत्याः । आयुधनामैतत् । हन्ति अनयेति प्रहीयते
प्रक्षिप्यत इति वा हेतिः आयुधम् । ॥ “अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त-
यश्च” इति हनोर्हिनोतेर्वा क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ तस्याः पर-
मेरितायास्त्वं हेतिः प्रतिहननसाधनम् अस्ति ॥ मेन्याः । वज्रनामैतत् । मी-
नाति हिनस्तीति मेनिः मर्मभेदि मन्त्रात्मकं वाग्वज्रम् । तस्य परोच्चा-
रितस्य मेनिरसि निवारकः प्रतिवाग्वज्रोसि । ॥ मीञ् हिंसायाम् इ-
त्यस्माद् औणादिको निप्रत्ययः ॥ यद्यपि हेतिमेनी द्वे अपि आ-
युधनामनी तथापि अत्र समन्तकामन्त्रकास्त्रशस्त्रभेदेन तयोर्भेदोवगन्तव्यः ॥
यत्तत्त्वं शत्रुकृताभिचारादिजनितसर्वारिष्टनिवारकोसि अतः श्रेयांसम् प्रश-
स्ततमम् अधिकवलम् अस्मदीयं शत्रुम् आमुहि हन्तुं व्यामुहि । निरुध्य

1 The *Nakshatrakalpa* reads राज्यार्थं श्रीव्रक्ष° 2 S'Kd स°. 3 S'Kd मन्त्रात्मकवाग्व°

तं जहीत्यर्थः ॥ समम् समबलं शत्रुम् अति काम अतिक्रम्य गच्छ ।
 अग्रयात्नेन निवारयेत्यर्थः । न्यूनबलस्तु मन्त्रप्रभावम् अन्तरेण स्वेनैव जित
 इति तस्य अनुपन्यासः । तथा च तैत्तिरीयके समान्नातम् । “प्र श्रेयांसं
 भ्रातृव्यं नुदतेति सदृशं कामति नैनं पापीयान् आमोति” [तै० सं० २.
 ४. १. ४] इति । ॥ कामेति । क्रसु पादविक्षेपे । अस्मात् लोटि
 शपि “क्रमः परस्मैपदेषु इति दीर्घः ॥

द्वितीया ॥

स्रक्त्योसि प्रतिसरोसि प्रत्यभिचरणोसि ।

आमुहि श्रेयांसमति समं काम ॥ २ ॥

स्रक्त्यः । अस्ति । प्रतिस्रः । अस्ति । प्रतिस्रभिचरणः । अस्ति ।

आमुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । कामम् ॥ २ ॥

हे मणे स्रक्त्यः । स्रक्तिर्लिलकवृक्षः तत्र भवः स्रक्त्यः । ॥ “भ-
 वे छन्दसि” इति यत् ॥ तिलकवृक्षनिर्मितोसि ॥ प्रतिसरः । ह-
 न्तुम् अभिमुखाः कृत्यादयः प्रतिसार्यन्ते प्रतिमुखं निवर्त्यन्ते अनेन इति
 प्रतिसरः । अभिमन्त्रितं रक्षासूत्रम् अस्ति । ॥ प्रतिपूर्वात् सारयतेः
 “पुंसि संज्ञायां यः” । उपधाह्रस्वश्चान्दसः ॥ अत एव म-
 हाशान्तिषु मणिवन्धनस्थाने प्रतिसरवन्धनम् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “प्रतिस-
 रं वा सर्वत्र” इति [न० क० १९] ॥ प्रत्यभिचरणः प्रत्यभिचर्यते नि-
 वार्यते परकृताभिचारजनिता कृत्या अनेन इति प्रत्यभिचरणः । तथावि-
 धोसि ॥ आमुहीत्यादि व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

प्रति तमभि चर योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विषः ।

आमुहि श्रेयांसमति समं काम ॥ ३ ॥

प्रति । तम् । अ॒भि । च॒र । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि । यम् । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ।

आ॒मुहि । श्रेयांस॑म् । अ॒ति । स॒मम् । क्ता॒म् ॥ ३ ॥

यः शत्रुः अस्मान् सपुत्रपशुबान्धवान् द्वेष्टि जिघांसति वयं च यम्
शत्रुं द्विष्मः नाशयितुम् इच्छामः । ॥ द्विष अप्रीतौ । अदादित्वात्
शपो लुक् ॥ तम् उभयविधं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च शत्रुं हे मणे प्रत्यभि
चर शत्रुकृतां कृत्यां प्रतिनिवर्त्य तमपि नाशयेत्यर्थः ॥ आमुहीत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

सूरि॑रसि वचो॑धा असि तनू॑पानो॑सि ।

आ॒मुहि श्रेयांस॑म॒ति स॒मं क्ता॒म् ॥ ४ ॥

सूरिः । अ॒सि । व॒चः॒ऽधाः । अ॒सि । त॒नू॒ऽपानः । अ॒सि ।

आ॒मुहि । श्रेयांस॑म् । अ॒ति । स॒मम् । क्ता॒म् ॥ ४ ॥

हे मणे सूरिः अभिज्ञोसि । शत्रुकृताभिचारनिवर्तनज्ञानवान् असीत्यर्थः ॥ वचोधाः वर्चसः तेजसो धाता विधाता असि धारयितृणाम् ॥
तथा तनूपानोसि तनूनाम् अस्मत्संवन्धिनां शरीराणां परकृताभिचारात्
पालयितासि । आमुहीत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

शुक्रो॑सि भ्राजो॑सि स्वरि॑सि ज्योति॑रसि ।

आ॒मुहि श्रेयांस॑म॒ति स॒मं क्ता॒म् ॥ ५ ॥

शुक्रः । अ॒सि । भ्रा॒जः । अ॒सि । स्वरि॑ः । अ॒सि । ज्योति॑ः । अ॒सि ।

आ॒मुहि । श्रेयांस॑म् । अ॒ति । स॒मम् । क्ता॒म् ॥ ५ ॥

हे मणे शुक्रः शोचकः शत्रूणां शोचयितासि ॥ भ्राजोसि दीप्यमानः
तेजस्वी भवसि ॥ स्वरः ज्वरादिरोगोत्पादनेन तापकोसि । ॥ स्वर श-

१ B 'ज्यो' corrected from 'जो'. We with ADKBr RSV.

1 S' Kd तपमपि for तमपि.

वोपतापयोः । अस्मात् छान्दसो विच् ॥ यद्वा स्वः । दिवश्च आ-
दित्यस्य च साधारणं नामैतत् । आदित्योसि आदित्यवत् कृत्यादीनाम्
अभिभविता असि भवसि ॥ तथा ज्योतिः अश्यादिज्योतिरिव असंस्पृ-
श्योसि । शत्रुकृताभिचारादिभिः अनाधर्षणीयोसीत्यर्थः ॥ आमुहीत्यादि
व्याख्यातम् ॥

[इति] द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“द्यावापृथिवी उरु” इति सूक्तेन अभिचारकर्मणि दीक्षार्थं वेणुदण्डं
वृश्चति । [सूत्रितं हि । “भरद्वाजप्रवस्केनाङ्गिरसं दण्डं वृश्चति” इति कौ०
६. १ ॥ तत्र “द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षम्” इति सूक्तं भरद्वाजप्रवस्कम् ॥]

तथा अनेनैव सूक्तेन द्वेष्यनिषूदनकर्मणि दक्षिणाभिमुखं धावतः शत्रोः
पदेषु वृक्षपत्राणि ग्रक्षिष्य परशुना छित्त्वा सपांसून् पर्णच्छेदान् बधक-
पात्रे ग्रक्षिष्य आनीय भ्राष्ट्रे भर्जयेत् । [कौ० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

द्यावापृथिवी उर्व॑न्तरि॒क्षं क्षेत्र॑स्य प॒त्न्युरु॒गायो॑जुतः ।

उ॒तान्तरि॒क्षमु॒रु वा॒तगो॑पं त इ॒ह त॑प्यन्तां मयि त॒प्यमाने ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी इति । उ॒रु । अ॒न्तरि॒क्षम् । क्षेत्र॑स्य । प॒त्नी । उ॒रुऽगा॒यः ।
अ॒जुतः ।

उ॒त । अ॒न्तरि॒क्षम् । उ॒रु । वा॒तऽगो॑पम् । ते । इ॒ह । त॑प्यन्ताम् । मयि ।
त॒प्यमाने ॥ १ ॥

द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ॥ “[दिवो] द्यावा” इति द्या-
वादेशः । “वा छन्दसि” इति पूर्वत्ववर्णदीर्घः । “देवताद्वन्द्वे च” इ-
ति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ उ॒रु वि॒स्तीर्ण॑म् अ॒न्तरि॒क्षम् तयो॑र्मध्ये

१ B D तप्यन्तं. We with A B K R S P P J V. २ So P P J K, and not पत्नी इति.
३ P P J K तप्यमाने इति.

१ S' Kd पर्णच्छेदान्. २ Kd भर्जयेत्या for भर्जयेत्. We with S'.

तद् इति तद् आह । भरद्वाजः भरतु देवानां पोषकं वाजो हविर्लक्ष-
णम् अन्नं यस्य सोयं भरद्वाजः वषट्कारेण देवानां हविषः प्रदाता एत-
न्नामको महर्षिः मद्यम् मदर्थं मदभिलषितसिद्धये उक्थानि शस्त्राणि शं-
सति पठति । यद्वा उक्थशब्दः स्तावकमन्त्रमात्रोपलक्षणपरः । अभिचा-
रकर्मोचितदेवतास्तुतिपरान् मन्त्रान् प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ यः शत्रुः अस्माकम्
इदम् पूर्वं सन्मार्गप्रवृत्तं मनः मानसं हिनस्ति बाधते । ॥ हिंसि हिं-
सायाम् । इदिच्चाद् नुम् । रुधादिच्चात् शम् । “शान्नलोपः” इति न-
कारलोपः । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ अनभि-
म-तकार्यकरणेन इष्टविधातेन च यो विक्षिप्तं करोति स शत्रुः पाशे पाशेन
माकृताभिचारकर्मरूपेण वद्धः निरुद्धगतिः सन् दुरिते दुर्गते मरणरूपे नि-
युज्यतां नियुक्तो भवतु । अनेन कर्मणा मृतिं प्राप्नोतु इत्येतत् शृणुतेति
पूर्वेण संबन्धः ॥

तृतीया ॥

इदमिन्द्र शृणुहि सोमप॒ यत् त्वां हृदा शोचंता जोहवीमि ।

वृश्चामि॒ तं कुलिशेनेव वृक्षं यो अस्माकं मनं इदं हिनस्ति ॥ ३ ॥

इदम् । इन्द्र । शृणुहि । सोम॒ऽप॒ । यत् । त्वा । हृदा । शोचंता । जो-
हवीमि ।

वृश्चामि । तम् । कुलिशेन॒ऽइव । वृक्षम् । यः । अस्माकम् । मनः । इ-
दम् । हिनस्ति ॥ ३ ॥

[पूर्वं] देवाः सामान्येन प्रार्थिताः । इदानीं तत्प्रधानभूत इन्द्रः प्रा-
र्थ्यते । हे सोमप । सोमं पिबतीति सोमपः । ॥ “आतोनुपसर्गे
कः” । तस्य संबुद्धिः ॥ सोमपानेन सर्वदा संतुष्टमानस हे इन्द्र
इदम् वक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं शृणुहि शृणु । ॥ “उतश्च प्रत्यया-
च्छन्दसि वा वचनम्” इति हेर्लुगभावः ॥ तदेव दर्शयति यद्
इति । शोचता द्वेष्यकृतापकारैः शोकात्तेन हृदा मनसा त्वा त्वां जोह-

वीमि पुनःपुनराह्वयामि । आर्तस्य अनन्यगतिकस्य मम वचनं मा उपेक्षिष्ठा इति क्रियासमभिहारेण सूचितम् । ॥ ह्वयतेर्यङुगन्तात् लङुक्तमैकवचने “ह्वः संप्रसारणम्” “अभ्यस्तस्य च” इति संप्रसारणम् ॥ जोहवीमीति यात् तद् इदम् इति संबन्धः । तं शत्रुं वृश्चामि छिनत्ति । ॥ ओव्रश्चू छेदने । तुदादित्वात् शः । “ग्रहिव्या” इत्यादिना संप्रसारणम् । पादादित्वाद् अनिघातः ॥ किमिव कुलिशेन वज्रसदृशेन परशुना वृक्षम् इव ॥ अत्र व्रश्चनलिङ्गाद् दीक्षादण्डच्छेदने शत्रुपदप्रक्षिप्तपर्णच्छेदने च विनियोग उपपन्नः ॥ यो अस्माकम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

अशीतिभिस्त्रिभ्यः सामगेभिरादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ।

इष्टापूर्तमवतु नः पितृणामासुं ददे हरसा दैव्येन ॥ ४ ॥

अशीतिभ्यः । तिसृभ्यः । सामगेभ्यः । आदित्येभ्यः । वसुभ्यः

अङ्गिरोभ्यः ।

इष्टापूर्तम् । अवतु । नः । पितृणाम् । आ । अमुम् । ददे । हरसा ।

दैव्येन ॥ ४ ॥

तिसृभिः त्रिसंख्याकाभिः अशीतिभिः तृचाशीतिभिः । ताश्च अशीतय एतरेयके महावतकृतौ बृहदुक्थे समाम्नायन्ते । “गायत्री तृचाशीतिः औष्णिही तृचाशीतिः बार्हती तृचाशीतिः” [ऐ० आ० १. ४. ३] । तामिस्तसंख्याकानैस्तृचैः तत्प्रतिपाद्येन्द्रदेवतया वा सामगेभिः सामगैरुद्गात्रादिभिः तत्प्रयुक्तैः स्तोत्रैर्वा आदित्येभिः आदित्यैर्द्वादशभिः वसुभिः अष्टभिः अङ्गिरोभिः प्रसिद्धैः दीर्घसत्त्वानुष्ठातृभिर्महर्षिभिः । वस्वादित्यसमभिव्याहाराद् अङ्गनाद् व्यापनाद् रुद्रा वा अङ्गिरःशब्देन प्रत्येतव्याः । तैः सह ॥ सहयोगे तृतीया ॥ पितृणाम् अस्मत्पूर्वपुरुषाणाम् इष्टापूर्तम् । इष्टं श्रुतिविहितं यागादि । पूर्तं स्मृत्युक्तं कूपारामतटाकादि ।

तदुभयजनितं सुकृतं नः अस्मान् अवतु शत्रोः सकाशाद् रक्षतु । य-
द्वा । ॥ करणे तृतीया ॥ । स्तुतशस्त्रैर्वसुद्रादित्यरूपाभिः सव-
नदेवताभिश्च निष्पादितं पितॄणाम् इष्टापूर्तम् अस्मान् अवतु इति ॥ र-
क्षाप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह । अमुम् अपकर्तारम् अमुकनामानं शत्रुं
दैव्येन देवसंबन्धिना । मत्कृताभिचारजनितकृत्यारूपदेवताकृतेनेत्यर्थः । ह-
रसा । क्रोधनामैतत् । क्रोधेन आ ददे स्वीकरोमि । निगृहामीत्य-
र्थः । ॥ “आहो दोऽनास्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

द्यावापृथिवी अनु मां दीधीथां विश्वे देवासो अनु मा रभध्वम् ।

अङ्गिरसः पितरः सोम्यासः पापमार्द्ध्वपकामस्य कर्ता ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी इति । अनु । मा । आ । दीधीथाम् । विश्वे । देवासः । अ-
नु । मा । आ । रभध्वम् ।

अङ्गिरसः । पितरः । सोम्यासः । पापम् । आ । ऋच्छतु । अपऽकामस्य ।
कर्ता ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ मा शत्रुनिरसनार्थं दीक्षं माम् अनु यु-
वामपि आ दीधीथाम् आदीप्ते भवतम् । शत्रुजयार्थम् आनुकूल्यं कुरुत-
म् इत्यर्थः । ॥ “अनुर्लक्षणे” इति अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां “क-
र्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति अस्मच्छब्दाद् द्वितीया । दीधीद् दीप्ति-
देवनयोः इत्यस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् ॥ । विश्वे देवासः
हे विश्वे देवाः एतन्नामानो गणदेवाः मा शत्रुजयार्थम् उद्युक्तं माम्
अनु [आ रभध्वम् शत्रुं निग्रहीतुम् उद्युक्ता भवत । तथा हे सोम्यासः
सोमार्हा अङ्गिरसः हे तथाविधाः पितरः एतन्नामानो देवाः ।] यूयमपि
आ रभध्वम् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ प्रार्थनायाः प्रयोजनं दर्शयति । अ-
पकामस्य अनभिमतस्य कार्यस्य द्रोहस्य कर्ता शत्रुः पापं मृतिलक्षणम्

आर्च्छतु प्राप्नोतु । ॥ ऋच्छ गतौ । “उपसर्गाद् ऋति धातौ”
इति गुणापवादो वृद्धिः ॥

पष्ठौ ॥

अतीव॒ यो म॑रुतो॒ मन्य॑ते नो॒ ब्रह्म॑ वा॒ यो नि॑न्दिषत् क्रियमाणम् ।

तपू॑षि॒ तस्मै॑ वृजि॒नानि॑ सन्तु ब्रह्म॒द्विषं॑ द्यौर॑भि॒संत॑पाति ॥ ६ ॥

अति॑ऽइव । यः । म॒रुतः॑ । मन्य॑ते । नः॒ । ब्रह्म॑ । वा । यः । नि॑न्दिषत् ।
क्रिय॑माणम् ।

तपू॑षि । तस्मै॑ । वृजि॒नानि॑ । सन्तु॑ । ब्रह्म॒द्विषम्॑ । द्यौः । अ॒भिऽसंत॑पाति ॥ ६ ॥

हे मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका गणदेवाः यः शत्रुः नः अस्मान् अतीव अतिक्रान्त इव मन्यते आत्मानं जानाति । ॥ मन ज्ञाने । “दिवादिभ्यः श्यन्” । “यद्भुतान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ यश्च शत्रुः । वाशब्दः चार्थे । क्रियमाणम् अस्माभिरनुष्ठीयमानं ब्रह्म मन्त्रसाध्यं कर्म निन्दिषत् निन्देत् । ॥ णिदि कुत्तायाम् । इदिच्चानुम् । “लेटोडाटौ” इत्याडागमः । “सिक्वहुलम्” इति सिप् ॥ तस्मै उभयविधाय शत्रवे तपूषि तापकानि तेजांसि आयुधानि वा वृजिनानि वर्जकानि बाधकानि सन्तु । ॥ तप संतापे इत्यस्माद् जनेरुसिः [उ० २. ११४] इत्यनुवृत्तौ अतिपूवपियजितनिधनितपित्रपिभ्यो नित [उ० २. ११६] इत्युसिप्रत्ययः । निच्चाद् आद्युदात्तः । वृजी वर्जने । [वृजेः] किच्च [उ० २. ४७] इति इनच् प्रत्ययः । किच्चाद् गुणाभावः । चित्त्वाद् अन्तोदात्तः ॥ द्यौः आदित्यः । द्युस्थानत्वात् । ब्रह्मद्विषम् मदीयं कर्म द्विषन्तं शत्रुम् अभिसंतपाति अभितः संतपतु । ॥ तपतेः पञ्चमलकारे “लेटोडाटौ” इत्याडागमः ॥

सप्तमी ॥

सप्त प्राणानुष्टौ मेन्यस्तांस्तै वृश्चामि ब्रह्मणा ।

अया यमस्य सार्दनमग्निर्दूतो अरंकृतः ॥ ७ ॥

सप्त । प्राणान् । अष्टौ । मन्यः । तान् । ते । वृश्चामि । ब्रह्मणा ।

अयाः । यमस्य । सार्दनम् । अग्निर्दूतः । अरमंकृतः ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकान् प्राणान् शीर्षण्यान् चक्षुरादीन्द्रियाणि । छिद्रापेक्षया सप्तसंख्या । “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इति [तै० ब्रा० १, २, ३, ३] श्रुतेः । अष्टौ मन्यः धमन्यः कण्ठगता नाडीविशेषाः । तान् अष्टौ अष्टसंख्याकान् प्रधानभूतांश्च वृश्चामीत्यन्वयः । ते तव संबन्धिनस्तान् प्रसिद्धान् अवशिष्टावयवान् ब्रह्मणा मन्त्रेण तत्साध्याभिचारकर्मणा वा वृश्चामि द्विनग्नि ॥ एवं मन्त्रप्रभावेन द्वित्सर्वाङ्गस्त्वं यमस्य अन्तकस्य सार्दनम् गृहम् अयाः याहि गच्छ । ॥ यातेश्चान्दसे लुङि “मन्त्रे घस” इति छेर्लुक् ॥ गमनप्रकारम् आह । अग्निर्दूतः अग्निर्दूतः अनुचरो यस्य स तथोक्तः दाहार्थं तस्यैव आनीयमानत्वात् । ॥ वहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अरंकृतः अलंकृतः शवालंकारेण विभूषितः । ॥ “बालमूललघ्वलमङ्गुलीनाम्” इति रत्वविकल्पः । “भूपणेलम्” इति [गति]संज्ञायां “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमी ॥

आ दधामि ते पदं समिद्धे जातवेदसि ।

अग्निः शरीरं वेवेष्टुं वागपि गच्छतु ॥ ८ ॥

आ । दधामि । ते । पदम् । समिद्धे । जातवेदसि ।

अग्निः । शरीरम् । वेवेष्टु । अस्तुम् । वाक् । अपि । गच्छतु ॥ ८ ॥

समिद्धे सम्यग्दीप्ते ज्वलिते जातवेदसि अग्नौ । जातानि जनिमन्ति भूतानि वेत्ति तैर्विद्यते ज्ञायते इति वा जातेषु सर्वेषु भूतेषु वैश्वानररूपेण विद्यते सत्त्वां लभत इति वा जातवेदाः । ॥ यद् उक्तं यास्के-

न । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जातेजाते वि-
द्यत इति वा” [नि० ७, १९] इत्यादिः ॥ तस्मिन्तस्मौ हे शत्रो ते
तव पदम् छिन्नपर्णसहितं पदपांसुम् आ दधामि प्रक्षिपामि । भ्राष्ट्रेऽग्नि-
संतप्ते भर्जयामीत्यर्थः ॥ अग्निः शरीरं त्वदीयं वेवेष्टु पदपांसुद्वारा पादं
प्रविश्य कृत्स्नम् अङ्गं व्यामोतु । दहतु इत्यर्थः । ॥ विपू व्याप्तौ ।
जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः । “निजां जयाणां गुणः श्रौ” इत्यभ्यासस्य
गुणः ॥ वागपि वाग्निन्द्रियं च असुम् प्राणं गच्छतु प्राप्नोतु ।
उपलक्षणम् एतत् । सर्वेन्द्रियव्यवहारशून्यो भवतु इत्यर्थः ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आयुर्दाः” इति सूक्तं गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि शान्त्युदके अनु-
योजयेत् । तत्रैव कर्मणि अनेनैव सूक्तेन आज्यं हुत्वा ब्रह्मचारिणो मूर्ध्नि
संपातान् आनयेत् । “आयुर्दा इति गोदानं कारयिष्यन्” इति प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “शान्त्युदकं करोति तत्रैतत् सूक्तम् अनुयोजयति” इति [कौ०
७, ४] “आयुर्दा इत्येतेन सूक्तेन आज्यं जुह्वन् मूर्ध्नि संपातान् आनय-
ति” इति च [कौ० ७, ४] ॥

तत्रैव कर्मणि “परि धत्त” [२, ३] इति द्वाभ्यां नवं वासः प्रयच्छेत् ॥

“एह्यश्मानम्” [४] इत्यनया दक्षिणेन पादेन अश्मानम् आस्थापयेत् ॥

“यस्म ते वासः” [५] इत्यनया पूर्वपरिहितं वासः कर्ता गृहीयात् ॥

“अथैनम् अहतेन वसनेन परिधापयति परिधत्तेति द्वाभ्याम् एह्यश्मा-
नम्” इत्यादि [कौ० ७, ५] सूत्रम् अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा “परि धत्त” [२, ३] इति व्युत्पन्नं पुरोहितः प्रातःप्रातर्वस्त्रम्
अभिमन्त्र्य राज्ञे दद्यात् । उक्तं परिशिष्टे । “अथ पुरोहितकर्माणि”
इति प्रक्रम्य “परि धत्तेति [द्वाभ्यां] राज्ञो वस्त्रम् अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत्”
इति [अ० ५० ४, १] ॥

तथा आरात्रिकविधाने चतस्रः शर्कराः प्रतिदिशं क्षित्वा पञ्चमीम्

“एद्वशमानम्” [४] इत्यनया राजानम् आस्थापयेत् । उक्तं परिशिष्टे ।

“एद्वशमानम् आतिष्ठेति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत्” इति [अ० प० ४. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आयुर्दा अग्ने जरसं वृणानो धृतप्रतीको धृतपृष्ठो अग्ने ।

धृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रानभि रक्षतादिमम् ॥ १ ॥

आयुः५दाः । अग्ने । जरसम् । वृणानः । धृतऽप्रतीकः । धृतऽपृष्ठः । अग्ने ।

धृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् । पिता५इव । पुत्रान् । अभि ।

रक्षतात् । इमम् ॥ १ ॥

हे अग्ने आयुर्दाः आयुषो दाता । माणवकस्य भवेति शेषः । किय-
त्यर्थन्तं तद् आयुरिति तत्राह । जरसम् जरां वृणानः संभजमानः । ज-
रापर्यन्तं शतसंवत्सरपरिमितं दीर्घम् आयुः प्रयच्छेत्यर्थः ॥ हे अग्ने त्वं
धृतप्रतीकः धृताहुतिभिः उद्भूतज्वालारूपावयवः धृतपृष्ठः धृतमेव पृष्ठं पृष्ठ-
वंशवत् सर्वावयवाधारभूतं गात्रं यस्य स तथोक्तः । धृतोपादानकशरीर
इत्यर्थः ॥ यत एवम् अतो हेतोः मधु मधुरं चारु निर्मलं मन्त्रसिद्धं ग-
व्यम् गवि भवम् । ॥ “सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद् पक्तव्यः”
इति यत् । “यतोऽनावः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टं धृ-
तम् अस्माभिर्हुतं पीत्वा यथेच्छं स्वीकृत्य नुष्टः सन् पिता जनकः पु-
त्रान् आत्मीयानिव इमम् माणवकम् अभि रक्षतात् अभिरक्ष । पिता
यथा सापराधानपि पुत्रान् पालयति एवं त्वम् एनं पाहीत्यर्थः । ॥ र-
क्ष पालने । लोणमध्यमैकवचने हेस्तातइ आदेशः ॥

द्वितीया ॥

परिं धत्त धत्त नो वर्चसेमं जरामृत्युं कृणुत दीर्घमायुः ।

वृहस्पतिः प्रायच्छद् वासं एतत् सोमाय राज्ञे परिधातुवा उ ॥ २ ॥

परिं । धत्त । धत्त । नः । वर्चसा । इमम् । जराऽमृत्युम् । कृणुत ।

दीर्घम् । आयुः ।

वृहस्पतिः । म । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिध्या-
तवै । ऊं इति ॥ २ ॥

वाससः सर्वदेवत्वत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च
वाससः तैत्तिरीयके समान्नायते । “अग्नेस्तूषाधानम्” इति प्रक्रम्य “त-
द् वा एतत् सर्वदेवत्वं यद् वासः” [तै० सं० ६. १. १. ३] इति । हे देवाः
परि धत्त । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ । इमम् माणवकं वासः
परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । ते-
जस्विनं कुरुतेत्यर्थः ॥ किं च । इममेव माणवकं जरामृत्युम् । जरयै-
व मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः । तथाविधं [कृणुत] कुरुत । अकालमृति-
र्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेव आह दीर्घम् इति । अस्य माणवकस्य दीर्घं
शतपरिमितम् आयुरस्तु ॥ तदेव वासः प्रशंसति । वृहस्पतिः वृहताम्
इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । ॥ “तद्वृहतोः करपत्योः” इति
सुट्टतलोपो । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते “उभे वनस्प-
त्यादिषु युगपत्” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । एतन्नामा देवः एत-
त् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । “सोमोऽस्माकं ब्रा-
ह्मणानां राजा” [तै० सं० १. ८. १०. २] इति श्रुतेः । परिधातवै परि-
धातुम् । ॥ “तुमर्थे सेसेन्” इति तवैप्रत्ययः । “तवै चान्तश्च यु-
गपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । प्रायच्छत् अददात् । ॥ [दा-
ण्] दाने इत्यस्मात् लङि “प्राप्ता” इत्यादिना यच्छादेशः । उ इति
पदपूरणः ॥ । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकत्वं सूचितम् । तथा च
श्रुत्यन्तरम् । “सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद् देवतया प्रतिगृह्णाति” [तै०
ब्रा० २. २. ५. २] इति ॥

तृतीया ॥

परीदं वासो अधियाः स्वस्तयेभूर्गृष्टीनामभिः शस्तिषा उ ।

शतं च जीवं शरदः पुरुची रायश्च पोषमुपसंव्यस्य ॥ ३ ॥

परि । इदम् । वासः । अधिपाः । स्वस्तये । अभूः । गृष्टीनाम् । अभि-
शस्तिऽपाः । ऊं इति ।

शतम् । च । जीव । शरदः । पुरुचीः । रायः । च । पोषम् । उपऽसं-
व्ययस्व ॥ ३ ॥

हे माणवक इदम् उक्तं वासः वस्त्रं स्वस्तये क्षेमाय पर्यधिथाः परि-
हितवानसि । ॥ [परि]पूर्वाद् धाजो लुङि “स्याध्वोरिच्च” इति इ-
त्वक्त्वे । “इस्वाद् अङ्गात्” इति सिञ्जलोपः ॥ तेन परिधानेन
गृष्टीनाम् गवाम् अभिशस्तिपाः । अभिशस्तिः अभितो विशसनं हिंसा ।
तन्निमित्ताद् भयात् पालकोभूः । पुरा खलु देवा मनुष्याणां दृढतरां त्वचं
छित्त्वा क्षीरप्रदानक्षेत्रकर्षणभारोद्धहनादिवहुविधोपकारकारिषु गोषु न्यदधुः ।
ते च तथा त्वचा संवीतगात्राः शीतवातातपादिसहनशीला बभूवुः । अ-
त एव कारणाद् नष्टं पुरुषं दृष्ट्वा स्वकीयां त्वचम् अस्मासु स्थिताम् अ-
सौ ग्रहीतुम् आगच्छतीति विभ्यति । तस्माद् गोसमीपं विवसनो न ग-
च्छेद् इति । तथा च शतपथब्राह्मणे तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे समान्ना-
यते । “अथ वासः परिधत्ते । सर्वत्रायैव स्वामेवासिन्नेतत् त्वचं दधाति ।
“या ह वा इयं गोस्त्वक् पुरुषे हैपाग्र आस । ते देवा अनुवन् । गौर्वा
“इदं सर्वं विभर्ति । हन्त येयं पुरुषे त्वक् गव्येतां दधाम । तयैषा वर्षन्तं
“तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिप्यत इति । तैर्वच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचम्
“अदधुः । तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षति अवच्छितो ह वै
“पुरुषः । तस्माद् अस्य यत्रैव क च कुंशो वान्यद् वा विकृन्तति तत्
“एव लोहितम् उत्पद्यते तद् एतां ह्यस्मिन्त्वचम् अदधुर्वास एव । तस्मा-
“न्नान्यः पुरुषाद् वासो विभर्ति । तस्माद् सुवासा एव बुभूषेत । नो
“हान्ते गोर्नैः स्यात् । वेद हि गौरहम् अस्य त्वचं विभर्मीति । सा
“विभ्यती त्रसति त्वचं म आदीस्यते” इति [श० ब्रा० ३. १. २. १३] ।

1 S'Kd कर्षणा०. 2 S'Kd सर्वया०. 3 S'Kd हैपाग्र आस. 4 S'Kd हिसंतया for
हिमं तया. 5 S'Kd तैच for तैव० 6 S'Kd हिसंतया for हिमं तया 7 S'Kd कुतो for
कुशो. 8 S'Kd सुवात्सीपचबुभूषेत् 9 S'Kd गोर्नैः. 10 S'Kd आदास्यतीति.

एषैव त्वगादानभीतिः अत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिश-
स्तेर्वासःपरिधानेन [ता] निवर्तयेत्यभिप्रायः ॥ किं च पुरूचीः बहुकाल-
म अञ्चन्तीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्यामुवतीः । ॥ पुरुपूर्वाद्
अञ्चतेः “चृत्विग्” इत्यादिना किन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः ।
“अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इत्यकारलोपे “चौ”
इति दीर्घः ॥ शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव ॥ अ-
पि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंव्ययस्य परिधत्स्य । ए-
तद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ॥

चतुर्थी ॥

एह्यश्मानमा तिष्ठाश्मा भवतु ते तनूः ।

कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ॥ ४ ॥

आ । इहि । अश्मानम् । आ । तिष्ठ । अश्मा । भवतु । ते । तनूः ।

कृण्वन्तु । विश्वे । देवाः । आयुः । ते । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥

हे माणवक एहि आगच्छ ॥ अश्मानम् आ तिष्ठ दक्षिणेन पादेन
आक्रम ॥ ते तव तनूः शरीरम् अश्मा भवतु । अश्मवद् रोगादिविनि-
र्मुक्तं दृढं भवतु ॥ विश्वे देवाश्च ते तव शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः कृ-
ण्वन्तु कुर्वन्तु । ॥ “युष्मत्तत्तत्क्षुण्वन्तःपादम्” इति सकारस्य षत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

यस्य ते वासः प्रथमवास्यै हरांस्तं त्वा विश्वेवन्तु देवाः ।

तं त्वा भ्रातरः सुवृधा वर्धमानमनु जायन्तां बृहवः सुजातम् ॥ ५ ॥

यस्य । ते । वासः । प्रथमवास्यम् । हरांसः । तम् । त्वा । विश्वे ।

अवन्तु । देवाः ।

तम् । त्वा । भ्रातरः । सुवृधा । वर्धमानम् । अनु । जायन्ताम् । बृह-
वः । सुजातम् ॥ ५ ॥

हे माणवक यस्य परिहितवस्त्रस्य ते तव प्रथमवास्यम् पूर्वं परि-

हितं वासः वस्त्रं हरामः स्त्रीकुर्मः । ॥ वस आच्छादने इत्यस्मात्
 “वृहलोर्ण्यत्” इति कर्मणि ण्यत् । “तित् स्वरितः” इति स्वरितत्व-
 म् ॥ । तम् तादृशं त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अवन्तु रक्षन्तु ॥ त-
 म् उक्तरूपं सुवृथा शोभनया वृद्ध्या वर्धमानम् पशुपुत्रधनादिभिरुपचीय-
 मानं सुजातम् संस्कारविशेषेण शोभनजन्मयुक्तं [त्वा] त्वाम् अनु वहवो
 भ्रातरो जायन्ताम् उत्पद्यन्ताम् ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“निःसालाम्” इति सूक्तेन मृतापत्यायाः स्त्रिया अपत्यनाशपरिहा-
 राय त्रिषु मण्डपेषु एकैकस्मिन्नुदपात्रे सीसेषु च संपातानयनम् सीसोप-
 रि स्थितायास्तस्याः संपातितोदकेन आत्मावनं च कृत्वा स्वगृहम् आनीय
 शान्त्युदकेन अभिषिच्य तस्यै पुरोडाशकन्दुकालङ्कारान् अभिमन्य दद्यात् ॥

अथ वा एकस्मिन्नेव मण्डपे अनेन सूक्तेन औदुम्बरीः समिधस्तया
 आधाप्य पूर्ववत् शान्त्युदकाभिषेकादिकं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “निःसालाम् इत्यवतोक्त्यै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु” इ-
 त्यादि “औदुम्बरीराधापयत्युक्तम् आम्बजितायै” इत्यन्तम् [कौ० ४.१०] ॥

यस्य गृहे गवादिर्वन्ध्या भवति तद् गृहं दैवहतं भवति तद्गोपनिवृत्तये त-
 यैव वशया यागः कार्यः । तत्र अनेन सूक्तेन तस्याः पर्यग्निकरणं कुर्या-
 त् । “य आत्मदा इति वशाशमनम्” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “निः-
 सालाम् इत्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरति” इति [कौ० ५.६] ॥

आवसस्थाधाने ऋच्यादाग्निनिर्हरणानन्तरं शालाम्रोक्षणेपि एतत् सूक्तं
 विनियुक्तम् । “एकाग्निम् आधास्यन्” [कौ० ९.१] इति प्रक्रम्य सू-
 त्रितम् । “निःसालाम् [२.१४] इति शालानिवेशनं प्रोक्षति ऊर्जं विभ्रत्
 [७.६२] इति प्रपादयति” इति [कौ० ९.४] ॥

एतत् सूक्तं चातनगणेपि पठितम् । अतः “चातनानाम् अपनोदनेन
 व्याख्यातम्” [कौ० ४.१] । “चातनो मातृनामा च” [न०क० २३] “चात-

नैर्मातृनामभिः” [शा०क० १५] इत्यादिप्रदेशेष्वपि एतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

निःसालां धृष्णुं धिषणमेकवाद्यां जिघत्स्वम् ।

सर्वाश्चण्डस्य नृस्यो नृशयामः सदान्वाः ॥ १ ॥

निःसालाम् । धृष्णुम् । धिषणम् । एकवाद्याम् । जिघत्स्वम् ।

सर्वाः । चण्डस्य । नृस्युः । नृशयामः । सदान्वाः ॥ १ ॥

निःसालाम् । ॥ पल गतौ ॥ निःसालयति निर्गमयति अपसारयतीति निःसाला एतन्नामधेया पिशाची । यद्वा सालो वृक्षविशेषः । ततो निर्गता निःसाला । ततोपि उन्नतगानीत्यर्थः । तां धृष्णुम् धर्षणशीलां भयस्य जनयित्रीम् एतन्नामिकां पिशाचीम् । ॥ “त्रसि-
गृधिघृषिषिपेः क्रुः” ॥ धिषणम् । धृष्णोति अभिभवतीति धिषणः । ॥ धृषेर्धिष च संज्ञायाम् इति [उ० २. ८२] क्युः ॥ एतन्नामानं पापग्रहम् । एकवाद्याम् एकम् एकप्रकारं परस्पररूपं वाद्यं वचनं यस्याः सा तथोक्ता । यद्वा एकवारमेव वाद्यं वचनं यस्याः सा । सकृद्वापिणीत्यर्थः । ताम् एतन्नामिकां जिघत्स्वम् जिघत्तुं भक्षणेच्छुम् । सर्वदा भक्ष्णशीलाम् इत्यर्थः । ॥ अदेः सनि घस्लादेशे “सस्या-
र्यधातुके” इति तत्वम् । “सनाशंसभिश्च उः” इति उग्रत्ययः । “वा छन्दसि” इति अमि-पूर्वत्वस्य विकल्पनाद् यण् आदेशः ॥ तां च । नाशयाम् इति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा चण्डस्य क्रुडस्य एतन्नामकस्य पापग्रहस्य नृस्यः नृपतीः अपत्यभूताः सर्वाः निखिलाः सदान्वाः सदानोनूयमानाः आक्रोशकारिणीः पिशाचीश्च नाशयामः । उक्तं यास्कै-
न । ॥ सदान्वे । सदानोनुवे शब्दकारिके [नि० ६. ३०] इति । नौ-
तेः शब्दकर्मणो गृह्यगन्तात् पचाद्यचि “द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति व-

१ Our manuscript and other authorities निःसाला and not निःसाला. २ So P P J K.

1 S' Kd सालावृक्षः. 2 S' Kd पुरुषः.

क्तव्यम्” इति वचनाद् द्विर्वचनाभावः । “न धातुलोप आर्धधातुके”
इति गुणप्रतिषेधे छान्दसो यण् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

निर्वो गोष्ठादजामसि निरक्षान्तिरुपानसात् ।

निर्वो मगुन्द्या दुहितरो गृहेभ्यश्चातयामहे ॥ २ ॥

निः । वः । गोऽस्यात् । अजामसि । निः । अक्षात् । निः । उपऽआनसात् ।

निः । वः । मगुन्द्याः । दुहितरः । गृहेभ्यः । चातयामहे ॥ २ ॥

हे मगुन्द्या दुहितरः मगुन्दी नाम काचन पिशाची तस्याः पुत्र्यः
वः युष्मान् गोष्ठात् । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं गोशाला । ॥ “य-
अर्थे कविधानम्” इति कः । “अस्वाम्बगोभूमि०” इत्यादिना षत्व-
म् ॥ तस्माद् गोष्ठात् निरजामसि निरजामः निःसारयामः । ॥ अ-
ज गतिक्षेपणयोः । “इदन्तो मसिः” ॥ तथा अक्षात् अक्षक्रीडा-
स्यानाद् छूतशालायाः सक्ताशाद् निरजामः ॥ एवम् उपानसात् । अनसः
समीपम् उपानसं धान्यगृहम् । तस्माद् निरजामः । ॥ “अव्ययीभावे
शरत्त्वभृतिभ्यः” इति शरत्त्वभृतिषु अनःशब्दस्य याटात् टच् समासा-
न्तः ॥ यद्वा उपगतं च तद् अनश्च उपानसं धान्यपूर्णं शकट-
म् । ॥ “अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः” इति तत्पुरुषे टच् समा-
सान्तः ॥ तथा गृहेभ्यः आवासमन्दिरेभ्यो वः युष्मान् निश्चातयामहे
निःसार्य निःशेषेण वा विनाशयामः । ॥ चातयतिर्नाशने इति यास्कः
[नि० ६. ३०] ॥

तृतीया ॥

असौ यो अधिराद् गृहस्तत्र सन्वराय्यः ।

तत्र सेदिर्न्युच्यतु सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ३ ॥

असौ । यः । अधिरात् । गृहः । तत्र । सन्तु । अराय्यः ।

तत्र । सेदिः । नि । उच्यतु । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ३ ॥

असौ विप्रकृष्टो यः प्रसिद्धः अधरात् अधरः अस्माह्लोकाद् अध-
रभूतः अधस्तादेशे वा वर्तमानो गृहः गृहवन्निवासभूतः पाताललोको-
स्ति । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ त-
त्र लोके अराय्यः अदायिन्यः दानोपलक्षितनिखिलश्रेयोविघ्नकारिण्यः एत-
त्तंश्लिकाः पिशाच्यः सन्तु । इमं लोकं विसृज्य अत्यन्तविप्रकृष्टं पातालं
गच्छन्तु इत्यर्थः । ॥ रा दाने इत्यस्मात् नञ्युपपदे “सुप्यजातौ णि-
निस्ताच्छीले” इति णिनिः । छान्दसोन्त्यलोपः ॥ यद्वा रायते
दीयत इति रायो धनम् । ॥ कर्मणि घञ् ॥ न रायः अ-
रायः अधनम् आसाम् अस्तीत्यरायः अलक्ष्यः । ॥ “छन्दसीव-
निषौ” इति मत्वर्षीय ईकारः ॥ “अरायि काणे विकटे गिरिं
गच्छ सदान्वे” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऋ. १०. १५५. १] ॥ सादयति
नाशयतीति सेदिर्निर्घृतिः । “जहामि सेदिम् अनिराम् अमीवाम्” [तै०
सं० ४. २. ७. २] इति श्रुत्यन्तरात् । ॥ “उत्तर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात्” इति सदेः किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गज्ञावाद् द्विर्वचने एवाभ्या-
सलोपौ ॥ सापि तत्र पाताले न्युच्यतु । नीचीना समवैतु । इ-
मं लोकं विहाय पूर्वोक्ताभिः सह निवसतु इत्यर्थः । ॥ उच समवाये
दिवादिः ॥ किं च सर्वाः निखिला यानुधान्यः यातवो यातनाः
पीडास्ताः प्राणिभ्यो धीयन्ते क्रियन्त आभिरिति यानुधान्यः उक्ताभ्योन्याः
पिशाच्यः । ॥ करणे ल्युट् ॥ तत्र न्युच्यन्तु इति वचनविप-
रिणामेन संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

भूतपतिर्निरजन्निन्द्रश्चेतः सदान्वाः ।

गृहस्य बुभ आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि तिष्ठतु ॥ ४ ॥

भूतऽपतिः । निः । अजन्तु । इन्द्रः । च । इतः । सदान्वाः ।

गृहस्य । बुभे । आसीनाः । ताः । इन्द्रः । वज्रेण । अधि । तिष्ठतु ॥ ४ ॥

भूतपतिः भूतानां पालको रुद्रः सदान्वाः सदा नोनूयमाना आक्रो-
शकारिणीः पिशाचीः इतः अस्माद् मदीयात् स्थानात् निरजन्तु निःसा-

रयतु ॥ इन्द्रश्च ता निरजतु ॥ गृहस्य मदीयस्य वुभे मूले अधःप्रदेशे । ॥ वन्धेर्वधिवुधी च [उ० ३, ५] इति नक् प्रत्ययः ॥ । आसीनास्ताः पिशाचीः इन्द्रः इराया भूमेर्दारको देवः । ॥ इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इति हि निरुक्तम् [नि० १०, ८] ॥ । वज्रेण आयुधेन अधि तिष्ठतु । यथा पुनर्नोत्तिष्ठन्ति तथा आक्रम्य तिष्ठतु इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यदि स्य क्षेत्रियाणां यदि वा पुरुषेषिताः ।

यदि स्य दस्युभ्यो जाता नश्यतेतः सदान्वाः ॥ ५ ॥

यदि । स्य । क्षेत्रियाणाम् । यदि । वा । पुरुषइषिताः ।

यदि । स्य । दस्युभ्यः । जाताः । नश्यते । इतः । सदान्वाः ॥ ५ ॥

हे* सदान्वाः । पिशाच्य इति शेषः । यूयं क्षेत्रियाणाम् क्षेत्रात् परक्षेत्रात् मातापितृशरीराद् आगतानां कुष्ठापसारग्रहण्यादिरोगाणां निदानभूता यदि स्य भवथ । यदि वा पुरुषेषिताः पुरुषैः शत्रुभिः प्रेषिता भवथ । ॥ इष गतौ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । “तीपसहलुभरुपरिपः” इत्यत्र इषु इच्छायाम् इत्यस्यैव ग्रहणात् “यस्य विभाषा” इति तस्यैव निष्ठायाम् इदमतिषेधो न तु इष गतौ इत्यस्य इति निष्ठायाम् इदं भवति । “तृतीया कर्मणि” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । दस्युभ्यः उपक्षयकारिभ्यश्चोरादिभ्यः । ॥ दसु उपक्षये । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् [उ३, २०] इति युच् प्रत्ययः ॥ । तेभ्यः सकाशात् यदि जाताः प्रादुर्भूता भवथ । एवं बहुविधम् आगता यूयम् इतः अस्मात् स्थानात् निर्गताः सत्यो नश्यत विनष्टा भवत ॥

१ So ABDESPJ K V. २ P omits the visarga, J removes an existing one. We with P. ३ So P P J here and in the following Mantras.

पृष्ठी ॥

परि धामान्यासामाशुर्गामिवासरेन् ।

अजैषं सर्वान् आजीन् वो नश्यतेतः सदान्वाः ॥ ६ ॥

परि । धामानि । आसाम् । आशुः । गामांश्च इव । असरेन् ।

अजैषम् । सर्वान् । आजीन् । वः । नश्यत । इतः । सदान्वाः ॥ ६ ॥

आसाम् पिशाचीनां धामानि निवासस्थानानि पर्यसरम् परितः सर्व-
त आक्रमिषम् । तत्र दृष्टान्तः । आशुः । अश्वनामैतत् । शीघ्रगामी अ-
श्वः ग्लौष्ठामिव । परिधावनेन ग्लानः सन् यत्र तिष्ठति सा ग्लोष्ठा गन्त-
व्यावधिः आज्यन्तः काष्ठापरपर्यायः । तामिव । असरम् इति । सृ-
गतौ इत्यस्मात् लुङि “सर्तिशास्यतिभ्यश्च” इति हेः अङ् । “ऋदृशो-
ङि गुणः” ॥ हे* सदान्वाः वः युष्माकं सर्वान् आजीन् संग्रामान्
अजैषम् जितवान् अस्मि ॥ इतः अस्मात् कारणात् भवदीयस्य निखिल-
स्य वासस्थानस्य अस्माभिराक्रान्तत्वाद् निराश्रयाः सत्यो यूयं नश्यत ॥

[इति] द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“यथा द्यौः” इति सूक्तेन आयुष्कामः स्थालीपाकम् ओदनं शान्त्यु-
दकेन संमोक्ष्य अभिमन्य प्राश्नीयात् । सूत्रितं हि । “यथा द्यौः [२,
“१५] मनसे चेतसे धिये [६, ४१] इति महावीहीणां स्थालीपाकं श्रप-
“यित्वा शान्त्युदकेन उपसिच्य अभिमन्य प्राशयति” इति [कौ० ७, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

द्यौः द्युलोको देवाद्याश्रयभूतः पृथिवी भूलोको मनुष्यादिभिराश्रितः ।
 परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तावुभौ लोकौ यथा येन प्रकारेण देवम-
 नुष्यादिभिः सर्वैरुपजीव्यत्वाद् उपजीव्यविघातकस्य कस्यचिदपि असंभवाद्
 न विभीतः भयशङ्कां न प्राप्नुतः । ॥ जिभी भये ॥ । यथा
 च न रिप्यतः न विनश्यतः । ॥ रिप हिंसायाम् । दैवादिकः ।
 “यावद्यथाभ्याम्” इति आख्यातस्य निघातप्रतिषेधः ॥ । एव
 एवम् । ॥ “निपातस्य च” इति सांहितिको दीर्घः ॥ । मे
 मदीय हे प्राण त्वं मा विभेः शत्रुग्रहरोगादिभ्यो भयशङ्कां मरणशङ्कां च
 मा कार्षीः । अनेन मन्त्रसामर्थ्येन द्यावापृथिवीवत् चिरकालावस्थानयुक्तो
 भवेत्यर्थः । ॥ विभेरिति । माङि लुङि प्राप्ते छान्दसो लङ् ॥

द्वितीया ॥

यथाहंश्च रात्रीं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ २ ॥

यथा । अहं । च । रात्रीं । च । न । विभीतः । न । रिप्यतः ।

एव । मे । प्राण । मा । विभेः ॥ २ ॥

अहश्च रात्री च अहोरात्रौ कल्पान्तस्यायित्वाद् यथा न विभीतः न रि-
 प्यतः । एवा म इत्यादि पूर्ववत् । एवं सर्वेष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । ॥ रा-
 त्रीति । “रात्रेश्चाजसौ” इति ङीप् ॥

तृतीया ॥

यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ ३ ॥

यथा । सूर्यः । च । चन्द्रः । च । न । विभीतः । न । रिप्यतः ॥

एव । मे । प्राण । मा । विभेः ॥ ३ ॥

सप्तोर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यथा ब्रह्मं च क्षत्रं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ ४ ॥

यथा । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । न । विभीतः । न । रिप्यतः ।

एव । मे । प्राण । मा । विभेः ॥ ४ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रम् क्षत्रियजातिः । जातेर्नित्यत्वाभ्युपगमात् भी-
त्याद्यभावः ॥

पञ्चमी ॥

यथा सत्यं चानृतं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ ५ ॥

यथा । सत्यम् । च । अनृतम् । च । न । विभीतः । न । रिप्यति

एव । मे । प्राण । मा । विभेः ॥ ५ ॥

यतः ॥

सत्यम् यथार्थभाषणम् । अनृतम् मिथ्याभाषणम् । लोकव्यवहारस्य प्र-
ह्नित्यत्वात् सत्यानृतयोरपि भीत्याद्यभावः । तदभिमानिदेवतापेक्षया वा ॥

षष्ठी ॥

यथा भूतं च भव्यं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ ६ ॥

यथा । भूतम् । च । भव्यम् । च । न । विभीतः । न । रिप्यतः ।

एव । मे । प्राण । मा । विभेः ॥ ६ ॥

भूतम् सत्तां प्राप्तं वस्तुजातम् । भव्यम् भविष्यत् उत्पत्त्यमानं वस्तुजातम् ।
पूर्ववद् अनयोरपि प्रवाहनिमित्तेन भीत्याद्यभावः । ॥ “भव्यगेय”
इत्यादिना भवतेः कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥

इति द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“प्राणापानौ” इति सूक्तेन आज्यसमित्पुरोडाशपयओदनपायसपशुवी-
हियवतिलधानाकरम्भशष्कुल्याख्यानि त्रयोदश द्रव्याणि आयुष्कामो जुहु-
यात् । सूत्रितं हि । “प्राणापानौ[२, १६] ओजोसि[२, १७] इत्यु-
पदधीत” इति [कौ० ७, ५] ॥ उपदधीतेत्यत्र “उत्तैस्त्रयोदशभिर्द्रव्यैर्होम
इति जानीयात्” इति पैठीनसिपरिभाषा त्रिपत्नीयसूक्त एवोदाहृता ॥

अत्र “द्यावापृथिवी उपश्रुत्या” [२] इति मन्त्रेण आग्रयणेष्टौ ब्रह्मा
द्यावापृथिव्यं हविरनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “ओषधीषु पकास्वाग्रय-
णेष्टिः” इत्युपक्रम्य “यद् विद्वांसः[६, ११५] द्यावापृथिवी उपश्रुत्या[२,
१६, २] सोमो वीरुधाम[५, ४, ७] इति वैश्वदेवद्यावापृथिव्यसौम्यान्”
इति [वै० २, ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्राणापानौ मृत्योर्मां पातं स्वाहा ॥ १ ॥

प्राणापानौ । मृत्योः । मा । पातम् । स्वाहा ॥ १ ॥

हे प्राणापानौ । प्राक् ऊर्ध्वमुखः अनिति चेष्टत इति प्राणः । अप
अनिति अवाङ्मुखश्चेष्टत इत्यपानः । तदभिमानिनौ हे देवौ मृत्योः स-
काशात् मा मां पातम् रक्षतम् । स्वाहा युक्ताभ्याम् इदं हविः स्वा-
हुतम् अस्तु । मरणस्य प्राणापानवियोगरूपत्वाद् मदीयहविःस्वीकारेण
तुष्टयोर्युवयोश्चिरकालावस्थानेन अहं दीर्घायुर्भूयासम् इति प्रार्थनाभिप्रा-
यः ॥ ॥ स्वाहा इति देवानां हविर्दाने । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण
वा देवेभ्योन्नं प्रदीयते” इति श्रुतेः । कौशिकेनाप्युक्तम् । “स्वाहाकारव-
षट्कारप्रदाना देवाः स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः” इति [कौ० १,
१] । अक्षरार्थस्तु यास्कैःनोक्तः । स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागा-
हेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा [नि० ८, २०] इति ।
अत्र स्वा वागाहेत्ययम् अर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । “सैव ते
वागित्यब्रवीत् । सोजुहोत् स्वाहेति । तत् स्वाहाकारस्य जन्म” [तै० ब्रा०
२, १, २, ३] इति ॥

द्वितीया ॥

द्यावापृथिवी उपश्रुत्या मा पातं स्वाहा ॥ २ ॥

द्याव्यापृथिवी इति । उपश्रुत्या । मा । पातम् । स्वाहा ॥ २ ॥

“तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहम् आपद्य । अहमेवैतत् पञ्चधा-
त्मानं प्रविभज्यैतद् वाणम् अवष्टभ्य विधास्यामि” [म० उ० २.३] इत्यादिना
प्रश्नोपनिषदि महता प्रपञ्चेन इतरेन्द्रियापेक्षया प्राणस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादितम् ।
इति प्रथमतः प्राणप्रार्थनां कृत्वा तदुपजीविनां श्रोत्रादीन्द्रियाणाम् एत-
दाद्यैर्मनैः स्वैर्यं प्रार्थ्यते । द्यावापृथिवी । अत्र द्यावापृथिवीशब्देन तद-
न्तरालवर्तिन्यो दिशो विवक्षिताः । हे द्यावापृथिव्यौ उपश्रुत्या समीपश्रवण-
करणेन श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणशक्तिप्रदानेन । मा पातम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

सूर्यं चक्षुषा मा पाहि स्वाहा ॥ ३ ॥

सूर्ये । चक्षुषा । मा । पाहि । स्वाहा ॥ ३ ॥

सूर्यश्चक्षुरभिमानो देवः । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” [ऐ० उ०
१.२] इति श्रुतेः । [हे सूर्य] त्वं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण रूपदर्शनश-
क्त्वा । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने वैश्वानरं विश्वैर्मा देवैः पाहि स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्ने । वैश्वानर । विश्वैः । मा । देवैः । पाहि । स्वाहा ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वान् नरान् ऐहिकामुष्मिकलक्षणं तत्तत् कर्मफलं नयती-
ति वा विश्वैर्नरैस्तत्तद्यागादिकर्मसिद्धये नीयते प्रणीयत इति वा वैश्वान-
रः । ॥ विश्वानरशब्दान्नेतृत्वेन नीयमानत्वेन वा संबन्धीति “तस्येदम्”
इति अण् । “अन्येषाम् अपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ यद्वा

१ B corrects into °ध्व. VK सूर्यध्व. PP सूर्य. We with ABDRSJJ. २ B cor-
rects into °नर. B corrects °नर into °नर. We with ADKRSPJPV.

विश्वान् जन्तून् अरः प्रतिगतः प्रविष्ट इति विश्वानरः । सामर्थ्यात् प्राणाख्यो वायुः । ॥ ऋ गतौ इत्यस्माद् भूते छान्दसः पचाद्यच् । उपपदविभक्तेश्च अलुक् ॥ तेन जन्यमानत्वाद् अयम् अग्निवैश्वानरः । ॥ पूर्ववद् अण् ॥ [यद्वा] विश्वे नरा यस्य पोष्यत्वेन स विश्वानरः । स विश्वानरः वैद्युतोग्निः आदित्यश्च । ॥ “नरे संज्ञायाम्” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ताभ्यां जायमानत्वाद् अयं पार्थिवोऽग्निवैश्वानरः । ॥ [तथा च यास्कः । अयमेवाग्निवैश्वानरः] इति शाकपूणिः । विश्वानरावप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोयं यत् ताभ्यां जायते [नि० ७, २३] इति च ॥ तथाविध हे वैश्वानराग्ने सर्वदेवतात्मक । यद्वा अद्भ्युपलक्षिततत्तदिन्द्रियाधिष्ठायक देव विश्वेः सर्वैर्देवैः देवनसाधनैर्वागादीन्द्रियैः तत्तदिन्द्रियसामर्थ्यप्रदानेन । मां पाहीत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

विश्वम्भर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा ॥ ५ ॥

विश्वम्भर । विश्वेन । मा । भरसा । पाहि । स्वाहा ॥ ५ ॥

हे विश्वम्भर । विश्वं सर्वं प्राणिजातं विभर्ति अनुप्रविश्य अशितपीतादिपचनेन पोषयतीति विश्वम्भरो जाठराग्निः । ॥ “संज्ञायां भृत्तृजि०” इत्यादिना खच् । “अरुर्हिषदजन्तस्य मुम” इति मुम ॥ तादृशस्त्वं विश्वेन कृत्स्नेन भरसा पोषणशक्त्या । ॥ इभृज् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् “सर्वधानुभ्योसुन्” [उ० ४, १८८] इति असुन् ॥ विश्वम्भरशब्दस्य अग्निवाचकत्वं बृहदारण्यके समास्नातम् । “यथा क्षुरः क्षुरधानेवहितः स्याद् विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये” [वृ० आ० १, ४, ७] इति । यातम् अन्यत् ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“ओजोसि” इत्यनेन आयुष्कामः पूर्वम् उक्तप्रकारेण त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ओजोऽस्योजो मे दाः स्वाहा ॥ १ ॥

ओजः । अ॒सि । ओजः । मे । दाः । स्वाहा ॥ १ ॥

अत्र सूक्ते देवताविशेषस्य अश्वघणात् होमाधारभूतोऽग्निः संबोध्यः ह्यमानद्रव्यं वा । हे अग्ने ह्यमानद्रव्यं वा त्वम् ओजः आत्मनः । ओजः शरीरस्थितिकारणम् अष्टमो धातुः । तद् उक्तम् आचार्यैः ॥

ओजो नामाष्टमी दशा ।

क्षेत्रज्ञस्य तद् ओजस्तु केचलाश्रय इष्यते ।

यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽन्नम् अशनित्रिषः इति ।

तथाविधम् ओजः त्वम् असि । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । “आयुर्वै धृतम्” [तै० सं० २, ३, ११, ५] इति घत् । अतो मे मह्यम् ओजः उक्तलक्षणं दाः देहि । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् अस्तु । ॥ ओज इति । उज्ज आर्जवे । उज्ज्वले बलोपश्च इति उ० ४, १९१ असुन् बलोपश्च ॥ ॥

द्वितीया ॥

सहोसि सहो मे दाः स्वाहा ॥ २ ॥

सहः । अ॒सि । सहः । मे । दाः । स्वाहा ॥ २ ॥

सहः शत्रूणाम् अभिभवनसमर्थं तेजोसि । ॥ सहतेरभिभवार्थाद् असुन् ॥ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

बलमसि बलं मे दाः स्वाहा ॥ ३ ॥

बलम् । अ॒सि । बलम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ३ ॥

स्पष्टोर्थः ॥

1 BKS omit the visarga after दा here and in the following mantras of this hymn as well as in those of the next one. We with ASRV.

1 S' omits आत्मनः । ओजः.

चतुर्थी ॥

आयु॒र॒स्यायु॑र्मे॒ दाः स्वाहा ॥ ४ ॥

आयुः । अ॒सि॒ । आयुः । मे॒ । दाः । स्वाहा ॥ ४ ॥

आयुश्चिरकालजीवनम् असि । अतः शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्मे देहि ॥

पञ्चमी ॥

ओ॒त्र॒म॒सि ओ॒त्रं मे॒ दाः स्वाहा ॥ ५ ॥

ओ॒त्र॒म् । अ॒सि॒ । ओ॒त्र॒म् । मे॒ । दाः । स्वाहा ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

चक्षु॑र॒सि चक्षु॑र्मे॒ दाः स्वाहा ॥ ६ ॥

चक्षुः । अ॒सि॒ । चक्षुः । मे॒ । दाः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पञ्चमीषष्ठ्यौ निगदसिद्धे ॥

सप्तमी ॥

प॒रि॒पा॒ण॒म॒सि प॒रि॒पा॒णं मे॒ दाः स्वाहा ॥ ७ ॥

प॒रि॒ऽपा॒न॒म् । अ॒सि॒ । प॒रि॒ऽपा॒न॒म् । मे॒ । दाः । स्वाहा ॥ ७ ॥

परिपाणम् परितः पालनम् । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । परिपालक इत्यर्थः । अतः परिपाणम् परितः सर्वतः आयुर्मङ्गलनिमित्तभूतेभ्यः पालनं देहि । ॥ परिपूर्वात् पातेर्भावे ल्युट् । “कृत्यचः” इति नस्य णत्वम् ॥

इति द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

[इति] तृतीयोनुवाकः समाप्तः ॥

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “भ्रातृव्यक्षयणम्” इति प्रथमसूक्तेन अभिचारकर्मणि शरसमिदाधानम् कृष्णव्रीहियवतिलाद्यावपनं च कुर्यात् । [कौ० ६. २] ॥

अत्र अरायक्षयणम् [३-५] इत्याद्यास्तिस्रः चातनगणे [कौ० १. ८] प-

ठिताः । अतस्तस्य गणस्य यत्रयत्र विनियोगस्तत्रतत्र आसा विनियोगो
द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

भ्रातृव्यक्षयणमसि भ्रातृव्यचातनं मे दाः स्वाहा ॥ १ ॥

भ्रातृव्यक्षयणम् । असि । भ्रातृव्यक्षयणम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ १ ॥

अत्रापि होमाधारोऽग्निः संबोध्यः होमद्रव्यं वा । हे अग्ने त्वं भ्रातृ-
व्यक्षयणम् असि । भ्रातृव्यः शत्रुः । ॥ भ्रातृशब्दाद् “व्यन्तसपत्ने”
इति व्यन् प्रत्ययः ॥ । तस्य क्षयणं विनाशनम् असि । ॥ क्षि
क्षये इत्यस्माद् भावे करणे वा ल्युट् ॥ । अतो मे मह्यं भ्रातृव्य-
चातनम् भ्रातृव्यनाशनम् । चातयतिर्नाशनकर्मा इत्युक्तम् । दाः देहि ।
स्वाहेति पूर्ववद् योज्यम् ॥

द्वितीया ॥

सपत्नक्षयणमसि सपत्नचातनं मे दाः स्वाहा ॥ २ ॥

सपत्नक्षयणम् । असि । सपत्नक्षयणम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ २ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः । ॥ “व्यन्तसपत्ने” इति सूत्रे सपत्नश-
ब्दः सपत्नीव सपत्न इति इवार्थे अकारप्रत्ययान्तो व्याख्यातः ॥ । य-
द्यपि भ्रातृव्यसपत्नशब्दौ पर्यायौ तथाप्यत्र उभयोरपि पृथगुपादानाद् आ-
त्मीयानात्मीयरूपेण भेदो द्रष्टव्यः । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

अरायक्षयणमस्यरायचातनं मे दाः स्वाहा ॥ ३ ॥

अरायक्षयणम् । असि । अरायक्षयणम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ३ ॥

अरायक्षयणम् अरायाः अदायिनः दानोपलक्षितनिखिलश्रेयोविघ्नकारि-
णः । तेषां क्षयणम् । ॥ रा दाने इत्यस्य यजन्तस्य नजा बहुवी-
हिः ॥ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

पिशच्चक्षयणमसि पिशच्चचातनं मे दाः स्वाहा ॥ ४ ॥

पिशाचऽक्षयणम् । अस्ति । पिशाचऽचार्तनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ४ ॥

पिशाचाः पिशिताशिनो भूतविशेषाः । ॥ पिशितं मांसम् अन्न-
नीति “कर्मण्यण्” । पृषोदरादिषु पाठात् पिशिताशशब्दयोः पिशाचौ
आदेशौ । गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

सदान्वाक्षयणमसि सदान्वाचार्तनं मे दाः स्वाहा ॥ ५ ॥

सदान्वाऽक्षयणम् । अस्ति । सदान्वाऽचार्तनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ५ ॥

सदान्वाक्षयणम् सदा नोनूयमाना आक्रोशकारिण्यः पिशाच्यः । सदा-
न्वा इति निःसालसूक्ते [२. १४] व्याख्यातम् ॥

इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अग्ने यत् ते” इत्यादिभिः पञ्चभिः सूक्तैरभिचारकर्मणि पुरस्ताद्धो-
मान् आज्येन जुहुयात् । [कौ० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥

अग्ने । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

हे अग्ने पृथिवीस्थान ते तदीयं यत् तपः संतापनशक्तिः तेन तपसा
तम् शत्रुं प्रति लक्ष्मीकृत्य तप प्रज्वलितो भव । ॥ “लक्ष्णेत्थंभूता-
ख्यान” इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “कर्मप्रवचनीययुक्ते” इति
द्वितीया ॥ यद्वा । ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ तं शत्रुं प्रति
तप । प्रतिपूर्वं प्रतिमुखं प्रत्ययवत् वा तपेत्यर्थः । यः शत्रुरस्मान् द्वेष्टि
द्वेषं करोति यं च शत्रुं वयं द्विष्मः अमियं कुर्मः । तम् इति पूर्वण

१ A B K S V. That is, तप योऽस्मान् here and throughout D omits to put any
kampa throughout. We with B R.

1 So S' Kd. 2 S' Kd आज्येना. 3 S' Kd repeat the word अमियम्.

संबन्धः ॥ अनेन व्यतिहारनिर्देशेन अभिचारप्रत्यभिचारयोरुभयत्रापि अस्स
मन्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शितं भवति ॥

द्वितीया ॥

अग्ने॒ यत् ते॒ हर॒स्तेन॒ तं प्रति॑ हर॒ योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ २ ॥
अग्ने॑ । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

हरतीति हरः संहरणसामर्थ्यम् । क्रोधनामसु पाठात् क्रोधो वा । अह-
स्तेरसुन् ॥ तेन हरसा तम् शत्रुं प्रति हर संहर । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

अग्ने॒ यत् ते॒र्विस्तेन॒ तं प्रत्य॑र्च॒ योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ ३ ॥
अग्ने॑ । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

॥ अर्चतिरत्र धातूनाम् अनेकार्पणाद् दीप्त्यर्थः ॥ तेन अर्चिषा
तं प्रत्यर्च प्रतिदग्धुं दीप्तो भव । उक्तम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने॒ यत् ते॒ शोचि॑स्तेन॒ तं प्रति॑ शोच॒ योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ ४ ॥
अग्ने॑ । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

शोचिः शोकजननसामर्थ्यम् । ॥ शुच शोके इत्यस्मात् अर्चिशुचिहु-
सृपिछादिर्द्धिर्दिभ्य इतिः [उ० २, १०७] इति करणे इतिप्रत्ययः ॥ ते-
न शोचिषा तं प्रति शोच शोकयुक्तं कुरु ॥

पञ्चमी ॥

अग्ने॒ यत् ते॒ तेज॑स्तेन॒ तमतेज॑सं कृणु॒ योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ ५ ॥

अग्ने । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अ॒तेज॑सम् । कृणु । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । व॒यम् । द्वि॒प्सः ॥ ५ ॥

तेजः तीक्ष्णं पराभिभवनसामर्थ्यम् । ॥ तिज निशाने इत्यस्माद्
असुन ॥ तेन तेजसा तम् शत्रुम् अतेजसं निस्तेजस्कं कृणु कुरु ॥
गतम् अन्यत् ॥ यद्यप्यत्र सूक्ते क्रमेण निर्दिष्टास्तपोहरोर्चिःशोचिस्तेजःश-
ब्दाः पञ्चापि यास्केन ज्वलन्नामसु पठितास्तथापि सर्वेषाम् अत्रोपादा-
नाद् उक्तप्रकारेण धात्वर्थभेदाद् भेदोवगन्तव्यः ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इत उत्तराणि “वायो यत्” [२. २०] “सूर्य यत्” [२. २१] “च-
न्द्र यत्” [२. २२] “आपो यत्” [२. २३] इति चत्वारि सूक्तानि “अ-
ग्ने यत्” [२. १९] इति पूर्वसूक्तवद् व्याख्येयानि । तेषु वाय्वादिव्यवसा-
योधनमेव विशेषः । “आपो यद् वः” इत्यत्र अपां नित्यबहुत्वाद् ब-
हुवचननिर्देशः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायो॒ यत् ते॒ तप॑स्तेन॒ तं प्रति॑ तप॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒प्सः ॥ १ ॥
वायो॒ इति॑ । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । व॒यम् । द्वि॒प्सः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

वायो॒ यत् ते॒ हर॑स्तेन॒ तं प्रति॑ हर॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒प्सः ॥ २ ॥
वायो॒ इति॑ । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । व॒यम् । द्वि॒प्सः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

वायो॒ यत् ते॒ र्चि॑स्तेन॒ तं प्रति॑ र्चि॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒प्सः ॥ ३ ॥
वायो॒ इति॑ । यत् । ते । अ॒र्चिः । तेन । तम् । प्रति । अ॒र्चिः । यः । अ॒स्मान् ।
द्वेष्टि॑ । यम् । व॒यम् । द्वि॒प्सः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

वायो यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ ४ ॥
 वायो इति । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् ।
 द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

वायो यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ ५ ॥
 वायो इति । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मा-
 न् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

सूर्यं यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ १ ॥
 सूर्यं । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । य-
 म् । वयम् । द्विप्सः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सूर्यं यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ २ ॥
 सूर्यं । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । य-
 म् । वयम् । द्विप्सः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

सूर्यं यत् तेर्विस्तेन तं प्रत्यर्चं योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ ३ ॥
 सूर्यं । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।
 यम् । वयम् । द्विप्सः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सूर्यं यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सः ॥ ४ ॥
 सूर्यं । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वे-
 ष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

सूर्यं यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥
 सूर्यं । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मान् । द्वे-
 ष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

चन्द्रं यत् ते तपस्तेन तं प्रति तपु योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥
 चन्द्रं । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तपु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।
 यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

चन्द्रं यत् ते हरस्तेन तं प्रति हरं योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥
 चन्द्रं । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।
 यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

चन्द्रं यत् तेर्चिस्तेन तं प्रार्च्यं योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥
 चन्द्रं । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च्यं । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।
 यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

चन्द्रं यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोचं योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥
 चन्द्रं । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोचं । यः । अस्मान् । द्वे-
 ष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

चन्द्रं यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

चन्द्र । यत् ते । तेजः । तेन । तस्म । अ॒तेज॒सम् । कृणु । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि । यस्म । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

आपो॒ यद् व॒स्तप॒स्तेन॒ तं प्रति॑ तप॒त॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ १ ॥
आपः । यत् । वः । तपः । तेन । तस्म । प्रति । तप॒त॒ । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ ।
यस्म । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

आपो॒ यद् वो॒ हर॒स्तेन॒ तं प्रति॑ हर॒त॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ २ ॥
आपः । यत् । वः । हरः । तेन । तस्म । प्रति । हर॒त॒ । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि॑ । यस्म । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

आपो॒ यद् वो॒र्चिस्तेन॒ तं प्रति॑ अ॒र्चत॒ योऽ॒स्मान् द्वेष्टि॑ यं व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ ३ ॥
आपः । यत् । वः । अ॒र्चिः । तेन । तस्म । प्रति । अ॒र्चत॒ । यः । अ॒स्मान् । द्वे-
ष्टि॑ । यस्म । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ॥ ३ ॥

“शेरभक” इति सप्तमसूक्तेन अलक्ष्मीविनाशकर्मणि समुद्रमध्ये शा-
पेटस्वेष्टौ हुत्वा चरुं संपात्य अभिमन्त्र्य प्राश्नीयात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि “शेरभक” इत्यनेनैव सूक्तेन खण्डितयवानां
सक्तुं रक्तवर्णाया अजाया दध्युदके क्षिप्त्वा आज्येन हुत्वा संपात्य अ-
भिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथैव तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन सूक्तेन नृणग्रन्थीन् कृत्वा उदपात्रे प्र-
मृचं विस्रस्य तेनोदकेन आत्मावनं सुखमार्जनं च कुर्यात् ॥

उक्तं हि सूत्रे । “शेरभकेति सामुद्रम् अप्सु कर्म व्याख्यातम् अप-
हतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाध्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शेरभक॒ शेरभ॒ पुनर्वो॑ यन्तु या॒तवः॒ पुनर्हे॑तिः किमी॒दिनः॒ ।

यस्य॒ स्य तम॑त्त॒ यो वः॒ प्राहै॑त् तम॑त्त॒ स्वा मां॑सान्य॒त्त ॥ १ ॥

शेरभक । शेरभ । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनः ।

यस्य । स्य । तम् । अत्त । यः । वः । प्राहैत् । तम् । अत्त । स्वा । मां-

सानि । अत्त ॥ १ ॥

हे शेरभक स्वाश्रितानां सुखस्य प्रापक । शेरभवत् सर्वेषां हिंसको
वा शेरभः यानुधानाधिपतिः । असौ ग्रामणीः प्रधानभूतो यस्य तत्त-
त्त्वित्वादेः स शेरभकः । ॥ “स एषां ग्रामणीः” इति कन् प्रत्य-

यः ॥ हे शेरभ यानुधानाधिपते हे शेरभक तत्स्वामिक सचिवादे
वः युष्मदीया अलक्ष्मीकरा युष्माभिः अस्मदभिमुखं मेरिता यातवः रा-
क्षसाः पुनर्यन्तु अस्मन्नः प्रतिनिवर्तन्ताम् ॥ तथा हेतिः हननसाधनं यु-
ष्मदीयम् आयुधजातं प्रतिनिवर्तताम् । किमीदिनः किम् इदानीं [किम्
इदानीं] वर्तते किम् इदं किम् इदम् इति वा पेशुन्यार्थे चरन्तीति किमी-
दिनश्चोराः । ॥ आह च यास्कः । किमीदिने किम् इदानीम् इति

चरते किम् इदं किम् इदम् इति वा पिशुनाय चरते [नि० ६, ११]
 इति ॥ गुप्मदीयास्तथाविधा अनुचराश्च । पुनर्यन्तु इति संबन्धः ॥
 प्रतिनिवृत्तानां तेषां कर्तव्यम् आह । हे शेरभादयः सपरिकरा राक्षसाः
 यूयं यस्य स्य यस्य अस्मद्विरोधिनः समीपे भवथ तम् अत्त भक्षयत ॥
 यः प्रयोक्ता वः युप्मान् [ग्राहेत्] ग्राह्येति अस्मत्सकाशं प्रेषितवान् त-
 म् अत्त तमपि भक्षयत । ॥ हि गतौ । लुङि सिचि वृद्धौ “व-
 हुलं छन्दसि” इति अपृक्तप्रत्ययस्य ईडभावे “स्कोः संयोगाद्योः” इति
 सलोपः ॥ अदने रुचिम् उत्पादयति सेन्यादिना । सां । ॥ “सु-
 पां सुलुक्” इति षष्ठाः सुः । लिङ्प्रत्ययः ॥ तस्य शत्रोः मां-
 सान्यत्त । यद्वा सां हेतिः यूयं च शत्रोर्मांसानि भक्षयत । प्रेरकजीवने
 प्रतिनिवृत्तानामपि रक्षसां पुनःपुनःप्रेषणसंभवात् तत्प्रेरकनाशनकथनेन ते-
 पां पुनरागमनं निरस्तम् इति भावः ॥

द्वितीया ॥

शेवृधक् शेवृध पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः ।

यस्य स्य तमत्त यो वः ग्राहेत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ २ ॥

शेवृधक् । शेवृध । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनः ।
 यस्य । स्य । तम् । अत्त । यः । वः । ग्राहेत् । तम् । अत्त । स्वा । मां-
 सानि । अत्त ॥ २ ॥

हे शेवृधक् स्वाश्रितानां सुखस्य वर्धकः । ॥ वृधेरन्तर्णीतण्यर्थाद्
 इगुपधलक्षणः कः ॥ शेवृधो ग्रामणीर्यस्य सचिवादेः स शेवृधकः ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

श्रोकानुश्रोक पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः ।

यस्य स्य तमत्त यो वः ग्राहेत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ ३ ॥

श्रोकः । अनुश्रोकः । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनः ।

यस्य । स्य । तम् । अ॒त्त । यः । वः । म॒ऽअ॒हैत् । तम् । अ॒त्त । स्वा ।
मांसानि । अ॒त्त ॥ ३ ॥

हे श्लोक श्लोचति धनादिकम् अपहृत्य छन्नः सन् गच्छतीति श्लोकः ।
श्लोकम् अनुसृत्य गच्छतीति अनुश्लोकः । ॥ मृचु म्लुचु गतौ ।
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति व्यत्ययेन कर्तरि घः । “चजोः कु-
घिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

सर्पानुसर्प पुनर्वो यन्तु या॒तवः पुन॑र्हेतिः किमीदिनः ।

यस्य॒ स्य तम॑त्त॒ यो वः प्रा॒हैत् तम॑त्त॒ स्वा मा॑सान्य॒त्त ॥ ४ ॥

सर्पै । अनु॒ऽसर्प । पुनः । वः । यन्तु । या॒तवः । पुनः । हेतिः । किमी॒दिनः ।

यस्य । स्य । तम् । अ॒त्त । यः । वः । म॒ऽअ॒हैत् । तम् । अ॒त्त । स्वा ।

मांसानि । अ॒त्त ॥ ४ ॥

हे सर्प । सर्पति कुटिलं गच्छतीति सर्पः एतत्संज्ञो यातुधानाधिपतिः ।
तम् अनुसृत्य गच्छतीति अनुसर्पः । ॥ सृप गतौ इत्यस्मात् पचाद्य-
च् ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

जूर्णि पुनर्वो यन्तु या॒तवः पुन॑र्हेतिः किमीदिनीः ।

यस्य॒ स्य तम॑त्त॒ यो वः प्रा॒हैत् तम॑त्त॒ स्वा मा॑सान्य॒त्त ॥ ५ ॥

जूर्णि । पुनः । वः । यन्तु । या॒तवः । पुनः । हेतिः । किमी॒दिनीः ।

यस्य । स्य । तम् । अ॒त्त । यः । वः । म॒ऽअ॒हैत् । तम् । अ॒त्त । स्वा ।

मांसानि । अ॒त्त ॥ ५ ॥

जीर्यति जीर्णं भवति प्राणिशरीरम् अनयेति जूर्णिः एतत्संज्ञा राक्षसी
तस्याः संबुद्धिः । ॥ जृ वयोहानौ इत्यस्मात् करणे क्तिन् । “बहुलं

छन्दसि” इति अनोष्ठ्यपूर्वस्यापि उत्तमम् । “ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् नि-
 ष्ठावद् भवतीति वक्तव्यम्” इति निष्ठावज्ञावाद् नत्वम् । यद्वा ज्वरति
 अनयेति करणे क्तिन् । “ज्वरत्वर०” इत्यादिना वकारोपधयोरुद् । छा-
 न्दसं नत्वम् संवृद्धिगुणाभावश्च । यद्वा “वीज्याज्वरिभ्यो निः” इति [उ०
 ४.४८] औणादिको निप्रत्ययः । पूर्ववद् ऊद् । “कृदिकाराद् अक्तिनः”
 इति ङीप् “अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ जूर्णेः स्त्रीत्वा-
 द् यातवोत्र यातुधान्यः । किम् इदानीं किम् इदानीम् इति चरन्त्यो रा-
 क्षस्यः किमीदिन्यः । ॥ असि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदी-
 र्घः ॥ अन्यत् समानम् ॥

पष्ठी ॥

उप॒न्दे पुन॑र्वो यन्तु या॒तवः पुन॑र्हेतिः कि॒मीदि॒नीः ।

यस्य॑ स्य तम॑त्त॒ यो वः प्रा॑हेत् तम॑त्त॒ स्वा मा॑स्तान्यत्त ॥ ६ ॥

उप॒न्दे । पुन॑ः । वः । यन्तु । या॒तवः । पुन॑ः । हेतिः । कि॒मीदि॒नीः ।

यस्य॑ । स्य । तम॑ । अ॒त्त । यः । वः । प्र॒ऽअहे॑त् । तम॑ । अ॒त्त । स्वा ।

मा॑स्तानि । अ॒त्त ॥ ६ ॥

हे उपन्दे क्रूरशब्दकारिणि । ॥ उपपूर्वाद् वदतेः शब्दनार्थात् प-
 द्यतेर्वा वद स्यैर्य इत्यस्माद् वा इन् सर्वधानुभ्यः [उ० ४. ११७] इति इ-
 न् । षृपोदरादिवाद् रूपसिद्धिः ॥ गतम् अन्यत् ॥

सप्तमी ॥

अर्जु॑नि पुन॑र्वो यन्तु या॒तवः पुन॑र्हेतिः कि॒मीदि॒नीः ।

यस्य॑ स्य तम॑त्त॒ यो वः प्रा॑हेत् तम॑त्त॒ स्वा मा॑स्तान्यत्त ॥ ७ ॥

अर्जु॑नि । पुन॑ः । वः । यन्तु । या॒तवः । पुन॑ः । हेतिः । कि॒मीदि॒नीः ।

यस्य॑ । स्य । तम॑ । अ॒त्त । यः । वः । प्र॒ऽअहे॑त् । तम॑ । अ॒त्त । स्वा ।

मा॑स्तानि । अ॒त्त ॥ ७ ॥

हे अर्जुनि अर्जुनशीले अर्जुनवर्णे वा ॥

अष्टमी ॥

भरुजि पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनीः ।

यस्य स्व तमत्त यो वः प्राहेत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ ८ ॥

भरुजि । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनीः ।

यस्य । स्व । तम् । अत्त । यः । वः । प्रऽअहेत् । तम् । अत्त । स्वा ।

मांसानि । अत्त ॥ ८ ॥

हे भरुचिं भ्रियते पोष्यत इति भरुः शरीरम् । तद् अपहर्तुम् अञ्चति गच्छतीति भरुची । ३ डुभृन् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् भृमृशी° [उ० १. ७] इत्यादिना उपत्यये भरुः । तस्मिन्नुपपदे “ञ्चत्विक्” इत्यादिना अञ्चतेः किन् । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इत्यकारलोपे “चौ” इति दीर्घः ३ । उक्तम् अन्यत् ॥

इति द्वितीये काण्डे चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“शं नो देवी पृश्निपर्णी” इति सूक्तस्य चातनगणे पाठात् शान्त्युदकादौ अस्य विनियोगोवगन्तव्यः ॥

तथा कुष्ठादिसर्वरोगभैषज्यकर्मणि अनेन सूक्तेन पृश्निपर्णी पेपयित्वा लेपयेत् । सूत्रितं हि । “अघद्विष्टा[२. ७] शं नो देवी[२. २५] वरणः [६. ८५] पिप्पली” [६. १०९] इति प्रक्रम्य “द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपातवतावसिञ्चयनुलिम्पति” इति [कौ० ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं नो देवी पृश्निपर्ण्यशं निःकृत्या अकः ।

उग्रा हि कण्वजम्भेनी तामभक्षि सहस्वतीम् ॥ १ ॥

शम् । नः । देवी । पृश्निऽपर्णी । अशम् । निःऽकृत्यै । अकः ।

उग्रा । हि । कण्वजम्भेनी । ताम् । अभक्षि । सहस्वतीम् ॥ १ ॥

१ K भरुजि. We with ABEDRSPPV.

1 S'Kd °दृशि° for °शि°. 2 S'Kd °पितृपात्राले° 3 S'Kd पिप्पलीम्. 4 S'Kd om. °पसिञ्चत्य°.

देवी द्योतमाना पृश्निपर्णी चित्रपर्णी ओषधिः नः अस्माकं शम् कु-
ष्ठादिरोगशमनेन सुखम् अकः अकार्षीत् करोतु । ॥ “अन्दसि लु-
ङ्लङ्लिटः” इति लोट्ठे लुङ् । “मन्ते घस०” इत्यादिना हेलुक् ।
गुणे “हल्ङ्यान्मः०” इति तिलोपः ॥ निर्वृत्यै । ॥ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ निर्वृत्याः रोगनिदानभूतायाः अशम् दुःखम् अकः क-
रोतु ॥ हि यस्मात् उग्रा उद्गूर्णवला सती कण्वजम्भनी कण्वस्य पापस्य
नाशयित्री ॥ अतः सहस्वतीम् रोगाभिभवन्तामर्थयुक्तां ताम् पृश्निपर्णी-
म् अभक्षि अहं भक्षे अनुलेपादिना सेवे । ॥ भक्षेलुङि आत्मनेप-
दोत्तमैकवचने रूपम् । सहस्वतीम् इति । “तसौ मत्वर्थे” इति भवेन
अपदान्ताद् रुढाभावः ॥

द्वितीया ॥

सहमानेयं प्रथमा पृश्निपर्ण्यजायत ।

तयाहं दुर्णाम्नां शिरो वृश्चामि शकुनेरिव ॥ २ ॥

सहमाना । इयम् । प्रथमा । पृश्निपर्णी । अजायत ।

तया । अहम् । दुःस्नाम्नाम् । शिरः । वृश्चामि । शकुनेऽइव ॥ २ ॥

सहमाना रोगान् अभिभवन्ती इयं पृश्निपर्णी प्रथमा प्रथिता ओष-
धीनां मुख्या आदिभूता वा अजायत उत्पन्ना । ॥ जनी प्रादुर्भावे ।
“ज्ञाजनोर्जा” इति जादेशः ॥ तया उक्तलक्षणया पृश्निपर्ण्या दु-
र्णाम्नाम् दद्रुविसर्पकृश्चिदिकुष्ठरोगविशेषाणां शिरः शिरोवत्प्रधानभूतं रोग-
निदानम् अहं वृश्चामि क्षिप्रं नाशयामि । तत्र दृष्टान्तः । शकुने-
रिव यथा पक्षिणः शिरः खट्वादिग्रहरणसाधनम् अनपेक्ष्य अनायासेन
द्विद्यते एवं पृश्निपर्णीलेपनमात्रेण समूलम् उन्मूलयामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अरायमसृक्पावानं यश्च स्फातिं जिहीर्षति ।

१ DR P J जिहीर्षति.

१ S K V लेट्ठे. २ S K V मत्वेन पद०.

गर्भादं कण्वं नाशय पृश्निपर्णिं सहस्र च ॥ ३ ॥

अरायम् । असृक्पावानम् । यः । च । स्फातिम् । जिहीर्षति ।

गर्भेऽअदम् । कण्वम् । नाशय । पृश्निपर्णिं । सहस्र । च ॥ ३ ॥

असृक्पावानम् शरीरगतरक्तस्य पातारम् अरायम् अरातिं कुष्ठादिरो-
गात्मकम् । नाशयेति संवन्धः । कुष्ठादिरोगेण शरीरपोषकशुद्धरक्तस्याप-
गमात् पानव्यपदेशः । ॥ पिवते: “आतो मनिनक्तनिव्वनिपश्च” इ-
ति वनिप् प्रत्ययः ॥ किं च यः रोगो ग्रहण्यादिरूपः स्फातिम्
शरीरवृद्धिं जिहीर्षति हर्तुम् इच्छति नाशयितुम् उपक्रमते । तं नाशयेति
संवन्धः । ॥ स्फायी वृद्धौ । क्तिनि “तिनुन्न” इति इट्प्रतिषेधे व-
लि लोपः । हरतेः सनि “अज्जनगमां सनि” इति दीर्घे “ऋत इ-
च्छातोः” इति इत्वम् । यद्वृत्तयोगेन निपातप्रतिषेधे निच्चाद् आद्युदात्तत्व-
म् ॥ तथा हे पृश्निपर्णिं गर्भादम् गर्भस्य भक्षकं कण्वम् रोग-
निदानपार्पं नाशय सहस्र च गर्भध्वंसकान् शत्रूंश्च अभिभव । ॥ ग-
र्भादम् इति । अद भक्षणे । अस्माद् गर्भोपपदाद् “अदोनने” इति
विट् प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

गिरिमेनां आ वेशय कण्वान् जीवितयोपनान् ।

तांस्त्रं देवि पृश्निपर्ण्यग्निर्निवानुदहन्तिहि ॥ ४ ॥

गिरिम् । एनान् । आ । वेशय । कण्वान् । जीवितयोपनान् ।

तान् । त्वम् । देवि । पृश्निपर्णिं । अग्निःऽइव । अनुदहन् । इति ॥ ४ ॥

हे पृश्निपर्णिं जीवितयोपनान् प्राणस्य मोहकान् । ॥ युप रूप लु-
प विमोहने । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ एना-
न् उक्तविधान् कण्वान् कुष्ठादिरोगनिदानभूतान् पाप्मनः गिरिम् पर्वतं
स्वसंचाररहितम् आ वेशय प्रवेशय । ॥ “गतिबुद्धिमत्यवसानार्थम्”

† B corrects into कण्वौ We with A B D K R S V. २ P J जिहीर्षति We with P.

1 S' Kd विति for वनिप्

इति विशतेर्गत्यर्थाद् अणिकर्तुः पाप्मनः कर्मत्वम् ॥ हे देवि द्यो-
तमाने हे पृश्निपर्णि त्वं तान् गिरौ आवेशितान् कण्वान् अनुदहन् अ-
ग्निरिव अरण्यस्थितान् सर्पमृगादीन् अनुगम्य दहन् दावाग्निरिव अनुद-
हन्ती इहि गच्छ । ॥ अनुदहनिति । अनुदहनलक्षणस्य साधारण-
धर्मस्य उपमानोपमेयनिष्ठत्वाद् उपमानापेक्षया पुलिङ्गता । इहीति । इ-
ण् गतौ । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् ॥

पञ्चमी ॥

परांच एनान् प्र णुद् कण्वान् जीवित्योपनान् ।

तमांसि यत्र गच्छन्ति तत् क्रव्यादो अजीगमम् ॥ ५ ॥

परांचः । एनान् । प्र । णुद् । कण्वान् । जीवित्योपनान् ।

तमांसि । यत्र । गच्छन्ति । तत् । क्रव्यऽअर्दः । अजीगमम् ॥ ५ ॥

हे पृश्निपर्णि जीवित्योपनान् एनान् अन्वादिष्टान् कण्वान् पराचः प्र
णुद् पराङ्मुखान् प्रेरय अपसारय । ॥ परापूर्वाद् अञ्जतेः किनि शसि
अकारलोपे “अनिगन्तोञ्जतावप्रत्यये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ त-
मांसि सूर्योदयानन्तरं यत्र सूर्यरश्मिसंचाररहितं यं प्रदेशं गच्छन्ति त-
त् तत्पाविधं निःसूर्यं स्थानं क्रव्यादः पिशितादिधानुभक्षकान् कुष्ठादिरो-
गान् अजीगमम् त्वल्लेपनेन अहमपि प्रापयामि । ॥ क्रव्यशब्दोपप-
दाद् अन्तेः “क्रव्ये च” इति विट् प्रत्ययः । गन्नेर्ण्यन्तात् लुङि चङि
रूपम् ॥

इति चतुर्थेनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ॥

“एह यन्तु पशवः” इति सूक्तेन गोपुष्टिकामः अभिनवं पयः वत्त-
लालामिश्रितं संपात्य अभिमन्य अश्रीयात् ॥

तथा अनेन सूक्तेन गांम् अभिमन्य दद्यात् ॥

तथैव अनेन उदपात्रम् अभिमन्य गोष्ठमध्ये निनयेत् ॥

एवं सारूपवत्तौदने गुग्गुलुलवणशकृत्पिण्डान् प्रक्षिप्य पश्चाद् अग्नेस्त्रि-
रात्रं निखाय चतुर्थेहनि उद्धृत्य अनेन संपात्य अभिमन्य अग्नीयात् ॥

अत्रोक्तं कौशिकेन । “एह यन्तु पशवः [२. २६] सं वो गोष्ठेन
[३. १४]” इति-प्रक्रम्य “गृष्टेः पीयूषं श्वेप्समिश्रम् अघ्नाति गां ददात्यु-
दपात्रं निनयति” इत्यादि [कौ० ३. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एह यन्तु पशवो ये परैर्युर्वायुयेषां सहचारं जुजोषं ।

तथा येषां रूपधेयानि वेदास्मिन् तान् गोष्ठे सविता नि यच्छतु ॥ १ ॥

आ । इह । यन्तु । पशवः । ये । पराऽईयुः । वायुः । येषाम् । सहऽचा-
रम् । जुजोषं ।

तथा । येषाम् । रूपऽधेयानि । वेदं । अस्मिन् । तान् । गोऽस्ये । सवि-
ता । नि । यच्छतु ॥ १ ॥

ये पशवः परैर्युः परागताः पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिता अगमन् ते
सर्वे इह अस्मिन् गोष्ठे आ यन्तु पुनरागच्छन्तु । ॥ इण् गतौ ।
“इणो यण्” इति यण् आदेशः । ईयुरिति । अस्मादेव धातोर्लिटि
उत्ति पूर्ववद् यणि कृते “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचन-
म् । “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ येषाम् पशू-
नां वायुः सहचारम् सहसंचरणं जुजोषं सेवते तद्रक्षणार्थं सह वर्त-
ते । ॥ जुषेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ गोष्ठाद् विनिर्गतानां गवां वा-
युरेव रक्षक इत्ययम् अर्पस्त्रैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नायते । “वायवः स्येत्या-
“ह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव
“एवैनान् परिददाति” इति [तै० ब्रा० ३. २. १. ४] । येषाम् पशूनां तथा
एतन्नामको देवः रूपधेयानि । ॥ “भारूपनामभ्यो धेयः” इति स्वा-
यं धेयप्रत्ययः ॥ गर्भगतवत्सरूपाणि वेदं कर्तुं जानाति । करोती-
त्यर्थः । “यावच्छो वै रेतसः सितस्य तथा रूपाणि विकरोति तावच्छो

“वै तत् प्रजायते” [तै० सं० १.५.९.१] “तथा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत [तै० ब्रा० ३.८.११.२] इत्यादिश्रुतेः । यद्वा रूपधेयानि रूपाणि धेयानि विधातव्यानि वेद । ॥ धाजः कर्मणि यत् । “ईद्यति” इति ईत्तम् ॥ तान् उक्तान् सर्वान् पशून् अस्मिन् गोष्ठे । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम् । तस्मिन् । सविता सर्वमेरको देवो नि यच्छतु नियमयतु । यथा पुनर्न गच्छन्ति तथा स्यापयतु इत्यर्थः । ॥ निपूर्वाद् यमेः शपि “इपुगमियमां छः” इति छत्वम् ॥

द्वितीया ॥

इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवाली नयत्वाग्रमेषामाजग्मुषो अनुमते नि यच्छ ॥ २ ॥

इमम् । गोऽस्यम् । पशवः । सम् । स्रवन्तु । बृहस्पतिः । आ । नयतु । प्रजानन् ।

सिनीवाली । नयतु । आ । अग्रम् । एषाम् । आऽजग्मुषः । अनुऽमते । नि । यच्छ ॥ २ ॥

पशवः गवाद्या इमम् अस्मदीयं गोष्ठं सं स्रवन्तु संप्राप्नुवन्तु ॥ बृहस्पतिर्देवः प्रजानन् आनयनप्रकारं विद्वान् आ नयतु गोष्ठं प्रापयतु ॥ तथा सिनीवाली एतन्नामिका देवपत्नी दृष्टेन्दुकलामावास्यादेवता वा । एषाम् । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमान् पशून् अग्रम् पुरोदेशम् आ नयतु । ॥ सिनीवालीशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः । सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति याज्ञिकाः । [या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञापते] । सिनीवाली । सिनम् अन्नं भवति । सिनाति भूतानि । वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्याम् अणुवाचन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा [नि० ११.३१] इति ॥ आजग्मुषः आगता-

१ This is the reading of ABBrB DKRŠP P JV. अनुमते is supported by none of our authorities. २ ई यच्छत्. We with ABBr DKRŠP P JV.

न पशून् अनुगते हे अनुगमनकारिणि हे देवपत्नि पूर्वपौर्णमास्यभिमा-
निदेवते वा त्वं नि यच्छ गोष्ठे नियमय । ॥ आजग्मुष इति ।
आङ्पूर्वाद् गमेः कसुः । शसि “वसोः संप्रसारणम्” इति संप्रसार-
णम् ॥

तृतीया ॥

सं सं स्रवन्तु पशवः समश्वाः समु पूरुषाः ।

सं धान्यस्य या स्फातिः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । पशवः । सम् । अश्वाः । सम् । ऊं इति । पूरुषाः ।

सम् । धान्यस्य । या । स्फातिः । सम् । स्त्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पशवः गवाद्याः सं सं स्रवन्तु सम्यग् आगच्छन्तु । ॥ “प्रसमु-
पोदः पादपूरणे” इति समो द्विर्वचनम् ॥ तथा अश्वाः । सम्
इत्युपसर्गश्रवणात् सर्वत्र स्रवन्तु इति संवन्धः ॥ तथा पुरुषाश्च सेवका-
द्याः ॥ धान्यस्य व्रीहियवादेर्या स्फातिः अभिवृद्धिः सापि [सं] स्रवतु ॥
अहमपि तत्सिद्धये संस्त्राव्येण संस्त्रावणाहेण आज्येन हविषा जुहोमि ॥

चतुर्थी ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा भुवा गावो मयि गोपती ॥ ४ ॥

सम् । सिञ्चामि । गवां । क्षीरम् । सम् । आज्येन । बलम् । रसम् ।

सम् । संसिक्ताः । अस्माकम् । वीराः । भुवाः । गावः । मयि । गोपती ॥ ४ ॥

गवाम् । अत्र गोशब्देन गृष्टयो विवक्षिताः । गृष्टीनां क्षीरम् अ-
भिनवं पयः आज्येन सं सिञ्चामि गवां क्षीरं सम् आज्येन संपातया-
मि । ॥ गवाम् इति । “[न] गोश्वन्त्साववर्णः” इति विभक्त्युदात्त-
त्वप्रतिषेधः ॥ तथा आज्येन बलम् बलकरम् अन्नं रसम् उद-
कं च बलकरं रसमेव वा । सं सिञ्चामीति संवन्धः ॥ अस्माकं वी-

राः पुत्राद्याः संसिक्ताः घृतादिना संसिक्तशरीराः दृढगात्राः । भवन्तु इ-
ति शेषः ॥ तदर्थं गोपतौ गोस्वामिनि मयि गावः ध्रुवाः स्थिरा भ-
वन्तु । ॥ गोपताविति । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

आ हरामि गवां क्षीरमाहर्षि धान्यं^१ रसम् ।

आहृता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

आ । हरामि । गवांम् । क्षीरम् । आ । अहर्षम् । धान्यम् । रसम् ।

आहृताः । अस्माकम् । वीराः । आ । पत्नीः । इदम् । अस्तकम् ॥ ५ ॥

गवां क्षीरम् उक्तप्रयोगेण आ हरामि आनयामि । गोसंपत्त्या बहु-
तरं क्षीरसंपन्नो भवामीत्यर्थः ॥ तथा धान्यं रसं च आहर्षम् आहृत-
वान् अस्मि ॥ तथा अस्माकं वीराः पुत्राद्या आहृताः आनीताः प्रा-
प्ताः । पत्नीः पत्न्यश्च । आ इत्युपसर्गश्रवणात् हता इति संबन्धः ॥
उक्तानां सर्वेषां किं प्रति आहरणम् इति तद् आह । इदम् संनिहितम्
अस्मात्संबन्धि अस्तकम् । ॥ अस्तम् इति गृह्णाम । स्वार्थे कः ॥ गृ-
हम् । गोधान्यपुत्रादिभिरस्मत्पुत्रं सर्वतः पूर्णं भवतु इति भावः ॥

इति द्वितीये काण्डे चतुर्थेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्चतुर्थोनुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “नेच्छद्भुः” इति प्रथमेन सूक्तेन
विवादजयकर्मणि पाठामूलम् अभिमन्य खादन् अपराजिताद् देशात् स-
भास्थानं प्रविशेत् ॥

तथा अनेन अभिमन्वितां पाठां खादन् प्रतिवादिनं ब्रूयात् ॥

एवं पाठामूलं संपात्य अनेनाभिमन्य ब्रवीयात् ॥

एवमेव अनेनाभिमन्वितां पाठामालां सप्तभिः पञ्चैर्विरचितां शिरसि
धारयेत् ॥

सूत्रितं हि । “नेच्छत्रुरिति पाठामूलं प्रतिप्राशितम् अन्वाह वध्नाति
मालां सप्तपलार्शीं धारयति” इति [कौ० ५. २] ॥

तथा “अपराजितां विजयकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायाम् अ-
पराजिताख्यायां महाशान्तौ पाठामूलमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं न-
क्षत्रकल्पे । “नेच्छत्रुरिति पाठामूलम् अपराजितायाम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

नेच्छत्रुः प्राशं जयाति सहमानाभिभूरसि ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ १ ॥

न । इत् । शत्रुः । प्राशम् । जयाति । सहमाना । अभिभूः । अस्ति ।

प्राशम् । प्रतिप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ १ ॥

हे पाठाख्ये ओषधे शत्रुः प्रतिवादी प्राशम् प्रष्टारं वादिनं त्वत्सेवकं
मां नेत् जयाति । इदिति अवधारणे । नैव जयतु । ॥ प्राशम् इति ।
प्रच्छ झीप्तायाम् इत्यस्मात् “किञ्चि” इत्यादिना किप् तत्संनियोगेन
दीर्घः संप्रसारणाभावश्च । “च्छ्रोः शूडनुनासिके च” इति सनुकस्य छ-
कारस्य शकारः । जयातीति । जयतेर्लेटि आडागमः ॥ यतस्त्वं
सहमाना शत्रुसहनस्वभावा अतः अभिभूरसि प्रतिवादिनः शत्रोरभिभवि-
त्री भवसि । एवम् अतिशयितवीर्ययुक्तायास्तव सेवया मां शत्रुर्न जयतु
इत्यर्थः । अस्याः सहनशीलत्वं श्रुत्यन्तरे सिद्धवद् आम्नातम् । “उत्ता-
नपणं सुभगे सहमाने सहस्वति” । “उप तेषां सहमानाम्” इति ।
च [चट० १०. १४५. ६] ॥ प्राशम् प्रष्टारं वादिनं माम् उद्दिश्य प्रतिप्रा-
शः प्रतिकूलप्रश्नकर्तृन् प्रतिवादिनो जहि पराजितान् कुरु । ॥ “ह-
न्नेर्जः” इति जादेशः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति तस्यासिद्धत्वात्
हेर्लुगभावः ॥ यद्वा । ॥ प्रतिप्राश इति षष्ठी ॥ प्रति-
वादिनः प्राशम् प्रश्नं जहीत्यर्थः । ॥ प्रतिपूर्वात् मच्छेः पूर्ववत् प्र-
क्रिया ॥ पराजयप्रकारमेवाह । हे ओषधे प्रतिवादिवाक्यजनित-

तापापहर्त्रि । ॥ ओषः पाकोस्यां धीयत इति “कर्मण्यधिकरणे च” इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः ॥ । यद्वा ओषे दाहके ज्वरादौ एनां पाठादिरूपां वैद्योपदेशप्रकारेण धयन्ति पिवन्ति आतुरा इति ओषधिः । अपि वा दोषं वातपित्तादिकं धयति पिवति विनाशयतीति ओषधिः । ॥ पृषोदरादित्वाद् आदिवर्णलोपः । पक्षद्वयेऽपि धेटः अनुपसर्गे सुवन्तमात्र उपपदे व्यत्ययेन किप्रत्ययः । अत्र यास्कः । ओषधय ओषद्वयन्तीति वा ओषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा इति [नि० ९. २७] ॥ । हे तथाविधौषधे प्रतिवादिनः अरसान् नीरसान् शुष्ककण्ठान् वक्तुम् असमर्थान् कृणु कुरु । यद्वा अरसान् रसरहितवाक्यान् । असंगतप्रलापिनः कुरु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वास्वनन्तसा ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्वरसान् कृण्वोषधे ॥ २ ॥

सु०पर्णः । त्वा । अनु । अ०विन्दत् । सू०करः । त्वा । अ०स्वनत् । न०सा ।

प्राशम् । प्रति०प्राशः । ज०हि । अ०रसान् । कृ०णु । ओ०षधे ॥ २ ॥

सुपर्णः शोभनपक्षो वैजतेयस्त्वा त्वाम् अन्वविन्दत् विषाद्यपहरणाय अन्विष्य अलभत । ॥ विद्वद् लाभे । “शे मुचादीनाम्” इति नुमः ॥ । सूकरः आदिवराहस्त्वा त्वां नसा नासिकया तत्सहितया दंष्ट्राया अस्वनत् विदारितवान् । भूम्या अन्तरवस्थितां त्वां लोकोपकारार्थम् उदहासीद् इत्यर्थः । अनेन अस्या अमोघवीर्यत्वम् उक्तम् ॥ प्राशं प्रतिप्राशम् इत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो ह चक्रे त्वा वाहावसुरेभ्य स्तरीतवे ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्वरसान् कृण्वोषधे ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ह । च०क्रे । त्वा । वा०हौ । अ०सुरेभ्यः । स्त०रीतवे ।

प्राशम् । प्रतिप्राशः । जहि । अरुसान् । कृणु । ओषधे ॥ ३ ॥

हे पाठे त्वाम् इन्द्रस्त्रिलोकीपतिः असुरेभ्यः असुरांस्तरीतवे स्तरीतु-
म् । हिंसितुम् इत्यर्थः । वाहौ दक्षिणभुजे चक्रे कृतवान् धृतवान् ॥ त-
था अहमपि प्रतिवादिविजयार्थं त्वाम् ॥ गतम् अन्यत् । ॥ असुरेभ्य
इति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । “तु-
मर्थेसेसेनसे” इत्यादिना त्वेप्रत्ययः । “वृतो वा” इति इटो दीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

पाठामिन्द्रो व्याश्रादसुरेभ्य स्तरीतवे ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरुसान् कृण्वोषधे ॥ ४ ॥

पाठाम् । इन्द्रः । वि । आश्रात् । असुरेभ्यः । स्तरीतवे ।

प्राशम् । प्रतिप्राशः । जहि । अरुसान् । कृणु । ओषधे ॥ ४ ॥

पाठाम् उक्तप्रभावाम् ओषधिम असुरांस्तरीतुम् इन्द्रो व्याश्रात् । अ-
भक्षयत् । ॥ अश भोजने । क्र्यादिवात् श्राप्रत्ययः ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

तयाहं शत्रून्तासु इन्द्रः सालावृकाँ इव ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरुसान् कृण्वोषधे ॥ ५ ॥

तया । अहम् । शत्रून् । सासु । इन्द्रः । सालावृकान् इव ।

प्राशम् । प्रतिप्राशः । जहि । अरुसान् । कृणु । ओषधे ॥ ५ ॥

या उदीरितप्रभावा पाठां तयाहं धारणभक्षणादिना शत्रून् प्रतिवादिनः
सासु अभिभवामि । निरुत्तरान् असत्प्रायान् करोमीत्यर्थः । ॥ सह-
तेरभिभवार्थात् लेटि उक्तमे “सिन्वहुलं लेटि” इति सिप् । “सिन्वहुलं
छन्दसि णिद् वक्तव्यः” इति सिपो णिङ्गावाद् वृद्धिः ॥ तत्र

दृष्टान्तः । इन्द्रो देवः सालावृकान् । अरण्यश्वानः सालावृकाः । तद्रू-
पान् असुरान् यथा विगीर्णवान् ॥ अयमेवार्थो दाशतय्या स्पष्टम् आ-
न्नातः । “त्वमिन्द्र सालावृकान्तसहस्रम् आसन् दधिषे” इति । [ऋ.
१०.७३.३] ॥

षष्ठी ॥

रुद्रं जलाषभेषजं नीलशिखण्डं कर्मकृतम् ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्वरसान् कृण्वोषधे ॥ ६ ॥

रुद्रं । जलाषभेषजं । नीलशिखण्डं । कर्मकृतम् ।

प्राशम् । प्रतिप्राशः । जुहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ ६ ॥

रौति शब्दायते तारकं ब्रह्म उपदिशतीति रुद्रः । तथा च जाबालश्रु-
तिः । “अत्र हि जन्तोः प्राणेषूक्तममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे”
इति [जा० उ० १] । शब्दब्रह्मात्मना रोरुयमाणो द्रवति सर्वप्राणिद्वये
वर्तते इति वा अस्त्रेण छिन्नशिरसं शोचन्तं प्रजापतिम् अनु स्वयमपि शो-
कवशाद् अरोदीद् इति वा उत्पत्तिकाले स्वयम् अरुदद् इति वा रोदय-
ति सर्वम् अन्नकाल इति वा रुद्रः । तद् उक्तं यास्केन । रुद्रो रौतीति
सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यद् अरुदत् तद् रुद्रस्य
रुद्रत्वम् इति विज्ञायते । यद् अरुदत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति काठ-
कम् यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति हारिद्रवकम् [नि० १०.५]
इति । तथा महोपनिषदि । “तस्य ध्यानान्तस्यस्य ललाटात् व्यक्षः शू-
लपाणिः पुरुषोजायत विभ्रच्छ्रियं सत्यम्” इति [महोप० १] । अथर्व-
शिरस्यपि । “संयुगस्यान्तकाले संहत्य विश्वा भुवनानि गोप्ता तस्माद्
उच्यत एको रुद्रः” इति [अ० शि० उ० ४] । अथवा सत् रोदनकरं सां-
सारिकं दुःखं तद्धेतुभूताम् अविद्यां वा द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः ।
तद् उक्तं वायवीयसंहितायाम् ।

रुद्रं दुःखं दुःखहेतुर्वा तद् द्रावयति नः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्मात् शिवः परमकारणम् ।

इति । हे उक्तमहिमोपेत रुद्र जलापभेषज । जलापम् इति सुखनाम । जा-
यन्त इति जाः जनाः । ॥ “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति जनेः केवला-
दपि डः ॥ तैर्लप्यते वाञ्छयत इति जलार्पं सुखम् । ॥ जशब्दे
उपपदे लपेः कर्मणि घञ् ॥ जलार्पं सुखकरं भेषजं यस्य । यद्वा
उदकनामैतत् । जलापम् उदकमात्रं यस्य स्मरणेन भेषजं भवति स त-
थोक्तः । तस्य ध्येयम् आकारं दर्शयति । नीलशिखण्ड नीलवर्णकपर्दो-
पेत । अनेन नित्यतारूप्यम् उक्तम् । हे कर्मकृत् स्वोपासकानां दुष्क-
र्माणि कृन्ततीति कर्मकृत् । अथवा साध्वसाधुरूपाणि कर्माणि कारयतीति
कर्मकृत् । ॥ करोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्तिप् ॥ “एष ह्येव सा-
धु कर्म कारयति” [कौ० ब्रा० ३.८] इत्यादिश्रुतेः । यद्वा सृष्ट्यादीनि
पञ्च कृत्यानि करोतीति कर्मकृत् । उक्तं हि ।

पञ्चविधं तत् कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहती तिरोभावः ।

तद्वद् अनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ।

इति । एवंमहानुभाव रुद्र मया सेव्यमानात् इमां पाठाख्याम् ओषधिं
प्रतिवादितिरस्करणसमर्था कुरु इति शेषः ॥ एवं रुद्रानुगृहीते पाठाख्ये
ओषधे । प्रार्थं प्रतिप्रार्थो जहीत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

तस्य प्रार्थं त्वं जह्नु यो न इन्द्राभिदासति ।

अधि नो ब्रूहि शक्तिभिः प्रार्थि मामुत्तरं कृधि ॥ ७ ॥

तस्य । प्रार्थम् । त्वम् । जह्नु । यः । नः । इन्द्र । अभिदासति ।

अधि । नः । ब्रूहि । शक्तिभिः । प्रार्थि । माम् । उत्तरम् । कृधि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यः प्रतिवादी नः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति युक्ति-
भिस्तिरस्करोति । ॥ दसु उपक्षये इत्यस्माद् ण्यन्तात् परस्य श-
पः “छन्दसुभयथा” इति आर्धधानुक्त्वात् “गेरनिटि” इति णिलो-

पः ॥ तस्य उपक्षपयितुः प्राशम् प्रतिकूलमश्वरूपं वाक्यं त्वं जहि ना-
शय ॥ तथा शक्तिभिः त्वदीयैः सामर्थ्यविशेषैः नः अस्मान् अधि ब्रूहि अ-
धिकवचनयुक्तान् ग्राह्यवाचः कुरु । फलितम् आह । प्राशम् प्रष्टारं वादिनं
माम् उत्तरम् प्रतिवादिनोप्युत्कृष्टतरं कृधि कुरु । “श्रृणुष्वृकृवृभ्यश्छन्द-
सि” इति हेर्धिरादेशः ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“तुभ्यमेव जरिमन्” इति सूक्तेन गोदानचौलकर्मणोर्मातापितरौ पर-
स्परं पुत्रं त्रिः प्रत्यर्पयतः ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन त्रीन् घृतपिण्डान् संपात्य अभिमन्त्र्य
पुत्रं प्राशयतः ॥

सूत्रितं हि । “तुभ्यमेव जरिमन्निति कुमारं मातापितरौ त्रिः प्रय-
च्छेते घृतपिण्डान् आशयतः” इति [कौ० ७, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तुभ्यमेव जरिमन् वर्धतामयं मेममन्ये मृत्यवो हिंसिषुः शतं ये ।

मातेर्व पुत्रं प्रमना उपस्ये मित्र एनं मित्रियात् पातंहसः ॥ १ ॥

तुभ्यम् । एव । जरिमन् । वर्धताम् । अयम् । मा । इमम् । अन्ये । मृ-
त्यवः । हिंसिषुः । शतम् । ये ।

माताऽइव । पुत्रम् । प्रमनाः । उपस्ये । मित्रः । एनम् । मित्रियात् ।
पातु । अंहसः ॥ १ ॥

जरिमन् जरतिः स्तुतिकर्मा । ॥ जरः स्तुतिर्जरते स्तुतिकर्मण इति
यास्कः [नि, १०, ६] । तस्मात् कर्मणि औणादिक इमनिच् ॥ हे
स्तूयमान अग्ने तुभ्यमेव त्वत्परिचरणार्थमेव अयम् कुमारो वर्धतां रोगा-
दिरहितः सन् अभिवृद्धो भवतु । यद्वा जरिमन् । जरैव जरिमा । हे जरे
तुभ्यं त्वदीयं त्वदागमनपर्यन्तं चिरकालम् अयं वर्धताम् ॥ किं च । शतम्
शतसंख्योपलक्षिता अपरिमिता अन्ये त्वद्व्यतिरिक्ता ये मृत्यवः हिंसका र-
क्षःपिशाचादिरोगाद्याः सन्ति ते सर्वेऽपि इमं बालकं मा हिंसिषुः मा

हिंसन्तु ॥ तथा प्रमनाः प्रमुदितमना मित्रः एतन्नामा देवः मातेव पुत्रम्
माता पुत्रमिव एनम् बालकम् उपस्ये उत्सङ्गे निकटप्रदेशे कृत्वा मित्रि-
यात् मित्रसंबन्धिनः अंहसः द्रोहजनितात् पापात् पातु रक्षतु ॥

द्वितीया ॥

मित्र एनं वरुणो वा रिशादां जरामृत्युं कृणुतां संविदानौ ।

तदग्निहोतां वयुनानि विद्वान् विश्वा देवानां जनिमा विवक्ति ॥ २ ॥

मित्रः । एनम् । वरुणः । वा । रिशादाः । जराऽमृत्युम् । कृणुताम् ।
सम्ऽविदानौ ।

तत् । अग्निः । होता । वयुनानि । विद्वान् । विश्वा । देवानाम् । ज-
निम् । विवक्ति ॥ २ ॥

मित्रः अहरभिमानि देवः वरुणः रात्र्यभिमानि । “मैत्रं वा अहः
वारुणी रात्रिः” इति [तै० ब्रा० १.७.१०.१] श्रुत्यन्तरात् । स च वरु-
णो रिशादाः रिशानां हिंसकानाम् अन्ता । ॥ रिश हिंसायाम् इत्य-
स्मात् द्रगुपधलक्षणः कः । अद् भक्षणे इत्यस्माद् असुन् ॥ वाश-
ब्दः चाथे । तावुभौ संविदानौ एकमत्यं प्राप्नौ । ॥ संपूर्वाद् वेत्तेरक-
र्मकात् “समो गम्यच्छि०” इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच् ॥ ए-
नम् माणवकं जरामृत्युम् जरयैव मृत्युर्मरणं यस्य तथाविधं कृणुताम्
कुरुताम् । अहोरात्रयोरेव मरणसंभवात् तन्निवारणाय तदभिमानिदेवयो-
र्मित्रावरुणयोः प्रार्थनेति भावः ॥ होता देवानाम् आह्वाता वयुनानि ।
प्रज्ञानामैतत् । इह तु सामर्थ्यात् प्रज्ञातव्यानि विद्वान् जानन् अग्निः
देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि [जनिमां] जनिमानि जन्मानि प्रादु-
र्भावस्थानानि । प्राप्येति शेषः । तत् प्रार्थितं दीर्घम् आयुः विवक्ति
व्रीतु । अग्निप्रमुखाः सर्वे देवाश्चास्य दीर्घम् आयुः कुर्वन्तु इत्यभिप्रा-
यः । ॥ विवक्तीति । वचेः पञ्चमलकारे ह्यान्दसः शपः शुः । “व-

हुलं ह्यन्दसि” इत्यभ्यासस्य इत्थम् । जनिमेति १ । जनिमृद्भ्याम् इमनिन्
[उ० ४. १४६] इति इमनिन् ॥

तृतीया ॥

त्वमीशिषे पशूनां पार्थिवानां ये जाता उत वा ये जनित्राः ।

मेमं प्राणो हासीन्मो अपानो मेमं मित्रा वधिषुमो अमित्राः ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । पशूनाम् । पार्थिवानाम् । ये । जाताः । उत । वा । ये ।
जनित्राः ।

मा । इमम् । प्राणः । हासीत् । मो इति । अपानः । मा । इमम् । मि-
त्राः । वधिषुः । मो इति । अमित्राः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं पार्थिवानाम् पृथिव्याम् उत्पन्नानाम् । ॥ “पृथिव्या
जाजौ” इत्यञ् प्रत्ययः । जित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ पशूनाम् द्वि-
पाच्चतुष्पादूपाणां प्राणिनाम् । ॥ “अधीगर्घदयेशां कर्मणि” इति ष-
ष्ठी ॥ ईशिषे अधिपतिरसि । ॥ ईश ऐश्वर्ये । “यासः से” ।
अदादित्वात् शपो लुक् । “ईशः से” इति इडागमः ॥ तानेव
पशून् विशिनष्टि । ये जाताः पूर्वम् उत्पन्नाः उत वा । उतशब्दः अप्यर्थे ।
अपि वा ये जनित्राः जनिष्यमाणाः । तेषाम् इति संबन्धः । ॥ जने-
रौणादिक इत्रप्रत्ययः ॥ अतस्त्वत्पसादाद् इमम् प्राणवर्कं प्राणः ऊ-
र्ध्वकांयस्यो वायुः मा हासीत् मा त्यादीत् । अपानः अधरकायस्यो वायुः
मो मैव हासीत् । ॥ ओहाक् त्यागे । “यमरमनमातां सक् च”
इति सगिटौ ॥ तपा मित्राः । लिङ्प्रत्ययः । मित्रभूता जनाः
इमं कुमारं मा वधिषुः मा हिंसिषुः । अमित्राः शत्रवश्च मो मैव वधि-
षुः । ॥ हन्तेः “लुङि च” इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वेन अ-
नेकाच्चाद् एकाज्जलक्षणेऽप्रतिषेधाभावात् सिच इट् । अहोपस्य स्थानि-

१ This is the reading of ABB¹B²DKR³SP⁴P⁵J⁶V जनित्रा is read by R¹W, but not on the authority of any manuscript. S¹g¹ura follows the reading of our MS¹ and the proposed emendation requires a further change, viz of accent

वत्साद् “अतो हलादेर्लघोः” इति वृद्धेरप्रसङ्गः ॥

चतुर्थी ॥

द्यौः पिता पृथिवी माता जरामृत्युं कृणुतां संविदाने ।

यथा जीवा अदितेरुपस्ये प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमाः ॥ ४ ॥

द्यौः । त्वा । पिता । पृथिवी । माता । जराऽमृत्युम् । कृणुताम् । संवि-
दाने इति समऽविदाने ।

यथा । जीवाः । अदितेः । उपस्ये । प्राणापानाभ्याम् । गुपितः । शतम् ।
हिमाः ॥ ४ ॥

हे माणवक त्वा त्वां पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोकः माता मातृभूता
पृथिवी च संविदाने अन्योन्यम् ऐकमत्यम् आपन्ने जरामृत्युम् दीर्घायुष
कृणुताम् कुरुताम् । आयुषः परिमाणं दर्शयति । अदितेः अखण्डनी-
यायाः पृथिव्या उपस्ये उत्सङ्गे प्राणापानाभ्याम् उक्तलक्षणाभ्यां गुपितः
रक्षितः । ॥ गुपू रक्षणे इत्यस्माद् निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति इट
प्रतिषेधो व्यत्ययेन [न] प्रवर्तते ॥ शतं हिमाः शतसंख्याकान् हेम-
न्तान् । संवत्सरान् इत्यर्थः । ॥ “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वि-
तीया ॥ हिमशब्दस्य हेमन्तपरत्वं तैत्तिरीयके समाम्नायते । “शतं
हिमा इत्याह । शतं त्वा हेमन्तान् इन्धिषीयेति वाचैतद् आह” इति [तै०
सं० १, ५, ८, ५] । यथा येन प्रकारेण त्वं जीवाः जीवेः । ॥ जीव
प्राणधारणे इत्यस्मात् लेटि आडागमः ॥ तथा जरामृत्युं कृणुताम्
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

इममन्न आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेतो वरुण मित्रराजन् ।

मातेर्वास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदृष्टिर्यथासत् ॥ ५ ॥

इमम् । अन्ने । आयुषे । वर्चसे । नय । प्रियम् । रेतः । वरुण । मित्रऽ-
राजन् ।

माताऽईव । अस्मै । अदिते । शर्म । यच्छ । विश्वे । देवाः । जरतऽअष्टिः ।
यथा । असत् ॥ ५ ॥

हे अग्ने इमम् माणवकम् आयुषे शतसंवत्सरजीवनाय वर्चसे तेज-
से । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाद् उभयत्र
चतुर्थी ॥ तद् उभयं नय प्रापय ॥ हे वरुण मित्रं राजन् राज-
मान । उभयोर्विशेषणम् एतत् । अत एव दाशतय्याम् आम्नायते । “रा-
जाना मित्रावरुणा सुपाणी” इति [ऋ० सं० १. ७१. ९] । हे युवां मि-
यम् पुत्रादिजनकत्वेन अभिमतम् । ॥ ग्रीह् ग्रीतौ इत्यस्मात् “इ-
गुपधज्ञाग्रीकिरः कः” इति कः । यद्यपि वृहौ “इगुपधज्ञा०” इत्य-
त्र ग्रीणातेरेव ग्रहणं कृतं तथापि आत्रेयधातुवृत्त्यनुसारेण अस्मादपि को
द्रष्टव्यः । “अचि श्रुधातु०” इत्यादिना इयङ् ॥ तथाभूतं रेतः
इमं माणवकं नयतम् । पुत्रादिजननसमर्थं कुसुतम् इत्यर्थः ॥ हे अदिते
देवमातस्त्वं मातेव जननीव अस्मै माणवकाय शर्म सुखं यच्छ । हे विश्वे
देवाः यूयमपि अयं माणवको जरदष्टिः जरापर्यन्तजीवनस्य अष्टिर्व्यातिर्य-
स्य स तथोक्तः । ॥ “जीर्यतेरतृन्” । व्यत्ययेन भावे कर्तृप्रत्य-
यः ॥ यद्वा जरतो जीर्यतेऽपि अष्टिः सर्वव्यापारविपर्यया व्यातिर्यस्य
तादृशो यथा असत् भवेत् । तथा दीर्घायुषं कुस्तेति शेषः । ॥ अ-
स्तेलेंटि अडागमः ॥

इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमेनुवांके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“पार्थिवस्य” इति सूक्तेन तृपार्तभैषज्यकर्मणि सूर्योदयकाले सूर्योक्तप्र-
कारेण व्याधितम् उपवेश्य मथितं सक्तूदकम् अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

अनेनैव सूक्तेन नद्यादिषु उदकम् अभिमन्त्र्य उद्धृत्य “सवांसिनौ”
[६] इत्यर्थेन व्याधिताव्याधितौ एकासनस्यौ एकवस्त्रपरिहितौ कृत्वा उ-
भावपि मन्त्रं पाययेत् प्रयोक्ता ॥

अत्र सूत्रम् । “पार्थिवस्येत्युद्यति षष्ठसंहतासुपवेशयति प्राङ्मुखं व्याधितं

1 S' Kd उन्ने 2 S' Kd विपयः. 3 S' Kd पासंया for सया. 4 S' Kd परिमितौ.
5 S Kd संहिता.

“प्रत्यङ्मुखम् अव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे चमसे उपमन्थनीभ्यां तृष्णा-
 “गृहीतस्य शिरसि मन्थम् उपमथ्य अतृषिताय प्रयच्छति तस्मिन् तृष्णां संन-
 “यत्युद्धृतम् उदकं पाययति सवासिनाविति मन्त्रोक्तम्” इति [कौ० ४. ३] ॥

“पार्थिवस्य” [१, २] इति द्वाभ्यां गोदानचौलकर्मणोः कुमारस्य मूर्ध्नि
 व्रीहियवशमीरभिमन्त्र्य प्रक्षिपेत् । सूत्रितं हि । “शिवे ते स्ताम [८.
 “२. १४, १५] इति परिदानान्तानि पार्थिवस्य [२. २९. १, २] मा प्र गा-
 “म [१३. १. ५९, ६०] इति चतस्रः” इति [कौ० ७. ५] ॥

आशीर्णं कर्जम् [३] इति तृतीयया तृतीयसवने पूतभृति आसिच्यमा-
 नम् आशिरम् अनुमन्त्रयते । उक्तं वैताने । “आशिरं पूतभृत्यासिच्यमा-
 नम् आशीर्णं कर्जम् इत्यनुमन्त्रयते” इति [वै० ३. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पार्थिवस्य रसे देवा भगस्य तन्वोऽ वले ।

आयुष्यमिस्मा अग्निः सूर्यो वर्च आ धाद् बृहस्पतिः ॥ १ ॥

पार्थिवस्य । रसे । देवाः । भगस्य । तन्वुः । वले ।

आयुष्यम् । अस्मै । अग्निः । सूर्यः । वर्चः । आ । धात् । बृहस्पतिः ॥ १ ॥

पार्थिवस्य पृथिव्याः संवन्धिनः । ॥ पूर्ववत् पृथिव्या अञ् ॥ म-
 थ्यमानसत्कादिकस्य रसे सारभूते मन्थोदके तृपारोगार्तपुरुषेण पीते सति
 देवाः इन्द्राद्या भगस्य भजनीयस्य एतन्नाम्नो देवस्य तन्वः शरीरस्य सं-
 वन्धिनि वले वीर्ये । योजयन्तु इति शेषः । भगसदृशबलयुक्तं कुर्वन्तु
 इत्यर्थः । भगदेवताया अतिशयितबलत्वं तैत्तिरीयके समान्नातम् ।

१ So ABBE BDKRSP P J. Sāyana would read देवा, i.e. as a nominative.

२ KV आयुष्यम्. We with ABBE BDKRSP P J. ३ So P P J K. P once read

देवाः. ४ K आयुष्यम्. P आयुष्यम्. We with P.

1 S'Kd वेतसे. 2 S'Kd मन्थनाभ्यां. Dānla explains: “वैतसीभ्यां शाखाभ्याम्.”
 Keśava: “वैतसशलाकाभ्याम्” Sāyana refers to these explanations when he says at
 the end of couplet 6: वैतसशलाकाभ्यां मथितं सकृदकम् &c. 3 S'Kd तृषिताय for अतृ-
 षिताय. We with Kaushika. 4 S'Kd प्रक्षिपेत्. 5 S'Kd आसीन for आशीर्ण. 6 S'Kd
 प्रीति. 7 S'Kd कुर्वित्यर्थः.

श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
तत् त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ।

अस्मभ्यं क्षत्रम् अजरं सुवीर्यं

गोमद् अश्ववद् उपसन्नुदेह [तै० ब्रा० ३. १. १. ८] ।

इति । ॥ भगस्येति । भज सेवायाम् इत्यस्मात् “पुंसि संज्ञाया घः प्रायेण” इति घः । “चजोः कु धिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ यद्वा देवाः इन्द्राद्याः पार्थिवस्य ग्रीहियवादिलक्षणस्य रसे सारांशे उक्तलक्षणे वले च इमं पुरुषम् । योजयन्तु इति वाक्यशेषः ॥ अपि च अस्मै पुरुषाय अग्निः आयुष्यम् शतसंवत्सरलक्षणम् आ धात् आदधातु करोतु ॥ तथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पालको देवश्च अस्मै वर्चः शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनजन्यं तेजश्च यथोचितम् आदधातु ॥

द्वितीया ॥

आयु॑र॒स्मै धे॑हि जा॒तवे॑दः प्र॒जां त्वष्ट॑रधि॒निधे॑ह॒स्मै ।

रा॒यस्पोषं॑ सवि॒त्रा सु॒वा॒स्मै श॒तं जी॑वाति श॒रद॑स्तवा॒यम् ॥ २ ॥

आयु॑ः । अ॒स्मै । धे॑हि । जा॒त॒ऽवे॒दः । प्र॒जाम् । त्वष्ट॑ः । अधि॑ऽनिधे॑हि । अ॒स्मै ।

रा॒यः । पोषं॑म् । स॒वि॒त्रः । आ । सु॒व॒ । अ॒स्मै । श॒तम् । जी॒वा॒ति॒ । श॒रदः॑ ।

तव॑ । अ॒यम् ॥ २ ॥

हे [जातवेदः] जातानां वेदितरश्चे अस्मै आयुः शतसंवत्सरसंमितं धेहि प्रयच्छ । अग्नेरायुषो दातृत्वम् “आयुर्दा अग्ने” [२. १३. १] इत्यादिमन्त्रसिद्धम् ॥ तथा हे त्वष्टः अस्मै प्रजाम् पुत्रपौत्रादिलक्षणाम् अधिनिधेहि अधिकं स्थापय । “यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” [तै० सं० १. ५. ९. १] इत्यादिश्रुतौ त्वष्टुः प्रजानां बहुधोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् ॥ तथा हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव अस्मै रायः धनस्य गवादिलक्षणस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् आ सुव अभिमुखं प्रेरय । ॥ पू प्रेरणे । तौदादिकः । रायः । “जडिदम्” इत्यादि-

ना विभक्तेरुदात्तत्वम् । “पष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु” इति विस-
 र्जनीयस्य सत्वम् ॥ सवितुर्धनप्रदत्वम् “स हि रत्नानि दाशुषे सु-
 वाति सविता भगः” [ऋ० ५. ८२. ३] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । हे अश्व्या-
 दिदेवाः तव । प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । युष्मदनुगृहीतः सन् [अयं] शतं
 शरदः जीवाति जीवतु । ॥ जीव प्राणधारणे । लेटि आडागमः ॥

तृतीया ॥

आशीर्णं ऊर्जमुत सौम्रजास्त्वं दक्षं धत्तं द्रविणं सचेतसौ ।

जयं क्षेत्राणि सहस्रायमिन्द्र कृष्णानो अन्यानधरान्तपत्नान् ॥ ३ ॥

आऽशीः । नः । ऊर्जम् । उत । सौम्रजाऽत्वम् । दक्षम् । धत्तम् । द्रवि-
 णम् । सऽचेतसौ ।

जयम् । क्षेत्राणि । सहसा । अयम् । इन्द्र । कृष्णानः । अन्यान् ।

अधरान् । सऽपत्नान् ॥ ३ ॥

नः अस्माकम् आशीः आशिषम् आशास्यमानां धनधान्यादिसंपत्तिं
 धत्तम् इति संबन्धः । ॥ “सुपां सुलुक्” इति द्वितीयैकवचनस्य
 सुः ॥ यद्वा आशीः फलप्रार्थना । सत्या भवतु इति शेषः । ॥ आ-
 ङः शासु इच्छायाम् इत्यस्मात् कर्मणि भावे वा क्तिप् । “आशासः
 धावित्वम्” इति वचनाद् उपधाया इत्वम् ॥ तथा ऊर्जम् अन्नं हे
 द्यावापृथिव्यौ धत्तम् ॥ उत अपि च सौम्रजास्त्वम् । सुम्रजसो भावः
 [सौम्रजास्त्वम्] । शोभनापत्यत्वं कुरुतम् । ॥ “नित्यम् असिच् प्र-
 जामेधयोः” इत्यसिच् समासान्तः । छान्दसौ वृद्धिदीर्घौ ॥ सचे-
 तसौ समानमनसौ युवां दक्षम् । वलनामैतत् । वलं द्रविणम् धनं च
 धत्तम् प्रयच्छतम् ॥ यद्वा आशीरिति रेफान्तोऽयम् । तृतीयसवने सोमा-
 वसेकार्षस्य पयसो वाचकः । तत् आशीराख्यं द्रव्यं पूतभृति आसिच्यमानं
 नः अस्मभ्यम् ऊर्जं शोभनापत्यत्वं च । करोतु इति शेषः । ॥ “अ-
 पस्पृधेयाम्” इत्यत्र “श्रार्ताश्रितमाशीराशीर्ताः” इति आङ्पूर्वात् श्रीञ्

पाके इत्यस्मात् किपि शिरादेशो निपातितः ॥ हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्
अयं पुरुषः सहसा अभिभवन्साधनेन वलेन शत्रूणां अयं क्षेत्राणि च
कृण्वानः आत्मसात् कुर्वाणः अन्यानपि सपत्नान् शत्रून् अधरान् अ-
धःकृतान् पराजितान् । करोतु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टो मरुद्भिरुग्रः प्रहितो न आगन् ।

एष वां द्यावापृथिवी उपस्थे मा द्युधन्मा नृपत् ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । दत्तः । वरुणेन । शिष्टः । मरुत्भिरभिः । उग्रः । प्रहितः ।

नः । आ । अगन् ।

एषः । वाम् । द्यावापृथिवी इति । उपस्थे । मा । द्युधत् । मा । नृपत् ॥ ४ ॥

तृष्णागृहीतः पुरुषः इन्द्रेण देवेन दत्तः लम्बजीवनः । ॥ “दो
दद् योः” इति दद्भावः ॥ वरुणेन अरिष्टनिवारकेण देवेन शिष्टः
अनुज्ञातः । ॥ “शास इदङ्गहलोः” इत्युपधाया इत्वम् । “शा-
सिवसिधसीनां च” इति पत्वम् ॥ मरुद्भिः मरुत्तणैः उग्रः उद्गू-
र्णवलः सन् प्रहितः प्रेषितः । ॥ हि गतौ इत्यस्मात् कर्मणि नि-
ष्ठा ॥ [नः] अस्मान् आगन् आगमत् । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे घ-
स” इति छेर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ एवम् आगत
एषः द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ वाम् युवयोरुपस्थे उत्तङ्गे वर्तमानो
मा द्युधत् द्युत्पीडां मा प्रापत् । मा नृपत् नृपतिं मा गमत् । ॥ द्युध
युभुक्षायाम् जित्प विपासायाम् । उभयोर्माङि लुङि पुषादित्वाद् अङ् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्जमस्मा ऊर्जस्वती धत्तं पयो जस्यै पयस्वती धत्वम् ।

ऊर्जमस्यै द्यावापृथिवी अंधातां विश्वे देवा मरुत् ऊर्जमापः ॥ ५ ॥

१ ABB: BDKRSPJ V all have द्यावापृथिवी (PJK द्यावापृथिवी !). P alone
reads द्यावापृथिवी We with Rv and Sāyana. २ B देवा corrected from देवा. A B D
KRSPJ V देवा (P P J देवा). We with Rv and Sāyana.

ऊर्जम् । अस्मै । ऊर्जस्वती इति । धत्तम् । पयः । अस्मै । पयस्वती इति । धत्तम् ।

ऊर्जम् । अस्मै । द्यावापृथिवी इति । अधाताम् । विश्वे । देवाः । मरुतः । ऊर्जम् । आपः ॥ ५ ॥

ऊर्जस्वती हे ऊर्जस्वत्यौ वलवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । ॥ ऊर्ज वल-
प्राणनयोः इत्यस्माद् असुन् । “तसौ मत्वर्थे” इति भवाद् रुताभा-
वः ॥ अस्मै तृपिताय ऊर्जम् बलं बलकरम् अन्नं वा धत्तम् प्र-
यच्छतम् ॥ तथा पयस्वती हे पयस्वत्यौ अस्मै पयः उदकं धत्तम् ॥
प्रार्थितं फलं लब्धम् इति सहसा रोगनिवृत्तये सिद्धवद् अनुवदति ऊ-
र्जम् इत्यर्थचैनं । द्यावापृथिवी उक्तलक्षणे ते द्यावापृथिव्यौ अस्मै ऊर्जम्
प्रार्थितम् अन्नं बलं वा अधाताम् दत्तवत्यौ । तथा विश्वे देवाः मरु-
तः आपः अद्भेवताश्च ऊर्जम् । अधुः इति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

शिवाभिष्टे हृदयं तर्पयाम्यनमीवो मोदिपीष्ठाः सुवर्चाः ।

सुवासिनौ पिवतां मन्थमेतमुश्विनौ रूपं परिधाय मायाम् ॥ ६ ॥

शिवाभिः । ते । हृदयम् । तर्पयामि । अनमीवः । मोदिपीष्ठाः । सुवर्चाः ।

सुवासिनौ । पिवताम् । मन्थम् । एतम् । अश्विनौः । रूपम् । परि-
धाय । मायाम् ॥ ६ ॥

हे तृपार्त ते तव हृदयं नीरसं शिवाभिः सुखकरीभिरद्भिस्तर्पया-
मि । ॥ “गुप्सतत्तद्युःषन्तःपादम्” इति भित्तो विसर्जनीमस्य पत्न-
म् ॥ अनन्तरं त्वम् अनमीवः तृपारोगरहितः सुवर्चाः शोभनते-
जोयुक्तः सन् मोदिपीष्ठाः मोदस्व । ॥ मुद हर्षे इत्यस्माद् आशिषि
लिङ् । अनमीव इति । बहुमीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तो-

१ See footnote १ on the previous page

२ See footnote २ on the previous page.

३ B P J मयम्. We with A B D K R S P V

४ P J मयम्. We with P K.

दात्तत्वम् । सुवर्चा इति । बहुव्रीहौ “सोर्मनसी अलोमोषसी” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ सवासिनौ समानम् एकं वस्त्रं वसानौ समानम् एकत्र वसन्तौ वा । ॥ वस आच्छादने इत्यस्माद् वस निवासे इत्यस्माद् वा समानशब्दोपपदाद् “व्रते” इति णिनिप्रत्ययः । तत्र सूत्रे व्रतशब्देन शास्त्रीयो नियम उक्तः । “समानस्य च्छन्दसि” इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः ॥ व्याधिताव्याधितौ तौ अश्विनोः देवभिपजो रूपं मायाम् मायामयं परिधाय धृत्वा एतं मन्थं पिवताम् पीतं कुरुताम् । यद्यपि सक्तूदकं द्विशलाकया संसिधा मथितं मन्थ उच्यते तथापि अत्र सूत्रे विशेषविधानाद् वैतसे चमसे वैतसशलाकाभ्यां मथितं सक्तूदकं मन्थशब्देन विवक्षितम् ॥

सप्तमी ॥

इन्द्र एतां संसृजे विद्धो अग्रे ऊर्जं स्वधामजरां सा ते एषा ।

तया त्वं जीव शरदः सुवर्चा मा त आ सुस्रोद् भिषजस्ते अक्रन् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । एताम् । संसृजे । विद्धः । अग्रे । ऊर्जाम् । स्वधाम् । अजरां । सा । ते । एषा ।

तया । त्वम् । जीव । शरदः । सुवर्चाः । मा । ते । आ । सुस्रोत् । भिषजः । ते । अक्रन् ॥ ७ ॥

अग्रे पुरा विद्धः वृचाद्यसुरैस्ताडित इन्द्रः तृपार्तः सन् तन्निवृत्तये ऊर्जम् बलकरिं स्वधाम् । अन्ननामैतत् । अन्नवत्पुष्टिकरीम् अजराम् जराया निवर्तयित्रीम् एताम् मन्थलक्षणाम् ऊर्जं संसृजे सृष्टवान् ॥ हे व्याधित ते तुभ्यं [सा] एषा दीयमाना । सेवकबलकरत्वाद्युक्तगुणसद्भावप्रतिपादनाय तत्तादान्म्यव्यपदेशः ॥ ॥ विद्ध इति । व्यध ताडने इत्यस्माद् निष्ठायां “ग्रहिज्या” इत्यादिना संमसारणम् । ऊर्जम् इति । ऊर्जं बलमाणनयोः । अस्माद् भावे क्तिप् । ऊर्जं बलं तद्वन्तं करोतीति णिचि “विन्म-

१ R १जं. We with ABBB'EDKSPFJ.

१ See note 3, page 301. २ S'Kd repeat ऊर्जम् ३ S'Kd omit “क”.

तोलुक्” । ततः कर्तरि क्तिप् । यद्वा ऊर्ज्यते प्राण्यते अनयेति अण्य-
न्तादेव वा करणे क्तिप् । स्वधेति । स्वभ्यो धीयते स्वस्मिन् वा धीयत
इति स्वधा । “घञर्थे कविधानम्” इति कः । स्वम् आत्मानं भोकृश-
रीरं दधाति पुष्पातीति वा स्वधा । “आतोनुपसर्गे कः” ॥ १ ॥ तथा
ऊर्जा सुवर्चाः सन् त्वं शरदः शतसंख्याका जीव ॥ पीतो मन्थस्ते तव
शरीरात् मा आ सुक्षोत् प्रच्युतो मा भूत् । शरीरे स्थित्वा बलादिकं
करोतु इत्यर्थः ॥ भिषजः आदिवैद्यास्ते तव अकृन् इदं भैषज्यम् अका-
र्षुः । ॥ सु गतौ । लङि छान्दसः शपः श्रुः । अकृन् । करोतेः
“मन्ते घस” इति छेलुक् ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यथेदं भूम्याम्” इति सूक्तेन स्त्रीवशीकरणकर्मेणि वृक्षत्वक्शरखण्ड-
तगराञ्जनकुष्ठादिद्रव्याणि पेपयित्वा आज्येन आलोड्य स्त्रिया अङ्गम् अ-
नुलिम्पेत् । “यथेदं भूम्याम् अधि [२. ३०] यथा वृक्षम् [६. ८]” इति
प्रक्रम्य सूत्रितम् । “संस्पृष्टयोर्वृक्षलिङ्गजयोः शकलाघन्तरेपुतगराञ्जनकुष्ठ-
[मदुषरेप्समथित]वृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” इति [कौ० ४. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथेदं भूम्या अधि तृणं वातं मधायति ।

एवा मशामि ते मनो यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापंगा अस्तः ॥ १ ॥
यथा । इदम् । भूम्याः । अधि । तृणम् । वातः । मधायति ।
एव । मशामि । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । अस्तः ।
यथा । मत् । न । अपङ्गाः । अस्तः ॥ १ ॥

भूम्याम् पृथिव्याम् । अधिः उपर्यर्थः । भूम्या उपरि इदम् परिहृय-
मानं तृणं वातः वात्यालक्षणो वायुः यथा येन प्रकारेण मधायति म-

१ P P J अपङ्गाः. omitting the visarga. We with K who adopts S

1 S' Kd ०लिङ्गयो for ०लियुजयो 2 S' Kd शकलाघन्तरेपुतगराञ्जनकुष्ठवृणम्. We
with Kamaska. 3 S' Kd मधायति

ज्ञाति अनवस्थितं कृत्वा भ्रामयति । ॥ “छन्दसि शायजपि” इत्यत्र
 “शायच् छन्दसि सर्वत्र” इति वचनाद् अहावपि न्नः शायजादेशः ।
 शायचश्चिच्चाद् अन्तोदात्तत्वम् । “यावद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषे-
 धः ॥ हे स्त्रि एव एवं ते मनः मश्नामि आलोडयामि । यथा
 येन प्रकारेण मां कामयमानं कामिनी काङ्क्षिष्यन्ती असः भवेः । य-
 था येन प्रकारेण मत् मत्तः सकाशाद् अपगाः अपस्तृत्य अन्यत्र गन्ती
 नासः न भवेः । तथा मश्नामीति पूर्वत्र संबन्धः । ॥ कामिनीति ।
 कर्मेर्णिङन्ताद् औणादिक इतिप्रत्ययः । तस्य “भविष्यति गम्यादयः” इ-
 ति भविष्यदर्थत्वम् । ततो ङीप् । “अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः” इति
 कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । तस्माद् माम् इति द्वितीया । अपगा इति ।
 “जनसनखनक्रमगमो विट्” इति गमेर्विट् प्रत्ययः । “विद्वन्नोरनुनासि-
 कस्यात्” इति आत्वम् ॥

द्वितीया ॥

सं चेन्नयाथो अश्विना कामिना सं च वक्षथः ।

सं वां भगांसो अगमत सं चित्तानि समु व्रता ॥ २ ॥

सम् । च । इत् । नयाथः । अश्विना । कामिना । सम् । च । वक्षथः ।

सम् । वाम् । भगांसः । अगमत । सम् । चित्तानि । सम् । ऊं इति ।

व्रता ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ कामनाविषयभूतां स्त्रियम् । इत् इत्यवधारणे ।
 सं नयाथः मत्तमीषं प्रापयतम् । ॥ नयतेर्लेटि आडागमः । “च-
 वायोगे प्रथमा” इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ॥ आनीय
 च कामिना मया सं वक्षथः संयोजयतम् । ॥ वहेर्लेटि अडागमः ।
 “सिञ्जहुलम्” इति सिप् । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ॥ वाम्
 युवयोर्भगांसः भगाः भाग्यानि । ॥ “आन्सेरसुकु” ॥ सम्
 अगमत संगच्छन्ताम् । मयेति शेषः । ॥ “समो गम्यच्छि” इत्यात्मने-

पदम् । छान्दसे लुङि हेर्लुक् । “गमहन०” इत्युपधालोपः ॥ त-
था चित्तानि ज्ञानानि । समग्मतेत्यनुपङ्गः ॥ एवं व्रता व्रतानि । कर्म-
नामैतत् । उशब्दः अप्यर्थे । विविधानि कर्माण्यपि समग्मतेति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

यत् सुप॑र्णा वि॒वक्ष॑वो॒ अन॑मी॒वा वि॒वक्ष॑वः ।

तत्र॑ मे गच्छ॒ताह्वं॑ श॒ल्य इ॒व कु॑ल्म॒लं यथा॑ ॥ ३ ॥

यत् । सु॒ऽप॑र्णाः । वि॒वक्ष॑वः । अ॒न॒मी॒वाः । वि॒वक्ष॑वः ।

तत्र॑ । मे । ग॒च्छ॒तात् । ह॒वम् । श॒ल्यः । इ॒व । कु॑ल्म॒लम् । यथा॑ ॥ ३ ॥

सुपर्णाः शोभनपक्षाः पारावतादयः पक्षिणः यत् स्त्रीविषयं वाक्यं वि-
वक्षवः वक्तुम् इच्छवो भवन्ति अनमीवाः अरोगिणो दृष्टाः कामिजनाश्च
यद् विवक्षवो भवन्ति तत्र विषये क्रियमाणं मे मम संबन्धिनं हवम्
आह्वानं कुल्मलं यथा कुत्तितमलोपेतं मृदुलं शरीरावयवविशेषमिव सा
कामिनी शल्यः वाण इव गच्छतात् प्राप्नोतु । मद्वाक्यं श्रुत्वा मत्परव-
शा भवतु इत्यर्थः । ॥ विवक्षवः । ब्रुवः सनि वच्चादेशे “सनाशं-
सभिश्च उः” इति उग्रप्रत्ययः । “न लोकाव्ययनिष्ठा” इति पष्ठीप्रतिषेधे
यत् इति द्वितीया । सुपर्णाः अनमीवा इत्युभयत्र “नञ्सुभ्याम्” इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यथेति पादान्ते [फि० ४. १७] इति यथाशब्दो नि-
हन्यते ॥

चतुर्थी ॥

यदन्तरं॑ तद् बाह्यं॑ यद् बाह्यं॑ तदन्तरम् ।

क॒न्या॒र्ज॒नां वि॒श्वरू॑पाणां॑ मनो॑ गृ॒भ्रायौ॑प॒धे ॥ ४ ॥

यत् । अन्तरम् । तत् । बाह्यम् । यत् । बाह्यम् । तत् । अन्तरम् ।

क॒न्या॒र्ज॒नाम् । वि॒श्वरू॑पा॒णाम् । मनः॑ । गृ॒भ्राय॑ । औ॒प॒धे ॥ ४ ॥

यत् अर्षजातम् अन्तरम् अभ्यन्तरं मनः विषयीकरोति तदेव बाह्यम्

वहिष्ठं वाग्विषयो भवति । यद् बाह्वम् उक्तलक्षणं च तत् एव अन्तरं मानसं भवति । अनेन बाह्वनसयोः परस्परं विसंवादो निरस्तः । ॥ वाह्वम् इति । “वहिष्ठिलोपो” यञ् च” इति यञ् प्रत्ययः लोपश्च ॥ एवं निर्दुष्टं विश्वरूपाणाम् अनवद्यसंपूर्णविषयानां कन्यानाम् अभुक्तपूर्वाणां मनः हे ओषधे तृणादिरूपे गृभाय गृहाण । त्वदनुलेपनेन तां मदनुरक्तचित्तां कुर्वित्यर्थः । ॥ कन्यानाम् इति । तिल्यशिक्यमर्त्यकार्प्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणाम् अन्तः [फि० ४, ८] इति अन्तस्वरितत्वम् । गृभाय । ग्रहेलौटि “छन्दसि शायजपि” इति श्रुतिः शायजादेशः । “ह-ग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

एयमगन् पतिकामा जनिकामोहमार्गमम् ।

अश्वः कनिकदत् यथा भगेनाहं सहागमम् ॥ ५ ॥

आ । इयम् । अगन् । पतिऽकामा । जनिऽकामः । अहम् । आ । अगमम् ।

अश्वः । कनिकदत् । यथा । भगेन । अहम् । सह । आ । अगमम् ॥ ५ ॥

इयम् काम्यमाना स्त्री पतिकामा पतिं भर्तारम् अभिलषन्ती आगन् मत्तमीपम् आगमत् । ॥ गमेर्लुङि तिपि ह्येर्लुकि “मो नो धातोः” इति नत्वम् । पतिकामेति । “शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः” इति णप्रत्ययान्तात्वात् ङीप् न भवति ॥ अहमपि जनिकामः जनिकया तां कामयमानः सन् आगमम् तां प्राप्तवान् असि ॥ किं च कनिकदत् भृशं हेपाशब्दं कुर्वन् अश्वः यथा वडवया संगच्छते तथा अहं भगेन सह आगमम् । ॥ कनिकदत् इति । क्रन्देराह्वानार्थाद् “दा-पति” इत्यादिसूत्रे इतिशब्दस्य प्रकारवाचितात् कनिकदच्छब्दोऽपि शत्रुनो निपातितो द्रष्टव्यः ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

1 S' Kd भर्तारम् । 2 S' Kd लोपश्चेति ण्यप्रत्ययः for लोपो यञ् च इति यञ् प्रत्ययः । 3 S' Kd तिल्यशिक्यमर्त्यकार्प्यधान्य । 4 S' Kd शिदधा । 5 S' Kd दापत्यादिसूत्रे ।

“इन्द्रस्य या मही” इति सूक्तेन शरीरगतविविधक्रिमिरोगेषु तच्छ्रान्तये घृतमिश्रान् कृष्णचणकान् जुहुयात् ॥

तथा गोवालवेष्टितं शरकाण्डं संभिद्य अग्नौ प्रताप्य आदध्यात् ॥

एवमेव रथ्यापांसुं सव्यहस्तेनादाय दक्षिणहस्तेन संमृज्य दक्षिणामुखः एतत् सूक्तं जपन् व्याधितस्योपरि किरति ॥

तथैव एतत् सूक्तं जपन् व्याधितो हस्ताभ्यां पांसुं मर्दयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पलाशोदुम्बराद्याः समिध आदध्यात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “इन्द्रस्य या महीति खल्वज्ञान् अलग्ण्डुहन्-
“नान् घृतमिश्रान् जुहोति । वालान् असितकाण्डे सव्यं परिवेष्ट्य सं-
“भिन्नति प्रतपत्यादधाति सव्येन दक्षिणामुखः पांसुम् उपमथ्य परिकि-
“रति संमृज्यादधाति” इति [कौ० ४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य या मही हृषत् किमेर्विश्वस्य तर्हणी ।

तया पिनप्ति सं किमीन् हृषदा खल्वी इव ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । या । मही । हृषत् । किमेः । विश्वस्य । तर्हणी ।

तया । पिनप्ति । सम् । किमीन् । हृषदा । खल्वीन् इव ॥ १ ॥

इन्द्रस्य देवस्य संबन्धिनी या मही महती । ॥ अच्यब्दलोपश्चा-
न्दसः ॥ । हृषत् शिलास्ति । तामेव विशिनष्टि । विश्वस्य सर्वस्य
किमेस्तर्हणी हन्ती । ॥ तर्होर्हिसार्पात् करणे ल्युट् । डीप् ॥ । तया
उक्तप्रभावया हृषदा किमीन् शरीरान्तर्गतान् सर्वान् क्षुद्रजन्तून् सं पि-

१ ङ घृषत्. We with ABB. BDRPPJV. २ AKV हृषे. We with B D
RSPPJ. ३ A BDKSV कृमीन् We with RPPJ. ४ D पत्न्या

1 S'Kd दक्षिणमुखः 2 S'Kd पलाशोदु. पलाशोदुम्बराद्याः is the reading of Kṛ. a-
10 3 S'Kd खल्व्यागान्तर्गङ्गहृहन्नान्. The MSS of Kausika have. खल्व्यागान्तर्गङ्गहृह-
न्नादृत, where Dārila explains, “खल्व्याः कृष्णचणकाः । तानाज्यमिश्रान् जुहोति । अर्होह-
ष क्रिमिविशेषा” । 4 S'Kd वालकमसिकाण्डं The MSS of Kausika; वालान्कमसि-
काण्डं, where Dārila explains. क्रिमिपाणं वालान् मृदीत्या । कल्माषपचये शब्द.

शिष्टान् । अशिष्टान् । नि । तिरामि । वाचा । यथा । क्रिमीणाम् । न-
किः । उत्शिष्टातै ॥ ३ ॥

अल्गण्डून् शोणितमांसदूषकान् जन्तून् महता प्रभूतेन वधेन हनन-
साधनेन मन्त्रौषधादिना हन्मि । ॥ वधेनेति । “हनश्च वधः” इ-
ति करणे अप् वधादेशश्च । अल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अन्तोदात्तत्व-
म् ॥ ते च दूनाः मत्कृतौषधादिना परितप्ताः अदूनाः अपरित-
प्ताश्च ये सन्ति ते सर्वे अरसाः शुष्का निर्जीवा अभूवन् । ॥ दू-
ना इति । टुदु उपतापे । तस्मान्निष्ठा । “दुग्बोर्दीर्घश्च” इति दीर्घो
निष्ठान्तत्वं च । दूङ् परितापे इत्यस्मादेव वा । “स्वादय ओदितः” इति
ओदित्वातिदेशाद् “ओदितश्च” इति निष्ठान्तत्वम् ॥ तथा शिष्टा-
न् । कान् । अशिष्टान् प्राग् अहतान् क्रिमिविशेषान् वाचा मन्त्रेण नि
तिरामि निहन्मि । ॥ निपूर्वस्तिरतिहिंसने ॥ यथा येन प्रकारेण
क्रिमीणां नानाविधानां मध्ये कश्चिदपि नकिः उच्छ्रिष्टातै नैवोच्छ्रिष्टा-
त् । तथा नि तिरामीति संबन्धः । ॥ नकिर्नैत्यर्थे । नकीम् न-
किः आकृतम् इति नवोत्तराणि पदानि [निघ० ३, १२] इत्युक्तत्वात् ।
उच्छ्रिष्टातै । शिषू विशेषणे इत्यस्मात् उत्पूर्वात् लेटि आडागमः । व्यत्य-
येन आत्मनेपदम् । ऐरेवे कृते “वैतोन्यत्र” इति ऐत्वम् । छान्दसो
विकरणस्य लुक् ॥

वं च । ॥ उभयत्र “शरीरावयवाच्च” इति यत् । “ये च तद्धि-
ते” इति शिरःशब्दस्य शीर्षन् आदेशः । “ये चाभावकर्मणोः” इति
प्रकृतिभावः । “तित् स्वरितः” इत्युभयत्र स्वरितत्वम् ॥ अथो अ-
पि च पाँष्ण्यम् पाँष्णिभवं क्रिमिम । ॥ शरीरावयववाचिनः पाँष्णि-
शब्दाद् व्यत्ययेन ढञ् ॥ एतान् उक्तान् क्रिमीन् । जम्भयामसीत्यु-
त्तरत्र संवन्धः ॥ अवस्कवम् अवाग्गमनस्वभावम् । अन्तरन्तः प्रविश्य
वर्तमानम् इत्यर्थः । ॥ स्कुञ् आप्रवणे । अस्माद् अवपूर्वात् पचा-
द्यच् ॥ व्यध्वरम् विविधमार्गोपेतम् । नानाद्वाराणि कृत्वा तत्र ग-
च्छन्तम् इत्यर्थः । ॥ विविधोद्धा व्यध्वम् । “उपसर्गाद् अध्वनः”
इत्यच् प्रत्ययः समासान्तः । रो मतर्थायः ॥ यद्वा ध्वरो हिंसा ।
विविधैरौषधादिभिरपि न विद्यते ध्वरो यस्य स तथोक्तः । एवं नाना-
जातीयान् सर्वान् क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः ॥

पञ्चमी ॥

ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्वन्तः ।

ये अस्माकं तन्वुर्माविविशुः सर्वं तद्धन्मि जनिम क्रिमीणाम् ॥ ५ ॥

ये । क्रिमयः । पर्वतेषु । वनेषु । ओषधीषु । पशुषु । अप्सु । अन्तः ।

ये । अस्माकम् । तन्वुम् । आविविशुः । सर्वम् । तत् । हन्मि । जनि-

म । क्रिमीणाम् ॥ ५ ॥

पर्वतादिषु अन्तः मध्ये ये क्रिमयः स्थिताः ते अस्माकं तन्वः तनूः
शरीराणि आविविशुः व्रणमुखेन अन्नपानादिद्वारेण वा प्रविष्टाः । सर्वम्
निरवशेषं तत् उक्तविधं क्रिमीणां जनिम जन्म उत्पत्तिमेव हन्मि नाशयामि ॥

षष्ठेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “उद्यन्नादित्यः” इति प्रथमसूक्तेन
गोक्रिमिभैषज्यकर्मणि संध्यात्रयेऽपि किमियुतवणमुखं दर्भैस्ताडयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन साज्यकृष्णचणकहोमादिकं पूर्वसूक्तोक्तप्रकारेणैव कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याह असाविति । सू-
क्तान्ते ते हता इति दर्भैरभ्यस्यति मध्यंदिने च प्रतीचीम् अपराह्णे वा-
“लेस्तुकाम आच्छिद्य खल्वादीनि” इति [कौ० ४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उद्यन्नादित्यः किमीन् हन्तु निम्नोचन् हन्तु रश्मिभिः ।

ये अन्तः किमयो गवि ॥ १ ॥

उत्पन्न । आदित्यः । किमीन् । हन्तु । निम्नोचन् । हन्तु । रश्मिभिः ।

ये । अन्तः । किमयः । गवि ॥ १ ॥

. आदित्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् रश्मिभिर्व्यापनशीलैः स्वकिरणैः कि-
मीन् हन्तु हिनस्तु । निम्नोचन् अस्तं गच्छंश्च रश्मिभिः किमीन् ह-
न्तु । ॥ रश्मिभिरिति । अशे रश च [उ० ४. ४६] इति मिमत्सयो
रशादेशश्च ॥ कुत्रत्यान् किमीन् इति तत्राह । ये किमयः ग-
वि । जातावेकवचनम् । गोशरीरेषु अन्तः मध्ये सन्ति । तान् किमीन्
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

विश्वरूपं चतुरक्षं किमिं सारङ्गमजुनम् ।

शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ २ ॥

विश्वरूपम् । चतुःऽक्षम् । किमिमम् । सारङ्गम् । अजुनम् ।

शृणामि । अस्य । पृष्टीः । अपि । वृश्चामि । यत् । शिरः ॥ २ ॥

१ A J K पृष्टी०. We with B B D R S P P V

1 S' Kd सूत्रोक्तं. 2 S' Kd रश्मिपिच्य for रश्म्यस्यति, which we with Kausika,
Kesava and Dārila. Kesava दर्भैराहति किमीणां मुखम्. 3 S' Kd वाष्पं for पालं
which we with Kausika, Dārila बालस्तुका बालजडा 4 S' Kd खल्वादीनिति for स-
त्पादीनि इति. We with Kausika, Dārila and Kesava

विश्वरूपम् नानाकारं चतुरक्षम् चतुर्नेत्रम् । ॥ “बहुवीहौ स-
 कथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्” इति षच् समासान्तः ॥ सारङ्गम् श-
 बलवर्णम् अर्जुनम् शुभ्रवर्णम् एवम् अनेकाकारं किमिं शृणामि ह-
 निम् । ॥ शु हिंसायाम् । “त्वादीनां ह्रस्वः” ॥ अस्य उ-
 क्तलक्षणस्य क्रिमेः घृष्टीः पार्श्ववयवानपि यच्छिरः शरीरान्तर्गतमांसादि-
 भक्षकं प्रधानम् अङ्गं तदपि वृश्चामि छिनद्मि ॥

तृतीया ॥

अ॒त्ति॒वद् वः॑ क्रि॒मयो॑ ह॒न्मि क॒ण्व॒ज्ज॑मद॒ग्नि॒वत् ।

अ॒ग॒स्त्र्य॑स्य॒ ब्रह्म॑णा॒ सं पि॒न॒प्म्य॒हं क्रि॒मीन् ॥ ३ ॥

अ॒त्ति॒ऽवत् । वः॑ । क्रि॒म॒यः । ह॒न्मि । क॒ण्व॒ऽवत् । ज॒म॒द॒ग्नि॒ऽवत् ।

अ॒ग॒स्त्र्य॑स्य । ब्रह्म॑णा । स॒म । पि॒न॒प्मि । अ॒हम् । क्रि॒मीन् ॥ ३ ॥

हे क्रिमयः वः युष्मान् अत्तिवत् कण्ववत् जमदग्निवत् । ॥ सर्वत्र
 प्रथमार्थे वतिः ॥ ते यथा मन्त्रसामर्थ्यात् क्रिमीन् निघ्नन्ति एवम्
 अहम् अपि हन्मि ॥ तथा अगस्त्र्यस्य महर्षेर्व्रह्मणा मन्त्रेण अहं क्रिमी-
 न् सर्वान् सं पिनप्मि पुनरुद्भवो यथा न भवति तथा नाशयामि ।
 एतेषां क्रिमिनिवारकत्वं श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । “अत्तिणा त्वा क्रिमे हन्मि
 कण्वेन जमदग्निना विश्वावसोर्व्रह्मणा हतः” इति ॥

चतुर्थी ॥

ह॒तो राजा॑ क्रि॒मी॒णामु॒तैषां॑ स्य॒पति॑र्हृतः ।

ह॒तो ह॒तमा॑ता क्रि॒मिर्ह॑तभ्रा॒ता ह॒तस्व॑सा ॥ ४ ॥

ह॒तः । राजा॑ । क्रि॒मी॒णाम् । उ॒त । ए॒षाम् । स्य॒पतिः॑ । ह॒तः ।

ह॒तः । ह॒तऽमा॑ता । क्रि॒मिः । ह॒तऽभ्रा॑ता । ह॒तऽस्व॑सा ॥ ४ ॥

क्रिमीणां राजा हतः अस्मत्प्रयुक्तमन्त्रोपधादिना नष्टः ॥ उत अपि
 च एषां क्रिमीणां स्यपतिः सचिवो [हतः] ॥ एवं हतमाता नष्टमा-

तृकः हतभ्राता हतभ्रातृकः हतस्वसा नष्टभगिनीकश्च किमिर्हतः नष्टः ॥
सस्वामिकं सामात्यं सवान्धवं कृत्स्नं किमिकुलं निरवशेषं नष्टम् इत्य-
र्थः । ॥ हतमातेत्यादिषु “नद्यृतश्च” इति नित्यं प्राप्तस्य कपः “च-
तश्छन्दसि” इति प्रतिषेधः ॥

पञ्चमी ॥

हतासौ अस्य वेशसौ हतासः परिवेशसः ।

अथो ये क्षुलुका इव सर्वे ते* किमयो हताः ॥ ५ ॥

हतासः । अस्य । वेशसः । हतासः । परिवेशसः ।

अथो इति । ये । क्षुलुकाः इव । सर्वे । ते* । किमयः । हताः ॥ ५ ॥

अस्य किमिकुलस्य वेशसः निवेशनस्यानानि मुख्यगृहा हतासः हताः ।
एवं परिवेशसः परितः स्थिताः समीपगृहाश्च हतासः हताः । ॥ वे-
शसः । विशतेरधिकरणे औणादिकः असिप्रत्ययः ॥ अथो अपि च
ये क्षुलुका इव वीजावस्थाः सूक्ष्मरूपा दुर्लक्ष्याः किमयः सन्ति ते सर्वेपि
किमयः हताः नाशिताः ॥

षष्ठी ॥

प्र ते शृणामि शृङ्गे याभ्यां वितुदायसि ।

भिनन्नि ते कुपुर्ममं यस्ते विषधानः ॥ ६ ॥

प्र । ते । शृणामि । शृङ्गे इति । याभ्याम् । वितुदायसि ।

भिनन्नि । ते । कुपुर्ममम् । यः । ते । विषधानः ॥ ६ ॥

हे क्रिमे ते त्वदीये शृङ्गे विषाणे प्र शृणामि प्रभिनन्नि याभ्यां शृ-
ङ्गाभ्यां वितुदायसि विशेषेण तुदसि व्यथयसे । ते इति संबन्धः । ॥ तु-
द व्यथने इत्यस्मात् परस्य शस्यापि व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ ते

१ सर्वे ते किमयो is the reading of ABB² BDKR³ SP⁴ JV. We with Sāyana,
२ PP⁵ J ते. We with Sāyana. ३ S कुपुर्ममं; K पुपुर्ममं; B⁶ J कुपुर्ममं; D कुपुर्ममं. We
with AR⁷ SP⁸ P⁹ V.

1 S' Kd स्वस्वामिकं सामान्यं. 2 S' Kd दुर्लक्ष्याः. 3 S' Kd व्यथयतेरितिसं. —

तव षुक्लम्भम् अवयवविशेषं भिनन्नि विदारयामि । तमेवावयवं विशिन-
 टि । ते तव संबन्धी यः अवयवः विषयानः । विषं धीयतेस्मिन्निति
 विषयानः विषयानम् । तस् इति पूर्वत्र संबन्धः । ३ “करणाधि-
 करणयोश्च” इत्यधिकरणे ल्युट् ३ ॥

इति पष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

उद्धरामि । विश्लेषयामीत्यर्थः । ॥ “ई च द्विवचने” इति अक्षिश-
व्दस्य ईकारान्तादेशः स चोदाहृतः ॥ तथा नासिकाभ्याम् घ्राणे-
न्द्रियाधिष्ठानाभ्यां कर्णाभ्याम् श्रोत्राभ्यां च चुंबुकाद् ओष्ठस्याधःप्रदेशाच्च ।
अधिः अनर्थकः ॥ अपि च शीर्षण्यम् शिरसि भवो रोगः शीर्ष-
ण्यः । ॥ “शरीरावयवाच्च” इति यत् । “ये च तद्धिते” इति शिरसः
शीर्षन् आदेशः । “ये चाभावकर्मणोः” इति [प्रकृति]भावः ॥ ईदृ-
शं यद्दमं रोगं ते तव मस्तिष्कात् । शिरसोन्तरवस्थितो मांसविशेषो म-
स्तिष्कः । तस्मात् जिह्वाया रसनायाश्च सकाशाद् वि बृहामि उद्धरामि ।
पृथक्करोमीत्यर्थः । ॥ वृह उद्यमने इति धातुः ॥

द्वितीया ॥

ग्रीवाभ्यस्त उणिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुक्याति ।

यद्दमं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि बृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उणिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनुक्याति ।

यद्दमम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत ते तव ग्रीवाभ्यः । अत्र ग्रीवाशब्देन तदवयवभूतानि
चतुर्दश सूक्ष्माण्यस्थीनि उच्यन्ते बहुवचननिर्देशात् । तद् उक्तं शतपथे
ब्राह्मणे । “ग्रीवाः पञ्चदशः । चतुर्दश वा एतासां करुकराणि वीर्यं पञ्च-
दशम् । तस्माद् एताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं हरति” [श० ब्रा० १२.
२. ४. १०] इति । ताभ्यो यद्दमं वि बृहामीति उत्तरत्र संबन्धः । तथा
उणिहाभ्यः ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्यः रक्तादिना उत्स्नाताभ्यो वा नाडीभ्यः । त-
द् उक्तं यास्केन । उणिग् उत्स्नाता भवति स्निग्धतेर्वा स्यात् कान्तिकर्म-
णः इति [नि० ७. १२] । उणिगेव उणिहा । ॥ “टापं चापि हल-
न्तानाम्” इति टापः स्मरणात् ॥ तथा चापि अन्यत्र श्रूयते ।
“उणिहा छन्दः” इति [तै० सं० ४. ३. ५. १] । “सयुक्वोणिहया सविता

१ B Br B D S दोषण्यं ३ We with A K V. २ P दोषण्यम् We with P J.

1 S' Kd गुरुः. 2 S' Kd बृहति (?= वहति).

“सं बभूव” [ऋ० १०. १३०. ४] इति च । अत्र प्रकरणाद् व्युत्पत्ति-
सामान्येन उणिहाशब्दो धमनीवाचकः । तथा कीकसाभ्यः जत्रुर्वक्षोगता-
स्थिभ्यः । अनूक्यात् अनुक्रमेण उच्यन्ति समवयन्ति अस्थीनि अस्मि-
न्निति अनूक्यम् तत्तंधिः । तस्मात् । तथा च वाजसनेयकम् । “अनूकं
त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद् वा एतस्य कस्कराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशम्” इति [श०
ब्रा० १२. २. ४. १४] । ॥ अनुपूर्वाद् उच समवाये इत्यस्मात् “कृत्य-
त्सुटो बहुलम्” इति अधिकरणे ण्यत् । “तित् स्वरितः” इति स्व-
रितत्वम् ॥ वि वृहामीति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा दोषण्यम् दो-
ष्णोर्भवम् । ॥ पूर्ववद् यति “पहन्नः०” इत्यादिना दोषन् आदे-
शः ॥ तथाविधे ते त्वदीयं यक्षम् रोगम् अंसाभ्यां बाहुशिरोभ्यां
बाहुभ्यां हस्ताभ्यां वि वृहामि उन्मूलयामि ॥

तृतीया ॥

हृदयात् ते परि ह्रोन्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम् ।

यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां सीहो यक्ष्मे वि वृहामसि ॥ ३ ॥

हृदयात् । ते । परि । ह्रोन्नः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । मतस्त्राभ्याम् । सीहः । यक्ष्मः । ते । वि । वृहामसि ॥ ३ ॥

हे रुग्ण ते तव हृदयात् हृदयपुण्डरीकाद् यक्ष्मं वि वृहामसीति उ-
च्यत्र संबन्धः ॥ तथा परि ह्रोन्नः । हृदयसमीपस्यो मांसपिण्डविशेषः
ह्रोमा । तस्मात् । हलीक्ष्णात् एतत्संज्ञकात् तत्संबन्धाद् मांसपिण्डवि-
शेषात् पार्श्वाभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्यां मतस्त्राभ्याम् उभयपार्श्वसंबन्धाभ्यां वृ-
क्याभ्यां तत्समीपस्यपित्ताधारपात्राभ्यां वा सीहः उदरपार्श्वस्थितात् श्ये-
नपत्राकाराद् मांसपिण्डात् यक्ष्मः हृदयसमीपस्याद् एतत्संज्ञकात् कालख-
ण्डात् । ॥ “पहन्नः०” इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकृत्तदेशः । उ-
दात्तनिष्ठस्वरेण सीहः यक्ष्मः इत्युभयत्र विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ हे

१ B यक्ष्मः. We with ABDEKRSPPJV.

१ S'Kd जत्रुर्वक्षः. २ S'Kd तस्य ३ S'Kd *रुग्णत्वेन

रुग्ण ते त्वदीयं यद्दमं तेभ्योवयवेभ्यो वि वृहामसि विवृहामः । ३३-
दन्तो मसिः ॥

चतुर्थी ॥

आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ।

यद्दमं कुक्षिभ्यां साशेर्नाभ्या वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

आन्तेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अधि ।

यद्दमम् । कुक्षिभ्याम् । साशेः । नाभ्याः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे यद्दमगृहीत ते तव आन्तेभ्यः पुरीतज्यः गुदाभ्यः एतत्संज्ञकाभ्यः
आन्तसमीपस्थेभ्यो मलमूत्रप्रवहणमार्गेभ्यः वनिष्ठोः स्वविरान्तात् उदरात्
एतत्सर्वाधारभूताज्जठरात् । अधिः अनर्थकः । यद्दमं वि वृहामीति संब-
न्धः ॥ तथा कुक्षिभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्याम् उदरभागाभ्यां साशेः बहुच्छि-
द्रात् मलपात्रात् नाभ्याः नाभिमण्डलाच्च ते त्वदीयं यद्दमं वि वृहामि
नाशंयामि । एतन्मन्त्रद्वयप्रतिपादितानाम् अवयवानां विभागो माध्यन्दि-
नब्राह्मणे सौत्रामण्यां यज्ञाङ्गैः पुरोडाशादिभिः संस्कार्यत्वेन स्पष्टम् आ-
न्तातः । “हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । छोमा वारुणः । म-
“तस्ते एवास्याश्वत्थं च पात्रम् औदुम्बरं च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्ताणि
“स्थाल्यः । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे सीहासन्दी । नाभिः कुम्भः ।
“वनिष्ठुः साशिः शतातृण्णा तद् यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्
“साशिर्वहुधा विकृतः” इति [श० ब्रा० १२, ९, १, ३] ॥

पञ्चमी ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवज्रां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यद्दमं भंसद्यं१ ओणिभ्यां भासदं२ भंससो वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवत्तुभ्याम् । पाणिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यद्दमम् । भंसद्यम् । ओणिभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । वृहा-

मि । ते ॥ ५ ॥

हे रोगार्ते ते तव ऊरुभ्याम् अष्टीवज्याम् जानुभ्याम् । ॥ “आ-
सन्दीवद् अष्टीवत्” इत्यादिना अस्थिशब्दस्य मनुषि अष्टीभावो निपा-
तितः ॥ पाणिभ्याम् पादयोरपरभागाभ्यां प्रपदाभ्याम् पादाग्राभ्यां
यक्ष्मम् । वि बृहामीति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा भसद्यम् भसत् कटिप्रदेशः
तत्र भवं यक्ष्मम् रोगं श्रोणिभ्याम् कट्योरधरभागाभ्यां वि बृहामि ।
एवं ते त्वदीयं भासदम् गुह्यप्रदेशभवं रोगं भंसंसः भासमानाद् गुह्य-
स्यानाद् वि बृहामि ॥

षष्ठी ॥

अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्त्रावभ्यो धमनिभ्यः ।

यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि बृहामि ते ॥ ६ ॥

अस्थिभ्यः । ते । मज्जभ्यः । स्त्रावभ्यः । धमनिभ्यः ।

यक्ष्मम् । पाणिभ्याम् । अङ्गुलिभ्यः । नखेभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ ६ ॥

अस्थिमज्जशब्दौ सर्वधातूपलक्षकौ । सूक्ष्माः सिराः स्त्रावशब्देन र-
न्ते । धमनिशब्देन स्मूलाः । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

अङ्गेअङ्गे लोन्निलोन्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं त्वचस्मि ते वयं कश्यपस्य वीवर्हेण विष्वञ्चं वि बृहामसि ॥ ७ ॥

अङ्गेऽङ्गे । लोन्निऽलोन्नि । यः । ते । पर्वणिऽपर्वणि ।

यक्ष्मम् । त्वचस्मि । ते । वयम् । कश्यपस्य । विऽवर्हेण । विष्वञ्चम् । वि

बृहामसि ॥ ७ ॥

इत्थं प्रसिद्धावयवेभ्यो रोगस्यापनोदनं [प्रतिपाद्य अग्रसिद्धावयवेभ्योऽपि
अपनोदनं] प्रतिपाद्यते । हे रुग्ण ते तव अङ्गेअङ्गे अनुक्तेषु सर्वेष्ववयवे-

† A B D K S̄ omit the visarga. We with E V. १ S K V वि° for वी°, We with
A B Br B̄ D R S̄, and Kausika

1 S K D वीमावे 2 S K D भसतो भा° for भसत्. भा°.

पु लोन्निलोन्नि सर्वेषु रोमकूपेषु पर्वणिपर्वणि सर्वेषु संधिषु यो यक्ष्मो जातः । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति सर्वत्र द्विवचनम् ॥ तं यक्ष्मं वि वृहामसीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ तथा ते तव त्वचस्यम त्वचि भवं यक्ष्मम् । ॥ त्वच संवरणे इत्यस्माद् असुन् । पूर्ववद् यत् । “यचि भम्” इति भत्वेन पदत्वाभावाद् रुत्वाभावः ॥ वयं वि वृहामः । सूक्तार्थम् उपसंहरति । विष्वज्जम् चक्षुरादिसर्वावयवव्याप्तं रोगजातं कश्यपस्य महर्षेर्विवर्हेण । विवृहत्यनेनेति विवर्हे सूक्तम् । तेन वयं वि वृहामसि विवृहामः । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः संकीर्तनेन इदानीं प्रयुज्यमानस्यापि मन्त्रस्य अमोघवीर्यत्वं सूचितं भवति ॥

इति पष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“य ईशे पशुपतिः” इति सूक्तेन वशाशमनकर्मणि आज्यं जुहुयात् । तद् उक्तं सूत्रे । “य ईशे पशुपतिः पशूनाम् इति हुत्वा वशाम् अजक्ति” इति [कौ० ५. ८] ॥

नन्त्रन्था सर्वलोकाधिपत्यकामः अनेन सूक्तेन इन्द्राभ्योर्यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् ॥

तथैव अनेन सूक्तेन इष्टम् जन्तम् अभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

सूत्रितं हि । “य ईशे [२. ३४] ये भक्षयन्तः [२. ३५] इति इन्द्राग्नी लोककामोऽन्नं ददाति” इति [कौ० ७. १०] ॥

तथैव अनेन पशुयागे संज्ञपनार्थं यूपात् प्रमुच्यमानं पशुम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने । “अथ पशुर्वैष्णवं पूर्णहोमम् उरु विष्णो” इति प्रक्रम्य “य ईश इति प्रमुच्यमानम् अनुमन्त्रयते” इति [वै० २. ६] ॥

अत्र प्रजानन्तः [५] इत्यनया वशाख्यपशोः संज्ञपनं कुर्यात् । अत्र सूत्रम् । “अथ प्राणान् आस्थापयति प्रजानन्त इति” [कौ० ५. ८] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

य ईशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत यो द्विपदाम् ।

निष्क्रीतः स यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानं सचन्ताम् ॥ १ ॥

यः । ईशे । पशुपतिः । पशूनाम् । चतुःऽपदाम् । उत । यः । द्विऽप-
दाम् ।

निःऽक्रीतः । सः । यज्ञियम् । भागम् । एतु । रायः । पोषाः । यजमान-
म् । सचन्ताम् ॥ १ ॥

यः पशुपतिः पशूनां पालयिता रुद्रः चतुष्पदाम् गवादीनां पशूनाम्
ईशे ईष्टे नियन्ता भवति । उत अपि च यः पशुपतिर्द्विपदाम् मनुष्या-
दीनां च ईष्टे । ॥ ईश ऐश्वर्ये । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति
तलोपः । अनुदात्तेच्चात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । “अधीगर्धदये-
शां कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी । चतुष्पदां द्विपदाम् इत्युभयत्र “संख्या-
सुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । “द्वित्रिभ्यां
न्” इति द्विपदाम् इत्यस्य उत्तरपदानोदात्तत्वम् ॥ तस्मात् पशुः ॥
सकाशाद् निष्क्रीतः [सः] निष्कृष्य स्वाधीनीकृतोयं वशारूपः पशुः यज्ञि-
यम् यज्ञार्हं भागम् एतु गच्छतु यज्ञभागतां प्रतिपद्यताम् । ॥ “य-
ज्ञत्रिभ्यां षत्वञौ” इति घः ॥ किं च रायः धनस्य पशुहिरण्या-
दिलक्षणस्य पोषाः समृद्धयः यजमानं सचन्ताम् समवयन्तु । ॥ “ऊ-
डिदम्” इति रायः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” इति स-
त्वम् ॥

प्राणा यूयम् । कीदृशं पशुम् । भुवनस्य भूतजातस्य रेतः कारणं या-
गद्वारेण उत्पत्तिहेतुम् । यजमानाय असौ गानुम् गतिं धत्त पुण्यलोका-
न् गन्तुं मार्गं कुरुत ॥ किं च उपाकृतम् उपाकरणेन संस्कृतं शशमा-
नम् शाम्यन्तम् । संज्ञप्यमानम् इत्यर्थः । ॥ शाम्यतेस्ताच्छीलिकश्चा-
नश् । छान्दसः शपः शुः ॥ यद्वा शशमानम् अस्मात् लोकाद्
उत्पुत्य गच्छन्तम् । ॥ शश भुतगतौ । उदात्तेत् । पूर्ववत् चानश् ।
अत एव लसार्वाधानुकानुदात्तत्वाभावः ॥ एतादृशं पशुम् । व्या-
प्येति क्रियाध्याहारः । यत् मांसलक्षणं पाथः अन्नम् अस्यात् तिष्ठति तद्
देवानां प्रियं पाथः मांसलक्षणम् अन्नम् अयम् उपाकृतः पशुः अप्येतु
अपिगच्छतु । देवोपभोग्यान्नभावं प्रतिपद्यताम् इत्यर्थः । “विश्वेषां देवा-
नां प्रियं पाथो अपीहि” [तै० सं० ३. ३. ३. ३] इत्यादौ यथा अनभि-
षत्स्य सोमस्य कर्तृत्वम् पाथसः कर्मत्वम् एवम् अत्रापि पशोरन्नकर्तृ-
त्वम् । अत एव याज्ञिका द्विचहुपशुकेषु कर्मसु अपीताम् अपि यन्तु इति
जहं कुर्वन्ति ॥ यद्वा देवा इति अग्न्यादय एव संवोध्याः । तथा हि । हे
देवा अग्न्यादयः यूयम् भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य रेतः उत्पत्तिकारणं
पुष्टिरूपम् उदकं प्रमुञ्चन्तः विमृजन्तः । अन्यत् समानम् ॥

तृतीया ॥

ये वध्यमानमनु दीध्याना अन्वैक्षन्त मनसा चक्षुषा च ।

अग्निष्ठानग्ने प्र मुमोक्तु देवो विश्वकर्मा प्रजयां संरक्षणः ॥ ३ ॥

ये । वध्यमानम् । अनु । दीध्यानाः । अनुऽऐक्षन्त । मनसा । चक्षुषा । च ।

अग्निः । तान् । अग्ने । प्र । मुमोक्तु । देवः । विश्वकर्मा । प्रऽजयां । समऽ-

रक्षणः ॥ ३ ॥

ये स्यूथ्याः पशवः वध्यमानम् इमं पशुम् अनुदीध्यानाः अनुदी-
प्यमाना अनुतप्ताः सन्तो मनसा चक्षुषा च स्नेहवशाद् अन्वैक्षन्त अनु-
पश्यन्ति न जहति स्नेहात् कारुण्याद् वा । ॥ ईक्ष दर्शने । छान्दसो

लङ् । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तान् सर्वान् स-
यूथान् पशून् अग्निर्देवः अग्रे प्रथमं प्र मुमोक्तु स्नेहपाशं प्रमोचयतु ॥
विश्वकर्मा विश्वं कर्म कर्तव्यं यस्य सः प्रजया स्वसृष्टया संरराणः सह श-
ब्दायमानः । दानार्थम् ऐकमत्यं प्राप्त इत्यर्थः । सोऽपि प्र मुमोक्तु । ॥ मु-
ञ्जतेश्चानन्दसः शपः श्रुः । रै शब्दे इत्यस्मात् लिटः कानच् । “युष्म-
त्तत्तद्व्युत्पन्नाः पादम्” इति अग्निष्ठान् इत्यत्र षत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।

वायुष्ठानग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संरराणः ॥ ४ ॥

ये । ग्राम्याः । पशवः । विश्वरूपाः । विरूपाः । सन्तः । बहुधा ।
एकरूपाः ।

वायुः । तान् । अग्रे । प्र । मुमोक्तु । देवः । प्रजापतिः । प्रजया ।
संरराणः ॥ ४ ॥

ग्राम्याः ग्रामे भवा गवाद्या ये पशवो विश्वरूपाः सर्वरूपान्विता वि-
रूपाः विविधरूपा एवं बहुधा सन्तोऽपि एकरूपाः संज्ञप्यमानं पशुं प्रति
एकस्वभावाः सन्ति तान् सर्वान् वायुः [अग्रे प्र मुमोक्तु] प्रथमं प्रमोचयतु ।
प्रजापतिश्च स्वकीयया प्रजया ऐकमत्यं गच्छन् पश्चात् प्रमोचयतु ॥

पञ्चमी ॥

प्रजानन्तः प्रति गृहन्तु पूर्वं प्राणमङ्गैभ्यः पर्याचरन्तम् ।

दिवं गच्छ प्रति तिष्ठा शरीरैः स्वर्गं याहि पृथिभिर्देवयानैः ॥ ५ ॥

प्रजानन्तः । प्रति । गृहन्तु । पूर्वं । प्राणम् । अङ्गैभ्यः । परं । आ-
चरन्तम् ।

दिवम् । गच्छ । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः । स्वर्गम् । याहि । पृथिभिः ।

देवयानैः ॥ ५ ॥

प्रजानन्तः इह यागे उपयुक्तस्य तव माहात्म्यं प्रकर्षेण जानन्तः [पूर्वं]

पूर्वमेवान्तरिक्षे स्थिता देवाः तव अङ्गेभ्यः शरीरावयवेभ्यः पर्याचरन्ताम् परितः सर्वतो निष्क्रम्य आभिमुख्येन आगच्छन्तं तव प्राणम् तत्सहितम् आत्मानं प्रति गृह्णन्तु ॥ तत्स्वं देवैः परिगृहीतो दिवम् अन्तरिक्षं गच्छ ॥ तत्र च शरीरैः दिव्यभोगाहैः [प्रति तिष्ठ] प्रतिष्ठितो भव । ॥ “अचोतस्तिष्ठः” इति दीर्घत्वम् ॥ ततो देवयानैः देवा यैर्यान्ति तैः पथिभिः मार्गैः स्वर्गम् अभिलष्यमाणसुखोपभोगस्थानं याहि गच्छ ॥

इति द्वितीयकाण्डे पष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“ये भक्षयन्तः” इति सूक्तेन बहुजनमध्ये भुञ्जानो दृष्टिदोषनिवारणाय अन्नम् अभिमन्य भुञ्जीत । अत्र सूत्रम् । “ये भक्षयन्त इति परिपद्येकभक्तम् अन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते” इति । [कौ० ५. २] ॥

तथा सर्वलोकाधिपत्यकामः इन्द्राध्योर्यागम् उपस्थानम् अन्नदानं वा अनेन सूक्तेन कुर्यात् । सूत्रं तु पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् ॥

तथा सर्वेषु सवयज्ञेषु अनेन सूक्तेन पुरस्ताद्धोमान् जुहुयात् । सूत्रितं हि । “य ईशे [२. ३४] ये भक्षयन्तः [२. ३५]” इति प्रक्रम्य “प्रथमं पशूपाकरण उत्तरेण सवपुरस्ताद्धोमान्” इति [कौ. ७. १०] ॥

साकमेधारण्यपर्वणि “ये भक्षयन्तः” इत्यनेन वैश्वकर्मणयागानुमन्त्रणं कुर्यात् । उक्तं वेताने । “कार्तिक्यां साकमेधाः” इति प्रक्रम्य “वैश्वकर्मणं ये भक्षयन्त इति” इति [वै० २. ५] ॥

तथा अग्निचयने वैश्वकर्मणहोमानुमन्त्रणे अस्य विनियोगः । उक्तं वेताने । “ये भक्षयन्तः [२. ३५] एतं सधस्याः [६. १२३] इति द्वे येना सहस्रम् [९. ५. १७] इति वैश्वकर्मणहोमान्” इति [वै० ५. २] ॥

यज्ञस्य चक्षुरित्येषा दर्शपूर्णमासयोः पुरस्ताद्धोमे विनियुक्ता । “अग्नावग्निः [४. ३९. ९] हृदा घृतम् [४. ३९. १०] पुरस्ताद् युक्तः [५. २९. १] “यज्ञस्य चक्षुः [२. ३५. ५] इति जुहोति” इत्यादिसूत्रात् [कौ. १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये भक्षयन्तो न वसूत्यान्धुर्यान्ध्रयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः ।

या तेषामवया दुरिष्टिः स्विष्टिं नृस्तां कृणवद् विश्वकर्मा ॥ १ ॥
 ये । भक्षयन्तः । न । वसूनि । आनृधुः । यान् । अग्नयः । अनुऽअत-
 प्यन्त । धिष्ण्याः ।
 या । तेषाम् । अवऽयाँः । दुःऽइष्टिः । सुऽइष्टिम् । नः । ताम् । कृणव-
 त् । विश्वऽकर्मा ॥ १ ॥

ये वयं भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव अदन्त इव वसूनि धनानि आ-
 नृधुः । पुरुषव्यत्ययः । वर्धितवन्तः [स्मः । यद्वा न भक्षयन्तः नादन्तः]
 अपि तु पृथिव्यां धनानि निक्षिप्तवन्तः । यद्वा वसूनि भक्षयन्तः अयागा-
 र्थेन व्ययेन नाशयन्तः नानृधुः समृद्धा नाभूम । ऋधु वृद्धौ ।
 अस्मात् लिटि द्विवचने “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घत्वे “तस्मान्नुद् द्वि-
 हलः” इत्यत्र ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हल्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विहलत्वेन नु-
 डागमः ॥ [धिष्ण्याः] धिष्ण्येषु स्थानेषु स्थिता अग्नयः आहव-
 नीयाद्याः यान् उद्दिश्य अन्वतप्यन्त अस्मद्विषयम् अनुतापं धृतवन्तः ।
 यागादौ दक्षिणाद्यप्रदानेन यागवैकल्यात् तेषां धनवतां जन्म व्यर्थम् अहो
 शोच्या एत इति । एवम् अयष्टारो दुर्यष्टारश्च । तेषाम् द्विविधानाम्
 अस्माकं या अवयाः अवयजनं यागाननुष्ठानं दुरिष्टिः दुर्योगश्चास्ति ताम्
 अनिष्टिर्दुरिष्टिदोषपरिहारार्थं कृतां स्विष्टिम् शोभनाम् इष्टिं नः अस्माकं
 कृणवत् करोतु विश्वकर्मा विश्वकृद् देवः । अनिष्टिर्दुरिष्टिनिवारणसामर्थ्यं
 शोभनत्वम् इष्टेः । ॥ अवया इति । “अवे यजः” इति ण्विनि कृते
 “अवयाः श्वेतवाः” इति निपातितः । दुरिष्टिरिति । प्रत्ययान्तविशेषणत्वे
 दुरो गतित्वाभावाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धात्वर्थविशेषणत्वे गतित्वात्
 “तादौ च निति” इति प्रकृतिस्वरत्वम् । स्विष्टिशब्देष्येवम् । सोः प्रकृतिस्व-
 रत्वे “उदात्तस्वरितयोर्यणः” इति संहितायां ततः पर इकारः स्वर्यते ॥

१ B K S omit the visarga We with A D R V २ A B E F B D R S P P J V H
 all read तान् We with Sayana ३ P P J omit the visarga in अवया We with
 Sayana ४ P P J तान् We with Sayana

1 S Kd व्यययन 2 S Kd अनिष्टिर्दुरिष्टिर्दो 3 S Kd अनिष्टिर्दु 4 So S Kd

द्वितीया ॥

यज्ञपतिमृषय एनसाहुर्निर्भक्तं प्रजा अनुत्प्यमानम् ।

मथव्यान्तिस्तोकानप यान् रराध सं नष्टेभिः सृजतु विश्वकर्मा ॥ २ ॥

यज्ञऽपतिम् । ऋषयः । एनसा । आहुः । निऽर्भक्तम् । प्रजाः । अनुत्प्यमानम् ।

मथव्यानि । स्तोकान् । अप । यान् । रराध । सम । नः । तेभिः । सृजतु । विश्वऽकर्मा ॥ २ ॥

ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः यज्ञपतिम् यजमानम् एनसा । ॥ इत्यंभावे तृतीया ॥ [युक्तम्] एनस्विनम् आहुः । कथंभूतम् । निर्भक्तम् निर्भागं दौर्गत्ययुक्तम् प्रजाः अस्य यागवैकल्यनिमित्तेन एनसा परितप्यमानाः प्रजा अनु स्वयं तप्यमानम् एवंभूतं यज्ञपतिम् एनसा युक्तम् आहुः ॥ किं च मथव्यान् । मधुररसः सोमो मधुः । तद्विकारभूतान् यान् स्तोकान् विन्दून् अप रराध अपराद्धवान् । अन्तरितान् कृतवान् इत्यर्थः । तेभिस्तैः स्तोकैः नः अस्मदीयं यज्ञपतिं सं सृजतु संयोजयतु [विश्वकर्मा] विश्वं कर्म करणीयं यस्य स प्रजापतिः । ॥ यज्ञपतिम् । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । मथव्यान् इति । “मये च” “मधोः” इति विकारे यप्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

अदान्यान्तौमपान् मन्यमानो यज्ञस्य विद्वान्तमये न धीरः ।

यदेनश्चकृवान् बह एष तं विश्वकर्मन् प्र मुञ्चा स्वस्त्ये ॥ ३ ॥

अदान्यान् । सोमऽपान् । मन्यमानः । यज्ञस्य । विद्वान् । समऽअये । न । धीरः ।

१ SKV मथव्यान् We with AB²DR²SP²F²J २ So we read with AB²Be²B²DKR²SV R²w have नष्टेभिः ३ K मथ^c. We with P²F²J ४ B²Be² पुषस्त We with AB²DKR²SV.

1 S'Kd कारभूतस्तोकानघान् for कारभूतान् यान् स्तोकान् 2 So S'Kd

या तेषामवया दुरिष्टिः स्विष्टिं नृस्तां कृणवद् विश्वकर्मा ॥ १ ॥
 ये । भक्षयन्तः । न । वसूनि । आनृधुः । यान् । अग्नयः । अनुऽअत-
 प्यन्त । धिष्ण्याः ।
 या । तेषाम् । अवऽयाँ । दुःऽइष्टिः । सुऽइष्टिम् । नः । ताम् । कृणव-
 त् । विश्वऽकर्मा ॥ १ ॥

ये वयं भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव अदन्त इव वसूनि धनानि आ-
 नृधुः । पुरुषव्यत्ययः । वर्धितवन्तः [स्मः । यद्वा न भक्षयन्तः नादन्तः]
 अपि तु पृथिव्यां धनानि निक्षिप्तवन्तः । यद्वा वसूनि भक्षयन्तः अयागा-
 र्थेन व्ययेन नाशयन्तः नानृधुः समृद्धा नाभूम । ॥ ऋधु वृद्धौ ।
 अस्मात् लिटि द्विवचने “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घत्वे “तस्मान्नुद् द्वि-
 हलः” इत्यत्र ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हल्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विहलत्वेन नु-
 डागमः ॥ [धिष्ण्याः] धिष्ण्येषु स्थानेषु स्थिता अग्नयः आहव-
 नीयाद्याः यान् उद्दिश्य अन्वतप्यन्त अस्मद्विषयम् अनुतापं धृतवन्तः ।
 यागादौ दक्षिणाद्यमदानेन यागवैकल्यात् तेषां धनवतां जन्म व्यर्थम् अहो
 शोच्या एत इति । एवम् अयष्टारो दुर्यष्टारश्च । तेषाम् द्विविधानाम्
 अस्माकं या अवयाः अवयजनं यागाननुष्ठानं दुरिष्टिः दुर्यागश्चास्ति ताम्
 अनिष्टिर्दुरिष्टिदोषपरिहारार्थं कृतां स्विष्टिम् शोभनाम् इष्टिं नः अस्माकं
 कृणवत् करोतु विश्वकर्मा विश्वकृद् देवः । अनिष्टिर्दुरिष्टिनिवारणसामर्थ्यं
 शोभनत्वम् इष्टेः । ॥ अवया इति । “अवे यजः” इति ण्विनि कृते
 “अवयाः श्वेतवाः” इति निपातितः । दुरिष्टिरिति । प्रत्ययान्तविशेषणत्वे
 दुरो गतित्वाभावाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धात्वर्थविशेषणत्वे गतित्वात्
 “तादौ च निति” इति प्रकृतिस्वरत्वम् । स्विष्टिशब्देऽप्येवम् । सोः प्रकृतिस्व-
 रत्वे “उदात्तस्वरितयोर्यणः” इति संहितायां ततः पर इकारः स्वर्यते ॥

१ B K S̄ omit the visarga We with A D R V २ A B B̄ P̄ D R S̄ P̄ J V K
 all read तान् We with S̄ayana ३ P̄ P̄ J omit the visarga in अवया We with
 Sayana ४ P̄ P̄ J तान् We with S̄ayana

1 S Kd व्यत्ययेन 2 S' Kd अनिष्टिर्दुरिष्टिदौ 3 S Kd अनिष्टिर्दुः 4 So S' Kd

द्वितीया ॥

यज्ञपतिमृष्य एनसाहुर्निर्भक्तं प्रजा अनुत्प्यमानम् ।

मध्व्यान्तिस्तोकानप यान् रराध सं नृदेभिः सृजतु विश्वकर्मा ॥ २ ॥

यज्ञोपतिम् । ऋषयः । एनसा । आहुः । निःश्रक्तम् । प्रजाः । अनुत्प्यमानम् ।

मध्व्यानि । स्तोकान् । अप । यान् । रराध । सम् । नृः । तेभिः । सृजतु । विश्वकर्मा ॥ २ ॥

ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः यज्ञपतिम् यजमानम् एनसा । ॥ इत्यभावे तृतीया ॥ [युक्तम्] एनस्विनम् आहुः । कथंभूतम् । निर्भक्तम् निर्भागं दौर्गत्ययुक्तम् प्रजाः अस्य यागवैकल्यनिमित्तेन एनसा परित्यज्यमानाः प्रजा अनु स्वयं तप्यमानम् एवंभूतं यज्ञपतिम् एनसा युक्तम् आहुः ॥ किं च मध्व्यान् । मधुररसः सोमो मधुः । तद्विकारभूतान् यान् स्तोकान् विन्दून् अप रराध अपराद्धवान् । अन्तरितान् कृतवान् इत्यर्थः । तेभिस्तैः स्तोकैः नः अस्मदीयं यज्ञपतिं सं सृजतु संयोजयतु [विश्वकर्मा] विश्वं कर्म करणीयं यस्य स प्रजापतिः । ॥ यज्ञपतिम् । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । मध्व्यान् इति । “मये च” “मधोः” इति विकारे यप्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

अदान्यान्सोमपान् मन्यमानो यज्ञस्य विद्वान्समये न धीरः ।

यदेनश्चक्रवान् वृद्ध एष तं विश्वकर्मेन म मुञ्चा स्वस्तये ॥ ३ ॥

अदान्यान् । सोमोऽपान् । मन्यमानः । यज्ञस्य । विद्वान् । समोऽज्ये । न । धीरः ।

१ SKV मध्व्यान्. We with AB²DE²PPJ. २ So we read with AB²Br²DKR²SV. Rv have नृदेभिः. ३ K मधु°. We with PPJ. ४ BBr एषस्त. We with AB²DKR²SV.

1 S'Kd कारभूतांस्तोकानयान् for कारभूतान् यान् स्तोकान्. 2 So S'Kd.

मुखमिव मुख्यः सर्वदेवतानां प्रयाजादिषु प्रथमयष्टव्यत्वात् । “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्” [ऐ० ब्रा० १. ४] इत्यादिश्रुतेः ॥ यद्वा आज्यम् उच्यते यज्ञस्य चक्षुः । चक्षुःसंस्तुताज्यभागनिष्पादकत्वात् । प्रभृतिः आदिभूतं प्रथमं ह्यमानत्वात् । मुखं च मुखवत् प्रधानभूतं मुख्यद्रव्यम् । “तं देवा अघ्नवन् । एष वाव यज्ञो यद् आज्यमप्येव नोत्रास्तु” [तै० सं० २. ६. ३. १] इत्यादिश्रुतेः । एवंलक्षणम् आज्यं वाचा मन्त्रेण श्रोत्रेण श्रोत्रवता । ॥ मतर्धीयः अकारः ॥ । उपलक्षणम् एतत् सर्वेन्द्रियाणाम् । अनन्यव्यापारश्रोत्रादियुक्तेन मनसा अन्तःकरणेन यष्टव्यदेवतां ध्यायन् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्” [ऐ० ब्रा० ३. ८] इति श्रुतेः । अग्निपक्षे उक्तगुणविशिष्टम् अग्निम् उद्दिश्य जुहोमि । आज्यम् इति सामर्थ्यात् लभ्यते । ततः विश्वकर्मणा देवेन विततम् विस्तृतम् उत्पादितम् इमम् अनुष्ठीयमानं यज्ञं देवाः इन्द्राद्या यष्टव्यदेवताः सुमनस्यमानाः सुमनस इव आचरन्तः अनुग्रहबुद्ध्युपेताः सन्तः आ यन्तु आगच्छन्तु । ॥ सुमनःशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । तत्र वाग्रहणस्य अनुवृत्तस्य सलोपेन अभिसंवन्धात् तस्य च व्यवस्थितविभावात्वाद् अत्र सलोपाभावः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“आ नो अग्ने” इति सूक्तेन पतिलाभकर्मणि आगमकृत्सरं संपात्य कुमारीम् आशयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि तस्या एव अलंकारगुग्गुल्वौक्षाणां संपातितानां क्रमेण वन्धनं धूपनं प्रलेपनं च कुर्यात् । औद्देशशब्दः अग्ने व्याख्यास्यते ॥

तथैव अनेन सूक्तेन राज्ञौ व्रीहीन् हुत्वा कुमारीं दक्षिणेन प्रक्रामयेत् ॥

एवम् अनेनैव सूक्तेन संपातवर्ती नावं कन्यकाम् आरोप्य “भगस्य नावम्” इति पञ्चम्यर्चां ताम् उत्तारयेत् ॥

तथा पतिलाभविज्ञानकर्मणि सप्तदामतन्त्र्यां संपातवत्या सप्त वत्सान् वन्धयित्वा कुमार्या मोचयेत् । सा यदि प्रदक्षिणं मुञ्चेत् तर्हि पतिलाभं जानीयात् ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन अहतवस्त्रेण वेष्टितम् ऋषभं संपात्य विसर्जयेत् ॥

अत्र “पतिवेदनान्या नो अन्न इत्यागमकृसरम् आशयति भृगास्त्राद् वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति” इत्यादि [कौ० ४, १०] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन विवाहकर्मणि आगमकृसरं संपात्य अभिमन्त्र्य कन्यकां प्राशयेत् । तद् उक्तं सूत्रकृता । “अथ विवाहः” इति प्रक्रम्य “पूर्वापरम् [७, ८६] इत्युपदधीत । पतिवेदनं [२, ३६] च” इति [कौ० १०, १] । अत्र पतिवेदनशब्देन पतिलाभसाधनत्वाद् इदमेव सूक्तं विवक्षितम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ नो अग्ने सुमतिं संभलो गमेदिमां कुमार्यो सह नो भगेन ।

जुष्टा वरेषु समनेषु वल्गुरोषं पत्या सौभगमस्त्वस्यै ॥ १ ॥

आ । नः । अग्ने । सु॒म॒ति॒म् । सम॒भ॒लः । ग॒मे॒त् । इ॒मा॒म् । कु॒मा॒री॒म् । सह । नः । भगे॑न ।

जु॒ष्टा । व॒रेषु॑ । सम॒नेषु॑ । व॒ल्गुः । ओ॒षन् । प॒त्या । सौ॒भ॒गम् । अ॒स्तु । अ॒स्यै ॥ १ ॥

हे अग्ने संभलः संभाषकः समादाता वा कन्यार्थी पुरुषः नः अस्माकं कन्यावतां सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् आ गमेत् आगच्छतु अस्मद्बुद्ध्यनुसारेण सर्वलक्षणसंपूर्णः अभिलषितो वरः प्राप्तोतु । यद्वा संभलो हिंसकः पूर्वम् अभिलाषविधाती कन्याम् अनिच्छन् पुरुषः सुमतिम् एतत्कामनायुक्तां कन्यार्थीं बुद्धिं प्राप्य नः अस्मान् आ गमेत् । कन्यां वरयितुम् इति शेषः । इ भल भल परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मात् संपूर्वात् पचाद्यच् । गमेदिति । “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्र-

यत् । एनः । चकृऽवान् । वृद्धः । एषः । तम् । विश्वऽकर्मन् । प्र । मु-
ञ्च । स्वस्त्यै ॥ ३ ॥

यज्ञस्य वैदिकस्य क्रियाकलापस्य । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ यज्ञम् विद्वान् जानन् ।
यद्वा यज्ञस्य स्वरूपं विद्वान् विद्वान् अहमेवेति विद्यामदेन मोहितः सो-
मपान् । ॥ “गापोष्टक्” इति टक् ॥ स्वव्यतिरिक्तान् कृत-
सोमयागान् षण्डितानपि अदान्यान् अज्ञत्वारोपेण दानानर्हान् मन्यमा-
नः । ॥ “छन्दसि च” इति यः ॥ तत्र दृष्टान्तः । समये न
धीरः समयन्ति संगच्छन्ते योद्धारोत्रेति समयः संग्रामः तत्र धीर इ-
व । स यथा स्वभुजवलाभिमानेन प्रतिभटान् तिरस्कार्यान् मनुते एवम्
अहंकारेण वृद्ध एषः यद् एनश्चकृवान् तिरस्कारलक्षणं यत् पापं कृतवा-
न् । ॥ करोतेर्लिटः क्तुः ॥ हे विश्वकर्मन् देव तम् एनोयुक्तं
स्वस्त्यै अविनाशाय प्र मुञ्च तस्मात् पापात् प्रमोचय ॥

चतुर्थी ॥

घोरा ऋषयो नमो अस्तेभ्यश्चक्षुर्यदेपां मनसश्च सत्यम् ।
वृहस्पतये महिष द्युमन्मो विश्वकर्मन् नमस्ते पांदास्मान् ॥ ४ ॥
घोराः । ऋषयः । नमः । अस्तु । एभ्यः । चक्षुः । यत् । एपास्म । मन-
सः । च । सत्यम् ।
वृहस्पतये । महिष । द्युऽमत् । नमः । विश्वऽकर्मन् । नमः । ते । पा-
हि । अस्मान् ॥ ४ ॥

ये घोराः क्रूरा ऋषयः प्राणाश्चक्षुराद्याः । श्रूयते हि । “के ते ऋ-
षय इति । प्राणा वा ऋषयः” इति । एभ्यः प्राणेभ्यो नमोस्तु ॥
एपां प्राणानां मनसः अन्तःकरणस्य च मध्ये यत् सत्यम् यथार्थदर्शि
चक्षुः तस्मा अपि नमोस्तु । अत्र ऋषिशब्देन सामान्येन उपात्तस्यापि

चक्षुषः पृथग् उपदेशः प्राधान्यद्योतनाय । अत एव दृष्टिदोषनिवारणक-
र्मणि अस्य विनियोग उपपन्नः ॥ तथा बृहस्पतये बृहतां देवानां पत्ये
देवाय मैहि महत् प्रभूतं सत् शोभनं द्युमत दीप्तिमत । अनेन विशे-
षणत्रयेण करणत्रयस्यापि तदेकतानत्रम् उक्तम् । उक्तलक्षणं नमोस्तु ॥
तथा हे विश्वकर्मन् ते तुभ्यं नमोस्तु । क्रूरचक्षुर्जन्यदोषादिपरिहारेण अ-
स्तान् पाहि पालय ॥ यद्वा नम इत्यन्तनाम । भुज्यमानम् अन्नम् इ-
न्द्रियाधिष्ठातृदेवेभ्योस्तु । बृहताम् उक्तानाम् इन्द्रियाणां पतिः पालको
नियन्ता अन्तरात्मा बृहस्पतिः । तस्मै महत्त्वाद्युक्तगुणविशिष्टं नमोस्तु ॥
तथा [हे विश्वकर्मन्] विश्वं कर्म करणीयं यस्य स तादृग्रूप परमात्मन्
ते नमोस्तु । अनेन बहुजनदृष्ट्युपहतस्यापि अन्नस्य उक्तप्रकारेण देवतार्थ-
त्वाद् भोक्तुस्तद्भोजननिमित्तदृष्टिदोषादिकं न भवतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञस्य चक्षुः प्रभृतिर्मुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोमि ।

इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । चक्षुः । प्रऽभृतिः । मुखम् । च । वाचा । श्रोत्रेण । मनसा ।
जुहोमि ।

इमम् । यज्ञम् । विऽततम् । विश्वऽकर्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुऽ-
मनस्यमानाः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य यागस्य चक्षुः चक्षुरिन्द्रियवत् प्रदर्शकः । तदधीनत्वाद् यज्ञसि-
द्धेः । यद्वा यज्ञाधिदेवतायाश्चक्षुरिन्द्रियम् अयम् अग्निः । तथा च म-
न्त्रवर्णः । “अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मान्” इति । तथा प्रभृतिः यज्ञस्य आ-
दिभूतः । अग्निस्थापनपूर्वकत्वात् सर्वयज्ञानाम् । मुखं च आस्यमपि अ-
ग्निरेव । तथा च दाशतथ्याम् आम्नायते । “त्वामग्न आदित्यास आस्यं
त्वां जिह्वां शुचयश्चक्तिरे कवे” इति [ऋ० २. १. १३] । यद्वा मुखम्

१ DKB °कर्मणा. We with ABRSSVPJ.

1 S'Kd नियन्तरात्मा for नियन्ता अन्तरात्मा. 2 S'Kd °सिद्धिः.

त्ययः ॥ आगत्य च भगेन भाग्येन सह नः अस्मदीयाम् इमां
कुमारीम् । आ गमेत् इत्यनुपङ्गः । ॥ कुमारशब्दाद् “वयसि प्रथ-
मे” इति ङीप् ॥ ततः समनेषु समानमनस्केषु । ॥ सल्लो-
पशब्दान्तसः ॥ । यद्वा समानं मन्यमानेषु सहृदयेषु । ॥ मन्यतेः
पचाद्यच् ॥ । वरेषु वरयितृषु कन्यावरणार्थम् आगतेषु वरपक्षीयेषु ।
उक्तं हि वरप्रेषणम् आपस्तम्बेन । “सुहृदः समवेतान् मन्त्रवतो वरा-
न् प्रहिणुयात्” इति [आप० गृ० १.४] । तेषु जुष्टा प्रीता वरयितृषु-
रुषसंमता संती बल्युः रुचिरा प्रीतिजननी स्यात् । ॥ “जुष्टार्पिते
च छन्दसि” “नित्यं मन्त्रे” इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः ॥ ऊपम्
ऊपति रुजति अपनुदति दुःखजातम् इति ऊपम् सुखकरम् । ॥ ऊ-
प रुजायाम् इति धातोर्च् । यद्वा वस निवासे इत्यस्माद् “षजर्थे क-
विधानम्” इति करणे कप्रत्ययः । यजादिवात् संप्रसारणे “कृञादीनां
के डे भवतः” इति द्विर्वचने सवर्णदीर्घे “शासिबसिघसीनाम्” इति
षत्वे च रूपम् ॥ । पत्या सह निवाससाधनं सौभगम् सौभाग्यम्
अस्यै अस्याः कुमार्यै [कुमार्याः] अस्तु भवतु । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
सौभगशब्दस्य अञ् प्रत्ययः उत्तरपदवृद्धयभावश्च प्राग् उक्तः ॥

द्वितीया ॥

सोमजुष्टं ब्रह्मजुष्टमर्यम्णा संभृतं भगम् ।

धातुर्देवस्य सत्येन कृणोमि पतिवेदनम् ॥ २ ॥

सोमऽजुष्टम् । ब्रह्मऽजुष्टम् । अर्यम्णा । समऽभृतम् । भगम् ।

धातुः । देवस्य । सत्येन । कृणोमि । पतिवेदनम् ॥ २ ॥

सोमजुष्टम् सोमदेवेन सेवितं ब्रह्मजुष्टम् ब्रह्मणा परिवृढेन गन्धर्वेण च
जुष्टम् । अर्यम्णा । अञ् अर्यमशब्देन विवाहान्निरुच्यते । “अर्यमणं तु
देवं कन्या अग्निम् अयक्षत्” इति [आश्व० गृ० १.७.१३] मन्त्रवर्णात् ।
तेन च संभृतम् स्वीकृतं भगम् कन्यारूपं भागधेयं धातुः “धाता गर्भं द-

1 Kd सतीवयत्सु इत् चित् S' सतीवयत्सु वदुचित् 2 S' Kd असाहु० fo1 अस्या शु०.

“धातु ते” इति [ऋ० १०, १८४, १] प्रसिद्धस्य देवस्य सत्येन अनुज्ञास्येन यथार्थवचनेन पतिवेदनम् देवताव्यतिरिक्तस्य मनुष्यरूपस्य पत्युर्लम्भकं कृणोमि करोमि । सोमादिदेवतात्रयोपभोगानन्तरं कन्याया मानुषपतिसंबन्धः श्रुत्यन्तरे समान्नायते । “सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः” [ऋ० १०, ८५, ४०] इति ॥

तृतीया ॥

इयमग्ने नारी पति विदेष्ट सोमो हि राजा सुभगा कृणोति ।

सुवाना पुत्रान् महिषी भवति गत्वा पतिं सुभगा वि राजनु ॥ ३ ॥

इयम् । अग्ने । नारी । पतिम् । विदेष्ट । सोमः । हि । राजा । सुभगाम् । कृणोति ।

सुवाना । पुत्रान् । महिषी । भवति । गत्वा । पतिम् । सुभगा । वि ।

राजनु ॥ ३ ॥

हे अग्ने इयम् अस्मदीया नारी कुमारी पतिं विदेष्ट विन्दतां लभताम् । ॥ विदू लभे इत्यस्माद् आशिषि लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” । “छन्दस्युभयया” इति लिङः सार्वधानुकत्वात् सीयुटः सलोपः । “सुट् तिथोः” इति सुडागमः ॥ हि यस्मात् सोमो राजा सुभगाम् सौभाग्ययुक्तां कृणोति करोति । ॥ सुभगाम् इति । “आद्युदात्तं द्वच् छन्दसि” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ पतिलाभानन्तरं पुत्रान् सुवाना जनयन्ती । ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदादिकः ॥ महिषी महनीया श्रेष्ठा भार्या भवति भवतु । ॥ महिषीति । मह पूजयाम् । अविमह्योष्टिपच् [उ० १, ४५] । टित्वा-न्डीप् ॥ इत्थं पतिं गत्वा लब्ध्वा सुभगा सौभाग्ययुक्ता सती वि राजनु विशेषेण तेजस्विनी भवतु ॥

चतुर्थी ॥

यथाखरो मर्घवश्चारुः प्रियो मृगाणां सुपदा वभूव ।

एवा भगस्य जुष्टेमस्तु नारी संप्रिया पत्याविंशधयन्ती ॥ ४ ॥

यथा । आऽखरः । मघऽवन् । चारुः । एषः । प्रियः । मृगाणाम् । सुऽ-
सदाः । वभूव ।एव । भगस्य । जुष्टा । इयम् । अस्तु । नारी । समऽप्रिया । पत्या । अं-
विंशराधयन्ती ॥ ४ ॥

मर्घवान् मंहनीयभोग्यपदार्थयुक्तः चारुः शोभनः मृगाणाम् आखरः
निजावासप्रदेशः । ॥ खनु अवदारणे इत्यस्माद् आङ्पूर्वात् “डरो
वक्तव्यः” इति डरः । टिलोपः ॥ स प्रदेशः प्रियः सन् यथा
येन प्रकारेण सुपदाः सुखेन स्यातुं योग्यो वभूव भवति । ॥ छा-
न्दसो लिट् । सुपूर्वात् सदरसुनि रूपम् ॥ एव एवम् इयं नारी
भगस्य भाग्येन जुष्टास्तु । किं कुर्वती । पत्या भर्त्रा सह संप्रिया सं-
प्रियाणि सम्यक्प्रीतिकराणि भोग्यानि वस्तूनि अभिराधयन्ती अभिवर्ध-
यन्ती । यद्वा पत्या सह संप्रिया संप्रीयमाणा अभिराधयन्ती पुत्रपश्चा-
दिभिः समृद्धा भवन्ती ॥

पञ्चमी ॥

भगस्य नावमा रोह पूर्णामनुपदस्वतीम् ।

तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिक्राम्यः ॥ ५ ॥

भगस्य । नावम् । आ । रोह । पूर्णाम् । अनुपदस्वतीम् ।

तया । उपप्रतारय । यः । वरः । प्रतिक्राम्यः ॥ ५ ॥

भगस्य भाग्यस्य प्राप्तिसाधनभूतां पूर्णाम् अभिमतफलैः परिपूरिताम्

१ K मघवा चारुः, ABB^r BDR^s V read मघवश्चारुः, which we adhere to. २ A
BR^r ऐय मि° We with DKS ३ We read पत्याविंश with ABB^r BDR^s P P J
V Sāyana and K पत्याभिराध ४ So We with P P J ५ So We with P P J See
१५५०१

अनुपदस्वतीम् क्षयरहितां नावम् हे कन्ये० त्वम् आ रोह ॥ तथा उक्त-
लक्षणया नावा उपै अभिलष्यमाणपतिसमीपं प्रतारय आत्मानं प्रापय ।
प्रतिकाम्यः अयमेव मे भर्ता स्याद् इति प्रतिनियतं काम्यमानो यो व-
रः पतिस्तस्य समीपम् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

आ क्रन्दय धनपते वरमामनसं कृणु ।

सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ६ ॥

आ । क्रन्दय । धनपते । वरम् । आत्मनसम् । कृणु ।

सर्वम् । प्रदक्षिणम् । कृणु । यः । वरः । प्रतिकाम्यः ॥ ६ ॥

हे धनपते वैश्रवण वरम् वरयितारं पतिम् आ क्रन्दय एषा कन्या मे
जाया भूयाद् इति संततम् उद्योषय । अभिधापयेत्यर्थः । ॥ “आङः
क्रन्द सातत्ये” इति णिच् ॥ यद्वा वरम् आ क्रन्दय एतत्कन्याभि-
मुखम् आह्वय । ॥ “अदि आह्वाने” ॥ तथा आमनसम् अ-
भिमुखमनस्कं कृणु कुरु ॥ किं च सर्वम् प्राणिजातं प्रदक्षिणम् प्रदक्षि-
णाचारं विवाहानुकूलव्यापारं कृणु कुरु । यो वरः प्रतिकाम्यः । उक्तो-
र्थः । तस्मै सर्वं प्रदक्षिणं कुरु इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अथो भर्गः ।

एते पतिभ्यस्त्वामदुः प्रतिक्रामाय वेत्तवे ॥ ७ ॥

इदम् । हिरण्यम् । गुल्गुलु । अयम् । औक्षः । अथो इति । भर्गः ।

एते । पतिभ्यः । त्वाम् । अदुः । प्रतिक्रामाय । वेत्तवे ॥ ७ ॥

इदं हिरण्यम् हिरण्यमालंकारः गुल्गुलु धूपनद्रव्यविशेषः प्रसिद्धः ।
अयम् औक्षः प्रलेपनद्रव्यम् । तत्स्वरूपं च कौशिकसूत्रभाष्यकारैर्दर्शितम् ।

आवपेत् सुरभीन् गन्धान् क्षीरं सर्पिस्तपोदके ।

१ A B K R P J V गुग्गुलु. We with D E P. २ P P J गुग्गुलु.

1 S' Kd omit औक्षः. 2 S' Kd आवपेत्.

एतद् आयनम् इत्याहुरौक्षं तु मधुना सह ।

इति [के० ४. १०, १०. ५] । अथो अपि च तेषाम् अलंकारादीनाम् अधिष्ठाता [भगः] एतन्नामा देवः एते सर्वे धारणधूपनलेपनैः हे कुमारि त्वां पतिभ्यः सोमगन्धर्वाग्निभ्यः प्रतिकामाय प्रतिनियतम् एनां कन्यां कामयमानं मानुषं पतिं वेत्तवे वेतुं लब्धुम् अदुः दत्तवन्तः । ॥ दा-
ओ लुङि “गातिस्या०” इति सिचो लुक् । प्रतिकामाय । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । वेत्तवे इति । “तुमर्थं सेसेनसे” इत्यादिना विदेर्लाभार्थात् तवेप्रत्ययः ॥ ॥

अष्टमी ॥

आ ते नयतु सविता नयतु पतिर्यः प्रतिकाम्यः ।

त्वमस्यै धेह्योषधे ॥ ८ ॥

आ । ते । नयतु । सविता । नयतु । पतिः । यः । प्रतिङ्काम्यः ।

त्वम् । अस्यै । धेहि । ओषधे ॥ ८ ॥

हे कन्ये ते त्वाम् अभिलक्ष्य सविता सर्वस्य प्रेरको देवः आ नयतु वरम् आगमयतु । यः प्रतिकाम्यः । उक्तोर्यः । पतिः सोऽपि नयतु उपयम्य त्वां स्वगृहं प्रापयतु ॥ तथा हे ओषधे ब्रीह्यात्मके त्वम् अस्यै कुमार्यै धेहि पतिं विधेहि । प्रयच्छेत्यर्थः । ॥ “ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” इति एताभ्यासलोपौ ॥

द्वितीये काण्डे षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च षष्ठोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीबीरप्रतापहरिहरमहाराजसा-

म्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते माधवीये अथर्ववेदार्थ-

प्रकाशके द्वितीये काण्डे षष्ठोऽनुवाकः ॥

समाप्तं द्वितीयं काण्डम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्मेमे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयकाण्डे षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “अग्निर्नः शत्रून्” इति प्रथमं सूक्तम् । तस्य परसेनामोहनकर्मणि फलीकरणमिश्रितस्य वा कणिकिकांमिश्रितस्य वा ओदनपिण्डस्य सांग्रामिकाग्नौ उलूखलेन होमे विनियोगः ॥

तथा अस्मिन्नेव कर्मणि एकविंशतिं शर्कराः शूर्पे कृत्वा परसेनां प्रति निष्पुनीयात् ॥

तथैव अप्वाख्यायै देवतायै अनेन सूक्तेन चरुं जुहुयात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “अग्निर्नः शत्रून् [३, १] अग्निर्नो हूतः [३, २] “इति मोहनान्योदनेनोपयम्य फलीकरणान् उलूखलेन जुहोत्येवमग्नौ एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनात्यप्वां यजते” इति [कौ० २, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्नः शत्रून् प्रत्येनु विद्वान् प्रतिदहन्मिश्रस्तिमरातिम् ।

स सेनां मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जातवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः । नः । शत्रून् । प्रति । एतु । विद्वान् । प्रतिदहन् । अभिः-
स्तिम् । अरातिम् ।

सः । सेनाम् । मोहयतु । परेषाम् । निःहस्तान् । च । कृणवत् । जा-
तवेदाः ॥ १ ॥

अङ्गति गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति अग्निः । ह्यगर्गित्यर्थः । अ-

१ Slynna's text अग्निर्नः २ P कृणुयत्, P कृणवत् We with J

1 So S Kd Darsh कणिकिका, kes wa कणिका

स्माद् अङ्गेर्नलोपश्च [३० ४, ५०] इति निप्रत्ययः । “नेङ्गशि कृति”
 इति इट्प्रतिषेधः । नैरुक्तास्तु अग्निशब्दम् अक्षरसाम्येन बहुधा व्युत्पा-
 दयन्ति । तथा हि । अग्निरग्रणीः सर्वदेवतानां प्रधानभूतः “अग्निरग्रे प्र-
 थमो देवतानाम्” [तै० ब्रा० २, ४, ३, ३] इति श्रुतेः । देवासुरसंग्रामे
 देवसेनाया अग्रे नयनाद् वा अग्रणीरग्निः । सेनानीरित्यर्थः । “अ-
 ग्निर्देवानां सेनानीः” इति हि ब्राह्मणम् । यद्वा अग्रं प्रथमं यज्ञेषु कर्त-
 व्येषु तादर्थ्येन प्रणीयत इत्यग्निः । सर्वत्र अग्रशब्दोपपदान्नयतेः “सत्सू-
 द्विष०” इत्यादिना कर्तरि कर्मणि वा क्तिप् । पृषोदरादित्वाद् रूपसि-
 द्विः । यद्वा अङ्गं शत्रुसेनारूपं नयति दाहेन आत्मसात् करोति [इति]
 वा अग्निः । अङ्गशब्दोपपदान्नयतेर्नमतेर्वा रूपसिद्धिः । अथ वा न क्तो-
 पयति स्वसंबद्धपदार्थजातम् अनार्द्रं करोतीति वा अग्निः । ऋयी शब्दे
 उन्दे च । अस्मान्नज्यूर्वाद् रूपम् ॥ अपि वा अयनेन आहवनीयादि-
 स्थानगमनेन अभिव्यक्तः प्रज्वलितः नयति हवींषि देवान् प्रापयतीति ।

तिर्दानम् तेन च श्रेयोमात्रम् उपलक्ष्यते । अस्मच्छ्रेयोविधातिनं शत्रुं प्रति-
 दहनं प्रातिकूल्येन प्रत्यङ्गं प्रतिपुरुषं वा भस्मसात् कुर्वन् । यद्वा । ॥ प्र-
 तिदहनं इति “लक्षणहेतोः क्रियायाः” इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः ॥ प्र-
 तिदहनाद्धेतोः शत्रून् प्रत्येतु इति संबन्धः ॥ अपि च सः अग्निः परे-
 षाम् शत्रूणां सेनाम् इनेन अधिपतिना सह वर्तमानां शत्रुहननाय सं-
 भूय गमनयुक्तां वा । यथाहुः । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा [नि० २,
 ११] इति । तां चतुरङ्गवलरूपिणीं मोहयतु व्याकुलचित्तां करोतु । यु-
 द्धविषयकार्याकार्यविभागज्ञानशून्यां करोतु इत्यर्थः । ॥ मुह वैचि-
 त्ये ॥ किं च जातवेदाः जातानां प्राणिनां वेदिता सर्वज्ञोयम्
 अग्निः शत्रून् निर्हस्तान् हस्तव्यापारशून्यान् आयुधग्रहणासमर्थान् कृण-
 वत् कुर्यात् । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात् लिङ्ग्ये लेटि अडा-
 गमः । “धिन्विकृण्व्योर च” इति उप्रत्ययः । तत्तन्नियोगेन अकारो-
 न्तादेशः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । जातवेदा इति । ग-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति [उ० ४, २२६] असुन पूर्व-
 “इति मोहनान्यादेशः ॥

“कविंशत्या शर्कराभिः

द्वितीयां ॥

‘स्याभि प्रेतं मृणतं सहध्वम् ।

अग्निर्नः शत्रून् प्रत्येतु विद्वद्भ्यो अग्निर्होषां दूतः प्रत्येतु विद्वान् ॥ २ ॥

स सेनां मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्चग्नि । प्र । इतु । मृणतं । सहध्वम् ।

अग्निः । नः । शत्रून् । प्रति । एतु । कि । अग्निः । हि । एषाम् । दूतः ।

स्तिम् । अरातिम् ।

सः । सेनांमूर्धन्यवलाः हे मरुतः एतन्नामानो गणदेवाः यूयम् ईदृशे
 तज्ज्वेदा लक्षणे कर्मणि स्व मत्तहायाः सन्तः संनिहिता भव-

अङ्गति ग । We with AB B D R K S P P J. KV's reading represents the
 Sāyana's reading without regard to the question of accent. २ Such is

१ Sāyana's reading by AB B D R K S P P J V.

1 So S' भागमः.

थ । ॐ ईदृशे इति । इदमशब्दोपपदात् “त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ् च” इति कञ् प्रत्ययः । “इदंकिमोरीश् की” इति इदम् ईश् आदेशः ॥ ततः अभि प्रेत आभिमुख्येन शत्रून् प्रहरणाय गच्छ-
त ॥ अनन्तरं मृणतः हिंसतः युध्यमानान् शत्रून् सहध्वम् अभिभव-
त । ॐ मृण हिंसायाम् । तुदादिवात् शः ॥ तथा इमे वसवः
वस्त्राख्या गणदेवा नाधिताः जयार्थं प्रार्थिताः सन्तः अमीमृणन् शत्रून्
अस्माकम् अभिघातयन्तु । ॐ मृणतेर्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि चङि “उ-
र्चत्” “नित्यं छन्दसि” इति ऋदादेशः ॥ हिशब्दः चार्थः । एषाम्
वसूनां दूतः दूतवद् अग्रेसरः प्रधानभूतः । “अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अ-
व्यात्” [तै० सं० २. १. ११. २] इति हि मन्त्रवर्णः । तथाविधः विद्वान् जा-
नन्नग्निश्च प्रत्येतु शत्रून् प्रतिगच्छतु । यद्वा हि यस्माद् एषां वसूनां दूतः
अनुचरः । “अग्निं दूतं वृणीमहे” [ऋ० १. १२. १] इत्यादिश्रुतेः ।
अतः मोक्षि तत्प्रेरितः तत्प्रेत रति ॥

अकर्मकेण भवितव्यम् । सत्यम् । उपमानकर्मणोन्तर्भावेऽपि उपमेयकर्मणः
 अनभिधानात् तदपेक्षया सकर्मकत्वाद् अस्मान् इति कर्मणि द्वितीया ।
 तद् उक्तं भगवता पतञ्जलिना “सुप आत्मनः क्यच्” इत्यत्र । “पुत्री-
 यति माणवकम्” इति प्रस्तुत्य “द्वे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्म च उप-
 “मेयकर्म च । उपमानकर्म अन्तर्भूतम् । उपमेयकर्मणा सकर्मको भव-
 “ति” इति ४ । हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य घातक इन्द्र त्वम् अग्निश्च
 युवम् युवां ताम् उक्तां शत्रुसेनां प्रति दहतम् प्रातिकूल्येन भस्मीकुरुतम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रसूत इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्तु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विष्वक् सत्यं कृणुहि चित्तमेषाम् ॥ ४ ॥

प्रसूतः । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् ।

एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विष्वक् । सत्यम् । कृणुहि । चि-

त्तम् । एषाम् ॥ ४ ॥

त्यत्र उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । “चौ” इति पूर्वपदान्तोदा-
त्तस्य तदपवादत्वेपि व्यत्ययेनात्र न प्रवृत्तिः । पराच इत्यत्र उदात्तनिवृत्ति-
स्वरापवादत्वेन च चुस्वरे प्राप्ते परत्वाद् “अनिगन्तोच्चतावप्रत्यये” इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ किं च एषाम् शत्रूणां सत्यम् व्यवस्थितं
शत्रुहननलक्षणेककार्योद्यतं चित्तम् अन्तःकरणं विषक् सर्वतः अञ्जनशीलम्
अव्यवस्थितं कार्याकार्यविभागज्ञानशून्यं कृणुहि कुरु । ॥ “उतश्च प्र-
त्ययाच्छन्दसि वा वचनम्” इति हेर्लुगभावः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र सेनां मोहयामित्राणाम् ।

अग्नेर्वीर्यस्य भ्राज्या तान् विपूचो वि नाशय ॥ ५ ॥

इन्द्र । सेनाम् । मोहय । अमित्राणाम् ।

अग्नेः । वीर्यस्य । भ्राज्या । तान् । विपूचः । वि । नाशय ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमित्राणाम् शत्रूणां सेनाम् स्वकीयया मायया मोहय मूढा
विचिन्तां [विगतोर्कर्तव्यताचित्तं] कुरु । इन्द्रस्य मायासंबन्धः श्रुत्यन्तरे
प्रसिद्धः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम्” [चट्ट० १. ११. ७] इति ॥ ततः
अग्नेः वीर्यस्य वायोश्च मिलितयोस्तयोः [भ्राज्या] भ्राजिः दहनविषये या
वेगिता गतिस्तथाविधया वेगगत्या तयोरेव वा गत्या तान् सेनागतान्
शत्रून् विपूचः सर्वतः पलायमानान् कृत्वा वि नाशय । ॥ भ्राज्ये-
ति । भज गतौ इत्यस्मात् वसिष्ठपियजिरजिब्रजिभ्रजीत्यादिना [उ० ४.
१२४] औणादिक इज् प्रत्ययः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रः सेनां मोहयतु मूर्खो भ्रन्त्वोर्जसा ।

चक्षूष्यग्निरा दंष्ट्रां पुनरेतु पराजिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सेनाम् । मोहयतु । मूर्खः । भ्रन्तु । ओर्जसा ।

१ The visarga is omitted by ABB^१BDK^२SP^३P^४JV. We with Sâyana २ Thus
is the reading of ABB^१BDK^२RS^३P^४JV

चक्षूषि । अग्निः । आ । दृष्टाम् । पुनः । एतु । पराजिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः देवानाम् अधिपतिः सेनाम् शत्रुसंवन्धिनीं मोहयतु ॥ तथा त-
त्सखिभूता मरुतश्च तां सेनाम् ओजसा बलेन धनुः । ॥ हन्तेल्लोँटि
“गमहन०” इत्युपधालोपे “हो हन्तेः०” इति धत्वम् ॥ अग्नि-
देवः चक्षूषि शत्रूणाम् अक्षीणि आ धत्ताम् स्वयं स्वीकरोतु । अपहरतु
इत्यर्थः ॥ एवं मोहनादिना पराजिता पराभूता पुनरेतु प्रतिनिवर्तताम् ॥

[इति] तृतीयकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अग्निर्णो दूतः” इति द्वितीयसूक्तेन परसेनामोहनकर्मणि पूर्वसूक्तो-
क्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्णो दूतः प्रेत्येतु विद्वान् प्रतिदहन्निशस्तिमरातिम् ।

स चिद्धानि मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जातवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः । नः । दूतः । प्रतिऽएतु । विद्वान् । प्रतिऽदहन् । अभिऽशस्तिम् ।
अरातिम् ।

सः । चिद्धानि । मोहयतु । परेषाम् । निऽहस्तान् । च । कृणवत् । जा-
तऽवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो दूतः देवानां दूतवद् अग्रेसरः विद्वान् नः
अस्माकम् । शत्रून् इति शेषः । अन्यत् पूर्वसूक्ते व्याख्यातम् । सेनापद-
स्थाने चिद्धानीति विशेषः ॥

द्वितीया ॥

अयमग्निर्मूमुहद् यानि चिद्धानि वो हृदि ।

वि वो धमत्वोक्तः प्र वो धमतु सर्वतः ॥ २ ॥

१ Strymer's text अग्निर्णो २ Such is the accent read by A B B r Ē D K Ē R Ē P
Ē J V, with doubtful correctness. R w read प्रेत्येतु correctly, but against their MSS
which like ours read प्रेत्येतु ३ B in both places mi-corrects वो into वो, obviously
with a view to restore a word दोष ।

अयम् । अग्निः । अमूमुहुत् । यानि । चित्तानि । वः । हृदि ।

वि । वः । धमत्तु । ओकसः । प्र । वः । धमत्तु । सर्वतः ॥ २ ॥

हे शत्रवः वः युष्माकं हृदि हृदये यानि चित्तानि अस्मदाक्रमणवि-
षयज्ञानानि सन्ति तानि सर्वाणि अयं हूयमानोऽग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः
अमूमुहत् मोहयतु । ॥ मुहेर्ण्यन्ताद् लुङि चङि रूपम् ॥ त-
तो वः युष्मान् ओकसः स्वस्वनिवासस्थानाद् वि धमत्तु विशेषेण निः-
सारयतु । स्थानभ्रष्टान् करोतु इत्यर्थः ॥ अपि च सर्वतः सर्वस्मादपि
स्थानाद् वः युष्मान् प्र धमत्तु प्रकर्षेण गमयतु । स्थानशून्यान् करोतु
इत्यर्थः । ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लोटि शपि “पा-
धाध्मा०” इत्यादिना धमादेशः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रं चित्तानि मोहयन्नुर्वाङ्माकूत्या चर ।

अग्नेर्वातस्य भ्राज्या तान् विषूचो वि नाशय ॥ ३ ॥

इन्द्रं । चित्तानि । मोहयन् । उर्वाङ् । आङ्कूत्या । चर ।

अग्नेः । वातस्य । भ्राज्या । तान् । विषूचः । वि । नाशय ॥ ३ ॥

हे इन्द्र चित्तानि शत्रूणां मनांसि मोहयन् आकूत्या अस्मच्छत्रुसंहरण-
बुद्ध्या सहितः सन् उर्वाङ् शत्रुसेनाभिमुखश्चर गच्छ ॥ अन्यद् व्या-
ख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

व्याकृतय एषामिताथो चित्तानि मुह्यत ।

अथो यदृचैषां हृदि तदेपां परि निर्जहि ॥ ४ ॥

वि । आङ्कूतयः । एषाम् । इति । अथो इति । चित्तानि । मुह्यत ।

अथो इति । यत् । अद्य । एषाम् । हृदि । तत् । एषाम् । परि । निः ।
जहि ॥ ४ ॥

हे व्याकृतयः विरुद्धाः संकल्पाः शूयम् एषाम् शत्रूणां मनांसि इत
 प्राप्नुत ॥ अथो अपि च हे* चित्तानि शत्रुसंबन्धीनि मनांसि शूयमपि मु-
 ह्यत मौढ्यं प्राप्नुत । यद्वा हे देवाः शूयम् एषाम् शत्रूणां व्याकृतयः वि-
 विधाकृत्युत्पादकाः सन्तः इत तान् गच्छत ॥ अथो अपि च तदीयानि
 चित्तानि मुह्यत मोहयत । ॥ मुह्यतिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ अ-
 थो अपि च हे इन्द्र एषाम् संग्रामार्थं प्रवृत्तानां शत्रूणां हृदि हृदये
 अद्य इदानीं यत् चिकीर्षितं कार्यजातम् अस्ति एषां संबन्धि तत् सर्वं प-
 रि निर्जहि परितः सर्वतो नाशय ॥

पञ्चमी ॥

अमीषां चित्तानि प्रतिमोहयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि मेहि निर्देह ह्यस्तु शोकैर्ग्राह्यामित्रांस्तमसा विध्य शत्रून् ॥ ५ ॥

अमीषाम् । चित्तानि । प्रतिमोहयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा ।
 इहि ।

अभि । प्र । इहि । निः । दह । ह्यस्तु । शोकैः । ग्राह्या । अमित्रान् ।
 तमसा । विध्य । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अप्ये अपवाययति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेति अप्वा पापदेव-
 ता । ॥ अपपूर्वाद् वेतेर्वीर्यतेर्वा “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डप्रत्यये
 उपसर्गस्यान्यलोपश्चान्दसः । यास्कस्त्राह । अप्वा यद् एनया विद्धोऽपैवी-
 यते व्याधिर्वा भयं वा [नि० ६. १२] इति ॥ हे तथाविधे पापदेवते
 अमीषाम् अस्मच्छत्रूणां चित्तानि मनांसि प्रतिमोहयन्ती मत्वेकं मौढ्यं
 गमयन्ती । ॥ हेतौ शत्रुप्रत्ययः ॥ प्रतिमोहनाद्धेतोः [अङ्गानि
 गृहाण] । ॥ गृहाणेति । प्राप्तकाले लोट् ॥ हे अप्ये त्वत्कर्तृ-
 कस्य शत्रुग्रहणस्यायं प्राप्तः कालः तदर्थं परेहि अस्मत्तः पराङ्मुखी सती
 शत्रून् गच्छ ॥ गत्वा च अभि मेहि अभितः सर्वतः शत्रुशरीरं प्रसर्प ।

१ B B: B D R have १ after ०प्ये and १ ०न्यत्र २ परे° We with K K V.

1 S Kd अपवाययति अपवाययति अपगमयति सुख 2 S Kd ०वायतेर्वा 3 S' Kd विद्धो
 पमीयते

प्रविशेत्यर्थः ॥ प्रविश्य च हृत्तु हृदयेषु स्थिता सती शोकैः रोगभया-
दिजन्यैर्निर्दह ॥ ततः तमसा तमोरूपया ग्राह्या पिशाच्या शत्रून् शात-
यितृन् अमित्रान् द्वेष्यान् विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः । ॥ व्यध ता-
डने । “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

षष्ठी ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामस्मानैत्यभ्योजसा स्पर्धमाना ।

तां विध्यत तमसापव्रतेन यथैषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ ६ ॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अस्मान् । आऽएति । अभि ।

ओजसा । स्पर्धमाना ।

ताम् । विध्यत् । तमसा । अपव्रतेन । यथा । एषाम् । अन्यः । अ-

न्यम् । न । जानात् ॥ ६ ॥

हे मरुतः असौ परिदृश्यमाना परेषाम् शत्रूणां या सेना ओजसा
स्वकीयेन वलातिशयेन स्पर्धमाना अस्माभिः सह संघर्षं युद्धोद्यमं कुर्वाणा
सती अस्मान् अभि ऐति असदभिमुखम् आगच्छति । ॥ स्पर्ध सं-
घर्षे । लटः शानच् । “तास्यनुदात्ते” इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श-
पः पिप्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ ताम् तथाविधां शत्रुसेनाम्
अपव्रतेन । व्रतम् इति कर्मनाम् । अपगतकर्मणा सर्वव्यापारविषातकेन
तमसा भवद्भिः प्रेरितेन मायामयेन अन्धकारेण विध्यत ताडयत ॥ त-
त्प्रकारं दर्शयति । एषाम् शत्रूणां मध्ये अन्यः कश्चित् पुरुषः अन्य-
म् स्वव्यतिरिक्तं पुरुषं यथा येन प्रकारेण न जानात् न जानीयात् ।
तथा विध्यतेति संबन्धः । परस्परवार्तानभिज्ञानं कृत्वा विनाशयतेत्य-
र्थः । ॥ जानात् इति । ज्ञा अवबोधने । लेटि “इतश्च लोपः”
इति इकारलोपः । “ज्ञानोर्जा” इति जादेशः ॥

[इति] तृतीये काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अचिक्रदत्” इति सूक्तेन शत्रूस्तादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेश-
चं शत्रुसेनाकारं पुरोडाशम् उदकेषु दर्भान् संस्तीर्य तत्र निनयेत् । त-

तो निमज्जनार्थं तं पुरोडाशं लोष्टेन पूरयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं क्षीरौदनं संपात्य अभिमन्त्र्य राजानम् आशयेत् ॥

अत्र सूत्रम् । “अचिक्रदत्[३.३] आ त्वा गन्[३.४] इति य-
“स्माद् राष्ट्राद् अवरुद्धस्तस्याशायां सेनाविधं पुरोडाशं दर्भेषूदके निनय-
“ति” इत्यादि [कौ० २. ७] ॥

अत्र “अचिक्रदत्” इत्यस्य साकमेधाख्यपर्वणि पूर्वेषुः क्रियमाणायां
आग्नेय्याम् इष्ट्यां प्रधानयागानुमन्त्रणे विनियोगः । उक्तं वैताने । “का-
र्तिक्यां साकमेधाः । पूर्वेषुरिष्ट्याम् अग्नेरनीकवतोचिक्रदत्” इति [वै० २. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचिस्व रोदसी उरुची ।

युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा रातहव्यम् ॥ १ ॥

अचिक्रदत् । स्वपाः । इह । भुवत् । अग्ने । वि । अचिस्व । रोदसी इ-
ति । उरुची इति ।

युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसः । आ । अमुम् । नय । नमसा ।
रातहव्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने असौ स्वराष्ट्रात् प्रच्युतो राजा अचिक्रदत् पुनः स्वराष्ट्रप्रवे-
शाय त्वाम् आह्वयति । प्रार्थयत इत्यर्थः । ऋकदि क्रदि छदि आ-
ह्वाने रोदने च । अस्माद् ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । “अनित्यम्
आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥ स त्वदनुग्रहात् इह स्वराष्ट्रे
स्वपाः स्वकीयानां प्रजानां पालकः सुकर्मा वा भुवत् भवतु । ऋभ-
वतेर्लेटि अडागमः । छान्दसः शपो लुक् । “भूसुवोस्तिङि” इति गु-
णप्रतिषेधे उवङ् ॥ तद्रक्षणार्थं त्वं च उरुची उरुच्यौ उर्वच्चने ।
व्यापनशीले इत्यर्थः । ऋ उरुपूर्वाद् [अञ्जतेः] “अञ्जतेश्वोपसंस्थान-

१ So P P J K, and not व्यचिस्व or व्यचिस्व

1 So S' Kd, Kausika: शयनविधि But Ks'ava has सेनाविधं. 2 S' Kd अग्निरनीकः

म्” इति ङीप् । उदात्त[निवृत्ति]स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् ॥ ई-
दृशौ रोदसी रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ व्यचस्व व्याप्नुहि । ॥ व्यचति-
व्याप्तिकर्मा ॥ अपि च विश्ववेदसः सर्वविषयज्ञानयुक्ता मस्तः ए-
तन्नामान एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवाः हे अग्ने त्वा त्वां युजन्तु प्राप्नु-
वन्तु । त्वत्सहाया भवन्तु इत्यर्थः । ॥ विश्ववेदस इति । विद ज्ञाने
इत्यस्माद् भावे असुन् । “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ [नमसा] नमस्कारेण युक्तं रातहव्यम् दत्तहविष्कम्
अमुम् उक्तलक्षणं राजानम् आ नय पुनः स्वराष्ट्रं प्रापय ॥

द्वितीया ॥

दूरे चित् सन्तमरुपासु इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम् ।

यद् गायत्रीं बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दधृपन्त देवाः ॥ २ ॥

दूरे । चित् । सन्तम् । अरुपासः । इन्द्रम् । आ । च्यावयन्तु । सख्याय ।
विप्रम् ।

यत् । गायत्रीम् । बृहतीम् । अर्कम् । अस्मै । सौत्रामण्या । दधृपन्त ।
देवाः ॥ २ ॥

अरुपासः आरोचमानाः दीप्यमानाः । ॥ अरुषं आरोचनाद् इति
यास्कः [नि. १२. ७] ॥ ऋत्विजः दूरे चित् सन्तम् । चित् शब्दः
अप्यर्थे । स्वर्गे वसन्तं विद्यमानमपि विप्रम् । मेधाविनामैतत् । मेधावि-
नम् इन्द्रं सख्याय अस्य राज्ञः सखिकर्मणे साहाय्याचरणाय । ॥ “स-
ख्युर्थः” इति यः ॥ आ च्यावयन्तु आगमयन्तु ॥ आनेतव्यस्येन्द्र-
स्य आधिक्यं दर्शयति । यत् यस्मात् कारणाद् देवाः प्रसिद्धाः अस्मा इ-
न्द्राय गायत्रीम् सोमाहरणादिना प्रख्यातवीर्यं गायत्र्याख्यं छन्दः बृहतीम्
अस्मान्पूर्वाधिकाक्षराणाम् अन्येषां छन्दसां प्रधानभूताम् । बृहत्याः प्राधा-

१ BBB BDRPJ सख्याय We with K K S P V २ J P सख्याय We with
P K

न्यं च अन्यत्र श्रूयते । “यानि च छन्दांस्यत्परिच्यन्त यानि च नोदभवन्
 “तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त । साव्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा
 “माम् उपसंश्रयतेति” [तै० ब्रा० १. ५. १२. ३] “बृहती छन्दसां स्वारा-
 ज्यं परीयाय” इति । अर्कम् अर्चनसाधनभूतं मन्त्रात्मकं बृहदुक्थात्मकं
 शस्त्रम् सौत्रामण्या । सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा इन्द्रः । तद्देवतया क्रि-
 यया दधृपन्त आधारयन् । गायत्र्यादिभिरिन्द्रम् अतिशयितवीर्यम् अकुर्व-
 न्नित्यर्थः । यद्वा गायत्र्यादिकम् अस्मा इन्द्राय । प्रायच्छन् इति शेषः ॥
 तथा सौत्रामण्या एतन्नामकेन हविर्यज्ञेन देवा दधृपन्त । पूर्वं विस्त्रस्ताव-
 यवम् इन्द्रं पुनः सर्वावयवोपेतम् अकुर्वन्नित्यर्थः । श्रूयते हि । “इन्द्रस्य
 सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तद् देवाः सौत्रामण्या समभ-
 रन्” [तै० सं० ५. ६. ३. ४] इति । तस्माद् अतिशयितवीर्ययोगात् तमेव
 आ च्यावयन्तु इति संवन्धः ॥

तृतीया ॥

अञ्चस्त्वा राजा वरुणो ह्ययतु सोमस्त्वा ह्ययतु पर्वतेभ्यः ।

इन्द्रस्त्वा ह्ययतु विट्भ्य आभ्यः श्येनो भूत्वा विश आ पतेमाः ॥ ३ ॥

अतःभ्यः । त्वा । राजा । वरुणः । ह्ययतु । सोमः । त्वा । ह्ययतु । प-
 र्वतेभ्यः ।

इन्द्रः । त्वा । ह्ययतु । विट्भ्यः । आभ्यः । श्येनः । भूत्वा । विशः । आ ।

पत । इमाः ॥ ३ ॥

हे परैरवरुद्धराष्ट्र राजन् त्वा त्वां वरुणो राजा अञ्चः स्वसंवन्धि-
 नीभ्यः सकाशाद् ह्ययतु आकारयतु । ॥ अञ्च इति । “अपो भि”
 इति तकारः ॥ तथा सोमः लतारूपेणावस्थितः पर्वतेभ्यः स्वनि-
 वासस्थानेभ्यः त्वा त्वां ह्ययतु ॥ इन्द्रश्च विट्पतिः । “स्वस्तिदा विशां प-
 तिवृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः” [चट् १०. १५२. २] इति श्रूयते ।

† B omits the vi-arga after 'श्येन'.

1 S' Kd दशधेन्द्रियं. 2 S' Kd read this word after तकारः. 3 So S' Kd.

आभ्यः यासु प्रजासु त्वम् इदानीं निवससि आभ्यो विद्भ्यः प्रजाभ्यः सकाशात् त्वा त्वां ह्वयतु । राज्यभ्रष्टस्य राज्ञः व्रीणि निवासस्थानानि संभावितानि । समुद्रमध्यम् पर्वताः देशान्तरं वा । तेभ्यः सर्वेभ्यः स्वकीयेभ्यो वरुणादयस्त्वाम् आह्वयन्तु । पुनः स्वराज्यप्रवेशायेत्यर्थः ॥ एवं तैर्देवैराहूतस्त्वम् इमाः स्वकीयाः पूर्वं पालिता विशः प्रजाः श्येनो भूत्वा । श्येनः पक्षिविशेषः । स- इव शीघ्रगतिः परैरनार्थर्षितश्च भूत्वा आपत आगच्छ । ॥ पतू गतौ । लोटि “अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥

चतुर्थी ॥

श्येनो ह्वयं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अर्पेरुद्धं चरन्ताम् ।

अश्विना पन्थां कृणुतां सुगं तं इमं सजाता अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः । ह्वयम् । नयतु । आ । परस्मात् । अन्यक्षेत्रे । अर्पेरुद्धम् । चरन्ताम् ।

अश्विना । पन्थांम् । कृणुताम् । सुगम् । ते । इमम् । सजाताः । अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः शंसनीयगतिः द्युस्यानो देवः अन्यक्षेत्रे परराष्ट्रे अर्पेरुद्धम् शत्रुभिर्निरुद्धं चरन्ताम् वर्तमानम् अत एव ह्वयम् ह्यातव्यम् । ॥ “वहुलं छन्दसि” इति ह्रस्वः संप्रसारणम् ॥ ईदृशं तं राजानं परस्मात् परराष्ट्राद् आ नयतु स्वदेशं प्रति प्रापयतु ॥ तथा हे राजन् ते तव अश्विना अश्विनौ देवौ । ॥ “सुपां सुलुक्” इत्याकारः ॥ पन्थाम् पन्थानम् । ॥ छान्दसम् आत्वं नलोपो वा ॥ आगमनमार्गं सुगम् सुखेन गन्तुं योग्यं निरोधकशत्रुशून्यं कृणुताम् कुरुताम् । ॥ सुगम् इति । “सुदुरोरधिकरणे” इति डः ॥ हे सजाताः समानजन्मानो बन्धवः यूयम् इमम् पुनः स्व-

१ SKV अर्पेरुद्ध We with ABB B D K R S P P J V too, who recognises अप° as a various reading २ B S पन्थां. We with AD K R P P J V. ३ SK अर्प°. We with P P J.

राष्ट्रं प्रविष्टं राजानम् अभिसंविशध्वम् अभितः सर्वतः प्रविश्य संविश-
ध्वम् उपविश्य सेवध्वम् । ॥ विशेष्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः प्रति मित्रा अवृषत ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥

ह्वयन्तु । त्वा । प्रतिजनाः । प्रति । मित्राः । अवृषत ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । विशि । क्षेमम् । अदीधरन् ॥ ५ ॥

प्रतिजनाः हे राजन् त्वा त्वां वयन्तु सांतत्येन सेवन्ताम् । ॥ वे-
ज् तन्तुसंताने इत्यस्मात् लोट् । कर्तरि शप् ॥ तथा प्रतिमित्राः
प्रतिकूलानि मित्राणि अवृषत विरोधं परित्यज्य संभजन्ताम् । ॥ वृ-
ह् संभक्तौ इत्यस्मात् छान्दसे लुङि “लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु” इति प्रक्षे-
पः । “उश्च” इति सिचः क्त्वाद् गुणाभावः ॥ . इन्द्रा-
ग्नी विश्वे देवाश्च विशि । जातावेकवचनम् । विष्णु प्रजासु ते तव क्षे-
मम् रक्षणम् अदीधरन् धारयन्तु कुर्वन्तु । ॥ धारयतेर्ण्यन्तात् लुङि
चङि रूपम् ॥

पष्ठी ॥

यस्ते हवँ विवर्दत सजातो यश्च निष्यः ।

अपाञ्चमिन्द्र तं कृत्वायेममिहायं गमय ॥ ६ ॥

यः । ते । हवँम् । विवर्दत । सजातः । यः । च । निष्यः ।

अपाञ्चम् । इन्द्र । तम् । कृत्वा । अयं । इमम् । इह । अवं । गमय ॥ ६ ॥

हे राजन् ते तव हवम् स्वराष्ट्रप्रवेशविषयं पुनराह्वानं यः सजातः
समानजन्मा । समबल इत्यर्थः । यश्च निष्यः नीचः । निकृष्टबल इ-

१ SKV घवन्तु. We with ABB^r BDKRSP^r J. २ KKV^r जनाः. We with
ABB^r BDKRSP^r J. ३ DP अवृषत्. We with ABB^r KKRSP^r JV. ४ Sāyana
would read देवास्तं. B seems to have देवास्तं. We with ABB^r DKKRSP^r JV.
५ So PPJ. K has घवन्तु with Sāyana.

त्यर्थः । ॥ “अव्ययात् त्यप्” इत्यत्र “निसो गते” इति वचनात्
 त्यप् । “ह्रस्वात् तादौ तद्धिते” इति सकारस्य मूर्धन्यः ॥ १ ॥ अन-
 योरन्यतरः कश्चिद् विवेदत् विवेदेत् नानुमन्येत । ॥ विपूर्वाद् वदे-
 लेंटि अडागमः ॥ ॥ हे इन्द्र तम् उभयविधं शत्रुम् अपाञ्चम् अप-
 गतं वहिष्कृतं कृत्वा अथ अनन्तरम् इमम् प्रकृतं राजानम् इह अस्मिन्
 राष्ट्रे अव गमय बोधय । अस्य राष्ट्रस्य अयमेव राजेति प्रख्यापयेत्यर्थः ॥

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“आ त्वा गन्” इति सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशकर्मण्येव पूर्वसूक्तोक्तानि क-
 र्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

अत्र “पथ्या रेवतीः” [७] इत्येषा प्रायणीयेष्ट्यां पथ्यास्वस्तियागानुमन्त्रणे
 विनियुक्ता । “दीक्षान्ते प्रायणीयायाम्” इति प्रक्रम्य “पथ्या रेवतीः [७]
 वेदः स्वस्तिः” [७.२९.१] इति हि वैतानं सूत्रम् [३.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राङ् विशां पतिरेकुराट् त्वं वि राज ।

सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्यनूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

आ । त्वा । गन् । राष्ट्रम् । सह । वर्चसा । उत् । इहि । प्राङ् । विशाम् ।

पतिः । एकुराट् । त्वम् । वि । राज् ।

सर्वाः । त्वा । राजन् । प्रदिशः । ह्यन्तु । उपसद्यः । नमस्युः । भ-
 व् । इह ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वां राष्ट्रम् शत्रुभिराक्रान्तं स्वकीयं राज्यम् आ गन्
 पुनरागमत् । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे यत्” इति हेल्लुक् । “मो नो
 धातोः” इति नत्वम् ॥ ॥ तत्त्वं वर्चसा बलेन सह उदिहि उदि-

१ प्रपुति°. We with ABBe DK KR SP PJV.

१ S' Kd विविदत् विवेदेत् Sāyana's text of the original also has विविदत्. But both
 his explanation of the word, (विवेदेत् नानुमन्येत), and his grammatical note विपूर्वाद्
 वदेर्लुङि &c. show that he really meant to read and explain विवदत् and not विविदत्.

२ S' Kd पृषसञ्ज्ञोक्तानि. ३ S' Kd प्रायणीयाम् for प्रायणीयायाम्.

तः प्रख्यातो भव । ॥ इणो लोट् ॥ अनन्तरं प्राक् पूर्वं विशाम् प्रजानां सर्वासां पतिः पालकः सन् एकराट् निःसपत्नो मुख्यो राजा भूत्वा त्वं वि राज विशेषेण दीप्यस्व । ॥ एकराडिति । एकशब्दोपपदाद् राजतेः “सत्सूद्विष०” इति क्प् । “वश्च०” इत्यादिना पत्वम् । जश्त्वचत्वे ॥ हे राजन् त्वा त्वां सर्वाः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्याः तदभिमानिन्यो देवताः तत्रस्या जना वा ह्ययन्तु स्वामित्वेन अनुजानन्तु ॥ इह अस्मिन् स्वकीये राष्ट्रे उपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः सेव्यः । ॥ व्यत्ययेन यत् ॥ नमस्यः नमस्कार्यश्च भव । ॥ “नमोवरिवश्चित्रडः क्यच्” इति क्यच् । तदन्ताद् “अचो यत्” इति कर्मणि यत् । अतोलोपयलोपौ । “तित् स्वरितः” ॥ यद्वा नमस्यः नमस्कारार्हः । ॥ “छन्दसि च” इति यः । छान्दसम् अन्तस्वरितत्वम् ॥

द्वितीया ॥

त्वां विशो वृणतां राज्यायि त्वामिमाः प्रदिशः पञ्च देवीः ।
वर्षेन् राष्ट्रस्य ककुदिं श्रयस्व ततो न उग्रो वि भञ्जा वस्नि ॥ २ ॥
त्वाम् । विशः । वृणताम् । राज्यायि । त्वाम् । इमाः । प्रदिशः । पञ्च । देवीः ।
वर्षेन् । राष्ट्रस्य । ककुदिं । श्रयस्व । ततोः । नः । उग्रः । वि । भञ्ज ।
वस्नि ॥ २ ॥

हे राजन् त्वां विशः प्रजा राज्याय । ॥ राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इत्यत्र पुरोहितादिषु “राजाऽसे” इति पाठाद् यक् ॥ राजभावाय राजकर्मणे वा वृणताम् संभजताम् ॥ तथा इमाः परिदृश्यमानाः प्रदिशः प्राच्याद्याः पञ्च मध्यदिशा सह पञ्चसंख्याका देवीः देव्यो द्योतमानाः । वृणताम् इति सं-

बन्धः ॥ ततः राष्ट्रस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि शरीरे । ॥ सप्तम्या लुक् ।
 “न डिंस्वुद्धयोः” इति नलोपप्रतिषेधः ॥ स्वपालनीयभूशरीर इ-
 त्यर्थः । तत्रापि ककुदि ककुदीवोन्तते स्थाने प्रशस्ते वा सिंहासने श्रय-
 स्व आस्त्व ॥ ततः उपवेशानन्तरम् उग्रः उद्गूर्णबलः शत्रुभिरनभिभा-
 व्यः सन् वसूनि धनानि नः अस्माकं सेवकानां वि भज यथायोग्यं प्र-
 यच्छ । ॥ “द्व्यचोऽतस्तिडः” इति सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीया ॥

अच्छ त्वा यन्तु हविर्नः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः सं चरातै ।

जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं बलिं प्रति पश्याता उग्रः ॥ ३ ॥

अच्छ । त्वा । यन्तु । हविर्नः । सजाताः । अग्निः । दूतः । अजिरः ।

सम् । चरातै ।

जायाः । पुत्राः । सुऽमनसः । भवन्तु । बहुम् । बलिम् । प्रति । पश्या-
 तै । उग्रः ॥ ३ ॥

हे राजन् त्वा त्वां सजाताः समानजन्मानः अन्ये राजानो हविर्नः ।
 हवम् आह्वानम् आज्ञारूपम् एषाम् अस्तीति हविर्नः तादृशाः सन्तः ।
 अच्छ इत्याभिमुख्ये । [यन्तु] अभिगच्छन्तु । सर्वे राजानस्त्वदाज्ञावशवर्तिनो
 भवन्तु इत्यर्थः ॥ [तथा] अजिरः त्वया प्रेरितः गमनशीलो वा दूतस्त्व-
 दीयो भटः अग्निः । लुप्तोपमम् एतत् । अग्निरिव अग्रधृष्यः सं चरातै
 संचरतु । ॥ संपूर्वाच्चरतेलेंटि आडागमः । “वैतोत्यत्र” इति ऐ-
 कारः । अजिर इति । अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् अजिरशिशिरशि-
 थिलं [उ१, ५३] इत्यादिना किरजन्तो निपातितः ॥ अपि च
 जायाः भार्याः पुत्राश्च तदुपलक्षिताः सर्वे बान्धवाः सुमनसः पुनःस्व-
 राष्ट्रप्राप्त्या सौमनस्ययुक्ता भवन्तु । ॥ “सोर्मनसी अलोमोपसी” इ-
 लुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ उग्रः उद्गूर्णबलस्त्वं बहुम् अधिकं बहुवि-

1 S' Kd ककुद्धियो. 2 S' has the words from °वर्तिनो up to अजि° at the end of a top line on a leaf, and they are much effaced. The restoration is, however, certain. Kd, which is the daughter of S', omits the letters altogether, leaving a gap to indicate the omission.

धं वा बलिम् उपायनं करं वा प्रति पश्यासै प्रतिमुखम् आगतं पश्य । ॥ प्रतिपूर्वाद् दृशेल्लेखि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अडैत्वे पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

अश्विना त्वाग्ने मित्रावरुणोभा विश्वे देवा मरुतस्त्वा ह्वयन्तु ।

अधा मनो वसुदेयाय कृणुष्व ततो न उग्रो वि भञ्ज वसूनि ॥ ४ ॥

अश्विना । त्वा । अग्ने । मित्रावरुणा । उभा । विश्वे । देवाः । मरुतः ।

त्वा । ह्वयन्तु ।

अर्ध । मनः । वसुदेयाय । कृणुष्व । ततः । नः । उग्रः । वि । भञ्ज ।

वसूनि ॥ ४ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् अग्ने प्रथमम् अश्विना अश्विनौ देवौ उभा उभौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च । ह्वयन्तु इति संबन्धः ॥ तथा त्वा त्वा विश्वे देवाः मरुतश्च ह्वयन्तु राज्यप्रवेशं कारयन्तु ॥ अध अथ राज्यप्रवेशाननारम् । ॥ “निपातस्य च” इति साहित्यिको दीर्घः ॥ हे राजन् मनः त्वदीयं वसुदेयाय अर्थिभ्यो धनप्रदानाय कृणुष्व कुरु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वसुदेयायेति । “अचो यत्” इति भावे यत् । “ईद्यति” इति ईकारान्तादेशः । “यतोऽनावः” इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ततो न इत्यादि व्याख्यातम् ॥

पञ्चमी ॥

आ प्र द्रव परमस्याः परावतः शिवे ते द्यावापृथिवी उमे स्ताम् ।

तदयं राजा वरुणस्तर्षाह स त्वायमहत् स उपेदमेहि ॥ ५ ॥

आ । प्र । द्रव । परमस्याः । परावतः । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति । उमे इति । स्ताम् ।

तत् । अयम् । राजा । वरुणः । तथा । अहि । सः । त्वा । अयम् ।
अह्नुत् । सः । उप । इदम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे दूरदेशस्थित राजन् परावतः । दूरनामैतत् । परमस्याः परावतः
अत्यन्तदूरदेशात् आ प्र द्रव स्वराष्ट्राभिमुखं शीघ्रम् आगच्छ । ॥ प-
रमस्या इति । व्यत्ययेन स्याडागमः । [परावत इति ।] “उपसर्गाच्छन्द-
सि धात्वर्थे” इति वतिः । अत्र अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्यायोगः स-
मर्थितः ॥ ॥ स्वराष्ट्रं प्रविशतः ते तव उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
व्यौ शिवे मङ्गलकारिण्यौ स्ताम् भवताम् । ॥ अस्तेल्लोऽटि तसस्ताम् ।
“असोरल्लोपः” इति अकारलोपः ॥ ॥ तत् तस्मिन् त्वदागमनविषये
अयं वरुणो राजा तथा यथा प्रागुक्तं तथा तेनैव प्रकारेण आह ब्रूते ।
सोयम् उक्तो वरुणस्त्वा त्वाम् अह्नुत् आह्वयति । ॥ ह्वयतेऽह्नान्दसे
लुङि “लिपिसिचिह्वश्च” इति अङ् । “आतो लोप इटि च” इति
आकारलोपः ॥ ॥ स वरुणेनाहूतस्त्वम् इदम् स्वराष्ट्रम् उपैहि उ-
पागच्छ ॥

पृष्ठी ॥

इन्द्रेन्द्र मनुष्याः परैहि सं ह्यज्ञास्या वरुणैः संविदानः ।

स त्वायमह्नुत् स्वे सुधस्ये स देवान् यक्षत स उ कल्पयाद् विशः ॥ ६ ॥

इन्द्रेन्द्र । मनुष्याः । परा । इहि । सम । हि । अज्ञास्याः । वरुणैः ।

सम् । विदानः ।

सः । त्वा । अयम् । अह्नुत् । स्वे । सुधस्ये । सः । देवान् । यक्षत । सः ।

जं इति । कल्पयात् । विशः ॥ ६ ॥

इन्द्रेन्द्र । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त मनुष्याः म-
नुष्यान् अस्मान् । ॥ शतो नत्वाभावश्छान्दसः ॥ । यद्वा मनो-
रपावभूताः मजाः प्रति परेहि आगच्छ । हि यस्मात् कारणात् हे इ-

न्द्र त्वं वरुणैः वरुणेन संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । पूजायां बहुवचन-
म् । सम् अज्ञास्याः एतदाज्ञानविषये समानज्ञानवान् अस्ति । तस्माद्
आगच्छेति संवन्धः । ॥ ज्ञा अवबोधने । अस्मात् लुङि “संप्रति-
भ्याम् अनाध्याने” इत्यात्मनेपदम् ॥ सौर्यं वरुणेन ऐकमत्यं प्राप्त
इन्द्रः हे राजन् त्वा त्वाम् अहत् आह्वयति । ततः स्वराष्ट्रं प्रविशेति
शेषः ॥ प्रविश्य च स्वे स्वकीये सधस्ये सहस्याने स्वराष्ट्रे । ॥ स-
हशब्दोपपदात् तिष्ठतेरधिकरणे कः । “सध मादस्योश्छन्दसि” इति
सहस्य सधादेशः ॥ तव वर्तमानः स राजा देवान् इन्द्रादीन्
यक्षत् यजतु । ॥ यजेर्लेटि अडागमः । “सिञ्चहुलम्” इति
सिप् ॥ स उ स एव राजा विशः प्रजाः कल्पयात् स्वस्वव्या-
पारेषु कल्पयतु नियुङ्गाम् । ॥ कल्पयतेर्लेटि आडागमः ॥

सप्तमी ॥

पृथ्वा रेवतीर्बहुधा विरूपाः सर्वाः संगत्य वरीयस्ते अक्रन् ।

तास्त्रा सर्वाः संविदाना ह्वयन्तु दशमीमुग्रः सुमना वशेह ॥ ७ ॥

पृथ्वाः । रेवतीः । बहुधा । विरूपाः । सर्वाः । समङ्गत्य । वरीयः ।
ते । अक्रन् ।

ताः । त्वा । सर्वाः । समङ्गविदानाः । ह्वयन्तु । दशमीम् । उग्रः । सु-
मनाः । वशेह ॥ ७ ॥

रेवतीः रैमत्यः धनवत्यः । ॥ “छन्दसीरः” इति मनुषो बल-
म् । “रयेर्मतौ बहुलम्” इति संप्रसारणम् । पररूपत्वम् । गुणः ।
“रेशब्दान्मतुष उदात्तत्वं वक्तव्यम्” इति मनुष उदात्तत्वम् । “वा छ-
न्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ पृथ्वाः पथोऽनपेताः मार्गहितका-
रिण्यः एतत्संज्ञा देवताः । ॥ “धर्मपथ्यर्धन्यायाद् अनपेते” इति य-
त् ॥ यद्वा पृथ्वाः पथि साधवः । ॥ छान्दसो यत् ॥ रेवतीः

१ V K पतेह, though both recognise वशेह as a variant. २ K यत्. We with P P J.

१ S'Kd परपूर्वम्.

आपः । तदभिमानिन्यो देवताः । “आपो वै रेवतीः” [तै० ब्रा० ३. २. ८. २] इति श्रुतेः । ता विशेष्यन्ते । बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना विरूपाः विविधाकाराः एवंविधा याः सन्ति ताः सर्वाः संगत्य संभूय हे राजन् ते तव वरीयः उरुतरं श्रेयः अकृन् कुर्वन्तु । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुनि “प्रियस्विर०” इत्यादिना वरादेशः । अकृन्निति । करोतेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इति छेर्लुक् ॥ हे राजन् ताः सर्वा देवताः संविदानाः ऐकमत्यं प्राप्ताः सत्यः [त्वा] ह्यन्तु त्वां राष्ट्रप्रवेशार्थम् आह्वयन्तु । ताभिराहूतः इह अस्मिन् राष्ट्रे उग्रः उज्जूर्णबलस्त्वं सुमनाः संतुष्टमनाः सन् दशमीम् नवतिसंवत्सरोर्ध्वभाविनीं वर्षदशकात्मिकां चरमावस्थाम् । ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ तावत्पर्यन्तं वसं निवस । जरापर्यन्तं स्वकीयं राज्यं निष्कण्ठकं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

इति तृतीयकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“आयमगन् पर्णमणिः” इत्यनेन सूक्तेन तेजोवलायुर्धनादिपुष्टये पलाशवृक्षमणिं वासितं कृत्वा संपात्य अभिमन्य वधीयात् । तथा च सूत्रम् । “आयमगन् [३. ५] अयं प्रतिसरः [८. ५] अयं मे वरणः [१०. ३] अरातीयोः [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् वधाति” इति [कौ० ३. २] ॥ उक्तो^१ वासितशब्दार्थः ॥

तथा “आङ्गिरसीं संपत्तामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्तौ पलाशमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “आयमगन्निति मन्त्रोक्तम् आङ्गिरस्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आयमगन् पर्णमणिर्वली वलेन प्रमृणन्तुपत्नान् ।

ओजो देवानां पय ओषधीनां वर्चसा मा जिन्यत्वप्रयावन् ॥ १ ॥

आ । अयम् । अगन् । पर्णमणिः । वली । वलेन । प्रमृणन् । सपत्नान् ।

ओजः । देवानाम् । पयः । ओषधीनाम् । वर्चसा । मा । जिन्वतु ।
अग्रयावन् ॥ १ ॥

अयम् अस्मदादिभिः संपदर्थं ध्रियमाणः पर्णमणिः । पर्णः पलाशवृक्षः
सोमपर्णोद्भूतत्वात् “सोयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः” [तै० ब्रा० १. २.
१. ६] इति श्रुतेः । आगन् आगच्छतु । किंविधः । चली अतिशयि-
तबलवान् । अभिमतफलं दातुं समर्थ इत्यर्थः । अत एव बलेन स्वकीयेन
सामर्थ्यातिशयेन सपत्नान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् । आगच्छतु
इति संबन्धः । पुनस्तमेव विशिनष्टि । देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः
बलरूपः तथा ओषधीनाम् सर्वासां पयः सारभूतः । ओषधिसारसोम-
जन्यत्वात् । एवंलक्षणः पर्णमणिः अग्रयावन् अग्रयावा मां विहाय अन-
पगन्ता सन् [मा] मां वर्चसा तेजसा जिन्वतु प्रीणयतु । तेजस्विनं करोतु
इत्यर्थः । ॥ हिवि दिवि धिवि [जिवि] प्रीणनार्थाः । इदित्वाद्
नुम् । अग्रयावन्निति । यातेर्वनिप् । “सुपां सुलुक्” इति सोर्लुक् ।
नलोपाभावश्चान्दसः ॥ यद्वा हे अग्रयावन् अग्रयातः सर्वदा धा-
र्यमाण । ॥ “न हिंसंवुद्धयोः” इति नलोपाभावः ॥ हे म-
णे मा मां तेजसा जिन्वतु । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ जिन्वेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

मयि क्षत्रं पर्णमणे मयि धारयताद् रयिम् ।

अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुद्धमः ॥ २ ॥

मयि । क्षत्रम् । पर्णमणे । मयि । धारयतात् । रयिम् ।

अहम् । राष्ट्रस्य । अभिऽवर्गे । निजः । भूयासम् । उतऽतमः ॥ २ ॥

हे पर्णमणे पलाशनिर्मितमणे क्षत्रम् । बलनामेतत् । बलं क्षत्रियजातिं
वा मयि मणिधारके धारयतात् धारय स्वापय ॥ तथा रयिम् धनं च
[मयि] धारयतात् । ॥ धारयतेहेस्तातङ् आदेशः ॥ अहं च
त्वद्धारणाद् राष्ट्रस्य राज्यस्य अभीवर्गे और्वर्जने स्वाधीनीकरणे निजः अ-

नन्यसहायः उत्तमः उत्कृष्टतमो भूयासम् । स्वबाहुबलेनैव सर्वं राष्ट्रं वशी-
कृत्य सर्वश्रेष्ठो भवानीत्यर्थः । ॥ अभीवर्गे इति । अभिपूर्वाद् वृजे-
र्भावे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । उत्तम
इति । “उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र” इति उञ्छादिषु पाठाद् अन्तोदात्तः ॥

तृतीया ॥

यं निदधुर्वनस्पतौ गुह्यं देवाः प्रियं मणिम् ।

तमस्मभ्यं सहायुषा देवा ददतु भर्तवे ॥ ३ ॥

यम् । निदधुः । वनस्पतौ । गुह्यम् । देवाः । प्रियम् । मणिम् ।

तम् । अस्मभ्यम् । सह । आयुषा । देवाः । ददतु । भर्तवे ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्या यम् अभीष्टफलदत्वेन मसिद्धम् अत एव प्रियम्
प्रियंकरं गुह्यम् गोपनीयं मणिं वनस्पतौ पलाशवृक्षे निदधुः निहितव-
न्तः । ॥ घनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । “उभे व-
नस्पत्यादिषु युगपत्” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गुह्यम् इति । गुह्यं सं-
वरणे इत्यस्मात् “शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्” इति क्यप् ॥ त-
म् तथाविधं मणिम् अस्मभ्यं भर्तवे भरणाय । ॥ तुमर्थे तवेत् प्रत्य-
यः ॥ आयुषा सह देवाः ददतु प्रयच्छन्तु । ॥ हुदान् दाने इ-
त्यस्मात् “अदभ्यस्तात्” इति शस्य अदादेशः ॥

चतुर्थी ॥

सोमस्य पूर्णः सह उग्रमागन्निन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टः ।

तं प्रियासं बहु रोचमानो दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ४ ॥

सोमस्य । पूर्णः । सहः । उग्रम् । आ । अग्न । इन्द्रेण । दत्तः । वरु-
णेन । शिष्टः ।

तम् । प्रियासम् । बहु । रोचमानः । दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय ॥ ४ ॥

सोमस्य द्युलोकस्यायाः सोमलतायाः पूर्णः आहरणसमये भूमौ पतित-
पर्णाद् उद्भूतः । श्रूयते हि “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत् । तं

“गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत् । तत् पर्णोभवत् । तत् पर्णस्य “पर्णत्वम्” [तै० सं० ३. ५. ७. १] इति । उग्रम् उद्गूर्णं प्रभूतं सह; पराभिभवन्क्षमं बलम् उक्तलक्षणबलरूपः एवंलक्षणो मणिः आगन् माम् आगच्छतु । कथंभूतः । इन्द्रेण देवेन दत्तः वरुणेन शिष्टः अनुशिष्टः अनुज्ञातः । तम् उक्तलक्षणं पर्णमणिम् बहु बहुविधं रोचमानः रोचमानम् । ॥ द्वितीयायाः “सुपां सुलुक्” इति सुः ॥ । मणिं त्रियासम् त्रियासं धारयेयम् । किमर्थम् । शतशारदाय शतसंवत्सरपरिमिताय दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय । ॥ दीर्घायुत्वायेति पदम् “दीर्घायुत्वाय बृहते रणाय” [२. ४. १] इत्यत्र व्याख्यातम् । शरदेव शारदम् । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकः अण् । यद्वा शरदः ऋतोः संवन्धी शारदः संवत्सरः । “तस्येदम्” इति अण् । उभयत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

. पञ्चमी ॥

आ मारुक्षत् पर्णमणिर्महा अरिष्टतातये ।

यथाहमुत्तरोसान्यर्यम्ण उत संविदः ॥ ५ ॥

आ । मा । अरुक्षत् । पर्णमणिः । मह्यै । अरिष्टतातये ।

यथा । अहम् । उत्तरः । असानि । अर्यम्णः । उत । समसविदः ॥ ५ ॥

अयं पर्णमणिः मह्यै मह्यै अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसनम् तदभावः अरिष्टम् । तत्क्रियायै । ॥ “शिवशमरिष्टस्य करे” इति अरिष्टशब्दात् करोत्यर्थे तातिल् प्रत्ययः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ । मा माम् आरुक्षत् आरोहतु मयि चिरं वर्तताम् । ॥ रुहेश्छान्दसे लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः कसः” इति कसप्रत्ययः ॥ । अर्यम्णः । अरीन् यमयतीति अर्यमा अधिकबलः पुरुषदाता च । अर्यमा अधिकधनः । “यः खलु वै ददाति सोर्यमा” [तै० सं० २. ३. ४. १] इति श्रुतेः । तस्माद् अधिकात् उत अपि च संविदः समानज्ञानात् । समबलाद् इत्यर्थः । तस्माद् यथा येन प्रकारेण अहम् मणि-

धारकः उत्तरः उत्कृष्टतरः असानि भवानि । तथा आरुह्य इति सं-
वन्धः । ॥ अस्तेलौटि “आडुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः । अर्यम्ण
इति । “अह्लोपोऽनः” इत्यकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

षष्ठी ॥

ये धीवानो रथकाराः कर्माः ये मनीषिणः ।

उपस्तीन् पर्णं मह्यं त्वं सर्वान् कृण्वभितो जनान् ॥ ६ ॥

ये । धीवानः । रथकाराः । कर्माः । ये । मनीषिणः ।

उपस्तीन् । पर्णं । मह्यम् । त्वम् । सर्वान् । कृणु । अभितः । जनान् ॥ ६ ॥

ये धीवानः धीवराः मात्स्यकाः । ॥ दधातेः कनिषि “घुमा-
स्या०” इत्यादिना ईत्वम् ॥ ये च रथकाराः रथनिर्मातारो जाति-
विशेषाः । उक्तं हि ।

रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः

इति [अमरः] । वैश्यायां क्षत्रियाद् उत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्याद्
उत्पन्ना करणी । ये कर्माः अयस्कारप्रभृतयः ये च मनीषिणः मनस ई-
शितारो बुद्धिविशेषोपजीविनः । हे पर्णं तद्विकार मणे त्वम् । ॥ वि-
कारे प्रकृतिशब्दः ॥ सर्वान् उक्तोपलक्षितान् जनान् मह्यम् । ॥ ष-
ष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ मम अभितः सर्वतः उपस्तीन् सेवार्थं समीपे
विद्यमानान् उपासीनान् वा कृणु कुरु । ॥ उपपूर्वाद् अस्तेः कर्तरि
क्तिच् । “छन्दस्युभयथा” इति सार्वधानुकत्वाद् भूभावाभावः । अह्लो-
पश्च । आसेर्वा । आदिलोपश्चान्दसः ॥

सप्तमी ॥

ये राजानो राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये ।

उपस्तीन् पर्णं मह्यं त्वं सर्वान् कृण्वभितो जनान् ॥ ७ ॥

ये । राजानः । राजकृतः । सूताः । ग्रामण्यः । च । ये ।

१ B B P रथकारा कर्म० We with A B D K K R S P P J V

1 S K त मात्स्यका 2 S K त उत्पन्ना माहिषी for उत्पन्नो माहिष्य

उप॒स्तीन् । पर्ण॑ । मह्य॑म् । त्वम् । सर्वान् । कृणु । अभि॑तः । जनान् ॥ ७ ॥

ये राजानः अन्यदेशाधिपा राजकृतः राजानं कुर्वन्ति राज्ये अभि-
पिञ्चन्तीति राजकृतः सचिवाः सूताः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाद् उत्पन्नः सू-
तः । तज्जातीयाः सारथ्योपजीविनो वा । ये [च] ग्रामण्यः ग्रामस्य
नेतारः । ॥ “सत्सूद्विष०” इति क्तिप् । “एरनेकाचः०” इति
यण् ॥ उप॒स्तीन् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

पर्णो॑सि तनू॒पानः॑ स॒योनिर्वी॑रो वी॒रेण॑ म॒या ।

सं॒वत्स॒रस्य॑ तेज॒सा तेन॑ व॒भ्रामि॑ त्वा म॒णे ॥ ८ ॥

पर्णः॑ । अ॒सि । त॒नू॒पानः॑ । स॒यो॒निः । वी॒रः । वी॒रेण॑ । म॒या ।

स॒म॒व॒त्स॒रस्य॑ । तेज॒सा । तेन॑ । व॒भ्रामि॑ । त्वा । म॒णे ॥ ८ ॥

हे मणे त्वं पर्णोसि अमृतमयस्य सोमस्य पर्णविकारोसि ॥ अत एव
तनूपानः तन्वाः शरीरस्य पाता रक्षितासि ॥ वीरः वीरस्त्वं वीरेण वीर्य-
वता मया सयोनिः वीर्यवत्त्वकारणेन समानजन्मासि ॥ तेन उक्तेन कार-
णेन संवत्सरस्य एतदुपलक्षितकालभेदनिर्वाहकस्य आदित्यस्य तेजसा युक्तं
त्वा त्वां वभ्रामि धारयामि त्वदीयतेजोवाप्तये धारयामि ॥

इति तृतीयकाण्डे प्रथमानुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । “तत्र पुमान् पुंसः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
तेन अभिचारकर्मणि खदिरोत्थाश्चत्थमणिं संपात्य अभिमन्य वभ्रीयात् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पाशान् इङ्गिडालंकृतान् संपात्य अभिमन्य शत्रु-
मर्मणि निखनेत् ॥

तथैव अनेन सूक्तेन पूर्ववत् पाशान् अभिमन्य “तेधराद्धः [७]”
इत्युच्चा नदीमवाहे मक्षिपेत् ॥

एवमेव पूर्ववद् अभिमन्त्रितान् पाशान् “प्रैणान्नुदे” [८] इति ऋचा
अश्वत्थशाखया प्रणुदेत् ॥

[सूत्रितं हि । “पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तम् अभिहुतालंकृतं वधाति
“यावन्तः सपत्नास्तावन्तः पाशान् इङ्गिडालंकृतान् संपातवतो नूक्तान् ससू-
“त्रांश्चम्वा मर्मणि निखनति नावि ‘प्रैणान्’ ८ ‘नुदस्व काम’ ९.२.४
“इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदेति ‘तेधराञ्चः’ ७ इति प्रसावयति”
इति । कौ० ६.२]

तथा “अभिचरतः अभिचर्यमाणस्य च” इति [न०क० १७] विहितायां
महाशान्तौ मणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “आ-
ङ्गिरस्यां पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तम् अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” इति
[न०क० १९] ॥

“यत्रै शिरोच्छिनत् । तस्यै रसः परापतत् । स पृथिवीं प्राविशत् । स ख-
 “दिरोभवत्” [तै० सं० ३. ५. ७. १] इति । स खदिरोत्पन्नोऽश्वत्थो मणिरू-
 पेण धार्यमाणः मामकान् मदीयान् शत्रून् शातयितृन् हन्तुं हिनस्तु ।
 तानेव शत्रून् विशिनष्टि । अहं यान् शत्रून् द्वेष्मि अपकारकारिणो द्वे-
 ष्मि ये च शत्रवो माम् । द्विषन्तीति विपरिणामेन संबन्धः । तान् उभ-
 यविधान् हन्तु इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

तान्श्चत्थ निः शृणीहि शत्रून् वैवाधदोधतः ।

इन्द्रेण वृत्रघ्ना मेदी मित्रेण वरुणेन च ॥ २ ॥

तान् । अश्चत्थ । निः । शृणीहि । शत्रून् । वैवाधदोधतः ।

इन्द्रेण । वृत्रघ्ना । मेदी । मित्रेण । वरुणेन । च ॥ २ ॥

हे वैवाध । विविधं वाधते कण्टकैरिति विवाधः खदिरः । तत्रोत्पन्नो
 वैवाधः । ॥ “तत्र जातः” इत्यण् ॥ तादृश अश्चत्थ तद्वि-
 कारमणे । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ दोधतः मृशं कम्पयि-
 तृन् । ॥ धूजो यदुगन्तात् शतरि अन्त्यलोपरञ्छान्दसः । “अभ्यस्ता-
 नाम आदिः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ईदृशान् तान् उक्तान् विवि-
 धान् शत्रून् निः शृणीहि निःशेषं घातय । ॥ शृ हिंसायाम् । क्या-
 दिः । प्वादित्वात् ह्रस्वत्वम् ॥ मणेः शत्रुहननसामर्थ्यं दर्शयति इ-
 न्द्रेणेत्यादिना । वृत्रघ्ना वृत्राख्यम् असुरं हतवता । ॥ हन्तेः “ब्रह्मभू-
 णवृत्रेषु किप्” इति भूते काले किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्रवत्वे अहोपे
 “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तादृ-
 शेन इन्द्रेण मित्रेण वरुणेन च मेदी स्नेही । इन्द्रादिभिः शत्रुहननसाम-
 र्थ्यं सारम् आपादितोयम् आश्चत्थो मणिरित्यर्थः । ॥ निमिदा स्ने-
 हे । ग्रहादित्वाद् णिनिः । घञन्ताद् वा मतर्थीय इनिः ॥

१ B खृणीहि We with A B D K K R S P P J V २ So P P J and K.

1 So S' Kd. The vaidika reading is गायत्रि

तृतीया ॥

यथाश्वत्थ निरभनोन्तर्महत्पुर्णवे ।

एवा तान्तर्वाग्निभिर्हि यानहं द्वेप्मि ये च माम् ॥ ३ ॥

यथा । अश्वत्थ । निःऽअभनः । अन्तः । महति । अर्णवे ।

एव । तान् । सर्वान् । निः । भिर्हि । यान् । अहम् । द्वेप्मि । ये । च ।
माम् ॥ ३ ॥

हे अश्वत्थ मण्युपादानभूत वृक्ष महतिं विस्तीर्णे अर्णवे अन्तरिक्षे । “अस्मिन् महत्पुर्णवेन्तरिक्षे” [तै० सं० ४, ५, ११, १] इति लिङ्गाद् महार्णवः अन्तरिक्षम् । तत्र अन्तः मध्ये अन्तःखदिरकोटरे यथा येन प्रकारेण निरभिनः निर्भिद्य उत्पन्नोसि । ॥ भिदिर् विदारणे । अस्मात् लङि हल्ङ्यादिना सिपो लोपे “दश्च” इति स्तम्भः ॥ एव एवं तान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् सर्वान् शत्रून् निर्भिन्दि निःशेषेण विदारय । ॥ भिदेलोति “हुञ्जल्यः” इति हेर्धिरादेशः । “शसोरलोपः” इत्यकारलोपः । “झरो झरि सवणे” इति दकारलोपः ॥ यान् अहम् इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यः सहमानश्चरति सासहान इव ऋषभः ।

तेनाश्वत्थ त्वा वयं सपत्नान्सहिषीमहि ॥ ४ ॥

यः । सहमानः । चरति । ससहानःऽइव । ऋषभः ।

तेन । अश्वत्थ । त्वा । वयम् । सपत्नान् । सहिषीमहि ॥ ४ ॥

यः अश्वत्थः सहमानः परान् अभिभवन् चरति वर्तते । किमिव । सासहानः स्वकीयेन दपेण सजातीयान् अन्यान् अत्यर्थम् अभिभवन् ऋ-

१ KBr निरभनो (१). We with ABBDKRSPPJV. २ ADK महत्पुर्णवे; P J मुहुति. We with BRSPV. ३ D निर्भिद्भि, KV निर्भिद्भि; ABKRSPPJ न्ति-
मंद्भि ४ K निःऽअभिभः We with PPJ. ५ PJ महति ६ PPJ मुहुति ७ KV
श्चरति. We with ABBBDKRSPPJ. ८ K चरति.

पम इव । ॥ सहैर्यङ्गुगन्तात् लटः शानच् ॥ हे अश्वत्थ तेन
उक्तलक्षणेन त्वया वयम् त्वद्विकारभूतमणिधारकाः सपत्नान् शत्रून् सहि-
षीमहि सहामहे । नाशयाम इत्यर्थः । ॥ सहैराशीर्लिङि रूपम् ॥

पञ्चमी ॥

सिनात्वेनान् निर्ऋतिर्मृत्योः पार्शैरमोक्यैः ।

अश्वत्थ शत्रून् माम्कान् यानहं द्वेप्सि ये च मान् ॥ ५ ॥

सिनातु । एनान् । निःऽऋतिः । मृत्योः । पार्शैः । अमोक्यैः ।

अश्वत्थ । शत्रून् । माम्कान् । यान् । अहम् । द्वेप्सि । ये । च ।

मान् ॥ ५ ॥

निर्ऋतिः पापदेवता अमोक्यैः सर्वथा मोक्तुम् अशक्यैः । ॥ “कृ-
त्याश्च” “शकि लिङ् च” इति शक्यार्थे मुचेर्णत् प्रत्ययः । “चनोः कु
विण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ तथाविधैर्मृत्योः पार्शैः प्राणापहर्तृभिर्दा-
मभिः [एनान् उक्तान् शत्रून्] सिनातु वध्नातु । ॥ विज् वन्धने ।
क्र्यादिः ॥ अश्वत्थ शत्रून् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

षष्ठी ॥

यथाश्वत्थ वानस्पत्यानारोहन् कृणुपेधरान् ।

एवा मे शत्रोर्मूर्धानं विष्वक् भिन्धि सहस्र च ॥ ६ ॥

यथा । अश्वत्थ । वानस्पत्यान् । आरोहन् । कृणुपे । अधरान् ।

एव । मे । शत्रोः । मूर्धानम् । विष्वक् । भिन्धि । सहस्र । च ॥ ६ ॥

हे अश्वत्थ [यथा] त्वं वानस्पत्यान् । अत्र वनस्पतिप्ररोहाहो देशो
वनस्पतिशब्देनोच्यते । तत्र भवा वानस्पत्याः । ॥ “दित्यदित्यादित्य”
इति भवार्थे ण्यः । यद्वा समूहार्थे ण्यः ॥ तान् वृक्षान् आरोहन्
अधरान् नीचान् कृणुपे करोषि । एव एवं मे मदीयस्य शत्रोर्मूर्धानं शि-
रो विष्वक् सर्वतो भिन्धि विदारय । तथा सहस्र च अभिभव । वि-
नाशयेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

ते^१धरा^२ऽऽः प्र सर्वन्तां छिन्ना नौरिव^३ वन्धनात् ।

न वैवाधप्रणुत्तानां पुनरस्ति निर्वर्तनम् ॥ ७ ॥

ते । अधरा^२ऽऽः । प्र । सवन्ताम् । छिन्ना । नौः^३इव । वन्धनात् ।

न । वैवाधप्रणुत्तानाम् । पुनः । अस्ति । निर्वर्तनम् ॥ ७ ॥

ते पूर्वोक्ता द्विविधाः शत्रवः अधराऽऽः अधोमुखम् अञ्चन्तो गच्छन्तः प्र सवन्ताम् नदीप्रवाहस्य उपर्येव गच्छन्तु । न कदाचित् पारं प्राप्नुवन्तु इत्यर्थः । ॥ अधरशब्दोपपदाद् अञ्चतेः क्तिन् । सवन्ताम् इति । च्युङ् सुङ् गतौ । भ्वादिः ॥ तत्र दृष्टान्तः । वन्धनात् । वध्यते-स्मिन्निति वन्धनं तीरवृक्षादिकम् वधात्यनेन नावम् इति [वा] वन्धनं रज्जुः । ततश्छिन्ना वियुक्ता नौरिव । सा यथा तीरम् अप्राप्ता नदी-प्रवाहेर्न अधो नीयते तद्वत् ॥ अश्वत्थस्य महिमप्रख्यापनार्थं पारप्राप्ति-शङ्कां वारयति नेति । वैवाधप्रणुत्तानाम् वैवाधः खदिरोत्पन्नोऽश्वत्थः तेन प्रणुत्तानां प्रणुत्तानाम् अवाङ्मुखं प्रेरितानां शत्रूणां पुनर्निर्वर्तनम् पुनरागमनं नास्ति । ॥ “नुदविदोन्दन्नाग्राहीभ्योन्यतरस्याम्” इति विकल्पनाद् निष्ठानत्वाभावः ॥

अष्टमी ॥

प्रेणान् नुदे मनसा प्र चित्तेनेत ब्रह्मणा ।

प्रेणान् वृक्षस्य शाखयाश्चत्थस्य नुदामहे ॥ ८ ॥

प्र । एनान् । नुदे । मनसा । प्र । चित्तेन । उत । ब्रह्मणा ।

प्र । एनान् । वृक्षस्य । शाखया । अश्चत्थस्य । नुदामहे ॥ ८ ॥

एनान् प्रागुक्तान् शत्रून् मनसा शत्रुनिरसनविषयज्ञानवता अन्तःकरणेन प्र नुदे स्थानाद् उच्चाटयामि ॥ चित्तेन मन्त्रार्थचिन्तनपरेण मनोवृत्तिविशेषेण प्र नुदे ॥ उत अपि च ब्रह्मणा मन्त्रेण अभिमन्त्रितया

१ B ते^२ changed to तेथ, AR तेथ^३ We with DK^४ KS^५ V १ B चित्तेने^६.

1 S' Kd insert तव before अधर^२ 2 S' Kd प्रवाहेवापो for प्रवाहेण अधो.

अश्वत्थस्य वृक्षस्य शत्रुमश्वनसाधनस्य शाखया एनान् शत्रून् प्र पुदाम-
हे । ॥ तुद भ्ररणे । तुदादिः । स्वरितेत्वाद् आत्मनेपदम् ॥

इति तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“हरिणस्य” इति सूक्तेन क्षेत्रियव्याधिमैषज्ये हरिणशृङ्गमणेर्वन्धनम् त-
च्छृङ्गसहितोदकपायनम् हरिणचर्मणः शङ्कुच्छिद्रभागं प्रज्वाल्य उदके प्र-
क्षिप्य तेनोदकेन उपःकाले व्याधितस्यावसेचनम् यवहोमम् अभिमन्त्रित-
भक्तभक्षणं च कुर्यात् । तद् उक्तं संहिताविधौ । “हरिणस्येति बन्धनपा-
यनाचमनानि शङ्कुधानज्वालेनार्पनक्षत्रेवसिञ्चति” इत्यादि [कौ० ४. ३] ।
अपनक्षत्रे उपःकाले इत्यर्थः ॥

“कौमार्यं व्याधितस्य बालस्य” इति [न० क० १७] विहितायां कौ-
मार्याख्यायां महाशान्तौ हरिणविषाणाग्रे मणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् ।
[तद् उक्तं] नक्षत्रकल्पे । “हरिणस्येति विषाणाग्रं कौमार्याम्” इति
[न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

हरिणस्य रघुप्यदोधि शीर्षणि भेषजम् ।

स क्षेत्रियं विषाणया विपूचीनमनीनशत् ॥ १ ॥

हरिणस्य । रघुऽस्यदः । अधि । शीर्षणि । भेषजम् ।

सः । क्षेत्रियम् । विऽस्तानया । विपूचीनम् । अनीनशत् ॥ १ ॥

रघुप्यदः रघु लघु शीर्षं स्यन्दते गच्छतीति रघुप्यत् । ॥ स्यन्देः
क्तिप् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “बालमूल” इत्यादिना रघोर्ल-
त्वविकल्पः ॥ तत्राविधस्य हरिणस्य कृष्णमृगस्य अधि शीर्षणि शि-
रसि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ॥ “शीर्षश्छन्दसि” इति सप्तम्यां
शीर्षन्नादेशः ॥ भेषजम् रोगनिवर्तकं शृङ्गरूपम् औषधम् अस्ति ।
सः हरिणः विषाणया स्वशृङ्गेण क्षेत्रियम् परस्त्रे चिकित्स्यं मातापितृशरी-
राद् आगतं क्षयकुष्ठापस्मारादिकं विपूचीनम् विष्यक् सर्वतः अनीनशत्

1 S' Kd 'काले. 2 So S' Kd 'Karsaka and his commentator Dārila (and Ke-ava
too?) 'पापनाचमनशङ्कु'. 3 S' Kd 'धीनजया'. 4 Krs. da 'नापनशये'.

नाशयतु । ॥ विषुपूर्वाद् अञ्चतेः क्तिन् । “अनिदिताम्” इति न-
लोपः । “विभाषाञ्जेरदिक् स्त्रियाम्” इति स्वार्थिकः खः । “अचः”
इत्यकारलोपे “चौ” इति दीर्घः ॥

द्वितीया ॥

अनु त्वा हरिणो वृषा पद्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् ।

विषाणे वि ष्य गुप्षितं यदस्य क्षेत्रियं हृदि ॥ २ ॥

अनु । त्वा । हरिणः । वृषा । पद्भिः । चतुर्भिः । अक्रमीत् ॥

विऽसाने । वि । स्य । गुप्षितम् । यत् । अस्य । क्षेत्रियम् । हृदि ॥ २ ॥

हे विषाणे क्षेत्रियरोगविनाशनाय मणिरूपेण धृतां त्वां त्वाम् अनु वृषा
सेचनसमर्थो युवा हरिणः मृगः चतुर्भिः पद्भिः पादैः अक्रमीत् आक्रा-
न्तवान् । क्षेत्रियरोगं पादप्रहारैः पीडितवान् इत्यर्थः ॥ त्वं च अस्य रु-
ग्णस्य हृदि हृदये गुल्फितम् गुल्फवद् ग्रथितं यत् क्षेत्रियम् रोगजातम्
अस्ति तद् वि ष्य विनाशय । ॥ षो अन्तर्कर्मणि । अस्मात् लोटि
“ओतः श्यनि” इति ओकारलोपः ॥

तृतीया ॥

अदो यदवरोचते चतुष्पक्षमिव छदिः ।

तेन ते सर्वे क्षेत्रियमङ्गैर्भ्यो नाशयामसि ॥ ३ ॥

अदः । यत् । अवरोचते । चतुष्पक्षम् । छदिः ।

तेन । ते । सर्वम् । क्षेत्रियम् । अङ्गैर्भ्यः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

अदः चन्द्रमण्डलस्य विप्रकृष्टं यत् हरिणरूपं वस्तु अवरोचते अवभास-
ते । यद्वा अदः परिदृश्यमानं यद् भूमौ आस्तृतं हारिणं चर्म अवरोचते ।
किमिव । चतुष्पक्षम् चतुष्कोणं छदिरिव । छाद्यते अनेन गृहम् इति
छदिस्त्रणकटः स इव । ॥ छद अपवारणे इत्यस्माद् ण्यन्तात् अचि-

शुचिहुसृपिष्ठादिर्द्धिभ्य इतिः [उ० २. १०७] इति इसिप्रत्ययः । “इ-
स्मन्तन्किषु च” इत्युपधाह्रस्वत्वम् ॥ तेन चन्द्रमण्डलस्यहरिणात्मकेन
पुरोवर्तिना वा चर्मणा हे रुग्ण ते तव सर्वम् क्षयकुष्ठादिरूपेण बहुवि-
धं क्षेत्रियम् रोगम् अङ्गेभ्यः कृन्तावयवेभ्यो नाशयामसि नाशयामः ॥

चतुर्थी ॥

अमू ये द्विवि सुभगे विचृतौ नाम तारके ।

वि क्षेत्रियस्य मुञ्चतामधमं पाशमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अमू इति । ये इति । द्विवि । सुभगे इति सुभगे । विचृतौ । नाम ।
तारके इति ।

वि । क्षेत्रियस्य । मुञ्चताम् । अधमम् । पाशम् । उत्तमम् ॥ ४ ॥

द्विवि द्युलोके अमू परिदृश्यमाने सुभगे शोभनभाग्ययुक्ते ये प्रसिद्धे ।
विचृतौ नाम तारके इत्यादि शिष्टम् “उदगातां भगवती” इत्यत्र [२.
८. १] विस्तरेण व्याख्यातम् ॥

पञ्चमी ॥

आप इद् वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्त्रा मुञ्चन्तु क्षेत्रियात् ॥ ५ ॥

आपः । इत् । वै । ऊं इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । विश्वस्य । भेषजीः । ताः । त्वा । मुञ्चन्तु । क्षेत्रियात् ॥ ५ ॥

आप इद्वै । इदित्यवधारणे । उः पूरणः । आप एव खलु भेषजीः
भेषजभूताः अभिषेकपानादिना रोगापनोदनेन सुखहेतवः । ॥ “केव-
लमामकम्” इत्यादिना भेषजशब्दाद् डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप् उ-
दात्तत्वम् । “वा छन्दसि” इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ तथा
आप एव ओषधिरूपेण परिणताः अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां

१ AŚP विचृतौ We with BDKKBPJV

1 S'Kd °छदिभ्यइति° 2 S'Kd अप° for आप°

नाशयिष्यः । ॥ चातयतिर्नाशने इत्युक्तम् ॥ । आप एव विश्वस्य सर्वस्य रोगस्य भेषजीः । औषधान्तरवद् न कस्यचिदेव रोगस्य भेषजं किं तु सर्वेषामपीत्यर्थः । अपां भेषजरूपत्वम् अन्यत्र स्पष्टम् आन्नातम् । “अप्सु मे सोमो अब्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा” [ऋ० १. २३. २०] इति । ताः एवम् उक्तसामर्थ्योपेता आपः हे व्याधिगृहीत त्वा त्वां क्षेत्रियात् रोगाद् मुञ्चन्तु वियोजयन्तु ॥

षष्ठी ॥

यदासुतेः क्रियमाणायाः क्षेत्रियं त्वां व्यानशे ।

वेदाहं तस्य भेषजं क्षेत्रियं नाशयामि त्वत् ॥ ६ ॥

यत् । आऽसुतेः । क्रियमाणायाः । क्षेत्रियम् । त्वा । विऽआनशे । ^{वा}वेदं । अहम् । तस्य । भेषजम् । क्षेत्रियम् । नाशयामि । त्वत् ॥ ६ ॥ ^{का-}

हे रुग्ण त्वा त्वां क्रियमाणायाः स्वीक्रियमाणाया आसुतेः । आसूयते आसिच्यते इत्यासुतिर्द्रवीभूतम् अन्नम् । [तस्मात् औषधोपयुज्यमानाद् अन्नाद् यत् क्षेत्रियं कुष्ठादिरूपं व्यानशे व्याप्नोत् । ॥ अशू व्याप्तौ । लिटि “अश्नोतेश्च” इति दीर्घाभूताद् अभ्यासाद् उत्तरस्य नुट् ॥ । तस्य उक्तलक्षणस्य रोगस्य भेषजम् निवर्तकम् औषधं यवादिरूपम् अहम् चिकित्सको वेद जानामि । ॥ “विदो लटो वा” इति उत्तमे णलि रूपम् ॥ । अतः त्वत् त्वत्तः सकाशात् क्षेत्रियं नाशयामि । ॥ त्वद् इति । “पञ्चम्या अत्” [“एकवचनस्य च”] इति युष्मदुत्तरस्य डसेरदादेशः ॥ ॥

सप्तमी ॥

अप॒वा॒से नक्ष॑त्राणामप॒वास उ॒पसा॑मुत् ।

अपा॑स्मत् सर्वं दु॒र्भूत॑मपं क्षेत्रियमु॒च्छतु ॥ ७ ॥

अप॒ऽवा॒से । नक्ष॑त्राणाम् । अप॒ऽवा॒से । उ॒पसा॑म् । उ॒त्त ।

अपं । अ॒स्मत् । सर्व॑म् । दुः॒ऽभू॒तम् । अपं । क्षेत्रिय॑म् । उ॒च्छ॒तु ॥ ७ ॥

नक्षत्राणाम् तारकाणाम् । ॥ नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः इति हि यास्कः [नि० ३. २०] । अभिनक्षि० [उ० ३. १०५] इत्यादिना नक्ष गतौ इत्यस्माद् अत्रन् प्रत्ययः ॥ । तेषाम् अपवासे अपगमनकाले उषसः प्रारम्भे । उतशब्दो विकल्पार्थे । अथ वा उषसाम् । प्रतिदिवसम् आवृत्त्यपेक्षया उपसाम् इति बहुवचननिर्देशः । तासाम् अपवासे अपगमने । प्रभातकाले इत्यर्थः । तस्मिन् क्रियमाणेन अभिषेकादिना सर्वम् निखिलं दुर्भूतम् रोगनिदानभूतं दुष्कृतम् अस्मत् अस्मत्तः अप उच्छत्विति संबन्धः । अपगच्छतु इत्यर्थः । ततः क्षेत्रियम् कुष्ठापस्मारादिरूपम् अप उच्छतु अस्मत्तः अपगच्छतु । सकारणं रोगजातं निवर्तताम् इत्यर्थः । ॥ उच्छी विवासे ॥

[इति] तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आ यातु मित्रः” इति सूक्तेन उपनयनकर्मणि माणवकं नाभिदेशे संस्पृश्य अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “दक्षिणेन पाणिना [नाभिदेशे] “संस्तभ्य जपति ‘अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु’ [१. ९] ‘विश्वे देवा “वसवः” [१. ३०] “आ यातु मित्रः” [३. ८] ‘अमुत्र भूयात्’ [७. ५५]” इत्यादि [कौ० ७. ६] ॥

अस्य सूक्तस्य आयुष्यगणे पाठात् “मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्” [कौ० ७. ८] इत्यादिष्वपि विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

एवमेव नक्षत्रकल्पेपि “आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” [न० क० १८] इत्यादिष्वपि अस्य विनियोगः ॥

परिशिष्टेपि ।

आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः [प० ५. ३]

इत्यादिषु च ॥

“इहेदसाय” [४] इत्यनया विवाहे शुल्कद्रव्यं पृथक्कृत्य इदं द्रव्यं तव इदं ममेति द्वाभ्यां निवर्तयेत् । सूत्रितं हि । “इहेदसायेत्येतया शु-

1 S Kd इत्यनन्तरं इत्यस्माद् अत्रन् 2 S Kd अगमने 3 So S Kd The Naksha trahalya आयुष्यशान्तिस्वस्तिगण

“लक्ष्म अपाकृत्य द्वाभ्यां निर्वर्तयतीह तव राध्यताम् अत्र ममेति यथा
“वा मन्यन्ते” इति [कौ० १०. ५] ॥

“सं वो मनांसि” [५, ६] इति द्वाभ्यां सांमनस्यकर्मणि ग्राममध्ये
संपातितोदकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिशितानां प्राशनम् संपा-
तितान्नप्राशनम् संपातितसुरायाः पायनम् तथाविधप्रपोदकपायनं च
कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “सं वो मनांसि [५] संज्ञानं नः [७. ५४]
“इति सांमनस्यान्युदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयत्येवं
“सुराकुलिजं त्रिहायण्या वास्ततर्याः शुक्लानि पिशितान्याशयति भक्तं सुरां
“प्रपां संपातवत् करोति” इति [कौ० २. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ यातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेश्यन् पृथिवीमुखियाभिः ।

अथास्मभ्यं वरुणो वायुरग्निर्वृहद् राष्ट्रं संवेश्यं दधातु ॥ १ ॥

आ । यातु । मित्रः । ऋतुभिः । कल्पमानः । समऽवेश्यन् । पृथिवी-
मुखियाभिः ।

अर्थ । अस्मभ्यम् । वरुणः । वायुः । अग्निः । बृहत् । राष्ट्रम् । समऽवे-
श्यम् । दधातु ॥ १ ॥

मित्रः । मीतेर्मरणात् त्रायते इति मित्रः एतन्नामको देवः । ॥ मि-
त्रः प्रमीतेस्त्रायते इति हि निरुक्तम् [नि० १०. २१] ॥ यद्वा स
वेषां मित्रवद् उपकारकः । “मित्रं देवाः” इति प्रक्रम्य आम्नातम्
“सर्वस्य वा अहं मित्रम् असि” [तै० सं० ६. ४. ८. १] इति । स मित्र
आ यातु अस्रद्व्रणार्थम् आगच्छतु । कीदृशः । ऋतुभिः वसन्ताद्यैः क-
ल्पमानः । ऋतुसांत्येन दीर्घम् आयुः कर्तुं समर्थो भवन्नित्यर्थः । ॥ कृ-
पू सामर्थ्ये । लटः शानच् । शपि “कृपो रो लः” इति लत्वम् ।
“अदुपदेशाहसर्वधातुकम्” [इति] अनुदात्तत्वे शपः पिच्चाद् अनुदात्तत्वे च

१ B K मान्. We with ABKRSPJJV.

1 So S' Kd. One of the MSS. of *Kausika* has निर्वर्तः; the other निर्वर्तः corrected
into निवर्तः. Kes'ava also निवर्तः. 2 S' Kd निनयत्येव. 3 S' Kd शुक्लानि.

धानुस्त्रेण आद्युदात्तत्वम् ॥ किं कुर्वन् । उस्त्रियाभिः गोभिः । किरणैरित्यर्थः । पृथिवीम् विस्तीर्णां भूमिं संवेशयन् व्यामुवन् ॥ अथ मित्रागमनानन्तरं वरुणः वायुः अग्निश्च अस्मभ्यं बृहत् महत् राष्ट्रम् राज्यं संवेशयम् संवेशार्हम् अवस्थानयोग्यं दधानु विदधानु प्रकरोतु । प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । ॥ संपूर्वाद् विशेषः अर्हार्थे यत् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

धाता रातिः सविता देवः जुषन्तामिन्द्रस्त्वष्टा प्रति हर्यन्तु मे वचः ।

हुवे देवीमदिति शूरपुत्रां सजातानां मध्यमेष्टा यथासानि ॥ २ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । इन्द्रः । त्वष्टा । प्रति । हर्यन्तु । मे । वचः ।

हुवे । देवीम् । अदितिम् । शूरपुत्राम् । सजातानाम् । मध्यमेऽस्याः ।

संसं यथा । असानि ॥ २ ॥

धाता सर्वस्य विधाता एतन्नामा देवः रातिः दानशीलोऽयम् । “यः खलु वै ददाति सोऽयम्” [तै० सं० २, ३, ४, १] इति श्रुतेः । ॥ रा दाने इत्यस्मात् कर्तरि क्तिच् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवश्च इदम् मदीयं हविः जुषन्ताम् सेवन्ताम् । ॥ जुषी मीतिसेवनयोः ॥ एते धात्रादयः इन्द्रस्त्वष्टा च मे मदीयं वक्ष्यमाणं वचः वाक्यं स्तुतिलक्षणं वा प्रति हर्यन्तु आभिमुख्येन कामयन्ताम् । सादरं शृण्वन्तु इत्यर्थः । ॥ हर्य गतिकान्त्योः ॥ शूरपुत्राम् शूरा विक्रान्ताः शौर्योपेताः पुत्रा मित्रवरुणादयो यस्याः सा तथोक्ता तां देवीम् दानादिगुणयुक्ताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं हुवे आह्वयामि । ॥ हे-ओ “बहुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ॥ किमर्थम् । सजातानाम् समानं जातानां बन्धूनां मध्यमेष्टाः मध्यमेव मध्यमम् । मध्ये वर्तमानो यथा असानि भवानि । समृद्धकामः सन् स्वसमानैः सेव्यो यथा भवानि तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः । ॥ मध्यमपूर्वात् तिष्ठतेर्विच् ।

सुषामादिवात् पत्वम् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् ।
असानि । असेलौटि “आहुत्वमस्य पिच्च” इत्याडागमः ॥

तृतीया ॥

हुवे सोमं सवितारं नमोभिर्विश्वानादित्याँ अहमुत्तरत्वे ।

अयमग्निर्दीदायद् दीर्घमेव सजातैरिद्धोऽप्रतिब्रुवद्भिः ॥ ३ ॥

हुवे । सोमम् । सवितारम् । नमःऽभिः । विश्वान् । आदित्यान् । अ-
हम् । उत्तरत्वे ।

अयम् । अग्निः । दीदयत् । दीर्घम् । एव । सजातैः । इद्धः । अप्रति-
ब्रुवत्ऽभिः ॥ ३ ॥

सोमं सवितारं विश्वान् सर्वान् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् अन्यांश्च न-
मोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तावकैर्मन्त्रैः अहं प्रयोक्ता उत्तरत्वे यजमानस्य
श्रेष्ठ्ये । ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ । श्रेष्ठ्यार्थं हुवे आह्वयामि ॥

तथा अयम् आहुत्याधारभूतः अग्निर्दीदयत् दीप्यताम् । ॥ दीदेतिश्छा-
न्दसो दीप्तिकर्मा । अस्मात् लेटि अडागमः ॥ । अप्रतिब्रुवद्भिः अप्र-
तिकूलवादिभिः अनुकूलं वदद्भिः सजातैः समानजन्मभिः पुरुषैः दीर्घमेव
चिरकालमेव इद्धः समिद्धः तैरभिर्वर्धितः । यथाहम् असानि इति वा-
क्यशेषः । तथा दीप्यताम् इति संबन्धः । ॥ इद्ध इति । अिद्धी
दीप्तौ । अस्माद् निष्ठागम् इट्प्रतिषेधः । “अनिदिताम्” इति नलोपः ॥

चतुर्थी ॥

इहेदसाय न परो गमाथेयौ गोपाः पुष्टपतिर्व आजत् ।

अस्मै कामायोर्ष कामिनीर्विश्वे वो देवा उपसंयन्तु ॥ ४ ॥

इह । इत् । असाय । न । परः । गमाथ । इर्यैः । गोपाः । पुष्टऽपतिः ।

वः । आ । अजत् ।

अस्मै । कामाय । उप । कामिनीः । विश्वे । वः । देवाः । उपऽसंयन्तु ॥ ४ ॥

१ Sayana's text has दीदयत् and not दीदायत्, and it also reads °रिद्धो अप्रति° for °रिद्धोऽप्रति°

हे कामिन्यः यूयम् इहेत् । ॥ इत् इत्यवधारणे ॥ इहैव क-
न्यासमीपदेश एव असाथ भवत वर्तध्वम् । ॥ अस्तेलेंटि आडाग-
मः ॥ पुंरः पुरस्ताद् न गमाथ । अनेतृकाः सत्यो न गच्छ-
त । ॥ पुर इति । “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्” इति
असिप्रत्ययः तत्तन्नियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । गमाथ । गमेलेंटि
आडागमः । छान्दसः शपो लुक् ॥ *ईर्यः^१ मार्गमेरको गोपाः
गोपायिता पालयिता पुष्टपतिः । पुष्टं पोषः । तस्य पतिः पोषयिता ।
पूषा देव इत्यर्थः । “पूषापोषयत्” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] इति हि
श्रुतिः । ईदृशो देवो वः युष्मान् आजत मेरयतु । ॥ अज गतिव्ये-
षणयोः । *ईर्य^२ इति । ईर गतौ । अस्माद् ण्यन्ताद् “अचो यत्” इ-
ति व्यत्ययेन कर्तरि यत् । गोपाः । गुपू रक्षणे । “गुपूधूपविच्छि०”
इति आयप्रत्ययः । तदन्तात् क्तिप् । अतो लोपे “वेरष्टकलोपाद् व-
लिलोपो वलीयान्” इति यलोपः ॥ तथा कामाय कामयमा-
नाय । ॥ कामयतेः पचाद्यच् ॥ असै वराय । यद्वा कामः
कामना । ॥ भावे घञ् । असै इति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अ-
स्य वरस्य कामाय उप तत्तमीपे कामिनीः कामः काम्यमानं फलम्
तद् आसु विद्यत इति कामिन्यः स्त्रियो गावः । ॥ मतर्थीय इ-
निः ॥ यद्वा कामयमानाः । ॥ ग्रहादिताद् णिनिः ॥ ई-
दृशीः वः युष्मान् विश्वे देवा उपसंयन्तु उपगमयन्तु । ॥ इण् ग-
तौ । अस्मात् लोटि “इणो यण्” इति यण् ॥

पञ्चमी ॥

सं वो मर्नासि सं व्रता समाकूतीर्नमामसि ।

अमी ये विव्रता स्थन् तान् वः सं नमयामसि ॥ ५ ॥

सम् । वः । मर्नासि । सम् । व्रता । सम् । आकूतीः । नमामसि ।

अमी इति । ये । विव्रताः । स्थन् । तान् । वः । सम् । नमयामसि ॥ ५ ॥

१ ईर्यः We with P.J.

1 S'Kd अडा०. 2 S'Kd ईर्य for ईर्यः. 3 So S'Kd.

हे विमनस्का जनाः वः युष्माकं मनांसि परस्परविरुद्धानि सं नमामसि । सम् इति एकीभावे । एकविषयप्रज्ञाणि अविसंवादीनि कुर्मः ॥ तथा व्रता व्रतानि । कर्मनामैतत् । वचनादानादिकर्माणि सं नमयामः ॥ एवम् आकूतीः संकल्पान् सं नमयामः । ॥ नमेर्ण्यन्तात् लटि शपः “छन्दस्युभयथा” इत्यार्धधातुकत्वात् णिलोपः । “इदन्तो मसिः” ॥ ये अमी यूयं पूर्वं विव्रताः विरुद्धकर्माणः स्तैन भवथ । ॥ अस्तेलोटि तशब्दस्य “तन्ननन्नयनाश्च” इति तनादेशः । “श्रसोरल्लोपः” इत्यकारलोपः ॥ तान् विमनस्कान् वः युष्मान् सं नमयामसि संनमयामः । ॥ नमेर्ण्यन्तात् लटि “ज्वलह्वलललनमाम अनुपसर्गाद् वा” इति मिच्चविकल्पस्य अनुपसर्गविषयत्वात् सोपसर्गस्य तु अमन्तात्वेन प्राप्तं मिच्चं नित्यम् इति “मितां ह्रस्वः” इति उपधा-ह्रस्वत्वम् ॥

पष्ठी ॥

अहं गृह्णामि मनसा मनांसि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत ।

मम वशेषु हृदयानि वः कृणोमि मम यातमनुवर्त्मान् एत ॥ ६ ॥

अहम् । गृह्णामि । मनसा । मनांसि । मम । चित्तम् । अनु । चित्तेभिः । आ । इत् ।

मम । वशेषु । हृदयानि । वः । कृणोमि । मम । यातम् । अनुऽवर्त्मानः । आ । इत् ॥ ६ ॥

हे विमनस्काः युष्मदीयानि विप्रतिपन्नानि मनांसि मनसा मदीयेन अहं गृह्णामि स्वाधीनीकरोमि ॥ तथा यूयमपि मम चित्तम् अनुचित्तेभिः अनुसारिभिर्युष्मदीयैश्चित्तैः एत आगच्छत ॥ मम वशेषु वशे इच्छामात्रे । ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ यद्वा वशेषु वशीकृतेषु

१ KP V गृह्णामि. B corrects गृह्णामि into गृह्णामि. We with ABBr DKS P J R.
२ K कृणोते. We with ABBD KRP P J V. ३ BD S R रेत for एत. We with AK K P P J V. ४ So We with P P J K.

स्वाधीनेष्वर्षेषु । ॥ वश कान्तौ । इत्यस्माद् “वशिरण्योरुपसंख्या-
नम्” इति भावे कर्मणि वा अप् ॥ वः युष्मदीयानि हृदयानि
कूर्णोतु भवन्तः कुर्वन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ एवं मम यातम्
गमनं यूयमपि अनुवर्तमानः अनुसृतमार्गाः सन्तः ऐतं आगच्छत ॥

इति तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“कर्शफस्य” इति सूक्तेन विघ्नशमनकर्मणि स्पर्धारूपविघ्नविनाशार्थम्
अरलुमणिवन्धनम् सर्पशृङ्गिदंष्ट्रादिविघ्नशमनार्थं संपातयुक्तवेणुदण्डधारणम्
संग्रामे शत्रुकृतमायादिरूपविघ्ननिवारणार्थं संपातयुक्तायुधधारणम् सर्वा-
म्भविघ्नशमनार्थं फलीकरणैर्धूपनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “कर्शफस्येति
पिशङ्गसूत्रम् अरलुदण्डं यद् आयुधं फलीकरणैर्धूपयति” इति [कौ० ५.७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कर्शफस्य विशफस्य द्यौः पिता पृथिवी माता ।

यथाभिचक्र देवास्तथाप कृणुता पुनः ॥ १ ॥

कर्शफस्य । विशफस्य । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता ।

यथा । अभिचक्र । देवाः । तथा । अप । कृणुता । पुनः ॥ १ ॥

कर्शफस्य [करशफस्य] कृशशफस्य वा आपदस्य व्याघ्रादेः विशफस्य
विगतशफस्य स्पर्धमानपुरुषकालसर्पादेः विस्पष्टशफस्य वा क्रूरगोमहिषादेः
तस्य उभयविधस्य बहुविधविघ्नकारिणः द्यौः द्युलोकः पिता वृष्ट्यादिद्वारा
उत्पादकः । पृथिवी माता स्वावयवावष्टम्भेन आधारत्वेन च मातृवज्ज-
नयित्री । अनेन विघ्नहेतूनाम् एतेषां दृढमूलत्वात् तन्निवारणम् अल्पप्र-
याससाध्यं न भवतीति सूचितम् । अथ वा पितृमातृभूतद्यावापृथिवीसं-
कीर्तनेन विघ्नोत्पादनाभावाय तेषां स्तुतिः कृता । एवं विघ्नकारिणां स्तु-
तिः श्रुत्यन्तरेपि दृश्यते । “द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्राता-
दितिः स्वसा” इति [ऋ० १. १९१. ६] । “नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के

च पृथिवीम् अनु” [तै० सं० ४. २. ८. ३] इति च ॥ तेषां विघ्नहेतूनाम्
अपनोदनाय तत्प्रेरका देवाः प्रार्थ्यन्ते यथेत्यादिना । हे देवाः यूयं यथा
येन प्रकारेण अभिचक्र उक्तान् विघ्नहेतून् पूर्वम् असदभिमुखान् कृत-
वन्तः स्य । ॥ करोतेः परोक्षे लिटि मध्यमबहुवचने रूपम् “या-
वद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ तथा तेनैव प्रकारेण पुनः
अथ कृणुत असत्तः अपगतान् कुरुत । निवर्तयतेत्यर्थः । ॥ कृवि
हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इति उग्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

अ॒ग्ने॒ष्माणो॑ अधा॒रय॑न् तथा तन्मनु॑ना कृतम् ।

कृ॒णोमि॑ व॒ध्नि वि॒ष्कन्धं॑ मु॒ष्काव॑र्हो गवा॑मिव ॥ २ ॥

अ॒ग्ने॒ष्माणः॑ । अधा॒रय॑न् । तथा । तत् । मनु॑ना । कृतम् ।

कृ॒णोमि॑ । व॒ध्नि । वि॒ष्कन्धम् । मु॒ष्कऽआ॑व॒र्हः । गवा॑मऽइव ॥ २ ॥

अ॒ग्ने॒ष्माणः॑ अक्षि॒ष्टाः वि॒घ्नैर॑भिमतकार्यसंप्राप्तिशून्या जनाः । ॥ श्वि-
ष आलिङ्गने इत्यस्मात् श्विष शेषणे इत्यस्मात् चौरादिकाद् वा औष्ण-
दिको मनिन् ॥ यद्वा शे॒ष्मोप॑लक्षितविदोषदूषितशरीररहिताः दि-
व्यदेहा देवाः अधारयन् । विघ्नशमनाय अरलुवृक्षविकारमणिं दण्डादिकं
च धृतवन्तः ॥ तथा तद्वदेव तत् मण्यादिधारणं मनुना मनुष्यसृष्टेः क-
र्त्ता स्वायंभुवेन कृतम् अनुष्ठितम् ॥ एवम् अहमपि मण्यादिधारणेन वि-
ष्कन्धम् कार्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं विघ्नजातं वध्नि । शुष्कचर्ममयी रज्जुर्वध्नी ।
[वध्नी] वरत्रा स्यात् इत्यभिधानात् [अ० को० २. १०. ३१] । तद्युक्तम्
उन्मूलनपाशयुक्तं कृणोमि । पाशेनाकृष्य उन्मूलयामीत्यर्थः । ॥ वध्नी-
शब्दाद् व्रीह्यादेराकृतिगणत्वाद् मतर्थाय इति ॥ यद्वा वधः पण्डः ।

निसर्गपण्डो वधश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।

इत्यादिस्मरणात् । अत्र वधशब्दो निर्वीर्यत्वरूपधर्मपरः । सोस्यास्तीति वध्नि

१ K K V अ॒ग्ने॒ष्माणो॑. We with A B B D R S P P J V. २ So we with P P J. K follows Sayana. ३ P मु॒ष्काऽआ॑व॒र्हः.

1 S' Kd निर्वीर्यत्वं रूप धर्मः. 2 S' Kd वध for वध्नि.

निर्वीर्यं कार्यक्षमं करोमि । यद्वा वध्मि वध्यं विनष्टं करोमि । ॥ अ-
दिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् [उ० ४. ६५] इति बाहुलकाद् वधेर्हिंसार्थादपि
भवति ॥ तत्र दृष्टान्तः । मुष्कावर्हो गवामिव गवाम् पुंगवाना
मुष्कावर्हः । मुष्कम् आवृहति उन्मूलयतीति मुष्कावर्हः । ॥ कर्म-
ण्यण् ॥ यद्वा आवर्हणम् आवर्हः । ॥ भावे घञ् ॥ मु-
ष्कस्यावर्हो मुष्कावर्हः । स यथा तान् निर्वीर्यान् प्रजननाशक्तान् क-
रोति तद्वत् ॥

तृतीया ॥

पिशङ्गे सूत्रे खृगलं तदा वध्नन्ति वेधसः ।

अवस्यं शुष्मं काववम् वध्मि कृण्वन्तु बन्धुरः ॥ ३ ॥

पिशङ्गे । सूत्रे । खृगलम् । तत् । आ । वध्नन्ति । वेधसः ।

अवस्यम् । शुष्मम् । काववम् । वध्मिम् । कृण्वन्तु । बन्धुरः ॥ ३ ॥

पिशङ्गे पिशङ्गवर्णे सूत्रे । प्रोतम् इति शेषः । खृगलम् तनुत्राणम् ।
“खृगलेव विस्रसः पातम् अस्मान्” [ऋ० २. ३९. ४] इत्यत्र मन्ते खृ-
गलं तनुत्राणम् इति भरतस्वामिना व्याख्यातम् । कवचवत् परकृतवि-
घ्नापनोदनेन रक्षकं तत् तम् उक्तगुणम् अरलुमणिं वेधसः विधातारः
साधकाः आ वध्नन्ति शरीरे धारयन्ति ॥ बन्धुरः । ॥ बन्धेरौणादि-
क उरच् प्रत्ययः ॥ अस्माभिरपि वद्धः स मणिः अवस्यम् । अव
इत्यन्ननाम । बालरूपम् अन्नम् अर्हतीति अवस्यः । ॥ “छन्द-
सि च” इति यत् प्रत्ययः ॥ तं शुष्मम् शोषकम् । ॥ शु-
ष शोषणे । अवसिषिषिशुषिभ्यः क्तिन् [उ० १. १४१] इति मन् प्रत्य-
यः ॥ काववम् । कवुः कर्बुरवर्णः क्रूरः प्राणी । तत्संबन्धी विघ्नः ।
काववः । ॥ कवु वर्णे इत्यस्माद् औणादिक उप्रत्ययः । “तस्येदम्”

१ K V खृगलं. We with ABB^२ B D K R P P^३ J. २ V P K अवस्यं. We with A
BB^२ B D K R S P^३ J. ३ So we with P P^३ J. K follows Sāyana. ४ P अवस्यम्. We
with P J K.

इत्यर्थे अण् ॥ ईदृशं विघ्नजातं वध्मिन् निर्वीर्यं वध्यं वा कृण्व-
न्तु करोतु । ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ यद्वा बन्धुरः । ॥ ज-
सः स्थाने “सुपां सुलुक्” इति सुः ॥ बन्धुराः अस्माभिर्धा-
र्यमाणाः मणिदण्डादयः श्रवस्याद्युक्तलक्षणं विघ्नं वध्मि कृण्वन्तु ॥

चतुर्थी ॥

येनां श्रवस्यश्चरथ देवा इवासुरमायया ।

शुनां कपिरिव दूषणो बन्धुरा काववस्य च ॥ ४ ॥

येन । श्रवस्यवः । चरथ । देवाऽऽव । असुरऽमायया ।

शुनाम् । कपिऽऽव । दूषणः । बन्धुरा । काववस्य । च ॥ ४ ॥

हे जनाः श्रवस्यवः । श्रवः अन्नं यशो वा । तत् शत्रुजयेन आत्मन
इच्छन्तः । ॥ “क्याच्छन्दसि” इति उग्रत्ययः ॥ तादृशा
यूयं येन परकृतमायारूपविघ्नेन मोहिताः सन्तश्चरथ संग्रामे वर्तध्वे ।
तत्र दृष्टान्तः । असुरमायया असुरसंबन्धिन्या मायया मोहिता देवा इ-
व । तथाविधानां भवतां संबन्धिनो मायारूपविघ्नस्य काववस्य प्रागुक्त-
लक्षणस्य विघ्नविशेषस्य च बन्धुरा संवद्धा धृता खड्गादिरूपा हेतिः दूष-
यित्री भवतु । किमिव । शुनां कपिर्यथा दूषणः । उपमानापेक्षया पुं-
लिङ्गता । ॥ शुनाम् इति । “श्वयुवमघोनाम् अतद्धिते” इति सं-
प्रसारणम् । “न गोश्वनस्तावर्ण” इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । दूष-
णः । दुष वैकृत्ये । इत्यस्मात् “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ।
“दोषो णौ” इति क्तत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

दुष्ये हि तां भर्त्स्यामि दूषयिष्यामि काववम् ।

उदाशवो रथा इव शपथेभिः संरिप्यथ ॥ ५ ॥

१ KBBKRPFPJV भर्त्स्यामि We with ASDV. २ KV मिश्ररिप्यथ. We
with ABBDKRPFPJV.

1 S'Kt संवधा.

दुष्ट्यै । हि । त्वा । भत्स्यामि । दूषयिष्यामि । काववम् ।

उत् । आश्वः । रथाः इव । शपथेभिः । संरिष्यथ ॥ ५ ॥

हे मणे त्वा त्वां हि यस्मात् दुष्ट्यै परकृतविघ्नदूषणाय भत्स्यामि ब-
धामि । ॥ बन्धेर्लटि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः ।
नलोपशब्दान्दसः ॥ यद्वा विघ्नगृहीतः संबोध्यः । हे विघ्नगृहीत स-
र्वारम्भविघ्ननिवारणाय त्वां भत्स्यामि दीपयामि । फलीकरणैर्धूपयामीत्य-
र्थः । ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । छान्दस इडभावः । “सस्वार्धधानु-
के” इति तत्वम् ॥ तस्मात् काववम् उक्तलक्षणं विघ्नविशेषं दूषयि-
ष्यामि नाशयिष्यामि । “एकशतं विष्कन्धानि” इति वक्ष्यति । तेषु प्र-
धानत्वात् काववस्य पुनः पुनरुपादानम् ॥ ततश्च उदाश्वः । आशुरश्वः ।
गमनोन्मुखैर्वैगवद्भिः अश्वैर्युक्ता रथा इव हे जना यूयं शपथेभिः शपथैः
परकृतैर्विघ्ननिमित्तैराक्रोशैः । विद्युक्ताः सन्त इति शेषः । व्यापारेषु अनि-
रुद्धगतयः चरिष्यथ यथेष्टं संचरत । ॥ शपथेभिरिति । “बहुलं छ-
न्दसि” इति भित्त ऐसभावः ॥

षष्ठी ॥

एकशतं विष्कन्धानि विष्टिता पृथिवीमनु ।

तेषां त्वामग्र उज्जहुरुर्मणिं विष्कन्धदूर्पणम् ॥ ६ ॥

एकशतम् । विष्कन्धानि । विऽस्थिता । पृथिवीम् । अनु ।

तेषाम् । त्वाम् । अग्रे । उत् । जहुरुः । मणिम् । विष्कन्धदूर्पणम् ॥ ६ ॥

एकशतम् एकं च शतं च एकशतम् । ॥ “संख्या” इति सूत्रेण
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकशब्दोऽपि कन्प्रत्ययान्तत्वेन आद्युदात्तः ॥ ए-
कोत्तरशतसंख्यानि विष्कन्धानि विघ्नाः पृथिवीम् अनु पृथिव्यां विष्टिता
विष्टितानि विविधम् अवस्थितानि । ॥ विपूर्वात् तिष्ठतेः कर्तरि नि-

१ P P J भत्स्यामि २ K चरिष्यथ We with P P J ३ So we with A B B^o B D K
K R S V. Sāyana's reading is उज्जहुरुः, though his text has उज्जहुः ४ P जहुरुः We
with K P J.

ष्ठा । “द्यतिस्त्यतिमास्याम् इत् ति किति” [इति] इत्त्वम् । “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिना षत्वम् । शेलोपः । “अनुर्लक्षणे” इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति पृथिवीम् इति द्वितीयाऽऽ । तेषां विज्ञानां निवृत्तये हे मणे त्वाम अग्रे पूर्वम् उज्ज-
हुः देवा उद्धृतवन्तः । अतः विष्कन्धदूषणं मणिम् इमम् अरलुवृक्षवि-
कारं मणिम् । अहमपि धारयामीति वाक्यशेषः ॥

इति तृतीये काण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“प्रथमा ह व्युवास” इति सूक्तेन सर्वेण पुष्ट्यर्थे अष्टकाकर्मणि आ-
ज्यमांसस्यालीपाकान् प्रत्येकं त्रिस्त्रिर्जुहोति । नवकृत्वः सूक्तावृत्तिः । माघ-
कृष्णाष्टमी अष्टकेत्युच्यते । यथाहुः । “या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्ठाद्
द्व्यष्टका तस्याम् अष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते ताम् एकाष्टकेत्याचक्षते” इति
[आप० गृ० २१] । तस्यां तत् कर्म कार्यम् । तत्र धानाकरम्भशफुलीपुरोडा-
शोदौर्दनक्षीरोदनतिलोर्दनान् अधिश्चर्यणपर्यङ्गिकरणादिभिः संस्कृत्य आज्येन
संमिश्र्य विंशतिसंख्याकान् पिण्डान् कृत्वा पशोर्दक्षिणं बाहुं निर्लोमसचर्म-
खुरं प्रक्षाल्य निधाय अनेन सूक्तेन दर्व्या प्रत्यृचं हुत्वा अन्ते सदर्वीम् ए-
कविंशीम् आहुतिं जुहुयात् । अयम् अत्र क्रमः । “प्रथमा ह व्युवास”
[१-५] इत्याद्याः पञ्च । “आयमगन्तसंवत्सरः” [८, ९] इति द्वे । “इ-
र्दया जुह्वतो वयम्” [११, १२] इति द्वे । इति नवभिर्नव पिण्डान् हु-
त्वा “ऋतुभ्यश्वा” [१०] इत्यस्याम् ऋचि ऋतुभ्यश्वा यजे स्वाहा आर्त-
वेभ्यस्ता यजे स्वाहा इत्येवं सानुषङ्गैरष्टधा विभक्तैर्मन्त्रैः अष्टौ पिण्डान्
हुत्वा “इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे” [१३] इत्यन्तिमया अष्टादशीं जुहुयात् “अ-
होरात्राभ्यां त्वा यजे स्वाहा” [कौ० १४. २] इति सौत्रमन्त्रेण एकोन-
विंशीं हुत्वा “इडायास्पदम्” [६] इत्येका “आ मा पुष्टे च” [७]
इत्येकावसाना द्वितीया । एताभ्याम् ऋग्भ्यां पशोर्दक्षिणं बाहुं विंशीं जु-
हुयात् । तदलाभे आज्यं जुहुयात् । “पूर्णां देवि” [७] इति अवसानद्व-

1 S'Kd अरलवृक्षः. 2 S'Kd om अहम्, reading मणिमपि. 3 S'Kd तस्य for तस्याम्.
1 S'Kd तत् for तत्. 5 S'Kd “इडाशोदौर्दन” for “इडाशोदौर्दन”. 6 S'Kd “तिलोदनाय”.
7 S'Kd इडाया. 8 S'Kd इत्येवसानुः.

येन सदर्वीं पिण्डीम् एकविंशीं जुहोति । ततः धानाकरम्भादीनि हविरु-
च्छिष्टानि आज्यमिश्राणि कृत्वा “प्रथमा ह व्युवास” इति सर्वेण सूक्तेन
तिस्र आहुतीर्जुहोति । इति पुष्ट्यर्थे अष्टकाकर्मण्ययं क्रमः । तद् उक्तं
संहिताविधौ । “प्रथमा ह व्युवास सेत्यष्टकाया [वपां] सर्वेण सूक्तेन
“तिस्र आहुतीर्जुहोति । समवत्तानां स्थालीपाकस्य सहहुतान् आज्यमि-
“श्रान् हुत्वा पश्चाद् अग्नेर्वाग्यतः संविशति । महाभूतानां कीर्तयन् स-
“जिहीते” इति [कौ० ३. २] ॥

नित्येऽष्टकाकर्मणि आद्यन्तयोरुक्तं सूक्तहोमं विहाय ऋग्भिरुक्तप्रकारेण
एकविंशतिम् आहुतीर्जुहुयात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अष्टकायाम् अ-
“ष्टकाहोमान् जुहुयात् । तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरो-
“डाश उदौदनः क्षीरौर्दनस्तिरौदनो यथोर्पपादे पशुः । सर्वेषां हविषां
“समुहृत्य दर्व्या जुहुयात् प्रथमा ह व्युवास सेति पञ्चभिः” इत्यादि
[कौ० १४. २] ॥

अस्य दर्विहोमत्वात् तन्त्रविकल्पे प्राप्ते नित्यमेव तन्त्रम् इति इर्षुफा-
लिमाठरयोर्मतम् । [तथा च कौशिकः] “न दर्विहोमे न हस्तहोमे
न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके” अष्टकायां क्रियेतेतीर्षुफालिमाठरौ” इति
[कौ० १४. २] ॥

सोमयागे सोमक्रयणीपदहोमानुमन्त्रणे “इडायास्पदम्” [६] इत्येषा
विनियुक्ता । [तद्] उक्तं वैतानसूत्रे । “सोमक्रयणीं प्रपाद्यमानाम्”
इति प्रक्रम्य “पदाभिर्होमम् इडायास्पदम्” इति [वै० ३. ३] ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधे पूर्णदर्विहोमे “पूर्णा दर्वि” [७] इत्येषा ।
तद् उक्तं वैताने । “कार्तिक्यां साकमेधाः” इति प्रक्रम्य “श्वो भूते
पूर्णदर्व्यं पूर्णा दर्वे” इति [वै० २. ५] ॥

1 S'Kd अष्टकायां. We with *Kausika* and his two commentators. 2 So S'Kd. *Kausika*, त्रिजुहोति for तिस्र आहुती. 3 S'Kd सहाहुतान्. We with *Kausika* and his two commentators. 4 S'Kd उदौदनः. 5 S'Kd क्षीरोदः. 6 S'Kd तिलोदः. 7 So S'Kd and the *Kesari* too. 8 S'Kd सुपाडि° for इर्षुफालि°. We with *Kausika* and *Kesari*. 9 S'Kd अष्टकाष्ट°. 10 S'Kd क्रियेतेति सुपाडिमाठरायिति for क्रियेतेतीर्षुफालिमाठरौ इति. We with *Kausika* and *Kesari*. 11 S'Kd निहोम°. 12 S'Kd पूर्ण-दर्व्या पूर्णा दर्व्यति. We with the *Pandua*

राज्ञो राजौ आरात्रिकविधाने “यां देवाः प्रतिनन्दन्ति” [२] इत्येषा रात्रिदेवतावाहने विनियुक्ता । “संवत्सरस्य प्रतिमाम्” [३] इत्येषा च पिष्टमय्या रात्रिप्रतिकृतेरुपवेशने विनियुक्ता । तद् उक्तं परिशिष्टे । “अथातः पिष्टरात्र्याः कल्पं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य “यां देवाः प्रतिनन्दन्तीति रात्रिम् आवाहयेत् । संवत्सरस्य प्रतिमाम् इति “पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्मुखीम् उपवेशयेत्” [प० ६. १] इति ॥

तत्रैव राज्युपस्थाने “आ मा पुष्टे च पोषे च” इत्येता विनियुक्ताः । तद् उक्तं तत्रैव । “आ मा पुष्टे च पोषेयेताभिरुपस्थाय” इति [प० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रथमा ह व्युवास सा धेनुरभवद् यमे ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा । ह । वि । उवास । सा । धेनुः । अभवत् । यमे ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा ह सृष्ट्यादौ उत्पन्ना खल्वेषा एकाष्टकासंवन्धिनी आद्या उपाः व्युवास तमोव्युदसनं कृतवती । ॥ विपूर्वो वसिर्वर्जने वर्तते ॥ । सृष्टेः प्राक् अहोरात्रविभागशून्यं कालं तद्युक्तम् अकरोद् इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे । “न वा इदं दिवा न नक्तम् आसीद् अभ्यवृत्तम् । ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् । ता उपादधत् । ततो वा इदं “व्यौच्छत्” [तै० सं० ५. ३. ४. ७] इति । यद्वा हशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धौ । तथा हि । “इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत्” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इति प्रक्रम्य “प्रजाम एका रक्षत्यूर्जम् एका” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इत्यादिना प्रजारक्षणादिव्यापारपञ्चकविधानेन “ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपुषी” [तै० सं० ४. ३. ११. ५] इति मन्त्रोक्तव्यापारपञ्चकभेदेन वा “पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहाः” [तै० सं० ४. ३. ११. ४] इति पञ्चसंख्यानिर्दिष्टे नन्दादितिथ्यपेक्षया वा पञ्चोपसः प्रतिपादिताः । एतमेव भेदम् अपेक्ष्य

“आखितरासु चरति प्रविष्टा” [४] इत्यग्रे समान्नास्यते । तासां मध्ये एकाष्टकासंबन्धिन्धुषाः प्रथमा सर्वत्रानुगमनात् प्रधानभूता सा व्युवासेति । सा तादृगुपोयुक्ता एकाष्टका यमे पितृणाम् अधिपतौ विषये धेनुः प्रीणयित्री अभवत् । अत्र एकाष्टकातिथेः पित्र्यकर्मणि अक्षयफलसाधनत्वेन धेनुत्वव्यपदेशः । अत एव अन्यत्रान्नायते । “एकाष्टकां पश्यत दोहमानाम् अन्नं मांसवद् घृतवत् स्वधावत्” इति । सा एकाष्टका धेनुः नः अस्माकं पयस्वती पयउपलक्षितभोग्यवस्तुयुक्ता सती उत्तरामुत्तरां सामाम् । ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ उपर्युपरिभाविषु सर्वेषु वत्सरेषु दुहाम् अभिमतफलं दुग्धाम् । ॥ उत्तरामुत्तराम् इति । “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् । “अनुदात्तं च” इति आग्नेडितानुदात्तत्वम् । दुहाम् इति । दुह प्रपूरणे । स्वरितेष्वाद् आत्मनेपदम् । “लोढि लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥

द्वितीया ॥

यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमुपायतीम् ।

संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥ २ ॥

याम् । देवाः । प्रतिनन्दन्ति । रात्रिम् । धेनुम् । उपऽआयतीम् ।

सुमऽवत्सरस्य । या । पत्नी । सा । नः । अस्तु । सुमङ्गली ॥ २ ॥

याम् एकाष्टकासंबन्धिनीं रात्रिम् । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति छीवभावश्छान्दसः ॥ धेनुम् उक्तप्रकारेण धेनुरूपाम् उपायतीम् समीपम् आगच्छन्तीं दृष्ट्वा देवाः हविर्भुजः प्रतिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । ॥ उपायतीम् इति । उपाहपूर्वाद् एतेर्लटः शत्रादेशः । “इणो यण्” इति यण् । “उगितश्च” इति डीप् । “शतुरनुमो नद्यजादी” इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ या एकाष्टका संवत्सरस्य तदात्मकस्य कालस्य पत्नी जाया । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यद् एकाष्टका । एतस्यां वा एष एतां रात्रिं वसति” [नै० सं० ७, ४, ८, १] इ-

१ ङे नन्दति

1 S' Kd insert another या after कालस्य

राज्ञो रात्रौ आरात्रिकविधाने “यां देवाः प्रतिनन्दन्ति” [२] इत्येषा रात्रिदेवतावाहने विनियुक्ता । “संवत्सरस्य प्रतिमाम्” [३] इत्येषा च पिष्टमय्या रात्रिप्रतिकृतेरुपवेशने विनियुक्ता । तद् उक्तं परिशिष्टे । “अथातः पिष्टरात्र्याः कल्पं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य “यां देवाः प्रतिनन्दन्तीति रात्रिम् आवाहयेत् । संवत्सरस्य प्रतिमाम् इति “पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्मुखीम् उपवेशयेत्” [प० ६. १] इति ॥

तत्रैव रात्र्युपस्थाने “आ मा पुष्टे च पोषे च” इत्येता विनियुक्ताः । तद् उक्तं तत्रैव । “आ मा पुष्टे च पोषेत्येताभिरुपस्थाय” इति [प० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रथमा ह व्युवास्त सा धेनुरभवद् यमे ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा । ह । वि । उवास्त । सा । धेनुः । अभवत् । यमे ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा ह सृष्ट्यादौ उत्पन्ना सत्त्वेष्टा एकाष्टकासंवन्धिनी आद्या उपाः व्युवास्त तमोव्युदसनं कृतवती । ॥ विपूवो वसिर्वर्जने वर्तते ॥ । सृष्टेः प्राक् अहोरात्रविभागशून्यं कालं तद्युक्तम् अकरोद् इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे । “न वा इदं दिवा न नक्तम् आसीद् अव्यवृत्तम् । ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् । ता उपादधत । ततो वा इदं “व्यौच्छत्” [तै० सं० ५. ३. ४. ७] इति । यद्वा हशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धौ । तथा हि । “इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत्” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इति प्रक्रम्य “प्रजाम् एका रक्षत्यूर्जम् एका” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इत्यादिना प्रजारक्षणादिव्यापारपञ्चकविधानेन “ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपुषी” [तै० सं० ४. ३. ११. ५] इति मन्त्रोक्तव्यापारपञ्चकभेदेन वा “पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहाः” [तै० सं० ४. ३. ११. ४] इति पञ्चसंख्यानिर्दिष्टे नन्दादितिथ्यपेक्षया वा पञ्चोपसः प्रतिपादिताः । एतमेव भेदम् अपेक्ष्य

च्छब्दार्थम् आह । या उपाः प्रथमा प्रागुक्तप्रकारेण सृष्ट्यादौ उत्पन्ना सती व्यौच्छत् तमोनिरसनं कृतवती । ॥ उच्छी विवासे ॥ । से-
यम् एकाष्टका उपाः आसु परिदृश्यमानासु [इतरासु] अन्यासु उपःसु
प्रविष्टा अनुगता सती चरति वर्तते उदेति । श्रूयते हि । “एका सती
बहुधोषो व्युच्छसि” [तै० सं० ४, ३, ११, ५] इति । ॥ मपूर्वाद्
विशेः कर्तरि निष्ठा । व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । यद्वा
प्रविष्टा सूर्येणानुप्रविष्टा । ॥ कर्मणि क्तः । “गतिरनन्तरः” इति ग-
तेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । अस्माम् उक्तलक्षणायाम् उपसि अन्तः मध्ये
महान्तः अपरिमिताः महिमानः माहात्म्यविशेषाः । वर्तन्त इति शेषः ।
यद्वा महिमानः महत्त्वोपेताः महान्तः मुख्याः सूर्यसोमादयः अस्माम् अ-
नार्वर्तन्ते । सूर्यादय एतदधीनाः प्रकाशन्त इत्यर्थः । “अप एनां महि-
मानः सचन्ते” [तै० सं० ४, ३, ११, १] इति श्रुतेः ॥ वधूः सूर्यस्य जा-
या उपाः । “सूर्यपत्नी विचरतः प्रजावती” इति [तै० सं० ४, ३, ११, १]
श्रुत्यन्तरात् । नवगतं नवम् अभिनवं प्रतिदिवसम् उद्यन्तां सूर्यं तदविना-
भावेन गच्छतीति नवम् अभिनवम् उत्पद्यमानं प्राणिजातं गच्छति व्या-
प्नोतीति वा नवगतं । यद्वा प्रतिदिनम् उत्पद्यमानमपि नवम् अभिन-
वम् उक्तृष्टम् एकविधं रूपं गच्छतीति नवगतं । तथा च मन्त्रवर्णः ।
“पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णम् अभि शुम्भमाना” [ऋ० १,
९२, १०] इति । अथवा नवधा विभक्तान् अहर्भागान् प्रातरादीन् ग-
च्छतीति नवगतं । ते च भागाः प्रातःसंगवमध्याह्नापराहसायाह्नाख्याः
पञ्च तदन्तरालकालाश्च चत्वारः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके प्रातरादीन् प्र-
स्तुत्य “समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यक्षीलानि । तानि
नव” [तै० ब्रा० १, ५, ३, ४] इति । स्मर्यते च ।

प्रातरातः संगवश्च रुग्णो मध्याह्नसंतपौ ।

अपराहं खनिः सायं नवधा भिद्यते त्वहः ।

इति । ॥ नवपूर्वाद् गमेः क्तिप् । “गमः कौ” इत्यनुनासिकलोपः ।

“ह्रस्वस्य पिति कृतिः” इति तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । ए-

ति । सा एकाष्टका नः अस्मान् उद्दिश्य सुमङ्गली शोभनमङ्गलयुक्ता
अस्तु भवतु । ॥ शोभनं मङ्गलं यस्या इति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्”
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “सुमङ्गलभेषजाच्च” इति विहितस्य ङीपः उ-
दात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां रात्र्युपास्महे ।

सा न आयुष्मतीं प्रजां रायसोषेण सं सृज ॥ ३ ॥

संवत्सरस्य । प्रतिमाम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपऽआस्महे ।

सा । नः । आयुष्मतीम् । प्रजाम् । रायः । सोषेण । सम । सृज ॥ ३ ॥

हे रात्रि संवत्सरस्य प्रतिमाम् प्रतिकृतिरूपाम् प्रतिनिधित्वेन निर्मायत
इति प्रतिमा । ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् ॥ यां त्वा त्वाम्
उपास्महे सेवामहे । ॥ आस उपवेशने । अदादित्वात् शपो लु-
क् ॥ सा त्वम् नः अस्माकं प्रजाम् पुत्रपौत्रादिरूपाम् आयुष्म-
तीम् चिरकालजीवनवतीं कुर्वती सती रायः धनस्य गवादिलक्षणस्य सोषे-
ण पुष्ट्या सं सृज संयोजय । ॥ “षष्ठ्याः पतिपुत्र” इति रायो
विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छद्दास्वितरासु चरति प्रविष्टा ।

महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूजिगाय नवगज्जनित्री ॥ ४ ॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । व्यौच्छद्दास्वितरासु । चरति । प्रविष्टा । च-
रति । प्रविष्टा ।

महान्तः । अस्याम् । महिमानः । अन्तः । वधूः । जिगाय । नवऽङ्गात् ।
जनित्री ॥ ४ ॥

इयमेव अद्यतनी एकाष्टकालक्षणा सा प्रथमम् उत्पन्ना उपाः । अ-
नेन तादान्म्यप्रतिपादनेन अस्या अतिशयितमहत्त्वम् उक्तं भवति । त-

पष्ठी ॥

इडायास्पृष्टं घृतवत् सरीसृपं जातवेदः प्रति हव्या गृभाय ।

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि रन्तिरस्तु ॥ ६ ॥

इडायाः । पदम् । घृतवत् । सरीसृपम् । जातवेदः । प्रति । हव्या । गृभाय ।

ये । ग्राम्याः । पशवः । विश्वरूपाः । तेषाम् । सप्तानाम् । मयि । रन्तिः ।

अस्तु ॥ ६ ॥

इडायाः । गोनामैतत् । “इला धेनुः सहवासा न आगात्” इत्यादिश्रुतेः । ॥ “इलाया वा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ । त-

स्याः पदम् पादः घृतवत् घृतोपेतम् । “सा यत्रयत्र न्यक्रामत् ततो घृतम् अपीड्यत” [तै० सं० २, ६, ७, १] इति श्रुतेः । सरीसृपम् अत्यर्थं सर्पत् । ॥ स्पृष्टेर्दुग्गन्तात् पचाद्यच् । “न धातुलोप आर्धधातुके”

इति लघूपधगुणप्रतिषेधः ॥ । इडापदात्मना भावितं पशोर्दक्षिणं पादम् हव्या हव्यानि धानाकरम्भादीनि हवींषि च । ॥ शेलोपः ॥ । हे

जातवेदः जातानां वेदितरग्रे प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । ॥ “हलः

श्रः शानञ्छौ” [“छन्दसि शायजपि”] इति श्रः शायजादेशः । “ह-

ग्रहोर्भः” इति भः ॥ । गृहीतहविषस्तव प्रसादाद् ग्राम्याः ग्रामे

भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्राख्या विश्वरूपाः नानाकारा ये पशवः सन्ति

तेषाम् उक्तानां सप्तानां पशूनां रन्तिः प्रीतिः मयि चास्तु । ततः समृद्धि-

र्भवतु इत्यर्थः । ॥ रमेः क्तिनि अनुनासिकलोपाभावश्छान्दसः ॥

सप्तमी ॥

आ मां पुष्टे च पोषे च रात्रिं देवानां सुमन्तो स्याम ।

पूर्णा दैवै परा पत सुपूर्णा पुनरा पत ।

सर्वान् यज्ञान्तंभुञ्जतीपमूर्जं न आ भर ॥ ७ ॥

१ So we with ABBB BDKK RSP P JV. २ This is the reading of A B D R S P J. B corrects to दधि. K दधि, but recognises द्ये as a variant. V दधि. The *Vaidna*: द्ये (II. 5). ३ K K V युनात्सं. We with B S P P J S.

बन्धूता उषाः जनित्री जनानां प्रकाशप्रदानेन साधु जनयित्री सती जि-
गाय जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । ॥ जयतेर्लिटि “सन्लिटोर्जेः” इ-
त्यभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । जनित्रीति । जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि वृ-
न् । “बहुलम् अन्यत्रापि” इति णिलोपः ॥

पञ्चमी ॥

वानस्पत्या आवाणो घोषमक्रत हविष्कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५ ॥

वानस्पत्याः । आवाणः । घोषम् । अक्रत । हविः । कृण्वन्तः । परिवत्स-
त्तरीणम् ।

एकऽअष्टके । सुऽप्रजसः । सुऽवीराः । वयम् । स्याम् । पतयः । रयी-
णाम् ॥ ५ ॥

हे एकाष्टके त्वदर्थं वानस्पत्याः वनस्पतिविकाराः उलूखलमुसलाद-
यः । ॥ “पत्युत्तरपदाण्यः” ॥ । आवाणः हृषदुपलादयः परि-
वत्सरीणम् संबत्सरेण निर्वृत्तम् । ॥ “संपरिपूर्वात् ख च” इति नि-
र्वृत्तापे खप्रत्ययः ॥ । ईदृशं हविः धानाकरम्भचरुपुरोडाशादिकं कृ-
ण्वन्तः अवहननपेषणादिद्वारा उत्पादयन्तः घोषम् प्रीतिकरं शब्दम् अ-
क्रत अकृपत । ॥ कृजो लुङि आत्मनेपदे “मन्ते घस” इति ह्ये-
र्लुक् ॥ । हे एकाष्टके एका चासावष्टका एकाष्टका । ॥ “द्विक्स्थे सं-
ज्ञायाम्” इति समासः । “अष्टका पितृदेवत्ये” इति इत्वाभावः ॥ । त्व-
दनुग्रहाद् वयं सुप्रजसः शोभनपुत्रपौत्रादियुक्ताः । ॥ “नित्यम् अ-
सिच् प्रजामेधयोः” इत्यसिच् समासान्तः ॥ । सुवीराः । ॥ वि-
विधम् ईरयन्ति शत्रून् इति वीरा भृत्याः । वीरो वीरयत्यभिधान [नि०
१.७] इति निरुक्तम् । वीर विक्रान्तौ । इत्यस्माद् वा पचाद्यच् । बहु-
धीहौ “वीरवीर्यौ च” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । सुभृत्याः सन्तो
रयीणाम् धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । ॥ “नाम् अन्य-
तरस्याम्” इति नाम उदात्तत्वम् ॥

आ । अयम् । अगन् । समऽवत्तरः । पतिः । एकऽअष्टके । तव ।

सा । नः । आयुष्मतीम् । प्रजाम् । रायः । पोषेण । सम । सृज ॥ ८ ॥

हे एकाष्टके तव पतिः अयं संवत्सरः आगन् आगतः । संवत्सरस्य पतित्वं प्राग् उक्तम् ॥ सा त्वं पत्या सहिता नः अस्माकं प्रजाम् पुत्रपौत्रादिलक्षणाम् आयुष्मतीं कुर्वती रायः धनस्य पोषेण सं सृज संयोजय ॥

नवमी ॥

ऋतून् यज ऋतुपतीनार्तवानुत हायनान् ।

समाः संवत्सरान् मासान् भूतस्य पतये यजे ॥ ९ ॥

ऋतून् । यजे । ऋतुऽपतीन् । आर्तवान् । उत । हायनान् ।

समाः । समऽवत्सरान् । मासान् । भूतस्य । पतये । यजे ॥ ९ ॥

ऋतून् वसन्तादीन् यजे हविषा प्रीणयामि ॥ ऋतुपतीन् तेषाम् ऋतूनाम् अधिष्ठातृन् अग्न्यादीन् देवांश्च । यजे इति सर्वत्र संबन्धः ॥ आर्तवान् ऋतवयवान् अन्यान् अनुक्तान् कलाकाष्ठादीन् कालविशेषान् । ॥ “ऋतोरण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ उत अपि च हायनान् समाः संवत्सरान् । इत्येते शब्दा यद्यपि समानार्थास्तथापि अत्र हायनशब्देन संवत्सरसंबन्धिनः अहोरात्रा लक्ष्यन्ते । ॥ जहति जिहते वा भावान् इति हायनाः । “हृश्च मीहिकालयोः” इति ल्युट् ॥ समाशब्देन समप्रविभक्ताश्चतुर्विंशतिसंख्याका अर्धमासाः । तान् संवत्सरान् द्वादशमासात्मकान् मासान् चैत्राद्यान् द्वादशसंख्याकान् यज इति संबन्धः ॥ भूतस्य सद्भावं प्राप्तस्य चराचरात्मकस्य जगतः पतये यः पतिरन्तर्यामी अनवच्छिन्नकालात्मकः तस्मै । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ तं भूतपतिं च यजे हविषा प्रीणयामि । यद्वा । ॥ भूतस्य पतय इति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ भूतपतिप्रीणनाय ऋत्वादीन् यज इति संबन्धः ॥

आ । मा । पुष्टे । च । पोषे । च । रात्रि । देवानाम् । सुऽमृतौ । स्याम् ।
 पूर्णा । देवे । परा । पत । सुऽपूर्णा । पुनः । आ । पत ।
 सर्वान् । यज्ञान् । समऽभुञ्जती । इषम् । ऊर्जम् । नः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे रात्रि मा मां पुष्टे समृद्धे धने पोषे पुत्रपौत्रादिसमृद्धौ । ॥ प-
 रस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । आ [इति] उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहा-
 रः ॥ आ स्यापय ॥ त्वत्प्रसादाद् वयं च देवानाम् इन्द्रादीनां
 सुमृतौ कल्याण्यां बुद्धौ स्याम भवेम ॥ हे देवि* होमसाधनभूते त्वं पू-
 र्णा हविर्भिः पूरिता सती परा पत परागच्छ । यष्टव्यान् देवान् प्रति
 गच्छ ॥ ततः सुपूर्णा अभिमतफलैः परिपूर्णा सती पुनरा पत अस्मान्
 आगच्छ । ॥ पतू गतौ । पूर्णेति । पृ पालनपूरणयोः इत्यस्मात्
 ण्यन्तात् “वा दान्तशान्तपूर्णदस्त[स्पष्ट]च्छन्नज्ञताः” इति इडभावो णि-
 लुक् च निपात्यते । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्तम । “रदाभ्याम्”
 इति नत्वम् । सुपूर्णेति । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वर-
 त्वम् ॥ सर्वान् यज्ञान् यष्टव्यान् । ॥ “यजयाच” इत्यादिना
 कर्मणि नङ् प्रत्ययः ॥ संभुञ्जती हविषा सम्यक् पालयन्ती प्रीण-
 यन्ती । ॥ भुजेः पालनार्थाद् आत्मनेपदाभावे शतृप्रत्ययः । “शतुर-
 नुमः” इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ ईदृशी सती देवेभ्यः सकाशाद्
 इषम् अन्नम् ऊर्जम् बलं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ पूर्णा
 दर्वीति पृथग्रहणात् “ग्रहणम् आ ग्रहणाद्” [कौ० १, ८] इति न्या-
 यात् विनियोगविषये “आ मा पुष्टे च” इत्येकावसाना षट् । पञ्च-
 पटलिकायां तु व्यवसाना एकैव षट् इत्युक्तम् ॥

अष्टमी ॥

आयर्मग्नसंयत्तुरः पतिरेकाष्टके त्वं ।

सा न आयुष्मती मृजां रायस्पोषेण सं सृज ॥ ८ ॥

1 So we with P P J. K adopts Sayana's version.

1 S' Kal पृथक् for पृथग्रहणम्. The पृथग्रहणम् referred to is in the *Sūtra* quoted in the introduction to this hymn.

थाविधा वयं देवान् यजे । ॥ व्यत्ययेन एकवचनम् ॥ । य-
जामहे प्रीणयामः । ॥ जुह्वत इति । जुहोतेर्लटः शत्रादेशे “ना-
भ्यस्ताच्छतुः” इति नुस्मृतिषेधः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्त-
त्वम् ॥ । तेषां देवानाम् अनुग्रहाद् वयम् अलुभ्यतः गार्ध्यम् अ-
कुर्वाणाः संपूर्णाः सन्तः । ॥ लुभ गार्ध्ये । दिवादित्वात् श्यन् ।
“अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥ । यद्वा गृहविशेष-
णम् । अलुभ्यतः गार्ध्यरहितान् । काम्यमानसकलवस्तुसमेतान् इत्यर्थः ।
गोमतः । ॥ भून्नि मनुप् ॥ । बहुभिर्गोभिर्युक्तान् [गृहान्] उ-
प । ॥ क्रियाध्याहारः ॥ । उपेत्य सं विशेषेण सुखेन निवसेम ॥

द्वादशी ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमान्मिन्द्रम् ।

तेन देवा व्यसहन्त शत्रून् हन्ता दस्यूनामभवच्छचीपतिः ॥ १२ ॥

एकैऽअष्टका । तपसा । तप्यमाना । जजान । गर्भम् । महिमानम् । इन्द्रम् ।
तेन । देवाः । वि । असहन्त । शत्रून् । हन्ता । दस्यूनाम् । अभवत् । श-
चीऽपतिः ॥ १२ ॥

एकाष्टका माघकृष्णाष्टमीत्युक्तम् । सा देवतात्वेन स्तूयते । तपसा त-
प्यमाना । ॥ व्यत्ययेन कर्मणि तृतीया । “तपस्तपःकर्मकस्यैव” इति
कर्मवद्भावाद् यगात्मनेपदे । “अदुपदेशाल्लसार्धाधातुकम्” [इति] अनुदात्त-
त्वेन यक उदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः ॥ । यद्वा । ॥ तप ऐश्वर्ये ।
दिवादिः आत्मनेपदी । श्यनो नित्वाद् औद्युदात्तत्वम् ॥ । सर्वस्य
ईशाना एकाष्टका तपसा संतापकरेण पुत्रार्थेन कर्मणा गर्भम् गर्भभूतं
महिमानम् महत्त्वोपेतम् इन्द्रं जजान जनयामास । यद्वा गर्भं गरणीयं
स्तुत्यं वन्दनीयम् । ॥ गृ शब्दे । अर्तिगृभ्यां भन् [उ० ३, १५२]
इति भन् प्रत्ययः ॥ । गर्भस्यैव अदृश्यं वा । ॥ गृ निगरणे ।

१ B K A S V व्यसहन्त We with K D R २ P पृक् We with P J K

1 S' Kd सतस्तान् for सन्त 2 S' Kd घृ for गृ

दशमी ॥

ऋतुभ्यः^१ धातवेभ्यो माञ्च्यः संवत्सरेभ्यः ।

धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ १० ॥

ऋतुऽभ्यः । त्वा । आर्तवेभ्यः । मातऽभ्यः । समऽवत्सरेभ्यः ।

धात्रे । विऽधात्रे । समऽऋधे । भूतस्य । पतये । यजे ॥ १० ॥

हे एकाष्टके त्वा त्वाम ऋतुभ्यः वसन्तादिभ्यः तत्प्रीत्यर्थम् । यजे इत्यनु-
पङ्गः । एवम् आर्तवेभ्यः ऋतुसंवन्धिभ्यः अहोरात्रादिभ्यः । त्वा यजे इ-
ति सर्वमन्तेषु अनुपङ्गः । माञ्च्यः मासेभ्यः । ॥ “पद्मोमास्”
इत्यादिना मासशब्दस्य मास् इत्यादेशः । “स्ववस्वतवस्मासुपसा च त
इत्यते छन्दसि” इति सकारस्य तत्वम् ॥ संवसन्त्यस्मिन्निति संव-
त्सरः । ॥ संपूर्वाद् वसेरौणादिकः सरग्रत्ययः । “सस्यार्धधातुके”
इति तत्वम् । तेभ्यः [धात्रे] धाता धारयिता एतन्नामको देवः
तस्मै विधात्रे सर्वस्य निर्मात्रे देवाय समृधे समर्धयित्रे एतन्नाम्ने देवा-
य । ॥ वृधु वृद्धौ । संपूर्वाद् अस्मात् किप् ॥ भूतस्य पतये
उक्तलक्षणाय देवाय । ॥ “पृथीयुक्तच्छन्दसि वा” इति पतिशब्दस्य
धिसंज्ञायां “घेर्ङिति” इति गुणः ॥ [यजे हविषा प्रीणयामि] ॥

एकादशी ॥

इडया जुह्वतो वयं देवान् घृतवता यजे ।

गृहानलुभ्यतो वयं सं विशेमोप् गोमंतः ॥ ११ ॥

इडया । जुह्वतः । वयम् । देवान् । घृतऽवता । यजे ।

गृहान् । अलुभ्यतः । वयम् । सम् । विशेम् । उप । गोऽमंतः ॥ ११ ॥

इडया । गोनामैतत् । तदुपलक्षितेन मांसादिरूपेण हविषा घृतवता
उपस्तरणाभिपारणार्थपृतयुक्तेन जुह्वतः होमं कुर्वन्तः अग्नौ हविः प्रक्षिप-
न्तः । ॥ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति कर्मणि तृतीया ॥ त-

१ So all our MSS and Vaidikas

1 S' Kd मासेभ्यसां च. 2 S Kd omit वि. 3 S' Kd तदुक्तलक्षि.

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “मुञ्चामि त्वा” इति प्रथमसूक्ते-
न बालग्रहरोगे निरन्तरस्त्रीसंगतिजनितयक्ष्मणि च पूतिगन्धमत्स्यसहितम्
ओदनम् अभिमन्त्र्य भोजनकाले व्याधितम् आशयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन अरण्यतिलैधज्वालितोदपात्रेण उपःकाले [अरण्ये]
गृहे वा व्याधितम् अवसिञ्चेत् मार्जयेत् आर्चामयेच्च ॥

तथा अरण्यशणारण्यगोमयचित्स्यादिशान्तौषधिभिः प्रत्येकं प्रज्वालितेनो-
दकेन उपःकाले व्याधितस्य अवसेकमार्जनाचमनानि कुर्यात् ॥

तथा सर्वव्याधिनिवृत्तये च अनेन सूक्तेन व्याधितम् उपस्पृश्य अभि-
मन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वेति [ग्राम्ये] पूतिशफरीभिरोदनम् अरण्ये
तिलशणगोमयशान्ताज्वालेनावनक्षत्रेवसिञ्चति” [कौ० ४, ३] इति ॥ शा-
न्ता ओषधयश्चित्तिः प्रायश्चित्तिरित्येवमाद्याः सूत्रकृतोक्ताः [कौ० १, ८] ॥

अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य “ओषधिवनस्पतीनाम्
अनुक्तान्यप्रतिपिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” [कौ० ४, ८] इत्यादि-
ना यत्रयत्र सूत्रकृता विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा क्रमुमध्ये व्याधितस्य यजमानस्य भैषज्येऽपि एतत् सूक्तम् । तथा
च वैताने । “अथ भैषज्याय यजमानम् ‘अक्षीभ्यां ते’ [२, ३३] ‘मुञ्चा-
मि त्वा’ [३, ११] ‘उत देवाः’” [४, १३] इति [वै० ७, ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मुञ्चामि॑ त्वा ह॒विषा जी॒र्वनाय॑ कर्म॒ज्ञातय॑क्ष्मादु॒त रा॒जय॑क्ष्मात् ।

ग्राहि॑र्जग्राह॒ यद्ये॒तदे॒नं त॒स्यां इन्द्रा॑ग्नी॒ प्र मु॑मुक्तमे॒नम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि॑ । त्वा । ह॒विषा । जी॒र्वनाय॑ । कर्म । अ॒ज्ञातय॑क्ष्मात् । उ॒त ।

रा॒जय॑क्ष्मात् ।

ग्राहिः । जग्राह॑ । यदि॑ । ए॒तत् । ए॒नम् । त॒स्यां । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । प्र ।

मुमु॑क्तम् । ए॒नम् ॥ १ ॥

अस्माद् वा भन् ॥ । एवंभूतम् इन्द्रम् ईशितारम् आदित्यं ज-
जान जनयामास प्राकाशयत् ॥ तेन उक्तलक्षणेन इन्द्रेण देवाः शत्रून्
शातयितृन् असुरान् व्यसहन्त विशेपेण अभ्यभवन् ॥ स च इन्द्रः शचीप-
तिः शच्या देव्याः पतिः । यद्वा शचीति कर्मनाम । शचीनां कर्मणा पतिः
स्वामी दस्यूनाम् उपक्षपयितृणां हन्ता अभवत् घातको भवतु । ॥ श-
चीपतिरिति । वनस्पत्यादिनाद् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्रयोदशी ॥

इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे दुहितासि प्रजापतेः ।

कामान्स्माकं पूरय प्रति गृहाहि नो हविः ॥ १३ ॥

इन्द्रऽपुत्रे । सोमऽपुत्रे । दुहिता । अ॒सि । प्र॒जाऽप॑तेः ।

कामान् । अ॒स्माक॑म् । पू॒रय॑ । प्र॒ति । गृ॒हाहि॑ । नः । ह॒विः ॥ १३ ॥

हे इन्द्रपुत्रे उक्तरीत्या इन्द्रः पुत्रो यस्यास्तादृशि हे सोमपुत्रे सोमः
पुत्रो यस्यास्तथाविधे । “यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिम्” [२] इति रात्र्ये-
काष्टकयोर्भेदव्यवहाराद् रात्रौ चन्द्रस्य प्रकाशस्य उपलब्धेश्च पुत्रत्वोपचा-
रः । यद्वा गवामयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे एकाष्टकाया सोमस्य क्रयणात् पु-
त्रत्वोपचारः । श्रूयते हि । गवामयनदीक्षां प्रस्तुत्य “तेषाम् एकाष्टका-
यां क्रयः संपद्यते” [तै० सं० ७. ४. ८. २] इति । ईदृशि हे एकाष्टके
त्वं प्रजापतेः प्रजानां देवानां मनुष्यादीनां स्रष्टुः दुहितासि पुत्री भवसि ॥
तथाविधा त्वम् अस्माकं कामान् काम्यमानान् प्रजापत्यादीन् अर्थान् पू-
रय समृद्धान् कुरु । तदर्थं नः अस्मदीयं हविः प्रति गृहाहि प्रतिगृहा-
ण स्वीकुरु । ॥ ग्रहेलौटि सिपो हिरादेशः । “हलः श्रः शान-
ज्झी” इति शानजादेशो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । “वा छन्दसि” इति
हेः पितृत्वेन छिन्नस्य निवर्तनात् “ई हल्यघोः” इति ईत्वमपि न
भवति ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

द्वितीयोनुवाकः समाप्तः ॥

तृतीयेनुवाके षड् सूक्तानि । तत्र “मुञ्चामि त्वा” इति प्रथमसूक्ते-
न बालग्रहरोगे निरन्तरस्त्रीसंगतिजनितयक्ष्मणि च पूतिगन्धमत्स्यसहितम्
ओदनम् अभिमन्त्र्य भोजनकाले व्याधितम् आशयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन अरण्यतिलैधज्वालितोदपात्रेण उपःकाले [अरण्ये]
गृहे वा व्याधितम् अवसिञ्चेत् मार्जयेत् आर्चामयेच्च ॥

तथा अरण्यशणारण्यगोमयचित्स्यादिशान्तौषधिभिः प्रत्येकं प्रज्वालितेनो-
दकेन उपःकाले व्याधितस्य अवसेकमार्जनान्चमनानि कुर्यात् ॥

तथा सर्वव्याधिनिवृत्तये च अनेन सूक्तेन व्याधितम् उपस्पृश्य अभि-
मन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वेति [ग्राम्ये] पूतिशफरीभिरोदनम् अरण्ये
तिलशणगोमयशान्ताज्वालेनावनक्षत्रेवसिञ्चति” [कौ० ४. ३] इति ॥ शा-
न्ता ओषधयश्चित्तिः प्रायश्चित्तिरित्येवमाद्याः सूत्रकृतोक्ताः [कौ० १. ८] ॥

अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य “ओषधिवनस्पतीनाम्
अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” [कौ० ४. ८] इत्यादि-
ना यत्रयत्र सूत्रकृता विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा क्रतुमध्ये व्याधितस्य यजमानस्य भैषज्येऽपि एतत् सूक्तम् । तथा
च वैताने । “अथ भैषज्याय यजमानम् ‘अक्षीभ्यां ते’ [२. ३३] ‘मुञ्चा-
मि त्वा’ [३. ११] ‘उत देवाः’” [४. १३] इति [वै० ७. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिर्जग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी म मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातयक्ष्मात् । उत ।

राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । म ।

मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

हे व्याधिग्रस्त त्वा त्वां हविषा अन्नेन अज्ञातयक्ष्मात् । अयम् एत-
त्संज्ञक इति अग्रज्ञातः शरीरगतो रोगः अज्ञातयक्ष्मः । यद्वा राजय-
क्ष्मव्यतिरिक्तः सर्वोपि रोगः अज्ञातयक्ष्मशब्दवाच्यः । तादृशाद् रोगाद्
मुञ्चामि विश्लेषयामि । ॥ यज पूजायाम् इत्यस्मात् अर्तिस्तुसुहुसृष्टृक्षि-
द्युभायार्वापदियक्षिनीभ्यो मन् [उ० १. १३७.] इति मन्त्रप्रत्ययान्तो यक्ष्मश-
ब्दः ॥ उत अपि च राजयक्ष्मात् यक्ष्माणां रोगाणां राजा क्षयरो-
गो राजयक्ष्मः । ॥ राजदन्तादिवाद् उपसर्जनस्य परनिपातः ॥ य-
द्वा राजा सोमः तं प्रथमं यो यक्ष्मो गृहीतवान् स राजयक्ष्मः । “रा-
जानं यक्ष्म आरद् इति तद् राजयक्ष्मस्य जन्म” [तै० सं० २. ५. ६,
५] इति श्रुतेः । तस्मादपि त्वा मुञ्चामि । किमर्थम् । जीवनाय जीवना-
र्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थम् इत्यर्थः । कैम् इति पूरणः ॥ तथा
ग्राहिः ग्रहणशीला पिशाची [यदि] एतत् इदानीम् एनम् बालकं ज-
ग्राह गृहीतवती तस्याः सकाशात् हे इन्द्राग्नी युवाम् एतं प्र मुमुक्तम्
प्रमोचयतम् । ॥ मुचेरद्धान्दसो विकरणस्य शुः ॥

द्वितीया ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।

तमा हुरामि निःकृतेरूपस्यादसौर्शमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्ति-
कम् । निऽइतः । एव ।

तम् । आ । हुरामि । निऽकृतेः । उपऽस्यात् । असौर्शम् । एनम् ।
शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि अयं व्याधिग्रस्तः क्षितायुः रोगेण क्षपितायुर्भवेत् । ॥ क्षि क्षये
इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । “निष्ठायाम् अप्यदर्थे” इति पर्युदस्तत्वाद् दीर्घा-

१ D निःकृते उप०. २ KS रूपमे०. We with ABB: BD KR SP PJ V. ३ So
ve with P PJ.

1 S' Kd व्याधितमस्त 2 S' Kd om वा. 3 S' Kd किमिति.

भावः ॥ । यदि वा परेतः अस्माह्लोकात् परागतो भवेत् । यदि च मृत्योः वैवस्वतस्य अन्तिकं नीतः नितरां प्राप्त एव भवति । ॥ उपायान्तरेण अशक्यानेयत्वम् एवकारेण द्योत्यते । परेतो नीत इत्युभयत्र एतेः कर्मणि निष्ठा । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । नीत इति । “स्वरितो वानुदात्ते पदादौ” इत्येकादेशः स्वर्यते ॥ । एवंभूतमपि तम् पुरुषं निर्ऋतेः मृत्योः उपस्थात् उपस्थानात् समीपात् आ हरामि इमं लोकम् आनयामि ॥ आहृत्य च एनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् अस्मार्पम् प्रबलं करोमि । ॥ सृ मीतिबलनयोः । द्यान्दसो लुङ् । पादादित्वात् “तिङ्तिङः” इति निघाताभावः ॥ ।

तृतीया ॥

सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषार्पमेनम् ।

इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽवीर्येण । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्पम् । एनम् ।

इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः । नयाति । अति । विश्वस्य । दुःऽदुरितस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण । सहस्रम् इति बहुनाम् । सहस्रम् अक्षीणि चक्षुषि दर्शन-
शक्तयो यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत् सहस्राक्षम् । ॥ “बहुव्रीहौ
सक्य्यक्ष्णोः” इति पच् समासान्तः ॥ । तेन शतवीर्येण । शत-
शब्दः अपरिमितवाची । शतसंख्याकानि श्रोत्रादीन्द्रियसंयन्धीनि वीर्याणि
श्रवणादिशक्तयः फलत्वेन यस्य सन्ति तादृशेन शतायुषा शतसंवत्सरपरि-
मितम् आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा अन्नादिना एनम्
व्याधिगृहीतं [मृत्योः सकाशाद् आहार्यम् आनैषम् । यथा इन्द्रः एनं
पुरुषं] शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् । ॥ “अत्यन्तसंयोगे” द्वि-
तीया ॥ । तावत्कालपर्यन्तं विश्वस्य कृत्स्नस्य दुरितस्य आयुर्भङ्गनि-
मित्तस्य पापस्य पारम् अवसानम् अति नयाति अतिनयेत् अतिक्राम-

येत् । तथा तम् इन्द्रं हविषा प्रीणयामि इति शेषः । ॥ नयातीति ।
नयतेल्लेति आडागमः ॥

चतुर्थी ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्धृतमु वसन्तान् ।

शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषाहार्धमेनम् ॥४॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊं इति ।
वसन्तान् ॥

शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हवि-
षा । आ । अहार्धम् । एनम् ॥ ४ ॥

हे रोगाद् विमुक्तं त्वं वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् शतं शरदः
शतसंख्याकान् शरदतून् जीव प्राणान् धारय ॥ तथा शतं हेमन्तान् हे-
मन्ततून् । ॥ उशब्दः समुच्चये ॥ शतं वसन्तांश्च वर्धमानः । जीव
इत्युभयत्र अनुषङ्गः । ॥ सर्वत्र “अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ॥ य-
द्यपि शतं शरद इत्यनेनैव शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्लभ्यम् तथापि हेम-
न्तवसन्तयोः पृथगुपादानं शीतोष्णवर्षत्वेन संवत्सरस्य त्रैविध्यप्रदर्शनार्थम् ।
अनेन आजीवनं तत्तद्वतुमयुक्तशीतोष्णादिकृतदुःखजातं मा भूद् इत्युक्तं
भवति । अत एव वर्धमान इति विशेषितम् ॥ तथा इन्द्रः अग्निः स-
विता सर्वस्य प्रेरकः बृहस्पतिश्च ते तव शतम् शतसंवत्सरपरिमितम् ।
आयुः कुर्वन्तु इति शेषः । शतायुषेत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

प्र विशतं प्राणापानावनद्धाहविष ब्रजम् ।

व्येन्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुर्तिरान्धृतम् ॥ ५ ॥

१ DR. R. हेमन्तान् We with A B K S V. २ B B व्येन्ये We with A D K K R
S V ३ A B °हुर्ति°. We with B D K K R S P P J V. ४ So we with A B D K
R S V R reads °रान्धृतम्

1 So S' Kd distinctly. 2 S' Kd °वृत्तमुपदु खजात.

प्र । विश्रुतम् । प्राणापानौ । अनुद्वाहौऽइव । व्रजम् ।

वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् । आहुः । इतरान् । शतम् ॥ ५ ॥

हे प्राणापानौ शरीरधारकौ युवां प्र विश्रुतम् । यक्ष्मगृहीतस्य शरीरम् इति शेषः । मन्त्रसामर्थ्येन निर्गतयोरपि पुनःप्रवेशाभिधानेन अनिर्गतयोस्तयोः कैमुतिकन्यायेन स्वैर्यं प्रार्थितं भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनद्वाहौ अनसः शकटस्य बोढारौ बलीवदौ व्रजम् स्वनिवासस्थानं गोष्ठमिव । ॥ “अनसि बहेः किवनसो डश्च” इति किप् । “चतुरनुहोराम उदात्तः” इत्यागमस्य आम उदात्तत्वम् । व्रजम् इति । व्रज गतौ इत्यस्माद् “गोचरसंचरवह्व्रज” इत्यादिना “हलश्च” इति प्राप्तिस्तस्य घञोपवादत्वेन घप्रत्ययान्तो [व्रजशब्दो] निपातितः । “अजिब्रज्योश्च” इति कुत्वाभावः ॥ अन्ये राजयक्ष्मव्यतिरिक्ता मृत्यवः मृतिहेतवो रोगादयः वि यन्तु विमुक्ता गच्छन्तु । तानेवाह । यान् इतरान् अन्यान् मृत्यून् शतम् शतसंख्याकान् आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः । शतम् इति अपरिमितनाम । तथैव प्राग् आम्नातम् । “मेमम् अन्ये मृत्यवो हिंसिषुः शतं ये” [२. २८. १] इति । शाखान्तरेपि “ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे” [तै० ब्रा० ३. १०. ८. २] इति । ॥ व्यन्य इति । संहितायाम् “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति अन्यशब्दस्य अकारः स्वर्यते ॥

पष्ठी ॥

इहैव स्तं प्राणापानौ मापं गातमितो युवम् ।

शरीरमस्याङ्गानि जरसे वहतं पुनः ॥ ६ ॥

इह । एव । स्तम् । प्राणापानौ । मा । अपं । गातम् । इतः । युवम् ।

शरीरम् । अस्य । अङ्गानि । जरसे । वहतम् । पुनः ॥ ६ ॥

हे प्राणापानौ युवाम् इहैव अस्मिन्नेव शरीरे [स्तम्] भवतम् । ॥ अ-

१ VK जयम्, recognising युवम् as a variant We with ABDKRSPJPV

२ So we with PJP K with S

येत् । तथा तस् इन्द्रं हविषा प्रीणयामि इति शेषः । ॥ नयातीति ।
नयतेल्लैटि आडागमः ॥

चतुर्थी ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्छतमु वसन्तान् ।

शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषार्हर्षमेनम् ॥४॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊं इति ।
वसन्तान् ॥

शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हवि-
षा । आ । अर्हार्हम् । एनम् ॥ ४ ॥

हे रोगाद् विमुक्तं त्वं वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् शतं शरदः
शतसंख्याकान् शरदतून् जीव प्राणान् धारय ॥ तथा शतं हेमन्तान् हे-
मन्ततून् । ॥ उशब्दः समुच्चये ॥ शतं वसन्तांश्च वर्धमानः । जीव
इत्युभयत्र अनुपङ्गः । ॥ सर्वत्र “अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ॥ य-
द्यपि शतं शरद इत्यनेनैव शतसंवात्सरपरिमितम् आयुर्लब्धम् तथापि हेम-
न्तवसन्तयोः पृथगुपादानं शीतोष्णवर्षत्वेन संवात्सरस्य त्रैविध्यप्रदर्शनार्थम् ।
अनेन आजीवनं तत्तदुक्तशीतोष्णादिकृतदुःखजातं मा भूद् इत्युक्तं
भवति । अत एव वर्धमान इति विशेषितम् ॥ तथा इन्द्रः अग्निः स-
विता सर्वस्य प्रेरकः बृहस्पतिश्च ते तव शतम् शतसंवात्सरपरिमितम् ।
आयुः कुर्वन्तु इति शेषः । शतायुषेत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

प्र विंशतं प्राणायानावनद्वाहाविव ब्रजम् ।

व्यन्ये यन्तु मृत्यवो यानादुरितरान्छतम् ॥ ५ ॥

१ DR. H. हेमन्तान्छतम्. We with A B K S V. २ B B व्यन्ये. We with A D K K R
S V. ३ A B दुरितम्. We with B D K K R S P P J V. ४ So we with A B D K
R S V. R reads रान्छतम्

1 So S' Kd distinctly. 2 S' Kd °छतसुखदुःखजात.

प्र । वि॒श॒त॒म् । प्रा॒णा॒पा॒नौ । अ॒न॒द्वा॒हौ॑ऽइ॒व । व्र॒ज॒म् ।

वि । अ॒न्ये । य॒न्तु । मृ॒त्य॒वः । या॒न् । आ॒हुः । इ॒तरा॒न् । श॒त॒म् ॥ ५ ॥

हे प्राणापानौ शरीरधारकौ युवां प्र विशतम् । यक्ष्मगृहीतस्य शरीरम् इति शेषः । मन्त्रसामर्थ्येन निर्गतयोरपि पुनः प्रवेशाभिधानेन अनिर्गतयोस्तयोः कैमुतिकन्यायेन स्वैर्ये प्रार्थितं भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनद्वाहौ अनसः शकटस्य योढारौ वलीवर्दी व्रजम् स्वनिवासस्थानं गोष्ठमिव । ॥ “अनसि वहेः क्विवनसो डश्च” इति किप् । “चतुरनुहोराम उदात्तः” इत्यागमस्य आम उदात्तत्वम् । व्रजम् इति । व्रजगतौ इत्यस्माद् “गोचरसंचरवह्व्रज०” इत्यादिना “हलश्च” इति प्राप्तस्य यजोपवादत्वेन यप्रत्ययान्तो [व्रजशब्दो] निपातितः । “अजिब्रज्योश्च” इति कुत्वाभावः ॥ ॥ अन्ये राजयक्ष्मव्यतिरिक्ता मृत्यवः मृतिहेतवो रोगादयः वि यन्तु विमुखा गच्छन्तु । तानेवाह । या॒न् इतरा॒न् अन्या॒न् मृ॒त्यून् श॒त॒म् श॒तसंख्या॒कान् आ॒हुः कथय॑न्ति अभिज्ञाः । श॒त॒म् इति अपरिमितनाम । तथैव प्राग् आच्चातम् । “मेमम् अन्ये मृत्यवो हिंसिषुः शतं ये” [२. २८. १] इति । शास्त्रान्तरेपि “ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे” [तै० ब्रा० ३. १०. ८. २] इति । ॥ व्यन्य इति । संहितायाम् “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति अन्यशब्दस्य अकारः स्वर्यते ॥

षष्ठी ॥

इ॒है॒व स्तं॑ प्रा॒णा॒पा॒नौ मा॒पं गा॒त॒मि॒तो यु॒व॒म् ।

शरी॒र॒म॒स्या॒ङ्गानि॑ ज॒र॒से॒ व॒ह॒तं पु॒नः॑ ॥ ६ ॥

इ॒ह । ए॒व । स्त॒म् । प्रा॒णा॒पा॒नौ । मा । अ॒पं । गा॒त॒म् । इ॒तः । यु॒व॒म् ।

शरी॒र॒म् । अ॒स्य॒ । अ॒ङ्गानि॑ । ज॒र॒से॒ । व॒ह॒तम् । पु॒नः॑ ॥ ६ ॥

हे प्राणापानौ युवाम् इहैव अस्मिन्नेव शरीरे [स्तम्] भवतम् । ॥ अ-

१ VK ज॒वम्, recognising यु॒वम् as a variant We with A B D K R S P P J V.

२ So we with P P J. K with S

स्तेल्लोँटि तसस्तम् । “असोरलोपः” इत्यकारलोपः ॥ इतः ज-
स्माच्छरीरात् जैवं शीघ्रम् अकाले माप गातम् मापगच्छतम् । ॥ ए-
तेर्माङ्गि लुङि “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ पुनःशब्दः त-
थै । किं तु अस्य व्याधितस्य शरीरम् अङ्गानि हस्तपादादीनि च जर-
से जरार्थम् । जरापर्यन्तम् इत्यर्थः । वहतम् धारयतम् । ॥ जरस
इति । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः ॥

सप्तमी ॥

जरायै त्वा परि ददामि जरायै नि धुवामि त्वा ।

जरा त्वा भद्रा नेष्ट व्यन्ये यन्तु मृत्यवो यान्नाहुरितरान्छतम् ॥ ७ ॥

जरायै । त्वा । परि । ददामि । जरायै । नि । धुवामि । त्वा ।

जरा । त्वा । भद्रा । नेष्ट । वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् । आहुः ।

इतरान् । शतम् ॥ ७ ॥

हे व्याधिविनिर्मुक्त त्वा त्वां जरायै परि ददामि । रक्षणार्थं दानं प-
रिदानम् । जरा अवसानपर्यन्तं त्वां यथा रक्षति तथा ददामीत्यर्थः ।
जीर्यन्ति अङ्गानि अस्याम् अवस्थायाम् इति जरा । ॥ जृष् वयोहा-
नौ । “विज्झिदादिभ्योङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ तथा त्वा त्वां ज-
रायै नि धुवामि जरापर्यन्तं नितरां प्रेरयामि । तावत्पर्यन्तं रोगादिभ्यः
पालयामि इत्यर्थः । ॥ धू विधूनने । तुदादिवात् शः । तस्य डिच्चा-
द् गुणाभावः ॥ सा जरा त्वा त्वां भद्रा भन्दनीयानि कल्याणा-
नि । ॥ शेलोपः ॥ नेष्ट नयतु प्रापयतु । ॥ छान्दसो
लुङ् । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि” इत्यङ्भावः ॥ व्यन्य इत्यादि
व्याख्यातम् ॥

अष्टमी ॥

अभि त्वा जरिमाहितं गामुक्ष्णमिव रज्ज्वा ।

१ B B व्यन्ये We with A D K K R S V २ D ० हुरितं ३ R ० रंछं. We with
A B D K K S V.

यत्त्वा मृत्युरभ्यर्धत्त जायमानं सुपाशया ।

तं ते सत्यस्य हस्ताभ्यामुदमुञ्चद् बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

अभि । त्वा । जरिमा । अहित । गाम् । उक्षणम् ऽइव । रज्वा ॥

यः । त्वा । मृत्युः । अभिऽअर्धत्त । जायमानम् । सुऽपाशया ।

तम् । ते । सत्यस्य । हस्ताभ्याम् । उत् । अमुञ्चत् । बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

हे व्याधिविनिर्मुक्त जरिमा जरा त्वा त्वाम् अभ्यहित वद्धं करो-
तु । ॥ अभिपूर्वो दधातिर्वन्धने वर्तते । “अश्वाभिधानीम् आद-
त्ते” [तै० सं० ५. १. २. १] इतिवत् । दधातेर्लुङ् । “स्वाध्वोरिच्च” इति
इत्थकिच्चे ॥ । किमिव । उक्षणम् उक्षाणम् । ॥ “वा षपूर्वस्य
निगमे” इति दीर्घाभावः ॥ । सेचनसमर्थं गां रज्ज्वेव । यो मृत्युः
त्वा त्वां जायमानम् उत्पद्यमानमेव अकाले सुपाशया शोभनः पाशो य-
स्याः सा । पाशशब्दो ग्रन्थिविशेषोपेतबलयाकाररज्ज्वग्रे प्रसिद्धः । यद्
आह आपस्तम्बः । “मौञ्जेन दाम्नान्यतरतः पाशेन” [आप० सू० २. ५. ४]
इति । तथाविधया रज्ज्वा अभ्यर्धत्त अवभात् ते तव संवन्धिन् तम् मृत्युपा-
शं सत्यस्य अविनाशिनो ब्रह्मणो हस्ताभ्यां बृहस्पतिः उदमुञ्चत् उन्मोचयतु ॥

इति तृतीयकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इहैव भुवाम्” इति प्रथमं सूक्तं वास्तोष्पत्यगणे पठितम् । सूत्रितं
हि । “इहैव भुवाम् [३. १२] एह यातु [६. ७३] यमो मृत्युः [६.
९३] सत्यं बृहत् [१२. १] इत्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि” इति [कौ० १.
८] । तेन गणेन नवशालावास्तुसंस्कारार्थं शालाभूमिं हलेन कर्षेत् ॥

तथा यत्रयत्र चतुर्गणी महाशान्तिः शान्त्युदकादौ प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र
अस्य विनियोगः ॥

तस्यामेव नवशालायां गर्तेषु उच्छ्रीयमाणस्यूणा अनेन सूक्तेन अभि-
मन्त्रयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि “इहैव भुवाम्” [१, २] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां

शालाभूमिं दृढां घट्टयेत् ॥

“ऋतेन स्थूणाम्” [६] इत्यनया ऋचा उच्छ्रितासु स्थूणासु घृताक्तं वं-
शम् आरोपयेत् ॥

नवगृहप्रवेशकाले “पूर्णं नारि” [८] इति ऋचा उदकुम्भसंहिता
पत्नीं गृहं प्रथमं प्रवेशयेत् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोन्नेः
“संभारम् आहरति । वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिम् आवपते” इति प्र-
क्रम्य “इहैव भुवाम् इति नीर्यमानाम् उच्छ्रीयमाणाम् अनुमन्त्रयते ।
“अभ्यज्य । ऋतेनेति मन्त्रोक्तम् । पूर्णं नारीत्युदकुम्भम् अग्निम् आदाय
“प्रपद्यन्ते । भुवाभ्यां हंहयति” इति [कौ० ५. ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इहैव भुवां नि मिनोमि शालां क्षेमं तिष्ठाति घृतमुक्षमाणा ।

तां त्वां शाले सर्ववीराः सुवीरा अरिष्टवीरा उप सं चरेम ॥ १ ॥

इह । एव । भुवाम् । नि । मिनोमि । शालाम् । क्षेमं । तिष्ठाति । घृ-
तम् । उक्षमाणा ।

ताम् । त्वा । शाले । सर्ववीराः । सुवीराः । अरिष्टवीराः । उप ।

सम् । चरेम ॥ १ ॥

इहैव अस्मिन्नेव प्रदेशे गृहे [शालां] भुवाम् स्थिरां नि मिनोमि
प्रक्षिपामि । स्थूणानिखननादिना करोमीत्यर्थः । ॥ दुमिञ् प्रक्षेप-
णे ॥ सा निमिता शाला घृतम् एतदुपलक्षितम् अभिमतफलम्
उक्षमाणा सिञ्चन्ती प्रयच्छन्ती क्षेमे क्षेमेण । ॥ तृतीयार्थे सप्त-
मी ॥ अत्र्यादिबाधराहित्येन तिष्ठाति तिष्ठतु । ॥ लेटि आ-
डागमः ॥ हे शाले ताम् तादृशीं त्वा त्वां सर्ववीराः अनेकपु-
त्राद्युपेताः सुवीराः शोभनगुणपुत्राद्युपेताः अरिष्टवीराः न रिष्टा अरि-

1 S Kd वास्तोष्पत्ये

2 S' Kd "वृष्टीदक्षि" for "वृष्टे । दक्षि"

3 S' Kd आवपतेति for

आवपत इति

4 S Kd मीर्यमाना

5 S' Kd "माणानुमन्त्रय".

ष्टा रोगादिरहिताः तादृशपुत्रादिसमेताः । अत्र बाहुत्यशोभनगुणत्वहिंसाराहित्यलक्षणगुणविशेषसंबन्धाय वीरशब्दस्य त्रिरावृत्तिः । एवंभूताः सन्तो वयम् उप सं चरेम व्यवहरेम ॥ ॐ सर्ववीरा इति । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या०” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते” इति वचनात् सर्वशब्दः “सर्वस्य सुपि” इत्याद्युदात्तः । सुवीरा इति । “वीरवीर्यौ च” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टवीरा इति । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या०” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे अरिष्टशब्दः “अव्यये नञ्कुनिपातानाम्” इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ॥

द्वितीया ॥

इहैव भुवा प्रति तिष्ठ शालेश्चावती गोमती सूनृतावती ।

ऊर्जस्वती धृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

इह । एव । भुवा । प्रति । तिष्ठ । शाले । अश्च । ऽवती । गो । ऽमती । सूनृता । ऽवती ।

ऊर्जस्वती । धृत । ऽवती । पयस्वती । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे शाले इहैव अस्मिन् देशे भुवा स्थिरा सती प्रति तिष्ठ वर्तस्व । कथंभूता । अश्चावती बहुभिरश्वैरुपेता । ॐ “मादुपधाया०” इति मनुषो वत्वम् । “मन्ते सोमाश्चेन्द्रिय०” इत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ गोमती बहुभिर्गोभिर्युक्ता सूनृतावती बहुभिः प्रियसत्त्ववाग्भिर्वालादीनां वाणीभिर्युक्ता ऊर्जस्वती प्रभूतान्वती । ॐ ऊर्जस्वतीति । ऊर्ज बलप्राणनयोः इत्यस्माद् असुन् ॥ तदन्ताद् मनुप् । “तसौ मत्वर्थे” इति भवेन पदत्वाभावाद् स्ताद्यभावः ॥ धृतवती बहुधृतयुक्ता पयस्वती बहुक्षीरा । ॐ सर्वत्र “भूमनिन्दाप्रशंसासु” इति भूमि मनुप् ॥ एवं बहुगुणा त्वम् अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सुभगत्वाय उच्छ्रयस्व [उद्गता] भव । उत्कृष्टा भवेत्यर्थः । ॐ “सुभग मन्ते” इति उद्गात्रादिषु पाठाद् अञ् । “सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते” इति उत्तरपदवृद्ध्यभावः ॥

तृतीया ॥

धरुण्यसि शाले बृहच्छन्दाः पूतिधान्या ।

आ त्वा वत्सो गमेदा कुमार आ धेनवः सायमास्यन्दमानाः ॥ ३ ॥

धरुणी । असि । शाले । बृहत्छन्दाः । पूतिधान्या ।

आ । त्वा । वत्सः । गमेत् । आ । कुमारः । आ । धेनवः । सायम् ।

आस्यन्दमानाः ॥ ३ ॥

हे शाले त्वं धरुणी भोगजातस्य धारयित्री असि भवसि । ३ “धा-
रेणिलुक् च” इति उन्नन् प्रत्ययः । ततो डीप् ३ । यद्वा धरुणा
धारकाः स्तम्भाः । प्रशस्तैः स्तम्भैरुपेता । ३ “छन्दसीवनिपौ” इति
मत्वर्थीय ईकारः । छान्दसः सोर्लुक् ३ ॥ तथा बृहच्छन्दाः प्रभूता-
च्छादना महद्भिश्छन्दोभिर्वदैरुपेता वा पूतिधान्या पूतिगन्धोपेतजीर्णधा-
न्ययुक्ता । बहुविधभोगदानादिनापि अक्षयधान्ययुक्ता इत्यर्थः । एवंभूतां
त्वा त्वां वत्सः । ३ जातावेकवचनम् ३ । आ गमेत् आगच्छ-
तु । ३ “लिङ्याशिष्यङ्” ३ । एवं कुमारः पुत्रादिः आ ग-
मेत् । अस्यां शालायां गावः स्त्रियश्च वत्सपुत्रादिसमेता भवन्तु इत्यर्थः ॥
तथा धेनवः दोग्ध्यो गावः सायम् सायंकाले आस्यन्दमानाः प्रसृतं पय
आस्रवन्त्यः आगच्छन्तु त्वाम् इति ॥

चतुर्थी ॥

इमां शालां सविता वायुरिन्द्रो बृहस्पतिर्नि मिनोतु प्रजानन् ।

उर्ध्वन्तूर्द्रां मरुतो घृतेन भगो नो राजा नि कृषिं तनोतु ॥ ४ ॥

इमाम् । शालाम् । सविता । वायुः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । नि । मिनो-
तु । प्रजानन् ॥

१ K K V °स्यन्दमाना We with A B D R S P P J. २ So we with P P J. Sáyana
has आस्यन्द°. ३ A B B r B D R K S P P J वृच्छ°. We with S K V. ४ B °न्ता
(-न्ता?); A D K R S P J V °न्ता; °न्ता° B P. We with K J V. ५ J इमाम् changed
to इमम्; P इमम् changed to इमाम्; P इमम्

1 S' Kd धरुण्या. 2 S' Kd om. प्र°. 3 S' प्रसृतं; Kd प्रसृतं.

उक्षेणु । उद्धौ । मरुतः । घृतेन । भगः । नः । राजा । नि । कृषिम् ।
तनोतु ॥ ४ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः प्रजानन् वायुः इन्द्रः बृहस्पतिश्च प्रजानन् । ॥ प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ । शालानिर्माणप्रकारं प्रकर्षेण जानन् इमां शालां नि मिनोतु स्तम्भादिस्थापनेन करोतु । ॥ हुमिञ् प्रक्षेपणे ॥ । मरुतश्च घृतेन क्षरणशीलेन उद्धा उदकेन उक्षेणु शालाभूमिं सिञ्चन्तु । ॥ “पदन्तोमास्” इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन् आदेशः । भसंज्ञायाम् अहोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ । ततो नः अस्माकं राजा राजमानो भगः एतत्संज्ञो देवः कृषिम् शालाभूमेः कर्षणं नि तनोतु नितरां करोतु । ॥ कृष विलेखने । इगुपधात् कित् [उ० ४, ११९] इति भावे इप्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

मानस्य पत्नि शरणा स्योना देवी देवेभिर्निर्मितास्यग्रे ।

तृणं वसाना सुमना असुखमथासभ्यं सहवीरं रयिं दाः ॥ ५ ॥

मानस्य । पत्नि । शरणा । स्योना । देवी । देवेभिः । निऽमिता । अस्ति । अग्रे ।

तृणम् । वसाना । सुऽमनाः । असुः । तम् । अथ । असभ्यम् । सहऽवीरम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

हे मानस्य पत्नि । ॥ मान पूजायाम् । कर्मणि घञ् ॥ । माननीयस्य वास्तुपतेः पत्नि जायाभूते शाले । यद्वा मीर्यमानं धान्यादिकं मानम् तस्य पत्नि पालयित्रि शाले त्वं शरणा रक्षित्री स्योना सुखकरी ईदृशी देवी द्योतमाना अग्रे सृष्ट्यादौ देवेभिः देवैः निर्मितासि प्राण्युपभोगाय सृष्टा भवसि ॥ सा त्वं तृणं वसाना आच्छादयन्ती । ॥ वस आच्छादने इत्यस्मात् लटः शानच् ॥ । सुमनाः शोभनमनस्का अ-

१ P P J वृद्धं We with S २ P वृद्धा; P J वृद्धा. We with S.

१ S' Kd नियमानं. २ Kd त्वमग्रे; S' त्वमग्रे which seems corrected into अग्रे.

सः भव । ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ अथ अनन्तरम् अस्म-
भ्यं त्वयि निवसन्नः सहवीरम् वीरैः पुत्रादिभिः सहितम् । ॥ “यो-
पसर्जनस्य” इति विकल्पनात् सहस्य सत्वाभावः ॥ तादृशं रयिम्
धनं दाः धेहि । ॥ ददातेश्चान्दसो लुङ् ॥

षष्ठी ॥

च॒तेन॒ स्यू॒णाम॑धि रोह॒ वंशो॒ग्रो वि॒राज॒न्तर्प॑ वृ॒द्धः श॒त्रून् ।

मा ते॑ रि॒पेन्नु॒पस॒त्तारो॑ गृ॒हाणां॑ श॒ले श॒तं जी॒वेम॑ श॒रदः॑ सर्व॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

च॒तेन॒ । स्यू॒णाम् । अधि॑ । रोह॒ । वंश॒ । उ॒ग्रः । वि॒राज॒न् । अप॑ ।
वृ॒द्धः । श॒त्रून् ।

मा । ते॑ । रि॒पन् । उ॒प॒स॒त्तारः॑ । गृ॒हाणां॑ । श॒ले । श॒तम् । जी॒वेम॑ ।
श॒रदः॑ । सर्व॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

हे वंश त्वम् च॒तेन॒ अवा॒ध्येन॒ रूपेण॑ सह स्यू॒णाम् शाला॑मध्यस्तम्भम्
अधि रोह॒ अधि तिष्ठ॑ । ततः उ॒ग्रः उ॒द्धूर्ण॑वलो वि॒राज॒न् विशेषेण॑ दी-
प्यमानः सन् श॒त्रून् अस्मद्वे॒प्यान् अप॑ वृ॒द्धः अपव॑र्जय । ॥ वृ॒ज्जी
वर्जने॑ । रुपादिः ॥ हे श॒ले ते तव॑ संवन्धिनां गृ॒हाणां॑ उ॒प-
स॒त्तारः॑ उ॒पस॑दनकर्तारः । निव॑सन्त इत्यर्थः । मा॒र्षन् आ॒र्ता हिं॑सिता मा
भू॒वन् । त्वयि॑ निवसन्तो वयं सर्व॒वीराः॑ अभिल॑पितसर्वपुत्रपौत्रादि॒समेताः॑
श॒तं श॒रदः॑ जी॒वेम॑ ॥

सप्तमी ॥

एमां॑ कु॒मारस्तरु॑ण॒ आ व॒त्सो जग॑ता सह ।

एमां॑ परि॒क्षुतः॑ कु॒म्भ आ द॒ग्धः क॑ल॒शैर॑गुः ॥ ७ ॥

आ । इ॒माम् । कु॒मारः । त॒रुणः॑ । आ । व॒त्सः । जग॑ता । सह ।

आ । इ॒माम् । परि॒क्षुतः॑ । कु॒म्भः । आ । द॒ग्धः । क॑ल॒शैः । अ॒गुः ॥ ७ ॥

१ B वक्षः. २ So ABBDKKEBPJ V. ३ APJ श्रुतः; B corrects into
श्रुतः; KK श्रुतः. We with DRSPV. ४ ABEPDRPPJ कलशैरगुः. We
with S and with B (as corrected from कलशैरगुः) and with KK. ५ KPJ श्रुतः.
We with P. ६ P J कलशैः. We with P J.

इमां शालां तरुणः युवा कुमारः पुत्र आ गच्छतु ॥ तथा जग-
ता गमनशीलेन गवादिना सह । ॥ गमेः क्विपि “द्युतिगमिजुहो-
तीनां द्वे च” इति द्विर्वचनम् ॥ दत्तः । ॥ जातावेकव-
चनम् ॥ आ गच्छतु ॥ तथा [इमां] परिस्रुतः परिस्रवणशीलस्य
मधुनः कुम्भाः आगुः आगच्छन्तु ॥ दध्मः कलंशीः दधिपूर्णा घट्यः आ-
गुः । ॥ एतेश्चान्दसो लुङ् ॥

अष्टमी ॥

पूर्णं नारि प्र भर कुम्भमेतं घृतस्य धाराममृतेन संभृताम् ।

इमां पातुनमृतेना समङ्गीष्टापूर्तमभि रक्षात्वेनाम् ॥ ८ ॥

पूर्णम् । नारि । प्र । भर । कुम्भम् । एतम् । घृतस्य । धाराम् । अमृ-
तेन । समऽभृताम् ।

इमाम् । पातुनम् । अमृतेन । समम् । अङ्गी । इष्टापूर्तम् । अभि । रक्षा-
ति । एनाम् ॥ ८ ॥

हे नारि पूर्णम् उदकेन पूरितम् एतं कुम्भं प्र भर प्रहर शालां न-
य । कथंभूतम् । अमृतेन सुधामयोदकेन संभृताम् संपादितां घृतस्य क्ष-
रणशीलस्य मधुघृतादेः धाराम् । कुर्वन्तम् इति शेषः ॥ इमां पात्रीम्
कलशीम् अमृतेन सुधारूपेण उदकेन समिन्धिं सम्यङ्गिद्धां संदीप्तां कु-
रु । ॥ जिङ्घी दीप्तौ । लोटि व्यत्ययेन परसैपदम् । “हुञ्जल्यो
हेधिः” इति हेधिन्वे “श्चान्नलोपः” इति नलोपः ॥ एनाम् प्र-
विश्यमानां शालाम् इष्टापूर्तम् तत्र क्रियमाणं श्रौतं स्मार्तं च कर्म अभि
रक्षति अभितः चोराग्न्यादिभयाद् रक्षतु ॥

१ ABB^e B^e D^e K^e R^e S^e P^e P^e J all read: इमां पातुनमृतेना समङ्गी, and not पात्रीम् nor
इमान् nor समिन्धि. पात्रीम् would be wrongly accented. इमाम् obviously refers to
शालाम्. K and V have blindly adopted the reading of Sāyana without regard to
the accent of पात्रीम्, which they accent पात्रीम् like पातुन् the older reading. २ So
P^e P^e J K इमाम्. पातुन् distinctly. ३ P^e P^e J अङ्गि.

१ S^e K^e परिस्रुतः which is the reading in Sāyana's text also. २ K^e समत्समिधां;
S^e नत्समिधां. The emendation is conjectural.

नवमी ॥

इ॒मा आपः॑ प्र भ॑राम्य॒क्ष्मा य॑क्ष्म॒नाश॑नीः ।

गृ॒हानु॑ प्र सी॒दाम्य॒मृते॑न स॒हाग्नि॑ना ॥ ९ ॥

इ॒माः । आपः॑ । प्र । भ॑रामि । अ॒य॒क्ष्माः । य॒क्ष्म॒नाश॑नीः ।

गृ॒हान् । उ॒प । प्र । सी॒दामि । अ॒मृते॑न । स॒ह । अ॒ग्नि॑ना ॥ ९ ॥

इमाः कलशस्या आपः । ऋशसः स्थाने जसृष्ट । प्र भरामि ग्रहरामि प्रकर्षेण शालां नयामि । कीदृशीः । अयक्ष्माः यक्ष्मरहिताः यक्ष्मनाशनीः तत्सेवकानां यक्ष्मनाशिनीः ॥ अहमपि गृहान् उप-प्र सीदामि । कीदृशः सन् । अमृतेन अविनाशिना अग्निना सह सहितः सन् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यद्दः संप्रयतीः” इति सूक्तं स्वाभिमतप्रदेशे नदीप्रवाहकरणे विनियुक्तम् । तत्रायं क्रमः । येन मार्गेण प्रवाहं निनीपति तं देशं प्रथमं खात्वा तत्र अनेन सूक्तेन उदकं प्रसिद्धन् व्रजेत् ॥ तथा अनेन सूक्तेन काशशैवालपटेरकवेतसशाखाः प्रत्येकम् अभिमन्त्र्य तत्र खाते^१ निखनेत् । “इदं व आपः” [७] इत्यस्या ऋचः प्रथमेन पादेन हिरण्यं खाते निदध्यात् । “अयं वत्सः” इति द्वितीयपादेन इषीकाक्षिमण्डूकं नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां बद्ध्वा अभिमन्त्र्य खाते निदध्यात् । तस्य मण्डूकस्योपरि “इहेत्यम्” इति तृतीयपादेन अवकाम् अभिमन्त्र्य प्रक्षिपेत् । “यत्रेदम्” इति चतुर्थपादेन मण्डूकस्योपरि उदकं निनयेत् ॥

तथा ग्रामनगरादिकस्य नवोदकप्रवाहाद् भये संजाते नदीप्रवाहकरणे च कृष्णाव्रीहिमयचरम् कृष्णाया गोः क्षीरम् आज्यं च वैतसेन सुवेण वरुणाय त्रिर्जुहुयात् । तथा वैतसचमसे वैतसीभ्याम् उपमन्थनीभ्यां दधिसक्तुमन्थम् उपमथ्य अनेन बलिहरणं कुर्यात् । ततोनेन सूक्तेन वेतसशाखाम्

१ S'Kd त्वत्सेव° २ S'Kd नाशिन्य . ३ So S'Kd, Kaus'ila and the Kesari
४ S'Kd खाते ५ S'Kd इषीकापरिमण्डूक. We with Kaus'ila. ६ S'Kd वेत° ७ Kd अप°.

अभिमन्य तथा पाणिना वा मन्त्रितोदकेन नदीप्रवाहं सिञ्चन् व्रजेत् ॥
 दूरगताया नद्याः पुनर्निवृत्तौ एतत् सूक्तं जपित्वा नदीप्रवेशमार्गे शयीत् ॥
 एवम् उक्तानि प्रसेचनकर्म हिरण्यकर्म मण्डूककर्म पाणिकर्म इत्ये-
 तानि समुच्चयेन कार्याणीति भाष्यकारस्य दारिलस्य मतम् । विकल्पेने-
 त्यपरेषाम् ॥

अत्र कौशिकः । “यददः संप्रयतीरिति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसि-
 “ञ्चन् व्रजति । काशदिविधुवकवेतसान् निमिनोति । इदं व आप इति
 “हिरण्यम् अधिदधाति अयं वत्स इतीपीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां
 “सूत्राभ्यां सकक्षं वज्रा । इहेत्यम् इत्यवकया प्रच्छादयति । यत्रेदम् इति
 “निनयति । मारुतं क्षीरौदनं मारुतं शृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन
 “स्रुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिर्जुहोति । उक्तम् उपमन्यन् [दधिमन्यं]
 “वलिं हत्वा संप्रोक्षणीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति । पाणिना वेत्रेण वा प्र-
 “त्याहृत्योपरि निपद्यते” इति [कौ० ५. ४] ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन मरुज्यो मान्त्रवर्णिक्कीभ्यो वा देवताभ्य आज्यहो-
 मम् काशदिविधुवकवेतसाख्यान् ओषधिविशेषान् एकस्मिन् पात्रे प्रक्षिप्य
 संपात्य अभिमन्य अप्सु मध्येऽधोमुखं निनयनम् तेषामेव काशादीनां सं-
 पातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु विस्त्रावनम् श्वशिरसो मेषशिरसश्च अभिम-
 न्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहां वंशाग्रे प्रबन्धनम् तुपस-
 हितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन प्रोक्ष्य त्रिपादे शिक्ये निधाय उद-
 कमध्ये निधानं चेत्येतान्यभिवर्षणकर्माणि वृष्टिकामः कुर्यात् ॥

तथा अथौत्थापनविघ्नशमनकर्मणि अनेनैव सूक्तेन आज्यहोमं संपा-
 तिताभिमन्त्रितघटोदकेन आस्त्रावनम् अवसेकं च कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अर्थम् उत्थास्यन्नुपदधीत्” इति प्रक्रम्य “अम्बयो
 “यन्ति [१. ४] शंभुमयोभू [१. ५. ६] हिरण्यवर्णाः [१. ३३] यददः [३.
 “१३]” इत्यादिना “अभिवर्षणावसेचनानाम्” इत्यन्तेन [कौ० ५. ५] ॥

1 S'Kd omit 'कर्म'. 2 S'Kd येनेच्छेन्नदीप्रपद्येतेति. We with Kaushika. 3 S'Kd
 'दिविधुक'. 4 S'Kd इतीपीकायामण्डूक. We with Kaushika. Dārila: इपीकेव रेसा यस्य
 स इपीकाञ्जिः.

तत्र प्रथमा ॥

यद्ददः संप्रयतीरहुवर्नदता हृते ।

तस्मादा नद्योऽ नामं स्य ता वो नामानि सिन्धवः ॥ १ ॥

यत् । अदः । समऽप्रयतीः । अहौ । अनदत । हृते ।

तस्मात् । आ । नद्यः । नामं । स्य । ता । वो । नामानि । सिन्धवः ॥ १ ॥

अदः अमुष्मिन् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् ॥ अ-
हौ आहन्तव्ये मेघे हृते ताडिते हे आपः यूयं यत् यस्मात् संप्रयतीः सं-
भूय इतस्ततश्च प्रयान्त्यः अनदत शब्दं कृतवन्तः स्य । ॥ नद अ-
व्यक्ते शब्दे । अस्मात् लङि मध्यमबहुवचने रूपम् । “निपातैर्यद्यदिह-
न्त” इति निपातप्रतिषेधः । “अन्येषामपि दृश्यते” [इति] सांहिति-
को दीर्घः । संप्रयतीरिति । संप्रपूर्वाद् एतेः शतरि इणो यणि “वा
छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । “शतुरनुमः” इति नद्या उदात्त-
त्वम् ॥ तस्मात् कारणाद् यूयम् आ आभिमुख्येन अव्यवधानेनैव
नद्यो नाम [स्य] भवय । ॥ अनेन नदनाच्च इति निर्वचनं
कृतं भवति । पचादिषु नदद् इति पाठात् “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना
ङीप् । “यस्येति” लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । “उदा-
त्तस्वरितयोः” इति विभक्तिः स्वर्यते ॥ हे सिन्धवः स्यन्दनशीला
आपः वः युष्माकं नामानि आपः उदकम् इत्यादीनि । अन्यान्यपि स-
र्वाणि [ता] तानि तादृशानि । अन्वर्थानीत्यर्थः । ॥ ता इति ।
“शेश्छन्दसि” इति शेलोपः ॥ ॥

द्वितीया ॥

यत् प्रेषिता वरुणेनाच्छीर्भं समवल्गत ।

तदाप्रोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनुं छन ॥ २ ॥

यत् । मज्झिषिताः । वरुणेन । आत् । शीर्भम् । समऽअवल्गत ।

तत् । आ॒मोत् । इन्द्रः । वः । य॒तीः । तस्मात् । आ॒पः । अनु॑ । स्य॒न् ॥ २ ॥

आप इति नाम व्युत्पादयति । यत् यदा वरुणेन राज्ञा आदित्येन वा प्रेषिताः प्रेरिता यूयम् आत् अनन्तरं शीभम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रं समवल्गत् संभूय नृत्यन्त्य इव वेष्टितवत्यः । ॥ वल्गतिर्गत्यर्थो भौवादिकः । यद्योगेन निघातप्रतिपेधे “तिङि चोदात्तवति” इति गते-रनुदात्तत्वम् ॥ तत् तदानीं यतीः गच्छन्तीः वः युष्मान् इन्द्रः आमोत् । तस्मात् कारणात् अनु अनन्तरं ततः प्रभृति आपः स्तन अपश्चद्वाच्या भवत । यद्वा आप इति नाम अनु एतन् अनुभव-त । ॥ आमोतेः कर्मणि क्षिपि आमोतेर्ह्रस्वश्च [उ० २. ५६] इति ह्रस्वत्वे “अपृत्तृत्त्वस्वसृनमृनेष्टृ” इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । स्तने-ति । अस्तेर्लोपमध्यमवहुवचनस्य तनादेशः । “उपसर्गप्रादुर्भ्याम् अस्तिर्य-च्परः” इति पत्वस्याप्रसङ्गात् सुषामादित्वेन पत्वं वेदितव्यम् ॥

तृतीया ॥

अ॒प॒कामं॑ स्यन्द॑माना अवी॑वरत वो हि॒ कम् ।

इन्द्रो॑ वः शक्ति॑भिर्दे॒वीस्तस्माद् वा॒र्त्ताम॑ वो हि॒तम् ॥ ३ ॥

अ॒प॒कामम् । स्यन्द॑मानाः । अवी॑वरत । वः । हि॒ । कम् ।

इन्द्रः । वः । शक्ति॑भिः । दे॒वीः । तस्मात् । वा॒ः । नाम । वः । हि॒तम् ॥ ३ ॥

वार् इति नाम प्रदर्शयति । अपकामम् विनैव कामेन स्यन्दमानाः सदा स्यन्दनं कुर्वाणाः वः युष्मान् इन्द्रः वः युष्माकं शक्तिभिः हेतुभिः अवीवरत वृत्तवान् युष्मान् स्वात्मसात् कर्तुम् ऐच्छत् । ॥ वर ई-प्सायाम् । चुरादिदन्तः । व्यत्ययेन सन्वद्धावः । वृणोतेर्वा स्वार्थिको णिच् ॥ १. हि॒कम् इति हिशब्दायें । ॥ हि॒कम् नुकम् इति नघो-त्तराणि पदानि [निघ० ३. १२] इति यास्केन परिपठितत्वात् ॥ हे

१ So we with ABB DKRSV. २ SKV हि॒कम्. We with ABB¹ ED² KR³ SP⁴ JV. ३ K वः (१).

१ S'Kd ऐच्छन्.

देवीः देव्यो देवनशीलाः तस्मात् कारणाद् वः युष्माकं वार् इति नाम
हिकम् असिद्धम् । ॥ वृणोतेर्ष्यन्तात् कर्मणि क्तिप् ॥

चतुर्थी ॥

एको वो देवोऽप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् ।

उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ॥ ४ ॥

एकः । वः । देवः । अपि । अतिष्ठत् । स्यन्दमानाः । यथावशम् ।

उत् । अतिष्ठत् । महीः । इति । तस्मात् । उदकम् । उच्यते ॥ ४ ॥

उदकशब्दं निर्वक्ति । एकः असहायो देवः इन्द्रो यथावशम् यथा-
कामं स्यन्दमानाः इतस्ततश्च स्यन्दनशीला वः युष्मान् अप्यतिष्ठत् [अ-
ध्यतिष्ठत्] । अपिशब्दः अध्यर्थे । तेन इन्द्रबहुमानेन आपो वयं महीः
महत्यो जाता इति उदानिपुः उच्छ्वसितवत्यः । ॥ अन प्राणने ।
लुङि रूपम् ॥ तस्मात् कारणाद् उदकम् इति अपां नाम उच्यते
निरुच्यते उदननात् । ॥ उदकम् इति । उत्पूर्वाद् अनितेरोणादिकः
कप्रत्ययो नकारलोपश्च ॥

पञ्चमी ॥

आपो भद्रा घृतमिदार्प आसन्नग्नीषोमौ विश्रत्याप् इत् ताः ।

तीव्रो रसो मधुपृच्चांमरंगम् आ मा प्राणेन सह वर्चसा गमेत् ॥ ५ ॥

आपः । भद्राः । घृतम् । इत् । आपः । आसन्न । अग्नीषोमौ । विश्र-
ति । आपः । इत् । ताः ।

तीव्रः । रसः । मधुपृच्चांम् । अमरंगम् । आ । मा । प्राणेन । सह ।
वर्चसा । गमेत् ॥ ५ ॥

आपः भद्राः भन्दनीयाः । ता एव घृतम् आज्यम् आसन् । तृणा-
दिनिष्पादनेन घृतात्मिका भवन्ति । यद्वा घृतमित् अग्नौ हुतम् आज्यमे-
व आप आसन् ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः

इति [म० सू० ३. ७६] स्मरणात् ॥ किं च ता एव आपः अग्नीषो-
मौ विभ्रति धारयन्ति । अन्नादिहविर्निष्पत्त्या अग्निम् रश्मिवृद्ध्या सो-
मम् । ॥ “ईदग्नेः” इति ईत्वम् । “अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः”
इति षत्वम् । “देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वर-
त्वम् ॥ तादृशीनाम् अपां [मधुष्टचाम्] मधुना रसेन संशृक्तानां
तीव्रः उद्धूतो रसः अरंगमः पर्याप्तगमनः न कदाचिदपि क्षीणः प्राणेन
चक्षुरादिना वर्चसा वलेन च सह मा माम् आर्गन् आगच्छतु । तद-
धीनत्वात् प्राणादिस्थितेः । ॥ गमेश्चान्दसे लुङि “मन्त्रे घस०”
इति छेलेकु । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥

षष्ठी ॥

आदित् पश्याम्युत वां शृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ् मांसाम् ।

मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः ॥ ६ ॥

आत् । इत् । पश्यामि । उत । वा । शृणोमि । आ । मा । घोषः । ग-
च्छति । वाक् । मा । आसाम् ।

मन्ये । भेजानः । अमृतस्य । तर्हि । हिरण्यवर्णाः । अतृपम् । यदा । वः ॥ ६ ॥

रसः प्राणेन सह आगच्छतु इत्युक्तम् । तद् इदानीं समर्थयते । आ-
दित् अनन्तरमेव अहं पश्यामि । उत वा अपि च शृणोमि ॥ घोषः
शब्दः उच्चार्यमाणश्च मा माम् आ गच्छति ॥ तथा वाक् वागिन्द्रियम् ।
कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् एतत् । तच्च आसाम् अपां युष्माकं रसागमनेन मा
माम् । आ गच्छतीत्यनुपङ्गः । ॥ वार्गमेति । संहितायां “यरोनुना-
[सिकेनुना]सिको वा” इति विकल्पेन अनुनासिकादेशोभावः ॥ किं
बहुना । तर्हि तदानीम् अमृतस्य भेजानः अमृतमेव भजन् अहं मन्ये
तर्कयामि । ॥ पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यै षष्ठी । भे-
जान इति । भजेश्चान्दसे लिटि “तृ[फल]भजत्रपश्च” इत्येवाभ्यासलो-

देवीः देव्यो देवनशीलाः तस्मात् कारणाद् वः शुष्माकं वार् इति नाम
हिक्म प्रसिद्धम् । ॥ वृणोतेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तिप् ॥

चतुर्थी ॥

एको वो देवोर्ण्यतिष्ठत् स्पन्दमाना यथावशम् ।

उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ॥ ४ ॥

एकः । वः । देवः । अपि । अतिष्ठत् । स्पन्दमानाः । यथाऽवशम् ।

उत् । आनिर्धुः । महीः । इति । तस्मात् । उदकम् । उच्यते ॥ ४ ॥

उदकशब्दं निर्वक्ति । एकः असहायो देवः इन्द्रो यथावशम् यथा-
कामं स्पन्दमानाः इतस्ततश्च स्पन्दनशीला वः शुष्मान् अप्यतिष्ठत् [अ-
ध्यतिष्ठत्] । अपिशब्दः अध्यर्थे । तेन इन्द्रबहुमानेन आपो वयं महीः
महत्यो जाता इति उदानिपुः उच्छ्वसितवत्यः । ॥ अन प्राणने ।
लुङि रूपम् ॥ तस्मात् कारणाद् उदकम् इति अपां नाम उच्यते
निरुच्यते उदननात् । ॥ उदकम् इति । उत्पूर्वाद् अनितैरौणादिकः
कप्रत्ययो नकारलोपश्च ॥

पञ्चमी ॥

आपो भद्रा घृतमिदार्प आसन्नग्नीषोमौ विभ्रत्यापु इत् ताः ।

तीव्रो रसो मधुपृच्चांरंगम आ मां प्राणेन सह वर्चसा गमेत् ॥ ५ ॥

आर्पः । भद्राः । घृतम् । इत् । आर्पः । आसन् । अग्नीषोमौ । विभ्र-
ति । आर्पः । इत् । ताः ।

तीव्रः । रसः । मधुपृच्चांम् । अरमऽगमः । आ । मा । प्राणेन । सह ।
वर्चसा । गमेत् ॥ ५ ॥

आपः भद्राः भन्दनीयाः । ता एव घृतम् आज्यम् आसन् । तृणा-
दिनिष्पादनेन घृतात्मिका भवन्ति । यद्वा घृतमित् अग्नौ हुतम् आज्यमे-
व आप आसन् ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः

इति [म० सू० ३. ७६] स्मरणात् ॥ किं च ता एव आयः अग्नीषो-
मौ विभ्रति धारयन्ति । अन्नादिहविर्निष्पत्त्या अग्निम् रश्मिवृद्ध्वा सो-
मम् । ॥ “ईदग्नेः” इति ईदम् । “अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः”
इति पत्वम् । “देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वर-
त्वम् ॥ तादृशीनाम् अपां [मधुपृचाम्] मधुना रसेन संपृक्तानां
तीव्रः उद्धूतो रसः अरंगमः पर्याप्तगमनः न कदाचिदपि क्षीणः प्राणेन
चक्षुरादिना वर्चसा बलेन च सह मा माम् आगँन् आगच्छतु । तद-
धीनत्वात् प्राणादिस्थितेः । ॥ गमेश्चान्दसे लुङि “मन्ते घस०”
इति ह्येर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥

षष्ठी ॥

आदित् पश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ् मासाम् ।

मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अमृतं यदा वः ॥ ६ ॥

आत् । इत् । पश्यामि । उत । वा । शृणोमि । आ । मा । घोषः । ग-
च्छति । वाक् । मा । आसाम् ।

मन्ये । भेजानः । अमृतस्य । तर्हि । हिरण्यवर्णाः । अमृतम् । यदा । वः ॥ ६ ॥

रसः प्राणेन सह आगच्छतु इत्युक्तम् । तद् इदानीं समर्पयते । आ-
दित् अनन्तरमेव अहं पश्यामि । उत वा अपि च शृणोमि ॥ घोषः
शब्दः उच्चार्यमाणश्च मा माम् आ गच्छति ॥ तथा वाक् वागिन्द्रियम् ।
कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् एतत् । तच्च आसाम् अपां युष्माकं रसागमनेन मा
माम् । आ गच्छतीत्यनुपङ्गः । ॥ वारमेति । संहितायां “यरोनुना-
[सिकेनुना]सिको वा” इति विकल्पेन अनुनासिकादेशाभावः ॥ किं
बहुना । तर्हि तदानीम् अमृतस्य भेजानः अमृतमेव भजन् अहं मन्ये
तर्कयामि । ॥ पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । भे-
जान इति । भजेश्चान्दसे लिटि “तृ[फल]भजत्रपश्च” इत्येवाभ्यासलो-

यौ ॥ । कदा एवं वितर्क्यत इति चेत् । उच्यते । यदा हे हिर-
ण्यवर्णाः हितरमणीयवर्णयुक्ता आपः वः युष्माकं युष्मत्सेवनेन अतृपम्
सुहितोभवम् । ॥ तृष तृप् तृप्तौ । तौदादिकः । लङि उत्तमै-
कवचने रूपम् । सुहितार्थयोगेन षष्ठी ॥

सप्तमी ॥

इदं व आपो हृदयमयं वत्स ऋतावरीः ।

इहेत्यमेतं शकरीर्यन्नेदं वेश्यामि वः ॥ ७ ॥

इदम् । वः । आपः । हृदयम् । अयम् । वत्सः । ऋतुऽवरीः ।

इह । इत्यम् । आ । इत् । शकरीः । यत्र । इदम् । वेश्यामि । वः ॥ ७ ॥

हे आपः वः युष्माकम् इदम् हिरण्यं खाते प्रक्षिप्यमाणं हृदयं हृदय-
स्थानीयम् । अपां रेतोरूपत्वात् हिरण्यस्य हृदयरूपता । श्रूयते हि ।
“आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अभिरभ्यध्यायत् । ताः समभवत् ।
तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यम् अभवत्” इति [तै० ब्रा० १. १. ३. ८] ।
यद्वा हृदयम् अन्तःकरणम् । यथा लोके हृदयं विहाय क्षणमपि शरीरं
नावतिष्ठते किं तु सहैव वर्तते तथा यूयमपि हृदयरूपं हिरण्यं प्रति [एत] ।
आगच्छतेत्यर्थः ॥ तथा हे ऋतावरीः ऋतवर्षः । ऋतं सत्यं यज्ञो वा
यासां तास्तथोक्ताः । ॥ ऋतशब्दात् “छन्दसीवनिषौ” इति मत्व-
र्थीयो वनिष् । “वनो र च” इति ङीव्रेफौ । “अन्येषामपि दृश्यते”
इति ऋतशब्दस्य सांहितिको दीर्घः । “वा छन्दसि” इति शसः पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वम् ॥ । सत्योपेताः हे आपः अयम् खाते प्रक्षिप्यमाणो
मण्डूकः वत्सः युष्माकं वत्सस्थानीयः । यथा लोके गावो वत्सम् अनुधा-
वन्ति एवं यूयमपि वत्सस्तुतमण्डूकम् अनुधावतेति भावः ॥ हे शकरीः
शक्यः शक्ताः अभिमतफलप्रदानसमर्था आपः । ॥ शकू शकौ इ-
त्यस्माद् “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति वनिष् । पूर्ववद् ङीव्रेफपूर्वसवर्ण-
दीर्घाः ॥ । इह अस्मिन् खातदेशे इत्यम् अनेन प्रकारेण । य-

1 S' Kd युष्मत् — तैम for युष्मत्सेवनेन 2 S' Kd स्थानयम् for स्थानीयम् 3 S'
and Kd अन्यथायम् 1 S Kd यथामनु for वत्सम् अनु.

यात्र मण्डूकस्योपरि प्रक्षिप्यमाणा अवका रूढमूला भवन्ति तथा एत आगच्छत स्थिरप्रवाहा भवत ॥ यत्र यस्मिन् खातदेशे इदम् इदानीं वः युष्मान् वेशयामि प्रवेशयामि निनयामि । यद्वा इदम् इति उदकनाम । वः युष्माकम् अंशभूतम् इदम् उदकं यत्र अवकाङ्क्षन्ते मण्डूके वेशयामि । इहेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इति तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“सं वो गोष्ठेन” इति सूक्तेन गोपुष्टिकामः अभिनवं [पयो गृष्टेः श्लेष्ममिश्रितं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्य अश्नाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन गाम् अभिमन्त्य ददाति गोपुष्टिकाम एव ॥

एवम् अनेन सूक्तेन उदपात्रम् अभिमन्त्य गोवाटे निनयति ॥

अपि च करीषं सव्येन हस्तेन आक्रम्य दक्षिणेन अर्धं विक्षिपति गोवाटे गोपुष्टिकामः ॥

तथैव अनेन सूक्तेन सारूपवत्से ओदने शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे च एकीकृत्य पश्चाद् अग्नेर्निखनति त्रिरात्रं यावत् । चतुर्थेहनि प्रातः संपात्य अभिमन्त्य अश्नाति । अविकृतश्चेत् स ओदनः । विकृते तु सति अनशनम् । अनशितेषु च फलं संपन्नम् इति मन्तव्यम् ॥

उक्तं हि कौशिकेन । “सं वो गोष्ठेन ३. १४ प्रजावतीः ७. ७९ प्रजापतिः ९. ७ इति गोष्ठकर्माणि । गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रम् अश्नाति । “गां ददाति । उदपात्रं निनयति । समुख्य सव्येनाधिष्ठायार्धं दक्षिणेन “विक्षिपति । सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चाद् “अग्नेर्निखनति” । तिसृणां प्रातरश्नाति” । [कौ० ३. २] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं वो गोष्ठेन सुषदा सं रूया सं सुभूत्या ।

अहर्जातस्य यन्नाम तेना वः सं रूजामसि ॥ १ ॥

1 S' Kā omit all that part of the introduction which we have enclosed in brackets. The restoration is based upon *Kausika* and his two commentators *Dārila* and *Keśava*.

सम् । वः । गोऽस्येन । सुऽसदा । सम् । र॒य्या । सम् । सुऽभूत्या ।

अहः॑ऽजातस्य । यत् । नाम । तेन । वः । सम् । सृजाम॑सि ॥ १ ॥

हे गावः वः युष्मान् सुषदा । सुखेन सीदन्ति निवसन्ति गावोच्चेति सुपत् । ॥ सदेरधिकरणे क्तिप् ॥ सुखनिवासेन गोष्ठेन गोशालया । सं सृजामसि इति व्यवहितक्रियापदेन सर्वत्र संबन्धः । संसृजामः । तथा रय्या आहारादिरूपेण धनेन संसृजामः ॥ सुभूत्या समृद्ध्या च संसृजामः ॥ तथा अहर्जातस्य । अहन्यहनि जायत इत्यहर्जातः प्राणिविशेषः । तस्य यन्नाम अहर्जात इति तेन नाम्ना वः युष्मान् सं सृजामसि संसृजामः । एतन्नामयोगेन गवां पुत्रपौत्रादिरूपेण अहरहरुत्पत्तिरुक्ता ॥

द्वितीया ॥

सं वः सृजत्व॑र्यमा सं पूषा सं बृह॑स्पतिः ।

समिन्द्रो॑ यो धनं॑जयो मयि॑ पुष्य॑त॒ यद् वसु॑ ॥ २ ॥

सम् । वः । सृज॑तु । अ॒र्य॒मा । सम् । पूषा । सम् । बृह॑स्पतिः ।

सम् । इन्द्रः॑ । यः । धनं॑म॒ऽज॒यः । मयि॑ । पुष्य॑त॒ । यत् । वसु॑ ॥ २ ॥

[हे गावः अर्यमा एतन्नामको देवः वः युष्मान् सं सृजतु] उत्पादयतु । पूषा पोषकः समृद्धिकरो देवः [सं] सृजतु । बृहस्पतिर्देवः सं सृजतु । य इन्द्रः धनंजयः । [धनानि] शत्रुसंबन्धीनि जयति अपहरतीति धनंजयः । ॥ “संज्ञायां भृत्वृजि[धारि]सहि०” इत्यादिना खच् । “अरुर्हिपदजनास्य मुम्” इति पूर्वपदस्य मुम् आगमः । चित्स्वरेण अनतोदात्तः ॥ स इन्द्रः सं सृजतु । एवम् अर्यमादिभिरुत्पाद्य संवर्धिता हे गावः यूयं यद् वसु क्षीरघृतादिकं धनम् अस्ति तद् मयि साधके पुष्यत पोषयत । ॥ पुष पुष्टौ । दैवादिकः । “युष्मदस्मदोर्दसि” “इयि चं” इति अस्मद् आद्युदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

संज॑ग्माना जयि॑भ्युपीर॑स्मिन् गो॑ष्ठे क॑रीषिणीः ।

विभ्रंतीः सोम्यं मध्वनमीवा उपेतन ॥ ३ ॥

समऽजग्मानाः । अविभ्युषीः । अस्मिन् । गोऽस्ये । करीषिणीः ।

विभ्रंतीः । सोम्यम् । मधु । अन्मीवाः । उपऽएतन ॥ ३ ॥

अस्मिन् मदीये गोष्ठे संजग्मानाः पुत्रपौत्रादिभिः संगच्छमानाः । ॥ सं-
पूर्वाद् गमेरकर्मकात् छान्दसो लिट् । “समो गम्यच्छि०” इत्यात्मने-
पदविधानात् कानच् ॥ अविभ्युषीः चोरव्याघ्रादिभ्यः अविभ्य-
त्यः । ॥ जिभी भये इत्यस्मात् छान्दसे लिटि कसुः । उगिच्छाद्
ङीप् । “वसोः संप्रसारणम्” । छान्दसो जसः पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा करीषिणीः । करीषं शकृत् । ॥ भू-
म्नि मत्वर्थीय इनिः ॥ चिरकालजीवनेन प्रभूतकरीषयुक्ता इत्यर्थः ।
अन्मीवाः अमीवो रोगस्तद्रहिताः । सोम्यम् सोममयम् । “सोमः खलु [वै]
सांनायम्” [तै० ब्रा० ३.२.३.११] इति श्रुतेः । सोमार्हं वा । ॥ “सो-
मम् अर्हति यः” “मये च” इति सोमशब्दाद् यमत्ययः ॥ त-
थाविधं मधु मधुरसं क्षीरं विभ्रंतीः धारयन्त्यः पीनोभ्यः सत्यः उपेतन
उपेत उपगच्छत । ॥ “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥

चतुर्थी ॥

इहैव गाव एतनेहो शकेव पुष्यत ।

इहैवोत प्र जायध्वं मयि संज्ञानमस्तु वः ॥ ४ ॥

इह । एव । गावैः । आ । इतन् । इहो इति । शकाऽइव । पुष्यत ।

इह । एव । उत । प्र । जायध्वम् । मयि । समऽज्ञानम् । अस्तु । वः ॥ ४ ॥

हे गावः यूयम् इहैवं मदीये गोष्ठे एव एतन् आगच्छत । इहो इह
उ । उशब्दः अवधारणे । इहैव शकेव शका मक्षिका सा यथा क्षणेनै-
व समृद्धा असंख्याता भवति तथा यूयं पुष्यत भूयस्यो भवत ॥ उत अपि
च इहैव गोष्ठे प्र जायध्वम् पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रजाता भवत । ॥ “ज्ञा-

१ So our MSS and Vudikas २ A गाव ए ३ P P J गाव We with the Smṛit 1

1 S' Kd उचितत्वा 2 S' Kd इह for इहैव 3 S' Kd क्षणेनेव.

जनोर्जा” इति जादेशः ॥ मयि साधके वः युष्माकं समृद्धानां सं-
ज्ञानम् संग्रीतिरस्तु । मां विहाय न गच्छतेति भावः ॥

पञ्चमी ॥

शिवो वो गोष्ठो भवतु शारिशाकेव पुष्यत ।

इहैवोते प्र जायध्वं मया वः सं सृजामसि ॥ ५ ॥

शिवः । वः । गोऽस्यः । भवतु । शारिशाकाऽइव । पुष्यत ॥

इह । एव । उत । प्र । जायध्वम् । मया । वः । सम् । सृजामसि ॥ ५ ॥

हे गावः वः युष्माकं गोष्ठः वासस्थानं शिवः सुखकरो भवतु ॥ यू-
यं शारिशाकेव । क्षणेन सहस्रशोऽभिवर्धमानाः प्राणिविशेषाः शारिशा-
काः । तद्वत् पुष्यत समृद्धा भवत ॥ इहैवोतेति निगदसिद्धोर्यः ॥

षष्ठी ॥

मया गावो गोपतिना सचध्वमयं वो गोष्ठ इह पोषयिष्णुः ।

रायसोपेण बहुला भवन्तीर्जीवा जीवन्तीरुष वः सदेम ॥ ६ ॥

मया । गावः । गोऽपतिना । सचध्वम् । अयम् । वः । गोऽस्यः । इह ।

पोषयिष्णुः ।

रायः । पोषेण । बहुलाः । भवन्तीः । जीवाः । जीवन्तीः । उप । वः ।

सदेम ॥ ६ ॥

हे गावः यूयं गोपतिना गोस्वामिना मया सचध्वम् समवेता भव-
त । ॥ पच समवाये । भौवादिकः । गोपतिना । गवां पतिः गो-
पतिः । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इह मदीये
गृहे अयं गोष्ठः वः युष्मान् पोषयिष्णुः पोषकः । ॥ पोषयतेः “जे-
शब्दसि” इति इष्णुच् प्रत्ययः । “न लोकाव्ययम्” इति षष्ठीनिषे-
धाद् व इति द्वितीया ॥ रायः धनस्य पोषेण । ॥ “प-
प्याः पतिपुत्रम्” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ धनसमृद्ध्या बहु-

१ B D इहेवोत् प्र. २ P गावः, P गाव. corrected to गावु We with J K.

1 S Kd विरोध. 2 S Kd गोस्वामिना गोस्वामिना.

लाः असंख्याता भवन्तीः जीवन्तीः चिरकालजीवनोपेता वः युष्मान् जी-
वाः चिरजीविनो वयम् उप सदेम उपगच्छेम । ॥ सदेराशीर्लिङि
“लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

इति तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इन्द्रम् अहं वणिजम्” इति वाणिज्यलाभार्थं [विनियुज्यते । विक्र-
यार्थं पण्यानि विपणिं नयन् वणिक् कर्म वाणिज्यलाभार्थं कुर्यात् । तद्
यथा । “इन्द्रम् अहम्” इति सूक्तेन वस्त्रं वस्त्रं वा पूगीफलं वा अश्वान्
वा हस्तिनो वा रत्नादि वा संपात्य अभिमन्य तत् उत्पापयति । सूत्रितं
हि । “इन्द्रम् अहम् इति पण्यं संपातवद् उत्पापयति” इति कौ० ७, १ ॥

[तथा अनेनैव सूक्तेन पण्यकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । सूत्रि-
तम् । “इन्द्रम् अहम् इति पण्यकामः” इति कौ० ७, १० ॥

[तथा क्रव्याच्छमने कर्मणि “विश्वाहा ते” ८ इति ऋचा पूर्णाहुतिं
जुहोति । सूत्रितं च । “विश्वाहा ते ८ इति पूर्णाहुतिं जुहोति” इति
कौ० ९, २ ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रम् अहं वणिजं चोदयामि स न ऐतुं पुरेता नो अस्तु ।

नुदन्तरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु मय्यम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अहम् । वणिजम् । चोदयामि । सः । नः । आ । एतु । पु-
रःप्रेता । नः । अस्तु ।

नुदन् । अरातिम् । परिपन्थिनम् । मृगम् । सः । ईशानः । धन-
दाः । अस्तु । मय्यम् ॥ १ ॥

अहम् व्यवहर्ता इन्द्रम् परमैश्वर्योपेतं देवं वणिजम् वाणिज्यकर्तारं चो-
दयामि प्रेरयामि प्रवर्तयामि । ॥ पुद प्रेरणे ॥ सः वणिक्तेन
प्रेरित इन्द्रो नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु । आगत्य च नः अस्माकं पु-
रेता पुरतो गन्ता अस्तु भवतु । ॥ “पूर्वाधरावराणाम् अस्ति पु-
रधवश्चैषाम्” इति पूर्वशब्दाद् असिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पुरादेशश्च ।

शक्नन्तेन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ किं कुर्वन् । अरातिम्
वाणिज्यविघातकं शत्रुं परिपन्थिनम् पर्यवस्थातारं मार्गनिरोधकं चो-
रम् । ॥ “छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि” इति इनि-
प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ मृगम् व्याघ्रादिकं च नुदन् हिंसन् ईशा-
नः ईश्वरो नियन्ता स इन्द्रः मह्यम् वणिजे धनदाः वाणिज्यलाभरूपध-
नप्रदाता अस्तु भवतु । ॥ ईशान इति । ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वात्
शपो लुक् । अनुदात्तेच्चात् “०लसार्वधानुक्” [इति] अनुदात्तत्वे धा-
नुस्वरः । धनदाः । ददातेः “आतो मनिन्” इति विच् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

ये पन्थानो बहवो देवयानां अन्तरा द्यावापृथिवी संचरन्ति ।

ते मां जुपन्तां पर्यसा घृतेन यथां क्रीत्वा धनमाहराणि ॥ २ ॥

ये । पन्थानः । बहवः । देवयानाः । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति ।
समऽचरन्ति ।

ते । मा । जुपन्ताम् । पर्यसा । घृतेन । यथा । क्रीत्वा । धनम् । आऽ-
हराणि ॥ २ ॥

ते^१ प्रसिद्धा देवयानाः देवा यान्ति येष्विति देवयानाः । ॥ अधि-
करणे ल्युट् ॥ देवानुकूल्ययुक्ता इत्यर्थः । यद्वा दीव्यन्ति व्यवहर-
न्तीति देवा वणिजः । ते यत्र यान्ति ते देवयानाः । प्रहता इत्यर्थः ।
ईदृशा बहवः बहुदेशसंबन्धिनो ये पन्थानः मार्गाः द्यावापृथिवी अन्तरा
द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ति वर्तन्ते । ॥ यौश्च पृथिवी च द्यावापृथि-
व्यौ । “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः । “वा छन्दसि” इति पूर्वसव-
र्णदीर्घः । “नोत्तरपदेनुदात्तादौ” इति प्रतिषेधस्य “०अपृथिवीरुद्रूपम-
न्धिषु” इति पर्युदस्तत्वाद् “देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
“अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया ॥ ते मार्गाः, पर्यसा घृतेन च
मा मां जुपन्ताम् सेवन्ताम् । मार्गश्चमनिवर्तकक्षीरघृतोपलक्षितान्नपानोपेता

^१ So S Ed. & yama's reading appears from his commentary to be ये ते पन्थानो
for ये पन्थानो His text also has ये ते पन्थानो 2 S' Ed देवानु

भवन्तु इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अहं क्रीत्वा पण्यं विक्रीय धनम्
लाभसहितं मूल्यधनम् आहराणि स्वगृहं प्रापयाणि । तथा जुपन्ताम् इ-
ति संबन्धः । ॥ हरतेः प्रार्थनायां लोट् ॥

तृतीया ॥

इध्मेनांश्च इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ॥

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसेयाय ।

देवीम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इच्छमानः वाणिज्यलाभं कामयमानः । ॥ इषु इच्छा-
याम् । व्यत्ययेन शानच् । “इषुगमियमां छः” इति छादेशः । “अ-
नुदेशाल्लसार्वाधातुक” [इति] अनुदात्तत्वे शप्रत्ययस्वरः ॥ सोहम्
इध्मेन इन्धनसाधनेन समित्तमूहेन घृतेन आज्येन च सह हव्यम् हविः
जुहोमि । किमर्थम् । तरसे वेगाय शीघ्रगमनाय बलाय शरीरसामर्थ्याय
च । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण वन्दमानः त्वां स्तुवन् देवीम् द्योतमानां
व्यवहारकुशलाम् इमाम् मदीयां धियम् बुद्धिं शतसेयाय । शतम् इति
अपरिमितनाम । असंख्यातधनलाभाय यावद् अहम् ईशे शक्नोमि ल-
ब्धुम् । तावज्जुहोमीति संबन्धः । यद्वा यावद् अहम् ईशे ईश्वरो धनाढ्यो
भवामि तावत् स्तोत्रेण स्तुवन् द्योतमानाम् इमां धियम् । धीरिति कर्म-
नाम् । इदम् वाणिज्यलाभनिमित्तं होमलक्षणं कर्म । करोमीति शे-
षः । ॥ ईश इति । ईश ऐश्वर्ये । लटि उक्तमैकवचने अनुदात्तत्वात्
“लसार्वाधातुक” [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । “यावद्यथाभ्याम्” इति
निष्ठातप्रतिषेधः । शतसेयायेति । पणु दाने । व्यत्ययेन यप्रत्यये “[ये]
विभाषा” इत्यात्वे “ईद्यति” इति ईत्वे गुणः । “यतोऽनावः” इत्याद्यु-

१ Such is the accent read by our MSS and Vaidikas. The *Rigveda* has: जुहोमि.

१ S' Kd शप्रत्ययः. २ S' Kd शतसहस्रम् for शतम्.

दाहत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा धातूनाम्
अनेकार्थत्वात् षो अन्तर्कर्मणीत्यस्मादेव यत् प्रत्ययः ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो नो यमध्वानमगाम दूरम् ।

शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च प्रतिपणः फलिर्न मा कृणोतु ।

इदं हव्यं संविदानौ जुषेयां शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च ॥ ४ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । यम् । अध्वानम् । अगाम । दूरम् ।

शुनम् । नः । अस्तु । प्रऽपणः । विऽक्रयः । च । प्रतिऽपणः । फलिर्नम् ।

मा । कृणोतु ।

इदम् । हव्यम् । समऽविदानौ । जुषेयाम् । शुनम् । नः । अस्तु । चरि-

तम् । उत्थितम् । च ॥ ४ ॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।

तन्मे भूयौ भवतु मा कनीयोऽग्रे सातग्नो देवान् हविषा नि षेध ॥ ५ ॥

येन । धनेन । प्रऽपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् । इच्छमानः ॥

तत् । मे । भूयः । भवतु । मा । कनीयः । अग्रे । सातऽग्नः । देवान् । ह-

विषा । नि । षेध ॥ ५ ॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।

तस्मिन् म इन्द्रो रुचिमा दधातु प्रजार्पतिः सविता सोमो अग्निः ॥ ६ ॥

येन । धनेन । प्रऽपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् । इच्छमानः ।

तस्मिन् । मे । इन्द्रः । रुचिम् । आ । दधातु । प्रजाऽर्पतिः । सविता ।

सोमः । अग्निः ॥ ६ ॥

चतुर्षी । हे अग्ने नः अस्माकम् इमां शरणिम् प्रवासनिबन्धनां व्र-
तलोपलक्षणां हिंसां मीमृषः क्षमस्व । इमृष तितिज्ञायाम् । स्वा-
धिक्वो णिच् । छान्दसो लुङ् ॥ यम् अध्वानम् मार्गं दूरम् अ-
गाम गतयन्तः स्मः । तदध्वगमनजनिताम् इमां शरणिम् इति पूर्व-

1 S' H. d. दूरमागयतर्पतरम् for दूरम् अगाम गतयन्तः स्मः.

त्रान्वयः । ॥ इण् गतौ । लुङि “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ यद्वा यम् अध्वानं दूरम् अगाम इमां शरणम् । ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ इमम् अध्वानम् नः अस्मान् मीमृषः मर्षय तितिक्षय । तज्जनितदुःखनिवर्तने सत्त्वं कुर्वित्यर्थः ॥ प्रपणः व्यवहर्तुं पण्यद्रव्यस्य परिमाणकल्पनम् । विक्रयः तस्यैव सलाभमूल्यस्वीकारेण परेषां प्रदानम् । तद् उभयमपि नः अस्माकं शुनम् सुखं यया भवति तथा अस्तु भवतु । ॥ विक्रय इति । ऋणातेः “एरच्” इति अच् प्रत्ययः ॥ तथा प्रतिपणः । प्रत्यानेतुं परद्रव्यस्य परिमाणकल्पनं प्रतिपण इत्युच्यते । सोऽपि मा माम् । ॥ प्रपणः । पण व्यवहारे इत्यस्मात् “नित्यं पणः परिमाणे” इति अच् प्रत्ययः ॥ फलितम् प्रभूतलाभोपेतं कृणोतु करोतु ॥

पञ्चमी । इन्द्राग्न्योः प्रकृतत्वात् तावेवात्र प्रयुक्तौ प्रार्थ्येते । हे इन्द्राग्नी युवां संविदानौ संजानानौ ऐकमत्यं गतौ । ॥ संपूर्वाद् वेत्तेरकर्मकात् “समो गम्यच्छि” इत्यात्मनेपदम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ इदम् मया हूयमानं हव्यम् हविः जुषेधां सेवेयाम् ॥ युवयोः प्रसादात् नः अस्माकं चरितम् आचरितं विक्रयादिकम् उत्थितम् तस्माद् व्यवहाराद् उत्पन्नं लाभयुक्तं धनं च शुनम् सुखम् अस्तु ॥ हे देवाः धनेन मूल्यधनेन धनम् वृद्धियुक्तं धनम् इच्छमानः कामयमानोहं येन धनेन प्रपणम् व्यवहर्तुं परिमाणकल्पनं चरामि करोमि । तदपि शुनम् अस्तु इति पूर्वैर्वा संबन्धः ॥

षष्ठी । हे अग्ने सातघ्नः सातं लाभः । ॥ पणु दाने इत्यस्माद्भावे निष्ठा । “जनसनखनां सन्झलोः” इति आत्वम् ॥ सातं लाभं घ्नन्तीति सातघ्नः । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति हन्तेः क्तिप् । शसि “गर्महन” इत्युपधालोपः । “हो हन्तेः” इति घात्वम् ॥ लाभप्रतिबन्धकान् देवान् हविषा हूयमानेन निषेधपरितोष्य निवार-

1 S Kd तितिक्षय 2 S Kd read इत्युच्यते after प्रपण in the grammatical note following 3 Sayana takes the mantra as consisting of two lines only (इयवसाना)
4 Kd विधियुक्त, S विद्धियुक्त 5 S Kd परिमाण कल्पने 6 So S Kd

य । ऋषिधु गत्याम् । भौवादिकः । “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिना पत्वम् ॥ येन धनेनेत्यादि पूर्ववत् । हे देवाः युष्मत्प्रसादात् तन्मे मदीयं धनं भूयः बहुतरं भवतु । कनीयः अल्पतरं मा भवतु । ॥ भूय इति । बहुशब्दाद् ईयसुनि “वहोर्लोपो भू च बहोः” इति ईयस आदर्लोपः वहोर्भूभावश्च । कनीय इति । “युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्याम्” इति अल्पशब्दस्य कन् आदेशः ॥

सप्तमी । येनेति यत् प्रकृतं धनं तस्मिन् मे मदीये धने रुचिम् सर्वजनप्रीतिं धनप्रदानेन आदानेच्छाम् इन्द्र आ दधानु स्यापयतु ॥ तथा प्रजापत्यादयश्च रुचिं कुर्वन्तु ॥

उप त्वा नमसा वयं होतवैश्वानर स्तुमः ।

स नः प्रजास्वात्मसु गोषु प्राणेषु जागृहि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वैश्वानर । स्तुमः ।

सः । नः । प्रजासु । आत्मसु । गोषु । प्राणेषु । जागृहि ॥ ७ ॥

अष्टमी । हे होतः देवानाम् आह्वातः वैश्वानर विश्वनरहित अग्ने त्वा त्वां वयं नमसा हविर्लक्षणेन अग्नेन सह उप स्तुमः उपेत्य स्तोत्रं कुर्मः ॥ स स्तुतत्वं नः अस्माकं प्रजासु पुत्रपौत्रादिलक्षणासु आत्मसु अस्मासु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्राणेषु च जागृहि बुध्यस्व । प्रजादिषु दुःखलेशोपि यथा न प्राप्नोति तथा रक्षन् अवहितो वर्तस्वेत्यर्थः ॥

विश्वाहां ते सद्मिद्धरेमाश्वायेव तिष्ठते जातवेदः ।

रायसोर्षेण समिषा मर्दन्तो मा ते अग्ने प्रतियेशा रिपाम् ॥ ८ ॥

विश्वाहां । ते । सर्दम् । इत् । भरेम् । अश्वायऽइव । तिष्ठते । जातवेदः ।

रायः । पोर्षेण । सम् । इषा । मर्दन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतियेशाः ।

रिपाम् ॥ ८ ॥

नवमी । हे जातवेदः जातानां वेदितरस्ते तिष्ठते स्वगृहे नित्यं वर्तमानाय ते तुभ्यं विश्वाहा सर्वाण्यहानि । ॥ “अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ॥ स-
दमित् सदैव भरेम हरेम । हविरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वायेव ।

स्वगृहे वर्तमानाय अश्वाय कालेकाले यथा घासः प्रदीयते तद्वत् ॥ हे
अग्ने ते तव प्रतिवेशाः परिचरणादिना प्रत्यासन्ना वयं रायः धनस्य पो-
षेण समृद्ध्या इषा इष्यमाणेन अग्नेन च सं मदन्तः संमाद्यन्तो ह-
ष्यन्तः । ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ । मा रिषाम विनष्टा मा भू-
म । ॥ रूप रिष हिंसायाम् । पुषादिवात् छेरङादेशः ॥

इति तृतीयकाण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “प्रातरग्निम्” इति प्रथमं सूक्तम् ।
तेन मेधाकामः सुध्वोत्थाय मुखप्रक्षालनं हस्तेन कुर्यात् । तद् उक्तं कौ-
शिकेन । “पूर्वस्य मेधाजननानि” इति प्रक्रम्य “प्रातरग्निम् [३. १६]
“गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिवस्पृथिव्याः [९. १] इति सहाय मुखं वि-
“मार्ष्टि” इति [कौ० २. १] ॥

तथा अग्नेन सूक्तेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य वर्चस्कामं ब्राह्मणम्
आशयेत् । क्षत्रियं तु दधिमधुमिश्रम् अन्नम् आशयेत् । वैश्यादिकं तु
केवलभक्तम् आशयेत् । तथा च कौशिकः । “ममाग्ने वर्चः [५. ३] इति
वर्चस्यानि” इति प्रक्रम्य “प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६९]
“दिवस्पृथिव्याः [९. १] इति दधिमध्वाशयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं की-
“लालम् इतरान्” इति [कौ० २. ३] ॥

तथा वर्चस्पर्कमणि स्नातकसिंहव्याघ्रादीनां सप्तानाम् अन्यतमस्य नाभिलो-
ममणिं लाक्षाहिरण्येन वेष्टयित्वा अग्नेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य वधीयात् ॥

तथा वर्चस्कामानां क्षत्रियादीनां स्नातकादिसप्तमर्माणि प्रच्छिद्य स्या-
लीपाके प्रक्षिप्य अग्नेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य स्यालीपाकेन सह प्राश-
नम् संपातिताभिमन्त्रितजलेनास्त्रावनम् अवसेचनं [च] वर्चस्कामस्य कार्यम् ॥

सूचितं हि । “स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तवृष्णिवृषभराज्ञां नाभिलोमानि”
इति प्रक्रम्य [“प्रातरग्निम् ३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिवस्पृथिव्याः
“[९. १] इति सप्तमर्माणि स्यालीपाके पृक्तान्यश्नात्यकुशलं यो ब्राह्मणो

“लोहितम् अश्रीयाद् इति गार्ग्य उक्तो लोममणिः सर्वैरात्मावयत्यवसि-
ञ्चति” इति [कौ० २, ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हवामहे ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा ।

प्रातः । अश्विना ॥

प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातः । सोमम् । उत ।

रुद्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

अश्यादयः प्रसिद्धा देवाः । तान् [प्रातः] प्रातःकाले वर्चसे फलाय
मेधाजननफलाय च हवामहे । ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् “स्व-
रितजितः” इत्यात्मनेपदम् । “बहुलं छन्दसि” इति ह्यः संप्रसार-
णम् । मित्रावरुणा । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । “देवताद्वन्द्वे च”
इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
“देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् । पूषणम् । “इन्हन्पूषार्यम्णां
शौ” इति नियमात् “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति अमि प्राप्तस्य
दीर्घस्य निवृत्तिः । ब्रह्मणस्पतिम् । “पष्ठ्याः पतिपुत्र०” इति विसर्जनी-
यस्य सत्वम् ॥ उतशब्दः अप्यर्थे ॥

द्वितीया ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हवामहे वयं पुत्रमर्दितेयों विधुर्ता ।

आभश्चिद् यं मन्यमानस्तुरश्चिद् राजां चिद् यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हवामहे । वयम् । पुत्रम् । अर्दितेः ।

यः । विऽधुर्ता ॥

आभः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजां । चित् । यम् ।

भगम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

प्रातर्जितम् । प्रातःकाले जयति स्वाभिमतं साधयतीति प्रात-
र्जितम् । ॥ “सत्सूडिप०” इत्यादिना किप् ॥ उग्रम् उद्गूर्णवलम्
अनभिभवनीयम् । अदितेः । अदितिरदीना देवमाता । तस्याः पुत्रं भ-
गं वयं वर्चःप्रभृतिफलकामा हवामहे आह्वयामः । स एव विशेष्यते ।
य आदित्यो भगः विधर्ता सर्वस्य विधारयिता वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषकः
आम्रः आधारयितव्यो दरिद्रः । चिच्छब्दः अप्यर्थे । दरिद्रोऽपि तुरश्वित्
त्वरमाणः समृद्धोऽपि मन्यमानः स्वाभिमतफलसाधनं जानानः यं भगं दे-
वं भक्षि भजेयेत्याह द्रुते । राजा चित् राजापि यं भगं देवं भजेयेत्या-
ह । सर्व एव यस्य भक्तताम् आशासत इत्यर्थः । तं भगम् इति पू-
र्ववान्वयः । ॥ तुरः । तुर त्वरणे इत्यस्माद् इगुपधलक्षणः कः ।
भक्षीति । भजेश्वरानन्दसो लिङ्गर्थे लुङ् । उत्तमैकवचने “बहुलं छन्दस्य-
माद्योगेऽपि” इत्यङ्भावः । यच्छब्दस्य आह्वयनेन संबन्धात् भक्षीत्यस्य
निपातः ॥ यद्वा उक्तः सर्वोऽपि जनः यं भगं देवं मन्यमानः स्तु-
वन् । मन्यतिः स्तुतिकर्मा । भगम् । धननामैतत् । भगं भजनीयं ध-
नं भक्षि भज विभज प्रयच्छ मह्यम् इति यं देवम् आह इति प्रार्थ-
यते । तम् आह्वयाम इति संबन्धः । ॥ भक्षि । लोटि भजेश्वर-
ानन्दसः शपो लुक् ह्यादेशाभावश्च ॥

तृतीया ॥

भग् प्रणेत्भग् सत्यराधो भग्मां धियमुदवा ददन्तः ।

भग् प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग् प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग् । प्रऽनेतः । भग् । सत्यराधः । भग् । इमाम् । धियम् । उत ।

अव । ददन्त । नः ।

भग् । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग् । प्र । नृभिः । नृ-
वन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे भग प्रणेत्; प्रकर्षेण सर्वस्य जगतो नेतः । विशेषणान्तरसंबन्धाय

पुनःपुनर्भगेत्यामन्त्रणम् । हे सत्यराधः सत्यम् अनश्वरं राधो धनं यस्य स तथोक्तः । ॥ राध इति धननाम । राधुवन्त्यनेन इति यास्कः [नि० ४, ४] । “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति भगेत्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् “आमन्त्रितस्य च” इति प्रणेतारित्यस्य षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । न च “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः । भगेत्यस्य विशेषवचनत्वात् । प्रणयनात् प्रणेतैति प्रणेतृत्वस्य साधारणत्वेन तद्वाचिनः सामान्यवचनत्वम् तद्वैशिष्ट्येन भगेत्यस्य विशेषवचनत्वम् । प्रणेतारित्यस्य विधेयविशेषणत्वेन प्रणेतृन् अस्मान् कुरु इति पृथग्वाक्यत्वेन पर्यवसानात् “समानवाक्ये निधातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः” इति वचनात् भग सत्यराध इत्यादेर्वाक्यान्तरत्वेन पूर्वपदापेक्षया निधाताप्रसङ्गः ॥ हे भग इमाम् अस्मदीयां धियम् स्तुतिम् उदव उद्रक्ष सफलां कुरु । ॥ “व्यचोतस्तिष्ठः” इति सांहितिको दीर्घः ॥ किं कुर्वन् । नः अस्मभ्यं ददत् प्रयच्छन् मेधाजननादिफलम् । ॥ ददातेः शंतरि “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमप्रतिषेधः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ हे भग नः अस्मान् गोभिरश्वैश्च प्र जनय प्रभूतान् कुरु ॥ हे भग नृभिः पुत्रपौत्रादिभिर्भृत्यादिभिश्च वयं नृवन्तः तद्युक्ताः प्र स्याम प्रभवेम ॥ नृभिर्नृवन्त इति “गवाम् असि गोपतिः” [ऋ० ७, ९८, ६] इतिवत् वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । ॥ नृभिरिति । “नृ चान्यतरस्याम्” इति हलादिविभक्तिर्नोदात्ता । नृवन्त इति । छान्दसं मनुषो यत्वम् । “ह्रस्वनुद्भ्याम्” इति मनुष उदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उ॒तेदानीं॑ भ॒र्गव॑न्तः स्या॒मोत॑ प्र॒पित॑ उ॒त मध्ये॑ अ॒ह्ना॑म् ।

उ॒तोर्दि॑तौ म॒घव॑न्त॒सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वानां॑ सु॒म॒तौ स्या॑म ॥ ४ ॥

उ॒त । इ॒दानीं॑म् । भ॒र्गव॑न्तः । स्या॒म । उ॒त । प्र॒पि॒ते । उ॒त । मध्ये॑ । अ॒ह्ना॑म् ।

उ॒त । उ॒त॒र्दि॒तौ । म॒घ॒व॒न्त॒ । सूर्य॑स्य । व॒यम् । दे॒वानां॑म् । सु॒म॒तौ । स्या॑म ॥ ४ ॥

उत अपि च द्रदानीम् अस्मिन् कर्मानुष्ठानसमये वयं भगवन्तः भगेन देवेन युक्ताः तत्त्वामिकाः भगेन धनेन सौभाग्येन वा युक्ताः स्याम भवेम ॥ उत अपि च प्रपित्वे सायाहे अह्नां मध्ये मध्याह्नेपि [उत अपि च उदितौ उदयकाले] हे मघवन । मघम् इति धननाम । [वयं सूर्यस्य तथा देवानाम् आम्त्यादीनां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम भवेम । देवा अपि अस्मान् अनुगृहीयुरित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवस्तेना वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्वं ज्ञोहवीमि स नो भग पुरेता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगऽवान् । अस्तु । देवः । तेन । वयम् । भगऽवन्तः । स्याम् ।

तम् । त्वा । भग । सर्वैः । इत् । ज्ञोहवीमि । सः । नः । भग । पुरऽए-

ता । भव । इह ॥ ५ ॥

भग एव देवो भगवान् धनवान् अस्तु । तेन तदीयेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । हे भग तम् तादृशं त्वा त्वां सर्वं इत् सर्वं एव जनः ज्ञोहवीमि ज्ञोहवीति पुनःपुनराह्वयति । ॥ “तिङो तिङो भवन्ति” इति तिपः स्थाने मिप् ॥ हे भग स त्वम् इह अस्मिन् व्यापारे नः अस्माकं पुरेता पुरतो गन्ता भव ॥

षष्ठी ॥

सर्मध्वरायोपसो नमन्त दधिक्षावेव शुचये पदार्थ ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं मे रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्त । दधिक्षावाऽइव । शुचये । पदार्थ ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भगम् । मे । रथम् इव । अश्वाः । वाजि-

नः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

उपसः उपोदेवताः अध्वराय यज्ञार्थं सं नमन्त । ॥ लोडपें लङ् ॥ संनमन्ताम् । संगच्छन्ताम् इत्यर्थः ॥ दधिक्षावेव । अश्व-

नामैतत् । दधिः धारयिता सन् कामतीति दधिक्रावा अश्वः । दधत्
 कामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा [नि० २, २७] इत्यादि निरु-
 क्तम् । ॥ दधते: “आहगमहनजन” इत्यादिना किप्रत्ययो लिङ्गज्ञा-
 वश्च । तस्मिन्नुपपदे “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति क्रमेः कनिप् । “विद्वनो-
 रनुनासिकस्यात्” इति आत्वम् ॥ स यथा शुचये [पदाय] शुद्धाय
 गमनाय संनद्धो भवति एवं संनता उपोदेवताः वसुविदम् धनानां लम्भकं
 भगं देवं मे मम अर्वाचीनम् अभिमुखम् आ वहन्तु आगमयन्तु । तत्र
 दृष्टान्तः । वाजिनः वेगवन्तः अश्वाः रथमिव ॥

सप्तमी ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उपासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उपसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छ-
 न्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
 सदा । नः ॥ ७ ॥

उपासः उपोदेवताः अश्वावतीः बहुभिरश्वैरुपेताः । ॥ “मन्त्रे सो-
 माश्वेन्द्रिय” इति सप्तौ परतो दीर्घः ॥ गोमतीः गोमत्यो वीर-
 वतीः वीरवत्यः पुत्रादिभिरुपेताः । ॥ “वा छन्दसि” इति सर्वत्र
 पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ भद्राः शिवंकर्यश्च सत्यः नः अस्मभ्यं सदम् स-
 दा सर्वदा उच्छन्तु व्युष्टा भवन्तु ॥ घृतम् उदकं दुहानाः विश्वतः स-
 र्वैर्गुणैः प्रपीताः आप्यायिता यूयम् उपसः स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा
 सर्वदा नः अस्मान् पात रक्षत ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सीरा युञ्जन्ति” इति द्वितीयसूक्तेन कृपिनिष्पत्तिकर्मणि क्षेत्रं गत्वा
 युगलाद्गलं यभाति । अनेनैव सूक्तेन दक्षिणम् अनद्धाहं युगे युनक्ति ।
 ततः कर्ता अनेन सूक्तेन प्राचीनं कृपन् सूक्तसमाप्त्यनन्तरं हालिकाय

हलं प्रयच्छेत् । तेन तिसृषु सीतासु कृष्टासु उत्तरसीतान्ते अग्निम् उप-
समाधाय अनेन सूक्तेन पुरोडाशेन इन्द्रम् स्थालीपाकेन अश्विनौ च य-
जन् उत्तरस्यां सीतायां संपातान् आनयेत् ॥

तथा वृषलामकर्मणि सारूपवत्से ओदने शकृत्पिण्डगुग्गुलुलवणानि प्र-
क्षिप्य अनेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नाति ॥

“सीते वन्दामहे”[८] इत्यृचा हालिकेन कृष्यमाणास्त्रिभ्यः सीताः कर्ता
प्रत्येकम् अनुमन्त्रयते । अत्र “सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं प्रतनोति
दक्षिणम् उष्टारं प्रथमं युनक्ति” इत्यादि “अनहुत्सांपदम्” इत्यन्तं कौ-
शिकसूत्रं द्रष्टव्यम् [कौ० ३.३] ॥

तथा अद्भुतशान्तौ सीतामध्ये लाङ्गलसंसर्गे पुच्छसंसर्गे वा एतत् सूक्तं
शान्त्युदके अनुयोजनीयम् । “अथ यत्रैतलाङ्गले संसृजतः” इत्यादि
कौशिकसूत्रम् “शुनासीराण्यनुयोजयेत्” इत्यन्तम् [कौ० १३.१४] ॥

यज्ञवास्तुसंस्कारकर्मणि “इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु”[४] इति नवा-
ग्निस्थापनदेशे उल्लेखनं कार्यम् । तत्प्रकारश्च कौशिकेन दर्शितः । “य-
था वितानं यज्ञवास्तव्यवस्येत्” इति प्रक्रम्य “देवस्य त्वा सविनुः[१९.
“५१.२] इति विमानकाष्ठं गृह्णाति । [यत्राग्निं निर्धास्यन् भवति तत्र
“लक्षणं करोति] । इन्द्रः सीतां निगृह्णात्विति दक्षिणत आरभ्योत्तरत
“आलिखति” इत्यादिना [कौ० १४.१] ॥

अग्निचयनकर्मणि अग्निक्षेत्रकर्षणाय युज्यमानं सीरं “सीरा युञ्जन्ति”
इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयते । “लाङ्गलं पवीरवत्”[३] इति कर्षणावस्यस्य
लाङ्गलस्यानुमन्त्रणम् । “कृते योनौ”[२] इति तस्मिन् कृष्टक्षेत्रे औ-
पधीरावयन्तम् अध्वर्युम् अनुमन्त्रयेत् । तथा च वैतानं सूत्रम् । “सीरा
युञ्जन्तीति सीरं युज्यमानम्” इत्यादि [वै० ५.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

सीरां युञ्जन्ति कवयौ युगा वि तन्वते पृथक् ।

धीरां देवेषु सुम्र्यौ ॥ १ ॥

1 S' Kd शान्त्युदकेनयोज०. 2 S' Kd अथ यत्रैतलाङ्गलं ससृजेत्यादि. 3 S' Kd उल्लेखनकार्यं.
4 So S' Kd. Kaus'ika लेखनमादाय for विमानकाष्ठं गृह्णाति 5 Kaus'ika निर्धास्यन्

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् ।

धीराः । देवेषु । सुम्नस्यौ ॥ १ ॥

कवयः । मेधाविनामैतत् । मेधाविनो जनाः सीरा सीराणि लाङ्गलानि । ॥ “शेष्टन्दसि” इति शैलौपः ॥ युञ्जन्ति कर्षणार्थं योजयन्ति । धीराः धीमन्तास्ते [युगा] युगानि च पृथक् वि तन्वते वलीवर्दानां स्कन्धेषु प्रसारयन्ति । किमर्थम् । देवेषु देवविषये सुम्नस्यौ सुखकल्पयेच्छौ सति । यजमाने इत्यर्थः । “यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वानाः” इति वाजसनेयकम् [शं. ब्रा. ७. २. २. ४] । ॥ “छन्दसि परेच्छायाम्” इति सुम्नशब्दात् क्यच् । “न छन्दस्पुत्रस्य” इति ईत्वदी-
र्घयोर्निषेधः । “क्याच्छन्दसि” इति उग्रप्रत्ययः ॥ यद्वा देवविषये सुम्नं सुखकरं हविलक्षणम् अन्नं यातः प्रापयत इति सुम्नस्यौ वलीवर्दौ । तौ च युञ्जन्तीति संबन्धः । ॥ याते: “अतो मनिन्” इति विच् ॥

द्वितीया ॥

युनक्तुः सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

विराजः श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत सृण्यः पक्वमा यवने ॥ २ ॥

युनक्तुः सीरा । वि । युगा । तनोत । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।

विराजः । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत । सृण्यः ।

पक्वम् । आ । यवन् ॥ २ ॥

हे कृषीवलाः सीरा युनक्तुः सीराणि लाङ्गलानि युगैः सह योजयत ॥ तथा युगा वि तनोत युगानि वलीवर्दानां स्कन्धेषु प्रसारयत ॥ अपि च] योनौ अङ्कुरोत्पत्तियोग्ये इह अस्मिन् कृते कृष्टक्षेत्रे बीजम् ब्रीहियवादिकं वपत ॥ विराजः अन्नस्य ब्रीहियवादिरूपस्य । “अन्नं वै विराट्” [ते.

१ B विराजः श्रुष्टिः सभरा असन्नो; E विराजः श्रुष्टिः सभरा असन्नो; ३ R B विराजः श्रुष्टिः सभरा असन्नो; ४ विराजः । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । ५ विराजः । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । We with A P D E V. २ ३ K B ४ D इच्छन्त्यः; A इच्छन्त्यः. We with R K V. ३ This is the reading of all our MSS. and Vaidikas.

१ S' Kd सुम्नधीरा देवेषु यज्ञे तन्वा इति. २ S' Kd कृष्टक्षेत्रे for कृते कृष्टक्षेत्रे.

ब्रा० ३. ८. १०. ४] इति श्रुतेः । श्रुष्टिः आशुप्रापकः स्तम्बः सभराः फलभारसहितः नः अस्माकम् असत् भवतु । ॥ अस्तेलेंटि अडाग-
मः ॥ सफलं व्रीह्यादिकं नेदीय [इत्] अन्तिकतमम् अल्पेनैव कालेन
पक्वम् परिणतफलोपेतं सत् सृण्यः । ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ सृणिम्
अङ्कुशं लेवनसाधनं दात्रादिकम् आ यवमै आयौतु प्राप्नोतु । ॥ यौ-
तेश्चान्दसे लङि “तिङां तिङो भवन्ति” इति तिपो सिप् ॥ “य-
दा [वा] अन्नं पच्यतेष तत्सृण्योपचरन्ति” [श० ब्रा० ७. २. २. ५] इति
वाजसनेयकम् ॥

तृतीया ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशीमं सोमसत्तरु ।

उदिद् वपतु गामर्विं प्रस्थावद् रथवाहनं पीर्वरीं च प्रफर्व्यम् ॥ ३ ॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशीमम् । सोमसत्तरुः ।

उत् । इत् । वपतु । गाम् । अर्विम् । प्रस्थावत् । रथवाहनम् । पी-
र्वरीम् । च । प्रफर्व्यम् ॥ ३ ॥

पवीरवत् पवीरं पविर्वज्रम् । ॥ स्वार्थिको रम्ययः ॥ यद्
वज्रमिव निशितधारं लाङ्गलाग्रे प्रोतं सदयोमयं शल्यं भूमिं विपाट-
यति तत्सहितम् । ॥ पविशब्दात् “कृदिकाराद् अक्तिनः” इति
डीप् ॥ सुशीमम् कर्षकस्य सुखकरं सोमसत्तरु व्रीह्यादिसंपादनद्वारा
सोमयागनिष्पादकः तरुः भूमौ प्रच्छन्नगमनम् कर्षकहस्तग्राहोपयववि-
शेषो वा यस्य तत् तथोक्तम् । ॥ त्तरु छद्वागतौ इत्यस्मात् भृमृशी-
तृचरित्तरीत्यादिना [उ० १. ७] उपत्ययः ॥ एवंगुणविशिष्टं ला-
ङ्गलम् उदिद् वपतु । इत् इत्यवधारणे । उद्धरतु । संपादयतु इत्यर्थः ।
किं तद् इत्याह । गाम् अर्विं च प्रस्थावत् प्रस्थानयुक्तं गमनसम-
र्थम् । ॥ प्रपूर्वात् तिष्ठतेः “आतश्चोपसर्गे” इति भावे अङ् ॥ र-
थवाहनम् रथवाहनसमर्थम् अश्वबलीवर्दादिकं पीर्वरीम् स्थूलां सर्वकाम-
समर्थी प्रफर्व्यम् । प्रथमवयाः कन्या प्रफर्वी । ताम् । ॥ “वा छ-

४३८

अथर्वसंहिताभाष्ये

न्दसि" इति अग्निपूर्वत्वस्य विकल्पनाद् यण् ४ । कर्षणेन धान्या-
दिसमृद्धौ सत्याम् एतद्गवादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ॥

चतुर्थी ॥

भवति तथा वाहान् बलीवर्दान् अनु यन्तु अनुगच्छन्तु । ॥ वाह्य-
न्त इति वाहाः । कर्मणि घञ् । “कर्षात्त्वतो घञोन्त उदाहृतः” इति
अन्तोदात्तत्वम् ॥ शुनासीरा हे शुनासीरौ वाय्वादित्यौ । ॥ शु-
नो वायुः सीर आदित्यः इति हि यास्कः [नि० ९, ४०] ॥ यद्वा
शुनः सुखकरो देवः । सीरो लाङ्गलाभिमानी देवः । तौ युवां हविषा
अस्मदीयेन तोषमाणा तोषमाणौ तुष्यन्तौ अस्मै यजमानाय ओषधीः
व्रीहियवाद्याः सुषिपलाः शोभनफलोपेताः कर्तम् कुरुतम् ॥

षष्ठी ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा वध्यन्तां शुनमष्ट्रासुर्दिङ्ग्य ॥ ६ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । वध्यन्ताम् । शुनम् । अष्ट्राम् । उत । इङ्ग्य ॥ ६ ॥

वाहाः बलीवर्दाः शुनम् सुखं कुर्वन्तु । नरः कर्षकाः शुनम् सुखं
कुर्वन्तु । लाङ्गलम् हलं [शुनं] यथा भवति तथा कृषतु । ॥ कृष वि-
लेखने । तौदादिकः ॥ वरत्राः रज्जवः शुनम् सुखं वध्यन्ताम् ॥
अष्ट्राम् प्रतोदं शुनम् सुखार्थम् उदिङ्ग्य प्रेरय । अत्र शुनासीरयोर्मध्ये
शुनः संबोध्यः ॥

सप्तमी ॥

शुनासीरेह स्म मे जुषेयाम् ।

यद् दिवि चक्रयुः पयस्तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ७ ॥

शुनासीरा । इह । स्म । मे । जुषेयाम् ।

यत् । दिवि । चक्रयुः । पयः । तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ७ ॥

शुनासीरा शुनासीरौ देवौ इह स्म इह खलु अस्मिन् क्षेत्रे मे मदीयं
हविः जुषेताम् सेवेताम् । यत् तौ देवौ दिवि आकाशे पयः उदकं च-
क्रतुः कृतवन्तौ तेन वृष्टिजलेन इमाम् कृष्यमाणां भूमिम् उप सिञ्चताम्
आर्द्रीकुरुताम् ॥

अष्टमी ॥ .

सीते वन्दामहे त्वावाचीं सुभगे भव ।

यथा नः सुमना असो यथा नः सुफला भुवः ॥ ८ ॥

सीते । वन्दामहे । त्वा । अवाचीं । सुऽभुगे । भुव ।

यथा । नः । सुऽमनाः । असः । यथा । नः । सुऽफला । भुवः ॥ ८ ॥

हे सीते त्वा त्वां वन्दामहे नमस्कुर्मः । हे सुभगे सुभाग्ये सीता-
भिमानिदेवते त्वम् अवाची अस्मदभिमुखी भव । यथा येन प्रकारेण नः
अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्का असः स्याः । यथा येन प्रकारेण नः अ-
स्माकं सुफला शोभनफलोपेता भुवः भवेः । तथा अवाची भवेति संब-
न्धः । ॥ अस्तेर्भवतेश्च लेटि अडागमः । शब्लुकि “भूसुवोस्तिङि”
इति गुणप्रतिषेधे उवङ् ॥

नवमी ॥

घृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।

सा नः सीते पर्यसाभ्याववृत्स्वोर्जस्वती घृतवत् पिन्वमाना ॥ ९ ॥

घृतेन । सीता । मधुना । समऽक्ता । विश्वैः । देवैः । अनुऽमता ।
मरुतऽभिः ।

सा । नः । सीते । पर्यसा । अभिऽआववृत्स्व । ऊर्जस्वती । घृतवत् ।
पिन्वमाना ॥ ९ ॥

घृतेन उदकेन मधुना मधुरसेन समक्ता सम्यग् अक्ता सिक्ता । ॥ “ग-
तिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् ॥ सा सीता विश्वैर्देवैः म-
रुद्भिश्च अनुमता अङ्गीकृता । हे सीते सा त्वं पर्यसा उदकेन नः अ-
स्मान् अभ्याववृत्स्व अभिमुखम् आवर्तस्व । ॥ “बहुलं छन्दसि”
इति वृतेः शपः श्नुः ॥ कथंभूता । ऊर्जस्वती वलोपेता घृतवत् घृ-
तयुक्तम् अन्नं पिन्वमाना सिद्ध्यन्ती । ॥ पिवि सेचने । व्यत्ययेन

आत्मनेपदम् । “अदुपदेशाल्लसार्वधानुक्तं” [इति] अनुदात्तत्वे धानुस्वरः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“इमां खनामि” इति तृतीयसूक्तेन सपत्नीजयकर्मणि बाणापर्णीपत्र-
चूर्णं लोहितवर्णाजाया दध्युदकेन संमिश्र्य अभिमन्त्र्य सपत्नीशयने परि-
किरेत् । “अभि तेधाम्” इति पादेन तत्पत्राण्यभिमन्त्र्य शयनस्याध-
स्तात् प्रक्षिपेत् । “उप तेधाम्” इति पादेन तत्पत्राण्यभिमन्त्र्य शयन-
स्योपरि प्रक्षिपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “इमां खनामीति बाणापर्णी
लोहिताजाया द्रष्टेन संनीय शयनम् अनु परिकिरति” [कौ० ४. १२]
इत्यादि ॥

विवादजयकर्मणि “अहम् अस्मि सहमाना” इत्यादिसूक्तशेषं जपन्
ऐशान्या दिशः सभास्पलं व्रजेत् । “अहम् अस्मीत्यपराजितात् परिपदम्
आव्रजति” इत्यादि कौशिकसूत्रम् [कौ० ५. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इमां खनाम्योर्षधिं वीरुधां बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं वाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओर्षधिम् । वीरुधाम् । बलवत्तमाम् ।

यया । सपत्नीम् । वाधते । यया । सम्विन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् पाठाख्याम् ओषधीं^१ वीरुधाम् । विरोहन्तीति वीरुधः लतारू-
पा ओषधयः । तासां मध्ये बलवत्तमाम् स्वकार्यकरणे अतिशयेन बल-
वतीं खनामि खननेन संपादयामि । यया ओषध्या सपत्नीम् । समा-
नः एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति
डीप् नकारान्तादेशश्च ॥ । तादृशीं वाधते हिनस्ति । ॥ “यद्-
ज्ञानित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ । यया च ओषध्या पतिम् भ-
र्तारं संविन्दते सम्यक् असाधारण्येन लभते ताम् इमाम् ओषधीम् इति
संबन्धः ॥

^१ 1 So S Kd, ओषधी, and Sayana's text also has ओषधी 2 S Kd अ० omitted

द्वितीया ॥

उत्तानपणं सुभगे देवजूते सहस्रति ।

सपत्नीं मे परां पुंद् पतिं मे केवलं कृधि ॥ २ ॥

उत्तानऽपणं । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्रति ।

सऽपत्नीम् । मे । परां । पुंद् । पतिम् । मे । केवलम् । कृधि ॥ २ ॥

हे उत्तानपणं उत्तानानि ऊर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे सुभगे सौभाग्यहेतुभूते हे देवजूते देवेन स्रष्टा प्रेरिते । यद्वा देवेन इन्द्रादिना प्राप्ते । “पाठाम् इन्द्रो व्याश्नाद् असुरेभ्यस्तरातवे” [२. २७. ४] इति हि निगमः । हे सहस्रति अभिभवनवति ईदृशे हे पा-
ठे मे मम सपत्नीं परां पुंद् पराङ्मुखीं प्रेरय । पत्युः सकाशाद् दू-
रं गमयेत्यर्थः । ततश्च मे मम पतिं केवलम् असाधारणं कृधि कु-
रु । ॥ “शुशृणुपृकुवृभ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः ॥

तृतीया ॥

नहि ते नाम जग्राह नो अस्मिन् रमसे पतौ ।

परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥ ३ ॥

नहि । ते । नाम । जग्राह । नो इति । अस्मिन् । रमसे । पतौ ।

पराम् । एव । पराऽवतम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ३ ॥

हे सपत्ति ते त्वं नाम नामधेयमपि अहं नहि जग्राह न गृह्णा-
मि । ॥ जग्राहेति । ग्रहेः उत्तमे णलि रूपम् ॥ अस्मिन् सं-
निहिते मदीये पतौ पत्यौ नो रमसे नैव रमस्व । ॥ पताविति । “प-
ष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा” इति पष्ठीयोगाभावेऽपि छान्दसी धिसंज्ञा ॥ अ-
पि च तां सपत्नीं परां परावतमेव । परावत् इति दूरनाम । अतिश-
यितदूरदेशमेव गमयामसि गमयामः प्रापयामः ॥

चतुर्थी ॥

उत्तराहमुत्तरं उत्तरेदुत्तराभ्यः ।

अर्धः सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ४ ॥

उत्तॄतरा । अहम् । उत्तॄतरे । उत्तॄतरा । इत् । उत्तॄतराभ्यः ।

अधः । स॒पत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ४ ॥

हे उत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे त्वत्प्रसादाद् अहम् उत्तरा उत्कृष्टतरा भूया-
सम् ॥ अपि च उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताम्योप्यहम्
उत्तरेत् । इच्छद्दः अवधारणे । उत्कृष्टतरैव भवेयम् ॥ अर्धं अनन्तरं मम
या सपत्नी विद्यते सा अधराभ्यः निकृष्टाभ्योपि अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

पञ्चमी ॥

अहमस्मि सहमानाथो त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वा सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथो इति । त्वम् । असि । ससहिः ॥

उभे इति । स्वहस्वती इति । भूत्वा । स॒पत्नीम् । मे । स॒हाव॒है ॥ ५ ॥

हे पाठाख्ये ओषधि अहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अ-
भिभवित्री भवामि ॥ अथो अपि च त्वमपि सासहिरसि शत्रूणाम् अ-
भिभवित्री भवसि ॥ ततश्च आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवनवत्यौ
भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥ “अहमस्मि” इत्यादि-
सूक्तशेषस्य विवादजयकर्मणि विनियोगस्य दर्शितत्वात् तदनुसारेण सपत्नी-
शब्दस्य विपरिणामेन सपत्नपरतयापि योज्यम् ॥

षष्ठी ॥

अभि तेषां सहमानामुप तेषां सहीयसीम् ।

मामनु प्र ते मनो वृत्तं गौरिव धावतु पृथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

अभि । ते । अधाम् । सहमानाम् । उप । ते । अधाम् । सहीयसीम् ॥

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वृत्तम् । गौःऽइव । धावतु । पृथा । वाःऽ-

इव । धावतु ॥ ६ ॥

सहमानाम् अभिभवन्शीलाम् इमां पाठाख्याम् ओषधिं हे सपत्नि
ते तव शयनस्थानम् अभि अधाम् अभितः सर्वतः शयनस्य अधःप्र-
देशे धारयामि ॥ तथा सहीयसीम् सोदृतमाम् अतिशयेनाभिभवित्रीम्
इमाम् ओषधिं ते शयनस्थानम् उप अधाम् शयनस्योपरिदेशे धारया-
मि ॥ हे सपत्नि ते त्वदीयम् ओषधिप्रभावेन वशीकृतं मनः मामनुं
प्र धावतु अनुसृत्य प्रवर्तताम् ॥ तत्र वत्सं गौरिवेत्यादि दृष्टान्तद्वयम् ।
यथा गौः प्रसृतस्तनी स्वकीयं वत्सम् इतस्ततो धावन्तं स्नेहवशाद् अ-
नुधावति यथा च वाः वारि उदकं पथा निम्नेन मार्गेण स्वभावतोनु-
धावति तथा । सपत्नी सर्वथा मदधीनचिन्ता भवतु इत्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“संशितं मे” इति चतुर्थसूक्तेन परसेनोद्वेजनकर्मणि आज्यं हुत्वा सि-
तपदीम् अजाम् अविं वा संपात्य अभिमन्त्र्य शत्रुसेनां प्रति विसर्जयेत् ॥

तथा संग्रामजयार्थम् अनेन सूक्तेन आज्यहोमम् सक्तुहोमम् धनुरि-
ध्माधानम् इषुसमिदाधानम् राज्ञे अभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च कुर्यात् ।
“संशितं म इति सितपदीं संपातवतीम् अवसृजति” इत्यादि “प्रदा-
नान्तानि” इत्यन्तं कौशिकसूत्रम् [कौ० २. ५] ॥

तथा अग्निचयने उन्नीयमानम् उख्यम् अग्निं “संशितं मे” इति
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने “संशितं म इत्युख्यम् उन्नीयमानम्”
इति [वै० ५. १] ॥

महाव्रते आजिधावने “अवसृष्टा परा पत” [८] इत्यनया अवसृष्ट-
वाणानुमन्त्रणम् । तथा च वैतानसूत्रे - “अवसृष्टा परा पतेति चतु-
र्थीम् इषुम् अवसृष्टाम्” [वै० ६. ४] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् ।

संशितं धारमजरमस्तु जिष्णुयेपामसि पुरोहितः ॥ १ ॥

समऽशितम् । मे । इदम् । ब्रह्म । समऽशितम् । वीर्यम् । बलम् ।
 समऽशितम् । क्षत्रम् । अजरम् । अस्तु । जिष्णुः । येषाम् । असिम् ।
 पुरःशितः ॥ १ ॥

मे मदीयम् इदं ब्रह्म ब्राह्मणत्वं संशितम् जातिभ्रंशकरदोषपरिहारेण
 सम्यक् तीक्ष्णीकृतं भवतु । तीक्ष्णीकृते हि ब्राह्मणत्वे स्वेन क्रियमाणं शा-
 न्तिकपौष्टिकादि कर्म समृद्धफलं भवतीति आदौ तत्प्रार्थना । यद्वा ब्रह्मश-
 ब्दो वेदवाची । प्रयुज्यमानमन्त्रात्मकम् इदं ब्रह्म तीक्ष्णीकृतम् । अमो-
 यफलं भवतु इत्यर्थः । ॥ शो तनूकरणे इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ।
 “शाच्छोरन्यतरस्याम्” इति इत्त्वम् । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृ-
 तिस्वरत्वम् ॥ । तथा मदीयं वीर्यम् मन्त्रप्रभावजनितं सामर्थ्यं शा-
 रीरं बलं च संशितम् सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् अस्तु । तथा मदीयं क्षत्रम्
 क्षत्रियजातिः संशितम् मन्त्रप्रभावेन तीक्ष्णीकृतं सत् अजरम् जरारहितम् ।
 अत्र शरीरावयवानां सेनावयवहस्त्यश्वादीनां च क्षयो जराशब्देन विवक्षि-
 तः । तद्रहितं जिष्णुं जयशीलम् अस्तु । ॥ अजरम् इति । न विद्य-
 ते जरा यस्येति नञो बहुव्रीहौ “नञो जरमरमित्रमृताः” इति उत्तरपदा-
 द्युदात्तत्वम् । जि जये इत्यस्मात् “ग्लानिस्वश्च ग्लुः” इति ग्लुप्रत्ययान्तो
 जिष्णुशब्दः ॥ । कस्माद् एवम् अन्यगतं फलं प्रार्थ्यत इति तत्राह ।
 येषाम् इति । पूजार्थं बहुवचनम् । यस्य क्षत्रियस्य अहं पुरोहितः ऐहि-
 कामुष्मिकसकलश्रेयोविषये पुरस्ताद् निहितः असि भवामि । यस्माद् एवं
 पौरोहित्ये वृत्तोसि अतो मदीयस्य राज्ञो जयार्थम् एवं प्रार्थ्यत इत्य-
 र्थः । ॥ दधातेः कर्मणि निष्ठा । “पूर्वाधरावराणाम्” इति असि-
 प्रत्ययान्तः पुरःशब्दः । तस्य च “पुरोव्ययम्” इति गतित्वाद् “गति-
 रनन्तरः” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वितीया ॥

समहमेपां राट्णं स्यामि समोजो वीर्यं बलम् ।

वृश्चामि शत्रूणां बाहून्नेन हविषाहम् ॥ २ ॥

सम् । अहम् । एषाम् । राष्ट्रम् । स्यामि । सम् । ओजः । वीर्यम् । वलम् ।

वृश्चामि । शत्रूणाम् । बाहून् । अनेन । हविषा । अहम् ॥ २ ॥

पूर्वत्र येषाम् इति यच्छब्दनिर्दिष्टोर्थः एषाम् इति ईदमा परामृश्य-
ते । येषां राज्ञां देशे अहं निवसामि एषां राष्ट्रम् जनपदं सं श्या-
मि सम्पक् तीक्ष्णीकरोमि । धनकनकसमृद्धं करोमीत्यर्थः । ॥ शो
छेदने । “ओतः श्यति” इति ओकारलोपः ॥ ओजः । वलना-
मैतत् । ॥ “उद्धेर्वले वलोपश्च [उ० ४. १९१] इति असुन्प्रत्ययस्सर-
णात् ॥ येन वलेन क्षेत्रज्ञस्य शरीरे अवस्थितिर्भवति तद् ओजः-
शब्दवाच्यम् । उक्तं हि आचार्यैः ।

क्षेत्रज्ञस्य तद् ओजस्तु केवलाश्रय इष्यते ।

यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाभ्रम् अशनिविषः । इति ॥

तादृशं शरीरदार्ढ्यनिमित्तम् ओजः तज्जनितं वीर्यम् परामिभवसामर्थ्यम्
अन्यदपि हस्त्यश्वादिलक्षणं वलं च । सं श्यामीति संबन्धः । मन्त्रसा-
मर्थ्येन दृढीकरोमीत्यर्थः ॥ तथा [अहं] मदीयस्य राज्ञः शत्रूणां बाहून्
अनेन ह्यमानेन आज्यसत्त्वादिरूपेण हविषा वृश्चामि छिनक्षि । आयुध-
ग्रहणासमर्थान् भ्रष्टवीर्यान् करोमीत्यर्थः । ॥ ओवश्चू छेदने । तुदा-
दितात् शः । तस्य डिच्चात् “ग्रहिन्या” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । पादादित्वाद् अनिघातः ॥

तृतीया ॥

नीचैः पृथन्तामधरे भवन्तु ये नः सूरि मघवानं पृतन्यान् ।

क्षिणामि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वानहम् ॥ ३ ॥

नीचैः । पृथन्ताम् । अधरे । भवन्तु । ये । नः । सूरिम् । मघज्वानम् ।
पृतन्यान् ।

१ K ०५५ K V न्यान् as a variant. We with AR K B P P J V. २ So P P J
distinctly.

1 So S' Kd 2 str. omitted by S Kd.

क्षिणामि । ब्रह्मणा । अमित्रान् । उत । नयामि । स्वान् । अहम् ॥ ३ ॥

मदीयाः शत्रवः नीचैः पद्यन्ताम् अवाङ्मुखाः पतन्तु । ततश्च अध-
रे निकृष्टाः पादाक्रान्ता भवन्तु । कीदृशास्ते शत्रव इति उच्यते । नः
अस्मदीयं सुरिम् कार्याकार्यविभागज्ञं मघवानम् । मघम् इति धननाम् ।
प्रभूतधनयुक्तं राजानं जेतुं ये शत्रवः पृतन्यान् पृतन्यन्ति पृतनां सेनाम्
आत्मन इच्छन्ति । ते नीचैः पद्यन्ताम् इति संबन्धः । ॥ पृतना-
शब्दात् “सुप आत्मनः क्यच्” । “कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इति
क्यचि परतोन्त्यलोपः । तदन्तात् लेटि आडागमः ॥ उक्तप्रयोजन-
सिद्धये ब्रह्मणा परिवृढेन अमोघवीर्येण मन्त्रेण अमित्रान् शत्रून् अहं क्षि-
णौमि हिनस्मि । ॥ रि क्षि हिंसायाम् । स्वादिवात् श्रुः ॥ न
केवलं शत्रूणां हिंसनम् अपि तु स्वान् स्वकीयान् राज्ञः उन्नयामि ।
उत्कृष्टं जयं प्रापयामीत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

तीक्ष्णीयांसः परशोरग्रेस्तीक्ष्णतरा उत ।

इन्द्रस्य वज्रात् तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥ ४ ॥

तीक्ष्णीयांसः । परशोः । अग्नेः । तीक्ष्णऽतराः । उत ।

इन्द्रस्य । वज्रात् । तीक्ष्णीयांसः । येषाम् । अस्मि । पुरःऽहितः ॥ ४ ॥

येषां राज्ञाम् अहं पुरोहितः अस्मि ते राजानः परशोः वृक्षच्छे-
दनसमर्थात् निशितधारात् तीक्ष्णीयांसः अतिशयेन तीक्ष्णाः शत्रुवलच्छे-
दनसमर्था भवन्तु ॥ तथा अग्नेः विश्वदहनसमर्थादपि तीक्ष्णतराः अति-
शयेन तीक्ष्णाः । क्षणमात्रेण कृत्स्नं शत्रुबलं दग्धुं समर्था भवन्तु इत्य-
र्थः । उतशब्दः अप्यर्थे । स च भिन्नक्रमो योजितः ॥ तथा इन्द्रस्य
वज्रात् । स खलु वृत्रासुरादिहनने शिलोच्चयपक्षच्छेदनादौ च अकुण्ठ-

1 S'Kd व्युत्तराजानः जेतुं ये शत्रवः पृतन्य for व्युत्तं राजानं जेतुं ये शत्रवः पृतन्याम् पृत-
न्यन्ति. This incorrect version of the *Bhāṣya* as well as Śāyana's reading पृतन्यं for
पृतन्याम् in his text is the origin of the reading पृतन्यम् promulgated by Gaṇe-
sha-bhaṭṭa Dādā and adopted by his nephews K and V. 2 S'Kd अडागमः.

तशक्तित्वेन प्रसिद्धः । ततोपि तीक्ष्णीयांसः अतिशयेन तीक्ष्णा निशि-
ताः । अप्रतिहतगतयो भवन्तु इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्धयामि ।

एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्ण्वेषां चित्तं विश्वेवन्तु देवाः ॥ ५ ॥

एषाम् । अहम् । आयुधा । सम । स्यामि । एषाम् । राष्ट्रम् । सुवीर-
रम् । वर्धयामि ।

एषाम् । क्षत्रम् । अजरम् । अस्तु । जिष्णु । एषाम् । चित्तम् । विश्वे ।
अवन्तु । देवाः ॥ ५ ॥

[अहम्] एषाम् अस्मदीयानां राज्ञाम् आयुधा आयुधानि वाणखड्गकु-
न्तादीनि सं श्यामि सम्यक् तीक्ष्णीकरोमि ॥ एषां राष्ट्रम् राज्यं सुवीरम्
शोभनवीरोपेतं वर्धयामि समृद्धं करोमि । ॥ सुवीरम् इति “वीरवीर्यौ
च” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ अपि च एषां राज्ञां क्षत्रं क्षतात्
त्रायकं बलं क्षत्रियत्वं वा अजरम् जरारहितं जिष्णु जयशीलं चास्तु ॥
तथा एषां चित्तम् युद्धोन्मुखं मनः विश्वे सर्वे देवाः अवन्तु रक्षन्तु ॥

उद्धर्षन्तां मघवन् वाजिन्तान्युद् वीराणां जयतामेतु घोषः ।

पृथग् घोषा उल्ललयः केतुमन्त उदीरताम् ।

देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यन्तु सेनया ॥ ६ ॥

उत् । हर्षन्ताम् । मघवन् । वाजिन्तानि । उत् । वीराणाम् । जय-
ताम् । एतु । घोषः ।

पृथक् । घोषाः । उल्ललयः । केतुमन्ताः । उत् । ईरताम् ।

देवाः । इन्द्रज्येष्ठाः । मरुताः । यन्तु । सेनया ॥ ६ ॥

* Such is the accent of ABBDKRŠJ P changes सुवीरं to सुवीरम् P can
rel. the + from श्री but does not accent it otherwise K V सुवीर (part. सुवीरम्)
R (and P P J) उल्लय We with ABBDKRŠ V.

† S Kil क्षतात्रायकं for क्षतात् त्रायकम्

प्रेता जयता नर उग्रा वः सन्तु बाहवः ।

तीक्ष्णेष्वोबलधन्वनो हतोऽग्रायुधा अवलानुग्रवाहवः ॥ ७ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः ।

तीक्ष्णऽईषवः । अवलऽधन्वनः । हुत । उग्रऽआयुधाः । अवलान् ।

उग्रऽबाहवः ॥ ७ ॥

पृष्ठी । हे मधवन् धनवन्निन्द्र त्वत्प्रसादाद् वाजिनानि बलानि हस्य-
श्वरथादीनि युद्धविषये उद्धर्षन्ताम् उत्कृष्टहर्षयुक्तानि भवन्तु ॥ तथा जय-
ताम् जयं प्राप्नुवताम् अस्मदीयानां वीराणाम् शूराणां जयप्रयुक्तो घोषः
सिंहनादाख्यः उदेतु उद्गच्छतु । परश्रोत्राण्यभिभूय वर्तताम् इत्यर्थः ।
एतदेव विव्रियते पृथग् इति । उल्लुल्य इति । अनुकरणशब्दोपम । उ-
ल्लुलु इत्येवमात्मकाः केतुमन्तः प्रज्ञानवन्तः सर्वैः प्रज्ञायमाना जयप्रयुक्ता
योयाः पृथक् इतस्ततः उत् ईरताम् उद्गच्छन्तु । ॥ ईर गतौ ।
लोढि अदादित्वात् शपो लुक् ॥

सप्तमी । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः स्वामी येषां तथाविधा मरुतो
देवा युद्धेषु अस्माकं साहायकम् आचरितुं [सेनया] स्वस्वसेनया सार्धं
यन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ हे नरः नेतारः अस्मदीया भटाः प्रेत प्रक्रम्य युद्धभूमिं
गच्छत । ततो देवैरनुगृहीताः शत्रून् जयत ॥ वः युष्माकं तीक्ष्णेष्वः
निशितबाणाद्यायुधोपेता बाहवः उग्राः उद्गूर्णबलाः शत्रुमहरणसमर्थाः स-
न्तु भवन्तु ॥ ततो यूयम् उग्रायुधाः निशितबाणाद्यायुधोपेताः
अत एव उग्रबाहवः उद्गूर्णहस्ताः सन्तः अवलधन्वनः बलरहितधनुरा-
द्यायुधोपेतान् अत एव अवलान् बलशून्यान् हत हिंस्त । पञ्चत्वं माप-
यतेत्यर्थः । ॥ हन्तेर्लोपमध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् । “अ-
नुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

अष्टमी ॥

अर्बसृष्टा परा पत शरैर्व्ये' ब्रह्मसंशिते ।

१ B D E शरैर्व्ये १ प्र०. We with A K B R K V

१ S' Kd तीक्ष्णेष्वः.. २ S' Kd निहितनि०.

जयामित्रान् प्र पद्यस्व जह्येषां वरंवरं मामीषां मोचि कश्चन ॥ ८ ॥
 अवंसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मसंशिते ।
 जय । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । जहि । एषाम् । वरंस्वरम् । मा ।
 अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते [शरव्ये हिंसाकुशले इषो
 त्वम्] अवसृष्टा अस्माभिर्धनुषो विनिर्मुक्ता परा पत परागच्छ शत्रुसे-
 नाभिमुखं गच्छ । गत्वा च तान् अमित्रान् शत्रून् जय ॥ तत्प्रकारम्
 आह प्र पद्यस्वेत्यादिना । प्रथमं शत्रून् प्र पद्यस्व प्रविश ॥ एषां मध्ये
 वरंवरम् श्रेष्ठं हस्त्यश्वपदातिलक्षणं बलं जहि मारय । ॥ “हन्तेर्जः”
 इति जादेशः । तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात” इति असिद्धत्वात् हेर्लुग-
 भावः ॥ अमीषाम् दूरे दृश्यमानानां शत्रूणां मध्ये कश्चन कोपि
 वीरो मा मोचि मुक्तो मा भूत् । सर्वोपि त्वया हन्तव्य इत्यर्थः । ॥ मो-
 चीति । मुचू मोक्षणे इत्यस्मात् कर्मणि माङि लुङि रूपम् । अमीषाम्
 इति । “एत ईद्वहुवचने” इति ईत्वमत्वे ॥

[इति] तृतीयकाण्डे चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अयं ते योनिः” इति सूक्तेन निर्वृत्तिकर्मणि शर्करामित्रान् ग्री-
 हीन् जुहुयात् । “अयं ते योनिरिति [जीर्णकोष्ठाद्] ग्रीहीन् शर्करामि-
 त्रान्” [कौ० ३. १] इत्यादि कौशिकसूत्रम् ॥

तथा अपोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि अनेन सूक्तेन आज्यसमिदादिभि-
 स्त्रयोदशभिर्द्रव्यैर्जुहुयात् । तस्मिन्नेव कर्मणि अस्य सूक्तस्य जपं वा कुर्यात् ॥

तथा च कौशिकः । “अयं ते योनिः [३. २०] आं नो भर [५. ७]
 धीती वा [७. १] इत्यर्थम् उत्थास्यन्तुपदधीत जपति” इति [कौ० ५. ५] ॥

“अयं ते योनिः” इत्यनया अरण्योरात्मनि वा अग्नेः समारोपणं
 कुर्यात् । सञ्चितं हि । “अयं ते योनिरित्यरण्योराग्निं समारोपयत्यात्मनि
 वा” इति [कौ० ५. ४] ॥

सवयज्ञेषु “सोमं राजानम्” [४] इत्यनया भृग्वङ्गिरोविदश्चतुर आ-
घेयान् आह्वयेत् ॥

अग्निचयने अनयैव गार्हपत्येष्टकाम् उपधीयमानाम् अनुमन्त्रयेत् । त-
था च वैतानम् । “अयं ते योनिरिति गार्हपत्येष्टकां निधीयमानाम्”
इति [वै० ५.१] ॥

अग्निचयने औदुम्बरसमिदाधानानन्तरम् “अग्ने अच्छा वदेह नः”
इति तिस्रः “अर्यमणं बृहस्पतिम्” इति द्वे जपेत् । “वाजस्य नु प्रस-
वे” इत्यनया वाजप्रसवीयहोमानुमन्त्रणम् । तथा च वैतानं सूत्रम् ।
“उद् एनम् उत्तरं नय [६, ५] इति समिध आधीयमानाः” [इति प्रक्र-
म्य] “चत्वारि शृङ्गा [ऋ० ४. ५८. ३] अभ्यर्चत [७, ८७] इति जपति ।
“अग्ने अच्छ इति तिस्रः [२-४] अर्यमणं बृहस्पतिम् [७, ८] इति द्वे
“वाजस्य नु प्रसवे [८] इति वाजप्रसवीयहोमान्” इति [वै० ५.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं ते योनिर्ऋतियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्ने आ रोहार्धं नो वर्धया रयिम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋतियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्धं । नः । वर्धय । रयिम् ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव अयम् अरणिर्यजमानो वा ऋतियः ऋतौ गर्भग्रह-
णकाले भवो योनिः उत्पत्तिकारणम् । ऋतुशब्दाद् भवार्थं “छ-
न्दसि घस्” । “सिति च” इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया वाधनात् ओ-
र्गुणाभावे यण् ॥ यतः यस्मात् योनेः जातः उत्पन्नः सन् अरोचथाः
दीप्यसे । छान्दसो लङ् ॥ तम् तादृशं योनिं जानन्
ममेदम् उत्पत्तौ कारणम् इत्यवगच्छन् आ रोह प्रविश । मा प-
रित्याक्षीः ॥ अर्थं अनन्तरम् नः अस्माकं रयिम् धनं वर्धय समृद्धं
कुरु । छ “निपातस्य च” इति अर्थशब्दस्य सांहितिको दीर्घः ।
“अन्येषाम् अपि दृश्यते” इति वर्धयेत्यस्य दीर्घः ॥

द्वितीया ॥

अग्ने अच्छां वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमनां भव ।

प्र णो यच्छ विशां पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ २ ॥

अग्ने । अच्छ । वद् । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विशाम् । पते । धनदा । असि । नः । त्वम् ॥ २ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् फले प्राप्तव्ये नः अस्मान् अच्छ वद । ॥ “नि-
पातस्य च” इति सांहितिको दीर्घः ॥ । आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि ॥
तथा प्रत्यङ् अस्मान् प्रत्यञ्चन् अस्मदभिमुखं गच्छन् नः अस्माकं सुम-
नाः शोभनमनस्को भव ॥ हे विशां पते सर्वासां प्रजानां वैश्वानरात्म-
ना पालक । ॥ “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” इति षष्ठ्यान्तस्य आ-
मन्त्रितानुप्रवेशाद् “आमन्त्रितस्य च” इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आ-
ष्टमिकम् अनुदात्तत्वम् ॥ । हे तादृश अग्ने नः अस्मभ्यं प्र यच्छ ।
धनदा इति विशेष्यमाणत्वाद् अर्थाद् अत्र धनानीति संबध्यते । अस्म-
दपेक्षितानि धनानि प्रदेहि इत्यर्थः । यतस्त्वं नः अस्माकं धनदा असि
धनानां दाता भवसि । धनानि दानुं समर्थस्त्वमेवासीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

प्र णो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवीः प्रोत सूनृतां रयिं देवी दधातु मे ॥ ३ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवीः । प्र । उत । सूनृतां । रयिम । देवी । दधातु । मे ॥ ३ ॥

नः अस्मभ्यम् अर्यमा देवः प्र यच्छतु यद् दातव्यं धनं तत् सर्वं द-
दातु । ॥ दाण् दाने । शपि “पात्रा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ । भ-
गश्च बृहस्पतिश्च इमावपि देवौ अस्मभ्यं धनं प्र यच्छताम् । ॥ बृ-
हता देवानां पतिः बृहस्पतिः । “तद्वृहतोः करपत्योः” इति पारस्क-
रादिषु पाठात् सुदृढलोपौ । “उभे वनस्पत्यादिषु” इति उभयपदप्रकृति-

स्वरत्नम् ॥ । देवीः देव्यः इन्द्राणीमभृतयः धनम् असम्भं प्र यच्छ-
न्तु । ॥ जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । उत
अपि च सनुता म्रियवागात्मिका देवी सरस्वती रयिम् धनं मे मह्यं [प्र
दधानु] प्रयच्छतु । ॥ शोभना चासौ ऋता चेति सनुता । पृषो-
दरादिताद् रूपसिद्धिः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

सोमं राजानुमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽग्निः । हवामहे ।

आदित्यम् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥

राजानम् राजमानम् । यद्वा ईश्वरम् । “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां रा-
जा” [तै० सं० १. ८. १०. २] इति श्रुतेः । तादृशं सोमम् अग्निं च
अवसे अभिमतफलप्रदानेन रक्षणाय गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः हवामहे
आह्वयामः । तथा आदित्यम् अदितेः पुत्रम् । “मित्रश्च वरुणश्च”
[तै० आ० १. १३. ३] इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धं देवं विष्णुम् त्रैविक्रमं रूपम्
आस्थाय सर्वव्यापिनं देवं सूर्यम् सर्वस्य प्रेरकं मण्डलान्तरवर्तिहिरण्य-
पुरुषरूपं देवं ब्रह्माणम् एषां देवानां स्रष्टारं प्रजापतिं बृहस्पतिम् एषां
हितकरणे अवस्थितम् एतत्संज्ञं च । तान् एतान् आदित्यादीन् देवान्
उक्तप्रयोजनसिद्धये हवामहे इति संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्वह्यं यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देव दातवे रयिं दानाय चोदय ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽग्निः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देव । दातवे । रयिम् । दानाय । चोदय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वम् अग्निभिः त्वद्विभूतिरूपैरन्यैरग्निभिः सार्धं नः अस्माकं ब्रह्म मन्त्रमयं स्तोत्रं तात्साध्यं यज्ञं च वर्धय फलसमृद्धं कुरु ॥ हे देव त्वं दानं वै चरुपुरोडाशादिहवींषि दत्तवते [नः] यजमानाय रयिम् धनं दानाय दानार्थं नोदय प्रेरय ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रवायू उभाविह सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना असद् दानकामश्च नो भुवत् ॥ ६ ॥

इन्द्रवायू इति । उभौ । इह । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । समङ्ग्याम् । सुमनाः । असत् । दानकामः । च । नः । भुवत् ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इति प्राप्तस्य आनङः “उभयत्र वायोः प्रतिपेधो वक्तव्यः” इति प्रतिपेधः । “देवताद्वन्द्वे च” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्नस्य “नोत्तरपदेनुदात्तादौ” इति प्रतिपेधः । “समासस्य” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ एतत्संज्ञाबुभौ देवौ इह अस्मिन् कर्मणि हवामहे आह्वयामः । एतयोरेवाह्वाने किं निमित्तम् इति तद् आह सुहवेति । इह अस्मिन् फलविषये देवेषु मध्ये एतौ देवौ सुहवा सुहवौ सुह्वानौ सुखेन ह्वातुं शक्यौ । ॥ ह्वयेतेः “वहुलं छन्दसि” इति अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते सुपूर्वाद् अस्मात् “ई-पहुःसुपु” इति खल् । “लिति” इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यस्माद् एवं सुह्वानौ तस्माद् आह्वयाम इत्यर्थः ॥ यथा नः अस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः संगत्याम् संगमने प्राप्नो सुमना असत् शोभनमनस्को भवेत् । न केवलं सौमनस्यमेव प्रार्थ्यते अपि तु सर्वो जनः नः अस्मभ्यं दानकामश्च दानाभिलाषयुक्तश्च यथा भुवत् भवेत् । तथा आह्वयाम इति संवन्धः । ॥ असेर्भवेतश्च लेटि अडागमः । “भूसुवोस्तिष्ठि” इति गुणाभावः ॥

1 Sayana's text also has नोदय. 2 S'Kd देवो अतः for देवो. 3 S'Kd मयम्, though Sayana's text has: मुपन्.

सप्तमी ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ७ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ॥

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ७ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् अस्मभ्यम् [दानाय] अभिमतफलदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय । यथा ते नुष्टाः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्ति तथा स्तुतिवाक्यैस्तोषयेत्यर्थः ॥ तत्र वाचम् इति सरस्वतीविशेषणम् वाग्रूपा या सरस्वतीति । एतच्च नदीरूपायास्तस्या निवृत्त्यर्थम् । वाजिनम् इति सवितृविशेषणम् । वाजः अन्नं वेगो वा तद्वन्तं सवितारम् इति ॥

अष्टमी ॥

वाजस्य नु प्रसवे सं बभूविमेमा च विश्वा भुवनान्यन्तः ।

उतादित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छ ॥ ८ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवे । सम् । बभूविम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अन्तः ।

उत । अर्दित्सन्तम् । दापयतु । प्रजानन् । रयिम् । च । नः । सर्ववीरम् । नि । यच्छ ॥ ८ ॥

वाजस्य अन्नस्य प्रसवे उत्पत्तौ तद्धेतुभूते कर्मणि वा नु क्षिप्रं वयं सं बभूविम समाप्ता अभूम् । यद्वा वृष्ट्यादिद्वारेण अन्नस्योत्पादको देवो वाजस्य प्रसवः । ॥ “सवजवौ छन्दसि वक्तव्यौ” इति अजन्तः सव-शब्दः । “घाय” इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य समाप्त्यताम् उपपादयति इमा चेति । इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अन्तः वाजप्रसवस्य मध्ये वर्तन्ते । “अन्ताद् भूतानि जायन्ते । जातान्यन्तेन वर्धन्ते” [तै० आ० ८. २] इत्यादिश्रुतेः ॥ स च वाजप्रसवः उक्तलक्षणः प्रजानन् सर्वप्राणिद्वयग-

तम् अभिप्रायविशेषं जानन् उत अदित्सन्तम् दातुम् अनिच्छन्तमपि पु-
रुषं दापयतु बुद्धिमेरणेन अस्मभ्यं दाने प्रवर्तयतु । ॥ अदित्सन्तम्
इति । “सनि मीमाधुरभलभ” इत्यादिना इसादेशः । “सस्यार्धधानु-
के” इति तत्वम् । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा नः अस्माकं रयिम विद्यमानं
धनं च सर्ववीरम् । वीर्याज्जायन्ते इति वीराः पुत्रादयः । सर्वैर्वीरपुरु-
षैरुपेतं नि यच्छातु नियच्छतु नियमयतु सुचिरं स्थापयतु । ॥ यमे-
लेंटि आडागमः । “इषुगमियमां छः” इति छत्वम् ॥

नवमी ॥

दुहां मे पञ्च प्रदिशो दुहामुर्वीयथावलम् ।

प्रापेयं सर्वा आकृतीर्मनसा हृदयेन च ॥ ९ ॥

दुहाम् । मे । पञ्च । प्रदिशः । दुहाम् । उर्वीः । यथाऽवलम् ।

प्र । आपेयम् । सर्वाः । आकृतीः । मनसा । हृदयेन । च ॥ ९ ॥

[पञ्च] पञ्चसंख्याकाः प्रदिशः प्राच्याद्याश्चतस्रः मध्यं चेति महादिशः
मे मध्यं दुहाम् अभिमतफलं दुहताम् । ॥ “बहुलं हृन्दसि” इति
दुहेः परस्य इादेशस्य अतो रुडागमः । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति
तशब्दस्य लोपः ॥ तथा उर्वीः उर्व्यः पदसंख्याकाः मन्त्रान्तरे
प्रसिद्धाः । “पण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्यौप-
धयश्च” [आश्व० १. २] इति । ता द्युष्टिर्व्याद्याः पद् उर्व्यः यथाव-
लम् यथाशक्ति अस्मदपेक्षितं धनं दुहाम् दुहतां प्रयच्छन्तु । दिशाम्
उर्वीणां च स्त्रीत्वाद् धेनुत्वारोपेण दुहेः प्रयोगः ॥ ततश्च अहं सर्वा
आकृतीः संकल्पान् प्रापेयम् प्राप्तवानि । ॥ आपू व्याप्तौ इत्यस्माद्
आशिषि लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ केन सा-
पनेनेति उच्यते । मनसा संकल्पविकल्पहेतुभूतया अन्तःकरणवृत्त्या हृदयेन
हृदयोपलक्षितान्तःकरणेन च । यद्यत् फलजातं संकल्पयामि तत् सर्वं फलं
मनोव्यापारमानेन प्राप्तुमिच्छामि इत्याशासे इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

गोसनिं वाचमुदेयं वर्चसा माभ्युदिहि ।

आ रुन्धां सर्वतो वायुस्त्वष्टा पोषं दधातु मे ॥ १० ॥

गोऽसनिम् । वाचम् । उदेयम् । वर्चसा । मा । अभ्युदिहि ।

आ । रुन्धाम् । सर्वतः । वायुः । तष्टा । पोषम् । दधातु । मे ॥ १० ॥

गां सनोति प्रयच्छतीति गोसनिः । ॥ “छन्दसि वनसनरक्षिम-
याम्” इति इन् प्रत्ययः ॥ गवोपलक्षितसर्वधनप्रदां वाचम् अ-
हम् उदेयम् उद्यासम् उच्यासम् । ॥ वद व्यक्तायां वाचि । “लि-
ङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ हे वाग्देवते त्वं वर्चसा ते-
जसा मा माम् अभ्युदिहि अभ्युज्जच्छ । अभिमतफलं दातुं मां प्रा-
मुहीत्यर्थः ॥ “सैवानस्तमिता देवता यद् वायुः” इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धः
सूत्रात्मा वायुः सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आ रुन्धाम् प्राणात्मना आवृणो-
तु ॥ त्वष्टा देवः मे मम पोषम् शरीरादेः पुष्टिं दधातु धारयतु । प्रय-
च्छतु इत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयकाण्डे चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्चतुर्थोनुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “ये अग्नयः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र आद्याभिः सप्तभिः ऋग्वेदादोपहतगृहगोष्ठेवादिशान्त्यर्थं मणिधारण-
होमादिकर्माणि कुर्यात् । तानि च संपातितपालाशवृक्षमणिबन्धनम् आ-
ज्यहोमः पालाशसमिदाधानम् पालाशेन उदञ्चनेन उदकहोमः पाला-
श्याम् उदपात्र्यां यवान् प्रक्षिप्य उदकसहितयवहोमः ॥

तथा अनेन दशर्चेन सर्वेण सूक्तेन ऋग्वेच्छमने सक्तूदकं काम्पीलस-
मिद्वयेन मथित्वा तं मन्थं पालाश्या दर्व्या प्रत्यृचं जुहुयात् ॥

तथा वशाशमनकर्मणि अनेन सूक्तेन वशाम् अभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥

तथा च कौशिकः । “ये अग्नय इति ऋग्यादोपहते पालाशं वधाति ।
 “जुहोति । आदधाति । उदञ्चनेन उदपात्र्यां यवान् अञ्जिरानीयोऽहोपम् ।
 “ये अग्नय इति पालाश्या दर्ब्या मन्थम् उपमथ्य काम्पीलीभ्याम् उ-
 “पमन्थनीभ्याम् । शमनं च ।” [कौ० ५. ७.] इति ॥

तथा वपां वा हवींषि वा काकोलूकश्मानुषादयो गृहीत्वा गच्छेयुः
 तत्प्रायश्चित्तार्थम् अनेन दशर्वेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । तथा च सू-
 त्रम् । “अथ यवैतद् वपां [वा] हवींषि वा वयांसि द्विपदचतुष्पदं वा-
 भिमृश्यावगच्छेयुः ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधेभ्यः [६. १३]” इ-
 त्यादि [कौ० १३. ३१.] ॥

तथा बृहन्नृणेपि आद्याः सप्तर्चः परिगणिताः । ततस्तस्य गणस्य य-
 त्रयत्र विनियोगस्तत्र सर्वत्र आसां विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा सोमस्कन्दने “ये अग्नयः” इति सप्तभिर्ब्रह्मा जुहुयात् । उ-
 क्तं वैताने । “यत्र विजानाति ब्रह्मन् सोमोस्कन्” इति प्रक्रम्य “ये
 [अग्नयो] अप्स्वन्नरिति सप्तभिरभिजुहोति” [वै० ३. ६] इति ॥

आवसत्थाधाने ऋग्याच्छमनानन्तरं गृहम् आगत्य “ये अग्नयः” इ-
 ति सप्तभिराज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अन्तर्धिः [१२. २. ४४] प्र-
 त्यञ्चन् अर्कम् [१२. २. ५५] ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधेभ्यः” [६.
 १३] इति [कौ० ९. ४] ॥

तत्रैव ऋग्यादग्नेः शमने “हिरण्यपाणिम्” इत्यादिभिरन्याभिस्त्रिसृभिः
 ऋग्यादग्नौ सक्तुमन्थं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “व्याकरोमि [१२. २. ३२]
 इति गार्हपत्यऋग्यादौ समीक्षते” [कौ० ९. २] इति प्रक्रम्य “अन्येभ्यस्त्वा
 [१२. २. १६] हिरण्यपाणिम् [६-१०] इति शमयति” [कौ० ९. ३] इति ॥

चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि आतिथ्येष्ट्यनन्तरं “दिवं पृथिवीम्” [७]
 इत्यनया अश्वमुपस्थानं कार्यम् । उक्तं वैताने । “उदस्य केतवः [१३. २]

1 So S'Kd. Kausika: ऋग्यादनुपहत इति पालाशं, which Dārā explains thus: यदि जानीष्यात् ऋग्यादनुपहतः विनाशयेति. Kesava has: ऋग्यादोपहतं ह्येते वान्यत्र गोष्ठे वा यत्र पञ्चिन् तत्र शान्तिश्च्यते. 2 S'Kd नीयोऽहोपं for नीयोऽहोपं which we with Kausika. 3 S'Kd न्द्रवाभ्यः. 4 S'Kd द्विपदचतुष्पदं वामिमृश्यावगच्छे. We with Kausika. 5 S'Kd सप्तभिर्ब्रह्माणि जुष्टं. 6 S'Kd प्रातःसोम्येस्कददिति. We with the Paitāna. 7 S'Kd समीक्षित इति. We with Kausika.

“इत्यादित्यम् उपतिष्ठन्ते । दक्षिणाञ्चो दिवं पृथिवीम् इत्यग्नीन्” इति [चै० २, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये अ॒ग्नयो॑ अ॒प्स्व॑न्त॒र्ये वृ॒त्रे ये पु॒रुषे॑ ये अ॒श्म॑सु ।

य आ॒वि॒वेशो॑ष॒धीर्यो॑ वन॒स्पती॑स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हुत॑म॒स्त्रे॒तत् ॥ १ ॥

ये । अ॒ग्नयः॑ । अ॒प्सु । अ॒न्तः । ये । वृ॒त्रे । ये । पु॒रुषे॑ । ये । अ॒श्म॑सु ।

यः । आ॒वि॒वेशः॑ । ओ॒षधीः॑ । यः । वन॒स्पती॑न् । तेभ्यः॑ । अ॒ग्निभ्यः॑ ।

हुत॑म् । अ॒स्तु । ए॒तत् ॥ १ ॥

अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये ये अग्नयः वाडवाद्याः सन्ति ये वा अग्नयो वृत्रे आवरणस्वभावे मेघे वैद्युतादिरूपेण विद्यन्ते । तत् को वृत्रः मेघ इति नैरुक्ताः इति [नि० २, १६] यास्कवचनाद् वृत्रशब्दो मेघवाची । यद्वा वृत्रे वृत्रासुरशरीरे अन्तरवसिता ये अग्नयः सन्ति तथा पुरुषे मानुषशरीरे अशितपीतेपरिणामहेतुत्वेन ये अग्नयो वैश्वानरात्मना वर्तन्ते ये वा अग्नयः अश्मसु सूर्यकान्तादिशिलासु अन्तर्वर्तन्ते तथा योग्निः ओषधीः ब्रीहियवादिरूपाः फलपरिपाकार्थम् आविवेश यश्च वनस्पतीन् वृक्षान् आविवेश तेभ्यः सर्वजगदनुग्राहकेभ्यः अग्निभ्यः एतत् प्रदीयमानं हविः हुतम् अस्तु दत्तं भवतु ॥ एक एवाग्निः स्वविभूतिरूपैरन्यैरग्निभिः कृत्स्नं जगद् अनुप्रविश्य पोषयतीति तस्य बहुत्वेन स्तुतिः । जत एव अग्नीनां प्रधानभूताग्निशास्त्रात् दाशतय्यान् जान्नातम् । “वया इद् अग्ने अग्नयस्ते अन्ये” [ऋ० १, ५९, १] इति ॥

द्वितीया ॥

यः सोम॑े अ॒न्त॒र्यो गो॒ष्वन्त॑र्य आ॒वि॒ष्टो वयः॑सु यो मृ॒गेषु॑ ।

य आ॒वि॒वेश॑ द्वि॒ष्टो यश्च॑तु॒ष्पद॑स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हुत॑म॒स्त्रे॒तत् ॥ २ ॥

१ ABKĒV 'विवेशोषधी'. We with BDRS. २ BS 'आविष्टो'. We with ABD KĒRPĒJV.

1 S'Ed उपतिष्ठन्ते. We with the Fontana. 2 S'Ed 'नित्यम्'. We with the Fontana. 3 S'Ed 'पतिपरि'.

तथा च कौशिकः । “ये अग्नय इति क्रव्यादोपहते पालाशं वधाति ।
“जुहोति । आदधाति । उदञ्चनेन उदपात्र्यां यवान् अङ्घ्रिरानीयोऽहोपम ।
“ये अग्नय इति पालाश्या दर्वा मन्थम् उपमथ्य काम्पीलीभ्याम् उ-
“पमन्थनीभ्याम् । शमनं च ।” [कौ० ५. ७.] इति ॥

तथा वषां वा हवींषि वा काकोलूकैश्चमानुषादयो गृहीत्वा गच्छेयुः
तत्प्रायश्चित्तार्थम् अनेन दशर्चेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । तथा च सू-
त्रम् । “अथ यत्रैतद् वषां [वा] हवींषि वा वयांसि द्विपदचतुष्पदं वा-
भिमृश्यावगच्छेयुः ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधेभ्यः [६. १३]” इ-
त्यादि [कौ० १३. ३१.] ॥

तथा बृहद्गणेपि आद्याः सप्तर्चः परिगणिताः । ततस्तस्य गणस्य य-
त्रयत्र विनियोगस्तत्र सर्वत्र आसां विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा सोमस्कन्दने “ये अग्नयः” इति सप्तभिर्ब्रह्मा जुहुयात् । उ-
क्तं वैताने । “यत्र विजानाति ब्रह्मन् सोमोस्कन्” इति प्रक्रम्य “ये
[अग्नयो] अप्स्वन्तरिति सप्तभिरभिजुहोति” [वै० ३. ६] इति ॥

आवसत्थाधाने क्रव्याच्छमनानन्तरं गृहम् आगत्य “ये अग्नयः” इ-
ति सप्तभिराज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अन्तर्धिः [१२. २. ४४] प्र-
त्यञ्चम् अर्कम् [१२. २. ५५] ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधेभ्यः” [६.
१३] इति [कौ० ९. ४] ॥

तत्रैव क्रव्यादग्नेः शमने “हिरण्यपाणिम्” इत्यादिभिरन्याभिस्तिष्ठभिः
क्रव्यादग्नौ सक्तुमन्थं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “व्याकरोमि [१२. २. ३२]
इति गार्हपत्यक्रव्यादौ समीक्षते” [कौ० ९. २] इति प्रक्रम्य “अन्येभ्यस्ता
[१२. २. १६] हिरण्यपाणिम् [८-१०] इति शमयति” [कौ० ९. ३] इति ॥

चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि आतिथ्येष्ट्यनन्तरं “दिवं पृथिवीम्” [७]
इत्यनया अग्न्युपस्थानं कार्यम् । उक्तं वैताने । “उदस्य केतवः [१३. २]

1 So S'Kd. Kausika: क्रव्यादुपहत इति पालाशं, which Dārila explains thus:
यदि आनीयान् क्रव्यादुपहतः पिनाशयेति. Kesava has: क्रव्यादोपहतगृहे क्षेत्रे वाग्न्यत्र
गोष्ठे वा यत्र पचिन् तत्र योतिष्यते. 2 S'Kd नीयोऽहोपं for नीयोऽहोपं which we with
Kausika. 3 S'Kd नृकाभ्य°. 4 S'Kd द्विपदचतुष्पदं पाणिमृश्याभिगच्छे°. We with
Kausika. 5 S'Kd मनमिमेष्टाणि जुष्ट°. 6 S'Kd प्रत्यसोम्येस्कदिति. We with the
Vaidika. 7 S'Kd समीक्षित इति. We with Kausika.

“इत्यादित्यम् उपतिष्ठन्ते । दक्षिणाञ्चो दिवं पृथिवीम् इत्यग्नीम्” इति
[वै० २. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये अ॒ग्नयो॑ अ॒प्स्व॑न्त॒र्ये वृ॒त्रे ये पु॒रुषे॑ ये अ॒श्मसु॑ ।

य आ॒वि॒वेशो॑ष॒धीर्यो॑ वन॒स्पती॑स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हुतम॑स्त्रेतत् ॥ १ ॥

ये । अ॒ग्नयः॑ । अ॒प्सु । अ॒न्तः । ये । वृ॒त्रे । ये । पु॒रुषे॑ । ये । अ॒श्मसु॑ ।

यः । आ॒वि॒वेशः॑ । ओष॒धीः । यः । वन॒स्पती॑न् । तेभ्यः॑ । अ॒ग्निभ्यः॑ ।

हुतम् । अ॒स्तु । एतत् ॥ १ ॥

अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये ये अग्नयः वाडवाद्याः सन्ति ये वा अग्नयो वृत्रे आवरणस्वभावे मेघे वैद्युतादिरूपेण विद्यन्ते । तत् कौ वृत्रः मेघ इति नैरुक्ताः इति [नि० २. १६] यास्कवचनाद् वृत्रशब्दो मेघवाची । यद्वा वृत्रे वृत्रासुरशरीरे अन्तरवस्थिता ये अग्नयः सन्ति तथा पुरुषे मानुषशरीरे अशितपीतपरिणामहेतुत्वेन ये अग्नयो वैश्वानरात्मना वर्तन्ते ये वा अग्नयः अश्मसु सूर्यकान्तादिशिलासु अन्तर्वर्तन्ते तथा योग्निः ओषधीः ग्रीहियवादिरूपाः फलपरिपाकार्थम् आविवेश यश्च वनस्पतीन् वृक्षान् आविवेश तेभ्यः सर्वजगदनुग्राहकेभ्यः अग्निभ्यः एतत् प्रदीयमानं हविः हुतम् अस्तु दत्तं भवतु ॥ एक एवाग्निः स्वविभूतिरूपैरन्यैरग्निभिः कृत्स्नं जगद् अनुप्रविश्य पोषयतीति तस्य बहुत्वेन स्तुतिः । अत एव अग्नीनां प्रधानभूताग्निशास्त्रात् दाशतय्याम् आम्नातम् । “वया इद् अग्ने अग्नयस्ते अन्ये” [ऋ० १. ५९. १] इति ॥

द्वितीया ॥

यः सोमं॑ अ॒न्तर्यो॑ गो॒धन्त॑र्य आ॒विष्टो॑ वयःसु॑ यो मृ॒गेषु॑ ।

य आ॒वि॒वेश॑ द्वि॒पदो॑ यश्चतु॑र्पद॒स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हुतम॑स्त्रेतत् ॥ २ ॥

१ A B K K V ° विवेशोषधी° We with B D R S २ B S ° आविष्टो We with A B D K K R P P J V

1 S Kd उपतिष्ठन्ते. We with the Taittiriya 2 S' Kd °मिलयन्ति° We with the Taittiriya 3 S' Kd °पीतेपरि°

यः । सोमे । अन्तः । यः । गोषु । अन्तः । यः । आऽविष्टः । वयःऽसु ।
यः । मृगेषु ।

यः । आऽविष्टः । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । तेभ्यः । अग्निऽभ्यः ।
हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ २ ॥

सोमे लतारूपे अमृतमयरसपरिपाकाय योग्निः अन्तराविष्टः प्रविष्टः
यश्च गोषु । उपलक्षणम् एतत् । गोमहिषादिषु ग्राम्यपशुषु योग्निः अन्तः
प्रविष्टः पक्वं पयः करोति । ॥ गोष्विति । “सावेकाच०” इति प्रा-
प्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य “न गोश्चन०” इति प्रतिषेधः ॥ तथा व-
यःसु पक्षिषु यः अग्निः अनुप्रविष्टः तथा [यो] मृगेषु हरिणादिषु अ-
नुप्रविष्टः । किं बहुना । योग्निः द्विपदः पादद्वयोपेतान् मनुष्यादीन् [योग्निः]
चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान् अन्यानां प्राणिनः जाठरात्मना आविवेश ।
उक्तं हि भगवता ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।

इति [भ० गी० १५, १४] ॥ ॥ द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति वि-
गृह्य समासे “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दान्त्यलोपः समासान्तः ।
ततः शसि “पादः पत्” इति पद्मावः । “द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्री-
हौ” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं चतुष्पद इत्यत्रापि एवमेव रूपसि-
द्धिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तेभ्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ २

तृतीया ॥

यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः इन्द्रेण सरथम् समानरथम् एकं रथम् आरुह्य याति गच्छति । अनयोः समानरथत्वं च “यं इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वाम्” इति [ऋ० १, १०८, १] मन्त्रान्तरे स्पष्टम् अवगतम् । यश्चाग्निः वैश्वानरः विश्वनरहितः उत अपि च विश्वदाव्यः विश्वदावसंवन्धी विश्वस्य दाहको दावाग्निः तथा पृतनासु संग्रामेषु सासहिम् अत्यर्थम् अभिभूतितारं यम् आथर्वणप्रसिद्धं सांग्रामिकम् अग्निं जोहवीमि जयार्थं चोदितैर्हविर्भिः पुनःपुनर्जुहोमि यद्वा युद्धसाहाय्यार्थं पुनःपुनराह्वयामि । ॥ “ह्वः संग्रामरथम्” “अभ्यस्तस्य च” इति त्रयतेः संग्रामरथम् । “गुणो यदुक्तोः” इति अभ्यासस्य गुणः । “अनुदात्ते च” इति अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ “जेतारम् अग्निं पृतनासु सासहिम्” [तै० सं० ४, १, १०, २] इति मन्त्रान्तरम् । तेभ्य इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यो देवो विश्वाद् यमु काममाहुर्न दातारं प्रतिगृह्णन्तमाहुः ।

यो धीरः शक्रः परिभूरदाम्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्तेत ॥ ४ ॥

यः । देवः । विश्वऽअत् । यम् । ऊं इति । कामम् । आहुः । यम् ।

दातारम् । प्रतिगृह्णन्तम् । आहुः ॥

यः । धीरः । शक्रः । परिभूः । अदाम्यः । तेभ्यः । अग्निभ्यः । हुतम् ।

अस्तु । एतत् ॥ ४ ॥

यो देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विश्वात् विश्वं सर्वम् अग्निं भक्षयतीति विश्वात् । ॥ “अदोनन्ने” इति विद् प्रत्ययः ॥ यम् उ । उशब्दः अवधारणे । यमेवाग्निं कामम् कामयितारं काम्यमानफलात्मकं वा आहुः कथयन्ति तथा यम् अग्निं दातारम् इष्टफलस्य प्रदातारं प्रतिगृह्णन्तम् प्रतिग्रहीतारं च आहुः कथयन्ति यश्चाग्निः धीरः धीमान् शक्रः सर्वकार्येषु शक्तः । ॥ शकू शक्ती इत्यस्मात् स्फायितस्तीत्यादिना [उ०

२.१३] रक् ॥ परिभूः शत्रूणां परिभविता अदाभ्यः केनचिदपि
अहिंस्यः । तेभ्य इत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

यं त्वा होता॑रं मन॑साभि स॑विदुस्त्रयो॑दश भौव॑नाः पञ्च मान॑वाः ।
व॒र्चो॑धसे॒ यश॑से॒ सूनृ॑ता॒वते॒ तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हु॒तम॑स्त्वेतत् ॥ ५ ॥

यम् । त्वा । होता॑रम् । मन॑सा । अ॒भि । स॒मऽवि॒दुः । त्रयो॑ऽदश । भौ॒-
व॒नाः । पञ्च॑ । मान॑वाः ॥

व॒र्चो॑ऽधसे॒ । यश॑से॒ । सूनृ॑ता॒वते॒ । तेभ्यो॑ । अ॒ग्निभ्यो॑ । हु॒तम् । अ॒स्तु ।
एतत् ॥ ५ ॥

संविदुरिति संबन्धः । तस्मै वर्चोधसे । वर्चस्तेजः दधाति धारयति प्रयच्छतीति वा वर्चोधाः । ॥ दधातेरसुन् प्रत्ययः ॥ । यशसे यशस्विने । यद्वा व्यामुवते । ॥ अशू व्याप्तौ इत्यस्माद् अशेर्युद् च [उ० ४. १९०] इति असुन् युडागमश्च ॥ । स्रुतावते । प्रियसत्यात्मिका वाक् स्रुता । तद्वते एवंभूताय तुभ्यं तेभ्यः प्रागुक्तेभ्यस्त्वद्विभूतिरूपेभ्यः अग्निभ्यश्च । गतम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे ।

वैश्वानरज्येष्ठेभ्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्तेतत् ॥ ६ ॥

उक्षऽअन्नाय । वशाऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे ।

वैश्वानरऽज्येष्ठेभ्यः । तेभ्यः । अग्निऽभ्यः । हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ ६ ॥

उक्षान्नाय । उक्षाणः सेचनसमर्था वृषभाः । ते हविरात्मना अन्नं यस्य स तथोक्तः । [तस्मै] । [वशान्नाय] । वशा बन्ध्या गावः । ता अन्नं यस्य तस्मै । सोमपृष्ठाय ह्यमानः सोमः पृष्ठे उपरिभागे यस्य स सोमपृष्ठः । तस्मै । वेधसे आहुतिद्वारेण सर्वस्य जगतो विधात्रे । ॥ विध विधाने इत्यस्माद् असुन् ॥ । स्मर्यते हि ।

अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० स्मृ० ३, ७६] । तेभ्यो वैश्वानरज्येष्ठेभ्यः । एक उक्षान्नः । अपरो वशान्नः । अन्यः सोमपृष्ठः । ते सर्वे वैश्वानरज्येष्ठाः । विश्वानरहितो जाठररूपेणावस्थितोऽग्निर्ज्येष्ठः अग्रजो येषाम् । स खलु जीवदवस्यायामपि उक्षादिशरीरम् अनुप्रविश्य भुङ्क्ते । संज्ञपनोत्तरकालम् अन्येषाम् अग्नीनां भोग इति ज्यायस्त्वकनीयस्त्वभावः । तेभ्यः इत्यादि गतम् ॥

सप्तमी ॥

दिवं पृथिवीमन्वन्तारिहं ये विद्युतमनुसंचरन्ति ।

ये दिह्वं१न्तयं वाते अन्तस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्तेतत् ॥ ७ ॥

दिवम् । पृथिवीम् । अनु । अन्तरिक्षम् । ये । विद्युत्तम् । अनुऽसंचरन्ति ॥
 ये । दिक्षु । अन्तः । ये । वाते । अन्तः । तेभ्यः । अग्निर्भ्यः । हुतम् ।
 अस्तु । एतत् ॥ ७ ॥

दिवम् द्युलोकं पृथिवीम् भूलोकम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं द्यावापृ-
 थिव्योर्मध्यवर्तिनं लोकं च अनुप्रविश्य ये अग्नयः संचरन्ति । ये च वि-
 द्युतम् मेघस्थितां तडितं विद्योतमानं ज्योतिश्चक्रं वा अनुप्रविश्य संचर-
 न्ति । ये चाग्नयः लोकत्रयव्यापिकासु दिक्षु अन्तः मध्ये वर्तन्ते । ये च वाते
 वायौ सर्वजगदाधारभूते सूत्रात्मनि अन्तः संचरन्ति । तेभ्यः इत्यादि गतम् ॥

अष्टमी ॥

हिरण्यपाणिं सवितारमिन्द्रं बृहस्पतिं वरुणं मित्रमग्निम् ।

विश्वान् देवानङ्गिरसो हवामहे इमं क्रव्यादं शमयन्त्वग्निम् ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिम् । सवितारम् । इन्द्रम् । बृहस्पतिम् । वरुणम् । मित्रम् ।
 अग्निम् ।

विश्वान् । देवान् । अङ्गिरसः । हवामहे । इमम् । क्रव्यऽअदम् । श-
 मयन्तु । अग्निम् ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिम् । स्तोत्रभ्यो दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स तथोक्तः हि-
 तरमणीयपाणिः हिरण्यपाणिः हिरण्यमयहस्तो वा । कुतश्चित् कारणात् छि-
 न्नहस्तस्य सवितुः हिरण्यमयो हस्तः प्रतिनिहित इत्याख्यायिका । अत ए-
 वान्यत्र आस्नातम् । “हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः” [ऋ० १. ३५. १०]
 इति । ईदृशं सवितारम् सर्वस्य प्रेरकं देवम् इन्द्रादींश्च विश्वान् सर्वान्
 देवान् अङ्गिरसः एतत्संज्ञकान् महर्षीन् हवामहे आह्वयामः । यद्वा अङ्गि-
 रसः आङ्गिरसगोत्रजा ययम् इति योज्यम् । ते च आहूताः सवित्रादयः
 इमं क्रव्यादम् । क्रव्यं मांसम् अक्षीति क्रव्यात् दुष्टोमिः । ॥ “क्रव्ये
 च” इति अदेविट् प्रत्ययः ॥ । ईदृशम् अग्निं शमयन्तु शान्तं कुर्वन्तु ॥

नवमी ॥

शान्तो अग्निः क्रव्याच्छान्तः पुरुषरेषणः ।

अथो यो विश्वदाव्यस्तं क्रव्यादमशीशमम् ॥ ९ ॥

शान्तः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । शान्तः । पुरुषऽरेषणः ।

अथो इति । यः । विश्वऽदाव्यः । तम् । क्रव्यऽअदम् । अशीशमम् ॥ ९ ॥

यः क्रव्यात् उक्तविधः अग्निः स सवित्रादीनाम् अनुग्रहात् शान्तः सुख-
करो भवतु । यः पुरुषरेषणः पुरुषस्य हिंसकोऽग्निः सोऽपि शान्तः सुखकरो
भवतु ॥ अथो अपि च योऽग्निः विश्वदाव्यः सर्वस्य दाहको दावाग्निः तं
क्रव्यादम् मांसभक्षकम् अग्निम् अशीशमम् शान्तम् अकार्षम् । ॥ श-
मेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥

दशमी ॥

ये पर्वताः सोमं पृष्ठा आपं उत्तानशीवरीः ।

वातः पर्जन्य आदुग्निस्ते क्रव्यादमशीशमन् ॥ १० ॥

ये । पर्वताः । सोमऽपृष्ठाः । आपः । उत्तानऽशीवरीः ।

वातः । पर्जन्यः । आत् । अग्निः । ते । क्रव्यऽअदम् । अशीशमन् ॥ १० ॥

सोमपृष्ठाः सोमः पृष्ठे उपरिभागे येषां तादृशा ये पर्वताः सुखवत्प्रभृ-
तयो गिरयः सन्ति उत्तानशीवरीः उत्तानशयनस्वभावा या आपः स-
न्ति । ॥ “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति शीङः कनिप् । “वनो र च”
इति डीव्रेफौ । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ वा-
तादयः प्रसिद्धाः । आत् इति आनन्तर्यवाची । ते सर्वे अनुक्रान्ताः पर्वता-
दयः क्रव्यादम् मांसभक्षकम् उपद्रवकारिणम् अग्निम् अशीशमम् शान्तम्
अकृपत । इतः परं नास्माकं भयशङ्का विद्यत इत्यर्थः ॥

[इति] तृतीये काण्डे पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“हस्तिवर्चसम्” इति द्वितीयसूक्तेन तेजस्कामो हस्तिदन्तं स्पृष्ट्वा उपतिष्ठते ॥

तथा हस्तिदन्तमणिम् अनेन संपात्य अभिमन्य वधीयात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “ममाग्ने वर्चः[५, ३] इति वर्चस्यानि” [कौ० २, ३] इति प्रक्रम्य “हस्तिवर्चसम् इति हस्तिनं हास्तिदन्तं वधाति” इति [कौ० २, ४] ॥

तथा अनेन सूक्तेन पुरोहितो हस्तिनम् अभिमन्य राज्ञे प्रातःप्रातः प्रयच्छेत् । तद् उक्तं परिशिष्टे । “अथ पुरोहितकर्माणि” इति प्रक्रम्य “वातरंहाः[६, ९२] इत्यश्वम् हस्तिवर्चसम्[३, २२] इति हस्तिनम्” इति [प० ४, १] ॥

“ब्राह्मीं ब्रह्मवर्चसकामस्य वस्त्रशयनाग्निज्वलने च” इति [न० क० १७] विहितायां ब्राह्म्याख्यायां महाशान्तौ हस्तिदन्तमणिवन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “हस्तिवर्चसम् इति हस्तिदन्तं ब्राह्म्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद् यशो अदित्या यत् तन्वुः संवभूव ।

तत् सर्वे समदुर्महामेतद् विश्वे देवा अदितिः सजोषाः ॥ १ ॥

हस्तिऽवर्चसम् । मथताम् । बृहत् । यशः । अदित्याः । यत् । तन्वुः ।
सम्ऽवभूव ।

तत् । सर्वे । सम । अदुः । महाम् । एतत् । विश्वे । देवाः । अदितिः ।
सजोषाः ॥ १ ॥

हस्तिवर्चसम् । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती गजः । ॥ “हस्ताज्जातौ” इति गजजातावभिधेयायाम् इनिप्रत्ययः ॥ तस्य यद् वर्चः अग्रधृयं तेजः तद् हस्तिवर्चसम् । ॥ “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति अच् समा-

१ K R V आदित्या. We with AB B D R S P P J. २ K आदित्याः. We with P P J

1 So S' Kd Kes'ava: दृष्ट्वा. 2 S' Kd हस्तिनो. We with Kaus'ika. 3 So S' Kd.

सान्तः ॥ । तत् प्रथताम् अस्मासु प्रथितं प्रख्यातं भवतु । ॥ प्र-
थ प्रख्याने इति धातुः ॥ । कीदृशं तत् हस्तिवर्चसम् इति तद् आ-
ह अदित्या इति । अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता । तस्याः
तन्वः शरीराद् यत् बृहत् महद् अधिकं यशः प्रख्यातं तेजः संवभूव
समुत्पन्नम् अभवत् । तत् एतत् यशः विश्वे सर्वे देवाः तैः सजोषाः
समानप्रीतिः अदितिश्च सर्वे संभूय मह्यं तेजस्कामाय अदुः ददतु प्रयच्छ-
न्तु । ॥ इदुदाज् दाने । छान्दसे लुङि “गातिस्था०” इति सिचो लुक् ॥

द्वितीया ॥

मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेतुं ।

देवासो विश्वधायसस्ते मां जन्तु वर्चसा ॥ २ ॥

मित्रः । च । वरुणः । च । इन्द्रः । रुद्रः । च । चेतुं ।

देवासः । विश्वधायसः । ते । मा । अजन्तु । वर्चसा ॥ २ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रः । वरुणः रात्र्यभिमानी । इन्द्रः परमै-
श्वर्ययुक्तः स्वर्गाधिपतिः । रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति रुद्रः संहर्ता
देवः । ॥ रोदेर्णिलुक् च [उ० २, २२] इति रक् प्रत्ययः णेश्च
लुक् ॥ । एते सर्वे प्रत्येकं चेतु । अनुग्राह्योयम् इति मां जा-
नान्तु । ॥ चिती संज्ञाने ॥ । विश्वधायसः विश्वं सर्वं जगद्
दधति पोषयतीति विश्वधायसः । ॥ वहिहाधाज्यश्छन्दसि [उ० ४,
२२०] इति विश्वशब्दोपपदाद् दधातेरसुन् प्रत्ययः । णिदित्यनुवृत्तेस्त-
स्य णिङ्गङ्गावाद् “आतो युक् चिष्कृतोः” इति युक् ॥ । विश्व-
स्य पोषकाः ते पूर्वोक्ता मित्रादयो देवासः देवाः । ॥ “आजसेर-
सुक्” ॥ । मा वर्चस्कामं मां वर्चसा काम्यमानेन तेजसा अजन्तु
अक्तम् आशिष्टं कुर्वन्तु । ॥ अज् व्यक्तिलक्षण[कान्ति]गतिषु । “अ-
सोरलोपः” इति अकारलोपः । “शान्तलोपः” ॥ ॥

तृतीया ॥

येन ह॒स्ती व॑र्चसा संव॒भूव॒ येन॒ राजा॑ मनु॒ष्येष्वि॒प्स्वः॑ ॥

येन॑ दे॒वा दे॒वता॑म॒ग्रे आ॒यन् तेन॒ माम॒द्य व॑र्चसा॒ग्रे व॑र्च॒स्विनं॑ कृणु ॥ ३ ॥
येन॑ । ह॒स्ती । व॑र्चसा । स॒मऽव॒भूव॑ । येन॑ । राजा॑ । मनु॒ष्येषु॑ । अ॒प्सु ।
अ॒न्तः ।

येन॑ । दे॒वाः । दे॒वता॑म् । अ॒ग्रे । आ॒यन् । तेन॑ । माम॑ । अ॒द्य । व॑र्चसा ।
अ॒ग्रे । व॑र्च॒स्विन॑म् । कृणु ॥ ३ ॥

येन व॑र्चसा बलकरेण तेजसा ह॒स्ती गजः संव॒भूव॒ संप्राप्नो॑भवत् । म॒नु॒ष्येषु॑ मनोरपत्येषु । ॥ “मनोर्जातावज्यती पुक् च” इति म॒नु॒शब्दाद् यत् प्रत्ययः पुगागमश्च । “तित् स्वरितः” इति अन्तस्वरित॒त्वम् ॥ । मनुष्यजातीयेषु मध्ये येन व॑र्चसा राजा नृपतिः व॑र्च॒स्वी भवति॑ । तथा अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये येन व॑र्चसा प्राणिनो व॑र्च॒स्विनो भवन्ति॑ । यद्वा । आपः इति अन्तरिक्षनाम । अप्सु अन्तरिक्षलोके अन्तः मध्ये तत्र संचारिणो यक्षगन्धर्वादयः येन व॑र्च॒स्विनो भवन्ति॑ । दे॒वाः इन्द्रा॒दयः अ॒ग्रे सृष्ट्या॑दौ दे॒वता॑म् दे॒वत्वं दे॒वभा॑वं येन व॑र्चसा आयन् प्रामुवन् । हे अ॒ग्रे तेन॑ सर्वेण व॑र्चसा अद्य अस्मिन् काले मां व॑र्च॒स्विनम् तेज॒स्विनं॑ कृणु कुरु । ॥ व॑र्च॒स्विनम् इति॑ । तद्धितवृत्त्यन्तर्गतस्यापि व॑र्च॒सो व॑र्च॒सेति पुन॑रुपादानं तेनेति विशेषणसंबन्धार्थम् वाचम् अवोचत् इतिवत् ॥

चतुर्थी ॥

यत् ते॒ व॒र्चो जा॑तवेदो बृहद् भ॑वत्याहुतेः ।

यावत् सूर्य॑स्य व॒र्च आ॑सुरस्य च ह॒स्तिनः॑ ।

तावन्मे अ॒श्विना॒ व॒र्च आ ध॑त्वां पु॒ष्कर॑स्त्रजा ॥ ४ ॥

१ BR ०२५३३३ We with A B D S K K V १ K V तेन दे॒वा अ॒ग्र आय॑ तेन॒, P P J यन॑ दे॒वा । आय॑न् । &c A B D K B B १ R S येन॑ दे॒वा दे॒वता॑म॒ग्रे आय॑ तेन॑
We with Sityana १ Sityana is silent on the accent here All our MSS and Vaidikas read as above

यत् । ते । वर्चः । जातुऽवेदुः । बृहत् । भवति । आहुतेः ।

यावत् । सूर्यस्य । वर्चः । आसुरस्य । च । हस्तिर्नः ।

तावत् । मे । अश्विना । वर्चः । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ ४ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः हे आहुते आहुतिभिर्ह्वयमानाग्ने ते तव बृहत् अधिकं यत् वर्चः तेजो भवति सूर्यस्य सर्वमेरकस्य आदित्यस्य यावत् यत्परिमाणं वर्चः तेजोस्ति । ॥ “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” । “आ सर्वनाम्नः” इति आत्मम् । “राजस्यसूर्य” इत्यादिना सूर्यशब्दः क्यवन्तो निपातितः ॥ तथा आसुरस्य असुराणां संबन्धिनो हस्तिनश्च यावद् वर्चोस्ति तावत्परिमाणं वर्चः मे मह्यं पुष्करस्रजा पद्मस्रगलंकृतौ अश्विना अश्विनौ देवौ आ धत्ताम् स्थापयताम् । प्रयच्छताम् इत्यर्थः । ॥ अश्विना पुष्करस्रजा इत्युभयत्र “सुपां सुलुक्” इति सुप आकारः ॥

पञ्चमी ॥

यावच्चतस्रः प्रदिशश्चक्षुर्यावत् समश्नुते ।

तावत् समैतिन्द्रियं मयि तद्वस्तिवर्चसम् ॥ ५ ॥

यावत् । चतस्रः । प्रदिशः । चक्षुः । यावत् । समऽअश्नुते ।

तावत् । समऽऐतुं । इन्द्रियम् । मयि । तत् । हस्तिऽवर्चसम् ॥ ५ ॥

चतस्रः चतुःसंख्याकाः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्याद्या महादिशः यावत्परिमितं व्याप्नुवन्ति । तथा चक्षुः रूपग्राहकम् इन्द्रियं यावत्पर्यन्तं नक्षत्रमण्डलावधि समश्नुते सम्यग् व्याप्नोति तावत्परिमाणम् इन्द्रियम् इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य लिङ्गम् असाधारणं चिह्नं समेतुं अस्मान् संग्रामोतु ॥ ईदृशं तत् प्रागुक्तं हस्तिवर्चसं मयि भवतु ॥

षष्ठी ॥

हस्ती मृगाणां सुषदांमतिष्ठावान् बभूव हि ।

तस्य भगैर्न वर्चसाभि पिञ्चामि मामहम् ॥ ६ ॥

हस्ती । मृगाणाम् । सुऽसदाम् । अतिस्याज्वान् । बभूव । हि ।

तस्य । भगेन । वर्चसा । अभि । सिञ्चामि । माम् । अहम् ॥ ६ ॥

सुषदाम् । सुखेन सीदन्ति स्वेच्छया वर्तन्त इति सुषदः । ॥ “स-
त्सुद्विष” इति क्तिप् । “सदिरग्रतेः” इति षत्वम् ॥ अरण्ये स्वेच्छ-
या वर्तमानानां मृगाणाम् हरिणादीनां मध्ये हस्ती वनगजः अतिष्ठावान्
बलातिशयेनातिक्रम्य अवस्थाता बभूव [हि] । ॥ अतिपूर्वात् तिष्ठतेः
“आतो मनिन्क्रानिब्वनिपश्च” इति वनिप् । नलोपाभावश्चान्दसः ॥ य-
द्वा अतिक्रम्य अवस्थानम् अतिष्ठा तद्वान् । ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति
भावे अङ् । ततो मनुप् । “उपसर्गात् सुनोति” इति षत्वम् ॥ तस्य
तथाविधस्य हस्तिनः भगेन भजनीयेन भाग्यरूपेण वा वर्चसा तेजसा
बलादिना माम् अहम् अभि पिञ्चामि । एकस्यैव असदर्थस्य शरीराद्यु-
पाधिभेदेन भेदात् कर्मकर्तृभावः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“येन वेहद् बभूविष” इति तृतीयसूक्तेन पुंसवनकर्मणि वाणम् अ-
भिमन्त्र्य स्त्रिया मूर्ध्नि विवृहेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा शरमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य व-
धीयात् ॥

तथा [फलं] जमसे सरूपवत्साया गोर्दुग्धे श्रीहिरयवै मक्षिष्य आलोऽङ्ग
अध्यण्डे विवृहेत् ॥

तथा पलाशविदार्यौ एकत्र पिष्ट्वा अनेन सूक्तेन अभिमन्त्र्य दक्षिणेना-
ङ्गुष्ठेन स्त्रिया दक्षिणस्यां नासिकायां नस्यं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “पुंसवनानि रजउद्धासायाः पुंसक्षत्रे येन वेहद् इति
वाणं मूर्ध्नि विवृहति” इत्यादि [कौ० ४. ११] ॥

येन । वेहत् । वभूविथ । नाशयामसि । तत् । तत् ।

इदम् । तत् । अन्यत्र । तत् । अप । दूरे । नि । दध्मसि ॥ १ ॥

येन वन्ध्यात्पापादकेन पापेन तज्जन्यरोगादिना वा हे नारि वेहत् गर्भघातिनी वन्ध्या वभूविथ भवसि । ॥ छान्दसो लिट् ॥ तत् पापादिकं तत् तत्तः सकाशाद् नाशयामसि नाशयामः अपहन्मः । इदं तत् नष्टसजातीयं वेहत्पापादकं पापरोगादिकं पुनर्यथा त्वयि नोत्पद्यते तथा त्वत् त्वत्तोऽन्यत्र दूरे दूरदेशे अप नि दध्मसि अपनिदध्मः अपक्षिपामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

द्वितीया ॥

आ ते योनिं गर्भं एतु पुमान् वाणं इवेषुधिम ।

आ वीरोत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ २ ॥

आ । ते । योनिम् । गर्भः । एतु । पुमान् । वाणः इव । इषुधिम ।

आ । वीरः । अत्र । जायताम् । पुत्रः । ते । दशमास्यः ॥ २ ॥

हे स्त्रि ते त्व योनिम् प्रजननस्थानं पुमान् पुंस्त्वोपेतो गर्भ एतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । वाण इवेति । यथा वाणः इषुधिम निपङ्गं स्वावासस्थानं स्वभावतः प्राप्नोति तद्वत् । अनिवारितगतिर्गर्भः स्वस्थानं प्रविशतु इत्यर्थः । ॥ इषुधौ धीयन्ते धार्यन्त इति इषुधिः । “कर्मण्यधिकरणे च” इति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स च ते त्वदीयो गर्भः [पुत्रः पुत्रत्वेन परिणतः] दशमास्यः दश मासान् भृतः तावत्कालभरणेन सर्वावयवसंपूर्णः वीरः वीर्येण बलेन उपेतः सन् अत्र अस्मिन् प्रसूतिकाले आ जायताम् अभिमुखम् उत्पद्यताम् । ॥ दशमास्य इति । “तम् अधीष्टो भृतो भूतो भावी” “मासाद् वयसि यत्नञौ” इति यत् । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इति संख्याया उत्तरपदेन समासः ॥

हृस्ती । मृगाणां । सुऽसदां । अतिस्याऽवान् । वभूव । हि ।

तस्य । भगेन । वर्चसा । अभि । सिञ्चामि । माम् । अहम् ॥ ६ ॥

सुपदाम् । सुखेन सीदन्ति स्वेच्छया वर्तन्त इति सुपदः । ४ “स-
त्तूद्विष” इति क्तिप् । “सदिप्रतेः” इति पत्वम् ४ । अरण्ये स्वेच्छ-
या वर्तमानानां मृगाणाम् हरिणादीनां मध्ये हस्ती वनगजः अतिष्ठावान्
वलातिशयेनातिक्रम्य अवस्थाता वभूव [हि] । ४ अतिपूर्वात् तिष्ठतेः
“आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च” इति वनिप् । नलोपाभावश्चान्दसः ४ । य-
द्वा अतिक्रम्य अवस्थानम् अतिष्ठा तद्वान् । ४ “आतश्चोपसर्गे” इति
भावे अङ् । ततो मतुप् । “उपसर्गात् सुनोति” इति पत्वम् ४ । तस्य
तथाविधस्य हस्तिनः भगेन भजनीयेन भाग्यरूपेण वा वर्चसा तेजसा
वलादिना माम् अहम् अभि सिञ्चामि । एकस्यैव अस्मदर्थस्य शरीराद्यु-
पाधिभेदेन भेदात् कर्मकर्तृभावः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“येन वेहद् वभूविष” इति तृतीयसूक्तेन पुंसवनकर्मणि वाणम् अ-
भिमन्त्य स्त्रिया मूर्ध्नि विवृहेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा शरमणिं संपात्य अभिमन्त्य व-
भीयात् ॥

तथा [फाल्]चमसे सरूपवत्ताया गोर्दुग्धे ब्रीहियवौ प्रक्षिप्य आलोड्य
अध्यण्डे विवृहेत् ॥

तथा पलाशविदार्यौ एकत्र पिष्ट्वा अनेन सूक्तेन अभिमन्त्य दक्षिणेना-
ङ्गुष्ठेन स्त्रिया दक्षिणस्यां नासिकायां नस्यं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “पुंसवनानि रजउद्वासायाः पुंनश्चरे येन वेहद् इति
वाणं मूर्ध्नि विवृहेति” इत्यादि [कौ० ४. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

येन वेहद् वभूविष नाशयामसि तत् त्वत् ।

इदं तदन्यत्र त्वदपं दूरे नि दध्मसि ॥ १ ॥

येन । वेहत् । वभूविथ । नाशयामसि । तत् । तत् ।

इदम् । तत् । अन्यत्र । तत् । अप । दूरे । नि । दध्मसि ॥ १ ॥

येन वन्ध्यात्पापादकेन पापेन तज्जन्यरोगादिना वा हे नारि वेहत् गर्भघातिनी वन्ध्या वभूविथ भवसि । ॥ छान्दसो लिट् ॥ । तत् पापादिकं तत् तत्तः सकाशाद् नाशयामसि नाशयामः अपहन्मः । इदं तत् नष्टसजातीयं वेहत्पापादकं पापरोगादिकं पुनर्यथा त्वयि नोत्पद्यते तथा तत् त्वत्तोऽन्यत्र दूरे दूरदेशे अप नि दध्मसि अपनिदध्मः अपक्षिपामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

द्वितीया ॥

आ ते योनिं गर्भं एतु पुमान् वाणं इवेपुधिम् ।

आ वीरोत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ २ ॥

आ । ते । योनिम् । गर्भः । एतु । पुमान् । वाणः इव । इपुधिम् ।

आ । वीरः । अत्र । जायताम् । पुत्रः । ते । दशमास्यः ॥ २ ॥

हे स्त्रि ते तव योनिम् प्रजननस्थानं पुमान् पुंस्त्वोपेतो गर्भं एतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । वाण इवेति । यथा वाणः इपुधिम् निपङ्गं स्वावासस्थानं स्वभावतः प्राप्नोति तद्वत् । अनिवारितगतिर्गर्भः स्वस्थानं प्रविशतु इत्यर्थः । ॥ इषवोत्र धीयन्ते धार्यन्ते इति इपुधिः । “कर्मण्यधिकरणे च” इति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स च ते त्वदीयो गर्भः [पुत्रः पुत्रत्वेन परिणतः] दशमास्यः दश मासान् भृतः तावत्कालभरणेन सर्वावयवसंपूर्णः वीरः वीर्येण बलेन उपेतः सन् अत्र अस्मिन् प्रसूतिकाले आ जायताम् अभिमुखम् उत्पद्यताम् । ॥ दशमास्य इति । “तम् अधीष्टो भूतो भूतो भावी” “मासाद् वयसि यन्त्वजौ” इति यत् । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इति संख्याया उत्तरपदेन समासः ॥

तृतीया ॥

पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम् ।

भवासि पुत्राणां माता जातानां जनयाश्च यान् ॥ ३ ॥

पुमांसम् । पुत्रम् । जनय । तम् । पुमान् । अनु । जायताम् ।

भवासि । पुत्राणाम् । माता । जातानाम् । जनयाः । च । यान् ॥ ३ ॥

हे नारि त्वं पुमांसम् पुंस्त्वोपेतं पुत्रं जनय । अनु तस्योत्पन्नस्य पुत्रस्य अनन्तरं पुमानेव जायताम् पुत्र एवोत्पद्यताम् । ॥ श्यनि “ज्ञाजनो-र्जा” इति जादेशः ॥ ॥ एवम् अविच्छेदेन जातानां पुत्राणां त्वं माता भवासि भव । ॥ भवतेल्लेटि आडागमः ॥ ॥ यांश्च पुत्रान् ततः परं जनयाः जनयेः । तेषामपि माता भवेत्यर्थः । ॥ जनया इति । जनेर्ण्यन्तात् लेटि आडागमः । “जनीजृप्स्तुरज्जोमन्ताश्च” इति तदुपधाह्रस्वत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति च ।

तैस्त्वं पुत्रं विन्दस्व सा प्रसूधेनुका भव ॥ ४ ॥

यानि । भद्राणि । बीजानि । ऋषभाः । जनयन्ति । च ।

तैः । त्वम् । पुत्रम् । विन्दस्व । सा । प्रसूः । धेनुका । भव ॥ ४ ॥

भद्राणि भन्दनीयानि अमोघवीर्याणि यानि बीजानि ऋषभाश्च गोषु जनयन्ति वत्सरूपेणोत्पादयन्ति । तैः तथाविधैरमोघवीर्यैर्वीजैः हे नारि त्वं पुत्रं विन्दस्व लभस्व । ॥ विदू लाभे । स्वरितेच्चाद् आत्मनेपदम् । “ये मुचादीनाम्” इति नुम् ॥ सा त्वं प्रसूः प्रसूता सती धे-

१ K V लं We with ABB^r E D E R S P P J २ ABB^r E D E R S P P J V
ya, which was originally intended for यान्, though afterwards mistaken for याम्, as
is shown by the pads MSS writing याम् and the Vaidikas reciting with a म् with
the pads MSS E यान् with Sāyana Sāyana's text यन्
1 S K d हे नारि त्वं पुमांसं त्वं पुंस्त्वोपेतं &c

नुका भव । धेनुरेव धेनुका । स्वार्थिकः कः । धेनुवत् सपुत्रा वर्धस्व ।
मृतापत्या मा भूरित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृणोमि ते प्राजापत्यमा योनिं गर्भं एतु ते ।

विन्दस्व त्वं पुत्रं नारि यस्तुभ्यं शमसच्छम् तस्मै त्वं भवं ॥ ५ ॥

कृणोमि । ते । प्राजाऽपत्यम् । आ । योनिम् । गर्भः । एतु । ते ।

विन्दस्व । त्वम् । पुत्रम् । नारि । यः । तुभ्यम् । शम् । असत् । शम् ।

जुं इति । तस्मै । त्वम् । भवं ॥ ५ ॥

हे नारि ते तव प्राजापत्यम् प्रजापतिना ब्रह्मणा निर्मितं प्रजोत्पत्ति-
करं कर्म कृणोमि करोमि । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृ-
ण्वोर च” इति उग्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । तस्य अतो लोपे सति
स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । प्रजापतिशब्दात् पत्युत्तरपदलक्षणो
ण्यः ॥ ते तव योनिम् गर्भाशयस्थानं गर्भः एतु अभिगच्छतु । त-
त्स्वं पुत्रं विन्दस्व लभस्व । कीदृशः स पुत्र इति विशिनष्टि । यः पुत्रः
तुभ्यं शम् असत् सुखहेतुर्भवेत् । तस्मै पुत्राय त्वमपि शं सुखहेतुः भव ।
भवसीत्यर्थः । तं पुत्रम् इति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

यासां द्यौः पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां वभूव ।

तास्तां पुत्रविद्याय दैवीः प्रावन्त्वोपधयः ॥ ६ ॥

यासाम् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । वीरुधाम् ।
वभूव ।

ताः । ता । पुत्रविद्याय । दैवीः । प्र । अवन्तु । ओपधयः ॥ ६ ॥

यासां वीरुधाम् विरोहणस्वभावानाम् ओपधीनां द्यौः द्युलोकः पिता

१ B त्वं B त्वं २ Such is the accent of all our MSS and Vaidikas. ३ BBr K
K V दोष्णि० We with ABDRS ४ So ABBDK KRSSV. And P P J too.
६०

द्वितीया ॥

वेदाहं पर्यस्वन्तं चकार धान्यं बहु ।

संभृत्वा नाम यो देवस्तं वयं हवामहे योयो अयज्वनो गृहे ॥ २ ॥

वेद । अहम् । पर्यस्वन्तम् । चकार । धान्यम् । बहु ।^०

सम्भृत्वा । नाम । यः । देवः । तम् । वयम् । हवामहे । यऽयः ।

अयज्वनः । गृहे ॥ २ ॥

मनुष्यनामैतत् । निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चविधा मनुष्याः सन्ति
ते सर्वे इह अस्मिन् यजमाने स्फातिम् धनधान्यसमृद्धिं समावहान् स-
मावहन्तु सम्यक् प्रापयन्तु । तत्र दृष्टान्तः वृष्ट इति । देवे वृष्टे वर्षजलं
मुञ्चति सति नदीरिव नद्य इव नदनशीला आपो यथा प्रवाहमध्यस्थं
शापम् प्राणिजातं वेगेन देशान्तरं प्रापयन्ति तद्वद् इत्यर्थः । ॥ स्फा-
तिम् इति । स्फायी वृद्धौ । अस्मात् किंनि “तिनुत्र” इति इट्प्रति-
षेधः । “लोपो व्योर्वलि” इति यकारलोपः । समावहान् इति । उ-
पसर्गद्वययुक्ताद् बहेलैटि आडागमः ॥

चतुर्थी ॥

उदुत्तं शतधारं सहस्रधारमक्षितम् ।

एवास्माकेदं धान्यं सहस्रधारमक्षितम् ॥ ४ ॥

उत् । उत्तम् । शतधारम् । सहस्रधारम् । अक्षितम् ।

एव । अस्माकं । इदम् । धान्यम् । सहस्रधारम् । अक्षितम् ॥ ४ ॥

उत्तम् जलोत्पत्तिस्थानं शतधारम् शतसंख्याकाभिरुदकस्य धाराभिर्यु-
क्तम् तथा सहस्रधारम् अपरिमितधारोपेतं सत् अक्षितम् क्षयरहितम् ।
उत् इति उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः । उद्भवतीत्यर्थः ॥ एव एवम्
[अस्माकं] अस्माकम् । ॥ अन्यलोपश्चान्दसः ॥ इदम् परिह-
र्यमानं कुसुलादिस्थं धान्यं सहस्रधारम् अपरिमितधाराभिर्युक्तं बहुप्रका-
रेण उपायेन अभिवृद्धं सत् अक्षितम् क्षयरहितं भवतु ॥

पञ्चमी ॥

शतहस्त समाहर् सहस्रहस्त सं किर ।

कृतस्य कार्यस्य चेह स्फातिं समावह ॥ ५ ॥

शतहस्त । समऽआहर् । सहस्रहस्त । सम । किर ।

कृतस्य । कार्यस्य । च । इह । स्फातिम् । समऽआवह ॥ ५ ॥

१ So ABB: BDKRSPJ. K समावहान् V समावह, समापहन्, समावहान्.
२ P कार्यस्य. Wp with PJK.

1 B Kd अनोत्पत्तिः.

हे शतहस्त शतसंख्याकैर्हस्तैरुपेत देव समाहर । बहुभिस्त्वदीयैर्हस्तैर्य-
नधान्यं समाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः ॥ हे सहस्रहस्त इदमपि हेतुगर्भविशेष-
णम् । यतस्त्वं सहस्रसंख्याकैर्हस्तैरुपेतः अतस्त्वैर्हस्तैः सं किर अस्मासु धनं
विक्षिप । ॥ कृ विक्षेपे । तुदादित्वात् शः । “वृत्त इद्धातोः” इति
इत्त्वम् ॥ तथा सति [कृतस्य नि]ष्पन्नस्य कार्यस्य कर्तुम् अर्हस्य च
धनधान्यादेः इह अस्मिन् स्थाने स्फातिम् समृद्धिं समावहम् संप्राप्नोसि ॥

षष्ठी ॥

तिस्रो मात्रां गन्धर्वाणां चतस्रो गृहपत्याः ।

तासां या स्फातिमत्तमा तया त्वाभि मृशामसि ॥ ६ ॥

तिस्रः । मात्राः । गन्धर्वाणाम् । चतस्रः । गृहपत्याः ।

तासाम् । या । स्फातिमत्तमा । तया । त्वा । अभि । मृशामसि ॥ ६ ॥

गन्धर्वाणाम् विश्वावसुप्रभृतीनां संवन्धिन्यः तिस्रो मात्राः समृद्धिहेतवः
कलाः सन्ति । तथा गृहपत्याः पतिव्रतायाः । यद्वा जातावेकवचनम् ।
गन्धर्वाणां संवन्धिन्यो या गृहपत्यः सन्ति तासाम् अप्सरसां स्वभूता याः
चतस्रो मात्राः समृद्धिहेतवः अंशाः । तासां मात्राणां मध्ये या स्फा-
तिमत्तमा अतिशयितसमृद्धियुक्ता तया हे धान्य त्वा त्वाम् अभि मृशा-
मसि अभिमृशामः अभितः संस्पृशामः । अभिमर्शनेन वर्धस्वेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

उपोहश्च समूहश्च क्षत्तारौ ते प्रजापते ।

ताविहा वंहतां स्फातिं वहुं भूमानुमक्षितम् ॥ ७ ॥

उप० ऊहः । च । सम० ऊहः । च । क्षत्तारौ । ते । प्रजा० पते ।

तौ । इह । आ । बहुताम् । स्फातिम् । वहुम् । भूमानम् । अक्षितम् ॥ ७ ॥

उप समीपम् ऊहति प्रापयति धान्यादिकम् इति उपोहः एतत्संज्ञो दे-
वः । समूहः प्राप्तं धनं समूहति अभिवर्धयतीति समूहकरणसमर्थो दे-

वः समूहः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तावुभौ हे प्रजापते ते तव
 दत्तारौ सारथी अभिमतकार्यसंपादकौ ॥ तौ तादृशौ इह अस्मिन् स्थाने
 स्फातिम् समृद्धिम् आ ब्रह्मतम् प्रापयताम् । एतदेव विवृणोति बहुम् इ-
 ति । बहुम् अनेकप्रकारं भूमानम् धनधान्यविषयं बहुभावम् अक्षितम्
 क्षयरहितम् । एवमात्मिकां स्फातिम् इति संबन्धः । ॥ भूमानम् इ-
 ति । बहुशब्दाद् इमनिचि “बहोर्लोपो भू च बहोः” इति इमनिच
 आदिवर्णलोपो बहोर्भूभावश्च ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“उत्तुदस्त्वा” इति सूक्तं जपन् स्त्रीवशीकरणकामः अङ्गुल्या स्त्रियं नुदेत् ॥
 तथा अनेन सूक्तेन एकविंशतिं वदरीकण्टकान् घृताक्तान् आदध्यात् ॥
 तथा एकविंशतिवदरीग्रान्तानि सूत्रेण वेष्टयित्वा अनेन सूक्तेन सकृज्जु-
 ह्यात् ॥

एवम् अनेनैव सूक्तेन कुष्ठं नवनीतेन अभ्यज्य त्रिकालम् अग्नौ प्रतपेत् ॥
 तथा अनेन सूक्तेन खट्वाया अधोमुखपट्टिकां गृहीत्वा त्रिरात्रं स्वप्यात् ॥
 तथा अनेन सूक्तेन उष्णोदकं त्रिपादे शिष्ये प्रबध्य अङ्गुष्ठार्ध्यां मर्द-
 यन् शयीत् ॥

तथा लिखितां प्रतिकृतिं सूत्रोक्तलक्षणया इष्या विध्येत् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “उत्तुदस्त्वैवङ्गुल्योपनुदति । एकविंशतिं प्राची-
 नकण्टकान् अलंकृतान् अनुक्तान् आदधाति” इत्यादि “सितालकाण्डया
 हृदये विध्यति” इत्यन्तम् । [कौ० ४. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तुदस्त्वोत्तुदत्तु मा धृथाः शयने स्वे ।

इषुः कामस्य या भीमा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ १ ॥

उत्तुदत्तुदः । त्वा । उत्तु । तुदत्तु । मा । धृथाः । शयने । स्वे ।

इषुः । कामस्य । या । भीमा । तया । विध्यामि । त्वा । हृदि ॥ १ ॥

1 Kes'ava: सदा अधोमुखपट्टिका यः. 2 So S' Kd. Kausika and Kes'ava: अङ्गुष्ठार्ध्या-
 मर्दयन्. 3 S' Kd 'यस्त्वैव' for 'नुदति'. एकः. We with Kausika. 4 S' Kd 'लङ्घन-
 न्यकालादया'.

उत्तुदति उत्कृष्टम् जर्ध्वमुखं वा व्यथयतीति उत्तुदः एतत्संज्ञो देवः त्वा
 त्वाम् उत्तुदतु उद्व्यथयतु कामार्तां करोतु । ॥ उत्तुद व्यथने इति धा-
 तुः ॥ सूचिभिरिव उत्तुदेन मदनविकारैरुद्व्यथिता त्वं स्वे स्वकीये
 शयने । ॥ अधिकरणे त्सुट् ॥ शयनस्थाने मा हँथाः शयन-
 विषयम् आदरं मा कार्षीः । ॥ हँट् आदरे । अस्माद् माङि लु-
 ङि “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ कामस्य पञ्चशरस्य
 या भीमा भयकारिणी इषुरस्ति तथा हृदि हृदये [त्वा] त्वां विध्यामि
 ताडयामि । ॥ व्यध ताडने । “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
 भीमेति । विभेत्यस्या इति भीमा । “भीमादयोपादाने” इति अपादा-
 नेर्धे भियः पुग्व [उ० १, १४५] इति औणादिको मक् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

आधीर्पणी कामशल्यामिषुं संकल्पकुल्मलाम् ।

ता सुसैनतां कृत्वा कामो विध्यतु त्वा हृदि ॥ २ ॥

आधीर्पणाम् । कामशल्याम् । इषुम् । संकल्पकुल्मलाम् ।

ताम् । सुसैनताम् । कृत्वा । कामः । विध्यतु । त्वा । हृदि ॥ २ ॥

आधीर्पणाम् आधयो मानस्यः पीडाः पर्णानि पत्राणि यस्याः सा
 तथोक्ता । कामशल्याम् कामः अभिलाषः रिरंसापरपर्यायः । स एव
 शल्यं वाणाग्रे प्रोतम् आयसं मर्मभेदकम् अङ्गं यस्याः सा कामशल्या ।
 संकल्पकुल्मलाम् । इदं मे स्याद् इदं मे स्याद् इति भोगविषयसंकल्प-
 नं संकल्पः । स एव कुल्मलं दारुशल्ययोः संक्षेपद्रव्यं यस्याः सा तथो-
 क्ता । ईदृशीं ताम् इषुं सुसैनताम् सुषु सम्यङ्गतां कोदण्डारूढां कृत्वा
 कामः स्मरः तथा इष्वा हे कामिनि त्वा त्वां [हृदि] विध्यतु ताडयतु ॥

तृतीया ॥

या स्निहानं शोषयन्ति कामस्वेषुः सुसैनता ।

प्राचीनपक्षा व्योषा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ ३ ॥

या । स्नीहानम् । शोषयति । कामस्य । इषुः । सुऽसंनता ।

प्राचीनपक्षा । विऽओपा । तया । विध्यामि । त्वा । हृदि ॥ ३ ॥

कामस्य स्मरस्य सुसंनता सुषु सम्यङ्गता ऋजुगामिनी या इषुः हृदयं प्रविश्य तत्परिसरवर्तिनं स्नीहानम् एतत्संज्ञं प्राणाययं मांसस्त्वण्डं शोषयति दहति । सा पुनर्विशेष्यते । प्राचीनपक्षा प्राचीनाः प्राञ्चना ऋजवः पक्षा यस्याः सा प्राचीनपक्षा व्योषा विविधम् ओपति दहतीति व्योपा । ॥ उप दाहे इत्यस्मात् पचाद्यच् ॥ तया उदीरितगुणविशिष्टया इष्या हे कामिनि त्वा त्वां हृदि हृदये विध्यामि ताडयामि ॥

चतुर्थी ॥

शुचा विद्धा व्योपया शुष्कास्याभि सर्प मा ।

मृदुर्निमन्युः केवली प्रियवादिन्यनुव्रता ॥ ४ ॥

शुचा । विद्धा । विऽओपया । शुष्कऽआस्या । अभि । सर्प । मा ।

मृदुः । निऽमन्युः । केवली । प्रियऽवादिनी । अनुऽव्रता ॥ ४ ॥

व्योपया विदाहयुक्तया शुचा शोचयित्वा शोकात्मिकया वा इष्या विद्धा ताडिता सती शुष्कास्या शुष्ककण्ठा उपतापेन तालुशोषणात् स्वमनीषितं प्रकटयितुम् असमर्था मा माम् अभि सर्प अभिगच्छ । मन्निवासस्थानम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च निमन्युः न्यक्कृतप्रणयकलहा मृदुः मृदुभाषिणी केवली असाधारणा मदेकशरणा प्रियवादिनी अनुकूलभाषणशीला अनुव्रता अनुकूलक्रियाचरणपरा भव । ॥ केवलीति । “केवलमामक” इत्यादिना ङीप् ॥

पञ्चमी ॥

आजामि त्वार्जन्या परिं मातुरथो पितुः ।

यथा मम क्रतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ ५ ॥

१ B B A D R S व्योपया. We with K R V. २ P J चित्तव्योपया. P doubtful. We with the Sādhina. ३ P मृदु. We with P J.

१ S Ka मृदुदाह.

आ । अजामि । त्वा । आऽअजन्वा । परि । मातुः । अथो इति । पितुः ।
यथा । मम । क्रतौ । असः । मम । चित्तम् । उपऽआर्यसि ॥ ५ ॥

हे कामिनि त्वा त्वाम आजन्वा । अभिमुखम् अजति क्षिपति प्रेर-
यतीति आजनी कशा । “अश्वाजनीत्यश्वाजनिम् आदाय” इति कशा-
याम् अजनिशब्दः प्रयुक्तः । तथा कशया आजामि आताड्य अभिमुखं
प्रेरयामि । परि मातुः [मातुः] पर्यन्तदेशात् अथो अपि च पितुः प-
र्यन्तात् । उपलक्षणम् एतत् । यस्य कस्यापि समीपे स्थितां त्वाम आ-
क्षिपामीत्यर्थः । ॥ अज गतिक्षेपणयोरिति धातुः ॥ । यथा येन
प्रकारेण मम मदीये क्रतौ कर्मणि संकल्पे वा असः भवसि । मम चि-
त्तम् मदीयां बुद्धिम् उपायसि येन प्रकारेण उपगच्छसि । तथा आ-
जामीति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

व्यस्यै मित्रावरुणौ हृदश्चित्तान्यस्यतम् ।

अथैनामक्रतुं कृत्वा ममेव कृणुतं वशे ॥ ६ ॥

वि । अस्यै । मित्रावरुणौ । हृदः । चित्तानि । अस्यतम् ।

अथ । एनाम् । अक्रतुम् । कृत्वा । मम । एव । कृणुतम् । वशे ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ अस्यै । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । अस्याः स्त्रिया
हृदः हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् चित्तानि ज्ञानानि व्यस्यतम् विक्षिपतम् ॥
अथ अनन्तरम् एनां स्त्रियम् अक्रतुम् कार्याकार्यविभागज्ञानशून्यां कृत्वा
ममेव वशे कृणुतम् मदधीनामेव कुरुतम् ॥

इति पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] तृतीये काण्डे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पठेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “येसां स्व” इत्याभ्यां सूक्ताभ्यां स्व-
सेनाया उत्साहजननकर्मणि प्रत्युचं प्रतिदिशम् उपस्थानं कुर्यात् । सूत्रितं
हि । “दिग्युक्ताभ्याम् [३. २६, २७] नमो देववधेभ्यः [६. १३] इत्युपति-
ष्ठे” इति [की० २. ५] ॥

तथा आभ्यां सूक्ताभ्यां स्वस्त्ययनकर्मणि आज्यपलाशादिशान्तसमित्युरो-
डाशादिशङ्कुत्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि । “दि-
“स्युक्ताभ्याम् [३, २६, २७] दोषो गाय [६, १] पातं नः इति पञ्च [६,
“३-७] अनडुज्यः [६, ५९] यमो मृत्युः [६, ९३] विश्वजित् [६, १०७]
“शक्धूमम् [६, १२६] भवाशर्वौ [११, २] इत्युपदधीत” इति [कौ० ७, १] ॥

तथा आभ्यां सूक्ताभ्याम् अस्मिन्नेव कर्मणि हुतशेषेण प्रतिदिशं वलि-
हरणम् उपस्थानं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “दिश्यान् वलीन् हरति
प्रतिदिशम् उपतिष्ठते मध्ये पञ्चमम्” इति [कौ० ७, २] ॥

तथा च सर्पवृश्चिकादिभयनिवृत्तिकामः गृहक्षेत्रादिषु सिक्ता अभिम-
न्त्य परितः प्रकिरेत् ॥

तथा [आभ्यां] सूक्ताभ्यां तृणमालां संपात्य गृहनगरादिद्वारे बधीयात् ॥

तथा आभ्यां गोमयम् अभिमन्त्य तस्य गृहे विसर्जनम् द्वारि निख-
ननम् अग्नौ होमं [च] कुर्यात् ॥

तथा अनेन सूक्तद्वयेन अपामार्गमज्जरीं गुडूचीं वा अभिमन्त्य पूर्व-
वद् गृहादिषु विसर्जनादिकं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “युक्तयोः [२६, २७] मा नो देवाः [६, ५६] यस्ते सर्पः
[१२, १, ४६] इति शयनशालोर्वराः परिलिखति” इत्यादि [कौ० ७, १] ॥

तथा त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां शान्तौ “येस्याम्” इत्यनेन प्रतिदिशं
होमः “प्राची दिक्” इत्यनेन प्रतिदिशम् उपस्थानम् । तद् उक्तं नक्षत्र-
कल्पे । “येस्यां प्रतिदिशं हुत्वा प्राची दिग् उपतिष्ठते” इति [न० क० २२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

येषु स्यां स्व प्राच्यां दिशि हेतयो नाम देवास्तेषां वो अग्निरिषवः ।

ते नो मृदन्ते ते नोधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ १ ॥

१ ABB^o KSV १ for २. We with BKR.

१ S'Kd युक्ताभ्यां for द्वियुक्ताभ्यां. २ The *Kesari* would only take VI. 3, and not
the five hymns beginning with VI. 3. ३ S'Kd गृहनगरादिद्वारे. ४ S'Kd तद्दे for
तस्य गृहे which we with the spirit of Kes'ava.

ये । अ॒स्माम् । स्य । प्रा॒च्याम् । दि॒शि । हे॒तयः । ना॒म । दे॒वाः । ते॒षाम् ।

वः । अ॒ग्निः । इ॒षवः ।

ते । नः । मृ॒डत॒ । ते । नः । अ॒धि । ब्रू॒त । ते॒भ्यः । वः । नमः । ते॒भ्यः ।

वः । स्वाहा ॥ १ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ता गन्धर्वाः ये यूयम् अस्यां प्राच्यां दिशि अस्मदावासस्थानात् पूर्वस्यां दिशि हेतयो नाम स्य । अस्मदुपद्रवकारिणां हन्तारो नाम भवथ । ॥ “ऊतियूति०” इत्यादिना हेतिशब्दः क्तिन्नन्तो निपातितः अन्तोदात्तः । प्राच्याम् इति । प्रपूर्वाद् अञ्चतेः “चृत्विग्” इत्यादिना क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । “अनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । तेषाम् पूर्वदिग्वासिनां वः युष्माकम् अग्निरिषवः अग्नितुल्याः शराः । यद्वा अग्निरेव इषुरूपेण वर्तत इत्यर्थः । अतो रक्षितुं शक्ताः स्येति भावः । ते यूयं नः अस्मान् मृलंत सुखयत । तादृशैर्वाणैः शत्रुसर्पवृश्चिकादीन् निहत्य अस्माकं सुखहेतवो भवन्तेत्यर्थः । तथा ते यूयं नः अस्मान् अधि ब्रूत अस्मदीया एते इति आधिक्येन वदत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । “व्रास्रणायाधिव्रूयात्” [तै० सं० २. ५. ११. ९] “अध्यवोचद् अधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्” [तै० सं० ४. ५. १. २] इत्यादिश्रुतेः । तेभ्यो वः युष्मभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । ॥ “नमः-स्वस्ति” इत्यादिना चतुर्थी । “बहुवचनस्य वस्तसौ” इति चतुर्थ्यन्तस्य युष्मदो वसादेशः अनुदात्तः ॥ । तेभ्यो वः युष्मभ्यं स्वाहा इदम् आज्यादिकं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

द्वितीया ॥

ये॒ऽस्यां स्य दक्षि॑णायां दि॒श्य॒विष्य॑वो ना॒म दे॒वास्तेषां॑ वः का॒म इ॒षवः ।

ते नो॑ मृ॒डत॒ ते नो॒धि ब्रू॒त ते॒भ्यो वो नमः॑स्तेभ्यो॑ वः स्वाहा ॥ २ ॥

ये । अ॒स्याम । स्य । दक्षि॑णायाम् । दि॒शि । अ॒वि॒ष्य॒वः । ना॒म । दे॒वाः ।

तेषा॑म । वः । का॒मः । इष॑वः ।

ते । नः । मृ॒ड॒त॒ । ते । नः । अ॒धि । ब्रू॒त॒ । तेभ्यः॑ । वः । न॒मः । ते-

भ्यः । वः । स्वाहा ॥ २ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ता गन्धर्वाः ये यूयम् अस्यां दक्षिणायां दिशि । ॥ स्याडभावश्छान्दसः ॥ अस्मदावासस्यानाद् दक्षिणस्यां दिशि अवस्यं वो नाम स्य अवनेच्छवः एतत्तंज्ञा भवथ । ॥ अवतेः असुन्प्रत्ययान्तात् “छन्दसि परेच्छायामपि” इति क्यच् । “[क्या]च्छन्दसि” इति उपत्ययः ॥ तेषां वः युष्माकं कामः इष्टविषयोभिलाष एव इषवः । इपुरुषेण वर्तत इत्यर्थः । कामप्रापका युष्मदीयाः शरा इत्युक्तं भवति । ते नो मृलंतेत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

ये॒ऽस्यां स्य प्र॒ती॒च्यां दि॒शि वैरा॒जा ना॒म दे॒वास्तेषां॑ व॒ आप॒ इष॑वः ।

ते नो॑ मृ॒ड॒त॒ ते नो॒धि ब्रू॒त॒ तेभ्यो॑ वो न॒मस्तेभ्यो॑ वः स्वाहा ॥ ३ ॥

ये । अ॒स्याम । स्य । प्र॒ती॒च्याम । दि॒शि । वैरा॒जाः । ना॒म । दे॒वाः ।

तेषा॑म । वः । आ॒पः । इष॑वः ।

ते । नः । मृ॒ड॒त॒ । ते । नः । अ॒धि । ब्रू॒त॒ । तेभ्यः॑ । वः । न॒मः । तेभ्यः॑ ।

वः । स्वाहा ॥ ३ ॥

हे देवाः ये यूयम् अस्यां प्रतीच्यां दिशि वैराजा नाम स्य विराट् अन्नं तस्य प्रदातारः एतत्तंज्ञा भवथ । ॥ प्रतीच्याम् इति । प्राच्याम् इत्यत्रोक्तप्रकारेण रूपसिद्धिः । स्वरस्तु “चौ” इति पूर्वप्रतेरन्त उदात्तः ॥ तेषां वः युष्माकम् आपः वृष्ट्युदकानि इषवः इपुस्यानीयाः । ते नो मृलंतेत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

ये॒ऽस्यां स्योदी॑च्यां दि॒शि प्र॒वि॒ध्यन्तो॑ ना॒म दे॒वास्तेषां॑ वो वा॒त॒ इष॑वः ।

ते नो मृडत ते नोधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ ४ ॥
 ये । अस्याम् । स्य । उदीच्याम् । दिशि । प्रविध्यन्तः । नाम । देवाः ।
 तेषाम् । वः । वातः । इषवः ।
 ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः ।
 वः । स्वाहा ॥ ४ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ता गन्धर्वाः ये यूयम् अस्याम् उदीच्याम् उ-
 त्तरस्यां दिशि प्रविध्यन्तो नाम स्य अस्मद्विसकान् प्रकर्षेण ताडयन्तः ए-
 तत्संज्ञा भवच । ॥ उदीच्याम् इति । उत्पूर्वाद् अञ्जतेः पूर्ववत् कि-
 नादि । “उद [ईत्]” इति धात्वकारस्य ईकारः । “अनिगन्त०” इति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तेषां वः युष्माकं वातः । लुप्तोपमम् ए-
 तत् । वातवद्भेगयुक्ता इषवः । वायुरेव वा इषुत्वेन वर्तत इत्यर्थः ॥ ग-
 तम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

येऽस्यां स्य भुवायां दिशि निलिम्पा नाम देवास्तेषां व ओषधीरिषवः ।
 ते नो मृडत ते नोधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ ५ ॥
 ये । अस्याम् । स्य । भुवायाम् । दिशि । निलिम्पाः । नाम । देवाः । ते-
 षाम् । वः । ओषधीः । इषवः ।
 ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः ।
 वः । स्वाहा ॥ ५ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ता ये यूयम् अस्यां भुवायाम् सिरायां भूमि-
 रूपायाम् अधस्ताद् दिशि निलिम्पा नाम स्य नितरां लिप्ताः आश्रिताः
 एतत्संज्ञा भवच । तेषां वः युष्माकम् ओषधीः ओषधयो ग्रीहियवतरु-
 गुल्माद्या इषवः वाणाः ॥ गतम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

तस्यां दिशि रक्षिता जगद्रक्षणार्थम् अवस्थितः । आदित्याः अदितेः पुत्रा
 धात्र्यमादयः तस्या दिश इषवः आयुधानि । तेभ्यः पूर्वदिग्वर्तिभ्यः अ-
 श्युपलक्षितेभ्योधिपतिभ्यो नमः नमस्करोस्तु ॥ तथा तत्रत्येभ्यो रक्षितृभ्यः
 असितप्रभृतिभ्यो नमोस्तु ॥ तत्रत्येभ्य इषुभ्यः इषुसंस्तुतेभ्य आदित्येभ्यो
 नमोस्तु ॥ एवम् अधिपत्यादीन् पृथक्पृथक् नमस्कृत्य पुनः समुच्चयेन
 नमस्करोति । एभ्यः उक्तेभ्यः अधिपत्यादिभ्यः सर्वेभ्यो नमोस्तु अस्म-
 दीयो नमस्करोस्तु । यद्वा अधिपत्यादिभ्यो यो नमस्कारः कृतः स ए-
 भ्यः प्रीतिकरो भवतु इत्यर्थः ॥ एवं नमस्कारेण परितोष्य इष्टफलं प्रा-
 र्थयते । यः शत्रुः अस्मान् द्वेष्टि बाधते यं शत्रुं वयं द्विष्मः तं शत्रुम् हे
 अश्व्यादयः वः युष्माकं जम्भे । खादनहेतुरास्यान्तर्गतो दन्तविशेषो जम्भः ।
 तत्र दध्मः प्रक्षिपामः । तं खादतेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रोधिपतिस्तिरश्चिराजी रक्षिता पितर इषवः ।
 तेभ्यो नमोधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु ।
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ २ ॥
 दक्षिणा । दिक् । इन्द्रः । अधिपतिः । तिरश्चिराजिः । रक्षिता । पितरः ।
 इषवः ।
 तेभ्यः । नमः । अधिपतिभ्यः । नमः । रक्षितृभ्यः । नमः । इषुभ्यः ।
 नमः । एभ्यः । अस्तु ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ २ ॥

दक्षिणा दक्षिणतोवस्थिता या दिक् । सापि अस्मदनुग्रहार्थं वर्तताम्
 इत्यर्थः । १ “दक्षिणाद् आच्” इति आच्प्रत्ययान्तोत्र दक्षिणाश-
 व्दः २ । तस्या दिशः इन्द्रः अधिपतिः अधिष्ठाता । तिरश्चयः तिर्यग्
 अवस्थिता राजयः आवलयः यस्य तथाविधः सर्पः रक्षिता दक्षिणस्यां दिशि
 गोपायिता । पितरः पितृदेवताः तत्रत्या इषवः दुष्टनिग्रहकारीण्यायुधानि ॥
 तेभ्यो नमोधिपतिभ्य इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

प्रतीची दिक् वरुणोधिपतिः पृदाक् रक्षितान्मिषवः ।

तेभ्यो नमोधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ३ ॥

प्रतीची । दिक् । वरुणः । अधिपतिः । पृदाकुः । रक्षिता । अन्नम् । इषवः ।

तेभ्यः । नमः । अधिपतिभ्यः । नमः । रक्षितृभ्यः । नमः । इषुभ्यः ।

नमः । एभ्यः । अस्तु ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ३ ॥

प्रतीची प्रतिमुखम् अञ्चन्ती पश्चाद्भागस्या दिक् । अस्मदनुग्रहार्थं वर्त-
ताम् इत्यर्थः । तस्या दिशो वरुणः अधिपतिः-स्वामी । पृदाकुः कुत्ति-
तशब्दकारी । ॥ पर्द कुत्तिते शब्दे इत्यस्माद् आकुप्रत्ययः । सम्प्रसा-
रणम् अकारलोपश्च ॥ एतत्संज्ञः सर्पस्तत्रत्यो रक्षिता पालयिता ।
अन्नम् व्रीहियवादिलक्षणम् इषवः तत्रत्यदुष्टनिग्रहकारीण्यायुधानि ॥ तेभ्यो
नम इत्यादि ॥

चतुर्थी ॥

उदीची दिक् सोमोधिपतिः स्वजो रक्षिताशनिरिषवः ।

तेभ्यो नमोधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ४ ॥

उदीची । दिक् । सोमः । अधिपतिः । स्वजः । रक्षिता । अशनिः । इषवः ।

तेभ्यः । नमः । अधिपतिभ्यः । नमः । रक्षितृभ्यः । नमः । इषुभ्यः ।

नमः । एभ्यः । अस्तु ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ४ ॥

उदीची उत्तरा दिक् । अस्मदनुग्रहार्थं वर्तताम् इत्यर्थः । तस्या दि-
शः सोमः अधिपतिः स्वामी । स्वजः । स्वायत्तजन्मा स्वयमेवोत्पन्नः स्व-
जनशीलो वा सर्पः स्वजः । रक्षिता गोपायिता । अशनिः दम्भोलिः इ-
षवः तत्रत्यदुष्टनिग्रहार्थान्यायुधानि ॥ तेभ्यो नम इत्यादि गतम् ॥

षष्ठमी ॥

ध्रुवा दिग् विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता वीरुध इषवः ।

तेभ्यो नमोधिपतिभ्यो नमो रक्षितुभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ५ ॥

ध्रुवा । दिक् । विष्णुः । अधिपतिः । कल्माषग्रीवः । रक्षिता । वीरुधः ।
इषवः ।

तेभ्यः । नमः । अधिपतिभ्यः । नमः । रक्षितुभ्यः । नमः । इषुभ्यः ।
नमः । एभ्यः । अस्तु ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ५ ॥

ध्रुवा स्थिरा अधोदिक् अस्मान् अनुगृह्णातु । तस्या दिशो विष्णुः अधि-
पतिः ईश्वरः । कल्माषग्रीवो रक्षिता । कल्माषः कृष्णवर्णः ग्रीवासु यस्य
स कल्माषग्रीवः एतदाख्यः सप्तो रक्षिता गोपायिता रक्षितव्यानाम् । वी-
रुधः विरोहणशीला ओषधयः इषवः दुष्टनिवर्हणायुधानि ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

षष्ठी ॥

ऊर्ध्वा दिग् बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो रक्षिता वर्षमिषवः ।

तेभ्यो नमोधिपतिभ्यो नमो रक्षितुभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्सस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा । दिक् । बृहस्पतिः । अधिपतिः । श्वित्रः । रक्षिता । वर्षम् । इषवः ।

तेभ्यः । नमः । अधिपतिभ्यः । नमः । रक्षितुभ्यः । नमः । इषुभ्यः ।

नमः । एभ्यः । अस्तु ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा उपरिष्ठाद् वर्तमाना दिक् मदीयम् अभिलषितं करोतु । त-

१ B K R V °पतिश्चिरो. We with A B D R S P P J. २ A B B D K V १ for ३.
We with K R S.

1 S' Kd कल्माषाः कृष्णवर्णः ग्री०.

स्या दिशः बृहस्पतिर्देवः अधिपतिः अधिष्ठाता श्वित्रः श्वेतवर्णः । ॥ स्फा-
यितञ्चीत्यादिना [उ० २. १३] श्विता वर्णे इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः ॥ ए-
तत्तंज्ञः सर्पो रक्षिता शत्रुप्रभृतिभ्यस्त्राता । वर्षम् वर्षजलं मेघनिर्मुक्तम्
इषवः दुष्टनिवारणायुधानि ॥ तेभ्यो नम इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] पठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“एकैक्यैषा सृष्ट्या” इत्यनेन गवाश्वागर्दभीमानुषीणां यमलजनने अ-
द्भुते तच्छान्त्यर्थम् आज्यं हुत्वा मातृपुत्रयोर्मूर्ध्नि संपातम् आनीय उद-
पात्रे उत्तरसंपातं कृत्वा तेनोदकेन आचमनं प्रोक्षणं च कुर्यात् । सूत्रितं
हि । “अथ यत्रैतद् यमसूगौः” इति [कौ० १३. १७] प्रक्रम्य “एकै-
क्यैषा सृष्ट्या सं बभूवेत्यनेन सूक्तेन आज्यं जुह्वन्गमीषां मूर्ध्नि समातृ-
“पुत्रयोरित्यनुपूर्वं संपातान् आनयति” इत्यादि [कौ० १३. १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एकैक्यैषा सृष्ट्या सं बभूव यत्र गा असृजन्त भूतकृतौ विश्वरूपाः ।

यत्र विजायते यमिन्यपर्तुः सा पशून् क्षिणाति रिफती रुशती ॥ १ ॥

एकैक्यैषा । एषा । सृष्ट्या । सम् । बभूव । यत्र । गाः । असृजन्त । भू-
तकृतः । विश्वरूपाः ।

यत्र । विजायते । यमिनी । अपर्तुः । सा । पशून् । क्षिणाति । रिफ-
ती । रुशती ॥ १ ॥

एषा विधातृकृता [साधारणी] सृष्टिः एकैकया एकैकव्यक्त्या सृष्ट्या
सृज्यमानया सं बभूव संभूता विधात्रा निर्मिता । एकैकव्यक्त्युत्पत्तिरेव
न्याय्या । यमलजननं तु [न तथेत्यर्थः] । यत्र एकैकव्यक्तिविशिष्टायां शु-
भसृष्ट्यां भूतकृतः पृथिव्यादीनां भूतानां कर्तारः एतत्तंज्ञाः प्रसिद्धा कृ-
पयो विश्वरूपाः नानावर्णा गाः गवोपलक्षिता मानुषीवडवाद्याः] असृज-
न्त उदपादयन् । एषा सा साधारणी सृष्टिरिति पूर्वेण संबन्धः । यत्र
यस्याम् औत्पत्तिकसृष्टौ अपर्तुः अपकृष्टार्तववीजोपेता सती गौः यमिनी

यमलवत्तोपेता विजायते प्रसूते सा यमलसृष्टिः यजमानसंवन्धिनः पशून्
गवाद्यान् क्षिणाति क्षयं प्रापयति । ॥ क्षि क्षये इति धातुः ॥ किं
कुर्वती । रिफती । ॥ रिफ रिन्फ हिंसायाम् ॥ - भक्षयन्ती ।
रुशती चोरव्याघ्रादिभिर्नाशयन्ती । ॥ रुश हिंसायाम् । उभावपि
तुदादी ॥

द्वितीया ॥

एषा पशून्सं क्षिणाति क्रव्याद् भूत्वा व्यध्वरी ।

उतैनां ब्रह्मणे दद्यात् तथा स्योना शिवा स्यात् ॥ २ ॥

एषा । पशून् । सम् । क्षिणाति । क्रव्युऽअत् । भूत्वा । विऽअध्वरी ।

उत् । एनाम् । ब्रह्मणे । दद्यात् । तथा । स्योना । शिवा । स्यात् ॥ २ ॥

एषा यमसूगौः पशून् यजमानगृहे वर्तमानान् गवादीन् सं क्षिणाति
संक्षयं विनाशं प्रापयति । ॥ क्षि क्षये । व्यत्ययेन आ ॥ क-
थंभूता । क्रव्याद् भूत्वा क्रव्यं मांसम् अक्षीति क्रव्यात् । ॥ “क्र-
व्ये च” इति चिट् प्रत्ययः ॥ मांसादनशीला भूत्वा । व्यध्वरी
व्यध्वो दुःखहेतुर्दुष्टमार्गः तद्वती । ॥ रो मत्वर्थीयः ॥ यद्वा
विरुद्धफलदा अध्वरा अभिचारयज्ञा व्यध्वराः । ॥ “छन्दसीवनि-
पौ” इति मत्वर्थीय ईकारः ॥ उत इति प्रश्ने । एवंविधे दोषे किं
कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥ एनां यमजननीं ब्रह्मणे ब्राह्मणाय दद्यात् । तथा
सति सा गौः स्योना सुखकरी । यद्वा पुत्रपश्वादिभिः संतता । ॥ पि-
वु तन्नुसंताने । औणादिको नप्रत्ययः । ततः ऊठि कृते “असिद्धं व-
हिरङ्गम्” इत्यस्य “नाजानन्तये” इति निषेधाद् यण् ॥ शिवा
कल्याणात्मिका च स्यात् भवेत् ॥

तृतीया ॥

शिवा भव पुंरूपेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्यः शिवा ।

शिवास्मे सर्वस्मे क्षेत्राय शिवा न इहेधि ॥ ३ ॥

शिवा । भव । पुरुषेभ्यः । गोभ्यः । अश्वेभ्यः । शिवा ।

शिवा । अस्यै । सर्वस्यै । क्षेत्राय । शिवा । नः । इह । एधि ॥ ३ ॥

हे यमलवत्तजननि पुरुषेभ्यः मनुष्येभ्यः शिवा सुखकरी भव ॥ तथा गोभ्यः अश्वेभ्यश्च शिवा सुखहेतुर्भव ॥ अस्यै सर्वस्यै [क्षेत्राय] शालिगोधूमादिक्षेत्राय शिवा सुखकरी भव ॥ किं बहुना । इह अस्मिन् देशे नः अस्माकं सर्वविषयेषु शिवा एधि सुखप्रदा भव । ॥ अस्तेल्लोटि “ध्वसोरेद्धौ” इति एत्चे कृते तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वात् “हुश्लभ्यो हेर्धिः” इति श्लन्तलक्षणं हेर्धित्वं भवति ॥

चतुर्थी ॥

इह पुष्टिरिह रसं इह सहस्रं सातमा भव ।

पशून् यमिनि पोषय ॥ ४ ॥

इह । पुष्टिः । इह । रसः । इह । सहस्रं सातमा । भव ।

पशून् । यमिनि । पोषय ॥ ४ ॥

इह अस्मिन् गृहे पुष्टिः गवादिः सर्वधनस्य पोषो भवतु । ततश्च इह अस्मिन् यजमानगृहे रसः क्षीराज्यादिरूपः समृद्धो भवतु ॥ हे यमिनि यमलवत्तजननि इह अस्मिन् यजमानगृहे सहस्रसातमा सहस्रसंख्याकं धनं सनोति प्रयच्छतीति सहस्रसाः । ॥ षणु दाने । “जनसनखनक्रमगमो विट्” “विद्विनोरनुनासिकस्यात्” इति आत्वम् । तत आतिशायनिकस्तमप् ॥ । अतिशयेन सहस्रधनस्य दात्री भवेत्यर्थः ॥ एवं यजमानसंबन्धिनः पशून् हे यमिनि पोषय समर्धय ॥

पञ्चमी ॥

यत्र सुहार्दः सुकृतो मर्दन्ति विहाय रोगं तन्वः स्वायाः ।

तं लोकं यमित्यभिसंवभूव सा नो मा हिंसीत् पुरुषान् पशून् ॥ ५ ॥

यत्र । सुहार्दः । सुकृतः । मर्दन्ति । विहाय । रोगम् । तन्वः । स्वायाः ।

१ AB ३ for १. D तन्वा १ स्वायाः. B R तन्वा. ३ स्वायाः. We with K K S V.

तम् । लोकम् । यमिनीं । अभिऽसंबभूव । सा । नः । मा । हिंसीत् । पुरुषान् । पशून् । च ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिंश्च लोके सुहार्दः शोभनहृदयाः सुकृतः शोभनकर्माणः पुरुषाः मदन्ति हृष्यन्ति । ॥ मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् ॥ किं कृत्वा । स्वायास्तन्वः स्वकीयात् शरीराद् रोगम् ज्वरादिकं विहाय त्यक्त्वा । हृष्यन्तीत्यर्थः । तम् तादृशं लोकं यमिनी यमलवत्सजननी गौः अभिसंबभूव आभिमुख्येन संप्राप्तवती ॥ अतः सा नः अस्माकं पुरुषान् पशून्श्च मा हिंसीत् मा हिनस्तु ॥

षष्ठी ॥

यत्रां सुहार्दां सुकृतांमग्निहोत्रहुतां यत्र लोकः ।

तं लोकं यमित्यभिसंबभूव सा नो मा हिंसीत् पुरुषान् पशून्श्च ॥ ६ ॥

यत्र । सुहार्दांम् । सुकृतांम् । अग्निहोत्रहुतांम् । यत्र । लोकः ।

तम् । लोकम् । यमिनीं । अभिऽसंबभूव । सा । नः । मा । हिंसीत् । पुरुषान् । पशून् । च ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सुहार्दाम् शोभनहृदयानां शोभनज्ञानानां सुकृताम् शोभनं कर्म कृतवताम् । ॥ “सुकर्मपापं” इत्यादिना भूते किप् ॥ तादृशानाम् [अग्निहोत्रहुताम् अग्निहोत्रहोमादिकं जुह्वताम्] अग्निहोत्रहोमादिकं शोभनं कर्म प्रतिष्ठितं भवति । यत्र च स्थाने लोकः लोक्यते अनुभूयत इति लोकः तस्याग्निहोत्रादेः फलम् प्रतिष्ठितं भवति । तं लोकम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] पष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यद् राजानः” इति पञ्चचैन ओदनसवे कर्मणि पञ्चययवेपु पञ्चापूपनिधानं निरुप्तहविरभिमर्शनादिकं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “अग्नीन् आधास्यमानः सवान् वा दास्यन्” इति [फौ० ८. १] प्रकृत्य “यद्

“राजान इत्यवेक्षति पदस्नातस्य पृथक्पादेष्वपूपान् निदधाति नाभ्या पञ्च-
मम्” इत्यादि [कौ० ८. ५] ॥

“क इदं कस्मै” इति द्वाभ्यां दुष्टादुष्टप्रतिग्रहंतदोषशान्त्यर्थे प्रतिग्राह्यं
पदार्थम् अभिमन्य गृहीयात् । सूत्रितं हि । “क इदं कस्मा अदात्
“[७, ८] कामस्तदग्रे [१९. ५२] यद् अन्नम् [६. ७१] पुनर्मैत्विन्द्रियम्
“[७, ६९] इति प्रतिगृह्णाति” इति [कौ० ५. ९] ॥

“भूमिघ्ना” [८] इत्यनया भूमिं प्रतिगृहीयात् ॥

ग्रहयज्ञे “यद् राजानः” इत्यनेन बुधस्य हविराज्ययोर्होमम् समिदाधानम्
उपस्थानं च कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “यद् राजानः [२९] इति
सोमस्यांशो युधां पते [७. ८६. ३] इति बुधाय” इति [शा० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यद् राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमस्यामी संभासदः ।

अविस्तस्मात् प्र मुञ्चति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥ १ ॥

यत् । राजानः । विभजन्ते । इष्टापूर्तस्य । षोडशम् । यमस्य । अ-
मी इति । संभासदः ।

अविः । तस्मात् । प्र । मुञ्चति । दत्तः । शितिपात् । स्वधा ॥ १ ॥

यमस्य धर्मराजस्य अमी दक्षिणस्यां दिशि द्युलोके परिदृश्यमानाः स-
भासदः सभायाम् उपविष्टा दुष्टनिग्रहे शिष्टपरिपालने च नियुक्ता रा-
जानः राजमानाः ईश्वरा वा देवाः इष्टापूर्तस्य । इष्टं श्रुतिविहितं यागा-
दि कर्म । पूर्तं स्मृतिविहितं वापीकूपतटाकादिनिर्माणलक्षणं कर्म । त-
स्य उभयविधस्य कर्मणः षोडशम् षोडशसंख्यापूरकं यत् पापं विभजन्ते
पुण्यराशेर्विभक्तं कुर्वन्ति । अयम् अर्थः । श्रुतिस्मृतिविहितकर्मसु अनुष्ठी-
यमानेषु प्रमादालस्यादिना क्रियानपि पापस्य षोडश्या कलया अंशः स-
मुपजायत एव तद् यमस्य सभ्याः परिशोधयन्तीति । ॥ षोडशम् इ-
ति । षोडशसंख्यायाः पूरकः । “तस्य पूरणे षड्” । “पप उतं दत्त-

1 B Kd m l इत्यवेक्षतुपदस्नातस्य पृथक्पादेष्वपूपान् for इत्यवेक्षति पदस्नातस्य पृथक्पादे-
ष्वपूपान् 2 S B Kd I could we not read 'अग्रे तदा'? 3 B Kd m for 'पते'

दशधासूत्रपदादेः द्रुत्वं च” इति उत्पद्यते ॥ तस्मात् राजभिर्वि-
भज्य गृहीतात् पापात् अस्मिन् सवयज्ञे दत्तः अविः अस्मान् प्र मुञ्च-
तुं । यद्वा इष्टापूर्तस्य साधकं षोडशम् । “षोडशकलो वै पुरुषः” [तै०
ब्रा० १. ७. ५. ५] इति श्रुतेः षोडशकलम् आत्मानं यमस्य सभासदः
अमी राजानः यत् विभजन्ते पशुशरीराद् विभक्तं कुर्वन्ति अविः अवि-
शरीराभिमाना आत्मा तस्मात् शरीरवियोगजनिताद् दुःखात् प्र मुञ्चतुं
प्रमुक्तो भवतु ॥ शितिपात् श्वेतपात् स दत्तोऽविः स्वधा । अन्ननामैतत् ।
यमसंवन्धिभ्यः सभासद्भ्यः अन्नं भवतु । यद्वा स्वधेति पितृणां हवि-
र्दाने । ॥ “स्वधाकारो हि पितृणाम्” इति [तै० ब्रा० ३. ३. ६. ४]
श्रुतेः ॥ हविष्टेन दत्तो भवतु ॥

द्वितीया ॥

सर्वान् कामान् पूरयत्याभवनं प्रभवन् भवन् ।

आकूतिमोर्विदत्तः शितिपान्नोप दस्यति ॥ २ ॥

सर्वान् । कामान् । पूरयति । आऽभवन् । प्रऽभवन् । भवन् ।

आकूतिऽप्रः । अविः । दत्तः । शितिऽपात् । न । उप । दस्यति ॥ २ ॥

आभवन आ समन्ताद् भवन व्याभुवन [प्रभवन] फलदानाय समर्थो
भवन् भवन वर्धिष्णुः सन् क्रियमाणोयं यज्ञः अस्मदीयान् सर्वान् कामान्
पुत्रपश्वादिविषयान् पूरयति संपूर्णान् करोति । आकूतिमः इदं मे स्याद्
इदं मे स्याद् इति ये संकल्पास्ता आकूतयः । तान् पूरयतीति आकू-
तिमः शितिपात् श्वेतपाद् दत्तः अस्मिन् यज्ञे प्रार्पितोयम् अविः] नोप
दस्यति नोपक्षीयते । अपि तु यथाभिलाषं वर्धत इत्यर्थः । ॥ द-
सु उपक्षये इति धातुः ॥

तृतीया ॥

यो ददाति शितिपादुमविं लोकेन संमिंतम् ।

१ B B सर्मितम् We with A D K K R S P P J V

१ S' K'd दत्तो हवि. for दत्त. अवि.

स नार्कमभ्यारोहति यत्र शुल्को न क्रियते अवलेन वलीयसे ॥ ३ ॥
 यः । ददाति । शितिपादम् । अविम् । लोकेन । समऽमितम् ।
 सः । नार्कम् । अभिऽआरोहति । यत्र । शुल्कः । न । क्रियते । अव-
 लेन । वलीयसे ॥ ३ ॥

यो यजमानः शितिपादम् श्वेतपादं लोकेन लोक्यमानेन फलेन सं-
 मितम् सम्यक्परिच्छिन्नम् अमोषफलम् । यद्वा अनेन भूलोकेन संमि-
 तम् सदृशम् । भूलोकवत् सर्वफलप्रदम् इत्यर्थः । ईदृशम् अविं ददाति
 प्रयच्छति स दाता नार्कम् । कम् सुखम् तद्विपरीतम् अकं दुःखम् न
 विद्यतेस्मिन् अकम् इति नार्कः स्वर्गः । ॥ “नम्राण्णपात्” इत्या-
 दिना नम्रः प्रकृतिभावः ॥ उक्तं हि ।

दुःखेन यन्न संभिन्नं न च ग्रस्तम् अनन्तरम् ।

अभिलापोपनीतं च सुखं स्वर्गपदासदम् ।

ईदृशं लोकम् अभ्यारोहति अभिप्राप्नोति । तं लोकं विशिनष्टि । य-
 त्रेति । यत्र यस्मिन् लोके अवलेन अपर्याभवलेन पुरुषेण वलीयसे व-
 लवत्तराय । ॥ चलवच्छब्दाद् ईयसुनि “विन्मतोर्लुक्” इति मतो-
 र्लुक् ॥ तादृशाय शुल्को न क्रियते । शुल्को नाम अधिकबल-
 स्य राज्ञो न्यूनबलेन परिसरवर्तिना अन्येन राज्ञा देयः करविशेषः । स
 नास्ति यस्मिन् लोक इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

पञ्चापूपं शितिपादमवि लोकेन संमितम् ।

प्रदातोप जीवति पितृणां लोकेक्षितम् ॥ ४ ॥

पञ्चऽअपूपम् । शितिपादम् । अविम् । लोकेन । समऽमितम् ।

प्रदाता । उप । जीवति । पितृणाम् । लोके । अक्षितम् ॥ ४ ॥

पञ्चसंख्याका अपूपा यस्य पशोश्चतुर्षु पादेषु नाभ्यां च निहिता व-

१ So all our MSS. and Vaidikas २ B पञ्चापूपं.

1 S'Ed यद्यपशोश्चतुर्षु पादेषु नाभ्यां च निहिता व-

तेन ते पञ्चापूपं शितिपादम् श्वेतपादं लोकेन पृथिव्यादिकेन संमितम्
सदृशम् अवस्थितम् [अविं] प्रदाता प्रकर्षेण दत्तं पितृणाम् वस्त्रादिरूपं
प्राप्तानां लोके सोमलोकाख्ये स्थाने अक्षितम् क्षयरहितं फलम् उप जी-
वति उपभुङ्के । ॥ संमितं प्रदातेति । तृन्नात्वात् “न लोकाव्य-
य०” इति कर्मणि षष्ठ्या निषेधे द्वितीयैव भवति । अक्षितम् इति । क्षि
क्षये । भावे निष्ठा । “निष्ठायाम् अण्यदर्धे” इति पर्युदस्तत्वाद् दीर्घा-
भावात् “क्षियो दीर्घात्” इति दीर्घोपजीविनो नत्वस्यापि अभावः ॥

पञ्चमी ॥

पञ्चापूपं शितिपादमविं लोकेन संमितम् ।

प्रदातोप जीवति सूर्यामासयोरक्षितम् ॥ ५ ॥

पञ्चऽअपूपम् । शितिऽपादम् । अविम् । लोकेन । समऽमितम् ।

प्रऽदाता । उप । जीवति । सूर्यामासयोः । अक्षितम् ॥ ५ ॥

पादत्रयस्य स एवार्थः । मस्यते क्षयवृद्धिभ्यां परिमीयत इति मासः
चन्द्रमासः । ॥ मसी परिमाणे इत्यस्मात् कर्मणि घञ् ॥ । सूर्य-
श्च मासश्च सूर्यामासौ । ॥ “देवताङ्गन्ते च” इति पूर्वपदस्य आ-
नङ् ॥ । सूर्याचन्द्रमसोर्लोके अक्षितम् क्षयरहितं फलम् उपभुङ्के इ-
त्यर्थः । अनयोश्चतुर्थीपञ्चम्योरीपञ्चेदत्वाद् एकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्चनेत्युक्तम् ॥

षष्ठी ॥

इरेव नोप दस्यति समुद्र इव पर्यो महत् ।

देवौ सवांसिनाविव शितिपान्नोप दस्यति ॥ ६ ॥

इराऽइव । न । उप । दस्यति । समुद्रऽइव । पर्यः । महत् ।

देवौ । सवांसिनौऽइव । शितिऽपात् । न । उप । दस्यति ॥ ६ ॥

शितिपात् श्वेतपादः सवयज्ञे दत्तः अविः इरेव भूमिरिव नोप दस्यति
नोपक्षीयते । समुद्र इव समुद्रो यथा न क्षीयते एवं महत् अधिकं प-

यः क्षीरम् । तदात्मना परिणतो भवतीत्यर्थः ॥ तथा सवासिनौ समानं निवसन्तौ अश्विनौ देवाविव नोप दस्यति । तौ यथा खलु अश्विनौ देवौ सर्वफलप्रदत्वेन उपजीव्येते तथा अयम् अविरपि सर्वफलप्रदत्वेन नोप-क्षीयत इत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमा विवेश ।

कामेन त्वा प्रति गृह्णामि कामैतत् ते ॥ ७ ॥

कः । इदम् । कस्मै । अदात् । कामः । कामाय । अदात् ।

कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रहीता । कामः । समुद्रम् । आ । वि-

कामेन । त्वा । प्रति । गृह्णामि । कामं । एतत् । ते ॥ ७ ॥

इदम् ईदम् इति अनिरुक्तरूपः प्रजापतिः कशब्देनोच्यते । अर्थसामान्या किंशब्दोपि तस्यैव वाचकः । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिः कस्मै प्रजापतये इदम् दक्षिणात्वेन देयं द्रव्यम् अदात् दत्तवान् । दाता च प्रतिग्रहीता च प्रजापतिरेव । एवम् अनुसन्धानस्य प्रतिग्रहदोषो न जायत इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “क इदं कस्मा अदात् इत्याह । प्रजापतिर्वै कः स प्रजापतये ददाति” इति [तै० ब्रा० २, २, ५, ५] ॥ तथा कामः फल-विषयोभिलाषः । आमुष्मिकफलाभिलाषी दाता । ऐहिकफलाभिलाषी प्रतिग्रहीता । अतः उभावपि कामात्मानौ । तथा च काम एव कामाय अदात् दत्तवान् नाहं प्रतिगृह्णामीति आत्मानं व्यावृत्य प्रतिग्रहे कृते तद्दोषो न सं-स्पृशतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । ॥ “य एवं विद्वान् व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा ब्लीनाति” इति [तै० ब्रा० २, २, ५, ५] ॥ उक्तम् अर्थम् उपपादयति । कामो दाता कामः प्रतिग्रही-तेति । व्याख्यातप्रायम् एतत् । उक्तो देवतारूपः कामः समुद्रम् समुद्र-वन्निरवधिकं रूपम् आ विवेश प्राप्तवान् । “समुद्र इव हि कामः । नैव

[अ० ६, सू० ३०,] १०१ तृतीयं काण्डम् ।

४९९

“हि कामस्यान्तोस्ति” [तै० ब्रा० २, २, ५, ६] इति हि तैत्तिरीयकम् । ता-
दृशेन कामेन हे दक्षिणाद्रव्यं त्वा त्वां प्रति गृह्णामि । नात्मनोऽर्थः । हे
काम एतत् प्रतिगृहीतं द्रव्यं ते तुभ्यं तदर्थमेव ॥

अष्टमी ॥

“अभिजिति शिष्यान् उपनीय श्रोभूते संभारान् संभरति” इति प्रक्रम्य
 “गणकर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुधैः स्वस्वयनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ० १४.
 ३] । अत्र गणकर्मशब्देन “सहृदयम्” “तदू षु ते” इत्यादिगणो विवक्षितः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभि हर्षत वत्सं जातमिवाभ्या ॥ १ ॥

सहृदयम् । सामऽमनस्यम् । अविऽद्वेषम् । कृणोमि । वः ।

अन्यः । अन्यम् । अभि । हर्षत । वत्सम् । जातम्ऽइव । अभ्या ॥ १ ॥

हे विवदमाना जनाः वः युष्माकम् अविद्वेषम् विद्वेषाभावोपलक्षितं
 सांमनस्यं कर्म कृणोमि करोमि । कीदृशं तत् सांमनस्यम् । सहृदयम्
 समानहृदयरूपेतम् । समानचित्तवृत्तियुक्तम् इत्यर्थः । सांमनुष्यम् । मि-
 थः संप्रीतियुक्ता मनुष्याः समनुष्याः तैर्निर्वर्तितं सांमनुष्यम् । ईदृशं स-
 मानज्ञानहेतुभूतं सख्यं करोमीत्यर्थः ॥ ततो यूयमपि जातं वत्सम् अभ्याः ।
 गोनामैतत् । अहन्तव्या गाव इव अन्योन्यं परस्परम् अभि हर्षत आभि-
 मुख्येन कामयध्वम् । ॥ हर्षं गतिकान्त्योः ॥

द्वितीया ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रो भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वार्षं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

अनुव्रतः । पितुः । पुत्रः । मात्रा । भवतु । समऽमनाः ।

जाया । पत्ये । मधुमतीम् । वार्षम् । वदतु । शन्तिवाम् ॥ २ ॥

१ B K सहृदयं २ So all our MSS and Vaidikas except K and V, who with S.
 ३ All our MSS and Vaidikas (except K who with S) have वाक् We with S

१ S Kd अभिजिति अभिजिति २ From this it is clear that Śāyana's reading was
 सांमनुष्यम्, and that it was not he who changed it from सांमनस्यम्. For though सां-
 मनस्यम् is clearly required he explains सांमनुष्यम् and with difficulty explains it to
 mean much the same as सांमनस्यम्. He would have welcomed the latter if he had
 known it to exist. This passage also proves that Śāyana's recension was inferior to
 ours. ३ S Kd मानुष्या. ४ S' Kd अन्योन्यपरस्परं.

पुत्रः तनयः पितुरनुव्रतः । व्रतम् इति कर्मनाम् । अनुकूलकर्मा भव-
तु । यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु ॥ मातां च संमनाः पुत्रा-
दिभिः समानमनस्का भवतु ॥ पत्ये भर्त्रे जाया भार्या मधुमतीम् मा-
धुर्यवतीं शन्तिवाम् सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु । समानमनस्का भवतु
इत्यर्थः । ॥ पत्ये । “पतिः समास एव” इति घिसंज्ञाया नियमात्
केवलस्य अभावात् तत्कार्याभावे यण् । शन्तिवाम् इति । “कंशंभ्याम्”
इति शमशब्दात् तिप्रत्ययः । ततो मत्वर्थीयो वः ॥

तृतीया ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विषन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥

मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विषत् । मा । स्वसारम् । उत । स्वसा ।

सम्यञ्चः । सऽव्रतोः । भूत्वा । वाचम् । वदत । भद्रया ॥ ३ ॥

भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विष्यात् दायमागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयम्
अप्रियं मा कुर्यात् ॥ उत अपि च स्वसारम् भगिनीं स्वसा मा
द्विष्यात् । ॥ “ऋन्नेभ्यः” इति प्राप्तस्य ङीपः “न पदस्वल्पादि-
भ्यः” इति प्रतिषेधः ॥ ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः
समानगतयः सव्रताः समानकर्माणो भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा वा-
गिन्द्रियेण वाचं वदतु वदन्तु । ॥ व्यत्ययेन एकवचनम् । सम्यञ्च
इति । संपूर्वाद् अञ्चतेः “ऋत्विग्” इत्यादिना किन् । “समः समि”
इति सम्यादेशः ॥

चतुर्थी ॥

येन देवा न वियन्ति नो च विद्विषते मिथः ।

तत् कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

१ K (with S) द्विष्य°. V either द्विष्य° or द्विष्य°. The reading explained by Śāyana is द्विष्यात्. His text has: द्विष्य°. We with A B D K R S P P J. २ P P J सऽव्रता, omitting the visarga. We with K.

1 So S' Kd. Śāyana's text has द्विष्यत्.

येन । देवाः । न । वि॒द्यन्ति । नो इति । च । वि॒द्विषते । मि॒थः ।

तत् । कृ॒ण्मः । ब्र॒ह्म । वः । गृ॒हे । स॒म॒ऽज्ञान॑म् । पुरु॑षेभ्यः ॥ ४ ॥

येन ब्रह्मणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति विमतिं न प्राप्नुवन्ति । नो च नैव च मिथः परस्परं विद्विषते विद्वेषं न कुर्वते । ॥ द्विष अ-
भीतौ । अदादिवात् शपो लुक् ॥ तत् संज्ञानम् समानज्ञाननिमि-
त्तम् ऐकमत्यापादकं ब्रह्म मन्तात्मकं सांमनस्यं वः गुप्ताकं गृहे पुरुषे-
भ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । तदर्थं कृण्मः कुर्मः । ॥ कृवि हिंसाकर-
णयोश्च । “धिन्विकृण्व्योर च” इति उपत्ययः । “लोपश्चास्यान्यतरस्यां
म्बोः” इति उकारलोपः ॥

पञ्चमी ॥

ज्याय॑स्वन्तश्चि॒त्तिनो॒ मा वि यौ॑ष्ट॒ सं॒रा॒धय॑न्तः सधु॑राश्चर॑न्तः ।

अ॒न्यो अ॒न्यस्मै॑ वल्गु॒ वद॑न्त॒ एत॑ स॒ध्री॒चीना॑न् वः स॒म॒ऽनस॑कृ॒णोमि॑ ॥ ५ ॥

ज्याय॑स्वन्तः । चि॒त्तिनः॑ । मां । वि । यौ॑ष्ट । स॒म॒ऽरा॒धय॑न्तः । स॒ध॒पु॒राः ।
चर॑न्तः ।

अ॒न्यः । अ॒न्यस्मै॑ । वल्गु॑ वद॑न्तः । आ । इ॒त् । स॒ध्री॒चीना॑न् । वः । स॒-
म॒ऽन॒स॒कृ॒णोमि॑ ॥ ५ ॥

ज्यायस्वन्तः ज्यायस्वगुणोपेताः । ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसर-
न्त इत्यर्थः । चित्तिनः समानचित्तयुक्ताः संराधयन्तः समानसंसिद्धिकाः ।
समानकार्या इत्यर्थः । सधुराः समानकार्योद्बहनाः । ॥ “ष्टक्पूर-
व्युपपाम्” इति अकारः समासान्तः ॥ इत्थं चरन्तः वर्तमाना
यूयं मा वि यौष्ट मा पृथग् भूत । वियुक्ता मा भवतेत्यर्थः । ॥ यु
मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्मात् भाडि लुडि मध्यमवहुवचने रूपम् । इडभा-
षयान्दसः ॥ अन्योन्यस्मै परस्परं वल्गु शोभनं प्रियवाक्यं वदन्तः
भाषमाणा यूयन् एतं आगच्छत ॥ अहमपि हे जनाः वः युष्मान् स-

१ P १५२. We with P 3.

१ S' Kd insert वृष्मः after पुर्वेभ्यः too. २ So S' Kd.

प्रीचीनान् सहाञ्चतः कार्येषु सह प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्कान् कृ-
णोमि करोमि । ॥ सप्रीचीनान् इति । सह अञ्चन्तीति विगृह्य अ-
ञ्चते: “ञ्चतिग्” इत्यादिना किन् । “सहस्य सभिः” इति सध्या-
देशः । “विभाषाञ्चरदिक्खियाम्” इति स्वार्थिकः खः । ततो भसंज्ञा-
याम् “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् ॥

षष्ठी ॥

स॒मा॒नी म॒पा सह॒ वौ॒न॒भा॒गः स॒मा॒ने यो॒क्त्रे स॒ह वो॒ यु॒न॒ज्मि ।

स॒म्य॒ञ्चो॒ग्निं स॒पर्य॒ता॒रा ना॒भि॒मि॒वा॒भितः ॥ ६ ॥

स॒मा॒नी । म॒पा । सह॒ । वः । अ॒न॒भ॒गः । स॒मा॒ने । यो॒क्त्रे । सह॒ ।
वः । यु॒न॒ज्मि ।

स॒म्य॒ञ्चः । अ॒ग्निम् । स॒पर्य॒तः । अ॒राः । ना॒भि॒म॒इ॒व । अ॒भितः ॥ ६ ॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं समानी एका मपा पानीयशाला भ-
वतु । अन्नभागश्च सहैव भवतु । परस्परानुरागवशेन एकत्रावस्थितम् अ-
न्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम् इत्यर्थः । तदर्थम् अहं वः युष्मान् स-
माने योक्त्रे एकस्मिन् वन्धने स्नेहपाशे सह युनज्मि सह वभामि ॥ अ-
पि च सम्यञ्चः संगताः एकफलार्थिनो भूत्वा समानज्ञानाः सन्तः अग्निं
सपर्यत पूजयत । ॥ सपर पूजयाम् । कण्ठादित्वाद् यक् ॥ क-
थमिव स्थिता इति तत्राह । अरा नाभिमिव अभितः । रथचक्रस्य म-
ध्यच्छिद्रं नाभिः । तस्या अभितो वर्तमाना अराः चक्रावयवाः कीलका
नियतस्थानाः परिवेष्ट्य वर्तन्ते । एवम् एकम् अग्निम् अभितो वर्तमा-
नाः परिचरतेत्यर्थः । ॥ “अभितः परितः समया” इति स्मरणात्
तद्योगाद् नाभिम् इति द्वितीया ॥

सप्तमी ॥

स॒प्री॒ची॒ना॒न् वः॒ संम॑नस॒स्कृ॒णो॒म्येक॑शृ॒ङ्गी॒न्त॑व॒र्त॒ने॒न॒ सर्वा॑न् ।

१ S' श्रुषी०. K 'श्रुषी०. B श्रुष्टि. We with A B D K R P J V.

1 S' स्नेहपाशेन, Kd स्नेहपाशेन corrected to स्नेहपाशे 2 S' Kd एकमेकमग्निम् for ए-
वम् एकम् अग्निम्.

देवा इवामृतं रक्षमाणाः सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु ॥ ७ ॥
 सध्रीचीनान् । वः । समऽमनसः । कृणोमि । एकंऽश्रुष्टीन् । समऽवन्-
 नेन । सर्वान् ।
 देवाऽऽव । अमृतम् । रक्षमाणाः । सायमऽप्रातः । सौमनसः । वः ।
 अस्तु ॥ ७ ॥

सध्रीचीनान् सह प्रवर्तमानान् एककार्यकरणे सहोद्युक्तान् संमनसः
 समानमनस्कान् वः युष्मान् कृणोमि करोमि ॥ तथा युष्माकम् एक-
 श्रुष्टिर्म् एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्तस्य भुक्तिं वा करोमि । संव-
 ननेन वशीकरणेन अनेन सांमनस्यकर्मणा युष्मान् सर्वान् । वशीकरोमी-
 त्यर्थः ॥ अमृतम् द्युलोकस्यम् अजरामरत्वप्रापकं पीयूषं रक्षमाणाः ऐक-
 मत्येन पालयन्तः देवा [इव] इन्द्रादयो यथा सौमनस्ययुक्ता भवन्ति एवं
 वः युष्माकं सायंप्रातः एतदुपलक्षिते सर्वस्मिन् काले सौमनसः सौमनस्यं
 शोभनमनस्कतम् [अस्तु] भवतु ॥

इति पञ्चमं सूक्तम् ॥

“वि देवा जरसा” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामस्य मा-
 णवकस्य शरीरम् आचार्यः अभिमन्त्रयेत् । तथा च कौशिकसूत्रम् ।
 “वि देवा जरसा [३.३१] उत देवाः” [४.१३] इत्यादि “विपास-
 हिम् [१७.१] इत्यभिर्मन्त्रयेत् ब्राह्मणोक्तम्” इत्यन्तम् [कौ० ७.९] ॥
 तथा पितृमेधे दहनानन्तरम् उदकसमीपे एतत् सूक्तं ब्रह्मा जपेत् ॥
 तथा आग्रहायणीकर्मणि “उदायुषा” [१०.११] इति द्वाभ्याम् उ-
 च्छिष्टेत् । सूत्रितं हि । “आग्रहायण्यां पश्चाद् अग्नेर्दभेपु” इति प्रक्रम्य
 “उदायुषेत्यभ्युपोक्षिष्टति” इति [कौ० ३.७] ॥
 तथा सोमक्रयणानन्तरम् “उदायुषा” [१०] इति ब्रह्मा उच्छिष्टेत् । तथा च
 वैतानम् । “धीति कुरीरं निर्मुष्णाति । उदायुषेत्युपोक्षिष्टति” इति [वे० ३.३] ॥

१ P. ५५१. We with P.J.

१ S. Kd. एतस्मिन् ए० ए० विधि २ S. Kd. ए०. ३ S. Kd. इत्यनुम०. ४ So S. Kd.
 K. ५५१. ५५१. ५५१.

तत्र प्रथमा ॥

वि देवा ज॒रसावृ॑त॒न् वि त्वम॑ग्ने अ॒रा॒त्या ।

ॐ१हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यद्मे॑ण॒ समा॑युषा ॥ १ ॥

वि । दे॒वाः । ज॒रसा॑ । अ॒वृ॒त॒न् । वि । त्व॒म् । अ॒ग्ने । अ॒रा॒त्या ।

वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यद्मे॑ण । स॒म् । आ॒यु॒षा ॥ १ ॥

हे देवा देवौ अश्विनौ इमम् उपनीतं जरसा जरया वयोहान्या अवृ-
तमं वियोजयतम् । ॥ जृष्ट वयोहानौ इत्यस्मात् “षिञ्जिदादिभ्योङ्”
इति अङ् । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जरस् आदेशः ॥ हे
अग्ने त्वमपि अरात्या अदानेन अमित्रेण वा वि योजय ॥ अहं च सर्वेण
पाप्मना रोगादिदुःखजनकेन पापेन इमं वि योजयामि । यद्मेण च वि
योजयामि । आयुषा चिरकालजीवनेन सं योजयामि ॥

द्वितीया ॥

व्या॒र्त्या प॑र्व॒मानो॒ वि श॒क्रः पा॑पकृत्यया ।

ॐ१हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यद्मे॑ण॒ समा॑युषा ॥ २ ॥

वि । आ॒र्त्या । प॑र्व॒मानः । वि । श॒क्रः । पा॑प॒कृ॒त्यया॑ ।

वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यद्मे॑ण । स॒म् । आ॒यु॒षा ॥ २ ॥

पवमानः सर्वत्र संचरन् वायुः आर्त्या रोगादिजनितपीडया वि योज-
यतु ॥ शक्रः सर्वकार्येषु शक्त इन्द्रः पापकृत्यया । पापस्य कृत्या करणं
पापकृत्या । ॥ “कृजः श च” इति भावे क्यप् ॥ तथा
ब्रह्मचारिणं वि योजयतु ॥

तृतीया ॥

वि आ॒म्याः प॒शव॑ आ॒रु॒ण्यैर्व्या॑पि॒स्तृ॒ष्ण्या॑सरन् ।

ॐ१हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यद्मे॑ण॒ समा॑युषा ॥ ३ ॥

१ So all our MSS. and Vaidika २ So all our MS^s and other authorities.

1 S'Kd अमित्रेणेवा for अमित्रेण वा.

वि । ग्रान्याः । पशवः । आरण्यैः । वि । आर्षैः । तृष्ण्या । असुरन् ।
वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ३ ॥

ग्रान्याः ग्रामे भवा गोमहिषाद्याः पशवः आरण्यैः अरण्योत्पन्नैः श्वा-
पदादिभिर्दुष्टमृगैः स्वभावतो विगता यथा भवन्ति । यथा च आपः तृ-
ष्ण्या पिपासया व्यसरन् विगता भवन्ति । जलव्यतिरिक्तस्य हि प्राणि-
जातस्य पिपासा । एवम् अहं सर्वेण पाप्मना ब्रह्मचारिणं विगमया-
मीत्यर्थः । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

वी१३मे द्यावापृथिवी इतो वि पन्थानो दिशंदिशम् ।

व्य११हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ४ ॥

वि । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । इतः । वि । पन्थानः । दिशंदिशम् ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ४ ॥

इमे परिदृश्यमाने द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वीतः विगच्छतः स्व-
भावतो वियुक्ते एव भवतः । दिशंदिशम् एकस्माद् ग्रामात् प्रैतिदिशं ग-
च्छन्तः पन्थानः मार्गाः वि यन्ति स्वभावतो विगताः पृथगवस्थाना भ-
वन्ति । यथैवं तथा इमं माणवकं सर्वेण पाप्मना स्वभावतो वियुक्तं क-
रोमि । गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

तष्टा दुहिते बहेतुं युनक्तीतीदं विश्वं भुवनं वि याति ।

व्य११हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ५ ॥

तष्टा । दुहिते । बहेतुम् । युनक्ति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् ।

वि । याति ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ५ ॥

१ P P J K मातु We with Sivan. २ A B B D R S V १ for २. We with R.
३ B D K वीतं for वीतुं

१ S K। तथा. २ S' K। प्रदिशं. ३ S' K। तथैव.

तथा देवो दुहित्रे विवाहकाले स्वदुहितृमीत्यर्थं बहनुम् । पुरुषैरुद्धते जामातृगृहं प्राप्यत इति बहनुः । दुहित्रा सह मीत्या प्रस्थापनीयं बह्ना-
लंकारादि द्रव्यं बहनुशब्देन विवक्षितम् । “मा हिंसिषुर्वहनुम् उह्यमा-
नम्” [१४. २. ९] इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धम् । तद् युनक्ति प्रस्थापय-
ति इति बुद्ध्या तस्य अवकाशं दानुम् इदं विश्वं भुवनम् पृथिव्यन्त-
रिक्षादिरूपं वि याति प्रस्सरं विगतं भवति । एवम् अहम् इमं मा-
णवकं पाप्मना वियोजयामीत्यर्थः । गतम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

अग्निः प्राणान्सं दधाति चन्द्रः प्राणेन संहितः ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ६ ॥

अग्निः । प्राणान् । सम् । दधाति । चन्द्रः । प्राणेन । सम् । संहितः ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ६ ॥

अग्निः अशितपीतपरिणामहेतुः अन्तरवस्थितो जाठररूपः प्राणान् च-
क्षुरादीन्द्रियाणि अन्तरसमापणेन सं दधाति संहितान् संधिष्ठान् स्वस्व-
कार्यसमर्थान् करोति । तथा चन्द्रः सोमः प्राणेन प्राणवायुना तदाधा-
रभूतेन मनसा वा संहितः सन् अमृतमयेन रसेन कृत्स्नम् आत्मानं
पोषयतीत्यर्थः । “एतावद् वा इदम् अन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नम्
अग्निरन्नादः” इत्यादिश्रुतेः अक्षीपोमात्मकत्वाद् विश्वस्य अन्नं तयोस्या-
दानम् । गतम् अन्यत् ॥

सप्तमी ॥

प्राणेन विश्वतोर्वीर्यं देवाः सूर्यं समैरयन् ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ७ ॥

प्राणेन । विश्वतः । वीर्यम् । देवाः । सूर्यम् । सम् । ऐरयन् ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ७ ॥

विश्वतः सर्वतो वीर्यम् वीर्यभूतं सूर्यम् सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरकम्
आदित्यं प्राणेन जगत्प्राणरूपेण देवाः समैरयन् सर्वत्र प्रावर्तयन् । “यो-

“सौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणान् आदायोदेति” [तै० आ० १.१४, १] इत्यादिश्रुतेः । अतस्तादृशं प्राणात्मकं सूर्यं माणवके आ-
युषोभिवृद्धये संस्थापयामीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

आयुष्मतामायुष्कृतां प्राणेन जीव मा मृथाः ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ८ ॥

आयुष्मताम् । आयुःकृताम् । प्राणेन । जीव । मा । मृथाः ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ८ ॥

आयुष्मताम् प्रशस्तेन दीर्घेण आयुषा तद्वताम् आयुष्कृताम् तादृशस्य
आयुषः कर्तृणां देवानां संवन्धिना प्राणेन दृढतरेण चिरकालावस्थायिना
प्राणवायुना हे माणवक जीव प्राणान् धारय चिरकालं वर्तस्व । मा
मृथाः प्राणान् मा त्वाक्षीः । ॥ “प्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति आत्मने-
पदम् । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिज्जलोपः ॥

नवमी ॥

प्राणेन प्राणतां प्राणेहैव भव मा मृथाः ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ९ ॥

प्राणेन । प्राणताम् । प्र । अन् । इह । एव । भव । मा । मृथाः ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ९ ॥

प्राणताम् प्राणनव्यापारं कुर्वतां श्वसतां प्राणिनां सर्वेषां संवन्धिना प्रा-
णेन प्राणवायुना हे माणवक प्राण प्राणनव्यापारं कुरु । ततश्च इहैव
अस्मिन्नेव लोके भव वर्तस्व । मा मृथाः मा प्राणांस्त्वाक्षीः । यद्वा हे
प्राण इहैव माणवके भवेति योज्यम् ॥

दशमी ॥

उदायुषा समायुषोदोषधीनां रसेन ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ १० ॥

उत् । आयुषा । सम् । आयुषा । उत् । ओषधीनाम् । रसेन ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ १० ॥

अस्यामेति उपरि वक्ष्यमाणा क्रिया अत्रापि उपसर्गेण संबध्यते । आयुषा जीवनेन चिरकालावस्थानेन वयम् उत् अस्याम् उत्थिता मृत्योरुत्तीर्णा भवाम ॥ तथा तादृशेन आयुषा सम् अस्याम् अस्मिन् लोके सम्यक् स्थिता भवाम । ओषधीनाम् ग्रीहियवादीनां रसेन आयुष्करेण सारेण उत् अस्याम् उत्थिताः प्रवृद्धा अभूम् ॥ स्पष्टम् अन्यत् ॥

एकादशी ॥

आ पर्जन्यस्य वृष्ट्योदस्यामामृता वयम् ।

अ१हं सर्वेण पाप्मना वि यद्मेण समायुषा ॥ ११ ॥

आ । पर्जन्यस्य । वृष्ट्या । उत् । अस्याम् । अमृताः । वयम् ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यद्मेण । सम् । आयुषा ॥ ११ ॥

आ समन्तात् स्थितस्य पर्जन्यस्य वृष्टिकारिणो देवस्य संबन्धिन्या वृष्ट्या जगत्प्राणभूतेन वर्षजलेन वयम् अमृताः सरणरहिता अमृतत्वं प्राप्ताः सन्तः उत् अस्याम् उत्थिता भवाम । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति तिष्ठतेर्लुङ् । “गातिस्या” इति सिचो लुक् । अमृता इति । “नजो जरमरमित्रमृताः” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ व्याहम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

इति तृतीये काण्डे पष्ठेनुवाके पष्ठं सूक्तम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ श्रीमद्भानुधिराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

तृतीयकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीगणाधिपतये नमः । अविघ्नम् अस्तु ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थे काण्डे अष्टानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “ब्रह्म जज्ञानम्” इति आद्यं सूक्तं वेदकल्पाद्यध्ययनादौ विघ्नशमनार्थम् शास्त्रवादादौ प्रतिवादजयार्थं च जपेत् । सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञानम् इत्यध्यायान् उपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति प्राशम् आख्यास्यन् ब्रह्मोद्यं वदिष्यन्” इति [कौ० ५. २] ॥

तथा गोपुष्टिकर्मणि गवां रोगशमने च अनेन सूक्तेन लवणम् अभिमन्त्र्य गाः पाययेत् ॥

तथा अनेनैव प्रपातटकादिस्थम् उदकम् अभिमन्त्र्य गाः पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञानम् [४. १] आ गावः [४. २१] एका च “मे [५. १५] इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः प्रजननकासाः । प्रपाम् “अवरुणद्धि” इति [कौ० ३. २] ॥

“ब्रह्म जज्ञानम्” इति आद्या बृहद्गणे पठिता । तस्य बृहद्गणस्य यत्रयत्र विनियोगस्तत्रतत्र अस्या विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा विवाहे चतुर्थिकाकर्मणि “ब्रह्म जज्ञानम्” इत्यनया वरः अङ्गुष्ठेन प्रजननदेशं मुदति । सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञानम् इत्यङ्गुष्ठेन व्यचस्करोति” इति [कौ० १०. ५] ॥

उपाकर्मणि च “ब्रह्म जज्ञानम्” इत्येताम् उपाध्यायो जपेत् । सूत्रितं हि । “अव्यसञ्च [१९. ६८] इति जपित्वा सावित्रीं ब्रह्म जज्ञानम् [१] इत्येकाम्” इति [कौ० १४. ३] ॥

“ब्रह्म जज्ञानम्” इति द्वाभ्यां प्रवर्ग्ये कर्मणि निधीयमानं महावी-

रम् अनुमन्तयेत् । सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञानम्[१] इयं पित्र्या[२]
इति शस्त्रवद् अर्धर्चश आर्हावप्रतिगरवर्जम्” इति [वै० ३.४] ॥

तथा अग्निचयने हिरण्मयरुक्मम् उपधीयमानं “ब्रह्म जज्ञानम्” इ-
त्यनया अनुमन्तयेत् । उक्तं वैताने । “ब्रह्म जज्ञानम् इति रुक्मं नि-
धीयमानम्” इति [वै० ५.१] ॥

तथा “ब्राह्मीं ब्रह्मवर्चसकामस्य वस्त्रशयनाग्निज्वलने च” [न० क०
१७] इति विहितायां ब्राह्म्यां महाशान्तौ “ब्रह्म जज्ञानम्” इति वि-
नियुक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “ब्रह्म जज्ञानम् ब्रह्म भ्राजत्” इति
[न० क० १८] ॥

तथा तुलापुरुषविधौ “ब्रह्म जज्ञानम्” इति जुहुयात् । तद् उक्तं प-
रिशिष्टे । “अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य “महा-
व्याहृतिं सावित्रीं शान्तिं ब्रह्म जज्ञानम् इति हुत्वा” इति [प० ११.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिर्मसतश्च वि वः ॥ १ ॥

ब्रह्म जज्ञानम् प्रथमम् पुरस्तात् वि सीमतः सुरुचः वेन आवः ।

सः बुध्याः उपमाः अस्य विष्टाः सतः च योनिर्मसतः ।

तः च वि वः ॥ १ ॥

“सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” [ते० आ० ८.१] इति त्रयन्ताप्रसिद्धं स-
च्चित्तुलात्मकम् अपरिच्छिन्नं सर्वजगत्कारणं यत् परं ब्रह्म तत् पुरस्तात्
पूर्वस्मिन् काले सृष्ट्यादौ प्रथमम् प्रथमकार्यं हिरण्यगर्भरूपं सूर्यात्मकं
जज्ञानम् जातम् उत्पन्नम् । उक्तं हि ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते

इति । यदा उक्तालक्षणं सूर्यात्मकं परं ब्रह्म प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि
प्रथमं जज्ञानं पूर्वम् आविर्भूतं सत् पश्चात् स्वतेजसा कृत्स्नं जगद् व्याप्नो-

तीत्यर्थः । अथ वा प्रथमम् मुख्यं सर्वतेजसां प्रधानभूतम् । ॥ जनी
 प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लिट् । “लिटः कानज्वा” इति कानजादेशः । “ग-
 महन्” इति उपधालोपे “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवच्चाद् द्विर्वचनम् ।
 “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्” “अस्ताति च” इति पूर्वश-
 व्दात् सप्तम्यर्थे अस्तातिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पुर आदेशश्च ॥ तच्च
 पूर्वसां दिशि प्रादुर्भूतं हैरण्यगर्भं सूर्यात्मकं परमं तेजो वेनः कान्तः
 मध्यमस्थानः प्रकाशप्रवर्षणादिहेतुर्देवः । ॥ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः
 इति निरुक्तम् [नि० १०. ३८] ॥ तत्स्वरूपं “वेनस्तत् पश्यत्”
 [२. १] इत्यत्र विस्तरेणोक्तम् । स च दीप्यमानः परब्रह्मात्मको वेनः
 सीमतः सीमभ्यः लोकमर्यादाभ्यो दिक्प्रान्तदेशेभ्यः आरभ्य सुरुचः शोभना
 दीप्तीः स्वकीयाः सुष्ठु रोचमानान् लोकान् वा व्यावः विवृणोति विशेषेण
 आवृणोति । प्रभांमण्डलेन अन्धतमसं निराकृत्य सर्वं जगत् छादयतीत्य-
 र्थः । ॥ सीमत इति । सीमन्शब्दात् “अपादाने चाहीयरुहोः”
 इति तसिप्रत्ययः । आवरिति । वृज् वरणे इत्यस्मात् “छन्दसि लुङ्-
 लङ्लिटः” इति वर्तमाने लुङ् । “मन्त्रे घस” इत्यादिना छेलुक् ।
 हल्ङ्यादिलोपे “छन्दस्यपि दृश्यते” इति आडागमः ॥ न
 केवलं पार्थिवानेव लोकान् आवृणोति आन्तरिक्षानपीत्याह स इति ।
 स च सूर्यात्मको वेनः बुभ्याः बुभम् अन्तरिक्षम् तत्र भवा बु-
 भ्याः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् ॥ अस्य कारणभूतस्य
 ब्रह्मणस्तेजसा उपमाः उपमीयमानाः परिच्छिद्यमाना विष्टाः विविधम्
 अवस्थिताः । ईदृशान् आन्तरिक्षानपि लोकान् व्यावरिति संबन्धः । ॥ उ-
 पमा इति । “आतश्चोपसर्गे” इति कर्मणि अङ् प्रत्ययः । विष्टा इति ।
 विपूर्वात् तिष्ठतेः “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि कः ॥ यद्वा अस्य
 प्रपञ्चस्य विष्टाः विविधा अवस्थिताः विपदादिभूतभौतिकतात्मिकाः व्यावृ-
 णोति । ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति भावे अङ् । “उपसर्गात् सुनो-
 ति” इत्यादिना पठ्यम् ॥ किं बहुना । सतश्च विद्यमानस्य अ-
 भिव्यक्तानामरूपप्रपञ्चस्य योनिम् कारणम् असतश्च अव्याकृतावस्यस्य अन-

त्तकं ब्रह्म अग्रे पूर्वम् एतु । स्तुतिरूपेण व्याप्नोतु । यद्वा इयं भूमिः
 पित्र्या पितुः कश्यपाद् [आगता राष्ट्री स्वाश्रितस्य जगतो नियन्त्री प्र-
 थमाय स्वर्गादिभोगयोग्याय अनुषे जन्मने । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । त-
 दर्पम् अग्रे प्रथमम् एतु प्रवर्ग्याधिष्ठानतां प्राप्नोतु । यः प्रवर्ग्यात्मक आ-
 दित्यः भुवनेष्ठाः भुवनशब्दवाच्यं लोकत्रयं व्याप्य स्थितः । तस्मै तादृ-
 शाय प्रथमाय धास्यवे । धासिरित्यन्तनाम । हविर्लक्षणम् अन्नम् इच्छते
 देवाय सुरुचम् सुष्ठु रोचमानं ह्यारम् कुटिलं वर्तमानम् । ॥ ह्रौ कौ-
 टिल्ये इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् । यद्वा हर्त्यते कौटिल्येन प्राप्यत इति
 ह्यारः । कर्मणि घञ् । “कर्षात्ततः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ । अ-
 ह्यम् । ॥ अहि गतौ ॥ । गन्तव्यं सुकृतविशेषैः प्राप्यम् । य-
 द्वा अहनि भवः अह्यः । ॥ “भवे ह्यन्दसि” इति यत् । “नस्त-
 द्विते” इति टिलोपः । “अहृष्टखोरेव” इति नियमस्तु “सर्वे विध्य-
 इह्यन्दसि विकल्पन्ते” इति न प्रवर्तते ॥ । एवंगुणविशिष्टम् एतं
 धर्मम् प्रवर्ग्य हविः श्रीणन्तु ऋत्विजः पयसा संस्कुर्वन्तु । यद्वा । ॥ श्रीञ्
 पाके ॥ । पचन्तु तपन्तु ॥

तृतीया ॥

प्र यो जज्ञे विद्वानस्य बन्धुर्विश्वा देवानां जनिमा विवक्ति ।

ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नीचैरुच्चैः स्वधा अभि प्र तस्यौ ॥ ३ ॥

प्र । यः । जज्ञे । विद्वान् । अस्य । बन्धुः । विश्वा । देवानाम् । जनि-
 म । विवक्ति ।

ब्रह्म । ब्रह्मणः । उज्ज । जभार । मध्यान् । नीचैः । उच्चैः । स्वधाः । अ-
 भि । प्र । तस्यौ ॥ ३ ॥

अस्य प्रपञ्चस्य बन्धुः बन्धकः कारणभूतः यद्वा बन्धुवत् हितकारी वि-
 द्वान् निरावरणज्ञानेन सर्वं जगत् जानन् यो देवः प्र जज्ञे प्रथमम् उ-

१ BDRSPJ यज्ञे AB जज्ञे corrected into यज्ञे We with SKRV. २ BB
 S रुचैस्वधा We with ADKR

1 S'Kd ह्यते कुटिलेन for हर्त्यते कौटिल्येन

त्यन्नः । ॥ जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लिटि “गमहन” इति उप-
 पधालोपः ॥ यद्वा । ॥ जानातेर्लिट् ॥ । प्र जज्ञे प्रजानी-
 ते । ॥ “आतो लोप इटि च” इति आहोपे कृते “द्विर्वचनेचि”
 इति स्थानिवद्भावात् साचकस्य द्विर्वचनम् । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति नि-
 घातप्रतिषेधः ॥ स प्रथमजो देवः देवानाम् अन्येषाम् इन्द्रादी-
 नानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिमां जन्मानि विवक्ति अन्येभ्यः कथ-
 यति । ॥ वच परिभाषणे । आदादिकः । छान्दसः शपः शुः ॥ । स
 च ब्रह्मणः कारणभूतात् परब्रह्मणः सकाशात् त्रयीरूपं ब्रह्म मध्यात् म-
 ध्यभागात् नीचैः अधोभागात् उच्चैः उपरिभागाच्च उत्तं जभार उज्जहार
 उद्धृतवान् । ॥ “ह्यग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥ । एवं वेदस्य उ-
 द्घरणे सति स्वधाः । अन्ननामैतत् । चरुपुरोडाशहविलक्षणानि अन्नानि
 अभिलक्ष्य अग्न्यादिर्देवः प्र तस्यौ प्राप्तवान् । यद्वा वेदवाक्यविहितानि
 हवींषि ऋत्विग्भिर्दत्तानि देवान् अभिलक्ष्य प्र तस्यौ प्रतस्थिरे । वचनव्य-
 त्ययः । ॥ “समवप्रविभ्यः स्यः” इति आत्मनेपदाभावश्छान्दसः ॥ ।

चतुर्थी ॥

स हि दिवः स पृथिव्या ऋतस्या मही क्षेमं रोदसी अस्कभायत् ।
 महान् मही अस्कभायद् वि जातो द्यां सद्यः पार्थिवं च रजः ॥ ४ ।
 सः । हि । दिवः । सः । पृथिव्याः । ऋतस्याः । मही इति । क्षेमम्
 रोदसी इति । अस्कभायत् ।
 महान् । मही इति । अस्कभायत् । वि । जातः । द्याम् । सद्यः । पार्थि-
 वम् । च । रजः ॥ ४ ॥

स हि स खलु सूर्यात्मकः प्रथमजो देवः दिवः द्युलोकस्य ऋतस्याः
 कारणभूतं यद् ऋतशब्दवाच्यं परं ब्रह्म तदात्मना स्थितः । तथा स एव
 पृथिव्याः संपन्निर्ऋतस्याः सत्वरूपेण स्थितः । अतो मही महत्यो रोदसी

१ So all our MSS. and Vaidikas. Only J once read: अस्कभायत्

१ S K1 जानातेर्लिट्. 2 S K1 insert a च after स. 3 S' seems to read उद्धृतः.
 1 S K1 अस्कभायत्.

रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ क्षेमम् अस्कभायत् अविनाशो यथा भवति तथा
 अस्कन्नात् स्वस्थाने स्थापितवान् । ॥ स्कन्भुः सौत्रो धातुः गतिप्र-
 तिवधे । “स्तन्भुस्तन्भुस्कन्भुस्कन्भुस्कन्भुः श्रुश्च” इति श्नाप्रत्ययः ।
 “शायच् छन्दसि सर्वत्र” इति अहावपि श्रः शायजादेशः ॥ एत-
 देव विवृणोति । महान् अधिकः द्यावापृथिव्यौ व्याप्य वर्तमानः मही
 महत्यौ द्यावापृथिव्यौ अस्कभायत् अस्कन्नात् ॥ तथा जातः तयोर्मध्ये
 सूर्यात्मना प्रादुर्भूतः सन् द्याम् द्युलोकात्मकं सन्न सदनं पार्थिवम् पृथि-
 वीसंवन्धि च रजः लोकम् । ॥ लोका रजांस्युच्यन्ते इति हि या-
 स्कः [नि० ४. १९] ॥ स्वतेजसा व्याप्नोद् इत्यर्थः ॥ ॥ पा-
 र्थिवम् इति । “पृथिव्या आजौ” इति अञ् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

स बुभ्यादाष्ट्रं जनुषोभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ।

अर्ह्यच्छुक्रं ज्योतिषो जनिष्ठार्थं द्युमन्तो वि वसन्तु विम्राः ॥ ५ ॥

सः । बुभ्यात् । आष्ट्रं । जनुषः । अभि । अग्रम् । बृहस्पतिः । देवता ।
 तस्य । समऽराट् ।

अर्हः । यत् । शुक्रम् । ज्योतिषः । जनिष्ठ । अर्थं । द्युमन्तः । वि ।
 वसन्तु । विम्राः ॥ ५ ॥

सः परब्रह्मात्मकः प्रथमजो देवः जनुषः जनिमतो लोकस्य बुभ्यात् ।
 बुभं मूलम् । तत्संवन्धिदेशात् रसातलादिलक्षणाद् आरभ्य तस्यैव लोक-
 स्य अग्रम् उपरिभागम् अभिलक्ष्य आष्ट्रं आश्रुत व्याप्नोत् । ॥ अ-
 शू व्याप्नौ इत्यस्मात् लुङि ऋद्धिच्चाद् इडभावपक्षे “श्लो शलि” इति
 सिचो लोपः ॥ अपि च देवता । ॥ “देवात् तल्” इति
 स्वार्थिकस्तल् प्रत्ययः ॥ देवो दानादिगुणयुक्तो बृहस्पतिः तस्य ज-

१ B बुभ्यादाष्ट्रं corrected from बुभ्यादाष्ट्रं ABKV बुभ्यादाष्ट्रं D R बुभ्यादाष्ट्रं
 P बुभ्यात् । आष्ट्रं । P J बुभ्यात् । आष्ट्रं । २ ABDKR S V जनिष्ठार्थं P जनिष्ठ । अर्थं ।
 P जनिष्ठ । अर्थं । J जनिष्ठ । अर्थं । We with BJS

निमतो लोकस्य सम्राट् सम्यक् राजमानोधिपतिः । ॥ संपूर्वाद् राज-
जतेः “सत्सूद्विप” इत्यादिना क्षिप् । “मो राजि समः कौ” इति
समो मकारस्य मकारवचनाद् अनुस्वाराभावः ॥ यद्वा तस्य प्रथ-
मजस्य देवस्य प्रसादात् सम्राट् सम्यक् राजमानः अतिशयितदीप्तिपुक्तः ।
वर्तत इत्यर्थः । यत् यदा शुक्लम् दीप्यमानम् अहः ज्योतिषो जनिष्ट
द्योतमानात् सूर्याद् उत्पन्नम् अभूत् । अथ अनन्तरं द्युमन्तः दीप्तिमन्तो
विप्राः मेधांविन ऋत्विजः वि वसन्तु स्वस्वव्यापारेषु विविधं वर्तन्ताम् ।
यद्वा विवसतिः परिचरणकर्मा । वि वसन्तु हविर्भिर्देवान् परिचरन्तु ॥

षष्ठी ॥

नूनं तदस्य काव्यो हिनोति महो देवस्य पूर्वस्य धाम ।

एष जज्ञे बहुभिः साकमित्था पूर्वे अर्धे विपिते ससन् नु ॥ ६ ॥

नूनम् । तत् । अस्य । काव्यः । हिनोति । महः । देवस्य । पूर्वस्य । धाम ।

एषः । जज्ञे । बहुभिः । साकम् । इत्था । पूर्वे । अर्धे । विपिते । स-

सन् । नु ॥ ६ ॥

काव्यः । कवय ऋत्विजः । तत्संवन्धी यज्ञः काव्यः । स च अस्य द-
श्यमानस्य महः महतः पूर्वस्य सर्वदेवेभ्यः प्रथमम् उत्पन्नस्य [देवस्य] तत्
धाम तेजोरूपं मण्डलात्मकं स्थानं नूनम् निश्चयं हिनोति प्रेरयति । उद-
याद्रिं प्रापयतीत्यर्थः । ॥ हि गतौ वृद्धौ च इति धातुः ॥ एष च
सूर्यः बहुभिः सहस्रसंख्याकै रश्मिभिः साकम् सार्धम् इत्था अनेन प्रकारेण
पूर्वे पूर्वदिक्त्संवन्धिनि विपिते विशेषेण संवद्धे अर्धे देशे ससन् । अन्नना-
मैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नम् उद्दिश्य नु क्षिप्तं जज्ञे जायते । उदेती-
त्यर्थः । ॥ इत्येति । “या हेतौ च च्छन्दसि” इति इदमः यामत्ययः ॥

१ KV पूर्वस्य for पूर्वस्य with Silyana. We with ABBBDDRSPPJJV. २ Br
KV recognise जज्ञे as a various reading. This shows how wrongly Ganesa Bhatta
Dida affected the tradition of the readings of the Atharva-Veda-Samhitā. He clear-
ly misread the southern ज्ञे for द्दे. The similarity between the two in the Nandi
Nāgari is great, they being written thus respectively: द्दे and द्दे. ३ BBDK
ससन्तु, but PPJ समन्तु । नु । We with ARV.

सप्तमी ॥

योर्धर्वाणं पितरं देववन्धुं बृहस्पतिं नमसां च गच्छात् ।

त्वं विश्वेषां जनिता यथासः कविर्देवो न दभायत् स्वधावान् ॥ ७ ॥

यः । अर्धर्वाणम् । पितरम् । देववन्धुम् । बृहस्पतिम् । नमसा । अव ।
च । गच्छात् ।

त्वम् । विश्वेषाम् । जनिता । यथा । असः । कविः । देवः । न । दभा-
यत् । स्वधावान् ॥ ७ ॥

यः देवः बृहस्पतिः अर्धर्वाणम् प्रजापतिम् । “अथर्वा वै प्रजापतिः”
[गो० ब्रा० १. ४] इति श्रुतेः । पितरम् लोकस्योत्पादकं देववन्धुम् देवा-
नां बन्धुं कारणभूतम् । यद्वा अर्धर्वाणम् महर्षिं पितरम् अस्माकं पि-
तृभूतं देववन्धुम् देवा इन्द्रादयो बन्धवो बान्धवा [यस्य] तथाविधं नमसा
अन्तेन तथा अव गच्छात् अवगच्छेत् जानीयात् यथा येन प्रकारेण
त्वं विश्वेषाम् सर्वेषां स्यावरजङ्गमात्मकानां भावानां जनिता जनयिता अ-
सः भवेः । ॥ “जनिता मन्त्रे” इति णिलोपो निपात्यते । अस्ते-
ल्लेष्टि अडागमः ॥ कविः क्रान्तदर्शी स देवः बृहस्पतिः स्वधावान्
अन्नवान् हविर्लक्षणेन अन्तेन युक्तः सन् न दभायत् न दभ्नोति न हि-
नस्ति । सर्वम् अनुगृह्णातीत्यर्थः । ॥ दन्धु दम्भे । व्यत्ययेन श्वा ।
पूर्ववत् शायजादेशः ॥ ॥

त्वा सूत्रोक्तप्रकारेण अनेन सूक्तेन जुहुयात् । सूत्रितं हि । “यद्यष्टापदी
“स्याद् गर्भम् अञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा इति स्वदायां
“अरत्नावन्नौ सकृज्जुहोति” इति [कौ० ५. ९] ॥

तथा वशाशमनकर्मणि चरुहोमे अवदानहोमे च एतत् सूक्तम् । “य
आत्मदा इति वशाशमनम्” [कौ० ५. ६] इति सामान्येन सूत्रितत्वात् ॥

चातुर्मास्ये वरुणप्रघासाख्यपर्वणि “य आत्मदाः” इत्यनया कायम् ।
एककपालं हविरनुमन्त्रयते । उक्तं वैताने । “वारुणं मारुतं कायं वरु-
णोपां य आत्मदाः” इति [वै० २. ४] ॥

अग्निचयने प्राजापत्यपशोरवदानानुमन्त्रणे “य आत्मदाः” इति । उक्तं
वैताने । “य आत्मदा इत्यवदानानाम्” इति [वै० ५. १] ॥

तत्रैव हिरण्यपुरुषोपधाने “हिरण्यगर्भः” [७] इत्येषा । तद् उक्तं
वैताने । “हिरण्यगर्भ इति हिरण्यपुरुषम्” इति [वै० ५. १] ॥

द्वितीयसूक्ते प्रथमा ॥

य आत्मदा वलदा यस्य विश्वे उपासते अग्निं यस्य देवाः ।

योऽस्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदः कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

यः । आत्मऽदाः । वलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपाऽसते । अग्निं ।
यस्य । देवाः ।

यः । अस्य । ईशे । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । कस्यै । देवाय । हवि-
षा । विधेम ॥ १ ॥

यः प्राजापतिः आत्मदाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः आत्मानं ददातीति आत्म-
दाः । प्राणप्रद इत्यर्थः । वलदाः वलस्य प्रदाता । ॥ “आतो म-
निन्” इति उभयत्रापि विच् प्रत्ययः ॥ विश्वे सर्वे प्राणिनः यस्य
देवस्य अग्निं यम् प्रकृष्टं शासनम् आज्ञाम् उपासते भजन्ते । ॥ आ-
स उपवेशने । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेष्वात् लसार्वधातुकानु-

१ AB DK K̄SV १ for १ We with BR २ JK अस्य We with PP

1 S Kd रदाया We with Kaushik : Dārila रदा गते

दात्तत्वे धातुस्वरः । “यदृत्तानित्यम्” इति निघाताभावः । “तिङि चो-
दात्तवति” इति गतेरनुदात्तत्वम् । प्रशिषम् इति । “कौ च शासः”
इति क्विबन्तस्य शास उपधाया इच्चम् । “शासिबसिषसीनां च” इ-
ति पत्वम् ॥ । तथा यस्य देवस्य प्रशासनं देवा अपि उपासते ।
यो देवः द्विपदः पादद्वययुक्तस्य अस्य प्राणिजातस्य मनुष्यादेः ईशे ई-
ष्टे । ॥ “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः । पूर्ववत् लसार्वाधा-
तुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ । तथा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतस्य गोमहि-
पादेः प्राणिनः य ईष्टे तस्मै कस्मै । इदम् ईदृग् इत्यनिरुक्तरूपत्वात् किं-
शब्दवाच्याय प्रजापतये देवाय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति
कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ । ईदृशं देवं हविषा विधेम परिच-
रेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति
विगृह्य समासे “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दान्त्यलोपः । ततो ङसि
भसंज्ञायां “पादः पत्” इति पञ्जावः । “द्वित्रिभ्यां पादन्पूर्धसु” इ-
ति उत्तरपदानोदात्तत्वम् । चतुष्पद इत्यस्यापि रूपसिद्धिरेवमेव । बहुवी-
हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशेषः ॥ ॥

द्वितीया ॥

यः प्राणतो निमिपुतो महित्वैको राजा जगतो बभूव ।

यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । प्राणतः । निमिपुतः । महिज्वा । एकः । राजा । जगतः । बभूव ।
यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवार्य । हविषा । वि-
धेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिः महित्वा ।

॥ तृतीयाया आकारः ॥

महित्वेन

माहात्म्येन प्राणतः प्रथमतः श्वासोच्छ्वासव्यापारं कुर्वतः । ॥ श्व-

स प्राणने अन च इति धातुः । लटः शब्दादेशे अदादित्वात् शपो

लुक् ॥ । निमिपुतः निमेषणम् अक्षिपद्मपरिस्फन्दलक्षणं व्यापारं कु-

र्वतः । ॥ मिष स्पर्धायाम् । अत्रापि पूर्ववत् शतरि नुदादित्वात् शः ।

उभयत्र “शतुरनुमः” इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥ । एवंभूतस्य ज-
गतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य एकः असाधारणो राजा अधिपतिः बभूव
भवति । ॥ “छन्दसि लुङ्लिट्” इति सार्वकालिको लिट् “लिति”
इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ । यस्य देवस्य अमृतम् मरणा-
भावोपलक्षितम् अमृतत्वं छायेव स्वाधीनं वर्तते । मृत्युः मरणं सर्वजन-
संबन्धि छायेव यस्य वशे वर्तते । ॥ अमृतम् इति । “नजो जरमर-
मित्रमृताः” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । कस्मै देवायेत्यादि व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

यं क्रन्दसी अवतश्चस्कभाने भियसाने रोदसी अह्वयेथाम् ।
यस्यासौ पन्था रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥
यम् । क्रन्दसी इति । अवतः । चस्कभाने इति । भियसाने इति । रो-
दसी इति । अह्वयेथाम् ।
यस्य । असौ । पन्थाः । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा ।
विधेम ॥ ३ ॥

“यद् अरोदीत् तद् अनयो रोदस्त्वम्” [तै० ब्रा० २, २, ९, ४]-इति । ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ आत्तरक्षणार्थं यं देवम् आह्वयेताम् । यस्य देवस्य संबन्धी असौ द्युलोकस्यः पन्थाः मार्गो रजसः उदकस्य वृष्टिलक्ष-णस्य विमानः विशेषेण निर्माता तस्मै । कस्मा इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यस्य द्यौरुर्वी पृथिवी च मही यस्याद् उर्वी^१न्तरिक्षम् ।

यस्यासौ सूरौ विततो महित्वा कस्मै देवार्यं हविषां विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । द्यौः । उर्वी । पृथिवी । च । मही । यस्य । अद् । उरु । अन्तरिक्षम् ।

यस्य । असौ । सूरः । विस्तृतः । महित्वा । कस्मै । देवार्यं । हविषां । विधेम ॥ ४ ॥

यस्य देवस्य महित्वा महित्वेन माहात्म्येन द्यौः उर्वी विस्तीर्णा जा-ता । ॥ उरुशब्दाद् “विततो गुणवचनात्” इति ङीप् ॥ पृथिवी च यस्य महिम्ना मही महती विस्तीर्णा जाता । यस्य च माहात्म्येन अद् एतद् अन्तरिक्षम् उरु विस्तीर्णम् अभवत् । असौ द्युलोके प्रत्यक्षं दृश्यमानः सूरः सूर्यः यस्य ब्रह्मणो महिम्ना विततः विस्तीर्णो जातः तस्मै । कस्मा इत्यादि समानम् ॥

पञ्चमी ॥

यस्य विश्वे हिमवन्तो महित्वा समुद्रे यस्य रसामिदाहुः ।

इमाश्च प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवार्यं हविषां विधेम ॥ ५ ॥

यस्य । विश्वे । हिमवन्तः । महित्वा । समुद्रे । यस्य । रसाम् । इत् । आहुः ।

इमाः । च । प्रदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवार्यं । हविषां । विधेम ॥ ५ ॥

यस्य प्रजापतेर्देवस्य महित्वा महिम्ना विश्वे सर्वे हिमवन्तः हिमवत्पर्वतो-पलक्षिता महागिरयः संजाताः । यस्य च महिम्ना समुद्रे उदधौ । रसाम्

रसोऽस्मात् अस्तीति रसा नदी । ॥ अर्शआदिवाद् अच् ॥ २-
 सेति शब्दायत इति वा रसा । ॥ पचाद्यच् । रसा नदी भवति
 रसते; शब्दकर्मणः इति यास्कः । [नि० ११. २५] जातावेकवचनम् ।
 इच्छब्दः अवधारणे ॥ ॥ सर्वा नदीः अन्तर्भूता एव आहुः ब्रुव-
 न्ति । समुद्रा नद्यश्च यस्य विभूतिरूपा इत्यर्थः । इमाश्च प्रदिशः प्र-
 धानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य वाह वाहुभूताः तस्मै । कस्मा इत्या-
 दि गतम् ॥

षष्ठी ॥

आपो अग्ने विश्वमावन् गर्भं दधाना अमृता ऋतज्ञाः ।

यासु देवीष्वधि देव आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

आपः । अग्ने । विश्वम् । आवन् । गर्भम् । दधानाः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।
 यासु । देवीषु । अधि । देवः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । वि-
 धेम ॥ ६ ॥

अग्ने सृष्ट्यादौ सृष्टा आपः विश्वम् कृत्स्नं जगत् कारणरूपेण अवस्थि-
 तम् आवन् अरक्षन् उपचितम् अकुर्वन् । किं कुर्वत्यः । गर्भम् विश्वज-
 गद्धिधानाय गर्भरूपेण अवस्थितं हिरण्यगर्भं दधानाः धारयन्त्यः अमृताः
 अविनाशा ऋतज्ञाः । ऋतं सत्यं जगत्कारणं ब्रह्म । ब्रह्म जानानाः ।
 स्मर्यते हि ।

अप एव सप्तर्जादौ तासु वीर्यम् अवाकिरत् ।

तद् अण्डम् अभवद्धैमम्

इति [म० सू० १. ९] । ॥ दधाना इति । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति
 आद्युदात्तत्वम् । ऋतज्ञा इति । ज्ञा अवबोधने । “आतोनुपसर्गे कः”
 इति कः ॥ ॥ यासु अप्सु देवेषु लिङ्गव्यत्ययः । देवीषु देवतारूपासु
 देवः गर्भभूतः अध्यासीत् । अधिकम् अवर्धतेत्यर्थः । ता आप इति
 संबन्धः । तस्मै अपां गर्भभूताय । कस्मा इत्यादि ॥

१ Such is the accent read by all our MSS. and Vaidikas.

१ S' Kō रस इति. २ S' Yona's text also has देवेपु

सप्तमी ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीमुत द्यां कस्मै देवाय हुविषा विधेम ॥ ७ ॥

हिरण्यगर्भः । सम । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् । कस्मै । देवाय । हुविषा । विधेम ॥ ७ ॥

[हिरण्यगर्भः] हिरण्यस्य हिरण्यस्याण्डस्य गर्भः गर्भवद् अन्तरवस्थितः अग्रे सर्वजगत्सृष्टेः प्राक् समवर्तत उदपद्यत । स च जातः सन् भूतस्य सप्तया प्रतिभासमानस्य प्रपञ्चस्य एकः असाधारणः पतिः ईश्वर आसीत् । स्मर्यते हि ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिगर्भः स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत

इति । स च पृथिवीम् इमां भूमिम् । उतशब्दः समुच्चये । द्याम् दिवं च दाधार धृतवान् । पृथिव्याद्युपलक्षितं कृत्स्नं जगत् सृष्टवान् इत्यर्थः ॥ गतम् अन्यत् ॥

अष्टमी ॥

आपो वृत्तं जनयन्तीर्गर्भमग्रे समैरयन् ।

तस्योत जायमानस्योत्वं आसीद्विरण्ययः कस्मै देवाय हुविषा विधेम ॥ ८ ॥

आपः । वृत्तम् । जनयन्तीः । गर्भम् । अग्रे । सम । ऐरयन् ।

तस्य । उत । जायमानस्य । उत्वं । आसीत् । हिरण्ययः । कस्मै । देवाय ।

हुविषा । विधेम ॥ ८ ॥

ईश्वरेण प्रथमसृष्टा आपः वातम् पुत्रभूतं हिरण्यगर्भं जनयन्तीः । ह्रहेति शतृमत्ययः ॥ उत्पादनाद्धेतोः अग्रे ततः प्राक्काले गर्भं समैर-

यन् । ईश्वरेण विसृष्टं वीर्यं गर्भाशयं प्रापयन् । तस्य गर्भीभूतस्य हि जायमानस्य हिरण्यगर्भाख्यस्य प्रजापतेः । उतशब्दः अप्यर्थे । स च भिन्नक्रमः । उल्बोपि । गर्भवेष्टनः पट उल्बशब्दवाच्यः । सोपि हिरण्ययः हिरण्मयः सुवर्णमय एवासीत् । “तद् अण्डम् अभवद्वैमम्” इति प्रागुक्तहिरण्मयाण्डाभिप्रायम् एतत् । ॥ “चतुर्व्यवास्त्व्य” इत्यादिना हिरण्यशब्दो निपातितः ॥ कस्मा इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदितस्त्रयो अक्रमन्” इति सूक्तेन गवादीनां व्याघ्रचोरादिभयनिवृत्त्यर्थं खादिरं शङ्खं संपात्य अभिमन्त्र्य तेन गोसंचारभूमिं लिखन् गा अनुव्रजेत् ॥

तथा अनेन उदघटम् अभिमन्त्र्य गोप्रचारदेशे निनयेत् । ततः पांसुकूटं तत्र कृत्वा अर्धं दक्षिणहस्तेन विक्षिपेत् ॥

एवमेव अनेन सूक्तेन सारूपवत्सम् ओदनम् इन्द्राय त्रिर्जुहुयात् ॥

सूत्रितं हि । “उदित इति खादिरं शङ्खं संपातवन्तम् उद्गृह्णन् लिखन् गा अनुव्रजति” इत्यादि [कौ० ७.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

क्रमन् उदक्रामन् उक्रान्ता उत्थिता अभवन् । यद्वा इतः अस्मात् स्था-
नात् उदक्रमन् उत्थाय पलायन्ताम् । ॥ “क्रमः परस्मैपदेषु” इति
दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ ते यथा हिस्क् । अन्तर्हितामैतत् । अन्त-
र्हिता भवन्ति तथा सिन्धवः स्पन्दनशीला नद्यः यन्ति गच्छन्ति । हि-
शब्दः प्रसिद्धौ । यद्वा यथा हि सिन्धवो हिस्क् अन्तर्हिता गूढाशया
यन्ति प्रवहन्ति तथा व्याघ्रादयो अन्तर्हिताः । इगोचरा न भवन्तु इ-
त्यर्थः ॥ तथा वनस्पतिः वनानां पतिः अधिष्ठाता देवः तत्र अन्तर्हितो
वर्तते तद्वद् व्याघ्रादयोपि हिस्क् अन्तर्हिता भवन्तु । ॥ वनस्पतिरि-
ति । पारस्करादिवात् सुट् । “उभे वनस्पत्यादिषु” इति उभयपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च व्याघ्रादीनां ये शत्रवः विरोधिनः सन्ति
ते तान् व्याघ्रादीन् हिस्क् नमन्तु अन्तर्हितान् कुर्वन्तु । यद्वा शातनशी-
लास्ते व्याघ्रादयः अन्तर्हिताः सन्तः प्रह्ला भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

परैणेतु पथा वृकः परमेणोत तत्स्करः ।

परेण दत्तती रज्जुः परेणाघायुरर्षेतु ॥ २ ॥

परेण । एतु । पथा । वृकः । परमेण । उत । तत्स्करः ।

परेण । दत्तती । रज्जुः । परेण । अघायुः । अर्षेतु ॥ २ ॥

परेण अस्मत्तंचारमार्गाद् अन्येन पथा वृकः अरण्यश्चा एतु गच्छतु ।
उतशब्दः अप्यर्थे । तत्स्करः चोरोपि परमेण ततोपि दूरतरेण मार्गेण
गच्छतु । ॥ “दिवाविभा” इत्यादिना तच्छब्दोपपदे करोतेष्टः ।
“तद्वृहतोः करपत्योः” इति चोरेभिधेये सुट् तलोपः ॥ दत्तती
दन्तवती रज्जुः रज्ज्वाकृतिः सर्पः परेण अन्येन मार्गेण गच्छतु । ॥ द-
न्ता अस्याः सन्तीति मनुपि “पहन्” इत्यादिना दन्तशब्दस्य दङ्गा-
वः ॥ तथा अघम् पापं हिंसनं परेपाम् इच्छतीति अघायुः । ॥ “छ-
न्दसि परेच्छायामपि” इति क्यच् । “अश्वाघस्यात्” इति आत्वम् ।

१ BS चर्च्येतु. We with ADK KRP PJV.

1 S' Kd करोतेरच्.

“क्याच्छन्दसि” इति उग्रत्ययः ॥ य एवंविधः अन्योपि हिंस्रः प्राणी अस्मात्संचरणप्रदेशे विद्यते सोपि परेण अन्येन पथा अर्पेतु गच्छतु । ॥ ऋषी गतौ इति धातुः ॥

तृतीया ॥

अ॒र्य्यौ च ते मुखं च ते व्याघ्र जम्भयामसि ।

आत् सर्वान् विंशतिं नखान् ॥ ३ ॥

अ॒र्य्यौ । च । ते । मुखं । च । ते । व्याघ्र । जम्भयाम॒सि ।

आत् । सर्वान् । विंशतिम् । नखान् ॥ ३ ॥

हे व्याघ्र ते तव अक्षौ अक्षिणी च मुखं च आस्यं च जम्भयामसि जम्भयामः । ॥ अभि नाशने । “इदन्तो मसिः” ॥ [आत्] अनन्तरं विंशतिम् विंशतिसंख्याकान् पादचतुष्टये पञ्चशोवस्थितान् सर्वान् नखान् विनाशयामः । ॥ “पङ्क्तिर्विंशतिः” इत्यादिना निपातितो विंशतिशब्दः । संख्येयानां बहुत्वेपि विंशतिसंख्याया एकत्वात् तदभिप्रायेण एकवचनम् ॥

चतुर्थी ॥

व्याघ्रं दत्ततां वयं प्रथमं जम्भयामसि ।

आहुं ऐनमथो अहि यातुधानमथो वृकम् ॥ ४ ॥

व्याघ्रम् । दत्तताम् । वयम् । प्रथमम् । जम्भयाम॒सि ।

आहु । जुं इति । स्तेनम् । अथो इति । अहिम् । यातु॒ऽधानम् ।

अथो इति । वृकम् ॥ ४ ॥

दत्तताम् दन्तवतां खादनशीलानां हिंसाणां मध्ये व्याघ्रम् शार्दूलं प्रथमं वयं जम्भयामसि जम्भयामः नाशयामः । आहु अनन्तरमेव स्तेनम् तत्स्कारं जम्भयामः ॥ अथो अनन्तरमेव अहिम् सर्पं यातुधानम् यक्षरक्षः प्रभृतिग्रहं वृकम् सालावृकं च नाशयामः ॥

पञ्चमी ॥

यो अद्य स्तेन आरयति स संपिष्टो अपारयति ।

पथामपध्वंसेनैतिन्द्रो वज्रेण हन्तु तम् ॥ ५ ॥

यः । अद्य । स्तेनः । आऽअरयति । सः । समऽपिष्टः । अपः । अरयति ।

पथाम् । अपऽध्वंसेन । एतु । इन्द्रः । वज्रेण । हन्तु । तम् ॥ ५ ॥

अद्य इदानीं यः स्तेनः चोरः आरयति आगच्छति । अयं पथ गतौ ॥ स चोरः संपिष्टः अस्माभिश्चूर्णीकृतः सन् अपारयति अपगच्छति । अपक्रामतु इत्यर्थः । स च पथाम् मार्गाणां मध्ये ध्वंसेन ध्वंसकेन कष्टेन मार्गेण अपै एतु अपगच्छतु । तादृशेन मार्गेण अपगच्छन्तं तम् इन्द्रो देवः वज्रेण स्वकीयेन आयुधेन हन्तु हिनस्तु ॥

षष्ठी ॥

मूर्णा मृगस्य दन्ता अपिंशीर्णा उ पृष्ठयः ।

निम्बुक् ते गोधा भवतु नीचायच्छशुमुर्मृगः ॥ ६ ॥

मूर्णाः । मृगस्य । दन्ताः । अपिंशीर्णाः । ऊं इति । पृष्ठयः ।

निम्बुक् । ते । गोधा । भवतु । नीचा । अयत् । शशुः । मृगः ॥ ६ ॥

मृगस्य हिंस्रस्य व्याघ्रादेः दन्ताः मूर्णाः मूढाः खादनसमर्था न भवन्तु । मुर्खा मोहसमुच्छ्राययोः इत्यस्माद् निष्ठा । “राह्लोपः” इति छकारलोपः । “रदाभ्याम्” इति निष्ठानतम् । “न ध्याख्यापूमूर्द्धिमदाम्” इति निषेधस्तु छान्दसत्वाद् न प्रवर्तते ॥ शीर्णाः शिरसि भवा हिंसकाः शृङ्गादयः अवयवा अपि मूढा भवन्तु । उशब्दः समुच्चये । पृष्ठयः पशवः । पार्श्वास्थीन्यपि मूढानि भवन्तु ॥ हे पान्थ ते तव गोधा एतत्संज्ञः प्राणी निम्बुक् भवतु दृष्टिविषयो न भवतु । मुञ्चु म्लुचु गत्यर्थाः इत्यस्मात् निपूर्वात् दर्शनवाचिनः क्तिप् ॥ श-

१ P ध्वसेन We with PJK २ S अपशीर्णा. We with ABBDKKRFPJ.V.

१ P पृष्ठ. We with PJK.

1 S' Kd मुञ्चु 2 S Kd निम्बुक् 3 S' Kd म्लुचु.

शयुः । शयनशीलो दुष्टो मृगः । नीचा न्यग्भूतेन मार्गेण अयत् अयतु
गच्छतु । ॥ अयतेल्लेष्टि अडागमः । शशयुरिति । शीङ् स्वमे इत्य-
स्मात् 'मृशी' [उ० १. ७] इत्यादिना उपत्ययः । बाहुलकाद् द्विवचनम् ॥

सप्तमी ॥

यत् संयमो न वि यमो वि यमो^१ यन्त संयमः ।

इन्द्रजाः सोमजा आयर्वणमसि व्याग्रजम्भनम् ॥ ७ ॥

यत् । सम्ऽयमः । न । वि । यमः । वि । यमः^१ । यत् । न । सम्ऽयमः ।

इन्द्रजाः । सोमजाः । आयर्वणम् । अस्ति । व्याग्रजम्भनम् ॥ ७ ॥

इन्द्रजाः इन्द्राज्जातः [सोमजाः] सोमाज्जातः । ॥ उभयत्र “जनस-
नखनक्रमगमो विद्” । “विद्वानोरनुनासिकस्यात्” इति आचम्य ॥ ए-
वंविधः संयमः संयमनं सम्यग् व्याघ्रादीनां मन्त्रसामर्थ्येन नियमनं यत्
अस्ति नासौ विंयमः विरुद्धयमनं भवति । कृतस्य संयमस्य अन्यथाभा-
वो नास्तीत्यर्थः । तथा विंयमः वियमनं विरुद्धप्रापणं यत् मन्त्रेण क्रि-
यते नायं संयमः । तत् तथैव भवतीत्यर्थः^२ । आयर्वणस्य क्रियाकलापस्य
न कुत्रापि अन्यथाभावोस्तीत्यर्थः ॥ अनेन सूक्तेन क्रियमाणं खादिरश-
ङ्गलेखनादिकं क्रियाकलापं संबोध्य द्रूते । हे क्रियाकलाप त्वम् आयर्व-
णम् अथर्वणा महर्षिणा दृष्टं कृतं वा व्याग्रजम्भनम् । उपलक्षणम् ए-
तत् । व्याघ्रादिदुष्टप्राणिहिंसकम् अस्ति भवसि । ॥ अथर्वन्शब्दाद् अ-
णि “अन्” इति प्रकृतिभावः ॥

[इति] चतुर्थकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यां त्वा गन्धर्वः” इति सूक्तेन पुरुषस्य वीर्यकरणकर्मणि कपित्थ-
कमूलम् ओपधिवत् खात्वा दुग्धे श्रपयित्वा अभिमन्त्र्य अधिज्यं धनुः
उत्तङ्गे कृत्वा वीर्यकामः पुरुषः पिबेत् ॥

एवमेव कीलके मुत्तले वा उपविश्य पूर्ववद् अभिमन्त्र्य पिबेत् ॥

१ ABB: BDKRSPJ V all have the reading as given above.

२ S' Kd शयनः. ३ S' Kd क्रियते तत्तथैव भवति नायं संयम इत्यर्थः.

सूत्रितं हि । “यां त्वा गन्धर्वो अखनद् वृषणस्ते खनितारः” इति प्रक्रम्य “दुग्धंफाण्टावधिज्यम् उपस्य आधाय पिवति मयूखे मुसले वासीनः” इति [कौ० ५. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यां त्वा गन्धर्वो अखनद् वरुणाय मृतभ्रजे ।

तां त्वा वयं खनामस्योर्षधिं शेपोहर्षणीम् ॥ १ ॥

याम् । त्वा । गन्धर्वः । अखनत् । वरुणाय । मृतभ्रजे ।

ताम् । त्वा । वयम् । खनामसि । ओर्षधिम् । शेपोऽहर्षणीम् ॥ १ ॥

मृतभ्रजे नष्टवीर्याय वरुणाय पुनस्तस्य वीर्यं जनयितुं हे ओषधे यां त्वा त्वां गन्धर्वो अखनत् खननेन उद्धृतवान् [ताम्] तादृशीं त्वा त्वां शेपोहर्षणीम् शेपसः पुंस्प्रजननस्य वर्धनीं वीर्यप्रदानेन उन्नमयित्रीम् ओषधिम् कपित्थकाख्यां वयं खनामसि खनामः । ॥ शेपोहर्षणीम् इति । वृद्धशीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुक् च [उ० ४. २००] इति स्वाङ्गे अभिधेये शीङः अनुत्तु पुगागमश्च । ह्य्यतेः करणे त्युट् । टित्त्वाद् डीप् ॥

द्वितीया ॥

उदुषा उदु सूर्य उदिदं मामकं वचः ।

उदैजतु मजापतिर्वृषा शुष्मेण वाजिनां ॥ २ ॥

उत् । उपाः । उत् । ऊं इति । सूर्यः । उत् । इदम् । मामकम् । वचः ।

उत् । एजतु । मजाऽपतिः । वृषा । शुष्मेण । वाजिनां ॥ २ ॥

उपाः सूर्यस्य पत्नी देवी वाजिना बलवता शुष्मेण वीर्येण उदैजतु

१ So all our MSS. and Vaidikas. See also *Chaturādhyāyī*. IV. 56. २ So P F J. Kesava Bhaṭṭa says that in some MSS. of the padas in Māhulī, his town, a note is thus made here: शेपोहर्षणीमिति शेपोऽहर्षणीम्, from which it would, perhaps, appear that we ought to read शेपोहर्षे for शेपहर्षे in the Saṁhitā. But see the previous note. Śāyana's text is: शेपोहर्षे.

1 The full text of this sāutra mantra is: वृषणस्ते खनितारो वृषा त्वमस्योषधे । वृषासि वृष्यावति वृषणे त्वा खनामसि ॥ २ So Śāyana with the *Kesari*. *Kausika* and *Dārila* slightly differ. 3 So S' Kd.

उद्धृतं करोतु । उशब्दः चार्थे । सूर्यश्च उदेजतु उत्कृष्टवीर्ययुक्तं करोतु ।
मामकम् मदीयम् इदम् मन्त्रात्मकं वचः उदेजतु ॥ तथा [वृषा वर्षकः]
प्रजापतिः प्रजानां पतिः सर्वजगत्स्रष्टा देवः उक्तलक्षणेन वीर्येण उदेजतु
लम्बमानं पुंस्प्रजननम् उत्कम्पयतु । ॥ एजृ कम्पने इति धातुः ।
प्रजापतिरिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति
उपत्ययः । पष्ठीसमासे “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तृतीया ॥

यथा स ते विरोहंतोभित्तमिवानति ।

ततस्ते शुष्मवत्तरमियं कृणोतोपधिः ॥ ३ ॥

यथा । स । ते । वि॒ऽरोहंतः । अ॒भित॑त्तम् इव । अन॑ति ।

ततः । ते । शु॒ष्मव॑त्तरम् । इ॒यम् । कृ॒णो॑तु । ओ॒पधिः ॥ ३ ॥

हे वीर्यकाम पुरुष ते तव विरोहितः पुत्रपौत्रादिरूपेण विरोहणस्य
निमित्तं पुंव्यञ्जनम् अभित्तं फण्यङ्गमिव यथा स येन प्रकारेण खलु
अनति चेष्टते ततः तेनैव प्रकारेण इयम् ओपधिः ते तव पुंव्यञ्जनं शु-
ष्मवत्तरम् अतिशयितवीर्ययुक्तं कृणोतु करोतु ॥

चतुर्थी ॥

उच्छुप्पोपधीनां सारं ऋषभाणाम् ।

सं पुंतामिन्द्र वृष्ण्यमसिन् धेहि तनूवशिन् ॥ ४ ॥

उत् । शु॒प्पो । ओ॒पधी॑नाम् । सा॒रा । ऋ॒षभा॑णाम् ।

सम् । पुं॒ताम् । इन्द्र॒ । वृ॒ष्ण्य॑म् । अ॒सिन् । धे॒हि । त॒नू॒व॒शिन् ॥ ४ ॥

१ J K V °रोहि°. Br °रोहि° as a variant. We with A B r̥ s̄ D K̄ V P J. R °रोहं
changed to °रोहि°, which is again restored to °रोहं°. २ K K̄ B̄ V उच्छु°. We with
A B B̄ D R̄ s̄ P̄ J. ३ K S पूषा°. R पूषा°. We with A B B̄ B̄ D K̄ s̄ P̄ J V.
Here Stryana's reading is decidedly inferior to that of the MSS. ४ K °यशम् (with-
out change of accent!). We with A B B̄ B̄ D K̄ R̄ s̄ V and P̄ J. ५ K शुष्मा.
We with P̄ J. ६ See note v.

ओषधीनाम् अन्यासां वीर्ययुक्तानां वीरुधाम् द्रवम् ओषधिः शुष्मा वीर्यरूपा ऋषभाणाम् सेचनसमर्थानां वीर्यवतां सारा सारभूता । तादृशी ओषधिः इमं पुरुषम् उत् ईरयतु वीर्ययुक्तं करोतु । ॥ सार ऋषभाणाम् इति । “ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः ॥ हे इन्द्र संपूषाम् सम्यक् पोषयित्रीणाम् ओषधीनां संवन्धि यद् वृष्ण्यम् वीर्यम् अस्ति तद् अस्मिन् पुरुषे तनूवशम् शरीराधीनं कृत्वा धेहि धारय । ॥ संपूषाम् इति । पूष पुष्टौ इत्यस्मात् “क्विप् च” इति क्विप् । धेहीति । “ध्वसोरेद्धी” इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥

पञ्चमी ॥

अपां रसः प्रथमजोऽथो वनस्पतीनाम् ।

उत सोमस्य भ्राताऽस्युतार्शमेति वृष्ण्यम् ॥ ५ ॥

अपाम् । रसः । प्रथमजः । अथो इति । वनस्पतीनाम् ।

उत । सोमस्य । भ्राता । अस्ति । उत । आर्शम् । अस्ति । वृष्ण्यम् ॥ ५ ॥

हे कपित्थकमूल त्वम् अपाम् मय्यमानानां प्रथमजः प्रथमम् उत्पन्नो रसः अमृतात्मकस्त्वम् अस्ति । अथो अपि च वनस्पतीनाम् समानजातीयानां वृक्षाणां सारभूतोऽस्ति ॥ [उत अपि च] सोमस्य ओषधीनाम् अधिपतेः अमृतमयस्य देवस्य भ्राता सहजोऽस्ति । अमृतमयनकाले सहोत्पन्नत्वात् ॥ उत अपि च [आर्शम्] ऋषीणाम् अङ्गिरःप्रभृतीनां संवन्धि वृष्ण्यम् मन्त्रप्रभावजनितं वीर्यम् अस्ति ॥

षष्ठी ॥

अद्याग्ने अद्य संवितरद्य देवि सरस्वति ।

अद्यास्य ब्रह्मणस्पते धनुर्विवा तानया पतः ॥ ६ ॥

अद्य । अग्ने । अद्य । सवितः । अद्य । देवि । सरस्वति ।

अद्य । अस्य । ब्रह्मणः । पते । धनुः । उड्व । आ । तानय । पतः ॥ ६ ॥

हे अग्ने अद्य इदानीम् अस्य वीर्यकामस्य पतः पुंयञ्जनं वीर्यप्रदा-

नेन धनुरिव आ तानय आततम् ऊर्ध्वायतं कुरु । अद्य सवितरित्या-
दिकम् एवं योज्यम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः ॥ देवी देवतारूपा
सरस्वती । अनेन विशेषणेन नदीरूपाया व्यावृत्तिः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्र-
स्याधिपतिर्देवः ॥ ५ आ तानयेति । तनु विस्तारे इत्यस्मात् ण्यन्तात्
लोट् ५ । पसःशब्दस्य लिङ्गवाचित्वम् “आहतं गभे पसो निजल्यु-
लीति धाणिका” [तै० सं० ७, ४, १९, ३] इत्यादिमन्त्रान्तरमसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

आहं तनोमि ते पसो अधिज्यामि धन्वनि ।

क्रमस्वर्थं इव रोहितमनवग्लायतां सदा ॥ ७ ॥

आ । अहम् । तनोमि । ते । पसः । अधि । ज्याम् ऽइव । धन्वनि ।

क्रमस्व । ऋशः ऽइव । रोहितम् । अनवग्लायता । सदा ॥ ७ ॥

हे वीर्यकाम ते त्वदीयं पसः पुंन्यञ्जनम् अहम् आ तनोमि मन्त्रम-
भावेन आततं वीर्ययुक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । धन्वनि धनुषि अ-
ध्यारोपितां ज्यामिव मौर्वीमिव ॥ तस्मात् त्वम् ऋषं इव सेचनसमर्थो
वृषभ इव रोहितम् अनुं पुंन्यञ्जनम् अनु वल्लूयता नृत्यता मनसा स-
दा सर्वदा क्रमस्व भार्याम् आक्रमस्व ॥ ५ “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः”
इति आत्मनेपदम् । वल्लूयतिः कण्ठादिः । ततो यगन्तात् लटः शत्रादेशः ५ ॥

अष्टमी ॥

अश्वस्याश्वतरस्याजस्य पेतस्य च ।

अयं ऋषभस्य ये वाजास्तानस्मिन् धेहि तनूवशिन् ॥ ८ ॥

अश्वस्य । अश्वतरस्य । अजस्य । पेतस्य । च ।

अयं । ऋषभस्य । ये । वाजाः । तान् । अस्मिन् । धेहि । तनूवशिन् ॥ ८ ॥

१ So (i.e. क्रमस्वर्थं इव रोहितमनवग्लायतां) we read with ABB^१ B D K V. V follows Sigan, whose text is: क्रमस्य ऋष इव रोहितमनु वल्लूयता. २ So (अयं ऋषं) we read with BB^२ B D K R S V R V J. A reads: अयं नृपः.

1 S Kd पाण्डुरा.

अश्वः प्रसिद्धः । अश्वतरस्तु अश्वगर्दभयोः सांकर्येण उत्पन्नो जातिवि-
शेषः । अजः द्वागः । पेतो मेषः । ऋषभः गोजातिः सेक्ता पुमान् ।
अथशब्दः चार्ये । एतेषाम् अश्वादीनां ये वाजाः यानि वीर्याणि सन्ति
तान् वाजान् हे ओषधे तनूवशम् तन्वाः शरीरस्य वशो यथा भवति
तथा अस्मिन् वीर्यकामे पुंस्वज्जने वा धेहि स्थापय ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“सहस्रशृङ्गः” इति सूक्तेन स्वयभिगमने तस्यास्तत्परिसरवर्तिनां च
स्वापनार्थम् उदपात्रं संपात्य अभिमन्य तेन शयनशालां प्रोक्ष्य शेषम्
अभ्यन्तरद्वारे निनयेत् ॥

तथा नमः सन् अनेनैव उलूखलम् अभिमन्त्रयेत् ॥

तथा गृहस्योत्तरां स्तंक्तिं स्त्रीखट्वाया दक्षिणं पादं रज्जुं वा अभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “सहस्रशृङ्ग इति स्वापनम् उदपात्रेण संपातयता शा-
“लां संप्रोक्ष्यापरस्मिन् द्वारपक्षे न्युज्जति । एवं नम उलूखलम् उत्तरां
“स्तंक्तिं दक्षिणं शयनपादं तन्नून् अभिमन्त्रयेत्” इति [को० ४, १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेनां सहस्रेणा व्यं नि जनान्त्स्वापयामसि ॥ १ ॥

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेनां । सहस्रेणा । व्यम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ १ ॥

सहस्रशृङ्गः सहस्ररश्मिः सूर्यः वृषभः वर्धिता कामानां वृष्टिजलस्य
वा । स्मर्यते हि ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः

इति [म० सू० ३, ७६] । एवंभूतो य आदित्यः समुद्रात् अम्बुधेः ।
यद्वा समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षप्रदेशाद् उदयाचलपरिसर-

वर्तिनः उदाचरत् उदगात् तेन उदितेन सहस्येन । सहः शत्रूणाम् अभिभवनम् । तत्र साधुः सहस्यः । तादृशेन आदित्येन [वयं] जनान् अवस्थितान् नि ष्वापयामसि निष्वापयामः । स्वापेन परवशान् कुर्मः ॥

द्वितीया ॥

न भूमिं वातो अतिं वाति नातिं पश्यति कश्चन ।

स्त्रियश्च सर्वाः स्वापयं शुनश्चेन्द्रसखा चरन् ॥ २ ॥

न । भूमिम् । वातः । अतिं । वाति । न । अतिं । पश्यति । कः । च ।

स्त्रियः । च । सर्वाः । स्वापयं । शुनः । च । इन्द्रसखा । चरन् ॥ २ ॥

वातः वायुः भूमिं नाति वाति नातिमात्रं गच्छतु । अतिवातेन स्वापमङ्गो मा भूद् इत्यर्थः ॥ तथा कश्चन यः कोपि तत्रस्यो जनः नाति पश्यति अतिशयेन न पश्यतु । स्वापपरवशो भवतु इत्यर्थः ॥ अपि च हे वात त्वम् इन्द्रसखा । इन्द्रः आत्मा । स सखा यस्य प्राणवायोः तदात्मकः चरन् देहे वर्तमानः तत्र परितोवस्थिताः सर्वाः स्त्रियश्च शुनश्च स्वापय । ॥ इत्यन्तशब्दात् शसि “श्रयुवमघोनाम् अतद्धिते” इति संप्रसारणम् ॥

तृतीया ॥

म्रोष्टेशयास्तल्पेशया नारीर्या बह्वशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धयस्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ३ ॥

म्रोष्टेशयाः । तल्पेशयाः । नारीः । याः । बह्वशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यगन्धयः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ३ ॥

म्रोष्टेशयाः प्राङ्मूले शयानाः तल्पेशयाः खट्वायां शयानाः । ॥ उभयत्रापि “अधिकरणे शेतेः” इति अच् प्रत्ययः । “शयवासवासिष्वकालात्” इति सप्तम्या अलुक् ॥ । या एवंभूता नारीः नार्यः सन्ति

१ A D K R S स्वापयः. P P J. स्वापयः. १. We with Sâyana.

१ S'Kd कर्णे for प्राङ्मूले. We with Sâyana on Rigveda VII. 55. 8. २ S'Kd प्राङ्मूलायानाः.

याश्च वह्मशीवरीः । वह्न्यनेनेति वह्नसाधनम् आन्दोलिकादि वह्मम् ।
तत्र शयनस्वभावा याः स्त्रियः सन्ति । ॥ [वह्मम् इति] “वह्मं कर-
णम्” इति यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मिन्नुपपदे शेषः “अन्येभ्योपि
दृश्यन्ते” इति कनिष् । “वनो र च” इति ङीवरेफौ । जसि “वा
छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ याश्च अन्याः स्त्रियः पुण्यगन्धयः
शोभनगन्धयुक्ताः सन्ति । ॥ पुण्यस्य गन्ध इव गन्धो यासु इति
विगृह्य “उपमानाच्च” इति गन्धस्य इत् अन्तादेशः ॥ ता अनु-
क्रान्ताः सर्वाः स्त्रियः स्वापयामसि स्वापयामः ॥

चतुर्थी ॥

एजदेजदजग्रभं चक्षुः प्राणमजग्रभम् ।

अङ्गान्यजग्रभं सर्वा रात्रीणामतिशर्वरे ॥ ४ ॥

एजत्तज्जत् । अजग्रभम् । चक्षुः । प्राणम् । अजग्रभम् ।

अङ्गानि । अजग्रभम् । सर्वा । रात्रीणाम् । अतिशर्वरे ॥ ४ ॥

एजदेजत् यद्यद् एजतिमद् अस्ति प्राणिजातं तत् सर्वम् अजग्रभम्
स्वापेन गृहीतम् अकार्यम् । ॥ एजृ कम्पने इत्यस्मात् लटः शत्रादे-
शः । ग्रह उपादाने इत्यस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि अजग्रभम् इति रू-
पम् । “हग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥ तथा चक्षुः प्राणम् तदीयं
दर्शनसाधनम् इन्द्रियं प्राणसंचारस्यानाश्रितं गन्धग्राहकम् इन्द्रियं च अ-
जग्रभम् स्वापेन गृहीतम् अकृषि ॥ तथा तदीयानि सर्वा सर्वाणि अङ्गानि
हस्तपादादीनि अजग्रभम् अजग्रहम् ॥ एतत् सर्वं कस्मिन् काले कृतम्
इति तद् आह । रात्रीणाम् इति । रात्रीणां संवन्धिनि अतिशर्वरे अ-
तिशयिता शर्वरी यस्मिन् काले स कालः अतिशर्वरः । तमोभूयिष्ठे म-
ध्यरात्रकाल इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

य आस्ते यश्चरति यश्च तिष्ठन् विपश्यति ।

तेषां सं दंभो अक्षीणि यथेदं हर्म्यं तर्था ॥ ५ ॥

यः । आस्ते । यः । चरति । यः । च । तिष्ठन् । विऽपश्यति ।

तेषाम् । सम् । दध्मः । अक्षीणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ५ ॥

अस्मदभिसरणसमये यो जनः तत्र आस्ते यश्च [चरति] संचरति यश्च तत्र तिष्ठन् स्थितः सन् विपश्यति विविधम् इतस्ततः पश्यति । तेषां सर्वेषाम् अक्षीणि चक्षूषि सं दध्मः । संहितानि निमीलितानि कुर्मः । तत्र दृष्टान्तः । इदम् दृश्यमानं हर्म्यं यथा दर्शनशक्तिशून्यं तथा । चक्षुष्मदपि प्राणिजातं मां द्रष्टुम् असमर्थं भवतु इत्यर्थः ॥

पृष्ठी ॥

स्वमु माता स्वमु पिता स्वमु श्रौं स्वमु विश्पतिः ।

स्वपन्त्वस्यै ज्ञातयः स्वप्त्वयमभितो जनः ॥ ६ ॥

स्वमु । माता । स्वमु । पिता । स्वमु । श्रौं । स्वमु । विश्पतिः ।

स्वपन्तु । अस्यै । ज्ञातयः । स्वमु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ६ ॥

यस्याः स्त्रियाः प्रस्वापनेन वशीकरणम् अत्र चिकीर्षितं तस्या माता प्रथमं स्वमु स्वपितु निद्रापरवशा भवतु । ॥ जिह्वप् शये । अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इति इड-भावश्चान्दसः ॥ तस्याः पिता च स्वमु निद्रातु ॥ यस्तस्य गृह-स्य परिरक्षणाय श्वा द्वारि वर्तते सोपि स्वमु निद्रातु ॥ विश्पतिः गृहा-धिपतिश्च स्वमु शेताम् ॥ अस्यै । ॥ पृष्ठवर्षे चतुर्थी ॥ । अ-स्याः प्रेप्तितायाः स्त्रिया ये ज्ञातयः सन्ति तेपि स्वपन्तु । गृहाद् बहिः अभितः रक्षणार्थं नियुक्तः अयं जनश्च स्वमु निद्रागृहीतो भवतु । एवं मात्रादीनां स्वापनप्रार्थनेन स्वाभिलषितसिद्धिराशास्यते ॥

सप्तमी ॥

स्वमे स्वमाभिर्करणेन सर्वं नि ध्यापया जनम् ।

१ ABB^rĒDKĒRŚPĪJV स्या. We with Sāyana. २ BDK^mŚV स्वप्ने.
We with ABĒĒRPĪJS ३ So we with ABB^rĒDKĒRŚPĪJV.
१ S'Kd लिपिः for लिप्या.

ओत्तूर्यमन्यान्स्वापयाव्युपं जागृताद्दहमिन्द्र इवारिष्टो अक्षितः ॥ ७ ॥

स्वप्नं । स्वप्नऽअभिकरणेन । सर्वम् । नि । स्वापय । जन्मम् ।

आऽउत्तूर्यम् । अन्यान् । स्वापय । आऽव्युपम् । जागृतात् । अहम् ।
इन्द्रऽइव । अरिष्टः । अक्षितः ॥ ७ ॥

हे स्वप्न स्वप्नाभिमानिन् देव स्वप्नाधिकरणेन स्वप्नस्य यद् अधिकरणम् अधिष्ठानं शय्यादि तेन साधनेन सर्वं जन्म नि ध्यापय नितरां स्वापय । अयमेवार्थः अवधिप्रदर्शनेन विव्रियते । मात्रादयो ये अन्ये अनुक्रान्ताः तान् अन्यान् ओत्तूर्यम् उद्यान् सूर्यो यस्मिन् काले स उत्तूर्यः कालः तावत्पर्यन्तं स्वापयेत्यर्थः ॥ एवं सर्वजनस्य प्रस्वापने सति [अरिष्टः] अहिंसितः अक्षितः क्षयरहितश्च सन् अहम् इन्द्र इव भोगपरो भूत्वा आव्युषम् उषःकालावधि जागृतात् । ३ पुरुषव्यत्ययः ३ । जागरं करवाणि ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

“ब्राह्मणो जज्ञे” “वारिदम्” इत्याभ्यां कन्दविषमैषज्यार्थम् उदकम् अभिमन्त्र्य विषावृतं पुरुषं पाययेत् । तथाविधोदकेन प्रोक्षेत् ॥

तथा कृमुकवृक्षशकलं सहोदकम् अभिमन्त्र्य पाययेत् प्रोक्षेच्च ॥

तथा आभ्यां जीर्णहरिणचर्मोवज्ज्वालितं पतितमार्जनिकाशकलैर्वा अवज्वालितम् उदकम् आभ्याम् अभिमन्त्र्य तेनोदकेन विषावृतम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा आभ्यां सूक्ताभ्याम् उदपात्रं संपात्य अभिमन्त्र्य तेन स्नापयेत् ॥

तथा विषलिप्ताभ्याम् ऊर्ध्वफलाभ्यां सक्तुमन्थं मथित्वा अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

तथा सदनफलानि प्रत्यूचम् अभिमन्त्र्य यथा छर्दिर्भवति तथा प्रत्यूचं भक्षयेत् ॥

१ See note १ on the previous page

1 S Kd जाग्र० 2 S Kd क्रमुक० 3 S' Kd अजीर्णह० We with Kaus'ika.

सर्पिषा सहितां हरिद्राम् अनेनैवाभिमन्त्र्य आविष्टविषं पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “ब्राह्मणो जज्ञे इति तक्षकायाज्ञालिं कृत्वा जपन्ताचामय-
“ति अभ्युक्षति । कुमुकशकलं संदुंघ्य दूर्शनजरदजिनावकरज्वालेन संपातवद्
“उदपात्रम् ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थम् उपमथ्य रयिधारणपिण्डान् अ-
“न्वृचं प्रकीर्य हृदयते । हरिद्रां सर्पिषा पाययति” इति [कौ० ४. ४] ॥

अत्र “ब्राह्मणो जज्ञे” इति एकसूक्तप्रतीकोपादानेन विषापनोदनपरं
“वारिद्रम्” इति समनन्तरं सूक्तमपि गृह्यते । “ग्रहणम् आ ग्रह-
णात्” [कौ० १. ८.] इति परिभाषायाः सौत्रक्रम इव संहिताक्रमेपि
मृत्तुरस्तीति व्याख्यातुभिरभिहितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ब्राह्मणो जज्ञे प्रथमो दशशीर्षो दशास्यः ।

स सोमं प्रथमः पपौ स चकारारसं विषम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणः । जज्ञे । प्रथमः । दशशीर्षः । दशऽआस्यः ।

सः । सोमम् । प्रथमः । पपौ । सः । चकार । अरसम् । विषम् ॥ १ ॥

मनुष्यजातिवत् सर्पजातावपि चानुवर्ण्यम् अस्ति । तत्र प्रथमः सर्प-
जातीयानाम् आदिभूतस्तक्षकाख्यो ब्राह्मणः ब्राह्मणजातिः जज्ञे उत्पन्नः ।
स विशेष्यते । दशशीर्षः दशसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स तथो-
क्तः । अत एव दशास्यः दशमुखः । यस्माद् अयं ब्राह्मणः तस्मात् स
तक्षकः प्रथमः क्षत्रियादिजातीयेभ्यः पूर्वभावी सन् सोमं पपौ द्युलोक-
स्यम् अमृतमयं सोमं पीतवान् । स च सोमपो ब्राह्मणः कन्दमूलादिज-
नितम् एतद् विषम् अरसम् रसरहितं निर्वीर्यं चकार करोतु । ॥ ४ ॥
न्द्रसो लिट् । जज्ञे इति । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लिट् । “गम-
हन” इति उपधालोपे “ह्रिर्वचनेचि” इति स्थानिवद्भावाद् ह्रिर्वच-
नम् ॥ ४ ॥

1 S' Kd क्रमुकः. 2 S' Kd संक्षिप्त्य. We with Kaurika. 3 S' Kd दुर्पजः. 4 S' Kd क्षणः. We with Kaurika. 5 S' Kd धारिणः. Dīrila: रयिरिति धननाम । धारय-
तीति धारणा भूमिः । तन्मयान्. 6 S' Kd प्रतीये. 7 S' Kd इत्येकेन सूक्तः.

द्वितीया ॥

यावती द्यावापृथिवी वरिम्णा यावत् सप्त सिन्धवो वितष्टिरे ।

वाचं विषस्य दूषणीं तामितो निरवादिपम् ॥ २ ॥

यावती इति । द्यावापृथिवी इति । वरिम्णा । यावत् । सप्त । सिन्धवः ।
विऽतस्थिरे ।

वाचम् । विषस्य । दूषणीम् । ताम् । इतः । निः । अवादिपम् ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ॥ “दिवो द्या-
वा” इति द्यावादेशः । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ते
द्यावापृथिव्यौ वरिम्णा उरुत्वेन विस्तारेण यावती यावत्यौ यावत्परिमाण-
युक्ते भवतः । ॥ यच्छब्दात् “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” इति व-
तुप् । “आ सर्वनाम्नः” इति आत्वम् । वरिम्णेति । उरुशब्दाद् इम-
निचि “मियस्थिर” इत्यादिना वर् आदेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विम-
त्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा [सप्त] सप्तसंख्याकाः सिन्धवः समुद्रा यावत्
यत्परिमाणवैशिष्ट्येन वितस्थिरे व्यावर्तन्ते । ॥ “समवप्रविभ्यः स्यः”
इति आत्मनेपदम् ॥ इतः अस्मात् तादृक्परिमाणविशिष्टयोर्द्यावापृ-
थिव्योः सकाशात् सप्तसमुद्रवेष्टितस्यानाच्च विषस्य दूषणीम् कन्दमूलादि-
जनितविषस्य नाशनीं ताम् तादृशीं वाचम् मन्त्रात्मिकां निरवादिपम् ।
तात्त्वोष्ठपुटव्यापारेण निर्गमय उच्चारयामीत्यर्थः । ॥ वदेशब्दान्तसो
लुङ् । “वदमजहलन्तस्याचः” इति वृद्धिः ॥

तृतीया ॥

सुपर्णस्तां गरुत्मान् विपं प्रथममावयत् ।

नामीमदो नारुरुंष उतास्तां अभवः पितुः ॥ ३ ॥

सुऽपर्णः । ता । गरुत्मान् । विपं । प्रथमम् । आवयत् ।

१ ABB^२BDK^३RS^४P^५JV विपं We with Sâyana whom K follows. २ S
नारुरुं. ३ नारुरुं We with A B D K K R V.

1 Sâyana's text too has वितस्थिरे. 2 S'Kd सिपुसत् for सत्. 3 S'Kd विपयस्य

न । अमीमदः । न । अरुरूपः । उत । अस्मै । अभवः । पितुः ॥ ३ ॥

सुपर्णः शोभनपत्रयुक्तः । ॥ बहुव्रीहौ “नन्सुभ्याम्” इति उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ । एवंभूतो गरुत्मान् वैनतेयः हे विष त्वा त्वां प्र-
थमम् पूर्वम् आवयत् । आवयतिः अतिक्रमा । अभक्षयत् । अतो नि-
र्वीर्यत्वाद् विषोपहतं पुरुषं नामीमदः मत्तं ज्ञानविकलं मा कार्षीः । अत
एव नारुरूपः । ॥ शुप रूप लुप विमोहने इति धातुः ॥ । वि-
मूढं मा कार्षीरित्यर्थः । ॥ उभयत्रापि ण्यन्तात् लुङि चङि रू-
पम् ॥ । उत अपि तु अस्मै विपदुष्टाय पुरुषाय हे विष त्वं पितुः ।
अन्ननामैतत् । अन्नम् अभवः । ॥ छान्दसो लङ् ॥ । अन्नव-
जीर्णं भवेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यस्तु आस्यत् पञ्चाङ्गुरिर्वक्त्राच्चिदधि धन्वनः ।

अपस्कम्भस्य शल्यान्निर्वोचमहं विपम् ॥ ४ ॥

यः । ते । आस्यत् । पञ्चऽअङ्गुरिः । वक्त्रात् । चित् । अधि । धन्वनः ।

अपऽस्कम्भस्य । शल्यात् । निः । अर्वोचम् । अहम् । विपम् ॥ ४ ॥

पञ्चाङ्गुरिः पञ्च अङ्गुरयः अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः । ॥ “वा-
लमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा रो लम् आपद्यते” इति लत्वस्य विकल्पनाद्
रेफः ॥ । एवंभूतो यो हस्तः ते त्वां वक्त्रात् वक्त्रीभूताद् [अधि] अधि-
ज्याद् धन्वनः आस्यत् धनुर्यन्त्रेण पुरुषशरीरे प्राक्षिपत् । चिच्छब्दः अ-
प्यर्थे । तं विपम् विपमदं हस्तम् अपस्कम्भस्य अपस्कम्भ्यते विधायते
अन्तरिक्षे इति अपस्कम्भः क्रमुकवृक्षः तस्य शल्यात् शकलाद् निमित्ताद्
[अहं] निर्वोचम् मन्त्रेण निर्वीर्यं करोमि । यद्वा अपस्कम्भ्यते धनुषि धा-
यते इति अपस्कम्भो वाणः । तस्य शल्यात् विपदिग्धाद् अयोमयाद् अ-
ग्रात् । यो विपम् आस्यत् इति संवन्धः । ॥ एभि स्क्भि गतिप्रतिव-
न्धे । अस्मात् कर्मणि घञ् ॥ । यद्वा तदीयं विषं निर्गतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

१ P सल्याद्. We with P J K.

पञ्चमी ॥

शल्याद् विपं निरवोचं माञ्जनादुत पर्णधेः ।

अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुल्मलात्निरवोचमहं विषम् ॥ ५ ॥

शल्यात् । विषम् । निः । अवोचम् । प्रऽअञ्जनात् । उत । पर्णऽधेः ।

अपाष्ठात् । शृङ्गात् । कुल्मलात् । निः । अवोचम् । अहम् । विषम् ॥ ५ ॥

[शल्यात्] उक्तलक्षणाद् बाणादिशल्यात् संभूतं विपं निरवोचम् निर्गतं ब्रवीमि । तथा माञ्जनात् प्रलेपात् । उतशब्दः समुच्चये । पर्णधेः पर्णानि पत्राणि धीयन्तेस्मिनिति पर्णधिः इषुकाण्डः विषमयपत्रयुक्तो वृक्षो वा । तस्माच्च यद् उद्धृतं विषम् अपाष्ठात् अपकृष्टावस्थाद् एतासंज्ञाद् विषोपादानात् शृङ्गात् विषाणात् कुल्मलात् कुस्तितप्राणिसलाच्च यद् उद्धृतं विषम् तत् सर्वं विषम् अहं निरवोचम् निर्व्रवीमि । मन्त्रसामर्थ्येन निर्गतं करोमीत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

अरसस्तं इषो शल्योथो ते अरसं विषम् ।

उत्तारसस्य वृक्षस्य धनुष्टे अरसारसम् ॥ ६ ॥

अरसः । ते । इषो इति । शल्यः । अथो इति । ते । अरसम् । विषम् ।

उत । अरसस्य । वृक्षस्य । धनुः । ते । अरसु । अरसम् ॥ ६ ॥

हे इषो बाण ते त्वदीयो विषदिग्धः शल्यः अरसः निर्विषो भवतु ॥ अथो अनन्तरं च ते त्वदीयं विषम् अरसम् रसरहितं निर्वीर्यं भवतु ॥ उत अपि च अरसस्य निःसारस्य वृक्षस्य संबन्धि ते त्वदीयं धनुः अरसारसम् अत्यर्षम् अरसं नीरसं निर्वीर्यं भवतु ॥

सप्तमी ॥

ये अपीपन् ये अर्दिहुन् य आस्यन् ये अवासृजन् ।

सर्वे ते वध्रयः कृता वध्रिर्विषगिरिः कृतः ॥ ७ ॥

ये । अपीपन् । ये । अदिहन् । ये । आस्यन् । ये । अ॒व॒ऽअसृजन् ।

सर्वे । ते । व॒ध्रयः । कृ॒ताः । व॒ध्रिः । वि॒ष॒ऽगिरिः । कृतः ॥ ७ ॥

ये जनाः अपीपन् विषोपादानम् औषधम् अपिपन् । चूर्णीकृत्य प्रय-
च्छन्तीत्यर्थः । ॥ छान्दसो लङ् ॥ । ये च जना अदिहन् अ-
लिम्पन् । लेपनविषं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ये च आस्यन् विषम् अस्पन्ति
दूरात् प्रक्षिपन्ति ये च अवासृजन् समीपस्थाः विषम् अन्नपानादिषु
संसृजन्ति ते सर्वे जनाः एतन्मन्त्रप्रभावाद् वध्रयः निर्वीर्याः कृताः ।
विषगिरिः कन्दमूलादिविषोत्पत्तिहेतुः पर्वतश्च वध्रिः निर्वीर्यः कृतः ॥

अष्टमी ॥

व॒ध्रयस्ते खनि॒तारो वध्रि॒स्त्रम॒स्योषधे ।

व॒ध्रिः स पर्व॑तो गिरि॒र्यतो॑ जा॒तमि॒दं वि॒षम् ॥ ८ ॥

व॒ध्रयः । ते । खनि॒तारः । व॒ध्रिः । त्वम् । अ॒सि । ओ॒षधे ।

व॒ध्रिः । सः । पर्व॑तः । गिरिः । यतः । जा॒तम् । इ॒दम् । वि॒षम् ॥ ८ ॥

हे ओषधे विषोपादानभूते ते तव कन्दमूलादेः खनितारः खननेन
उद्धतारो जनाः वध्रयः निर्वीर्या भवन्तु । त्वमपि मन्त्रप्रभावात् वध्रिरसि
निर्वीर्या भवसि । स तादृशः पर्वतः पर्ववान् गिरिः शिलोच्चयः वध्रिः
निर्वीर्यो भवति । यतः यस्माद् गिरेः इदम् कन्दमूलादिलक्षणं विषं जा-
तम् उत्पन्नम् । स पर्वत इति संबन्धः । ॥ जातम् इति । जनेः
कर्तरि निष्ठा । “श्रीदितो निष्ठायाम्” इति इदमतिषेधः । “जनसन-
खनां सन्धालोः” इति आक्षेपः ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे [द्वितीयेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

“वारिदं वारयति” इति द्वितीयसूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो वि-
नियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वारि॒दं वार॑यति वर॒णाव॑त्यामधि ।

तत्रा॒मृत॑स्यासि॒क्तं तेना॑ ते वारये वि॒षम् ॥ १ ॥

वाः । इदम् । वारयान्ते । वरणं ऽवत्याम् । अधि ।

तत्र । अमृतस्य । आऽसिक्तम् । तेन । ते । वारये । विषम् ॥ १ ॥

वरणावत्याम् । वरणा नाम वृक्षविशेषाः ते अस्यां सन्तीति वरणावती । ॥ “शरादीनां च” इति मतौ पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ तस्याम् [अधि] । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तस्यां स्थितम् इदम् विषहरं वाः वारि वारयान्ते असदीयं विषं वारयन्तु । ॥ वारयन्तेर्लेटि आडागमः ॥ वरणावत्युदकस्य कोतिशय इति तत्राह तत्रामृतस्येति । तत्र वरणावत्याम् अमृतस्य शुलोकस्यस्य विषहरं स्वरूपम् आसिक्तम् प्रक्षिप्तं विद्यते । अतः तेन अमृतमयेन उदकेन ते त्वदीयं कन्दमूलादिजनितं विषं वारये निवारयामि ॥

द्वितीया ॥

अरसं प्राच्यं विषमरसं यदुदीच्यम् ।

अथेदमधराच्यं करम्भेण वि कल्पते ॥ २ ॥

अरसम् । प्राच्यम् । विषम् । अरसम् । यत् । उदीच्यम् ।

अथ । इदम् । अधराच्यम् । करम्भेण । वि । कल्पते ॥ २ ॥

प्राच्यम् प्राग्देशे भवं विषम् अरसम् नीरसं निर्वीर्यम् अस्तु । तथा उदीच्यम् उदग्देशे भवं यद् विषम् अस्ति तदपि अरसम् निर्वीर्यं भवतु । ॥ “द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत्” इति शैषिको यत् प्रत्ययः ॥ अथ अनन्तरम् इदम् अधराच्यम् । अधरम् अधोदेशम् अञ्चतीति अधराक् पृथिव्या अधस्ताद् वर्तमाना दिक् । तत्र भवम् अधराच्यं विषम् । यद्वा “प्राग् अपाग् उदग् अधराक्” [२०, कु० ८, १] “प्राक्ताद् अपाक्ताद् अधराद् उदक्तात्” [४०७, १०४, १९] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रागादिदिक्त्रयसमन्वित्याहारेण दक्षिणा दिक् अधराक्शब्दवाच्या । एतच्च प्रत्यग्दिशोऽप्युपलक्षकम् । एवं सर्वदिक्संवन्धि विषं कर-

१ So P P J K. २ A B B P B D K K R S P P J V all read the accent as given above.

म्भेण । “मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते” [आप० १२. ४. १३] इति आपस्तम्बवचनाद् अत्र विषहरे प्रयोगे प्रयुज्यमानो मन्थः करम्भशब्द-
वाच्यः । तेन वि कल्पते । विगतसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । ॥ कृपू
सामर्थ्ये । “कृपो रो लः” इति लत्वम् ॥

तृतीया ॥

करम्भं कृत्वा तिर्यै पीवँस्पाकमुदारयिम् ।

क्षुधा किल त्वा दुष्टनो जक्षिवान्स न रुरूपः ॥ ३ ॥

करम्भम् । कृत्वा । तिर्यैम् । पीवँऽपाकम् । उदारयिम् ।

क्षुधा । किल । त्वा । दुष्टनो इति दुःस्तनो । जक्षिवान् । सः । न ।

रुरूपः ॥ ३ ॥

हे दुष्टनो दुष्टशरीर विष तिर्यम् तिरोभवं प्रच्छन्नत्वेन प्रयुक्तम् । ॥ ति-
रस्शब्दात् “भवे छन्दसि” इति यत् । “अव्ययानां भमात्रे” इति
टिलोपः ॥ पीवँस्पाकम् । पीवो मेदः पच्यते येन तत् पीवँस्पा-
कम् । ॥ पचेः करणे घञ् ॥ उदारयिम् उद्रिक्तार्तिजनकम्
ईदृशं त्वा त्वां करम्भं कृत्वा करम्भशब्दवाच्यं मन्थं विभाव्य क्षुधा किल
बुभुक्षया । किलेति अपरमायं । जक्षिवान् भक्षितवान् । पुरुषो भक्षित-
वान् । स भक्षितस्त्वं तं पुरुषं न रुरूपः भूर्द्धितं मा कुरु । ॥ ज-
क्षिवान् इति । अर्देलिटः कसुः । “लिट्यन्यतरस्याम्” इति घस्त् आ-
देशः । “पक्षेकाजादसाम्” इति इटि कृते उपधालोपे स्थानिवद्भावाद्
द्विवचनादि । रुरूप इति । रूप विमोहने । ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

वि ते मदं मदावति शरैर्मिव पातयामसि ।

प्र त्वां चरुमिव येषानां पचस्तां स्थापयामसि ॥ ४ ॥

१ ABB^o B^o D^o K^o R^o S^o P^o P^o J^o V all read पीवह्पाकम्. २ P^o P^o कृपू. J chan-
कृत्यः १० कृपू. ३ KV follow Sāyana and read शरैः. We with ABB^o B^o D^o S^o
B^o P^o P^o J^o V. ४ BKV पचन्ता. We with ABB^o B^o D^o K^o R^o S^o P^o P^o J^o.
1 S^o Kd तिर्यगशब्दात्.

वि । ते । मदम् । मृदुऽवृत्ति । शरम्ऽईव । पातयामसि ।

प्र । त्वा । चरुम्ऽईव । जेपन्तम् । वचसा । स्थापयामसि ॥ ४ ॥

हे मदावति मूर्छाकरमदयुक्ते विपोपादानभूते ओषधे ते तदीयं मदम् मूर्छाकरं विषम् शरमिव धनुषो विमुक्तं शरमिव वि पातयामसि वि-
पातयामः । ॥ शरम् इति । शृ हिंसायाम् इत्यस्मात् शृस्वृत्तिहिं
[उ० १. १०] इत्यादिना उग्रप्रत्ययः ॥ शरीराद् विशेषयामः । हे
विष चरुम् चरणशीलं गूढचरं दूतमिव जेपन्तम् । ॥ जेपुं प्रय-
त्ते ॥ प्रयतमानम् अङ्गप्रत्यङ्गानि व्यामुवन्तं त्वा त्वां वचसा म-
न्त्रेण प्र स्थापयामसि प्रस्थापयामः ॥

पञ्चमी ॥

परि ग्राममिवाचितं वचसा स्थापयामसि ।

तिष्ठ वृक्ष इव स्थाप्यभिखाते न रुरूपः ॥ ५ ॥

परि । ग्रामम्ऽईव । आऽचितम् । वचसा । स्थापयामसि ।

तिष्ठ । वृक्षऽईव । स्थानि । अभिऽखाते । न । रुरूपः ॥ ५ ॥

ग्राममिव जनसमूहमिव आचितम् उपचितं विषम् । ग्रामहृष्टान्तेन
विषस्य प्रावत्यम् उक्तम् । ईदृशमपि वचसा मन्त्रेण परिहृत्य अन्यत्र
स्थापयामसि स्थापयामः । निरस्याम् इत्यर्थः ॥ हे अभिपाते । अभिः
खननसाधनम् । तदीयखननेन लब्धे ओषधे स्थानि स्थाने स्वकीये वृ-
क्ष इव निश्चला भूत्वा तिष्ठ । मा व्यामुहीत्यर्थः । अत एव न रुरूपः
पुरुषं नाममूहः ॥

षष्ठी ॥

पवस्तेऽस्त्वा पर्यङ्गीणन् दूर्शेभिर्ऽजिनैरुत ।

प्रकीरसि त्वमोषधेभिखाते न रुरूपः ॥ ६ ॥

पवस्तेः । त्वा । परि । अङ्गीणन् । दूर्शेभिः । अजिनैः । उत ।

१, २. See foot-notes १ and २ respectively on the previous page.

१ So S' R'd distinctly.

प्र॒ऽऽऋः । अ॒सि॒ । त॒स्म । ओष॒धे । अ॒ग्नि॒ऽऽस्वाते । न । रू॒रु॒पः ॥ ६ ॥

हे ओषधे विपमूलिके त्वा त्वाम पवस्तेः पवनाय अस्तेः संमार्जनीतृणैः पर्यक्रीणन् परिक्रीतवन्तो महर्षयः । पवस्तशब्दो दाशतयां द्यावापृथिव्योर्वाचकत्वेन दृष्टः । “हे पवस्ते परि तं न भूतः” [ऋ० १०, २७, ७] इति । तथा दूर्शेभिः दूर्शैः दुष्टचक्षुष्यसंवन्धिभिः अजिनैः त्वग्निश्च पर्यक्रीणन् । उतशब्दः समुच्चये । ॥ दूर्शेभिरिति । “बहुलं ब्रह्मसि” इति भिस ऐसभावः ॥ यत एवम् अतो हेतोः त्वं प्रक्रीः प्रकर्षेण क्रीता असि भवसि । अतस्तेर्द्रव्यैस्त्वं प्रक्रीता सती अस्मात् स्थानान्निर्गच्छेति भावः । ॥ प्रपूर्वात् क्रीणातेः कर्मणि संपदादिलक्षणः क्तिप् ॥ अग्निर्पाति इत्यादि व्याख्यातम् ॥

सप्तमी ॥

अना॒प्ता ये वः प्रथ॒मा या॒नि क॒र्माणि च॒क्रिरे ।

वी॒रान् नो अत्र॒ मा द॑भन् तद् व ए॒तत् पुरो द॑धे ॥ ७ ॥

अना॒प्ताः । ये । वः । प्र॒थ॒माः । या॒नि । क॒र्माणि । च॒क्रिरे ।

वी॒रान् । नः । अत्र॑ । मा । द॑भन् । तत् । वः । ए॒तत् । पुरो॑ । द॑धे ॥ ७ ॥

हे जनाः वः युष्माकम् अनाप्ताः अननुकूला ये शत्रवः प्रथमा प्रथमानि मुख्यानि यानि योगादीनि कर्माणि चक्रिरे कृतवन्तः तैः कर्मभिस्ते शत्रवः नः अस्माकं वीरान् वीर्याज्जातान् पुत्रपौत्रादीन् अत्र अस्मिन् देशे यद्वा एषु कर्मसु निमित्तभूतेषु मा दभन् मा हिंसन्तु । ॥ दन्मु दम्मे ॥ तद् एतत् क्रियमाणं भैषज्यरूपं कर्म वः युष्माकं पुरः पुरस्ताद् दधे रक्षणार्थं धारयामि ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“भूतो भूतेषु” इति तृतीयसूक्तेन महति लघौ वा राजाभिषेककर्म-

१ P P J रू॒रु॒पः. २ P P J omit the visarga. ३ So P P J K. ४ P J वी॒रान्. We with K P. ५ P पुरः. We with P J K. ६ S Kd भू॒तम्.

णि शान्त्युदककलशेन उदपात्रेण च अभिषेकं जपं च पुरोहितः कुर्यात् ॥

तथा संपातितस्थालीपाकप्राशनम् अभिमन्त्रितम् अश्वम् आरोह्य अपराजितदिशं प्रति गमनं च कारयेत् । सूत्रितं हि । “भूतो भूतेष्विति राजानम् अभिषेक्ष्यन् महा[नदे] शान्त्युदकं करोति” इत्यादि [कौ० २. ८] ॥

तथा राजसूये आसन्धारोहणे राजाभिषेके च एतत् सूक्तम् । उक्तं वैताने । “राजसूयं” प्रक्रम्य “वैयाग्रचर्मोपवर्हणायाम् आसन्धां भूतो भूतेष्वित्यारोहयति अभिषिञ्चति च” इति [वै० ७. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

भूतो भूतेषु पय आ दधाति स भूतानामधिपतिर्वभूव ।

तस्य मृत्युश्चरति राजसूयं स राजा राज्यमनु मन्यतामिदम् ॥ १ ॥

भूतः । भूतेषु । पयः । आ । दधाति । सः । भूतानाम् । अधिपतिः । वभूव ।

तस्य । मृत्युः । चरति । राजसूयम् । सः । राजा । राज्यम् । अनु । म-

न्यताम् । इदम् ॥ १ ॥

भूतः समृद्धः अभिषेकेण प्राप्तैश्वर्यः भूतेषु समृद्धेषु जनपदेषु स्वाम्य-
मात्यादिप्रकृतिजनेषु वा पयः । उपलक्षणम् एतत् । क्षीरोपलक्षितं भो-
ज्यं वस्तुजातम् आ दधाति स्थापयति । सर्वेषाम् अनुजीविनाम् अन्न-
प्रदो भवतीत्यर्थः ॥ अत एव सः अभिषिक्तो राजा भूतानाम् प्राणि-
नाम् अधिपतिः अधिष्ठाता स्वामी वभूव ॥ मृत्युः धर्मराजः, धर्माधर्मप्र-
विभागेन दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालने कारयितुं तस्य राज्ञो राजसूयं चर-
ति । राजा सूयते अनुज्ञायते जगद्रक्षणविधौ येन कर्मणा तद् राजसू-
यम् अभिषेकाख्यम् इदं कर्म अनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ स कृताभिषेको राजा
राज्यम् । राज्ञः कर्म दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकं राज्यम् । तद् अनु
मन्यताम् अङ्गीकरोतु । ॥ राज्यम् इति । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो
यक्” इति कर्मणि अभिधेये यक् प्रत्ययः । तत्र पुरोहितादिषु “रा-
जाऽस्ते” इति पठितम् ॥

द्वितीया ॥

अभि प्रेहि माप वेन उग्रश्चेत्ता सपत्नहा ।

आ तिष्ठ मित्रवर्धनं तुभ्यं देवा अधि ब्रुवन् ॥ २ ॥

अभि । प्र । इहि । मा । अप । वेनः । उग्रः । चेत्ता । सपत्नहा ।

आ । तिष्ठ । मित्रवर्धनं । तुभ्यम् । देवाः । अधि । ब्रुवन् ॥ २ ॥

हे राजन् सिंहासनं हस्त्यश्वरथादियानं च अभि प्रेहि अभिलक्ष्य प्र-
गच्छ । मा अप वेनः । ॥ वेनतिः कान्तिकर्मा ॥ । अपका-
मम् अनिच्छां मा कार्षीः ॥ उग्रः उद्गूर्णवलः दुरासदः चेत्ता चेतिता ।
कार्याकार्यविभागज्ञानशीलवान् इत्यर्थः । ॥ चिती संज्ञाने इत्यस्मात्
ताच्छीलिकस्तृन् ॥ । अत एव सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां ह-
न्ता । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति हन्तेः क्प् ॥ । राजासना-
दिसमीपं गत्वा च मित्रवर्धनैः यानि राजमित्राणि महामात्रादीनि स-
न्ति तेषां वर्धयिता सन् आ तिष्ठ राजासनं हस्त्यश्वरथादियानं च आरो-
ह । एवंभूताय तुभ्यं देवाः इन्द्रादयो लोकपालाः अधि ब्रुवन् [अधि-
ब्रुवन्तु] । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । मदीयोयम् इति त्वाम अ-
नुगृह्णन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषंक्षियं वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत् तद् वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्यौ ॥ ३ ॥

आतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । क्षियं । वसानः । चरति ।
स्वरोचिः ।

१ So we with ABB^r BDKRSP^jJV K adopts Sāyana's मित्रवर्धनस्तु^१ but keeps his old accent! २ AP^jJK^r ब्रुवन् We with BBDKRSP^v. ३ P^jJ^v ब्रुवन् We with P. ४ KV महस्तद्विणो with Sāyana We with ABB^r BDKRSP^jJV

1 S Kd न for च

म॒हत् । तत् । वृ॒ष्णः । अ॒सुर॑स्य । ना॒म । आ । वि॒श्वऽरू॑पः । अ॒मृता॑-
नि । त॒स्यौ ॥ ३ ॥

आतिष्ठन्ताम् सिंहासनादिकम् आरोहन्तं विश्वे सर्वे जनाः पर्यभूयन्
परितः अलंकुर्वन्तु । ॥ भूप अलंकारे । भौवादिकः ॥ [यद्वा]
परितो भवन्तु वर्तन्ताम् । सेवन्ताम् इत्यर्थः । ॥ भवतेश्वान्दसे लु-
ङि सिब्वहुलम्” इति बहुलग्रहणात् सिप् ॥ आस्थानानन्तरं
श्रियं वसानः राजलक्ष्मीं धारयन् स्वरोचिः स्वायत्तदीप्तिः चरति राज्य-
परिपालने वर्तते । ॥ वसान इति । वस आच्छादने । अस्मात्
लटः शानच् । अनुदात्तेच्चात् “०लसार्वधानुक०” [इति] अनुदात्तत्वे
धानुस्वरः ॥ विष्णोः अभिषेकजनितराजतेजसा दशदिगन्तान् व्या-
भुवतः असुरस्य शत्रूणां निरस्तिनुः । ॥ असु क्षेपणे । असेरुर्न. [उ०
१. ४२] इति उरन् प्रत्ययः ॥ यद्वा असून् प्राणान् राति प्रयच्छति
पादाक्रान्तानां द्विषाम् इति असुरः । ॥ रा दाने इत्यस्माद् “आतो-
नुपसर्गे कः” इति कः ॥ ईदृशस्य तस्याभिषिक्तस्य राज्ञः तन्ना-
म अभिषेकसमये कृतं सुन्दरपाण्ड्यादिकं नाम महः महत् अधिकं य-
न्नामश्रवणमात्राद् भीताः शत्रवः पलायन्ते [तादृशम्] । तादृङ्नामा-
ङ्कितो राजा विश्वरूपः शत्रुभिन्नकलत्रादिषु नानाविधरूपः सन् अमृता-
नि अमृततत्त्वापकानि दण्डयुद्धादीनि अध्ययनादीनि च कर्माणि आ
तस्यौ आतिष्ठतु । आचरतु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

व्या॒घ्रो अ॒धि वै॒श्या॒ग्ने वि क्र॑मस्व दि॒शो म॒हीः ।

वि॒शस्त्वा सर्वा॑ वाञ्छन्त्वापो॒द्वि॒व्याः पर्य॑स्वतीः ॥ ४ ॥

व्या॒घ्रः । अ॒धि । वै॒श्या॒ग्ने । वि । क्र॑मस्व दि॒शः । म॒हीः ।

वि॒शः । त्वा । सर्वा॑ः । वा॒ञ्छन्तु । आप॑ः । दि॒व्याः । पर्य॑स्वतीः ॥ ४ ॥

१ H म॒हः । तत् । वि॒ष्णो इति, which is due to Sayana's text in S'Kd reading वि॒ष्णो
असुर॑स्य, evidently wrongly

1 S'Kd वि॒ष्णुः, though their text has वि॒ष्णो असुर॑ (not वि॒ष्णोरसुर॑.)

वैयाघ्रे व्याघ्रस्य विकारश्चर्म वैयाघ्रम् । ॥ “अवयवे च प्राण्यो-
पधिवृक्षेभ्यः” इति विकारार्थे अण् । “न स्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्” इति
वृद्धिनिषेधः ऐजागमश्च ॥ । व्याघ्रचर्मणि अधि उपरि उपविष्टः सन्
व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्रवद् दुष्पधर्षो भूत्वा महीः महतीः
प्राच्याद्या दिशः वि क्रमस्व विजयस्व । विक्रमेण शौर्येण व्यामुहीत्य-
र्थः । ॥ “वेः पादविहरणे” इति क्रमेरात्मनेपदम् ॥ । हे रा-
जन् एवं तेजस्विनं त्वा त्वां सर्वा विशः प्रजाः वाञ्छन्तु स्वामित्वेन इ-
च्छन्तु । ॥ वाञ्छि इच्छायाम् ॥ । त्वदाज्ञावशे वर्तन्ताम् इत्यर्थः ॥
तथा दिव्याः दिवि भवाः पयस्वतीः पयस्वत्यः सारस्वत्यः आपश्च त्वां वा-
ञ्छन्तु । त्वद्विषये अनावृष्टिर्मा भूद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

या आपो दिव्याः पयसा मर्दन्त्यन्तरिक्ष उत वा पृथिव्याम् ।

तासां त्वा सर्वासामपामभि पिबामि वर्चसा ॥ ५ ॥

याः । आपः । दिव्याः । पयसा । मर्दन्ति । अन्तरिक्षे । उत । वा । पृथिव्याम् ।
तासाम् । त्वा । सर्वासाम् । अपाम् । अभि । सिञ्चामि । वर्चसा ॥ ५ ॥

दिव्याः दिवि भवा या आपः पयसा स्वकीयेन सारभूतेन रसेन म-
दन्ति प्राणिनस्तर्पयन्ति । ॥ मद तृप्तियोगे । चुरादिरदन्तः । “छन्दस्यु-
भयथा” इति शप आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ । या-
श्च अन्तरिक्षे वर्तमाना आपः उत वा अपि वा पृथिव्याम् भूम्याम्
अवस्थिताः तासां सर्वासां लोकत्रयव्याप्तानाम् अपां वर्चसा बलकरेण
सारेण हे राजन् त्वा त्वाम् अभि पिबामि ॥

षष्ठी ॥

अभि त्वा वर्चसासिञ्चन्नापो दिव्याः पयस्वतीः ।

यथासौ मित्रवर्धनस्तथा त्वा सविता करत ॥ ६ ॥

अभि । त्वा । वर्चसा । असिञ्चन् । आपः । दिव्याः । पयस्वतीः ।

यथा । असः । मित्रवर्धनः । तथा । त्वा । सविता । कुरु ॥ ६ ॥

हे राजन् त्वा त्वां प्रागुक्ता दिव्याः [पयस्वतीः] पयस्वत्यः आपः स्वकीयेन वर्चसा अभ्यसृजन् आभिमुख्येन संसृजन्तु । यथा त्वं मित्रवर्धनः मित्राणां वर्धयिता असः भवेः । ॥ वृधेर्ण्यन्तात् नन्द्यादिलशणो ल्युप्रत्ययः । अस्तेल्लेष्टि अडागमः ॥ सविता सर्वग्रेको देवः त्वा त्वां तथा कुरु करौतु ॥

सप्तमी ॥

एना व्याग्रं परिपस्वजानाः सिंहं हिन्वन्ति महते सौभगाय ।

समुद्रं न सुभुवस्तस्मिन्वांसं मर्मृज्यन्ते द्वीपिनमपस्वन्तः ॥ ७ ॥

एना । व्याग्रम् । परिपस्वजानाः । सिंहम् । हिन्वन्ति । महते । सौभगाय ।

समुद्रम् । न । सुभुवः । तस्मिन्वांसम् । मर्मृज्यन्ते । द्वीपिनम् । अपस्वु ।

अन्तः ॥ ७ ॥

“या आपो दिव्याः” इति प्राग् उक्ता आपः एना इति अन्वादिश्यन्ते । एना एता उक्ता आपः । ॥ “द्वितीयाटौःस्वेनः” इति एतच्छब्दस्य एनादेशः । ततः “सुपां सुलुक्” इति जस आज्ञादेशः । अत एव अन्तोदात्तत्वम् । इतरथा हि अनुदात्त इत्यनुवृत्तेरेनादेशोनुदात्तः । जसस्तु सुभ्वाद् अनुदात्ततेति ॥ [व्याग्रं व्याग्रवत् पराक्रमयुक्तं परिपस्वजानाः परितः अभितः अतिशयेन आलिङ्गन्त्यः । मातरो वात्सम् इव अत्यन्तं प्रीणयन्त्य इत्यर्थः । ॥ परिपस्वजाना इति षष्ठे सङ्गे । अस्मात् लिट् ।] तस्य कानजादेशः ॥ सिंहम् सहनशीलम् यद्वा सिंहतुल्यपराक्रमं राजानं हिन्वन्ति वीर्यप्रदानेन प्रीणयन्ति । ॥ हिविः प्रीणनार्थः । इदित्थानुम् ॥ किमर्थम् । महते सौभगाय अधिकाय सौभाग्याय । ॥ “सुभग मन्त्रे” इति उद्गात्रादिषु पाठाद् भावे अञ् । “ज्ञित्यादिर्नित्यम् इति आद्युदात्तत्वम्” । “बृहन्महतीरुपसंख्यानम्” इति

१ B B B २ for १ AR have no kampa We with DK K V. ३ So P P J K.

1 S'Kd द्विवि प्रीण०
३०

महतो विभक्तिरुदात्ताः ॥ तत्र दृष्टान्तः । समुद्रं नेति । यथा न-
दीरूपा आपः समुद्रं ग्रीणयन्ति तद्वद् अभिवेकसाधनभूता आपो राजानं
ग्रीणयन्तीत्यर्थः । यद्वा समुद्रशब्देन वरुण उच्यते । समुद्रं न वरुणमि-
व ॥ अप्सु उदकेषु परितो वर्तमानेषु अन्तः मध्ये तस्यिवांसम् स्थितवन्तं
डीपिनम् शार्दूलवद् अमधृष्यं राजानं सुभुवः । सुष्ठु भवन्ति समृद्धा भ-
वन्तीति सुभुवः सेवकजनाः । ते मर्मृज्यन्ते पुनःपुनः अङ्गप्रत्यङ्गानि अ-
भिवेकेण शोधयन्ति । यद्वा पट्टवस्त्रकटकमुकुटादिभिरलंकुर्वन्ति । ॥ मृ-
जू शौचालंकारयोः । “मर्मृज्यागनीगन्तीति च” इति निपातनाद् अ-
भ्यासस्य रुगागमः । अप्स्विति । “जडिदम” इत्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वम् ॥

इति चतुर्थकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“एहि जीवम्” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामस्य माण-
वकस्य आज्ञनमणिं संपात्य अभिमन्य वधीयात् । सूत्रितं हि । “एहि
जीवम् इत्याज्ञनमणिं वधाति” इति [कौ० ७, ९] ॥

“ऐरावतीं गजक्षये” [न० क० १७] इति विहितायाम् ऐरावत्याख्या-
यां महाशान्तौ आज्ञनमणिवन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे ।
“एहि जीवम् इत्याज्ञनमणिम् ऐरावत्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एहि जीवं त्रायमाणं पर्वतस्यास्यर्क्षम् ।

विश्वेभिर्द्वैद्वैतं परिधिर्जीवनाय कम् ॥ १ ॥

आ । इहि । जीवम् । त्रायमाणम् । पर्वतस्य । अस्ति । अर्क्षम् ।

विश्वेभिः । द्वैः । द्वाभ्याम् । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ १ ॥

हे आज्ञन एहि आगच्छ । कुतो हेतोरिति तत्राह । जीवम् इति ।

१ K 'सम्' with Sāyana. None of our authorities have 'स्यास्यर्क्षम्' or 'स्यास्यसुम्'.
We with ABBR BDDK RSP P J V. २ K अर्क्षम्.

1 B'Kd मयेतीति.

जीवति प्राणं धारयतीति जीवः आत्मा । तं त्रायमाणम् पालयत् । जीवात्मनः पालनाच्चेतोरित्यर्थः । ॥ त्रैङ् पालने इत्यस्मात् हेतौ लटः शानच् ॥ । तथा पर्वतस्य त्रिकुन्नाम्नो गिरेः अक्षम् असि चक्षुर्भवति ॥ विश्वेभिः सर्वैर्देवैरिन्द्रादिभिरस्मभ्यं जीवनाय रोगादिरहित्येन चिरकालजीवनार्थं दत्तं सत् परिधिरसि । परितो धीयत इति परिधिः प्राकारः । मृत्योरनागमनाय प्राकारो भवसीत्यर्थः । ॥ परिधिः । परिपूर्वाद् धाजः “उयसर्गे धोः किः” इति किप्रत्ययः ॥ । कम् इति पदपूरणः ॥

द्वितीया ॥

परिपाणं पुरुषाणां परिपाणं गवामसि ।

अश्वानामर्वातां परिपाणाय तस्थिषे ॥ २ ॥

परिऽपानम् । पुरुषाणाम् । परिऽपानम् । गवाम् । असि ।

अश्वानाम् । अर्वाताम् । परिऽपानाय । तस्थिषे ॥ २ ॥

हे त्रिकुदाञ्जन त्वं पुरुषाणाम् मनुष्याणां परिपाणम् परिरक्षणसाधनम् असि । ॥ पातेः करणे ल्युट् । “वा भावकरणयोः” इति विकल्पेन णत्वम् ॥ । गवां च त्वं परिपाणम् परिरक्षणम् असि । ॥ गवाम् इति । “सावेकाचः” इति मात्रस्य [विभक्त्युदात्तत्वस्य] “न गोश्चन्साववर्णः” इति प्रतिषेधः ॥ । अश्वानाम् अर्वाताम् वडवानां च परिपाणाय परिरक्षणाय तस्थिषे तिष्ठसि । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमाने लिट् । क्रादिनियमाद् इट् । अर्वाताम् इति । “अर्वणस्त्रसावनजः” इति नकारान्तस्य तकारान्तात्ता ॥

तृतीया ॥

उतासि परिपाणं यातुजम्भनमाञ्जन ।

उतामृतस्य त्वं वेत्त्यापो असि जीवभोजनमपो हरितभेषजम् ॥ ३ ॥

उत । असि । परिऽपानम् । यातुजम्भनम् । आऽअञ्जनम् ।

उ॒त । अ॒मृत॑स्य । त्व॒म् । वे॒त्थ॒ । अथो॒ इति॑ । अ॒सि॒ । जी॒व॒ऽभो॒ज॒न॒म् ।
अथो॒ इति॑ । ह॒रि॒त॒ऽभे॒प॒ज॒म् ॥ ३ ॥

आ समन्तात् अनक्ति चक्षुषी अनेनेति आज्ञनम् । ॥ अञ्चू
व्यक्तिम्लक्षण[कान्ति]गतिषु । अस्माद् आङ्पूर्वात् करणे ल्युट् ॥ हे
आज्ञन त्वं यातुजम्भनम् । यातवो यातनाः रक्षःपिशाचादिजनिताः
पीडाः । तेषां नाशनं परिपार्णम् परिरक्षणम् असि । उतशब्दः समु-
च्चये ॥ ईदृक् सामर्थ्यम् आज्ञनस्य कुत इत्यत आह । उत अपि च
त्वम् अमृतस्य अमृतत्वसाधनस्य द्युलोकस्यस्य पीयूषस्य सारं वेत्थ वेत्ति
जानासि । ॥ “विदो लटो वा” इति षल् आदेशः ॥ अ-
थो अपि च जीवभोजनम् जीवानां जीवतां प्राणिनाम् अनिष्टनिवर्तने-
न पालकम् असि । यद्वा भोगसाधनम् असि ॥ अथो अपि च हरि-
तभेषजम् । हरितस्य पाण्ड्यादिरोगजनितस्य श्यामलत्वस्य निवर्तकम् असि ॥

चतुर्थी ॥

यस्या॒ज्ञ॒न॒ म॒स॒र्प॒स्य॒ङ्ग॒म॒ङ्गं॒ प॒रु॒ष्य॒रुः ।

ततो॒ यद्मं॒ वि वा॒ध॒स॒ उ॒ग्रो म॑ध्य॒म॒शीरि॑व ॥ ४ ॥

यस्य॑ । आ॒ऽअ॒ज्ञ॒न॒ । म॒ऽस॒र्प॒सि॒ । अ॒ङ्ग॒म॒ऽअ॒ङ्ग॒म् । प॒रुः॑ऽप॒रुः॑ ।

ततः॑ । यद्मं॑ । वि । वा॒ध॒स॒ । उ॒ग्रः॑ । म॒ध्य॒म॒शीः॑ऽई॒व ॥ ४ ॥

हे आज्ञन यस्य पुरुषशरीरस्य अङ्गमङ्गं सर्वाणि हस्तपादादीन्यङ्गानि
परुष्यरुः सर्वाणि परुषि पर्वाणि अङ्गसंधीश्च मसर्पसि प्रविश्य अन्तःसि-
रामुल्लैर्वाग्मोपि । ॥ “नित्यवीप्तयोः” इति अङ्गशब्दपरुःशब्दयोर्द्विवच-
नम् ॥ ततः तस्मात् पुरुषशरीराद् यद्मम् रोगं वि वाधते* । पु-
रुषव्यत्ययः । विवाधते । तत्र दृष्टान्तः । उग्रः उद्गूर्णबलः मध्यमशीरिव ।
मध्यमे अन्तरिक्षस्थाने शेते संचरतीति मध्यमशीः वायुः । स यथा मेघजा-
लादिकं क्षणमात्रेण अपसारयति तद्वद् इत्यर्थः । यद्वा मध्यमशीः । “अ-

१ BB प्रसर्प्य, which, however, may be intended for मसर्प्य.

1 So S' Kd 2 S Kd पातम्.

रिर्मित्रम् अरिर्मित्रम्” इति नीतिशास्त्रोक्त राजमण्डलमध्यवर्ती राजा । स यथा उद्गूर्णवलः सन् पर्यन्तवर्तिनो रिपून् निगृह्णाति तद्वद् इत्यर्थः । ॥ मध्यमशीः । मध्ये भवं मध्यमम् । “मध्यान्मः” इति मप्रत्ययः । तत्र शेत इति मध्यमशीः । “किप् च” इति शीङः किप् ॥

षञ्चमी ॥

नैनं प्राप्नोति शपथो न कृत्या नाभिः शोचनम् ।

नैनं विष्कन्धमश्रुते यस्त्वा विभर्त्याञ्जन ॥ ५ ॥

न । एनम् । म । आप्नोति । शपथः । न । कृत्या । न । अभिः शोचनम् ।

न । एनम् । विऽस्कन्धम् । अश्रुते । यः । त्वा । विभर्ति । आऽअञ्जन ॥ ५ ॥

हे आज्ञन [आज्ञन]द्रव्य त्वा त्वां यो जनो विभर्ति धारयति । ॥ दु-भृज् धारणपोषणयोः । “भीहीभृहुमदं” इत्यादिना पितः प्रत्ययात् पू-र्वस्य उदात्तत्वम् ॥ एनम् तव धारकं पुरुषं शपथः परकृतः शापः न प्राप्नोति । तथा पराभिचारजनिता कृत्या च न प्राप्नोति । ॥ “कृ-जः श च” इति चकारात् संज्ञायां करोतेः क्यप् । “ह्रस्वस्य पिति” इति तुक् ॥ अभिशोचनम् अभिशोकः कृत्याजनितो न प्राप्नोति । विष्कन्धम् गतिप्रतिबन्धकं विप्रजातमपि एनं नाश्रुते न व्याप्नोति ॥

षष्ठी ॥

असन्मन्त्राद् दुष्वम्याद् दुष्कृताच्छमलादुत ।

दुर्हार्दश्चक्षुषो घोरात् तस्मान्नः पाह्याञ्जन ॥ ६ ॥

असत् ॥ मन्त्रात् । दुः ॥ स्वम्यात् । दुः ॥ कृतात् । शमलात् । उत ।

दुः ॥ हार्दः । चक्षुषः । घोरात् । तस्मात् । नः । पाहि । आऽअञ्जन ॥ ६ ॥

[असन्मन्त्रात् ।] असन्तः अशोभना अभिचारार्थं मन्त्रा असन्मन्त्राः । तत्र भवाद् दुःखात् दुष्वम्यात् दुःस्वमजनिताद् दुःखात् दुष्कृतात् जन्मान्तरकृतात् पापात् [उत] शमलात् अन्यस्मादपि क्रियमाणात्

पापात् दुर्हार्दः दौर्मनस्याद् घोरात् जूरात् परकीयाच्चक्षुषश्च तस्मात् अनुक्रान्तात् सर्वस्मात् हे आज्ञन नः अस्मान् पाहि रक्ष ॥

सप्तमी ॥

इदं विद्वानाञ्जन सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ।

सनेयमश्वं गामहमात्मानं तव पूरुषं ॥ ७ ॥

इदम् । विद्वान् । आऽअञ्जन । सत्यम् । वक्ष्यामि । न । अनृतम् ।

सनेयम् । अश्वम् । गाम् । अहम् । आत्मानम् । तव । पूरुषं ॥ ७ ॥

हे आज्ञन विद्वान् तव माहात्म्यं जानन् इदं सत्यम् यथार्थमेव वक्ष्यामि न तु अनृतम् असत्यम् । अतस्तव पूरुषः दासभूतोहम् अश्वं गाम् आत्मानम् जीवं सनेयम् संभजेयम् ॥

अष्टमी ॥

त्रयो दासा आज्ञनस्य तृक्ता वलास आदहिः ।

वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिकुक्ताम ते पिता ॥ ८ ॥

त्रयः । दासाः । आऽअञ्जनस्य । तृक्ता । वलासः । आत् । अहिः ।

वर्षिष्ठः । पर्वतानाम् । त्रिकुक्ता । नाम् । ते । पिता ॥ ८ ॥

आञ्जनस्य आज्ञनसाधनस्य द्रव्यस्य त्रयो रोगा दासाः दासवद् वशवर्तिनः । तान् अनुक्रामति । तृक्ता । ततः कृच्छ्रजीवने इति धातुः । तस्माद् औणादिको मन्त्रिणः । कृच्छ्रजीवनहेतुर्ज्वरस्तक्त्रशब्दवाच्यः । वलासः शरीरं वलम् अस्यति क्षिपतीति वलासः संनिपातादिः । आत् अनन्तरम् अहिः सर्पः । तज्जन्यविपविकार इत्यर्थः । एते प्राणापहारिणो रोगाः आज्ञनप्रभावेन निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ अपि च पर्वतानां मध्ये वर्षिष्ठः वृद्धतमः त्रिकुक्ता [नाम] त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि यस्य

१ Such is the accent read by all our MSS. and Vaidikas. २ ABBB BDKK RRV पूरुष, without change of accent. Sâyana has पूरुष. His text is not accented. ३ P P J K पूरुष.

४ B K १ जीवने इति.

स तथोक्तः । ॥ “त्रिकुत् पर्वते” इति अन्यलोपः समासान्तो निपात्यते ॥ एतत्संज्ञः पर्वतः हे आज्ञन ते तव पिता जनकः । ॥ व-
र्षिष्ठ इति । वृद्धशब्दात् इष्टनि “प्रियस्थिरं” इत्यादिना वर्षादेशः ॥

नवमी ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदं जातं हिमवतस्परि ।

यातून् सर्वान् जम्भयत्सर्वान् यातुधान्यः ॥ ९ ॥

यत् । आऽअञ्जनम् । त्रैककुदम् । जातम् । हिमऽवतः । परि ।

यातून् । च । सर्वान् । जम्भयत् । सर्वान् । च । यातुऽधान्यः ॥ ९ ॥

हिमवतस्परि हिमवत्पर्वतात् परि उपरिभागे । ॥ “पद्मस्याः प-
रावध्यर्थे” इति विसर्जनीयस्य सत्तम् ॥ त्रैककुदम् । तत्रस्थः त्रि-
ककुत्ताम पर्वतः तत्संबन्धि यद् आज्ञनं जातम् उत्पन्नं तद् यातून् या-
तुधानांश्च सर्वान् अशेषान् सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः । ॥ “वा
छन्दसि” इति शसि पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥ यातुधानस्त्रियश्च जम्भयत्
नाशयद् वर्तते । अतः अस्मद्भोगादीन् नाशयतु इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

यदि वासि त्रैककुदं यदि यामुनमुच्यसे ।

उभे ते भद्रे नाम्नी ताम्बा नः पाह्याञ्जन ॥ १० ॥

यदि । वा । असि । त्रैककुदम् । यदि । यामुनम् । उच्यसे ।

उभे इति । ते । भद्रे इति । नाम्नी इति । ताम्बा । नः । पाहि ।

आऽअञ्जन ॥ १० ॥

हे आज्ञन त्वं यदि वा त्रैककुदम् असि त्रिकुत्पर्वतसंबन्धि भवसि
यदि वा यामुनम् यमुनायाः संबन्धि उच्यसे जनैः कथ्यसे ते उभे त्रैक-

१ BDKS सर्वो ज०. We with ARV. २ BKB R अन्तः. We with ADKS
PPJV.

1 S'Kd पर्वतपरि. 2 S'Kd अस्मा. 3 S'Kd त्रैककु.

कुदं यामुनम् इति नास्ती नामनी संज्ञे भद्रे कल्याण्यौ । ताभ्यां नामभ्याम् हे आज्ञन नः अस्मान् पाहि रक्ष ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वाताज्जातः” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामस्य माणवकस्य शङ्खमणिं संपात्य अभिमन्य वधीयात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “उपनयनम्” [कौ० ७, ६] प्रक्रम्य “वाताज्जात इति कृशनम्” इति [कौ० ७, ९] ॥

“वारुणीं जलभये” [न० क० १७] इति विहितायां वारुण्याख्यायां महाशान्तौ शङ्खमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “वाताज्जात इति शङ्खं वारुण्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वाताज्जातो अन्तरिक्षाद् विद्युतो ज्योतिष्यसि ।

स नो हिरण्यजाः शङ्खः कृशनः पातंहसः ॥ १ ॥

वातात् । जातः । अन्तरिक्षात् । विद्युतः । ज्योतिषः । परि ।

सः । नः । हिरण्यजाः । शङ्खः । कृशनः । पातु । अंहसः ॥ १ ॥

वातात् वायोः जातः उत्पन्नः शङ्खः तथा अन्तरिक्षात् तदधिष्ठिताद् अन्तरिक्षलोकाद् विद्युतः तडितः । यद्वा विद्योतमानात् । ज्योतिषः ज्योतिर्मण्डलाच्च परि अधि उपरिभागे जातः । ॥ “पञ्चम्याः परावध्यै” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ स तादृशो वातादिकारणकः हिरण्यजाः हिरण्यात् सुवर्णाद् उत्पन्नः कृशनः कर्शयिता शत्रूणां तनूकर्ता एवं महानुभावः शङ्खः अंहसः पापात् नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥

द्वितीया ॥

यो अग्रतो रोचनानां समुद्रादधि जज्ञिषे ।

शङ्खेन हुत्वा रक्षांसि अत्तिषो वि पंहामहे ॥ २ ॥

यः । अग्रतः । रोचनानाम् । समुद्रात् । अधि । जज्ञिषे ।

शङ्खेन । हुत्वा । रक्षांसि । अत्तिषः । वि । पंहामहे ॥ २ ॥

हे शङ्ख भस्त्रं रोचनानाम् रोचमानानां भास्वराणां नक्षत्रादीनाम्
अग्रतः अग्रे प्रमुखे वर्तमानः श्रेष्ठः समुद्रादधि समुद्रस्योपरि जज्ञिषे
जायसे । ॥ रुच दीप्तौ इत्यस्माद् “अनुदात्तेश्च हलादेः” इति
युच् ॥ तेन ज्योतिर्मयेन शङ्खेन त्वया रक्षांसि हत्वा अक्षिणः अ-
दनशीलान् पिशाचादीन् वि सहामहे विशेषेण अभिभवामः । ॥ अ-
क्षिण इति । अदेस्त्रिणिश्च [उ० ४. ६८] इति औणादिकस्त्रिणिप्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

शङ्खेनामीवाममतिं शङ्खेनोत सदान्वाः ।

शङ्खो नो विश्वभेषजः कृशः पातंहसः ॥ ३ ॥

शङ्खेन । अमीवाम् । अमतिम् । शङ्खेन । उत । सदान्वाः ।

शङ्खः । नः । विश्वभेषजः । कृशः । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

अमीवाम् रोगम् अमतिम् सर्वानर्थमूलम् अज्ञानं च शङ्खेन मणि-
रूपापन्नेन । विषहामहे इत्यनुपङ्गः । उत अपि च शङ्खेन सदान्वाः
सदा नोनूयमानाः अलक्ष्मीः अभिभवामः । एवं विश्वभेषजः सर्वस्योप-
द्रवजातस्य निराकर्ता कृशः । हिरण्यनामैतत् । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
हिरण्याज्जातः शङ्खः नः अस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

दिवि जातः समुद्रजः सिन्धुतस्पर्शभृतः ।

स नो हिरण्यजाः शङ्ख आयुष्मतरणो मणिः ॥ ४ ॥

दिवि । जातः । समुद्रजः । सिन्धुतः । परि । आभृतः ।

सः । नः । हिरण्यजाः । शङ्खः । आयुःप्रतरणः । मणिः ॥ ४ ॥

दिवि द्युलोके अन्तरिक्षे प्रथमं जातः उत्पन्नः ततः समुद्रजः समुद्रे
जातः । ॥ “सप्तम्यां जनेर्ङः” इति डप्रत्ययः ॥ सिन्धुतः सि-
न्धोः समुद्रात् नदीमुखाद् वा पर्याभृतः परित आहतः स तादृशः हि-

रण्यजाः हिरण्याजातः शङ्खः शङ्खविकारो मणिः नः अस्माकम् आयुः-
प्रतरणः आयुषः प्रवर्धयिता भवतु ॥

षष्ठमी ॥

समुद्राज्जातो मणिर्वृत्राज्जातो दिवाकरः ।

सो अस्मान्तसर्वतः पातु हेत्या देवासुरेभ्यः ॥ ५ ॥

समुद्रात् । जातः । मणिः । वृत्रात् । जातः । दिवाऽकरः ।

सः । अस्मान् । सर्वतः । पातु । हेत्याः । देवऽअसुरेभ्यः ॥ ५ ॥

समुद्रात् अम्बुधेः । यद्वा समुद्रं इति अन्तरिक्षनाम् । अन्तरिक्षात् जा-
तो मणिः मण्युपादानभूतः शङ्खः वृत्रात् लोकत्रयावरकाद् वृत्रासुरशरीरात् ।
यद्वा आवरकस्वभावाद् मेघात् । जातः विनिर्मुक्तो दिवाकरः सूर्यः ।
लुप्तोपमम् एतत् । तद्वत् प्रभातिशययुक्तोऽयं शङ्ख इत्यर्थः । [स] शङ्खविकारो
मणिः हेत्यां हननेन हेतुना देवासुरेभ्यः । उपलक्षणम् एतत् । देवासुरप्रभृ-
तिभ्यो भयहेतुभ्यः सर्वतः सर्वस्माद् उपद्रवजाताद् अस्मान् पातु रक्षतु ॥

षष्ठी ॥

हिरण्यानामेकोसि सोमात् त्वमधि जज्ञिषे ।

रथे त्वमसि दर्शत इषुधौ रोचनस्त्वं प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥ ६ ॥

हिरण्यानाम् । एकः । अस्ति । सोमात् । त्वम् । अधि । जज्ञिषे ।

रथे । त्वम् । अस्ति । दर्शतः । इषुधौ । रोचनः । त्वम् । प्र । नः । आ-
यूँषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

हे शङ्ख त्वं हिरण्यानाम् सुवर्णरजतादिभासुरद्रव्याणां मध्ये एकोसि
मुख्यो भवसि । यतः त्वं सोमात् अमृतमयात् सोममण्डलाद् अधि ज-
ज्ञिषे जातोसि । अधिः पञ्चम्यर्षानुवादी ॥ तथा संग्रामेषु त्वं रथे द-
र्शतोसि दर्शनीयो भवसि । दृष्टशरीणादिकः अतच् प्रत्ययः ॥ त-

१ A B K R ३ तारिषत् We with D K P P J V. २ P P J K सोमात् । We with Sāyam

१ So B Kd. २ If Sāyana had known दृष्टा to be a reading he would doubtless
have preferred it to the instrumental दृष्टा.

था इषुधौ शराधारभूते निषङ्गे भ्रियमाणस्त्वं रोचनः रोचमानः दीप्य-
मानो दृश्यसे ॥ एवमहानुभावः शङ्खः तद्विकारो मणिः नः अस्माकम्
आयुषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु । ॥ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । तस्मात् ले-
टि अडागमः । “सिन्वहुलम्” इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वेन इटि
कृते “स च णिद् वक्तव्यः” इति वचनाद् वृद्धिः ॥

सप्तमी ॥

देवानामस्य कृशनं बभूव तदात्मन्वच्चरत्युत्पन्नः ।

तत् ते बभ्राम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय शतशारदाय कौशनेस्त्रा-
मि रक्षतु ॥ ७ ॥

देवानाम् । अस्थि । कृशनम् । बभूव । तत् । आत्मन्वच् । चरति । अप-
सु । अन्तः ।

तत् । ते । बभ्रामि । आयुषे । वर्चसे । बलाय । दीर्घायुत्वाय । शतशार-
दाय । कौशनेः । त्वा । अमि । रक्षतु ॥ ७ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां संबन्धि यद् रक्षाकरम् अस्ति तत् कृशनम् श-
ङ्खस्य कारणभूतं सुवर्णं बभूव । तत् कृशनम् आत्मन्वत् शङ्खरूपशरी-
रयुक्तं सत् अप्सु उदकेषु अन्तः चरति प्राण्यात्मना वर्तते । हे उपनीत
तत् तथाविधं शङ्खरूपेण अवस्थितं कृशनं ते तव बभ्रामि । किमर्थम् ।
[आयुषे] आयुरादिफलसिद्ध्यर्थम् । आयुः चिरकालजीवनम् । वर्चः श-
रीरकान्तिः । बलं प्रसिद्धम् ॥ आयुषे इत्युक्तमेव अर्थं विवृणोति दी-
र्घायुत्वायेति । दीर्घम् आयुरस्य दीर्घायुः । तस्य भावस्तत्त्वम् । ॥ छ-
न्दसीजः [उ० १, २] इति एतेरुण् प्रत्ययः ॥ आयुषो दैर्घ्यमपि
स्पष्टयति शतशारदायेति । शरदा ऋतुना सह वर्तन्त इति शारदाः सं-
वत्सराः । शतं शारदाः परिमाणम् अस्य तत् शतशारदम् । तावत्का-

१ BDRS १ for १. We with AKKV. २ ABBr BDRS P P J V कृशने.
We with Sāyana whom KV follow. ३ P P J कृशने. We with JH.

1 S' Kd मपूर्वास्तरं.

लव्यापिजीवनायेत्यर्थः । स कार्शनः कृशनसंवन्धी मणिः हे माणवक
त्वा त्वाम् अभि रक्षतु सर्वतः पालयतु ॥

इत्यथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थे काण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

“अनङ्गान् दाधार” इति आद्येन सूक्तेन अनङ्गुत्सवे निरुप्तहविरभिम-
र्शनम् संपातम् दातृवाचनं च कुर्यात् । तद् आह कौशिकः । “अनङ्गान्
[४. ११] इत्यनङ्गाहम् सूर्यस्य रश्मीन् [४. ३८. ५-७] इति कर्कीम्”
[कौ० ८. ७] इति ॥ अभिमर्शनादीनां सूत्रं तु “आशानाम्” [१. ३१]
इति सूक्त एव उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अनङ्गान् दाधार पृथिवीमुत द्यामनङ्गान् दाधारोर्वींन्तरिक्षम् ।

अनङ्गान् दाधार मृदिशः षडुर्वीरनङ्गान् विश्वं भुवनमा विवेश ॥ १ ॥

अनङ्गान् । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् । अनङ्गान् । दाधार । उरु ।
अन्तरिक्षम् ।

अनङ्गान् । दाधार । मृदिशः । षट् । उर्वीः । अनङ्गान् । विश्वम् । भुव-
नम् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अनः शकटं वहतीति अनङ्गान् शकटवहनसमर्थो वृषभः । सौर्यं क-
र्षणभारवहनादिना पृथिवीम् भूमिं दाधार धारयति पोषयति । ॐ धृञ्
धारणे इत्यस्मात् छान्दसो वर्तमाने लिट् । तुजादिवाद् अभ्यासदीर्घ-
त्वम् ॐ । यद्वा अनङ्गुच्छ्वेन वृषरूपो धर्मोभिधीयते । धर्मो वृष-
भाकृतिर्भूत्वा पृथिव्यादिधारणं करोतीति योज्यम् । श्रूयते हि । “धर्मो
विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा” इति [तै० आ० १०. ६३] ॥ उत द्याम् द्यु-
लोकं स्वर्गलोकमपि स एव दाधार । कर्षणादिनिष्पन्नेन चरुपुरोडाशा-
दिहविषा द्युलोकं पोषयतीत्यर्थः ॥ तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षलोक-
मपि स धारयति । [अनङ्गान्] मृदिशः प्राच्याद्या महादिशश्च [दाधार]

१ B D S ३ for १ We with K K R V

१ S Kd नर्विम् We with Hausila. २ S Kd अभिमर्शना अभिमर्शनादीनां J S Kd
प्रमथपः.

धारयति ॥ षडुर्वीः उर्वीशब्दवाच्याः “द्यौश्च पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आपश्चौषधश्च” [आश्व० १. २] इति षट्संख्याकाः सन्ति । ता अपि असौ धारयति । पृथिव्या द्यौश्च पृथगुपादानाद् इतरचतुष्टयापेक्षम् उर्वी-ग्रहणम् ॥ इत्थं ब्रह्मणा सृष्टः अनङ्गान् विश्वम् सर्वं [भुवनम्] पृथिव्यादिभ्यः अन्यमपि लोकम् आ विवेश रक्षणार्थं प्रविश्य वर्तते ॥

द्वितीया ॥

अनङ्गानिन्द्रः स पशुभ्यो वि चष्टे त्रयांङ्को वि सिमीते अध्वनः ।

भूतं भविष्यद् भुवना दुर्हानः सर्वा देवानां चरति व्रतानि ॥ २ ॥

अनङ्गान् । इन्द्रः । सः । पशुभ्यः । वि । चष्टे । त्रयान् । शक्रः । वि ।

सिमीते । अध्वनः ।

भूतम् । भविष्यत् । भुवना । दुर्हानः । सर्वा । देवानां । चरति । व्रतानि ॥ २ ॥

सः प्रागुक्तः अनङ्गान् पशुभ्यः पशवो गोमहिषाद्याः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । तेषाम् अर्थे इन्द्रः सन् वि चष्टे प्रकाशते । रिरंसावशाद् इन्द्रवत् पशूनां दृष्टौ भासत इत्यर्थः । यद्वा । अयम् अनङ्गान् इन्द्र एव । इन्द्रो यथा वृष्टिजलसेकेन चराचरात्मकं सर्वं जगद् उत्पादयति एवम् अनङ्गानपि रेतःसेकेन पशून् उत्पादयन् तज्जन्यपयोदध्यादिद्रव्येण कृत्स्नं जगद् उत्पादयतीति एककार्यकरत्वाद् अनयोरभेदः ॥ स च अन्येभ्यः पशुभ्यः सकाशात् वि चष्टे धीर्यवत्त्वेन प्रकाशते । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥ । स च शक्रः सर्वकर्मसु शक्तः इन्द्रात्मको वा स्तिर्यान् । स्तिर्या आपो भवन्ति स्थायनात् [नि० ६. १७] इति यास्कवचनात् स्थायतेरेतद् रूपम् । अत्र तु अयम् अर्थः । स्तिर्यान् संस्थानप्रभवान् अध्वनः अध्ववद् अविच्छिन्नान् पशुसंतानान् वि सिमीते विशेषेण निर्मिमीते । ॥ माङ् माने शब्दे च ।

१ K wrongly स्तुयान्, a mal adoption of Sityana's reading. We with ABBi B D K E B P P J V

१ S' Kd दीद्य

शपः शुः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ एवम्
इन्द्रात्मकोनङ्गान् भूतम् भूतकालावच्छिन्नं वस्तु भविष्यत् आगामिकाला-
वच्छिन्नं वस्तु भुवना भुवनानि वर्तमानकालावच्छिन्नसङ्गावानि च वस्तू-
नि दुहानः उत्पादयन् देवानाम् इन्द्राद् अन्येषामपि व्रतानि कर्माणि
सर्वा सर्वाणि चरति अनुतिष्ठति । ॥ भुवना सर्वा इत्युभयत्र “शे-
श्छन्दसि बहुलम्” इति शैलौषः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो जातो मनुष्येष्वन्तर्धर्मस्तन्मश्चरति शोशुचानः ।

सुप्रजाः सन्त उदारे न सर्पद् यो नाश्रीयादनुहुहो विजानन् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । जातः । मनुष्येषु । अन्तः । धर्मः । तप्तः । चरति । शोशुचानः ।

सुप्रजाः । सन् । सः । उदारे । न । सर्पत् । यः । न । अश्रीयात् ।

अनुहुहः । विजानन् ॥ ३ ॥

मनुष्येषु मनोरपत्येषु मनुष्यजातीयेषु अन्तः मध्ये तावत् अनङ्गान् प्रा-
गुक्करीत्या इन्द्रो जातः ॥ तथा सोऽनङ्गान् धर्मः दीप्तः सूर्यः सन् त-
प्तः । १ कर्तरि क्तः ॥ कृत्स्नं जगत् तपन् संतापयुक्तं कुर्वन्
शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानः चरति वियति संचरति । यद्वा धर्मः प्रव-
र्ग्यः तप्तः वैकट्यतखादिरादिभिरिधैः संतप्तः शोशुचानः अत्यर्थं शोचन्
चरति वर्तते । तादृग्धर्मरूपः अनङ्गान् जात इत्यर्थः । सोऽपि हि कर्पणा-
दिव्यापारजनितश्रमेण तप्तः संतप्तगात्रः अतिशयितशोकयुक्तश्च सन् चर-
ति । अतस्तप्तत्वादिधर्मसामान्याद् अनुहुहो धर्मतादात्म्यम् ॥ इत्थं नः
अस्माकं संवन्धिनः अनुहुहः दीप्यमानस्य माहात्म्यं विजानन् विशेषेण
अवगच्छन् यः प्रतिग्रहीता अश्रीयात् मुञ्चीत स सुप्रजाः शोभनप्रजोपे-
तः सन् ऊरे दूरे देहावसानकाले उत अस्माच्छरीरात् उक्लान्तः न
सं सर्पत् न संसरति पुनः संसारधर्मान् न प्राप्नोति । किन्तु सूर्यादि-
लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अत एव सोमयागविशेषस्य अनुहुहां लोकः प्रा-

1 S. K. d. वैकट्येन. 2 S. Jyana's text is: 'प्रजाः सं स उदारे न सर्पद् योनोर्ध्व'.

प्यत्वेन आम्नायते । “अग्निष्टोमेन अनडुहो लोकम् आप्नोति ज्योतिष्म-
तो लोकान् जयति” इति ॥ ॐ सुमजा इति । “नित्यम् असिच्
मजामेधयोः” इति असिच् समासान्तः । सर्षत् इति । स्र गतौ इत्य-
स्मात् लेटि अडागमः । “सिन्वहुलम्” इति सिप् ॥

चतुर्थी ॥

अनङ्गान् दुहे सुकृतस्य लोक ऐनं प्याययति पर्वमानः पुरस्तात् ।

पर्जन्यो धारां मरुत ऊर्धो अस्य यज्ञः पयो दक्षिणा दोहो अस्य ॥ ४ ॥

अनङ्गान् । दुहे । सुकृतस्य । लोके । आ । एनम् । प्याययति । पर्व-
मानः । पुरस्तात् ।

पर्जन्यः । धाराः । मरुतः । ऊर्धः । अस्य । यज्ञः । पयः । दक्षिणा । दो-
हः । अस्य ॥ ४ ॥

सुकृतस्य यागादिजनितपुण्यस्य फलभूते लोके इन्द्रादिदेवतात्मकः अ-
यम् अनङ्गान् दुहे अपेक्षितम् अक्षयं फलं दुग्धे । ॐ “लोपस्त
आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥ तत्प्रकारमेव विभज्य दर्शयति । पु-
रस्तात् पूर्वं पर्वमानः पवित्रेण शोध्यमानः अमृतमयः सोमः एनम् अ-
नङ्गाहम् आ प्याययति आप्यायितं रसभरितं करोति ॥ ततश्च पर्जन्यः
वृष्टिमेरको देवो धारा भवति ॥ मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्या देवगणाः
अस्य अनडुहः ऊर्धो भवति ॥ योऽयं कृतः सवयज्ञः स एव पयः दोहं
भवति ॥ येयं तस्मिन् यज्ञे दत्ता दक्षिणा सा अस्य अनडुहो [दोहः]
दोहक्रिया संपद्यते ॥ इत्थम् इन्द्रादिदेवतात्मकस्य अनडुहो दोहोपि दे-
वतात्मकः संपन्न इति अक्षयफलत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

यस्य नेशे यज्ञपतिर्न यज्ञो नास्य दातेशे न प्रतिग्रहीता ।

यो विश्वजिद् विश्वभृद् विश्वकर्मा धर्मो नो ब्रूत यत्तमश्चतुर्प्यात् ॥ ५ ॥

यस्य । न । ईशे । यज्ञऽपतिः । न । यज्ञः । न । अस्य । दाता । ईशे । न ।
प्रतिऽग्रहीता ।

यः । विश्वऽजित् । विश्वऽभृत् । विश्वऽकर्मा । धर्मम् । नः । ब्रूत् । यतमः ।
चतुऽपात् ॥ ५ ॥

यस्य देवतात्मकस्य अनडुहः । ॥ “अधीगर्घदयेशाम्” इति कर्म-
णि पष्ठी ॥ यम् इत्यर्थः । यज्ञपतिः यजमानः नेशे नेष्टे । ॥ “लो-
पस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः । यज्ञपतिः । “पत्यावैश्वर्ये” इति पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यज्ञः यागक्रिया च नेशे नेष्टे । दाता प्र-
तिग्रहीता च अस्य अनडुहो नेशे नेष्टे । सर्वत्र ईशितृत्वमेव अनडुहः
न ईशितव्यत्वम् इत्युक्तम् अर्थं समर्थयते । य इन्द्रादिदेवतारूपः अन-
ड्वान् विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेता विश्वभृत् विश्वस्य सर्वस्य वाय्वात्म-
ना भर्ता यज्ञा अन्नप्रदानेन पोषयिता । विश्वकर्मा । “प्रजापतिः प-
रमेष्ठी” [७] इत्यान्नास्यते तदभिप्रायेणेदम् । विश्वं सर्वं जगत् कर्म
कर्तव्यं यस्य स विश्वकर्मा । तथा यतमः यज्जातीयः चतुष्पात् पादच-
तुष्टयोपेतः सन् नः अस्मभ्यं धर्मम् दीप्यमानम् आदित्यं ब्रूत ब्रूते कथ-
यति । ॥ लटि टेरैवाभावश्छान्दसः ॥ तत्स्वरूपम् उपदिशती-
त्यर्थः । नास्य दातेति संबन्धः । ॥ यतम इति । “वा बहूनां जा-
तिपरिग्रहे” इति यच्छब्दात् उतमच् ॥

पष्ठी ॥

येन देवाः स्मृरारुरुहुर्हिवा शरीरम् मृतस्य नाभिम् ।

तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं धर्मस्य ब्रूतेन तपसा यशस्वः ॥ ६ ॥

येन । देवाः । स्मृः । आरुरुहुः । हिवा । शरीरम् । अमृतस्य । नाभिम् ।

तेन । गेष्म । सुकृतस्य । लोकम् । धर्मस्य । ब्रूतेन । तपसा । यशस्वः ॥ ६ ॥

येन देवतात्मना अनडुहा देवाः [स्वः] स्वर्गं लोकम् [आरुरुहुः] आ-
रुदयन्तः । तप्तकार उच्यते । पार्थिवम् एतच्छरीरं हिवा त्यक्त्वा । ॥ ओ-

हाक् त्यागे इत्यस्मात् क्ताप्रत्यये “जहातेश्च क्ति” इति हित्वम् ॥ अ-
मृतस्य अमरणस्य नाभिम् बन्धकम् । मोक्षद्वारभूतम् इत्यर्थः । तेन अ-
ननुहा सुकृतस्य पुण्यस्य फलभूतं लोकं जेप्सु जयेम । ॥ जयतेर्लि-
ङि “बहुलं ह्यन्दसि” इति शपो लुक् । “सिन्वबहुलम्” इति सि-
प् ॥ कथंभूताः सन्तः । धर्मस्य दीप्यमानस्य सूर्यस्य संवन्धिना
व्रतेन कर्मणा तपसा दीक्षादिनियमजनितेन अनशनादिना च यशस्ववः ।
“न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद् यशः” [तै० आ० १०. १. २] इ-
ति यशःशब्दस्य अद्वितीयब्रह्मपरत्वेन श्रुतत्वाद् अत्रापि यशःशब्देन त-
द् विवक्ष्यते । यशःशब्दोपलक्षितं निरतिशयं मोक्षसुखम् आत्मन इच्छ-
न्तः ॥ ॥ यशःशब्दात् “सुप आत्मनः क्यच्” । “क्याच्छन्दसि”
इति उप्रत्ययः ॥

इन्द्रो रूपेणाग्निर्वहेन प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् ।

विश्वानरे अक्रमत वैश्वानरे अक्रमतानुहुह्यक्रमत ।

सोऽहं हयत सोऽधारयत ॥ ७ ॥

इन्द्रः । रूपेण । अग्निः । वहेन । प्रजापतिः । परमेष्ठी । विराट् ।

विश्वानरे । अक्रमत । वैश्वानरे । अक्रमत । अननुहि । अक्रमत ।

सः । अहं हयते । सः । आधारयते ॥ ७ ॥

मध्यमेतदनुहुहो यत्रैष वह आहितः ।

एतावदस्य प्राचीनं यावान् प्रत्यद् समाहितः ॥ ८ ॥

मध्यम । एतत् । अननुहः । यत्र । एषः । वहः । आहितः ।

एतावत् । अस्य । प्राचीनम् । यावान् । प्रत्यद् । समऽआहितः ॥ ८ ॥

सप्तमी ॥ रूपेण आकृत्या अयम् अनङ्गान् इन्द्रो भवति ॥ वहेन युग-
वहेन प्रदेशेन स्कन्धेन अग्निः अग्न्यात्मको भवति । “अग्निदग्धमिव वा

१ AB °क्रमत् We with BDKKRSPJPV २ P अनुहयत and आधारयत

1 B Kd अय.° for यश °.

अस्य वहं भवति” इति ब्राह्मणम् । वहत्यनेनेति वहः । ॥ “गो-
चरसंचरं” इत्यादिना करणे घप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ प्रजापतिः
प्रजानां पतिः प्रजासृष्टिकर्ता । परमेष्ठी परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी
आदिब्रह्मा । विराट् स्थूलप्रपञ्चस्य कर्ता “तस्माद् विराड् अजायत” [तै०
आ० ३.१२.२] इति श्रुतिप्रसिद्धः । एते त्रयः क्रमेण विश्वानरादिषु व्याप्य
वर्तन्ते । तत्र विश्वानर इति सर्वनरात्मकस्य “विश्वानरस्य वसतिम् अ-
नानतस्य शवसः” [ऋ० ८. ६८. ४] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धस्य देवस्य सं-
ज्ञा । तस्मिन् प्रजापतिः अक्रमत तादात्म्येन प्रविष्टः । वैश्वानर इति
विश्वनरहितः अग्निः । तत्र परमेष्ठी अक्रमत तदात्मना संक्रान्तवान् । उ-
क्तप्रभावे अनहुहि विराड् अक्रमत तद्रूपेण प्राविशत् । अतः अयम् अ-
नङ्गान् विराडात्मक इत्यर्थः ॥ यद्वा इन्द्रो देवः रूपेण स्वकीयेन वि-
श्वानरे देवे अक्रमत । अग्निर्वहेन वहनसामर्थ्येन वैश्वानरे अक्रमत । प-
रमेष्ठी परमे सत्यलोके स्थितः प्रजापतिः विराट् । ॥ “सुपां सुलु-
क्” इति वृत्तीयाया लुक् ॥ विराजा अन्तेन अनहुहि अक्रम-
त ॥ अतः प्रजापत्यात्मकोयम् अनङ्गान् इति स्तुतिः ॥

अष्टमी ॥ सः अनहुच्छरीरे प्रविष्टः प्रजापतिः तस्य अनहुहः एतत्
मध्यम् अङ्गम् अहं हयत दृढम् अकरोत् । तथा स प्रजापतिः अधार-
यत तद् मध्यं भारवहनसमर्थम् अकरोत् ॥ तद् मध्यं विशिनष्टि ।
यत्र यस्मिन् मध्ये पृष्ठभागे एष वहः भारः आहितः स्थापितः । एतद्
मध्यम् इति संबन्धः । भारवहनप्रदेशस्य मध्यत्वम् उपपादयति । ए-
तावद् इति । अस्य अनहुत्संबन्धिनी मध्यदेहस्य प्राचीनम् प्राग्भागः
एतावत् एतत्परिमाणयुक्तम् प्रत्यङ् प्रत्यग्भागो यावान् यत्परिमाणवान् स-
माहितः सम्यङ् निर्वर्तितः । एवं प्राक्प्रत्यग्भागावुभावपि समानौ । त-
योर्मध्यदेशेन भारं वहतीत्यर्थः ॥

नवमी ॥

यो वेदानुद्बुहो दोहान् समानुपदस्वतः ।

1 All our MSS and Vaidikas as well as the *Sarvānukrama* and stanza 7 with
अग्रमत, and not with अग्रयत 2 S'Kd अग्रयत् 3 S'Kd निवर्तित.

प्रजां च लोकं चाप्नोति तथा सप्तर्षयः विदुः ॥ ९ ॥

यः । वेद । अनडुहः । दोहान् । सप्त । अनुपदस्वतः ।

प्रजाम् । च । लोकम् । च । आप्नोति । तथा । सप्तर्षयः । विदुः ॥ ९ ॥

यः पुरुषः अनडुहः वलीवर्दस्य [सप्त] सप्तसंख्याकान् अनुपदस्वतः क्षयरहितान् दोहान् व्रीह्यादिसप्तग्राम्यौषधिरूपान् वेद जानाति । यद्वा अनडुहः प्रजापतिरूपत्वस्य उक्तत्वात् तत्सूट्टौ लोकसमुद्रादयो ये सप्तसंख्याकाः सन्ति तान् सर्वान् सप्तधा विभक्तान् अनडुहो दोहान् [यो] जानाति स विद्वान् प्रजाम् पुत्रपौत्रादिकां यागादिभिः प्राप्यं [लोकम्] स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति । यथैतद् उक्तम् तथा तेनैव प्रकारेण अनडुन्माहान्त्यं सप्तर्षयो विदुः जानन्ति ॥ ते च आश्वलायनेन अनुकृताः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोच गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः ॥

इति [आश्व० प० १२. १] । सप्तर्षिप्रख्यानामेव इयम् अनडुहि प्रजापति-विद्या नान्येषाम् इति विद्यास्तुतिः ॥

दशमी ॥

पद्भिः सेदिमवक्रामन्निरां जङ्घाभिरुत्खिदन् ।

अग्नेषानङ्घ्रान् कीलालं कीनाशश्चाभि गच्छतः ॥ १० ॥

पतङ्भिः । सेदिम् । अवक्रामन् । ईराम् । जङ्घाभिः । उत्खिदन् ।

अग्नेषां । अङ्घ्रान् । कीलालम् । कीनाशः । च । अभि । गच्छतः ॥ १० ॥

अयम् प्रजापत्यात्मकः अनङ्घ्रान् पद्भिः पादैश्चतुर्भिः सेदिम् अवसाद-करीम् अलक्ष्मीम् अवक्रामन् अवाङ्मुखीम् अधितिष्ठन् ईराम् भूमिं जङ्घाभिः उत्खिदन् कर्पणेन उद्भिन्दन् स्वकीयेन अग्नेषां कर्पणादिव्यापारज-

१ K V सप्तर्षे We with A B B D K R S P P J २ P विदुः ३ K कीनाशस्याभि, adopted from Sāyana, and yet with the old accent! We with A B B D K R S P P J V ४ P ईरान् P J K इरान् We with Sāyana ५ K कीनाशस्य for कीनाशः । च । with Sāyana.

1 S Kd अन्योपधि. 2 S' Kd सप्तर्षे

नितदुःखेन अभि गच्छतः स्वाभिमुखं गच्छतः कीनाशस्य कर्षकस्य की-
लालम् अन्नम् । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

द्वादश वा एता रात्रीर्व्रत्या आहुः प्रजापतेः ।

तत्रोप ब्रह्म यो वेद तद् वा अनहुहो व्रतम् ॥ ११ ॥

द्वादश । वै । एताः । रात्रीः । व्रत्याः । आहुः । प्रजापतेः ।

तत्र । उप । ब्रह्म । यः । वेद । तद् । वै । अनहुहः । व्रतम् ॥ ११ ॥

अनहुहि संक्रान्तस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः [द्वादश वा एता] व्रत्याः
प्रतार्हा द्वादशसंख्याका रात्रीः आहुः कथयन्ति । वैशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं
द्योतयति । “द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरो विराट् । विराजम् आप्नोति” इति [तै० सं० ५, ६, ७, १] ।
“तस्माद् दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्वीत” इति च ॥ तत्र तावति
काले अनहुद्रूपम् उपगतं प्रजापत्यात्मकं ब्रह्म यो वेद विद्यात् स एवं
अस्मिन् अनहुत्तवे अधिक्रियत इत्यर्थः । तत् एतत् ज्ञानम् अनहुहः प्र-
जापत्यात्मकस्य व्रतम् अनुष्ठेयं कर्म ॥

द्वादशी ॥

दुहे सायं दुहे प्रातर्दुहे मध्यंदिनं परि ।

दोहा ये अस्य संयन्ति तान् विभानुपदस्वतः ॥ १२ ॥

दुहे । सायम् । दुहे । प्रातः । दुहे । मध्यंदिनम् । परि ।

दोहाः । ये । अस्य । संयन्ति । तान् । विभं । अनुपदस्वतः ॥ १२ ॥

सायम् सायाह्ने उक्तलक्षणम् अनद्वाहं दुहे । देवतारूपेण उपासीनस्त-
त्फलं प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा प्रातःकालेपि दुहे । मध्यन्दिनं परि म-
ध्याह्नेपि दुहे । ४ “लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्तासु प्रतिपर्यन्तवः”
इति लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । तद्योगाद् मध्यंदिनम् इति द्वि-

१ P.J. विभं. We with P.H.

१ S' H'd *विभस्ताद् २ S' H'd एवस्मिन् for एव अस्मिन्.

तीया ॥ [यद्वा] सायमादिकालत्रयेपि उक्तरीत्या अनङ्गान् दुहे ।
 सवयज्ञानुष्ठानुः फलानि दुग्धे । ॥ “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति
 तलोपः ॥ एवम् अस्य अनङ्गुहो दोहा ये संयन्ति फलेन संग-
 च्छन्ते अनुपदस्वतः । उपदासः क्षयः । तद्रहितांस्तान् दोहान् विश्व
 जानीमः ॥ ॥ “विदो लटो वा” इति मसो मादेशः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“रोहिण्यसि” इति सूक्तेन शस्त्राद्यभिधातजनितरुधिरप्रवाहनिवृत्तये अ-
 स्थादिभङ्गनिवृत्तये च लाक्षोदकं कथितम् अभिमन्य उपकाले क्षतप्र-
 देशम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन घृतदुग्धम् अभिमन्य क्षताङ्गं पुरुषं पाययेत् ॥

तथा तेनैव द्रव्येण क्षतदेशम् अभ्यञ्ज्यात् ॥

सूत्रितं हि । “रोहिणीत्यवनक्षत्रेवसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति”
 इति [कौ० ४. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

रोह॑ण्यसि॒ रोह॑ण्यस्त्रि॒क्षन्तस्य॑ रोह॑णी ।

रोह॑येदम॒रुन्धति॑ ॥ १ ॥

रोह॑णी । अ॒सि । रोह॑णी । अ॒स्त्रः । त्रि॒क्षन्तस्य॑ । रोह॑णी ।

रोह॑य । इ॒दम् । अ॒रुन्धति॑ ॥ १ ॥

हे रोहिणि लोहितवर्णे लाक्षे । ॥ रोहितशब्दात् “वर्णाद् अनु-
 दात्तात् तोपधात् तो नः” इति डीप् तकारस्य च नकारः ॥ त्वं
 [रोहिणी] रोहित्री प्ररोहित्री असि भवसि । अतस्त्वं खङ्गादिधारया
 क्षिन्तस्य अङ्गस्य सकाशात् प्रवहतः अस्त्रं असृजः । ॥ “पदन्”
 इत्यादिना असृक्शब्दस्य असन् आदेशः ॥ रुधिरस्य रोहिणी रो-

१ K रोहिण्यसि रोहिण्यस्त्रि॒क्षन्तस्य॑ रोहिणी with Stryana. We with ABBBDDKR
 SPJPV.

1 Our MSS. of *Kaursika* read रोहिण्यसि, but Dārila and the *Kerai* explain रोह-
 ण्यसि.

नितदुःखेन अभि गच्छतः स्वाभिमुखं गच्छतः कीनाशस्यै कर्षकस्य की-
लालम् अन्नम् । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

द्वादश वा एता रात्रीर्व्रत्या आहुः प्रजापतेः ।

तत्रोप ब्रह्म यो वेद् तद् वा अनहुर्हो व्रतम् ॥ ११ ॥

द्वादश । वै । एताः । रात्रीः । व्रत्याः । आहुः । प्रजापतेः ।

तत्र । उप । ब्रह्म । यः । वेद् । तद् । वै । अनहुर्हः । व्रतम् ॥ ११ ॥

अनहुहि संक्रान्तस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः [द्वादश वा एता] व्रत्याः
व्रतार्हा द्वादशसंख्याका रात्रीः आहुः कथयन्ति । वैशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं
द्योतयति । “द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरो विराट् । विराजम् आमोति” इति [तै० सं० ५. ६. ७. १] ।
“तस्माद् दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्वीत” इति च ॥ तत्र तावति
काले अनहुद्रूपम् उपगतं प्रजापत्यात्मकं ब्रह्म यो वेद् विद्यात् स एवं
अस्मिन् अनहुत्सवे अधिक्रियत इत्यर्थः । तत् एतत् ज्ञानम् अनहुहः प्र-
जापत्यात्मकस्य व्रतम् अनुष्ठेयं कर्म ॥

द्वादशी ॥

दुहे सायं दुहे प्रातर्दुहे मध्यंदिनं परि ।

दोहा ये अस्य संयन्ति तान् विद्वानुपदस्वतः ॥ १२ ॥

दुहे । सायम् । दुहे । प्रातः । दुहे । मध्यंदिनम् । परि ।

दोहाः । ये । अस्य । समुपयन्ति । तान् । विद्वान् । अनुपदस्वतः ॥ १२ ॥

सायम् सायाह्ने उक्तलक्षणम् अनद्वाहं दुहे । देवतारूपेण उपासीनस्त-
त्फलं प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा प्रातःकालेषु दुहे । मध्यन्दिनं परि म-
ध्याह्नेषु दुहे । ४ “लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्तासु प्रतिपर्यनवः”
इति लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । तद्योगाद् मध्यंदिनम् इति द्वि-

१ P.J. विप्र. We with P.H.

१ S. Ed. 'द्वितयाद्' 2 B. Ed. एवस्मिन् for एव अस्मिन्.

तीया ॥ [यद्वा] सायमादिकालत्रयेऽपि उक्तीत्या अनङ्गान् दुहे ।
 सवयज्ञानुष्ठातुः फलानि दुग्धे । ॥ “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति
 तलोपः ॥ एवम् अस्य अनङ्गहो दोहा ये संयन्ति फलेन संग-
 च्छन्ते अनुपदस्वतः । उपदासः क्षयः । तद्रहितांस्तान् दोहान् विद्म
 जानीमः ॥ ॥ “विदो लटो वा” इति मसो मादेशः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“रोहिण्यसि” इति सूक्तेन शस्त्राद्यभिधातजनितरुधिरप्रवाहनिवृत्तये अ-
 स्थादिभङ्गनिवृत्तये च लाक्षोदकं कथितम् अभिमन्य उपःकाले क्षतप्र-
 देशम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन घृतदुग्धम् अभिमन्य क्षताङ्गं पुरुषं पाययेत् ॥

तथा तेनैव द्रव्येण क्षतदेशम् अभ्यञ्ज्यात् ॥

सूत्रितं हि । “रोहिणीत्यवनक्षत्रेषुसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति”
 इति [कौ० ४. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

रोहिण्यसि रोहण्यस्त्रशिङ्गस्य रोहणी ।

रोहयेदमरुन्धति ॥ १ ॥

रोहणी । असि । रोहणी । अस्त्रः । शिङ्गस्य । रोहणी ।

रोहय । इदम् । अरुन्धति ॥ १ ॥

हे रोहिणि लोहितवर्णे लाक्षे । ॥ रोहितशब्दात् “वर्णाद् अनु-
 दात्तात् तोपधात् तो नः” इति ङीप् तकारस्य च नकारः ॥ त्वं
 [रोहिणी] रोहिणी प्ररोहयित्री असि भवसि । अतस्त्वं खड्गादिधारया
 शिङ्गस्य अङ्गस्य सकाशात् प्रवहतः अस्त्रैः असृजः । ॥ “पहन्”
 इत्यादिना असृक्शब्दस्य असृज् आदेशः ॥ रुधिरस्य रोहिणी रो-

१ K रोहिण्यसि रोहण्यस्त्रशिङ्गस्य रोहिणी with Śāyana. We with ABB^h BD^h KR
 SP^h JV.

१ Our MSS. of *Kausika* read रोहिण्यसि, but Dārila and the *Kesari* explain रोह-
 ण्यसि.

धयित्री स्वस्थाने स्थापयित्री भव । हे अरुन्धति अन्यैरनभिभूते अरो-
धनशीले वा देवि इदम् स्तुतरक्तम् अङ्गं रोहय प्ररोहय । संपूर्णरुधिरम्
अव्रणं कुर्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यत् ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति पेष्ट्रं त आत्मनि ।

धाता तद् भद्रया पुनः सं दधत् परुषा परुः ॥ २ ॥

यत् । ते । रिष्टम् । यत् । ते । द्युत्तम् । अस्ति । पेष्ट्रम् । ते । आत्मनि ।

धाता । तत् । भद्रया । पुनः । सम् । दधत् । परुषा । परुः ॥ २ ॥

हे शस्त्राद्यभिहत ते तव यद् अङ्गं रिष्टम् हिंसितम् यच्च ते त्वदीय-
अङ्गं द्युत्तम द्योतितं शस्त्रप्रहारादिजनितवेदनया प्रज्वलितमिव [अस्ति]
भवति । तथा ते तव आत्मनि शरीरे प्रेष्टम् म्रियतमं यद् अन्यद् अङ्गं
सुक्ष्मप्रहारादिभिर्भक्षं भवति धाता सर्वस्य जगतो विधाता देवः तत् स-
र्वम् अङ्गं भद्रया कल्याण्या लाक्षारूपया ओषध्या परुषा पर्वणा परुः
अन्यत् पर्व भक्षं पुनः सं दधत् संदधातु संयुनक्तु ॥

तृतीया ॥

सं ते मृज्जा मृज्जा भवतु समु ते परुषा परुः ।

सं ते मांसस्य विर्लक्षं समस्थपि रोहतु ॥ ३ ॥

सम् । ते । मृज्जा । मृज्जा । भवतु । सम् । जुं इति । ते । परुषा । परुः ।

सम् । ते । मांसस्य । विर्लक्षम् । सम् । अस्थि । अपि । रोहतु ॥ ३ ॥

हे प्रहृत ते तव शरीरस्यो मृज्जा एतत्संज्ञः पष्ठो धातुः प्रहारेण वि-
भक्तः मृज्जा मृज्जाख्यधातुना प्रहारविभक्तेन शर्म सुखं यथा भवति त-
था भवतु संयुक्तो भवतु । यद्वा भवतु प्राप्तो । ऋभू प्राप्तौ ।

१ K मेष्टम् with Sāyana. We with ABBr BDKRSPJ. २ K मेष्टम्. ३ D R मृज्जा. We with ABBr BKRSPPJ. ४ KRV विर्लक्षं. We with ABBr BDRSPJ. ५ PPS मृज्जा. ६ K धंसम्.

१ S K धत्तः.

व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा ते त्वदीयशरीरस्य परुषा भग्नेन प-
र्वणा परुः भग्नं पर्व शंम् सुखं यथा भवति तथा प्राप्नोतु । संधीयताम्
इत्यर्थः ॥ ते तव शरीरगतस्य मांसस्य प्रहाराभिघातेन यद् विस्रस्तं तत्
शंम् सुखं यथा भवति तथा [अपि रोहनु] अपिरूढं प्ररूढं पुनरुत्पन्नं
भवतु । तथा तव शरीरगतं यद् अस्मि भग्नम् आसीत् तच्च [शंम्]
सुखेन प्ररूढं संहितं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

मज्जा मज्जा सं धीयतां चर्मणा चर्म रोहनु ।

असृक् ते अस्मि रोहनु मांसं मांसेन रोहनु ॥ ४ ॥

मज्जा । मज्जा । सम् । धीयताम् । चर्मणा । चर्म । रोहनु ।

असृक् । ते । अस्मि । रोहनु । मांसम् । मांसेन । रोहनु ॥ ४ ॥

मज्जाख्यो धातुः मज्जा मज्जधातुना सं धीयताम् संहितः संयुक्तो भ-
वतु । चर्मणा शस्त्रादिप्रहाराभिघातेन चर्म रोहनु प्ररूढं भवतु । संयुज्य-
ताम् इत्यर्थः । असृक् रक्तं ते त्वच्छरीरगतं यद् अस्मिन् सकाशात् वि-
क्षिप्तं पुनस्तद् अस्मि रोहनु प्राप्नोतु । मन्तौषधिसामर्थ्येन संयुज्यताम्
इत्यर्थः ॥ यद्वा चर्मणा चर्मैति तृतीयान्तस्य तत्र दृष्टत्वात् असृजा अस्मा
इति तृतीयान्तं पदम् अध्याहृत्य योज्यम् । [असृजा] असृग् रोहनु
अस्मा अस्मि रोहत्विति । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

पञ्चमी ॥

लोम लोम्ना सं कल्पया त्वचा सं कल्पया त्वचम् ।

असृक् ते अस्मि रोहनु छिन्नं सं धेहोपधे ॥ ५ ॥

लोम । लोम्ना । सम् । कल्पय । त्वचा । सम् । कल्पय । त्वचम् ।

असृक् । ते । अस्मि । रोहनु । छिन्नम् । सम् । धेहि । ओपधे ॥ ५ ॥

हे लाक्षात्मिके ओपधे शरीरस्य लोम लोम्ना प्रहारविक्षिप्तेन सं क-
ल्पय संकृतं पुनः स्वस्थानगतं कुरु ॥ तथा त्वचमपि विक्षिप्तत्वा सं

धयित्री स्वस्थाने स्थापयित्री भव । हे अरुन्धति अन्यैरनभिभूते अरो-
धनशीले वा देवि इदम् सुंतरक्तम् अङ्गं रोहय प्ररोहय । संपूर्णरुधिरम्
अम्रणं कुर्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यत् ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति पेष्ट्रं त आत्मनि ।

धाता तद् भद्रया पुनः सं दधत् परुषा परुः ॥ २ ॥

यत् । ते । रिष्टम् । यत् । ते । द्युत्तम् । अस्ति । पेष्ट्रम् । ते । आत्मनि ।

धाता । तत् । भद्रया । पुनः । सम् । दधत् । परुषा । परुः ॥ २ ॥

हे शस्त्राद्यभिहत ते तव यद् अङ्गं रिष्टम् हिंसितम् यच्च ते त्वदीयम्
अङ्गं द्युत्तम द्योतितं शस्त्रप्रहारादिजनितवेदनया प्रज्वलितमिव [अस्ति]
भवति । तथा ते तव आत्मनि शरीरे प्रेष्टम् प्रियतमं यद् अन्यद् अङ्गं
सुहृत्प्रहारादिभिर्भक्षं भवति धाता सर्वस्य जगतो विधाता देवः तत् स-
र्वम् अङ्गं भद्रया कल्याण्या लाक्षारूपया ओषध्या परुषा पर्वणा परुः
अन्यत् पर्व भक्षं पुनः सं दधत् संदधानु संयुनक्तु ॥

तृतीया ॥

सं ते मज्जा मेज्जा भवतु समु ते परुषा परुः ।

सं ते मांसस्य विसेस्तं समस्थपि रोहनु ॥ ३ ॥

सम् । ते । मज्जा । मेज्जा । भवतु । सम् । ऊं इति । ते । परुषा । परुः ।

सम् । ते । मांसस्य । विसेस्तम् । सम् । अस्थि । अपि । रोहनु ॥ ३ ॥

हे महत ते तव शरीरस्यो मज्जा एतत्संज्ञः पष्ठो धातुः प्रहारेण वि-
भक्तः मज्जा मज्जास्थधानुना प्रहारविभक्तेन शंस सुखं यथा भवति त-
था भवतु संयुक्तो भवतु । यद्वा भवतु ग्रामोतु । ह्यभू ग्रामी ।

१ K प्रेष्टम् with Silyana. We with ABB²BDKRSPPJV. २ K प्रेष्टम्. ३ D
R मज्जा. We with ABB²BKRSPPJV. ४ KKV विधेस्तं. We with ABB²
BDRSPPJ. ५ P²PJ मज्जा. ६ K अस्थिम्.

. 1 S'Kd धृत.

णाति संहिनस्ति । ऋशू हिंसायाम् इत्यस्मात् ह्यन्दसो लिट् । यदि वा अपि वा अश्मा पापाणः प्रहतः परेण पुरुषशरीरे प्रक्षिप्तः सन् जघान हन्ति पुरुषं हिनस्ति । तेन आयुधेन अश्मना [च] हिंसितं परुः पर्व परुषा पर्वान्तरेण सं दधत् मन्त्रौषधप्रभावः संदधानु । तत्र दृष्टान्तः । ऋभू रथस्येवेति । सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति [नि० ११, १६] [इति] यास्कवचनात् सुधन्वनः पुत्रा ऋभ्वादयो रथनिर्माणादिना देवात् प्राप्ताः । तथात्वं च दाशतय्याम् “तक्षन् रथं सुवृतं विघ्ननापसः” [ऋ० १, १११, १] इत्याद्यार्भवसूक्तेषु प्रसिद्धम् । ऋभुर्यथा रथस्य अङ्गानि अक्षचक्रेषां युगादीनि निर्माय संदधाति एवम् आयर्वणो मन्त्रो विश्विष्टम् अङ्गं संदधातीत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उत देवाः” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामं माणवकम् अभिमृश्य अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “वि देवा जरसा [३, ३१] उत देवाः [४, १३] आवतस्ते [५, ३०]” इत्यादि “विषासहिम् [१७, १] इत्यनुमन्त्रयेत् ब्राह्मणोक्तम्” इत्यन्तम् [कौ० ७, ९] ॥

तथा ऋषिहस्ते माणवकशरीरानुमन्त्रणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वा [३, ११] उत देवाः [४, १३] आवतस्ते [५, ३०]” इत्यादि “विषासहिम् [१७, १] इत्यनुमन्त्रयेत्” इत्यन्तम् [कौ० ७, ९] ॥

तथा लघुगणे “हिरण्यवर्णाः [१, ३३] शंतातीयम् [४, १३] यद्यन्त-
रिक्षे [७, ६८]” [कौ० १, ९] इति शंतातीयपदेन शंतातिशब्दयुक्तस्य अ-
स्य सूक्तस्य विवक्षितत्वाद् अस्य गणस्य यत्रयत्र विनियोगः तत्र सर्वत्र
अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा अंहोलिङ्गगणेऽपि अस्य सूक्तस्य पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र भै-
पज्यादिषु विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा क्रतुमध्ये व्याधितस्य यजमानस्य भैपज्यकरणेऽपि एतत् सूक्तम् ।
सूत्रितं हि । “अप भैपज्याय यजमानम् ‘अदीभ्यां ते’ [२, ३३] ‘मु-
ञ्चामि त्वा’ [३, ११] ‘उत देवाः’ [४, १३]” इति [वि० ७, ३] ॥

कल्पय संकृतां कुरु ॥ असृक् ते अस्त्रि रोहनु इति पूर्ववत् । एवम् अन्यदपि द्विजम् भग्नं यद्यद् अङ्गम् अस्ति तत् सर्वं सं धेहि संहितं सं-
क्षिप्तं व्यापारक्षमं कुर्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

स उ॒त् ति॒ष्ठ मे॒हि प्र॒द्रव॒ रथः॑ सु॒च॒क्रः सु॒प॒विः सु॒नाभिः॑ ।

प्रति॑ तिष्ठो॒र्ध्वः ॥ ६ ॥

सः । उ॒त् । ति॒ष्ठ । प्र॒ । इ॒हि । प्र॒ । द्र॒व । रथः॑ । सु॒ऽच॒क्रः । सु॒ऽप॒विः ।
सु॒ऽनाभिः॑ ।

प्रति॑ । ति॒ष्ठ । ऊ॒र्ध्वः ॥ ६ ॥

हे शस्त्रप्रहारादिभिर्विद्विष्टावयव पुरुष स तादृशः मन्त्रौषधिसामर्थ्येन
संहितागात्रः सन् उ॒त् तिष्ठ शयनाद् उ॒त्तच्छ । मेहि तस्मात् स्थानात् प्र-
गच्छ । प्र द्रव प्रधाव वेगेन गच्छ । उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन द्रवयति
रथ इत्यादिना । सुचक्रः सुदृढैश्चक्रैर्युक्तः सुपविः सुदृढः पविर्नेमिश्चक्र-
धारा यस्य स तथोक्तः सुनाभिः सुदृढया नाभ्या अक्षच्छिद्रेण युक्तः ए-
वंगुणविशिष्टो रथः यथा प्रगमनादिव्यापारं कुर्वन् प्रतिष्ठितो भवति ए-
वं त्वमपि सुदृढाङ्गो भूत्वा ऊ॒र्ध्वः उत्थितः सन् प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

सप्तमी ॥

यदि॑ क॒र्त॒ प॒ति॒त्वा संश॒श्रे यदि॑ वा॒श॒मा प्र॒ह॒तो ज॒पानं॑ ।

अ॒भू रथ॑स्ये॒वाङ्गानि॑ सं द॒धत् पर॑पा परः॑ ॥ ७ ॥

यदि॑ । क॒र्त॒म् । प॒ति॒त्वा । स॒म् । अ॒श॒श्रे । यदि॑ । वा॒ । अ॒श॒मा । प्र॒ह॒तः ।
ज॒पानं॑ ।

अ॒भूः । रथ॑स्य॒ऽऽद्य । अ॒ङ्गानि॑ । स॒म् । द॒धत् । पर॑पा । परः॑ ॥ ७ ॥

यदि॑ क॒र्त॒म् क॒र्त॒कं छेद॑कम् आयुधं पुरुषशरीरे पति॒त्वा संश॒श्रे संशृ-

१ B corrects सुपुवि. into सुपुविः. २ K यदि कर्तुं प्रति त्या (1). V यदि कर्तुं पतित्वा, BB कर्तुं. D यदि कर्तुं corrected from यदि कर्तुं. K यदि कर्तुं. We with A B R. ३ K कर्तुं. प्रति॒ऽऽद्य ॥

1 S Kd कर्तुं. 2 B Kd कर्तुं. Sanyana's text also has कर्तुं.

णाति संहिनस्ति । ॥ शृ हिंसायाम् इत्यस्मात् छान्दसो लिट् ॥ । यदि वा अपि वा अश्मा पाषाणः प्रहतः परेण पुरुषशरीरे प्रक्षिप्तः सन् जघान हन्ति पुरुषं हिनस्ति । तेन आयुधेन अश्मना [च] हिंसितं परुः पर्व परुषा पर्वान्तरेण सं दधत् मन्त्रौपधप्रभावः संदधातु । तत्र दृष्टान्तः । ऋभू रथस्येवेति । सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुर्ऋभुर्विभ्वा वा-ज इति [नि० ११. १६] [इति] यास्कवचनात् सुधन्वनः पुत्रा ऋभ्वादयो रथनिर्माणादिना देवत्वं प्राप्ताः । तथात्वं च दाशतय्याम् “तक्षन् रथं सुवृतं विघ्ननापसः” [ऋ० १. १११. १] इत्याद्यार्भवसूक्तेषु प्रसिद्धम् । ऋभुर्यथा रथस्य अङ्गानि अक्षचक्रेषांयुगादीनि निर्माय संदधाति एवम् आथर्वणो मन्त्रो विशिष्टम् अङ्गं संदधातीत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उत देवाः” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामं माणवकम् अभिमृश्य अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “वि देवा जरसा [३. ३१] उत देवाः [४. १३] आवतस्ते [५. ३०]” इत्यादि “विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयेत् ब्राह्मणोक्तम्” इत्यन्तम् [कौ० ७. ९] ॥

तथा ऋषिहस्ते माणवकशरीरानुमन्त्रणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वा [३. ११] उत देवाः [४. १३] आवतस्ते [५. ३०]” इत्यादि “विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयेत्” इत्यन्तम् [कौ० ७. ९] ॥

तथा लघुगणे “हिरण्यवर्णाः [१. ३३] शंतातीयम् [४. १३] यद्यन्त-रिक्षे [७. ६८]” [कौ० १. ९] इति शंतातीयपदेन शंतातिशब्दयुक्तस्य अस्य सूक्तस्य विवक्षितत्वाद् अस्य गणस्य यत्रयत्र विनियोगः तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा अंहोलिङ्गगणेऽपि अस्य सूक्तस्य पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र भैषज्यादिषु विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा ऋतुमध्ये व्याधितस्य यजमानस्य भैषज्यकरणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “अथ भैषज्याय यजमानम् ‘अहीभ्यां ते’ [२. ३३] ‘मुञ्चामि त्वा’ [३. ११] ‘उत देवाः’ [४. १३]” इति [वै० ७. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उ॒त दे॒वा अव॑हितं दे॒वा उन्न॑यथा पुनः ।

उ॒तागं॑श्च॒क्रुषं॑ दे॒वा दे॒वा जी॒वय॑था पुनः ॥ १ ॥

उ॒त । दे॒वाः । अव॑हितम् । दे॒वाः । उ॒त । न॒य॒थ॒ । पुनः॑ ।

उ॒त । आ॒गः । च॒क्रुष॑म् । दे॒वाः । दे॒वाः । जी॒वय॑थ । पुनः॑ ॥ १ ॥

उतशब्दः अप्यर्थे । हे देवाः इमम् उपनीतं धर्मविषये अवहितम् सावधानम् अग्रमत्तं कुरुत । यद्वा अवहितम् अवस्थापितं कुरुत । यथा-सौ चिरकालम् अवतिष्ठते तथा कुरुतेत्यर्थः । ॥ अवपूर्वाद् धाजः कर्मणि निष्ठा । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् ॥ हे देवाः यूयं संभाविताद् अनवधानाद् एनं पुनः उन्नयथ उन्नमयथ । यद्वा अध्ययनतदर्थज्ञानादिलक्षणं यद् उत्कृष्टं फलं तद् उपनीतं प्रापयथ । ॥ देवा इत्यस्य पादादित्वात् पाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ उत अपि च हे देवाः आगः अपराधं विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं चक्रुषम् चक्रुषांसं कृतवन्तम् । ॥ करोतेर्लिटः कसुः । अमि भत्वाभावेपि छान्दसं वसोः संप्रसारणम् ॥ अज्ञानात् पापं कृतवन्तमपि एनं तस्मात् पापाद् रक्षतेत्यर्थः ॥ एवं संभवदायुर्भङ्गनिमित्तापराधपरिहारेण हे देवाः यूयं पुनरिमं जीवयथ शतसंवत्सरपरिमितजीवनयुक्तं कुरुत ॥ इत्थम् आमन्त्रितभेदेन वाक्यचतुष्टयं साध्याध्याहारेण योजयितव्यम् । यद्वा पूर्वोत्तरार्थे द्वे वाक्ये । तत्र एकैको देवशब्दो गौणः । अपरः संज्ञा । हे दानादिगुणयुक्ता देवाः अवहितमपि एनं पुनरुन्नयथ । आगः कृतवन्तमपि एनं पुनर्जीवयथेति । अक्षरार्थस्तु स एव ॥

द्वितीया ॥

द्वावि॒मौ वा॒ता वा॒त आ॒ सिन्धो॒रा प॑रावतः ।

दर्श॑ ते अ॒न्य आ॑वातु व्य॒पे॒न्यो वा॒तु यद् र॑पः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पुराऽवतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आऽवातु । वि । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ । “पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति” [तै० सं० २. ४. ९. १] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धौ वायू आ सिन्धोः आ समुद्रात् । सूर्यादायाम् आकारः । समुद्रपर्यन्तम् । तथा आ परावतः । परावत् इति दूरनाम् । समुद्रादपि यो दूरदेशः तावत्पर्यन्तं वा वातः गच्छतः । ॥ वा गतिगन्धनयोः । आदादिकः ॥ यद्वा इमौ प्राणापानात्मकौ द्वौ वातौ वातः शरीरेषु संचरतः आ सिन्धोः । अत्र सिन्धुशब्देन स्पन्दनशीलानि स्वेदायनानि उच्यन्ते । तावत्पर्यन्तम् । आ परावतः । परावच्छब्देन शरीराद् बाह्यदेशो द्वादशाङ्गुलपरिमितो विवक्षितः । तावत्पर्यन्तं च प्राणापानयोः संचारस्थानम् । उक्तं हि ।

नाडीभ्याम् अस्तम् अस्मेति प्राणतो द्विषडङ्गुलः

इति ॥ तयोर्वातयोः अन्यः पुरोवातः प्राणो वा हे उपनीत ते तव दक्षम् बलम् आवातु आगमयतु । अन्यः पश्चाद्वातः अपानवायुर्वा तव यद् रपः पापम् अस्ति । ॥ रपो रिप्तिम् इति पापनामनी भवतः इति हि निरुक्तम् [नि० ४. २१] ॥ तत् पापं वि वातु त्वत्तत्काशाद् विगमयतु ॥

तृतीया ॥

आ वातं वाहि भेषजं वि वातं वाहि यद् रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजं देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वभेषजम् । देवानाम् । दूतः । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे वात वायो भेषजम् सर्वव्याधिनिवर्तकम् औषधम् आ वाहि आगमय । हे वात वायो यद् रपः पापं व्याधिनिदानम् अस्ति तद् वि वाहि विगमय अस्मत्तो विनाशय ॥ हे विश्वभेषज सर्वव्याधिनिवर्तक हि यस्मात् त्वं देवानाम् इन्द्रादीनां दूतः चारः सन् सर्वजगद्रक्षणाय ईर्यसे संचरसि । ॥ ईर्य गतौ । दिवादित्वात् श्यन् ॥ यद्वा देवा-

नाम इन्द्रियाणां दूतः दूतवद् आसन्नवर्ती सन् तत्पोषणाय ईयसे । कु-
त्स्नं शरीरं व्याप्य वर्तस इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

त्रायन्तामिमं देवास्त्रायन्तां मरुतां गणाः ।

त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरुपा असत् ॥ ४ ॥

त्रायन्ताम् । इमम् । देवाः । त्रायन्ताम् । मरुताम् । गणाः ।

त्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरुपाः । असत् ॥ ४ ॥

देवाः इन्द्रादयः इमम् उपनीतं माणवकं त्रायन्ताम् । यद्वा “अग्नि-
र्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्” [ऐ०आ० २, ४, २] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा अ-
न्याद्या इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता देवाः । ते तत्तदिन्द्रियपाठवप्रदानेन इमं रक्ष-
न्तु इत्यर्थः ॥ तथा मरुताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानाम् “ईदृङ् चान्या-
दृङ् च” [तै० सं० १, ८, १३, २] इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धसंज्ञकानां ये गणाः
सप्तसंख्याकाः सन्ति तेषां इमं त्रायन्ताम् संरक्षन्तु । यद्वा मरुताम् प्रा-
णापानव्यानादीनां देहे अवस्थितानां गणाः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥ त-
था विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्यानि भूतानि भूतजातानि यथा येन
प्रकारेण अयं पुरुषः अरुपा असत् अपापो भवेत् तथा त्रायन्ताम् इमं
पालयन्तु ॥ ईदृङ् पालने । अरुपा इति । न विद्यन्ते रपांसि पा-
पानि यस्मिन्निति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

आ त्वागमं शंतातिभिर्यो अरिष्टतातिभिः ।

दक्षं त उग्रमाभारिपुं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ५ ॥

आ । त्वा । अग्रम् । शंतातिभिः । अयो इति । अरिष्टतातिभिः ।

दक्षम् । ते । उग्रम् । आ । अभारिपुम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ५ ॥

हे उपनीत त्वा त्वां शंतातिभिः शंकरैः सुखकैर्मन्त्रैः अयो अपि च

1 B P Prajapati We with ABB DK KR SJ V. 2 S असत्.

1 B Ed ररररु.

अरिष्टतातिभिः अरिष्टम् अहिंसा तत्करैः श्रेयोहेतुभिः कर्मभिश्च आग-
मम् आगतवान् अस्मि । ॥ गमेर्लुङि लृदित्वात् ह्येः अङ् आदेशः ।
“शिवशमरिष्टस्य करे” इति उभयत्र कारणेण तातिल् प्रत्ययः । “लिति”
इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ अपि च उग्रम् उङ्गूणं दक्षम्
समृद्धिकरं बलं ते तव आभार्षम आहार्षम् । ॥ “दृग्रहोर्भेः” इति
भत्वम् ॥ “दक्षं ते अन्य आवानु” [२] इति वायुप्रार्थनया त-
त्तत्काशाद् आनैर्षम् ॥ तथा यक्षम् रोगं ते तव सकाशात् परा सु-
वामि पराङ्मुखं प्रेरयामि ॥ ॥ षू प्रेरणे । तौदादिकः ॥

षष्ठी ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोयं शिवाभिमर्शनः ॥ ६ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवभिमर्शनः ॥ ६ ॥

मे मदीयः अयम् अभिमर्शनसाधनो हस्तः भगवान् भाग्यवान् । त-
था मे मदीयोयम् ऋषिहस्तः भगवत्तरः अतिशयितभाग्ययुक्तः । मे मम
अयं हस्तो विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि सर्वव्याधिनिवर्तकानि औष-
धानि यस्मिन् ऋषिहस्ते स तथोक्तः । यस्माद् एवंगुणविशिष्टो मदीयो हस्तः
तस्माद् अयं शिवाभिमर्शनः सुखकरस्पर्शनयुक्तो भवतु ॥

सप्तमी ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोग्वी ।

अनामयितुभ्यां हस्ताभ्यां ताभ्यां त्वाभि मृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःग्वी ।

अनामयितुभ्याम् । हस्ताभ्याम् । ताभ्याम् । त्वा । अभि । मृशामसि ॥ ७ ॥

दशशाखाभ्याम् दश अङ्गुल्यः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां हस्ताभ्यां
प्रजापतिसंवन्धिभ्यां सृज्यमाना जिह्वा वागिन्द्रियाधिष्ठानभूता रसना वा-

चः शब्दस्य पुरोगवी पुरतो गन्ती भवति । यत्रयत्र शब्दः प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ अनामयितुभ्याम् अनामयशीलाभ्याम् आरोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां प्रजापतिसंबन्धिभ्यां हस्ताभ्याम् हे उपनीत त्वा त्वाम अभि मृशामसि अभितः संस्पृशामः । ॐ “इ-दन्तो मसिः” ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“अजो ह्यग्नेः” इति सूक्तेन अजौदनसवे हविरभिमर्शनादिकं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “तस्मिन्नन्वारब्धं दातारं वाचयति तन्नें सूक्तं पच्छन्तानेन यौ ते पक्षौ” इत्युपक्रम्य “क्रमध्वम् अग्निना नाकम् [२] पृष्ठात् पृथिव्या अ-हम् अन्तरिक्षम् आरुहम् [३] स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते [४]” इति [कौ० ८, ९] ॥

“क्रमध्वम् अग्निना” इत्याद्यास्तिस्रः सर्वेषु सवयज्ञेषु वाचने विनियुक्ताः ॥

“अजो ह्यग्नेः” इत्यनया ऋचा अग्निचयने उपधीयमानम् अजशिरो-नुमन्तयेत् । “अजो हीत्यजशिरः” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ५, २] ॥

“अग्ने मेहि” इत्यनया सर्वेषु सवयज्ञेषु आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अग्ने मेहि [५] समाचिनुष्व [११, १, ३६] इत्याज्यं जुहुयात्” [इति] [कौ० ८, ४] ॥

“अजम् अनजम्” [६] इत्यनया अजौदनसवे दर्भेषूद्धृतं पाशुकं ह-विः आज्येनाभ्यङ्ग्यात् । सूत्रितं हि । “उद्धृतम् अजम् अनजमीत्याज्ये-नानक्ति” इति [कौ० ८, ५] ॥

“पञ्चौदनम्” [७, ८] इति द्वाभ्यां सवयज्ञे पञ्चधा विभक्तौदनसहि-तान् शिरःपार्श्वोदयवयवान् प्राच्यादिदिक्षु स्थापयेत् । सूत्रितं हि । “प-ञ्चौदनम् इति मन्त्रोक्तम् ओदनान् पृथक्पादेषु निदधाति मध्ये पञ्चम-म्” इति [कौ० ८, ५] ॥

“शृतम् अजम्” [९] इत्यनया शिरःपादाद्यवयवोपेतं चर्म जुहुयात् । सूत्रितं हि । “शृतम् अजम् इत्यनुवङ्गशिरःपादम् अजस्य चर्म” इति [कौ० ८, ५] ॥

1 S Kd तत्र for तन्नें. 2 S' Kd *स्यानेन Our MSS. of *Kausika* and of the *Āśvatī* *स्यानेन, which we adhere to. 3 This is a sāutra mantra. 4 S' Kd *शरीर इति for *शिर इति. 5 S Kd add जुहोति after चर्म. We with *Kausika*.

वाजपेये “पृष्ठात् पृथिव्याः” [३] इत्येतां यूपम् आरुह्य यजमानो जपेत् । उक्तं वैताने । वाजपेयं प्रक्रम्य “पृष्ठात् पृथिव्या अहम् इत्यारुढः” इति [वै० ४. ३] ॥

वरुणप्रधासारुहे पर्वणि अग्निप्रणयनकाले “अग्ने प्रेहि” [५] इति ब्रह्मा जपन् गच्छेत् । तद् उक्तं वैताने । “आषाढ्यां वरुणप्रधासेनौ प्रणीयमाने अग्ने प्रेहीति जपन्नेति” इति [वै० २. ४] ॥

सोमयागे उत्तरवेद्यग्निप्रणयनेपि एषा जप्या । उक्तं वैताने । “अग्नौ प्रणीयमाने अग्ने प्रेहीति जपित्वा वहिर्वेद्युपविशति” इति । [वै० ३. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अजो ह्य॑ग्नेरजनि॑ष्ट शोका॑त् सो अप॑श्यजनि॑तार॒मग्ने ।

तेन॑ दे॒वा दे॒वता॑मग्रं आय॒न् तेन॑ रोह॑न् रुरु॒हुर्म॑ध्यासः ॥ १ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । सः । अपश्यत् । जनिता-
रम् । अग्ने ।

तेन । देवाः । देवताम् । अग्ने । आयन् । तेन । रोहान् । रुरुहुः । मे-
ध्यासः ॥ १ ॥

अजः द्यागः अग्नेः शोकात् तापाद् अजनिष्ट उदपद्यत । हिशब्दः श्रु-
त्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । तथा च तैत्तिरीयके अजस्याग्निसकाशाद् उत्प-
त्तिरान्नाता । “स आत्मनो वपाम् उदक्खिदत् । ताम् अग्नौ प्रागृह्णात् ।
ततो जस्तूपरः समभवत्” इति [तै० सं० २. १. १. ४] । सः जातो जः अग्ने
सर्वप्रजापतिपशुसृष्टेः प्राग् जनितारम् जनयितारं प्रजापतिम् अग्निं वा
अपश्यत् दृष्टवान् । जनयितृगौरवेण आत्मनो गौरवम् अज्ञासीद् इत्य-
र्थः । ॥ “जनिता मन्त्रे” इति णिलोपो निपात्यते ॥ तेन
प्रथमसृष्टेन अजेन देवाः इन्द्रादयः देवताम् देवत्वं देवभावम् अग्ने सृष्ट्या-

१ BD १ for १ We with A K K R S V. २ A रोहान् रुरुहु° for रोहान् रुरुहु° We
with B B D K K R S V ३ P P J K आयन्म्. We with the Samhitā

1 So S Kd. The last ma अघासेत्यो 2 S Kd उदपद्येत 3 S Kd ततोस्तूपरः
1 So S Kd

दौ आयन् तत्ताध्ययागद्वारा प्राप्नुवन् । ॥ देवताम् इति । “तस्य भा-
वस्त्वतलौ” इति तल् प्रत्ययः ॥ तथा मेध्यासः मेधार्हाः । ॥ “छ-
न्दसि च” इति यप्रत्ययः । “आजसेरसुक्” ॥ यज्ञार्हा अन्येपि
ऋषिजनाः रोहान् । रोहन्ते प्राप्यन्त इति रोहाः स्वर्गादिलोकाः । ॥ रु-
हेर्ष्यन्तात् कर्मणि घञ् ॥ तान् तेन अजेन साधनेन यागद्वारा रु-
रुहुः आरुढवन्तः । तस्माद् ईदृक्साधनकः अजौदनसवो देवतादिसर्वफ-
लप्राप्तिसाधक इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यान् हस्तेषु विभ्रतः ।

दिवस्पृष्टं स्वर्गिता मित्रा देवेभिराध्वम् ॥ २ ॥

क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् । उख्यान् । हस्तेषु । विभ्रतः ।

दिवः । पृष्ठम् । स्वर्गः । गत्वा । मित्राः । देवेभिः । आध्वम् ॥ २ ॥

हे जनाः अग्निना सवयज्ञार्थम् उत्पादितेन तत्ताध्यान् सवयज्ञान् वि-
ष्टाय तत्फलभूतं नाकम् दुःखसंभेदरहितम् उत्तमं लोकं क्रमध्वम् अ-
हत् । कर्षभूताः सन्तः । अंशान् अक्षवत् प्रकाशकान् अनुष्ठितान् य-
हस्तेषु विभ्रतः धारयन्तः । यागादिजनितसुकृतविशेषान् अवलम्ब्य त-
त्फलभूतं लोकं प्राप्नुतेत्यर्थः । ॥ क्रमध्वम् इति । “अनुपसर्गाद् वा” ।
इति क्रमेरात्मनेपदम् । विभ्रत इति । हुभृज् धारणपोषणयोः । अस्मात्
लटः शत्रुदेशः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इच्चम् । “अभ्यस्ता-
नाम् आदिः” इति आद्युदात्तः ॥ तदनन्तरं दिवः अन्तरिक्षस्य पृ-
ष्ठम् पृष्ठवंशवद् उन्नतप्रदेशं स्वः स्वर्गाख्यं लोकं गत्वा प्राप्य देवेभिः देवैः
आजानशुद्धैः मित्राः मिथिताः समानैश्वर्येण एकीभूताः आध्वम् उपवि-
शत । ॥ “पष्ठ्याः पतिपुत्र” इति दिवो विसर्जनीयस्य सत्वम् । दे-
वेभिरिति । “बहुलं छन्दसि” इति भित्त ऐसभावः । ततो “बहुवचने
श्लेष्ते” इति एत्वम् । आध्वम् इति । आस उपवेशने । अदादित्वात्

१ K नाकमशान् with Sāyana without change of accents! We with A B Bp B D
K R S P P J V २ K अशान् See previous note.

शपो लुक् । “श्लं जश् शशि” इति सकारस्य जश्त्वम् । दकारः ॥

तृतीया ॥

पृष्ठात् पृथिव्या अहमन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद् दिवमारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्गज्योतिरगामहम् ॥ ३ ॥

पृष्ठात् । पृथिव्याः । अहम् । अन्तरिक्षम् । आ । अरुहम् । अन्तरि-
क्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ।

दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वर्गः । ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पृष्ठात् भूलोकाद् अहम् अन्तरिक्षम् आरुहम् अन्तरिक्षलो-
कम् आरोहामि । ॥ रुहेरब्जान्दसो लुङ् । “कृमृदुरुहिभ्यश्छन्द-
सि” इति छेः अङ् आदेशः ॥ तस्माद् अन्तरिक्षलोकाद् दिवम्
द्युशब्दवाच्यं तृतीयं लोकम् आरुहम् आरोहामि ॥ नाकस्य नास्मिन्
अकं दुःखम् अस्तीति नाकः तादृशस्य दिवः द्युलोकस्य पृष्ठात् उपरिदे-
शात् स्वः । आदित्यनामैतत् । आदित्यमण्डलस्य हिरण्यपुरुषार्थं ज्योतिः
अहम् अगाम् प्राप्नोमि । ॥ एतेरब्जान्दसो लुङ् । “इणो गा लु-
ङि” इति गादेशः ॥ इत्थं सोपानक्रमेण पृथिव्यादिलोकेषु ना-
नाविधान् भोगान् भुक्त्वा अन्ते सूर्यसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ४ ॥

स्वर्गः । यन्तः । न । अप । ईक्षन्ते । आ । द्याम् । रोहन्ति । रोदसी इति ।

यज्ञम् । ये । विश्वतः । धारम् । सुविद्वांसः । वितेनिरे ॥ ४ ॥

स्वः स्वर्गं यज्ञफलभूतं यन्तः गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रपश्चादिजनितम्
ऐहिकसुखम् अल्पं नेच्छन्ति । किं तु द्याम् अन्तरिक्षं रोदसी द्यावापृथि-
व्यो चेति लोकत्रयं प्रागुक्तरीत्या आ रोहन्ति । के पुनस्ते । ये यजमा-

नाः विश्वतोधारम् विश्वतः सर्वतो धारकम् यद्वा विश्वतः सर्वतो धारकाः
अविच्छिन्नफलप्राप्त्युपाया यस्मिंस्तादृशम् यज्ञं सुविद्वांसः सुष्ठु जानन्तः
वितेनिरे वितन्वन्ति विस्तारयन्ति । ॥ छान्दसो वर्तमाने लिट् ॥ ते
स्वर्यन्त इति संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवतानां चक्षुर्देवानामुत मानुषाणाम् ।

इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ५ ॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवतानाम् । चक्षुः । देवानाम् । उत । मा-
नुषाणाम् ।

इयक्षमाणाः । भृगुभिः । सजोषाः । स्वर्यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥ ५ ॥

हे प्रणीयमान अग्ने त्वं प्रेहि प्रगच्छ आहवनीयदेशं प्राप्नुहि । कीदृ-
शस्त्वम् । देवतानाम् यष्टव्यानां प्रथमः मुख्यः । अत एव दर्शपूर्णमास-
योस्तावद् अग्निः प्रथमम् इज्यते । चातुर्मास्येषु च पञ्चसंचरेषु आग्नेयः
प्रथमो यागः । सोमयागे च दीक्षणीयायाम् आग्नावैष्णवयागे अग्निः प्र-
थमभावी । अत एव मन्त्रवर्णः । “अग्निरग्ने प्रथमो देवतानाम्” इति
[ते० ब्रा० २. ४. ३. ३] । तथा देवानाम् इन्द्रादीनां हविर्वहनेन अयम्
अग्निः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियवत् प्रियः । उत अपि च मानुषाणाम् मनो-
रपत्यभूतानां मनुष्याणां चक्षुः आहवनीयादिरूपेण पुण्यलोकस्य दर्शयि-
ता । ॥ “मनोर्जातावन्त्यतौ पुक् च” इति अञ् प्रत्ययः पुगाग-
मश्च ॥ यस्माद् एवम् अग्निर्देवानां मानुषाणां च चक्षुः तस्मात्
तदीयप्रकाशेन इयक्षमाणाः प्रथमं यष्टुम् इच्छन्तः पश्चाद् यजमानाः यागं
कुर्वाणाश्च जनाः भृगुभिः एतत्संज्ञैर्महर्षिभिः सजोषाः समानप्रीतयः सन्तः
स्वः स्वर्गं कर्मफलभूतं स्वस्ति क्षेमेण यन्तु प्राप्नुवन्तु । ॥ इयक्षमाणा
इति । यजेः सन् । “सन्त्यतः” इति अभ्यासस्य इत्थे आदिवर्णलोपश्छान्द-
सः । सजोषाः । जुपी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । ततो बहुव्रीहौ
“समानस्य छन्दसि” इति सभावः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” इति

उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा समानं जोषमाणाः प्रीयमाणाः । असुनि
“सुपां सुलुक्” इति जसः सुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पष्ठी ॥

अजमनजिम् पयसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं पयसं बृहन्तम् ।

तेन गेप्सु सुकृतस्य लोकं स्वरारोहन्तो अभि नाकमुत्तमम् ॥ ६ ॥

अजम् । अनजिम् । पयसा । घृतेन । दिव्यम् । सुऽपर्णम् । पयसम् ।
बृहन्तम् ।

तेन । गेप्सु । सुकृतस्य । लोकम् । स्वरिः । आऽरोहन्तः । अभि । ना-
कम् । उत्तमम् ॥ ६ ॥

हवीरूपम् आपन्नम् अजं पयसा पयोविकारेण पयोवद् रसवता वा
घृतेन आज्येन अनजिम् अभिधारयामि । ॥ अज्जू व्यक्तिमुक्षणगति-
षु । रुधादिवात् श्रम् । “ज्ञानलोपः” ॥ कीदृशम् अजम् । दि-
व्यम् दिवि भवं द्युलोकाहं वा सुपर्णम् शोभनपक्षयुक्तं पयसम् । ॥ ब्रह्म-
न्दसो वर्णविकारः ॥ वयसं पक्षिरूपम् आपन्नं बृहन्तम् महान्तं
यजमानं स्वर्गं प्रापयितुं शक्तम् ॥ तेन ईदृक्प्रभावेन अजेन सुकृतस्य
पुण्यस्य फलभूतं लोकं गेप्सु वयं गच्छेम । ततश्च उत्तमम् उत्कृष्टं ना-
कम् दुःखसंस्पर्शशून्यं स्वः स्वर्गं सूर्यात्मकं वा परमं ज्योतिः अभि आ-
रोहन्तः अभिगच्छन्तः भवेमेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

पञ्चौदनं पञ्चभिर्ऋलिभिर्दिव्योद्धर पञ्चैतमोद्दनम् ।

प्राच्यां दिशि शिरो अजस्य धेहि दक्षिणायाम् दिशि दक्षिणं धेहि
पार्श्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चऽजोदनम् । पञ्चऽभिः । अऽऋलिऽभिः । दिव्यी । उत । हर । प-
ञ्चऽधा । एतम् । ओद्दनम् ।

प्राच्याम् । दिशि । शिरः । अजस्य । धेहि । दक्षिणायाम् । दिशि ।
दक्षिणम् । धेहि । पार्श्वम् ॥ ७ ॥

हे पाचक पञ्चौदनम् पञ्चधा विभक्तम् ओदनम् । ४ “द्विक्तं ख्ये संज्ञायाम्” इति समासः ४ । पञ्चभिरङ्गुलिभिः करणैः दर्व्या साधनेन उद्धर । स्यात्याः सकाशाद् उद्धृत्य वह्निषि स्थापयेत्यर्थः । एतम् उद्धृतम् ओदनं पञ्चधा विभज्य तत्र एकं भागम् अजस्य पक्वं [शिरः] शिरोगतमांसं च प्राच्यां दिशि धेहि स्थापय । पुनः एकम् ओदनभागम् अजस्य [दक्षिणम् पार्श्वम्] दक्षिणपार्श्वस्थं मांसं च दक्षिणायाम् दक्षिणस्यां दिशि [धेहि] स्थापय ॥

अष्टमी ॥ .

प्रतीच्यां दिशि भूतदंमस्य धेहि उत्तरस्यां दिश्युत्तरं धेहि पार्श्वम् ।

ऊर्ध्वायां दिश्यर्धजस्यानूकं धेहि दिशि भुवायां धेहि पाजस्यमन्तरिक्षे

मध्यतो मध्यमस्य ॥ ८ ॥

प्रतीच्याम् । दिशि । भूतदंम । अस्य । धेहि । उत्तरस्याम् । दिशि । उत्तरम् । धेहि । पार्श्वम् ।

ऊर्ध्वायाम् । दिशि । अस्य । अनूकम् । धेहि । दिशि । भुवायाम् । धेहि ।

पाजस्यम् । अन्तरिक्षे । मध्यतः । मध्यम् । अस्य ॥ ८ ॥

प्रतीच्याम् पश्चिमायां दिशि अस्य अजस्य भूतदम् । भूतदं कटिप्रदेशः । तत्रत्यं मांसम् ओदनभागसहितं धेहि स्थापय ॥ उत्तरस्याम् उदीच्यां दिशि ओदनभागसहितम् [उत्तरं पार्श्वम्] उत्तरपार्श्वसंबन्धि मांसं धेहि ॥ तथा ऊर्ध्वायां दिशि अस्य [अजस्य] अनूकम् पृष्ठवंशस्थं मांसम् ओदनभागसहितं धेहि स्थापय ॥ भुवायाम् स्थिरायां भूम्यात्मिकायाम् अपस्ताद् दिशि पाजस्यम् । पाज इति बलनाम् । तत्र हितम् उदरगतम् ऊर्ध्वं धेहि स्थापय । निखनेत्यर्थः । मध्यतः मध्यभागे अन्तरिक्षे आकाशे अस्य अजस्य [मध्यम्] शरीरमध्यवर्ति आकाशम् संयोजयेत्यर्थः ॥

1 B for 1 R द्विष्टाज We with ADK KSV. 2 So we with AB: B) K K RSV See R.

1 B K1 सर्वत्र for शरीरम्.

नवमी ॥

शृतमजं शृतया प्रोर्णुहि त्वचा सर्वैरङ्गैः संभृतं विश्वरूपम् ।

स उत तिष्ठेतो अग्निं नाकमुत्तमं पद्भिश्चतुर्भिः प्रति तिष्ठ दिक्षु ॥ ९ ॥

शृतम् । अजम् । शृतया । प्र । ऊर्णुहि । त्वचा । सर्वैः । अङ्गैः । समऽ-
भृतम् । विश्वरूपम् ।

सः । उत । तिष्ठ । इतः । अग्नि । नाकम् । उत्तमम् । पद्भिः ।

चतुऽग्निः । प्रति । तिष्ठ । दिक्षु ॥ ९ ॥

हे शमितः शृतम् पकम् अजं अथवा विशसनेन विभक्तया त्वचा त-
दीयेन चर्मणा सपादवालशीर्षेण प्रोर्णुहि प्रकर्षेण च्छादय । ॥ ऊर्णुञ्
छादने ॥ । कीदृशम् अजम् । सर्वैः अशेषैः अङ्गैः हस्तपादाद्यवयवैः
संभृतम् संयुक्तं विश्वरूपम् सर्वाकारम् ॥ हे अज स तादृशः सर्वाङ्ग-
सहितस्त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टं नाकम् स्वर्गम् अभिलक्ष्य इतः अस्माद् भूलो-
काद् उत तिष्ठ उद्गच्छ । ॥ ऊर्ध्वकर्मत्वाद् आत्मनेपदभावः ॥ । त-
था चतुर्भिः पद्भिः पादैः दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो
भव । ॥ पद्भिरिति । “पद्” इत्यादिना पादशब्दस्य पद् आदे-
शः । “ऊर्ध्वकर्मत्वादि” इति विभक्त्युदात्तत्वम् । चतुर्भिरिति । “इत्यु-
पोत्तमम्” इति उकार उदात्तः । दिक्ष्विति । “सावेकाचः” इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“संमुत्पतन्तु” इति सूक्तेन वृष्टिकामः मरुद्भ्यो मान्तवर्णिकीभ्यो वा
देवताभ्य आश्रयहोमः । काशदिविधुवकवेतसारव्या ओषधीः एकस्मिन् पा-
त्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् । तासामेव
काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु सावनम् । शशिरसो मेपशि-
रंसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् । मानुषकेशजरदुपानहां वंशाग्रे
वन्धनम् नुपसहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपदि

शिक्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “समुत्पतन्तु [४.१५] प्र नभस्व [७.१९] इति वर्षकामो द्वादशरात्रम्” इत्यादि “त्रिपादेऽश्मानम् अवधाय अप्सु निधायति” इत्यन्तम् [कौ० ५.५] ॥

तथा उपतारकाद्भुतशान्तौ अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् उपतारकम्” इति प्रक्रम्य “समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति वार्षीर्जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इत्यन्तम् [कौ० १३.११] ॥

चातुर्मास्यान्वारम्भणीयेष्टौ “अभि क्रन्द” [६] इति पर्जन्यचरुयागाभिमन्त्रणम् । उक्तं वैताने । “पूर्वैद्युवैश्वानरपार्जन्येष्टिर्वा अग्ने वैश्वानर [२.१६.४] अभि क्रन्द स्तनय [६]” इति [वै० २.४] ॥

धूमकेतूत्पातदर्शने पञ्चपशुयागमध्ये प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्थाने “आग्नेयस्य प्राजापत्यस्य क्षीरौदनान्” इति विहितं क्षीरौदनं “प्रजापतिः सलिलात्” [११] इत्यृचा जुहुयात् । सूत्रितं हि । [“अथ यत्रैतद् धूमकेतुः” इति प्रक्रम्य] “प्रजापतिः सलिलात् [११] इति प्राजापत्यस्य” इति [कौ० १३.३५] ॥

“प्राजापत्यां प्रजापत्यन्नकामस्य प्रजाक्षये च” इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्तौ “प्रजापतिः सलिलात्” इत्येषा आवपनीया । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “प्रजापतिः सलिलाद् इति प्राजापत्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तत्र प्रथमा ॥

समुत्पतन्तु प्रदिशो नभस्वतीः समभ्राणि वातजूतानि यन्तु ।

महुःपुभस्य नर्दतो नभस्वतो वाय्वा आर्यः पृथिवीं तर्पयन्तु ॥ १ ॥

समऽउत्पतन्तु । प्रदिशोः । नभस्वतीः । सम । अभ्राणि । वातऽजूतानि । यन्तु ।

महाऽपुभस्य । नर्दतः । नभस्वतः । वाय्वाः । आर्यः । पृथिवीम् । तर्पयन्तु ॥ १ ॥

प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्याद्या दिशः नभस्वतीः नभस्वता वायुना युक्ताः सत्यः समुत्पतन्तु मेघैः संहता उद्गच्छन्तु । ॥ नभस्वतीरिति । एकस्य मतुपो लोपो द्रष्टव्यः । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अ-
 भ्राणि । अपो विभ्रति वृष्ट्यर्थम् उदकं धारयन्तीति उदकपूर्णा मेघा अभ्रशब्देनोच्यन्ते । तानि च वातजूतानि वातेन वायुना प्रेरितानि भू-
 त्वा सं यन्तु संगच्छन्तां संहतानि भवन्तु ॥ महर्षभस्य महांश्चासौ ऋ-
 पभश्च महर्षभः । ॥ “आन्महतः” इति आंचम् ॥ । नदतः
 ध्वनिं कुर्वतः यथा लोके महान् ऋषभः सेचनसमर्थः पुंगवो ह्यस्रः सन्
 गर्जति तादृगाकारयुक्तस्य गर्जतो नभस्वतः वायुप्रेरितस्य मेघस्य संबन्धिन्य
 आपः वाश्चाः शब्दायमानाः पृथिवीम् भूमिं तर्पयन्तु तृप्ताम् ओषधि-
 प्ररोहणसमर्था कुर्वन्तु । ॥ वाश्चा इति । वाशृ शब्दे । स्फायित-
 स्त्रीत्यादिना [उ० २. १३] रक् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

समीक्षयन्तु तविषाः सुदानवोपां रसा ओषधीभिः सचन्ताम् ।

वर्षस्य सर्गां महयन्तु भूमिं पृथक् जायन्तामोषधयो विश्वरूपाः ॥ २ ॥

सम् । ईक्षयन्तु । तविषाः । सुदानवः । अपाम् । रसाः । ओषधी-
 भिः । सचन्ताम् ।

वर्षस्य । सर्गाः । महयन्तु । भूमिम् । पृथक् । जायन्ताम् । ओषधयः ।
 विश्वरूपाः ॥ ३ ॥

तविषाः । महन्नामैतत् । महान्तः सुदानवः शोभनदाना मरुतः स-
 मीक्षयन्तु वृष्टिं संदर्शयन्तु । यथा वृष्टिर्भवति तथा अस्मान् अनुगृह्यन्तु इ-
 त्यर्थः ॥ अपाम् वृष्ट्युदकानां रसाः ओषधीभिः ग्रीहियवादिभिः पृथि-
 व्याम् उपैर्वीजैः सचन्ताम् समवयन्तु । ॥ पच समवाये ॥ । उ-
 क्त एवार्थो विव्रियते वर्षसेति । वर्षस्य वृष्ट्युदकस्य सर्गाः सृज्यन्त इति
 सर्गा धाराः । ॥ कर्मणि घञ् ॥ । भूमिम् पृथ्वीं महयन्तु पू-

जयन्तु । ॐ मह पूजायाम् ॥ वर्षधाराभिरलंकृताद् भूप्रदेशाद् विश्वरूपाः नानाविधा ओषधयः व्रीहियवाद्याः पृथक् अवान्तरजातिभेदेन जायन्ताम् उत्पद्यन्ताम् ॥

तृतीया ॥

समीक्ष्यस्व गायतो नभाँस्सुपां वेगांसः पृथग्गुद विजन्ताम् ।
वर्षस्य सर्गा महयन्तु भूमिं पृथग् जायन्तां वीरुधो विश्वरूपाः ॥ ३ ॥
सम । ईक्ष्यस्व । गायतः । नभाँसि । अपासः । वेगांसः । पृथक् । उत ।
विजन्ताम् ।
वर्षस्य । सर्गाः । महयन्तु । भूमिम । पृथक् । जायन्ताम् । वीरुधः ।
विश्वरूपाः ॥ ३ ॥

हे मरुहण त्वं गायतः स्तुवतः अस्मान् नभांसि अग्राणि समीक्ष्यस्व दर्शय ॥ अपां वेगांसः वेगाः वेगयुक्ताः प्रवाहाः पृथक् भेदेन उद् विजन्ताम् उच्चलन्तु । ॐ ओषधी भयचलनयोः ॥ उत्तरार्धर्चः पूर्ववत् । ओषधीनां स्थाने वीरुध इति विशेषः । वीरुधः विरोहणशीला आरण्या ओषधिवनस्पतयः ॥

चतुर्थी ॥

गुणास्त्रोपं गायन्तु मारुताः पर्जन्य घोषिणः पृथक् ।
सर्गा वर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवीमनु ॥ ४ ॥
गुणाः । त्वा । उप । गायन्तु । मारुताः । पर्जन्य । घोषिणः । पृथक् ।
सर्गाः । वर्षस्य । वर्षतः । वर्षन्तु । पृथिवीम् । अनु ॥ ४ ॥

हे पर्जन्य वृष्टयभिमानिन् देव त्वा त्वां योषिणः गर्जनयोषयुक्ता मारुताः मरुतसंयन्धिनो गणाः उप गायन्तु उपश्लोकयन्तु ॥ वर्षस्य वृष्टिजलस्य पृथक् नानात्वेन सर्गाः सृज्यमानाः वर्षन्तः सिद्ध्यन्तो विन्दवः पृथिवीम् अनु वर्षन्तु अनुगतम् आर्दीकुर्वन्तु ॥

पञ्चमी ॥

उदीरयत मरुतः समुद्रतस्त्रेणो अर्को नभ उत पातयाथ ।

महच्छपभस्य नर्दतो नभस्वतो वाश्रा आपः पृथिवीं तर्पयन्तु ॥ ५ ॥

उत् । उदीरयत् । मरुतः । समुद्रतः । त्रेणः । अर्कः । नभः । उत । पातयाथ ।

महोच्छपभस्य । नर्दतः । नभस्वतः । वाश्राः । आपः । पृथिवीम् । त-

र्पयन्तु ॥ ५ ॥

हे मरुतः समुद्रतः समुद्रमध्याद् उदीरयत वृष्टिजलम् ऊर्ध्वं प्रेरय-
त ॥ त्रेणः दीप्तिमत् अर्कः अर्चनसाधनम् उदकम् तद्युक्तं नभः अभ्रम्
उत् पातयाथ उन्नमयत ॥ महर्षभस्येत्यादि व्याख्यातम् ॥

षष्ठी ॥

अभि क्रन्द स्तनयार्दयोदधिं भूमिं पर्जन्य पर्यसा समङ्घ्रि ।

तया सृष्टं बहुलमैतुं वर्षमाशरैषी कृशगुरेत्तस्तम् ॥ ६ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । अर्दय । उदधिम । भूमिम् । पर्जन्य । पर्य-
सा । सम । अङ्घ्रि ।

तया । सृष्टम् । बहुलम् । आ । एतु । वर्षम् । आशोरऽएषी । कृशगुः ।

एतु । अस्तम् ॥ ६ ॥

हे पर्जन्य अभि क्रन्द अभितः शब्दं कुरु । स्तनय मेघान् प्रविश्य
घोषय । उदधिम जलधिम अर्दय उदकादानेन पीडय । पर्यसा वृष्टेन
उदकेन भूमिं समङ्घ्रि समक्तां संसिक्तां कुरु ॥ तया सृष्टम् प्रेरितं बहु-
लम् सान्द्रं वर्षम् वर्षणसमर्थम् अभ्रम् एतु आगच्छतु ॥ आशरैषी ।
आसारो धारासंपातः तमिच्छतीति आशरैषी सूर्यः । कृशगुः कृशाः तनू-
कृता गावो रश्मयो यस्य तथाविधः सन् अस्तम् एतु अदर्शनं मामोतु ।

१ K K̄ V समुद्रजस्त्रे° We with ABB B̄ D R̄ S̄ P̄ P̄ J १ K समुद्रज १ K
मुद्रऽ° ४ K V आशरैषी° with S̄ i y a n a We with ABB B̄ D K̄ R̄ S̄ P̄ P̄ J V ५ K
आसार°.

1 S K̄ l एशानूरता for एश तनूरता.

वदन्तु । पृथिव्याहवः । मण्डूकाः । इरिणा । अनु ॥ १२ ॥

असुरः मेघानां क्षेप्ता । यद्वा असवः प्राणाः । तान् रातीत्यसुरः । वृष्टिजलेन प्राणप्रद इत्यर्थः । “आपोमयः प्राणः” इति हि ब्राह्मणम् [छा० ६. ५. ४] । एवंभूतो नः अस्माकं पिता उत्पादयिता सूर्यः अपः निषिञ्चन् वृष्ट्युदकानि न्यग्भावेन सिञ्चन् । वर्तताम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । “यदा खलु [वा] असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेषु वर्षति” इति [तै० सं० २. ४. १०. २] ॥ ततश्च अपाम् उदकानां गर्गराः । अनुकरणशब्दोपम । ईहगन्धनियुक्ताः प्रवाहाः श्वसन्तु उच्छ्वसिता भवन्तु ॥ हे वरुण त्वमपि अवन्नीचीः अवन्ति भूमिम् अञ्चन्ति गच्छन्तीत्यवनीच्यः आपः । ॥ अवनिशब्दोपपदाद् अञ्चतेः “चृत्विग्” इत्यादिना किन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् ॥ भूमिं प्रा-
मुवतीरपः अपं सृज मेघेभ्यः अपगमय ॥ अनन्तरं पृथिव्याहवः श्वेत-
वाहवो मण्डूकाः इरिणानु । इरिणशब्दो निस्तृणभूवचनः । ॥ “शे-
शब्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ॥ इरिणानि अनुप्राप्य वृष्टिज-
लेन लब्धप्राणाः सन्तः वदन्तु शब्दं कुर्वन्तु ॥

त्रयोदशी ॥

संवात्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १३ ॥

सम्वत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १३ ॥

व्रतं नियमविशेषं चरन्ति अनुतिष्ठन्तीति व्रतचारिणः । लुप्तोपमम् ए-
तत् । व्रतचारिणो ब्राह्मणा इव संवात्सरं शशयानाः संवात्सरकालपर्यन्तं
वातातपाभ्यां शुष्काः शयानाः संवात्सरान्ते वृष्टिजलेन लब्धसंज्ञा मण्डूकाः
पर्जन्यजिन्विताम् पर्जन्यप्रीतां वाचम् अवादिषुः अवोचन् । पर्जन्यप्रीति-

५९६

अथर्वसंहिताभाष्ये

प्रयच्छतु । कीदृशं वर्षम् । प्रजाभ्यः । ऽपष्टय्ये चतुर्थी ऽ । प्र-
जानां प्राणम् जीवनप्रदं [दिवस्परि] दिवः संवत्स्रि अमृतम् अमृतत्व-
प्रापकम् । यद्वा दिवः द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् वतुताम् इति संवत्स्रः ॥
एकादशी ॥

करं घोषं कृतवन्त इत्यर्थः । ॐ वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं
 मण्डूका अन्वमोदन्त । स मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव [नि०
 ९.६] इत्यादि निरुक्तम् अत्र अनुसंधेयम् ॥

चतुर्दशी ॥

दूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” इति विगृह्य अवर्णस्य सुतः ॥ हे तत्संज्ञा हे मण्डूक्यः ह्रदस्य मध्ये वर्तमाना यूयं युष्मदीयेन घोषेण वर्धमं वृष्टिं वनुध्वम् प्रयच्छत । हे पितरः पालयितारो मण्डूकाः [मौरु-तम्] मरुत्तंबन्धि वृष्ट्यभिमुखं मनः इच्छत घोषेण वशीकुरुत ॥

षोडशी ॥

महान्तं कोशमुदंचामि पिच्च संविद्युतं भवतु वातु वातः ।

तन्वतां यज्ञं बहुधा विस्तृष्टा आनन्दिनीरोषधयो भवन्तु ॥ १६ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत । अच । अभि । सिच्च । सविद्युतम् । भवतु । वातु । वातः ।

तन्वताम् । यज्ञम् । बहुधा । विस्तृष्टाः । आनन्दिनीः । ओषधयः । भवन्तु ॥ १६ ॥

महान्तम् अधिकं कोशम् । मेघनामैतत् । मेघम् हे पर्जन्य त्वम् उदच समुद्राद् उदकपूर्णम् उद्धर । ॥ अचु गतौ इत्यस्य एतद् रूपम् ॥ तेन मेघेन अभि पिच्च सर्वा भूमिम् अभितः सिक्तां कुरु । तदर्थं तं मेघं सविद्युतम् विद्युत्सहितं कुरु । ततो वृष्टिर्भवतु । यद्वा सविद्युतम् । ॥ लुगभावश्छान्दसः ॥ सविद्युत् विद्युत्सहितम् अन्तरिक्षं भवतु । वातः वायुः वृष्ट्यनुकूलं वातु संचरतु । बहुधा बहुप्रकारं विस्तृष्टाः वृष्ट्या प्रेरिता आपः यज्ञं तन्वताम् विस्तारयन्तु । यज्ञादिक्रियाहेतवो भवन्तु इत्यर्थः । ओषधयः व्रीहियवाद्या ग्राम्याः अरण्यास्तरुगुल्माद्याः आनन्दिनीः वृष्टिजलेन हर्षयुक्ता भवन्तु ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति अथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “वृहन्नेषाम्” इति आद्येन सूक्तेन अभिचारकर्मणि शत्रुं कोशन्तम् अनुब्रूयात् [कौ० ६. २] ॥ धूमकेतूपा-तशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे “उतेयं भूमिः” [३] इत्येषा [कौ० १३. ३५] ॥

१ BB. स.

1 S'Kd प्रयच्छ. 2 This is the reading in Sivan's text.

करं घोषं कृतवन्त इत्यर्थः । ॥ वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं नुष्टाव । तं मण्डूका अन्वमोदन्त । स मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा नुष्टाव [नि० ९, ६] इत्यादि निरुक्तम् अत्र अनुसंधेयम् ॥

चतुर्दशी ॥

उपप्रवद मण्डूकि वर्षमा वदं तादुरि ।

मध्ये हृदस्य सवस्व विगृह्यं चतुरः पदः ॥ १४ ॥

उपप्रवद । मण्डूकि । वर्षम् । आ । वद । तादुरि ।

मध्ये । हृदस्य । सवस्व । विगृह्यं । चतुरः । पदः ॥ १४ ॥

हे मण्डूकि त्वं हर्षम् उपेत्य प्रवद प्रकृष्टं घोषं कुरु । हे तादुरि । तदुरस्य अपत्यं स्त्री तादुरी । हे तादृशि वर्षम् वृष्टिम् आ वद आभाषय । यादृशेन त्वद्वोषेण वृष्टिर्जायते तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ वृष्टिजलेन हृदे पूर्णं सति तस्य हृदस्य मध्ये चतुरः पदः आत्मीयान् चतुःसंख्याकान् पादान् विगृह्य सवनानुगुणं प्रसार्य सवस्व मतर । सवनेन यथेच्छं विहरेत्यर्थः ॥

पञ्चदशी ॥

खण्वखा३इ खैमखा३इ मध्ये तदुरि ।

वर्षं वनुध्वं पितरो मरुतां मन इच्छते ॥ १५ ॥

खण्वखा३इ । खैमखा३इ । मध्ये । तदुरि ।

वर्षम् । वनुध्वम् । पितरः । मरुतां । मनः । इच्छते ॥ १५ ॥

खण्वखा पैमखा तदुरी इति मण्डूकस्त्रीजातेः संज्ञाविशेषाः । हे खण्वखे [हे] पैमखे हे तदुरि इति तिस्रः संबोध्यन्ते । ॥ “एचोमगृह्यस्या-

१ A B K K̄ R S̄ V खण्वखा३इ खैमखा३इ. D खण्वखा३इ खैमखा३इ. The figure ३ indicates the pluta i.e., protracted vowel. But if the two words are vocatives (see Sāyana) should we not rather have खण्वखा३इ खैमखा३इ ? २ A B B̄ D E S̄ इच्छते. We with K K̄ V. ३ P P̄ J खण्वखा३इ. We with J. ४ P खैमखा३इ. We with P J. ५ P P̄ J इच्छते. We with S K.

1 Kd पादायन and S' पादान्वन for पादान्.

दूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” इति विगृह्य अवर्णस्य सुतः ॥ हे तत्संज्ञा हे मण्डूक्यः हृदस्य मध्ये वर्तमाना यूयं युष्मदीयेन घोषेण वर्धमं वृष्टिं वनुध्वम प्रयच्छत । हे पितरः पालयितारो मण्डूकाः [मौरुतम्] मरुत्संवन्धि वृष्ट्यभिमुखं मनः इच्छत घोषेण वशीकुरुत ॥

षोडशी ॥

महान्तं कोशमुदंचाभि पिञ्च सविद्युतं भवतु वातु वातः ।

तन्वतां यज्ञं बहुधा विसृष्टा आनन्दिनीरोषधयो भवन्तु ॥ १६ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । अभि । सिञ्च । सविद्युतम् । भवतु । वातु । वातः ।

तन्वताम् । यज्ञम् । बहुधा । विसृष्टाः । आनन्दिनीः । ओषधयः । भवन्तु ॥ १६ ॥

महान्तम् अधिकं कोशम् । मेघनामैतत् । मेघम् हे पर्जन्य त्वम् उदच समुद्राद् उदकपूर्णम् उद्धर । ॥ अञ्चु गतौ इत्यस्य एतद् रूपम् ॥ तेन मेघेन अभि पिञ्च सर्वा भूमिम् अभितः सिक्तां कुरु । तदर्थं तं मेघं सविद्युतम् विद्युत्सहितं कुरु । ततो वृष्टिर्भवतु । यद्वा सविद्युतम् । ॥ लुगभावश्छान्दसः ॥ सविद्युत् विद्युत्सहितम् अन्तरिक्षं भवतु । वातः वायुः वृष्ट्यनुकूलं वातु संचरतु । बहुधा बहुप्रकारं विसृष्टाः वृष्ट्या प्रेरिता आपः यज्ञं तन्वताम् विस्तारयन्तु । यज्ञादिक्रियाहेतवो भवन्तु इत्यर्थः । ओषधयः वीहियवाद्या ग्रान्याः आरण्यास्तरुगुल्माद्याः आनन्दिनीः वृष्टिजलेन हर्षयुक्ता भवन्तु ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति अथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “वृहन्नेषाम्” इति आद्येन सूक्तेन अभिचारकर्मणि शत्रुं क्रोशन्ताम् अनुव्रूयात् [कौ० ६, २] ॥ धूमकेतूपातशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे “उतेयं भूमिः” [३] इत्येषा [कौ० १३, ३५] ॥

१ B Br सं.

१ S' Kd प्रयच्छ. २ This is the reading in Śāyana's text.

तत्र प्रथमा ॥

बृहन्नैषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्तायन्मन्यते चरन्तसर्वे देवा इदं विदुः ॥ १ ॥

बृहन् । एषाम् । अधिऽस्याता । अन्तिकात्ऽइव । पश्यति ।

यः । तांयत् । मन्यते । चरन् । सर्वम् । देवाः । इदम् । विदुः ॥ १ ॥

बृहन् महान् परिवृढो वा वरुणः एषाम् दुरात्मनां शत्रूणाम् अधिष्ठाता नियन्ता सन् तैः कृतं सर्वम् अन्याय्यम् अन्तिकादिव पश्यति समीपदेशादिव जानाति । न तस्य व्यवधायकं किञ्चिद् अस्तीत्यर्थः । यो वरुणः तांयत् सांतत्येन वर्तमानं स्थिरवस्तु चरतौ चरणशीलं नश्वरं च वस्तु मन्यते । स्यावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगज्जानातीत्यर्थः । स बृहन् इति संबन्धः । ॥ तांयत् इति । तायु संतानपालनयोः । अस्मात् लटः शब्दादेशः ॥ ईदृग्विधज्ञानसद्भावं वरुणस्य उपपादयति सर्वम् इति । व्यवहितं विप्रकृष्टं स्थिरं नश्वरं स्थूलं सूक्ष्मम् इति एतादृग् इदं सर्वम् अतिरोहितज्ञानत्वाद् देवाः विदुः जानन्ति । ॥ विद ज्ञाने । “विदो लटो वा” इति श्नेः उत् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतङ्कम् ।

ह्यौ संनिपद्य यन्मन्येते राजा तद् वेदु वरुणस्तृतीयः ॥ २ ॥

यः । तिष्ठति । चरति । यः । च । वञ्चति । यः । निऽलायने । चरति । यः । प्रतङ्कम् ।

ह्यौ । सम्ऽनिपद्य । यत् । मन्येते इति । राजा । तत् । वेदु । वरुणः । तृतीयः ॥ २ ॥

१ So we read with ABBE BDKKRSV. २ P P लापत्. J तांयत् corrected into एतायत्. ३ So P P J. K has चरन्. ४ So all our MSS. and Vaidika. ५ So P P J K. ६ P प्रतङ्कम्.

1 S Kd संवर्धनीयः.

पूर्वस्याम् ऋचि एषाम् इत्युक्तम् । तत्र इदमा के पुनः प्रतिनिर्दि-
श्यन्त इति तान् निर्दिशति यस्तिष्ठतीति पूर्वार्धेन । यः शत्रुस्तिष्ठति अभि-
मुखम् अवतिष्ठते यंश्चरति गच्छति यश्च वञ्चति कौटिल्येन प्रतारयति यः
शत्रुः निलायम् निलयनेन अनिर्गमनेन चरति । यद्वा निलीनः अदृश्यः
सन् चरति । ॥ अयतेर्निस्पूर्वात् णमुल् । निपूर्वात् लीयतेर्वा । उभय-
थापि समानोर्थः । “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ॥ यः शत्रुः
प्रतङ्गम् प्रकर्षेण कृच्छ्रजीवनं प्राप्य चरति वर्तते । ॥ तकि कृच्छ्रजीव-
ने । अस्मात् प्रपूर्वात् णमुल् ॥ एषां शत्रूणां इति पूर्वेण संबन्धः ॥
अन्तिकादिव पश्यतीति यद् उक्तं तदपि समर्थयते द्वौ संनिषद्येत्युत्तरार्धे-
न । द्वौ पुरुषौ रहसि संनिषद्य उपविश्य यत् कार्यं मन्त्रयेते गुप्तं भाषे-
ते । ॥ मत्रि गुप्तभाषणे इति धातुः ॥ तयोर्गुप्तं भाषमाणयोः
तृतीयः त्रित्वसंख्यापूरकः सन् राजा ईश्वरो वरुणः स्वसार्वभ्येन तत् सर्वं
वेद । जानातीत्यर्थः । ततश्च अकार्यचिन्तावसर एव तान् निग्रहीतुं व-
रुणः शक्नोतीत्यर्थः । ॥ “त्रेः संप्रसारणं च” इति पूरणार्थे तीय-
प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥

तृतीया ॥

उ॒तेयं भूमि॑र्वरुणस्य॒ राज्ञ॑ उ॒तासौ द्यौर्वृ॑हती दूरे॒अन्ता ।

उ॒तो समु॑द्रौ वरुणस्य कुक्षी उ॒तास्मिन् अ॒ल्पे उ॒दके॑ नि॒लीनः॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । इ॒यम् । भूमिः॑ । वरुणस्य । राज्ञः॑ । उ॒त । अ॒सौ । द्यौः । वृ॒हती ।
दूरेऽअन्ता ।

उ॒तो इति॑ । समु॑द्रौ । वरुणस्य । कुक्षी इति॑ । उ॒त । अ॒स्मिन् । अ॒ल्पे । उ॒द-
के॑ । नि॒लीनः॑ ॥ ३ ॥

उतशब्दः अप्यर्थे । इयं सर्वाधिष्ठानत्वेन निहिता भूमिरपि राज्ञः ई-
श्वरस्य दुष्टनिग्रहे अधिकृतस्य वरुणस्य वंशे वर्तते ॥ उत अपि च अ-
सौ विप्रकृष्टा बृहती महती दूरेअन्ता दूरे विप्रकृष्टे देशे अन्ते अन्तिके

च भवतीति दूरेअन्ता । यत् एवं व्याप्य वर्तते अतो बृहतीति भावः ।
 एवंरूपा द्यौश्च वरुणस्य राज्ञो वशे वर्तते । बृहती दूरेअन्तेति विशेष-
 णद्वयं भूम्या अपि योज्यम् । अत एव दूरेअन्तो इति द्यावापृथिव्योर्ना-
 मसु पठितम् [निय० ३, ३०] ॥ उतो अपि च समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ वरुणस्य
 राज्ञः कुक्षी दक्षिणोत्तरपार्श्वभेदेन अवस्थिते द्वे उदरे । एवं भूम्यादिकं
 कृत्स्नं जगद् व्याप्य वर्तमानोपि अस्मिन् अल्पेपि उदके तटाकहृदादिगते
 निलीनः अन्तर्हितो भवति ॥

चतुर्थी ॥

उत्त यो द्यामत्तिसर्पात् परस्तात् स मुच्यते वरुणस्य राज्ञः ।

दिवः स्पशुः प्र चरन्तीदमस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४ ॥

उत्त । यः । द्याम् । अत्तिऽसर्पात् । परस्तात् । न । सः । मुच्यते । वरु-
 णस्य । राज्ञः ।

दिवः । स्पशः । प्र । चरन्ति । इदम् । अस्य । सहस्रऽअक्षाः । अति । प-
 श्यन्ति । भूमिम् ॥ ४ ॥

उत्त अपि च यः शत्रुः अनर्थकारी अस्माकं परस्तात् द्याम् अन्तरि-
 क्षप्रदेशम् अतिसर्पात् अतिक्रम्य सपेद् गच्छेत् । यद्वा सुकृतप्राप्यं द्यां
 स्वर्गम् अतिक्रम्य अपथे प्रवर्ततेत्यर्थः । स शत्रुः वरुणस्य राज्ञः पाशे-
 भ्यो न मुच्यते न मुच्येत । तैर्वज्र एव वर्तताम् इत्यर्थः । ॥ मुचेः
 कर्मणि लेटि आडागमः । “वैतोन्वच” इति ऐकारः ॥ कथं द्यु-
 लोकस्यो वरुणः मनुष्यकृतम् अपरार्थं जानातीति तत्राह दिवः स्पश इ-
 ति । दिवः द्युलोकान्निर्गताः अस्य वरुणस्य स्पशः चारा इदं पार्थिवं
 स्थानं प्र चरन्ति प्राप्य संचरन्ति । ते च सहस्राक्षाः सहस्रसंख्य^१ अ-
 नोपायैर्युक्ताः सन्तः भूमिम् अति पश्यन्ति । भूलोकवृत्तान्तं स
 तिश्येन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

१ It V दिवः स्पशः. We with ABBKR S.

1 S' Kd घोरिति for दूरेअन्तेति. 2 S' Kd अस्माकं. 3 So S' Kd.

पञ्चमी ॥

सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा रोदसी यत् परस्तात् ।

संख्याता अस्य निमिषो जनानामक्षानिव श्वघ्नी नि मिनोति तानि ॥ ५ ॥

सर्वम् । तत् । राजा । वरुणः । वि । चष्टे । यत् । अन्तरा । रोदसी इति ।

यत् । परस्तात् ।

सम्ख्याताः । अस्य । निमिषः । जनानाम् । अक्षान् इव । श्वघ्नी ।

नि । मिनोति । तानि ॥ ५ ॥

रोदसी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् प्राणिजातं वर्तते तथा पुरस्तात् स्वस्य पुरोभागे यत् प्राणिजातम् अस्ति तत् सर्वं वरुणो राजा वि चष्टे विशेषेण पश्यति ॥ तस्मात् तेषां जनानाम् प्राणिनां निमिषः निमेषण-व्यापारस्य । उपलक्षणम् एतत् । अक्षिपरिस्पन्दोपलक्षितस्य अस्य साध-साधुकर्मणः संख्यातां परिमाणयिता वरुणः तानि पापिनां शिक्षाकर्माणि तत्तत्पापानुसारेण नि मिनोति निक्षिपति । ॥ हुमिञ् प्रक्षेपणे ॥ त-त्र दृष्टान्तः । अक्षानिवेति । श्वघ्नी स्वम् आत्मानं स्वकीयं धनं च ह-न्तीति कितवः स्वघ्नी । ॥ तथा च यास्कः । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति [नि० ५. २२] इति ॥ यथा कितवः अक्षान् आत्मनो जयार्थं निक्षिपति तद्वद् इत्यर्थः ॥

पष्ठी ॥

ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विपिता रुशन्तः ।

छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥ ६ ॥

ये । ते । पाशाः । वरुण । सप्तसप्त । त्रेधा । तिष्ठन्ति । विपिताः । रुशन्तः ।

छिनन्तु । सर्वे । अनृतम् । वदन्तम् । यः । सत्यवादी । अति । तम् ।

सृजन्तु ॥ ६ ॥

१ A शिनन्तु. B^o K J छिनन्तु. B^o R छिन्नन्तु. We read छिनन्तु with B B^o D K P^o J B^o.
V. शिनन्तु is probably the correct reading, but none of our authorities sanction it, unless the शिनन्तु read by A is meant for शिनन्तु.

1 S' Kd स्वकीये धन. 2 S' Kd स्वघ्नी.

च भवतीति दूरेअन्ता । यत एवं व्याप्य वर्तते अतो बृहतीति भावः ।
 एवरूपा द्यौश्च वरुणस्य राज्ञो वशे वर्तते । बृहती दूरेअन्तेति विशेष-
 णद्वयं भूम्या अपि योज्यम् । अत एव दूरेअन्ते इति द्यावापृथिव्योर्ना-
 मसु पठितम् [निष० ३.३०] ॥ उतो अपि च समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ वरुणस्य
 राज्ञः कुक्षी दक्षिणोत्तरपार्श्वभेदेन अवस्थिते द्वे उदरे । एवं भूम्यादिकं
 कृत्स्नं जगद् व्याप्य वर्तमानोपि अस्मिन् अल्पेपि उदके तटाकहृदादिगते
 निलीनः अन्तर्हितो भवति ॥

चतुर्थी ॥

उत यो द्यामन्तिसर्पात् परस्तात् स मुच्यतै वरुणस्य राज्ञः ।

दिवः स्वशः प्र चरन्तीदमस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४ ॥

उत । यः । द्याम् । अतिऽसर्पात् । परस्तात् । न । सः । मुच्यतै । वरु-
 णस्य । राज्ञः ।

दिवः । स्वशः । प्र । चरन्ति । इदम् । अस्य । सहस्रऽअक्षाः । अति । प-
 श्यन्ति । भूमिम् ॥ ४ ॥

उत अपि च यः शत्रुः अनर्थकारी अस्माकं पुरस्तात् द्याम् अन्तरि-
 क्षप्रदेशम् अतिसर्पात् अतिक्रम्य संपेदं गच्छेत् । यद्वा सुकृतमार्थं द्यां
 स्वर्गम् अतिक्रम्य अपये प्रवर्ततेत्यर्थः । स शत्रुः वरुणस्य राज्ञः पाशे-
 भ्यो न मुच्यतै न मुच्येत । तैर्वद्ध एव वर्तताम् इत्यर्थः । ॥ मुचेः
 कर्मणि लेटि आडागमः । “वैतोन्वत्र” इति ऐकारः ॥ कथं द्यु-
 लोकस्यो वरुणः मनुष्यकृतम् अपराधं जानातीति तत्राह दिवः स्वश इ-
 ति । दिवः द्युलोकाभिर्गताः अस्य वरुणस्य स्वशः चारा इदं पार्श्वं
 स्वानं प्र चरन्ति प्राप्य संचरन्ति । ते च सहस्राक्षाः सहस्रसंख्यं अ-
 नोपायेर्युक्ताः सन्तः भूमिम् अति पश्यन्ति । भूलोकवृत्तान्तं स
 तिश्येन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

१ K V द्विपः स्वः. We with AB B K R S.

1 S' Kd चौरिति for दूरेअन्तेति. 2 S' Kd अस्मान्. 3 So S' Kd.

दिसर्वदोषनिवृत्तये सहस्रवीर्यं चक्रे अपरिमितसामर्थ्ययुक्तां करोमि । य-
स्माद् एवं तस्मात् त्वम् ओषधीनाम् अधिपतिरसीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सत्यजितं शपथयोर्वनीं सहमानां पुनःसराम् ।

सर्वाः समह्योषधीरितो नः पारयादिति ॥ २ ॥

सत्यजितम् । शपथयोर्वनीम् । सहमानाम् । पुनःसराम् ।

सर्वाः । सम । अह्नि । ओषधीः । इतः । नः । पारयात् । इति ॥ २ ॥

सत्यजितम् सत्येन याथार्थ्येन अभिचारादिदोषं जयति निवर्तयतीति
सत्यजित् । तां शपथयोर्वनीम् शपथस्य परकृतस्य आक्रोशस्य पृथक्वीं
नाशयित्रीं वा सहमानाम् अभिभवनशीलां पुनःसराम् पुनःपुनः आभी-
क्ष्येन बहुतरज्याधिनिवृत्तये सरति प्रवर्तत इति पुनःसरा ताम् ईदृशीम्
ओषधिम् अन्याः सर्वा ओषधीः ओषध्यः इतः अस्माद् अभिचारदोष-
शमनाद्धेतोः नः अस्मान् पारयात् । ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ । अ-
स्मात्कर्तव्यं समापयेत् इति अनेन अभिप्रायेण समभि । गच्छन्तीति उ-
पसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

तृतीया ॥

या शशाप शपनेन याघं मूरमादधे ।

या रसस्य हरणाय जातमरिभे तोकमन्तु सा ॥ ३ ॥

या । शशाप । शपनेन । या । अघम् । मूरम् । आदधे ।

या । रसस्य । हरणाय । जातम् । आदरेभे । तोकम् । अन्तु । सा ॥ ३ ॥

एषा प्रथमकाण्डे व्याख्याता [१२८. ३] । अक्षरार्थस्तु या पिशाची
शपनेन आक्रोशेन शशाप या च मूरम् मूर्द्धाप्रदम् अघम् पापम् आ-
ददे । या च शरीरगतासृगादिरसस्य हरणाय जातम् पुत्रादिम् [आरे-

१ K 'योर्वनीं' for 'यावनीं' with Śāyana We with ABBDKRSPPJV २ B
Bc समन्तो. ABDKRSVK समह्यो. VS समह्यो. ३ K 'योर्वनीम्. ४ P अदि.
PJ अदि. K अमि । ५ K V 'ददे' with Śāyana V recognises 'दधे' as a variant

त्यर्थः ॥ तथा हे शत्रो ते तुभ्यं तान् सर्वान् पाशान् अनुलक्षीकृत्य सं-
दिशामि संप्रयच्छामि ॥

इति चतुर्थकाण्डे [चतुर्थेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

स्त्रीशूद्रकापालादिकृताभिचारदोषनिवृत्त्यर्थं दर्भाषामार्गसहदेव्याद्या म-
न्त्रोक्ता ओषधीः शान्त्युदककलशे प्रक्षिप्य तदनुमन्त्रणविनियुक्ते महाशा-
न्तिगणे “ईशानां त्वा” इत्यादिसूक्तत्रयम् आवपनीयम् । सूत्रितं हि ।
“दृष्या दृषिरसि[२. ११] ये पुरस्तात्[४. ४०] ईशानां त्वा[४. १७]
“समं ज्योतिः[४. १८] उतो अस्य वन्धुकृत्[४. १९] सुपर्णस्ता[५.
“१४] यां ते चक्रुः[५. ३१] अयं प्रतिसरः[८. ५] यां कल्पयन्ति
“[१०. १] इति महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ३] ॥

एतत्सूक्तसंघस्य कृत्याप्रतिहरणमणत्वाद् अस्य गणस्य यत्रयत्र विनियो-
गस्तत्र सर्वत्र अस्य सूक्तत्रयस्यापि विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

“तत्र ईशानां त्वा” इति द्वितीयसूक्ते प्रथमा ॥

ईशानां त्वा भेषजानामुज्जेष आ रभामहे ।

चक्रे सहस्रवीर्यं सर्वस्मा ओषधे त्वा ॥ १ ॥

ईशानाम् । त्वा । भेषजानाम् । उतुज्जेषे । आ । रभामहे ।

चक्रे । सहस्रवीर्यम् । सर्वस्मै । ओषधे । त्वा ॥ १ ॥

हे सहदेव्याख्ये ओषधे भेषजानाम् तत्तद्भोगशान्तये भेषजत्वेन प्रयुज्य-
मानानाम् अन्यासाम् ओषधीनाम् ईशानाम् ईश्वरां त्वा त्वाम् उज्जेषे श-
त्रुकृताभिचारदोषम् उज्जेतुं निवर्तयितुम् आ रभामहे संस्पृशामः । ॥ ई-
शानाम् इति । ईश ऐश्वर्यं । अस्मात् लटः शानच् । अदादित्वात् श-
पो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । उज्जेष इ-
ति । “तुमर्थे सेसेन्” इति सेप्रत्ययः ॥ ईश्वरत्वमेवास्या उ-
पपादयति । हे ओषधे सहदेवि त्वा तां सर्वस्मै अभिचारजनितज्वरा-

दिसर्वदोषनिवृत्तये सहस्रवीर्यं चक्रे अपरिमितसामर्थ्ययुक्तां करोमि । य-
स्माद् एवं तस्मात् त्वम् ओषधीनाम् अधिपतिरसीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सत्यजितं शपथयोर्वनीं सहमानां पुनःसुराम् ।

सर्वाः समह्वयोर्षधीरितो नः पारयादिति ॥ २ ॥

सत्यजितम् । शपथयोर्वनीम् । सहमानाम् । पुनःसुराम् ।

सर्वाः । सम् । अह्वि । ओषधीः । इतः । नः । पारयात् । इति ॥ २ ॥

सत्यजितम् सत्येन याथार्थ्येन अभिचारादिदोषं जयति निवर्तयतीति
सत्यजित् । तां शपथयोर्वनीम् शपथस्य परकृतस्य आक्रोशस्य पृथक्कत्रीं
नाशयित्रीं वा सहमानाम् अभिभवनशीलां पुनःसुराम् पुनःपुनः आभी-
क्षणेन बहुतरव्याधिनिवृत्तये सरति प्रवर्तत इति पुनःसुरा ताम् ईदृशीम्
ओषधिम् अन्याः सर्वा ओषधीः ओषध्यः इतः अस्माद् अभिचारदोष-
शमनाद्वेतोः नः अस्मान् पारयात् । ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ । अ-
स्तकर्तव्यं समापयेत् इति अनेन अभिप्रायेण समर्पितं । गच्छन्तीति उ-
पसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

तृतीया ॥

या शशाप शपनेन याघं मूर्खमादधे ।

या रसस्य हरणाय जातमारेभे तोकमन्तु सा ॥ ३ ॥

या । शशाप । शपनेन । या । अघम् । मूर्खम् । आदधे ।

या । रसस्य । हरणाय । जातम् । आरेभे । तोकम् । अन्तु । सा ॥ ३ ॥

एषा प्रथमकाण्डे व्याख्याता [१२८.३] । अक्षरार्थस्तु या पिशाची
शपनेन आक्रोशेन शशाय या च मूर्खम् मूर्खप्रदम् अघम् पापम् आ-
ददे* । या च शरीरगतासृगादिरसस्य हरणाय जातम् पुत्रादिम् [आरे-

१ K 'योर्वनी' for 'योर्वनी' with Sâyana. We with ABBDKRSPPJV. २ B
Br समुद्यो°. ABDKRSVK समुद्यो°. VS समुद्यो°. ३ K 'योर्वनीम्'. ४ P आहि.
P J अहि. K अहि. ५ KV 'दुधे' with Sâyana. V recognises 'दुधे' as a variant.

मे] आलिङ्गति सा सर्वा मन्त्रिपये अभिचरतः शत्रोः तोकम् पुत्रं भक्ष-
यतु इति ॥

चतुर्थी ॥

यां ते चक्रुरामे पात्रे यां चकुर्नीललोहिते ।

आमे मांसे कृत्यां यां चकुस्तया कृत्याकृतो जहि ॥ ४ ॥

याम् । ते । चक्रुः । आमे । पात्रे । याम् । चक्रुः । नीलऽलोहिते ।

आमे । मांसे । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । तया । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ४ ॥

हे कृत्ये ते त्वां याम् आमे अपक्वे मृत्पात्रे चक्रुः कृतवन्तः अभि-
चारकाः । यद्वा नीललोहिते । धूमोद्गमेन नीलः ज्वाल्या च लोहितः
अग्निः नीललोहितः । तादृशे अग्नौ अग्न्यायतने यां चक्रुः कृतवन्तः ।
आमे अपक्वे मांसे कुकुटादिप्राणिशरीरे यां कृत्यां चक्रुः कृतवन्तः । आ-
मपात्रम् अग्न्यायतनं कुकुटादिप्राणिशरीरं सभास्वल्गम् इत्येवमादीनि हि
कृत्यानिधानस्थानानि । एवं कृत्याकृतः कृत्यायाः प्रयोक्तृन् हे कृत्ये त्वं-
या । ॥ विभक्तियव्ययः ॥ त्वं जहि नाशय । यद्वा ओषधिः
संवोध्यते । हे ओषधे त्वया कृत्याप्रयोक्तारो हन्तव्या इत्यर्थः । ॥ क-
र्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

दौष्वम्यं दौर्जीवित्यं रक्षो अर्भ्वमिराय्युः ।

दुर्णाम्नीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्ताशयामसि ॥ ५ ॥

दौऽस्त्वम्यम् । दौऽर्जीवित्यम् । रक्षः । अर्भ्वम् । अिराय्युः ।

दुऽर्णाम्नीः । सर्वाः । दुऽर्वाचः । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ॥ ५ ॥

दुष्टः स्वप्नो दुःषमः तत्र भवम् अरिष्टं दर्शनं दौष्वम्यम् । दौर्जीवित्यं

१ K वृत्स्वयं with Siyana २ K त्वयम्. ३ K V °र्जीवित्यं with Siyana We with
ABBr BDKRSPJ V. ४ So we with ABBr BDKRSPJ V ५ K
र्जायसम् १ So P P J

दुष्टा जीवन्ता जीवभावो यस्य दुर्जीवतः तस्य भावो दौर्जीवित्यम् । ब्रह्म-
हृणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् ब्रह्म । रक्षः राक्षसजातिः अभवम् । महन्नामै-
तत् । यच्च अभिचारक्रियाजनितम् अन्यद् महद् भयकारणम् अस्तीत्यर्थः ।
यद्वा अभवम् महद् रक्षो ब्रह्मराक्षसादिः इति रक्षोविशेषणत्वेन योज्यम् ।
अत एव “द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभवात्” [ऋ० १. १८५. २] इति
अभवस्य भयहेतुता श्रुता । अराध्यः असमृद्धिहेतवः पापलक्ष्यः तथा
दुर्गोम्नीः ह्येदिका भेदिका इत्येवं दुष्टनाम्नोपेता याः पिशाच्यः दुर्वाचः ना-
शयामि ह्येदयामि भक्षयामि इत्येवं दुष्टाः शब्दा याभिः सततं प्रयुज्यन्ते
तास्तथोक्ताः । इत्थं या इमाः कृत्या अनुक्तान्ताः ताः सर्वाः अस्मिन्
अभिचर्यमाणं पुरुषविषये नाशयामसि नाशयामः ॥

षष्ठी ॥

क्षुधामारं तृणामारमगोतामनपत्यताम् ।

अपामार्गं त्वया वयं सर्वं तदपं मृज्महे ॥ ६ ॥

क्षुधाऽमारम् । तृणाऽमारम् । अगोताम् । अनपत्यताम् ।

अपामार्गं । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अपं । मृज्महे । ॥ ६ ॥

क्षुधामारम् क्षुधा क्षुत्पीडया पुरुषस्य मारणम् तृणामारम् तृणया पि-
पासातिशयेन पुरुषस्य मारणम् । यद्वा क्षुत्पिपासयोः पुरुषे स्वरूपतो
नाशनम् अत्र विवक्षितम् । तद्विरहे पुरुषस्य स्वत एव मरणसंभवात् ।
अगोताम् गोराहित्यम् अनपत्यताम् अपत्यराहित्यं च । तत् एतत् सर्वं
हे अपामार्गं त्वया वयम् अप मृज्महे अपमार्जयामः विनाशयामः ॥

सप्तमी ॥

तृणामारं क्षुधामारमयो अक्षपराजयम् ।

अपामार्गं त्वया वयं सर्वं तदपं मृज्महे ॥ ७ ॥

१ BB² B² D² K² R² S² P² J² V² पृथक्ताम्. We with AKV and Sāyanā. २ Br V
know of मृज्महे as a variant K मृज्महे. We with ABB² B² D² K² R² S² P² J².

1 S' Kd जीवन्ताभावो. 2 S' Kd दुर्गो. 3 S' Kd मरणम्.

तृष्णाऽमारम् । क्षुधाऽमारम् । अथो इति । अक्षुऽपराजयम् ।
अपामार्गः । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अपः । मृज्महे ॥ ७ ॥

क्षुत्तृष्णानाशयोरत्र विपर्यास एव विशेषः । अथो अपि च अक्षपरा-
जयम् अक्षैर्धूतसाधनैः द्यूतक्रियानिमित्तः पराजयः । तत् एतत् सर्वं हे
अपामार्गेत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

अपामार्गः ओषधीनां सर्वांसामेक इदं वशी ।

तेन ते मृज्म आस्थितमथ त्वमगदश्चर ॥ ८ ॥

अपामार्गः । ओषधीनाम् । सर्वांसाम् । एकः । इत् । वशी ।

तेन । ते । मृज्मः । आस्थितम् । अथ । त्वम् । अगदः । चर ॥ ८ ॥

सर्वांसाम् अन्यासाम् ओषधीनाम् अपामार्गः एक एव वशी वश-
यिता । सर्वा अस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । हे अभिचारदोषगृहीत ते त-
व आस्थितम् कृत्यादिभिरापतितं रोगादिकं तेन अपामार्गेण मृज्मः मा-
र्जयामः अपगमयामः ॥ अथ अनन्तरं त्वम् अगदः व्याधिरहितः चर
चिरकालं वर्तस्व ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“समं ज्योतिः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।
सूत्रं तु तत्रैव उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समं ज्योतिः सूर्येणाद्वा रात्रीं समावर्तती ।

कृणोमि सत्यमूतयेरसाः सन्तु कृत्वरीः ॥ १ ॥

समम् । ज्योतिः । सूर्येण । अद्वा । रात्रीं । समऽवर्तती ।

कृणोमि । सत्यम् । उतये । अरसाः । सन्तु । कृत्वरीः ॥ १ ॥

१ See note २ on the previous page. २ D तेना. ३ K V मृज्म. ४ मृज्म. ५ K मृज्मः.
५ P समऽवर्तती, K समऽजावर्तती. We with J P.

सूर्येण आदित्येन तदीयं ज्योतिः प्रभासण्डलं समम् समानमेव भव-
ति न कदाचित् तेन वियुज्यते । रात्री । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति
डीप् ॥ रात्रिश्च अह्ना समावती समानायामा । ॥ समशब्दात्
आवतुप्रत्ययः स्वार्थिकः ॥ यथैवं प्रभाप्रभावतोर्दिवारात्रयोश्च समान-
त्वं यथार्थम् तथा सत्यम् यथार्थं कर्म कृणोमि करोमि । किमर्थम् ।
ऊतये अभिचर्यमाणस्य पुरुषस्य रक्षणार्थम् । तस्मात् कृत्वरीः कर्तनशी-
लाः कृत्याः अरसाः शुष्काः कार्यांसमर्थाः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

यो देवाः कृत्वा कृत्वा हंरादविदुषो गृहम् ।

वत्सो धारुरिव मातरं तं प्रत्यगुपं पद्यताम् ॥ २ ॥

यः । देवाः । कृत्याम् । कृत्वा । हंरात् । अविदुषः । गृहम् ।

वत्सः । धारुः ऽइव । मातरम् । तम् । प्रत्यक् । उपं । पद्यताम् ॥ २ ॥

हे देवाः यः शत्रुः कृत्याम् मन्त्रौषधादिभिः शत्रोः पीडाकर्त्री कृत्यां
कृत्वा अविदुषः अजानानस्य तस्य गृहम् अंरात् ऋच्छेत् कृत्यानिखन-
नार्थं गच्छेत् । ॥ ऋ गतौ इत्यस्मात् लेटि आडागमः । छान्दसः
शपो लुक् ॥ तम् अभिचरन्तं सा कृत्या प्रत्यक् अभिमुखं प्रति-
निवृत्य उप पद्यताम् उपगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । वत्स इति । [धा-
रुः] । ॥ धेद् पाने । “दाधेदसिशदसदो रुः” इति रुप्रत्ययः ॥ य-
था धारुः स्तनपानं कुर्वन् वत्सः स्वमातरमेव अनुधावति एवं कृत्यापि
स्वोत्पादकमेव प्रतिनिवृत्य गच्छतु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अमा कृत्वा प्राप्मानं यस्तेनान्यं जिघीसति ।

अश्मानस्तस्यां दुग्धायी बहुलाः फट् करिक्कति ॥ ३ ॥

१ K अत् with Sāyana We with ABB^r BDKERSPJJV २ So PJJ. K
मरात्. १ P त्यम् २ So we with ABB^r BDKERSPJJV

1 S Hl प्रमायतो° for प्रमाप्रमायतो° 2 S Hl कार्यसम°.

अ॒मा । कृ॒त्वा । पा॒प्मान॑म् । यः । तेन॑ । अ॒न्यम् । जिघां॑सति ।

अश्मा॑नः । तस्या॑म् । दु॒ग्धाया॑म् । बहु॒लाः । फट् । क॒रि॒कृ॒ति ॥ ३ ॥

यः शत्रुः अनुकूल इव अमा सह स्थितः सन् पाप्मानम् कृत्यानि-
खननलक्षणं कृत्वा तेन पाप्मना अन्यम् द्वेष्यं जिघांसति हन्तुम् इच्छ-
ति । ॥ “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः ॥ । तस्याम् तेन
शत्रुणा कृतायां कृत्यायां दुग्धायाम् प्रतीकारेण रिक्तीकृतायां स्वकार्यकर-
णासमर्थायां सत्याम् अश्मानः पापाणाः मन्त्रसामर्थ्योत्पादिता बहुलाः स-
न्ताः फट् हिंसनं करिकृति पुनःपुनः कुर्वन्तु । कृत्याकृतं शत्रुं हिंसन्तु इ-
त्यर्थः । ॥ करोतेर्यङ्लुगन्तात् पञ्चमलकारे “रुद्रिकौ च लुकि” इ-
ति अभ्यासस्य रिगागमः ॥

चतुर्थी ॥

सहस्र॑धामन् विशि॒खान् वि॒ग्रीवां॑ ह्यय॒या त्वम् ।

प्रति॑ स च॒क्रुपे॑ कृत्यां प्रियां प्रियाव॑न्ते हर ॥ ४ ॥

सहस्र॑धामन् । वि॒श्रि॒खान् । वि॒ग्री॒वान् । श्रा॒य॒य॒ । त्वम् ।

प्रति॑ । स॒ । च॒क्रु॒पे॒ । कृ॒त्याम् । प्रि॒याम् । प्रि॒य॒ज्व॑न्ते । ह॒र॒ ॥ ४ ॥

हे सहस्रधामन् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मा-
नीति [नि० ९. २८] [इति] यास्कवचनाद् धामशब्देन स्थानादिकम्
उच्यते । सहस्रं धामानि स्थानादीनि यस्याः सा सहस्रधामा ओप-
धिः । ॥ “मनः” इति ङीष्ः प्रतिषेधः ॥ । हे सहस्रधामन्
सहदेव्याख्ये ओपधे त्वम् अस्मदीयान् शत्रून् विशिखान् विच्छिन्नकेशान्
विग्रीवान् विच्छिन्नग्रीवान् छिन्नशिरसः कृत्वा ह्यायय क्षयं प्रापय । ॥ द्वौ
जै पे ह्यपे इति धातुः ॥ । प्रियाम् शत्रूणां हितकारित्वेन अनुकू-
लां कृत्याम् पिशाचीं चक्रुपे कृतवन्ते उत्पादितवन्ते प्रियावन्ते प्रियया कृ-

1 See note x on the previous page. 2 So we with AB DK KR S JV. B P P
मुद्रा१. 1 P P मुद्रा२. We with J. 3 So P P J K. 4 J चक्रुर्त्.

1 S Kd अन्य for अन्य. 2 S Kd सहस्रधामानि for सहस्रं धामानि.

त्यया तद्वते प्रति हर स्म तां कृत्यां प्रतिनिवृत्त्य प्रापय । ॥ चक्रुषे ।
करोतेर्लिङ्गः कसुः । चतुर्थेकवचने भसंज्ञायां “वसोः संप्रसारणम्” ॥

षष्ठमी ॥

अनयाहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम् ।

या क्षेत्रे चक्रुर्या गोषु यां वां ते पुरुषेषु ॥ ५ ॥

अनया । अहम् । ओषध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदूदुषम् ।

याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोषु । याम् । वा । ते । पुरुषेषु ॥ ५ ॥

अनया सहदेव्याख्यया ओषध्या अहं सर्वाः कृत्याः वक्ष्यमाणप्रदेशेषु
खाताः अदूदुषम् दूषितवान् अस्मि । कार्यासमर्थाः करोमीत्यर्थः । ॥ अदु-
षेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ ताः कृत्या दर्शयति । यां कृत्यां
क्षेत्रे बीजावापाहे भूमिदेशे चक्रुः कृतवन्तः निखातवन्तः यां कृत्यां गोषु
मध्ये निखातवन्तः वांते वातसंचारप्रदेशे यां कृत्यां कृतवन्तः । कृत्यासं-
स्पृष्टवाय्वभिघातेनापि अभिचारदोषो जायत इत्येवम् उक्तम् । तथा पु-
रुषेषु मनुष्येषु तत्संचारप्रदेशे यां कृत्यां निखातवन्तः ताः सर्वाः कृत्या
अदूदुषम् इत्यन्वयः ॥

पष्ठी ॥

यश्चकार न शशाकं कर्तुं शश्रे पादमङ्गुरिम् ।

चकार भद्रमुस्मभ्यमात्मने तर्पनं तु सः ॥ ६ ॥

यः । चकार । न । शशाकं । कर्तुम् । शश्रे । पादम् । अङ्गुरिम् ।

चकार । भद्रम् । अस्मभ्यम् । आत्मने । तर्पनम् । तु । सः ॥ ६ ॥

यः शत्रुः चकार कृत्यां प्रयुङ्क्ते तथा कृत्यया एकं पादम् एकाम् अ-
ङ्गुलिं वा शश्रे हिनस्ति । ॥ शृ हिंसायाम् इत्यस्मात् छान्दसो लि-
ट् ॥ स शत्रुः कर्तुं तथा हित्तुं न शशाक न शक्नोतु । ॥ छान्-
न्दसो लिट् ॥ कृत्याप्रयोगेण मारणम् अवयवहानिं वा कर्तुम् अ-
समर्थो भवतु इत्यर्थः । तत्कृतम् अभिचारकर्म अस्मभ्यं भद्रम् महलं च-

कार । प्रतीकारमन्त्रौषधिप्रभावेन श्रेयः करोतु इत्यर्थः । अपि तु आत्मने
स्वस्रै कृत्याप्रयोक्त्रे सः तत्कृतोभिचारः तपनम् दहनं करोतु ॥

सप्तमी ॥

अ॒पा॒मा॒र्गा॒णं मा॒र्ष्टुं क्षे॒त्रि॒यं श॒प॒थं॒ च यः ।

अपा॒हं या॒तु॒धा॒नी॒रप॒ सर्वा॑ अ॒रा॒य्यः ॥ ७ ॥

अ॒पा॒मा॒र्गः । अ॒पं । मा॒र्ष्टुं । क्षे॒त्रि॒यम् । श॒प॒थः । च॒ । यः ।

अ॒पं । अ॒हं । या॒तु॒ऽधा॒नीः । अ॒पं । सर्वा॑ । अ॒रा॒य्यः ॥ ७ ॥

अपासार्गाख्या ओषधिः क्षेत्रियम् क्षेत्रं मातापितृशरीरम् तत्सकाशाद्
आगतं सांक्रामिकं क्षयकुष्ठापसारादिकं रोगम् अप माष्टुं अस्मत्तोपगम-
यतु । ॥ मृजुष शुद्धौ । अपमृज्यते रोगादिनिराकरणेन पुरुषः शो-
ध्यते अनेनेति अपामार्गः । करणे घञ् । “चजोः कु घिष्ण्यतोः” इति
कुत्वम् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुये बहुलम्” इति दीर्घः । अप माष्टुं ।
अदादित्वात् शपो लुक् । “मृजेर्बृद्धिः” इति वृद्धिः । क्षेत्रियम् इति ।
“क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति निपात्यते ॥ यश्च शत्रुकृतः
शपथः शापः तमपि अप माष्टुं । तथा यातुधानीः पिशाचीः अप मा-
ष्टुं । अह इति विनिग्रहे । तथा अराय्यः अरायीः अलक्ष्मीः सर्वा
अपामार्गः अप माष्टुं । ॥ अरायीशब्दात् शसि द्वान्दसः पूर्वसवर्ण-
दीर्घाभावः ॥

अष्टमी ॥

अ॒प॒मृ॒ज्यं या॒तु॒धा॒नान॒प॒ सर्वा॑ अ॒रा॒य्यः ।

अ॒पा॒मा॒र्गं त॒या व॒यं स॒र्वं तद॒पं मृ॒ज्महे ॥ ८ ॥

अ॒प॒ऽमृ॒ज्यं । या॒तु॒ऽधा॒नान् । अ॒पं । सर्वा॑ । अ॒रा॒य्यः ।

अ॒पा॒मा॒र्गं । त॒या । व॒यम् । स॒र्वम् । तत् । अ॒पं । मृ॒ज्महे ॥ ८ ॥

हे अपामार्ग त्वं यातुधानान् यद्वारहः प्रभृतीन् अपमृज्य अपमृ-
हि । ॥ व्यत्ययेन श्यन् ॥ तथा सर्वा अराय्यः अलक्ष्मीकरीः

† See note on मृज्महे in stanza 6 of the previous hymn.

पापदेवताः अप गमय । यद्वा । ॥ अपमृज्येति त्यवन्तः ॥ हे
अपामार्ग त्वया प्रथमं यातुधानादीन् अपमृज्य तैः कृतं सर्वं तद् दुःख-
जातं त्वयैव साधनेन वयम् अप मृज्महे निराकुर्मः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“उतो असि” इति सूक्तस्य पूर्ववद् विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उतो अस्य बन्धुकुटुतो असि नु जामिकृत् ।

उतो कृत्याकृतः प्रजां नडमिवा छिन्धि वार्षिकम् ॥ १ ॥

उतो इति । असि । अवन्धुऽकृत् । उतो इति । असि । नु । जामिऽकृत् ।

उतो इति । कृत्याऽकृतः । प्रजाम् । नडमऽइव । आ । छिन्धि । वार्षि-
कम् ॥ १ ॥

सहदेव्यपामार्गयोरन्यतरः संबोध्यः । उतो अपि च हे सहदेवि अ-
पामार्ग वा अवन्धुकृत् अवन्धूनां शत्रूणां कर्तकञ्छेदकोसि । ॥ कृ-
ती छेदने इत्यस्मात् किप् ॥ उतो अपि च नु क्षिप्रं जामिकृत्
जामयः सहजाः शत्रवः तेषामपि कर्तयिता [असि] भवसि । इत्थं स-
हजासहजभेदेन शत्रुवैविध्यम् अन्यत्रापि श्रुतम् । “जामिम अजामिं प्र
मृणीहि शत्रून्” [ऋ० ४, ४, ५] इति ॥ उतो अपि च कृत्याकृतः कृ-
त्यायाः प्रयोक्तुः प्रजाम् पुत्रपौत्रादिकां वार्षिकम् वर्षासु भवं नडम् ए-
तत्संज्ञं सुच्छेदं तृणविशेषमिव आ छिन्धि आसमन्तात् क्षिप्त्वां वियुक्तां
कुरु । ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । “हुश्छम्भो हेर्धिः” इति हेर्धिरादे-
शः । “असोरहोपः” इति अकारलोपः । वार्षिकम् इति । “वर्षा-
भ्यष्टक्” “छन्दसि ठञ्” इति ठञ् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्धदेन ।

सेनेवैषि त्विपीमती' न तत्र भयमस्ति यत्र ग्रामोष्योषधे ॥ २ ॥
 ब्राह्मणेन । परिऽउक्ता । अस्ति । कण्वेन । नार्षदेन ।
 सेनाऽइव । एषि । त्विपीमती' । न । तत्र । भयम् । अस्ति । यत्र ।
 प्रऽआप्तोषि । ओषधे ॥ २ ॥

नार्षदेन नृषदस्य पुत्रेण कण्वेन एतत्संज्ञेन ब्राह्मणेन मन्त्रदृशा हे ओषधे सहदेवि पर्युक्तासि परितो विनियुक्तासि । अतः त्विपीमते* दीप्तिमते यजमानाय परिरक्षणार्थं सेनेव एषि गच्छसि । तादृशी त्वं यत्र यस्मिन् देशे ग्रामोषि तत्र भयम् अभिचारादिजनितभीतिर्नास्ति । अतो भयनिवारकत्वात् सेनया उपमीयस इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अग्रमेष्योषधीनां ज्योतिषेवाभिदीपयन् ।

उत वातासि पाकस्याथो हन्तासि रक्षसः ॥ ३ ॥

अग्रम् । एषि । ओषधीनाम् । ज्योतिषाऽइव । अभिऽदीपयन् ।

उत । वाता । अस्ति । पाकस्य । अथो इति । हन्ता । अस्ति । रक्षसः ॥ ३ ॥

हे सहदेवि ओषधीनाम् सर्वासां वीरुधाम अग्रम् प्रथमम् एषि । सर्वोपधिप्रतिनिधित्वेन मुख्या भवसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ज्योतिषेवेति । ज्योतिषा प्रकाशेन अभितः सर्वतो दीपयन् प्रकाशयन्नादित्यः यथा सर्वज्योतिषाम् अग्रगण्यो भवति तथेत्यर्थः ॥ यद्वा ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसैव स्वसामर्थ्येन अभिदीपयन् कृत्यादोषान् संदहन् हे अपामार्गं त्वं पाकस्य पक्त्वप्रज्ञस्य दुर्बलस्य वातासि रक्षिता भवसि । तद्वाधकस्य च रक्षसः राक्षसस्य हन्तासि नाशयिता भवसि ॥

चतुर्थी ॥

यदुदो देवा असुरांस्तयात्रे निरकुर्वत ।

तत्स्वमध्योषधेपामार्गो अजायथाः ॥ ४ ॥

१ KV मन्त्रे with S'iana २ DK ग्रामोष्यो. ३ P seems doubtful between नार्ष* and नार्स*, K नार्स*. We with P J. ४ K मन्त्रे. ५ J अस्ति. ६ B ओषधे अपा*.

यत् । अदः । देवाः । असुरान् । तया । अग्रे । निःऽअकुर्वत् ।

ततः । तम् । अधि । ओषधे । अपामार्गः । अजायथाः ॥ ४ ॥

हे ओषधे यत् यस्माद् अदः अमुष्मिन् विप्रकृष्टे अग्रे पुरा तया सा-
धनेन देवाः इन्द्रादयः असुरान् [निरकुर्वत्] निराकृतवन्तः ततः तस्मात्
कारणात् हे ओषधे तम् अन्यासाम् ओषधीनाम् अधि उपरि वर्तमानः
श्रेष्ठः सन् अपामार्गो अजायथाः अपामार्गात्मना उत्पन्ना भवसि । अ-
पमार्जनाद् अपामार्ग इति संज्ञां लब्धवतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

विभिन्दती शतशाखा विभिन्दन् नाम ते पिता ।

प्रत्यग् वि भिन्धि त्वं तं यो अस्मै अभिदासति ॥ ५ ॥

विऽभिन्दती । शतऽशाखा । विऽभिन्दन् । नाम । ते । पिता ।

प्रत्यक् । वि । भिन्धि । त्वम् । तम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥ ५ ॥

हे अपामार्गाख्ये ओषधे शतशाखा अपरिमितशाखा सती विभिन्दती
विभेदनशीला एतत्संज्ञा भवसि । विभेदनशक्तिश्च कारणगुणायातत्वाद्
दुःसहेत्याह विभिन्दन्निति । हे अपामार्ग ते तव पिता उत्पादकः वि-
भिन्दन् [नाम] विभेदकः एतत्संज्ञो भवति । अतः त्वं तम् अस्मदीयं शत्रुं
प्रत्यग् भिन्धि प्रतीपगमनेन विदारय यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उ-
पहृषयति । ह्रदसु उपक्षये । अस्मात् ण्यन्तात् लटि शपः “छन्द-
स्युभयथा” इति आर्धधानुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥

षष्ठी ॥

असद् भूम्याः समभवत् तद्यामेति महद् व्यचः ।

१ B शतशाखा. २ B D अस्मै अभि०. ३ Such is the reading of all our MSS. and Vaidikas. The pada MSS. and reciters divide: तत् । याम् । l. Śāyana too explains तद् याम्. But there can be no doubt that we ought to read तद् याम् as proposed by Professors Roth and Whitney. The accent of पति would be a sufficient justification for the restoration of the correct reading.

1 Śāyana omits वि both in his text and in his commentary.

सेनेवैपि त्विषीमती^१ न तत्र भयमस्ति यत्र ग्रामोप्योपधे ॥ २ ॥
 ब्राह्मणेन^२ । परिऽउक्ता । अस्ति । कण्वेन । नार्पदेन^३ ।
 सेनाऽइव । एषि । त्विषीमती^४ । न । तत्र । भयम् । अस्ति । यत्र ।
 ग्रामोप्योपधे । ओपधे ॥ २ ॥

नार्पदेन नृपदस्य पुत्रेण कण्वेन एतत्संज्ञेन ब्राह्मणेन मन्त्रदृशा हे ओ-
 पधे सहदेवि पर्युक्तासि परितो विनियुक्तासि । अतः त्विषीमते^५ दीप्तिम-
 ते यजमानाय परिरक्षणार्थं सेनेव एपि गच्छसि । तादृशी त्वं यत्र य-
 स्मिन् देशे ग्रामोपि तत्र भयम् अभिचारादिजनितभीतिर्नास्ति । अतो
 भयनिवारकत्वात् सेनया उपमीयस इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अग्रमेप्योपधीनां ज्योतिषेवाभिदीपयन् ।

उत त्रातासि पाकस्याथो हन्तासि रक्षसः ॥ ३ ॥

अग्रम् । एषि । ओपधीनाम् । ज्योतिषाऽइव । अभिऽदीपयन् ।

उत । त्राता । अस्ति । पाकस्य । अथो इति । हन्ता । अस्ति । रक्षसः ॥ ३ ॥

हे सहदेवि ओपधीनाम् सर्वासां वीरुधाम् अग्रम् प्रथमम् एषि ।
 सर्वापधिप्रतिनिधित्वेन मुख्या भवसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ज्योतिषेवेति ।
 ज्योतिषा प्रकाशेन अभितः सर्वतो दीपयन् प्रकाशयन्नादित्यः यथा सर्व-
 ज्योतिषाम् अग्रगण्यो भवति तथेत्यर्थः ॥ यद्वा ज्योतिषा आत्मीयेन ते-
 जसैव स्वसामर्थ्येन अभिदीपयन् कृत्यादोषान् संदहन् हे अपामार्गं त्वं
 पाकस्य पक्वमज्ञस्य दुर्बलस्य त्रातासि रक्षिता भवसि । तद्वाधकस्य च
 रक्षसः राक्षसस्य हन्तासि नाशयिता भवसि ॥

चतुर्थी ॥

यदुदो देवा असुरांस्त्वयाग्रे निरकुर्वन्त ।

ततस्त्रयोपधेपामागो अजायथाः ॥ ४ ॥

१ K V 'मते' with Śāyana. २ DK 'मते' with 'मते'. ३ P seems doubtful between 'मते' and 'मते', K 'मते'. We with P J. ४ K 'मते'. ५ J 'मते'. ६ B 'पधे अपा'.

यत् । अदः । देवाः । असुरान् । तया । अग्रे । निःऽअकुर्वत् ।

ततः । तम् । अधि । ओषधे । अपामार्गः । अजायथाः ॥ ४ ॥

हे ओषधे यत् यस्माद् अदः अमुष्मिन् विमृष्टे अग्रे पुरा तया सा-
धनेन देवाः इन्द्रादयः असुरान् [निरकुर्वत्] निराकृतवन्तः ततः तस्मात्
कारणात् हे ओषधे तम् अन्यासाम् ओषधीनाम् अधि उपरि वर्तमानः
श्रेष्ठः सन् अपामार्गो अजायथाः अपामार्गात्मना उत्पन्ना भवसि । अ-
पमार्जनाद् अपामार्ग इति संज्ञां लब्धवतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

विभिन्दुती शतशाखा विभिन्दन् नाम ते पिता ।

प्रत्यग् वि भिन्धि त्वं तं यो अस्मौ अभिदासति ॥ ५ ॥

विऽभिन्दुती । शतऽशाखा । विऽभिन्दन् । नाम । ते । पिता ।

प्रत्यक् । वि । भिन्धि । तम् । तम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥ ५ ॥

हे अपामार्गाख्ये ओषधे शतशाखा अपरिमितशाखा सती विभिन्दती
विभेदनशीला एतत्संज्ञा भवसि । विभेदनशक्तिश्च कारणगुणायातत्वाद्
दुःसहेत्याह विभिन्दन्निति । हे अपामार्ग ते तव पिता उत्पादकः वि-
भिन्दन् [नाम] विभेदकः एतत्संज्ञो भवति । अतः त्वं तम् अस्मदीयं शत्रुं
प्रत्यग् भिन्धि प्रतीपगमनेन विदारय यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उ-
पहृषयति । हृदसु उपहृष्ये । अस्मात् ण्यन्तात् लटि शपः “छन्द-
स्युभयथा” इति आर्धधानुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥

षष्ठी ॥

असद् भूम्याः समभवत् तद्यामेति मृहद् व्यचः ।

१ B शतशाखा २ BD अस्मौ अभि०. ३ Such is the reading of all our MSS and Vaidikas. The padā MSS and reciters divide तद् याम् । Sāyana too explains तद् याम्. But there can be no doubt that we ought to read तद् याम् as proposed by Professors Poth and Whitney. The accent of यति would be a sufficient justification for the restoration of the correct reading.

1 Sāyana omits वि both in his text and in his commentary

तथा परा पश्यति परागतं दूरस्थमपि भयकारणम् अवलोकयति ॥ किं
बहुना । अविशेषेण सर्वमपि भयकारणम् असौ पश्यति साक्षात्करोति ॥
ये खलु ब्रह्मग्रहादयो भयहेतवः ते सर्वे पृथिव्यादिलोकत्रयं व्याप्य वर्तन्ते
अतस्तदपरिज्ञाने तदाश्रया ब्रह्मग्रहादयो दुष्परिज्ञाना इत्यभिप्रेत्याह दि-
वम् अन्तरिक्षम् इति । दिवम् स्वर्गम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमं
लोकम् आत् अनन्तरं भूमिम् पृथिवीम् एतल्लोकत्रयोपलक्षितं तत् तत्र-
त्यं सर्वम् प्राणिजातं त्रिसंध्यामणिधारणमाहात्म्येन पश्यति साक्षात्करोति ।
एवं सर्वज्ञतया जागरूकं तं ब्रह्मग्रहादिर्न स्पृशतीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

तिस्रो दिवस्त्रिस्रः पृथिवीः षट् चेमाः प्रदिशः पृथक् ।

तथाहं सर्वा भूतानि पश्यानि देव्योषधे ॥ २ ॥

तिस्रः । दिवः । तिस्रः । पृथिवीः । षट् । च । इमाः । प्रदिशः । पृथक् ।

तथा । अहम् । सर्वा । भूतानि । पश्यानि । देवि । ओषधे ॥ २ ॥

“तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रींस्त द्यून्” [ऋ० २. २७. ८] इत्यादिमन्त्र-
वर्णात् “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा० २. १७] इत्यादिब्राह्म-
णवचनाच्च पृथिव्यादिलोकानां प्रत्येकं व्यात्मकत्वम् अवसीयते । तद् इदम्
उच्यते तिस्रो दिव इत्यादिना । तिस्रः त्रिसंख्याका दिवः द्युलोकान्
[तिस्रः] त्रिसंख्याकाः पृथिवीश्च इमाः परिदृश्यमानाः प्रदिशः प्रकृष्टा
दिशः प्राच्याद्या ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां सह षट्संख्याकाश्च तया तत्रस्थानि स-
र्वा सर्वाणि भूतानि भूतजातानि हे देवि देवतारूपे ओषधे त्वया मणि-
रूपेण धार्यमाणया अहं [पृथक्] पश्यानि साक्षात्करवाणि ॥

तृतीया ॥

दिव्यस्य सुपर्णस्य तस्य हासि कृनीनिका ।

सा भूमिमा रुरोहिष बृहन् श्रान्ता बृधूरिव ॥ ३ ॥

दिव्यस्य । सुपर्णस्य । तस्य । ह । अस्ति । कृनीनिका ।

सा । भूमिम् । आ । रुरोहि॒य । व॒ह्यम् । आ॒न्ता । व॒धूःऽइ॒व ॥ ३ ॥

हे संपुष्पोषधे दिव्यस्य दिवि भवस्य देवतारूपस्य सुपर्णस्य शोभन-
पक्षयुक्तस्य तस्य प्रसिद्धस्य गरुत्मतः चक्षुषोर्वर्तमाना कनीनिका दर्शन-
साधनं कृष्णमण्डलम् असि । हशब्दः प्रसिद्धौ । तदीयस्य पुष्पस्य क-
नीनिकासाधर्म्यात् ताद्रूप्येण ओषध्याः स्तुतिः । सा तादृशी त्वं सौपर्ण-
चक्षुर्मण्डलाद् भूमिम् आ रुरोहि॒य । जगद्रक्षणार्थम् ओषधिरूपेण भूमौ
अवतीर्णासीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः वह्यम् इति । आन्ता अध्वश्रमखिन्ना
गन्तुम् असमर्था [वधूः] स्त्री यथा वह्यम् वहनसाधनम् अश्वान्दोलिकादि
यानम् आरोहति तद्वद् इत्यर्थः । ॥ “वह्यं करणम्” इति वहतेर्यत्
प्रत्ययो निपात्यते । आन्तेति । अमु तपसि खेदे च । “यस्य विभाषा”
इति निष्ठायां इडभावः । “अनुनासिकस्य किञ्चलोः” इति दीर्घत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

तां मे सहस्राक्षो दे॒वो दक्षि॑णे ह॒स्त आ द॑धत् ।

त॑याहं स॒र्वं प॑श्यामि॒ यश्च॑ शू॒द्र उ॒तार्थः॑ ॥ ४ ॥

ताम् । मे । सह॒स्रऽअ॒क्षः । दे॒वः । दक्षि॑णे । ह॒स्ते । आ । द॑धत् ।

त॑या । अ॒हम् । स॒र्वम् । प॑श्यामि॒ यः । च॒ । शू॒द्रः । उ॒त । आ॒र्थः ॥ ४ ॥

ताम् उक्तप्रभावां संपुष्पाख्याम् ओषधिं देवः दानादिगुणयुक्तः स-
हस्राक्षः इन्द्रो मे मम दक्षिणे हस्ते आ दधत् आधारयत् । हे तादृशि
ओषधे त्वया दक्षिणहस्ते मणिरूपेण धृतया अहं सर्वम् द्रष्टव्यं विषयं
पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टव्यं विषयं निर्दिशति यश्चेति । शूद्रोपलक्षि-
तो यस्त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तो जनः आर्यो विद्वान् ब्राह्मणः । त्रैवर्णिकोपल-
क्षणम् एतत् । ये च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या ये च तद्व्यतिरिक्ताः शूद्रादयः
तान् सर्वान् वशीकृत्य तत्कृतं रक्षःपिशाचादिकं निरसितुं पश्यामीत्यर्थः ॥

१ K त्वयाहं with Sâyana. We with ABB² BD² K² R² S² P² J² V. २ K त्वयां ।

1 S' Kd शब्दः. 2 S' Kd ताद्रूपेण. 3 S' Kd विभाषेच्च for विभाषा" इति.

वीध्रे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिरस्करः ॥ ७ ॥

कश्यपस्य । चक्षुः । अस्ति । शुन्याः । च । चतुःऽअक्ष्याः ।

वीध्रे । सूर्यमऽइव । सर्पन्तम् । मा । पिशाचम् । तिरः । कुरः ॥ ७ ॥

हे ओषधे त्वं कश्यपस्य महर्षेः चक्षुरस्ति । तादृशपुष्पोपेतत्वात् तादात्म्येन स्तुतिः । तथा चतुरक्ष्याः चत्वारि अक्षीणि यस्याः सा चतुरक्षी तादृश्याः शुन्याः देवानां संवन्धिन्याः सरमाख्यायाः । चक्षुरसीत्यनुषङ्गः । एतेन अग्रघृष्यात्वम् उक्तम् । वीध्रे । विविधम् इन्धते दीप्यन्तेस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति वीधम् अन्तरिक्षम् । ॥ वाचिन्धेः [उ० २, २६] इति औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ तत्र सर्पन्तम् गच्छन्तं सूर्यमिव इतस्ततः सर्पणशीलं पिशाचं मा तिरस्करः अन्तर्हितं मा कार्षीः । ॥ कर इति । करोतेर्माङि लुङि “कृमृदुरुहिभ्यः” इति ल्हेः अङ् आदेशः ॥

अष्टमी ॥

उदग्रमं परिपाणाद् यातुधानं किमीदिनम् ।

तेनाहं सर्वं पश्याम्युत शूद्रमुतार्यम् ॥ ८ ॥

उत् । अग्रमम् । परिऽपानात् । यातुऽधानम् । किमीदिनम् ।

तेन । अहम् । सर्वम् । पश्यामि । उत् । शूद्रम् । उत् । आर्यम् ॥ ८ ॥

परिपानात् परिरक्षणात् हेतोः किमीदिनम् [किम् इदानीं] किम् इदानीम् इति चरन्तं यातुधानम् राक्षसम् उत् अग्रमम् उद्वृहीतवान् अस्मि । वशीकृतवान् अस्मीत्यर्थः । तेन यातुधानेन अहं सर्वं ग्रहं पश्यामि । उत् शूद्रम् शूद्रजातियुक्तम् [उत्] आर्यम् ब्राह्मणजातियुक्तं च । सर्वं ग्रहं पश्यामीत्यर्थः ॥

नवमी ॥

यो अन्तरिक्षेण पतति दिवं यथातिस्तपति ।

भूमिं यो मन्यते नाथं तं पिशाचं प्र दर्शय ॥ ९ ॥

पञ्चमी ॥

आविष्कृणुष्व रूपाणि मात्मानमपं गूह्याः ।

अथो सहस्रचक्षो त्वं प्रति पश्याः किमीदिनः ॥ ५ ॥

आविः । कृणुष्व । रूपाणि । मा । आत्मानम् । अपं । गूह्याः ।

अथो इति । सहस्रचक्षो इति सहस्रचक्षो । त्वम् । प्रति । पश्याः । किमीदिनः ॥ ५ ॥

हे ओषधे त्वदीयानि रक्षःपिशाचादिनिवर्तकानि रूपाणि आविष्कृणुष्व प्रकाशय । आत्मानम् तव स्वरूपं माप गूह्याः संवृतं मा कार्षीः । ॥ गुह्यं संवरणे ॥ अथो अपि च हे सहस्रचक्षो सहस्रसंख्याकानि चक्षुषि दर्शनसाधनानि इन्द्रियाणि यस्याः सा सहस्रचक्षुः हे तथाविधे ओषधि त्वं किमीदिनः किम् इदानीं किम् इदानीम् इति गूढं संचरतो राक्षसान् प्रतिपश्याः । अस्मद्द्रक्षणार्थं प्रतीक्षस्व । ॥ प्रतिपश्या इति । प्रतिपूर्वाद् दृशेल्लेटि अडागमः ॥

षष्ठी ॥

दर्शय मा यातुधानान् दर्शय यातुधान्यः ।

पिशाचान्सर्वान् दर्शयेति त्वा रभे ओषधे ॥ ६ ॥

दर्शय । मा । यातुधानान् । दर्शय । यातुधान्यः ।

पिशाचान् । सर्वान् । दर्शयेति । त्वा । आ । रभे । ओषधे ॥ ६ ॥

हे सदेपुष्पौषधे यातुधानान् राक्षसान् मा मां दर्शय । गूढं यथा न वाधन्ते तथा कुरु इत्यर्थः ॥ यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीश्च दर्शय ॥ तथा पिशाचान् पिशिताशान् यातुधानव्यतिरिक्तान् सर्वान् रक्षोविशेषान् दर्शय इति एवमर्थम् हे ओषधे त्वा त्वाम् आ रभे धारयामि ॥

सप्तमी ॥

कश्यपस्य चक्षुरसि शुन्याश्च चतुरक्ष्याः ।

वीधे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिरस्करः ॥ ७ ॥

कश्यपस्य । चक्षुः । अस्ति । शुन्याः । च । चतुः । अक्ष्याः ।

वीधे । सूर्यमडव । सर्पन्तम् । मा । पिशाचम् । तिरः । करः ॥ ७ ॥

हे ओषधे त्वं कश्यपस्य महर्षेः चक्षुरस्ति । तादृशपुष्पोपेतत्वात् तादात्म्येन स्तुतिः । तथा चतुरक्ष्याः चत्वारि अक्षीणि यस्याः सा चतुरक्षी तादृश्याः शुन्याः देवानां संबन्धिन्याः सरमाख्यायाः । चक्षुरसीत्यनुपङ्गः । एतेन अग्रघृष्यत्वम् उक्तम् । वीधे । विविधम् इन्धते दीप्यन्तेस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति वीधम् अन्तरिक्षम् । ॥ वाविन्धेः [उ० २, २६] इति औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ तत्र सर्पन्तम् गच्छन्तं सूर्यमिव इतस्ततः सर्पणशीलं पिशाचं मा तिरस्करः अन्तर्हितं मा कार्षीः । ॥ कर इति । करोतेर्माङि लुङि “कृमृदरुहिभ्यः” इति छेः अङ् आदेशः ॥

अष्टमी ॥

उदग्रभं परिपाणाद् यातुधानं किमीदिनम् ।

तेनाहं सर्वं पश्याम्युत शूद्रमुतार्यम् ॥ ८ ॥

उत् । अग्रभम् । परिपाणात् । यातुधानम् । किमीदिनम् ।

तेन । अहम् । सर्वम् । पश्यामि । उत् । शूद्रम् । उत् । आर्यम् ॥ ८ ॥

परिपाणात् परिरक्षणात् हेतोः किमीदिनम् [किम् इदानीं] किम् इदानीम् इति चरन्तं यातुधानम् राक्षसम् उत् अग्रभम् उद्गृहीतवान् अस्मि । वशीकृतवान् अस्मीत्यर्थः । तेन यातुधानेन अहं सर्वं ग्रहं पश्यामि । उत् शूद्रम् शूद्रजातियुक्तम् [उत्] आर्यम् ब्राह्मणजातियुक्तं च । सर्वं ग्रहं पश्यामीत्यर्थः ॥

नवमी ॥

यो अन्तरिक्षेण पतति दिवं यश्चातिसर्पति ।

भूमिं यो मन्यते नाथं तं पिशाचं प्र दर्शय ॥ ९ ॥

यः । अन्तरिक्षेण । पतति । दिवम् । यः । च । अतिऽसर्पति ।

भूमिम् । यः । मन्यते । नाथम् । तम् । पिशाचम् । प्र । दर्शय ॥ ९ ॥

यः पिशाचः अन्तरिक्षेण द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिना लोकेन पतति सं-
चरति यश्च दिवम् अंधिसर्पति द्युलोकस्योपरि गच्छति यश्च भूमिम् पृ-
थिवीम् आत्मनो नाथम् स्वामिनं मन्यते तं सर्वं त्रैलोक्यवर्तिनं पिशाचम्
प्र दर्शय चक्षुर्गोचरं कुरु । त्रिसंध्यामणिधारणेन ब्रह्मग्रहादीन् साक्षात्कृत्य
मन्त्रसामर्थ्येन तान् निराकरोमीत्यर्थः ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थकाण्डे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “आ गावः” इत्यादिसूक्तदशकस्य
मृगारसंज्ञकत्वात् “मृगारैर्मुञ्चेत्यास्मावयति” [कौ० ४. ३] इत्यादिसूत्रवि-
हिते सर्वभैषज्यकर्मणि होमसंपातावसेकादिषु विनियोगः । तत्र “आ गा-
वः” इति प्रथमेन सूक्तेन गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु सलवणं
केवलं वा उदकम् अभिमन्य गाः पाययेत् । सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञा-
नम् [४. १] आ गावः [४. २१] एका च मे [५. १५] इति गा लवणं
“पाययत्युपतापिनीः प्रजननकामाः प्रपाम् अवरुणद्धि” इति [कौ० ३. २] ॥

तथा गोपुष्टिकर्मणि अनेनैव सूक्तेन गोष्ठं प्रत्यागच्छन्तीर्गाः प्रत्युद्गच्छेत् ॥
तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनैव सूक्तेन इन्द्राय चरुं त्रिर्जुहुयात् ॥
तथा “प्रजावतीः” [७] इत्यनया अरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गां अनुमन्त्रयेत् ॥
सूत्रितं हि ॥ “आ गाव इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति । [प्रावृषि प्र-
थमधारस्य] इन्द्राय त्रिर्जुहोति । प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत् ॥
इति [कौ० ३. ४] ॥

तथा तत्रैव कर्मणि “प्रजावतीः” [७, ८] इति द्वाभ्याम् अभिनवं
पातलांलामिथितं संपात्य अभिमन्य अश्रीयात् ॥

तथा [अनेनैव] द्यूचेन गा अभिमन्य दद्यात् ॥

१ K मुष्ि.

१ S' Kd omit प्र. २ S' Kd omit लाल.

तथा उदपात्रम् अभिमन्य गोष्ठमध्ये नितयेत् ॥

एवं सारूपवत्सौदने गुग्गुलुलवणशकृत्पिण्डान् प्रक्षिप्य पञ्चादशेस्त्रिरात्रं निखाय चतुर्थेहनि उद्धृत्य अनेन व्यूचेन संपात्य अभिमन्य अग्नीयात् ॥

सूत्रितं हि । “प्रजावतीः [७, ८] प्रजापतिः [९, ७] इति गोष्ठकर्माणि गृष्टेः पीयूषं शैष्ममिश्रम् अग्राति” [कौ० ३. २] इति ॥

सोमयागे माध्यांदिनसवने दक्षिणार्थम् आगता गा हिरण्यहस्तो यजमानः अनेन सूक्तेन प्रत्युत्तिष्ठेत् । उक्तं वैताने । “हिरण्यहस्तो यजमानो बंहिर्वेदि दक्षिणा आयतीरा गाव इति प्रत्युत्तिष्ठति” इति [वै० ३. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वसे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वोरुपसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्ये । रणयन्तु । असे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उपसः । दुहानाः ॥ १ ॥

गावः [आ] अगमन् अस्मान् अभिलक्ष्य आगच्छन्तु । ॥ “द्वन्द्वस्ति लुङ्लङ्लिटः” इति लोट्ये लुङ् । “मन्त्रे घस” इति श्लेर्लुक् । “गमहन्” इति उपधालोपः ॥ उत अपि च भद्रम् कल्याणम् अक्रन् कुर्वन्तु । ॥ पूर्ववलुङ् ॥ गावस्तिष्ठन्त्यवेति गोष्ठम् । तस्मिन्नसदीये गोष्ठे सीदन्तु उपविशन्तु ॥ असे अस्मान् रणयन्तु क्षीरादिप्रदानेन रमयन्तु । यद्वा असे अस्मासु रमन्ताम् ॥ प्रजावतीः प्रजावत्यः बह्वपत्याः पुरुषाः बहुरूपाः श्वेतकृष्णारुणायनेकवर्णाः इह अस्मिन् यजमानगृहे स्युः समृद्धा भवेयुः ॥ पूर्वीः बह्वीः उपसः उपःकालोपलक्षितान् दिवसान् । ॥ “अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ॥ सर्वकालम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सांताय्यार्थम् आशिरार्थं च पयो दुहानाः । भयन्तु इति शेषः ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रो यज्वने गृणते च शिक्षत उपेद् ददाति न स्वं मुपायति ।
 भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्तभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥
 इन्द्रः । यज्वने । गृणते । च । शिक्षते । उपे । इत् । ददाति । न । स्वम् ।
 मुपायति ।
 भूयःभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । द-
 धाति । देवयुम् ॥ २ ॥

यज्वने यागं कुर्वते गृणते स्तुते च जनाय इन्द्रो देवः शिक्षते ।
 दानकर्मायम् । गाः प्रयच्छति । यद्वा यज्वने स्तोत्रे च शिक्षते गवां ला-
 भोपायम् उपदिशति । ॥ शिक्ष विद्मोपादाने ॥ । शिक्षानन्तरं
 स्वयम् उपेत्य । इच्छद्ः अवधारणे । बह्वीस्ता गाः ददात्येव । तस्य
 च यज्वनः स्तोतुश्च स्वम् धनं न मुपायति न मुष्णाति नापहरति । अ-
 पि तु भूयोभूयः बहुतरम् अस्य यज्वनः स्तोतुश्च रयिम् धनं वर्धयन्ति
 समृद्धं कुर्वन्तेव वर्तते ॥ एवम् ऐहिकफलविषयम् उक्तम् । आमुष्मिक-
 विषयेष्याह । तं देवयुम् देवान् आत्मन इच्छन्तं यज्वानं स्तोतारं च अ-
 भिन्ने दुःखेन असंभिन्ने खिल्ये खिलम् अग्रहतं स्थानम् तत्र भवं खि-
 ल्यम् [तस्मिन्] अयज्वभिः अगृणद्भिश्च अनाक्रान्ते नाकस्य पृष्ठे नि
 दधाति स्थापयति । ॥ देवयुम् इति । देवशब्दात् “सुप आत्मनः
 क्यच्” । “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । “क्या-
 च्छन्दसि” इति उपत्ययः ॥

तृतीया ॥

न । ताः । न॒श॒न्ति । न । द॒भा॒ति । तस्करः । न । आ॒सा॒म् । आ॒मि॒त्रः ।
व्य॒धिः । आ । द॒ध॒र्ष॒ति ।

दे॒वान् । च । या॒भिः । य॒जते । ददा॑ति । च । ज्योक् । इत् । ता॒भिः । स॒-
च॒ते । गोऽप॑तिः । सह ॥ ३ ॥

ताः इन्द्रेण दत्ता गावः न नशन्ति न नश्यन्तु ॥ तस्करः चोरश्च न
दभाति न हिनस्तु । ॥ नश अदर्शने । दन्भु दम्भे । आभ्यां लेटि
यथाक्रमम् अडागम आडागमश्च । छान्दसौ विकरणस्य लुक् ॥ आ-
सां गवाम् आमित्रः अमित्राः शत्रवः तत्संबन्धी ताकृतो व्यधिः व्यथा-
जनकम् आयुधं ना दधर्षति आधर्षणं पीडां मा करोतु ॥ याभिर्गो-
भिः देवान् यजते क्षीरादिहविर्द्वारा याश्च गास्तत्र यज्ञे दक्षिणात्वेन ददा-
ति ताभिर्गोभिः सह गोपतिः गोस्वामी यजमानः ज्योगित् चिरकाल-
मेव सचते समवैति सेवते वा । न कदाचिद् वियुज्यत इत्यवधारणा-
भिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

न ता अ॒र्वी रे॒णु॒क॒का॒टो॒श्नु॒ते न सं॒स्कृ॒त॒त्र॒मु॒प॒ यन्ति॒ ता अ॒भि ।

उ॒रु॒गा॒य॒म॒भ॒यं तस्य॒ ता अनु॒ गावो॒ म॒र्ते॒स्य॒ वि च॑रन्ति॒ यज्व॑नः ॥ ४ ॥

न । ताः । अ॒र्वी । रे॒णु॒क॒का॒टः । अ॒श्नु॒ते । न । सं॒स्कृ॒त॒त्र॒म् । उ॒प॒ । य॒-
न्ति॒ । ताः । अ॒भि ।

उ॒रु॒ऽगा॒य॒म् । अ॒भ॒य॒म् । तस्य॑ । ताः । अनु॑ । गावः॑ । म॒र्ते॒स्य॒ । वि । च॒र॒-
न्ति॒ । यज्व॑नः ॥ ४ ॥

अ॒र्वी हिंस॑को व्याप्रादिः रेणुककाटः पादाघातेन रेणोः पार्थिवस्य र-
जस उद्भेदकः । ॥ कटिभेदनकर्मा ॥ एवं क्रूरो व्याप्रादिर्दुष्ट-
भृगः ता गाः नाश्नुते न मामोतु ॥ तथा ता गावः संस्कृतत्रम् । संस्कृ-
तं विशसितं प्रायते पालयतीति संस्कृतत्रो मांसपाचकः । उक्तं हि ।

१ K K R V रेणुककाटोश्नुते We with A B D S १ Br मर्तेस्य, १ P P अश्नुते.

१ S' Kd न तस्कर° for तस्कर°. २ S Kd अभिप्र°.

द्वितीया ॥

इन्द्रो यज्वने गृणते च शिक्षते उपेद् ददाति न स्वं मुपायति ।

भूयोभूयो रयिमिदंस्व वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । गृणते । च । शिक्षते । उपे । इत् । ददाति । न । स्वम् ।
मुपायति ।

भूयःभूयः । रयिम् । इत् । अस् । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । द-
धाति । देवयुम् ॥ २ ॥

यज्वने यागं कुर्वते गृणते स्तुवते च जनाय इन्द्रो देवः शिक्षते ।
दानकर्मायम् । गाः प्रयच्छति । यद्वा यज्वने स्तोत्रे च शिक्षते गवां ला-
भोपायम् उपदिशति । ॥ शिक्ष विद्भ्योपादाने ॥ । शिक्षानन्तरं
स्वयम् उपेत्य । इच्छद्भ्यः अवधारणे । बह्वीस्ता गाः ददात्येव । तस्य
च यज्वनः स्तोतुश्च स्वम् धनं न मुपायति न मुष्णाति नापहरति । अ-
पि तु भूयोभूयः बहुतरम् अस्य यज्वनः स्तोतुश्च रयिम् धनं वर्धयन्नित्
समृद्धं कुर्वन्नेव वर्तते ॥ एवम् ऐहिकफलविषयम् उक्तम् । आमुष्मिक-
विषयेष्याह । तं देवयुम् देवान् आत्मन इच्छन्तं यज्वानं स्तोतारं च अ-
भिन्ने दुःखेन असंभिन्ने खिल्ये खिलम् अग्रहतं स्थानम् तत्र भवं खि-
ल्यम् [तस्मिन्] अयज्वभिः अगृणद्भिश्च अनाक्रान्ते नाकस्य पृष्ठे नि
दधाति स्थापयति । ॥ देवयुम् इति । देवशब्दात् “सुप् आत्मनः
क्यच्” । “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । “क्या-
च्छन्दसि” इति उप्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

न ता नशन्ति न दंभाति तस्करो नात्तामामिन्नो व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च यामिर्वर्जते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

१ A R मुष्णापति. २ P P J मुष्णापति. We with the Safford ३ B व्यथित We
with A B B C P P R S P P J V

द्वितीया ॥

ए॒मं भ॒ज॒ ग्रामे॑ अ॒श्वेषु॑ गोषु॒ निष्टं॑ भ॒ज॒ यो अ॒मित्रो॑ अ॒स्य ।

व॒र्ष्मं क्ष॒त्राणां॑ म॒यम॑स्तु॒ राजेन्द्र॑ श॒त्रुं रन्ध॑य॒ सर्वम॑स्यै ॥ २ ॥

आ । इ॒मम् । भ॒ज॒ । ग्रामे॑ । अ॒श्वेषु॑ । गोषु॒ । निः । तम् । भ॒ज॒ । यः । अ॒-
मि॒त्रः । अ॒स्य ।

व॒र्ष्मं । क्ष॒त्राणां॑म् । अ॒यम् । अ॒स्तु । राजा॑ । इन्द्र॑ । श॒त्रुम् । रन्ध॑य॒ । स-
र्व॑म् । अ॒स्यै ॥ २ ॥

हे इन्द्र इमं राजानं ग्रामे जनसमूहे अश्वेषु गोषु च विषये आ भज
आभक्तम् आसमन्तात् संक्षिप्तं कुरु ॥ अस्य राज्ञो यः अमित्रः शत्रु-
रस्ति तं निर्भज ग्रामादिभ्यो निर्भक्तं वियुक्तं कुरु ॥ तथा क्षत्राणाम्
अन्येषां क्षत्रियाणां वर्ष्मन् वर्ष्मणि देहे प्रशस्ते शरीरावयवे शिरसि अ-
यम् अभिषिक्तो राजा वर्तमानोस्तु ॥ सर्वान् [शत्रून्] सर्वं च राष्ट्रम्
अस्यै अभिषिक्ताय राज्ञे रन्धय वशीकुरु । ह्ररथ हिंसासंराद्धयोः ।
“रधिजभोरचि” इति नुमागमः । रध्यतिर्वशगमने इति निरुक्तम् [नि०
१०. ४०] ॥

तृतीया ॥

अ॒यम॑स्तु॒ धन॑पति॒र्धनाना॑म॒यं वि॒शां वि॒शपति॑रस्तु॒ राजा॑ ।

अ॒स्मिन्निन्द्र॑ म॒हि व॒र्चीसि॑ घे॒हव॒र्चसं॑ कृ॒णुहि॑ श॒त्रुम॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒यम् । अ॒स्तु । धन॑पतिः । धनाना॑म् । अ॒यम् । वि॒शाम् । वि॒शपतिः॑ ।
अ॒स्तु । राजा॑ ।

अ॒स्मिन् । इन्द्र॑ । म॒हि । व॒र्चीसि॑ । घे॒हि । अ॒व॒र्चसं॑म् । कृ॒णुहि॑ । श॒त्रुम् ।
अ॒स्य ॥ ३ ॥

अयं राजा धनानाम् सुवर्णरजतमणिमुक्ताप्रवालादीनां धनपतिः स्वामी
[अस्तु] भवतु । धनानां पतिर्धनपतिरित्येव धनाट्यत्वे सिद्धे पुनर्धनानाम्

१ A K S प॒र्ष्मन् २ J K K R श॒त्रुम् We with BB D S V P P श॒त्रुन्. ३ K प॒र्ष्मन्.

1 Sāyana's text too has श॒त्रुन्त्यप्य.

धनुरिध्माधानम् इषुसमिदाधानम् राज्ञे अभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च कुर्यात् ।
सूत्रितं हि । “इमम् इन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि” इति [कौ० २. ५] ॥

तथा “इमम् इन्द्र” इति सूक्तेन अभिषिक्तस्य राज्ञः प्रातःप्रातर-
भिमन्त्रणम् उदपात्रसमासेचनं [च] कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन ।
[“इमम् इन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयत उक्तं
समासेचनम्” इति । कौ० २. ८] ॥

तथा क्रव्याच्छमनकर्मणि अनेन सूक्तेन वृषभम् अनङ्गाहं वा अभि-
मन्त्रयते । तद् उक्तं कौशिकेन] । “वैश्वदेवीम् इति वत्सतरीम् आल-
म्भयति इमम् इन्द्रेति वृषम् अनङ्गाहम्” इति [कौ० ९. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इमं विशामैकवृषं कृणु त्वम् ।

निरमित्रानक्ष्णुह्यस्य सर्वास्तान् रन्धयास्मा अहमुत्तरेषु ॥ १ ॥

इमम् । इन्द्र । वर्धय । क्षत्रियम् । मे । इमम् । विशाम् । एकवृषम् ।
कृणु । त्वम् ।

निः । अमित्रान् । अक्ष्णुहि । अस्य । सर्वान् । तान् । रन्धय । अस्मै ।
अहमउत्तरेषु ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं मे मदीयम् इमं क्षत्रियम् राजानं वर्धय पुत्रपौत्रादिभिर्व-
स्तुवाहनादिभिश्च समृद्धं कुरु । वृषाम् सेचनसमर्थानां वीर्यवतां पुरुषाणां
मध्ये इमं राजानम् एकवृषम् मुख्यसेत्तारम् असहायशूरं कृणु कुरु । अ-
स्य राज्ञः सर्वान् अमित्रान् शत्रून् निरक्ष्णुहि निर्गतव्याप्तिकान् कुरु । संकु-
चितप्रभावान् कुरु इत्यर्थः । ॥ अद्व व्याप्तौ । स्वादितात् शुः ॥ तान्
तथाविधान् शत्रून् अस्मै राज्ञे रन्धय वशीकुरु । कर्मकरान् कुरु इत्य-
र्थः । अहमपि मन्त्रसामर्थ्येन उत्तरेषु उत्कृष्टतरेषु इन्द्रादिलोकपालेषु म-
ध्ये इमम् एकं करोमीत्यर्थः ॥

१ K वृषामैकं with Sāyana. We with ABB^r BDRSP^r J V. २ K K^v
‘तां रन्धया’. We with ABB^r BDRSP^r J have तान्. ३ K वृषाम्. ४ P अक्षुहि.

द्वितीया ॥

ए॒मं भ॑ज॒ ग्रामे॑ अ॒श्वेषु॑ गो॒षु नि॒ष्टं भ॑ज॒ यो अ॒मित्रो॑ अ॒स्य ।

व॒र्षे क्ष॒त्राणा॑म॒यम॑स्तु रा॒जेन्द्र॑ श॒त्रुं रन्ध॑य॒ सर्व॑म॒सौ ॥ २ ॥

आ । इ॒मम् । भ॒ज । ग्रा॒मे । अ॒श्वेषु॑ । गो॒षु । निः । तम् । भ॒ज । यः । अ॒मि॒त्रः । अ॒स्य ।

व॒र्षे । क्ष॒त्राणा॑म् । अ॒यम् । अ॒स्तु । रा॒जा । इ॒न्द्र । श॒त्रुम् । रन्ध॑य । स॒र्वम् । अ॒सौ ॥ २ ॥

हे इन्द्र इमं राजानं ग्रामे जनसमूहे अश्वेषु गोषु च विषये आ भज आभक्तम् आसमन्तात् संक्षिप्तं कुरु ॥ अस्म्य राज्ञो यः अमित्रः शत्रु-
रस्ति तं निर्भज ग्रामादिभ्यो निर्भक्तं वियुक्तं कुरु ॥ तथा क्षत्राणाम्
अन्येषां क्षत्रियाणां वर्षेर्न वर्षेणि देहे प्रशस्ते शरीरावयवे शिरसि अ-
यम् अभिषिक्तो राजा वर्तमानोस्तु ॥ सर्वान् [शत्रून्] सर्वं च राष्ट्रम्
असौ अभिषिक्ताय राज्ञे रन्धय वशीकुरु । ह्यरथ हिंसासंराद्धयोः ।
“रधिजभोरचि” इति नुमागमः । रध्यतिर्वशगमने इति निरुक्तम् [नि०
१०.४०] ॥

तृतीया ॥

अ॒यम॑स्तु ध॒नप॑तिर्ध॒नाना॑म॒यं वि॒शां वि॒शप॑तिरस्तु रा॒जा ।

अ॒स्मिन्नि॒न्द्र म॒हि व॒र्चा॑सि धे॒ह्यव॑र्च॒सं कृ॒णुहि॑ श॒त्रुम॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒यम् । अ॒स्तु । ध॒न॒प॒तिः । ध॒नाना॑म् । अ॒यम् । वि॒शाम् । वि॒श॒प॒तिः ।
अ॒स्तु । रा॒जा ।

अ॒स्मिन् । इ॒न्द्र । म॒हि । व॒र्चा॑सि । धे॒हि । अ॒व॒र्च॒सम् । कृ॒णुहि॑ । श॒त्रुम् ।
अ॒स्य ॥ ३ ॥

अयं राजा धनानाम् सुवर्णरजतमणिमुक्ताप्रवालादीनां धनपतिः स्वामी
[अस्तु] भवतु । धनानां पतिर्धनपतिरित्येव धनाढ्यत्वे सिद्धे पुनर्धनानाम्

१ AKS चर्मेन्. २ JKKR शत्रु. We with BB² D³ V P⁴ शत्रून्. ३ K चर्मेन्.

1 Stryana's text too has शत्रून्धय.

इति व्यस्तनिर्देशः ईशितव्यस्य धनस्य बहुत्वव्यापनार्थः । न हि राजपु-
रुष इत्युक्ते राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुषः इति संख्याविशेषप्रतीतिरस्ति किं
तु राजसंबन्धमात्रं प्रतीयते एवम् अत्रापि धनपतिरिति धनसंबन्धमात्रे
अवगते तद्वहुत्वप्रतिपादनाय व्यस्तनिर्देश इति न पौनरुक्त्यम् । अतो वृ-
त्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ तथा अयं राजा विशाम्
प्रजानां विशपतिरस्तु स्वामी भवतु । विशां विशपतिरिति पूर्ववद् व्यास-
मासयोरभिप्रायः ॥ हे इन्द्र अस्मिन् राजनि [महि] महान्ति वर्चांसि
तेजांसि पराभिभवनसमर्थानि वीर्याणि धेहि स्थापय ॥ अस्य राज्ञः श-
त्रुम् अवर्चसं कृणुहि अतेजस्कं कुरु ॥

चतुर्थी ॥

अस्मै द्यावापृथिवी भूरि वामं दुहायां घर्मदुघे इव धेनू ।

अयं राजा म्रिय इन्द्रस्य भूयात् म्रियो गवामोपधीनां पशूनाम् ॥ ४ ॥

अस्मै । द्यावापृथिवी इति । भूरि । वामम् । दुहायाम् । घर्मदुघे इवेति
घर्मदुघे इव । धेनू इति ।

अयम् । राजा । म्रियः । इन्द्रस्य । भूयात् । म्रियः । गवाम् । ओपधी-
नाम् । पशूनाम् ॥ ४ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अस्मै पुरोवर्तिने मदीयाय राज्ञे भूरि
प्रभूतं वामम् वर्तनीयं धनं दुहायाम् प्रयच्छताम् । ॥ दुहेलौटि अ-
दादित्वात् शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । घर्मदुघे इवेति । घर्मः
प्रवर्ग्यः । तदर्थं पयो या गौर्दोग्धि सा घर्मदुघा । ॥ “दुहः क्व
पश्च” इति क्वप्पत्तेः ॥ यथा घर्मदुघे धेनू बहुलं क्षीरं दुहाते त-
द्वद् वात्सल्येन बहुलं धनं द्यावापृथिव्यौ प्रयच्छताम् इत्यर्थः ॥ एवं ध-
नसमृद्धौ सत्यां यागाद्यनुष्ठानेन अयं राजा इन्द्रस्य यज्ञभाजो देवस्य म्रि-
यः इष्टतरो भूयात् ॥ तत्प्रियत्वाद् वृष्टौ सत्यां गवाम् ओपधीनाम् जी-

१ P 'पृथिवी रति. २ P J घर्मः. We with P Or

1 S Kd परत्नीयं. 2 S Kd बहुलः. 3 S Kd इष्टतरो. 4 S Kd तत्प्रियादृष्टौ.

हियवादिसस्मानाम् अन्येषां पशूनाम् द्विपाच्चतुष्पाह्यक्षणानां प्राणिनाम्
अयं राजा प्रियो भूयात् इति संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

युनज्मि त उत्तरावन्तमिन्द्रं येन जयन्ति न पराजयन्ते ।

यस्त्वा करदेकवृषं जनानामुत राज्ञामुत्तमं मानवानाम् ॥ ५ ॥

युनज्मि । ते । उत्तरावन्तम् । इन्द्रम् । येन । जयन्ति । न । पराजयन्ते ।

यः । त्वा । करत् । एकवृषम् । जनानाम् । उत्त । राज्ञाम् । उत्तमम् ।

मानवानाम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव उत्तरावन्तम् अतिशयितोत्कर्षवन्तम् इन्द्रं युनज्मि योज-
यामि सखित्वापादनेन समानकार्यं करोमि । येन इन्द्रेण प्रेरितास्त्रदीया
भटाः शत्रुसेनां जयन्ति न पराजयन्ते पराजयं न प्राप्नुवन्ति । ॥ “वि-
पराभ्यां जेः” इति आत्मनेपदम् ॥ अपि च त्वा त्वां य इन्द्रः
जनानाम् अन्येषां शूरजनानाम् एकवृषम् गोवृषे प्रधानभूतोयं वृष ए-
कवृषः तद्वद् मुख्यं सर्वोत्कृष्टं करत् करोति । उत्तशब्दः अप्यर्थे । राज्ञाम्
अन्येषामपि एकवृषम् एकवृषवद् अभिभवितारं करोति । मानवानाम्
मनोरपत्यानां मनुष्यजातीयानाम् उत्तमम् उत्कृष्टं करोति । यद्वा मानवा-
नाम् मनुवंश्यानाम् इलपुरुषः प्रभृतीनां राज्ञां मध्ये उत्तमम् प्रजापरि-
पालनशौर्यादिगुणैरुत्कृष्टं करोति । तथाविधम् इन्द्रं युनज्मीति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

उत्तरस्त्रमधरे ते सपत्ना ये के च राजन् प्रतिशत्रवस्ते ।

एकवृष इन्द्रसखा जिगीवां छत्रयुतामा भरा भोजनानि ॥ ६ ॥

उत्तरः । त्वम् । अधरे । ते । सपत्नाः । ये । के । च । राजन् । प्रतिशत्र-
वः । ते ।

एकवृषः । इन्द्रसखा । जिगीवान् । शत्रुयुताम् । आ । भरा । भोज-
नानि ॥ ६ ॥

इति व्यस्तनिर्देशः ईशितव्यस्य धनस्य बहुत्वव्यापनार्थः । न हि राजपुरुष इत्युक्ते राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुषः इति संख्याविशेषप्रतीतिरस्ति किं तु राजसंबन्धमात्रं प्रतीयते एवम् अत्रापि धनपतिरिति धनसंबन्धमात्रे अवगते तद्बहुत्वप्रतिपादनाय व्यस्तनिर्देश इति न पौनरुक्त्यम् । अतो वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ तथा अयं राजा विशाम् प्रजानां विशपतिरस्तु स्वामी भवतु । विशां विशपतिरिति पूर्ववद् व्यासत्मासयोरभिप्रायः ॥ हे इन्द्र अस्मिन् राजनि [महि] महान्ति वर्चसि तेजांसि पराभिभवनसमर्थानि वीर्याणि धेहि स्थापय ॥ अस्य राज्ञः शत्रुम् अवर्चसं कृणुहि अतेजस्कं कुरु ॥

चतुर्थी ॥

अ॒स्यै द्या॒वापृ॒थिवी॑ भूरि॑ वामं दु॒हायां॑ धर्म॒दुघे॑ इव धे॒नू ।

अयं॑ राजा॑ म्रिय॑ इन्द्र॒स्य भूयात्॑ म्रियो॑ गवामोप॒धीनां॑ पशूनाम् ॥ ४ ॥

अ॒स्यै । द्या॒वापृ॒थिवी॑ इति॑ । भूरि॑ । वामम् । दु॒हायाम् । धर्म॒दुघे॑ इवेति॑ धर्म॒दुघे॑ऽइव । धे॒नू इति॑ ।

अ॒यम् । राजा॑ । म्रि॒यः । इन्द्र॒स्य । भू॒यात् । म्रि॒यः । गवा॑म् । ओप॒धी॒नाम् । प॒शूनाम् ॥ ४ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अस्यै पुरोवर्तिने मदीयाय राज्ञे भूरि प्रभूतं वामम् वनं नीयं धनं दुहायाम् प्रयच्छतम् । ॥ दुहेलोटि अदादित्वात् शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । धर्मदुघे इवेति । धर्मः प्रवर्गः । तदर्थं पयो या गौर्दोग्धि सा धर्मदुघा । ॥ “दुहः क्व पश्व” इति कव्यत्वे ॥ यथा धर्मदुघे धेनू बहुलं क्षीरं दुहाते तद्वद् वास्तव्येन बहुलं धनं द्यावापृथिव्यौ प्रयच्छताम् इत्यर्थः ॥ एवं धनसमृद्धौ सत्यां यागाद्यनुष्ठानेन अयं राजा इन्द्रस्य यज्ञभाजो देवस्य म्रियः इष्टतरो भूयात् ॥ तन्म्रियत्वाद् वृष्टौ सत्यां गवाम् ओपधीनाम् वी-

१ P 'पृथिवी' इति २ P J धर्मः. We with P G.

१ S K। परस्वीयं २ S K। बहुलम्. ३ S K। इष्टतरो ४ S K। तन्म्रियाददृष्टौ

हे राजन् त्वम् उत्तरः सर्वोत्कृष्टतरो भव । ते त्वदीयाः सपत्नाः अधरे निकृष्टा भवन्तु । तान् विशिनष्टि । ते । ॥ द्वितीयार्थे षष्ठीऽऽ । त्वां प्रति ये के च जनाः शत्रवः शत्रुभावेन प्रतिकूलम् आचरन्ति ते सर्वे अधरे भवन्तु इत्यर्थः ॥ अपि च एकवृषः प्रधानभूतः इन्द्रसखा इन्द्रेण सख्या युक्तः जिगीवान् शत्रून् जयन् शत्रूयताम् शत्रुत्वम् आत्मन इच्छतां शत्रुवद् आचरतां वा भोजनानि भोगसाधनानि धनानि आभर आहर । सर्वान् शत्रून् विजित्य तदीयं सर्वं धनम् अपहरेत्यर्थः । ॥ जिगीवान् इति । जि जये । अस्माच्छान्दसो वर्तमाने लिट् । तस्य च लिटः कसुरादेशः । “सन्लिटोर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । शत्रूयताम् इति । “सुप आत्मनः क्यच्” । “उपमानाद् आचारे” इति वा क्यच् । तदन्तात् लटः शत्रादेशे “शत्रुरनुमः” इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

सप्तमी ॥

सिंहप्रतीको विशो अद्धि सर्वो व्याघ्रप्रतीकोर्व वाधस्व शत्रून् ।

एकवृष इन्द्रसखा जिगीवां शत्रूयतामा खिदा भोजनानि ॥ ७ ॥

सिंहप्रतीकः । विशः । अद्धि । सर्वो । व्याघ्रप्रतीकः । अर्व । वाधस्व । शत्रून् । एकवृषः । इन्द्रसखा । जिगीवान् । शत्रूयताम् । आ । खिद । भोजनानि ॥ ७ ॥

सिंहप्रतीकः सिंहशरीरः सिंहतुल्यपराक्रमः सन् आज्ञामात्रेण सर्वो विशः स्वराष्ट्रस्थाः प्रजाः अद्धि भुङ्क्ते । ॥ अद भक्षणे । “हुङ्क्षन्त्यो हेर्धिः” इति धित्वम् ॥ व्याघ्रप्रतीकः व्याघ्रशरीरः व्याघ्रवद् आक्रम्य पर्यन्तस्थान् शत्रून् अर्प वाधस्व । अन्यद् व्याख्यातम् । एतायांस्तु विशेषः । शत्रुसंबन्धीनि धनानि आ खिद आच्छिन्धि । अपहरेत्यर्थः । ॥ आदपूर्वः खिदिः आच्छेदने वर्तते यथा “आक्खिदते च प्रक्खिदते च” [ते० सं० ४. ५. ९. २] इति ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अग्नेर्मन्वे” इति सूक्तसप्तकस्य बृहन्नणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगः । तथा च कौशिकं सूत्रम् । “उत देवाः [४. १३] मृगारसूक्ता-
“नि [४. २१-३०] उत्तमं वर्जयित्वा” इति [कौ० १. ९] । अत्र उत्तम-
शब्देन आ गावः [२१] इमम् इन्द्र [२२] इति आदिमे द्वे अहं रुद्रेभिः
[३०] इति अन्तिमं चेति सूक्तत्रयं विवक्षितम् ॥

तथा अंहोलिङ्गागणे अग्नेर्मन्वे [२३-२९] इत्यादीनां समानां सूक्तानां
पाठात् सर्वरोगभैषज्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रितं हि । “ओष-
धिर्वनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” इ-
त्यादि [कौ० ४. ८] ॥

“अग्नेर्मन्वे” इति सामिधेय्यनुमन्त्रणं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने ।
“अग्नेर्मन्वे इति सामिधेनीरनुमन्त्रयते” इति [वै० १. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसः पाञ्चर्जन्यस्य बहुधा यमिन्धते ।

विशोविशः प्रविशिवांसमीमहे स नो मुञ्चत्वंहंसः ॥ १ ॥

अग्नेः । मन्वे । प्रथमस्य । प्रचेतसः । पाञ्चर्जन्यस्य । बहुधा । यम् ।
इन्धते ।

विशोविशः । प्रविशिवांसम् । ईमहे । सः । नः । मुञ्चतु । अहंसः ॥ १ ॥

प्रथमस्य मुख्यस्य प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानस्य पाञ्चर्यज्ञस्य । देवयज्ञः पि-
तृयज्ञः भूतयज्ञः मनुष्ययज्ञः ब्रह्मयज्ञः इत्येते नित्यकर्तव्याः प्रसिद्धाः प-
ञ्चयज्ञाः । तैराराधनीयः पाञ्चर्यज्ञः । यद्वा पञ्चधा यज्ञा विभक्ता अग्नि-
ष्टोमादयः पञ्चयज्ञाः । “धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या
तेन पङ्क्तिराप्यते तद् यज्ञस्य पाङ्क्तवम्” इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै० सं० ६.
५. ११. ४] “यो ह वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद” [ऐ० ब्रा० २. २४] इत्याद्यै-
तरेषकश्रुतेश्च यज्ञस्य पञ्चात्मकता । ताहगग्निष्टोमादिनिर्वर्तकः पाञ्चर्यज्ञः ।

१ D पाञ्चर्जन्यस्य. S पाञ्चयज्ञस्य. We with ABB BK KRSPFJV.

१ S'Kd 'सूक्तानित्युत्तमान्वर्जं'. We with Kaus'la. २ S'Kd उत्तर°. We with Kaus'la. ३ S'Kd 'अज्जन्यस्य. ४ S'Kd पुरोडाशः. ५ S'Kd 'निर्वर्तकः.

यद्वा यज्ञशब्देन तन्निष्पादका जना विवक्षिताः । ते च निषादपञ्चमाश्र-
 त्वारो वर्णाः । गन्धर्वाप्सरसो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । तेषु भवः पा-
 ञ्चयज्ञः । तथा च तैत्तिरीयकम् “यं पाञ्चजन्यं बहवः समिन्वते” [तै०
 सं० ४. ७. १५. १] इति । तस्य एवंगुणविशिष्टस्य अग्नेर्माहात्म्यं मन्वे
 जानामि । ॥ मनु अवबोधने । तनादित्वाद् उग्रत्ययः ॥ । त-
 देव माहात्म्यं प्रतिपादयति बहुधा यम् इत्यादिना । बहुधा बहुप्रकारं
 यम् अग्निम् इन्वते गार्हपत्यादिरूपेण संदीपयन्ति । विशोविशः सर्वाः
 प्रजाः प्रविशिवांसम् जाठरादिरूपेण प्रविष्टवन्तं तम् अग्निम् ईमहे यांचा-
 महे । ॥ ईमहे यामि मन्महे इति याज्ञाकर्मसु पठितम् [निघ० ३.
 १९] ॥ । यद्वा । ॥ ईङ् गतौ । दैवादिकः ॥ । ईमहे ई-
 यामहे स्तुतिनमस्कारादिना प्राप्नुमः । “विश्वस्यां विशि प्रविशिवांसम्
 ईमहे” इति तैत्तिरीयकम् [तै० सं० ४. ७. १५. १] । स तादृशोऽग्निः नः
 अस्मान् अंहसः सर्वानर्थनिदानभूतात् पापात् मुञ्चतु भोचयतु । अस्म-
 त्तः पापं विश्लेषयतु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यामन्यामनुपयुक्तं बहिष्ठं कर्मन्कर्मन्नाभगम् । अग्निमीडे

रक्षोहणं यज्ञवृधं घृताहुतं स नो मुखत्वंहंसः ॥ ३ ॥

यामन्ययामन् । उपयुक्तम् । बहिष्ठम् । कर्मन्कर्मन् । आभगम् ।

अग्निम् । ईडे ।

रक्षःऽहनेन । यज्ञऽवृधम् । घृताहुतम् । सः । नः । मुखत्तु । अंहंसः ॥ ३ ॥

यामन्ययामन् यामनियामनि । ॥ सप्तम्या लुक् ॥ तत्तत्फ-
लप्रापणे निमित्तभूते सति उपयुक्तम् तत्तद्वोमाधारत्वेन विनियुक्तं बहि-
ष्ठम् वोदृतमम् । ॥ वोदृशब्दात् “तुश्छन्दसि” इति इष्टम् प्रत्ययः ।
“तुरिष्ठेमेयस्सु” इति तृलोपः ॥ कर्मन्कर्मन् । ॥ पूर्ववत् स-
प्तम्या लुक् ॥ तत्तत्फलसाधने सर्वस्मिन् कर्मणि आभगम् आभ-
क्तव्यम् आसेव्यम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निम् अहम् ईळे* स्तौमि । पुन-
र्विशेष्यते । रक्षोहणम् रक्षसां हन्तारं यज्ञवृधम् यज्ञस्य अग्निष्टोमादेर्वर्धयि-
तारं घृताहुतम् घृतेन आज्येन आहुतम् आहुतिभिः संदीपितम् ॥ स
न इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

सुजातं जातवैदसमग्निं वैश्वानरं विभुम् ।

हव्यवाहं हवामहे स नो मुखत्वंहंसः ॥ ४ ॥

सुजातम् । जातवैदसम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । विभुम् ।

हव्यवाहम् । हवामहे । सः । नः । मुखत्तु । अंहंसः ॥ ४ ॥

१ ABBE BDKKSPV बहिष्ठं. We with PJR. २ So we divide with ABBE
BDBKKSPPJV. Sāyana's text puts the sign of division after ईडे, and not
after भगम्. According to V the reason why भगम् ends the distich is that in some
rites the part so ending only is repeated and in some others the one beginning
with अग्निम्. This accounts for the several questionable divisions in the Atharva
Saṃhitā. ३ PJK बहिष्ठम्. We with P. ४ P आहुतम्.

यद्वा यज्ञशब्देन तन्निष्पादका जना विवक्षिताः । ते च निषादपञ्चमाश्र-
त्वारो वर्णाः । गन्धर्वाप्सरसो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । तेषु भवः पा-
ञ्चयज्ञः । तथा च तैत्तिरीयकम् “यं पाञ्चजन्यं वहवः समिन्धते” [तै०
सं० ४. ७. १५. १] इति । तस्य एवंगुणविशिष्टस्य अग्नेर्माहात्म्यं मन्वे
जानामि । ॥ मनु अवबोधने । तनादित्वाद् उपत्ययः ॥ । त-
देव माहात्म्यं प्रतिपादयति बहुधा यम् इत्यादिना । बहुधा बहुप्रकारं
यम् अग्निम् इन्धते गार्हपत्यादिरूपेण संदीपयन्ति । विशोविशः सर्वाः
प्रजाः प्रविशिवांसम् जाठरादिरूपेण प्रविष्टवन्तं तम् अग्निम् ईमहे यांचा-
महे । ॥ ईमहे यामि मन्महे इति याज्ञाकर्मसु पठितम् [निय० ३.
१९] ॥ । यद्वा । ॥ ईङ् गतौ । दैवादिकः ॥ । ईमहे ई-
यामहे स्तुतिनमस्कारादिना प्राप्नुमः । “विश्वस्यां विशि प्रविविशिवांसम्
ईमहे” इति तैत्तिरीयकम् [तै० सं० ४. ७. १५. १] । स तादृशोऽग्निः नः
अस्मान् अंहसः सर्वानर्थनिदानभूतात् पापात् मुञ्चतु मोचयतु । अस्म-
न्तः पापं विश्लेषयतु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यथा हव्यं वहसि जातवेदो यथा यज्ञं कल्पयसि मजानन् ।

एवा देवेभ्यः सुमतिं न आ वह स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ २ ॥

यथा । हव्यम् । वहसि । जातवेद् । यथा । यज्ञम् । कल्पयसि । मजानन् ।

एव । देवेभ्यः । सुमतिम् । नः । आ । वह । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने यथा येन प्रकारेण हव्यम् चरुपुरोडा-
शादि होतव्यं हविः वहसि तत्तद्यष्ट्यदेवतां प्रापयसि यथा येन च प्र-
कारेण यज्ञं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयागभेदेन एकाहाहीनसत्तात्मना च कल्प-
यसि विरचयसि मजानन् तत्तद्धिदां प्रकर्षेण अवगच्छन् । एव एवं दे-
वेभ्यः देवानाम् अर्थे नः अस्माकं सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् आ वह
प्रापय । यद्वा देवेभ्यः सकाशात् सुमतिम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं नः अ-
स्मान् प्रापय ॥ गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यामन्यामन्नुपयुक्तं वहिष्ठं कर्मन्कर्मन्नाभगम् । अग्निमीडे

रक्षोहणं यज्ञवृधं घृताहुतं स नो मुखत्वंहंसः ॥ ३ ॥

यामनऽयामन । उपऽयुक्तम् । वहिष्ठम् । कर्मन्ऽकर्मन् । आऽभगम् ।
अग्निम् । ईडे ।

रक्षऽहर्नम् । यज्ञऽवृधम् । घृतऽआहुतम् । सः । नः । मुखत्तु । अंहंसः ॥ ३ ॥

यामन्यामन् यामनियामनि । ॥ सप्तम्या लुक् ॥ तत्तत्फल-
लप्रापणे निमित्तभूते सति उपयुक्तम् तत्तद्धोमाधारत्वेन विनियुक्तं वहि-
ष्ठम् बोद्धव्यम् । ॥ बोद्धव्यत्वात् “तुश्छन्दसि” इति इष्टम् प्रत्ययः ।
“तुरिष्ठेमेयस्तु” इति तृलोपः ॥ कर्मन्कर्मन् । ॥ पूर्ववत् स-
प्तम्या लुक् ॥ तत्तत्फलसाधने सर्वस्मिन् कर्मणि आभगम् आभ-
क्तव्यम् आसेव्यम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निम् अहम् ईडे स्तौमि । पुन-
र्विशेष्यते । रक्षोहणम् रक्षसां हन्तारं यज्ञवृधम् यज्ञस्य अग्निहोमादेर्वधयि-
तारं घृताहुतम् घृतेन आज्येन आहुतम् आहुतिभिः संदीपितम् ॥ स
न इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विभुम् ।

हव्यवाहं हवामहे स नो मुखत्वंहंसः ॥ ४ ॥

सुजातम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । विऽभुम् ।

हव्यऽवाहम् । हवामहे । सः । नः । मुखत्तु । अंहंसः ॥ ४ ॥

१ ABBB̄B̄DKK̄SP̄V वहिष्ठं. We with PJR. २ So we divide with ABBB̄B̄DKK̄R̄SP̄PJ̄V. Sāyana's text puts the sign of division after ईडे, and not after अगम्. According to V the reason why अगम् ends the distich is that in some rites the part so ending only is repeated and in some others the one beginning with अग्निम्. This accounts for the several questionable divisions in the Atharva Samhitā. ३ P̄JK वहिष्ठम्. We with P. ४ P̄वाऽहुतम्.

सुजातम् शोभनजन्मानम् । मन्त्रैर्निर्मथ्य आहितत्वात् । जातवेदसम्
जातानां जनिमतां वेदितारम् । यद्वा जातानि भूतजातानि एनं विदन्ती-
ति जातवेदाः । अथ वा जातमात्र एव वेदः धनं पशुलक्षणम् अलभते-
ति जातवेदाः । “यत्तज्जातः पशून् अविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
इति हि ब्राह्मणम्” [नि० ७. १९] । वैश्वानरम् विश्वनरात्मकं विश्वनरहितं
वा अत एव विभुम् व्यापकं हव्यवाहम् हव्यस्य हविषः अस्माभिर्दत्तस्य
बोढारम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हवामहे आह्वयामः । ॥ “बहुलं
छन्दसि” इति ह्यः संप्रसारणम् ॥ ॥ अन्यद् गतम् ॥

पञ्चमी ॥

येन ऋषयो वृलमद्योतयन् युजा येनासुराणामयुवन्त मायाः ।

येनाग्निना पणीनिन्द्रो जिगाय स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ५ ॥

येन । ऋषयः । वृलम् । अद्योतयन् । युजा । येन । असुराणाम् । अयुव-
न्त । मायाः ।

येन । अग्निना । पणीन् । इन्द्रः । जिगाय । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ५ ॥

ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः अङ्गिरःप्रभृतयः येन अग्निना युजा स-
ख्या वलम् आत्मीयं सामर्थ्यम् उद्द्योतयन् उद्दीप्तं पराभिभवनक्षमम् अ-
कुर्वन् येन अग्निना असुराणाम् सुरविरोधिनां मायाः व्यामोहकशक्तीः
अयुवन्त देवाः पृथक् कृतवन्तः तथा येन अग्निना इन्द्रो देवाधिपतिः
पणीन् एतत्संज्ञान् असुरान् जिगाय जितवान् । ॥ जि जये । अ-
स्मात् लिटि “सन्लिटोर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्तरस्य कृत्वम् ॥

पष्ठी ॥

येन देवा अमृतमन्वविन्दन् येनौषधीर्मधुमतीरकृण्वन् ।

येन देवाः स्वप्राभरन्त नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ६ ॥

१ K K V 'मुच्यन्त' with Siyana Siyana's text उद्योतयन् २ B R य युजा, B D यन् युजा. ३ K उद्. उद्योतयन्. A misadoption of Siyana's reading, as it is without regard to accents! P ममोतयन् J P अद्योतयन् ४ B B S R D स्मृतम्.

1 S Kd पदति. 2 So B Kd Siyana's reading is here inferior to our tradition.

येन । देवाः । अमृतम् । अनुऽअविन्दन् । येन । ओषधीः । मधुऽमतीः ।
अकृण्वन् ।

येन । देवाः । स्वः । आऽअभरन् । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ६ ॥

येन अग्निना सहायेन देवाः इन्द्रादयः अमृतम् अमरणसाधनं पीयूषम् अन्वविन्दन् अलभन्त येन अग्निना जगदनुप्रविष्टेन ओषधीः ब्रीहियवाद्यास्तरुगुल्माद्याश्च मधुमतीः मधुररसयुक्ताः अकृण्वन् अकुर्वन् येन अग्निना यज्ञसाधनभूतेन देवाः देवत्वकामा यजमानाः स्तोतारो वा स्वः स्वर्गम् आभरन् आहरन् । अलभन्तेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

यस्येदं प्रदिशि यद् विरोचते यज्जातं जनितव्यं च केवलम् ।

स्तौम्यमि नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चतंहसः ॥ ७ ॥

यस्य । इदम् । प्रदिशि । यत् । विरोचते । यत् । जातम् । जनितव्यम् ।
च । केवलम् ।

स्तौमि । अग्निम् । नाथितः । जोहवीमि । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ७ ॥

यस्य अग्नेः प्रदिशि प्रदेशेने प्रशासने इदम् सर्वं जगद् वर्तते । इदम् इत्येतद् विशिनष्टि । यद् इदम् अन्तरिक्षे ग्रहनक्षत्रादिकं विरोचते विविधं दीप्यते यच्च प्राणिजातं पृथिव्यां [जातम्] उत्पन्नं जनितव्यम् जनयितव्यं जनिष्यमाणं कृत्स्नं कार्यं जगद् यद् अस्ति तत् सर्वं केवलम् अनन्यसाधारणं यस्य प्रदिशि वर्तते तथाविधम् अग्निम् अहं स्तौमि । नाथितः । ॥ नाथृ याज्ञायाम् । अस्मात् कर्तरि निष्ठा ॥ नाथमानः फलं कामयमानः । यद्वा नाथः स्वामी संजातोऽस्य नाथितः । तेनाग्निना नाथवान् भविष्यामीति जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । ॥ “अभ्यस्तस्य च” इति ह्ययतेः संप्रसारणम् । “गुणो यदुक्तोः” इति अभ्यासस्य गुणः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

सुजातम् शोभनजन्मानम् । मन्त्रैर्निर्मथ्य आहितत्वात् । जातवेदसम्
जातानां जनिमतां वेदितारम् । यद्वा जातानि भूतजातानि एनं विदन्ती-
ति जातवेदाः । अथ वा जातमात्र एव वेदः धनं पशुलक्षणम् अलभते-
ति जातवेदाः । “यज्ञजातः पशून् अविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
इति हि ब्राह्मणम्” [नि० ७, १९] । वैश्वानरम् विश्वनरात्मकं विश्वनरहितं
वा अत एव विभुम् व्यापकं हव्यवाहम् हव्यस्य हविषः अस्माभिर्दत्तस्य
बोढारम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हवामहे आह्वयामः । ॥ “बहुलं
छन्दसि” इति ह्रः संप्रसारणम् ॥ अन्यद् गतम् ॥

पञ्चमी ॥

येन ऋषयो बलमर्द्योतयन् युजा येनासुराणामयुवन्त मायाः ।

येनाग्निना पणीनिन्द्रो जिगाय स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ५ ॥

येन । ऋषयः । बलम् । अर्द्योतयन् । युजा । येन । असुराणाम् । अयुव-
न्त । मायाः ।

येन । अग्निना । पणीन् । इन्द्रः । जिगाय । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ५ ॥

ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः अङ्गिरःप्रभृतयः येन अग्निना युजा स-
ख्या बलम् आत्मीयं सामर्थ्यम् उद्बोधोतयन् उद्दीप्तं पराभिभवनक्षमम् अ-
कुर्वन् येन अग्निना असुराणाम् सुरविरोधिनां मायाः व्यामोहकशक्तीः
अयुवन्त देवाः पृथक् कृतवन्तः तथा येन अग्निना इन्द्रो देवाधिपतिः
पणीन् एतत्तज्ञान् असुरान् जिगाय जितवान् । ॥ जि जये । अ-
स्मात् लिटि “सनलिटोर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् ॥

षष्ठी ॥

येन देवा अमृतमन्वाविन्दन् येनौपधीर्मधुमतीरकृण्वन् ।

येन देवाः स्वर्धराभर्नुत्स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ६ ॥

१ K K V “मुषोत” with Śāyana. Śāyana’s text: उद्योतयन्. २ B R यं युजा, B D
येन्युजा. ३ K उत् । योतयन् । a maladaptation of Śāyana’s reading, as it is without
regard to accents. ४ P मयोतयन् J P अयोतयन्. ५ B B S R D इयुरामं.

१ S’ Kd यदग्निः. २ So S’ Kd. Śāyana’s reading is here inferior to our tradition.

येन जिताः सिन्धवो येन गावः स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ २ ॥

यः । उग्रीणाम् । उग्रवाहुः । ययुः । यः । दानवानाम् । वलम् । आरुरोज ।
येन । जिताः । सिन्धवः । येन । गावः । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ २ ॥

य इन्द्रः उग्रवाहुः उज्जूर्णहस्तः उग्रीणाम् उज्जूर्णानां शत्रुसेनानां यु-
युः यावयिता पृथक्कर्ता । ॥ यौतेर्वे च इति दुप्रत्ययः ॥ य
इन्द्रो दानवानाम् दनोरपत्यानाम् असुराणां वलम् सामर्थ्यम् आरुरोज
सर्वतो वभञ्ज । ॥ रुजो भङ्गे ॥ येन इन्द्रेण सिन्धवः स्यन्द-
नशीला मेघस्या आपः जिताः मेघं भित्त्वा जयेन प्राप्ताः । यद्वा सिन्धवो
नद्यः समुद्रा वा वृत्रवधेन जिताः । श्रूयते हि । “वज्रेण खान्यतृणन्त-
दीनाम्” [ऋ० २. १५. ३] “अहन्तहिं परिशयानम् अर्णोवासृजो अपो
अच्छा समुद्रम्” [ऋ० ६. ३०. ४] इत्यादि । येन इन्द्रेण पणिनाम-
कासुरवधेन तदपहृता गावो जिता लब्धाः ॥ गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यश्चर्षणिप्रो वृषभः स्वर्विद् यस्यै ग्रावाणः प्रवदन्ति नृम्णम् ।

यस्याध्वरः सप्तहोता मदिष्टः स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ३ ॥

यः । चर्षणिप्रः । वृषभः । स्वः । ऽवित् । यस्यै । ग्रावाणः । प्रवदन्ति । नृम्णम् ।

यस्य । अध्वरः । सप्तहोता । मदिष्टः । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः चर्षणिप्रः । चर्षणयो मनुष्याः तान् अभिलपितफलेन प्रा-
प्तिं पूरयतीति चर्षणिप्रः । ॥ प्रा पूरणे । “आतोनुपसर्गे कः” इ-
ति [कः] ॥ वृषभः वर्षिता । यद्वा वृषभवत् प्रसह्यकारी स्वर्वित्
स्वर्गस्य लम्भयिता । यस्मा इन्द्राय ग्रावाणः अभिषवार्थाः पापाणा नृ-
म्णम् सोमरसलक्षणं धनं प्रवदन्ति अभिषवकालीनैर्ध्वनिभिः प्रकथयन्ति ।
“देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादियुः” [तै० ब्रा० ३. ७. ९. २] “मैते

१ A B K R S V मदिष्टः. We with DR P P J २ K मदिष्टः.

१ S'Kd ययुः. Sāyana's text al-o has ययुः. २ S'Kd इ for इत्यादि. ३ S'Kd °माः.
१ S'Kd सोमरसः.

“अग्नेर्येहोमुचेष्टाकपालः” [तै० सं० ७.५.२१.१] इत्यादिना दशहविष्का मृगारेष्टिराध्वर्यवे विहिता । तत्र अग्नेर्येहोमुचः स्तावकम् “अग्नेर्मन्वे” [२३] इति सूक्तं व्याख्यातम् । इन्द्रस्याहोमुचः स्तावकम् “इन्द्रस्य मन्महे” इति सूक्तम् । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य मन्महे शश्वदिदस्य मन्महे वृत्रघ्नं स्तोमा उर्प मेम आगुः ।

यो दाशुषः सुकृतो हवमेति स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । मन्महे । शश्वत् । इत् । अस्य । मन्महे । वृत्रघ्नः । स्तोमाः ।

उर्प । मा । इमे । आ । अगुः ।

यः । दाशुषः । सुकृतः । हवन् । एति । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ १ ॥

इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य मन्महे महत्त्वं जानीमः । ऋमनु अवबोधने । तनादित्वाद् उग्रत्ययः । “लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्नोः” इति उकारलोपः ॥ असाधारण्यं दर्शयितुम् आह शश्वदिति । इदिति अवधारणे । शश्वत् पुनःपुनः अस्यैवेन्द्रस्य तद् माहात्म्यं मन्महे अवबुध्यामहे । नान्यस्य तादृज्जाहात्म्यं दृश्यत इत्यर्थः । वृत्रघ्नः वृत्रम् असुरं हतवतस्तस्य इन्द्रस्य इमे पुरतो वक्ष्यमाणाः स्तोमाः स्तोत्राणि मा माम् उपागुः उपयन्ति उपगच्छन्ति । इन्द्रमाहात्म्यविषयाणि स्तोत्राणि उपागत्य मां स्तोतारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ यः प्रसिद्ध इन्द्रो दाशुषः चरुपुरोडाशदिहवींषि दत्तवतः सुकृतः शोभनकर्मणो यजमानस्य हवम् आह्वानम् एति प्रामोति नोदास्ते । दाशुषः । दाशु दाने । “दाश्वान् साह्वान् मीढ्वाश्च” इति ऋसौ निपात्यते । “वसोः संप्रसारणम्” इति संप्रसारणम् । हवम् इति । “भावेनुपसर्गस्य” इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥ स न इत्यादि गतम् ॥

द्वितीया ॥

य उग्रीणां मुग्रवाहुंर्युयौ दानवानां वल्मारुरोजं ।

(B B D R S पृष्ठम्. We with A K R V. २ B 'वाहुंर्यु'.

यस्य । जुष्टिम् । सोमिनः । कामयन्ते । यम् । हवन्ते । इषुऽमन्तम् । गोऽइष्टौ ।
यस्मिन् । अर्कः । शिञ्जये । यस्मिन् । ओजः । सः । नः । मुखतु । अं-
हंसः ॥ ५ ॥

यस्य इन्द्रस्य जुष्टिम् प्रीतिं सोमिनः सोमवन्तो यजमानाः कामयन्ते
अभिलषन्ति । इषुमन्तम् वाणवन्तं प्रशस्तयुधसहितं यम् इन्द्रं गविष्टौ
गवां पणिभिरपहृतानां पुनरन्वेषणे अभिगमने वा हवन्ते आह्वयन्ति ।
यस्मिन्निन्द्रे अर्कः अर्चनसाधनभूतो मन्त्रः स्तुतशस्त्रादिलक्षणः शिञ्जये
आश्रितो भवति । तथा यस्मिन्निन्द्रे ओजः बलम् अनन्यसाधारणं दृ-
श्यते ॥ स न इत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

यः प्रथमः कर्मकृत्याय जज्ञे यस्य वीर्यम् प्रथमस्यानुबुद्धम् ।

येनोद्यतो वज्रोभ्यायताहिं स नो मुखत्वंहंसः ॥ ६ ॥

यः । प्रथमः । कर्मकृत्याय । जज्ञे । यस्य । वीर्यम् । प्रथमस्य । अनुबुद्धम् ।

येन । उद्यतः । वज्रः । अभिऽआयत । अहिम् । सः । नः । मुखतु ।

अंहंसः ॥ ६ ॥

य इन्द्रः प्रथमः मुख्यः कर्मकृत्याय कर्मणां ज्योतिष्टोमादीनां करणाय
अनुष्ठानाय जज्ञे जातवान् । यस्य इन्द्रस्य प्रथमस्य मुख्यस्य वीर्यम् वी-
रकर्म वृत्रहननादिकम् अनुबुद्धम् परस्परं संततम् । श्रूयते हि । “इन्द्र-
“स्य तु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन्नहिम्
“अन्वपस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्” इत्यादि [ऋ० १. ३२.
१] । येन इन्द्रेण उद्यतः उद्यतो वज्रः अहिम् वृत्रम् अभ्यायत अ-
भितः सर्वतः अहिंसीत् । इह आहपूर्वाद् यनेर्लुङि द्वेः सिच् । “यमो
गन्धने” इति तस्य किच्चाद् “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिक-

१ ऋष्टिम्. २ A B D K K R S P P J V गृहे. B B e follow S'yanar, whom we
adopt ३ B B e V गृहम्. We with A B D K K R S P P J V

“वदन्तु म वयं वदाम” [ऋ० १०. ९४. १] इत्यादिमन्त्रवर्णाद् ग्राव्णां प्रवदितृत्वम् । यस्य इन्द्रस्य अध्वरः सोमयागः सप्तहोता सप्तभिर्होतृभिर्वपद्गर्तृभिर्युक्तः मदिष्ठः मादयितृत्वमो भवति । ॥ होता मैत्रावरुणः ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा अच्छावाकः आग्नीध्रश्चेति सप्त होतारो वपद्गर्तारो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ “नद्युतश्च” इति प्राप्तस्य कपः “नद्युतश्चन्दसि” इति प्रतिषेधः । मदिष्ठ इति । मदी हर्षे इत्यस्मात् तृच् । तदन्तात् “तुश्चन्दसि” इति इष्टन् । “तुरिष्ठेमेयस्तु” इति तुलोपः ॥ गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

यस्य वशासं ऋषभासं उक्ष्णो यस्यै मीयन्ते स्वरवः स्वर्विदे ।

यस्यै शुक्रः पर्वते ब्रह्मशुम्भितः स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ४ ॥

यस्य । वशासः । ऋषभासः । उक्ष्णः । यस्यै । मीयन्ते । स्वरवः । स्वर्विदे ।

यस्यै । शुक्रः । पर्वते । ब्रह्मशुम्भितः । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ४ ॥

वशासः वशा वन्ध्या गावः ऋषभासः ऋषभाः उक्ष्णः उक्षाणः सेचन-समर्थाः । ॥ “वा पपूर्वस्य निगमे” इति उपधादीर्घाभावः ॥ ए-वं वशादिरूपाः पशवः यस्य इन्द्रस्य यागार्थम् आलभ्यन्ते यस्मा इन्द्राय स्वर्विदे स्वर्गस्य लम्भयित्रे स्वरवः । यूपावतक्षणशकलः स्वरुः । तेन तद्वन्त उपलक्ष्यन्ते । स्वरवः स्वरुमन्तो यूपा मीयन्ते अवटेषु स्थाप्यन्ते । ॥ ङु-मिञ् प्रक्षेपणे ॥ यस्मा इन्द्राय शुक्रः निर्मलो रसवान् सोमः ब्रह्मशुम्भितः ब्रह्मभिर्मन्त्रैः अभिषवसाधनैरलंकृतः सन् पर्वते दशापवित्रंधार-स्या स्रवति ॥ स न इत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

यस्य । जुष्टिम् । सोमिनः । कामयन्ते । यम् । हवन्ते । इषुऽमन्तम् । गोऽइष्टौ ।
यस्मिन् । अर्कः । शिश्रिये । यस्मिन् । ओजः । सः । नः । मुञ्चतु । अं-
हंसः ॥ ५ ॥

यस्य इन्द्रस्य जुष्टिम् प्रीतिं सोमिनः सोमवन्तो यजमानाः कामयन्ते
अभिलषन्ति । इषुमन्तम् वाणवन्तं प्रशस्त्यायुधसहितं यम् इन्द्रं गविष्टौ
गवां पणिभिरपहृतानां पुनरन्वेषणे अभिगमने वा हवन्ते आह्वयन्ति ।
यस्मिन्निन्द्रे अर्कः अर्चनसाधनभूतो मन्त्रः स्तुतशस्त्रादिलक्षणः शिश्रिये
आश्रितो भवति । तथा यस्मिन्निन्द्रे ओजः बलम् अनन्यसाधारणं दृ-
श्यते ॥ स न इत्यादि पूर्ववत् ॥

पष्टी ॥

यः प्रथमः कर्मकृत्याय जज्ञे यस्य वीर्यं प्रथमस्यानुबुद्धम् ।

येनोद्यतो वज्रोभ्यायताहिं स नो मुञ्चत्वंहंसः ॥ ६ ॥

यः । प्रथमः । कर्मकृत्याय । जज्ञे । यस्य । वीर्यम् । प्रथमस्य । अनुबुद्धम् ।

येन । उद्यतः । वज्रः । अभिऽआयत । अहिम् । सः । नः । मुञ्चतु ।

अंहंसः ॥ ६ ॥

य इन्द्रः प्रथमः मुख्यः कर्मकृत्याय कर्मणां ज्योतिष्टोमादीनां करणाय
अनुष्ठानाय अज्ञे जातवान् । यस्य इन्द्रस्य प्रथमस्य मुख्यस्य वीर्यम् वी-
रकर्म वृत्रहननादिकम् अनुबुद्धम् परस्परं संततम् । श्रूयते हि । “इन्द्र-
“स्य नु वीर्याणि म्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन्नहिम्
“अन्वपस्ततर्द म्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्” इत्यादि [ऋ० १, ३२.
१] । येन इन्द्रेण उद्यतः उद्यतो वज्रः अहिम् वृत्रम् अभ्यायत अ-
भितः सर्वतः अहिंसीत् । ४ आङ्पूर्वाद् यमेर्लुङि छेः सित् । “यमो
गन्धने” इति तस्य किञ्चाद् “अनुदातोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिक-

१ ऋष्टिम्. २ A B D K Ā R Š P P̄ J V यद्रे. B B̄ follow Sāyana, whom we
adopt. ३ B B̄ V यदम्. We with A B D K Ā R Š P P̄ J V.

1 S'Ed अन्यसाधा°.

लोपः । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिञ्जलोपः ॥ स न इत्यादि गतम् ॥

सप्तमी ॥

यः सँग्रामान् नयति सं युधे वशी यः पुष्टानि संसृजति द्वयानि ।

स्तौमीन्द्रं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ७ ॥

यः । समऽग्रामान् । नयति । सम । युधे । वशी । यः । पुष्टानि । समऽसृ-
जति । द्वयानि ।

स्तौमि । इन्द्रम् । नाथितः । जोहवीमि । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ७ ॥

वशी स्वतन्त्रो य इन्द्रः युधे योधनाय संहाराय संग्रामम् युद्धं सं
नयति सम्यक् प्रापयति । यद्वा युधे योधनाय वशी स्वतन्त्रः । योधयितुं
कुशल इत्यर्थः । तथा य इन्द्रः पुष्टानि समृद्धानि द्वयानि स्त्रीपुंसात्म-
कानि मिथुनानि संसृजति परस्परं संसृष्टानि प्रजननसमर्थानि करोति ।
तम् इन्द्रं स्तौमि । नाथितो जोहवीमि इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वायोः सवितुः” इत्यस्य सूक्तस्य “अग्नेर्मन्वे” इत्यनेन सूक्तेन सह
उक्तो विनियोगः ॥

तथा “वायव्यां वातवात्यायाम्” [न० क० १७] इत्यादिविहितायां शा-
नौ “वायोः सवितुः” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं न-
क्षत्रकल्पे । “वायोः सवितुरिति वायव्यायाम्” इति [न० क० १६] ॥

तत्र मृगारेष्टौ “वायोः सवित्र आगोमुग्ध्यां चरुः” [तै० सं० ७. ५.
२२. १] इति विहितस्य हविषो वायुसवितारौ देवता । तयोः स्तावकम्
“वायोः सवितुः” इति सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायोः सवितुर्विदधानि मन्महे यावात्मन्वद् विश्वो यौ च रक्षथः ।
यौ विश्वस्य परिभू वभूवधुस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ १ ॥

१ K V धामं नयं. We with ABBB B D R E S P J V.
१ S Kd युद्धे. २ S' Kd वायो for वायो.

वायोः । सवितुः । विदधानि । मन्महे । यौ । आत्मन्ऽवत् । विश्वं । यौ ।
च । रक्षथः ।

यौ । विश्वस्य । परिभू इति परिऽभू । वभूवयुः । तौ । नः । मुञ्चतम् ।
अंहसः ॥ १ ॥

वायोः जगदाधारभूतस्य वातस्य सवितुः सर्वमेरकस्य च देवस्य विद-
धानि वेदनानि स्तुत्या गुणविषयज्ञानानि । यद्वा विदथ इति यज्ञनाम ।
विदधानि वेदितव्यानि श्रुतिविहितकर्माणि मन्महे जानीमहे । ॥ विद
ज्ञाने इत्यस्माद् औणादिकः अघप्रत्ययः ॥ हे वायुसवितारौ यौ गु-
वाम आत्मन्वत् सात्मकं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् विशयः प्रविशयः । वा-
योस्तावत् प्राणात्मना प्रवेशः श्रुतिसिद्धः । “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति । सविता च मेरकत्वेन अन्तर्यामित-
या सर्वं जगद् अनुप्रविष्टः । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः” [बृ०
आ० ३. ७. ७] । इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणात् । ॥ आत्मन्वत् इति । आ-
त्मन्शब्दाद् मनुप् । “मादुपधायाः” इति वत्वम् । “अनो नुद्” इति
नुडागमः ॥ प्रवेशानन्तरं यौ च युवां रक्षथः तज्जगत् पालयथः ।
तथा यौ युवां विश्वस्य कृत्स्नस्य जगतः परिभू । परिपूर्वो भवतिः प-
रिग्रहाये वर्तते । परिग्रहीतारौ वभूवयुः भवयः । ॥ परिपूर्वाद भ-
वतेः क्तिप् प्रत्ययः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ हे
वायुसवितारौ तौ युवां नः अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चतम् । ॥ मु-
ञ्च मोक्षणे ॥ “शे मुचादीनाम्” इति नुम् ॥

द्वितीया ॥

ययोः संख्याता वरिमा पार्थिवानि याभ्यां रजौ युषितमन्तरिक्षे ।

ययोः प्रायं नान्वान्शे कश्चन तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ २ ॥

ययोः । समऽख्याता । वरिमा । पार्थिवानि । याभ्याम् । रजः । युषि-
तम् । अन्तरिक्षे ।

१ P विदथः. We with P J K.

१ So S' Kd. २ S' Kd सर्वज्ञः. ३ S' Kd परिभूः.

लोपः । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिञ्जलोपः ॥ स न इत्यादि गतम् ॥

सन्नमी ॥

यः संग्रामान् नयति सं युधे वशी यः पुष्टानि संसृजति ह्ययानि ।

स्तौमीन्द्रं नायितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ७ ॥

यः । सम्ङ्ग्रामान् । नयति । सम् । युधे । वशी । यः । पुष्टानि । सम्ङ्सृ-
जति । ह्ययानि ।

स्तौमि । इन्द्रम् । नायितः । जोहवीमि । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ७ ॥

वशी स्वतन्त्रो य इन्द्रः युधे योधनाय संप्रहाराय संग्रामम् युद्धं सं
नयति सम्यक् प्रापयति । यद्वा युधे योधनाय वशी स्वतन्त्रः । योधयितुं
कुशल इत्यर्थः । तथा य इन्द्रः पुष्टानि समृद्धानि ह्ययानि स्त्रीपुंसात्म-
कानि मिथुनानि संसृजति परस्परं संसृष्टानि प्रजननसमर्थानि करोति ।
तम् इन्द्रं स्तौमि । नायितो जोहवीमि इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वायोः सवितुः” इत्यस्य सूक्तस्य “अग्नेर्मन्वे” इत्यनेन सूक्तेन सह
उक्तो विनियोगः ॥

तथा “वायव्यां वातवात्यायाम्” [न० क० १७] इत्यादिविहितायां शा-
नौ “वायोः सवितुः” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं न-
क्षत्रकल्पे । “वायोः सवितुरिति वायव्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तत्र मृगारेद्यौ “वायोः सावित्र आगोमुग्ध्यां चरुः” [तै० सं० ७, ५,
२२, १] इति विहितस्य हविषो वायुसवितारौ देवता । तयोः स्तावकम्
“वायोः सवितुः” इति सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायोः सवितुर्विदधानि मन्महे यावात्मन्वद् विशयो यो च रक्ष्यः ।

यो विश्वस्य परिभू वभूवधुस्तौ नो मुञ्चत्वमंहसः ॥ १ ॥

१ K V ग्राम नयं We with A B B' B D K R S P P J V.

1 S Kd मुञ्च. 2 S' Kd वायो for वायो.

हे सवितः तव व्रते त्वत्संवन्धिनि कर्मणि परिचरणलक्षणे जनासः जनाः प्राणिनः नि विशन्ते नियमेन वर्तन्ते । ॥ “नेर्विशः” इति आत्मनेपदम् ॥ हे चित्रभानो विचित्रदीप्ते त्वयि उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रेरते सर्वे जनाः स्वस्वकार्यकरणाय प्रवर्तन्ते । ॥ ईर गतौ । अदादिवात् शपो लुक् ॥ हे वायो त्वं सविता च युवम् युवां भुवनानि भूतजातानि रक्षतः पालयथः ॥ तौ नो मुञ्चतम् इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

अपेतो वायो सविता च दुष्कृतमप रक्षांसि शिभिदां च सेधतम् ।

सं ह्यूर्जया सृजथः सं वलेन तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

अप । इतः । वायो इति । सविता । च । दुःस्कृतम् । अप । रक्षांसि । शिभिदाम् । च । सेधतम् ।

सम् । हि । ऊर्जया । सृजथः । सम् । वलेन । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ४ ॥

हे वायो त्वं च सविता च दुष्कृतम् अस्मदीयं पापम् अपेतः अपगमयथः ॥ तथा रक्षांसि उपद्रवकारिणो राक्षसान् संमिधाम् संदीप्तां कृत्यां च अप सेधतम् अपगमयतम् ॥ अपि च ऊर्जया ऊर्जयति वलयतीति ऊर्जा अन्नरसजनिता पुष्टिः । ॥ ऊर्जं वलमाणनयोः । अस्मात् पचाद्यच् ॥ तथा अस्मान् सं सृजथः वलेन तज्जनितेन सं सृजथः ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

रयिं मे पोषं सवितो वायुस्तनू दक्ष्मा सुवतां सुशेवम् ।

अयक्ष्मतातिं महं इह धत्तं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

रयिम् । मे । पोषम् । सविता । उत । वायुः । तनू इति । दक्षम् । आ ।

सुवताम् । सुशेवम् ।

१ K K V समिदां Sayana's text too has समिदां, though his commentary explains समिधाम् We with ABB BDE SP J V २ A B K K V have १ for ३ B B S D have no lampā at all ३ A B B D K R S V सृजथः ४ We with K V S ५ K समिदाम् ५ P P J सृजथः ।

ययोः । मऽअयम् । न । अनुऽआनशे । कः । चन । तौ । नः । मुञ्च-
तम् । अंहसः ॥ २ ॥

ययोर्देवयोः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि वरिमा उरुत्वानि महत्त्वा-
नि संख्याता संख्यातानि जनैः सम्यक् परिगणितानि प्रख्यातानि दृश्य-
न्ते । ॥ पार्थिवानि “पृथिव्या जाजौ” इति प्राग्दीव्यतीयः अज् प्र-
त्ययः । वरिमेति । उरुशब्दाद् इमनिचि “प्रियस्मिन्” इत्यादिना वर्-
आदेशः । “शेषद्वन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ॥ । याभ्यां वा-
युसवितृभ्याम् अन्तरिक्षे आकाशे रजः । उदकनामैतत् । ॥ उक्तं हि
यास्केन । रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते इति
[नि० ४. १९] ॥ । तद् रजःशब्दवाच्यं वृष्टिकारणम् उदकं युपि-
तम् मूर्द्धितं सत् धार्यते । सवितृकिरणैर्वायुना च खलु वर्षतौ विमोक्तम्
आकाशे बहलतरम् उदकं ध्रियेत इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । ॥ यु-
पितम् इति । युपु विमोहने । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ॥ । कश्चन को-
पि अन्यो देवः ययोर्वायुसवित्रोः प्रायम् प्रकृष्टगमनं नान्वानशे नानुप्राप्नो-
ति । अनुगन्तुं समर्थो न भवतीत्यर्थः । ॥ अशू व्याप्तौ । छान्दसो
लिट् । “अश्रोतेश्च” इति नुडागमः ॥ । तौ नो मुञ्चतम् इ-
त्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

तव ब्रूते नि विशन्ते जनांसस्तयुर्दिते मेरते चित्रभानो ।

युवं वायो सविता च भुवन्नानि रक्षयस्त्वौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ३ ॥

तव । ब्रूते । नि । विशन्ते । जनांसः । तयि । उत्तइते । म । ईरते । चित्र-
भानो इति चित्रभानो ।

युवम् । वायो इति । सविता । च । भुवन्नानि । रक्षयः । तौ । नः । मु-
ञ्चतम् । अंहसः ॥ ३ ॥

१ PJK मऽअयम् We with P २ KV रक्षयस्त्वौ with Stryana We with ABEP
B D K R S P P J V ३ K रक्षय
१ S Kd ध्रियं for ध्रियत°. २ S Kd युपि

हे सवितः तव व्रते तत्संवन्धिनि कर्मणि परिचरणलक्षणे जनासः ज-
नाः प्राणिनः नि विशन्ते नियमेन वर्तन्ते । ॥ “नेर्विशः” इति
आत्मनेपदम् ॥ हे चित्रभानो विचित्रदीप्ते त्वयि उदिते उदयं प्राप्ते
सति प्रेरते सर्वे जनाः स्वस्वकार्यकरणाय प्रवर्तन्ते । ॥ ईर गतौ ।
अदादिवात् शपो लुक् ॥ हे वायो त्वं सविता च युवम् युवां
भुवनानि भूतजातानि रक्षतः पालयथः ॥ तौ नो मुञ्चतम् इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

अपेतो वायो सविता च दुष्कृतमप रक्षांसि शिर्मिदां च सेधतम् ।

सं ह्यूर्जया सृजयः सं वलेन तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

अप । इतः । वायो इति । सविता । च । दुःकृतम् । अप । रक्षांसि । शि-
र्मिदाम् । च । सेधतम् ।

सम् । हि । ऊर्जया । सृजयः । सम् । वलेन । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ४ ॥

हे वायो त्वं च सविता च दुष्कृतम् अस्मदीयं पापम् अपेतः अ-
पगमयथः ॥ तथा रक्षांसि उपद्रवकारिणो राक्षसान् संमिधाम् संदीप्तां
कृत्यां च अप सेधतम् अपगमयतम् ॥ अपि च ऊर्जया ऊर्जयति व-
लयतीति ऊर्जा अन्नरसजनिता पुष्टिः । ॥ ऊर्जं बलप्राणनयोः । अ-
स्मात् पचाद्यच् ॥ तथा अस्मान् सं सृजयः वलेन तज्जनितेन सं-
सृजयः ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

रयि मे पोपं सवितो वायुस्तनू दक्ष्मा सुवतां सुशेवम् ।

अयुष्मताति महं ब्रह्म धत्त तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

रयिम् । मे । पोपम् । सविता । इत । वायुः । तनू इति । दक्षम् । आ ।
सुवताम् । सुशेवम् ।

१ K K V समिदां. Sayana's text too has समिदां, though his commentary explains समिधाम्. We with ABB Br BDR SP P J V. २ AB K K V have † for ३. BR B D have no kampa at all. ३ ABB Br D K R S V सृजय सं. We with K V S. ४ K समिदाम्. ५ P P J सृजय ।

अयक्ष्मऽतातिम् । महः । इह । धत्तम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥५॥

उतशब्दः चार्थे । सविता वायुश्च मे मह्यं रयिम् धनं पोषम् पुष्टिं समृद्धिं च आ सुवताम् प्रेरयताम् । प्रयच्छताम् इत्यर्थः । ॥ ५ ॥
प्रेरणे । तुदादितात् शः ॥ तथा तनू तन्वाम् । ॥ “सुषां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् । “ईदूतौ च सप्तम्यर्थे” इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तन्वाम् अस्मदीये शरीरे सुशेवम् सुसुखं दक्षम् बलम् आ सुवताम् आसमन्तात् प्रेरयताम् । तथा हे वायुसवितारौ । अयक्ष्मतातिम् । ॥ अयक्ष्मशब्दात् स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः ॥ अयक्ष्ममरोगं महः तेजः इह अस्मिन् यजमाने धत्तम् धारयतम् ॥

पृष्ठी ॥

प्र सुमतिं सवितर्वाय ऊतये महस्वन्तं मात्सरं मादयाथः ।

अर्वाक् वामस्य प्रवतो नि यच्छतं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ६ ॥

प्र । सुऽमतिम् । सवितः । वायो इति । ऊतये । महस्वन्तम् । मात्सरम् । मादयाथः ।

अर्वाक् । वामस्य । प्रऽवतः । नि । यच्छतम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥६॥

हे सवितः हे वायो ऊतये रक्षार्थं सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहामिकां बुद्धिं युवां प्र यच्छतम् । ॥ “ऊतियूति” इत्यादिना अवतेः किञ्चना उदात्तो निपातितः ॥ महस्वन्तम् दीप्तिमन्तं मात्सरम् मदकरं सोमं मादयाथः पीत्वा मादयाथः । ॥ मात्सरम् इति । मदेरौणादिकः सरप्रत्ययः ॥ वामस्य वननीयस्य प्रवतः प्रकर्षवतो धनस्य अर्वाक् अस्मदभिमुखं नि यच्छतम् नियमयतम् । ॥ वामस्येति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । प्रवत इति । “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिः ॥

सप्तमी ॥

उप श्रेष्ठां न आशिषो देवयोर्धामन्नस्थिरन् ।

स्तौमि देवं सवितारं च वायुं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ७ ॥

उप । श्रेष्ठाः । नः । आशिपः । देवयोः । धामन् । अस्मिन् ।

स्तौमि । देवम् । सवितारम् । च । वायुम् । तौ । नः । सुखतम् । अंहसः ॥ ७ ॥

देवयोः वायुसवित्रोः धामन् धामनि तेजसि स्थाने वा नः अस्माकं श्रेष्ठाः प्रशस्ता आशिपः फलप्रार्थना उपास्मिन् उपस्थिता वर्तन्ते । अस्मिन्निति । तिष्ठतेर्लुङि “अकर्मकाच्च” इति आत्मनेपदम् । “स्याध्वोरिच” इति इत्थकिच्चे । व्यत्ययेन शस्य रन् आदेशः ॥ तथाविधं देवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारं वायुं च स्तौमि प्रशंसामि । “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] चतुर्थकाण्डे पञ्चमोनुवाकः ॥

पष्ठेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “मन्वे वाम्” इति आद्यस्य सूक्तस्य पूर्ववद् विनियोगः ॥

तथा सोमयागे “मन्वे वाम्” इति औदुम्बरां आज्यहोमस्य अनुमन्त्रणं कुर्यात् । उक्तं वैताने । “मन्वे वां द्यावापृथिवी इत्यौदुम्बरां आज्यहोमम्” इति [वै० ३. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मन्वे वां द्यावापृथिवी सुभोजसौ सचेतसौ ये अग्रयेषाममिता योजनानि ।

प्रतिष्ठे ह्यभवत् वसूनां ते नो सुखतमंहसः ॥ १ ॥

मन्वे । वाम् । द्यावापृथिवी इति । सुभोजसौ । सचेतसौ । ये इति ।

अग्रयेषाम् । अमिता । योजनानि ।

प्रतिष्ठे इति प्रतिष्ठस्ये । हि । अभवत् । वसूनाम् । ते इति । नः । सु-

खतम् । अंहसः ॥ १ ॥

१ So all our Mss. and Vaidikas except K who follows Sāyana. २ P J प्रतिष्ठस्ये. We with P K C.

1 S'Kd औदुम्बराम् We with the Vaidika. 2 So S'Kd. The Vaidika and its commentator have अभि for आज्य. 3 S'Kd औदुम्बरान्यहोमम्. We with the Vaidika.

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुभोजसौ सुपु भोजयित्र्यौ शोभनभोगे
 वा सचेतसौ समानचित्ते वाम युवां मन्वे स्तौमि । यद्वा वां युवयोर्मा-
 हात्म्यं मन्वे अहं जानामि । किं पुनस्तद् इत्याह ये अग्रयेतांम् इत्या-
 दिनां । ये द्यावापृथिव्यौ अमिता अमितानि अपरिमितानि योजनानि ।
 [योजन]शब्दः अध्वपरिमाणवाची । अपरिमितान् अध्वनः अग्रयेतांम् प्र-
 यिते विस्तीर्णे अभवताम् । कृत्स्नदेशव्याप्त्या सर्वगते भवत इत्यर्थः । हि
 यस्माद् युवां वसूनाम् निवसतां देवमनुष्यादीनाम् निवासहेतूनां धनानां
 वा प्रतिष्ठे प्रकृष्टावस्थित्यधिकरणे अभवतम् भवयः । तस्मात् सर्वाधार-
 त्वेन युवयोः सर्वगतत्वम् ! ॥ प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेः “आतश्चोपसर्गे”
 इति अधिकरणे अङ् । “उपसर्गात् सुनोति” इति पत्वम् ॥ नः
 अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चतम् ॥

द्वितीया ॥

प्रतिष्ठे ह्यभवतं वसूनां प्रवृद्धे देवी सुभगे उरुची ।

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ २ ॥

प्रतिस्थे इति प्रतिष्ठे । हि । अभवतम् । वसूनाम् । प्रवृद्धे इति प्रवृद्धे ।

देवी इति । सुभगे इति सुभगे । उरुची इति ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठे ह्यभवतं वसूनाम् इति पूर्ववत् । यस्मात् सर्वप्राणिनाम् अधि-
 ष्ठानभूते द्यावापृथिव्यौ तस्मात् प्रवृद्धे प्रकर्षेण मणिसूत्रन्यायेन सूत्रवत् स-
 र्वजगदनुप्रविष्टे । अनुप्रविष्टे इत्यर्थः । देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते सुभगे
 शोभनधने सौभाग्ययुक्ते वा । ॥ “आद्युदात्तं ब्रह्म छन्दसि” इति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ उरुची उरु बहुलम् अध्वन्यौ व्यासुव-

१ K V प्रवृद्धे. We with ABB^r B D^r R^r S P^r J V. २ See note २ on the pre-
 vious page.

१ S' Kd repeat these words again. २ S' Kd भवेताम् for अभवताम्. ३ S' Kd °त्तिष्ठे.

४ So S' Kd. The remark refers to an accent not read by our authorities.

त्यौ । ॥ उरुशब्दोपपदाद् अञ्चते: “कृत्विग्” इत्यादिना क्तिन् ।
 “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अचः” इति अकारलोपे “चौ”
 इति दीर्घत्वम् । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “सुपां सुलुक्”
 इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इत्थं महा-
 नुभावे युवां मे मम स्योने । सुखनामैतत् । सुखहेतू भवतम् । अ-
 न्यद् गतम् ॥

तृतीया ॥

असंतापे सुतपसौ हुवेहमुर्वी गम्भीरे कविभिर्नमस्ये ।

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ३ ॥

असंतापे इत्थं समस्तापे । सुतपसौ । हुवे । अहम् । उर्वी इति । गम्भीरे
 इति । कविभिः । नमस्ये इति ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।
 अंहसः ॥ ३ ॥

असंतापे संतापरहिते सर्वप्राणिनां संतापस्य हव्यौ सुतपसौ उर्वी उ-
 व्यौ विस्तीर्णे गम्भीरे गाम्भीर्ययुक्ते इदम् ईदम् इति परिच्छेदरहिते क-
 विभिः क्रान्तदर्शिभिर्महर्षिभिः नमस्ये नमस्कार्ये ईदृश्यौ युवाम् अहं हुवे
 रक्षणार्थम् आह्वयामि । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति हयतेः संप्रसार-
 णम् ॥ उत्तरोर्ध्वो व्याख्यातः ॥

चतुर्थी ॥

ये अमृतं विभृषो ये हवींषि ये स्रोत्या विभृषो ये मनुष्यानि ।

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

ये इति । अमृतम् । विभृषः । ये इति । हवींषि । ये इति । स्रोत्याः । वि-
 भृषः । ये इति । मनुष्यानि ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।
अंहसः ॥ ४ ॥

[हे] द्यावापृथिव्यौ ये युवाम् अमृतम् अमरणं सर्वप्राणिनाम् अ-
मृतत्वं विभृथः धारयथः । ॥ “नजो जरमरमित्रमृताः” इति उ-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विभृथ इति । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इ-
त्त्वम् ॥ । ये च युवां हवींषि चरुपुरोडाशादीनि धारयथः । ये च
स्रोत्याः स्रोतस्विनीर्नदीः विभृथः धारयथः । ॥ “स्रोतसो विभाषा
ज्यङ्ङ्यौ” इति ज्यप्रत्ययः ॥ । ये च युवां मनुष्यान् धारयथः ॥
गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ये उ॒त्ति॒र्या विभृ॒थो ये वन॒स्पती॒न् ययो॑र्वी विश्वा भुव॑नान्यन्तः ।

द्यावा॑पृथि॒वी भव॑तं मे स्यो॒ने ते नो॑ मुञ्चत॒मंह॑सः ॥ ५ ॥

ये इति । उ॒त्ति॒र्याः । वि॒भृ॒थः । ये इति । वन॒स्पती॒न् । ययो॑ः । वा॒म् । वि-
श्वा । भुव॑नानि । अन्तः ।

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । भव॑तम् । मे । स्यो॒ने इति॑ । ते । नः । मुञ्चत॒म् । अं-
ह॑सः ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ६ ॥

ये इति । कीलालेन । तर्पयथः । ये इति । धृतेन । याभ्याम् । ऋते । न ।
किम् । चन । शक्नुवन्ति ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।
अंहसः ॥ ६ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ये युवां कीलालेन अन्नेन तर्पयथः कृत्स्नं जगत् पो-
षयथः । ये च युवां धृतेन क्षरणशीलेन उदकेन तर्पयथः । याभ्यां द्या-
वापृथिवीभ्याम् ऋते विना किं चन किमपि कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति
सर्वे जनाः । अन्यत् पूर्ववत् । ॥ याभ्याम् ऋत इति । “अन्यारा-
दितरते” इति पञ्चमी ॥

सप्तमी ॥

यन्मेदमभिश्चोचति येनयेन वा कृतं पौरुषेयान्न दैवात् ।

स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ७ ॥

यत् । मा । इदम् । अभिश्चोचति । येनयेन । वा । कृतम् । पौरुषेयात् ।
न । दैवात् ।

स्तौमि । द्यावापृथिवी इति । नाथितः । जोहवीमि । ते इति । नः । मुञ्च-
तम् । अंहसः ॥ ७ ॥

यद् इदम् पापं तत्फलं दुःखं वा मा माम् [अभिश्चोचति] अभि-
तः सर्वतो दहति । येनयेन वा पापेन निमित्तभूतेन पुनरन्यत् पापं कृ-
तम् । येनयेनेत्युक्तम् अर्थं विवृणोति पौरुषेयान्नेति । नशब्द उपमा-
र्थः । पौरुषेयात् पुरुषमेरितात् यापादिव दैवात् देवकृतान्निमित्तात् यत्
पापं दुःखं वा उत्पन्नं माम् अभिश्चोचतीति संबन्धः । ॥ पौरुषेयात्
इति । “पुरुषाद् वधविकारः” इति ढञ् प्रत्ययः । दैवात् इति । “दैवाद्
यजजौ” इति अञ् ॥ तस्य सर्वस्य पापस्य तत्फलभूतदुःखस्य च

१ P P J K V Cः शक्नुवन्ति:

1 S' Kd omit नः. 2 S' Kd देवस्य for दैवात्.

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।
अंहसः ॥ ४ ॥

[हे] द्यावापृथिव्यौ ये युवाम् अमृतम् अमरणं सर्वप्राणिनाम् अ-
मृतत्वं विभृथः धारयथः । ॥ “नजो जरमरमित्रमृताः” इति उ-
त्तरपदाद्युदात्ततम् । विभृथ इति । “भृजाम इत्” इति अभ्यासस्य इ-
त्त्वम् ॥ । ये च युवां हवींषि चरुपुरोडाशादीनि धारयथः । ये च
स्रोत्याः स्रोतस्त्रिनीर्नदीः विभृथः धारयथः । ॥ “स्रोतसो विभाषा
उयद्भ्यौ” इति उयप्रात्ययः ॥ । ये च युवां मनुष्यान् धारयथः ॥
गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ये उस्त्रियां विभृथो ये वनस्पतीन् ययोर्वा विश्वा भुवनान्यन्तः ।

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

ये इति । उस्त्रियाः । विभृथः । ये इति । वनस्पतीन् । ययोः । वान् । वि-
श्वा । भुवनानि । अन्तः ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते । नः । मुञ्चतम् । अं-
हसः ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ये युवाम् उस्त्रियाः । गोनामैतत् । गाः सर्वा विभृ-
थः धारयथः । ये च युवां वनस्पतीन् वृक्षान् सर्वान् विभृथः । ॥ व-
नस्पतिशब्दः पारस्करादिः । “उभे वनस्पत्यादिपुं” इति उभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ । ययोर्वा युवयोः अन्तः मध्ये विश्वा विश्वानि उक्तानुक्तानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि ते युवां स्योने मे भवतम् इति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

ये कीलालेन तर्पयथो ये घृतेन याभ्यामृते न किं चन शक्नुवन्ति ।

1 A B D R S V य उस्त्रि° We with K K S V.

1 S' Kd यन for ये च.

द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ६ ॥

ये इति । कीलालेन । तर्पयथः । ये इति । धृतेन । याभ्याम् । ऋते । न ।

किम् । चन । शक्नुवन्ति ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ ६ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ये युवां कीलालेन अन्नेन तर्पयथः कृत्स्नं जगत पो-
पयथः । ये च युवां धृतेन क्षरणशीलेन उदकेन तर्पयथः । याभ्यां द्या-
वापृथिवीभ्याम् ऋते विना किं चन किमपि कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति
सर्वे जनाः । अन्यत् पूर्ववत् । ॥ याभ्याम् ऋत इति । “अन्यारा-
दितरते” इति पञ्चमी ॥

सप्तमी ॥

यन्नेदमभिशोचति येनयेन वा कृतं पौरुषेयान्न दैवात् ।

स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोह्वीमि ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ७ ॥

यत् । मा । इदम् । अभिशोचति । येनयेन । वा । कृतम् । पौरुषेयात् ।

न । दैवात् ।

स्तौमि । द्यावापृथिवी इति । नाथितः । जोह्वीमि । ते इति । नः । मुञ्च-

तम् । अंहसः ॥ ७ ॥

यद् इदम् पापं तत्फलं दुःखं वा मा माम् [अभिशोचति] अभि-
तः सर्वतो दहति । येनयेन वा पापेन निमित्तभूतेन पुनरन्यत् पापं कृ-
तम् । येनयेनेत्युक्तम् अर्थं विवृणोति पौरुषेयान्नेति । नशब्द उपमा-
र्थः । पौरुषेयात् पुरुषमेरितात् पापादिव दैवात् देवकृतान्निमित्तात् यत्
पापं दुःखं वा उत्पन्नं माम् अभिशोचतीति संबन्धः । ॥ पौरुषेयात्
इति । “पुस्तपाद् बधविकारः” इति ढञ् प्रत्ययः । दैवात् इति । “दैवाद्
यजजौ” इति अञ् ॥ तस्य सर्वस्य पापस्य तत्फलभूतदुःखस्य च

१ P P J K V Or शक्नुवन्तिः

१ S' Kd omit नः. २ S' Kd देवस्य for देवाय.

अपनोदनायं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ स्तौमि प्रशंसामि ॥ नाथित इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] प्रथमं सूक्तम् ॥

“मरुतां मन्वे” इति सूक्तस्य पूर्ववद् गणप्रयुक्तो विनियोगः ॥

“मारुहणीं वलकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां शान्तौ “मरुताम्” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “मरुतां मन्वे [४.२७] प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः [७.८५.३] इति मारुहण्याम्” इति [न० क० १८] ॥

अत्र “तिग्मम् अनीकम्” [७] इत्यनया साकमेधपर्वणि गृहमेधयागम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने । “सायं गृहमेधिनां तिग्मम् अनीकम्” इति [वै० २.५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मरुतां मन्वे अधि मे ब्रुवन्तु मेमं वाजं वाजसाते अंबन्तु ।

आंशूनिव सुयमानह ऊतये ते नो मुञ्चन्तंहसः ॥ १ ॥

मरुताम् । मन्वे । अधि । मे । ब्रुवन्तु । प्र । इमम् । वाजम् । वाजंसाते । अंबन्तु ।

आंशून्इव । सुयमान् । अहे । ऊतये । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १ ॥

मरुताम् एकोनपंचाशत्संख्याकानां गणदेवानां मन्वे माहात्म्यं जानामि । ते मरुतो मे मद्यम् अधि ब्रुवन्तु अस्मदीयोयम् अनुग्राह्य इति पक्षपातेन वदन्तु ॥ तथा वाजसाते वाजस्य अन्नस्य साते लाभे निमित्तभूते सति इमं वाजम् अन्नं प्रावन्तु प्रकर्षेण अस्मदर्थं रक्षन्तु । यद्वा वाज इति वलनाम् । वाजम् इमम् आत्मीयं वलं वाजसाते । वाजसातिरिति संग्रामनाम् । “अयं वाजं जयतु वाजसातौ” इति हि निगमः [तै० सं० १.३.४.१; तै० ब्रा० २.४.६.१२] । वाजसातशब्देनापि सोर्योभिधीयते । वाजसाते संग्रामे प्रावन्तु प्ररक्षन्तु । अहम् आंशूनिव

१ B omits. अ०. २ KV अंशूनिव with Śāyaga. We with ABB B D K R S P J V.

1 SKd इदं for अयं.

अपनोदनार्थं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ स्तौमि प्रशंसामि ॥ नाथित इ-
त्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] प्रथमं सूक्तम् ॥

“मस्तां मन्वे” इति सूक्तस्य पूर्ववद् गणप्रयुक्तो विनियोगः ॥

“मारुहणीं वलकामस्य” इति [न०क०१७] विहितायां शान्तौ “म-
स्ताम्” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “म-
स्तां मन्वे[४.२७] प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः[७.८५.३] इति मा-
रुहण्याम्” इति [न०क०१८] ॥

अत्र “तिग्मम् अनीकम्”[७] इत्यनया साकमेधपर्वणि गृहमेधया-
गम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने । “सायं गृहमेधिनां तिग्मम् अनी-
कम्” इति [वै०२.५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मस्तां मन्वे अधि मे ब्रुवन्तु मेमं वाजं वाजसाते अवन्तु ।

आंशूनिव सुयमानह्व ऊतये ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १ ॥

मस्ताम् । मन्वे । अधि । मे । ब्रुवन्तु । प्र । इमम् । वाजम् । वाजंसाते । अवन्तु ।

आंशूनऽइव । सुयमान् । अह्वे । ऊतये । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १ ॥

मस्ताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानां गणदेवानां मन्वे माहात्म्यं जाना-
मि । ते मस्तो मे मह्यम् अधि ब्रुवन्तु अस्मदीयोयम् अनुग्राह्य इति
पक्षपातेन वदन्तु ॥ तथा वाजसाते वाजस्य अन्वस्य साते लाभे निमि-
त्तभूते सति इमं वाजम् अन्नं प्रावन्तु प्रकर्षेण अस्मदर्थं रक्षन्तु । यद्वा
वाज इति वलनाम् । वाजम् इमम् आत्मीयं वलं वाजसाते । वाज-
सातिरिति संग्रामनाम् । “अयं वाजं जयतु वाजसातौ” इति हि नि-
गमः [तै०सं०१.३.४.१, तै०ब्रा०२.४.६.१२] । वाजसातशब्देनापि
सोर्षोभिधीयते । वाजसाते संग्रामे प्रावन्तु प्ररक्षन्तु । अहम् आंशूनिव

१ B omits अ० २ KV आंशूनिव with Sāyana We with ABBr BD KR SP P
JV

1 SKd इदं for अयं

ये । कीलालेन । तर्पयन्ति । ये । घृतेन । ये । वा । वयः । मेदसा । समु-
सृजन्ति ।

ये । अत्सृमिः । ईशानाः । मरुतः । वर्षयन्ति । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ५ ॥

ये मरुतः कीलालेन अन्नेन वृष्टिद्वारा अनांस्तर्पयन्ति ये च घृतेन उ-
दकेन तर्पयन्ति । ये वा । वाशब्दः चार्थे । ये च मरुतः वयः पक्षिजा-
तं मेदसा तुरीयधातुना संसृजन्ति । मेदस्वि कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा वयः
शरीरपरिणामविशेषः । तत् मेदसा युक्तं कुर्वन्ति । क्षितिपवनसलिलतेजः-
कारणकात् परिणामविशेषाद्धि पुरुषशरीरस्य मेदस्वित्वं जायते । अतो
मरुतां तद्धेतुत्वम् । ये च मरुतः अग्निः उदकैः मेघस्यैः ईशानाः स-
न्तो वर्षयन्ति सर्वतो वृष्टिं कुर्वन्ति ॥ तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

यदीदिदं मरुतो मारुतेन यदि देवा दैव्येनिहृगार ।

यूयमीशिध्वे वसवस्तस्य निष्कृतेस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ६ ॥

यदि । इत् । इदम् । मरुतः । मारुतेन । यदि । देवाः । दैव्येन । ईदृक् । आर ।

यूयम् । ईशिध्वे । वसवः । तस्य । निःसृतेः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अं-
हसः ॥ ६ ॥

इदम् अनुभूयमानं मदीयं दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा हे मरुतः मा-
रुतेन । इच्छब्दः अवधारणे । मरुद्विषयेणैवापराधेन ईदृक् एवंप्रकारं यदि
आर प्राप । हे देवाः इन्द्रादयः दैव्येन देवसंवन्धिना अपराधेन [यदि]
एवंप्रकारं दुःखम् अस्मान् प्राप । ॥ [आर] । अ गतौ । अस्मान्
लिट् । ईदृक् इति । इदमिव पश्यति “त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्
च” इति दृशेः क्तिन् प्रत्ययः । “इदं किमोरीश की” इति इदम् ईश्
आदेशः ॥ तस्य दुःखस्य तद्धेतोः पाप्मनो वा निष्कृतेः निष्कर-
णस्य परिहारस्य हे वसवः वासयितारो मरुतः यूयम् ईशिध्वे ईश्वरा
भवय । ॥ ईशेलेति अडागमः ॥ गतम् अन्यत् ॥

शृग्मा भवन्तु मरुतो नः स्योनास्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ३ ॥

पर्यः । धेनूनाम् । रसम् । ओषधीनाम् । ज्वम् । अर्वताम् । कवयः । ये ।
इन्वयः ।

शृग्माः । भवन्तु । मरुतः । नः । स्योनाः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ३ ॥

हे मरुतः ये यूयं कवयः कान्तदर्शनाः सन्तः धेनूनाम् गवां प-
यः क्षीरम् इन्वय सर्वाङ्गेषु व्यापयथ । ॥ इवि व्याप्तौ । इदिक्त्वा-
न्तुम् ॥ । ओषधीनां रसम् द्रवं सर्वावयवेषु व्यापयथ । अर्वताम्
अश्वानां ज्वम् वेगं [ये] व्यापयथ । शक्ताः शक्कारः सर्वकार्यसमर्थास्ते
मरुतः नः अस्माकं स्योनाः सुखकरा भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

अपः समुद्राद् दिवमुद् बहन्ति दिवस्पृथिवीमभि ये सृजन्ति ।

ये अङ्घ्रिरीशाना मरुतश्चरन्ति ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ४ ॥

अपः । समुद्रात् । दिवम् । उद् । बहन्ति । दिवः । पृथिवीम् । अभि । ये ।
सृजन्ति ।

ये । अत्तभिः । ईशानाः । मरुतः । चरन्ति । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ४ ॥

ये मरुतः समुद्रात् उदधेः सकाशाद् अपः उदकानि दिवम् अन्त-
रिक्षं प्रति उद्बहन्ति मेघैः प्रापयन्ति । तदनन्तरं दिवः अन्तरिक्षात् पृ-
थिवीम् अभिलक्ष्य ता अपः सृजन्ति विसृजन्ति । तामिरङ्घ्रिः ईशानाः
ईश्वराः सन्तो ये मरुतः इत्थं चरन्ति ॥ ते मरुत इत्यादि गतम् । ॥ अ-
ङ्घ्रिरिति । “अपो भि” इति पकारस्य तकारः ॥

पञ्चमी ॥

ये कीलालेन तर्पयन्ति ये धृतेन ये वा वयो मेदसा संसृजन्ति ।

ये अङ्घ्रिरीशाना मरुतो वर्पयन्ति ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ५ ॥

† So all our authorities except V who, while recognising शृग्मा as a variant, recites शुक्मा with Sāyana

ये । कीलालेन । तर्पयन्ति । ये । घृतेन । ये । वा । वयः । मेदसा । समु-
सृजन्ति ।

ये । अत्तुभिः । ईशानाः । मरुतः । वर्षयन्ति । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ५ ॥

ये मरुतः कीलालेन अन्नेन वृष्टिद्वारा जनांस्तर्पयन्ति ये च घृतेन उ-
दकेन तर्पयन्ति । ये वा । वाशब्दः चायें । ये च मरुतः वयः पक्षिजा-
तं मेदसा तुरीयधानुना संसृजन्ति । मेदस्वि कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा वयः
शरीरपरिणामविशेषः । तत् मेदसा युक्तं कुर्वन्ति । क्षितिपवनसलिलतेजः-
कारणकात् परिणामविशेषाद्धि पुरुषशरीरस्य मेदस्वित्तं जायते । अतो
मरुतां तद्धेतुत्वम् । ये च मरुतः अग्निः उदकैः मेघस्यैः ईशानाः स-
न्तो वर्षयन्ति सर्वतो वृष्टिं कुर्वन्ति ॥ तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठी ॥

यदीदिदं मरुतो मारुतेन यदि देवा दैव्येनेद्वगारं ।

यूयमींशिंध्वे वसवस्तस्य निष्कृतेस्ते नो मुञ्चन्वंहसः ॥ ६ ॥

यदि । इत् । इदम् । मरुतः । मारुतेन । यदि । देवाः । दैव्येन । ईद्वक् । आरं ।

यूयम् । ईंशिंध्वे । वसवः । तस्य । निःस्कृतेः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अं-
हसः ॥ ६ ॥

इदम् अनुभूयमानं मदीयं दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा हे मरुतः मा-
रुतेन । इच्छब्दः अवधारणे । मरुद्विषयेणैवापराधेन ईद्वक् एवंप्रकारं यदि
आर प्राप । हे देवाः इन्द्रादयः दैव्येन देवसंवन्धिना अपराधेन [यदि]
एवंप्रकारं दुःखम् अस्मान् प्राप । ॥ [आर] । ऋ गतौ । अस्मात्
लिट् । ईद्वक् इति । इदमिव पश्यति “त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्
च” इति दृशेः क्तिन् प्रत्ययः । “इदं किमोरीशु की” इति इदम् ईश्
आदेशः ॥ । तस्य दुःखस्य तद्धेतोः पाप्मनो वा निष्कृतेः निष्कार-
णस्य परिहारस्य हे वसवः वासयितारो मरुतः यूयम् ईंशिंध्वे ईश्वरा
भवथ । ॥ ईंशेलेंटि अडागमः ॥ गतम् अन्यत् ॥

द्यः अप्यथै । दूरोपि च यत् किञ्चिद् अस्ति तयोः प्रशासनस्य तत्
 सर्वं विषय एवेत्यर्थः । यौ भवाश्वौ विदितौ सर्वैः प्रज्ञातौ इषुमृतौ
 इषोर्बाणस्य धनुषि आरोपितस्य भर्तारौ । अस्तिष्ठौ अस्तृतमौ क्षेम-
 मौ । ॥ अस्तृतशब्दात् “तुश्छन्दसि” इति इष्टत् । “तुरिष्ठेमेयस्तु”
 इति तुलोपः ॥ यावत्पेशाघे इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

अस्यास्तीति नेमी । असंपूर्णवल इत्यर्थः । यद्वा स्तुवन्नेमीति समुदाय-
स्तयोरेव विशेषणम् । नेमिशब्दो रथावयववाची । तेन च तद्वान् ल-
क्ष्यते । ॥ स्तुवन्निति कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रशस्तरथावित्यर्थः ॥
अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

यावारेभाथे बहु साकमग्रे प्र चेदस्त्राष्टमभिभां जनेषु ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

यौ । आरेभाथे इत्यारेभाथे । बहु । साकम् । अग्रे । प्र । च । इत् । अ-
स्त्राष्टम् । अभिभाम् । जनेषु ।

यौ । अस्य । ईशाथे इति । द्विपदः । यौ । चतुःपदः । तौ । नः । मुञ्च-
तम् । अंहसः ॥ ४ ॥

हे भवाशर्वौ अग्रे सृष्ट्यादौ यौ युवां बहुसाकम् बहूनां प्राणिनां
साकं सहभावो यस्मिन् तद् बहुसाकम् जनसंघम् आरेभाथे आरब्धवन्तौ
निर्मितवन्तौ । तेषु उत्पन्नेषु जनेषु । इच्छद्ः अवधारणे । अभिभाम्
अभिदीप्तिं शब्वादिलक्षणां तत्तत्पापानुसारेण युवामेव च प्रास्ताष्टम् प्र-
कर्षेण सृष्टवन्तौ उत्पादितवन्तौ । “मा नो विदद् अभिभा मो अश-
स्तिः” [१. २०. १] इति परिहरणीयत्वश्रवणाद् अभिभाशब्दवाच्यस्य अ-
नभिमतस्वरूपतोक्ता । ॥ अस्त्राष्टम् इति । सृज विसर्गे । अस्मात् लुङि
तसस्तम् । “सृजिहशोर्इत्यम् अकिति” इति अस् आंगमः । “वन्द-
प्रजहलनास्य” इति वृद्धिः । सिज्लोपे “ब्रश्च” इत्यादिना पत्वे घु-
त्वम् ॥ यावस्येशाथे इत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

ययोर्वधान्नापपद्यते कश्चनान्तर्देवेषूत मानुषेषु ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

१ Such is the reading of all our MSS and Vaidikas

1 So S' Kd. 2 S' Kd स्वरवि° for शब्दादि°.

द्वितीया ॥

सचेतसौ द्रुहणो यौ नुदेथे प्र सत्यावानमवथो भरेषु ।

यौ गच्छथो नृचक्षसौ वभ्रुणा सुतं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ २ ॥

सञ्चेतसौ । द्रुहणः । यौ । नुदेथे इति । प्र । सत्यावानम् । अवथः । भरेषु ।

यौ । गच्छथः । नृचक्षसौ । वभ्रुणा । सुतम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ २ ॥

सचेतसौ समानज्ञानौ एकार्थकारिणौ हे मित्रावरुणौ यौ युवां द्रुह-
णः द्रोग्धृन् नुदेथे सत्यवन्तं च भरेषु संग्रामेषु प्रावथः प्ररक्षथः । नृ-
चक्षसौ नृणां संचष्टारौ सम्यग् द्रष्टारौ । अहोरात्राभिमानिनौ हि मि-
त्रावरुणौ तत्र क्रियमाणस्य मानुषव्यापारस्य सर्वस्यापि साक्षिणावित्यर्थः ।
ईदृशौ यौ मित्रावरुणौ वभ्रुणा वभ्रुवर्णेन पीतवर्णेन रयादियानेन सुतम्
अभिपुतं सोमं गच्छतः प्राप्तुः । ॥ नृचक्षसाविति । चक्षेरसुनि
“असनयोश्च” इति ख्याजदेशाभावः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

यावङ्गिरसमवथो यावगस्तिं मित्रावरुणा जमदग्निमक्षिम् ।

यौ कश्यपमवथो यौ वसिष्ठं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ३ ॥

यौ । अङ्गिरसम् । अवथः । यौ । अगस्तिम् । मित्रावरुणा । जमतऽअग्निम् ।
अक्षिम् ।

यौ । कश्यपम् । अवथः । यौ । वसिष्ठम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ३ ॥

अङ्गारेभ्यो जातो महर्षिरङ्गिराः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्”
इति हि ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । एतत्संज्ञं महर्षिं हे मित्रावरुणौ
यौ युवाम् अवथः रक्षथः । यौ च युवाम् अगस्त्यम् कुम्भसंभवम् आ-
त्मीयं पुत्रं रक्षथः । उक्तं हि । “मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीम् अप्सरसं
दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोपतत् । ततो गस्त्यवसिष्ठावजायेताम्” [स० अ० १२]
इति । तथा जमदग्निम् जमन्तः ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स तपोक्तः । ए-

१ Such is the reading of all our authorities except K who recites गच्छतो with
Siyana. २ K V यावगस्त्यम्. We with ABB Br B D R R S P P J V C G. ३ K अ-
गस्त्यम्.

तत्संज्ञं महर्षिम् । अस्मिन् मातृपित्रात्मसंवन्धिनस्त्रिविधा दोषा न सन्ति
 अस्मिन्निति अत्रिः । तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति हि निरुक्तम् [नि० ३.
 १७] । एतत्संज्ञं महर्षिम् अवयः । यौ च युवां कश्यपम् दूरसूक्ष्मादि-
 भेदभिन्नस्यापि कृत्स्नस्य जगतो द्रष्टारम् । “कश्यपः पश्यको भवति ।
 यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्” इति हि तैत्तिरीयकम् [तै० आ० १.
 ८. ८] । कश्यपाख्यं महर्षिम् अवयः रक्षयः । यौ च वसिष्ठम् वसुम-
 त्तमम् । ॥ वसुमच्छब्दाद् इष्टनि “विन्मतोर्लुक्” । “टेः” इति टि-
 लोपः ॥ सर्वत्रेष्टं वसिष्ठाख्यं महर्षिं रक्षयः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यौ श्यावाश्वमवयथो वध्यश्वं मित्रावरुणा पुरुमीढमस्मिन् ।

यौ विमदमवयथः सप्तवध्नि तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

यौ । श्यावऽअश्वम् । अवयथः । वध्यऽअश्वम् । मित्रावरुणा । पुरुऽमीढम् ।
 अस्मिन् ।

यौ । विऽमदम् । अवयथः । सप्तवध्निम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ४ ॥

श्यावाः कपिशा अश्वा यस्य श्यावाश्वः । एतत्संज्ञम् ऋषिम् हे [मि-
 त्रावरुणा] मित्रावरुणौ यौ युवाम् अवयथः रक्षयः । वध्यश्वम् । वधयः
 पण्डा अश्वा यस्य स वध्यश्वः । तं च रक्षयः । तथा पुरुमीढम् । मी-
 ढम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि यस्य स तपोक्तः एत-
 त्संज्ञं महर्षिं रक्षयः । अस्मिन् इति पुनर्वचनम् आदरार्थम् । यद्वा उ-
 क्तनिरुक्त्वा पुरुमीढस्यैव विशेषणम् । अथ वा त्रिविधा ह्यात्रेयाः । य-
 द् आह आपस्तम्बः । “आत्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति । द्वितीयाय
 तृतीयाय वा” [आप० १३. ६. १२] इति । तज्जेदाभिप्रायम् एतत् पुनर-
 मिधानम् । यौ युवां विमदम् एतत्संज्ञम् ऋषिं सप्तवध्निम् । सप्त व-
 धयः अश्वा यस्येति सप्तवधिः । एतत्संज्ञं च अवयथः रक्षयः ॥ तौ न
 इत्यादि गतम् ॥

द्वितीया ॥

सचेतसौ द्रुहणो यौ नुदेथे प्र सत्यावानमवथो भरेषु ।

यौ गच्छथो नृचक्षसौ वभ्रुणां सुतं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ २ ॥

सचेतसौ । द्रुहणः । यौ । नुदेथे इति । प्र । सत्यावानम् । अवथः । भरेषु ।

यौ । गच्छथः । नृचक्षसौ । वभ्रुणां । सुतम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ २ ॥

सचेतसौ समानज्ञानौ एकार्थकारिणौ हे मित्रावरुणौ यौ युवां द्रुहणः द्रोणधृन् नुदेथे सत्यवन्तं च भरेषु संग्रामेषु प्रावथः प्ररक्षथः । नृचक्षसौ नृणां संचष्टारौ सम्यग् द्रष्टारौ । अहोरात्राभिमानिनौ हि मित्रावरुणौ तत्र क्रियमाणस्य मानुषव्यापारस्य सर्वस्यापि साक्षिणावित्यर्थः । ईदृशौ यौ मित्रावरुणौ वभ्रुणा वभ्रुवर्णेन पीतवर्णेन रषादियानेन सुतम् अभिषुतं सोमं गच्छतः प्राप्तुः । ॐ नृचक्षसाविति । चक्षेरसुनि “असन्नयोश्च” इति ख्याजादेशाभावः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

यावङ्गिरसमवथो यावगस्तिं मित्रावरुणा जमदग्निमक्षिम् ।

यौ कश्यपमवथो यौ वसिष्ठं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ३ ॥

यौ । अङ्गिरसम् । अवथः । यौ । अगस्तिम् । मित्रावरुणा । जमतऽअग्निम् । अक्षिम् ।

यौ । कश्यपम् । अवथः । यौ । वसिष्ठम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ३ ॥

अङ्गारेभ्यो जातो महर्षिरङ्गिराः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्” इति हि ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० ३, ३४] । एतत्संज्ञं महर्षिं हे मित्रावरुणौ यौ युवाम् अवथः रक्षथः । यौ च युवाम् अगस्त्यम् कुम्भसंभवम् आत्मीयं पुत्रं रक्षथः । उक्तं हि । “मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीम् अप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोपतत । ततो गस्त्यवसिष्ठावजायेताम्” [स० अ० १२] इति । तथा जमदग्निम् जमन्तः ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । ए-

१ Such is the reading of all our authorities except K who recites गच्छतो with S'yan. २ KV यावगस्त्यम्. We with ABBB BDKRSPFP JVCs Cp. ३ K अगस्त्यम्.

तत्संज्ञं महर्षिम् । अस्मिन् मातृपित्रात्मसंबन्धिनस्त्रिविधा दोषा न सन्ति
अस्तिन्निति अत्रिः । तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति हि निरुक्तम् [नि० ३,
१७] । एतत्संज्ञं महर्षिम् अवयवः । यौ च युवां कश्यपम् दूरसूक्ष्मादि-
भेदभिन्नस्यापि कृत्स्नस्य जगतो द्रष्टारम् । “कश्यपः पश्यको भवति ।
यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्” इति हि तैत्तिरीयकम् [तै० आ० १,
८, ८] । कश्यपाख्यं महर्षिम् अवयवः रक्षयः । यौ च वसिष्ठम् वसुम-
त्तम् । ॥ वसुमच्छब्दाद् इष्टानि “विन्मतोर्लुक्” । “टेः” इति टि-
लोपः ॥ सर्वत्रेष्टं वसिष्ठाख्यं महर्षिं रक्षयः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यौ श्यावाश्वमवयवो वध्यश्च मित्रावरुणा पुरुमीदमस्मिन् ।

यौ विमदमवयवः सप्तवभिः तौ तौ मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

यौ । श्यावऽअश्वम् । अवयवः । व॒भिऽअश्वम् । मित्रावरुणा । पुरु॒ऽमीदम् ।
अस्मिन् ।

यौ । वि॒ऽमदम् । अवयवः । सप्त॒ऽवभिः । तौ । नः । मुञ्च॒तम् । अंहसः ॥ ४ ॥

श्यावाः कपिशा अश्वा यस्य श्यावाश्वः । एतत्संज्ञम् ऋषिम् हे [मि-
त्रावरुणा] मित्रावरुणौ यौ युवाम् अवयवः रक्षयः । वध्यश्चम् । वध्यः
पण्डा अश्वा यस्य स वध्यश्चः । तं च रक्षयः । तथा पुरुमीदम् । मी-
दम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि यस्य स तथोक्तः एत-
त्संज्ञं महर्षिं रक्षयः । अस्मिन् इति पुनर्वचनम् आदरार्थम् । यद्वा उ-
क्तनिरुक्त्वा पुरुमीदस्यैव विशेषणम् । अथ वा त्रिविधा ह्यात्रेयाः । य-
द् आह आपस्तम्बः । “आत्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति । द्वितीयाय
तृतीयाय वा” [आप० १३, ६, १२] इति । तद्भेदाभिप्रायम् एतत् पुनर-
भिधानम् । यौ युवां विमदम् एतत्संज्ञम् ऋषिं सप्तवभिः । सप्त व-
ध्यः अश्वा यस्येति सप्तवभिः । एतत्संज्ञं च अवयवः रक्षयः ॥ तौ न
इत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

यौ भरद्वाजमवयथौ गविष्ठिरं विश्वामित्रं वरुण मित्रं कुत्सम् ।

यौ कक्षीवन्तमवयथः प्रोत कण्वं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

यौ । भरत्स्वाजम् । अवयथः । यौ । गविष्ठिरम् । विश्वामित्रम् । वरुण । मित्रं । कुत्सम् ।

यौ । कक्षीवन्तम् । अवयथः । प्र । उत । कण्वम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ५ ॥

हे मित्र हे वरुण यौ युवां भरद्वाजम् । भरत् पोषकं वाजो हविलक्ष-
णम् अन्नं यस्य स भरद्वाजो महर्षिः । तम् अवयथः रक्षयः । यौ युवां
गविष्ठिरम् गवि वाचि वेदात्मिकायां स्थिरो गविष्ठिरः । ॥ “गवि-
युधिष्ठ्यां स्थिरः” इति पत्वम् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति अ-
लुक् ॥ एतत्संज्ञं महर्षिं रक्षयः । विश्वामित्रम् विश्वं कृत्स्नं जगत्
मित्रं यस्य स तथोक्तः । ॥ “मित्रे चरौ” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
“बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा
कुत्सं महर्षिं च रक्षयः । कक्षीवन्तम् । अश्वस्य कक्षयोर्भवा रज्जुः क-
क्ष्या । ॥ “शरीरावयवाच्च” इति यत् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य इति
हि यास्कः [नि० २, २] ॥ सास्मिन्नस्तीति कक्षीवान् नाम उशिजः
पुत्र ऋषिः । ॥ “आसन्दीविद् अष्टीवत् कक्षीवद्” इति निपात्य-
ते ॥ “कक्षीवन्तं य औशिजः” [ऋ० १, १६, १] इति हि निगमा-
न्तरम् । एतत्संज्ञं महर्षिं कण्वाख्यं च प्रावयथः प्ररक्षयथः ॥ गतम् अन्यत् ॥

पष्ठी ॥

यौ । गोतमम् । अवयः । प्र । उत । मुञ्जलम् । तौ । नः । मुञ्जतम् । अंहसः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ यौ युवां मेधातिथिम् । मेधातिथिर्मेध्यातिथिः इति निरुक्तम् । मेध्या यज्ञार्हा अतिथयो यस्मिन् तं मेधातिथिसंज्ञम् ऋषिम् अवयः रक्षयः । यौ च युवां [त्रिशोकम्] त्रिशोकारण्यम् ऋषिं रक्षयः । काव्यम् कवेः पुत्रम् उशनाम् उशनसम् । ॥ ह्यानन्दसम् आत्मम् ॥ एतत्संज्ञं महर्षिं यौ मित्रावरुणौ रक्षयः । तथा गोतमम् ऋषिम् उत मुञ्जलम् मुञ्जलाख्यं च प्रावयः प्ररक्षयः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

सप्तमी ॥

ययो रथः सत्यवर्त्मर्जुरश्मिर्मिथुया चरन्तमभियाति दूषयन् ।

स्तौमि मित्रावरुणौ नाथितो जोह्वीमि तौ नो मुञ्जतमंहसः ॥ ७ ॥

ययोः । रथः । सत्यवर्त्मा । ऋजुरश्मिः । मिथुया । चरन्तम् । अभि-
याति । दूषयन् ।

स्तौमि । मित्रावरुणौ । नाथितः । जोह्वीमि । तौ । नः । मुञ्जतम् । अंहसः ॥ ७ ॥

ययोः मित्रावरुणयोः स्वभूतो रथः सत्यवर्त्मा सत्यम् अवितथं वर्त्तमानो यस्य स सत्यवर्त्मा ऋजुरश्मिः ऋजवः अकुटिला रश्मयः प्रग्रहा यस्य स ऋजुरश्मिः । एवंगुणविशिष्टो रथः मिथुया मिथ्या चरन्तम् अविहितमार्गेण वर्त्तमानं पुरुषं दूषयन् बाधमानः । ॥ दुप वैकृत्ये । अस्मात् प्यन्तात् हेतौ शतृप्त्ययः । “दोपो णौ” इति जत्वम् ॥ इ-
पणाद्धेतोः अभियाति अभिमुखं गच्छति । तौ मित्रावरुणौ स्तौमि प्रशं-
सामि । ॥ मित्रावरुणाविति । “देवताद्वन्द्वे च” इति उभयपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् ॥ नाथित इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अहं रुद्रेभिः” इति सूक्तेन जातकर्मणि शङ्खपुष्पिकागन्धपुष्पिके पि-
ष्टा अभिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन शङ्खनाभिं पिप्पलीं च पिष्ट्वा अ-
भिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत् ॥

तथा मेधाजननार्थं प्रथमं वाग्व्यवहारं कुर्वतः शिशोर्मानुस्तङ्गे वि-
हितस्य अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा तालुनि संपातान् आनयेत् ॥

तथा दधिमधुनीं एकत्र कृत्वा अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य शिशुं प्राशयेत् ॥

तथा उपनयनकर्मणि दण्डप्रदानानन्तरम् एतत् सूक्तं माणवकं वाचयेत् ॥

तथा आयुष्कामोपि शङ्खपुष्पगन्धपुष्पप्राशनादीन्युक्तानि पञ्च कर्माणि
कुर्यात् ॥

तथा च कौशिकं सूत्रम् । “अहं रुद्रेभिरिति शुकुपुष्पहरितपुष्पे किं-
“स्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति । प्रथम-
“प्रवदस्य मानुरूपस्ये तालुनि संपातान् आनयति । दधिमध्वाशयति । उ-
“पनीतं वाचयति । वार्षशतिकं कर्म” इति [कौ० २. १] ॥

तथा उपनयने अनेन सूक्तेन आज्यहोमं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “उपनय-
नम्” [कौ० ७. ६] प्रक्रम्य “मेधाजननं आयुष्यैर्जुहुयात्” इति [कौ० ७. ८] ॥

तथा अध्यायोत्सर्जनकर्मणि अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपा-
तान् आनयेत् । तथा च कौशिकः । “उत्सर्जनम्” प्रक्रम्य “विश्वे
“देवाः [१. ३०] अहं रुद्रेभिः [४. ३०] सिंहे व्याघ्रे [६. ३८] यशो ह-
“विः [६. ३९]” इत्यादि [कौ० १४. ३] ॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदं सच्चित्तुखात्मकं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन विदुषी अ-
म्भृणाख्यस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मानी ब्रह्मवादिनी स्वात्मानं सर्वात्मभावेन
तुष्टाव । तद् उक्तं दाशतय्यनुक्रमणिकायाम् । “अहम् अष्टौ । वाग्
आम्भृणी तुष्टावात्मानम्” [स० अ० ६३] इति । विशुद्धसत्त्वपरिणामरूपस्य
अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषः अभिमानात्मकोऽहंकारः । तदुपलक्षितानवच्छिन्ना-
त्मिका अहं रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः अष्टभिर्वसुभिः । ॥ इत्थंभावे
तृतीया ॥ तत्तद्देवात्मना चरामि । एवम् अहम् आदित्यैः इत्यादा-
वपि योज्यम् ॥ आदित्या द्वादशसंख्याका धात्रादयः । वसुरुद्रादित्यव्यति-
रिक्ता गणशो वर्तमानाः विश्वदेवाख्याः । एकस्यैव हि ब्रह्मणः तत्तदु-
पाध्यवच्छेदेन वस्वादिवेवतारूपेण भेदावभासात् । वस्तुतस्तु ऐक्यमेवेति
तदनुसंधाना ब्रह्मवादिनी एवं ब्रूते ॥ तथा मित्रावरुणा । ॥ “सुपां
सुलुक्” इति द्वितीयाया आकारः ॥ मित्रावरुणौ देवौ उभा उ-
भौ अहमेव परब्रह्मात्मिका विभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहमेव
धारयामि । उभा उभौ अश्विनावपि अहमेव धारयामि । मत्स्वरूपे अ-
द्वितीये ब्रह्मणि सर्वं जगत् शुक्तौ रजतमिव अध्यस्तं सत् दृश्यते । माया
च जगदाकारेण विवर्तते । तदाधारत्वेन असङ्गस्यापि ब्रह्मणः उक्तस्य स-
र्वस्योपपत्तिः ॥

द्वितीया ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियांनाम् ।

ता मां देवा ब्रूधुः पुरुषा भूरिस्वात्रां भूर्यावेश्यन्तः ॥ २ ॥

अहम् । राष्ट्रीं । संगमनीं । वसूनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियांनाम् ।

ताम् । मां । देवाः । वि । अब्रूधुः । पुरुषा । भूरिस्वात्राम् । भूरिं । अब्रू-
शन्तः ॥ २ ॥

अद्वितीयब्रह्मात्मिका अहं राष्ट्री । ईश्वरनामेतत् । कृत्स्नस्य दृश्यप्रपञ्चस्य
राज्ञी नियन्त्री । अत एव वसूनाम् धनानां संगमनी संगमपित्री उपा-
सकानां फलस्य प्रापयित्री । चिकितुषी यत् साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तत्

ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । ॥ कित ज्ञाने इत्यस्मात् लिटः कसुः । तदन्तात् “उगितश्च” इति ङीप् ॥ अत एव यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां प्रथमा मुख्या । ॥ “यज्ञविग्भ्यां घञञौ” इति अर्हायै घप्रत्ययः ॥ ताम् तादृशीं मा मां भूरिस्वात्राम् बहुभावेन प्रपञ्चात्मना कृतावस्थानां भूरि बहुलं फलम् आवेशयन्तः उपासकान् प्रापयन्तो देवाः पुरुषा बहुषु स्थानेषु व्यदधुः विदधति कुर्वन्ति । ॥ “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः” इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येण अवस्थानाद् यद्यत् कुर्वन्ति देवास्तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवानामुत मानुषाणाम् ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ३ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवानाम् । उत । मानुषाणाम् ।

यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । तमृषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ३ ॥

अहं स्वयमेव आत्मनैव । [एवकारः] नान्योस्ति मर्मोपदेष्टेति अवधारणार्थः । इदम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमानं ब्रह्मात्मकं वस्तु वदामि लोकहितार्थम् उपदिशामि । तद् विशेष्यते । देवानाम् इन्द्रादीनां जुष्टम् म्रियम् उत मानुषाणाम् मनुष्याणामपि म्रियं परानन्दरूपत्वात् । “एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्राम् उपजीवन्ति” इति श्रुतेः [वृ० आ० ४. १. ३१] । यद्वा देवमनुष्यादिभिः सेवितम् इदं वक्ष्यमाणं मदीयं माहात्म्यम् अहमेव स्वयं वदामि । प्रकटयामीत्यर्थः । किं पुनस्तद् इत्याह । यम् इति । यं कामये । तन्तम् इति प्रतिनिर्देश्यस्य वीक्षितत्वाद् अत्रापि वीप्ता द्रष्टव्या । यं पुरुषं रक्षितुम् अहं वाञ्छामि तंतं कृत्स्नं पुरुषम् उग्रं कृणोमि । सर्वेभ्योधिकं दुष्प्रधर्पं करोमि । यद्वा उग्रः ईश्वरः । जगन्नि-

मौणसमर्थम् ईश्वरं करोमि । तमेव ब्रह्माणम् स्रष्टारं करोमि । तथा
तम ऋषिम अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तमेव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं
च करोमि । एवं सर्वजगन्नियन्तृब्रह्मात्मकत्वं स्वात्मनि आविष्कृतम् ॥

चतुर्थी ॥

मया सोऽन्नमस्ति यो विपश्यति यः प्राणति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धेयं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अस्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणति । यः । ईम् ।
शृणोति । उक्तम् ।

अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धेयम् । ते ।
वदामि ॥ ४ ॥

यो भोक्तृजनः अन्नम् अस्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैव अन्नम् अ-
स्ति । यश्च जनो विपश्यति विविधं जगत् चक्षुषा साक्षात्करोति । यश्च
प्राणिंति आसोच्छ्वासादिव्यापारं करोति । १ अन प्राणने । अदा-
दिवात् शपो लुक् । “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इति इडागमः । “अ-
नितेः” इति णत्वम् ॥ ईम् इदम् उक्तम् स्वरूपं यश्च पुरुषः शृ-
णोति श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्णाति ते सर्वेऽपि तत्तच्छ्रुत्यात्मना अवस्थितया मयैव
तत्तद्व्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । २ शृणोतीति । श्रु श्रवणे । “श्रुवः शृ-
च” इति श्रुप्त्ययः धातोः शृभावश्च ॥ ये ईदृशीम् अन्तर्यामि-
रूपेण सितां मां न जानन्ति ते माम् अमन्तवः अमन्यमानाः अजा-
नानाः सद्विषयज्ञानरहिताः उप क्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण निर्हीना
भवन्ति । ३ मनैरीणादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासेन अन्तोदात्तत्वम् ॥
यद्वा भावे तुमत्ययः । ततो बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् ॥ हे श्रुत विश्रुत हे संखे श्रुधि मया उक्तं शृ-
णु । ४ ब्रह्मन्तो विकरणस्य लुक् । “शुशृणुपृकृवृभ्यः” इति हे-
र्षिभावः ॥ अहं ते तुभ्यं श्रद्धेयम् श्रद्धातव्यम् । श्रद्धा भक्तिः ।

तथा प्राप्यं परतत्त्वस्वरूपं वदामि उपदिशामि । ॥ श्रद्धेयम् इति ।
“अचो यत्” इति धाजो यत् प्रत्ययः । “ईद्यति” इति ईकारः ॥

पञ्चमी ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ५ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊं इति ।

अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ ।

विवेश ॥ ५ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय । ॥ पष्ठमर्थे चतुर्थी ॥ रुद्र-

स महादेवस्य धनुः अहम् आ तनोमि आततज्यं करोमि । किमर्थम् ।

ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेषे शरवे । ॥ शू हिसायाम् शूस्त्रुस्त्रिहीत्यादिना

[उ० १. १०] उप्रत्ययः ॥ हिंसकाय । ॥ उभयत्र “क्रिया-

ग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् [चतुर्थी] ॥ ब्रह्मद्विषं

शरं त्रिपुरनिवासिनम् असुरगणं हन्तवै हन्तुं हिसितुम् । ॥ हन्तेः

“तुमर्थे सेसेन्” इति तवैप्रत्ययः । “अन्तश्च तवै युगपत्” इति आ-

द्यन्तयोर्युगपद् उदात्तत्वम् ॥ उशब्दः पूरणः । अहमेव जनाय स्तो-

तृजनार्थं समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समंत संग्रामः । तं कृ-

णोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अहम् आ विवेश अ-

न्तर्यामित्वेन प्रविष्टवती ॥

षष्ठी ॥

अहं सोममाहुनसं विभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भर्गम् ।

अहं दधामि द्रविणां हविर्पन्ते सुम्राव्यां यजमानाय सुन्वते ॥ ६ ॥

१ K द्रविण with Sāyana R द्रविणा We with ABB^r BD^r K^r SP^r PP^r JV. २ A
D and १ for ३ K^r म्राव्ये^o with Sāyana We with ABB^r BD^r K^r R^r SP^r PP^r J

१ S' Kd त्रिपुरत्वित्वा. २ S Kd समत् समत् for समत्

अ॒हम् । सोम॑म् । आ॒हुन॑सम् । वि॒भर्मि॑म् । अ॒हम् । त्वष्टा॑रम् । उ॒त । पू॒ष-
ण॑म् । भ॒गम् ।

अ॒हम् । द॒धामि॑ । द्रवि॑णां । ह॒विष्म॑ते । सु॒प्रऽअ॒व्यो॑ । य॒ज॑मानाय । सु-
न्व॑ते ॥ ६ ॥

आहुनसम् आहन्तव्यम् अभिषोक्तव्यं सोमम् यद्वा शत्रूणाम् आह-
न्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहमेव विभर्मि धारयामि पो-
षयामि वा । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च एतत्संज्ञान्
देवान् अहमेव विभर्मि ॥ तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुंमाव्ये शोभ-
नहविर्भिर्देवानां प्रावित्रे तर्पयित्रे । ॥ अवतेस्तर्पणार्थात् अविष्टुस्तृ-
न्तिभ्यः०” [उ० ३. १५८] इति ईकारप्रत्ययः । चतुर्थेकवचने यणि
“उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति अनुदात्तस्य सुपः स्वरित-
त्वम् ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते । ॥ “शतुनुमः०” इति वि-
भक्त्युदात्तत्वम् ॥ ईहशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपम्
अहमेव दधामि प्रयच्छामि । “फलम् अत उपपत्तेः” [वा० ३. २. ३८]
इति न्यायेन परब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात् ॥

सप्तमी ॥

अ॒हं सु॒वे पि॒तर॑मस्य मूर्ध॑न् मम॒ योनि॑र॒प्स्व॑न्तः संमु॒द्रे ।

त॒तो वि॒ तिष्ठे॑ भुव॑नानि वि॒श्वो॒तामूं॑ द्यौं वृ॒ष्म॒णो॒यं स्पृ॒शामि॑ ॥ ७ ॥

अ॒हम् । सु॒वे । पि॒तर॑म् । अ॒स्य । मूर्ध॑न् । म॒म । यो॒निः । अ॒प्सु । अ॒-
न्तः । संमु॒द्रे ।

त॒तः । वि॒ । तिष्ठे॑ । भुव॑नानि । वि॒श्वो॒ । उ॒त । अ॒मू॒म् । द्या॒म् । वृ॒ष्म॒णां ।
उ॒प॒ । स्पृ॒शामि॑ ॥ ७ ॥

अस्य दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरिभागे सत्यलोके पि-
तरम् प्रपञ्चस्य जनकं विधातारम् अहं सुवे जनयामि । ॥ पू॒ष्ट

प्राणिगर्भविमोचने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ सप्तसहितस्य ज-
गतः कारणभूताया मम योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रं द्रवन्ति अस्माद्
भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । “समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो यो-
निः” इति वाजसनेयकश्रुत्या समुद्रशब्दवाच्यात्वं परमात्मनो दर्शितम् ।
तस्मिन् परमात्मनि अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्र-
ह्मचैतन्यं तत् मम कारणम् इत्यर्थः । यद्वा समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु
अन्तः मध्ये वाडववैद्युतरूपेण यत् तेजो वर्तते तदेव माध्यमिकवाग्रूपाया
मम योनिः कारणम् ॥ ततः तेजःकारणकत्वाद्धेतोः विश्वा विश्वानि सर्वा-
णि भुवनानि भूतजातानि [वि] चंष्टे प्रकाशयामि ॥ उत अपि च अमूं
द्याम् विप्रकृष्टां दिवम् । उपलक्षणम् एतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं ब्रह्म-
णि अध्यस्तं विकारजातं वर्ष्मणा देहेन कारणभूतमायात्मकेन उप स्पृशा-
मि ॥ यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि पितरम् आकाशम् ।
“द्यौः पिता पृथिवी माता” [तै० ब्रा० ३. ७. ५. ५] इति श्रुतेः । सुवे
प्रेरयामि । तथा समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अन्विकारेषु देवशरीरेषु मम
कारणभूतं ब्रह्म व्याप्य वर्तते इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

सकारान्तं परस्तात् इत्यर्थे वर्तते । यथा अध इति अधस्तादर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते ॥ दिवा आकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या । ॥ “द्वितीयाटौस्त्वेनः” इति इदम् एनादेशः । “सुपां सुलुक्” इति तृतीयाया आच् आदेशः ॥ अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । द्यावापृथिव्योरुपादानम् उपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपा अहं महिम्ना माहात्म्येन एतावती सं बभूव । एतत्परिमाणा उदीरितसकलजगदात्मना संभूतास्मि । ॥ एतच्छब्दात् “यत्तदेतेभ्यः” इति वतुप् । “आ सर्वनाम्नः” इति आन्नम् ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणार्णविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे पष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “त्वया मन्यो” “यस्ते मन्यो” इति सूक्तद्वयं स्वपरसेनयोर्मध्ये स्थित्वा सेने निरीक्षमाणो जपेत् ॥

तथा आभ्यां सूक्ताभ्यां भाङ्गपाशान् मौञ्जपाशान् आमपात्राणि वा संपात्य अभिमन्य परसेनासंचारस्थलेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा जयपराजयविज्ञानकर्मणि शरतृणानि सेनयोर्मध्ये निधाय आभ्याम् अभिमन्य आङ्गिरसाग्निना दहेत् । यां सेनां धूमो व्याप्नोति तस्याः पराजयो भवतीति विजानीयात् ॥

सूत्रितं हि । “त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि सेने समीक्षमाणो जपति” इत्यादि “यां धूमोऽवतनोति तां जयन्ति” इत्यन्तम् [कौ० २. ५] ॥

ग्रहयज्ञे “त्वया मन्यो” “यस्ते मन्यो” इत्याभ्याम् अङ्गारकस्य हविराज्ययोर्होमं समिदाधानम् उपस्थानं च कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इत्यङ्गारकाय” इति [शा० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वया मन्यो सरर्षमाकृजन्तो हर्षमाणा द्विपितासो भरुवन् ।

तिग्मेपव आयुधा संशिशाना उप प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥
 त्वया । मन्यो इति । सऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणाः । हृषितासः । मरुत्वन् ।
 तिग्मऽइपवः । आयुधा । समऽशिशानाः । उप । प्र । यन्तु । नरः । अ-
 ग्निरूपाः ॥ १ ॥

मन्युः क्रोधाभिमानी देवः । ॥ मन्युर्मन्यते; कान्तिकर्मणः इति
 निरुक्तम् [नि० १०, २९] ॥ हे मन्यो त्वया साधनेन सरथम् र-
 थसहितं शत्रुम् आरुजन्तः आभञ्जन्तः पीडयन्तः । ॥ यास्कस्त्वाह ।
 सरथं समानं रथम् आरुह्य रुजन्त इति [नि० १०, ३०] । रुजो भ-
 ङ्गे । तुदादितात् शः ॥ हर्षमाणाः हृष्टाः हृषितासः हृषिताः सं-
 जातरोषाः तिग्मेपवः तीक्ष्णशराः आयुधा आयुधानि खड्गादीनि संशि-
 शानाः संशयन्तस्तीक्ष्णीकुर्वन्तः । ॥ शो तनूकरणे इत्यस्मात् छान्द-
 सस्य लिटः कानच् ॥ एवंभूता असदीया नरः नराः हे मरुत्वन्
 मरुद्वैर्गुक्त त्वत्प्रसादात् अग्निरूपाः अग्निवद् दुष्प्रधर्षा उप प्र यन्तु शत्रून्
 उपगच्छन्तु । अग्निवद् उपप्राप्य दहन्तु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्र सेनानीर्नः सहुरे हुत एधि ।
 हुताय शत्रून् वि भञ्जस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥
 अग्निऽइव । मन्यो इति । त्विपितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे ।
 हुतः । एधि ।
 हुताय । शत्रून् । वि । भञ्जस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः ।
 नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विपितः प्रदीप्तः सन् सहस्र शत्रून् अभिभव ।
 हे सहुरे सहनशील । ॥ सहेः औणादिक उरिन् प्रत्ययः ॥ नः

१ BBr D सहस्र. We with ABKĒRĒPĒJV. २ ADĒ नीजं. We with
 BBrĒKĒRV १ K हुतः.

१ S'KI प्रथिः.

अस्माकं सेनानीः सेनाया नेता सेनाधिपतिः सन् हृत एधि संग्रामे सहायार्थम् आहूतो भव । ॥ अस्तेलौटि “ध्वसोरेद्धौ” इति एक्षम् । तस्य च “असिद्धवद् अत्रा भात” इति असिद्धत्वात् श्लन्तलक्षणो धिभावः ॥ असदीयान् शत्रून् [हत्वाय] हत्वा तदीयं वेदः धनं वि भजस्व अस्मभ्यं विभज्य प्रयच्छ । पुनरपि ओजः बलं मिमानः कुर्वन् मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि नुदस्व । विजहि ॥

तृतीया ॥

सहस्र मन्यो अभिमातिमसै रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।
उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुधे वशी वशं नयासा एकज त्वम् ॥ ३ ॥
सहस्र । मन्यो इति । अभिमातिम् । असै । रुजन् । मृणन् । प्रमृणन् ।
प्र । इहि । शत्रून् ।
उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुधे । वशी । वशम् । नयासै । एकज्ज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो असै अस्य राज्ञः अभिमातिम् अभिमन्तारं शत्रुं सहस्र अभिभव । किं कुर्वन् । रुजन् हस्यश्वादिकं तदीयं बलं रुजन् भजन् आमर्दयन् । मृणन् हिंसन् । प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् नाशयन् । ॥ मृण हिंसायाम् ॥ । एवं कुर्वन् शत्रून् असदीयान् प्रेहि प्रगच्छ हन्तुं प्राप्नुहि । कंसाद् एवम् उच्यते इति तत्राह उग्रम् इति । उग्रम् उज्जूर्ण तीक्ष्णम् हे मन्यो ते तदीयं पाजः बलं ननु आ रुरुधे केचिदपि नैव आरुद्धम् आवृतं कुर्वन्ति । ॥ आरुपूर्वाद् रुधेशब्दान्दसे लिटि “इर्यो रे” इति रेभावः ॥ अपि तु हे एकज असहायोत्पन्न वशी सर्वस्य वशयिता स्वतन्त्रत्वं वशं नयासै कृत्स्नं जनं स्वाधीनतां प्रापयसि ॥

१ So all our MSS and Vaidikas See Rw २ Such is the reading of all our authorities Rw read रुरुधे like Sāyana ३ P मन्यो इति. We with P J K ४ P P रुद्धे. We with J

1 So S' Kd 2 S' Kd तस्मात्.

चतुर्थी ॥

एको वहुनामसि मन्य ईडितां विशंविशं युद्धाय सं शिशाधि ।

अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृणमसि ॥ ४ ॥

एकः । वहुनाम । असि । मन्यो इति । ईडितां । विशंविशम् । युद्धाय ।
सम् । शिशाधि ।अकृत्तरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युमन्ताम् । घोषम् । विजयाय ।
कृणमसि ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईडितः अस्माभिः स्तुतस्त्वम् एक एव बहूनां शत्रूणां नि-
रसने पर्याप्तः असि भवसि । विशंविशम् सर्वाः प्रजा आविश्य युद्धाय
आयोधनाय सं शिशाधि संशासय । ॥ शासु अनुशिष्टौ इत्यस्मात्
लोढो हिः । “शा हौ” इति शासः शाभावः । छान्दसो विकरणस्य
शुः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति शाभावस्य असिद्धवद्भावात् “हु-
श्मभ्यो हेर्धिः” इति श्लक्ष्णं धितं भवति । “वहुलं छन्दसि” इति
अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ यद्वा विशंविशम् अस्मदीयां सेनां सं शि-
शाधि संशितां तीक्ष्णीभूतां कुरु । ॥ शो तनूकरणे इत्यस्मात् कृता-
च्चात् पूर्ववद् विकरणस्य शुः । “वा छन्दसि” इति हेरपित्तस्य विक-
ल्पनात् डित्वाभावात् “अडितश्च” इति धित्वम् । “वहुलं छन्दसि”
इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते मन्यो त्वया
युजा सहायेन वयं द्युमन्तम् दीप्तिमन्तं घोषम् सिंहनादात्मकं विजयाय
विजयाय कृणमसि कृणमः कुर्मः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

पञ्चमी ॥

विजेपकृदिन्द्रं इवानवव्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

मियं ते नामं सङ्घुरे गृणीमसि विद्या तमुत्तं यत् आबभूथ ॥ ५ ॥

विजेपऽकृत । इन्द्रऽइव । अनुवऽव्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अ-
धिऽपाः । भव । इह ।

प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्तम् । यतः ।
आऽवभूय ॥ ५ ॥

हे मन्यो त्वं विजेषकृत् विजयस्य कर्ता इन्द्र इव अनवव्रवः अनवानां पुरातनानां जयोपायानां वक्ता इह अस्मिन् संग्रामे अस्माकम् अधिपाः अधिकं पालको भव । हे सहुरे सहनशील ते तव प्रियम् आहादकं नाम गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । ॥ गृ शब्दे । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ यतः यस्मात् स्थानात् त्वम् आवभूय आभवसि आजायसे तम् उत्तम् अमृतधारायुक्तं स्थानं विद्म जानीमः ॥

षष्ठी ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विभर्षि सहभूत उत्तरम् ।

क्वा नो मन्यो सह मेधेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायकं । सहः । विभर्षि । सहऽभूते । उत्तरम् ।

क्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाधनस्य । पुरुहूत ।
संसृजि ॥ ६ ॥

आभूतिः अभिभवः । तथा सह जायते प्रादुर्भवतीति सहजाः हे वज्रवज्रवद् अकुण्ठितशक्ते हे सायक शत्रूनाम् अन्तकर । ॥ ऽपो अन्त-कर्मणि इत्यस्मात् यजि सायः । तस्मिन्नुपपदे “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति करोतेर्ङप्रत्ययः ॥ एवंभूत मन्यो सहः बलं विभर्षि धारयसि । ॥ “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ कीदृशं सहः । उत्तरम् उन्नततरम् ॥ हे सहभूते आत्मना सह भूतिः उत्पत्तिर्यस्य सः । आत्माविनाभूतो मन्त्युरित्यर्थः । ईदृश हे मन्यो क्वा क्वानुना कर्मणा सह नः अस्माकं मेदी स्निग्धः एधि भव । ॥ जिमिदा स्नेहने इत्यस्मात्----- ॥ कस्मिन् विषये इत्याह । हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत महाधनस्य महान्ति धनानि अस्मिन् प्राप्यन्ते

इति महाधनः संग्रामः । तस्य संसृजि संसर्गे संयोजने । विषये इत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं धत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियो दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

समऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । समऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । धत्ताम् ।

वरुणः । च । मन्युः ।

भियः । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

वरुणो मन्युश्च उभौ उभयम् उभयविधम् आत्मीयं धनं संसृष्टम् मि-
श्रितं कृत्वा समाकृतम् समानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम् प्रयच्छताम् । म-
दीयाः शत्रवः हृदयेषु मनःसु भियः भीतिं दधानाः पराजितासः परा-
जिताः पराजयं प्राप्ताः अप नि लयन्ताम् स्वस्यानाद् अपक्रम्य प्रच्छन्नं
वर्तन्ताम् । अय पय गतौ । “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

“यस्ते मन्यो” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्ते मन्योविधद् वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

साह्याम् दासमार्य त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति ।

विश्वम् । आनुषक् ।

साह्याम् । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । वयम् । सहः । स्कृतेन । सहसा ।

सहस्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो यः पुरुषः ते त्वाम् अविधत् । विधतिः परिचरणकर्मा ।
परिचरति । अविध विधाने । तुदादिवाञ्छान्दसो लङ् ॥ हे

१ P मन्यो इति.

१ So S&Kl. Is not तदादिकाद् meant ?

वज्र वज्रवद् अकुण्ठितशक्ते हे सायक शत्रूणाम् अन्तकर हे मन्यो स
युरुषः सहः शत्रूणाम् अभिभवनम् ओजः वलं च विश्वम् सर्वम् अ-
न्यत् शत्रुजयादिलक्षणं कार्यजातम् आनुपक् अनुषक्तं संततं पुष्यति वर्ध-
यति । ॥ पुष पुषौ ॥ त्वया युजा सहायेन दासम् उपक्षप-
यितारम् असुरम् आर्यम् तद्व्यतिरिक्तम् असुरशत्रुं वयं सहायम् अभिभ-
वेम । कीदृशेन त्वया । सहस्कृतेन सहसा बलेनोत्पादितेन । सहसा
सहमानेन अभिभवित्रा । सहस्वता बलवता ॥

द्वितीया ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवासं देवो मन्युरेता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युर्विशं ईडते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः ।

जातवेदाः ।

मन्युः । विशः । ईडते । मानुषीः । याः । पाहि । नुः । मन्यो इति । तप-

सा । सजोषाः ॥ २ ॥

यद् इन्द्रादीनाम् इन्द्रत्वं तत् पराभिभवनिमित्ताद् मन्युप्रसादादेवेति
सार्वात्म्येन स्तौति । मन्युरेव इन्द्रः । मन्युरेव सर्वः अन्यो देवः आस
भवति । ॥ अस्तोर्लिटि छान्दसो भूभावाभावः ॥ होता देवा-
नाम् आह्वाता अग्निरपि मन्युरेव । जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणोपि म-
न्युरेव । मानुषीः मनोरपत्यभूता या विशः प्रजाः सन्ति ता अपि म-
न्युमेव ईडते स्तुवन्ति नेन्द्रादीन् । तस्यैव इन्द्रादिरूपेण अवस्थानात् ।
हे मन्यो स त्वं नः अस्मान् तपसा संतापेन सजोषाः संगतः सन् [पा-
हि] रक्ष पालय ॥

तृतीया ॥

अभीहि मन्यो त्वसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दंसुहा च विश्वा वसून्या भंरा त्वं नः ॥ ३ ॥

अ॒भि । इ॒हि । म॒न्यो इति । त॒वसः । त॒वी॒यान् । त॒पसा । यु॒जा । वि । ज॒हि ।
श॒त्रून् ।

अ॒मि॒त्र॒ऽहा । वृ॒त्र॒ऽहा । द॒स्यु॒ऽहा । च । वि॒श्व॑ । व॒सू॒नि । आ । भ॒र ।
त॒म । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो अभीहि अभिमुखं गच्छ ॥ तवसस्तवीयान् । तव इति म-
हन्नाम । प्रवृद्धादपि प्रवृद्धतरः स त्वं तपसा संतापेन त्वज्जन्मकारणेन
युजा सहायेन अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि विनाशय ॥ अमित्रहा अ-
मित्रः स्नेहरहितः तस्य हन्ता । वृत्रहा [वृत्र] आवेष्टकः शत्रुः तस्य
हन्ता । दस्युहा दस्युः उपक्षपयिता शत्रुः तस्य हन्ता । एवम् अमि-
त्रादीन् हत्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि नः अस्मभ्यं तम आ-
भर आहर ॥

चतुर्थी ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।

विश्वचर्षणिः सहुरिः सहीयान् अस्मासु । ओजः । पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त॒म । हि । म॒न्यो इति । अ॒भिभू॑ति॒ऽओजाः । स्व॒य॒म॒भूः । भा॒मः । अ॒भि-
मा॒ति॒ऽस॒हः ।

वि॒श्व॒ऽच॒र्षणिः । स॒हुरिः । स॒ही॒यान् । अ॒स्मासु॑ । ओजः । पृ॒त॒नासु॑ । धे॒हि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वं हि त्वं खलु अभिभूत्योजाः अभिभूतिः अभिभावुकम्
ओजो बलं यस्य स तथोक्तः । स्वयंभूः स्वयमेव आत्मनि उत्पद्यमानः ।
भामः क्रुद्धः । अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां सोढा । विश्वच-
र्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा । यद्वा विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्य वशे
वर्तन्ते स तथोक्तः । सहुरिः सहनशीलः । सहीयान् सोदृतमः । एवं-
गुणविशिष्टः त्वं पृतनासु संग्रामेषु ओजः बलम् अस्मासु धेहि स्थापय ॥

पद्ममी ॥

अ॒भागः स॒न्नप॑ परे॒तो अ॒सि॒ तव॑ क॒र्त्ता त॒वि॒प॒स्यं प्र॒चेतः॑ ।

१ P म॒न्यो इति । २ P स॒हृतिः ।

तं त्वा मन्यो अ॒क्तुर्जिही॒डाहं॑ स्वा त॒नूर्वल॒दावा॑ न॒ एहिं॑ ॥ ५ ॥

अ॒भा॒गः । सन् । अ॒यं । परा॑ऽइतः । अ॒सि॒ । तव॑ । क॒त्वा । त॒वि॒ष॒स्य॑ ।
प्र॒चेतः॑ ।

तम् । त्वा । म॒न्यो इति॑ । अ॒क्तुः । जि॒ही॒डं । अ॒हम् । स्वा । त॒नूः । व॒-
ल॒दा॒वा । नः । आ । इ॒हि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान हे मन्यो तविषस्य महतः तव कृत्वा कर्मणा
अभागः भागरहितः सन् । त्वाम् अयजमान इत्यर्थः । एवंभूतः सन्
युद्धाद् अप परेतो असि अपक्रम्य परागतो भवामि । हे मन्यो तं ता-
दृशं [त्वा] त्वाम् अक्तुः त्वत्तोषकरकर्मवर्जितः अहं जिहीळं क्रोधि-
तवान् । ॥ हेडतिः क्रुध्यतिकर्मा ॥ अथ इदानीं मम स्वा
तनूः स्वकीयशरीरभूतस्त्वं नः अस्माकं वलदावा वलस्य दाता सन् ए-
हि आगच्छ । यद्वा । ॥ स्वा तनूः इत्युभयत्र “सुपां सुलुक्” इ-
ति सप्तम्या लुक् ॥ स्वायां तन्वाम् अस्माकं स्वभूते शरीरे वलस्य
दाता सन् आगच्छेति । ॥ वलदावेति । हुदाब् दाने । “आतो
मनिनृकानिब्वनिपश्च” इति वनिप् ॥

षष्ठी ॥

अ॒यं ते॑ अ॒स्युप॑ न॒ एह॒र्वाङ् प्र॒तीची॑नः संहुरे॑ वि॒श्वदा॑वन् ।

म॒न्यो व॒ज्रिन्म॒भि न॒ आ व॒वृत्स्व॑ ह॒र्नाव॑ द॒स्यू॒रुत॑ वी॒ध्या॒पेः ॥ ६ ॥

अ॒यम् । ते । अ॒सि॒ । उ॒प॑ । नः । आ । इ॒हि । अ॒र्वाङ् । प्र॒तीची॑नः । स॒-
हुरे॑ । वि॒श्व॒दा॒वन् ।

म॒न्यो इति॑ । व॒ज्रिन् । अ॒भि । नः । आ । व॒वृत्स्व॑ । ह॒र्नाव॑ । द॒स्यू॒न् । उ॒त ।
वी॒धि॒ । आ॒पेः ॥ ६ ॥

हे मन्यो ते तव स्वभूतः अयं कर्मकरः अहम् असि भवामि । नः

१ ABB: BDEKSV (though K formerly read °जि°) °जी° . We with RPPJ

२ P जिहीडा. ३ D अस्युप. ४ BDE दस्यूरुत, omitting the anusvara. We with AK KRV.

अस्मान् उपेहि उपागच्छ । अर्वाङ् असदभिमुखः सन् प्रतीचीनः श-
त्रून् प्रत्यञ्चन् गच्छन् हे सहुरे सहनशील हे विश्वदावन् विश्वस्य स-
र्वस्य फलस्य दातः हे वज्रिन । वज्रं वर्जकम् आयुधं वलं वा । तद्वन्
हे मन्यो नः अस्मान् अभ्या ववृत्स्व अभिमुखम् आवर्तस्व । ॥ छा-
न्दसः शपः श्रुः ॥ आवाम् असदीयान् दस्यून् उपक्षपयितृन् हना-
व हिनसाव । ॥ “आहुतमस्य पिब” इति आढागमः ॥ उ-
त अपि च आपेः आपिम् आन्नं बन्धुभूतं मां बोधि रक्षणीयौयम् इति
बुध्यस्व ॥

सप्तमी ॥

अभि मेहि दक्षिणतो भव नोधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभावुपांशु प्रथमा पिवाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । नः । अर्ध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा ।
पिवाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो असदभिमुखं मेहि प्रगच्छ ॥ नः अस्माकं दक्षिणतः द-
क्षिणभागे भव साचिव्यं कर्तुम् अवतिष्ठस्व । ॥ “द्व्यचोतस्तिङः” इ-
ति दीर्घत्वम् ॥ अयं अनन्तरं भूरि भूरीणि वह्नि वृत्राणि श-
त्रून् जङ्घनाव अत्यर्थं हनाव । ॥ हन्तेर्यङुगन्तात् लोटि “आहुत-
मस्य” इति आढागमः ॥ हे मन्यो ते तुभ्यं धरुणम् धारकं
मध्वः मधुररसस्य सोमस्य अग्रम् अयं सारभूतं रसं जुहोमि प्रयच्छा-
मि । उभौ आवां प्रथमा प्रथमौ सर्वेभ्यः पूर्वभाविनौ सन्तौ उपांशु अ-
प्रकाशं यथा अन्यैर्न ज्ञायते तथा पिवाव सोमपानं करवाव ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अप नः शोशुचद् अपम्” इत्यस्य सूक्तस्य “अप नः शोशुचद्
अपम् [४.३३] पुनन्तु मा [६.१९] सस्युपीः [६.२३]” इति [को०.
१.९] पृष्ठमणे पाठात् शान्त्युदकादी विनियोगः ॥

तथा स्त्रीणां पुरुषविषयाभिरतिनिवृत्तये पुरुषाणां च स्त्रीविषयाभिरति-
निवृत्तये च अनेन सूक्तेन असंख्याताः शर्करा अभिमन्त्र्य काम्यमानप-
रगृहं स्त्रीगृहं वा प्रकिरन् व्रजेत् । हस्ते धारयन् वा जपेत् । सूत्रितं
हि । “कामं विनेष्यमाणोऽपाधेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति”
इत्यादि [कौ० ४. १२] ॥

तथा दुःशकुनदर्शने काकमैथुनादिविरुद्धदर्शने अद्भुतदर्शने च एतत्
सूक्तं जपेत् । सूत्रं च । “अपनोदनापाघाभ्याम् [१. २६, ४. ३३] अ-
न्वीक्षं प्रतिजपति” इति [कौ० ५. ६] ॥

तथा चरमसंस्कारे शवदहनानन्तरम् अनवेक्ष्यमाणः सवान्धवो गच्छन्
कर्ता जपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि स्नानसमये ब्रह्मा एतत् सूक्तं जपेत् । स्नानान-
न्तरं गृहम् आगत्य अनेन सूक्तेन कर्ता श्यामाकीः समिध आदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपं नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् ।

अपं नः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अपं । नः । शोशुचत् । अधम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अपं । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वत्प्रसादात् नः अस्माकम् अधम् पापम् अप शोशुचत् अ-
त्यर्थम् अपगतशोकं भवतु । नश्यतु इत्यर्थः । ॥ शुचेर्यद्भुगन्तात् ले-
टि अडागमः ॥ त्वं च रयिम् धनम् अस्माकम् आ शुशुग्धि
समन्तात् प्रज्वलितं समृद्धं कुरु । ॥ शुशुग्धीति । द्वान्दसः शपः
शुः ॥ आदरार्थम् उक्त एवार्थः पुनरनूयते ॥

द्वितीया ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया धंसूया च यजामहे ।

अपं नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सु॒क्षेत्रि॒या । सु॒ङ्गातु॒या । वसु॒ऽया । च॒ । य॒जाम॒हे ।

अ॒र्प । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम् । ॥ “इयाडियाजीकाराणाम् उपसंख्यानम्” इति तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । तथा सुगानुयेत्यत्रापि तृतीयाया याजादेशः । उभयत्रापि हेतौ तृतीया ॥ सुक्षेत्रेण शोभनमार्गेण च हेतुना । तद् उभयं यथा स्याद् इत्यर्थः । यद्वा शोभनक्षेत्रेच्छा सुक्षेत्रिया । ॥ क्यचि छान्दसं ह्रस्वत्वम् । “अ प्रत्ययात्” इति अकारप्रत्ययः । तृतीयाया लुक् ॥ शोभनक्षेत्रलाभेच्छया । ॥ सुगानुया । सुगानुशब्दात् पूर्ववत् क्यच् । “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति दीर्घप्रतिषेधः । पूर्ववत् तृतीयाया लुक् ॥ शोभनमार्गेच्छया वसूया धनेच्छया च हे अग्ने त्वां यजामहे हविर्भिस्तोषयामः । त्वत्प्रसादाद् अस्मदीयम् अर्घं नश्यतु ॥

तृतीया ॥

प्र यद् भन्दिष्ठ एपां प्रास्माकांसश्च सूरयः ।

अ॒र्प नः॒ । शोशु॑चद्घम ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । ए॒पाम् । प्र । अ॒स्माकांसः । च॒ । सूर॑यः ।

अ॒र्प । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम ॥ ३ ॥

एयाम् स्तोतॄणां मध्ये अहं प्र प्रकर्षेण यत् यस्माद् भन्दिष्ठः स्तोतृ-
तमः । ॥ भदि कल्पाणे सुखे च । भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मण
इति यास्कः [नि० ५. २] । भन्दिष्ठशब्दात् “तुश्छन्दसि” इति इष्टन् ।
“तुरिष्ठेमेयस्सु” इति तृलोपः ॥ अस्माकांसः अस्माकाः । ॥ “त-
स्येदम्” इत्यर्थे अणि “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इति अस्माका-
देशः । छान्दस आदिवृद्धवभावः । “आज्जसेरसुक्” ॥ अस्मात्सं-
वन्धिनः सूरयः अभिज्ञाः पुत्रादयश्च [प्र] प्रकर्षेण स्तोतृतमाः । तस्मात्
हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्माकं पापं नश्यतु इति संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

प्र यत् ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् ।

अप नः शोशुचदुधम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव स्तोतारो यत् यस्मात् त्वदनुग्रहेण प्रजायन्ते तस्मात् सूरयः विद्वांसो वयमपि ते तव स्तुत्या प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धा भवेम ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

प्र यदग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति भानवः ।

अप नः शोशुचदुधम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्रतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ५ ॥

सहस्रतः सहनवतः अभिभवनवतो बलवतो वा अग्नेः भानवः दीप्तयो विश्वतः सर्वतः यत् यस्मात् प्र यन्ति अस्मद्वितार्थं प्रवर्तन्ते तस्माद् आग्नेयेन तेजसा अस्मदीयम् [अधम्] पापं नश्यतु इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि ।

अप नः शोशुचदुधम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः । मुखम् । विश्वतः । परिभूः । असि ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ६ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुख अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतः सर्वतः परिभूः परिग्रहीता व्यापकः असि भवसि । सर्वम् इदं जगत् त्वद्वशे वर्तते । अतस्त्वदाज्ञया अस्मदीयं पापं नश्यत्विति ॥

सप्तमी ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेवं पारय ।

अप नः शोशुचद्घम ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः ऽमुख । अति । नावा ऽइव । पारय ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुख अग्ने द्विषः द्वेष्टून शत्रून् नावा समुद्रमिव नः अस्मान् अति पारय अतिक्रामय । त्वत्प्रसादाद् भयकारणम् अस्मदीयं पापं नश्यन्निति ॥

अष्टमी ॥

स नः सिन्धुमिव नावाति पर्पा स्वस्त्यै ।

अप नः शोशुचद्घम ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम ऽइव । नावा । अति । पर्पा । स्वस्त्यै ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम ॥ ८ ॥

हे अग्ने सः उक्तगुणस्त्वं नावा सिन्धुम् समुद्रमिव स्वस्त्ये क्षेमाय [नः अस्मान्] अति पर्प दुरितस्य पारं प्रापय । ॥ पृ पालनपूरणयोः । अस्मात् लेटि अडागमः । “सिन्धुलम्” इति सिप् ॥ गतम् अन्यत् ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“ब्रह्मास्य शीर्षम्” इति सूक्तं ब्रह्मास्योदनस्ये निरुत्तहविरभिर्मर्शनादिकर्मणि विनियुक्तम् ॥

तत्रैवानेन सूक्तेन चतसृषु दिक्षु हृदकरणम् कुल्याकरणम् तासां रसैः पूरणम् हृदेषु आण्डीकादिमन्त्रोक्तद्रव्यविधानं च कुर्यात् । सूचितं हि । “ब्रह्मास्येत्योदने हृदान् प्रतिदिशं करोति” इत्यादि [की० ८. ७] ॥

१ P नापादस्य. २ D परिपा; P P पुरिप. We with ABB. B B K K R R J J V.

1 So S K l and ha is it. 2 S K l तत्रैदनेन for तत्रैवानेन.

तत्र प्रथमा ॥

ब्रह्मास्य शीर्षं बृहदस्य पृष्ठं वामदेव्यमुदरं मोदुनस्य ।

छन्दांसि पक्षौ मुखं सत्यं विष्टारी जातस्तपसोधि यज्ञः ॥ १ ॥

ब्रह्म । अस्य । शीर्षम् । बृहत् । अस्य । पृष्ठम् । वामदेव्यम् । उदरम् ।
ओदुनस्य ।छन्दांसि । पक्षौ । मुखम् । अस्य । सत्यम् । विष्टारी । जातः । तपसः ।
अधि । यज्ञः ॥ १ ॥

अस्यौदनस्य दीयमानस्य शिरःप्रभृत्यवयवकल्पनया स्तुतिः क्रियते । ब्राह्मणजात्या सह प्रजापतिमुखाद् उत्पन्नाद् ब्रह्मशब्देनात्र रथंतरं साम विवक्षितम् । अत एव तस्य ब्रह्मवर्चसरूपता समाम्नाता । “रथंतरं साम भवति ब्रह्मवर्चसं वै रथंतरम्” इति । तद् ब्रह्मशब्दवाच्यं रथंतरं साम अस्य ओदनस्य शीर्षम् शिरः । तथा बृहत् साम अस्यौदनस्य पृष्ठम् पृष्ठभागः उपरिभागः । तथा वामदेव्यम् वामदेवेन दृष्टं साम उदरम् । ॥ “वामदेवाद्ध्यद्ध्यौ” इति ध्यप्रत्ययः ॥ छन्दांसि गायत्र्यादीनि पक्षौ । तथा सत्यम् सत्याख्यं साम परं ब्रह्म वा अस्यौदनस्य मुखम् । एवं विष्टारी विस्तीर्यमाणावयवः । ॥ विपूर्वात् स्तृणातेः कर्मणि णिन्निप्रत्ययः । अथवा “प्रयने वाचशब्दे” इति घञ् । ततो मत्वर्णीय इति ॥ तादृशोयं सवयज्ञः तपसः तप्यमानाद् ब्रह्मणः अधि उपरि जातः उत्पन्नः । यज्ञदानादिलक्षणाद् अन्यस्मात् तपसो वा आधिक्येनोत्पन्न इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अन्नस्याः पूताः पर्वनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम् ।

नैर्षां शिश्रं प्र दहति जातवेदाः स्वर्गे लोके बहु सैर्णमेयाम् ॥ २ ॥

अन्नस्याः । पूताः । पर्वनेन । शुद्धाः । शुचयः । शुचिम । अपि । यन्ति । लोकम् ।

सप्तमी ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय ।

अप नः शोशुचदधम ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः । उमुख । अति । नावाऽऽव । पारय ।

अप । नः । शोशुचत । अधम ॥ ७ ॥

वद् आह । यः [पचति] स च सवयज्ञानुष्ठाता देहविशेषानन्तरं यमे
पितृणाम् अधिपतौ पूजितः सन् आस्ते सुखेन वसति । तेन अनुज्ञातः
सन् देवान् उप याति उपगच्छति । तथा सोम्येभिः सोम्यैः सोमाह्वैः
गन्धर्वैः विश्वावसुमभृतिभिः सोमपालैः सह मदते अमृतमयसोमपानेन
माद्यति ॥

चतुर्थी ॥

विष्टारिणमोदुनं ये पचन्ति नैनान् यमः परि मुष्णाति रेतः ।

रथी ह भूत्वा रथयानं ईयते पक्षी ह भूत्वाति दिवः समेति ॥ ४ ॥

विष्टारिणम् । ओदुनम् । ये । पचन्ति । न । एनान् । यमः । परि । मु-
ष्णाति । रेतः ।

रथी । ह । भूत्वा । रथयानं । ईयते । पक्षी । ह । भूत्वा । अति । दिवः ।
सम । एति ॥ ४ ॥

नैनानित्यन्तं पूर्ववत् । यमः नियन्ता जीवनापहारी एनान् सवयज्ञा-
नुष्ठातृन् रेतः परि [न] मुष्णाति नापहरति । रेतोहीनान् न करोतीत्य-
र्थः । स च सवयज्ञानुष्ठाता रथयाने रथेन यातव्ये भूलोके यावज्जीवं रथी
[ह भूत्वा] रथाधिरूढ एव ईयते संचरति । ॥ ईङ् गतौ । दिवा-
दिः ॥ अन्तरिक्षमार्गे च पक्षी पक्षवान् भूत्वा दिवः अन्तरिक्षमभृतीन्
उपरितनान् लोकान् अतिक्रम्य समेति तत्तद्भोगस्यानेषु भोगैः संगच्छते ॥

एष यज्ञानां पितृतो बहिष्ठो विष्टारिणं पक्त्वा दिवमा विवेश ।

आण्डीकं कुमुदं सं तनोति विसं शालूकं शर्फको मुलाली ।

एतास्त्रा धारा उप यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत् पित्र्वमाना उप ता
तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः ॥ ५ ॥

एषः । यज्ञानाम् । विजततः । बहिष्ठः । विष्टारिणम् । पक्त्वा । दिवम् ।

आ । दिवेश ।

तद्ददाः घृतपूर्णहृदयुक्ताः । मधुकूलाः मधुना माक्षिकेण युक्तानि कूलानि
यासां ताः । सुरोदकाः सुरा मद्यमेव उदकं यासां ताः । तथा क्षीरेण
उदकेन दग्धा च पूर्णाः ॥ एतेषु घृतादिद्रव्येषु यद्यत् कामयसे तेन तेन
पूर्णा बहुविधाः पुष्करिण्यः त्वां सेवन्ताम् इत्यर्थः । ॥ दमेति ।
“अस्यदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अनङ् उदात्तः” इति अनङ् आदेश उदात्तश्च ।
अहोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

सप्तमी ॥

चतुरः कुम्भान् चतुर्धा ददामि क्षीरेण पूर्णं उदकेन दग्धा ।

एतास्त्वा धारा उप यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत् पिबन्माना उप त्वा
तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः ॥ ७ ॥

चतुरः । कुम्भान् । चतुःधा । ददामि । क्षीरेण । पूर्णान् । उदकेन । दग्धा ।
एताः । त्वा । धाराः । उप । यन्तु । सर्वाः । स्वर्गे । लोके । मधुमत् ।
पिबन्मानाः । उप । त्वा । तिष्ठन्तु । पुष्करिणीः । समऽन्ताः ॥ ७ ॥

क्षीरादिद्रव्येण पूर्णान् चतुरः कुम्भान् चतुर्धा प्रागादिदिग्भेदेन चतु-
ष्पत्कारं ददामि दिक्षु निदधामि । एताः क्षीरादिधाराः त्वाम् उप यन्तु
इत्यादि योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

इममोदुनं नि दधे ब्राह्मणेषु विष्टारिणं लोकजितं स्वर्गम् ।

स मे मा क्षेष्ट स्वधया पिबन्मानो विश्वरूपा धेनुः कामदुया मे अस्तु ॥ ८ ॥

इमम् । ओदुनम् । नि । दधे । ब्राह्मणेषु । विष्टारिणम् । लोकजितम् ।
स्वर्गम् ।

सः । मे । मा । क्षेष्ट । स्वधया । पिबन्मानः । विश्वरूपा । धेनुः । का-
मदुया । मे । अस्तु ॥ ८ ॥

१ D दधामि. ३ ददामि changed to दधामि. We with ABB² BKK² RPP² JVC² G².

1 Sāyana omits from mantra 6 the *gānta* एतास्त्वा &c. and thus mixes up man-
tras 5 and 6.

इमम् पक्वम् ओदनं ब्राह्मणेषु अय्यजन्मसु भोक्तृषु नि दधे निक्षि-
पामि । कीदृशम् । विष्टारिणम् प्रागुक्तविस्तारोपेतं लोकजितम् लोक्य-
त इति लोकः कर्मफलं तज्जयसाधनम् अत एव स्वर्ग्यम् स्वर्गशब्दाभि-
धेयदुःखासंभिन्ननिरतिशयसुखस्य साधनम् ॥ स ओदनः तस्मिन् स्वर्गे
लोके स्वधया क्षीरादिरसेन पिन्वमानः वर्धमानः मा क्षेष्ट क्षयं मा प्रा-
प्नोतु । ॥ १५ ॥ क्षि क्षये । माडि लुङ् । पिन्वमान इति । पिवि मिवि
णिवि सेचने । इदित्वानुम् ॥ अपि च ओदनः विश्वरूपा नाना-
विधफलप्रदरूपा धेनुः सती मे मम कामदुघा अभिलषितफलस्य दोग्ध्री
अस्तु भवतु । ॥ १६ ॥ कामान् दुग्धे इति कामदुघा । “दुहः क्व-
थ” इति कव्यत्वे ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“यम् ओदनम्” इति सूक्तम् अतिमृत्युसवे निरुप्तहविरभिर्मर्शनादिषु
विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “यम् ओदनम् इत्यतिमृत्युम्” इति [कौ०
८. ७] ॥

तथा गोर्धर्मलजननलक्षणान्नुतशान्तौ अनेन सूक्तेन गोरभ्युक्षणं होमं
च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् यमसं यमोदनम् इति तां
“शान्त्युदकेन अभ्युक्ष्य [दोहयित्वा] तस्या एव गोर्दुग्धे स्थालीपाकं अ-
“पयित्वा” इत्यादि [कौ० १३. १७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमोदुनं प्रथमृजा ऋतस्य प्रजापतिस्तपसा ब्रह्मणेपचत् ।

यो लोकानां विष्टितिर्नाभिरिषात् तेनोदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥ १ ॥

यम् । ओदनम् । प्रथमृजाः । ऋतस्य । प्रजाऽपतिः । तपसा । ब्रह्मणे ।
अपचत् ॥

१ Such is the accent of all our authorities except P, which has ब्रह्मणे. This ought to give us यमसं ब्रह्मणे in the Sāmhitā.

१ S' Kd स्पृगम्, but Sāyana's text: स्पृग्यम्. २ S' Kd मघ for मल. ३ So S' Kd. Kaurika: यमस्यमौ जनयति for यमस्य यमोदनम् इति. १ S' Kd दुग्धस्थाली.

यः । लोकानाम् । विऽधृतिः । न । अभिऽरेपात् । तेन । ओदनेन । अति ।
तराणि । मृत्युम् ॥ १ ॥

ऋतस्य परब्रह्मणः प्रथमजाः तत्तत्काशात् प्रथमम् उत्पन्नो हिरण्यग-
र्भाख्यः प्रजापतिः तपसा दीक्षादिनियमेन यम् ओदनं ब्रह्मणे स्वकारण-
भूताय देवाय अपचत् । यश्च ओदनो लोकानाम् पृथिव्यादीनां विधृतिः
विधारयिता एका मुख्या नाभिः शरीरस्य नाभिरिव लोकानां बन्ध-
कः । ॐ नहो भश्च [उ० ४, १२५] इति इज् प्रत्ययः ॐ । तेनौ-
दनेन दीयमानेन मृत्युम् मरणं तद्धेतुभूतं वा देवम् अति तराणि अ-
तिक्रामामि ॥

द्वितीया ॥

येनातरन् भूतकृतोति मृत्युं यमन्वविन्दन् तपसा अमेण ।

यं पपाच ब्रह्मणे ब्रह्म पूर्वं तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥ २ ॥

येन । अतरन् । भूतऽकृतः । अति । मृत्युम् । यम् । अनुऽअविन्दन् ।
तपसा । अमेण ।

यम् । पपाच । ब्रह्मणे । ब्रह्म । पूर्वम् । तेन । ओदनेन । अति । तराणि ।
मृत्युम् ॥ २ ॥

भूतकृतः भूतानां प्राणिनां कर्तारो देवाः येन ओदनेन मृत्युम् अत्यत-
रन् अतिक्रान्तवन्तः । यम् ओदनं तपसा उपवासादिनियमेन अमेण श-
रीरक्लेशेन च अन्वविन्दन् अन्वलभन्त । तथा पूर्वम् प्रथमोत्पन्नं हिरण्य-
गर्भाख्यं ब्रह्म ब्रह्मणे स्वकारणभूताय यम् ओदनं पपाच । तद्देवत्यं पक्ता
ब्राह्मणेभ्यः प्रादाद् इत्यर्थः । तेनौदनेनेत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

यो दाधार पृथिवीं विश्वभोजसं यो अन्तरिक्षमापृणाद् रसेन ।

यो अस्तन्नाद् दिवमूर्ध्वो मंहिन्ना तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् ॥ ३ ॥

यः । दाधार । पृथिवीम् । विश्वभोजसम् । यः । अन्तरिक्षम् । आऽअ-
र्पणात् । रसेन ।

यः । अस्तभ्रात् । दिवम् । ऊर्ध्वः । महिम्ना । तेन । ओदनेन । अति ।
तराणि । मृत्युम् ॥ ३ ॥

य ओदनो विश्वभोजसम् विश्वस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य भोग्यभूतां
पृथिवीम् भूमिं दाधार धृतवान् । ॥ विश्वं भुनक्ति पालयतीति वि-
श्वभोजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्माद् असुन् प्रत्ययः ॥ । त-
था य ओदनः आहुत्यात्मना परिणतेन स्वकीयेन रसेन अन्तरिक्षम्-दि-
वम् आपृणात् आपूरयति । ॥ पृ पालनपूरणयोः । प्वादित्वात् इ-
स्वः ॥ । तथा य ओदनः महिम्ना महत्त्वेन दिवम् द्युलोकम् ऊ-
र्ध्वः अस्तभ्रात् । यथाऽधो न पतति तथा ऊर्ध्वः सन् धृतवान् इत्य-
र्थः । एवं विराडात्मना तस्य स्तुतिः ॥ तेनौदनेनेत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

यस्मान्मासा निर्मितास्त्रिंशदराः संवत्सरो यस्मान्निर्मितो द्वादशारः ।

अहोरात्रा यं परियन्तो नापुंस्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥ ४ ॥

यस्मात् । मासाः । निःऽमिताः । त्रिंशत्ऽअराः । समऽवत्सुरः । यस्मात् ।

निःऽमितः । द्वादशऽअरः ।

अहोरात्रोः । यम् । परिऽयन्तः । न । आपुः । तेन । ओदनेन । अति ।

तराणि । मृत्युम् ॥ ४ ॥

यस्मात् ब्रह्मात्मकाद् ओदनाद् मासा द्वादश निर्मिता उत्पन्नाः त्रिं-
शदराः । रश्चकावयवाः कीलका अराः । चक्रवद् आवर्तमानत्वाद् मा-
सास्तथा अनेन रूप्यन्ते । त्रिंशत्संख्याकानि दिनानि अरा येषां ते त-
पोकाः । अपि च द्वादशारः द्वादशमासात्मकः संवत्सरो यस्मात् ब्रह्मा-

† So all our authorities. १ B K R P नापुंस्ते. We with A B B r D K S P J V
C. Cr १ P P J K Cr नारात्रा, without the visarga १ K अपुः. P आपुः.

त्मकाद् ओदनाद् निर्मितः उत्पादितः । अहानि च रात्रयश्च अहोरा-
त्राः । ॥ “अहः सर्वैकदेशः” इति समासान्तः अच् प्रत्ययः ॥ ते
च पर्यन्तः पर्यावर्तमानाः यं ब्रह्मात्मकम् ओदनं [नापुः] न प्रापुः । तेनौ-
दनेन इत्योदनस्य माससंवत्सराहोरात्रातिवर्तिवेन स्तुतिः ॥

पञ्चमी ॥

यः प्राणदः प्राणदवान् वभूव यस्यै लोका घृतवन्तः क्षरन्ति ।

ज्योतिष्मतीः प्रदिशो यस्य सर्वास्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥ ५ ॥

यः । प्राणदः । प्राणदऽवान् । वभूव । यस्यै । लोकाः । घृतवन्तः । क्षरन्ति ।

ज्योतिष्मतीः । प्रदिशः । यस्यै । सर्वाः । तेन । ओदनेन । अति । तरा-

णि । मृत्युम् ॥ ५ ॥

यः ओदनः प्राणदवान् प्राणैर्जिगमिषुभिर्दूयन्ते परिताप्यन्ते इति प्राण-
दः सुमूर्ध्वः । तेषां प्राणदः प्राणमदो वभूव भवति । ॥ प्राणदवान्
इति । दूङ् परितापे । अस्मात् प्राणशब्दोपपदात् किप् । अकारोपजन-
शब्दान्दसः ॥ यस्यै ब्रह्मात्मकाय ओदनाय सर्वे लोकाः घृतवन्तः घृ-
तधारायुक्ताः क्षरन्ति स्रवन्ति । यस्य ओदनस्य तेजसा सर्वाः प्रदिशः प्र-
कृष्टाः प्राच्याद्या ज्योतिष्मतीः प्रशस्ततेजस्का भवन्ति ॥ तेनौदनेनेत्यादि
गतम् ॥

षष्ठी ॥

यस्मात् पकादुमृतं संवभूव यो गायत्र्या अधिपतिर्वभूव ।

यस्मिन् वेदा निर्हिता विश्वरूपास्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥ ६ ॥

यस्मात् । पकात् । उमृतम् । सम्वभूव । यः । गायत्र्याः । अधिपतिः । वभूव ।

यस्मिन् । वेदाः । निर्हिताः । विश्वरूपाः । तेन । ओदनेन । अति । त-

राणि । मृत्युम् ॥ ६ ॥

१ K^० दवां वभूव with Sāyana. We read प्राणदवान् यु^० with ABB^० B^० D^० K^० R^० P^० P^०
JVCs. २ So P^० P^० JKC^०.

1 So S' Kd. पर्यतः. Sāyana's text also reads: पर्यतः.

यः शत्रुः अदिप्सतः दम्भितुं हिंसितुम् अनिच्छतः नः अस्मान् दिप्सांत
 हिंसितुम् इच्छेत । ॥ पूर्ववद् दम्भेः सन्नतात् लेटि आडागमः ॥ त-
 था दिप्सतः हिंसितुम् इच्छतः अस्मान् यः शत्रुः दिप्सति दम्भितुम्
 इच्छति । जिहिंसिषतीत्यर्थः । वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्य अग्नेः दंष्ट्रयोः
 स्वादनसाधनयोर्दन्तविशेषयोः आस्यमध्यस्थयोः तम् उभयविधं शत्रुम् अ-
 पि दधामि प्रक्षिपामि । ताभ्यां पीडितो विनश्यतु इत्यर्थः ॥

पुरोडाशम् अष्टाकपालम् अमावास्यायां निशाया निर्वपेत्” इति । तान् सर्वान् पिशाचादीन् सहसा बलेन मन्त्रप्रभावजनितेन सहे अभिभवामि ॥

चतुर्थी ॥

सहे पिशाचान्तर्हसैषां द्रविणं ददे ।

सर्वान् दुरस्यतो हन्मि सं मे आकूतिर्ऋध्यताम् ॥ ४ ॥

सहे । पिशाचान् । सहसा । एषाम् । द्रविणम् । ददे ।

सर्वान् । दुरस्यतः । हन्मि । सं । मे । आकूतिः । ऋध्यताम् ॥ ४ ॥

सहसा बलेन पिशाचान् पिशिताशिनो राक्षसान् सहे अभिभवामि । एषाम् राक्षसां द्रविणम् बलम् औ ददे स्वीकरोमि । नष्टवीर्यान् करोमीत्यर्थः । दुरस्यतः अस्मद्विषयं दुष्टत्वम् इच्छतः सर्वान् शत्रून् हन्मि हिनसि नाशयामि । नैः अस्माकम् आकूतिः इष्टफलविषयः संकल्पः शैम् सुखं यथा भवति तथा [ऋध्यताम्] समृध्यताम् । समृद्धफला भवतु इत्यर्थः । ॥ ऋधु वृद्धौ ॥

पञ्चमी ॥

ये देवास्तेन हासन्ते सूर्येण मिमते ज्वम् ।

नदीषु पर्वतेषु ये सं तैः पशुभिर्विदे ॥ ५ ॥

ये । देवाः । तेन । हासन्ते । सूर्येण । मिमते । ज्वम् ।

नदीषु । पर्वतेषु । ये । सं । तैः । पशुभिः । विदे ॥ ५ ॥

देवाः दीव्यन्तो ये पिशाचाद्याः तेन प्रसिद्धेन विकारेण हासन्ते आविष्टं पुरुषं हासयन्ति । ॥ हसे हसने । अस्माद् ण्यन्तात् लटि “णिचञ्च” इति आत्मनेपदम् । “छन्दस्युभयया” इति शप आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तथा सूर्येण समानं ज्वम् वेगं मिमते कुर्वन्ति । सूर्यप्रभावात् शीघ्रं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा नदीषु पर्वतेषु च विजयस्थाने ये संचरन्ति तैः सर्वैर्वियुक्तोऽहं तत्कृतप्रति-

यः शत्रुः अदिप्सतः दम्भितुं हिंसितुम् अनिच्छतः नः अस्मान् दिप्सात्^{*}
 हिंसितुम् इच्छेत् । ॐ पूर्ववद् दम्भेः सन्नन्तात् लेटि आडागमः ॥ त-
 था दिप्सतः हिंसितुम् इच्छतः अस्मान् यः शत्रुः दिप्सति दम्भितुम्
 इच्छति । जिहिंसिषतीत्यर्थः । वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्य अग्नेः दंष्ट्रयोः
 स्वादनसाधनयोर्दन्तविशेषयोः आस्यमध्यस्योः तम् उभयविधं शत्रुम् अ-
 पि दधामि प्रक्षिपामि । ताभ्यां पीडितो विनश्यतु इत्यर्थः ॥

न वेनगुभिः । वनगुणशब्दश्चोरनाम् । वनगू वनगामिनौ इति
 यास्कः [नि० ३. १४] ॥ वनगामिभिश्चोरैरपि न संशक्तोऽस्मि ।
 तथा पिशाचा राक्षसाः तस्माद् ग्रामान्निर्गत्य नश्यन्तु नष्टा भवन्तु ।
 यं ग्रामम् अहम् आविशे अनुविश्य वसामि । तस्माद् मदधिष्ठिताद्
 देशात् पलायन्ताम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

यं ग्राममाविशते इदमुग्रं सहो मम ।

पिशाचास्तस्मान्नश्यन्ति न पापमुप जानते ॥ ८ ॥

यम् । ग्रामम् । आऽविशते । इदम् । उग्रम् । सहः । मम ।

पिशाचाः । तस्मात् । नश्यन्ति । न । पापम् । उप । जानते ॥ ८ ॥

मम मदीयम् इदम् उग्रम् तीक्ष्णं मन्त्रप्रभावजनितं सहः बलं यं
 ग्रामम् आविशते अनुप्रविश्य वर्तते तस्माद् ग्रामात् पिशाचा नश्यन्ति
 तत्र न प्रविशन्ति । यदि प्रविशन्ति नश्यन्त्येवेत्यर्थः । अतो न तद्वि-
 षयं पापम् हिंसारूपम् उप जानते तत्रत्या जनाः । रक्षःपिशाचादिकृ-
 तम् उपद्रवं नावबुध्यन्त इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

ये मां क्रोधयन्ति लंपिता हस्तिनं मशका इव ।

तानहं मन्ये दुर्हितान् जने अल्पशयूनिव ॥ ९ ॥

ये । मा । क्रोधयन्ति । लंपिताः । हस्तिनम् । मशकाःऽइव ।

तान् । अहम् । मन्ये । दुःहितान् । जने । अल्पशयून्ऽइव ॥ ९ ॥

ये पिशाचाद्या लंपिताः उपदिग्धाः संक्रान्ताः मा मां क्रोधयन्ति ।
 मशकाः दंशकाः क्षुद्रजन्तवो हस्तिशरीरम् आश्रिता हस्तिनम् गजमिव ।
 तान् सर्वान् दुर्हितान् दुष्टहृत्तान् विषयीकृतान् अहं मन्ये जानामि । तत्र

१ KV लिपिता with Sāyana We with ABB^e BDKRS^e PP^e JVCs C^e २ AD
 KRCS दुर्हिता जने BSV दुर्हितान् जने ३ PP^e J C^e लिपिता, without the visarga
 We with Sāyana ४ K दुःहितान् We with PP^e J C^e

निदर्शनम् आह जन इति । जने जनसंघे^१ तत्संचारस्थले अवस्थितान् अ-
त्यशयून् परिमाणतः अल्पकायाः शयनस्वभावाः संचाराक्षमाः कीटा अ-
त्यशयवः । ते यथा प्राणिसंचारेण हन्यन्ते तद्वद् अहम् अनायासेन अ-
पुनरुद्भवं हन्मीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अभि तं निर्ऋतिर्धत्तामश्वमिवाश्वमिधान्या ।

मत्वो यो मह्यं कुर्ध्यति स उ पाशात् मुच्यते ॥ १० ॥

अभि । तम् । निःऽर्ऋतिः । धत्ताम् । अश्वम्ऽइव । अश्वऽअभिधान्या ।

मत्वः । यः । मह्यम् । कुर्ध्यति । सः । ऊं इति । पाशात् । न । मुच्यते ॥ १० ॥

तं शत्रुं निर्ऋतिः पापदेवता अभि धत्ताम् स्वकीयैः पाशैर्बभानु ।
तत्र दृष्टान्तः अश्वमिवेति । अश्वम् अभिर्दधाति वध्नात्यनया इति अश्व-
मिधानी रज्जुः । ॥ करणे ल्युट् । टिच्चाद् डीप् ॥ । तथा यथा
दुष्टम् अश्वं वधन्ति तद्वद् इत्यर्थः । तथा यो मत्वः शत्रुः मह्यं कुर्ध्यति
मद्विषयं कोपं करोति । ॥ “कुपद्रुहेर्ष्यास्यार्थानाम्” इति मह्यम्
इति चतुर्थी ॥ । स उ स एव शत्रुः पाशात् निर्ऋतिसंबन्धिनः न
मुच्यते मुक्तो न भवतु । वद्ध एव वर्तताम् इत्यर्थः ॥

[इति] अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“तया पूर्वम्” इति सूक्तस्य गणप्रयुक्तो विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥
तथा सर्वभूतग्रहभैषज्यार्थं शमीपर्णचूर्णं शमीफलमध्ये कृत्वा अनेन सू-
क्तेन अभिमन्त्र्य आविष्टग्रहं पुरुषं भोजयेत् । अलंकारेण सह धारयेत् ॥
तथा व्याधितगृहं परिकिरेत् ॥

सूत्रितं हि । “तया पूर्वम् इति कोशेन शमीचूर्णानि भक्तेलंकारे
शालां परितनोति” इति [को० ४.४] ॥

१ K मुच्यसे with Siyana We with ABB² BDRSP³ JVCs Cr. २ K मुच्यसे.

1 S'Kd जनेजनसंघे. 2 S'Kd अभयवत्. 3 S'Kd अभिघाति. 4 S'Kd शमीपर्णा-
निभक्ता for शमीचूर्णानि भक्ते which we with Kaushika.

“गान्धर्वीम् अश्वक्षये” इति [न० क० १७] विहितायां गान्धर्व्याख्याया
महाशान्तौ गणप्रयुक्तेनानेन सूक्तेन गुल्गुल्वादिद्रव्यहोमोभिहितः । यथा ।

शिर्युं हुत्वा जलं चैव गल्गुलुं विषमेव च ।

पिप्पलीं कृष्णलीं चैव जुहुयाच्चातनेन तु ॥

ओषधीं सहमानां तु पृश्निपर्णीं तथापराम् ।

अजशृङ्गीं समस्यैताम् अमन्त्रं जुहुयात् सकृत् ॥

इति [न० क० २१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वया पूर्वमर्थर्वाणो जम्भू रक्षांसोपधे ।

त्वया जघान कश्यपस्त्वया कण्वो अगस्त्यः ॥ १ ॥

त्वया । पूर्वम् । अर्थर्वाणः । जम्भुः । रक्षांसि । ओषधे ।

त्वया । जघान् । कश्यपः । त्वया । कण्वः । अगस्त्यः ॥ १ ॥

अत्र सहमानादीनां विनियोगोक्तानाम् अन्यतमा संवोध्यते । हे ओष-
धे त्वया साधनेन पूर्वम् पुरा अर्थर्वाणः महर्षयः रक्षांसि जम्भुः हतव-
न्ताः । ॥ हन्तोर्लिटि उत्ति “गमहन” इति उपधालोपः । तस्य स्वा-
निवस्वाद् द्विवचनम् ॥ । तथा कश्यपः महर्षिः त्वयैव साधनेन
तदनन्तरं रक्षांसि जघान कण्वो अगस्त्यश्च । अतः अहमपि त्वद्धारण-
होमादिना रक्षांसि हन्मीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

त्वया वयमप्सरसो गन्धर्वाश्चातयामहे ।

अजशृङ्गचञ् रक्षुः सर्वान् गन्धेर्न नाशय ॥ २ ॥

त्वया । वयम् । अप्सरसः । गन्धर्वान् । चातयामहे ।

अजशृङ्गि । अजं । रक्षुः । सर्वान् । गन्धेर्न । नाशय ॥ २ ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात् इत्यभिधानकोशप्रसिद्धा अजशृङ्गी । सात्र
संयोज्या । अजशृङ्गाकृतिफलयुक्तत्वाद् अजशृङ्गीत्युच्यते । हे तादृशि ओषधे

त्वया साधनेन वयम् अप्सरसो गन्धर्वाश्च अस्मदुपद्रवकारिणः चातयामहे
 नाशयामः । ॥ चातयतिर्नाशने इति यास्कः [नि० ६, ३०] ॥ हे
 अजशृङ्गि त्वं रक्षः राक्षसजातिम् अज अस्मात् स्थानात् क्षिप प्रच्याव-
 य । ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ किं बहुना । सर्वान् रक्षःपि-
 शाचादीन् त्वदीयेन उग्रेण गन्धेन नाशय अदर्शनं प्रापय ॥

नदीं यन्त्वप्सरसोपां तारमवञ्चसम् ।

गुल्गुलूः पीला नलद्यौक्षगन्धिः प्रमन्दनी ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ३ ॥

नदीम् । यन्तु । अप्सरसः । अपाम् । तारम् । अवञ्चसम् ।

गुल्गुलूः । पीला । नलदी । औक्षगन्धिः । प्रमन्दनी ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ३ ॥

यत्राश्चत्था न्यग्रोधा महावृक्षाः शिखण्डिनः ।

तेत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र । अश्चत्थाः । न्यग्रोधाः । महावृक्षाः । शिखण्डिनः ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र वः प्रेङ्क्षा हरिता अर्जुना उत यत्राघाटाः 'कर्कर्यः' संवदन्ति ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

यत्र । वः । प्रेङ्क्षाः । हरिताः । अर्जुनाः । उत । यत्र । आघाटाः ।

'कर्कर्यः' । समवदन्ति ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

१ B B नदी. २ So all our MSS. and Vaidikas. ३ A J K गुल्गुलूः. We with B B B D K R S P P V C Cr. ४ B C प्रमोदनी. We with A B B D K R S P P J V. ५ K वद्धा with Sāyana. We with all the rest of our authorities. ६ So we with P P J K Cr. ७ P अप्सरसः. We with P J K Cr. ८ K वद्धा. ९ We repeat this line with A B B D K R S P P J V. १० B B B D R P J कर्कर्यः. We with K K A S P V. ११ J P कर्कर्यः. We with P K Cr. १२ P P अप्सरसः. We with J K Cr. १३ K वद्धा.

तृतीया ॥ अप्सरसः गन्धर्वाणां स्त्रियः अस्मदीयात् स्थानात् प्रच्यावि-
ताः नदीम् नद्युपलक्षितं स्वावासस्थानं यन्तु गच्छन्तु । तत्र [दृष्टान्तः] ।
नादेयीनाम् अपां तारम् तारयितारं स्वंसम् [इवं] सुष्ठु नौमेरेणकुशलं
यथा तितीर्षवो जना उपगच्छन्ति । एतत् केन साधनेन इति चेत् त-
त्राह गुल्गुलूरिति । गुल्गुल्वादीनि पञ्च होमद्रव्याणि विनियोगशास्त्रम-
सिद्धानि । तेषां हवनेन भीता भवन्त्य इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥ हे अप्सरसः तत् प्रसिद्धं स्वावासस्थानं परेत परागच्छत
पराङ्मुख्यः अस्मान् अनवेक्षमाणाः प्राप्नुत । गत्वा च तत्रैव प्रतिबद्धाः
निरुद्धगतयः अभूतन भवत । ॥ छान्दसो भवतेर्लुङ् । “तप्तनप्तन-
चनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ । स्थानं विशेष्यते । यत्र यस्मिन्
स्थाने अश्वत्था न्यग्रोधा अन्ये च मृक्षादयो महावृक्षाः शिखण्डिनः म-
यूराश्च सन्ति । शिखण्डिसङ्गावेन विजनत्वं सूचितम् । तत् स्थानं ग-
च्छतेति संबन्धः । अश्वत्थादीनां तदावासस्थानता तैत्तिरीये समान्नाता ।
“नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः साक्ष इतीधो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सर-
सां गृहाः” इति [तै० सं० ३. ४. ८. ४] । ॥ महावृक्षा इति । म-
हान्तश्च ते वृक्षा महावृक्षाः । “आन्महतः” इति आत्मन् ॥

पञ्चमी ॥ हे अप्सरसः वः युष्माकं क्रीडनाय मेङ्गा दोला यत्र य-
स्मिन् स्थाने निवद्धा वर्तन्ते । हरिताः हरिद्वर्णा अर्जुनाः धवलाश्चेति मे-
ङ्गानां विशेषणम् । यत्र हरिद्वर्णाः श्यामला वृक्षाः अर्जुनाख्याश्च य-
स्मिन् देशे सन्ति । तथा यत्र यस्मिन् देशे आघाटाः । ॥ आङ्पूर्-
वात् हन्तेः कर्मणि यञ् । छान्दसं टत्वम् ॥ । आह्वयमाना वाद्य-
मानाः कर्कर्यः वाद्यविशेषाः संवदन्ति युष्मद्वृत्तानुगुण्येन समानं ध्वनन्ति
तत् स्थानं परेतेत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

षष्ठीः ॥

एयमंगुन्नोपंधीनां वीरुधां वीर्यावती ।

अजशृङ्गचरितकी तीक्ष्णशृङ्गी व्युपनु ॥ ६ ॥

त्वया साधनेन वयम् अप्सरसो गन्धर्वाश्च अस्मदुपद्रवकारिणः चातयामहे
 नाशयामः । ॥ चातयतिर्नाशने इति यास्कः [नि० ६, ३०] ॥ हे
 अजशृङ्गि त्वं रक्षः राक्षसजातिम् अज अस्मात् स्थानात् क्षिप प्रच्याव-
 य । ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ किं बहुना । सर्वान् रक्षःपि-
 शाचादीन् तदीयेन उद्येण गन्धेन नाशय अदर्शनं प्रापय ॥

नदीं यन्त्वप्सरसोपां तारमंश्वत्सम् ।

गुल्गुलूः पीला नलद्यौःक्षगन्धिः प्रमन्दनी ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ३ ॥

नदीम् । यन्तु । अप्सरसः । अपाम् । तारम् । अंश्वत्सम् ।

गुल्गुलूः । पीला । नलदी । औक्षगन्धिः । प्रमन्दनी ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ३ ॥

यत्रांश्वत्था न्यग्रोधा महावृक्षाः शिखण्डिनः ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र । अश्वत्थाः । न्यग्रोधाः । महावृक्षाः । शिखण्डिनः ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र वः प्रेङ्क्षा हरिता अर्जुना उत यत्राघाटाः 'कर्कर्यः' संवदन्ति ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

यत्र । वः । प्रेङ्क्षाः । हरिताः । अर्जुनाः । उत । यत्र । आघाटाः ।

'कर्कर्यः' । सम्वदन्ति ।

तत् । परा । इत् । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

१ B³ नदी. २ So all our MSS. and Vaidikas ३ A J K गुग्गुलू. We with B B² B D K R S P P V C. ४ B C² प्रमोदनी. We with A B B² D K R S P P J V. ५ K² वृक्षा with Sayana. We with all the rest of our authorities. ६ So we with P P J K Cr. ७ P अप्सरसः. We with P J K Cr. ८ K² वृक्षा. ९ We repeat this line with A B B² B D K R S P P J V. १० B B² B D R P J कर्कर्यः. We with K K² A S P V. ११ J P कर्कर्यः. We with P J K Cr. १२ P P² अप्सरसः. We with J K Cr. १३ K² वृक्षा.

अष्टमी ॥

भीमा इन्द्रस्य हेतयः शतमृष्टीरयस्सयीः ।

ताभिर्हविरदान् गन्धर्वानवकादान् व्युषितु ॥ ८ ॥

भीमाः । इन्द्रस्य । हेतयः । शतम् । ऋष्टीः । अयस्सयीः ।

ताभिः । हविः । अदान् । गन्धर्वान् । अवका । अदान् । वि । व्युषितु ॥ ८ ॥

भीमाः विभ्यत्येभ्य इति भीमाः । ॥ भियः घुक्वा [उ० १, १४५]

इति औणादिको मक्रमत्ययः “भीमादयोपादाने” इति अपादानेयं भवति ॥ शतमृष्टीः शतस्पर्शनाः शतधाराः अयस्सयीः अयस्सय्यः अयो-
विकारा एवंभूताः इन्द्रस्य या हेतयः हननसाधनानि आयुधानि सन्ति
ताभिर्हेतिभिः [अभिर्]हदान् अभिगताह्लादान् प्राप्तजलाशयान् वा अव-
कादान् । अवका जलोपरिस्थाः शैवालविशेषाः तान् अदन्ति भक्षयन्तीति
अवकादाः । तान् गन्धर्वान् व्युषितु इन्द्रो हिनस्तु ॥

नवमी ॥

भीमा इन्द्रस्य हेतयः शतमृष्टीहिरण्ययीः ।

ताभिर्हविरदान् गन्धर्वानवकादान् व्युषितु ॥ ९ ॥

भीमाः । इन्द्रस्य । हेतयः । शतम् । ऋष्टीः । हिरण्ययीः ।

ताभिः । हविः । अदान् । गन्धर्वान् । अवका । अदान् । वि । व्युषितु ॥ ९ ॥

हिरण्ययीः हिरण्ययः हिरण्यस्य विकाराः स्वर्णनिर्मिताः । इत्येतावा-
नेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

अवकादानभिश्चोचान्पु ज्योतिष माम्कान् ।

पिशाचान् सर्वानोपधे प्र मृणीहि सहस्र च ॥ १० ॥

१ K शतमृष्टी° with Śāyana. We with ABB^r B^r D^r K^r R^r S^r P^r J^r V^r C^r. २ BB^r B^r DK^r V^r C^r °तत्. We with AR^r S^r ३ So we with P^r J^r K^r C^r. ४ So we with P^r J^r K^r. J corrects its °तु to °त. Cp °त. ५ K चोतय with Śāyana. We with AB^r B^r B^r D^r K^r R^r S^r P^r J^r V^r C^rs.

आ । इ॒यम् । अ॒ग॒न् । ओष॑धीनाम् । वी॒रु॒धाम् । वी॒र्य॑ऽवती ।
अ॒ज॒ऽशृङ्गी । अ॒रा॒ट॒की । ती॒क्ष्ण॑ऽशृङ्गी । वि । ऋ॒ष॒तु ॥ ६ ॥

ओषधीनाम् । ओषः पाकः आसु धीयत इति ओषधयः । तासाम्
ओषधीनां वीरुधाम् विरोहणस्वभावानाम् अन्यासां च लतानां मध्ये
वीर्यावती अतिशयितसामर्थ्ययुक्ता इयम् अजशृङ्गी ओषधिः आगन् आ-
गमत् । अस्मदुपद्रवं नाशयितुम् आगता । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे य-
स” इति ह्येर्लुक् । “हल्ङ्या” इत्यादिलोपे “मो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ सा च अजशृङ्गी अराटकी । अरा अदातारो हिंसकाः
तान् अस्मात् स्थानात् आटयति उच्चाटयतीति अराटकी । तीक्ष्णशृङ्गी
तीक्ष्णे उग्रगन्धे शृङ्गाकृती फले यस्याः एवंगुणविशिष्टा सा रक्षःपिशाचा-
दीन् व्यषतु हिनस्तु ॥

सप्तमी ॥

आ॒नृत्य॑तः शि॒ख॒ण्डिनो॑ गन्ध॒र्वस्या॑प्स॒राप॑तेः ।

भि॒न॒क्षि॑ मु॒ष्काव॑पि॒ यामि॑ शे॒षः ॥ ७ ॥

आ॒ऽनृत्य॑तः । शि॒ख॒ण्डिनः॑ । गन्ध॒र्वस्य॑ । अ॒प्स॒रा॒ऽप॑तेः ।

भि॒न॒क्षि॑ । मु॒ष्कौ । अपि॑ । यामि॑ । शे॒षः ॥ ७ ॥

आनृत्यतः समन्ताद् नर्तनं कुर्वतः शिखण्डिनः शिखण्डाश्चूडाः तद्वतः ।
यद्वा शिखण्डी मयूरः । लुप्तोपमम् एतत् । तद्वद् आनृत्यतः । गन्ध-
र्वस्य । गीतिरूपा वाचो गाः धारयतीति गन्धर्वः । ॥ “गवि गन्
धृजो वः” इति धृजो वप्रत्ययो गोशब्दस्य गन्भावश्च ॥ ईदृश-
स्य अप्सरापतेः । अप्सरसुशब्द आकारान्तो वेदे प्रसिद्धः । अप्सरसाम्
अधिपतेः अस्मान् जिघांसतो गन्धर्वराजस्य मुष्कौ आण्डौ भिनक्षि वि-
दारयामि संचूर्णयामि । तन्मध्यवर्ति शेपः पुंस्प्रजननं च अपि यामि
अपिगतं निरुद्धं करोमि । रिरंसवो हि गन्धर्वाः । तत्साधनत्रिकभेदनेन
भीता अस्मात् स्थानात् पलायन्ताम् इत्यर्थः ॥

१ So we read with all our authorities, none of which give the घामि of Rv.

1 S'Kd अराटकी. 2 S'Kd कुर्वतः. 3 S'Kd अकारा°. 4 S'Kd अस्मान्.

अर्प धावतामर्त्या मर्त्यान् मा सचध्वम् ॥ १२ ॥

जायाः । इत् । वः । अप्सरसः । गन्धर्वाः । पतयः । यूयम् ।

अर्प । धावत् । अमर्त्याः । मर्त्यान् । मा । सचध्वम् ॥ १२ ॥

हे गन्धर्वाः वः युष्माकम् अप्सरसः जाया इत् जाया एव उपभोग्याः स्त्रिय एव खलु । यूयं च तासां पतयः भर्तारः । अतः संपीभूय [अप धावत्] । अमर्त्याः अमरणधर्माणः देवजातीया यूयं मर्त्यान् मरणधर्मणो मनुष्यान् भिन्नजातीयान् मा सचध्वम् समवेत । संगता मा भूत ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उद्भिन्दतीं संजयन्तीम्” इति सूक्तेन द्यूतजयकर्मणि अक्षान् अभिमन्य देवान् कुर्यात् । सूत्रितं हि । “पूर्वास्वपाढासु गतीं खनति” इति प्रक्रम्य “उद्भिन्दतीं संजयन्तीम्” [४, ३८] यथा वृक्षम् अशनिः [७, ५२] इदम् उग्राय [७, ११४] इति वासितान् अक्षान् निवपति” इति [कौ० ५, ५] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इत्यादिभिः “कर्कीन् वत्सान् इह रश् वाजिन्” इत्येवमन्ताभिसिद्धिभिर्ऋग्भिर्गोपुष्टिकर्मणि द्वादशदार्ढ्या रज्जुं संपाताज्येन संस्कुर्वात् । “अयं घासः” इति पादेन गोभ्यो घासं प्रयच्छेत् । “इह वत्सान्” इति पादेन तस्यां द्वादशदार्ढ्या रज्ज्वां वत्सान् वध्नीयात् । सूत्रितं हि । “कर्कीप्रवादानां द्वादशदार्ढ्या संपातवत्याम् अयं घास इह वत्साम् इति मन्त्रोक्तम्” इति [कौ० ३, ४] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इति तिसृभिः कर्कींसं दद्यात् । सूत्रितं हि । “सूर्यस्य रश्मीन् इति कर्कीं सानूवन्ध्यां ददाति” इति [कौ० ८, ७] ॥

१ P P J K Cr. मृग्योः, omitting the मृ.

1 S' Kd inserts मनुष्यान् after this as before it. 2 S' Kd कर्कीन्वत्सं रश्. 3 S' Kd तस्या for तस्यां. 4 S' Kd कर्कीप्रवादानां for कर्कीप्रवादानां. We with Kausika. 5 S' Kd वत्सानिति. We with Kausika. 6 S' Kd कर्किस्य. 7 S' Kd कर्क. We with Kausika.

अवकाऽअदान् । अभिऽशोचान् । अप्ऽसु । ज्योतय । मामकान् ।
पिशाचान् । सर्वान् । ओपधे । प्र । मृणीहि । सहस्र । च ॥ १० ॥

अवकादान् अवकाभक्षकान् अभिशोचान् अभितः शोचमानान् दीप्य-
मानान् शोकस्य प्रापकान् वा मामकान् मत्संवन्धिनो गन्धर्वान् अप्सु
उदकेषु द्योतय प्रकाशय । हे ओपधे अजशृङ्गि उपद्रवकारिणः पिशा-
चान् सर्वान् प्र मृणीहि मजहि सहस्र अभिभव च ॥

एकादशी ॥

श्वैकैः कपिरिवैकैः कुमारः सर्वकेशकः ।

म्रियो हृश इव भूत्वा गन्धर्वैः सचते स्त्रियस्-

तमितो नाशयामसि ब्रह्मणा वीर्याविता ॥ ११ ॥

श्वाऽइव । एकैः । कपिऽइव । एकैः । कुमारः । सर्वऽकेशकः ।

म्रियः । हृशेऽइव । भूत्वा । गन्धर्वैः । सचते । स्त्रियः ।

तम् । इतः । नाशयामसि । ब्रह्मणा । वीर्यविता ॥ ११ ॥

एकः गन्धर्वैः मायावितया श्वेव श्वाकृतिरिव भवति । एकः अपरो
गन्धर्वैः कपिरिव मर्कटाकृतिर्भवति । अन्यस्तु गन्धर्वैः सर्वकेशकः सर्वतः
उत्पन्नाः केशा यस्य तादृशः सन् [कुमारः] कुमारावस्य इव भवति ।
एवं मायावशात् विचित्राकृतिः सन् हृशे द्रष्टुम् दर्शनाय वा म्रिय इव
भूत्वा [गन्धर्वैः] गन्धर्वरूपो ग्रहः स्त्रियः सचते सम्भवति । तं गन्धर्वम्
इतः अस्मात् स्त्रीसकाशात् नाशयामसि नाशयामः । ॥ “इदन्तो
मसिः” ॥ । केन साधनेन इति चेत् उच्यते । वीर्याविता अतिश-
यितवीर्ययुक्तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण ॥

द्वादशी ॥

आया इद् वो अप्सरसो गन्धर्वाः पतयो यूयम् ।

१ K योतय. २ So all our authorities. The Panchapaṭalikā, the Sarvānukrama-
gītā, the Vaidikas and Śāyana all regard the stanza as द्ययसाना.

1 S' Kd अयकम्.

अपं धावतामर्त्या मर्त्यान् मा सचध्वम् ॥ १२ ॥

जायाः । इत् । वः । अप्सरसः । गन्धर्वाः । पतयः । यूयम् ।

अपं । धावत । अमर्त्याः । मर्त्यान् । मा । सचध्वम् ॥ १२ ॥

हे गन्धर्वाः वः युष्माकम् अप्सरसः जाया इत् जाया एव उपभोग्याः स्त्रिय एव खलु । यूयं च तासां पतयः भर्तारः । अतः संपीभूय [अप धावत] । अमर्त्याः अमरणधर्माणः देवजातीया यूयं मर्त्यान् मरणधर्मणो मनुष्यान् भिन्नजातीयान् मा सचध्वम् समवेत । संगता मा भूत ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उद्भिन्दतीं संजयन्तीम्” इति सूक्तेन द्यूतजयकर्मणि अक्षान् अभिमन्य देवनं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “पूर्वास्वपाढासु गतं खनति” इति प्रकृत्य “उद्भिन्दतीं संजयन्तीम् [४. ३८] यथा वृक्षम् अशनिः [७. ५२] इदम् उग्राय [७. ११४] इति वासितान् अक्षान् निवपति” इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इत्यादिभिः “कर्कीन् वत्सान् इह रक्ष वाजिन” इत्येवमन्ताभिस्तिसृभिर्वाग्भिर्गोपुष्टिकर्मणि द्वादशदान्तीं रज्जुं संपाताज्येन संस्कुर्वात् । “अयं घासः” इति पादेन गोभ्यो घासं प्रयच्छेत् । “इह वत्सान्” इति पादेन तस्यां द्वादशदान्त्यां रज्ज्वां वत्सान् बध्नीयात् । सूत्रितं हि । “कर्कीमवादानां द्वादशदान्त्यां संपातवत्याम् अयं घास इह वत्साम् इति मन्वोक्तम्” इति [कौ० ३. ४] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इति तिसृभिः कर्कीसंघं दद्यात् । सूत्रितं हि । “सूर्यस्य रश्मीन् इति कर्कीं सानूचन्ध्यां ददाति” इति [कौ० ८. ७] ॥

१ P P J K O. सूर्याः, omitting the वः.

1 S'Kd inserts मनुष्यान् after this as before it. 2 S'Kd कर्कीन्वत्सां इह. 3 S'Kd तस्या for तस्यां. 4 S'Kd कर्कीमवादानां for कर्कीमवादानां. We with Kausika. 5 S'Kd घत्सानिति. We with Kausika. 6 S'Kd कर्किसय. 7 S'Kd कर्क. We with Kausika.

तत्र प्रथमा ॥

उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृष्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥ १ ॥

उत्ऽभिन्दतीम् । समऽजयन्तीम् । अप्सराम् । साधुऽदेविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । कृष्णानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ॥ १ ॥

उद्भिन्दतीम् पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वतीं संजयन्तीम् सम्यक् जयं प्राप्नुवतीं साधुदेविनीम् जयोपायपरिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीम् एवंगुणविशिष्टाम् अप्सराम् द्यूतक्रियाधिदेवताम् अप्सरोजातीयाम् । अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे । गृह्यते पणवन्धेन कल्प्यत इति द्यूतक्रियाजयोऽर्थो ग्लहः । ॥ “ग्रहवृहनिश्चिगमश्च” इति कर्मणि अप् । “अक्षेषु ग्लहः” इति अक्षविषये निपातनात् लत्वम् ॥ तस्मिन् ग्लहे निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्दवाच्यानि अयसंज्ञकानि कृष्णानाम् कुर्वाणाम् । कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः । तद् उक्तं द्यूतक्रियाम् अधिकृत्य आपस्तम्बेन । “कृतं यजमानो विजिनाति” इति [आप० ५. २०. १] । एवंभूतां ताम् अप्सराम् इह अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य सा मम जयं करोतु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥ २ ॥

विऽचिन्वतीम् । अऽकिरन्तीम् । अप्सराम् । साधुऽदेविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । गृह्णानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ॥ २ ॥

विचिन्वतीम् एका निर्वोधे कौष्ठे त्रिचतुरान् अक्षान् विशेषेण समु-

१ P °द्विन्तीम्, J °वेदीनाम् We with P K Cr २ So all our authorities

1 S Kd °निराजया° २ S Kd °चिन्वतीम् ३ S Kd काष्ठे

चिन्वतीं संघीकुर्वतीम् । पुनस्तानेव जयार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीम्
समन्ताद् विक्षिपन्तीम् । ॥ कृ विक्षेपे । तुदादित्वाद् शः । “वृत्त
इद्धातोः” इति इत्थम् ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

यायैः परि॒नृत्य॑त्याद॒दा॒ना कृतं ग्ल॒होत् ।

सा नः कृतानि सी॒षेती॑ प्र॒हामो॑मोतु मा॒यया॑ ।

सा नः पर्य॑स्वत्येतु मा नो जै॒षुरि॑दं ध॒नम् ॥ ३ ॥

या । अयैः । परि॒ऽनृत्येति॑ । आ॒ऽददा॑ना । कृतम् । ग्ल॒होत् ।

सा । नः । कृतानि । सी॒षेती॑ । प्र॒ऽहाम् । आ॒मोतु॑ । मा॒यया॑ ।

सा । नः । पर्य॑स्वती । आ । एतु । मा । नः । जै॒षुः । इ॒दम् । ध॒नम् ॥ ३ ॥

या अ॒क्षेपु॑ प्र॒मोदे॑न्ते शुचं क्रोधं च वि॒भ्रती॑ ।

आ॒नन्दि॑नीं प्र॒मोदि॑नींम॒प्सरां॑ तामि॒ह हुवे॑ ॥ ४ ॥

योः । अ॒क्षेपु॑ । प्र॒ऽमोदे॑न्ते । शुचं । क्रोधं । च । वि॒भ्रती॑ ।

आ॒ऽनन्दि॑नीं । प्र॒ऽमोदि॑नीं । अ॒प्सरा॑म् । ताम् । इ॒ह । हुवे॑ ॥ ४ ॥

सूर्य॑स्य र॒श्मीन॑नु याः संच॑रन्ति म॒रीची॑र्वा या अ॒नुसंच॑रन्ति ।

यासा॑मृष॒भो दूर॑तो वा॒जिनी॑वान्स॒द्यः सर्वा॑न् लो॒कान् प॑र्य॑ति रक्ष॑न् ।

स न॒ ऐतु॑ होम॒मिमं जु॑षा॒णोऽन्तरि॑क्षेण स॒ह वा॒जिनी॑वान् ॥ ५ ॥

सूर्य॑स्य । र॒श्मीन् । अ॒नु । याः । स॒मऽच॑रन्ति । म॒रीचीः । वा । याः । अ॒नु॒ऽसंच॑रन्ति ।

१ K °दधाना with Sityana We with ABB^r BDKR^s P^s P^s J V २ K रोपन्ती
with Sityana We with ABB^r BDKR^s P^s P^s J V C^s C^r ३ K प्रहाना° with Sa-
yana We with the rest of our authorities ४ K °दधाना. ५ K रोपन्ती. ६ K °हान्.
७ A प्रमोदेते. ८ So all our MSS and Yudikas except K who follows Sityana
९ So we with P P^s J C^r. K या. १० K °मोदेते. ११ So all our authorities
except K which has सर्वा लो° १२ So A BDKR^s E^s V C^s, P P^s C^r परि॒ऽप्यति॑, J
परि॒ऽप्यति॑ changed into परि॒ऽप्यति॑

1 S' Kd ससुचिन्वती 2 S' Kd °कुर्वतीम्.

तत्र प्रथमा ॥

उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृष्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥ १ ॥

उत्तऽभिन्दतीम् । समऽजयन्तीम् । अप्सराम् । साधुऽदेविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । कृष्णानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ॥ १ ॥

उद्भिन्दतीम् पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वतीं संजयन्तीम् सम्यक् जयं प्राप्नुवतीं साधुदेविनीम् जयोपायपरिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीम् एवंगुणविशिष्टाम् अप्सराम् द्यूतक्रियाधिदेवताम् अप्सरोजातीयाम् । अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे । गृह्यते पणवन्धेन कल्प्यत इति द्यूतक्रियानेयोऽर्थो ग्लहः । ॥ “ग्रहवृहनिश्चिगमश्च” इति कर्मणि अप् । “अक्षेषु ग्लहः” इति अक्षविषये निपातनात् लत्वम् ॥ । तस्मिन् ग्लहे निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्दवाच्यानि अयसंज्ञकानि कृष्णानाम् कुर्वाणाम् । कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः । तद् उक्तं द्यूतक्रियाम् अधिकृत्य आपस्तम्बेन । “कृतं यजमानो विजिनाति” इति [आप० ५. २०. १] । एवंभूतां ताम् अप्सराम् इह अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य सा मम जयं करोतु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥ २ ॥

विऽचिन्वतीम् । अऽकिरन्तीम् । अप्सराम् । साधुऽदेविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । गृह्णानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ॥ २ ॥

विचिन्वतीम् एकत्र निर्वाधे कोष्ठे त्रिचतुरान् अक्षान् विशेषेण समु-

१ P 'देयनाम्', J 'देवीनाम्' We with P K Gr २ So all our authorities

1 S Kd 'निर्याजया' २ S Kd 'चिन्वताम्' 3 S Kd काष्ठे

पया क्रोधम् कोपं च विभ्रती धारयन्ती । ॥ दुभृज् धारणपोषण-
योः । लटः शत्रादेशः । शपः शौ “भृजाम् इत्” इति, अभ्यासस्य
इत्त्वम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति उदात्तत्वम् ॥

पञ्चमी ॥ आनन्दिनीम् द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीम् द्यूतासक्तान्
अन्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीम् सुखवतीं प्रमोदिनीम् प्रह-
र्षवतीम् ईदृशीं ताम् प्रागुक्ताम् अप्सराम् इह द्यूतकर्मणि जयार्थम् अहं
हुवे आह्वयामि । या अप्सरसः सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् अनु । ॥ ल-
क्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ रश्मयो यत्र निर्गच्छन्ति तस्मिन्
प्रदेशे संचरन्ति वर्तन्ते । मरीचीर्वा मरीचिशब्देन प्रभा विवक्षिता । सू-
र्यकिरणसंबन्धिनीः मरीचीः प्रभा अनुलक्ष्य या अप्सरसः संचरन्ति ।
यासाम् ऋषभ इत्युत्तरमन्त्रेण संबन्धः । “तस्य मरीचयोऽप्सरसः” [तै०
सं० ३, ४, ७, १] इत्यादि तैत्तिरीयकम् अनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥ यासाम् अप्सरसाम् ऋषभः वृषभः सेचनसमर्थः पतिः दूरतः
दूरे विप्रकृष्टे अन्तरिक्षदेशे संचरन् वाजिनीवान् वाजः अन्नम् अस्याम्
अस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिनी उपाः । ॥ ततो नित्ययोगे मनुष्यः । स-
र्वदा उपसा संबद्ध इत्यर्थः । स च सद्यः शीघ्रं सर्वान् लोकान् रक्षन्
पालयन् । ॥ हेतौ शत्रुमलयः ॥ पालनाद्धेतोः पर्येति प्रतिदि-
वसं पर्यावर्तते स वाजिनीवान् सूर्यः अन्तरिक्षेण । उपलक्षणम् एतत् ।
अन्तरिक्षगताभिस्ताभिरप्सरोभिः सह इमन् असदीप्यं होमम् द्वयमानं ह-
विः जुषाणः सेवमानः नः अस्मान् एतु आगच्छतु ॥

सप्तमी ॥

अन्तरिक्षेण सह वाजिनीवन् कर्की वत्तामिह रक्ष वाजिन् । ...

इमे ते स्तोका वहुला एह्यर्वाङ्मिं ते कर्कीह ते मनोस्तु ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षेण । सह । वाजिनीऽवन् । कर्कीम् । वत्ताम् । इह । रक्ष । वाजिन् ।

१ Br वहुः. २ K K V कर्की इह. We with ABB BDB C. ३ K कर्कीन्. We
with P P J Cr. ४ P वाजिन्.

1 S' Kd द्यूतजनितहर्षः. 2 S' Kd प्रमोदनीम्.

यासांम् । ऋषभः । दूरतः । वाजिनींऽवान् । सद्यः । सर्वान् । लोकान् ।

परिऽएति । रक्षन् ।

सः । नः । आ । एतु । होमम् । इमम् । जुषाणः । अन्तरिक्षेण । सह ।

वाजिनींऽवान् ॥ ५ ॥

तृतीया ॥ या गन्धर्वस्त्री अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादिशब्दवाच्यैः परिनृत्यति अभिमतजयमाप्त्वा परिनुष्टा नर्तनं करोति । कीदृशी । ग्ल-
हात् गृह्यमाणात् पणवन्धात् कृतम् एतत्संज्ञम् अयम् आदर्धान्नः आद-
धाना कुर्वाणा । कृतग्लहत्वं तस्या असाधारणो गुणः । सा तादृशी नः
अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतुःसंख्यायुक्तान् अयान् शेषंन्ती अ-
वशेषयन्ती ग्रहान् ग्रहन्तव्यान् अक्षान् मायया व्यामोहकशक्त्या आमोतु
अधितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविशेषा अंयाः । तत्र चतुर्णां
कृतम् इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ये वै चत्वारः स्तोमाः
कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः” इति [तै० ब्रा० १. ५. ११. १] ।
तस्य च कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव दाशतय्यां लब्ध-
कृतायात् कितवाद् भीतिरान्नाता । “चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद्
आ निधातोः” इति [च० १. ४१. ९] । तत्र च निरुक्तम् । चतु-
रोक्षान् धारयत इति तद् यथा कितवाद् विभीयात् इति [नि० ३.
१६] ॥

चतुर्थी ॥ सा द्यूताधिदेवता प्रयस्वती द्यूतजितेन प्रयउपलक्षितेन गवा-
दिधनेन तद्वती नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु । नः अस्माकम् इदम् प-
णितव्यत्वेन कल्पितं धनम् अन्ये कितवा मा जैषुः मापहार्युः । ॥ ज-
यतेर्माङि लुङि “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इति वृद्धिः ॥ या गन्ध-
र्वस्त्री द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेषु द्यूतसाधनेषु प्रमोदंते प्रहृष्यति । ॥ सु-
द हर्षे ॥ किं कुर्वती । शुचम् इष्टजयवियोगात् शोकं पुनर्जिगी-

१ See foot-note १२ on the previous page .

1 So S'Kd Sayana's text too has 'दधान कृत'. 2 S'Kd कृतानि. 3 So S'Kd
1 S'Kd प्रया 5 S'Kd इत्यस्य च 6 S' तत्र for तत्र च. Kd वृच for तत्र च. 7 S'Kd
द्यूतयजितेन. The emendation is conjectural

पया क्रोधम् कोपं च विभ्रती धारयन्ती । ॥ दुभृज् धारणपोषण-
योः । लटः शत्रादेशः । शपः श्यौ “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य
इत्त्वम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति उदात्तत्वम् ॥

पञ्चमी ॥ आनन्दिनीम् द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीम् द्यूतासक्तान्
अन्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीम् सुखयतीं प्रमोदिनीम् प्रह-
र्षयतीम् ईदृशीं ताम् प्रागुक्ताम् अप्सराम् इह द्यूतकर्मणि जयार्थम् अहं
हुवे आह्वयामि । या अप्सरसः सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् अनु । ॥ ल-
क्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ रश्मयो यत्र निर्गच्छन्ति तस्मिन्
प्रदेशे संचरन्ति वर्तन्ते । मरीचीर्वा मरीचिशब्देन प्रभा विवक्षिता । सूर्य-
किरणसंबन्धिनीः मरीचीः प्रभा अनुलक्ष्य या अप्सरसः संचरन्ति ।
यासाम् ऋषभ इत्युत्तरमन्त्रेण संबन्धः । “तस्य मरीचयोऽप्सरसः” [तै०
सं० ३. ४. ७, १] इत्यादि तैत्तिरीयकम् अनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥ यासाम् अप्सरसाम् ऋषभः वृषभः सेचनसमर्थः पतिः दूरतः
दूरे विप्रकृष्टे अन्तरिक्षदेशे संचरन् वाजिनीवान् वाजः अन्नम् अस्याम्
अस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिनी उपाः । ॥ ततो नित्ययोगे मनुष्यः । स-
र्वदा उपसा संबद्ध इत्यर्थः । स च सद्यः शीघ्रं सर्वान् लोकान् रक्षन्
पालयन् । ॥ हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ पालनाद्धेतोः पर्येति प्रतिदि-
वसं पर्यावर्तते स वाजिनीवान् सूर्यः अन्तरिक्षेण । उपलक्षणम् एतत् ।
अन्तरिक्षगताभिस्ताभिरप्सरोभिः सह इमम् अस्मदीयं होमम् हूयमानं ह-
विः जुषाणः सेवमानः नः अस्मान् एतु आगच्छतु ॥

सप्तमी ॥

अन्तरिक्षेण सह वाजिनीवान् कर्की वृत्तामिह रक्ष वाजिन् ।

इमे ते स्तोका बह्वला एहर्वाह्नियं ते कर्कीहे ते मनोस्तु ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षेण । सह । वाजिनीऽवन् । कर्कीम् । वृत्ताम् । इह । रक्ष । वाजिन् ।

१ Bc पृथुः. २ Kd V कर्की इह. We with ABBrBDESSCs. ३ K कर्कीन्. We
with PPJCr. ४ P वाजिन्.

१ S' Kd द्यूतजनितहर्षः. २ S' Kd प्रमोदनीम्.

इ॒मे । ते॒ । स्तो॒काः । व॒हुलाः । आ । इ॒हि । अ॒र्वाङ् । इ॒यम् । ते॒ । क॒र्की ।
इ॒ह । ते॒ । म॒नः । अ॒स्तु ॥ ६ ॥

हे वाजिन् । वाजः अन्नं वलं वा । तद्वन् अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षदे-
शोपलक्षिताप्सरोगणेन सह वाजिनीवान् [उपसा तद्वान्] । हविर्लक्षणं
वा अन्नं वा[जिनी तद्वान्] । इह अस्मिन् स्थाने कर्कीन् कर्कवर्णान्
शुभ्रान् वत्सान् रक्ष पालय समृद्धान् कुरु ॥ ते त्वदीया इमे स्तोकाः
क्षीराज्यादिविन्दवो धाराः बहुलाः समृद्धा अस्माकं भवन्तु । त्वं च अ-
र्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । कर्की कर्कवर्णा शुभ्रा इयं
गौः ते तव स्वभूता इह अस्मिन् गोष्ठे वर्तते । ते तुभ्यं नमः । अ-
स्माभिः कृतो नमस्कारः अस्तु भवतु ॥

अष्टमी ॥

अ॒न्तरि॒क्षेण॑ स॒ह वा॒जिनी॑वन् क॒र्की व॒त्तामि॑ह र॒क्ष वाजि॑न् ।

अ॒यं घा॒सो अ॒यं व्रज॑ इ॒ह व॒त्तां नि॑ व॒धीमः॑ ।

य॒था॒नाम॑ व ई॒शम॑हे स्वाहा ॥ ७ ॥

अ॒न्तरि॒क्षेण॑ । स॒ह । वा॒जिनी॑वन् । क॒र्कीम् । व॒त्ताम् । इ॒ह । र॒क्ष । वा-
जि॑न् ।

अ॒यम् । घा॒सः । अ॒यम् । व्रजः॑ । इ॒ह । व॒त्ताम् । नि॑ । व॒धीमः॑ ।

य॒था॒नाम॑ । वः । ई॒शम॑हे । स्वाहा ॥ ७ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः पूर्ववद् योज्यः । अयं प्रदीयमानो घासः अदनीयस्तृणसं-
घातः पुष्टिकरो भवतु । ॥ अदेः कर्मणि घञ् । “घञपोश्च” इति
घस्तु आदेशः ॥ अयम् अस्मदीयो व्रजः गोष्ठः गोपुष्टिकरो भवतु ॥
इह अस्मिन् व्रजे द्वादशदान्या तन्या वत्सान् नि वधीमः नितरां व-

१ P P J nm.: We with Cr २ K वत्सानिह with Sāyana. We with all the rest of
our authorities ३ K वत्सान् निव with Sāyana. We with A B B^e B D K R S P P^e
J V C Cr. ४ So we divide with A B B^e B D K R S P P^e J V C, the *Sarvānu-*
lrama and the *Panchapatahā*. ५ K वत्सान्. We with P P J Cr.

द्वान् कुर्मः । [वं युष्माकं] यथानाम येन प्रकारेण खलु ईशमहे स्वा-
मिनो भवामः तथा नि बभूमः । ४ ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वात् श-
पो लुक् ४ । स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“पृथिव्याम् अग्नये” इति सूक्तेन सर्वसंपत्कामः मान्तवर्णिकीः पृथि-
व्याद्या देवता यजत उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि । काम्यकर्माणि प्रक्रम्य
“समास्ताग्ने[२. ६] अभ्यर्चत[७. ८७] इत्यग्निं संपत्कामः । पृथिव्याम्
इति[४. ३९] मन्त्रोक्तम्” इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा पाकयज्ञतन्त्रेषु “पृथिव्याम् अग्नये” इत्यष्टाभिः प्रधानहोमोत्तर-
कालं संनतिहोमान् जुहुयात् । सूत्रितं हि । “पृथिव्याम् अग्नये सम-
नमन्निति संनतिभिश्च” इति [कौ० १. ५] ॥

तत्रैव कर्मणि “अग्नावग्निः” इति द्वाभ्यां पुरस्ताद्धोमौ कुर्यात् । सूत्रितं
हि । “अग्नावग्निः[९] हृदा पूतम्[१०] पुरस्ताद् युक्तः[५. २९. १]
“यज्ञस्य चक्षुः[२. ३५. ५] इति जुहोति पश्चाद् अग्नेर्मध्यदेशे समान
“अत्र पुरस्ताद्धोमान्” इति [कौ० १. ३] ॥

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि “अग्नावग्निः” इति मन्थ्याभिहोमम् अनु-
मन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । “वैश्वदेवे निर्मथ्यं प्रहृतं भवतं नः समनसौ [वा०
सं० ५. ३] इत्यनुमन्त्रयते । अग्नावग्निः[९] इति होमम्” इति [वै० २. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पृथिव्याम॒ग्नये॒ सम॑न॒मन्त॑ आ॒भो॑त ।

यथा॑ पृथिव्याम॒ग्नये॒ सम॑न॒मन्ते॒वा म॒ह्यं सु॑न॒मः सं न॑मन्तु ॥ १ ॥

पृथिव्याम् । अ॒ग्नये॑ । सम॑ । अ॒न॒मन् । सः । आ॒भो॑त ।

यथा॑ । पृथिव्याम् । अ॒ग्नये॑ । सम॑ऽअ॒न॒मन् । ए॒व । म॒ह्यम् । सम॑ऽन॒मः ।

सम् । न॒मन्तु ॥ १ ॥

1 S' is torn off here, and some six or seven letters are illegible. In Kd a space is left for as many letters. 2 S' Kd उपतिष्ठे for उपतिष्ठते. 3 S' Kd यथा. 4 S' Kd अग्नये for संनतिभिश्च. 5 S' Kd वैश्वदेवनिर्मथ्य for वैश्वदेवे निर्मथ्यं.

प्रथनात् पृथिवी भूमिः । तस्याम् अधिदेवतात्वेन अवस्थिताय अग्नये समनमन् सर्वाणि भूतानि संनतानि उपसन्नानि भवन्ति । स च अग्निः आभौत संनतैर्भूतजातैः समृद्धो भवति । यथा खलु पृथिव्याम् अग्नये भूतानि समनमन् एव एवं संनमः । ॥ संपूर्वान्नमेर्भावे किप् ॥ अभिलपितफलस्य संनतयः संप्राप्तयः मह्यं सं नमन्तु संप्राप्नुवन्तु ॥

द्वितीया ॥

पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः ।

सा मेग्निना वत्सेनेपमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी । धेनुः । तस्याः । अग्निः । वत्सः ।

सा । मे । अग्निना । वत्सेनं । इषम । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्या धेन्वा अग्निर्वत्सः पयसः प्रदापयिता । सा पृथिवी अग्निना वत्सेन वत्सस्थानीयेन अग्निना इषम् अन्नम् ऊर्जम् चलकरम् अन्नरसं कामम् काम्यमानम् अन्यत् सर्वं फलं मे मह्यं दुहाम् दुग्धाम् । प्रयच्छतु इत्यर्थः । कामशब्देन सामान्योक्तं फलं विशिनष्टि । प्रथमम् पुत्रपश्वादीनां फलानाम् आदिमं प्रथितं विस्तीर्णं वा शतसंवत्सरम् अपरिमितम् आयुः जीवनं दुग्धाम् । प्रजाम् प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा पुत्रादिरूपा । ॥ “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति उपसर्गः ॥ [ताम्] पोषम् पुष्टिम् अविशेषात् सर्वस्य फलस्य अभिवृद्धिं रयिम् गवादिलक्षणं धनं च प्रयच्छतु । स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

तृतीया ॥

अन्तरिक्षे वायवे समनमन्त आभौत ।

यथान्तरिक्षे वायवे समनमन्नेवा सा

१ A आयुष्यम्. We with BBb BD KR I

1 S Kd काम्य.

अन्तरिक्षे । वायवे । सम । अ॒न॒म॒न् । सः । आ॒भो॑त् ।

यथा । अन्तरिक्षे । वायवे । स॒मऽअ॒न॒म॒न् । ए॒व । म॒ह्य॑म् । स॒मऽअ॒न॒मः ।

सम । न॒म॒न्तु ॥ ३ ॥

[अन्तरिक्षे] अन्तरिक्षलोके तदधिपत्वेन अवस्थिताय वायवे तत्रत्यानि भूतजातानि यक्षगन्धर्वादीनि समनमन् सम्यक् प्रह्वीभवन्ति । स आभोत् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

अन्तरिक्षं धे॒नुस्त॑स्या वा॒युर्व॑त्तः ।

सा मे॒ वा॒युना॑ व॒त्तेने॑ष॒मूर्जं॑ का॒र्म दु॒हाम् ।

आयुः प्रथ॒मं प्र॒जां पोष॑ र॒यिं स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् । धे॒नुः । तस्याः । वा॒युः । व॒त्तः ।

सा । मे॒ । वा॒युना॑ । व॒त्तेन॑ । इष॑म् । ऊ॒र्जम् । का॒र्मम् । दु॒हाम् ।

आयुः । प्र॒थ॒मम् । प्र॒जाम् । पोष॑म् । र॒यिम् । स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षलोक एव इष्टफलप्रदत्वाद् धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्य धेनुत्वेन रूपितस्य अन्तरिक्षस्य तदविनाभूतस्तत्र संचरन् वायुर्वत्तः । सा अन्तरिक्षरूपा धेनुः [वायुना] वाय्वात्मना स्वकीयेन वत्तेन इषम् ऊर्जम् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

पञ्चमी ॥

दिव्या॑दित्याय॒ सम॑न॒म॒न्त आ॒भो॑त् ।

यथा॑ दि॒व्या॑दि॒त्याय॑ स॒म॒न॒म॒न्ने॒वा म॒ह्यं स॒न॒मः स॒ं न॑म॒न्तु ॥ ५ ॥

दिवि । आ॒दि॒त्याय॑ । सम॑ । अ॒न॒म॒न् । सः । आ॒भो॑त् ।

यथा॑ दि॒वि । आ॒दि॒त्याय॑ । स॒मऽअ॒न॒म॒न् । ए॒व । म॒ह्य॑म् । स॒मऽअ॒न॒मः ।

सम । न॒म॒न्तु ॥ ५ ॥

दिवि द्युलोके अवस्थिताय तदधिपतये आदित्याय अदितेः पुत्राय सः

प्रथनात् पृथिवी भूमिः । तस्याम् अधिदेवतात्वेन अवस्थिताय अग्नये समनमन् सर्वाणि भूतानि संनतानि उपसन्नानि भवन्ति । स च अग्निः आभोत संनतैर्भूतजातैः समृद्धो भवति । यथा खलु पृथिव्याम् अग्नये भूतानि समनमन् एव एवं संनमः । ॥ संपूर्वान्नमेर्भावे किप् ॥ । अभिलषितफलस्य संनतयः संप्राप्तयः मह्यं सं नमन्तु संप्राप्नुवन्तु ॥

द्वितीया ॥

पृथिवी धेनुस्तस्यां अग्निर्वत्सः ।

सा मेग्निना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी । धेनुः । तस्याः । अग्निः । वत्सः ।

सा । मे । अग्निना । वत्सेन । इषम् । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्या धेन्वा अग्निर्वत्सः पयसः प्रदापयिता । सा पृथिवी अग्निना वत्सेन वत्सस्थानीयेन अग्निना इषम् अन्नम् ऊर्जम् वलकरम् अन्नरसं कामम् काम्यमानम् अन्यत् सर्वं फलं मे मह्यं दुहाम् दुग्धाम् । प्रयच्छतु इत्यर्थः । कामशब्देन सामान्योक्तं फलं विशिनष्टि । प्रथमम् पुत्रपश्वादीनां फलानाम् आदिमं प्रथितं विस्तीर्णं वा शतसंवात्सरम् अपरिमितम् आयुः जीवनं दुग्धाम् । प्रजाम् प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा पुत्रादिरूपा । ॥ “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति उपसर्गः ॥ । [ताम्] पोषम् पुष्टिम् अविशेषात् सर्वस्य फलस्य अभिवृद्धिं रयिम् गवादिलक्षणं धनं च प्रयच्छतु । स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

तृतीया ॥

अन्तारिक्षे वायवे समनमन्तस्त आभोत ।

यथान्तारिक्षे वायवे समनमन्नेवा मह्यं संनमः सं नमन्तु ॥ ३ ॥

१ A नायुष्यधु° We with B Bp B D K K̄ E S V

1 S Kd काम्य.

अन्तरिक्षे । वायवे । सम् । अनमन् । सः । आर्धोत् ।

यथा । अन्तरिक्षे । वायवे । सम्ऽअनमन् । एव । मह्यम् । सम्ऽनमः ।

सम् । नमन्तु ॥ ३ ॥

[अन्तरिक्षे] अन्तरिक्षलोके तदधिपत्वेन अवस्थिताय वायवे तत्रत्यानि भूतजातानि यद्गन्धर्वादीनि समनमन् सम्यक् प्रह्वीभवन्ति । स आर्धोत् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

अन्तरिक्षं धेनुस्तस्या वायुर्वत्तः ।

सा मे वायुना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् । धेनुः । तस्याः । वायुः । वत्तः ।

सा । मे । वायुना । वत्सेनं । इषम् । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षलोक एव इष्टफलप्रदत्वाद् धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्य धेनुत्वेन रूपितस्य अन्तरिक्षस्य तदविनाभूतस्तत्र संचरन् वायुर्वत्तः । सा अन्तरिक्षरूपा धेनुः [वायुना] वाय्वात्मना स्वकीयेन वत्सेन इषम् ऊर्जम् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

पञ्चमी ॥

दिव्यादित्याय समनमन्त आर्धोत् ।

यथा दिव्यादित्याय समनमन्नेवा मह्यं संनमः सं नमन्तु ॥ ५ ॥

दिवि । आदित्याय । सम् । अनमन् । सः । आर्धोत् ।

यथा । दिवि । आदित्याय । सम्ऽअनमन् । एव । मह्यम् । सम्ऽनमः ।

सम् । नमन्तु ॥ ५ ॥

दिवि द्युलोके अवस्थिताय तदधिपतये आदित्याय अदितेः पुत्राय सू-

याय द्युलोकवासिनो जनाः समनमन् सम्यक् प्रह्वीभवन्ति । तं सेवन्त
इत्यर्थः । स च द्युलोकस्य आदित्यः आभोत इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

षष्ठी ॥

द्यौर्धेनुस्तस्या आदित्यो वत्सः ।

सा मे आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ ६ ॥

द्यौः । धेनुः । तस्याः । आदित्यः । वत्सः ।

सा । मे । आदित्येन । वत्सेन । इषम् । अर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ ६ ॥

द्युलोक एव अभिमतफलप्रदानेन दोग्ध्री धेनुः । तत्र संचरन्नादित्य
एव तस्मा वत्सः । सा मे इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥

दिक्षु चन्द्राय समनमुन्त आभोत ।

यथा दिक्षु चन्द्राय समनमन्नेवा मर्त्यं संनमः सं नमन्तु ॥ ७ ॥

दिक्षु । चन्द्राय । सम । अनमन् । सः । आभोत ।

यथा । दिक्षु । चन्द्राय । समऽअनमन् । एव । मर्त्यम् । समऽनमः । सम ।

नमन्तुः ॥ ७ ॥

दिक्षु प्राच्यादिषु तदधिदेवतात्वेन अवस्थिताय चन्द्राय चन्द्रमसे तत्रत्याः
सर्वे जनाः समनमन् प्रह्वीभवन्ति । [स] आभोत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

दिशो धेनवस्तासौ चन्द्रो वत्सः ।

ता मे चन्द्रेण वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ ८ ॥

दिशः । धेनवः । तासाम् । चन्द्रः । वत्सः ।

ताः । मे । चन्द्रेण । वत्सेन । इषम । अर्जम । कामम । दुहाम ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ ८ ॥

दिशः प्राच्याद्या अभिमतफलप्रदानाद् धेनवः दोग्ध्यो गावः । ता-
साम् अधिपतित्वेन संनिहितः चन्द्र एव वत्सः । ता मे चन्द्रेण वत्से-
नेत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

नवमी ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपा उ ।

नमस्कारेण नमंसा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्म भागम् ॥ ९ ॥

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्टः । ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिशस्तिपाः ।

ऊं इति ।

नमःकारेण । नमंसा । ते । जुहोमि । मा । देवानाम् । मिथुया । कर्म ।

भागम् ॥ ९ ॥

अग्नौ लौकिके अङ्गारात्मके देवतारूपः अग्निः मन्त्रसामर्थ्येन प्रविष्टः
सन् चरति वर्तते । यद्वा मथितः अग्निः आहवनीये अग्नौ प्रविष्टश्चर-
ति । स विशेष्यते । ऋषीणाम् द्रष्टृणां चक्षुरादीनां पुत्रः । तद्व्यापारेण
मथनात्मना जातत्वात् । “प्राणा वा ऋषयः” [वृ० आ० २. २. ५] इति
वाजसनेयकम् । यद्वा ऋषीणाम् मन्त्राणाम् अग्निमन्त्रिणां पुत्रः । अ-
थवा अथर्वाङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषीणां पुत्रः । “ताम् अग्ने पुष्कराद्
अध्यधर्वा निरमन्थत” इति हि निगमः [ऋ० ६. १६. १३] । अभि-
शस्तिपाः अभिशस्तेः अभिशस्यमानाद् आरोपितात् पापात् पालयिता ।
उद्यब्दः पूरणः । ईदृशाय ते तुभ्यं नमस्कारेण त्रिविधा करणानां प्र-
तीकरणेन त्वद्विषयसमर्पणेन नमसा । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेन अन्ने-

१ डे मनंसा. We with ABBBDDKKRPPJVC. २ PP मनंसा. We with JCr.

1 S' Kd मथयन्तं. 2 So Kd distinctly. S' is much torn away in the place.

न जुहोमि । ॥ “तृतीया च होश्चन्द्रसि” इति कर्मणि तृती-
या ॥ नमस्कारसहितं हविर्जुहोमीत्यर्थः । तथा च देवानां भागम्
हविर्भागं मियुया मिथ्या मा कर्म मा कार्पम् । ॥ कृञो माङि लु-
ङि “मन्ते घस०” इति लेलुक् ॥

दशमी ॥

हृदा पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि स जुपस्व हव्यम् ॥ १० ॥

हृदा । पूतम् । मनसा । जातवेदः । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

सप्त । आस्यानि । तव । जातवेदः । तेभ्यः । जुहोमि । सः । जुपस्व ।

हव्यम् ॥ १० ॥

हृदा हृदयेन मनसा तदन्तर्वातिज्ञानकरणेन पूतम् शुद्धं हविस्तुभ्यं जुहो-
मि । हे जातवेदः जातानां वेदितः हे देव दानादिगुणयुक्त अग्ने वि-
श्वानि सर्वाणि वयुनानि । वयुनम् इति ज्ञाननाम । इह तु ज्ञातव्ये
वर्तते । ॥ वयुर्न वेतेः इति यास्कः [नि० ५. १४] ॥ सर्वाणि
ज्ञातव्यानि विद्वान् जानन् भवसि । हे जातवेदः तव सप्त आस्यानि स-
प्तसंख्याका जिह्वाः । ताश्च उत्तरत्र उपनिषदि आम्नायन्ते ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूचीति चैतां लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

इति [मु० १. २. ४] । तेभ्य आसेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ते-
षाम् उच्चाटनाय आज्यं जुहोमि । प्रक्षिपामीत्यर्थः । स त्वं हव्यम् होत-
व्यम् असदीयं हविः जुपस्व सेवस्व ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“ये पुरस्तात्” इति सूक्तस्य “दूष्या दूषिरसि [२. ११] ये पुरस्तात्
[४. ४०] ईशानां त्वा [४. १७]” इत्यादिकृत्याप्रतिहरणगणे [कौ० ५. ३]
पाठात् कृत्यानिर्हरणकर्मणि शान्त्युदकादौ विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये पुरस्ताज्जुहति जातवेदः प्राच्या दिशोऽभिदासन्त्यस्मान् ।

अग्निमृत्वा ते पराञ्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि ॥ १ ॥

ये । पुरस्तात् । जुहति । जातवेदः । प्राच्याः । दिशः । अभिऽदासन्ति ।
अस्मान् ।

अग्निम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिऽस-
रेण । हन्मि ॥ १ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां वेदितरमे ये शत्रवः पुरस्तात् पूर्व-
स्यां दिशि । यद्वा पूर्वस्या दिशः सकाशात् । ॥ “पूर्वाधरावराणा-
म्” इति अधिकृत्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे वा “अस्ताति च” इति अ-
स्तातिप्रत्ययः ॥ जुहति होमेन अस्मान् अभिचरन्ति तस्मात् हो-
मात् प्राच्या दिशः सकाशाद् अस्मान् अभिदासन्ति उपक्षपयन्ति हिंस-
न्ति । ॥ दसु उपक्षये । अस्मात् व्यन्तात् परस्य शपः “बृन्दस्युभ-
यथा” इति आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ ते श-
त्रवः तस्या दिशः अधिपतिम् अग्निम् ऋत्वा गत्वा अग्नौ निपतिताः
पराञ्चः पराङ्मुखाः अस्मदनभिमुखाः सन्तो व्यथन्ताम् व्यथिताः संतप्ताः
प्रदग्धा भवन्तु । ॥ व्यथ भयचलनयोः ॥ एनान् अभिचरित्वान्
शबून् प्रतिसरेण । प्रतिसरति प्रतिमुखं निवर्तते आभिचारिकं कर्म अने-
नेति प्रतिसरः । [प्रतिसर]शब्देन एतद् रक्षाकर्म विवक्षितम् । तेन प्रत्यक्
प्रतिमुखं निवृत्तेन तदीयेनैव अभिचारकर्मणा तान् हन्मि हिनसि । यद्वा
अभिचारकर्मणा उत्पादिताम् एनां कृत्याम् अनेन प्रतिसरेण रक्षाकरणेन
प्रतीचीनं निवर्त्य नाशयामीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ये दक्षिणतो जुहति जातवेदो दक्षिणाया दिशोऽभिदासन्त्यस्मान् ।

युममृत्वा ते पराञ्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि ॥ २ ॥

ये । दक्षिणतः । जुह्वति । जातवेदः । दक्षिणायाः । दिशः । अभिऽदासं-
न्ति । अस्मान् ।

यमम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्ययन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिऽसुरेण ।
हन्मि ॥ २ ॥

ये शत्रवो दक्षिणतः अस्मदावाप्तस्यानाद् दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या
दिशो वा, अवस्थिता जुह्वति होमेन अस्मान् अभिचरन्ति । ॥ “द-
क्षिणोत्तराभ्याम् अतसुच्” । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । जुह्वती-
ति । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः । यद्वत्तयोगाद् अनि-
यातः ॥ दक्षिणाया दिश इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । अग्निम् इ-
त्यस्य स्थाने दक्षिणदिशः अधिपतिं यमम् इत्येतावानेव विशेषः ॥

तृतीया ॥

ये पश्चाजुह्वति जातवेदः प्रतीच्यां दिशोऽभिदासं न्यस्मान् ।

वरुणमृत्वा ते पराञ्चो व्ययन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिऽसुरेण हन्मि ॥ ३ ॥

ये । पश्चात् । जुह्वति । जातवेदः । प्रतीच्याः । दिशः । अभिऽदासंन्ति ।
अस्मान् ।

वरुणम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्ययन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिऽसु-
रेण । हन्मि ॥ ३ ॥

पश्चात् प्रतीच्यां दिशि ये शत्रुजना अस्मदभिचारार्थं जुह्वति । ॥ “उ-
पर्युपरिष्ठात्” “पश्चात्” इति सप्तम्यर्थे निपात्यते ॥ अन्यत् पूर्व-
वद् योज्यम् । प्रत्यग्दिशोऽधिपतिं वरुणम् ऋत्वा इति तु विशेषः ॥

चतुर्थी ॥

य उत्तरतो जुह्वति जातवेदः उदीच्यां दिशोऽभिदासं न्यस्मान् ।

सोममृत्वा ते पराञ्चो व्ययन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिऽसुरेण हन्मि ॥ ४ ॥

ये । उत्तरतः । जुहति । जात॒ऽवेदः । उदी॒च्याः । दिशः । अ॒भि॒ऽदास॑न्ति ।
अ॒स्मान् ।

सोम॑म् । ऋ॒त्वा । ते । परा॑ञ्चः । व्य॒य॒न्ता॒म् । म॒त्यक् । ए॒नान् । म॒ति॒ऽस॒रे॒-
ण॑ । ह॒न्मि ॥ ४ ॥

ये शत्रवः उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि । ॥ पूर्ववद् अतसुच् ॥ । अ-
न्यद् व्याख्यातमायम् । सोमम् तद्दिशोधिपतिम् ऋत्वा इति अत्र विशेषः ॥
पञ्चमी ॥

ये॒ऽधस्ता॑ज्जुहति जातवेदो भु॒धायां॑ दि॒शो॒भि॒दास॑न्त्य॒स्मान् ।

भूमि॑मृ॒त्वा ते परा॑ञ्चो व्ययन्तां म॒त्यगे॑नान् म॒तिस॒रेण॑ ह॒न्मि ॥ ५ ॥

ये । अ॒धस्ता॑त् । जुह॑ति । जात॒ऽवेदः । भु॒धायां॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदास॑न्ति ।
अ॒स्मान् ।

भूमि॑म् । ऋ॒त्वा । ते । परा॑ञ्चः । व्य॒य॒न्ता॒म् । म॒त्यक् । ए॒नान् । म॒ति॒ऽस॒रेण॑ ।
ह॒न्मि ॥ ५ ॥

ये शत्रवः अधस्तात् अधरायां दिशि । ॥ पूर्ववद् अधरशब्दाद्
अस्तातिप्रत्ययः ॥ । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । सैव अधरा दिक् पृ-
थिव्यात्मना स्थिरत्वाद् भुवेत्युच्यते । अधराया दिश इत्यर्थः । तस्या दिशो
भूमिरेवाधिदेवतेति तां प्राप्य व्यथिता [भवन्निवत्यादि पूर्ववद् योज्यम्] ॥

षष्ठी ॥

ये॒ऽन्तरि॑क्षाज्जुहति जातवेदो व्य॒धायां॑ दि॒शो॒भि॒दास॑न्त्य॒स्मान् ।

वा॒युमृ॒त्वा ते परा॑ञ्चो व्ययन्तां म॒त्यगे॑नान् म॒तिस॒रेण॑ ह॒न्मि ॥ ६ ॥

ये । अ॒न्तरि॑क्षात् । जुह॑ति । जात॒ऽवेदः । वि॒ऽअ॒ध्वायां॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽ-
दास॑न्ति । अ॒स्मान् ।

१ See the foregoing note. २ A K R V १ for ३. We with D S R Cs. ३ A B D
B P P J Cs Cp भूमिमुत्वा. We with K R V. ४ A B B K R S V Cs १ for ३. ५ P
अध्वयाः. We with P J K Cp.

वायुम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्ययन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिऽसुरे-
ण । हन्मि ॥ ६ ॥

[अन्तरा द्यावापृथिव्यावीक्षितम् अन्तरा]क्षान्तं वा यक्षगन्धर्वादिगणसे-
वितम् अवकाशात्मकम् अन्तरिक्षम् । ॥ सप्तम्यर्थे पञ्चमी ॥ अ-
न्तरिक्षलोके ये शत्रवो जुह्वतीत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । ॥ व्यध्वाया
दिश इति । विगता अध्वानो यस्याम् इति व्यध्वा । “उपसर्गाद् अ-
ध्वनः” इति अच् समासान्तः ॥ तत्र संचरन् वायुस्तस्याधिदेवतेति
वायुम् ऋत्वा इत्युक्तम् ॥

सप्तमी ॥

य उपरिष्टाजुह्वति जातवेद ऊर्ध्वायां दिशोऽभिदासन्त्यस्मान् ।

सूर्यमृत्वा ते पराञ्चो व्ययन्तां प्रत्यगैनान् प्रतिसुरेण हन्मि ॥ ७ ॥

ये । उपरिष्टात् । जुह्वति । जातवेदः । ऊर्ध्वायां । दिशः । अभिऽदासं-
न्ति । अस्मान् ।

सूर्यम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्ययन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिऽसुरेण ।
हन्मि ॥ ७ ॥

ये शत्रवः उपरिष्टात् ऊर्ध्वायां दिशि द्युलोकवर्तिन्यां जुह्वति अस्मान्
अभिचरन्तीत्यादि पूर्ववत् । द्युलोकस्योर्ध्वदिग्गधिपतिं सूर्यम् ऋत्वा इत्येता-
वानेव विशेषः ॥

अष्टमी ॥

ये दिशामन्तर्देशेभ्यो जुह्वति जातवेदः सर्वोभ्यो दिग्भ्योऽभिदासन्त्यस्मान् ।
ब्रह्मर्त्वा ते पराञ्चो व्ययन्तां प्रत्यगैनान् प्रतिसुरेण हन्मि ॥ ८ ॥

ये । दिशाम् । अन्तःऽदेशेभ्यः । जुह्वति । जातवेदः । सर्वोभ्यः । दिक्ऽ-
भ्यः । अभिऽदासन्ति । अस्मान् ।

1 S' is altogether torn away in this part which is at the top of a leaf. Kd has a lacuna long enough to contain about twelve letters.

ब्रह्म । ऋता । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् । प्रतिसरेण ।

हन्ति ॥ ८ ॥

हे जातवेदः ये शत्रून् दिशाम् प्राच्यादीनाम् उक्तानाम् अन्तर्देशेभ्यः
अन्तरालदेशेभ्यः सकाशाद् अस्मदभिचारार्थं जुह्वति ये च ताभ्यः सर्वाभ्यो
दिग्भ्यः अस्मान् अभिदासन्ति उपक्षपयन्ति ते सर्वे पराञ्चः पराञ्जुलाः
कुण्ठितशक्तयः सन्तः ब्रह्म सर्वगतं भूतभौतिकप्रपञ्चकल्पनासदम् “महद्
भयं वज्रम् उद्यतम्” [कं० व० ६. २] “भीषास्माद् वातः पुवते” [तै०
आ० ८. ८. १] इत्यादिव्यन्तप्रसिद्धनियमनशक्तियुक्तं परं ब्रह्म ऋता प्राप्य
व्यथन्ताम् व्यथिताः संतप्ता भवन्तु । एनान् शत्रून् प्रतिसरेण अनेन रक्षा-
कर्मणा प्रत्यक् प्रतीचीनं हन्ति ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

अष्टमोनुवाकः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरं-

धरेण सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे अष्टमोनुवाकः ॥

समाप्तश्चतुर्थः काण्डः ॥

पश्चमे काण्डे षडनुवाकः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “ऋषभश्वः” “तदिदं अस” इति सूक्ताभ्यां हस्ति-
पृष्ठे पुनर्वसिरेति वा निदितायाम् आश्वत्या पात्र्या त्रिवृति गोमयपरिचये अग्निं प्रज्वाल्य आज्य जुहत् शत्रून् अभिमन्त्र्य
सप्रामजयसामः ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि वराहस्तातृत्तिनाम् आनीय राजानो वेदिं कुर्वन्ति । ततः पुरोधा आभ्यां सूक्ताभ्याम् आज्यं स-
त्तृध जुहुयात् । धनुरिधौ तन्ने धनुं समिधं शिष्यधौ तन्ने इषुसमिधम् आदधाति । अपि च धनुं सपातयद् विष्टुम्य अभि-
मन्द्य राक्षे प्रयच्छति ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि युद्धे एरुश्वेनेन मृतस्य पुरुषस्य इधम् उपसमाधाय उपरि चक्र धारयित्वा दीर्घदण्डेन सुगेण आभ्यां
चक्रच्छिद्रे अग्नीं आज्यं जुहोति । उत्तिष्ठ सनद्य प्रहरं गुण्यस्वेत्यादिकानां प्रोलाहनाच्च ध्रुत्वा युद्धे योजयेत् ॥

“यदि चितुं त्वा” [५. २. ४] इति ऋचं परस्मैकान् अनुज्यात् ॥

एतेषां कर्मणां विरुध्यः । कृतेरवश्यं जगो भवति ॥ राजा वैश्वेदे उक्तानि स्मार्तिं “यदि चितुं त्वा” [५. २. ४]
इति ऋचां कार्याणि । जयसामः सेनापतिवद् उक्तान्येव स्मार्तिं “त्वया वयम्” [५. २. ५] इत्येकया ऋचा स्मार्तिं । युद्धयो-
ग्यत्परिक्षणस्मार्तिं “नि तद् दधिपे” [५. २. ६] इति ऋचा उदयायम् अभिमन्त्र्य तस्मिन् द्वौ द्वौ योद्धारौ राजा अने-
स्येत् । तयोर्मध्ये य य न पश्येत् त त गुपि न योजयेत् ॥ “नि तद् दधिपे” इति ऋचा नवे रणे सप्तरात्रि राजानम् आश्ला-
पयति ॥

स्मृति हि । “ऋषभश्वस्तदिदं हस्तिनाश्वत्या पात्र्या त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुनर्वसिरेति वाग्निश्वान् जुहत् अभि-
“ऋम्य निवपति । वराहनिदिताद् राजानो वेदिं कुर्वन्ति । तस्यां प्रधानान्ताति । एतेषां हस्त्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन
“सुगेण श्वचक्रस्य खेन समया जुहोति । योजनीया ध्रुत्वा योजयेत् । यदि चितुं त्वा [५. २. ४] तनो देववधेभ्यः [६. १३]
“हृन्वाह” इत्यादि [को. २. ६] ॥

तथा पुष्टिकर्मसु आभ्यां सूक्ताभ्यां मिश्रधान्यं श्रयण्डं सक्तुम् अजालोदितमिधितं तस्मिन्निधितं च संप्रान् अभिमन्त्र्य
अभ्रीयात् ॥

तथा तेष्वेव कर्मसु आभ्यां सूक्ताभ्यां विषु उदुम्बरचमसेषु प्रश्नचमसेषु वा मिश्रधान्यं प्रक्षिप्य रक्षांश्च संप्रान् अभिमन्त्र्य
अभ्रीयात् । तत्र सूत्रोक्तमन्त्रैः पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्णकाले एकैकचममभक्षणम् ॥

तथा तत्रैव कर्मसु आभ्यां सूक्ताभ्याम् ऋतुमन्याः श्रिता लोहितं तस्मिन्निधितं कृत्वा संप्रान् अभिमन्त्र्य प्रादेशिनीमध्याह्ना-
लिन्यां प्राभ्रीयात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “ऋषभश्वस्तदिदं हस्तिनाश्वत्या पात्र्या त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुनर्वसिरेति वाग्निश्वान् जुहत् अभि-
“ऋम्य निवपति । वराहनिदिताद् राजानो वेदिं कुर्वन्ति । तस्यां प्रधानान्ताति । एतेषां हस्त्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन
“सुगेण श्वचक्रस्य खेन समया जुहोति । योजनीया ध्रुत्वा योजयेत् । यदि चितुं त्वा [५. २. ४] तनो देववधेभ्यः [६. १३]
“हृन्वाह” इत्यादि [को. २. ६] ॥

तथा क्षेत्रं कामयमानं राज्यमाने क्षेत्रे आभ्यां सूक्ताभ्यां भक्तं दधिमधुमिश्रं संप्रान् अभिमन्त्र्य अभ्रीयात् । तद् उक्तं
कौशिकेन । “यद् क्षेत्रं कामयेत तस्मिन् कौण्डालं दधिमधुमिश्रम्” [को. २. ५] इति ॥

तथा सप्रामजयसाममणि अस्य सूक्तस्य विनिरोगः । तद् उक्तं कौशिकेन । “सत्वरं श्रित्व अनुजेन शुचरां रेत आचार
तन्नुमिधन्” इति [को. २. ५] । सत्वरं ब्रह्मचरं कृत्वा तनो मधुनं कृत्वा रेतस्यशुद्धमिधं कृत्वा मायां अभिमन्त्र्य अ-
भ्रीयाति तस्याः ॥

तथा समुद्धिकर्मस्य विनिरुजते मलद्वयम् एतत् । निजान्त्रं भाद्रपदमाशुनात् उदुम्बरां मधुमिश्रान् निदधाति भा. २-

वाना पक्ते । एव यवान् उभयान् समोप्य । त्रिद्विती गोमयपरिचये श्वतम् अश्नाति” इति [को० ३. ५] । शरदि ब्रह्मिहो-
 लान् मधुमिश्रितार्धमाण्डे निधाय निखन्यात् आ यवपचनमासात् । तथैव यवपचनतो यवानपि तादृश एव भाण्डे ब्रह्मि-
 चनवात्सर्पयन्त निधाय निखन्यात् । अनन्तरम् उभयान् मिश्रकृत्य त्रिगुणिते गोमयपरिचये श्रययित्वा सपायामिमञ्च्य अश्ना-
 तीति तत्सर्वम् ॥

तथा गर्भदृष्टिर्मणि “ऋषेस्त्वन्न” इति सूक्तस्य प्रथमाया ऋचो विनियोगः । स च “यथयं पृथिवीं मही” [६ १७]
 इति सूक्तस्य प्रस्तावनायाम् अनुसंधय ॥

यत् । सम्यञ्चै । अमिऽयन्तौ । अमि । क्षाम् । अत्र । मही इति । रोधचक्रे इति रोधऽ-
चक्रे । ववृधेते इति ॥ ५ ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्सुस्तासामिदेकामभ्यङ्गिरो गात ।

आयोर्है स्कम्भ उपमस्य नीडे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्यौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततश्चुः । तासाम् । इत् । एकाम् । अमि । अङ्गुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्कम्भाः । उपमस्य । नीडे । पथाम् । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्यौ ॥ ६ ॥

उतामृतासुर्व्रतं एमि कृण्वन्नसुरात्मा तन्वपेस्तत् सुमङ्गुः ।

उत वा शक्तो रत्नं दधात्यूर्जया वा यत् सचते हविर्दाः ॥ ७ ॥

उत । अमृतऽअतुः । व्रतः । एमि । कृण्वन् । असुः । आत्मा । तन्वः । तत् । सुमत्तऽशुः ।

उत । वा । शक्तः । रत्नम् । दधाति । ऊर्जया । वा । यत् । सचते । हविऽऽदाः ॥ ७ ॥

उत पुत्रः पितरं क्षत्रमीडे ज्येष्ठं मर्यादमह्वयन्स्वस्तये ।

दर्शनं नु ता वरुण यास्ते विष्टा आवर्त्तततः कृण्वो वपूषि ॥ ८ ॥

उत । पुत्रः । पितरम् । क्षत्रम् । ईडे । ज्येष्ठम् । मर्यादम् । अह्वयन् । स्वस्तये ।

दर्शनं । नु । ताः । वरुण । याः । ते । विऽस्थाः । आवर्त्तततः । कृण्वः । वपूषि ॥ ८ ॥

अर्धमर्धेन पर्यस्ता पृणक्ष्यर्धेन शुष्म वर्धसे अमुरं ।

अविं वृधाम शग्मियं सखायं वरुणं पुत्रमदित्या इपिरम् ।

कविशस्तान्यस्मै वपूष्यवोचाम् रोदसी सत्यवाचा ॥ ९ ॥

अर्धम् । अर्धेन । पर्यस्ता । पूर्णक्षि । अर्धेन । शुष्म । वर्धसे । अमुर ।

अविम् । वृधाम् । शग्मियम् । सखायम् । वरुणम् । पुत्रम् । अदित्याः । इपिरम् ।

१ So A B B D K K R S V D c Cs P P J C P उपमस्य । २ A B B B P D K K R S V D c Cs नीडे । K V P J C P नीडे । We with P. ३ D Cs तन्वपेस्तत् । B B P R S तन्वा-
स्तत् । A B तन्वपेस्तत् । We with K K. ४ So all our authorities. R w आवर्त्तततः.
५ P कृण्वः । ६ B B K K V D c Cs C P पुत्रं । We with A D R S. P J पूर्णक्षि changed
from पूर्णक्षि । P V पूर्णक्षि । ७ S Cs अमुरं । We with A B D K K R D c P P J C P
८ So A B B D K K R S V D c Cs J. P अविंवृधाम् । P अविंवृधाम् । J अविम् । वृधाम् ।
changed to अविंवृधाम् । K C P अविंवृधाम् । V अविम् । वृधाम् ।

क॒विऽश॒स्तानि॑ । अ॒स्त्रे । व॒पू॒षि । अ॒यो॒चाम् । रोद॑सी इति । स॒त्यऽवा॒चा ॥ ९ ॥

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“तदिद् आस” इति सूक्तस्य विनियोगः पूर्वसूत्रेन सह उक्तः ॥

तथा सर्वफलनाभोऽनेन सूक्तेन इन्द्राग्नी यजते उपतिष्ठते वा । तद् उक्तं वीक्षितेन । “तदिद् आस [५. २] भीती वा [७. १] इतीन्द्राग्नी” इति [को० ७. १०] ॥

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वेष॑नृ॒म्णः ।

स॒द्यो ज॑ज्ञानो नि रि॒णाति॑ श॒न्नून॑नु यदे॒नं म॑दन्ति॒ विश्व॑ ऊ॒र्माः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आ॒स । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यतः । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वेष॑ऽनृ॒म्णः ।

स॒द्यः । ज॒ज्ञानः । नि । रि॒णाति॑ । श॒न्नून् । अनु॑ । यत् । ए॒नम् । म॑दन्ति । विश्वे॑ । ऊ॒र्माः ॥ १ ॥

वा॒वृ॒धानः श॑र्वसा॒ भूयो॑जाः श॒श्रु॑र्दा॒साय॑ भि॒यसं॑ दधाति ।

अव्य॑नच्च व्य॒नच्च॑ स॒स्त्रिं सं ते॑ नवन्त॒ प्रभृ॑ता मदे॒षु ॥ २ ॥

व॒वृ॒धानः । श॑र्वसा । भू॒रि॑ऽश्रो॒जाः । श॒श्रुः । दा॒साय॑ । भि॒यसं॑म् । द॒धाति॑ ।

अ॒वि॑ऽअनत् । च । वि॑ऽअनत् । च । स॒स्त्रिं । स॒म् । ते । न॒वन्त॑ । प्र॒भृ॒ता । मदे॑षु ॥ २ ॥

ते ऋ॒तुम॑पि पृ॒च्छन्ति॒ भूरि॑ द्वि॒र्येदे॑ते वि॒र्भव॑न्त्यू॒माः ।

स्वा॒दोः स्वा॑दीयः स्वा॒दुना॑ सृ॒जा सम॑दः सु मधु॒ मधु॑नाभि यो॒धीः ॥३॥

त्वे इति । ऋ॒तुम् । अ॒पि । पृ॒च्छन्ति॑ । भू॒रिः । द्विः । यत् । ए॒ते । त्रिः । अ॒वन्ति॑ । ऊ॒र्माः ।

स्वा॒दोः । स्वा॑दीयः । स्वा॒दुना॑ । सृ॒ज् । स॒म् । अ॒दः । सु । मधु॑ । मधु॑ना । अ॒भि ।

यो॒धीः ॥ ३ ॥

यदि॑ चि॒न्नु त्वा॑ धना॒ जय॑न्तं॒ रणे॑रणे अनु॒मद॑न्ति॒ वि॒प्राः ।

ओ॒जीयः॑ शु॒प्तिन्नि॑स्थिर॒मा त॑नुष्व॒ मा त्वा॑ दभन् दुरे॒वांसः॑ क॒शोकाः॑ ॥४॥

यदि॑ । चि॒त् । जु । त्वा॑ । धना॑ । जय॑न्तम् । रणे॑ऽरणे । अनु॑ऽमद॑न्ति । वि॒प्राः ।

ओ॒जीयः॑ । शु॒प्तिन् । नि॒स्थि॒रम् । आ । त॑नुष्व॒ । मा । त्वा॑ । द॒भन् । दुः॒रे॒वांसः॑ । क॒शोकाः॑ ॥४॥

त्वया॑ वयं शाश॒वहे॑ रणे॒षु प्र॑पश्यन्तो यु॒धेन्या॑नि॒ भूरि॑ ।

चो॒दयामि॑ त॒ आयु॑धा वचो॒भिः सं ते॑ शि॒शामि॑ ब्रह्म॒णा वयो॑सि ॥ ५ ॥

१ D Cs स॒त्ति. P स॒स्ति । We with A B E K R R S V Dc P J Cr

३ K R V शु॒प्ति॒स्ति॒. We with A B E D R S Dc Cs P शु॒प्ति॒न् ।

त्वया । धुयम् । शायन्महे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आरुधा । यवऽग्निः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । यवांसि ॥ ५ ॥

नि तद् दधिषेर्वरे परे च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ स्थापयत मातरं जिगत्नुमत इन्वत् कर्वराणि भूरि ॥ ६ ॥

नि । तत् । दधिषे । अर्वरे । परे । च । यस्मिन् । आविथ । अयसा । दुरोणे ।

आ । स्थापयत । मातरम् । जिगत्नुम् । अतः । इन्वत् । कर्वराणि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तृष्व वर्ष्मन् पुरुवर्त्मानं समृभ्वाणमिनर्तममाप्तमास्थानाम् ।

आ दर्शति शर्वसा भूयोजाः प्र संक्षति प्रतिमानं पृथिव्याः ॥ ७ ॥

स्तृष्व । वर्ष्मन् । पुरुवर्त्मानम् । सम् । ऋभ्वाणम् । इनर्तम् । आतम् । आस्थानाम् ।

आ । दर्शति । शर्वसा । भूरिऽभोजाः । प्र । संक्षति । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

इमा ब्रह्म बृहर्दिवः कृणवदिन्द्राय शूषमग्निः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजा नुरश्चिद् विश्वमर्णवत् तर्पस्वान् ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽर्दिवः । कृणवत् । इन्द्राय । शूषम् । अग्निः । स्वऽस्ताः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजा । नुरः । चिद् । विश्वम् । अर्णवत् । तर्पस्वान् ॥ ८ ॥

एवा महान् बृहर्दिवो अथर्वावोचत् स्वां तन्वपमिन्द्रमेव ।

स्वसारौ मातरिभ्वरी अरिमे हिन्वन्ति चैने शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । बृहत्ऽर्दिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वभि । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारौ । मातरिभ्वरी इति । अरिमे इति । हिन्वन्ति । च । एने इति । शर्वसा । वर्ध-

यन्ति । च ॥ ९ ॥

इति प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

१ P V दधिषे । Cp दधिषे । changed to दधिषे । We with P J. २ K मास्वमा°. We with A B D K R S V Dc Cs P P J Cp. ३ P तुरः । P तुरम् । We with K V J Cp. ४ A B D तन्व १°. S तन्व ३°. Dc तन्वा ३°. R Cs K तन्वा ३°. We with B K V. ५ So we with A B B D K K R S V Dc Cs P P J Cp. See Rw. ६ K add. मातरि-
भ्वरी after इति. We with P P J V Cp.

दर्शपूर्णमासयोः समिदाधाने “ममाग्ने वर्चः” इति सूक्तस्य विनियोगः । तद् उक्तं कौशिकेन । “ममामे वर्च इति समिध आधाय” इति [कौ० १ १] ॥

तथा वचस्पृशनेन अस्य सूक्तस्य विनियोगः । “पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वचस्याग्निः” इत्यादि [को० २. ३] सूत्रम् । एतद्विस्तारं “ये विपश्ना” इति सूक्ते [१ १] प्रष्टव्यम् ॥

तथा पुष्टिकर्मणि अस्य सूक्तस्य विनियोगः । तत्र “ममाग्ने वर्च इति तात्तिकाग्निः” इत्यादि सूत्रम् [कौ० ३ ५] ॥

तथा विभागकर्मणि कलहाभाक्त्वं इच्छन् पिता अनेन सूक्तेन तैलिकस्य रजुम् अभिमन्त्र्य धारयति इत्यनेन । “ममाग्ने वर्च इति विभुह्ममाणः प्रमत्तरजुं धारयति” [कौ० ५. २] इति सूत्रात् ॥ विभुह्ममाणः विभागं करिष्यन् । प्रमत्तरजुश्चाक्रिरूपायाम् अवलम्बन्तरजुः ॥

तथा अग्निवारिके कर्मणि अनेन सूक्तेन बृहस्पतिविररसम् ओदनं पृषातकेनोपसिषेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “ममाग्ने वर्च इति बृहस्पतिविररसं पृषातकेनोपसिष्य” इति [सौ० ६ ३] ॥

तथा “कौषेयी धनकामस्य धनक्षये च” इति [न० क० १७] विहितया कौषेयी महाशान्ता एतत् सूक्तं योजयेत् । तद् उक्तं नक्षत्रत्रये । “ममाग्ने वर्च इति कौषेयीम्” इति [न० क० १८] ॥

तथा इत्यवधरीक्षणे कर्मणि अनेन सूक्तेन जुहुयात् । तद् उक्तं परिरिष्टे । “ममाग्ने वर्च इति जुहुयात्” [प० १६] इति ॥ अन्यत्रापि व्रतग्रह्यादीं अत्र सूक्तस्य विनियोगः ॥

ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वो पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । विह्वेष्वस्तु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम ।

मह्यम् । नमन्ताम् । प्रदिशः । चतस्रः । त्वया । अधिऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम ॥ १ ॥

अग्ने मनुं प्रतिनुदन् परेषां त्वं नो गोपाः परि पाहि विश्वतः ।

अपाञ्चो यन्तु निवतां दुरस्यवोमैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् ॥ २ ॥

अग्ने । मनुम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । त्वन् । नः । गोपाः । परि । पाहि । विश्वतः ।

अपाञ्चः । यन्तु । निऽवतां । दुरस्यवः । अना । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि ।

नेशत् ॥ २ ॥

मम देवा विह्वे संन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुल्लोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामायास्मै ॥ ३ ॥

मम । देवाः । विह्वे । संन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।

मम । अन्तरिक्षम् । उल्लोकम् । अस्तु । मह्यम् । वातः । पवताम् । कामाय । अस्मै ॥ ३ ॥

मह्यं यजन्तां मम यानीष्टाकूतिः सत्या मर्नसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गौ कतमच्चनाहं विश्वे देवा अभि रक्षन्तु मेह ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्ताम् । मर्न । यानि । इष्टा । आऽकूतिः । सत्या । मर्नसः । मे । अस्तु ।
 पर्नः । मा । नि । गाम् । क्तमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । मा ।
 इह ॥ ४ ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मयाशीरस्तु मयि देवहूतिः ।

देवा होतारः सन्निषन् न एतदरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ५ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।
 देवाः । होतारः । सन्निषन् । नः । एतत् । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुवीराः ॥ ५ ॥

दैवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह मादयध्वम् ।

मा नो विददभिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद् वृजिना ज्ञेया या ॥ ६ ॥

दैवीः । षड् । उर्वीः । उर । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । मादयध्वम् ।
 मा । नः । विदत् । अभिऽभाः । मो इति । अशस्तिः । मा । नः । विदत् । वृजिना ।
 ज्ञेया । या ॥ ६ ॥

तिस्त्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै नस्तन्वेऽ यच्च पुष्टम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रंधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ७ ॥

तिस्त्रः । देवीः । महि । नः । शर्म । यच्छत । प्रऽजायै । नः । तन्वे । यत् । च । पुष्टम् ।
 मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रंधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ७ ॥

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छत्वस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षु ।

स नः प्रजायै हर्यश्च मृडेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यच्छतु । अस्मिन् । हवे । पुरुहूतः । पुरुऽक्षु ।
 सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽभ्य । मृड । इन्द्र । मा । नः । रीरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

धाता विधाता भुवनस्य यस्पतिर्देवः सविताभिमातिपाहः ।

आदित्या रुद्रा अश्विनोभा देवाः पान्तु यजमानं निर्घृषात् ॥ ९ ॥

१ ऽ सन्निषन्. २ B B D K K S Cs. ३ अरिष्टा स्याम. We with A R V De. ४ De देवीः.
 P देवीः. ५ A D K R S णः. We with B K De V. ६ K P पद. We with P J
 V Cr. ७ So all our authorities. ८ P सोमऽराजन्. We with K P J Cr.

धाता । वि॒ऽधाता । भुवन्स्य । यः । पतिः । देवः । स॒विता । अ॒ग्निमा॒तिऽस॒हः ।

आ॒दि॒त्याः । रु॒द्राः । अ॒ग्निना । उ॒भा । दे॒वाः । पा॒न्तु । य॒ज॒मानम् । निःऽऋ॒धात् ॥ ९ ॥

ये नः स॒पत्ना अप॒ ते भ॑वन्त्विन्द्रा॒ग्निभ्या॑मर्च॒ वाधाम॑ह ए॒नान् ।

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा उ॒परि॑स्य॒शो न उ॒ग्रं चे॒त्तार॑म॒धि॒राज॑म॒कृत ॥ १० ॥

ये । नः । स॒ऽप॒त्नाः । अप॒ । ते । भ॒वन्तु । इन्द्रा॒ग्निभ्या॑म् । अर्च॒ । वा॒धाम॑हे । ए॒नान् ।

आ॒दि॒त्याः । रु॒द्राः । उ॒परि॑स्य॒शः । नः । उ॒ग्रम् । चे॒त्तार॑म् । अ॒धि॒राज॑म् । अ॒कृत ॥ १० ॥

अ॒र्वा॒क्षमिन्द्र॑म॒मुतो॑ हवामहे यो गो॒जिद् ध॑न॒जिर्द॑शु॒जिद् यः ।

इ॒मं नो॑ य॒ज्ञं वि॒ह्वे शृ॑णो॒त्सार्क॑म॒भूर्ह॑र्यश्च मे॒दी ॥ ११ ॥

अ॒र्वा॒र्क्षम् । इन्द्र॑म् । अ॒मुतः । ह॒वाम॑हे । यः । गो॒ऽजि॒त् । ध॒न॒ऽजि॒त् । अ॒श्व॒ऽजि॒त् । यः ।

इ॒मम् । नः । य॒ज्ञम् । वि॒ऽह्वे । शृ॑णो॒त् । अ॒सार्क॑म् । अ॒भुः । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । मे॒दी ॥ ११ ॥

इति प्रथमेलुचाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यो गिरिष्वजायथा ” इति सूक्तेन राजयश्मदुष्टादिरोगशान्त्यर्थं कुष्ठायौषधिभिश्चितं त्वनीतम् अभिमन्त्र्य प्रतिरोमं व्या-
धिनशरारं प्रतिष्मत् । “कुष्ठेतिह्नाभिर्नवीतमिध्रेणाप्रतीहारं प्रतिष्मति ” इति [क्रौ० ४ ४] सूत्रात् ॥

यो गिरिष्वजायथा वीरुधां बलवत्तमः ।

कुष्ठेहि तक्मनाशनं तक्मानं नाशयन्तिः ॥ १ ॥

यः । गिरि॑षु । अ॒जाय॑थाः । वी॒रु॒धां । ब॒ल॒वत्॑ऽतमः ।

कु॒ष्ठे । आ । इ॒हि । त॒क्म॑ऽना॒शनं । त॒क्मा॑नम् । ना॒शय॑न् । इ॒तः ॥ १ ॥

सुपर्णसुवने गिरौ जातं हिमवतस्परि ।

धनैरुभि श्रुत्वा येन्ति विदुर्हि तक्मनाशनम् ॥ २ ॥

सुपर्ण॑ऽसुव॑ने । गिरौ॑ । जा॒तम् । हि॒म॒व॒तः । परि॑ ।

ध॒नैः । उ॒भि । श्रु॒त्वा । य॒न्ति । वि॒दुः । हि । त॒क्म॑ऽना॒शनम् ॥ २ ॥

अश्वत्थो देवसर्दनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्ष्णं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ ३ ॥

अ॒श्व॒त्थः । दे॒व॒ऽस॒र्दनः । तृ॒ती॒य॒स्याम् । इ॒तः । दि॒वि ।

तत्र॑ । अ॒मृ॒तस्य॑ । च॒क्ष्णम् । दे॒वाः । कु॒ष्ठम् । अ॒वन्व॑त ॥ ३ ॥

हिरण्ययी नौरचरद्विरण्यबन्धना द्विवि ।

तत्रामृतस्य पुण्यं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ ४ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यऽवन्धना । द्विवि ।

तत्र । अमृतस्य । पुण्यम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ ४ ॥

हिरण्ययाः पन्थान आसन्नरित्राणि हिरण्यया ।

नावो हिरण्ययीरासन् याभिः कुष्ठं निराबहन् ॥ ५ ॥

हिरण्ययाः । पन्थानः । आसन् । अरित्राणि । हिरण्यया ।

नावः । हिरण्ययीः । आसन् । याभिः । कुष्ठम् । निःऽआबहन् ॥ ५ ॥

इमं मे कुष्ठं पूरुषं तमा बहू तं निष्कुरु ।

तमु मे अगदं कृधि ॥ ६ ॥

इमम् । मे । कुष्ठ । पूरुषम् । तम् । आ । बहू । तम् । निः । कुरु ।

तम् । ऊं इति । मे । अगदम् । कृधि ॥ ६ ॥

देवेभ्यो अधि जातोसि सोमस्यासि सखा हितः ।

स प्राणाय व्यानाय चक्षुषे मे असै मृड ॥ ७ ॥

देवेभ्यः । अधि । जातः । असि । सोमस्य । असि । सखा । हितः ।

सः । प्राणाय । विऽआनाय । चक्षुषे । मे । असै । मृड ॥ ७ ॥

उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम् ।

तत्र कुष्ठस्य नामान्युत्तमानि वि भेजिरे ॥ ८ ॥

उदङ् । जातः । हिमऽवतः । सः । प्राच्याम् । नीयसे । जनम् ।

तत्र । कुष्ठस्य । नामानि । उत्ऽउत्तमानि । वि । भेजिरे ॥ ८ ॥

उत्तमो नामं कुष्ठास्युत्तमो नामं ते पिता ।

यद्वमं च सर्वं नाशय तन्मार्गं चारुसं कृधि ॥ ९ ॥

उत्तमः । नामं । कुष्ठ । असि । उत्ऽउत्तमः । नामं । ते । पिता ।

१ R हिरण्ययी. २ J पुण्यं. ३ BR पूरुषं. ४ AR जातोसि. We with B B K
K S V Dc Cc. ५ Such is the accent of all our authorities.

यक्षम् । च । सर्वम् । नाशम् । त्वमानम् । च । अरस्म । कृषि ॥ ९ ॥

शीर्षामयमुपहृत्यामक्ष्योस्तन्वोऽ^१ रपः ।

कुष्ठस्तत् सर्वं निष्करद् दैवं समह वृण्यम् ॥ १० ॥

शीर्षं^२ आमयम् । उप^३ हृत्याम् । अक्ष्योः । तन्वः । रपः ।

कुष्ठः । तत् । सर्वम् । निः । कर्त्तु । दैवम् । समह । वृण्यम् ॥ १० ॥

इति प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

शक्षाचभिषाते “रात्री माता” इति सूक्तेन दुग्धे लाक्षा काषवित्ता अभिमन्त्र्य पाययति । तथा च सूक्तम् । “लाक्षालि-
हाभिर्दुग्धे काण्डान् पाययति” [वी० ४. ४] इति ॥

रात्री माता नमः पितार्यमा ते पितामहः ।

सिलाची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥

रात्री । माता । नमः । पिता । अर्यमा । ते । पितामहः ।

सिलाची । नाम । वै । असि । सा । देवानाम् । असि । स्वसा ॥ १ ॥

यस्ता पिबन्ति जीवन्ति त्रायसे पुरुषं त्वम् ।

भत्री हि शश्वतामसि जनानां च न्यञ्जनी ॥ २ ॥

यः । त्वा । पिबन्ति । जीवन्ति । त्रायसे । पुरुषम् । त्वम् ।

भत्री । हि । शश्वताम् । असि । जनानाम् । च । निऽन्यञ्जनी ॥ २ ॥

वृक्षंवृक्षमा रोहसि वृषण्यन्ती च कन्यला ।

जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती स्परेणी नाम वा असि ॥ ३ ॥

वृक्षम्^४ वृक्षम् । आ । रोहसि । वृषण्यन्ती^५ इव । कन्यला ।

जयन्ती । प्रतिऽआतिष्ठन्ती । स्परेणी । नाम । वै । असि ॥ ३ ॥

यद् दण्डेन यदिष्टा यद् वारुहैरसा कृतम् ।

१ A B B D R S Cs °मुक्षो°. P P J Cp अक्षोः । De °मुक्षो° changed to °मुक्ष्यो°. We with K K V and De. २ K K V १ for २. We with A B D R S De Cs. ३ R De नि.क°. We with A B D R K S V Cs. ४ P असि । We with V P J Cp. ५ B Bp K K V De P स्परेणी. Cs स्प° changed to स्प°. We with D R P J Cp.

तस्य त्वमसि निष्कृतिः सेमं निष्कृधि पूरुषम् ॥ ४ ॥

यत् । दृग्देनं । यत् । इत्वा । यत् । या । अर्थः । हरंता । कृतम् । .

तस्यं । त्वम् । असि । निःऽकृतिः । सा । इमम् । निः । कृधि । पूरुषम् ॥ ४ ॥

भद्रात् सक्षान्तिस्तिष्ठस्यन्त्यात् खदिराङ्गवात् ।

भद्रान्यग्नोधात् पर्णात् सा न एह्यरुन्धति ॥ ५ ॥

भद्रात् । स्रक्ष्वात् । निः । तिष्ठसि । अन्वत्थात् । खदिरात् । धवात् ।

भद्रात् । न्यग्नोधात् । पर्णात् । सा । नः । आ । इहि । अरुन्धति ॥ ५ ॥

हिरण्यवर्णे सुभगे सूर्यवर्णे वपुष्टमे ।

रुतं गच्छसि निष्कृते निष्कृतिर्नाम वा असि ॥ ६ ॥

हिरण्यऽवर्णे । सुऽभगे । सूर्यऽवर्णे । वपुःऽतमे ।

रुतम् । गच्छसि । निःऽकृते । निःऽकृतिः । नाम । वै । असि ॥ ६ ॥

हिरण्यवर्णे सुभगे शुष्मे लोमशवक्षणे ।

अपामसि स्वसां लाक्षे वातो ह्यात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥

हिरण्यऽवर्णे । सुऽभगे । शुष्मे । लोमशऽवक्षणे ।

अपाम् । असि । स्वसां । लाक्षे । वातः । ह । आत्मा । बभूव । ते ॥ ७ ॥

सिलाची नाम कानीनोर्जवर्धु पिता तव ।

अश्वो यमस्य यः श्यावस्तस्य हास्त्रासुक्षिता ॥ ८ ॥

सिलाची । नाम । कानीनः । अर्जवर्धु । पिता । तव ।

अश्वः । यमस्यं । यः । श्यायः । तस्यं । ह । अस्त्रा । असि । सुक्षिता ॥ ८ ॥

अश्वस्यास्रः संपतित सा वृक्षो अभि सिंघदे ।

सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यरुन्धति ॥ ९ ॥

१ R Dc निःकृतिः. We with A B D K K S V Cs. २ R Dc निःकृधि. We with A B D K K S V Cs. ३ R Dc निःकृते. We with A B D K K S V Cs. ४ R Dc निःकृतिः. We with A B D K K S V Cs. ५ S नाम. B नाम changed to नाम. ६ R °वपुः. ७ Cs शाश्व. ८ K अर्जवर्धु. ९ K P आस्त्रा. १० B R S वृक्ष. We with A B D K K V Dc Cs.

अश्वस्य । अन्नः । सन्ऽर्पतिता । सा । वृक्षान् । अमि । सिंस्यदे ।

सुरा । पतत्रिणी । भूत्वा । सा । नः । आ । इदि । अहन्धति ॥ ९ ॥

प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

रोगिण आरोग्यविज्ञानकर्मणि “ब्रह्म जज्ञानम्” इति सूक्तेन तिस्रः श्रावरन्मिमिष्य अहारेषु निदधाति । यदि अहार-
स्वास्ता अश्वं गच्छन्ति ततो जीविष्यतीति श्रेयम् । तद् उक्त कौशिकेन । “ब्रह्म जज्ञानम् इति जीवितविज्ञानम् । तिस्रः श्रा-
वरन्मिमिष्यस्वाध्यायोत्कृषतीषु कत्याणम्” इति [कौ० २. ६] ॥

तथा सामामिष्यविज्ञानकर्मणि अनेन सूक्तेन तिस्रः श्रावरन्मिमिष्य एका आत्मसेवा रन्ऽद्वितीया मध्ये मृत्युः तृतीया
रन्ऽपरिसेवेति सत्कृत्य अहारेषु निदधाति । यस्या उपरि मृत्युगच्छति तस्याः पराजयो भवति । या मृत्योरुपरि पतति तस्या
जयो भवति । या समुखा याति तस्या अपि जयो भवति ॥

तथा तत्रैव कर्मणि रन्मृ एकम् अभिमिष्य अहारेषु निदधाति । एवम् इषीकाः ॥

तद् उक्त कौशिकेन । “सामामिकम् । एता व्यादिशति । मध्ये मृत्युरित्ये वेने । परत्रिष्यमाणं मृत्युरतिवर्तते । जेष्यन्ती
“मृत्युम् । अथैषूत्कृचसु मृत्या हन्यन्ते मध्येषु मद्या अन्तेष्वहरे । एवम् इषीकाः” इति [कौ० २. ६] ॥

सलिलगणे अथ सूक्तस्य पाठः । तद् “आमे दि धा” इति सूक्ते [१. ५] द्रष्टव्यम् ।

तथा प्रवत्स्यन् अनेन सूक्तेन हवींषि जुहुयात् । आग्न्यपालाशदितमित्युपरोडाशय्यउद्दीनपायसपुत्रीद्विवतिलधानाकरम्भ-
शङ्कुल्य एतानि हवींषि विकल्पेन जुहुयाद् इत्यर्थः । तद् उक्त कौशिकेन । “द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषाम् उपदधीत” इति
[कौ० २. १] ॥

तथा क्षीप्रसवोपे सुतिकारणे च अनेन सूक्तेन भक्तम् अभिमिष्य ददाति । तथा सकृन्गन्धम् अभिमिष्य पाययति । अने-
नैव सूक्तेन उपस्थानम् आदित्यस्य । तद् उक्त कौशिकेन । “ब्रह्म जज्ञानम् इति सूक्तिकारिष्ठां प्रपादयति । मन्वाचमनो-
पस्थानम् आदित्यस्य” इति [कौ० २. ४] ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसंतश्च वि वः ॥ १ ॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि । सीमतः । सुऽरुचः । वेनः । आवः ।

सः । बुध्यादि । उपऽमाः । अस्य । विऽष्ठाः । सतः । च । योनिम् । असंतः । च । वि ।

वः ॥ १ ॥

अनांता ये वः प्रथमा यानि कर्माणि चक्रिरे ।

वीरान् नो अत्र मा दंभन् तद् व एतत् पुरो दधे ॥ २ ॥

अनांताः । ये । वः । प्रथमाः । यानि । कर्माणि । चक्रिरे ।

वीरान् । नः । अत्र । मा । दंभन् । तद् । वः । एतत् । पुरः । दधे ॥ २ ॥

सहस्रधार एव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असञ्चतः ।

तस्य स्पशो न नि मिपन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवे ॥ ३ ॥

सहस्रधारे । एव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असञ्चतः ।

तस्य । स्पशः । न । नि । मिपन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवे ॥ ३ ॥

पर्येषु प्र धन्वा वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।

द्विपस्तदध्यर्णवेनेयसे सनिस्रसो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य गृहः ॥ ४ ॥

परि । ऊं इति । सु । प्र । धन्व । वाजऽसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।

द्विपः । तत् । अर्थि । अर्णवेन । ईयसे । सनिस्रसः । नाम । असि । त्रयऽदशः । मासः ।

इन्द्रस्य । गृहः ॥ ४ ॥

न्वेतेनारात्तीरसौ स्वाहा ।

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमार्द्राविह सु मृडतं नः ॥ ५ ॥

उ । एतेन । अरात्सीः । असौ । स्वाहा ।

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्महेती । सुशेवौ । सोमार्द्रौ । इह । सु । मृड-

तम् । नः ॥ ५ ॥

अवैतेनारात्तीरसौ स्वाहा । तिग्मा० ॥ ६ ॥

अव । एतेन० ॥ ६ ॥

अपैतेनारात्तीरसौ स्वाहा ।

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमार्द्राविह सु मृडतं नः ॥ ७ ॥

अप । एतेन । अरात्सीः । असौ । स्वाहा ।

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्महेती । सुशेवौ । सोमार्द्रौ । इह । सु । मृड-

तम् । नः ॥ ७ ॥

मुमुक्तमसान्दुरितादव्याजुषेयो यज्ञममृतमसासु धत्तम् ॥ ८ ॥

१ P अस्वरन् । २ P सनिस्रसुः । ३ A K K V न्वे १. S न्वे १. We with B D R D C. ४ B D C मसाहुं. A मसान्दुं changed to मसाहुं. C मसाहुं. K K R V मसाहुं. P P J C असात् । We with D S. ५ S धत्तम्. P धत्तम् । We with A B D K K R D C P J C.

मुमुक्षुम् । अस्मान् । नुऽइतात् । अवधात् । जुपेयाम् । यदम् । अनृतम् । अस्मासु ।

धत्तम् ॥ ८ ॥

चक्षुषो हेते मनसो हेते ब्रह्मणो हेते तपसश्च हेते ।

मेन्या मेनिरस्यमेनयस्ते संन्तु येऽस्माँ अभ्यघायन्ति ॥ ९ ॥

चक्षुषः । हेते । मनसः । हेते । ब्रह्मणः । हेते । तपसः । च । हेते ।

मेन्याः । मेनिः । असि । अमेनयः । ते । संन्तु । ये । अस्मान् । अभिऽअघायन्ति ॥ ९ ॥

योऽस्माँश्चक्षुषा मनसा चित्याकृत्या च यो अघायुरभिदासात् ।

तं तानमे मेन्यामेनीन् कृणु स्वाहा ॥ १० ॥

यः । अस्मान् । चक्षुषा । मनसा । चित्या । आऽकृत्या । च । यः । अघऽयुः । अभिऽदासात् ।

त्वम् । तान् । अमे । मेन्या । अमेनीन् । कृणु । स्वाहा ॥ १० ॥

इन्द्रस्य गृहोऽस्ति । तं त्वा प्र पद्ये तं त्वा प्र विशामि सर्वगुः सर्वपूरुषः

सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मेस्ति तेन ॥ ११ ॥

इन्द्रस्य । गृहः । असि ॥ तम् । त्वा । प्र । पद्ये । तम् । त्वा । प्र । विशामि । सर्वऽयुः ।

सर्वऽपुरुषः । सर्वऽआत्मा । सर्वऽतनूः । सह । यत् । मे । अस्ति । तेन ॥ ११ ॥

इन्द्रस्य शर्मास्ति ॥ १२ ॥

इन्द्रस्य । शर्म । असि ॥ १२ ॥

इन्द्रस्य वर्मास्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रस्य । वर्म । असि ॥ १३ ॥

इन्द्रस्य वरूथमसि । तं त्वा प्र पद्ये तं त्वा प्र विशामि सर्वगुः सर्वपूरुषः

सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मेस्ति तेन ॥ १४ ॥

इन्द्रस्य । वरूथम् । असि ॥ तम् । त्वा । प्र । पद्ये । तम् । त्वा । प्र । विशामि । सर्वऽयुः ।

सर्वऽपुरुषः । सर्वऽआत्मा । सर्वऽतनूः । सह । यत् । मे । अस्ति । तेन ॥ १४ ॥

इति द्वितीयेनुवाके मथमं सूक्तम् ॥

१ See foot-note ४ on the previous page. २ K K के १. B ये १. We with D R Do Cs. ३ K P omit अ. ४ B K K V दो १. Do यो १. B यो १. Cs योसां. We with D. ५ F आकृत्या l. We with P J V Cr.

निर्कलितकर्मणि “आ नो भर” इति सूक्तेन दर्शयामिषा धानाः सहजुहोति । “आ नो भरेति धानाः” [यो० ३ १] इत्यादि सूत्रम् ॥

तथा अर्थव्यापनविप्रदमनकर्मणि अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रादिनम् “अय ते योनिः” इति सूक्ते [३. २०] द्रष्टव्यम् ॥ अत्रिचयने धनीवाहने क्रियमाणे इदं सूक्तं यत्रमानं वाचयति । तद् उक्तं वेदान्ते । “आ नो भरेति धनीवाहने वाचयति” इति [त्रै० ५. १] ॥ धनीवाहनम् कर्त्तव्यं भृत्यैः वचनम् ॥

आ नो भर मा परिं छा अराते मा नो रक्षीर्दक्षिणां नीयमानाम् ।

नमो वीत्साया असमृद्धये नमो अस्वरातये ॥ १ ॥

आ । नः । भर । मा । परिं । स्थाः । अराते । मा । नः । रक्षीः । दक्षिणाम् । नीयमानाम् ।

नमः । वि०त्सायै । असमृद्धये । नमः । अस्तु । अरातये ॥ १ ॥

यमराते पुरोधत्ते पुरुषं परिरापिणम् ।

नमस्ते तस्मै कृण्मो मा वनिं व्यथयीर्मम ॥ २ ॥

यम् । अराते । पुरःधत्ते । पुरुषम् । परिरापिणम् ।

नमः । ते । तस्मै । कृण्मः । मा । वनिम् । व्यथयीः । मम ॥ २ ॥

प्र णो वनिदेवकृता दिवा नक्तं च कल्पताम् ।

अरातिमनुप्रेमो वयं नमो अस्वरातये ॥ ३ ॥

प्र । नः । वनिः । देवकृता । दिवा । नक्तम् । च । कल्पताम् ।

अरातिम् । अनुप्रेमः । वयम् । नमः । अस्तु । अरातये ॥ ३ ॥

सरस्वतीमनुमतिं भगं यन्तो हवामहे ।

वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु ॥ ४ ॥

सरस्वतीम् । अनुमतिम् । भगम् । यन्तः । हवामहे ।

वाचम् । जुष्टाम् । मधुमतीम् । अवादिषम् । देवानाम् । देवहूतिषु ॥ ४ ॥

यं याचाम्यहं वाचा सरस्वत्या मनोयुजा ।

श्रद्धा तमय विन्दतु दुत्ता सोमेन वभ्रुणां ॥ ५ ॥

यम् । याचामि । अहम् । वाचा । सरस्वत्या । मनःयुजा ।

{ A B B̄ D K K̄ R S̄ G० अरातिमनु०. De अरातिमनु० changed to अरातिमनु०. P J K C० वृत्तिम् । अनुप्रेमः । P̄ अरातिम् । अनुप्रेमः । We with De P̄. But should not we read अरातिमनु प्रेमो (pad. अरातिम् । अनु । प्र । इमः ।) ?

अ॒क्षा । तम् । अ॒द्य । वि॒न्दु॒तु । द॒त्ता । सोमे॑न । व॒धु॒णा ॥ ५ ॥

मा व॒निं मा वाचं॑ नो वी॒र्त्सी॑रु॒भावि॑न्द्रा॒ग्नी आ भ॑रतां नो व॒सूनि॑ ।

सर्वे॑ नो अ॒द्य दि॒त्सन्तो॑रा॒तिं प्र॑ति ह॒र्य॑त ॥ ६ ॥

मा । व॒निम् । मा । वाच॑म् । नः । वि । ई॒र्त्सीः । उ॒भौ । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । भ॒रता॑म् ।
नः । व॒सूनि॑ ।

सर्वे॑ । नः । अ॒द्य । दि॒त्त॑न्तः । अ॒रा॒तिम् । प्र॑ति । ह॒र्य॑त ॥ ६ ॥

प॒रोपे॑ह्यसमृ॒द्धे वि ते॑ हे॒तिं न॑यामसि ।

वेदं॑ त्वा॒हं नि॒मी॒वन्तीं॑ नि॒तुद॑न्तीम॒राते ॥ ७ ॥

परः । अप॑ । इ॒दि । अ॒सम् । ऽऋ॒द्धे । वि । ते । हे॒तिम् । न॒याम॑सि ।

वेदं॑ । त्वा । अ॒हम् । नि॒मी॒वन्ती॑म् । नि॒तुद॑न्तीम् । अ॒रा॒ते ॥ ७ ॥

उ॒त न॒ग्ना वो॑भु॒वती॑ स्व॒म्या संच॑से॒ जन॑म् ।

अ॒रा॒तिं चि॒त्तं वी॒र्त्स॑न्त्याकृ॒तिं पु॑रु॒पस्य॑ च ॥ ८ ॥

उ॒त । न॒ग्ना । वो॑भु॒वती॑ । स्व॒म्या । संच॑से । जन॑म् ।

अ॒रा॒तिं । चि॒त्तम् । वि॒ऽई॒र्त्स॑न्ती । आ॒ऽकृ॒तिम् । पु॑रु॒पस्य॑ । च ॥ ८ ॥

या म॑ह॒ती म॒होन्मा॑ना वि॒श्वा आ॑शा॒ व्यान॑शे ।

तस्यै॑ हि॒र॒ण्य॑केश्यै नि॒र्त्त॑त्या अ॒करं॑ नमः ॥ ९ ॥

या । म॑ह॒ती । म॒हाऽऽ॒न्मा॑ना । वि॒श्वाः । आ॑शाः । वि॒ऽआ॑न॒शे ।

तस्यै॑ । हि॒र॒ण्य॑ऽकेश्यै । निः । ऽऋ॒त्यै । अ॒कर॑म् । नमः ॥ ९ ॥

हि॒र॒ण्य॑व॒र्णा सु॒भगा॑ हि॒र॒ण्य॑क॒शिपु॑र्मे॒ही ।

तस्यै॑ हि॒र॒ण्य॑द्रा॒पये॑रा॒त्या अ॒करं॑ नमः ॥ १० ॥

हि॒र॒ण्य॑ऽव॒र्णा । सु॒भगा॑ । हि॒र॒ण्य॑ऽक॒शिपुः । मे॒ही ।

तस्यै॑ । हि॒र॒ण्य॑ऽद्रा॒पये॑ । अ॒रा॒त्यै । अ॒कर॑म् । नमः ॥ १० ॥

इति द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अभिचारकर्मणि “वैकङ्कतेन” इति सूक्तेन जुहोति । “वैकङ्कतेति मन्त्रोक्तम्” इति [सौ० ६, २] सूत्रम् ॥

वैकङ्कतेनेधमेन देवेभ्य आज्यं वह ।

अग्ने तौ इह मादय सर्व आ यन्तु मे हवम् ॥ १ ॥

वैकङ्कतेन । इधमेन । देवेभ्यः । आज्यम् । वह ।

अग्ने । तान् । इह । मादय । सर्वे । आ । यन्तु । मे । हवम् ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि मे हवमिदं करिष्यामि तच्छृणु ।

इम ऐन्द्रा अतिसरा आकूतिं सं नमन्तु मे ।

तेभिः शक्रेम वीर्यं जातवेदस्त्वनूवशिन् ॥ २ ॥

इन्द्र । आ । याहि । मे । हवम् । इदम् । करिष्यामि । तत् । शृणु ।

इमे । ऐन्द्राः । अतिऽसराः । आऽकूतिम् । सम् । नमन्तु । मे ।

तेभिः । शक्रेम् । वीर्यम् । जातवेदः । तनूऽवशिन् ॥ २ ॥

यदुसावमुतो देवा अदेवः संश्चिकीर्षति ।

मा तस्याग्निर्हव्यं वांक्षीद्ववं देवा अस्य मोषं गुर्ममैव हवमेतन् ॥ ३ ॥

यत् । असौ । अमुतः । देवाः । अदेवः । सन् । चिकीर्षति ।

मा । तस्य । अग्निः । हव्यम् । वांक्षीत् । हवम् । देवाः । अस्य । मा । उषं । गुः । ममं ।

एव । हवम् । आ । इतन् ॥ ३ ॥

अति धावतातिसरा इन्द्रस्य वचसा हत ।

अविं वृकं इव मग्नीत स वो जीवन् मा मोचि प्राणमस्यापि नह्यत ॥ ४ ॥

अति । धावत् । अतिऽसराः । इन्द्रस्य । वचसा । हत ।

अविम् । वृकऽइव । मग्नीत । सः । वः । जीवन् । मा । मोचि । प्राणम् । अस्य ।

अपि । नह्यत ॥ ४ ॥

यममी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये ।

इन्द्र स ते अधस्पदं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ ५ ॥

१ R. त. २ A B B D S O s ३ for १. We with K K V ३ P अदेवः । ४ C. ० सुरा.

५ P अविम् ।

धृ॒द्धा । तम् । अ॒य । वि॒न्दु॒त् । द॒त्ता । सोम॑न् । व॒धु॒णां ॥ ५ ॥

मा व॒नि॒ मा वाचं॑ नो वी॒र्त्सीरु॒भावि॒न्द्राग्नी॒ आ भ॑रतां नो व॒सूनि॑ ।

सर्वे॑ नो अ॒द्य दि॒त्त॒नोरा॑तिं॒ प्रति॑ ह॒र्य॑त ॥ ६ ॥

मा । व॒निम् । मा । वाच॑म् । नः । वि । इ॒र्त्सेः । उ॒भो । इ॒न्द्राग्नी॑ इति॑ । आ । भ॒रता॑म् ।
नः । व॒सूनि॑ ।

सर्वे॑ । नः । अ॒द्य । दि॒त्स॑न्तः । अ॒रा॑तिम् । प्र॒ति । ह॒र्य॑त ॥ ६ ॥

प॒रोपे॑ह्यसमृ॒द्धे चि॑ ते हे॒तिं न॑याम॒सि ।

वेदं॑ त्वा॒हं नि॒मीव॑न्तीं॒ नितु॑दन्तीम॒राते ॥ ७ ॥

प॒रः । अ॒प । इ॒दि । अ॒सम् । उ॒द्धे । चि । ते । हे॒तिम् । न॑या॒म॒सि ।

वेदं॑ । त्वा । अ॒हम् । नि॒मीव॑न्तीम् । नि॒तुद॑न्तीम् । अ॒रा॒ते ॥ ७ ॥

उ॒त न॒ग्ना वो॑भुवती स्व॒प्नया॑ संच॒से ज॑न॒म ।

अ॒रा॒ते चि॒त्तं वी॒र्त्स॑न्त्याकू॒तिं पु॑रुष॒स्य च ॥ ८ ॥

उ॒त । न॒ग्ना । वो॑भुवती । स्व॒प्न॒या । स॒च॒से । ज॑न॒म् ।

अ॒रा॒ते । चि॒त्तम् । चि॒द॒र्त्स॑न्ती । आ॒कू॒तिम् । पु॑रुष॒स्य । च ॥ ८ ॥

या म॑हुती म॒होन्मा॑ना वि॒श्वा आ॑शा॒ व्यान॑शे ।

तस्यै॑ हि॒र॒ण्य॒केश्यै॑ नि॒र्च॑त्या अ॒करं॑ न॒मः ॥ ९ ॥

या । म॑हुती । म॒हा॒ऽउ॒न्मा॑ना । वि॒श्वाः । आ॑शाः । वि॒श्वा॒न॒शे ।

तस्यै॑ । हि॒र॒ण्य॒केश्ये॑ । नि॒र्च॑त्ये । अ॒कर॑म् । न॒मः ॥ ९ ॥

हि॒र॒ण्य॒वर्णा॑ सु॒भगा॑ हि॒र॒ण्य॒कशि॑पुर्म॒ही ।

तस्यै॑ हि॒र॒ण्य॒द्रा॒प॒ये॒रा॒त्या अ॒करं॑ न॒मः ॥ १० ॥

हि॒र॒ण्य॒व॒र्णा । सु॒भ॒गा । हि॒र॒ण्य॒क॒शि॒पुः । म॒ही ।

तस्यै॑ । हि॒र॒ण्य॒द्रा॒प॒ये । अ॒रा॒त्ये । अ॒कर॑म् । न॒मः ॥ १० ॥

इति द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

१ ABBE BB B जो. De जो changed to नो. We with DK K V C. २ K वि ।
इ॒र्त्सीः । V वि॒द॒र्त्सीः । We with P P J C.

अथर्वसंहितायां

७४६

यम् । अमी इति । पुरऽदधिरे । ब्रह्माणम् । अपऽभूतये ।
इन्द्र । सः । ते । अथऽपदम् । तम् । प्रति । अस्यामि । मृत्यवे ॥ ५ ॥

यदि मेयुदेवपुरा ब्रह्म वर्माणि चक्रिरे ।

तनुपानं परिपाणं कृण्वाना यदुपोचिरे सर्वं तदरसं कृधि ॥ ६ ॥

यदि । प्रऽइयुः । देवऽपुराः । ब्रह्म । वर्माणि । चक्रिरे ।

तनुऽपानम् । परिऽपानम् । कृण्वानाः । यत् । उपऽऊचिरे । सर्वम् । तत् । अरसम् ।

कृधि ॥ ६ ॥

“दिवे स्वाहा” इति सूक्तेन सर्वरोगमेषज्यार्यम् आज्यं हुत्वा सयवे केवले वा उदपात्रे चतुरः सपातान् द्वौ पृथिव्याम् आनीय सपातितभृत्सद्विदोदकेन सूक्तानिमिषितेन व्याधितम् आप्लावयेत् । सूत्रितं हि । “दिवे स्वाहा [५. ९] इमं यवम् [६. ९१] इति चतुर उदपात्रे सपातान् आनयति । द्वौ पृथिव्याम् । तौ प्रत्याहृत्याप्रापयति सयवे च” इति [की० ४. ४.] ॥

दिवे स्वाहा ॥ १ ॥

पृथिव्यै स्वाहा ॥ २ ॥

दिवे । स्वाहा ॥ १ ॥

पृथिव्यै । स्वाहा ॥ २ ॥

अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षाय । स्वाहा ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षाय । स्वाहा ॥ ४ ॥

दिवे स्वाहा ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहा ॥ ६ ॥

दिवे । स्वाहा ॥ ५ ॥

पृथिव्यै । स्वाहा ॥ ६ ॥

सूर्यो मे चक्षुर्वीतः प्राणोऽन्तरिक्षमात्मा पृथिवी शरीरम् ।

अस्तुतो नामाहमयमस्मि स आत्मानं नि दधे द्यावापृथिवीभ्यां गोपीथार्य ॥ ७ ॥

सूर्यः । मे । चक्षुः । वीतः । प्राणः । अन्तरिक्षम् । आत्मा । पृथिवी । शरीरम् ।

अस्तुतः । नाम । अहम् । अयम् । अस्मि । सः । आत्मानम् । नि । दधे । द्यावापृथिवीभ्याम् । गोपीथार्य ॥ ७ ॥

उदायुरुद् बलमुत् कृतमुत् कृत्यामुन्मनीषामुदिन्द्रियम् ।

आयुष्केदायुष्पत्नी स्वधावन्तौ गोपा मे स्तं गोपायतं मा ।

आत्मसदौ मे स्तं मा मा हिंसिष्टम् ॥ ८ ॥

उत् । आयुः । उत् । बलम् । उत् । कृतम् । उत् । कृत्याम् । उत् । मनीषाम् । उत् । इन्द्रियम् ।

आयुःऽकृतम् । आयुःपत्नीत्यायुःऽपत्नी । स्वधाऽवन्तौ । गोपा । मे । स्तम् । गोपायतम् । मा । आत्मऽसदौ । मे । स्तम् । मा । मा । हिंसिष्टम् ॥ ८ ॥

द्वितीयेषुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अरममं मेति” इति सूक्तेन पत्न्यामण्डहस्तस्त्वयनार्यं पट् अरमम् । सपातयतः कृत्वा अभिमन्त्र्य चतुर्षु पत्न्यादिकोणेषु तुरगे निखनति एक मध्ये निखनति एक पत्न्यापुष्पे निवधाति । तद् उक्ता बौधिर्येन । “अरममं मेति पट् अरमम् सपा-

१ BD EK S V Cs, for १. २ A आयुःकृदा०. ३ A षुःपद्मी.

तत्रत स्मृतिपूर्वप्रस्ताविजगति" इति [को० ७. २] ॥ "यो मा दिशाम्" इति सप्तमी नक्ष्र पूर्वस्ताम् कचां प्रत्येक द्वितीया कार्या । एव षड्विः षट् सप्तातः कार्या इत्यर्थः ॥

अश्मवर्म मेसि यो मा प्राच्या दिशो धायुरभिदासात् ।

एतत् स ऋच्छात् ॥ १ ॥

अश्मऽवर्म । मे । असि । यः । मा । प्राच्याः । दिशः । अघऽयुः । अभिऽदासात् ।

एतत् । सः । ऋच्छात् ॥ १ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मा दक्षिणाया दिशः ०१० ॥ २ ॥

०मा । दक्षिणायाः । दिशः ०१० ॥ २ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मा प्रतीच्या दिशः ०१० ॥ ३ ॥

०मा । प्रतीच्याः । दिशः ०१० ॥ ३ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मोदीच्या दिशः ०१० ॥ ४ ॥

०मा । उदीच्याः । दिशः ०१० ॥ ४ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मा ध्रुवाया दिशः ०१० ॥ ५ ॥

०मा । ध्रुवायाः । दिशः ०१० ॥ ५ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मोर्ध्वाया दिशो धायुः ०१० ॥ ६ ॥

०मा । ऊर्ध्वायाः । दिशः ०१० ॥ ६ ॥

अश्मवर्म मेसि यो मा दिशामन्तदेशेभ्यो धायुरभिदासात् ।

एतत् स ऋच्छात् ॥ ७ ॥

अश्मऽवर्म । मे । असि । यः । मा । दिशाम् । अन्तःऽदेशेभ्यः । अघऽयुः । अभिऽदासात् ।

एतत् । सः । ऋच्छात् ॥ ७ ॥

पृहुता मन उप ह्ये मातरिर्भना प्राणापानौ ।

सूर्याब्धुर्नन्तरिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्याः शरीरम् ।

सरस्वत्या वाचमुप ह्यामहे मनोयुजा ॥ ८ ॥

पृहुता । मनः । उप । ह्ये । मातरिर्भना । प्राणापानौ ।

सूर्यात् । चक्षुः । अन्तरिक्षात् । श्रोत्रम् । पृथिव्याः । शरीरम् ।

* सरस्वत्या । वार्वम् । उप । ह्यमहे । मनःऽधुजा ॥ ८ ॥

द्वितीयेनुवाके षष्ठमं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

सर्वतपरकर्मसु “कथं महे” इति सूक्तेन भादानककाष्ठशत शरीरिन सपात्य अभिमन्त्र्य अधाति ॥

तथा तत्रैव अनेन सूक्तेन चमत्ते सरस्वत्याया दुग्धे ग्रीह्यवाक्पथाय सूर्जयित्वा मध्वासिच्य सपात्याभिमन्त्र्य आशयति ॥

तद् उक्तं नीक्षिकेन । “कथं महे इति भादानकशत शरीरिनम् अधाति । चमत्ते सरस्वत्याया दुग्धे ग्रीह्यवाक्पथाय सूर्ज-
यित्वा मध्वासिच्यशयति” इति [की० २ ३] ॥ सूर्जयित्वा नृणाकृत्वा ॥

कथं महे असुरायाव्रवीरिह कथं पित्रे हरये त्वेपनृम्णः ।

पृक्षि वरुण दक्षिणा ददावान् पुनर्मघ त्वं मनसाचिकित्सीः ॥ १ ॥

कथम् । महे । असुराय । अब्रवीः । इह । कथम् । पित्रे । हरये । त्वेपऽनृम्णः ।

पृक्षिम् । वरुण । दक्षिणाम् । ददावान् । पुनःऽमघ । त्वम् । मनसा । अचिकित्सीः ॥ १ ॥

न कामेन पुनर्मघो भवामि सं चक्षे कं पृक्षिमेतामुपाजे ।

केन नु त्वमर्थर्वन् काव्येन केन जातेनासि जातवैदाः ॥ २ ॥

न । कामेन । पुनःऽमघः । भवामि । सम् । चक्षे । कम् । पृक्षिम् । एताम् । उप । अजे ।

केन । नु । त्वम् । अर्थर्वन् । काव्येन । केन । जातेन । असि । जातऽवैदाः ॥ २ ॥

सत्यमहं गभीरः काव्येन सत्यं जातेनासि जातवैदाः ।

न मे दासो नायो महित्वा वृतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥ ३ ॥

सत्यम् । अहम् । गभीरः । काव्येन । सत्यम् । जातेन । असि । जातऽवैदाः ।

न । मे । दासः । न । आयः । महित्वा । वृतम् । मीमाय । यत् । अहम् । धरिष्ये ॥ ३ ॥

न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरतरो वरुण स्वधावन् ।

त्वं ता विश्वा भुवनानि वेत्थ स चिन्तु तज्जनो मायी विभाय ॥ ४ ॥

न । त्वत् । अन्यः । क्विऽतरः । न । मेधया । धीरऽतरः । वरुण । स्वधाऽवन् ।

त्वम् । ता । विश्वा । भुवनानि । वेत्थ । सः । चिन्तु । तु । त्वत् । जनः । मायी । विभाय ॥ ४ ॥

१ A D R S C's "मथर्वन्". Dc "मथ" changed to "मथ" P J Cr मथर्वन् 1. We with
B K K V P २ D R S C's भुवनानि. Dc भुवनानि changed to भुवनानि. P वेत्त 1. We
with A B K K V, and P J Cr

त्वं ह्यर्षेङ्ग वरुण स्वधावन् विश्वा वेत्थ जनिमा सुप्रणीते ।

किं रजस एना परो अन्यदेस्त्येना किं परेणाध्वरममुर ॥ ५ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । वरुण । स्वधाऽवन् । विश्वा । वेत्थ । जनिम । सुऽप्रणीते ।

किम् । रजसः । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । एना । किम् । परेण । अध्वरम् । अमुर ॥ ५ ॥

एकं रजस एना परो अन्यदेस्त्येना पर एकेन दुर्णशं चिदुर्वाक् ।

तत् ते विद्वान् वरुण प्र ब्रवीम्यधोवचसः पणयो भवन्तु नीचैर्दासा उप
सर्पन्तु भूमिम् ॥ ६ ॥

एकम् । रजसः । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । एना । परः । एकेन । दुःऽनशम् । चित् ।
अर्वाक् ।

तत् । ते । विद्वान् । वरुण । प्र । ब्रवीमि । अधऽधोवचसः । पणयः । भवन्तु । नीचेः । दासाः ।
उप । सर्पन्तु । भूमिम् ॥ ६ ॥

त्वं ह्यर्षेङ्ग वरुण ब्रवीषि पुनर्मयेष्ववद्यानि भूरि ।

मो पु पूर्णारभ्येऽतावतो भून्मा त्वा वोचन्नराधत्सं जनांसः ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । वरुण । ब्रवीषि । पुनःऽमयेषु । अवद्यानि । भूरि ।

मो इति । सु । पूर्णात् । अभि । एतावतः । भूत् । मा । त्वा । वोचन् । अराधत्सम् । जनांसः ॥ ७ ॥

मा मा वोचन्नराधत्सं जनांसः पुनस्ते शृन्धि जरितर्ददामि ।

स्तोत्रं मे विश्वमा याहि शचीभिरन्तर्विश्वांसु मानुषीषु दिक्षु ॥ ८ ॥

मा । मा । वोचन् । अराधत्सम् । जनांसः । पुनः । ते । शृन्धिम् । जरितः । ददामि ।

स्तोत्रम् । मे । विश्वम् । आ । याहि । शचीभिः । अन्तः । विश्वांसु । मानुषीषु । दिक्षु ॥ ८ ॥

आ ते स्तोत्राण्युद्यंतानि यन्त्वन्तर्विश्वांसु मानुषीषु दिक्षु ।

देहि नु मे यन्मे अदेहो अस्ति युज्यो मे सप्तपदुः सखांसि ॥ ९ ॥

१ BDRSCs हांग. We with AKK V Dc. २ AKKRŠ V Dc अन्यदेस्त्येना.
PJVC अस्ति । We with BDCs P BD, however, have स्त्येना changed to स्तेना
in this as well as the next verse ३ ABDKKŠ Dc अन्यदेस्त्येना. V PJ C अस्ति ।
P अस्ति changed to अस्ति । We with R Cs P

आ । ते । स्तोत्राणि । उतऽयंतानि । यन्तु । अन्तः । विश्वास्तु । नानुपीषु । विक्षु ।
देहि । नु । मे । यत् । मे । अर्दत्तः । अस्मि । युज्यः । मे । सप्तऽपदः । सखा । अस्मि ॥ ९ ॥

समा नौ वन्धुर्वरुण समा जा वेदाहं तद्यन्त्रावेषा समा जा ।

ददामि तद् यत् ते अर्दत्तो अस्मि युज्यस्ते सप्तऽपदः सखास्मि ॥ १० ॥

समा । नौ । वन्धुः । वरुण । समा । जा । वेद । अहम् । तत् । यत् । नौ । एषा । समा । जा ।
ददामि । तत् । यत् । ते । अर्दत्तः । अस्मि । युज्यः । ते । सप्तऽपदः । सखा । अस्मि ॥ १० ॥

देवो देवाय गृणते वयोधा विप्रो विप्राय स्तुवते सुमेधाः ।

अर्जीजनो हि वरुण स्वधावन्तर्यवाणं पितरं देववन्धुम् ।

तस्मा उ राधः कृणुहि सुप्रशस्तं सखा नो अस्ति परमं च वन्धुः ॥ ११ ॥

देवः । देवाय । गृणते । वयःऽधाः । विप्रः । विप्राय । स्तुवते । सुऽमेधाः ।

अर्जीजनः । हि । वरुण । स्वधाऽवन् । अन्तर्यवाणम् । पितरम् । देवऽवन्धुम् ।

तस्मै । ऊं इति । राधः । कृणुहि । सुऽप्रशस्तम् । सखा । नः । अस्ति । परमम् । च । वन्धुः ॥ ११ ॥

इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

वशाशमनऋषिर्वापाश्रतारि खण्डानि कृत्वा “समिद्धो अय” इति सूक्तेन एत खण्ड जुहोति । “ऊर्जा अस्य” [५. २७] इति सूक्तेन द्वितीय खण्ड जुहोति । युक्ताभ्या सूक्ताभ्या तृतीय खण्डम् । अनुमते स्महेति चतुर्थ खण्ड जुहोति । तथा च सूत्रम् । “समिद्ध ऊर्जा अस्थिति जुहोति । युक्ताभ्या तृतीयम् । अनुमती चतुर्थम्” इति [वी० ५. ९] ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्ऽइक्षः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । अस्ति । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

तनूनपात् पय ऋतस्य यानान् मध्वां समञ्जन्त्संदया सुजिह्व ।

मन्त्रानि धीमिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूनपात् । पयः । ऋतस्य । यानान् । मध्वां । सम्ऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्त्रानि । धीमिः । उत । यज्ञम् । अमृन्धन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

१ B नो. २ All our authorities स्तुवते सुमेधाः. ३ A D omitt अ. ४ P मित्रऽमहः l.
५ A B B B e D K R S V De C- स्वदयां for स्वदया. K स्वध्या. P P J C e V स्वदय l.
६ P ऋजन्. l. १ ऋधन् l. We with K V J C e

आजुह्वान ईद्व्यो वन्द्यश्चा याद्वग्ने वसुभिः सृजोषाः ।

तं देवानामसि यद्व होता स एनान यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । ईद्व्यः । वन्द्यः । च । आ । याद्वि । अग्ने । वसुऽभिः । सृजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यद्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

प्राचीनं वह्निः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रयते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । वह्निः । प्रदिशा । पृथिव्याः । वस्तोरः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ।

वि । ऊं इति । प्रयते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभ्रमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यः । न । जनयः । शुभ्रमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमऽइन्द्र्याः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

आ सुष्यन्ती यजते उपाके उपासान्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशुं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुष्यन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उपासान्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । अधि । श्रियम् । शु-

क्रऽपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुषो यज्यथै ।

प्रचोदयन्ता विदधेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्तां ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमांसा । यज्ञम् । मनुषः । यज्यथै ।

प्रचोदयन्ता । विदधेषु । कारु इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्तां ॥ ७ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विडां मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

१ All our authorities वृज्यते. २ J वृहिः । P वृहिः changed to वह्निः । But neither reads प्राचीनम् । We with P V Cr. ३ P विश्वमऽइन्द्र्याः । ४ So P P J K V Cr. ५ P मिमांसा. Dc C मिमांसा changed to मिमांसा. ६ All our authorities- मनुष्वदिह.

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स्यो॒नं सर॑स्वतीः स्व॒र्षसः स॒दन्ता॒म् ॥ ८ ॥

आ । नः । य॒ज्ञम् । आ॒र॒त्नी । त॒र्यम् । यु॒तु । इ॒डा । म॒नुष्य॑त् । इ॒ह । चे॒त॒र्य॑न्ती ।

ति॒स्रः । दे॒वीः । य॒हिः । आ । इ॒दम् । स्यो॒नम् । सर॑स्वतीः । सु॒ऽअ॒र्षसः । स॒दन्ता॒म् ॥ ८ ॥

य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी जनि॑त्री रू॒पैरपि॑शद् भुव॑नानि वि॒श्वा ।

तम॑द्य हो॒तरि॑षितो यजी॑यान् दे॒वं त्वष्टा॑रमि॒ह य॒क्षि वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । जनि॑त्री इति॑ । रू॒पैः । अपि॑शत् । भुव॑नानि । वि॒श्वा ।

तम् । अ॒द्य । हो॒तः । इ॒षितः । यजी॑यान् । दे॒वम् । त्वष्टा॑रम् । इ॒ह । य॒क्षि । वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

उ॒पाव॑सृज॒ तन्या॑ सम॒ञ्जन॑ दे॒वानां॑ पा॒थं ऋ॒तुषा॑ ह॒वीर्षि॑ ।

व॒न॒स्पतिः॑ श॒मिता॑ दे॒वो अ॒ग्निः स्व॑र्दन्तु ह॒व्यं म॒धुना॑ घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

उ॒प॒ऽअ॒व॑सृज । त॒न्या । स॒म्॒ऽअ॒ञ्ज॑न् । दे॒वाना॑म् । पा॒थः । ऋ॒तु॒ऽइ॒ष्या । ह॒वीर्षि॑ ।

व॒न॒स्पतिः॑ । श॒मिता॑ । दे॒वः । अ॒ग्निः । स्व॑र्दन्तु । ह॒व्यम् । म॒धुना॑ । घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

स॒द्यो जा॒तो व्य॑मिमीत यु॒ज्ञम॒ग्निर्दे॒वाना॑म॒भवत् पुरो॑गाः ।

अ॒स्य हो॒तुः प्र॒शिष्य॑तस्व॒ वाचि॑ स्वाहा॒कृतं॑ ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥ ११ ॥

स॒द्यः । जा॒तः । वि । अ॒मिमी॑त । य॒ज्ञम् । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । अ॒भवत् । पुरः॑ऽगाः ।

अ॒स्य । हो॒तुः । प्र॒ऽशि॒षि॑ । ऋ॒तस्व॑ । वा॒चि । स्वाहा॑कृतम् । ह॒विः । अ॒द॒न्तु । दे॒वाः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुपाके द्वितीयं सूकम् ॥

“दशिह” इति सूक्तं विभिन्नव्यक्रमेण विनियुज्यते । तत्र “दशिह” इति प्रथमकः सर्वविभिन्नव्यक्रमेण विनियोगः । तद् उक्तं कीर्तिनेन । “दशिहति तक्षत्रयेत्युक्तम्” इति [सं० ४. ५] ॥ दशिह इत्येतस्मा विनियोगस्तक्षत्राय [सं० ८. ८] इति सूत्रे श्रौतं इति तत्सार्थः । तद्विनियोगविस्तरस्तु “ब्राह्मणे जज्ञे” इति सूक्ते [४. ६] दृश्यम् ॥

द्वितीयादीनाम् ऊर्चां प्रत्यक्ष विषादहरण एव विनियोगः । तथा च सूत्रम् । “द्वितीयस्य प्रदक्षी । सर्वं परिक्रामति । शिखा-
“सिखि स्मरान् उद्भाति । वर्तयता प्रवर्तते । घनुष्यां दक्षिणत्वं भवेदिति दंसं तर्हि प्रकृष्यादित्वा अभि निरस्ताति यतो
“इष्टः । पबन्त्या कर्ता ह्यल्लल्लनालेन । वष्टपाबीज्यापाणेन । इत्याद्या मधुपान् पारयति । वन्त्या थाकिपुर्गम् । विन्दु-
“ह्या मात प्राशयति । इत्यमालानुताचमयति । एरादरसा नाभि क्भाति” इति [सं० ४. ५] ॥ अस्तार्थः । प्रदक्षी कट-
रन्ध्रः । मृदादितोऽप्रदक्षिणं देशं करोति वन्ध । तद् विस्मन्मन्त्रेणैव । शिषा दृष्ट्वा क्भाति तदपि विपस्तम्भनम् ।
श्वेतस्यै शालस्तम्ये वा पग्नि क्भाति । शिषे शालम्ये तदपि न संपति । वर्तयता दृष्ट्वा ह्यान् पीडयति । तत्र शिषम् अग्न्याय
गच्छति । घनुष्यां आचाम्यन्त प्रदक्षिणं परिक्रामति । “अवेदि” [४. ५१.] इत्यत्र जपित्वा तृणानि प्रज्वाल्य अद्वैतविमुक्तं
प्रक्षिपति दृष्टवाने वा । तृतीयेति एरादरसादितम् उद्दह्य अभिनञ्ज्य दष्टं पाययति प्रोक्षति च । यष्टया आचम्यतामाम्
अभिनञ्ज्य क्भाति । सप्तम्यमीत्या मधुपक्षिणं मधुपक्षिमुत्तरा चाभिनञ्ज्य पारयति । पुरीषम् अभिनञ्ज्य पारयतां शेषः ।

वि शुक्लया ध्याविच्छलाभ्या । मास ध्याविस्तवन्धि । अलापुना अलापुन्युदक कृत्वा अभिमन्त्र्य आचमयति विश्व्याधि-
तम् । अलापुन्युन्त सप्तम्याभिमन्त्र्य यन्नाति । इति ॥

तथा आभिवारिके कर्मणि अस्य सूक्तस्य रिनियोगः । तद् उक्तं कौशिकेन । “दोदहीति सामानि । देवापटु प्राक्षणाति”
इति [कौ० ६ २] ॥ देवापटु सर्पच्छत्रम् अहिच्छत्रम् ॥

दुदिहिं मह्यं वरुणो दिवः कविर्वचोभिरुग्रैर्नि रिणामि ते विपम् ।

खातमखातमुत सक्तमग्रभूमिरेव धन्वन्नि जजास ते विपम् ॥ १ ॥

दुदिः । हि । मह्यम् । वरुणः । दिवः । कविः । वचःऽभिः । उग्रेः । नि । रिणामि । ते ।

विपम् ।

खातम् । अखातम् । उत । सक्तम् । अग्रभूमिः । इराऽइव । धन्वन् । नि । जजास । ते ।

विपम् ॥ १ ॥

कैरात॑ पृश्न॑ उप॑तृण्य॑ वभ्र॑ आ मे॑ शृणु॑तासि॒ता अली॑काः ।

मा मे॑ सख्यु॑ स्ता॒मान॑मपि॑ छा॒ताश्चाव॑र्यन्तो॒ नि वि॑पे रम॑ध्वम् ॥ ५ ॥

कैरा॑त । पृश्ने॑ । उप॑तृण्य । व॑भ्रो इति॑ । आ । मे॑ । शृणु॑त । अ॑सिताः । अली॑काः ।

मा । मे॑ । सख्युः॑ । स्ता॒मान॑म् । अपि॑ । स्था॒त । आ॑ऽधाव॑र्यन्तः । नि । वि॑पे । र॒मध्व॑म् ॥ ५ ॥

अ॒सि॒तस्य॑ तै॒मा॒तस्य॑ व॒ध्नोरपौ॑दकस्य च ।

सा॒त्रासा॑हस्याहं म॒न्यो॒रव॑ ज्यामि॒व धन्व॑नो॒ वि मु॑ञ्चामि रथा॑ इव ॥ ६ ॥

अ॒सि॒तस्य॑ । तै॒मा॒तस्य॑ । व॒ध्नोः । अप॑ऽउ॒दक॑स्य । च॒ ।

सा॒त्राऽस॑हस्य॑ । अ॒हम् । म॒न्योः । अव॑ । ज्याम्॑ऽइव॑ । धन्व॑नः । वि । मु॒ञ्चा॒मि । रथा॑न्ऽइव॑ ॥ ६ ॥

आलि॑गी च॒ विलि॑गी च पि॒ता च॒ मा॒ता च॒ ।

वि॒द्म वः॑ स॒र्वतो॑ वन्ध॒रसाः॑ किं करि॑ष्य ॥ ७ ॥

आ॒लि॒गी । च॒ । वि॒लि॒गी । च॒ । पि॒ता । च॒ । मा॒ता । च॒ ।

वि॒द्म । वः॑ । स॒र्वतः॑ । वन्धु॑ । अ॒रसाः॑ । किम् । क॒रि॒ष्य॒थ ॥ ७ ॥

उ॒रुगू॒लाया॑ दु॒हिता॑ जा॒ता दा॒स्यसि॑कन्या॑ ।

प्र॒तङ्गं॑ दृ॒द्वृषी॑णां स॒र्वी॒साम॑र॒सं वि॑पम् ॥ ८ ॥

उ॒रुऽगू॒लायाः॑ । दु॒हिता॑ । जा॒ता । दा॒सी । अ॒सि॒कन्या॑ ।

प्र॒तङ्ग॑म् । दृ॒द्वृषी॑णाम् । स॒र्वी॒साम् । अ॒र॒सम् । वि॑पम् ॥ ८ ॥

कु॒र्णा श्वा॒वित् तद॑व॒वीद् गि॒रेर॑व॒चर॑न्तिका ।

याः का॑श्चे॒माः ख॑नि॒त्रिमा॑स्ता॒साम॑र॒सत॑मं वि॑पम् ॥ ९ ॥

कु॒र्णा । श्वा॒वित् । तत् । अ॒व॒वीत् । गि॒रेः । अ॒व॒च॒र॒न्ति॒का ।

याः । काः । च॒ । इ॒माः । ख॑नि॒त्रिमा॑ः । ता॒साम् । अ॒र॒स॒त॑मम् । वि॑पम् ॥ ९ ॥

ता॒वुचं॑ न ता॒वुचं॑ न येत् त्वम॑सि ता॒वुचं॑ ।

ता॒वुचे॑ना॒र॒सं वि॑पम् ॥ १० ॥

ता॒वुचं॑ । न । ता॒वुचं॑ । न । य॒ । इत् । त्वम् । अ॒सि॒ । ता॒वुचं॑ ।

तावुवेन । अरसम् । विपम् ॥ १० ॥

तस्तुवं न तस्तुवं न धेत त्वमसि तस्तुवम् ।

तस्तुवेनारसं विपम् ॥ ११ ॥

तस्तुवम् । न । तस्तुवम् । न । धे । इत् । त्वम् । असि । तस्तुवम् ।

तस्तुवेन । अरसम् । विपम् ॥ ११ ॥

इति तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“सुपर्णस्त्वा” इति सूक्तस्य कृत्याप्रतिहरणगणे षाठाद् यत्रयत्र कृत्याप्रतिहरणगणे विनियुज्यते तत्रतत्रास सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रादिक “दृष्या दृषिति” इति [२ ११] सूक्ते द्रष्टव्यम् ॥

सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूक्तस्त्वाखनन्त्वा ।

दिप्सौपधे त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि ॥ १ ॥

कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते ।

सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ ५ ॥

कृत्याः । सन्तु । कृत्याऽकृते । शपथः । शपथीयते ।

सुखः । रथःऽइव । वर्तताम् । कृत्या । कृत्याऽकृतम् । पुनः ॥ ५ ॥

यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने ।

ताम् तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वमिधान्यां ॥ ६ ॥

यदि । स्त्री । यदि । वा । पुमान् । कृत्याम् । चकार । पाप्मने ।

ताम् । ऊं इति । तस्मै । नयामसि । अश्वम्ऽइव । अश्वऽअभिधान्यां ॥ ६ ॥

यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता ।

तां त्वा पुनर्नयामसीन्द्रेण सयुजां वयम् ॥ ७ ॥

यदि । वा । अस्मि । देवऽकृता । यदि । वा । पुरुषैः । कृता ।

ताम् । त्वा । पुनः । नयामसि । इन्द्रेण । सऽयुजां । वयम् ॥ ७ ॥

अग्ने पृतनायाद् पृतनाः सहस्र ।

पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि ॥ ८ ॥

अग्ने । पृतनायाद् । पृतनाः । सहस्र ।

पुनः । कृत्याम् । कृत्याऽकृते । प्रतिऽहरणेन । हरामसि ॥ ८ ॥

कृतव्यधन्ति विध्य तं यश्चकार तमिज्जहि ।

न त्वामचक्रुषे वयं वधाय सं शिशीमहि ॥ ९ ॥

कृतव्यधन्ति । विध्य । तम् । यः । चकार । तम् । इत् । जहि ।

न । त्वाम् । अचक्रुषे । वयम् । वधाय । सम् । शिशीमहि ॥ ९ ॥

पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्टितो दश ।

वन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये कृत्याकृतं पुनः ॥ १० ॥

पुत्रऽइव । पितरम् । गच्छ । स्वजऽइव । अभिऽस्थितः । दश ।

वन्धम्ऽइव । अवक्रामी । गच्छ । कृत्ये । कृत्याऽकृतम् । पुनः ॥ १० ॥

उदेणीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव । कृत्या कर्तारमृच्छतु ॥ ११ ॥

उत् । एणीऽइव । वारणी । अभिऽस्कन्दम् । मृगीऽइव ॥ कृत्या । कर्तारम् । ऋच्छतु ॥ ११ ॥

इष्या ऋजीयः पततु द्यावापृथिवी तं प्रति ।

सा तं मृगमिव गृह्णातु कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ १२ ॥

इष्याः । ऋजीयः । पततु । द्यावापृथिवी इति । तम् । प्रति ।

सा । तम् । मृगम्ऽइव । गृह्णातु । कृत्या । कृत्याऽकृतम् । पुनः ॥ १२ ॥

अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम् ।

सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ १३ ॥

अग्निऽइव । एतु । प्रतिऽकूलम् । अनुकूलम्ऽइव । उदकम् ।

सुखः । रथऽइव । वर्तताम् । कृत्या । कृत्याऽकृतम् । पुनः ॥ १३ ॥

इति तृतीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

गवा रोगोपशमनपुरिप्रजननकर्मसु “एका च मे” इति सूत्रेण अभिमन्त्रित सलघ्न केवल वा उदक गाः पापवेत् । तद् उक्त वैश्विक्सूत्रे । “एका च मे इति गा लघ्न पापयति” इत्यादि [वी० ३. २] ॥

दुध्नकृमुषतन्मनकर्मणि “एका च मे” [५. १५] “यथेकश्रोसि” [५. १६] इति सूक्ताभ्यां सलघ्नलघ्नी मधुना लोहितेषु सक्तुषु जर्जरीकृता अभिमन्त्र्य पापयति ॥ “यथेकश्रोसि” इत्यभिमन्त्र्य अथ मुद्धे प्रापमेवज्यार्यम् ॥

तथा तत्रैव रुमेणि “यथेकश्रोसि” इत्यनेन गृह्णारम् अभिमन्त्र्य अपिदधाति । तद् उक्त वैश्विक्ने । “मधुलाष्टलि-
द्वाभि खलदुलघ्नीं सक्तुषु मधुमन्ये पापयति । उत्तराभिर्मुद्धे । द्वार सर्जति” इति [वी० ४. ५] ॥ “एका च” मे इति मधुलाष्टलघ्न्य । “यथेकश्रोसि” इति ऋगलिङ्गा ॥

एका च मे दश च मेपवक्तार ओषधे ।

ऋतंजात ऋतावरि मधु मे मधुला करः ॥ १ ॥

एका । च । मे । दश । च । मे । अपऽवक्तारः । ओषधे ।

ऋतंजाते । ऋतंऽवरि । मधु । मे । मधुला । करः ॥ १ ॥

द्वे च मे विंशतिश्च ०१० ॥ २ ॥

द्वे इति । च । मे । विंशतिः । च ॥ ०१० ॥ २ ॥

तिस्त्रिंश मे त्रिंशच्च ०१० ॥ ३ ॥

तिस्त्रिंशः । च । मे । त्रिंशत् । च ॥ ०१० ॥ ३ ॥

चतस्रश्च मे चत्वारिंशच्च ०१० ॥ ४ ॥

चत्त॑न्नः । च॒ । मे॒ । च॒त्त॒र्नि॒शत् । च॒ ॥०॥ ४ ॥

प॒ञ्च॒ च॒ मे॒ प॒ञ्चा॒श॒च॒ ०१० ॥ ५ ॥

प॒ञ्च॒ । च॒ । मे॒ । प॒ञ्चा॒श॒त् । च॒ ॥०॥ ५ ॥

षट् च॒ मे॒ ष॒ष्टि॒श्च॒ ०१० ॥ ६ ॥

षट् । च॒ । मे॒ । ष॒ष्टिः । च॒ ॥०॥ ६ ॥

स॒प्त॒ च॒ मे॒ स॒प्त॒ति॒श्च॒ ०१० ॥ ७ ॥

स॒प्त॒ । च॒ । मे॒ । स॒प्त॒तिः । च॒ ॥०॥ ७ ॥

अ॒ष्ट॒ च॒ मे॒ शी॒ति॒श्च॒ ०१० ॥ ८ ॥

अ॒ष्ट॒ । च॒ । मे॒ । अ॒शी॒तिः । च॒ ॥०॥ ८ ॥

न॒व॒ च॒ मे॒ न॒व॒ति॒श्च॒ ०१० ॥ ९ ॥

न॒व॒ । च॒ । मे॒ । न॒व॒तिः । च॒ ॥०॥ ९ ॥

द॒श॒ च॒ मे॒ श॒तं॒ च॒ मे॒ष॒व॒त्कारः॑ ०१० ॥ १० ॥

द॒श॒ । च॒ । मे॒ । श॒तम् । च॒ । मे॒ । अ॒ष॒व॒त्कारः॑ ॥०॥ १० ॥

श॒तं॒ च॒ मे॒ स॒ह॒स्रं॑ चा॒प॒व॒त्कार॑ ओष॒धे ।

ऋ॒त॒जा॒त॒ ऋ॒ता॒वरि॑ म॒धु॒ मे॒ म॒धु॒ला॒ करः॑ ॥ ११ ॥

श॒तम् । च॒ । मे॒ । स॒ह॒स्रम् । च॒ । अ॒ष॒व॒त्कारः॑ । ओष॒धे ।

ऋ॒त॒जा॒ते । ऋ॒त॒व॒रि॑ । म॒धु॒ । मे॒ । म॒धु॒ला॒ । क॒रः॑ ॥ ११ ॥

तृतीयेनुषाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोनुषाकः ॥

“यथेकवृषोति” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्रमपि पूर्वसूक्ते उदाहृतम् ॥

यथे॒क॒वृषो॑ति॒ सृ॒जा॒र॒त्ने॑ति॒ ॥ १ ॥

यदि॑ द्वि॒वृषो॑ति॒ ० ॥ २ ॥

यदि॑ । ए॒क॒वृषः॑ । अ॒सि॑ । सृ॒ज॒ । अ॒र॒त्नः॑ । अ॒सि॑ ॥ १ ॥

यदि॑ । द्वि॒वृषः॑ । अ॒सि॑ ॥०॥ २ ॥

यदि॑ त्रि॒वृषो॑ति॒ ० ॥ ३ ॥

यदि॑ चतु॒र्वृषो॑ति॒ ० ॥ ४ ॥

यदि॑ । त्रि॒वृषः॑ । अ॒सि॑ ॥०॥ ३ ॥

यदि॑ । चतु॒र्वृषः॑ । अ॒सि॑ ॥०॥ ४ ॥

यदि॑ प॒ञ्च॒वृषो॑ति॒ ० ॥ ५ ॥

यदि॑ षड्वृषो॑ति॒ ० ॥ ६ ॥

यदि । पञ्चऽवृषः । असि ॥०॥ ५ ॥

यदि । षट्ऽवृषः । असि ॥०॥ ६ ॥

यदि सप्तऽवृषोसि० ॥ ७ ॥

यद्यष्टऽवृषोसि० ॥ ८ ॥

यदि । सप्तऽवृषः । असि ॥०॥ ७ ॥

यदि । अष्टऽवृषः । असि ॥०॥ ८ ॥

यदि नवऽवृषोसि० ॥ ९ ॥

यदि दशऽवृषोसि सृजारसोसि ॥१०॥

यदि । नवऽवृषः । असि ॥०॥ ९ ॥

यदि । दशऽवृषः । असि । सृज । अरसः । असि ॥१०॥

यद्येकादशोसि सोपोदकोसि ॥ ११ ॥

यदि । एकादशः । असि । सः । अपऽउदकः । असि ॥ ११ ॥

इति चतुर्थेनवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

याम् । आहुः । तारका । एषा । विऽकेशी । इति । दृच्छुनाम् । ग्रामम् । अवऽपचमानाम् ।
सा । ब्रह्मऽजाया । वि । हुनोति । राष्ट्रम् । यत्र । प्रऽअर्षादि । शशः । उल्कुपीऽमान् ॥ ४ ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद् विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद् बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वीं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अर्तु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वि । न । देवाः ॥ ५ ॥

देवा वा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तचापयस्तपसा ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्यापनीता दुधी दधाति परमे व्योमिन् ॥ ६ ॥

देवाः । वै । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽक्रपयः । तपसा । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । अपऽनीता । दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽभोमन् ॥ ६ ॥

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।

वीरा ये तृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया हिंनस्ति तान् ॥ ७ ॥

ये । गर्भाः । अवऽपद्यन्ते । जगत् । यत् । च । अपऽलुप्यते ।

वीराः । ये । तृहन्ते । मिथः । ब्रह्मऽजाया । हिंनस्ति । तान् ॥ ७ ॥

उत यत् पतंयो दशं स्त्रियाः पूर्वे अवाहणाः ।

ब्रह्मा चेद्वस्तमग्रहीत स एव पतिरेकधा ॥ ८ ॥

उत । यत् । पतंयः । दशं । स्त्रियाः । पूर्वे । अवाहणाः ।

ब्रह्मा । च । इत् । इस्तम् । अग्रहीत् । सः । एव । पतिः । एकऽधा ॥ ८ ॥

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्योऽङ्गं न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रब्रुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणः । एव । पतिः । न । राजन्यः । न । वैश्यः ।

तत् । सूर्यः । प्रऽब्रुवन् । एति । पञ्चऽभ्यः । मानवेभ्यः ॥ ९ ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या अददुः ।

राजा॑नः स॒त्यं गृ॒ह्णा॒ना ब्र॑ह्मजा॒यां पुन॑र्द॒दुः ॥ १० ॥

पुनः । वै । दे॒वाः । अ॒द॒दुः । पुनः । म॒नु॒ष्याः । अ॒द॒दुः ।

राजा॑नः । स॒त्यम् । गृ॒ह्णा॒नाः । ब्र॒ह्म॒जा॒याम् । पुनः । द॒दुः ॥ १० ॥

पुन॑र्दा॒यं ब्र॑ह्मजा॒यां कृ॒त्वा दे॒वैर्नि॑किल्बिषम् ।

ऊ॒र्जं पृ॒थि॒व्या भ॒क्तो॒रु॒गाय॑मुपा॒सते ॥ ११ ॥

पुनः॑दा॒यं । ब्र॒ह्म॒जा॒याम् । कृ॒त्वा । दे॒वैः । नि॒किल्बि॑षम् ।

ऊ॒र्जम् । पृ॒थि॒व्याः । भ॒क्ता । उ॒रु॒गाय॑म् । उ॒प । आ॒स॒ते ॥ ११ ॥

नास्य॑ जा॒या श॑तवा॒ही क॑ल्या॒णी त॒ल्प॒मा श॑ये ।

यस्मिन् रा॒ष्ट्रे नि॑रु॒ध्यते॑ ब्रह्मजा॒याचि॑त्त्या ॥ १२ ॥

न । अ॒स्य । जा॒या । श॑त॒वा॒ही । क॒ल्या॒णी । त॒ल्प॒म् । आ । श॑ये ।

यस्मिन् । रा॒ष्ट्रे । नि॒रु॒ध्यते॑ । ब्र॒ह्म॒जा॒या । अ॒चि॒त्त्या ॥ १२ ॥

न वि॑कर्णः पृथु॒शिरा॑स्तस्मिन् वे॒शम॑नि जायते ।

यस्मिन्० ॥ १३ ॥

न । वि॒क॒र्णः । पृ॒थु॒शि॒राः । तस्मिन् । वे॒श॒म॒नि । जा॒य॒ते ॥०॥ १३ ॥

नास्य॑ क्ष॒त्ता नि॒ष्क॒ग्री॒वः सु॒नाना॑मित्य॒ग्रतः॑ ।

यस्मिन्० ॥ १४ ॥

न । अ॒स्य । क्ष॒त्ता । नि॒ष्क॒ग्री॒वः । सु॒ना॒ना॒म् । ए॒ति । अ॒ग्र॒तः ॥०॥ १४ ॥

नास्य॑ श्वे॒तः कृ॒ष्ण॒कर्णो॑ धृ॒रि यु॒क्तो म॑हीयते ।

यस्मिन्० ॥ १५ ॥

न । अ॒स्य । श्वे॒तः । कृ॒ष्ण॒क॒र्णः । धृ॒रि । यु॒क्तः । म॑ही॒य॒ते ॥०॥ १५ ॥

नास्य॑ क्षे॒त्रे पु॒ष्करि॑णी नाण्डीकं जायते॒ विसं॑म् ।

यस्मिन्० ॥ १६ ॥

न । अ॒स्य । क्षे॒त्रे । पु॒ष्क॒रि॒णी । न । आ॒ण्डी॒कम् । जा॒य॒ते । वि॒सं॒म् ॥०॥ १६ ॥

नास्मै॑ पृ॒थि॒वि दे॒हन्ति॑ ये॒स्या दो॑हमुपा॒सते ।

यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्या ॥ १७ ॥

न । अस्मि । पृथिम् । वि । दृष्टन्ति । ये । अस्याः । दोहम् । उपऽभासते ।

यस्मिन् । राष्ट्रे । निरुध्यते । ब्रह्मऽजाया । अचित्या ॥ १७ ॥

नास्य धेनुः कल्याणी नानुद्धान्तहते धुरम् ।

विजानिर्धनं ब्राह्मणो रात्रिं वसति पापया ॥ १८ ॥

न । अस्य । धेनुः । कल्याणी । न । अनुद्धान् । सहते । धुरम् ।

विजानिः । यत्र । ब्राह्मणः । रात्रिम् । वसति । पापया ॥ १८ ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

माहणमात्रणविशसनाधिध्रयणपचनमक्षणादिषु त्रियमाणेषु अभिचारानामो ब्रह्मचारी “नैता ते देवा ” “अतिमानम् अ-
वर्णन्ति” इति सूक्तद्वय “धमेण तपसा” इत्यनुवाक च [१२ ५] गन्तुं अन्वाह । द्वेष्य मर्तसि कृत्वा शरवीर्यये । तद्
उक्तं वीर्यकाम्ये । “ब्रह्मगर्भान्याम् अन्वाह । घेष्टाम् । विचुतति । अकष्ये । समशाने । शिामून् दनम्वेत्वाह । द्वितीययासना-
नम् उरग्ये गृहयति । द्वादशरात्रं सर्वत्र उपधास्यति । द्विरदिति रवन् । अवागमेण निरतयति” इति [१० १. २] “नैता
ते देवा ” “अतिमानम् अवर्णन्ति” इति द्वे सूक्ते एसा ब्रह्मगर्भ । “धमेण तपसा” इत्यनुवाकौऽन्या ॥ घेष्टाम् । अन्वाहति
शेष । येषां हणमात्रणविशसनाया ॥ विचुतति अकष्ये इति छन्दोऽर्थः ॥ अमून् गन्तुम् ॥ द्विरदिति द्वादशरात्राद् ऊर्ध्व दिः
सधित्युत्पत्ते नष्टं गच्छति क्षेमम् ॥ अवागमेण दण्डेन अमानम् उपध्रयप्रहारं अपनयति ॥

नैतां ते देवा अददुस्तुभ्यं नृपते अर्चये ।

मा ब्राह्मणस्य राजन्यं मां जिघत्सो अनायाम् ॥ १ ॥

न । एताम् । ते । देवाः । अददुः । तुभ्यम् । नृपते । अर्चये ।

मा । ब्राह्मणस्य । राजन्यं । माम् । जिघत्सः । अनायाम् ॥ १ ॥

अक्षदुग्धो राजन्यं पाप आत्मपराजितः ।

स ब्राह्मणस्य गार्मद्यादद्य जीवानि मा श्वः ॥ २ ॥

अक्षऽदुग्धः । राजन्यं । पापः । आत्मऽपराजितः ।

सः । ब्राह्मणस्य । माम् । अद्यात् । अद्य । जीवानि । मा । श्वः ॥ २ ॥

आविष्टितापविषा पृदाकूरिव चर्मणा ।

सां ब्राह्मणसं राजन्यं नृष्टेषा गौरनाद्या ॥ ३ ॥

आविष्टिता । अपविषा । पृदाकूरिव । चर्मणा ।

सो । ब्राह्मणस्य । राजन्य । तृष्टा । एषा । गौः । अनाद्यो ॥ ३ ॥

निर्वै श्वात्रं नयति हन्ति वचोऽग्निरिवारव्यो वि दुनोति सर्वम् ।

यो ब्राह्मणं मन्यते अन्नमेव स विषस्य पिवति तैमातस्य ॥ ४ ॥

निः । वै । क्षत्रम् । नयति । हन्ति । वचैः । अग्निःऽदिव । आऽरेव्यः । वि । दुनोति । सर्वम् ।

यः । ब्राह्मणम् । मन्यते । अन्नम् । एव । सः । विषस्य । पिबति । तैमातस्य ॥ ४ ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयुर्धनकामो न चित्तात् ।

सं तस्येन्द्रो हृदयेऽग्निमिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥ ५ ॥

यैः । एनम् । हन्ति । मृदुम् । मन्यमानः । देवऽपीयुः । धनऽकामः । न । चित्तात् ।

सम् । तस्य । इन्द्रः । हृदये । अग्निम् । इन्धे । उभे इति । एनम् । द्विष्टः । नभसी इति ।

चरन्तम् ॥ ५ ॥

न ब्राह्मणो हिंसितव्योऽग्निः प्रियतनोरिव ।

सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिशस्तिपाः ॥ ६ ॥

न । ब्राह्मणः । हिंसितव्यः । अग्निः । प्रियतनोऽदिव ।

सोमः । हि । अस्य । दायादः । इन्द्रः । अस्य । अभिशस्तिऽपाः ॥ ६ ॥

शतापाशं नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।

अन्नं यो ब्रह्मणो मृत्वं स्वाङ्घ्रिणीति मन्यते ॥ ७ ॥

शतऽपाशम् । नि । गिरति । ताम् । न । शक्नोति । निःखिदन् ।

अन्नम् । यः । ब्रह्मणोम् । मृत्वं । स्वाङ्घ्रि । इति । मन्यते ॥ ७ ॥

जिह्वा ज्या भवति कुलमलं चाङ्गाङ्गीका दन्तास्तर्पसाभिर्दिग्धाः ।

तेभिर्ब्रह्मा विध्यति देवपीयून् हृद्बलैर्धनुर्भिर्देवजैः ॥ ८ ॥

जिह्वा । ज्या । भवति । कुलमलम् । चाक् । नाङ्गीकाः । दन्ताः । तर्पसा । अभिऽदिग्धाः ।

१ See note ४, preceding page. २ P P J अनुद्याम् । We with K V Cr. ३ K °ब्युत् ।
 ४ A B B D K R S D C S उभ प°. We with B K V. ५ P P J Cr चे । We with V.
 ६ So we with all our authorities. ७ A D C S मृत्वं. D C S B P J Cr मृत्वं. We
 with B K K V D C P. ८ B B D R S C S ३ for १. We with A K K V D C. ९ C.
 °धनुर्भिर्देव°.

तेभिः । ब्रह्मा । विच्यति । देवऽपीयूः । हतऽवलैः । घर्तुऽग्निः । देवऽजैः ॥ ८ ॥

तीक्ष्णेपत्रो ब्राह्मणा हेतिमन्तो यामस्यन्ति शरव्यां^१ न सा मृषा ।

अनुहाय तपसा मन्युना चोत दूरादव भिन्दन्त्येनम् ॥ ९ ॥

तीक्ष्णऽईषवः । ब्राह्मणाः । हेतिमन्तः । याम् । अस्यन्ति । शरव्योमि । न । सा । मृषा ।

अनुऽहायं । तपसा । मन्युना । च । उत । दूरात् । अव । भिन्दन्ति । एनम् ॥ ९ ॥

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशता उत ।

ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतह्व्याः पराभवन् ॥ १० ॥

ये । सहस्रम् । अराजन् । आसन् । दशऽशताः । उत ।

ते । ब्राह्मणस्य । गाम् । जग्ध्वा । वैतऽह्व्याः । परा । अभवन् ॥ १० ॥

गौरैव तान् हन्यमाना वैतह्व्यां^१ अवातिरत् ।

ये केसरप्रावन्धायाश्चरमाजामपेचिरन् ॥ ११ ॥

गौः । एव । तान् । हन्यमाना । वैतऽह्व्याम् । अव । अतिरत् ।

ये । केसरऽप्रावन्धायाः । चरमऽअजाम् । अपेचिरन् ॥ ११ ॥

एकशतं ता जनता या भूमिर्विधूनुत ।

प्रजां हिसित्वा ब्राह्मणीमसंभुव्यं पराभवन् ॥ १२ ॥

एकऽशतम् । ताः । जनताः । याः । भूमिः । विऽविधूनुत ।

प्रजाम् । हिसित्वा । ब्राह्मणीम् । असम्भुव्यम् । परा । अभवन् ॥ १२ ॥

देवपीयुश्चरति मत्स्येषु गरगीणो भवत्यस्मिभूयान् ।

यो ब्राह्मणं देवबन्धुं दिनस्ति न स पितृयाणमपेति लोकर ॥ १३ ॥

देवऽपीयुः । चरति । मत्स्येषु । गरगीणः । भवति । अस्मिभूयान् ।

यः । ब्राह्मणम् । देवऽबन्धुम् । दिनस्ति । न । सः । पित्रऽराजन् । अपेति । लोके-
कम् ॥ १३ ॥

अग्निर्वै नः पदयायः सोमो दायद उज्यते ।

१ A 1 for 1. २ P P J शरव्याम् । K V शरव्यम् । O शरव्याम् । (change 10 to 11) ३ K तां. ४ Such is the accent of all our authorities.

हन्ताभिश्चस्तेन्द्रस्तथा तद् वेधसो विदुः ॥ १४ ॥

अग्निः । वै । नः । पदऽवायः । सोमः । दायादः । उच्यते ।

हन्ता । अभिऽशस्ता । इन्द्रः । तथा । तत् । वेधसः । विदुः ॥ १४ ॥

इषुरिव दिग्धा नृपते गृदाकूरिव गोपते ।

सा ब्राह्मणस्येषुघोरा तया विध्यति पीयतः ॥ १५ ॥

इषुऽइव । दिग्धा । नृऽपते । गृदाकूऽइव । गोऽपते ।

सा । ब्राह्मणस्य । इषुः । घोरा । तया । विध्यति । पीयतः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“अतिमात्रम् अवर्धन्त” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अतिमात्रमवर्धन्त नोदिव दिवमस्पृशन् ।

भृगुं हिसित्वा सृज्या वैतह्व्याः पराभवन् ॥ १ ॥

अतिऽमात्रम् । अवर्धन्त । न । उत्ऽइव । दिवम् । अस्पृशन् ।

भृगुम् । हिसित्वा । सृजऽज्याः । वैतऽह्व्याः । परा । अभवन् ॥ १ ॥

ये बृहत्तामानमाङ्गिरसमार्षयन् ब्राह्मणं जनाः ।

पेतस्तेषामुभयादमर्विस्तोकान्यावयत् ॥ २ ॥

ये । बृहत्ऽतामानम् । आङ्गिरसम् । आर्षयन् । ब्राह्मणम् । जनाः ।

पेत्यः । तेषाम् । उभयादम् । अर्विः । तोकानि । आवयत् ॥ २ ॥

ये ब्राह्मणं प्रत्यष्टीवन् ये वासिन्धुल्कर्मपिरे ।

अस्ते मध्ये कुल्यायाः केशान् खादन्त आसते ॥ ३ ॥

ये । ब्राह्मणम् । प्रतिऽअष्टीवन् । ये । वा । अस्तिन् । शुल्कम् । इपिरे ।

अन्नः । ते । मध्यं । कुल्यायाः । केशान् । खादन्तः । आसते ॥ ३ ॥

ब्रह्मगवी पच्यमाना यावत् साभि विजङ्गहे ।

१ A D R S C- P J C: इत्त°. We with B K K V D e P २ K °वर्धयन्तु. ३ C-
सृज्या. ४ So we with B B E P D K K V D e C- P P J C. A R S °शुल्क° for शुल्क°. ५ B अन्नस्ते. P ने ।

न ब्राह्मणस्य गां जुग्ध्वा राष्ट्रं जागार कश्चन ॥ १० ॥

विपम् । एतत् । देवऽकृतम् । राजा । वर्णः । अभवीत् ।

न । ब्राह्मणस्य । गाम् । जुग्ध्वा । राष्ट्रं । जागार । कः । चन ॥ १० ॥

नवैव ता नवतयो या भूमिर्व्यधूनुत ।

प्रजां हिसित्वा ब्राह्मणीमसंभूयं पराभवन् ॥ ११ ॥

नव । एव । ताः । नवतयः । याः । भूमिः । विऽअधूनुत ।

प्रऽजाम् । हिसित्वा । ब्राह्मणीम् । असम्भूयम् । परा । अभवन् ॥ ११ ॥

यां मृतायानुवध्नन्ति कूद्यं पदयोर्पनीम् ।

तद् वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन् ॥ १२ ॥

याम् । मृताय । अनुऽवध्नन्ति । कूद्यम् । पदयोर्पनीम् ।

तत् । वै । ब्रह्मऽज्य । ते । देवाः । उपऽस्तरणम् । अब्रुवन् ॥ १२ ॥

अश्रूणि कृपमाणस्य यानि जीतस्य वावृतुः ।

तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥ १३ ॥

अश्रूणि । कृपमाणस्य । यानि । जीतस्य । वावृतुः ।

तम् । वै । ब्रह्मऽज्य । ते । देवाः । अपाम् । भागम् । आधारयन् ॥ १३ ॥

येन मृतं स्तपयन्ति श्मश्रूणि येनोन्दते ।

तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥ १४ ॥

येन । मृतम् । स्तपयन्ति । श्मश्रूणि । येन । उन्दते ।

तम् । वै । ब्रह्मऽज्य । ते । देवाः । अपाम् । भागम् । आधारयन् ॥ १४ ॥

न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभि वर्षति ।

नासौ समितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम् ॥ १५ ॥

न । वर्षम् । मैत्रावरुणम् । ब्रह्मज्यम् । अभि । वर्षति ।

न । नासौ । सम्ऽइतिः । कल्पते । न । मित्रम् । नयते । वशम् ॥ १५ ॥

इति चतुर्थेऽध्याये चतुर्थे सूक्तम् ॥

“उर्ध्वपङ्कः” इति सूक्तेन वासनपरसेनाविद्वेषणकर्मणि भेवादिवादित्राणि प्रक्षाल्य तयरोक्षरेण लेपयित्वा सपात्य विस्ताड-
यित्वा वादहाय पुरोधाः प्रयच्छेत् । सूत्रितं हि । “उर्ध्वपङ्कः [५. २०] उप थास्य [६. १२६] इति सर्वनादित्राणि प्रक्षाल्य
तयरोक्षरेण सपात्य सपातयन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति” इति [को० २. ७] ॥

तथा महाकृते अनेन सूक्तेन भूमिदुन्दुभिः ताडयेत् । तद् उक्तं वीताने । “भूमिदुन्दुभिः आक्षेपापिबद्धं पुच्छेनाग्नितुषेयोंप
उप थास्य” इति [वे० ६. ४] ॥

उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः सत्वनायन् वानस्पत्यः संभृत उस्त्रियाभिः ।

वाचं क्षुण्णवानो दुर्मयन्सपत्नान्तिह इव ज्येष्थन्नभि तैस्तनीहि ॥ १ ॥

उच्चैःऽर्घोषः । दुन्दुभिः । सत्वनाऽयन् । वानस्पत्यः । सम्ऽभृतः । उस्त्रियाभिः ।

वान्चम् । क्षुण्णवानः । दुर्मयन् । सऽपत्नान् । तिहऽइव । ज्येष्थन् । अभि । तैस्तनीहि ॥ १ ॥

सिंह इवास्तानीद् दुर्वयो विबद्धोभिकन्दन्पृथो वासितामिव ।

वृषा त्वं वध्रयस्ते सपत्ना ऐन्द्रस्ते शुम्भो अभिमातिपाहः ॥ २ ॥

सिंहऽइव । अस्तानीत् । दुर्वयः । विऽयजः । अभिऽकन्दन् । पृथमः । वासिताम्ऽइव ।

वृषा । त्वम् । वध्रयः । ते । सऽपत्नाः । ऐन्द्रः । ते । शुम्भः । अभिमातिऽसहः ॥ २ ॥

वृषेव यूषे सहसा विद्वानो गव्यन्नभि रुव संधनाजित ।

शुचा विध्य हृदयं परेषां हित्वा ग्रामान् प्रच्युता यन्तु शत्रवः ॥ ३ ॥

वृषाऽइव । यूषे । सहसा । विद्वानः । गव्यन् । अभि । रुव । संधनऽस्ति ।

शुचा । विध्य । हृदयम् । परेषाम् । हित्वा । ग्रामान् । प्रऽच्युताः । यन्तु । शत्रवः ॥ ३ ॥

संजयन् घृतना ऊर्ध्वमायुर्गृह्णा गृह्णानो बहुधा वि चक्ष्व ।

दैवीं वाचं दुन्दुभ आ गुरस्व वेधाः शत्रूणामुप भरस्व वेदः ॥ ४ ॥

सम्ऽजयन् । घृतनाः । ऊर्ध्वमायुः । गृह्णाः । गृह्णानः । बहुधा । वि । चक्ष्व ।

दैवीम् । वाचम् । दुन्दुभे । आ । गुरस्व । वेधाः । शत्रूणाम् । उप । भरस्व । वेदः ॥ ४ ॥

दुन्दुभेर्वाचं प्रयतां वदन्तीमाशृण्वती नाधिता घोषबुद्धा ।

नारीं पुत्रं धावतु हस्तगृह्णामित्री भीता संमरे वधानाम् ॥ ५ ॥

दुन्दुभेः । वाचम् । प्रयताम् । वदन्तीम् । आऽशृण्वती । नाधिता । घोषऽबुद्धा ।

१ A D K K R S Dc P P ज्येष्थः. We with B V C, J Cp. २ B B B P D K K S
V Dc C, धुययो. We with A R P P J Cp. ३ So we with all our authorities.

नारी । पुत्रम् । धावतु । हस्तऽग्रह । अमित्रि । भीता । समुऽद्रे । प्दानाम् ॥ ५ ॥

पूर्वो दुन्दुभे प्र वंदासि वाचं भूम्याः पृष्ठे वंद रोचमानः ।

अमित्रसेनामभिजज्भानो युमद् वंद दुन्दुभे सूनृतावत् ॥ ६ ॥

पूर्वः । दुन्दुभे । प्र । वंदासि । वाचम् । भूम्याः । पृष्ठे । वंद । रोचमानः ।

अमित्रऽसेनाम् । अभिऽजज्भानः । युऽमत् । वंद । दुन्दुभे । सूनृताऽवत् ॥ ६ ॥

अन्तरेमे नभंसी घोषो अस्तु पृथक् ते ध्वनयो यन्तु शीर्भम् ।

अभि क्रन्द स्तनयोत्तिपांनः श्लोकृन्मित्रतूयाय स्वर्धी ॥ ७ ॥

अन्तरा । इमे इति । नभंसी इति । घोषः । अस्तु । पृथक् । ते । ध्वनयः । यन्तु । शीर्भम् ।

अभि । क्रन्द । स्तनयः । उत्तिपांनः । श्लोकृत् । मित्रऽतूयाय । सुऽअर्धी ॥ ७ ॥

धीभिः कृतः प्र वंदाति वाचमुद्धर्षय सत्वंनामार्युधानि ।

इन्द्रमेदी सत्वंनो नि ह्वयस्व मित्रैरमित्रां अव जङ्घनीहि ॥ ८ ॥

धीभिः । कृतः । प्र । वंदाति । वाचम् । उत् । ह्वय । सत्वंनाम् । आर्युधानि ।

इन्द्रऽमेदी । सत्वंनः । नि । ह्वयस्व । मित्रैः । अमित्रान् । अव । जङ्घनीहि ॥ ८ ॥

संक्रन्दनः प्रवेदो धृष्णुषेणः प्रवेदकृद् बहुधा ग्रामघोषी ।

श्रेयो वन्वानो वयुनानि विद्वान् कीर्ति बहुभ्यो वि हर द्विराजे ॥ ९ ॥

सम्क्रन्दनः । प्रऽवदः । धृष्णुऽसेनः । प्रवेदऽकृत् । बहुधा । ग्रामऽघोषी ।

श्रेयः । वन्वानः । वयुनानि । विद्वान् । कीर्तिम् । बहुऽभ्यः । वि । हर । द्विराजे ॥ ९ ॥

श्रेयःकेतो वसुजित सहीयान्तसंग्रामजित संशितो ब्रह्मणासि ।

अंशूनिव ग्रावाधिषवणे अंद्रिगव्यन् दुन्दुभेधि नृत्य वेदः ॥ १० ॥

श्रेयःकेतः । वसुऽजित् । सहीयान् । संग्रामऽजित् । सम्श्रितः । ब्रह्मणा । असि ।

अंशून् इव । ग्रावा । अधिऽसवने । अंद्रिः । गव्यन् । दुन्दुभे । अधि । नृत्य । वेदः ॥ १० ॥

शत्रूपाण्नीपाडभिमातिपाहो गवेषणः सहमान उज्जित ।

१ K अमित्रि । २ P समुऽद्रे । ३ So we with A D R S Dc C₈ P J C₉. P °जज्भानः । B K E V °भानो. ४ B K E V घोष. We with A D R S Dc C₈. ५ P °पियांनः । ६ A °रुमित्र. ७ Dc अंद्रि° corrected from अंद्रि°. R अंद्रि°. C₈ अद°. ८ P सम्श्रितः । We with P J V C₉.

वाग्वीव मन्त्रं प्र भरस्व वाचं सांग्रामजित्यायेषमुद् वदेह ॥ ११ ॥

वाग्ब्रूपाद् । नीपाद् । अमिमातिऽसहः । गोऽप्येषः । सहमानः । उत्समिह ।

वाग्वीऽइव । मन्त्रम् । प्र । भरस्व । वाचम् । सांग्रामऽजित्याय । इषम् । उत् । वद् ।
इह ॥ ११ ॥

अच्युतच्युत् समदो गर्मिष्ठो मृधो जेता पुरएतायोध्यः ।

इन्द्रेण गुप्तो विदथां निचिकवञ्चद्योतनो द्विषतां याहि शीर्भम् ॥ १२ ॥

अच्युतऽच्युत् । सऽमदः । गर्मिष्ठः । मृधः । जेता । पुरऽएता । अयोध्यः ।

इन्द्रेण । गुप्तः । विदथां । निऽचिकव्यत् । हुंत्ऽद्योतनः । द्विषताम् । याहि । शीर्भम् ॥ १२ ॥

इति चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“विहृदयम्” इति सूक्तेन परसेनात्रासनविद्वेषणवर्मेणि सर्वथादिश्राणि प्रक्षाल्य तगरोरीरेण लेपयित्वा सपातवन्ति त्रिराहृत्य वादसाय प्रयच्छन्ति ॥

तथा अनेन सूक्तेन सौमाहुरमणि हरिणचर्मणा वेष्टित कृत्वा सपातय अभिमन्त्र्य वध्नाति ॥

तद् उक्तं श्रीशिवसूत्रे । “विहृदयम् इत्युच्यते । दुता धुनम् उद्धृत्यन् सौमाधू हरिणमण्युत्सीज्य क्षत्रियाय वध्नाति” इति [वि० २ ७] ॥ “विहृदयम्” इति सूक्तस्य सर्वत्र उच्चैस्त्वेन प्रयोगः ॥ उद्धृत्यन् उच्चैः परिवर्तयन् ॥

विहृदयं वैमनस्यं वदामित्रेषु दुन्दुभे ।

विद्वेषं कश्मशं भयममित्रेषु नि दध्मस्यवैनान् दुन्दुभे जहि ॥ १ ॥

विऽहृदयम् । वैमनस्यम् । वद । अमित्रेषु । दुन्दुभे ।

विऽद्वेषम् । कश्मशम् । भयम् । अमित्रेषु । नि । दध्मसि । अव । एतान् । दुन्दुभे । जहि ॥ १ ॥

उद्वेषमाना मनसा चक्षुषा हृदयेन च ।

धार्वन्तु विभ्यतोमित्राः प्रत्रासेनाज्ये हुते ॥ २ ॥

उत्ऽद्वेषमानाः । मनसा । चक्षुषा । हृदयेन । च ।

धार्वन्तु । विभ्यतः । अमित्राः । प्रऽत्रासेन । आज्ये । हुते ॥ २ ॥

वानस्पत्यः संभृत उत्त्रियाभिर्विश्वगोत्र्यः ।

प्रत्रासममित्रेभ्यो वदाज्येनाभिषारितः ॥ ३ ॥

यानस्पत्यः । समुद्रतः । उस्त्रियाभिः । विश्वऽगोच्यः ।

प्रऽत्रासम् । अमित्रैभ्यः । वृद्ध । आर्ज्येन । अभिऽघोरितः ॥ ३ ॥

यथा मृगाः संविजन्त आरण्याः पुरुषादधि ।

एवा त्वं दुन्दुभेमित्रान् अभि क्रन्द प्र त्रासयापो चित्तानि मोहय ॥ ४ ॥

यथा । मृगाः । समुद्रविजन्त । आरण्याः । पुरुषात् । अधि ।

एव । त्वम् । दुन्दुभे । अमित्रान् । अभि । क्रन्द । प्र । त्रासय । अथो इति । चित्तानि ।

मोहय ॥ ४ ॥

यथा वृकादजावयो धावन्ति बहु विभ्यतीः । एवा० ॥ ५ ॥

यथा । वृकात् । अजऽअययः । धावन्ति । बहु । विभ्यतीः ॥०॥ ५ ॥

यथा श्येनात् पतत्रिणः संविजन्ते अहर्दिवि सिंहस्य स्तनयोर्यथा ।

एवा त्वं दुन्दुभेमित्रान् अभि क्रन्द प्र त्रासयापो चित्तानि मोहय ॥ ६ ॥

यथा । श्येनात् । पतत्रिणः । समुद्रविजन्ते । अहःऽदिवि । सिंहस्य । स्तनयोः । यथा ।

एव । त्वम् । दुन्दुभे । अमित्रान् । अभि । क्रन्द । प्र । त्रासय । अथो इति । चित्तानि ।

मोहय ॥ ६ ॥

परमित्रान् दुन्दुभिना हरिणस्याजिनेन च ।

सर्वे देवा अतिव्रसन् ये संग्रामस्येशते ॥ ७ ॥

पर । अमित्रान् । दुन्दुभिना । हरिणस्य । अजिनेन । च ।

सर्वे । देवाः । अतिव्रसन् । ये । समुद्रग्रामस्य । ईशते ॥ ७ ॥

यैरिन्द्रः मुक्तीडते पट्वैश्छायया सह ।

तैरमित्रास्त्रसन्तु नोमी ये यन्त्यनीकशः ॥ ८ ॥

यैः । इन्द्रः । प्रऽमूडते । पट्वैऽछायैः । छायाया । सह ।

तैः । अमित्राः । त्रसन्तु । नः । अमी इति । ये । यन्ति । अनीकऽशः ॥ ८ ॥

ज्याघोषा दुन्दुभयोभि क्रौशन्तु या दिशः ।

सेनाः पराजिता यतीरमित्राणामनीकशः ॥ ९ ॥

ज्याघोषाः । दुन्दुभयोः । अभि । क्रौशन्तु । याः । दिशः ।

सेनाः । परांऽजिताः । युतीः । अमित्राणाम् । अनीकऽशः ॥ ९ ॥

आदित्यं चक्षुरा दंस्व मरीचयोनुं धावत ।

पुत्सङ्गिनीरा संजन्तु विगतिं बाहुवीर्ये ॥ १० ॥

आदित्य । चक्षुः । आ । दंस्व । मरीचयः । अनु । आवत ।

पुत्सङ्गिनीः । आ । संजन्तु । विगतिं । बाहुवीर्ये ॥ १० ॥

यूयमुग्रा मंसुतः पृथ्निमातर इन्द्रेण युजा प्र मृणीतु शर्व्वन् ।

सोमो राजा वरुणो राजा महादेव उत मृत्युरिन्द्रः ॥ ११ ॥

यूयम् । उग्राः । मंसुतः । पृथ्निमातरः । इन्द्रेण । युजा । प्र । मृणीतु । शर्व्वन् ।

सोमः । राजा । वरुणः । राजा । महादेवः । उत । मृत्युः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः ।

अमित्रान् नो जयन्तु स्वाहा ॥ १२ ॥

एताः । देवसेनाः । सूर्यकेतवः । सचेतसः ।

अमित्रान् । नः । जयन्तु । स्वाहा ॥ १२ ॥

चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थेनुवाकः ॥

अत्र नैषज्यक्रमेण “अमित्रस्तस्मानम्” इति सूक्तेन हाजान् प्रापयति ॥

तथा तत्रैव षष्ठेण दवाभित्रयन कृत्वा अनेन सूक्तेन ताम्रस्येण मूर्ध्नि सपातान् प्रापयति ॥

तथा च सूत्रम् । “अमित्रस्तस्मानम्” इति हाजान् प्रापयति । दवे होहितापत्रेण मूर्ध्नि सपातान् प्रापयति” इति [को० ४. ५.] ॥ लाजा कृत्वा मोहय । तान् अमित्राय प्रापयति मण्ड कृत्वा ॥

अमिस्तस्मानमपे वाधतामितः सोमो ग्रावा वरुणः पूतदंष्ट्राः ।

वेदिर्वहिः समिधः शोशुचाना अपे द्वेपांस्यमुया भवन्तु ॥ १ ॥

अग्निः । तस्मानम् । अपे । वाधताम् । इतः । सोमः । ग्रावा । वरुणः । पूतदंष्ट्राः ।

वेदिः । वहिः । समुद्वेषः । शोशुचानाः । अपे । द्वेपांसि । भुमुया । भवन्तु ॥ १ ॥

अयं यो विश्वान् हरितान् कृणोष्यच्छ्रोत्रयन्त्रमिरीवाभिदुन्वन् ।

अधा हि तन्तान्तरसो हि भूया अधा न्युङ्घिपराङ् वा परेहि ॥ २ ॥

१ K V D: न्यङ्घ्र धरा°. A B E R न्यङ्घ्रधरा°. D S Cs न्यङ्घ्रधरा°.

अ॒यम् । यः । वि॒श्वान् । ह॒रिता॒न् । कृ॒णोषि॑ । उ॒त्तऽशो॑च॒र्यन् । अ॒ग्निःऽई॒व । अ॒भिऽदु॒स्त्वन् ।
अ॒र्धः । हि । त॒क्मन् । अ॒रसः । हि । भु॒याः । अ॒र्धः । न्य॒ङ् । अ॒ध॒राङ् । या । परा॑ । इ॒दि ॥ २ ॥

यः प॒रुषः पारु॒षेयो॑वि॒ध्वंस॑ इ॒वारु॒णः ।

त॒क्मानं॑ वि॒श्वधा॑वी॒र्याध॒राञ्च॑ परा॑ सु॒वा ॥ ३ ॥

यः । प॒रुषः । पा॒रु॒षेयः । अ॒य॒ध्वंसःऽई॒व । अ॒रुणः ।

त॒क्मानम् । वि॒श्वधा॑ऽवी॒र्यं । अ॒ध॒राञ्चम् । परा॑ । सु॒व ॥ ३ ॥

अ॒ध॒राञ्चं॑ प्र हि॒नोमि॑ नमः॑ कृ॒त्वा त॒क्मने॑ ।

श॒क॒म्भ॒रस्य॑ मु॒ष्टिहा पु॑न॒रेतु॑ म॒हावृ॒षान् ॥ ४ ॥

अ॒ध॒राञ्चम् । प्र । हि॒नोमि॑ । नमः॑ । कृ॒त्वा । त॒क्मने॑ ।

श॒क॒म्भ॒रस्य॑ । मु॒ष्टिऽहा । पु॒नः । ए॒तु । म॒हाऽवृ॒षान् ॥ ४ ॥

ओ॒क्तो अ॒स्य मू॒र्ज॒वन्त॑ ओ॒क्तो अ॒स्य म॒हावृ॒षाः ।

याव॑ज्जा॒तस्त॑क्ते॒स्तावा॑न॒सि व॑र्हि॒हके॑षु न्यो॒चरः॑ ॥ ५ ॥

ओ॒क्तः । अ॒स्य । मू॒र्ज॒वन्तः । ओ॒क्तः । अ॒स्य । म॒हाऽवृ॒षाः ।

याव॑त् । जा॒तः । त॒क्मन् । तावा॑न् । अ॒सि । व॑र्हि॒हके॑षु । निऽओ॒चरः॑ ॥ ५ ॥

त॒क्मन् व्या॒लि॒ वि ग॑द॒ व्य॒ङ्ग॒ भूरि॑ याव॑य ।

दा॒सीं नि॒ष्टक॑रीमि॒च्छ तां व॑र्जे॒ण स॑म॒र्षय॑ ॥ ६ ॥

त॒क्मन् । वि॒ष्टा॒लि॒ वि । ग॑द॒ व्य॒ङ्ग॒ भूरि॑ । याव॑य ।

दा॒सीम् । निऽत॑क॒रीम् । इ॒च्छ । ता॑म् । व॑र्जे॒ण । स॑म् । अ॒र्षय॑ ॥ ६ ॥

त॒क्मन् मू॒र्ज॒वतो॑ ग॒च्छ॒ व॑र्हि॒हकान्॑ वा प॒रस्तरा॑न् ।

शू॒द्रामि॑च्छ॒ प्रफ॑व्यै॒तां त॑क्मन् वी॒वि धू॑नुहि ॥ ७ ॥

त॒क्मन् । मू॒र्ज॒वतः । ग॒च्छ॒ व॑र्हि॒हकान्॑ । वा । प॒रऽत॑रा॑न् ।

शू॒द्राम् । इ॒च्छ॒ प्र॒फ॒व्यै॒मि॒ । ता॑न् । त॒क्मन् । वि॒ष्टव॑ । धू॒नुहि॑ ॥ ७ ॥

म॒हावृ॒षान् मू॒र्ज॒वतो॑ व॒न्ध्वं॑ हि प॒रेत्य॑ ।

१ C. हिनामि. २ B B D K S V C. ३ तक्मन्. ४ P P C. तक्मन्. ५ We with A K J Dc. ६ B B Bc D S ३ for १. We with K K R V Dc Cs. ७ Dc तांस्तं for तां तं.

प्रेतानि त्वमने ब्रूमो अन्यक्षेत्राणि वा इमा ॥ ८ ॥

महाऽवृषात् । मूर्खऽवतः । वन्धु । अक्षि । प्रपऽइत्य ।

प्र । प्रेतानि । त्वमने । ब्रूमः । अन्यऽक्षेत्राणि । वे । इमा ॥ ८ ॥

अन्यक्षेत्रे न रमसे वशी सन् मृडयासि नः ।

अभूदु प्रार्थस्तुक्मा स गमिष्यति वल्हिकान् ॥ ९ ॥

अन्यऽक्षेत्रे । न । रमसे । वशी । सन् । मृडयासि । नः ।

अभूत् । ऊं इति । प्रऽअर्थः । तुक्मा । सः । गमिष्यति । वल्हिकान् ॥ ९ ॥

यत् त्वं शीतोथो रुरः सह कासार्वेपयः ।

भीमास्ते तक्मन् हेतयस्ताभिः स्म परि वृद्धि नः ॥ १० ॥

यत् । त्वम् । शीतः । अथो इति । रुरः । सह । कासा । अर्वेपयः ।

भीमाः । ते । तक्मन् । हेतयः । ताभिः । स्म । परि । वृद्धि । नः ॥ १० ॥

मा सैतान्तस्त्रीन् कुरुषा वलासे कासमुद्युगम् ।

मा सातोर्वाङ्घ्रिः पुनस्तत् त्वां तक्मन्नुप ब्रुवे ॥ ११ ॥

मा । स्म । एतान् । सतीन् । कुरुषाः । वलासेम् । कासम् । उद्युगम् ।

मा । स्म । अतः । अर्वाङ्घ्रिः । आ । पुनः । तत् । त्वा । तक्मन् । उप । ब्रुवे ॥ ११ ॥

तक्मन् भ्रात्रा वलासेन स्वस्त्रा कासिकया सह ।

पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छामुमरणं जनम् ॥ १२ ॥

तक्मन् । भ्रात्रा । वलासेन । स्वस्त्रा । कासिकया । सह ।

पाप्मा । भ्रातृव्येण । सह । गच्छ । अमुम् । अरणम् । जनम् ॥ १२ ॥

तृतीयकं वितृतीयं सद्विन्दित शारदम् ।

तक्मानं शीतं रुरं त्रेप्सं नाशय वार्षिकम् ॥ १३ ॥

तृतीयकम् । विऽतृतीयम् । सद्विन्दितम् । उत । शारदम् ।

तक्मानम् । शीतम् । रुरम् । त्रेप्सम् । नाशय । वार्षिकम् ॥ १३ ॥

गन्धारिभ्यो मूर्जवज्रोङ्गेभ्यो मृगधेभ्यः ।

प्रेष्यन् जनमिव शेवधिं तस्मान् परिं दक्षसि ॥ १४ ॥

गुन्धार्दिऽभ्यः । मूजवत्ऽभ्यः । अङ्गैऽभ्यः । मृगधैऽभ्यः ।

प्रऽप्यन् । जन्मऽइव । शेवऽधिम् । तस्मानम् । परिं । दक्षसि ॥ १४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

कृमिर्भव्यकर्मणि “आते मे द्यावापृथिवी” इति सूक्तं करीरमूल सपात्य अभिमन्त्र्य नम्रीयात् ॥
तथा अनेन सूक्तेन गोबले करीरस्य वैद्ययित्वा सूक्तं जपित्वा पापाणेन चूर्णयति । ततः सूक्तेनार्द्रां प्रतपति । ततः
सूक्तेनावधति ॥

तथा अनेन सूक्तेन ग्रामपाशून् अभिमन्त्र्य सन्त्येन हस्तेन दक्षिणामुखो भूत्वा पाशून् परिकरति ॥

तथा अनेन सूक्तेन पाशून् अभिमन्त्र्य हस्तेन गथित्वा कृमेरुपरि क्षिपति ॥

तथा अनेन सूक्तं शान्तिश्क्षसमिधे आदधाति । कृमिभञ्जनम् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पश्चाद् अग्नेर्मातुषस्ये वालं कृत्वा नवनातान्वक्तेन मुरालम्बेन ताडुनि तापयति । त्रि सूक्तप्रयोगः ॥

तथा अनेन सूक्तेन शिशुपाजेन नवगीतमिधेयं अभिमन्त्र्य व्याधिदेशं प्रतिस्प्यति ॥

तथा अनेन सूक्तेन एकविंशत्युशीराणां मूलान्यभिमन्त्र्य पापाणेन कुट्टयति । ततः सूक्तं जपित्वा उशीराणि अग्निना दहति ॥

तथा अनेन सूक्तेन एकविंशत्युशीराणां अभिमन्त्र्य व्याधिताय समर्पयति ॥

तथा अनेन सूक्तेन उदङ्मथम् एकविंशत्युशीरपिञ्जलीसहितं सपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् आङ्गावयति ॥

तद् उक्तं कौशिकमुनेः । “ओते म इति करीरमूलं काण्डनेकेदेशम् । ग्रामात् पाशून् । पश्चाद् अग्नेर्मातुषस्ये मुसलपुमेन
“नवनातान्वक्तेन नि प्रतीहारं ताडुनि तापयति । शिशुभिनवनीतमिधेयं प्रदेमिधः । एकविंशतिम् उशीराणि भिनयि [१३] इति
“मन्त्रोक्तम् । उशीराणि प्रपञ्चति । एषावस्य सदाङ्गावयति” इति [कौ० ४.५] ॥

ओते मे द्यावापृथिवी ओता देवी सरस्वती ।

ओता म इन्द्रश्चाग्निश्च किमि जम्भयतामिति ॥ १ ॥

ओते इत्याडते । मे । द्यावापृथिवी इति । आऽडता । देवी । सरस्वती ।

आऽडतो । मे । इन्द्र । च । अग्नि । च । किमिम् । जम्भयताम् । इति ॥ १ ॥

अस्येन्द्र कुमारस्य किमीन् धनपते जहि ।

हुता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मर्म ॥ २ ॥

अस्य । इन्द्र । कुमारस्य । किमीन् । धनऽपते । जहि ।

हुता । विश्वा । अरातयः । उग्रेण । वचसा । मर्म ॥ २ ॥

यो अस्यौ परितर्पति यो नासे परितर्पति ।

दुता यो मध्यं गच्छति तं किमि जम्भयतामिति ॥ ३ ॥

यः । अद्यौ । परिऽसर्पति । यः । नासे इति । परिऽसर्पति ।

दताम् । यः । मर्त्यम् । गच्छति । तम् । किमिम् । जम्भयामसि ॥ ३ ॥

सरूपौ द्वौ विरूपौ द्वौ कृष्णौ द्वौ रोहितौ द्वौ ।

बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च गृध्रः कोकश्च ते हुताः ॥ ४ ॥

सरूपौ । द्वौ । विऽरूपौ । द्वौ । कृष्णौ । द्वौ । रोहितौ । द्वौ ।

बभ्रुः । च । बभ्रुऽकर्णः । च । गृध्रः । कोकः । च । ते । हुताः ॥ ४ ॥

ये किमयः शितिकक्षा ये कृष्णाः शितिवाहवः ।

ये के च विश्वरूपास्तान् किमीन् जम्भयामसि ॥ ५ ॥

ये । किमयः । शितिऽकक्षाः । ये । कृष्णाः । शितिऽवाहवः ।

ये । के । च । विश्वऽरूपाः । तान् । किमीन् । जम्भयामसि ॥ ५ ॥

उत् पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

दृष्टांश्च घ्नन् दृष्टांश्च सर्वांश्च प्रमृणन् किमीन् ॥ ६ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।

दृष्टान् । च । घ्नन् । अदृष्टान् । च । सर्वांश्च । च । प्रऽमृणन् । किमीन् ॥ ६ ॥

येवापासः कर्कपास एजत्काः शिपविलुकाः ।

दृष्टश्च हन्यतां किमिरुतादृष्टश्च हन्यताम् ॥ ७ ॥

येवापासः । कर्कपासः । एजत्काः । शिपविलुकाः ।

दृष्टः । च । हन्यताम् । किमिः । उत । अदृष्टः । च । हन्यताम् ॥ ७ ॥

हुतो येवापः किमीणां हुतो नदनिमोत ।

सर्वान् नि मप्सपाकरं हृपदा खल्वौ इव ॥ ८ ॥

हुतः । येवापः । किमीणाम् । हुतः । नदनिमा । उत ।

सर्वान् । नि । मप्सपा । अकरम् । हृपदा । खल्वौऽइव ॥ ८ ॥

विशीर्षाणं विककुदं किमि सारङ्गमर्जुनम् ।

शृणाम्येस्य पृथीरेपि वृश्चामि यच्चिरः ॥ ९ ॥

त्रिऽशोपांणम् । विऽककुदम् । किमिम् । सारङ्गम् । अङ्गुनम् ।
शृणामि । अस्य । पृष्टीः । अपि । वृश्चामि । यत् । शिरः ॥ ९ ॥

अच्छिवद् वः किमयो हन्मि कण्ववज्जमदन्निवत् ।

अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनपम्यहं किमीन् ॥ १० ॥

अच्छिऽवत् । वः । किमयः । हन्मि । कण्वऽवत् । जमदग्निऽवत् ।

अगस्त्यस्य । ब्रह्मणा । सम् । पिनपिम् । अहम् । किमीन् ॥ १० ॥

हुतो राजा किमीणामुतैषां स्वपतिर्हुतः ।

हुतो हुतमाता किमिहुतभ्राता हुतस्वसा ॥ ११ ॥

हुतः । राजा । किमीणाम् । उत । एषाम् । स्वपतिः । हुतः ।

हुतः । हुतमाता । किमिः । हुतऽभ्राता । हुतऽस्वसा ॥ ११ ॥

हुतासौ अस्य वेशसौ हुतासुः परिवेशसः ।

अथो ये क्षुलुका इव सर्वे ते किमयो हुताः ॥ १२ ॥

हुतासः । अस्य । वेशसः । हुतासुः । परिवेशसः ।

अथो इति । ये । क्षुलुकाऽइव । सर्वे । ते । किमयो । हुताः ॥ १२ ॥

सर्वेषां च किमीणां सर्वासां च किमीणान् ।

भिनदयश्मना शिरो दहान्यग्निना मुखम् ॥ १३ ॥

सर्वेषाम् । च । किमीणाम् । सर्वासां । च । किमीणान् ।

भिनदि । अयश्मना । शिरः । दहामि । अग्निना । मुखम् ॥ १३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पैरोदित्य उचिषन् "सविता प्रसवानाम्" इति सूक्तेन शूरेणाहुता समिध आदधातीति केनचनः । तथा च सूक्तम् ।
सविता प्रसवानाम् इति पैरोदित्ये कस्यन वैधलोषी समिधः अपाव" इति [को" २. ८] । विश्वो लुप्यते चन्द्रोऽस्याम् इति
विश्वलोषा अमाग्रस्ता । तसां भन्ता एतादृशीः समिधः । चन्द्रमस सर्वलोपाद् अमावास्या विश्वलोपेति हि दारित् । ॥

नवा अश मूलस्य विशाह्ने आग्यहोमे विनियोगः । तथा च सूक्तम् । "सविता प्रसवानाम् इति" इति [को" १०. ४] ॥
नवा चानुमोक्षे वैश्वदेवर्षेणि सावित्र याग "सविता प्रसवानाम्" इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । "सविता
प्रसवानाम्" इति [वि" २. ४] ॥

सविता प्रसवानामपिपतिः स मावतु ।

१ J V C P पृष्टीः 1. We with P P. २ See II, 32, 5 and foot-note. The MSS. here do not give the three verses 10-12 but refer to II, 32, 3 5. ३ P J किमीणाम् । We with P C P

अ॒सिन् ब्रह्म॑ण्य॒सिन् कर्म॑ण्य॒स्यां पु॒रोधाया॑म॒स्यां प्र॑ति॒ष्ठाया॑म॒स्यां
चि॒त्त्या॑म॒स्यामा॑कू॒त्याम॒स्यामा॑शि॒ष्य॒स्यां दे॒वहू॑त्यां स्वाहा ॥ १ ॥

स॒वि॒ता । प्र॒ऽस॒वाना॑म् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । सः । मा । अ॒व॒तु ।

अ॒सिन् । ब्रह्म॑णि । अ॒सिन् । कर्म॑णि । अ॒स्याम् । पु॒रः॒ऽधाया॑म् । अ॒स्याम् । प्र॑ति॒ऽस्था॒या॑म् । अ॒स्याम् । चि॒त्त्या॑म् । अ॒स्याम् । आ॒ऽकू॒त्याम् । अ॒स्याम् । आ॒ऽशि॒षि ।
अ॒स्याम् । दे॒वऽहू॑त्याम् । स्वाहा ॥ १ ॥

अ॒ग्नि॒र्वन॑स्प॒तीना॑मधि॒पतिः॑ स मा॑व॒तु ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । वन॑स्प॒तीना॑म् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । सः । मा । अ॒व॒तु ॥ २ ॥

द्या॒वापृ॑थि॒वी दा॑तृ॒णामधि॑प॒त्नी ते मा॑व॒ताम् ॥ ३ ॥

द्या॒वापृ॑थि॒वी इति॑ । दा॑तृ॒णाम् । अ॒धि॒प॒त्नी इत्य॑धि॒ऽप॒त्नी । ते इति॑ । मा । अ॒व॒ताम् ॥ ३ ॥

वरु॑णो॒पामधि॑पतिः स मा॑व॒तु ॥ ४ ॥

वरु॑णः । अ॒पाम् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । सः । मा । अ॒व॒तु ॥ ४ ॥

मि॒त्रावरु॑णौ वृ॒ष्ट्याधि॑प॒ती तौ मा॑व॒ताम् ॥ ५ ॥

मि॒त्रावरु॑णौ । वृ॒ष्ट्या । अ॒धि॒प॒ती इत्य॑धि॒ऽप॒ती । तौ । मा । अ॒व॒ताम् ॥ ५ ॥

म॒रुतः॑ प॒र्व॒ताना॑मधि॒पतय॑स्ते मा॑व॒न्तु ॥ ६ ॥

म॒रुतः॑ । प॒र्व॒ताना॑म् । अ॒धि॒ऽप॒तयः । ते । मा । अ॒व॒न्तु ॥ ६ ॥

सोमो॑ वी॒रुधा॑मधि॒पतिः॑ स मा॑व॒तु ॥ ७ ॥

सोमः॑ । वी॒रुधा॑म् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । सः । मा । अ॒व॒तु ॥ ७ ॥

वा॒युर॒न्तरि॑क्ष॒स्याधि॑पतिः स ०१० ॥ ८ ॥

वा॒युः । अ॒न्तरि॑क्ष॒स्य । अ॒धि॒ऽप॒तिः । ० ॥ ८ ॥

सूर्य॑श्चक्षु॒षामधि॑पतिः स ०१० ॥ ९ ॥

सूर्यः॑ । चक्षु॒षाम् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । ० ॥ ९ ॥

च॒न्द्रमा॑ नक्ष॒त्राणा॑मधि॒पतिः॑ स ०१० ॥ १० ॥

च॒न्द्रमाः॑ । नक्ष॒त्राणा॑म् । अ॒धि॒ऽप॒तिः । ० ॥ १० ॥

इन्द्रो दिवोधिपतिः स ०।० ॥ ११ ॥

इन्द्रः । दिवः । अधिपतिः । ० ॥ ११ ॥

मस्तौ पिता पशूनामधिपतिः स ०।० ॥ १२ ॥

मस्तौ । पिता । पशूनाम् । अधिपतिः । ० ॥ १२ ॥

मृत्युः प्रजानामधिपतिः स ०।० ॥ १३ ॥

मृत्युः । प्रजानाम् । अधिपतिः । ० ॥ १३ ॥

यमः पितॄणामधिपतिः स मावतु १० ॥ १४ ॥

यमः । पितॄणाम् । अधिपतिः । सः । मा । अवतु १० ॥ १४ ॥

पितरः परे ते मावन्तु १० ॥ १५ ॥

पितरः । परे । ते । मा । अवन्तु १० ॥ १५ ॥

तता अवरे ते ०।० ॥ १६ ॥

तताः । अवरे । ते । ० ॥ १६ ॥

ततस्ततामहास्ते मावन्तु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायांमस्या प्रतिष्ठायांमस्या

चित्त्यामस्यामाकृत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा ॥१७॥

ततः । ततामहाः । ते । मा । अवन्तु ।

अस्मिन् । ब्रह्मणि । अस्मिन् । कर्मणि । अस्याम् । पुरःस्थायां । अस्याम् । प्रतिस्था-

यां । अस्याम् । चित्त्यां । अस्याम् । आकृत्याम् । अस्याम् । आशिषिं ।

अस्याम् । देवहृत्याम् । स्वाहा ॥ १७ ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

गर्भाधानाहये रमेणि “पर्वताद् दिवः” इति सूक्तेन आगमकृशर चरत्तयः अथयित्वा सपात्य अभिमन्त्र्य द्वितीयं चरु युग-

च्छिदेन सपात्य अभिमन्त्र्य आश्रयति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि केतूनाथ पलाशतलरुद्रिते निवृण्व “पर्वताद् दिवः” इति सूक्तेन अभिमन्त्र्य शिखे आपात्र ततो
मैयुनं करोति ॥

तद् वज्र वीरिकेन । “पर्वताद् दिवः” इत्यागमकृशरम् आश्रयति । युगतर्मेणा सपातयन्त द्वितीयम् । केतूनाथ पलाशतलरु-
द्रिते निवृण्वीषाय शिखे म्रम प्रविशति” इति [बौ० ४ ११] ॥

पर्वताद् दिवो योनेरङ्गादङ्गात् समाभृतम् ।

शेषो गर्भस्य रेतोधाः सरौ पूर्णमिवा दधत् ॥ १ ॥

एवेतात् । विचः । योनैः । अङ्गात्ऽअङ्गात् । सुम्ऽआभूतम् ।

शेषः । गर्भस्य । रेतःऽधाः । सरौ । पूर्णम्ऽइव । आ । दधत् ॥ १ ॥

यथेयं पृथिवी मही भूतानां गर्भमादधे ।

एवा दधामि ते गर्भं तस्मै त्वामवसे हुवे ॥ २ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । भूतानाम् । गर्भम् । आऽदधे ।

एव । आ । दधामि । ते । गर्भम् । तस्मै । त्वाम् । अवसे । हुवे ॥ २ ॥

गर्भं धेहि सिनीवाल्लि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनोभा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ ३ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवाल्लि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनो । उभा । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ ३ ॥

गर्भं ते मित्रावरुणौ गर्भं देवो बृहस्पतिः ।

गर्भं त इन्द्रश्चाग्निश्च गर्भं धाता दधातु ते ॥ ४ ॥

गर्भम् । ते । मित्रावरुणौ । गर्भम् । देवः । बृहस्पतिः ।

गर्भम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । गर्भम् । धाता । दधातु । ते ॥ ४ ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ ५ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ ५ ॥

यद् वेद राजा वरुणो यद् वा देवी सरस्वती ।

यदिन्द्रो वृत्रहा वेदे तद् गर्भकरणं पिव ॥ ६ ॥

यत् । वेदः । राजा । वरुणः । यत् । वा । देवी । सरस्वती ।

यत् । इन्द्रः । वृत्रऽहा । वेदे । तत् । गर्भऽकरणम् । पिव ॥ ६ ॥

गर्भो अस्योपधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्य सो अग्ने गर्भमेह धाः ॥ ७ ॥

गर्भः । अ॒सि । ओ॒र्ष॒धी॒नाम् । गर्भः । व॒न॒स्प॒ती॒नाम् ।

गर्भः । वि॒श्व॒स्य । भू॒त॒स्य । सः । अ॒ग्ने । गर्भ॑म् । आ । इ॒ह । धाः ॥ ७ ॥

अधि स्कन्द वीर्यस्व गर्भमा धेहि योन्याम् ।

वृषासि वृण्णयावन् प्रजायै त्वा नयामसि ॥ ८ ॥

अधि । स्क॒न्द । वी॒र्य॑स्व । गर्भ॑म् । आ । धे॒हि । यो॒न्या॑म् ।

वृषा॑ । अ॒सि । वृ॒ण्ण॒या॒वन् । प्र॒जा॒यै । त्वा । आ । न॒या॒म॒सि ॥ ८ ॥

वि जिह्वीष वार्हत्सामे गर्भस्ते योनिमा शयाम् ।

अदुष्टे देवाः पुत्रं सोमपा उभयाविनम् ॥ ९ ॥

वि । जि॒ह्वी॒ष । वा॒र्ह॒त्स॒ामे । गर्भः । ते । यो॒नि॑म् । आ । श॒या॑म् ।

“यजूषि यज्ञे” इति सूत्रेन नवशालाया पुष्टिकामो वृत मधुमिध जुहुयात् । तथा च सूत्रम् । “यजूषि यज्ञे [५ २६] इति नवशालाया सप्तमधुमिध जुहोति । शौभो गाय [६. १] इति द्वितीयम् । युक्तभ्या तृतीयम्” इति [नी० ३ ६] ॥ आहुतिम् इति शेषः ॥

न्योतिष्ठोमे “यजूषि यज्ञे” इति सूत्रेन आज्य जुहोति । “यजूषि यज्ञे इति च” [वे० ३ ६] इति वैतानदस्यात् ॥

यजूषि यज्ञे समिधः स्वाहाभिः प्रविद्वान्हि वो युनक्तु ॥ १ ॥

यजूषि । यज्ञे । समुऽश्चः । स्वाहा । अग्निः । प्रऽविद्वान् । इह । वो । युनक्तु ॥ १ ॥

युनक्तु देवः संविता प्रज्ञाननस्मिन् यज्ञे महिषः स्वाहा ॥ २ ॥

युनक्तु । देवः । संविता । प्रऽज्ञानन् । अस्मिन् । यज्ञे । महिषः । स्वाहा ॥ २ ॥

इन्द्र उक्थामदानस्मिन् यज्ञे प्रविद्वान् युनक्तु सुयुजः स्वाहा ॥ ३ ॥

इन्द्रः । उक्थामदान् । अस्मिन् । यज्ञे । प्रऽविद्वान् । युनक्तु । सुऽयुजः । स्वाहा ॥ ३ ॥

प्रेषा यज्ञे निविद्ः स्वाहा शिष्टाः पत्नीभिर्वहतेह युक्ताः ॥ ४ ॥

प्रऽष्पाः । यज्ञे । निऽविद्ः । स्वाहा । शिष्टाः । पत्नीभिः । वहत । इह । युक्ताः ॥ ४ ॥

छन्दांसि यज्ञे मरुतः स्वाहा मातेव पुत्रं पिपृतेह युक्ताः ॥ ५ ॥

छन्दांसि । यज्ञे । मरुतः । स्वाहा । माताऽइव । पुत्रम् । पिपृत । इह । युक्ताः ॥ ५ ॥

एयमगन् वर्हिषा प्रोक्षणीभिर्यज्ञं तन्वानादितिः स्वाहा ॥ ६ ॥

आ । इयम् । अगन् । वर्हिषा । प्रऽउक्षणीभिः । यज्ञम् । तन्वाना । अदितिः । स्वाहा ॥ ६ ॥

विष्णुर्युनक्तु बहुधा तपांस्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ७ ॥

विष्णुः । युनक्तु । बहुऽधा । तपांसि । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽयुजः । स्वाहा ॥ ७ ॥

त्वष्टा युनक्तु बहुधा नु रूपा अस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ८ ॥

त्वष्टा । युनक्तु । बहुऽधा । नु । रूपाः । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽयुजः । स्वाहा ॥ ८ ॥

भगो युनक्ताशिषो न्वैसा अस्मिन् यज्ञे प्रविद्वान् युनक्तु सुयुजः स्वाहा ॥ ९ ॥

भगः । युनक्तु । आऽशिषः । नु । असा । अस्मिन् । यज्ञे । प्रऽविद्वान् । युनक्तु । सुऽयुजः । स्वाहा ॥ ९ ॥

सोमो युनक्तु बहुधा पयांस्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ १० ॥

सोमः । युनक्तु । बहुऽधा । पयांसि । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽयुजः । स्वाहा ॥ १० ॥

इन्द्रो युनक्तु बहुधा वीर्याण्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ११ ॥

इन्द्रः । युनक्तु । बहुधा । वीर्याणि । अस्मिन् । यज्ञे । सुयुजः । स्वाहा ॥ ११ ॥

अश्विना ब्रह्मणा यातमर्वाञ्चौ वपङ्कुरेण यज्ञं वर्धयन्तौ ।

बृहस्पते ब्रह्मणा याह्यर्वाङ् यज्ञो अयं स्वरिदं यजमानाय स्वाहा ॥ १२ ॥

अश्विना । ब्रह्मणा । आ । यातम् । अर्वाञ्चौ । वपङ्कुरेण । यज्ञम् । वर्धयन्तौ ।

बृहस्पते । ब्रह्मणा । आ । याहि । अर्वाङ् । यज्ञः । अयम् । स्वरिः । इदम् । यजमानाय ।

स्वाहा ॥ १२ ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पुष्टिमम्. “ऊर्वा अस” इति सूक्तेन अग्रा मन्थाकाम् औदुम्बरा दत्ता आज्य जुहोति ॥
तथा असप्याता आगमशङ्कुलीरधिभिय अनेन सूक्तेन सप्त शङ्कुलीरामो दत्ता आज्य जुहोति । शेषाः शङ्कुली कत्रे
ददाति ॥

तद् उक्तं नीचिकेन । “ऊर्वा अस्तेति वार्धन्यम् औदुम्बरा मन्थप्रतिरूपम् अग्नि जुहोति । असप्याता अधिभिन सप्ता-
गमशङ्कुली.” इति [का० ३. ६] ॥ प्रतिप्रदोपात्तेन द्रव्येण कृताः शङ्कुल्य आगमशङ्कुल्यः ॥
तथा यशसमनकर्मण्य अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्त । सूत्रादिक “समिद्धो अथ” इति सूत्रे [५. १३] द्रष्टव्यम् ॥

ऊर्वा अस समिद्धो भवन्त्यूर्वा शुक्ता शोचीपयोः ।

द्युमत्तमा सुप्रतीकः ससन्तुस्तनूनपादसुरो भूरिपाणिः ॥ १ ॥

ऊर्वाः । अस । सन्तुष्टपः । भवन्ति । ऊर्वा । शुक्ता । शोचीपि । अश्वेः ।

द्युमत्तमा । सुप्रतीकः । ससन्तुः । तनूनपात् । असुरः । भूरिपाणिः ॥ १ ॥

देवो देवेषु देवः पयो अनक्ति मर्धा घृतेन ॥ २ ॥

देवः । देवेषु । देवः । पयः । अनक्ति । मर्धा । घृतेन ॥ २ ॥

मर्धा यज्ञं नक्षति प्रैणानो नराशंसो अग्निः सुकृद् देवः संविता विश्व-

चारः ॥ ३ ॥

मर्धा । यज्ञम् । नक्षति । प्रैणानः । नराशंसः । अग्निः । सुकृत् । देवः । संविता । विश्व-
श्वचारः ॥ ३ ॥

अच्छायमेति शर्वसा घृता चिदीडानो बह्निर्मसा ॥ ४ ॥

अच्छे । अयम् । घृति । शर्वसा । घृता । चित् । ईडानः । बहिः । नर्मसा ॥ ४ ॥

अग्निः सुचो अध्वरेषु ग्रयक्षु स यक्षदस्य महिमानमग्नेः ॥ ५ ॥

अग्निः । सुचः । अध्वरेषु । ग्रयक्षु । सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः ॥ ५ ॥

तरी मन्द्रासु ग्रयक्षु वसवश्चातिष्ठन् वसुधातरश्च ॥ ६ ॥

तरी । मन्द्रासु । ग्रयक्षु । वसवः । च । अतिष्ठन् । वसुधातरः । च ॥ ६ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रतं रक्षन्ति विश्वहा ॥ ७ ॥

द्वारः । देवीः । अन्वु । अस्य । विश्वे । व्रतम् । रक्षन्ति । विश्वहा ॥ ७ ॥

उरुव्यचंसाग्नेर्धाम्ना पत्यमाने ।

आ सुव्यवन्ती यजते उपाके उपासानक्तेमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ ८ ॥

उरुव्यचंसा । अग्नेः । धाम्ना । पत्यमाने इति ।

आ । सुव्यवन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उपासानक्ता । इमम् । यज्ञम् । अव-
ताम् । अध्वरम् । नः ॥ ८ ॥

दैवां होतार ऊर्ध्वमध्वरं नोभेर्जिह्वयाभि गृणत गृणता नः स्विष्टये ।

तिस्रो देवीर्वहिरैदं सदन्तामिडा सरस्वती मही भारती गृणाना ॥ ९ ॥

दैवाः । होतारः । ऊर्ध्वम् । अध्वरम् । नः । अग्नेः । जिह्वया । अभि । गृणत । गृणत । नः ।
स्वर्ष्टये ।

तिस्रः । देवीः । वहिः । आ । इदम् । सदन्ताम् । रजा । सरस्वती । मही । भारती ।
गृणाना ॥ ९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु । देवं त्वष्टा रायसोपं वि प्य नाभिमुस्य ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरुक्षु । देवं । त्वष्टा । रायः । पोषम् । वि । प्य ।
नाभिम् । अस्य ॥ १० ॥

वनस्पतेर्व सृजा रराणः । तननां देवेभ्यो अग्निर्हव्यं शमिता स्वदयतु ॥ ११ ॥

वनस्पते । अर्च । सृज । रराणः ॥ तननां । देवेभ्यः । अग्निः । हव्यम् । शमिता । स्वदयतु ॥ ११ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेदः । इन्द्राय यज्ञं विश्वे देवा हुविरिदं जुप-

न्ताम् ॥ १२ ॥

१ C० रजते. २ K देव्या. ३ K देव्याः । ४ P P तुरीपम् । ५ P P अद्भुतम् । C०
अद्भुतम् । ६ P J पुरुक्षु । We with K V P Cr. ७ P अस्य ।

अग्ने । स्वाहा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ इन्द्राय । यज्ञम् । विश्वे । देवाः । हविः । इदम् ।

जुपन्ताम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठेनुचाके प्रथमं सूक्तम् ॥

सर्वतस्तर्जन्तु “नव प्राणान्” इति सूक्तस्य विनियोगः ॥

तथा आहुतामस्य हिरण्यमणिचन्दने अस्य विनियोगः ॥ एतदुपनिषत्सु “उदापन्नम्” इति सूक्ते [१ ३५] द्रष्टव्यम् ॥ उपनिषत्सु आहुतामस्य उदापन्नस्य आज्यस्य एतन् विनियुक्तम् अस्य आयुष्यगणे याजान् । सूचितं हि । “मेषा-जनतापुर्णमुद्रायाम्” इति [१० ७ ८] ॥

तथा अग्नौ नृणां उपनिषत्सु आहुतामस्य माणवस्य सुवर्णरत्नलोह[मेषानि] त्रीणि शतान्येकत्र कृत्वा नव द्वापरं मां विष्टम् कृत्वा उपनिषत्सु यथाति इति ज्ञेयम् । नद उक्तं जीमिक्त्वा । “उपनिषत्सु” [कौ० ७. ६] प्रथमम् “नव प्राणान् इति मन्त्राचक्षते” इति [श्रौ० ७ ९] ॥

तथा “वैष्णवीम् अमृतमस्य अमृतं च” इति [न० क० १७] विहितयां वैष्णव्याख्यायां महाशान्तां विष्टमणिचन्दनाणि भव्यं सूक्तम् विनियोगः । तद् उक्तं नञ्चरत्य । “नव प्राणान् इति विष्टम् वैष्णव्याम्” इति [न० क० १९] ॥

नवं प्राणान्नवभिः सं मिमीते दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ।

हरिते त्रीणि रजते त्रीण्ययस्ति त्रीणि तपसाविष्टितानि ॥ १ ॥

नवं । प्राणान् । नवभिः । सप्तम् । मिमीते । दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय ।

हरिते । त्रीणि । रजते । त्रीणि । तपसा । आविष्टितानि ॥ १ ॥

अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा भूमिरापो द्यौरन्तरिक्षं प्रदिशो दिशश्च ।

आतृत्वा श्वनुभिः संविद्वाना अनेन मा निवृत्ता पारयन्तु ॥ २ ॥

अग्निः । सूर्यः । चन्द्रमा । भूमिः । आपः । द्यौः । अन्तरिक्षम् । प्रदिशो । दिशः । च ।

आतृत्वा । श्वनुभिः । संविद्वानाः । अनेन । मा । निवृत्ता । पारयन्तु ॥ २ ॥

नयः पोषास्त्रिदृतिं त्रयन्तामनुक्तं पूषा पर्यसा घृतेन ।

अजस्रस्य भूमा पुरुषस्य भूमा भूमा पशूनां त इह त्रयन्ताम् ॥ ३ ॥

नयः । पोषाः । त्रिदृतिं । त्रयन्ताम् । अजस्रस्य । भूमा । पशूनां । त इह । त्रयन्ताम् ॥ ३ ॥

अग्रस्य । भूमा । पुरुषस्य । भूमा । भूमा । पशूनाम् । ते । इह । त्रयन्ताम् ॥ ३ ॥

इममादित्या यसुना समुद्यतेममग्ने वर्षय वायुधानः ।

१ So we write ABBDKKBVD.C.PPJCR R संविद्वानि. २ B घृते. AB
DKKB.C. घृते. A has called the va argu. We write KVD.PPJCR ३ K
K पशूनाम्.

इममिन्द्र सं सृज वीर्येणास्मिन् त्रिवृच्छ्रयतां पोषयिष्णु ॥ ४ ॥

इमम् । आदित्याः । वर्तुना । सम् । उक्षत । इमम् । अग्ने । वर्धय । षवृथानः ।

इमम् । इन्द्र । सम् । सृज । वीर्येणि । अस्मिन् । त्रिऽवृत् । श्रयताम् । पोषयिष्णु ॥ ४ ॥

भूमिष्ठा पातु हरितेन विश्वभृदग्निः पिपत्त्वयसा सजोषाः ।

वीरुद्भिष्टे अर्जुनं संविद्वानं दक्षं दधातु सुमनस्यमानम् ॥ ५ ॥

भूमिः । त्वा । पातु । हरितेन । विश्वऽभृत् । अग्निः । पिपत्तु । अयसा । सुऽजोषाः ।

वीरुत्ऽग्निः । ते । अर्जुनम् । सम्ऽविद्वानम् । दक्षम् । दधातु । सुऽमनस्यमानम् ॥ ५ ॥

त्रेधा जातं जन्मनेदं हिरण्यमग्नेरेकं प्रियतमं बभूव सोमस्यैकं हिंसितस्य

परापतत् ।

अपामेकं वेधसां रेतं आहुस्तत् ते हिरण्यं त्रिवृदुस्त्यायुषे ॥ ६ ॥

त्रेधा । जातम् । जन्मना । इदम् । हिरण्यम् । अग्नेः । एकम् । प्रियऽतमम् । बभूव । सो-
मस्य । एकम् । हिंसितस्य । परा । अपतत् ।

अपाम् । एकम् । वेधसां । रेतः । आहुः । तत् । ते । हिरण्यम् । त्रिऽवृत् । अस्तु ।
आयुषे ॥ ६ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ।

त्रेधामृतस्य चक्षुषं त्रीण्यायूषि तेकरम् ॥ ७ ॥

त्रिऽत्रायुषम् । जमत्ऽअग्नेः । कश्यपस्य । त्रिऽत्रायुषम् ।

त्रेधा । अमृतस्य । चक्षुषम् । त्रीण्यै । आयूषि । ते । अकरम् ॥ ७ ॥

त्रयः सुपर्णास्त्रिवृता यदार्यन्नेकाक्षरमभिसंभूय शक्राः ।

प्रत्यौहन्मृत्युममृतेन साकर्मन्तर्दधाना दुरितानि विश्वा ॥ ८ ॥

त्रयः । सुऽपर्णाः । त्रिऽवृता । यत् । आपन् । एकऽअक्षरम् । अभिऽसंभूय । शक्राः ।

प्रति । औहन् । मृत्युम् । अमृतेन । साकम् । अन्तऽदर्धानाः । दुऽदुरितानि । विश्वा ॥ ८ ॥

दिवस्तां पातु हरितं मध्यात् त्वा पात्वर्जुनम् ।

१ P कश्यपस्य । २ P आयुषि । ३ By त्रिवृत् it seems we have to take the gold
bead consisting of three kinds of gold, or gold believed to come from three sources.

४ P J K V C १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

भूम्यां अयस्सयं पातु प्रागाद् देवपुरा अयम् ॥ ९ ॥

दिवः । त्वा । पातु । हरितम् । मध्यात् । त्वा । पातु । अर्जुनम् ।

भूम्याः । अयस्सयम् । पातु । ३ । अगाद् । देवपुराः । अयम् ॥ ९ ॥

इमास्तिष्ठो देवपुरास्तास्त्वा रक्षन्तु सर्वतः ।

तास्त्वं विभ्रद् यर्चस्व्युत्तरो द्विषतां भव ॥ १० ॥

इमाः । विभ्रः । देवपुराः । ताः । त्वा । रक्षन्तु । सर्वतः ।

ताः । त्वम् । विभ्रत् । यर्चस्वे । उत्तरः । द्विषताम् । भय ॥ १० ॥

पुरं देवानाममृतं हिरण्यं य आदिधे प्रथमो देवो अग्ने ।

तस्मै नमो दश प्राचीः कृणोम्यनु मन्यतां चिद्वृद्धावधे मे ॥ ११ ॥

पुरम् । देवानाम् । अमृतम् । हिरण्यम् । यः । आदिधे । प्रथमः । देवः । अग्ने ।

तस्मै । नमः । दश । प्राचीः । कृणोमि । अनु । मन्यताम् । चिद्वृत् । आदिधे । मे ॥ ११ ॥

आ त्वा चूतत्वर्मा पूषा बृहस्पतिः । अहर्जातस्य यन्नाम तेन त्वाति
चूतामसि ॥ १२ ॥

आ । त्वा । चूतत् । अयमा । आ । पूषा । आ । बृहस्पतिः ॥ अहर्जातस्य । यत् । नाम ।

तेन । त्वा । अति । चूतामसि ॥ १२ ॥

चतुभिर्घातैर्ययुषे यर्चसे त्वा । संवत्सरस्य तेजसा तेन संहनु कृ-
णमसि ॥ १३ ॥

चतुर्घातैः । त्वा । भातयेः । आयुषे । यर्चसे । त्वा ॥ सम्वत्सरस्य । तेजसा । तेन ।

सम्वत्सरे । कृणमसि ॥ १३ ॥

पृतादुल्लुप्तं मधुना समं भूमिहंमच्युतं पारयिष्णु ।

भिन्देत् सपत्नानधरांश्च कृण्वदा मा रोह महते सौमगाय ॥ १४ ॥

१ P देवपुरा. २ B B स्स्युत्तरो changed to स्स्युत्तरो. K स्स्युत्तरो. A D स्स्युत्तरो corrected from स्स्युत्तरो. We with R S V D C S P J Cr. ३ A B D K K R S V D: मन्यतां. P P J V Cr मन्यताम्. We with G. ४ B doubtful between चू and वृ. K K V P T. We with A B D R S D C S P J Cr. ५ A B S विद्वत्. B D K K R V D: विद्वत्. P P J V Cr विद्वत्. We with G.

युतात् । उत्प्लुप्तम् । मधुना । समुत्थकम् । भूमिऽद्वंद्वम् । अच्युतम् । पारयिष्णु ।
मिन्वत् । सपत्नान् । अधरान् । च । कृष्यत् । आ । मा । रोह । मद्भवे । सौभगाय ॥ १४ ॥

इति पष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“पुरस्ताद् युक्तः” इति सूक्तस्य चातनगणै पाठाद् यत्रयत्र चातनगणस्य विनियोगान्तवत्तत्रास्य सूक्तस्य विनियोगः ।
विस्तारस्तु “स्तुवानम् अग्ने” इति [१. ७] सूक्ते कृतः ॥

पुरस्ताद् युक्तो बंह जातवेदोऽग्ने विद्धि क्रियमाणं यथेदम् ।

त्वं मिपग् भेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्च पुरुषं सनेम ॥ १ ॥

पुरस्तात् । युक्तः । बह । जातवेदः । अग्ने । विद्धि । क्रियमाणम् । यथा । इदम् ।

त्वम् । मिपक् । भेषजस्य । अस्मि । कर्ता । त्वया । गाम् । अभ्यम् । पुरुषम् । सनेम ॥ १ ॥

तथा तदग्ने कृणु जातवेदो विश्वेभिर्देवैः सह संविदानः ।

यो नो दिदेवं यतमो जघास यथा सो अस्य परिधिप्यतांति ॥ २ ॥

तथा । तत् । अग्ने । कृणु । जातवेदः । विश्वेभिः । देवैः । सह । समुऽविदानः ।

यः । नः । विदेवं । यतमः । जघास । यथा । सः । अस्य । परिधिः । पतति ॥ २ ॥

यथा सो अस्य परिधिप्यतांति तथा तदग्ने कृणु जातवेदः ।

विश्वेभिर्देवैः सह संविदानः ॥ ३ ॥

यथा । सः । अस्य । परिधिः । पतति । तथा । तत् । अग्ने । कृणु । जातवेदः ।

विश्वेभिः । देवैः । सह । समुऽविदानः ॥ ३ ॥

अक्ष्यौ ३ नि विध्य हृदयं नि विध्य जिह्वां नि तृन्धि म दतो मृणीहि ।

पिशाचो अस्य यतमो जघासाग्ने यविष्ठं प्रति तं शृणीहि ॥ ४ ॥

अक्ष्यौ । नि । विध्य । हृदयम् । नि । विध्य । जिह्वाम् । नि । तृन्धि । म । दतः । मृणीहि ।

पिशाचः । अग्ने । यतमः । जघास । अग्ने । यविष्ठं । प्रति । तम् । शृणीहि ॥ ४ ॥

यदस्य हृतं विहृतं यत् पराभृतमात्मनो जग्धं यतमात् पिशाचैः ।

तदग्ने विद्वान् पुनरा भर त्वं शरीरे मांसमसुमेरयामः ॥ ५ ॥

१ P कृष्यत् । We with P J V Cr. २ P V अस्मि । ३ P अस्य । We with P J Cr.
४ B D K E Dc C. यविष्ठ. P यविष्ठ । ५ P अस्य ।

यत् । अ॒स्य । ह॒तम् । वि॒ऽह॒तम् । यत् । परा॑ऽभू॒तम् । आ॒त्मनः॑ । ज॒न्मम् । य॒तम् । पि॒शाचैः ।
तत् । अ॒ग्ने । वि॒द्वाग् । पु॒नः । आ । म॒र । त्वम् । शरी॑रि । मांस॑म् । अ॒र्तुम् । आ । ई॒र॒यामः॑ ॥ १ ॥

आ॒मे सु॒प॒के श॒वले॑ वि॒प॒के यो मा॑ पि॒शाचो॑ अ॒शने॑ द॒द॒म्भम् ।

तदा॑त्म॒ना प्र॒जया॑ पि॒शाचा॑ वि या॑तयन्ताम॒गदो॑ऽय॒मस्तु॑ ॥ ६ ॥

आ॒मे । सु॒ऽप॒के । श॒वले॑ । वि॒ऽप॒के । यः । मा । पि॒शाचः॑ । अ॒शने॑ । द॒द॒म्भम् ।

तत् । आ॒त्मना॑ । प्र॒जया॑ । पि॒शाचाः॑ । वि । या॑तयन्ता॒म् । अ॒गदः॑ । अ॒यम् । अ॒स्तु ॥ ६ ॥

क्षी॑रे मा॒ म॒न्ये य॑त॒मो द॒द॒म्भाकृ॑ष्टप॒च्ये अ॒शने॑ धा॒न्येऽ॒यः । तदा॑ ० ॥ ७ ॥

क्षी॑रे । मा । म॒न्ये । य॑त॒मः । द॒द॒म्भम् । अ॒कृ॑ष्ट॒ऽप॒च्ये । अ॒शने॑ । धा॒न्ये । यः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अ॒पां मा॑ पा॒नै य॑त॒मो द॒द॒म्भं कृ॒व्याद् या॑तु॒नां श॒य॒ने श॒यान॑म् । तदा॑ ० ॥ ८ ॥

अ॒पाम् । मा । पा॒नै । य॑त॒मः । द॒द॒म्भम् । कृ॒व्य॒ऽअ॒त् । या॑तु॒नाम् । श॒य॒ने । श॒यान॑म् ॥ ८ ॥ ८ ॥

दि॒वा मा॑ न॒क्तं य॑त॒मो द॒द॒म्भं कृ॒व्याद् या॑तु॒नां श॒य॒ने श॒यान॑म् ।

तदा॑त्म॒ना प्र॒जया॑ पि॒शाचा॑ वि या॑तयन्ताम॒गदो॑ऽय॒मस्तु॑ ॥ ९ ॥

दि॒वा । मा । न॒क्तम् । य॑त॒मः । द॒द॒म्भम् । कृ॒व्य॒ऽअ॒त् । या॑तु॒नाम् । श॒य॒ने । श॒यान॑म् ।

तत् । आ॒त्मना॑ । प्र॒जया॑ । पि॒शाचाः॑ । वि । या॑तयन्ता॒म् । अ॒गदः॑ । अ॒यम् । अ॒स्तु ॥ ९ ॥

कृ॒व्याद॑म॒ग्ने रु॒धिरं॑ पि॒शाचं॑ म॒नो॒हनं॑ ज॒हि जा॒तवे॑दः ।

तमि॒न्द्रो वा॒जी व॒ज्रेण॑ ह॒न्तु च्छि॒न॒त्तु सोमः॑ शि॒रो॒ अस्य॑ धृ॒ष्णुः ॥ १० ॥

प्र॒य॒ऽअ॒र्धम् । अ॒ग्ने । रु॒धिरम् । पि॒शाचम् । म॒नः॒ऽह॒नम् । ज॒हि । जा॒त॒ऽवे॒दः ।

तम् । र॒न्द्रः । वा॒जी । व॒ज्रेण॑ । ह॒न्तु । च्छि॒न॒त्तु । सोमः॑ । शि॒रः । अ॒स्य । धृ॒ष्णुः ॥ १० ॥

स॒नाद॑ग्ने मृ॒णसि॑ या॒तुधा॒नान् न त्वा॑ र॒क्षांसि॑ शृ॒त॒नासु॑ जि॒ग्युः ।

सह॑मू॒रान॑नुं द॒ह कृ॒व्यादो॑ मा ते॒ हे॒त्या सु॒क्षत॑ दै॒व्यायाः॑ ॥ ११ ॥

स॒नात् । अ॒ग्ने । मृ॒णसि॑ । या॒तुधा॒नान् । न । त्वा । र॒क्षांसि॑ । शृ॒त॒नासु॑ । जि॒ग्युः ।

सह॑मू॒रान् । अ॒नुं । द॒ह । कृ॒व्य॒ऽअ॒र्धः । मा । ते । हे॒त्याः । सु॒क्षत॑ । दै॒व्यायाः॑ ॥ ११ ॥

स॒माह॑र जा॒तवे॑दो य॒जुतं॑ यत् परा॑भू॒तम् ।

गात्रा॑ण्यस्य व॒र्षन्ता॑मंशु॒रिवा॑ प्या॒यता॑म॒यम् ॥ १२ ॥

सम्प्रभाहरे । जातयेदः । यत् । हृतम् । यत् । पराश्रुतम् ।

गावाणि । अस्य । धर्मन्ताम् । अंशुः । अ । व्यायताम् । अयम् ॥ १२ ॥

सोमस्येव जातवेदो अंशुरा प्यायतामयम् ।

अग्ने विरिणिनं मेध्यमयस्मं कृणु जीर्वतु ॥ १३ ॥

सोमस्यऽइव । जातयेदः । अंशुः । आ । व्यायताम् । अयम् ।

अग्ने । विरिणिनम् । मेध्यम् । अयस्मम् । कृणु । जीर्वतु ॥ १३ ॥

एतास्ते अग्ने समिधः पिशाचजम्भनीः ।

तास्ते जुषस्व प्रति चैना गृहाण जातवेदः ॥ १४ ॥

एताः । ते । अग्ने । सम्प्रदधः । पिशाचजम्भनीः ।

ताः । त्वम् । जुषस्व । प्रति । च । एनाः । गृहाण । जातयेदः ॥ १४ ॥

ताष्टीर्धरंश्चे समिधः प्रति गृह्णाद्वर्चिषा ।

जहातु क्रव्याद्रूपं यो अस्य मांसं जिहीर्षति ॥ १५ ॥

ताष्टेऽअधीः । अग्ने । सम्प्रदधः । प्रति । गृह्णाहि । अर्चिषा ।

जहातु । क्रव्यऽअन्नम् । रूपम् । यः । अस्य । मांसम् । जिहीर्षति ॥ १५ ॥

इति पष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“आवतस्ते” इति सूक्तस्य अहोर्लिङ्गगणे पाठान् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वभेषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वे विनियोगेनोत्पद्येयः । अस्य विस्तरश्च “अधीभ्याम्” इत्यत्र [२. ३३] उक्तः ॥

तथा अनेन सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुःकाम माणवकम् अभिमन्त्रयेत् अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “उत देवा [४. १३] आयतन्ते” [५. ३०] इत्यादि “इत्यभिमन्त्रयेत् ब्राह्मणीकम्” इत्यन्ताम् [१०. ७. ९] ॥

तथा अर्चिष्यते माणवकद्वीराभिमन्त्रणी एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “उत देवा [४. १३] आयतन्ते” [५. ३०] इत्यादि “इत्यभिमन्त्रयेत्” इत्यन्ताम् [१०. ७. ९] ॥

तथा अस्य सूक्तस्य पिष्टपत्रीकत्वे सर्वभेषज्याभिमन्त्रान्तरं जपे विनियोगः । तद् उक्तं परिशिष्टे । “अथान् पिष्टपत्राः कल्प व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य “सर्वेषां अभिमन्त्र आयतन्ते इति जपन्” इति [१०. ९] ॥

आवतस्त आवतः परावतस्त आवतः ।

इहैव भवं मा तु गा मा पूर्वानतु गाः पितृनुसुं वभामि ते हुदम् ॥ १ ॥

१ B “वीरं” changed to “वीरं”. K K S V “वीरं”. We with A B D R D C. P P J O. २ B D S C- पितृनुसुं. We with A B K K R V D.

आऽवतं । ते । आऽवतं । पराऽवतं । ते । आऽवतं ।

इह । एव । भय । मा । उ । गा । मा । पूर्वान् । अहुं । गा । पितृन् । अहम् । वदामि ।
ते । इदम् ॥ १ ॥

यत् त्वामिच्छेत् पुरुषः स्तो यदरंणो जनः ।

उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥ २ ॥

यत् । त्वा । अमिच्छेत् । पुरुष । स्व । यत् । अरण । जन ।

उन्मोचनप्रमोचने इत्युन्मोचनऽप्रमोचने । उभे इति । वाचा । वदामि । ते ॥ २ ॥

यद् दुद्रोहिष शेपिषे स्त्रियै पुंसे अचिन्त्या । उन्मो० ॥ ३ ॥

यत् । दुद्रोहिष । शेपिषे । स्त्रिये । पुंसे । अचिन्त्या ॥ ० ॥ ३ ॥

यदेनसो मातृकृताच्छेषे पितृकृताच्च यत् ।

उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥ ४ ॥

यत् । एनस । मातृकृतात् । शेषे । पितृकृतात् । च । यत् ।

उन्मोचनप्रमोचने इत्युन्मोचनऽप्रमोचने । उभे इति । वाचा । वदामि । ते ॥ ४ ॥

यत् ते माता यत् ते पिता जामिभ्राता च सजितः ।

प्रत्यक् सैवस्व भेषजं जरदंष्टिं कृणोमि त्वा ॥ ५ ॥

यत् । ते । माता । यत् । ते । पिता । जामि । भ्राता । च । सजित ।

प्रत्यक् । सैवस्व । भेषजम् । जरदंष्टिम् । कृणोमि । त्वा ॥ ५ ॥

इहैधि पुरुष सर्वेण मनसा सह ।

दूतो यमस्य मानुं गा अधि जीवपुरा इहि ॥ ६ ॥

इह । अधि । पुरुष । सर्वेण । मनसा । सह ।

दूतो । यमस्य । गा । अहुं । गा । अधि । जीवपुरा । इहि ॥ ६ ॥

अनुहृतः पुनरेहि विद्वानुदयनं पृथः ।

आरोहणमाक्रमणं जीपतोजीवतोयनम् ॥ ७ ॥

अनुहृत । पुन । आ । इहि । विद्वान् । उत्तऽअयनम् । पृथ । ।

आऽरोहेणम् । आऽक्रमेणम् । जीवतऽजीवतः । अयनम् ॥ ७ ॥

मा विभेर्न मरिष्यसि जरदष्टि कृणोमि त्वा ।

निरवोचमहं यक्षमङ्गैभ्यो अङ्गज्वरं तव ॥ ८ ॥

मा । विभेः । न । मरिष्यसि । जरदऽष्टिम् । कृणोमि । त्वा ।

निः । अवोचम् । अहम् । यक्षम् । अङ्गैभ्यः । अङ्गऽज्वरम् । तव ॥ ८ ॥

अङ्गभेदो अङ्गज्वरो यश्च ते हृदयामयः ।

यक्ष्मः श्येन इव प्रापन्नद् वाचा साढः परस्तराम् ॥ ९ ॥

अङ्गभेदः । अङ्गज्वरः । यः । च । ते । हृदयऽआमयः ।

यक्ष्मः । श्येनऽईव । प्र । अपन्नत् । वाचा । साढः । परऽतराम् ॥ ९ ॥

ऋषीं बोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागृविः ।

तौ ते प्राणस्य गोप्तारौ दिवा नक्तं च जागृताम् ॥ १० ॥

ऋषी इति । बोधऽप्रतीबोधा । अस्वप्नः । यः । च । जागृविः ।

तौ । ते । प्राणस्य । गोप्तारौ । दिवा । नक्तम् । च । जागृताम् ॥ १० ॥

अयमग्निर्हृत्सर्ष इह सूर्य उदेतु ते ।

उदेहि मृत्योर्गम्भीरात् कृष्णाच्चित्तमसस्परि ॥ ११ ॥

अयम् । अग्निः । उऽहृत्सर्षः । इह । सूर्यः । उत । एतु । ते ।

उदेऽदेहि । मृत्योः । गम्भीरात् । कृष्णात् । चित् । तमसः । परि ॥ ११ ॥

नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे नमः पितृभ्य उत ये नयन्ति ।

उत्पारणस्य यो वेद तमग्निं पुरो दधेस्मा अरिष्टतातये ॥ १२ ॥

नमः । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे । नमः । पितृभ्यः । उत । ये । नयन्ति ।

उत्पारणस्य । यः । वेद । तम् । अग्निम् । पुरः । दधे । अस्मा । अरिष्टतातये ॥ १२ ॥

ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरयो बलम् ।

शरीरमस्य सं विदां तत् पञ्चां प्रति तिष्ठतु ॥ १३ ॥

आ । एतु । प्राणः । आ । एतु । मनः । आ । एतु । चक्षुः । अथो इति । बलम् ।

शतैर्य । अस्य । सम । विदाम् । तत् । पत्स्याम् । प्रति । तिष्ठतु ॥ १३ ॥

प्राणेनाग्निं चक्षुषा सं सृजेमं समीरय तन्वाद्भु सं वल्लेन ।

वेत्यामृतस्य मा नुं गान्मा नुं भूमिगृहो भुवत् ॥ १४ ॥

प्राणेन । अग्ने । चक्षुषा । सम । सुज । इमम् । सम । ईरय । तन्वा । सम । वल्लेन ।

वेत्ये । अमृतस्य । मा । नु । गात् । मा । नु । भूमिऽगृहः । भुवत् ॥ १४ ॥

मां ते प्राण उप दसन्नो अपानोपि धायि ते ।

सूर्यस्त्वाधिपतिर्मृत्योरुदार्यच्छतु रुश्मिभिः ॥ १५ ॥

मा । ते । प्राणः । उप । दसत् । मो इति । अपानः । अपि । धायि । ते ।

सूर्ये । त्वा । अधिऽपतिः । मृत्योः । उद्ऽदार्यच्छतु । रुश्मिभिः ॥ १५ ॥

इयमन्तर्बदति जिह्वा वद्धा पणिष्पदा ।

त्वया यक्ष्मं निरवोचं शतं रोषींश्च तक्कनः ॥ १६ ॥

इयम् । अन्तः । वदति । जिह्वा । वद्धा । पणिष्पदा ।

त्वया । यक्ष्मम् । नि । अवोचम् । शतम् । रोषीः । च । तक्कनः ॥ १६ ॥

अयं लोकः प्रियतमो देवानामर्पराजितः ।

यस्यै त्वमिह मृत्यवे दिष्टः पुरुष जज्ञिषे ।

स च त्वानुं हयामसि मा पुरा जरसां मृथाः ॥ १७ ॥

अयम् । लोकः । प्रियऽतमः । देवानाम् । अर्पराऽजितः ।

यस्यै । त्वम् । इह । मृत्यवे । दिष्टः । पुरुषे । जज्ञिषे ।

स । च । त्वा । अनु । हयामसि । मा । पुरा । जरसां । मृथाः ॥ १७ ॥

इति पण्डितुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

गो व पतु " इति एतस्य ऋग्वेदविशेषे पाठ्यः यदग्रं तस्य गणस्य विनिर्गमनं सर्वनास्य सूक्तस्य विनि-
र्गमनं च । इतिगस्तु इत्या इतिगमि इति गस्तु [२.११] इति ॥

यां ते चक्रुरामे पात्रे यां चक्रुर्मिथधान्ये ।

आमे मांसं कृत्वां यां चक्रुः पुनः प्रीतिं हरामि ताम् ॥ १ ॥

१ BB ३ १ BBKĀDRVC, PPJCr तु. We with 3 DL. १ P अनु १.
१ K मो १ PPJVC पृष्ठऽन्तिरे ।